

સળેખમ ?

(Registered)

સળેખમ ? ?

સળેખમ માટે દવા લેવાને બદલે નાક પર થોડુંક
“અમૃતાંજન” મસજો. તે તુરત રાહત આપે છે.

અ મૃ તાં જ ન

પીડાકારક સળેખમ મટાડે છે.

:: દ રા જ નો મ લ મ ::

અર્થે જાતની દરાજ અને ખુબ્લીને માટે બરોસાપાત્ર અને નિર્ધુજ ન
જાય એવો ઇલાજ. તથા વાર લગાડવાથી સર્વતર નાખૂદ થાય છે.
સોલ એન્ટોસિસિથ અને બ્રહ્મચિન્તાન માટે
મહામદગલી સુલ્લાં મુસાજી મારવી
મેરિયટ રોડ : દરાબી

મુંબઈ : અમૃતાંજન લિમિટેડ : મદ્રાસ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું પાક્ષિક

∴ અમૃતવાહનું સરનામું ∴

પાનકોર નાકા : પો. બો. નં. ૭૩

અમદાવાદ

અમૃત

લવાજમ રૂપિયા પત્રીસ .

આ વર્ષે અમે એક નવીન યોજના નક્કી કરી છે. અમારા કેટલાકે આહવા એક બે નહિ, પણ ત્રણ ચાર પ્રવૃત્તિઓનું લવાજમ ભરતા હોય છે, અને કેટલાક તો આ સંઘ તંત્રથી પ્રગટ થતું દરેક સાહિત્ય વસાવવા હચ્છે છે. આ સૌને માટે અમે નક્કી કર્યું છે કે નીચેની સાત પ્રવૃત્તિઓનું લવાજમ એક સાથે જ લઈ લેવું, અને તેમાં એમને સારી પેઠે વળતર આપવું.

એ જાણવું જરૂરી છે કે મૂળમાં અમારી પ્રવૃત્તિઓની લવાજમો જ છૂટક કિંમત કરતાં ધણાં ધણાં ઓછાં હોય છે. એ ઓછામાંથી પણ અમે આ વળતર આપીએ છીએ.

સાત પ્રવૃત્તિ

અંગ્રહિ અંથમાળા : પાકાં પૃથાંની ચાર મૌલિક નવલકથાઓ
મૂળ લવાજમ રૂ. ચાર.

આરોગ્ય અંથાવલિ : આરોગ્યવિષયક આઠ લેખ—પુસ્તકો
મૂળ લવાજમ રૂ. ત્રણ.

ભૂમિ (પાશ્વિક) : સાહિત્ય અને સંસ્કારનું ભરપૂર વાચન
મૂળ લવાજમ રૂ. પાંચ. (લેટપુસ્તક સાથે)

નવરચના (માસિક) : નિલજીવનના પ્રશ્નો ચર્ચાનું વાચન
મૂળ લવાજમ રૂ. અઢી. (લેટપુસ્તક સાથે)

વિદ્યસાહિત્યમાળા : જગતસાહિત્યની ચાર ઉત્તમ નવલકથાઓ.
સાપ્તે કિંમત રૂ. છ

ચિંતન અંથાવલિ : લગ્ન, રાજકારણ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસના
ચાર અંથો. સાપ્તે કિંમત રૂ. છ

અરુણ પુસ્તકમાળા : જાણ-કિશોરોને રસ આપતી જારથી સોળ
પુસ્તિકાઓ સાપ્તે. કિંમત રૂ. ત્રણ

આ રીતે એક કુટુંબમાં બાળકો, કિશોરો, જુવાનો, પ્રૌઢો, સ્ત્રીઓ વગેરે સૌને આપું વર્ષે ભરપૂર વાચન આપતાં લગભગ છત્રીસ પુસ્તકો અને દર મહિને ત્રણ દળદાર અંકો—વાર્ષિક રૂ. પત્રીસમાં. એનું મૂળ લવાજમ લગભગ ત્રીસ રૂપિયા થાય છે. અને જમરું કિંમત લગભગ ચાલીસ રૂપિયા થાય છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. જો. નં ૭૭ : અમદાવાદ

ભાર્મિ

[પાક્ષિક]

વા વિં ક લ વા જ મ

ભે ટ પુ સ્ત ક સા યે

દેશમાં પ્રકાશમાં પરદેશમાં

૫-૦-૦ ૫-૮-૦ ૬-૮-૦

ભાર્મિ કાર્યાલય - અમદાવાદ

શ્રી. 'ધૂમકેતુ'ની નવલકથાઓ

પ્રગટ થઈ છે

અ જિ તા

[૪૧૦ પૃષ્ઠની સળંગ નવલકથા]

હિરગી ભેડેટ : મનોહર બાપભાઈ]

ક્ર

પ રા જ ય

[૪૦૦ પૃષ્ઠની એવી જ પીછ

નવલકથા, પાકે પૂરું. હિરગી ભેડેટ]

દરેકના આડી રૂપિયા

શ્રી. અન્યરત્ન કાર્યાલય-અમદાવાદ

ભારત વસ્તુ ભંડાર

એક બાબુ અમદાવાદથી ખંભાત, બીજી બાબુ દાહોદ, ત્રીજી બાબુ ખેડા, ચોથી બાબુ આણં, પાંચમી બાબુ લખતર અને છઠી બાબુ વોલેરા મુખીના સામાન્ય ગ્રાહકોએ તથા શુકસેવરાએ નીચે લખેલી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ માટે આ ભંડાર સાથે સંબંધ કરવો. તેઓ આ ગામે પૂરતા બા. સા. સંધના સોલ એવન્ટ છે.

અંગ્રેજી અંધમાળા

આરોગ્ય અંધાવલિ

નવરચના (માસિક)

ભાર્મિ (પાક્ષિક)

બાલજગત (પાક્ષિક)

વિશ્વ સાહિત્ય માળા

અરુણ પુસ્તકમાળા

ચિંતન અંધાવલિ

નૂતન અંધાવલિ

શિષ્ટ સાહિત્યમાળા

લોકશિક્ષણ અંધમાળા

નવસર્જન અંધાવલિ

ભારત વસ્તુ ભંડાર

રમકડાં મારકેટ : અમદાવાદ

અમારાં પ્રકાશનો

નામ	મૂળ કિંમત
અંગલિ અંધમાળા	
સંલુવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
" ભા. ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કોની ?	૨-૦-૦
અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ ભયોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન સુસાક્ષરો	૧-૮-૦
દોન કુવ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
જાગતા રૈએ (પૂર્વાધ)	૨-૦-૦

આરોગ્ય અંધાવલિ

દર્દી, દવાઓ અને દાહતરો	૧-૪-૦
અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
પરદી અને સુખેખમ	૦-૬-૦
ન શી રીતે વધારવું ?	૦-૪-૦
જિયાત	૦-૪-૦
અંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦

નિસર્ગોપચાર:	
વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો ?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
પહેલું સુખ	૦-૪-૦
ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦
કલ્પેભના રોગો	૦-૫-૦
વૅકસિનેશન કે સેનિટેશન ?	૦-૬-૦

☆ સુખદ અને ગુજરાતમાં મૂળ કિંમતમાંથી પચીસ ટકા કાપી આપવામાં આવશે.
 ☆ બૃહદ્ગુજરાતમાં અમારા એજન્ટોને પ્રતિનિધિઓ ૧૨૫ ટકા કાપી આપશે.
 ☆ ટપાલથી મંગાવનારે પણ સાડાળાર ટકા કાપીને પૈસા મોકલવા.
 બારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોર ના હા : : પો. બો. ૭૩ : : અમદાવાદ

નામ	મૂળ કિંમત
લાંબું ચાલો ને લાંબું જીવો	૦-૬-૦
ચિંતન અંધાવલિ	
ગુલામીની શૂળતા	૨-૮-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-૦
અરુણ પુસ્તકમાળા	
અંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગ વાહનિયાં	૦-૨-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
નૂતન અંધાવલિ	

લગ્ન-એક સમસ્યા	૧-૪-૦
અંતરમાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યમીક્ષા	૨-૮-૦
ધરુહી	૧-૮-૦
પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
પુષ્પાની	૧-૪-૦
વેશનમાં	૧-૦-૦
હરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિવેચન	૩-૮-૦
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલમેલ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦
પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
સુસ્તક કમાલ	૧-૮-૦

લોકશિક્ષણ અંધમાળા

રાજકોટ-સત્યામંદ	૦-૮-૦
વૅકસિનેશન પ્રોપાગાન્ડા	
ચંચોવની	૨-૦-૦
લોભ	૨-૮-૦
પ્રત્યાગમ મા. ૧	૨-૦-૦
મા. ૨	૨-૦-૦

ઝામિ

દર પંદર દિવસે વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો અને છાનનચરિત્રો રજૂ કરતું આ પાશ્વિક યોજામાં 'ઝામિ' ૪૮ પાનાનું વાચન આપે છે. બહુ જ મર્યાદાપૂર્વકની નહરખબર લે છે તે દર વરસે સુંદર એન્ટિક કાળમાં છપાયેલું લગભગ અઢીસો પાનાનું ભેટ-પુસ્તક આપે છે. વાર્ષિક લલાળામ, ભેટપુસ્તક સાથે દેશમાં રા. ૫-૦-૦, બહારેશમાં રૂ. ૫-૮-૦, પરદેશમાં રૂ. ૬-૮-૦, (શિ. દસ)

અનુક્રમ

આ અંકે

‘કાકાકારની નિષ્ક્રિયા’	શ્રી. ‘ધૂમકેતુ’	૪૩૫
સત્યની વિમૂર્તિઓ	શ્રી. વાકાસાહેબ કાલેલકર	૪૩૭
સર્વ રામનું મૂળ	શ્રી. અશોક હર્ષ	૪૩૯
સાગર, યાને રો?	શ્રી. દેવજી રા. મોદા	૪૪૦
મૂલદેહનું દર્શન	શ્રી. આનાતોશ ફાંજ	૪૪૧
આપણી અંધમાયાઓ	શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર	૪૪૮
હિંદમાં શહુનો ઉલ્લેખ	શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપટ	૪૫૩
હીરિયો [રેખાચિત્ર]	શ્રી. ‘સાદીપતિ’	૪૫૮
ટૂંકી વાર્તામાં રસાસ્વાદ	શ્રી. નયેશરામ ઉપાધ્યાય	૪૬૩
આયુક્ષમતા	શ્રી. કાલાલાલ દ. નાની	૪૬૬
અંધારી રાતના તારા	શ્રી. ચંદુલાલ એમ. પટેલ	૪૬૯
અવગોચન		૪૭૨
આપણી સ્વરાજ્યાત્રા	શ્રી. મોહનલાલ	૪૭૬

આપના અંકે

૧ બાળકોનું સાહિત્ય	શ્રી ધૂમકેતુ
૨ શુદ્ધ ચિંત્ન	શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર
૩ મારી પત્નીનો વિકાસ (વાર્તા)	શ્રી. સોપાન
૪ સંઘર્ષ-રજ (નાટિકા)	શ્રી. હરજીવન મોરેયા
૫ મીડિયાબાનું (વાર્તા)	શ્રી. રમણીક મેથાણી
૬ રામનું મૂળ અને તેનો ઉપાય	શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલ
૭ આપણો કાપાનો ઉલ્લેખ	શ્રી. હુંગરશી ધ. સંપટ
૮ આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો	શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિકાસ
૯ આપણી સ્વરાજ્યાત્રા	શ્રી. મોહનલાલ
૧૦ અવલોકનો	

૧૫ એપ્રિલ ૧૯૬૬

૧૯૬૬

૧૦ અવલોકનો

મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પ્રગુણેશ્વરજી ગાંધી : ઝામિ કાર્યાલય : પો. યો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : ઘીઘાટ : મોવેન્ટી ટોલીઝ પાસે : અમદાવાદ

અ મારાં પ્રકાશનો

નામ	મૂળ કિંમત
અંગ્રજી અંધમાળા	
સંજીવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
" ભા. ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કોની?	૨-૦-૦
અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન સુસાક્ષર	૧-૮-૦
દોન કુવ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
અંધન અને સુદિત	૨-૦-૦
જગતા રેજે (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦
આરોગ્ય અંધાવલિ	
હરી, દવાઓ અને દાકતરો	૧-૪-૦
પુષ્પાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
શી અને સળેખમ	૦-૬-૦
શી રીતે વધારવું?	૦-૪-૦
જિયાત	૦-૪-૦
આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર:	
વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ જોરાક કોને હોવો?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જીવોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
પહેલું મુખ	૦-૪-૦
જોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જીવોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦
કેલેન્ડરના રોગો	૦-૫-૦
વૅકસિનેશન કે સેનિટેશન?	૦-૬-૦

નામ	મૂળ કિંમત
લાંબું ચાલો ને લાંબું જીવો	૦-૬-૦
ચિંતન અંધાવલિ	
ગુલામીની શૃંગલા	૨-૮-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
ખતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-૦
અરુણ પુસ્તકમાળા	
અંકશચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગે વાદળિયાં	૦-૨-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
નૂતન અંધાવલિ	
લગ્ન-એક સમસ્યા	૧-૪-૦
અંજવાનાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
ધરમણી	૧-૮-૦
પશ્ચિમની હલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
પૂપદાની	૧-૪-૦
વેરાનમાં	૧-૦-૦
દરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલેખ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦
પ્રદર્શણ	૧-૮-૦
સુસ્તક કમાવ	૧-૮-૦
લોકશિક્ષણ અંધમાળા	
રાજકોટ-સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦
નવમર્જન પ્રધાવલો	
મજીલી	૨-૦-૦
દોષ	૨-૮-૦
પ્રવચન ભા. ૧	૨-૦-૦
" ભા. ૨	૨-૦-૦

☆ અંખ અને ગુજરાતમાં મૂળ કિંમતમાંથી પચીસ ટકા કોપી આપવામાં આવશે.

☆ બૃહદ્ ગુજરાતમાં અમારા એજન્ટોને પ્રતિનિધિઓ ૧૨૫ ટકા કોપી આપશે.

☆ ટપાલથી મંગાવનારે પણ સાડાળાર ટકા કોપીને પૈસા મોકલવા.

આરતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોર નાકો : : પો. બો. ૭૩ : : અમદાવાદ

કર્મ

દર પંદર દિવસે વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો અને છાન્દસચરિત્રો રજૂ કરતું આ પાસિક બોજામાં બોજું ૪૮ પાનાંનું વાચન આપે છે. બહુ જ મર્યાદાપૂર્વકની જાહેરખબર લે છે તે દર વરસે સુંદર એન્ટિક કાગળમાં છપાયેલું લગભગ અઢીસો પાનાંનું બેટ-પુસ્તક આપે છે. વાર્ષિક લવાજમ, બેટપુસ્તક સાથે દેશમાં રૂ. ૫-૦-૦, બહારદેશમાં રૂ. ૫-૮-૦, પરદેશમાં રૂ. ૬-૮-૦, (શિ. દસ)

અનુક્રમ

આ અંકે

‘કલાકારની નિષ્ક્રિયતા’	શ્રી. ‘ધૂમકેતુ’	૪૩૫
સત્યની વિમૂર્તિઓ	શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર	૪૩૭
સર્વ શેઠનું મૂળ	શ્રી. અશોક હર્ષ	૪૩૯
સાગર, યાને રો?	શ્રી. દેવજી રા. મોઢા	૪૪૦
મૃતદેહનું દર્શન	શ્રી. આનાતોલ ફાઝ	૪૪૧
આપણી અંધમાળાઓ	શ્રી. છાતાલાલ માનસિંગ કામદાર	૪૪૮
હિંદમાં શબ્દોનો ઉલ્લેખ	શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપટ	૪૫૩
હીરોનો (રેખાચિત્ર)	શ્રી. ‘સાંદીપન’	૪૫૮
ટૂંકી વાર્તામાં રસસ્વાદ	શ્રી. જ્યેષ્ઠરામ ઉપાધ્યાય	૪૬૩
આયુઃક્રમતા	શ્રી. કાલાલાલ દ. જાની	૪૬૬
અંધારી ચાલના તારા	શ્રી. ચંદુલાલ એમ. પટેલ	૪૬૯
અવલોકન		૪૭૨
આપણી સ્વરાજ્યવાદી	શ્રી. મોહનલાલ	૪૭૬

આગળ અંકે

૧ બાળકોનું સાહિત્ય	શ્રી ધૂમકેતુ
૨ શુદ્ધ શિક્ષણ	શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર
૩ મારી પત્નીનો વિકાસ (વાર્તા)	શ્રી. સોપાન
૪ સંસય-રજ (નાટિકા)	શ્રી. હરજીવન સોરેજી
૫ ત્રીકોણાનાર્ત (વાર્તા)	શ્રી. રમણીક મેઘાણી
૬ શેઠનું મૂળ અને તેનો ઉપાગ	શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલ
૭ આપણા કાપડનો ઉલ્લેખ	શ્રી. કુંગરશી ધ. સંપટ
૮ આંતરરાષ્ટ્રીય આદિજનો	શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિહાસ
૯ આપણી સ્વરાજ્યવાદી	શ્રી. મોહનલાલ

૧૫ એપ્રિલ ૧૯૬૮

૧૯૬૮

૧૦ અવલોકનો

મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમદાસ ગાંધી : બર્નિ કાર્યાલય : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : લીકાંડા : મોબેલ્ટી ટોકીયો પાસે : અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

સમાચાર અને સૂચનાઓ

૧. 'ઊર્મિ' માસિકને ગયા અંકથી પાશ્વિક કરવામાં આવ્યું છે. લવાજમમાં કોશી જી વધારો નથી કર્યો છતાં દર વરસે અડીસો પાનાંનું સુંદર કાગળમાં છપાયેલું ભેટપુસ્તક આપવાનું પગ કસાયું છે. આ વર્ષનું ભેટપુસ્તક જગવિખ્યાત લેખક આનાતોલ ફ્રાંઝની નવલકથા 'અહંકાર' છે. તેની પ્રત્યાવના પ્રમિદ વિવેચક શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક લખવાના છે.

દવે 'ઊર્મિ'ના પાશ્વિક અંક દર પહેલી અને પંદરમી તારીખે પ્રગટ થશે. ભેટપુસ્તક આક્ટોબરમાં બહાર પડશે.

૨. 'વિશ્વસાહિત્યમાળા'નું પહેલું પુસ્તક 'પતન અને પ્રાયશ્રિત' પ્રગટ થઈ ગયું છે. બીજું પુસ્તક 'અહંકાર' જે 'ઊર્મિ'ની ભેટ તરીકે પણ આપશે તે આક્ટોબરમાં પ્રગટ થશે.

૩. જે કોઈ 'ઊર્મિ' અને 'વિશ્વસાહિત્યમાળા' એ બંનેના આહુક હશે કે 'ભારતી સભ્ય' હશે તેને જે 'અહંકાર'ની બે નકલ નહિ જોઈતી હોય તે અમારો આજ્ઞયુધીમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોમાંથી જેની મૂળ કિંમત રૂ. રાખા કે દોઢ હોય તે, 'અહંકાર'ની બીજી નકલને બદલે પસંદ કરી શકશે. પરંતુ પાતાની એવી ઇચ્છા એમણે સપ્ટેમ્બરની આખર પહેલાં જણાવવી પડશે. ત્યાં સુધીમાં નહિ જણાવનારને 'અહંકાર' જ મોકલવામાં આવશે.

૪. 'ઊર્મિ' પાશ્વિક ધવાધી એના પ્રકાશનની તારીખ પહેલી અને પંદરમી રાખવામાં આવી છે, જ્યારે 'નવરચના'ના પ્રકાશનની તારીખ દવે દસમી રહેશે. દવે 'નવરચના' આવતી દસમી તારીખે પ્રગટ થશે.

૫. સપ્ટેમ્બર માસની આખર સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો પ્રગટ થઈ જશે એવી ધારણા છે:

૧. અહંકાર (વિશ્વસાહિત્યમાળા)

૨. લગ્ન-એક સાધના (વિતન પ્રયાવલિ)

૩. પ્રવાસપત્રો (અરુણ પુસ્તકમાળા)

૪. આપણાં ભાંડુઓ (")

૫. હજીયે અને સાંભરે છે. (")

૬. 'આરોગ્ય પ્રયાવલિ'ની પહેલી ચાર પુસ્તિકાઓ બહુ નાની નીકળી છે તેથી ઘણા આહોકો નિરાશ થયા છે. એ સૌએ જાણવું જોઈએ કે આ વર્ષની ત્રીજી પુસ્તિકામાં અમે લખ્યું છે કે પાંચમું પુસ્તક રૂ. ૫૦ પાનાંનું દળદાર થશે.

૭. આ અંકેના પાછળના પૃષ્ઠા ઉપરની 'ઉધાર ન માગજો' અને 'મુંબઈના આહોકોને' એ બે જાહેરાતો ખ્યાનપૂર્વક લાંચી જવા વિનંતિ છે.

૮. મુંબઈશાખાની અવ્યવસ્થાને લીધે અમે છેલ્લા ચાર માસથી મુંબઈના આહોકોનાં લવાજમો વી. પી. થી વસૂલ કરતા હતા. હવે ત્યાંનું કામ સુવ્યવસ્થિત થઈ ગયું છે એટલે મુંબઈના આહોકોને વી. પી. થશે નહિ. અમારા પ્રતિનિધિ રૂબરૂ આવીને લવાજમ લઈ જશે.

અમદાવાદ

મુખ્ય સચાલક

૧૧-૮-'૩૯

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

‘ કલાકારની નિષ્ક્રિયતા ’

સાહિત્યકાર, કલાકાર કે હરકોઈ માનસી ક્રિયાના ઉપાસક ઉપર અત્યારે ને કોઈ મોટામાં મોટો દોષ આરોપાતો હોય તો તે તેની નિષ્ક્રિયતા વિષેનો છે. ક્રિયામાત્ર ઉપકારક છે માટે તેણે ક્રિયા કરવી એમ કોઈ કહેવા માગતું નથી; પણ તે પોતે જે વસ્તુને અંદર જુએ છે તેને બહાર મૂકી કરવાની ક્રિયામાં પોતાનો ફાળો લૌકિક દૃષ્ટિએ આપી શકતો નથી અને એટલા માટે એનું આંતરદર્શન એ મિથ્યા સ્વપ્ન જ રહે છે.

આ આરોપ સામે એક પણ કલાકારની તટસ્થવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. અને તેથી કલાકારનાં આંતરદર્શન અને ક્રિયા-અસહકાર વચ્ચે એમને વિરોધાભાસ લાગતો નથી. બીજો પણ આ તટસ્થવૃત્તિને જ નબળાઈ માને છે ને કલાકારનું સ્વપ્ન મિથ્યા, પ્રામક ને મોહક ગણે છે.

જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરતી આ વૃત્તિમાંથી જ કેટલેક અશે ભાવના-વાદ ને વાસ્તવવાદનો જન્મ પણ થયો છે

આ સઘળી વિવેચનાનો જન્મ એટલા માટે થયો છે કે ખરેખરા અર્થમાં મહાન એવો કોઈ કલાકાર અત્યારે જન્મતો નથી-આ જગ્યાએ ‘ કલા ’ શબ્દ-સઘળી માનસી ક્રિયા પરત્વે વાપરેલો છે-એટલે એવી એક મહાન ગૂંચતોને લીધે અનેક પ્રકારની તોફાની વૃત્તિઓનું ધર્ષણ કલાના ક્ષેત્ર ઉપર થઈ શકે છે. ખરેખરા અર્થમાં મહાન કલાકાર, એક રીતે કહો તો, યુગપરિવર્તનની ઘડી ઉપર જ દેખા દે છે ને એવા સત્ત્વસર્જન માટે કુદરત પણ, એનો સમય, આબ્યા વિના વધતલ અનુભવે છે. આ વસ્તુ કોઈને અવેગાનિક લાગવાનો શંકા છે ખરો, પણ અત્યારનું વિજ્ઞાન આંકડાની સાબિતી સ્વીકારે છે એ જોતાં, હિંદુસ્તાન પૂરતી વાત કરીએ

તો તુલસીદાસ પછી કોઈ મહાન કલાકાર જન્મ્યો નથી, અને એમ ન થવામાં કાંઈક કારણ હોવું જોઈએ. મહાન કલાકાર એ છે કે જે, પોતાની માનસી ક્રિયા પરત્વે એટલા વિશાળ, ચિરસ્થાયી અને મહાન અતુલવોના સાગરમાંથી પસાર થાય છે કે એનાં એ આંતરદર્શનને એણે આપેલું સ્વરૂપ અનેક ક્રિયાઓના સંલવસ્થાન જેવું બની રહે છે. એની એ માનસી ક્રિયા એટલી તલસ્પર્શી, ચિરસ્થાયી, સત્વશાળી અને વિશાળ હોય છે કે માનવના હૃદયમાં રહેલી સુષ્ક ક્રિયાત્મક શક્તિને એ પ્રેરે છે, એટલું જ નહિ, પ્રેર્યા પછી પણ માનવ, વારંવાર પોતાની મુશ્કેલીઓનો તોડ એમાં જુએ છે. આવી માનસી ક્રિયાનો જે સ્વામી હોય તે કલાકાર કહેવાય-અને એવા કલાકારની અત્યારે ખામી છે. એટલેજ હરકોઈ માણસ કહી શકે છે કે મિથ્યા સ્વપ્નની ભૂમિ એ કલા ન હોઈ શકે.

કલા માટે જે માનસસાધના કરવી પડે છે તે એના જન્મ માટે જે તપ, ઉપાસના ને આરાધના કરવી પડે છે તે અત્યારના જમાનાને અપરિચિત છે.

કદાચ આ પારિભાષિક શબ્દો પણ એને અપરિચિત જેવા છે, અને જેમ પારિભાષિક શબ્દોના પરિચય વિના કોઈ સૂત્રનો મર્મ પકડી શકાતો નથી તેમ અત્યારે કલાનો મર્મ પણ ગ્રહી શકાતો નથી, અને જે વસ્તુ વિષે માણસને જ્ઞાન હોતું નથી, તેવી અપરિચિત વસ્તુને જેમ એ ફેંકી દેવાની સહજવૃત્તિ ધરાવે છે, તેમ કલા વિષે એને પરિચય નહિ હોવાથી એને પણ એ ફેંકી દેવા માગે છે. એ કહે છે-આ કલા નહિ, આ સ્વપ્ન નહિ, આ કલ્પના નહિ, આ સૌન્દર્ય નહિ-એમાંથી અમને કાંઈ મળતું નથી. ખરી રીતે માનવમાત્રને જોઈએ એવું આપવાનું તો મહાન કલાકાર પાસે જ હોય છે. કલાને પાછું જીવનમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવું હોય તો મહાન કલાકારોને, મહાન લોકોને, મહાન વ્યક્તિઓને, હરેક મહાન ક્રિયાને-એણે સમજવું રહ્યું; ત્યારેજ એને ખાળર પડશે કે હજારો ને લાખો ક્રિયાઓ કરતાં પણ વધારે મહાન એવી નિષ્ક્રિયતા હોઈ શકે છે; અને તે માત્ર કોઈ મહાન ક્રિયાવાન સમૃદ્ધ આત્મા પાસે જ હોય છે.

કલાકારની નિષ્ક્રિયતા-એ હજારો અતુલવોનો નિર્ચોડ કૃતિઓમાં મૂક્યા પછી મેળવેલી જરૂરી શાંતિ છે; એ નિષ્ક્રિયતા વિના એ ફરીવાર ક્રિયાવાન થઈ શકતો નથી. પ્રાસંગિક વિવેચન કરનારાઓ જ્યારે કલાનો, વિદ્યાનો, સંસ્કારનો, સંસ્કૃતિનો કે વૈજ્ઞાનિક શક્તિઓનો ઉપહાસ કરે છે ત્યારે તેઓ પોતે જેના વિષે કાંઈ બાણતા નથી એ વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ કરે છે એમ સમજી લોકોએ કલાદ્રષ્ટિને જીવનમાંથી શુભાવવી ન જોઈએ. જે પ્રજા એક વખત કલાદ્રષ્ટિ શુભાવે છે તેને માટે સર્વસ્વ શુભાવવું જહ્નુ સહેલું થઈ પડે છે.

કલાદ્રષ્ટિ જ નિત્યજીવનમાં અને નિત્યના કાર્યક્રમની પ્રેરક હોવી જોઈએ.

સત્યની વિભૂતિઓ

વૃત્તાન્ત્ર વાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ભગવાન વ્યાસે સત્યતા તેર આકાર વર્ણવ્યા છે. અહિંસા, સમતા, સતેષ વગેરે નથી જ સદ્વૃત્તિઓનો એમણે સત્યમાં અંતર્ભાવ કર્યો છે. જીવનના વિશાળ નિરીક્ષણ અને જીંડા અધ્યયન પછી જ એમણે એ શોધ કરેલી હોવી નોંધએ કે અતે સદ્ગુણ તો એક જ છે અને તે સત્યનું પાલન. જેમ બીજામાંથી અંકુર અને પશ્વવ ફૂટે છે તેમ એક સાર્વભૌમ સત્યમાંથી જ બધી શુભ વૃત્તિઓ અને અશૈવ ધર્મસિદ્ધાન્તો નીકળે છે.

આવા અનુભવ પછી જ સાર નીકળ્યો કે સત્ય એ જ આત્મા, એ જ અંતરાત્મા અને એ જ પરમાત્મા કે વિદ્યાત્મા.

આમાં અતિશયોક્તિનું કાચ ન હોય તો આપણે પરમ ધર્મ થાય છે કે સત્યનું સ્વરૂપ શું છે એ આપણે શોધવું નોંધએ. જીવનની જરા સરખી પણ જેને પિછાન છે તે જણે છે કે સત્ય જેટલું સાવ પરિચિત ધારી છે તેટલું જ તે ગૂઢ છે, અદ્ભુત છે. જે ભોક્ષીએ જીવન સમરતને બેળખે સત્યની શોધ કરી છે, તેઓ કહે છે કે સત્ય અનંત છે, એનો અંત હજી હાય લાગ્યો નથી. એ સીધું છે, સહેલું છે પણ અમર્યાદ છે, અને વિશેષ તો એ કે તે અન્યર્થ છે.

સત્યનો અર્થ આપણે સામાન્ય રીતે શો કરીએ છીએ? સત્યનો હમેશાનો અર્થ યથાર્થ કથન એટલો જ થાય છે. જેવું નેહું, જમણું અથવા કંઈયું હોય તેવું ને તેવું જ પ્રામાણિકપણે કહી દેવું તેવું નામ સત્ય. કહેલી વાત પરમાર્થતઃ સારી હોય કે ન હોય, આપણે જેવી સાંભળી અથવા જાણી અને માની તેવી ને તેવી તે કહી દેવી એ આપણો ધર્મ છે. આપણે એમાં અપદ્ધાપ ન કર્યો, પ્રતારણા ન કરી, ચિતરાહન ન કર્યું એટલે પત્ય. આપણે પોતાની આંખે આત્મા અને એ આત્મા પોતાની આંખે નહીં જોઈ શકે.

વાત છે. યથાર્થ કથન એ જેટલો સામાજિક ધર્મ છે, (એમાં જેટલી સમાજસેવા રહેલી છે) એટલો જ એ સ્વધર્મ પણ છે. (એટલી જ એમાં આત્મસેવા પણ છે.) એ ત્રતની જેણે દીક્ષા લીધી છે તેને ધોમે ધોમે સત્યની સર્વ વિભૂતિઓ સુલભ થઈ ગય છે. અન્તર્યામી સૃષ્ટિની રચના જ એવી છે કે જે સાચો સમાજધર્મ છે તે જ આત્મધર્મ પણ છે. આત્મધર્મ પ્રત્યેની પરમ નિષ્ઠામાંથી સમાજધર્મ સહેજે મૂકે છે અને પળાય છે.

આમ છતાં યથાર્થ કથનમાં સત્યનો સંપૂર્ણ અંતર્ભાવ નથી થતો. સત્યનિષ્ઠા માણસ પાસેથી એવી ઘણી વધારે અને ઊંચી વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે. માણસને બાજે એકત્રી રાતૃત્વ કે ભોક્તૃત્વ નથી પણ કર્તૃત્વ પણ છે. સત્ય પ્રત્યે સીધા રહેવું એટલું બસ નથી પણ પોતે સત્યરૂપ થવું એ પણ એનો ધર્મ છે. માણસ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલે એટલું બસ નથી; એણે પોતાનું આપેલું વચન પણ પાળવું નોંધએ. અને વચન પાળવામાં પોતે ઉત્પન્ન કરેલી રાત અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાની વાત પણ આવી જ તથા છે. વચનપાલન અને અપેક્ષા-પૂર્તિ એ પણ સત્યના પાલનનો આવશ્યક ભાગ છે. આ પાલન હમેશાં સહેલું નથી હોતું. કાઈ કાઈ વાર બધી છુદ્ધિશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ વાપરીએ ત્યારે જ તે શક્ય થાય છે. અને કાઈ કાઈ વાર તો એ પાલન શિર સાટે જ થઈ શકે છે. માણસના હૃદયમાં સત્ય વિષે એવો અદમ્ય રસ, એવી પરમ નિષ્ઠા હોય છે કે જિજ્ઞવિયાને મદાત કરીને પણ તે તૃપ્ત કર્યા વગર એનાથી રહેવાતું નથી. પ્રતિયા-પાલનમાં જેટલું સંકટ વધારે તેટલો એ પાલનનો આગ્રહ વધારે. કેમકે એમાં જ હૃદય પોતાનો ઉત્કર્ષ

એ એનું જીવન છે. એ પણ જેની આગળ ભોગ ધરવા લાયક બને છે, તેને જ નો માણસ ઈશ્વર-તત્ત્વ તરીકે ઓળખાવે તો તેમાં શી નવાઈ?

અને આખું વિશ્વ પ્રતિતાપાલનથી બધાંયું નથી શું? વરસાદ, સમુદ્ર અને વાદળોને જાણે અંચળ લેખો, તરંગો કહો કે સ્પંશગ્રામી ગણો પણ તેમનું નિયમપાલન અનાદિ કાલથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. પવન વાય છે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા ફેરા ફેરે છે. જીવનકલા પોતાનો વિસ્તાર વિસ્તરે છે અને સર્વજ્ઞ મૃત્યુ એને યથાવકાશ કિંચિત્કાલ જૂસી નાખે છે. એ બધાની પાછળ સતતમ અને સત્યમ જોઈને માણસની ખાતરી થાય છે કે જે સત્ય આપણને સ્પૃશ્યું તે જ આ વિશ્વનું પણ નિમગ્ન છે. એટલા માટે જ એણે ઉભય અર્થમાં ધર્મ શબ્દ ચોંટાડ્યો.

યથાર્થ કથન, નિયમાનુવર્તન અને પ્રતિતાપાલન એ સત્યના ત્રણ અર્થ તો થયા પણ એટલેથી સત્યની વિભૂતિઓ અંત આવતો નથી. જીવનમાં જે જે પ્રિય હોય છે, જે જે કષ્ટપ્રાપ્ત હોય છે, જે જે પોષક અને સંવર્ધન્ય નીવડે છે તે બધું એકી કણે ફેંકી ફેવાની શક્તિ જેની ઉપાસના વડે પ્રાપ્ત થાય છે, જેને અર્થે જિંદગી ફના કરવામાં જ એની કૃતાર્થતા જણાય છે તે સત્ય જીવનથી પર હોતું જ જોઈએ. જીવન અને એની અંદર સમાયેલા અનંતવિધ અનુભવ બપોરે અપૂર્ણ જણાય છે, એથી જિએ જીડવાનું મન થાય છે, ત્યારે આપણે યદના સ્વેચ્છા પ્રવેશ કર્યો જાણવો. આવી શ્રદ્ધા યથાર્થ દર્શનનો તિરસ્કાર કરી સ્વતંત્ર રીતે વિરાળે છે, અનુભવની

અપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી અંતે અનુભવ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે અને આ રીતે દૃષ્ટ સત્ય કરતાં સત્યતમ બને છે. સત્યનારાયણનું આ ચોથું સ્વરૂપ.

સત્યનો પાંચમો વ્યૂહ તે વિશિષ્ટ અનુભવનું જ નહિ પણ જેટલાનું આકલન અને જેટલાની માત્ર કલ્પના જ થઈ શકે તે અપિચ વિશ્વનું જે પરમ રહસ્ય, જે હોવાની મુકુરણ જ નહિ પણ ખાતરી દરેક હૃદયમાં હોય છે પણ જે જડવાનું સમાધાન હજી હોઈ હલે અનુભવનું નથી તે છે. એનું સ્મરણ કરી કરીને, એનું ધ્યાન ધરી ધરીને અને એના વિરહની વેદના ક્ષણે ક્ષણે અનુભવીને અધિઓએ અને સતોએ આખરે કહ્યું કે એ જ ધૃત છે, એ જ ધ્યેય છે, એ જ ગેય છે, એને અર્થે બધું છે, એ કરા અર્થે નથી. એનાથી આત્મા જુદો હોઈ શકે એમ કલ્પનામાં પણ નથી આવી શકતું. જે કંઈ છે તે એને માટે જ તે એટલું જ નહિ પણ એની અંદર જ છે, એ જ છે અને છતાં એ એથી વધારે છે. આકાશનો અંત બપુના વગર જેમ પક્ષીઓ આકાશમાં જીડ્યા જ કરે છે તેમ આપણે પરમહંસ થઈને એ સત્યના અવકાશમાં વિદ્યાર કરીએ અને એ વિદ્યાર સાથે અનુભવીએ કે આપણે એ જ છાએ પણ એ આપણા કરતાં મોટું છે. તેમ ન હોત તો ભક્તિનો આનંદ ક્યાંથી સંભવત? એકાગ્રતાનું પ્રયોજન શું રહેત? અને સ્વાનુભવનો સંપૂર્ણ રસ શી રીતે ચૂસી શકાત?

સામુદ્રો હિ તરંગ:

ચચન સામુદ્રો હિ તારંગ: ।

એક મુદ્રતક

સંદેશાર્થ ન મેઘ હંસ યશીને તું ફૂત કંતી પ્રિયે!
સૂનો વાસ વિલોકતાં સુજ હીણા, સ્નેહાર્દ્ર કૂણા ઉરે
જે થાશે અનુભવ એ જ સહુ છે સંદેશ; જે તું હીણા
એકાકી સમજી જરાજર શકું દાઝયો વિયોગાગ્નિનો.

[હર્મિયા મયા બકમા શ્રી મગનભાઈનો લેખ બાવીસથો તેને અત બામે એ ચર્ચા અમિતવાનો અમારો ઇરાદો અમે બહુર ક્યો હતો શ્રી અરોહ હર્ષ તત્કથી એ ચચામા રહી જતો એક મુરો અમને મળ્યા છે, જે અહી નીચે આપીએ છીએ

આ ચચાનો જવાબ શ્રી નરસિ હબાઈ તત્કથી અમને મળી ગયો છે એ અમે આપતા મકમા પ્રગટ કર્યું —સ ૧]

“ શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ ગણિયાની પરિસ્થિતિ પર જે અનુમાન બાધ્યુ છે એ સાચુ જ છે, અને આજે રશિયામા મુકતવિહાર જેવુ કશુ છે જ નહિ થોડા વખત રશિયામા એ અખતરો ચાલેનો પણ ગણિયાને પોતાની ભૂલ સમજાઈ ને એ અખતરો એગી લીધો છે તાજેતરમા અવસાન પામેલા હેવર્નાક એમિસ ને ગાગિસ હિંડસ વચ્ચે એક વખત આ બાગતની ચર્ચા નીખળતા હિંડમે વસ્તુચ્ચિતિ કહેલી કે, ‘ગણિયાના એ પ્રયોગે ફરી કોઈએ એવા પ્રયોગમા નહિ જ પલાવવાનો જગતને બોધપાઠ આપ્યો છે ’ એટલુ જ નહિ પણ માર્ક્સ ને એ ગણે પણ પોતાના ‘The Holy Family’ પ્રમથમા હુબ્બસરથાનો આદર કરેલો છે એથી વધુ ખાતરી નોંધતી હોય તો ગણિયાના મુખપત્ર ‘Pravda’ માથી અમેરિકાના Readers Digest મા આવેલા Chastity નામક અનુવાદનો આ હિતારો બતાવી શકાય

[એક રહી જતો મુદ્દો]

“ ‘The sexual question can be correctly decided in one way only steadfast and lasting marriage founded on love Trivulous and casual sexual relationships which are bound to lead to various ugly consequences are vigorously opposed by the Commune ’

“જાકી એવા બરો ઇતિહાસમા નવા નથી ત્રીસમાગમને વાળીખાન સરખા માનતા ‘શમગ’ (મુચ્છ ટિક) જેવા બહુમોરો તો અનેક નીકળે છે, પણ સમાજે તો લગ્ન બંધને હમેશા કમગ (contract) ને બાદે (Sacrament) સમગ જ માન્યો છે અને સમાજનો અનવધાપ્રત્યગ ઇતિહાસમા મદી ન આપ્યો હોય તો આ જ માન્યતાને લીધે

“ જાકી તો પૂરુ કહેવાઈ ગયુ છે ”

“આ વસ્તુનું મને પહેલાં જ જ્ઞાન કેમ ન થયું ? મારામાં શ્રદ્ધા ધરાવતાં લૂલાં, લંગડાં અને આધિજાતિ કરતાં પણ હું વધુ હનખાળી છું. દેવી જેવી કોઈ વસ્તુનું મને જ્ઞાન નથી રહ્યું. જેઓ માટી ખાવા લાગે છે અને શય પાસે બેસી રહે છે એ ચિત્તગ્રમ લોકો કરતાંય હું વિશેષ અટ્યુદિ ધર્મ ગયો છું. દેવી અને નારદી અવાળો વચ્ચેનો બેઠક પારખી શકતો નથી. મારામાં એટલી શુદ્ધિ પણ રહી નથી કે જેટલી શુદ્ધિ હાથમાંથી માતાનું રતન ઝૂંટવાઈ જતાં રડી પડતા બાળકમાં, શેઠનાં પગલાંને સૂંઘવા માત્રથી ઝોળખી જતા કૂતરામાં કે સૂઈના પ્રકાશનો અનુભવ કરી તેની તરફ ફરી જતાં દૂલોમાં હોય છે. હું તો બની ગયો છું સેતાનનું મનુષ્ય કરવા માટેનું રમકડું. મને અહીં ચક્રાવતાર સેતાન જ છે. હું જોએ ચડ્યો તે સાથે મારું અભિમાન અને મારી દેહવાસના પણ ચડ્યાં. મારા પ્રલોભનોનો વિસ્તાર મને ગહરાવતો નથી. પર્વત પર એન્તોની પણ આનાથી પિડાય છે. મારા શરીરમાં દેવતાઓની સાક્ષીએ તેમની તલવાર લોકોઈ જાય તો સારું. વેદનાને સહેતાં તો હું સરસ રીતે શીખ્યો છું. પણ ઈશ્વર મારી સાથે વાતો કરતો નથી તે સહેવાનું નથી. એ એમ કેમ કરે છે તે સમજાતું નથી. મારે માટે જે એક માત્ર આશ્વાસનનું સ્થાન હતું એ મને છોડી ગયો. મને છોડી જઈને કેવી વિપમ પરિસ્થિતિમાં એણે મને એકલો મૂકી દીધો છે ! મારી પાસેથી એ નાસી જાય છે પણ હું એની પાછળ જઈશ. આ પથ્થર હવે મને અગ્નિ જેવો લાગે છે. હવે તો અહીંથી છૂટું અને ઈશ્વર પાસે પહોંચું.”

આમ કહીને થાંભલા આગળ ટકાઈને ઊભેલી નિસરણીને એણે પકડી. એના પર પગ મૂક્યો અને એક પગથિયું નીચે ઊતર્યો કે એના મોં સામે મૂર્તિનું મોં આવ્યું. મૂર્તિ વિચિત્ર રીતે હસી. હવે જ એને ખાતરી ધર્મ કે જે સ્થાનને એણે શાંતિપ્રદ અને ગૌરવશાળી માન્યું હતું તે જ એનાં પતન અને દુઃખનું કારણ હતું. ત્વરાથી નીચે ઊતરીને એણે જમીન પર પગ મૂક્યો. પગ પોતાની કિંવા બૂલી ગયા હતા. એ

લથડિયું ખાઈને પડ્યો. પણ પૈશાચિક સ્તંભની ઊંચા પોતાની ઉપર પડી રહી છે એમ લાગતાં એ બેઠે જ કોઈ અચાત બળે એનામાં અદ્ભુત, શક્તિ મૂકી દીધી અને તે ઊભો ધર્મને દોડ્યો. આખું નગર નિદ્રા લેતું હતું. કોઈ જુએ નહિ તેમ સ્તંભની આસપાસ જ્યાં દારૂની દુકાનો, બકિયારાની બહીઓ અને ધર્મશાળાઓ વસી ગઈ હતી તે ચોકને વટાવી જઈ તે એક નાની ગલીમાં દાખલ ધર્મ ગયો. એની પાછળ એક કૂતરું બસ્યું પણ એ તો જાગતો જ રહ્યો.

દૂર દૂર જ્યાં તદ્દન ઉજ્જડ હતું, એક પણ પ્રાણી દેખાતું નહોતું, તેવા મનુસ્થાનમાં પહોંચીને તે અટક્યો. જંગલી જાનવરોના ચાલવાથી પટેલી આછી ફડીઓ સિવાય અહીં બીજો કોઈ રસ્તો નહોતો. પણ અહીં બહુ વાર અટકવાનો એનો વિચાર નહોતો. પોતાની પાછળ ધન કમાવા સારુ ઊમાં થયેલાં મકાનોથી ખૂબ ખૂબ દૂર જવા તે ઇચ્છતો હતો એટલે ત્યાંથી પણ આગળ તે રાત અને દિવસ જાગતો રહ્યો.

અંતે ખૂબ યાક, બૂખ અને તરસથી પિડાતો, અને હજી એ સમજી શક્યો નહોતો કે ઈશ્વર એનાથી કેટલો દૂર છે, એવી દશામાં તે એક શાંત-પ્રાંત શહેર પાસે આવી પહોંચ્યો. શહેર ઉત્તર દક્ષિણ દૂર સુધી પથરાયેલું હતું. શહેરમાં મકાનો ખૂબ મોટાના-થમાં બંધિયાં અને એક જ ઘાટનાં હતાં. પિરામીડોને અર્ધેથી કાપી નાખ્યા હોય તેવાં તે હતાં. એ બધી સમાધિઓ હતી. મકાનોના દરવાજા બાંગી ગયા હતા અને બહારથી અંદર ઓરડામાં તરસ અને વડુ જેવાં પ્રાણીઓ પોતાનાં બચ્ચાંને લઈને આંખો તળતળાવતાં બેઠેલાં દેખાતાં હતાં. ઉંચેરામાં લૂંટારા-એને હાથે લૂંટાયેલ અને રાત્રી પડ્યોને હાથે પિખાપેલ મુઠાં પડ્યાં હતાં. આવા આ પ્રેતનગર-માંથી પસાર થતાં પાપનશ્વસ યાકથી લોથ ધઈને એક સમાધિ આગળ પડી ગયો. આ સમાધિની નજીક એક ઝરણુ અને આજુબાજુ તાડ-ખજૂરીનાં ઝાડો હતાં. સમાધિ આરી રીતે શયજારાયેલ પણ લાગતી હતી. બારણાં ન હોવાથી અંદરના રંગ-રોગાનવાળા ઓરડામાં તે જોઈ શક્યો. ઓરડામાં સાપનાં કેટલાંક બોંયણુ દેખાતાં હતાં.

એક નિશ્વાસ નાખીને એ બોલ્યો, “આ જ મારુ સાચુ નિવાસસ્થાન, મારા પ્રાપ્તિ અને આત્મદમનનું મંદિર !”

એની નજીક એ ગયો પગથી સર્પોને હામી કાઢ્યા અને પગી સતત અઢાર કલાક સુધી પથ્થરની જમીન પર લાખો યર્ધને પડ્યો. રહ્યો ત્યારપછી જમીને તે ઝગ્યા પાસે ગયો, બેબે બેબે પાણી પીધું, ઝાડ હિપ્પથી ફ્લો પાડીને અને ખાખોચિયા માયી કમળકાંડી તોડીને પેટ ભર્યું. આ જીવનને અત્યુત્તમ સમજી તેને જ નિયમ બનાવી દેવાનો એણે નિર્ધાર કર્યો. અવાથી સાજ સુધીમા તે પોતાનું મસ્તક સૂઢા જમીન પરથી ઊંચું કરતો નહિ કે એક પામેથી બીજો પાસે ફેરવતો નહિ.

પણ એક દિવસ તે એવી રીતે લાખો યર્ધને પડ્યો હતો તે વખતે તેને એક અવાજ સંભળાયો.

“આ મૂર્તિઓ સાચુ જો, તને મળ્યુવાનું મળશે.”

પછી જોમા યર્ધને એણે દીવાનખાતાની દીવાલ પરના ચિત્રો સામે નજર કરી મૃદજીવનના અને જીવત હોય તેવા, અદ્ભુત પ્રાચીન કથાના નમુના-રૂપ એ ચિત્રો હતા. ગાલના ગંભીર કુનારીને અગ્નિ ફૂકતા શુભાંગો, બતકોને ચીંગતા અને પેટાના માસને તવામા તળતા ગોર્ધાર પશુ દેખાતા હતા થોડે દૂર એક ચિત્રારી એક સાનરને મારીને ખંભે નાખીને લાવતો હતો એક તરફ બેસતો બેસતો, બી વાવતા, લણતા અને ઊપણતા બેસતો દેખાતા હતા બીજી તરફ વાળોના સૂરમા નૃત્ય કરતી ઐઓ ચીતરી હતી, એક યુવતી સિતાર વગાડતી હતી એના અમેઝામા એક કમળ હતુ આજા વસ્ત્રોમાથી એના અંગો સુરપદ દેખાતા હતા એના સ્તન અને મુખની માસપેશીઓ સંપૂર્ણ હતી એણે ગરદને એક તરફ નમાવી દીધી હતી એની આખોનું લારણ તેજ ભેનાર રાગે જ ફેકાનું હોય એમ લાગતુ હતુ ચિત્ર સર્વાંગ અતુલ્ય હતુ, પાપનરસને ચિત્રની રેખાઓનું નિરીક્ષણ કર્યું અને પગી આખો નીચી ઢાળીને બેઠો.

“શા માટે આ મૂર્તિ સામે બેઠાની અને આમા ડરો છે ? એક મૂર્તિપૂજક સસાગેના

જીવનના આ ચિત્રો છે કે જેનું શમ મારા પગનીચે બેઠાગમા કાળા પથ્થરની પેગીમા બધ છે મને તેટલુ સૌંદર્યસુકત હોવા છતા આ ચિત્ર એક મૃત-દેહનું જ સ્મરણ કરાવે છે, મહાથી વિશેષ છાયાની પણ છાયાથી વિશેષ તે કર્ક નથી કેટલુ અદ્ભુત.”

“એ મૃતદેહ છે, પણ એક દિવસ એમાં જીવન હતું તુ તો મૃત્યુ પામશે છતા જીવો નહિ હો !” અવાજે વધુ.

તે દિવસથી પાછી પાપનસ્થતી શાંતિ હારી ગઈ એક સંજ પશુ શાંતિની એ પામતો નહોતો સનત બધો વખત એને અવાજે સંભળાયા કરતા સિતારવાળી યુવતી એને પોતાની પાપણા નીચેથી બેઠું જ રહેતી એક દિવસ તો એ પણ બોનવા લાગી.

“જો, મારામા કેટલુ સૌંદર્ય અને ગદ્ય બહુ છે. મને પ્રેમ નહિ કરે ? જે પ્રેમ તને પ્રમળી રહ્યો છે તેને મારી સુગંધોમા સમાવીને દમાવ મારાથી બધ પામીને શુ મેળવીય ? મારી પામેથી તુ છતીને કથાય જઈ રાકવાનો નથી મૂર્ખ માણસ ! મારી પાસેથી લાગીને ક્યા જવા ધારે છે ? પુષ્પોની સુગંધમા, દરિયોની ઠનાગમા, ઝરણાના કમ્બવમા, ચંદ્રની ભ્રમણનામા, અને તુ આખ મોંચી ફેરો તો સર્વ સ્થળે-ઝાડના પાનની કુમારમા અને પક્ષીની પાખોના ફેફાડમા પણ તુ માગ રૂપને જ બેઠેય એ વાતને હમર વર્ષ યર્ધ ગયા કે ત્યારે આની નીચેના બેઠાગમા કાળા પથ્થરની પેગીમા આજ વસ્ત્રોએ લપેટાઈને સુનેના પુરુષે મારા મસ્તકને પોતાના વક્ષ પર લીધું હતુ માગ હો’ની સુધાનો આસ્વાદ લીધો હતો તેને આજ હમર વર્ષ થયા છતા એ સુધા હજી ત્યા કાયમ છે પાપનસ્થ, તુ મને જોળબે છે-તું મને કેવી રીતે જોળવી રાકશે ? કારણ કે તુ ચેત્સના અસખ્ય અવવારોમાની એક છુ તુ વિદ્વાન મનધારી છે, તુ વસ્ત્રનું સારુ જ્ઞાન ધરાવે છે, તે પ્રવાસ કર્યો છે, અને પ્રવાસ તો એવી વસ્ત્ર છે કે જે માણસને ધણી વસ્ત્રોમાં શીખવે છે કેટલીક વાર તો ઘર આગળ દશ વર્ષમાન પામીએ એટલુ પ્રવાસમા

+ દરિયોવાસીઓ પ્રાચીન કથામા મૃતદેહને દૂધ આમા કે બાવરોમા રાખતા

અને પછી એણે નક્કી કર્યું કે હાથને નવરા ન પડવા દેવા. તો જ, મનને જે આરામની જરૂર છે તે મળી શકશે. ઝરણા પાસે તાડ-ખજૂરીની છાયામાં કેટલીક કેળો ઊગી હતી. એને કાપીને તે સમાધિ પાસે લાવ્યો અને પથ્થર વડે ફૂટી એના રેસા બનાવ્યા. રેસાઓને વળ દઈ, ગૂંથીને એક લંગોટી જેવું બનાવી લેવાની એની ઇચ્છા હતી. એને આમ કાર્યમાં રત થયેલા બોધને સેતાન મુંઝાયો. જેમ જેમ પાપનશ્વસ રેસાઓ અને રેસાઓમાંથી દારીઓ બતાવતો ગયો તેમ તેમ સેતાનને પોતાને અને તેના આકર્ષણને એના કાન પર અવાજને નાખવાનું અને ભીંત ઉપરની ચિત્રિત સિતારધારિણીને પોતાનું રૂપ એની આંખો સામે લાવવાનું મુશ્કેલ બનવા માંડ્યું. પાપનશ્વસનાં આંખો અને કાન કામના અપનમાં એકતાન યઈ ગયાં હતાં.

એને લાગ્યું, “ પ્રભુકૃપાથી હવે વાસનાઓને શાંત કરી શકશે. આત્મા માટે તો મારી શ્રદ્ધા અડગ છે. અસુરો અને સ્ત્રીદર્શન મને બર્થ જ શકાશીલ બતાવતાં હતાં. હું એમને દેવાવતાર જોહાનના શબ્દોમાં જોશ, ‘આદિમાં એક શબ્દ હતો અને શબ્દ એ પ્રભુ હતો.’ મારી એ વાતમાં અચ્છ શ્રદ્ધા છે. અને મારી શ્રદ્ધા બે હાસ્યારપદ હોય તો તે વસ્તુતઃ વધુ દૃઢ બને છે. વસ્તુતઃ એ હાસ્યારપદ જ હોવી જોઈએ, નહિ તો મને ‘શ્રદ્ધા’ ન હોય પણ ‘જ્ઞાન’ હોય. અને જીવનને અનંત રૂપ આપનાર જ્ઞાન નથી પણ શ્રદ્ધા છે.”

તે હમેશાં રેસાઓને પકાળતો, સૂકવતો અને સુકાઈને સડી ન બંધ તે માટે ફેરવ્યા કરતો. પોતાને એક નાનું બાળક બની ગયેલ બોધને એને આનંદ થતો હતો. લંગોટ તૈયાર થઈ ગયો એટલે એણે સાદ-ડીઓ અને ટોપલીઓ બનાવવા માંડી. કબરોને ચોરડો તો એક થોરીતું (સાવરણી, ટોપલા, સાદડીઓ ઇ. બનાવનારી ભત) ઘર બની ગયો. પાપનશ્વસ જરા પણ મુશ્કેલી વિના કામમાંથી પ્રાર્થના તરફ વળી શકતો.

હતાં, હજી ઈશ્વરની પૂરી કૃપા એને મળી નહોતી, કારણ કે એક યત્રે એક ખત્તુ પામેલા પુરખના અવાજથી તે બિંધમાંથી નળી ગયો હતો.

એ અવાજ અધીરપણે બોલતો હતો.

“હેલન, હેલન! જલદી દોડ, ચાલ, ચાલ જલદીથી સ્નાન માટે જળમાં પડોએ!”

અને એક સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો, પાપનશ્વસના કાન પાસે જ એ સ્ત્રીનું મોં હોય તેવો એ અવાજ હતો.

“પ્રિયતમ! મારાથી ઊડી શકાય તેમ નથી. એક બીજા પુરુષનો દેહ મારી ઉપર પડ્યો છે.”

અચાનક પાપનશ્વસના જોવામાં આવ્યું કે તેના ગાલ એક સ્ત્રીની છાતી ઉપર હતા. સિતારવાળી સ્ત્રીને એ ઝાળખી ગયો, જેણે એના સહેજ ઊંચા થવાની સાથે પોતાની છાતીને એની નીચેથી બહારની બાલુએ સરકાવી દીધી. પાપનશ્વસને આ મધુર, સુંવાળા, ફૂંકાળા શરીરને છોડવાની ઇચ્છા થતી નહોતી. આજે રવર એ કહેતો હતો:

“જરા વાર. મારી મધુરી, જરા વાર પકી રહે!”

પણ એ તો ઊભી થઈને ઉપર પાસે જઈ ઊભી રહી હતી અને ચંદનાં ધવલ કિરણોમાં ધવલ હાસ્ય-સુધા ઝાંટતી હતી. કટાક્ષ કરતી એ બોલી:

“શા માટે મારે પડ્યા રહેવું? જેને આટલી સક્ષમ કરખના છે, તેને માટે છાયાની છાયા પણ બસ છે. વળી, દેહલાલસાને તો તે પૂરી કરી લીધી, હવે વિશેષ તારે શું નોંધે?”

પાપનશ્વસ શતભર રડ્યો. અને ત્યારે દિવસ ઊગ્યો ત્યારે પ્રાર્થનામાં અપનશ્વ યઈને બોલતો હતો.

“જિસસ! મારા જિસસ! શા માટે તું મારાથી નાસી નબ છે? હું કેવા ભયની ઊંડો ખાઈમાં પડ્યો છું તે તું જુએ છે. ઓ ત્રાતા! મારી રક્ષા કર! મારો ઉદ્ધાર કર! તારા પિતા મહાન પ્રભુ તો મારી આંખોને દેખાતો નથી. તારા સિવાય હવે મારે કેનો આશરો રોધવો? એના સુધી મારો અવાજ પહોંચતો નથી, એને હું ઝાળખી પણ શકતો નથી. એના તરફની મારી સર્વ આશાઓ હવે નષ્ટ બની છે. એની કરુણા હું હારી બેઠો છું. પણ જિસસ, તું તો એક સ્ત્રી પેટ જન્મ્યો હતો, તું પણ એક પુરુષ હતો, એટલે તું મને સહાય કરશે એ વિશે મને શ્રદ્ધા છે. હું તને પ્રાર્થું છું, તે એટલા માટે નહિ કે તું ઇશ્વરનો ય ઈશ્વર છે, તું જ્યોતિર્ની ય પરમ જ્યોતિ

કે, પરમ પિતાનો ય પિતા છે; હું તને પ્રાર્થુ છું તે બેટલા માટે કે તું આ પૃથ્વી ઉપર, કે ત્યાં હું આજે નીકા બોગામી રહ્યો છું ત્યાં, એક વાર દીન અને દીનની સાથે રહ્યો હતો, સેતાને તારામાં પણ વાસનાઓને પ્રેરવા પ્રવૃત્ત કર્યો હતો, માનસિક વેદનાએ તારા કપાળ ઉપર પણ પરસેવો વાળ્યો હતો. હું વીનવું છું તારી માનવતાને; હું તારી પ્રાર્થના કરું છું, જિસસ! જિસસ, મારા બધું !”

આમ એ પ્રાર્થના કરતો હતો અને હાથ ધસતો હતો ત્યાં જ કચરમાંથી ખડખડ હસવાના અવાજો દીવાલોને ધ્રુમવી દીધી, અને રત્ન ઉપર એણે બે

અવાજ સાંભળેલો તે જ અદી એની સામે દાંતિયાં કરતો અને બોલતો મંબળાશે :

“ જોહ ! વિધર્મી મારકસ બે જાતની પ્રાર્થના કરે તે તું કરે છે । પાપનસ્યસ પણ એનો ભેલો બની ગયો ! વાહ વાહ ! ”

માથા પર વજ્ર પડ્યું હોય તેવી વેદનાથી પાપનસ્યસ બેશુદ્ધ બની ગયો.”

* “ભારતી સાહિત્ય સંઘ”ની ‘વિશ્વસાહિત્યમાળા’ ના પ્રમુખ મનાર બીન પુસ્તક અને ‘ગિર્મિ’ના બેટપુસ્તક ‘અહ કાર’ માથી.

અચિન્તી ઊર્મિ

x

હસે બોલે ચંદા ચતહલ ખીસ્તુ’ પદ નલશું !
શીળી નયોત્સનાધારે ઉદધિ ઉર ઉડવાસ લીધળે,
અને મોંઘાં મોંઘાં રતન ઊજળાં સુગંધ ઉરનાં
હસી અર્પે પ્રેમે રસજલકતો સાગર ત્હાં.
સુનીહું સોહનું ગગન નમવું તારકમહયું,
શકે નીલે બાગે મુકુલ લીધઠે મંદ હસતાં
ભરે આછી અચ્છી અવનિ અવકાશે સ્મિતપ્રલા
મુવાસે મહેકન્તી ધમક નિશિગન્ધા પમરતી,
અચિન્તી ઊર્મિ ત્યાં મુજ ઉર તીરે ભાવ ભરતી
મીસુ ચહુ, સામે મુખ મલકતી માત તરતી.

: તારાબ્દેન પદિત :

• આપણી ગ્રંથમાળાઓ •

શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

૬. સ. ૧૯૧૬-૧૭ નાં વર્ષોમાં કે તે અગાઉ એકાદ બે વર્ષોમાં સરતું સાહિત્ય વર્ષકે કાર્યાલયની 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' તથા 'ચરિત્ર-માળા'ના અનુકરણરૂપ અનેક માળાઓ નીકળી હતી. તે વખતે બધી માળાઓની એક યાદી મેં તૈયાર કરી હતી. વર્ષો જતાં તે યાદી અત્યારે તો ઉપલબ્ધ નથી. પણ ફરીથી આપણા સાહિત્યમાં નવી માળાઓનો યુગ શરૂ થયો છે ત્યારે તે તથા ચાલુ માળાઓની યાદી માર્ગદર્શક થઈ પડશે તેમ માની આ યાદી તૈયાર કરી છે. કોઈ વાંચક તેમાં કોઈ રહી અથવા માળાનું નામ સચવશે તો આભાર થશે. કંઈ પણ નિયમ વિના બહાર પડતી માળાઓમાંથી બની શકે તેટલીની નોંધ આમાં લીધી છે.

માળાઓમાં પ્રથમ સ્થાન સરતું સાહિત્ય વર્ષકે કાર્યાલયની 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નું આવે છે. અત્યારે ૧૯૯૫ માં તેનું આઠ્ઠાસમું વર્ષ ચાલે છે. અત્યાર સુધી તે માળામાં ૫×૯ ની સાર્વજનિક ૧૬૦૦ થી ૨૦૦૦ પૃષ્ઠ આપવામાં આવતાં તેને બદલે ચાલુ વર્ષથી ૫×૭ના ૨૦૦૦ થી ૨૪૦૦ પૃષ્ઠ રા. ૫) ના જ લવાજમમાં આપવામાં આવવાનાં છે. પુસ્તકો પાકાં પૂર્ણનાં હોય છે. વર્ષમાં ત્રણથી ચાર પુસ્તકો બહાર પડતાં હોઈ પુસ્તકો ખૂબ દળદાર થાય છે. ચાલુ વર્ષનું એક પુસ્તક 'આખ્યાનમાળા ગ્રંથ ૨ નો' બહાર પડેલ છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં અનુકરણ વા પૂર્તિ રૂપે પ્રગટ થતી, પણ અત્યારે તો માત્ર નામસેવ થયેલી બીજી થોડીક માળાઓનો નિર્દેશ જ થઈ શકશે. સરતું સાહિત્ય વર્ષકે કાર્યાલયે શરૂ કરેલી 'ચરિત્ર-માળા' દ્વારા મુજરાતને દેશવિદેશનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં અનેક ચરિત્રોની બેટ મળી છે. 'ચરિત્રમાળા' ગ્રાહકોના અભાવે બંધ પડ્યાં, થોડાં વર્ષો પછી 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નો બીજો વર્ગ શરૂ કરી તે

દ્વારા ચરિત્રો તથા કવિવાણી આપવાની શરૂ કરેલ પરંતુ તે વિભાગ પણ સત્વર બંધ કરવાની ફરજ પડી હતી.

શ્રી. કાલાભાઈ રામચંદ્રે શરૂ કરેલ 'સરતી વાર્તામાળા' દ્વારા વાર્તાઓનાં સારાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. સ્વ. જૂજલાલ ગદવણ હકરતું 'કથાગુચ્છ' એક વર્ષ પૂરું કરી શક્યું નહોતું. તેવી જ રીતિ 'દિલ્હા પુત્રો તથા મિત્રો'ની ચરિત્રમાળાની થઈ હતી. અમદાવાદથી નીકળતી 'સનાતન ધર્મની ગર્જનાઓ' દ્વારા તથા શ્રી. મળયંદ કરસનદાસ કાપડિયાએ સંપાદિત કરેલ 'સરતી જૈન ગ્રંથમાળા' દ્વારા નાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. જામનગરની 'વિજયકૃષિમાળા'માં ખેડૂતોને ઉપયોગી થોડી પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ હતી. 'લગિની સમાજ પત્રિકા-માળા'એ સ્ત્રીઉપયોગી પત્રિકાઓ થોડી સંખ્યામાં પ્રગટ કરી હતી. 'સુમનમાળા' નામની એકાનામાળામાં પણ નાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. તે સિવાય પણ અડધણી થોડીક માળાઓ નીકળી હતી, પરંતુ તેનાં નામ અત્યારે યાદ આવતાં નથી.

વિવિધ ગ્રંથમાળાની માફક વર્ષોથી ચાલી આવતી બીજી માળા તે અમદાવાદ (દલે મુંબઈ પશુ)ના સાહસિક છુસેસર શ્રી. જીવનલાલ અમરશીની 'જ્ઞાન-વર્ષકે પુસ્તકમાળા'. ૧૯૧૫ માં તે શરૂ થયેલ હોવાથી અત્યારે તે પચીસમા વર્ષમાં છે. પ્રવેશ-પીનો રા. ૧) લઈ બહાર પડતાં બધાં પુસ્તકો અર્ધી કીમતે આપવાનો તે માળાનો રિવાજ હતો, પરંતુ ચાલુ સંવત ૧૯૩૯ થી તે નિયમમાં ફેરફાર કરી કાઠિન ચોળ પેઠ ૧૧૦૦-૧૨૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો રૂપિયા ૪ (ચોરેઝ સાથે રૂ. ૫ માં) આપવાનો તેણે નિયમ કર્યો છે. અને તે મુજબ ચાલુ સાલમાં ત્રીસેનાં પુસ્તકો અપાશે: ૧ સુવાસગદં, ૨ હૃદયત્રિપુટી, ૩ મુસ્તક કમાલ, ૪ સદચરિત્રની શોધમાં, ૫ મિન્દુરે

છેલ્લે-આ પુસ્તકો પ્રગટ થતાં માળા દ્વારા પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૬૩ થશે.

વર્ષો સુધી 'વિવિધ અંધમાળા' તથા 'સાન-વર્ધક પુસ્તકમાળા'—આ બે જ માળા—પ્રગટ થતી હતી. અસહકારના સુગ પછી પાછી માળાઓની શરૂઆત થઈ. 'સુગર્ભ' માસિકે 'સુગર્ભ' અંધમાળા શરૂ કરી હતી. પરંતુ બીજી માળાઓને શરૂ કરવાનું સાન તો એક વખત ગુજરાતનાં ઘરોમાં જેનાં પુસ્તકો વંચતાં હતાં અને જેની પ્રવૃત્તિ અત્યારે તદ્દન શિથિલ છે તે 'પ્રસ્થાન' કાર્યોક્ષપત્રી 'સરસ્વતી અંધમાળા'. વર્ષે ૭૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૨ માં આ માળા આપે છે. તેનું અગ્રણ્ય સાતમું વર્ષ આવે છે અને સાતમા વર્ષમાં, 'આપણે આહાર' 'સ્ત્રી-પુરુષ-મયોદા' 'ગિરિરાજ આશુ' અને 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા' બહાર પડેલ છે.

રાજકોટ નવયુગ પુસ્તકલગ્નદાર તરફથી પ્રગટ થતી બે માળાઓ 'નવયુગ અંધમાળા' તથા 'લીલા-વતી અંધમાળા' વર્ષે ૧૦૦૦ પૃથ્થાં પુસ્તકો રૂ. ૩, (પાકું પૂઠું રૂ. ૪) માં આપે છે. આ બન્ને માળા દ્વારા વિવિધ વિષયનાં તથા સ્ત્રી-ઉપયોગી ૬૦૦ પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. અત્યારે બન્ને માળાઓએ સાતમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. 'નવયુગ અંધમાળા' દ્વારા 'પાંખડીઓ' અને 'રામદેહી' તથા 'લીલા-વતી અંધમાળા' દ્વારા 'તાત્પર્યવર્ણુ તાપીજ' બહાર પડેલ છે.

આ જ સંસ્થા દ્વારા ડીટેક્ટીવ પુસ્તકો આપતી 'ગુપ્તચર અંધમાળા' બહાર પાડવામાં આવતી હતી. તે ત્રણેક વર્ષ ચાલીને બંધ પડી છે.

પરંતુ ગ્રાહકોની તથા વાંચકોની સંખ્યામાં ચોતાનું સરોપરીપણું સિદ્ધ કરતી બારતી સાહિત્ય સંઘની 'અંજલિ અંધમાળા' છે. આ અંધમાળા ૬૨ વર્ષો બારસો પાનામાં ચાર નવલકથા રૂ. ૩, (પાકું પૂઠું રૂ. ૪) માં આપે છે. અત્યારે તે માળાનું પાંચમું વર્ષ આવે છે અને તેનાં બે પુસ્તકો 'બોધન અને મુક્તિ' અને 'નગલા રેન્જ' બહાર પડેલ છે.

આ જ સંસ્થાની બીજી માળા 'આરોગ્ય અંધ-વચ્ચિ છે' લેખકમ ૬૫૦ પાનાંની આરોગ્યની રક્ષા માટેની આરોગ્ય બાર પુસ્તિકાઓ તથા રૂપિયામાં આપવામાં આવે છે. તેનાં પહેલા વર્ષનાં બાર અને બીજા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે.

અમદાવાદના 'નવી દુનિયા' કાર્યોલપત્રી તથા માળાઓ હવે લઈએ. 'નવી દુનિયા અંધમાળા' વર્ષમાં ૧૧૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૩ (પાકું પૂઠું રૂ. ૪) માં આપે છે. તેનાં ત્રીજા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો 'રાહીદી, સુભાષચંદ્ર, અમ્મા, અને પિતરનાં પપ્પી' બહાર પડ્યાં છે.

માત્ર રૂ. ૧) માં ૮૦૦ પાનાંનાં તથા પુસ્તકો આપતી 'આલો વિચારીએ' અંધમાળાના ચાલુ ત્રીજા વર્ષમાં 'રાતું રસ લાગ ૨-૩' પ્રગટ થયા છે. ત્રીજું પુસ્તક 'આવતી દાલે' બહાર પડવાનું છે.

તે જ સંસ્થાની 'આલો પસરીએ' અંધમાળાનાં પહેલા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે.

'કૌમુદી'ના સંચાલક શ્રી. મુળશંકર ભટ્ટે 'કૌમુદી અંધમાળા' શરૂ કરી તેનાં બે પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં હતાં, તથા ત્યાર બાદ પુસ્તકો બહાર ન પડતાં તે માળા બંધ થઈ ગયાં ગ્રાહકોનું લવાનમ બાધી રહી ગયું છે.

અમદાવાદના 'નવચેતન સાહિત્ય મંદિર' તરફથી સ્ત્રી-ઉપયોગી અંધમાળા 'મૃદલક્ષ્મી અંધમાળા' પ્રગટ થાય છે. ૧૨૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકોનું લવાનમ રૂ. ૪ છે. અત્યારે ચોથા વર્ષનાં બે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. 'હિમા' અને 'શોભા'. કુલ ૨૧ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

અમદાવાદના મૃન્મર અંધચેતન કાર્યોલપત્ર તરફથી 'તરણ અંધમાળા' બહાર પડે છે. વર્ષમાં ૧૫૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૩ના લવાનમમાં આપવામાં આવે છે તથા વર્ષમાં થયેલી પુસ્તકોની પચાસગી ચારી રહી રાખવે તેવી છે. ચાલુ ચોથા વર્ષમાં શ્રી. પ્રેમચંદ્રજી 'ગોદાન' (પૂર્વાર્ધ) બહાર પડેલ છે.

• આપણી ગ્રંથમાળાઓ •

શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

૬. સ. ૧૯૧૬-૧૭ નાં વર્ષોમાં કે તે અગાઉ એકાદ બે વર્ષોમાં સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલયની 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' તથા 'ચરિત્ર-માળા'ના અનુકરણરૂપ અનેક માળાઓ તીકળી હતી. તે વખતે બધી માળાઓની એકે યાદી મેં તૈયાર કરી હતી. વર્ષો જતાં તે યાદી અત્યારે તો ઉપલબ્ધ નથી. પણ ફરીથી આપણા સાહિત્યમાં નવી માળાઓનો યુગ શરૂ થયો છે ત્યારે તે તથા ચાલુ માળાઓની યાદી માર્ગદર્શક થઈ પડશે તેમ માની આ યાદી તૈયાર કરી છે. કોઈ વાંચક તેમાં કોઈ રહી ગયેલ માળાનું નામ સ્વયંથી તો આભાર થશે. કંઈ પણ નિયમ વિના બહાર પડતી માળાઓમાંથી બની શકે તેટલીની તોંધ આમાં લીધી છે.

માળાઓમાં પ્રથમ સ્થાન સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલયની 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નું આવે છે. અત્યારે ૧૯૯૫ માં તેનું અગાવીસમું વર્ષ આવે છે. અત્યાર સુધી તે માળામાં ૫ x ૯ ની કાપડાનાં ૧૧૦૦ થી ૨૦૦૦ પૃષ્ઠ આપવામાં આવતાં તેને બદલે ચાલુ વર્ષથી ૫ x ૭ ના ૨૦૦૦ થી ૨૪૦૦ પૃષ્ઠ રૂ. ૫ ના જ લવાજમમાં આપવામાં આવવાનાં છે. પુસ્તકો પાકાં પૂર્ણાં હોય છે. વર્ષમાં ત્રણથી ચાર પુસ્તકો બહાર પડતાં હોઈ પુસ્તકો ખૂબ દળદાર થાય છે. ચાલુ વર્ષનું એક પુસ્તક 'આખ્યાનમાળા ગ્રંથ ૨ જો' બહાર પડેલ છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના અનુકરણ વા પુત્રિ' રૂપે પ્રગટ થતી, પણ અત્યારે તો માત્ર નામરોપ થયેલી બીજી થોડીક માળાઓનો નિર્દેશ જ થઈ શકશે. સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલયે શરૂ કરેલી 'ચરિત્ર-માળા' દ્વારા મુજબાતને દેશવિદેશનાં સ્ત્રીપુરોનાં અનેક ચરિત્રોત્તી બેટ મળી છે. 'ચરિત્રમાળા' ગ્રાહકોના અભાવે બેઠ પડનાં, થોડાં વર્ષો પછી 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નો બીજો વર્ષ શરૂ કરી તે

દાર ચરિત્રો તથા કવિવાણી આપવાની શરૂ કરેલ પરંતુ તે વિભાગ પણ સત્વર બંધ કરવાની ફરજ પડી હતી.

શ્રી. કાલાભાઈ રામચંદ શરૂ કરેલ 'સરતી વાર્તામાળા' દ્વારા વાર્તાઓનાં સારાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. ૨૧. વૃજલાલ જાદવજી કક્કરનું 'કથાગુચ્છ' એક વર્ષ પૂરું કરી શક્યું નહોતું. તેવી જ રીતિ 'દિંદિના પુત્રો તથા મિત્રો'ની ચરિત્રમાળાની થઈ હતી. અમદાવાદથી તીકળીની 'સંનાતન ધર્મ'ની ગર્જનાઓ દ્વારા તથા શ્રી. મૂળચંદ કરસનદાસ કાપડિયાએ સંપાદિત કરેલ 'સરતી જૈન ગ્રંથમાળા' દ્વારા નાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. જામનગરની 'વિજયપ્રિમાળા'માં ખેડૂતોને ઉપયોગી થોડી પુસ્તકોએ પ્રગટ થઈ હતી. 'હામિની સમાજ પત્રિકા-માળા'એ સ્ત્રીઉપયોગી પત્રિકાઓ મોટી સંખ્યામાં પ્રગટ કરી હતી. 'સુમનમાળા' નામની એકમાના-માળામાં પણ નાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. તે સિવાય પણ અલ્પજની થોડીક માળાઓ તીકળી હતી, પરંતુ તેનાં નામ અત્યારે યાદ આવતાં નથી.

વિવિધ ગ્રંથમાળાની માફક વર્ષોથી ચાલી આવતી બીજી માળા તે અમદાવાદ (હવે મુંબઈ પણ)ના સાહસિક ભુકેસર શ્રી. જીવનદાસ અમરદાસીની 'જ્ઞાન-વર્ષિક પુસ્તકમાળા'. ૧૯૧૫ માં તે શરૂ થયેલ હોયથી અત્યારે તે ૫૫૨મી વર્ષમાં છે. પ્રવેશ-શીતો રૂ. ૧) સર્વ બહાર પડતાં બધાં પુસ્તકો અર્ધી કીમતે આપવાનો તે માળાનો રિવાજ હતો, પરંતુ ચાલુ સંવત્ર ૧૯૩૬ થી તે નિયમમાં ફેરફાર કરી કાઢિન સોળ રૂ૯ ૧૧૦૦-૧૨૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો રૂપિયા ૪ (ચારરૂ૯ સાથે રૂ. ૫ માં) આપવાનો તેજો નિયમ કર્યો છે. અને તે મુજબ ચાલુ સાલમાં ત્રીસેનાં પુસ્તકો અપારો: ૧ સુવાસચંદ, ૨ દત્તત્રિપુટી, ૩ મુસ્તફા કમાલ, ૪ સદચરીની શોધમાં, ૫ બિન્દુરે

છેલે-આ પુસ્તકો પ્રગટ થતાં માળા દ્વારા પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૯૩ થશે.

વર્ષો સુધી 'વિવિધ અંધમાળા' તથા 'જ્ઞાન-વર્ષિક' પુસ્તકમાળા 'આ બે માળા-પ્રગટ થતી હતી. અસહકારના યુગ પછી પાછી માળાઓની શરૂઆત થઈ. 'યુગધર્મ' માસિક 'યુગધર્મ' અંધમાળા શરૂ કરી હતી. પરંતુ ખીજી માળાઓને શરૂ કરવાનું માન તો એક વખત ગુજરાતનાં ઘરોમાં જેનાં પુસ્તકો વંચાતાં હતાં અને જેની પ્રવૃત્તિ અત્યારે તદ્દન શિથિલ છે તે 'પ્રસ્થાન' કાર્યાલયની 'સરવતી અંધમાળા'. વર્ષે ૭૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૨ માં આ માળા આપે છે. તેનું અત્યારે સાતમું વર્ષ ચાલે છે અને સાતમા વર્ષમાં, 'આપણો આહાર' 'સ્ત્રી-પુરુષ-અર્પણ' 'ગિરિરાજ આશુ' અને 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકથા' બહાર પડેલ છે.

રાજકોટ નવયુગ પુસ્તકબંધાર તરફથી પ્રગટ થતી બે માળાઓ 'નવયુગ અંધમાળા' તથા 'લીલા-વતી અંધમાળા' વર્ષે ૧૦૦૦ પૃથ્નાં પુસ્તકો રૂ. ૩, (પાકું પૂકું રૂ. ૪)માં આપે છે. આ બંને માળા દ્વારા વિવિધ વિષયનાં તથા સ્ત્રી-ઉપયોગી ૬૦૦ પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. અત્યારે બંને માળાઓએ સાતમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. 'નવયુગ અંધમાળા' દ્વારા 'પાંચડોએ' અને 'રામરોડી' તથા 'લીલા-વતી અંધમાળા' દ્વારા 'તાત્પર્યગ્રન્થ તાવીજ' બહાર પડેલ છે.

આ બે સંસ્થા દ્વારા ડિસ્ટ્રીબ પુસ્તકો આપતી 'યુમત્વર અંધમાળા' બહાર પાડવામાં આવતી હતી. તે ત્રણેક વર્ષ ચાલીને બંધ પડી છે.

પરંતુ આઠકોની તથા વાંચકોની સંખ્યામાં યોતાનું સર્વોપરીપણું સિદ્ધ કરતી ભારતી સાહિત્ય સંઘની 'અંબલિ અંધમાળા' છે. આ અંધમાળા દર વર્ષે બારેસો પાનાંમાં ચાર નવલકથા રૂ. ૩, (પાકું પૂકું રૂ. ૪) માં આપે છે. અત્યારે તે માળાનું પાંચમું વર્ષ ચાલે છે અને તેનાં બે પુસ્તકો 'બંધન અને મુક્તિ' અને 'જગતા રેન્ને' બહાર પડેલ છે.

આ બે સંસ્થાની ખીજી માળા 'આરોગ્ય અંધમાળા' છે. લગભગ ૬૫૦ પાનાંની આરોગ્યની રક્ષા માટેની આકેથી ચાર પુસ્તિકાઓ તથા રૂપિયામાં આપવામાં આવે છે. તેનાં પહેલા વર્ષનાં ચાર અને બીજા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે.

અમદાવાદના 'નવી દુનિયા' કાર્યાલયની ત્રણ માળાઓ હવે લઈએ. 'નવી દુનિયા અંધમાળા' વર્ષમાં ૧૧૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૩ (પાકું પૂકું રૂ. ૪)માં આપે છે. તેનાં ત્રીજા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો 'શહીદી, સુભાષચંદ્ર, અમ્મા, અને પિંજરનાં પંખી' બહાર પડ્યાં છે.

માત્ર રૂ. ૧)માં ૮૦૦ પાનાંનાં ત્રણ પુસ્તકો આપતી 'ચાલો વિચારીએ' અંધમાળાના ચાલુ ત્રીજા વર્ષમાં 'રાતું રક્ષ ભાગ ૨-૩' પ્રગટ થયા છે. ત્રીજું પુસ્તક 'આવતી કાલે' બહાર પડવાનું છે.

તે બે સંસ્થાની 'ચાલો પસંદીએ' અંધમાળાનાં પહેલા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે.

'કૌમુદી'ના સંમાલક શ્રી. મુળશંકર ભટ્ટે 'કૌમુદી અંધમાળા' શરૂ કરી તેનાં બે પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં હતાં, પણ ત્યાર બાદ પુસ્તકો બહાર ન પડતાં તે માળા બંધ થઈ જતાં આઠકોનું લવાજમ બાકી રહી ગયું છે.

અમદાવાદના 'નવચેતન સાહિત્ય મંદિર' તરફથી સ્ત્રી-ઉપયોગી અંધમાળા 'ગૃહલક્ષ્મી અંધમાળા' પ્રગટ થાય છે. ૧૨૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકોનું લવાજમ રૂ. ૪ છે. અત્યારે ચોથા વર્ષનાં બે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. 'હિમા' અને 'શોભા'. કુલ ૨૧ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

અમદાવાદના ગૂર્જર અંધગ્રન્થ કાર્યાલય તરફથી 'તરુણ અંધમાળા' બહાર પડે છે. વર્ષમાં ૬૫૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૩નાં લવાજમમાં આપવામાં આવે છે. ત્રણ વર્ષમાં થયેલી પુસ્તકોની પસંદગી સારી કદી રાખ્ય તેવી છે. ચાલુ ચોથા વર્ષમાં શ્રી. પ્રેમચંદ્રજીનું 'ગોદાન' (પૂર્વાર્ધ) બહાર પડેલ છે.

પસંદ કરવામાં તથા ગ્રાહકોની સગવડ પૂરેપૂરી સાચવવામાં ધ્યાન રાખે તો તેમને જ ફાયદો છે.

પુસ્તકપસંદગીની સામે પણ ચાલુ ફરિયાદ રહેવાની. પાનાં પૂરાં કરવાના હિસાબે અગર તો અમુક વખતે પુસ્તક આપવાનું છે તે ખાતર વર્ષમાં અમુક પુસ્તક ‘મોઝુ’ અપાઈ જાય છે. દરેક પ્રકાશક જો વિચારી જોશે તો તેણે આ જુલ કરી હશે તેમ તેને લાગશે. આ ક્ષતિ દૂર કરવા માટે પહેલેથી જ પૂરી તૈયારી કર્યા બાદ પ્રકાશનોનાં નામ પ્રસિદ્ધ કરવાં અને ખાસ કારણ સિવાય તેમાં ફેરફાર કરવો જ નહિ.

મોઝુ ટપાલખર્ચ આ માળાના પ્રચારમાં મોટા

વિધ્વંસ છે. પણ જ્યાં સુધી પુસ્તકો માટે ‘જ્ઞાનપ્રચારની દૃષ્ટિએ’ ટપાલના દર અમેરિકામાં જેમ ઓછા થયા છે તેમ ન થાય ત્યાં સુધી, ગામ વાર એજન્ટો નીમીને આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા યત્ન થવો જોઈએ.

હું યોતે પ્રકાશક ન હોવાથી પ્રકાશકોની મુશ્કેલીઓનો અને ખ્યાલ ન હોય તેમ કોઈ પ્રકાશક ભાઈ કહેશે. અકબત મેં તો આ બધું ગ્રાહકની દૃષ્ટિથી લખ્યું છે. તેમાં કોઈ ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો હોય ને કોઈ પ્રકાશક ભાઈ ચર્ચા કરશે તો તેને આવકારદાયક મણીશ.

અંમે

.૫૫૫.

અમે પશિક, કિંતુ સૌ કિતિકિનારના પંથ એ,
અમે શમિત, કિંતુ ઈન્દ્રધનુના વિસામા બધે;
અમે ક્ષાપિત, કિંતુ લોજન બધેય જુમ્સા તણાં,
અમે તૃપિત, કિંતુ વારિ બસ ઝાંઝવાં ઝાંઝવાં.
કહીંધી નીકળ્યા, વળી કહીં જલું, વિના લાન એ
ભવાટવી વિષે અહીં ભટકતાં જુલા સૌ પડ્યાં;
અને કહિન ઠોકરો અહીં કંટકોને સદા,
ખનાવી અમ લોભિયા અગમ પંથ સૌ જો રહ્યાં.
કુટાઈ કુકરાઈ કોઈ દિન આંસુમાં નેનથી,
જરાક વળી સારવી જગત આંગણે ખેડતાં
અમે શિશુ નચિંત; તોય ધરને કદી ઓટલે
જઈ સૂઈ જવાની આશ અણુદીક હેયે રમે.
અમો ધરવિહીનને ધર તણી ન કૈયે મણા;
અમારું ધર ત્યાં જ જ્યાં રજગાં જ લોટી પડ્યાં.
રજનીકાન્ત દેસાઈ

હિંદમાં શણનો ઉદ્યોગ

☆ શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપત ☆

[અંતરિક્ષા રા પૂર્ણ]

૨૩. હિંદી મિત્રો

શરૂઆતમાં મુંબઈના શેઠ ચંદ્રશંકર નામનો મુદરથે શણ-મિત્રની સ્થાપના કરી. પરંતુ પાછળથી તેમણે તે વેચી નાખી. તે પછી રૂસ્તમજી મિત્ર કોઈ પારસી સાહસને આભારી હતી. પરંતુ ખરાબ વખતમાં નુકસાની કરવાથી તે પણ ખીમ્તને નેચાઈ ગઈ. એકાદ બંગાળી મુદરથે એક નાની મિત્ર બાંધી ખીમ્તજોને એટલે કે યુરોપિયનોને સલાવવા આપી હતી. સામાન્ય રીતે બંગાળી જીનનારો પાસે યુષ્કળ પૈસા હોય છે પરંતુ તેમને ઉલ્લોગો પ્રત્યે પક્ષપાત નથી એટલે તેઓ પોતાના ફાળ પૈસા ગવર્નમેન્ટ સોનોમાં રોકે છે. હજી સુધી કોઈ બંગાળીની સાલે-કીની મિત્ર થઈ નથી. આવા નફાકારક ધોધમાંથી પણ બંગાળીઓ નિવૃત્ત રહી શકે છે એ એક અજાણ્ય છે. મુંબઈના ઉલ્લોગપતિઓ પણ આ વિષયમાં પરિશુભ રહ્યા છે! હમણાં છ સાત મિત્રો હિંદના વહીવટ નીચે છે. તેમાં બિરલા, હુકમીચંદ, આદમજી એ મુખ્ય છે. બીજા પણ ચાર નાની મિત્રો હિંદી-જોના વહીવટ નીચે છે. પરંતુ લગભગના વખતની સુંદર કમાણીના લાભ હિંદીઓએ લીધા નથી.

૨૪. મહામુદ્ર પછી મિત્રોના વિકાસ

મહામુદ્રની મોટી કમાણી મિત્રોને મળવાથી સને ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૬ સુધીમાં ૧૬ નવી મિત્રો બંધાઈ. કુલ આઠ મિત્રોમાંથી ૭૬ મિત્રો થઈ. જૂની મિત્રોએ પણ શાળો વધારી. આથી કુલ શાળોની સંખ્યા ૩૧૦૦૦ માંથી ૪૦૦૦૦ થઈ. સને ૧૯૨૧-૨૨ માં ચાર મિત્રો વધી. મિત્રોની સંખ્યા ૮૧ થઈ આ ચાર વર્ષ મિત્રઉલ્લોગનાં સારાં હતાં. મિત્રોવાળાને ચોખ્ખા નફો મળ્યો હતો. રહી ભાવો ધરી જતા તે મિત્રોવાળા કામ કરવાના કલાક

ઘટાડીને એછા માત્ર કાઢતા હતા. આમ જૂનો રોકો ખલાસ કરતા હતા અને ભાવોને સુધારી લેતા હતા. આવા બજારના ફેરફારો ઘણા થતા હતા. પરંતુ એકંદર વિકાસની દૃષ્ટિએ શણમિત્રોએ ઠીક પ્રગતિ કરી હતી.

૨૫. પછીનાં દશ વર્ષોમાં વિકાસ

સને ૧૯૨૧-૨૨ માં કોથળા અને શણના કાપકનો ભાવ ઘટી ગયો એટલે મિત્રોએ કામના કલાકો ઘટાડી નાખ્યા એટલે વળી બજાર સુધારી આવી. આમ વારંવાર કરીને મિત્રોએ ભાવો ટકાવી રાખ્યા હતા. પરંતુ હવે નવી મિત્રો યુષ્કળ બંધાવા લાગી. સને ૧૯૨૧-૨૨ માં ચાર મિત્રો વધી. સને ૧૯૨૨-૨૩ માં પાંચ વધી. સને ૧૯૨૩-૨૪ માં ત્રણ વધી. સને ૧૯૨૬-૨૭ માં ભાવો બહુ સારા રહેવાથી તે વર્ષે છ મિત્રો વધી. કુલ ૯૬ મિત્રો થઈ. સને ૧૯૩૦ માં પૂરી ૧૦૦ મિત્રો થઈ. તેમાં ૨૩૫ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાઈ. પોણા ત્રણ લાખ કામ કરનારા હતા. કુલ શાળોની સંખ્યા ૬૧ હજાર પડેલી હતી. આ દશ વર્ષો મિત્રઉલ્લોગ માટે સારાં મહામુદ્ર વચ્ચે કોઈ કોઈ વરસ નખળાં આવતાં પરંતુ મોટાં રિઝર્વ ફંડો, નાણાંની છૂટ અને આગલાં વર્ષોની સારી કમાણીથી નખળાં વર્ષોમાં મુરંદલી નહોતી આવતી.

૨૬. મંદી

સને ૧૯૩૦-૩૧ માં લગભગ ૧૦૦ મિત્રો હતી તે પછીના દસકામાં એક પણ મિત્ર વધી નથી, તેમ જોએ વિકાસ પણ થયો નથી; કારણ કે ઉગ્રા દસકામાં એક જે વરસ સિવાય બધો વખત મંદી જ રહી છે. ઉદાહરણ તરીકે ઉત્પન્ન કાચું થઈ દરું-મિત્રોની સંખ્યા અને શાળોની સંખ્યા ઘટી વધી

ગઈ હતી. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ મંદી આવી. ઉપરાંત કેટલીક મિલો ન્યુટ મિલર્સ એસોસિએશનનો બહારની હતી. તેઓ રાત્રિ દિવસ કામ કરી વધારે માલ તૈયાર કરતી હતી. આથી પેદાશ ઘણી થતી હતી. આ સ્થિતિમાં આ દશકામાં મિલોએ ઓછા કલાક કામ કરવા માટે ચાલુ ગોઠવણો કરી હતી. દર અઠવાડિયે ૪૮ થી ૬૦ કલાક કામ કરવાની વારંવારે ગોઠવણો થઈ હતી. છતાં માલ દુનિયા ઉપાડી શકે તે કરતાં વધુ જ પેદા થતો હતો અને મંદી ચાલુ જ રહેતી હતી.

૨૭. બંગાળી ખેડૂતો

સને ૧૯૩૭થી બંગાળ સરકારે શણુના ઓછા ભાવો નોંધ શણુની વાવણી ઓછી કરવા માટે સળગ પ્રયત્નો કર્યા હતા. ખેડૂતો વચ્ચે શણુ ઓછું વાવવાની મોટી જાહેરાત ચાલુ છે. ખેડૂતો પશુ હવે જાગ્રત થયા છે. એમની વચ્ચે સ્વતંત્રતાની અને પોતાના હકોની સમજણ પ્રસારવા લાગી છે. છતાં શણુના ઉકાવ ઉપર શણુના ભાવોનો આધાર હેલ છે. બંગાળ સરકાર એમને મદદ કરે છે. પરંતુ બંગાળની સરકારને અંગ્રેજ સમ્યોનો સક્રિય અને જખ્ખર ટેકા હોવાથી તે તેમની દયાથી રહે છે અને આથી યુરોપિયન હકોની વિરુદ્ધ બંગાળની સરકારથી ખેડૂતોને મદદ થઈ શકે તેમ નથી. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી પાકની વાવણી ૨૫ ટકા ઘટાડવા સરકાર મોટા પ્રયત્નો કરે છે. બંગાળમાં જમાનંધીની પદ્ધતિ હોવાથી જમીનદારોને જમીનનો રસકસ થેર ભેડાં મળે છે અને ખેડૂતો ગરીબ રહે છે.

૨૮. શણુ-મિલોની હમણાંની સ્થિતિ

શણુ-મિલોની હમણાંની સ્થિતિ મંદ છે. તેમના હાથમાં હેસિયન એટલે શણુનું કપડું અને કાયજાનો મોટી રકમ સ્ટોક થઈ ગયો છે. મિલો પાસે પૈસા છે એટલે આટલો મોટો જથ્થો સંભાળી શકે છે પરંતુ હવે તેમનાં ગળાં ભરાઈ ગયાં છે. લગભગ ૪૫ કરોડ વાર જેટલું શણુ-કાપડ એમની પાસે વગર વેચાયેલું પડ્યું છે. કાયજા પશુ જંગી જથ્થામાં

પડ્યા છે. છેલ્લાં બે વરસથી સ્થિતિ બગડતી ચાલી છે. બંધી મિલોને એકત્ર કરવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો થયા છે. કેટલીક હિંદી મિલોએ ઓછા કલાક કામ કરવા બદલ નુકસાની માગી પણ તે આપવા મોટી મિલો તૈયાર ન થઈ. છેવટે બ્યારે બહુ નુકસાન થઈ પડ્યું હ્યારે હવે સૌ મિલો ભેગી થઈ ગઈ છે.

૨૯. મિલોએ કરેલા નવા કરારો

મિલોએ મળાને કરારો કર્યા છે. તેમાં બજાર સુધારવા માટે ઓછા કલાક કામ કરવાનો નિર્ણય થાય તો સૌએ તે મંજૂર રાખવું. તેમાં જે કરાર લગ કરે તેણે દંડની મોટી રકમ ભરવાની રહે. સૌ મિલો પાસેથી ડિપોઝિટ લેવામાં આવી છે. ખુશીથી આ કરારો થયા છે. આ વરસના ફેબ્રુઆરી માસમાં યુરોપમાં લાકાર્નનાં વાદળો ચડેલાં નોંધ અંગ્રેજ સરકારે વીસ કરોડ પુલ મોટાના કાયજાઓને ઓર્ડર આપ્યા હતા. તે ૭ માસ આપ્યો. તેટલા સમયમાં બજારમાં ફીક સુધારો થયો. હવે એ ઓર્ડર જુલાઈમાં પૂરા થયો એટલે બજાર ન ધટે તે માટે મિલોએ મળાને ૨૦ ટકા શાળો બંધ કરવાનો કરાર કર્યો છે. આથી બજાર ટોચી પડી છે. પરંતુ જૂનો સ્ટોક પૂરા થયા વગર બજાર લાંબી સુધારશે નહિ.

૩૦. શણુ-મિલો અને હિંદીઓ

આ શણુ-મિલોના સાક ટકા ઉપર શેરો હિંદીઓના હાથમાં છે. પરંતુ આ મિલોની મેનેજમેન્ટ અને કુલ સત્તા સ્ટોકોનેતોની છે. મેનેજિંગ એજન્ટો બંધી સ્કોચ પેટ્રીઓ છે. મેનેજરો, એસિસ્ટન્ટ મેનેજરો, એન્જિનીયરો અને અધિકારીઓ બંધા યુરોપિયનો છે. એમને મોટાં પગારો અને એલાઉમેન્ટ મળે છે. કારકુનો અને નાના અધિકારીઓ બંગાળી બાલુઓ હેલ છે. એમને સાધારણ પગારો મળે છે. મોટા અધિકાર કરવારે પણ હિંદીઓને આપવામાં આવતો જ નથી. રૂપિયે તેર આના લગભગ કારકાર યુરોપિયનોના હાથમાં છે. જૂની મિલો અત્યંત ધનવાન અને મોટાં સાધનો ધરાવનારી છે. સરકારમાં એમની લાગવગ હારે મોટી રહે છે.

૩૧. મળૂરો

મિલોમાં બંગાળી મળૂરો બહુ જૂન પ્રમાણમાં છે, કારણ કે બંગાળીઓને મહેનત વિશેષ પ્રિય નથી. એટલે સુકત પ્રાંત અને બીજા ભાગોમાંથી પુષ્કળ મળૂરો કલકત્તામાં મળૂરી કરવા આવે છે. મળૂરો માટે ચાલો એટલે બહુતીઓ બધાય છે પરંતુ ત્યાં સ્વચ્છતા, સફાઈ અને સુવ્યવસ્થા નથી હોતી. છેલ્લાંઓ માટે નિશાળે કોઈક જ કોઈક હોય છે. મળૂરોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની કોઈ ચોજના નથી. સ્ત્રીઓને માટે સુવાવડખાનાં નથી. કેટલીક મિલોમાં દવાખાનાં છે, કેટલીક મિલોમાં એ સગવડ પૂરતી રીતે રાખેલ નથી. મળૂરોને આનંદનાં સાધનો તરીકે સંગીત કે સિનેમાની સગવડ નથી, રમતગમતનાં સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવતાં નથી. એમનામાં સુધારો આવે, આર્થિક રીતે તેઓ સારા થાય, એમનામાં સમજ અને જ્ઞાન આવે એવું કંઈ જ કોઈ પ્રિય કરતી નથી.

૩૨. મળૂરોમાં એક્સપીની ખામી

શયુ-મિલોના મળૂરો હિંદુ અને મુસલમાન બંને હોય છે, પણ કોમી અધકા હજી ત્યાં પહેંચ્યા નથી. પણ મળૂરોમાં સંગઠન પણ નેહંએ તેવું નથી. એક યા બીજા અસહાયથી હડતાલો ઘણી પડે છે ત્યારે બંગાળ સરકાર તેને બાંધી નાખવા આડકતરી રીતે મિલોવાળાને મદદ કરે છે. ઘણીવાર તોફાનને નામે ગોળીખાર નેત્રું પણ થાય છે. છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી મિલો બોલા કલાક કામ કરે છે એટલે મળૂરોને એક અઢવાડિયાને બદલે ચાર દિવસ નેટલી જ રાજ મળે છે. આ વિવચમાં ઘણી ચર્ચાઓ થઈ છે પરંતુ સત્તાપકારક નિકાલ હજી આવ્યો નથી. મળૂરો વધુ પગારની માગણી કરે છે, મિલોવાળા અને પુતકારી કાટે છે. જતાં એકંદર પગારના ધોરણમાં સુધારો થયો છે. પગાર અઢવાડિક આપવામાં આવે છે.

૩૩. મળૂરોનું ટ્રેડ-યુનિયન

કલકત્તાના મળૂરોના નેતાઓના પ્રયાસથી મળૂર-સંઘ ગ્રથપાયો છે, પરંતુ હજી નેહંએ તેવું સંગઠન નથી. જતાં એટલું તો સંગઠન થયું છે કે ઘણી વાર

મિલોવાળાને નમતું પડે છે હજી બંગાળની મિલોમાં ઘરનો દૈન્ય મેં ફાડીને બિરો છે. તેમાં મળૂરોની કમાણી હોમાય છે. મે માસની શરૂઆતથી જુલાઈની અધવચ સુધી અને નવેંબરની આખરથી જાન્યુઆરીની આખર સુધી મળૂરો બોલા મળે છે. ક્યારેક કોઈ ચોપી રાજ ફાટી નીકળે છે ત્યારે પણ મળૂરો ભાગી ગય છે. કલકત્તાની મિલોની મળૂર-ખત્તીઓમાં લગભગ ત્રણ લાખ માથુસો વસે છે, એ સૌને કુશ્મન દાર છે.

૩૪. શયુ-મિલોમાં લાવવામાં આવે છે

જુદાં જુદાં મુકામો (પરગણાઓની બજારો)માં મિલોના પ્રતિનિધિઓ (ઘણું કરીને સ્થાય લોકો) શયુ ખરીદે છે. જૂના વેપારને લીધે હવે શયુની જુદી જુદી ગતો નિશ્ચિત થઈ ગઈ છે. પ્રમાણિક વેપારીઓના માલમાં ખરાબ મિલાવટનું શયુ મળતું નથી. શયુનાં મળિયાં કાપવાં, તેને ગોઠવીને જુદી જુદી ગઠા બાંધવી, એ કામો જુદા જુદા પ્રેરોમાં થાય છે. ત્યાંથી શયુની કાચી ગોસડીઓ કે જેમાં સામા ત્રણ માથુ શયુ હોય છે તે કલકત્તાની મિલોનાં ગોઠાઉઓમાં મુકવામાં આવે છે. લાખો માથુ શયુ ગરી રાક્ષસ તેવાં ગોઠાઉઓ દરેક મિલ ધરાવે છે. એ ગોઠાઉઓમાં અગિના બધ સારો ગ્રહણમાં થતો રાખેલાં હોય છે. મિલો પાસે નાખાંની બદુ છટ રહે છે. તે સિવાય ઇમ્પ્રિયેક્ષ બેંક અને બીજા અંગ્રેજ બેંક પુરોપિત ઉદ્યોગપતિઓને છટથી નાખ્યાં ધીરે છે. મિલો જ ધી આક માસ નેટનું શયુ સગવડ પડતાં આવે ખરીદીને રાખી મૂકે છે. ત્યારે વાવડાના પોતાના તંવાર માલનાં વેચાણ કરી પોતાના ઉપરથી નેજામ બોણું કરે છે.

૩૫. મિલમાં કામ

ચોરોદિય થતાં જ મિલમાં કામ શરૂ થાય છે. સિમોટી વાગે કે મળૂરોનાં રોળાં પછી આવી પોતાના વિજાગમાં પહેંચી નવ્ય છે. કેવી ન્દનનું કાપક વજનું છે તે નક્કી કરી તે પ્રમાણે ગોઠાઉન-

આફિસમાં યુરોપિયન અનુભવીની દેખરેખ નીચે લુદી લુદી જતના માર્કોના શણના રેસાઓને મિષ કરી મિલમાં મૂકવામાં આવ્યા હોય છે. શણ-કાપડમાં ઊંચી જતનું શણ વધુ મિષ થયું છે. શણ-કાચળામાં હલકી જતનું શણ વધુ ભેળવાય છે. લુદાં લુદાં ગોડાઉનોમાંથી લુદી જતના શણની ગાંસડીઓ મંગાવી આવના ભેળિતા કાપડ માટે મિથણ કરવામાં આવે છે. તાણા અને વાણા માટે લુદી લુદી જતનું શણ ભેળવે છે.

૩૬. શણ તૈયાર કરાય છે

શણના રેસા કડક હોય છે એટલે પ્રથમ એને નરમ કરવું પડે છે. પાણી અને જલું તેજ જાંટતા જઈ એને ખૂબ ખૂદે છે. પછી લુદાં લુદાં રોલ-રોની નીચેથી એને પસાર કરવામાં આવે છે. આ રોલરોમાં રેસાઓ ચોળાઈ, દબાઈ, મસળાઈ, ધોવાઈ સુવાળા બને છે. પછી મિલમાં એના તાણાવાણા બને છે. ત્યાંથી શણ ઉપર વણાય છે. દરેક શણ ઉપર ૭ મજૂરો વણવા અને કાંતવા માટે ભેળવે છે. હેસિયન (શણ-કાપડ) ની દરેક શાળમાં દરરોજ દોઢ મણ શણ વપરાય છે, બનારે કાચળા બનાવવાની શાળમાં દરરોજ સાડા ત્રણ મણ શણ ભેળવે છે. ત્રીસ મણ શણમાંથી ૨૭ મણ તૈયાર કાપડ નીકળે છે. કાપડને પાછળ અડી કરવાના સંચા ઉપર મૂકી દે છે. ત્યાં તે પોલીશ થઈ સફાઈ દાર બને છે. ત્યાંથી કાપડના મોટા વીટા કાપવાના સંચા ઉપર ગય છે. ત્યાં તેના ભેળિતા આપમાં કકડા થાય છે. પછી એટવાના સંચા ઉપર કાચળા બે બાજુથી એટાય છે અને કાચળા તૈયાર થઈ ગય છે. ઉપરની બાજુએથી એટવાનું હાથથી બને છે. એઓ એ કામ કરે છે. કાચળાઓ ગજુતરી કરીને ૨૫૦, ૩૦૦ અને ૪૦૦ની સંખ્યામાં પાકી ગાંસડીઓમાં બંધાઈ ગોડાઉનમાં પહેંચે છે. કાચળાના ભાવ દર સો ઉપર બોલાય છે.

૩૭. શણનું કાપડ તૈયાર થાય છે

કાપડમાં એટવાની જરૂર પડતી નથી. દરેક

એક હજાર અથવા બે હજાર વારની એવી પાકી ગાંસડીઓ બંધાય છે. આ બધાં કામમાં યંત્રનું મુખ્ય કામ પડે છે. છતાં હાથમહેનતને માટે પણ થોડો અવકાશ રહે છે. સરેરાશ દરેક મિલમાં ૫૦૦ શાળ, દસ હજાર ત્રાકો અને ત્રણ હજાર મજૂરો હોય છે. સરેરાશ સુતરાઉ કાપડની મિલ કરતાં સરેરાશ શણ-કાપડની મિલ મોટી હોય છે. આ શણમાંથી ઢાંકવાનાં ટરપાલો પણ બનાવાય છે.

૩૮. સોદાને લગતી હકીકત

યુરોપિયન મિલો ઘણું ખુરું યુરોપિયન દલાલો મારફતે કામ કરે છે. દલાલ કોન્ડાક્ટની બે નકલો કરીને લેનાર અને વેચનારને મોકલી દે છે, મલિનાની આખરે કિલિવરી સ્ટીમરમાં આપવા મિલવાળા બંધાય છે કારણ કે તેઓ સ્ટીમર પહોંચતો માસ વેચે છે. સ્ટીમરનું નામ લેનારે આકે દિવસ પહેલાં આપવું પડે છે. મિલવાળો સ્ટીમરની મેટસ રસીદ ભેળવી પૈસાનું બિલ બનાવી લેનાર ઉપર મોકલે છે. ને આ કોન્ડાક્ટમાં કંઈ વધિ પડે તો તેનો નિકાલ બંગાળની એમ્બર ઓફ કોમર્સ (અંગ્રેજોને બનેલું વેપારીમંડળ)ની લવાદી ઉપર ઊડવામાં આવે છે, જે હારનાર પાસેથી હર રૂપિયા શીના લે છે.

૩૯. શણના માસની બજાર

કાચા શણની બજાર જુદી છે. ત્યાં મોટો સટ્ટો ચાલે છે. કરોડો રૂપિયાની ઊંચતપાચત થાય છે. તેવી જ રીતે શણના માસના સોદા કઠાઈવે સ્ટ્રીટમાં થાય છે. અહીં બધા દેશોના વેપારીઓ અને દલાલો ભેળા થાય છે. દેશપરદેશ બધા દેશોને માટે તૈયાર કાચળા અને કાપડ (હેસિયન) ના સોદા થાય છે. યુરોપની પરિસ્થિતિ અને સામાન્ય અફવાઓથી પણ બજારમાં મોટી ઊંચતપાચત થાય છે. તે સિવાય ખીન્ને સટ્ટો મારવાડીઓ મુખ્યત્વે કરે છે. અખન્ને રૂપિયાનો સટ્ટો તેમાં ચાલે છે, પરંતુ તેમાં માવની કિલિવરી મિલકુલ લેવાતી દેવાતી નથી. માત્ર નફો નુકસાન લેવાય દેવાય છે.

૪૦. સરકારી જઠાત

સને ૧૯૧૬થી શણૂ પરદેશ ચડે તેના ઉપર સરકારી જઠાત ૪૦૦ રતલની ગાંઠ ઉપર સવા એ રૂપિયા હોય છે. હેસિયન (શણૂ-કાપડ) ઉપર ટને ૧૬ રૂપિયા અને કોથળા ઉપર ટને ૧૦ રૂપિયા હતા. સને ૧૯૧૭થી આ જઠાત લેવામાં આવે છે. એની પેદાશ રૂપિયા બેથી સવાબે કરોડ હિંદી સરકાર લેતી, પરંતુ હવે બંગાળની સરકારને એ જઠાતી પેદાશનાં અર્ધાં નાણાં મળે છે.

૪૧. મિલોમાં માલની પેદાશ

હાલમાં ૬૬ મિલો કામ કરે છે, લગભગ ૬૪ હજાર શાંબો આવે છે, પોણાનણુ લાખ માણસો એની પાછળ રોકાયેલાં છે, ૨૪ કરોડની મૂકી છે. આટલાથી લગભગ ૪૨ કરોડ કોથળા અને ૧૫૬ કરોડ વાર કાપડ અને છે. તેની કિંમત લગભગ બાવીસ કરોડ રૂપિયા થાય. આ સિવાય મુરોપની અને જપાનની મિલો માટે સાડાસાત લાખ ટન શણૂ કાચું ચડે છે અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો ૧૦૦ કરોડ વાર હેસિયન ખરીદે છે. ૩૦ કરોડ વાર રૂસિય અમેરિકા ખરીદે છે. ૩૩ કરોડ વાર બીજા પરદેશોમાં જાય છે, શાંબોમાં ૨૨૦૦૦ શાંબો કાપળા અને ૪૨૦૦૦ શાંબો કાપડ બનાવવા મારેલી છે.

૪૨. હન્ડિયન બ્યુટ મિલ્સ એસોસિયેશન

સને ૧૮૮૬થી આ મિલ માલે કમંડળ

૪૩. શણૂને લગતા ખર્ચા

સરકાર તરફથી હમેશાં શણૂના પાકના અંદાજને જાહેર પડે છે. પરંતુ વરસ આખરે અંદાજ કરતાં વધારે માલ નીકળે છે. પાકના અંદાજ નીચે મુજબ છે:

વરસ	કુલ ગાંઠ	પરદેશ ચડેલ ગાંઠ	મિલોએ વાપરી ગાંઠ
૧૯૩૫-૩૬	૮૫,૮૨,૦૦૦	૪૧,૨૭,૦૦૦	૪૪,૫૫,૦૦૦.
૧૯૩૬-૩૭	૧,૦૭,૪૧,૦૦૦	૪૮,૨૭,૦૦૦	૬૧,૨૦,૦૦૦.
૧૯૩૭-૩૮	૯૯,૬૭,૦૦૦	૩૭,૨૦,૦૦૦	૬૧,૭૭,૦૦૦.

સને ૧૯૩૮-૩૯નો પાક એક કરોડ દહાણુ લાખ ગાંઠ થવાની વડી છે, શરણુ કે વરસાદ અને ઋતુ અનુકૂળ રહ્યાં છે.

સ્થપાયું છે. એ ધણું વગવાળું અને ધનવાન મંડળ છે. મિલોને થોડો વખત ચકાવવી, ક્યાકો ઝાંખા કરવા, એમની નીતિ બાંધવી વગેરે કામ એ કરે છે. એ મુરોપિયોનાં મંડળ છે. મિલોની એકસપી રાખવા માટે તે જાહેર પ્રવાસ કરે છે. સરકાર સાથેના મિલોનો સંબંધ અને નીતિ ધણુ આ મંડળને હસ્તક છે. તે સિવાય હિંદી સરકારના અનુભવીઓ, બંગાળ સરકારના અનુભવીઓ અને મિલોના અનુભવીઓનાં હન્ડિયન મંડળ મેંટલ કમિટી છે. તે શણૂની વાવણી, પાક, જંતુનાશ, શણૂવિભાગમાં પાકા રત્તાઓ બાંધવા, મુકામોમાંથી ગાલ મંગાવવાની સગવડો વધારવી, શોધખોળો દગવવી હત્યાદિ કામો કરે છે. તે માટે તેને દર વર્ષે હિંદી સરકાર પાસેથી પાંચ લાખ રૂપિયા ગ્રાંટ મળે છે.

૪૩. પરદેશમાં શણૂનો ઉદ્યોગ

હંડી (રોકોટલેડ)માં સને ૧૮૩૮માં શણૂની મિલો રચપાઈ તેમાં શણૂની સરસ બનાવટો થાય છે. ત્યાં લગભગ ૨૦ મિલો છે. તે સિવાય મુરોપમાં હેમ્પજર્ન, ડનકર્ફ, જિનોઆ, દીસ્ટ, ન્યુયોર્ક અને અપાન ખાતે શણૂ-મિલો રચપાઈ છે. ધણુ એ બધી મિલોને કાચું શણૂ તેા દિલ્હીમાં જ મેળવતું પડે છે. દર વર્ષે લગભગ સાડાસાત લાખ ટન શણૂ દિલ્હીમાં પરદેશો ખાતે જાય છે. ત્યાંની મિલોમાં શણૂની અનેક ચીજો બને છે.

એ ક ખરો રમતિયાળ છોકરો છે. કામ કરતા હો ત્યાં સુધી કામ કરે, અને રમતા હો ત્યાં સુધી રમે એ નાણીતી અંત્રેજી કહેવતને, એની કાર્યપદ્ધતિ જોતાં, એના જીવનમાં જરા ભુલો રીતે ધટાવી શકાય તેમ છે. સવારના સાતથી તે સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધીનો મિલકતો આખોય સમય એ કામ કરતો કરતો રમે છે, અને રમતો રમતો કામ કરે છે.

ચાહપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં એક નાની સરખી ઓરડો રાખીને, સાવ આજંખાતળાં સાધતો સાથે એ એકલો રહે છે. બાહ્યમુદ્દર્તે અમારી ઉઘોમી નગરીમાં થંજવાદની આરતી ઊતરે છે. ધંટારવોની જેમ દાવરામાંથી વિસ્તરતા છના ટકારાને ટલુકારે અને સરે થતા મહાભારતના મુકદ્દી જેમ એક પછી એક ફુકાતાં જતાં પ્રચંડ થંખનાહો સમા સો સો જૂંગળોના બેંકારે ખેંચી અડી લાખ મજૂરોના ટેવાચેલા કાન ભરજીધમાંથી ફફડી ઊઠે છે, અને સૌની સાથે હીરિયાની આંખોય ઊઘડી નળ છે.

પણ એના પંથ બધાઓથી ન્યારા છે. થોડી રાત સુધી રવડીરખડીને, પરસેવાના પંસાનો દુર્ગંધ કરીને, પાછલી રાતે સ્નાન; તેમ જ દંદોળનદી ધરવાળીને ‘જાહું, જાહું’ છું, જાહું’ છું’ જાહું’ કરીને આખો મોટી દેનારા, ખેંચેલી ગોઠડીને ફરી ફરી એકદતાં દંદોળનારી તરફ જેમ તેમ બહારના નિરાચર સરીખા અનેક મજૂરોની જેમ એના ચરીરમાં સૂરતી, થાક, કંટાળો કે બેચેની નથી. યંત્રલાદ-મૂડીલાદનાં સદસદ તત્વોનાં રશિયન પૃથક્કરણ એ સમજતો નથી. મિલ-લાઈન તરફ એને તિરસ્કાર કે ઉપેક્ષા નથી.

ધરતી, દોર, માતા, બાઈલાબી અને એક નાની બહેનને વતનમાં છોડીને એ એકલો, ખાસ કમાવા જ નહિ, છતાં કમાવા જ, એ અહીં આવ્યો છે. એટલે

કે કમાણીથી પર એવા કોઈ હિતુની સિદ્ધિ અર્થે પોતાની જિગતી જીવાનીની સરખાત એણે શહેરી કારકિર્દીથી કરી છે; કરી છે કહેવું એના કરતાં કરવી પડી છે કહેવું વધારે ઉચિત છે, નહિ તો વતનમાં એને જિવારો છે. મિલ એને મન ખરેખર મંદિર છે અને જૂંગળોનો બેંકાર જીવનમુદ્દના યોદ્ધાને ઉત્તેજિતો થંખનાદ છે.

વાગી રહેડી અનેક વ્હીસરોમાંથી, એની ટેવાચેલો અને ગગરૂક શ્રવણશક્તિ એની મિલની વ્હીસલ પરખી લે છે, અને એ સ્ફૂર્તિથી જોતો થઈ નળ છે. નિશ્ચિત દાંતજીવાણી કરે છે, ચકડી નીચે બેસીને નિરાતે ચોળીચોળીને નહાય છે. સૂરતીને ઉરાડવા કે થકિલા અવધવાને ઉત્તેજવા એને યાનાં કોઠિયાની કે મજબારી તેજ પાનના ઇશાની જરૂર નથી પડતી. એ તો રાત્રે પોતાના હાથે બનાવી રાખેલી ધઉની બાખરીમાંથી એક બે ચોપડેલી બાખરી અને થોડાક ફૂંધો નાસ્તો કરી લે છે. થોડી બાખરી, થોડું કેટું સાક અને થોડો ગોળ મૂળીને એક નાનો ભાતનો ડબ્બો પેક કરે છે. વતનમાંથી લાવી રખાતો ગડાકુમાં થોડો સૂકો બેળવની ચુગીના બે ઉતાવળા સડાકા મારી લે છે. થોડી ગડાકુ અને સૂકાની પોટલી તેમજ ચુગી અને દીવાસળીને એક ખીસામાં નાખે છે, તો બીજા ખીસામાં એક ચમ્પુ, થોડા પંસા, તૂટેલા તાર સારવાનો એક સોથો તેમજ નુકસાની કાપા સમારી લેવાની એક ઝીણા દાંતવાળી લોખંડી કાંસડી વિગેરે વિગેરે સંભારી સંભારીને ગોઠવી દે છે. દિશાદિશામાંથી ધર્યાં આવતાં સમાજના અનેકવિધ ધરોનાં સેંકડો નરનારીઓનો એક જ મજૂરસમુદાય, સવારના પોણાસાતે દિલ્હી ચકલાને કોઈ રંગીન ગાંધ અર્થે છે. અને એ બધાને ચકલાની હોટેલોમાં વિખરાતાં વિખરાતાં આવતાં મેલીતે, આપણા રેખાચિત્રનો નાપક બધાંની પહેલાં પહેલ્યાવાના હેતુથી, શાહીયાગરોડને સ્વચ્છ ગતિથી વટાવતો હોય છે.

ચાલુની વ્હીસલ ધાય અને બધાં મજૂરો એક

પછી એક પોતપોતાના સાંચા પર જઈને ઝોડવાય તે પહેલાં તો પા કલાક અગાઉથી તે તેના સાંચા પર પહોંચી ગયા હોય છે. સફારવાળા આવીને સાંચો સાફ કરશે, તેમ જ તેલવાળા છુટ્ટો મિયાં આવીને સાંચાને તેલ પૂરી આપીને જરા સરળ બનાવી આપશે એવી રાહ તે કદીય નેતો નથી. પોતાના સાંચા માટે એક ધવાયદી સાવરણી અને એક ધલાયદુ 'ઑર્ધ્વ ક્રેન' ગમે તે હિકમતે તેણે હાથ કરી લીધાં છે. બીજા કારીગરની નજરે ચઢે નહિ તે રીતે એ તેને સંતાડી રાખે છે, અને મિશ્ર ચાલુ થતાં પહેલાં પા કલાક અગાઉ આવીને, એના બને સાંચા, એની જ લાખામાં કહ્લે તો 'રેડી ફીટ કંપેલેટ' કરી લે છે.

જેટલું કામ ચાપ તેના પ્રમાણ ઉપર જ દરેક કારીગરને પગાર મળવાનો હોય છે. કારીગરોએ લીધેલા પગારના પ્રમાણમાં જ મુકરદમને ૫ પગાર મળવાનો હોય છે. એજન્ટના કમિશનનો આધાર પણ ઉત્પન્ન ઉપર જ હોય છે, અને જોછામાં જોછા સમયમાં કરાવી લીધેલું વધારેમાં વધારે ઉત્પન્ન એ હરેકાઈ કંપનીની આબાદીનાં ધણાં કારણોમાંનું એક છે, એટલે વધારે કામ કરીને વધારે પગાર લઈ જનારો કારીગર પોતાની જાત ઉપરાંત મુકરદમ, એજન્ટ અને કંપની ત્રણેને ઉપકારકતાં છે.

બીજા કારીગરોને સામાન્ય રીતે 'ઑર્ધ્વોગ-કલોનીંગ'ની કંઈ પડી નથી હોતી. વ્હોલસ યર્ધ જ્યા પછી પંચપાંચ સાતસાત કે દશદશ મિનિટ, મુકરદમનાં દાંતિયાં કરતાં સુખદાન્યાં દર્દન કરતાં કરતાં, અને બગાસાં ખાતાંખાતાં, આવનારા એ વાદરાહો, દેવાયેલા ગધેડાની જેમ સાંચા પર આવીને આધુપાછું કયાં પછી વણવાની શરૂઆત કરે તે પહેલાં તો ક્યારનાય પોતાના બને સાંચાઓને હીરિયાએ અજબ નેમથી રમરમાવા માંડ્યા હોય છે.

લુગાનીમાં આવતા જતો અદાર ઝોગણીસ વગેરે પાતળી કાઠીને જાએ. ધઉવણો હીરિયા સાંચા પર કામ કરે છે ત્યારે પારા જેટલો ચમળ, પવન જેવો ઉચ્ચાસિત રમતિયાળ, તેમ જ ગીત ગૂંજતાં ગૂંજતાં અને ધરકામ કરતાં કરતાં હાદરા

આગળ રમતા બાળકનું ધ્યાન રાખી રહેલી માતા સરખો ચીવટવાન દેખાય છે.

સહેરમાં ગણુતા યર્ધ જવાની વૃત્તિને લઈને જ સહેરમાં આવ્યા છતાંય, કાઈ પણ સહેરી ક્ટેવડપી જળા એણે એના છવનને વળગવા નથી દીધી, એટલે એનું ગામડિયા આરામ્ય હજીયે એવી ને એની નક્કર તાજબ દાખવે છે. અખાડિયન નહિ હોવા છતાંય અખાડિયન જેવો લાગે છે. દીંચણ સુધીનો ભાગ ખુલ્લો રહે એ રીતે, લાંબા પહોળા કેરીડિનારના બદ્દકાષ પોતિયાનો એક મજાનો ઝૂલવતો કાછડા એણે વાળી લીધો હોય છે. ખુલ્લા બદન પર માત્ર રહેલા દિવેલા, કાળા ચટાપટાવાળા, ને ચપ્પણને આવી રહેતા ગહરુકાને તોફ તોફ કરી રહેલ એનો કૃશ છતાંય તેજસ્વી અને વિશાળ બનતો જતો સીને એક પ્રકારની મુકુમાર મર્દાંગીભરી છટાથી નીતરતો લાગે છે. નૈસર્ગિક વાંકડિયાળ ઝુકાર એને શિરે છે નહિ, અને જોશી મુકી આવતાં ટાકિયાવાડી કાનશિયાં એને પસંદ નથી. આઝા આઝા વાળ અને આગળના ભાગમાં જરા પાંથી જણાઈ આવે એવા આછી મુકી છતાંય કુમારવત્તી આખરીવાળા શિરે, કામ કરવાના સમય સમય દરમિયાન એ એક રેશમી રંગીન જપાની રમાલ બાંધી રાખે છે ને એ એવી તો બ કિમ છટાથી બાંધે છે કે એની સાંચા પરની સરળ દિલ્લાહામાં, બાતી બાજરીની સાથે ફૂકરતો રમાલ, એક પ્રકારની સંવાદી નાચુકાઈ પાથરી રહે છે. કમર પર ચાંદીનો કહોરા ચઢ્યકી રહે છે. બને કાને ઉપરના ભાગે મોનાના તારની વાળીઓ મૂલે છે. ને વિધાયેલી બટોમાં કમરો ને મોગશ મહેકે છે. ગાળા હાથનું કાંકું છુદાવીને પોતાનું 'હીરિયા' નામ પઢાવ્યું છે. કાઈ ફાલેજિવન જે આસક્તિથી વારંવાર ધરિયાળ જુએ તેમ એ પસીનામાં નહાતું પોતાનું 'હીરિયા' નામ નેવા કરે છે.

પોતાના સાંચા તરફની એની દટિ પણ બીજા આથી તદ્દન ન્યારી છે. અમુક દિવસે અમુક પગાર અપાવનારાં માત્ર જડ મરીનો તરિકે જ એ એને નથી જોતો, ખેતરના ચાસેચાસ પર લક્ષ દઈને એની કરતાં ચીંપેતો એક ખેડૂતને ઓકશે. પોતાની હરિયાળી

ધરતીને જેમ અન્નપૂર્ણાના પ્રતીક તરીકે નિહાળે છે તે હૈયું ભરીભરીને કુશામણી ગાય છે તેમ હીરિયો પણ પોતાની ખેડૂનસુલભ વૃત્તિથી અમુક પ્રકારના ભક્તિ-ભાવનું આરોપણ કરીને તેના સાંચાએને લાડ લાકા-વતો નેવાય છે. વારંવાર એ એનાં મશીનીને સાફ કરે છે. વારંવાર તેણે પૂરીપૂરીને સુંવાળાં સિન્ચ ચક્રચક્રીત અને સરળ રાખે છે. જળવને દિવસે પોતાના હાથે રાખડી બાંધાવતાં પહેલાં સાંચાને અને તાર સારવાના સોયાને રંગબેરંગી વરખવાળા મોટાં મોટાં ફૂમતાંવાળા મનોહર ગોરાઓ બાંધે છે. ધન-તેરસને દિવસે વતનમાંનાં પોતાનાં પશુઓનાં શીંગડાં રંગથી રંગવાની પડી ગયેલી ટેબે લીધે એ અહીં આગળ પણ ઘેરથી કંકુ લેતો આવે છે અને ધન-તેરસને દિને સાંચાને પાંચપાંચ ચાંચલા કરે છે. પ્રત્યેક દિવસે તહેવારે અને મુસમમાંનોના તાગિયા પ્રસંગે રંગ-બેરંગી કાગળો ધરતા પંસે ખરોડે છે. ઘેરથી જ અવનવી ડિઝાઈનમાં કાપી લાવે છે ને મિલની કીચી દેરીએને પથેજી ઉપયોગ કરીને, સાંચાએની ઉપર અને આશુબાગુ, ખાઈપોતા અવજાંબને ધ્વજ પતા-કાથી શૈભતી કમાનોવાળો એક નાનકડો રંગમંડપ બોલો કરી દે છે. દીવાસળીની છાંપો, કાપડ પરની છાંપો, અડવાડિકાની છાંપો, સિનેમાની આકર્ષક જાહેરખબરોવાળાં હેન્ડબીલો તેમજ દવાઓ અને અતરોવાળીની જાહેરખબર કરતાં સુગંધિત કાર્ડ વિગેરે વિગેરે ઉપર એને અજળ આસક્તિ છે. જ્યાંથી મળે ત્યાંથી એ બધું ભેગું કરે છે. એક બીજા સાથે કંઈક મેળ મળે, સંગત લાગે તેમજ કંઈક કૌતુકભર્યા ભપકો સામી આવે, એવું રાખે છે ને બાકીનું ફેંકી દે છે. સાર્વજનિકમાંથી થોડીક બેક-બીટી કાંજી, એ પસંદ કરેલી સામગ્રીને ચોંટાડવા લાવે છે, ને લોખંડના ભપકર હુંકાર વચ્ચે ગરજી રહેલા એ લોખંડી વાતાવરણમાં પોતાને બેસવા જેટલી જગાને એ હીર હીરિયો જેવી સુંવાળાશ અર્પે છે. એના સાંચા પર જતાં કે ત્યાંથી પસાર થતાં એમ લાગે કે જાણે નાનાં ડોકરો આ તો 'મંદિર મંદિર' રમે છે.

પ્રત્યેક મશીનને એક સરખો આકાર હોય છે, અને એન્જિનની એકધારી અખંડ ગતિ પ્રત્યેક મશીન પર એક સરખું પ્રભુત્વ પાથરતી વડી રહી છે. પણ સાંચા ચાલુ રાખવા ઉપરાંત એ ગતિનો બીજી રીતે વિવિધ ઉપયોગ કરીને વિવિધ સગવડો બની કરવાની ઉત્કંઠા અને આવડત આછામાં જ દેખાય છે. હીરિયાએ જાડું પૂડું કાપીને ફરફરિયાના આકારના બે પંખા બનાવ્યા છે. અને સાંચા પર એવી રીતે લગાડ્યા છે કે ચક્રર ચક્રર ફર્યા કરે. વળી બે સાંચાની વચ્ચે બે ફૂટ પહોળાઈમાં તેણે એક ચામડાનો પટો દોઝકાની રીતે સાંકળ્યો છે. એન્જિન કે અધિકારીઓ ખાતામાં ફરવા આવે એટલી ધડી તે પંખા કાઢી લે છે અને પટો છોડી લે છે. બાકી આખો દિવસ પટા પર બેઠાં બેઠાં, પંખો ખાતાં ખાતાં, એ કામ કરે છે. અતિશય ગતિથી ફરતો ભમરડો જેમ બંધ લેતો દેખાય છે, તેમ કાઠી પણ પ્રકારની ચૂંચા-ચૂંચી કે તૂટમતૂટી કે અચ્ચવચ્ચા સિવાય ચાલતા હીરિયાના સાંચા બંધ લેતા હોય એવું લાગે છે. ને એકધારી કુમારવાણું કાપડ એક પણ પીકના ફેર સિવાય વણાવે જાય છે. દિવસભરમાં ચાર ચા, ચાર પાન અને પચોસ બીડીનો ઉપયોગ કરનારા, આખો દિવસ સાંચા પર બેઠા ને બેઠા રહેનારા અને વર્ષોના જૂના કારીબદો દિવસને અંતે જ કામ આવે છે તેનાથી અનેકગણું સુંદર અને પ્રમાણમાં વધારે કામ, આજકાલની હીરિયો, ભાખરી ગોળ અને દૂધ પર નળીને, ચામડાના જૂલતા પટા પર બેસીને, પંખો ખાતાં ખાતાં, આવે છે. કાઠી પણ અધિકારી ખાતામાં ફરતો હોય છે તે વેળાએ તેની પૂઠે બરાબર તે અધિકારીની જ લાક્ષણિક ચાલ તેના લાક્ષણિક અલિનય સાથે હીરિયો ભજવી બતાવે છે અને આખર ખાતામાં એક રમૂજભરી કિલકારી લહેરાય છે. પેદાને આ કૌતુકની જાણ થાય તે પહેલાં તો તે ચુપચુપ પોતાની હલમાં આવીને મશીન સાથે મશીન બની ગયો હોય છે. મોજમાં આવે તો તે બીજાએને મદદ પણ કરે છે, બીજાઓની મશ્કરી પણ બોંડાવે છે. અને ગમે તેવા ગામગણાદા ય હાકે છે.

પણુ આ બધી પ્રવૃત્તિમા તે લગભગ બલકમલ વત્ત જ ગહે છે ગમે તેવી રમતિયાળ પગામય તેની દષ્ટિ તેના સાચાની ચોકી કરતી હોય છે સવારથી સાજ સુધીના નવે નવ કલાકમા એક મિનિટ માટે પણ મરીન બધ ન રાખવુ એ એનો આદર્શ હોય છે કંઈક બગડે છે અને તેનો સુરક્ષમ સજ કરવા આવે છે કે પુરત જ હીરોએ જે કંઈ સાધતો નોઈ એ તે રખૂ કરી દે છે સુરક્ષમ નવો આવવો હોય તો હીરિયાના સાચા પર તેની કસોટી યામ છે મયતા મયતા જગ વાર થઈ તો સુરક્ષમ મૂઝાય છે હીરિયો પગેપગે અધીર અને ડ એ આખાય રિપે ગમતા સમય દરમિયાન એની લાક્ષણિક રમતિયાળ ઢેહરેખાઓ સખત બની જાય છે ને છેવટે છલકાઈ ને હાથ આવે એ સુરક્ષમને નિહાળી ગહે છે પોતાના હાથની આગળીએથી પોતાની દાઢી પસવાર છે, ડાખા હાથની હથેળી પર જમણા હાથની આગળી એ ફેરવીને ચટપટિયુ વગાડે છે ને એ અભિનય દાગ સુરક્ષમને સૂચવે છે કે તમે આ મિય માટે નાસાયક છો, હમમ છો, કાણુપુરના પૂત પર ખેસો અને હમમત કરી આવ આવી જ મૂઝવણનો સામનો તેના સાચાની નકશી બગડે છે ત્યારે નન્દીવાળાને પણ કરવો પડે છે ચૂંચાઈ ગયેલી રિપાઈનને જોત જોતામા ઊભાળની આખ જેવી કરી આવે એવા સિદ્ધસ્ત અને મૂર્તિવાળા ફેન્સી જેબગને જ તે પોતાનાં સાચા પર ટકવા દે છે

ચાહુ કામના કારકો દરમિયાન પણ લગભગ દરેક કારીગર ખાતાની બહાર નીકળવાનો અને હેઠેન મા ખેસવાનો એ વાત નક્કી હીરિયો આમાની કોઈ પણ લખમા માનતો નથી, એટલુ જ નહિ પણ બપોરની રમના સમયમા ખાવા માટે પણ બહાર નીકળતો નથી બપોરની નાનકડી છુટ્ટી પડવાને થોડી વાર હોય છે ત્યારે એ બહાર નીકળે છે કુદરતી હાવતે જતો આવે છે હાથ પર મો પોતો આવે છે ને ખાતુ પાણી ભરતો આવે છે છુટ્ટી પડે છે, બધા બહાર નીકળે છે, કોઈ ખાવા માટે થો સાચ કદા દોડાવે છે, કોઈ કોઈ સાથે લાવેલુ ખાણુ

મિલના ક પાઉન્ડમા ગમે ત્યા દુકડીમા ખેસીને ખાય છે હીરિયો ખાતાની અદર જ રહે છે

ભૂતાવળનો રાસ થભી ગયો હોય એવા વિશાળ ખીચોખીચ અને શાન્ત સ્તબ્ધ વાતાવરણમા એના એકલાના સાચા સાથ્યા જે તે સામાના પગ પર બૂંચતા ખેસીને થમો ખાતા ખાતા એ એવુ ખાણુ ખાય છે પવાલુ પાણી પીએ છે ને કોઈ નોઈ ન જાય એવી સદાઈથી સુગીના બે સમકા પણ ખાતાની અદર ને અદર જ લગાવી લે છે આ પ્રવૃત્તિ પણ એને મન ગૌણુ છે વધારે કામ, વધારે પગાર અને પાચસો કારીગરોમા પહેરો નબર એ જ એની પ્રધાન ઝખના છે.

દરેક બાગમે દિવસે પગારનો દિવસ આવે છે ત્યારે એનો સુરક્ષમ એનો ખભો સાબલીને એના પગાગની ચિડી એના હાથમા મૂકે છે, ને હમમ સાચાને ચવાવનારા પાચમેય કારીગરો એના તરફ માનભરી નજર નોઈ રહે છે બારમાર દિવસમા દરેક હપ્તે એ લગભગ પહેરો હોય છે વીરીગ માત્તર જેવો ખાતા નો સર્વોપરી અધિારી દિવસમા એકાદવાર હીરિયાના સાચા પર આટો ગારી જાય છે દીવામ થા એક પાગી લટકતી હોય છે તેને હાથમા લઈ ને મીડી નજરે નિહાળી ગહે છે જે વિશાળ કાગખાનાના અથો પોતા ના અઘર્તપણા નીચે ચાલી રહ્યા છે તેના ઉત્પલની પારાશીરીની જિઆમા જિચી ડીચી એવા તે હીરિયાના સાચાની પાડીનો ઉપયોગ કરે છે કોઈ વાર મજૂરો અને માલિક વચ્ચે પગારગપનો ઝડાડો પડ્યો હોય છે ત્યારે મિનનો એજન્ટ મજૂર-મહાજનના મત્રી આગળ હીરિયાની પાગી અને પગારનો આઠડો ધરે છે, ને ફલીન કરે છે કે હજી તો અમારે છા પગારનુ ધોગણુ એટલુ જિયુ છે કે સારો કારીગર આવેથી પગાર લઈ જાય છે આની જગમગ આવી પડવાની હોય છે ત્યારે કેટલાક કારીગરોનુ કેમ્પુરેશન હીરિયાને લખામણ ખાનગી લાનામણ-કરે છે કે બધાએની ખાતર હમણા એાણુ કામ કરો અને એાણે પગાર ઉતારો.

પગાર લેતી વખતે નોટાથી હીરિયાનુ મન ભગનુ

નથી, એ હમેશાં રોકડા રૂપિયા પસંદ કરે છે. બળબે વાર ગણે છે અને ખખડાવી ખખડાવીને ખાતરી કર્યા પછી સવા ફૂટ લાંબી અને અડી ઈંચ પહોળી એવી એક ખાદીની કાથળીમાં ભરી લે છે. પગાર આપનાર કારકુનની સાથે જ હોટેલનો માલિક ચોપડી લઈને બેઠો હોય છે. પોતાની રકમ કાપી લીધા પછી જ દરેકના હાથમાં તે પગાર જવા દે છે. આવી જાહંગીરી પદ્ધતિથી ટેવાચેલા હોટેલવાળાની આંખો હીરિયાના પગારની અક્ષત રકમ તરફ ખરેખર કતરાય છે. હોટેલવાળો તો હીક છે જાણે, પણ કાયદેસરનું પરચૂરણ હીરિયાને પસંદ નથી. કાપકા તરીકે ત્રીસ રૂપિયા આવવાના હોય ને એક આનો રોમ્પનો કપાવાનો હોય તો ઓગણત્રીસને પંદર આના લેવા પસંદ ન કરતાં એક આનો ખીસામાંથી આપે છે અને ત્રીસ રોકડા પસંદ કરે છે.

શનિવારે રાત્રે દ્રેઈનમાં ઊપડતું, રવિવારની રમતનમાં વિતાવવી અને સોમવારે કામ પર ચડ્યા માટે રવિવાર રાત્રે પાછા આવી જવું એ પદ્ધતિ એને ખૂબ અનુકૂળ છે. એનું ગામ પણ એટલું જ નજીક છે. એની સાદી જિંદગીને જે કંઈ ચીજોની જરૂર છે તે બધી તે પોતાના ઘેરથી લેતો આવે છે. તૈયાર લોટ, દુરત જ કામ લાગે એટલે લગોતી તૈયારિવાળું બીજું અનાજ, નાસ્તા માટેના મગસ, પગની ચંપલો, ત્યાંના જ દરજીએ સીનેલાં કપડાં, તૈયાર ગડાકુ અને હુણેલ-એવા બધી ચીજો એ દર રમતએ ઘેરથી લેતો આવે છે અને પગારની રકમ સીધી ઘેર આપે છે.

ત્યાં સુધી શહેરમાં રહેતું જ છે ત્યાં સુધી આ રીતે રહી જાયતું, શહેરી સુધડતા કે સંસ્કારિતા ધીરે ધીરે ગ્રહણ કર્યે જવી, પણ એવડૂકુ સ્વચ્છતાનો તો છોટાપ ન લેવો એ એનો નિશ્ચય છે. છતાં જ ત્યારે ત્યારે એ વતનમાં જાય છે ત્યારે ત્યારે એ મામડિયાઓની નજરમાં પોતે શહેરી તરીકે વસે એવા પ્રકારની કેટલીક કૃત્રિમ રીતભાત એને આદરવી પડે છે.

વાત એમ છે કે પાટીદાર શાંતિના જે ગોળામાં હીરિયો જન્મ્યો છે તેમાં એક તો કન્યાઓની તાણુ છે, તે ઉપરાંત મુરતિયો એવાની પ્રવર્તમાન દૃષ્ટિ જ છે એવી કે સૌને જરા શહેરી છદ્દાળા વર જોઈએ છે. આ બે ઉપરાંત ત્રીજી મર્યાદા એ છે કે હીરિયો પોતે પણ, બધાઓને મળે છે તેનાથી જરા વધારે સુધ્ધ સંસ્કારી પાત્ર ધ્રુવે છે. તેના શહેરના વસવાટનું પ્રધાન કારણ આ છે.

દરેક કામને માટે ત્યાં ફરજિયાત કેળવણી છે એવા માવકવાડી રાજ્યના એકાદ મામડામાંથી જરા ભણેલી ગણેલી કન્યા મળી જાય, પોતાની સાથે હળી જાય અને મન મેલીને રહેતી ચાપ ત્યાં લગી શહેરમાં રહેતું, ને તે પછી-ખરી હપ્તકત-પોતાની દ્રષ્ટિ પ્રમાણેનું જીવનનું સાચું રક્ષણ ધરવાળોને મળે ઉતારીને વતનની ધરતી ખેડવા ચાલ્યા જવું-આવું કૈંક નિશાન તાકી બેઠેલો હીરિયો જિંદગીની તંત્ર પથ્થર પર આપ્યારે તો પ્રયત્નોનાં શર સાંધે જાય છે.

ટુંકી વાર્તામાં રસારવાદ*

શ્રી. જ્યેષ્ઠારામ મણિરાજકર ઉપાધ્યાય - બી. એ., બી. ઈ.; એમ. આર. એસ. ડી. (લંડન)

[અનુસંધાન જુલાઈ પૃષ્ઠક ૧૧૮]

પ કલાનની વિવિધતામાં મશ્ગૂલ થયેલાને કાંકરો આવે ને જે સ્થિતિ થાય તેથી અવરથાએ આસ્વાદની લેખનપ્રવૃત્તિ પહોંચી છે. અર્થાત્ આસ્વાદરસમાં પરાવાયેલા ભાવકને કાંઈ પણ પ્રકારનો અવરોધ થોડીવાર અસ્વસ્થ બનાવે છે. આવા અવરોધથી જે અસ્વસ્થતા આવે છે તે અનુભવે જ ભણી શકાય છે, છતાં તેના ઉકલ રસવૃત્તિને વિશેષ સતેજ બનાવે છે માટે આસ્વાદની આનુપૂર્વીમાં ક્યતય કરીને પણ કેટલીક શંકાઓ નોંધવી પ્રાપ્ત થાય છે.

રસારવાદના પ્રથમ હક્ક પ્રરથી એનો લખનાર વિવેચક બનવા માગે છે એવું અનુમાન એક લાઈએ બાંધ્યું. ખીમને ઉક્ત આસ્વાદમાં તદ્દન નવી વિચાર-સરણીનું દર્શન થયું. ત્રીજાએ એમાં અમુક વાર્તાઓનાં અવલોકન જ છે એમ માની લીધું. યુગ્મતાતના એક સ્વર્થ અને શિષ્ટ સાક્ષર વિશે એવો પણ મૂર સંભળાય છે કે તેમનાં કેટલાંક કાવ્યો અને વિવેચનો ઘણે અંશે પરાપટ્ટવી છે. તદ્દનુસાર અવતરણોથી ભરેલા પ્રસ્તુત રસારવાદને “કચ્છું કહે તે શાનો કવિ” એ સામળનું વિશેષણ કેમ ન લગાડવું એવી મહેને શંકા રહ્યા કરે છે. મ્હારી દલીલ પૂર્વપક્ષીના શબ્દોમાં મૂકવી હોય તો એમ જણાવવા કે રસારવાદને નામે આરભેલી પ્રવૃત્તિ પ્રમાણુ અને અવતરણોના સંગ્રહ છે. એમાં અન્યનાં સર્જનો વિશે વ્યક્તિગત અભિપ્રાયોના સંચય સિવાય વિશેષ કાંઈ જ નથી. તેથી પારકાની વિચારસામગ્રીનો આશ્રય લેવાને બદલે કાંઈક નવું સરખવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વધારે ઇષ્ટ છે એવો વિચાર પણ આવે છે. અત્ર ઉપરિચિત કરેલા પૂર્વપક્ષને રા. લાઈ ઉગ્રાજકર

તેથીનું વચન—“ વાર્તાકલા વિષેનો અભ્યાસ આમુખ તરફે મૂકવો હતો. પણ એ કરતાં બની શકે તો એક વાર્તા જ શા માટે ન લખવી એમ કરીને એ વિચાર પડતો મૂક્યો. ”૨૬ ટૂંકા આવે છે. આમાં સર્જનની તુલનાએ અભ્યાસને ગૌણ ગણ્યો છે, પણ વસ્તુતઃ ‘એક મગની બે ફાડય’ જેવાં બંનેમાં એક જ વસ્તુનું દર્શન માલમ પડે છે. બંનેમાં એક સરખાં ઉપાદાનનો ઉપયોગ કર્યો હોય છે પણ એક સંયોજનઆપારથી કાળમૂર્તિ સરખાવે છે, ત્યારે ખીમે પૃથક્કરણ વડે એનાં અંગોપાંગની સુદૃઢતા પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. વળી અમુક વિષયના ઊંડા અભ્યાસ વિના તથા તેનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોના જ્ઞાન વિના, સર્જનનાં પ્રચાર ને મૂલ્યાંકન સંભવતાં નથી. માટે વિષયમાત્રમાં સર્જન અને અભ્યાસ સરખાં મહત્વનાં છે.

પણ અભ્યાસને પરિણામે પ્રગટ થતા સાહિત્યમાં મૌલિકતા હોવી જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષનું કહેવું છે. વિચાર અને વિચાર વચ્ચે સંબંધ તેમજ આડપૃષ્ઠ છે એ સાચું હોય તો કાંઈ પણ ચિન્તક અન્યના વિચારોથી નિર્ભેજ રહી શકતો નથી. તેથી વિચાર-ચાત્રની નિર્ભેજતાને મૌલિકતા કહેવાતી હોય તો તે અભ્યાસ એટલે વિવેચનના ક્ષેત્રમાં સંભવતી નથી. વિચાર એ ભાવનું ખીલું સ્વરૂપ છે, અને ભાવ એ દરેક માણસને કુદરત તરફથી મળેલો વારસો છે. તેથી ભાવ કે વિચારના સામ્ય ઉપરથી અમુક વિવેચન મૌલિક મંદી જાય છે એ માન્યતા મર્યાદા નથી. આવી અવળી દલીલને લીધે વિવેચન પુનરુક્તિનો પ્રકાર છે એવી ભ્રમણા દેશાશે અને શિષ્ટ પ્રમાણોનો અનાદર કરવાથી મૌલિકતાને નામે ઊગાંઉટાંબ જેવા

* આ લેખની જોડણી લેખકની પોતાની છે. સં.

વિચારો પ્રસરશે. વૈજ્ઞાનિકની જેમ વિવેચક પ્રમાણોના બળાબળની તુલના કરે છે અને એમાંથી નવું અર્થ-દર્શન તારતી પોતાના અભ્યાસના નીચેના તરીકે રજૂ કરે છે. આચાર્યશ્રી રામનારાયણ ખાંડકે “કાવ્યની શક્તિ”નું જે અર્થદર્શન કરી બતાવ્યું છે તે સરકૃત અને અકોણ કાવ્યશાસ્ત્રના પરિશીલનનું પરિણામ હોવા છતાં આપણા વિવેચનભંડારની મૌલિક કૃતિ છે એ વિશે એ મત નથી. એટલે અવતરણ કે પ્રમાણના ઉપયોગથી અભ્યાસના પ્રયોગની મૌલિકતા ઘટતી નથી એમ પ્રતીત થશે.

સાહિત્યને જીવનનું પ્રતિજિજ્ઞ માનવામાં આવે છે એ રીતે વિચારતાં સામે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે જીવનના કયા વ્યવહારમાં માણસ સ્વાલક્ષણી છે? હૃદયરૂપ સર્જનનાં ખૂદ અંગો-પ્રકૃતિ અને પુરુષ-અન્યોન્યાયથી છે. લોકવ્યવહારમાં વપરાતી કહેવતોના ઉપયોગ કરિયે તો “એક હાથે તાળી પડતી નથી” તેમ ભૌતિક કે માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં કેઈ પણ સર્જક આગત્રી પેદીઓના વિચારકોના આશય વિના રહી શકતો નથી. મૌલિક સર્જનના ક્રેષ્ઠ નમૂના કહી શકાય તેવા પ્રયોગમાં પુરોગામીઓના વિચારોના સંભાર સૌથી વધારે હોય છે એ દલીલ ત આ સંબંધમાં ખાસ ખ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. સારાંશ કે, વ્યવહારમાં ને જીવનમાં માણસ અધેતિ પરાવલ્લબી છે કવિએ યથાર્થ ગાવું છે કે-

“આજ લખી રહો ગર્વમાં હું,

ને મારી મદદ ન લગાર,

આપ બળે માર્ગ બેઠીને ચાલવા

દામ ધરી મૂઠ બાળ,

હવે માલું તું આધાર-પ્રેમજ ન્યોતિ” ૩૦

સારાંશ કે, સેત્રની યેરણા અને સહાનુભૂતિ વિના માર્ગ કાપવાની દામ ધરનારને કવિ મૂઠ કહે છે તેમ પુરોગામીઓના વિચારસમુચ્ચયથી સર્વાંગે અક્ષિપ રહીને સ્વોપજીવી કે સ્વતંત્ર સર્જનના ધોષો

કરવો એ નરી અઘંતા છે. અત્રાપત્ત બવાનું શંકરાચાર્ય કે રસરાગ કવિ જયદેવને આ વિધાનમાં અંશતઃ અપવાદ ગણાવાય, પણ તેથી આગત્રી પેદીઓનું અણુ સર્જકોમાં વધને ઝોહો અંશે હોય છે એ વ્યાપ્તિ બાધ આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે, પરબાપી સાહિત્યના વાચ્યને પરિણામે અમુક કૃતિમાં, ખૂણેખીચરે, અન્યનાં ભાવસાદસ્ય કે પ્રતિધ્વનિ માલમ પડે તો તેથી નવું સર્જન મૌલિકની અપેક્ષાએ ઉતરતું બને છે એ માન્યતા પણ વજૂદ વગરની છે. કેમકે જિત્ર વિચારોની તુલના અને મન્યનથી જ તત્ત્વભોષ પ્રાપ્ત થાય છે. હિંદુસ્તાનના જ નહીં પણ દુનિયાના દર્શન-સાહિત્યમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એક અપૂર્વ અન્ય લેખાલ છે. ભારતવર્ષના પ્રખર આચાર્યોએ એના ઉપર ૭ પ્રકારનાં ભાષ્યો લખ્યાં છે, તે સિવાય અનેક વાર્તિકા ઉપક્રમ્ય છે. પશ્ચિમના સમર્થ પંડિતોએ પણ એનું તત્ત્વોદ્ઘન કર્યું છે. એ બધાય સપ્રદાયો અને જિન્ન મતવાદીઓ ઉપરથી ગીતા-રહસ્યનું નવું અર્થદર્શન લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર દિજે “કમ્પેયોગશાસ્ત્ર” માં કરી બતાવ્યું છે તે દર્શનશાસ્ત્રના સર્વોત્કૃષ્ટ મૌલિક અન્યોમાં અમરશ્યાન ભાગવે છે. તાત્પર્ય કે, અન્યનાં પ્રમાણોનો આધાર લેવા છતાં રહસ્યદર્શનમાં નવી વિચારપદ્ધતિ એ મૌલિકતાની દસોડી છે. એટલે રસારવાદમાં અવતરણો કે પ્રમાણોનો આધાર, એની વિચારશક્તિની સમર્થનમાં વક્તવ્યને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા, લેવામાં આવે છે એમ સમજશે.

એક બીજી વાત પણ ખ્યાનમાં રાખવાની છે કે રસારવાદમાં વિવેચકનું દર્શિગદુ નથી એ પહેલાં હસાના પ્રારંભમાં જ સ્વીકારેલું છે. વિવેચક સમગ્ર કૃતિને લક્ષમાં રાખી તેના અવયવોનું સાંગોપાંગ પૃથક્કરણ કરી બતાવે છે. રસારવાદમાં તો જે અંગ કે ઉપાંગમાંથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે તેનું જ પાત્ર કરાવવાનો હેતુ છે. કૃતિના આધારની મીમાંસા ગૌણ રાખી, રસોદીપક બિંદુઓ કયા પાત્ર કે પ્રસંગમાં રહેલાં છે અને તે લાગણીના સ્વાભાવિક પ્રવાહને કેટલે અંશે અનુરૂપ છે તે રજૂ કરવાનો નત્ર પ્રયાસ

આમાં છે. વિવેચના એ કૃતિનું મૂલ્યાંકન છે. રસાસ્વાદ એ એની આરાધના છે. એક સર્વગ્રાહી છે બીજું રસોન્મેષક છે. સૌન્દર્યની એવી આરાધનાને વિવેચનનો પ્રકાર ગણવો કે કેમ એ રસજ્ઞો પર છોડું છું.

સામાન્ય રીતે વિવેચન કે રસાસ્વાદ અમુક પદાર્થ કે કૃતિને અનુલક્ષીને હોય છે. લક્ષણદર્શી કૃતિઓ એ આસ્વાદનું આધેય છે. એના નમૂના મારફત કલા-કૃતિનાં હેતુ અને સંબંધ વિચારવામાં આવે છે. રસનિષ્પત્તિના ને ક્રમ આગળ સ્વીકાર્યો છે તેના અર્થબોધ માટે વાર્તાઓમાંથી દર્શિયુ આપ્યાં છે. આ ઉપરથી સમગ્રશે કે વાર્તાઓના ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનો હેતુ રસાસ્વાદમાં નથી પણ આસ્વાદરસમાં અમુક વાર્તાઓ કેટલે અંશે અને કઈ પરિસ્થિતિમાં ભાવકની અવિરુદ્ધિ પોષે છે તે બતાવવાનો આમાં ઉદ્દેશ છે. વાર્તાની રમુઆત તથા વિકાસમાં ને લક્ષણોને આવશ્યક માન્યાં છે તે પૈકી કયા કઈ વાર્તા કે પ્રસંગમાં વ્યક્ત થાય છે, તથા એમાં ન્યૂનાધિકતા શી છે અને એવાં લક્ષણો છતાં અમુક વાર્તાઓ શા કારણે વાચકમાં ભાવોદીપ્ત નથી કરતી એની આછી રુપરેખા આમાં છે. આધુનિક સાહિત્ય વાર્તાઓથી ઉદભવ્ય છે તે પૈકી અમુકને જ ગ્રન્થ કેમ નિર્દેશ થાય છે તે પણ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. આ પ્રકારની પસંદગીમાં રુચિએને પ્રુષ્ઠળ અવકાશ છે પણ આસ્વાદના વિષયમાં તે નિવારી શકાય એવી ઘટના છે.

પણ પ્રસ્તુત આસ્વાદ શાસ્ત્રીય ધોરણે થાય છે એમ શા ઉપરથી માનવું? આનો ઉત્તર લેખક આપે તે કરતાં સદસ્યોત્તે વિવેક જાળવનાર પર છોડવો વધારે યોગ્ય છે, છતાં સંખ્યાગ્રાહુત્ય શાસ્ત્રીય દર્શનમાં ઉપકારક હોય તો રસાસ્વાદનું આલેખન વિવિધ વાર્તાઓ તેમજ વિવેચનગ્રન્થોનો પરિપાક છે એમ સંકેત સાથે જાણવું છું. છતાંય ધારો કે કોઈ

વાર્તાસર્જક આસ્વાદમાં બતાવેલ રસદર્શન વિશે શકે ઉઘાડે તો તેનો શો ખુલાસો છે? વાર્તાની ઉત્પત્તિમાં અમુક ઘટના અમુક સ્વરૂપે શા માટે છે તે બાજતમાં બીજા કોઈ કરતાં વાર્તાલેખક પોતે વધારે પ્રમાણશ્રુત નથી? આનો ખુલાસો એક ઉદાહરણથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. ઘી, સાકર અને લોટના માધન-ધી મિષ્ટાન્નની અનેક વાનગીઓ થાય છે અને તેમાંથી કઈ વાનગી તૈયાર કરવી એ વિશે રસોચો સ્વતંત્ર છે. પણ એ ત્રણેયના મિશ્રણથી એકજ પદાર્થ જુદા જુદા રસોધા બનાવે તેના આસ્વાદમાં ફેર હોય એ અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે. આમ એક-સરખી સામગ્રીના ઉપયોગથી એકજ વાનગી પરંતુ આસ્વાદમાં ને ફેર માલમ પડે છે તે પાકશાસ્ત્રમાં કૌશલ કે અકૌશલની નિશાની છે અને તે જમનારની આસ્વાદશક્તિથી પરખાય છે. તે જ પ્રમાણે પાત્ર, પ્રસંગ અને લાગણીના ઉપાદાનથી ને કલાકૃતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેમાં પણ આસ્વાદની શક્તિતા રહેલી જ હોય છે અને તેના નિષ્ફળ સર્જક ઉપર નહીં પણ ભાવક ઉપર રહે છે, કેમકે કાંતો પોતાની કૃતિ ઉપર સ્વાભાવિક મમતાને કીધે અથવા રસશાક્ષી દૃષ્ટિની ન્યૂનતાને લીધે સર્જક એની તટ્કથ તુલના કરી રાકતો નથી. આના સમર્થનમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલના ‘મણિમય સેથી’ અને ‘કુસર્ગ-કોરી’ માં ને ભાવનાની દામિ રહેલી છે તે કાવ્યના ઉત્પાદક તરીકે કવિશ્રી પોતે બતાવે તે કરતાં અત્યંત સરસ રીતે સા. શ્રી નરસિંહરાવે ભાવકદૃષ્ટ સમક્ષ મૂકી છે. એ જ રીતે વિમલકવિ શેફરસપિયરને કંપનામાં પણ નહીં હોય એટલો રસનિધિ રસાચાર્યએ એનાં નાટકોમાંથી ઉછળાવ્યો કે તે બેનાં સપ્તા તરીકે ખૂદ શેફરસપિયરને પણ આશ્ચર્ય થાય તેમ છે. આ એમ પૂરવાર કરે છે કે આસ્વાદના વિષયમાં સર્જક કરતાં ભાવકની રસરુચિ વધારે મર્મગ્રાહી હોય છે માટે રસનિષ્ફળમાં સપ્તા કરતાં દષ્ટા વધારે પ્રમાણ-શ્રુત છે.

‘જિંદગી દુઃખી છે ને જન્મજા હાંખી છે’ એ એક વૈજ્ઞાનિક વચન છે. આ દુઃખી જિંદગીને આપણે શી રીતે વેચી રહ્યાં છીએ ને એને શી રીતે હાંખી બનાવી શકાય તેનો શ્રી. જાની જવાબ આપે છે.

વેદમાં માણસ માટે આયુઃ શબ્દ વપરાયો છે, અને એના માટે જે ઉપવેદ રચવામાં આવ્યો છે તેને માટે આયુર્વેદ એવું સાર્થક નામ રાખવામાં આવ્યું છે. પૂરું આયુષ્ય માણસું એ આદોષ્ટક-મીથી માનવી માટે પરમ આવશ્યક ને પવિત્ર મણતું આવ્યું છે. ફરક ધર્મે પૂર્ણપણે સાધવા માટે ભારપૂર્વક જીવનના વિધિનિષેધ ફરમાવતો આચાર પ્રબોધ્યો છે. આવરદાનું અર્થશાસ્ત્ર પણ વિચારવા જેવું છે.

જીવનનંદ

જિંદગીનો સમય બે ભાગમાં વહેતી શકાય: ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક. અનુત્પાદક કાળ રમત ગમત, ઊંઘ, આરામ, માંદગી, આળસ, ગપ્પાસપ્પા અને હાળાગફાળા વગેરેમાં ગય છે. ખાસ કરીને બાળપણ, માંદગી, ધડપણ એમાં જ ગય છે. જ્યારે ઉત્પાદક કાળમાં જીવનની સાધના અને સિદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે. નહીને તર અને યુક્ત-લીનો પટ તથા સૂકો પટ બન્ને હોય છે. જીવનનંદમાં ઉત્પાદક કાળ એ જ વહેતો જીવનપટ (Dynamic Life), અને ઊંઘ, આરામ, અત્યંત, અમાદ વગેરેમાં રોકાયેલો અનુત્પાદક, અર્થશૂન્ય કાળ (Static Life) એ સૂકો પટ.

ઉદ્યમ, સંયમ, કળા વડે માનવી લીનો પટ જોટલો વિસ્તારે અને સૂકો પટ જોટલો સંકોચે તેટલી જીવનની સફળતા ગણાય. જીવનની સાર્થકતા નહીંના કુલ પટ ઉપરથી નહિ, પણ સજીવ પટ પરથી અંકાય. વિસ્તાર સાથે ઊંડાઈ અને વેગ મળી નહીંના સાચો ને પૂરો

ખ્યાલ આવી શકે છે. એથી જ અર્થપ્રપૂર્ણ ને અર્થ-સૌરભ જીવન જીવી જનાર શંકર, નાનક, રામતીર્થ, ક્રીડસ, શેલી, કલાપી, ગોખલે, તોરદત્ત, રાજચંદ્ર વગેરેનાં જીવનની મહત્તા અંકાય છે. વહેં શોષ્ટંડવલન, ન તું ચિહ્ન ધૂમાયિતં.

હાંસેલું જીવન

આથી જ ‘આપણે વર્ષે બે કલાકોમાં જીવીએ’ એમ બેકન કહે છે. અને એથી જ વિસ્તાર કરતાં ઊંડાણનું મહત્ત્વ ગણાયું છે. મહાત્માજી, શ્રી અરવિંદ, કવિવર ટાગોર, મુલાય, જવાહર, એડરન, એડીસન, બેઝન્ટ વગેરે શાંતિદા જીવનમાં કેટલા કલાક કામ કરે છે, અને એ સાધનાની સેવા દ્વારા શું સાધે છે તેની મૂલવણી થાય છે. સોળ, અઠાર કે વીસ ધાવીસ કલાક કામ કરનાર એ નરનારીઓ ખીખ ચાર છ કે આઠ કલાક કામ કરનાર કરતાં એક જ દિવસમાં ત્રણ, ચાર કે પાંચગણું નથી જીવી જતાં શું? વખતને એજે નહિ જાળતાં માણસ ઊંઘ, હાલાગફાળા કે અન્ય અર્થશૂન્ય એકાએકાંમાંથી વખત બચાવી અર્થપૂર્ણ સર્જનાત્મક કાર્યો પાછળ વખત ગાળે તેટલું તે જીવન વધારે જ છે. આમ સવાયા કે દોઢા કલાકો કામ કરનાર સવાયું કે દોડું જીવન જીવી ગયો ગણાય! પોપણ, બ્યાબામ, આરામ અને આરોગ્યપ્રદ આદતોથી જીવન પૂરું ને પરિણામદાયી બનાવી શકાય છે. ચોખ્ખા આહાર, વિહાર, એકા, ઊંઘ, આરામ વગેરેનું હિતમિત ધોરણ હાખવ કરનાર જીવન જીતી ગય છે.

‘યુક્તાહાર વિહારસ્ય યુક્તચેતસ્ય કર્મલુ ।
યુક્તસ્યન્નાવયોધસ્ય જીવનંહિ ચિરાયતે ॥

* લેખકના ‘દાયક દશ વર્ષ’ના પુસ્તકનું એક અર્કલ.

હિંદુ પતન આજે એની બેરુમી સખ્યા, અનહદ આળસ અને હમી કાર્યક્ષમતાને લીધે છે ૧૯૪૧ ની મહમશુમરીમા હિંદી વસતિ ૪૦ કરોડ પહોંચશે, અને સરાસરી આવરદા કદાચ ત્રીસ બીસ સુધી પહોંચશે, પણ એ કશાથી ખામ મહત્તવાનુ નથી. ગરીબી, શુધામી અને અત્તાન વધવા સાથે પ્રજાસખ્યા વધે તો તેથી હિંદો કશો દિ' વળશે નહિ સખ્યા નહિ પણ આવરદા વધવી જોઈએ તેમ આવરદા જ નહિ પણ પહેવાતો ઉદ્યમ અને કાર્યક્ષમતા વધવા જોઈએ કે જેથી સત્વરે ને સ્વાતંત્ર્ય મળે

ખાકી બાળની માદક ઝગાળ પ્રજા (Scrub Population) વધે તે તો યોગ આર્થ છે, અને પ્રજાની ખીજ આર્થને અક્ષાને કેવળ આવરદા જ વધે તો વળી એ ધોરતર આર્થ છે એ ન જાણીએ. હિંદીવાનની સગસરી કાર્યક્ષમતા આજે ધણી જ ઓછી છે હિંદો સગસરી શ્રમજીવી કે કુદિજીવી પૂર્વસા ચીન, જપાન કે અફઘાનિસ્તાનના કે પશ્ચિમના તે તે માણસો કરતા ખેલજનક રીતે જીતતો છે એ આપણે ન વીસરીએ હિંદો ખરે પ્રજા તો કમાતન કે કામગર પ્રજાનુ (Effective Population) પ્રકાર અને પ્રમાણ વધારી ગણતર પતિ હસતુ કરવો છે અને તે તો આવરદાની સાથેસાથ કાર્યક્ષમતા વધે તો જ બની શકે હુનિદામા આડે દિવસે જે ઉચ્ચોચ કાર્યક્ષમતા ગણાય તેવાથી તણુગણી કાર્યક્ષમતા નકારી પશ્ચિમના દેશોએ દાખની હતી હિંદુ સરકાર, સયમ, પોતણે ને ગણત્રાવતા દારા તેની કાર્યક્ષમતાનુ ધોરણ સહેજે બમણુ કરી શકે તેમ છે અને એ એને જગતમા જીવતુ હશે તો એણે એ ડરતુ જ પડશે કામના કષ્ટો અને કાર્યક્ષમતા વધે ત્યાર હિંદી વિપુલ સખ્યા આકર્ષતે જાને બની વિપુલ આશીર્વાદ નીવડશે (વર્ધમાન પુરુષકાળા નિર્માને આધારે) ૧

ધારો કે એક માણસ પચીસ, પચાસ, પોણાસો કે એ વર્ષે જીવે છે એમ ચાર રીતે વિચારતા એનો અનુત્પાદક કાળ બમણો, ત્રમણો કે ચારગણો નહિ પણ કેમ કે એને બે તણુ કે ચાર વાર ખાણપણુ, ઘડપણુ વગેરે અનુત્પાદક સમય વિતાવવા નહિ પડે. એટલુ જ નહિ પણ એને તૈયાર થવાનો સાધનાકાળ પણ બમણો, ત્રમણો કે ચાર ગણો નહિ માગે આથી એનો ઉત્પાદક ગણ માત્ર બમણો ત્રમણો કે ચારગણો નહિ પણ વર્ધમાન પુરુષકાળા નિયમે (Law of Increasing Returns) વધારે ને વધારે જ ગળવાનો

એતુ સ્પષ્ટ ઉદાહરણુ લઈએ સગસરી માણસનુ ૭૦ વર્ષ ને ૭૫ દિવસની જિંદગીનુ નીચે પ્રમાણે સમયપત્રક ગૂં છે -

બીધ ૨૩ વર્ષ, વાચન ૭, કામ ૧૮, શાળા ૧૧ ખાનપાન ૩, માદગી ૧૧, હળમત આન ૫ રા, મતગમત ૧૧૧, નાટક-સિનેમા ૧૧, પ્રવાસ ૨૧, આળસ ૨૧, પરચૂરણુ ૭, સામાજિક ૬૦ દિ., ફાજલ ૧૫ દિ

આમથી ઓછી આવરદાએ ધ ઉત્પાદક કાળ ઓછો, ને અનિવાર્ય અનુત્પાદનનુ પ્રમાણ ક્ષીનમાણુ પુરુષકાળા ધોરણે (Law of Diminishing) ઘટતુ જવાનુ એક જ જિંદગી લખાય છે ના તેથી વાતવ જીવન-સજીવ જીવનમા (Dynamic Life) કેવો જીવન-દેર પડે છે તે લક્ષમા આવ્યુ હશે વળી રોર્નિંદા જીવનમા કામના કષ્ટો વધવાથી દેર પડે છે તે પણ જોયુ આમા રોર્નિંદા અને વર્ધોના વાતવ જીવનનો એમ બે જાણુનો લાજ મળે તો તો ન્યાય મર્ત જઈએ તે જ્યક્તિ જગા પ્રજાને એ વાત તો વળી વર્ધમાન પુરુષકાળા ધોરણે લાયક પડે છે તેમ વાળની લદ સુધી, વિવેકપૂર્વક, જ ન પ્રમાણે વધારવા ન્યાયોના કામથી આવરદા દેકારી નથી માત્ર શ્રમ ને આગમનુ (Depuration Recuperation) સમજુ પ્રમાણુ આવરદા કે આળસ ને બ દનીથી તો બની આવરદા

પટે છે. 'કાટયા (કટાયા) કરતાં તો ધાર્યું સારું' એ કહેવત જીવનચંત્રને ખાસ લાગુ પડે છે.

જિંદગીનાં માપ

રેન્ડિંગ કલાક ને જિંદગીનાં વર્ષો બન્ને જીવનનાં લંબાઈ પહેાળાઈનાં રૂપ છે, તેની સાથે સંસ્કારનું ઊંડાણ આવે તો જીવન તર-અતર અને ભર્યું ભર્યું લાગે. એમાં વળી કાર્યક્ષમતાનો વેગ ઉમેરાય તો જીવનનદીમાં નીર જેટલાં પ્રસન્ન તેટલાં વિશદ અને જેટલાં આહ્વાદક તેટલાં જ ઉપકારક થઈ પડે!

હીરંજીવનનું આ અર્થશાસ્ત્ર સમજનાર પુનર્જીવ-નની અનુભાદકતા ને અપખ્ય કંઈપી શકશે. પચીસ વર્ષ જીવી મરી જનાર કપાર ને કેવો જન્મ પામે તે સવાલ તો છે જ ને! એમ પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં, પુનરપિ જનની જરે શયનં પાછળ કેટલો કાળનો અપખ્ય થાય? જન્મ્યા પછી પણ ફરી બાળપણ, લાજુતર, રમત, ગમત, ગંજાસરપા, માંદગી, ઘડપણ વગેરે પાછળ પણ બીજી વાર વખત તો વિતાવવો રહે જ છે. એટલે વર્તમાન જીવન જ બને તેટલું ક્રિયાવાન, કાર્યક્ષમ, ઉદ્ધાસક, સંસ્કાર અને સ્વાર્થલુ-સમૃદ્ધ બને તેટલી સાર્થકતા. આથી અખ્યાસ, અનુભવ, આવડત વગેરેના અપખ્યમાંથી બચી જવાય છે. આવરદાનું આ અર્થશાસ્ત્ર વ્યક્તિ કરતાં પ્રજાને તો કંઈ ગણુ પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે. સુદતની દૃષ્ટિએ તેમજ નાણાંની દૃષ્ટિએ ગચતથી તેમજ ઉપાર્જનથી પણ. પશ્ચિમની એક ગણતરી પ્રમાણે ૫૦ વર્ષ જીવનાર નાવા ધોવામાં ૬૦૦૦ કલાક, ખાનપાનમાં ૧૨૦૦૦ ક. અને ઉંઘવામાં ૧૫૩૦૦૦ ક. ગાળે છે. પણ તેથી ઠોડું જીવનારને તો ઠોડાથી ઓછા અને અધુરું જીવનારને અર્ધાથી વધારે અને ૫૦ વર્ષની બે જિંદગીઓમાં તો એથી ચે વધારે સમય લાગે તે દેખીતું છે. પશ્ચિમમાં જન્મતાં સુધીમાં ૧૦૦ રૂ ઉછેરના ૧૫૦૦,

અને ૫૦ વર્ષ પૂરાં કરતાં ૨૨૬૭૧ રૂ. જીલ્લો પચાઈ છે. તેમાં હજમતના ૮૦૦, સાશુ-સ્નાનના ૨૨૫, કપડાં ૧૨૫૦, ખૂટ ૨૨૫, ધોખી ૮૦૦, ટાઈલેટ ૬૦૦, ખોરાક ૮૦૦૦, મકાનવાડું ૩૬૦૦, દવાખાતી ૭૫૦, વાહન ૬૦૨૫, પરચૂરણ ૩૦૦, ચામ ૨૦૬૨, ધુત્રપાન-મુખવાસ ૬૦૧૨ રૂપિયા!

આ બધામાં ઉત્પાદક ને વિકાસક ક્રિયાઓ ને ખર્ચ કેટલાં? એ દ્રઢકં જીવન કરતાં એક લાંબું કેટલું સમય, કમાઉ અને ફાયદાકારક? આમ જીવનમાં લાંબા કમના કલાકો, ચડિયાતું કામ, સંસ્કાર ને કાર્યક્ષમતાની ત્રિવેણી રહે તો જીવન કેટલું સમુદાયક ને મધુર બને!

પશ્ચિમ જેટલા હિંદના ઉગાઉના આંકડા નથી હોતા. તેમણે પ્રમાણ તો લગભગ એવું જ રહે, બલે પાંચમા, ત્રીજા કે અર્ધા ભાગના હોય. આજે જે હિંદને અદ્ભુત આસામી, માલેતુમ્મર દેશના ઉર્દર જેટલું, મધ્યમ આ-સામી પાળેલા કૂતરા જેટલું અને શીમંત ચાકર જેટલું માંડ મેળવે છે, એ બીજી બિના સામે આંખમિયા-મણાં ક્યે પાલવે તેમ નથી જ. આ રિથિતિમાં હિંદની સંખ્યાની વિપુલતા એ પાપરૂપ ને શાપરૂપ અમલ લાગે. પણ તેનું ખરું કારણ સંખ્યા નહિ, રાજકીય ગુલામી જ છે. સ્વાતંત્ર્ય વિના સમૃદ્ધિ નથી. પ્રજા આપનેચ, સંચમ, શ્રમ દાખવશે તેમ તેમ એ ચાશ્વો જ આવશે.

હિંદ આજે પણ સડેને ખમણી પ્રજા નિભાવી રાકે તેમ છે. એવી સ્વાતંત્ર્ય ને આપણું અર્થતંત્રી સુચવરથા ને સુઅવરથા આણવા માટે પહેલો તો હિંદ, હિંદના કરોડોએ, સ્વરાજ્યવત કાળે પૂરતાં શ્રમ, સંચમ, સમજ ને સ્વાર્થલુ દાખવવાં નેહિએ. એમાં જ એના દીર્ઘાંત્રી સાર્થકતા છે. પ્રભુ આપણ સડુને એ માટે પ્રેરે. આયુર્મેદેન કલ્પતામ્।

અંધારી રાતના તારા

શ્રી, ચંદુલાલ એમ પટેલ

સુધરેલા લોકોમાં કદાચ આ વાતનો કોઈ વિશ્વાસ ન કરે, લોકો એને 'અસંસ્કૃત' ઠીકા કહે, પણ આ વાત સુધરેલા લોકોમાં ખતી નથી એટલે એની વધી ચિંતા નથી આ વાત તો છે ગયાકાકાના એક એવા પ્રદેશની કે જેની ચારે પાસ ધન જગલ છે, જગલમાં વાધ ચિંતા ગર્જે છે અને એમની વચ્ચે થોડાક માનવીઓ વસે છે, જગલમાં વસતા એ માનવીઓની આ વાત જગલ અંધારુ હતુ, અંદર ગહેતા લોકોને પણ 'અંધારામાં ગહે છે' કહેવામાં આવતુ એ અંધારા જગલમાં ઉપર આસમાનમાં તાનઓ ચમકતા હતા તેવી જ જગલને વીંધી નાખતી તારા જેવી એ આખો ગીચ ઝાડીમાં ચમકતી હતી

હૂતી કાંઈ જાગીરના ગાગીરદાર ભગતમાણુએ એ ચમકતી આખોને નોંધીને પેતાની જૂદકામાંથી ગોળાઓ છોડી આખા જગલમાં એક તીંછી સન સનાટી પ્રસરી ગઈ નજીકમાં લાકડા ફાડતા જગલનાં જુવાન જનક પાછળ જોયુ, 'એહા' એના મોમાંથી શબ્દ નીકળી ગયો.

ભરતમાણુની ગેળીએ વાધને વાધન કર્યો હતો પણ તેનો જન ન લઈ શકી ડહેડાઈને વાધ ભગતમાણુ પર દૂહો જન ની નજરે એ જોયુ કુહાડી લઈને એ દોડ્યો એક અગોચર મારી એણે વાનને દૂર ફેંક્યો અને પછી વાન સામે આવ્યો એટલે બગાળર એના માથા પર કુહાડી ખેસાડી દીધી, એ જ અંધારી જે અંધારી તે લાકડામાં દમેશ કુહાડીને ખેસાડી દેતો વાધ મરી ગયો.

"જો જુવાન! તે મારો પ્રાણ બચાવો!" ભરતમાણુ ગળગળા થઈ ગયા
"હા" વાધનાં માથામાંથી કુહાડી ખેંચી લેતા જનક ખેંચ્યો.

"મારી સાથે વગીર પગ ચાલીને ગેહુ" ભગતમાણુ બોલ્યા

"અહીં મગ છે" કુહાડી પરથી લોહી સાફ કરતો જનક બોલ્યો.

"તમને જગલ જેની જ ત્યા હટ ગેહો મારી ગાગીર એ તમારી ગાગીર ગેહો"

"હા મારો કુટુંબ ખાપ છે, સાથે બાપા છે, બધા ફેવી રીતે આવીએ?" જનકને જવાબ શું આપવો એ ન સમજતા તે થોડાવા લાગ્યો.

"બધા આવો, મારો મોટો મહેલ છે, મહેલને ફરતો મોટો બગીચો છે, બગીચામાં ઝગણુ છે, તમે ઇચ્છો તો આ જગલની અને ગયાની મગ ત્યાં પણ લઈ શકો."

પછર પાલા, બાનાના વૃક્ષ પિતા અને જનક ભરતમાણુને ઘેર આવીને રહ્યા પાલા ધીવનમાં આવતી કુમારિકા હતી જનક એના કાંઈ નહોતો, કાંઈ કેમ નહોતો? એના મામાપ મરી ગયા પછી, નાની વયથી જ પાલાના પિતાએ એને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો એ ખરુ, પણ આજ તો એ નાલાનો સર્વ વાઈ હતો બાલાને જનક વિના ન ચાલે અને જનક ને બાપા વિના ન ચાલે

સિકાગ કરવા ગયેલા જમીનદાર ભગતમાણુ પાલા ફરતી વખતે પોતાની સાથે એક મારેલો વાધ તો લાવ્યા, પણ સાથે ગોગ ગોગ બદનવાળી અને ઢાળા કળા વાળવાળી બાલાને પણ લાવ્યા અને તેની સાથે તેના કાંઈક જનકને અને તેના પિતાને લાવ્યા ત્યારે ગામ આશર્યાં એક બીજા સામે જોઈ ગયું હતુ પણ ત્યારે ગામે જમણુ કે ભગતમાણુ તો જગલની એ છોકરીને પગે છે ત્યારે તો તેને લગ્યુ કે 'જનમ થયો' એ જગલની છોકરી, ન જાણીએ વત્ત, ન જાણીએ નાત, બસ કેપ દીધુ એટલે પગલુ ?

એ વાતથી સૌથી વિશેષ જોયેન બન્યો તે તો જનક

એ પહેલાં વાત આમ બનેલી.

એક વખત ભરતબાણુ બાલા પાસે આવ્યા અને બોલ્યા:

“બાલા—”

“બાણુ!”

“બાલા, તું પરણવા નથી માગતી?”

“પરણવા?” બાલા સમજી નહિ. ભરતબાણુએ

એને ઘણું સમજાવ્યું પણ બાલા કંઈ જ સમજી નહિ, આખરે એ બોલી, “આજ જનકને જ કહી બેજો ને! કદાચ એ જવાબ આપી શકશે.”

“જનકને?”

“હા.”

“બાલા, હું તને પ્રેમ કરું છું.”

“એથી મને આનંદ થાય છે. જનક પણ મને પ્રેમ કરે છે. બાબા પણ મને પ્રેમ કરે છે.” બાલા બોલી.

ભરતબાણુ આખરે કંટાળીને ચાલતા થયા. બાલાને સમજાયું નહિ કે બાણુજી ગુસ્સે કેમ થયા. એ એકદમ જનક પાસે આવી, રોવા જેવી ધમ્મને બોલી:

“બાણુજી કેમ ગુસ્સે થયા હશે?”

“ગુસ્સે થયા?”

“હા, પહેલાં મને કહે, ‘મારી સાથે પરણ, આપણે બંને બેળાં રહીએ, જિંદગી આખી બેળાં રહીએ, આપણાં બાળક થશે તે આપણાં જ કહેવાશે,’ પણ મને એમની વાત ખિલકલ સમજાઈ નહિ. હું ખરું કહું છું, મને એ વાત સમજાઈ નહિ. પછી મને કહે, ‘હું તને પ્રેમ કરું છું.’ એટલે મેં કહ્યું, મને જનક પણ પ્રેમ કરે છે, બાબા પણ પ્રેમ કરે છે’ જસ, એમ એમ કહ્યું અને રોષ કરીને ચાલ્યા ગયા.”

“હું પૂછી જોઈશ કારણ.” જનક બોલ્યો.

પછી જનક ભરતબાણુને મળ્યો. ભરતબાણુએ એને વિસ્તારથી વાત કરીને કહ્યું, “આ જનકીરની તમે જ તમારી મનફાવતી રીતે વ્યવસ્થા કરો, મને બાલા સાથે જિંદગીભર રહેવાનું મળવું નેઈએ.”

જનકે જવાબ આપ્યો, “સારું.”

બાલાને જનકે ફરીથી વાતની સમજણ પાડી,

બાલાના પિતાને પણ વાત કરી. પિતા બોલ્યા, ‘વાહ, આવડા મોટા જમીનદાર, એમના ઘરની માલકન મારી નહી બને એથી તો મને આનંદ જ હોય ને! ને કે મારી તો ઇચ્છા હતી કે બાલા એક દિવસ જનકની રખેવાળ બને, પણ ખેર! નસીબ કંઈ જુદું જ કહેવું લાગે છે! આખર જનક પણ આ જ ધરમાં રહેવાનો છે ને? અને—”

“પણ બાબા, જનક સાથે હું આવડીક હતી ત્યારની રહેતી આવી છું અને હવે ભરતબાણુ સાથે જ રહેવાનું? એ વાત મને સમજતી નથી.” બાલા બોલી.

“મેં ન કહ્યું મોટા, કે જનક સાથે જ જિંદગી. ભર રહી શકી હોત તો સારું હતું, પણ ભરતબાણુ જ્યારે આપણે અત્યંત ખાધું ત્યારે એ કહે છે એમ કરવું પડે!” વદ્ધ બોલ્યો.

જનક નીચું નેઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

ગામે ખૂબ ચર્ચા કરી. જનક બેચેન બન્યો; બાલા રડી, પણ વૃદ્ધ સીને માથે હેલનો હાથ મૂક્યો અને બધું શાંત થઈ ગયું. બાલાણુ આવ્યો, બે ચાર સરકૂત મેલેક બોલ્યો, ભરતબાણુના હાથમાં બાલાનો હાથ મૂક્યો અને બાલા અને ભરતબાણુ આખા કુલન મોટે એક બતી ગયાં.

આક દિવસ સુધી ધામધૂમ ચાલવાની હતી. રોજ રાત્રે રોજની થતી, દારૂખાતું ફટકું. મિષ્ટ ભોજન થતાં, દાન અપાતાં અને સુંદર વસ્ત્રાદિયણુ સંગતો ઉત્સવે દિવસે મોટી પાર્ટી હતી. પાર્ટીમાં મોટા મોટા લાટ સાહેબો આવવાનો હતા. ખજાર આવી હતી કે ગર્વનર આવવાના હતા. ભરતબાણુને ઉત્સાહ સમાચે સમાતો નહોતો. એ ખુશખબર બાલાને આપવા તેમજ બાલાને ક્ષોભિત એમરડે એમરડે ફરી રહ્યા હતા.

‘બાલા, બાલા,’ ખૂબ મારતા તેઓ એક ઝોરઝામાં આવ્યા. ઝોરઝામાં પગ મૂકતાં દરપ નેઈને ચલી ગયા. જનકના બોળામાં બધું માથું નાખી બાલા પોક પોક રોતી હતી. જનક એના માથા પર હાથ ફેરવી રહ્યો હતો.

“બાલા—” ભરતબાણુએ તાક મારી.

“હા!” બાલા હળવેથી બેઠી થઈ પણ તરત એણે માથું જનકના ખભા પર નાખી દીધું.

“ જીવી શા ! ” ભરતજાણીએ હુકમ કર્યો.

બાલા જીવી થઈ.

“ મારી પાછળ ચાલ. ” લાલ આંખ કરી ભરત-જાણી બોલ્યા અને જવા માટે પગ ઉપાડ્યો. બાલા એમની પાછળ જવા ઓરડાની બહાર નીકળી.

ભરતજાણી બાલાને લઈ પોતાના ઓરડામાં આવ્યા. થોડીવાર એ બાલા સામે જોઈ રહ્યા, પણ બાલાની આંખોમાં કંઈ ચે ફેર પડ્યો નહિ એટલે બોલ્યા :

“ શું હતું ? ”

“ ગને આ નથી ગમતું. ”

“ આ...એટલે ? ”

“ આખી જે સૌ લોકો આવ્યા છે તે કહે છે કે આપના સિવાય કોઈ પુરુષનું મોં મારે ન જોવું, જનકનું પણ નહિ. ”

“ એ વાત બરાબર છે. ”

“ બરાબર કંઈ રીતે છે ? ”

“ બરાબર કંઈ રીતે ? બ્રાહ્મણે આપણે હસ્ત-મેળાપ કરાવ્યો ત્યારથી તું એક મારો જ બની છે. આપણી કુલમખાંદા કહે છે કે તારાથી હવે કોઈ પરપુરુષનું મોં ન જોવાય. ”

બાલા આમાં કંઈ ન સમજી. એ બોલી :

“ મને એ ખતર નથી. મારાથી એમ નહિ રહેવાય. તો મારે આપની સાથે પરણ્યા નથી મણાવું. ”

ભરતજાણીને શું જવાબ દેવો તે સહ્યું નહિ.

“ તારી બીજી વાતો મારે સાંભળવી નથી, મારો આ છેલ્લો હુકમ છે કે જનકને તારાથી હવે મળાશે નહિ અને જે રીતે બાળ જનક પાસે હું બેસી હતી તેમ હવેથી બેસી શકાશે નહિ. ” કહીને તેઓ બહાર ચાલવા લાગ્યા. અચાનક પાદ આવતાં પાછા ફર્યા : “ હા, જો, એક પુરુશના ખબર છે કે ગવર્નરે પણ આપણાં લક્ષ્મી પાર્ટીનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે. તેઓશ્રીની સવારી સાંજે આઠ વાગે પધારવાની છે. એ વખતે આપણે એને સામે લેવા જઈશું, તું તૈયાર થઈ રહેજે. ” અને પછી એ ચાલ્યા ગયા.

બાલા કયાંય સુધી શૂન્યમનસ્ક બેસી રહી. એના મગજમાં એક વિચાર આવ્યો, “ અહીં ન

રહીએ એ જ સારું છે. ” એ ઓરડાની બહાર નીકળી જનકના ઓરડામાં એકદમ આવી જનક બેઠું માથું નાખી જમીન પર પડ્યો હતો.

“ જનક—! ” બાલા ધીમેથી બોલી.

જનકે બેસું લેવું.

“ બાબતે કહે, આપણે અહીંથી ચાલ્યાં જઈએ. ” બાલા બોલી.

“ હલો. ”

બંને વૃદ્ધ બાળા પાસે આવ્યાં. વૃદ્ધ બોલ્યો :

“ તમે લોકો દુનિયાને સમજતાં નથી એ બારે તકલીફની વાત છે, ખેર, જેવી તમારી મરજી, પણ ભરતજાણીની રજા તો લેશો ને ? ”

“ રજા લીધા વિના ચાલશે. આપણે ચાલવા જ માંડીએ. મટપટ જગીરની હવે વટાવી જઈએ. ” જનક બોલ્યો.

“ જીવાનિયાંઓની વાતો અમારા વૃદ્ધોથી સમ-જતી મુશ્કેલ છે, પણ ખેર, તમને પણ કમવાને શુદ્ધિ આપી છે, ચાલો, ચાલીએ. ”

મહેલતી પાછલી બાળુએ નાતી સીડી હતી, જનકને એની માદિતી હતી, બંને લાંથી પાછળના નિર્મન સ્થાનમાં થઈને ચાલ્યાં ગયાં.

બપોરે એ કલાક પછી ભરતજાણી જોવા આવ્યા કે બાલા કેવીકે તૈયાર થઈ છે, ત્યારે બાલાને ઓરડામાં ન જોતાં તેઓ પ્રથમ એકદમ જનકના ઓરડા તરફ ગયા, ત્યાં તેને ન જોતાં વૃદ્ધના ઓરડામાં ગયા, ત્યાં તો વૃદ્ધ પણ નહોતો એટલે આગેા મરેણ અને ઘૂસી વળ્યા, તેકરમને ઘૂસી વળવા કત્તું, દોડદોડ કરાવી ચૂકી, પણ જનકનો, બાલાનો, બાલાના પિનાનો-કાઈનો ય પત્તો લાગ્યો નહિ.

“ જગમગી લોકો ! અધારામાં જ રહેવાને ટેવાયેલાં ધુવડ આ ઝાકઝમાળને કયાંથી જોળખી શકે ? પણ મારી આબર— ”

એક પુરુશમાં તેઓ પટકારી પડ્યા.

સુધરેલા લોકો ન માની શકે એવી આ વાત છે, પણ વાત ખરી છે કે જનક અને બાલાની અખિના તારા જગજગના અધિકારમાં જ રમશે હિંચા, ભરતજાણીના મહેલના અગદગારમાં તેઓ ફિક્કા પડી ગયા હતા.

અવલોકન ☆

શ્રી. જટુભાઈ વૈદ્ય
શ્રી. 'આ.'
શ્રી. મગનભાઈ દસાઈ

ભારતીય ભારતની દંતવિદ્યા-સે. ડૉ. કે.એચ. સોરાબજી દ્વારા. પ્રકાશક દલદલ બપરડો. નવસારી.

“પશ્ચિમની આજે નવી જગ્યાતી દંતવિદ્યા ભારતની દગ્ગરે વર્ષની જૂની દંતવિદ્યાનો પુનર્જન્મ છે” એમ સમર્થ ઇતિહાસવેતા પુરાતત્ત્વજ્ઞ-વેંકટા અને વિદ્વાન દાકતરોનાં અનેક પ્રમાણો આપીને સરજતાપૂર્વક આ નાનકડા પુસ્તકમાં પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે. ચિત્રો પણ ધણાં છે.

દંતવિદ્યાની જન્મભૂમિ ભારતેશ છે. ઇગ્નિમ, ઓસ કે અરેખિયા નદિ, એવો પ્રમાણપુરસ્કર દાવો સાબિત કરીને પ્રગ્ન પાસે કબૂલ કરાવાની ખેડેલવહેલી કોશિય કરનાર મુંબઈના મૉટ મેડિકલ કોલેજના દંત-વિદ્યાના પ્રોફેસર સ્વ. ડૉ. જમશેદજી હવજીજી મોદી હતા. મિત્ર તરીકે મરદમનું અધુરું કાર્ય પૂર્ણ કરવાના શ્રમ હેતુથી લેખક પોતાના માનવતા મિત્રની ત્રીજી ચતુષ્કવસરીની શ્રદ્ધાંજલિ રૂપે આ પુસ્તિકા પ્રગટ કરીને મૃતદેહની પવિત્ર દુરંગ બનવે છે અને પોતાનું ત્રણ અઢા કરે છે.

લેખક પ્રાચીન-પૌર્ણવ દંતવિદ્યાના સમર્થ અભ્યાસી છે, પુરાતત્ત્વશોધક છે અને દાકતર હોવા છતાં આયુર્વેદના સાચા ભક્ત તેમજ પરમ ઉપાસક છે. આ પુસ્તક સને ૧૯૩૮ના જાનેવારીથી ‘વૈદ્ય-કંપતરુ’ માસિકમાં ક્રમશઃ પ્રગટ થતું હતું. દાંતના રોગો અને તેની ચિકિત્સાના બોળ તેમના લેખો—અથવા પછી વિદ્યતાપૂર્ણ અને મનન કરવા લાયક છે.

આ પુસ્તક પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ માહિતીપૂર્ણ છે. તેમાં દેશી વૈદ્યવિદ્યાને ન્યાય આપવાનો જીવલેખ પ્રપત્ન થયેલો છે. આવી દૃષ્ટિથી જ્યારે દાકતરો આયુર્વેદને જોશે ત્યારે વૈદોને માટે સુવર્ણની મૂર્તિ ઉભે થશે. વૈદજગતમાં આ પુસ્તક ગૌરવભરેલું છે. દાકતરોએ તો અવસ્ય વાંચવા જેવું છે કે જેથી દેશી વૈદક તરફ અજાનથી ખોટી તિરસ્કારજૂતિ આવેલી

છે તે દૂર થશે અને દેશી વૈદોને પણ પોતાના દરખાં મનેકા અજનાનું ભાન થશે.

પુસ્તકમાં ફેલી અને ભાષા સારાં છે. દવે પછી દંતરોગની ચિકિત્સાના આયુર્વેદિક ઉપાયોનું એક પુસ્તક લખીને શમાજને લાભ આપી ઉપદાકર બનાવશે એમ આશા છે.

પાછળ, કપાલેશ નાક સાંધવાની ક્રિયા કરનાર દારિકાવાહના ડૉ. શાહનું નામ છે તે બીજા કાર્ય નદિ પણ જૂનાગઢવાળા મુવિખ્યાન ડૉ. ત્રિજીવનદાસ છે. એક કાળે શિરમાં જ્યારે બદારવડિયાઓ વટેમાફનાં નાક કાપી લેતા તેને બને ગામે અને કપાળ પરની પાતળી ચામડી ઉતારી સાંધી નવું નાક બનાવી દેતા. આ વિધિ મુદ્દતસંહિતામાં બતાવેલી છે અને એને પ્રત્યક્ષ કરી બનાવનાર ડૉ. ત્રિજીવનદાસ મોતીચંદ શાહ જૂનાગઢવાળા છે. આ નાક સાંધવાની કળા ‘અન્ડિયન ઓપરેશન’ નામથી પાશ્ચાત્ય સર્જરી-ઓમાં પણ ઓળખાય છે.

જટુભાઈ વૈદ્ય

શારીર અને આરોગ્ય-લેખક અને પ્રકાશક : શ્રી સ્વિરાંત જરાશંકર. ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

‘વૈદ્ય કંપતરુ’ (માસિક પત્ર)ની ૧૯૩૮ની સાલનું આ બેટપુસ્તક છે, તેમાં ચિત્રો આપીને શરીરરચના સમજાવવામાં આવી છે તે સાથે આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ રોગોનાં કારણો અને નિવારણો આપ્યાં છે. રોગના ઉપાયો ધરમથુ બતાવ્યા છે. ભાષા સરળ છે.

ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર-લેખક: ચીમનદાસ મજલસ લેક્ચર. પ્રકાશક: લોકાન્સ મિત્ર પ્રેસ, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૧-૬-૦

કર્વે વિદ્યાપીઠની ‘ગૃહીત આગમ’ની ઉપાધિ મેળવવા શીખવાના સમાજશાસ્ત્રના વિષયમાં ઉપયોગી

અને તે રીતે ધણા વાંચન અને સનન પછી પોતાનાં અને બીજા લેખકોનાં મંતવ્યો રજૂ કરીને આ પુસ્તક લખાણું છે. લેખકના વિચારો સુરપટ છે અને પ્રગતિવાદી છે. ભાષા મુચિકર છે. સામાન્ય વાંચકને ખુબ પુરતક ઉપયોગી બનવાશે.

રાતું રુસ-લેખક : અદ્રલાજ લક, પ્રકાશક : નવીદુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ, મુદ્દ્ય રૂ. ૧-૦-૦

છેલ્લી રશિયન ક્રાંતિના ઇતિહાસના બે ભાગ પ્રગટ કર્યા પછી આ તેનો ત્રીજો અને છેલ્લો ભાગ પ્રગટ થયો છે. ભાષામાં એક છે અને ચિત્રાત્મક છે અને રસિક વાંચન છે, પણ તે સાથે વાક્યપ્રયોગો વિચિત્ર અને પ્રસંગો કુલાવીને મોટા કર્યા હોય તેવા આવી ગયા છે, કે આવી ગયા હોય તેવું લાગ્યું છે.

પશ્ચિમના પત્રો (ગ્રુપ પહેલો-વિદ્યાર્થીઓને) લેખક અબ્રાહમ પુરાણી, પ્રકાશક : અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ, મુદ્દ્ય નવ આના.

એમણે પોતાની વ્યાયામપ્રગતિને કેવળ શરીર સાથેના સંબંધ પૂરતી જ ન રાખતાં મન અને અધ્યાત્મ સાથે પણ તેના સંબંધ કષ્ટો દતો તેવા શ્રી. અબુભાઈએ પોતાની એ પ્રગતિને અને યોગને સમગ્રવત્તા એ પત્રો લખેલા તેનો આ મંત્ર છે. સંગ્રહ ઉપકારક છે.

કમળદળ-કર્તા અને પ્રકાશક : નારણદાસ પુરેયાતમ સુખરિયા, આણંદ, મુદ્દ્ય ચાર આના.

છત્રીસ પાનાંમાં પચાસ જેટલાં પ્રબુલકિત અને દેશભાવનાનાં એક સત્ત્વન હૃદયમાંથી નીકળેલાં નાનાં સારાં ગીતોનો સંગ્રહ છે.

એન્ડ્રીક-ઇન્ડીશ કર્તા હરિદ્વિષ્ણુ વ્યાસ, લાલી (હાકિયાવાડ)

દુનિયાની આવતી કાલની ભાષા તરીકે અંગ્રેજ સ્વીકારાય તે રીતે અંગ્રેજીનું ને સાદું અને વ્યાપક સ્વરૂપ વ્યવહારમાં આવી શકું છે તે ગુન્યરતને શીખવવા લેખકે એક માળા રાફ કરી છે તેની પહેલી અને ત્રીજી પુસ્તિકા બેનાં લેખકનો પ્રયાસ સ્તુત્ય લાગે છે.

કાવ્યપરિચય (ભા. ૨ એ) સપાદક. શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાકક અને નગીનદાસ પારેખ : પ્રકાશક નવલખન કાર્યાલય, અમદાવાદ, મુદ્દ્ય ૧૨ આના.

વિનયમંદિરનાં પાંચમા-છઠ્ઠા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓને કાવ્યો શિખાવવા માટે આ સંગ્રહ ધણો જ યોગ્ય છે. પહેલી આવૃત્તિ કરતાં બીજી આવૃત્તિમાં ધણાં વધુ ગીતો સમાવાયાં છે. એની વિશિષ્ટતા એ છે કે કવિની પૂરી પિઠાન મળે તે માટે એક કવિના એકથી વધુ કાવ્યો લીધાં છે.

બાર આનાની કિંમતમાં પોણા ત્રણસો પાનાંનું પાકપુસ્તક સપ્તું કહેવાય.

રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની કોશ-પ્રકાશક શ્રી. મનમોહ દેસાઈ, પ્રકાશક, નવલખન કાર્યાલય, અમદાવાદ, મુદ્દ્ય રૂ. દોઢ, પાના ૩૬૭.

આપણને હિંદી શીખવામાં અને હિંદીના યથાર્થ શબ્દો અજાણમાં ધણો ઉપયોગી થાય તેવા આ કોશ છે; અને જે હિંદી કોશો વાપર્યા છે તે સૌમાં આ ઉપયોગી થાય તેવું બન્યાનું છે. એમાં સંસ્કૃત શબ્દો કરતાં ઉર્દૂ શબ્દોનું પ્રમાણ વધુ રાખ્યું છે, એમ સમજીને કે સંસ્કૃત શબ્દો જે આપણે ગુજરાતીમાંથી બાધી લઈ શકીએ તે આમાં ઉમેરીને કોશને મોથો ન કરવે. આમેય કોશ ધણો જ સખ્તો છે. નવમકથા-વાર્તાઓનાં પુસ્તકોની કિંમત આ કરતાં કોટી હોય છે. આ પ્રયાસનો ગુજરાતે લાભ ઉઠાવેલો જ નોંધે એ.

ભાષા ચોટ્ટો-લેખક : રમણલાલ સોની, પ્રકાશક-ચરદ કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત બે રૂપિયા.

એક યુવેપીય લેખકની નવલકું બેખુનું ઉઠાવી લેખક આ વાર્તાની રચના કરી છે. તેનો પ્રથમ ભાગ ધણો જ આકર્ષક અને દળવા હારવતો બન્યો છે, ત્યાં સુધીનો પાત્રનો વિકાસ પણ બહુ રચનાત્મક બન્યો છે, પણ ત્યાર પછીના ભાગમાં રામલીલા અને સરકસના જે પ્રસંગો આવે છે અને ત્યાંથી 'પ્રેમ'ની વાત શરૂ થાય છે ત્યાંથી તો વિશેષ કરીને ક્યા કથનનો કેખાઈ છે. 'લીબો ચોટ્ટો' એ નામ યથાર્થ નથી લાગતું. નાનપણમાં લીખાથી એવું થઈ જતું કે તેનું નામ ચોટ્ટો પડી ગયેલું, બાકી તો બીજાનું ચોટ્ટાનું તો શું, પણ કોઈ પણ ખાસ કહેવાય એવું લક્ષણ નથી.

પહેલાં બાળમાં માતાની સાથેના સંબંધમાં રહીને અને ભીખાના 'મોટા' પાણને વળગી રહીને જો કયા આગળ વધી હોત તો ખરેખર એક અનુપમ સર્જન આપણા સાહિત્યને મળત.

સહચરિની શોધમાં-લેખક: મામાસાહેબ મુશ્કેલ. પ્રાસાદ: જીવણલાલ એન્ડ સન્સ. મૂલ્ય રૂપિયા રોક.

અઠીસો પાનાંનું શિષ્ટ અને હળવા દાસ્યનું આ પુસ્તક છે. મોટી ઉમર સુધી કુવારા રહી ગયેલા એક માણસની, પત્ની મેળવવાની તાલાવેલીના લાલ લઈ એક મિત્રગંડળ એની ગમત ઉઠાડી આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. મૂર્ખ માણસની મૂર્ખાઈ અને પુસ્તકમાં રચેલે રચેલે આવતાં રમૂજ પ્રતિકાઓના વાચનથી વાંચકને આનંદ મળે છે પણ એક શિષ્ટ મંડળ ગરીબ માણસને નાહક પૈસા ખર્ચાવે અને હેરાન કરે તે વસ્તુના મંડાણ ઉપર રચાયેલી વાર્તા સ્વાભાવિકતાનો બંધ કરે છે.

રેખા (માસિકપત્ર)-સંચાલક: 'ગતિ અને રેખા' મંડળ સંપાદક: નૃપતિ દલાલ. હવેરીવાડ, અમદાવાદ. વાર્ષિક ક્ષવાબ્દ ભે રૂપિયા.

ચાલુ માસિક કરતાં જુદું પડતું હોય તેવા વેશમાં શિષ્ટ સાહિત્યનું આ એક નવું હળવું માસિક છે. ચાલુ પુસ્તકની સાર્વજનિક જાણીતા લેખકોના સામાન્ય જનતાના વિષયોનું ૭૨ પાનાંનું વાચન અને ચાર-પાંચ કટાક્ષ ચિત્રો એના પહેલાં અંકમાં છે. પાનાં રફ જેવાં લાગે છે. ખૂબ ગમી ગય તેવું છે. શ્રી. નવલરામનું 'એકલેખી હતિલાસ દર્શન' છે. પત્રાલાલ પટેલની વાર્તા પણ સારી છે. કવિ શ્રી. બી. કે. ફકિરની કવિતાનો તે હેતુ જ સમજાતો નથી. ખીર્ખાં લેખકોમાં એલ્ડસ કૅપ્પાનું નથી.

સારા સારા લેખકોનો સહકાર મેળવ્યો છે તો સામગ્રી પણ તેવી સરસ હોય તેવી આશા આ નવા માસિક પાસે રાખીએ.

સ્કાઉટ વીર (માસિકપત્ર)-સંચાલક: હરશમ જેવી. સંપાદક: ગુણવંતલાલ બટ્ટ, વડોદરા : વાર્ષિક ક્ષવાબ્દ રૂ. ૨ આ માસિક નવ વર્ષથી ચાલે છે તેના એક અંક આજે પહેલો જ નેવા મળે છે. સ્કાઉટ-પ્રવૃત્તિને

ઉપકારક એવી વાર્તાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, સૂચનાઓ અને દિદેશિશાના વિષયો સરસ આવે છે. દિદેશિશાના પાંદોની ગોઠવણી મુધારવા જેવી લાગે છે.

હંસ (સરસ્વતી ગ્રેસ-બનારસ)નો શ્રી અરવિંદ-અંક —મૂલ્ય બાર આના.

'હંસ' દિદેશિ સામયિકમાં 'કાર્મ' વિશિષ્ટ રીતે પોતાનું મહત્ત્વ જાળવી રાખીને દિદેશિ લાખાની સેવા કરે છે, તેણે પોતાનો જીવાઈ-ઓગરના અંક ખાસ 'અરવિંદ અંક' બનાવ્યો છે. શ્રી અરવિંદ વિશે પ્રચલિત જાનિઓથી મુક્ત થવા આ અંક વિચાર-પ્રેમીઓએ જરૂર વાંચવો જોઈએ. સંપાદકોએ પોતાના આગ્રહ ખાસ અંદોની પોંડે આની પાછળ સારો શ્રમ લીધો દેખાય છે. જીજ્ઞાસાના શ્રી. અંબુભાઈનો પણ એમાં મોટો હિસ્સો દેખાય છે. છા.

'મજૂરપોથી'—૨ પ્રકાશક : મિલમાસિકમંડળ, અમદાવાદ.

પ્રૌઢ શિક્ષણનું કામ આદર્શ વરસે ૬ પૂરું નથી થયું ત્યાં તો ત્રણેક પ્રૌઢપોથીઓ બહાર પડી છે, એ પ્રશ્નના આ કાર્યમાં રસ અને ઉત્સાહની સંયોગ નિશાની જણાય. પરંતુ, એક એવો પ્રશ્ન પણ મનમાં જાડે છે કે, ટપોટપ ત્રણ જેટલી પોથીઓની આપણને જરૂર હતી ખરી? પ્રૌઢસાહિત્યનો જેટલો અને એટલો વિકાસ ભણે થાય એમ વિચારીએ તો તો એવા પ્રશ્નને ખાસ સ્થાન નથી. પણ એવા વિકાસની શરત એ છે કે, એક જ જરૂર માટે અનેક દાષેયતા પ્રયત્નોમાં કાંઈક નવીન દૃષ્ટિ, કાંઈક વિશેષતા, કાંઈક નવો માર્ગ હોવાં જોઈએ.

એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ મજૂરપોથી જોઈને જિત્તાદ નથી છૂટતો એમ કબૂલ કરવું જોઈએ. અમદાવાદ જેવા શહેરમાં અલગ મજૂરોની મોટી સંખ્યા છે. એમને ભણાવવા માટે મિલમાસિકમંડળ તથા મજૂરમહાજન તત્પર થાય એ વધાવી લેવા જેનું જણાય. એ રીતે આ બે મંડળોએ શહેરની પ્રૌઢ શિક્ષણ સમિતિનું કામ હલકું કરી આપ્યું એમ પણ માની શકાય. પરંતુ એ કામ માટે નવી પોથી કાઢવા સુધી જવાની જરૂર સમજાતી નથી. મજૂરોને

તેમના પ્રત્યક્ષ કાર્યનું તથા શહેરી જીવનનો પરિચય આપનારું જ્ઞાન જરૂર આપવું છે. તેને માટે ખાસ સાહિત્ય તૈયાર કરવું જોઈ શે. પણ આ પોથી તેની જાતનું સાહિત્ય ન ગણાય જોકે તેમાં મિલોમાં વપરાતા શબ્દો વાચન માટે મૂઝવા છે એ નોંધવા જેવી એની ખાસિયત છે ખરી. પરંતુ, અહીં શીખવાનો પ્રારંભ કરતા મજૂરને માટે શ્રી લુગતરામભાઈ અને નરહરિભાઈએ તૈયાર કરેલી મુંદર 'લોકપોથી' લીધી હોત તોપણ મિલમાલિકાગંડળની પ્રારંભિક ગરજ તો સરી જાત. અને એથી કરીને તેઓ પોતાની શક્તિ અને ધન ખાસ મજૂરો માટેનું સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં વાપરી શકે.

આમ છતાં, જે પૈસા જેટલી કિંમતમાં આ પોથી મળે છે એ પણ એક લાભ જ છે. પરંતુ એ પોથીના સંપાદનમાં એટલી બધી ગણપુ અગતે લાગે છે કે, આ આવકારપાત્ર લાભની કિંમત લગભગ ભુલ્કાર્ધ જાય છે. જોડણીનો તો કરો! ધરો જ નથી રખાયો.

‘શ્રીમતિ, મીલ, માલીક, હય (દે), મણી, દમારી, પુણી, સુનર, નહવડાવે છે, સુવાનો, મ્હારું’ વગેરે કેટલાય શબ્દોની જોડણી અક્ષમ્પ ગણાય. અગ્રિય તો ઘણા શબ્દોની જોડણી ભૂલવાળી જ છે. આગળ જઈને કેટલીક તો એવી જૂલો છે કે જે જેદર-કારીની જ ગણાય. ‘કાંડા વાળુ ગુલામ’, ‘નમ્હ=નહ’ તો શીકે પરંતુ ‘ચિન્હ, મધ્યાન્હ’ એના દાખલા આપ્યા તો કેમ ચાલે? ચિહ્ન, મધ્યાહ્ન ખરું કંઈ છે. એટલે કે, ધ્વનનન્હ ત્યાં છે. પા. ૧૩ ઉપર છેવટે શબ્દો છે તેમાં ‘મીનીટ’ જે વાર ચું કામ? અને જોડણી ‘મિનિટ’ જોઈએ એ તો ઉપરાંત.

આજ્ઞા છે કે નવી આવૃત્તિમાં પોથીના સંપાદકો સંગોપાંગ મુધારો કરી લેશે. અમારી ખાસ લક્ષ્યમણુ તો એ છે કે, મિત્રમજૂરોને ઉપયોગી સરળ સાહિત્ય ઉપજાવવા તરફ જે મિલમાલિકાગંડળના શિક્ષણપ્રેમીઓ વળે તો વધારે સારું થશે.

મગનભાઈ દેસાઈ

ખોટી કલ્પના

(સાદ્બલિહિત)

વૃક્ષે વૃક્ષ લમન્ત કો’ વિહંગ, ના હૈયે ધરી હેતુ કે,
જેહું એક સુઝાળયે તરુતણી; ધારું તરુએ: “નકો
આ પંખી સુજથી પ્રસન્ન મલકે, સર્વસ્વ માને મહને”
ત્યાં પાંખો ફફડાવીને ગયું લીડી જીજે અજાણ્યે સ્થળે!

જયનંદ દવે

આપણી સ્વરાજ્યાના

રખે બેદરકાર બનીએ

શ્રી.

સુભાષચાણુના પ્રયત્ને બંગાળના રાજકેદીઓના ઉપવાસ બે મહિના

માટે મુલતવી રહ્યા એ સમાચારે આખા દેશમાં ધતોપની લાગણી જન્માવી છે. રાજકેદીઓની મુક્તિ અને ઉપવાસનો પ્રશ્ન એટલો બધો જટિલ બની ગયો હતો કે બે આવો કાર્પ માર્ગ ન નીકળ્યો હોત તો આ દેશ ઉપર મહાન આકૃત તૂટી પડવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો. બંગાળ સરકાર પોતાના નિર્ણયમાં મક્કમ હતી, રાજકેદીઓ પણ મક્કમ હતા અને સુભાષચાણુ એમની મક્કમતાને ઉતેજી રહ્યા હતા. બીજી બાજુ ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રપતિ રાજકેદીઓને ઉપવાસ છોડવા વીનવી રહ્યા હતા, પરંતુ એ વીનવણીઓ જેલની દીવાલ સાથે અથગઈને પાછી ફરતી હતી. પંડિત જવાહરલાલજી જેવા કહેતા હતા કે આ મુદ્દા ઉપર મહાસત્તાનાં પ્રધાનમંડળે મદાગાંઠ બીજી કરી શકે નહિ, જ્યારે સુભાષચાણુ અને બીજા ઉદામ આગેવાનો એ માટે એથી યે ઉમ્મ પગલાંની લડાઈ શરૂ કરતા હતા. તેઓ રાજકેદીઓના ઉપવાસને રાજકોટના ગાંધીજીના ઉપવાસ સાથે સરખાવતા હતા અને જેમ એ વખતે પ્રધાનમંડળે મદાગાંઠ માટે તૈયાર થઈ ગયાં હતાં તેમ આ વખતે પણ થવું જ નોંધ્યું એમ દહપણે તેઓ માનતા હતા. પરિસ્થિતિ એવી હવે પહોંચી ગઈ હતી કે જેમાં એક બાજુ રાજકેદીઓ ઉપર યુક્ત તોળાઈ રહ્યું હતું અને બીજી બાજુ મહાસત્તાના મોવડીઓ અને સુભાષચાણુ વચ્ચે કાર્યપદ્ધતિનો મતભેદ જાણ્યો હતો.

રાજકેદીઓને મુક્તિ અપાવવા માટે સીધી વધુ તકસાટ કોનો હતો તેવું પૃથક્કરણ થઈ શકે એમ નથી, પરંતુ ગાંધીજી, રાષ્ટ્રપતિ, જવાહરલાલજી અને મદાસત્તાના બીજા અગ્રણીઓ કરતાં સુભાષચાણુનો તકસાટ વધુ હોય તોપણ આ પ્રશ્ન ઉપર તેઓ બંગાળને જે નેર આપી રહ્યા હતા તે તો વ્યાજબી

નહોતું જ. એક બાજુ આ પ્રશ્નને અખિત હિંદો પ્રશ્ન દેહો અને બીજી બાજુ અખિત હિંદોનાં બહુ માન્ય નેતા અને સરથા પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવું તે રાજકોટની ડહાપણ ગણાય કે કેમ એ વિષે આમને શંકા છે. આમને તો એ વખતે એમ લાગેલું કે આ મહાન અને નાજુક પ્રશ્ન સુભાષચાણુના હાથે જોખમાઈ જશે.

અને રાજકોટના ઉપવાસ અને રાજકેદીઓના ઉપવાસ વચ્ચે પણ કાર્પ સરખામણી થઈ શકે એમ નથી. રાજકોટના પ્રશ્ન ઉપર પ્રધાનમંડળે રાજકોટમાં આપે એ બાબતમાં બહુ મોટો તફાવત છે. દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નોમાં તો મહાસત્તા હમેશાં એમ દહે છે કે સાર્વભૌમ સત્તાએ વચ્ચે પડવું નોંધ્યું, જ્યારે પ્રાંતના પ્રશ્નોમાં તો આપણે એમ કહીએ છીએ કે તમામ સત્તા પ્રધાનેશા અને ધારાસભાના હાથમાં હોવી નોંધ્યું. જે મુદ્દા ઉપર યુક્તપ્રાંત અને બિહારમાં આપણે કોટકરી બીજી કરી પ્રધાનેશા સત્તા ઉપર મહોર મારી હતી તે મહોર આ વખતે શું ઉખેડી નાખવી નોંધતી હતી? બંગાળનું પ્રધાનમંડળ શું યુક્તપ્રાંત કે બિહાર જેવું પ્રત્યક્ષ જ પ્રધાનમંડળ નથી? રાજકેદીઓના પ્રાણ આપણને ગમે તેટલા ખારા હોય પણ એ માટે સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરી શકાય? જે સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરવા માટે આપણે મહાન જંગની તૈયારી કરી હતી અને એ જંગ બે થયો હોત તો આપણે અપરંપાર બલિદાનો આપવાં પડત-એ સિદ્ધાંત તેજ દેવામાં આપણે, ભડે સંહેતુપૂર્વક પણ, બૂલ જ કરી બેસત.

પરંતુ જે થયું તે સારું થયું. રાજકેદીઓના ઉપવાસ મોટું રહ્યા એથી હાલ તુરંત તો આપણે મહાન આકૃતમાંથી બીગરી ગયા. હવે ભવ એટલો જ રહે છે કે આપણે એ પ્રશ્ન તરફ બેદરકાર તો નહિ બની જઈએ? એક ગાંધીજી કે એક સુભાષચાણુ એમને છોડાવી દેશે એવી બ્રમણમાં તો નહિ પડી જઈએ? એક બીજો ભવ પણ માથે તોળાઈ રહ્યો છે. આપણને સતત એ વાદ રહેવું નોંધ્યું

કે ગળકેદીઓએ ઉપાસ ગોદરે રાખ્યા છે, તદ્દ દીધા નથી સુભારનાથુ એમની આ નીતિનુ સભ ચિન્ત કરે છે અમને પ્રશ્ન એ થાય છે કે ને સુભાષ બાણુ ઉપવાસની નીતિને પરીકર કરે છે તો અભાગ્યી જ સવિનય લગ શરૂ કેમ નથી કરતા ? શુ રાજકેદીઓ ઉપવાસ કરશે ત્યારે તેઓ સત્યાગ્રહ શરૂ કરશે ? એવ બાણુ મૃત્યુ અને બીજી બાણુ સત્યાગ્રહ એ બેમાં કોની કડપ વધશે ? અમને લાગે છે કે આપણે આપણા તોગમાં રાજકેદીઓના વળતે સુભાવી બેસશુ અમાગ મત પ્રમાણે આ ગિર્જાતમાં બે જ માર્ગ હોઈ શકે એક તો એ કે ગળકેદી ઓએ ઉપવાસનો માર્ગ સદાતઃ છોડી દેવો અને મહાસભાએ એમને છોડાવવા માટે પોતાની તમામ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો, અથવા તો સુભારનાથુ જે સત્યાગ્રહની તૈયારી કરી ગયા હતા તેનો હમણા જ આગલ કરી દેવો કે જેને પરિણામે રાજકેદી ઓના ઉપવાસ છવશેણ બને ત્યાર પહેલા આ પ્રશ્નો હલિય આવી જાય આ બે માર્ગ સિવાય ત્રીજો કોઈ માર્ગ નથી શકાતો નહિ આમાંનો પહેલો માર્ગ ગાંધીજીને છે અને અમાગ મત પ્રમાણે એ સાચો ને કાર્યસાધક છે બીજો માર્ગ સુભારનાથુનો છે એનો અત્યારે જ આરભ થાય તો એમાં સદાગ તાની ચોડી વણી આશા ગહેવી કે ઘટ્ટ અત્યારે સત્યાગ્રહની હમણાટી આપની અને છેડ ઉપવાસનો આગલ થાય તે દિવસે સત્યાગ્રહ કરવો એમાં તો અમને જરી પણ આશા નથી લાગતી

રાજકેદીના પ્રત્યપરિવર્ત

રાજકેદીના પ્રત્યની સેવા અને સુકિત અર્થે જ જેતું અસ્તિત્વ છે તે રાજકેદીના પ્રત્યપરિવર્તને ગાંધીજીએ હમણા લાગે મહત્ત્વ આપ્યું છે થોડા જ દિવસ પહેલા ધાર્મીના હતાકાક સનધમાં તમાના અભેવાનો ગાંધીજીની સનાહ લેવા આપ્યા હતા અને એ જ રીતે ટૂંક દર વેરાયેના સખ્યાનક દેહી ગળોના પ્રતિનિધિઓ ગાંધીજી પાસે આપ્યા જ કરે છે આ બધા પ્રતિનિધિઓને ગાંધીજી સનાહ આપે છે કે એમણે રાજકેદીના પરિવર્તની ખર્ચસમિ

તિને મળવું અને એની દારવણી નીચે કામ કરવું અમને લાગે છે કે આ સનાહથી ગળકેદીના પરિવર્તની જવાબદારી અનેકાણી વધી છે નાજકેદીમાં આવર સુમરો મળે તો પછી એક વખત જવાહરલાલજી બોલેલા કે દેશાંગનોમાં કામ લેવાની ગાંધીજીની અને મારી રીતિમાં ભેદ છે એટલે જ નિશ્ચિત બેઠો છુ ગાંધીજીની આ સનાહ ઉપરથી લાગે છે કે ગાંધીજીને પોતાને એવો ભેદ લાગ્યો નથી તેઓ તો રાજકેદીના પરિવર્ત મહાસભાનુ જ અગ હોય અને એ જ સિદ્ધિતા પ્રમાણે જમ જરી સરસા હોય એ રીતે જ એની મણુના રૂ છે હવે તો રાજકેદીના અને પરિવર્તના કાર્યકરોએ જ આ સનાહને અમલી રૂપ આપી પરિવર્તને સકિતશાળી સગ્યા બનાવવી બેઈએ

આ પ્રસંગે એક બીજી વિચાર પણ આવે છે આ દેશમાં ગાંધીજીના જેવી આદિષ્ટિ બીજા એક પણ આગેવાનમાં નથી એ વાત જન્ય રાખીએ તો પણ આપણે હવે એટલું તો સમજવું જ બેઈએ કે કોઈ પણ દેહધારી માણસને અર્થકાઓ હોય જ છે ગાંધીજીમાં ગમે તેટલી શક્તિ હોય નોપણ એ આ દેશના દરેક દરેક પ્રશ્ન અને તેની વિગતને તપાસી શકે નહિ-તે ઉપર સનાહ આપી શકે નહિ આપણે એમની પાસેથી દરેક નાની મોટી ગામતમાં સનાહ લેવા દોડીએ તો છેવટે તેઓ પણ ચાકી જાય અને આપણે પણ ચાકી જઈએ અને એવા ચાકમાંથી કોઈ દિવસ શ્રેષ્ઠ યોગનાઓ જન્મે નહિ ગાંધીજીની અવગ્યા, એમના ઉપગા કામનો બોલે, દેશના અને પ્રસોતી ચિંતા બગેરેના ખ્યાલ કરીને આપણે નજરકે જ એમની પાસે જવાતુ ગણવું બેઈએ અમને તો એમ લાગે છે કે હવે એ સમય આવી પહોંચ્યો મણુનો બેઈએ કે અત્યારે ગાંધીજી આપણને માત્ર દિશા જ બતાવે અને એ નિશાના વન-વગદા આપણી રીતે જ આપણે બેડીએ એકેએક શ્રદ્ધાળુ માટે ગાંધીજી પાસે જવાથી પ્રગ સકિત કુશિત જ થવાતી છે, અને જે દિવસે ગાંધીજીનો નધર દેહ આ જગત ઉપરથી વિરાય થશે તે દિવસે

આપણું સર્વરત્ન વિદાય થઈ ગયેલું આપણે અનુભવશું. સિદ્ધાંતને સમગ્રતા ગાંધીજી પાસે જરૂર જઈએ, પરંતુ રાજ-ગ-રાજના અવધારમાંથી તો આપણી મેળે જ આપણે નક્કી કરી લઈએ.

હર્ષિચાલુક સમિતિ

મદાસભાની કારોબારીની આ વખતની બેઠકમાં જેટલું કામ થયું છે તેટલું લાગ્યે જ કોઈ બેઠકમાં થયું હશે. આ વખતની બેઠકના હરાવો પોતે જ એમ બોલે છે કે સુભાષચાલુ અને બીજા કેટલાક ઉદામો હશે છે તેમ મદાસભા બધારાણુવાદી નથી બની ગઈ, પરંતુ ૧૯૨૧ કે ૧૯૩૦માં હતી તેવી જ કે તેથીયે વધુ હાલયક સંરચા છે. કારોબારીએ સુભાષચાલુને પદ્મ્યુત કરતા હરાવની સાધોસાધ વડી ધારાસભાના બહિષ્કારને અને મહાયુદ્ધ અંગેના જે હરાવ કર્યો છે તેમાં અદ્યુત કુનેદ રહી છે. જે માત્ર સુભાષચાલુનો જ હરાવ થયો હોત તો કારોબારીના કપાળ ઉપર 'મલાળ' નામનું તિલક લગાવવામાં આવત, પરંતુ તે સાથે જ જે હાલયક હરાવો થયા છે તે મદાસભાને હાલયક સંરચા તરીકે પુરવાર કરે છે.

આ વખતની કારોબારીએ ખરેખર સખત હાથે કામ લીધું છે. યુદ્ધસમિતિમાં જે મળતી કક્કાઈની આપણે કટપના કરી શકીએ તે કક્કાઈ આ વખતના હરાવોમાં કેળાય છે. મધ્ય પ્રાંતના ઉધોજના વર્તનની સખત ઝાટકણી કાઢી એમને બરતરફ કરવામાં આવ્યા છે. દિલ્લી પ્રાંતિક સમિતિને વિખેરી નાખવામાં આવી છે. બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિની છેલ્લી બેઠકને પણ ગેરકાયદે હરાવી છે અને સૌથી વિશેષ તો સુભાષચાલુને રચાનબ્રજ ક્યાંએ છે. આ બધાં પગલાંઓ સંરચાની આંતરિક નચળાઈઓ દૂર કરવામાં છે, ત્યારે બીજા હરાવો મદાસભાનું પ્રાણુત્ત્વ પ્રગટ કરનારા છે. એ હરાવોમાં વડી ધારાસભાની સુલ્લ લંગાવવાનો અને લશ્કરી દુકડીઓ ધારાસભાની ઉપરવટ થઈને બહાર મોકલાઈ છે તેનો વિરોધ છે. આ વિરોધ પોષ્ય નથી તેની ખાતરી આપવા માટે પહેલું પગલું વડી ધારાસભાની આગામી બેઠકના બહિષ્કારનું લીધું છે. મહાયુદ્ધ અંગેના હરાવમાં મદા-

સભાવાદો પ્રતિના પ્રધાનોને રપટ આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે યુદ્ધની તૈયારીના કોઈ પણ કામથી દૂર રહેજોને એનો વિરોધ કરજો. એ માટે જરૂર પડે તો પ્રધાનપદનાં રાજનામાં આપણે અથવા બરતરફ કરીએ. આ હરાવોને વાંચનાર જે દરમિયાને એમ કહે કે આજના નેનાઓ મલાળ છે તો એમની એ બ્રમણા કે અસલ કોઈથી કોઈ દિવસ દૂર થઈ શકશે નહિ એમ જ માનવું જોઈએ.

એ ચોખ્ખ જ થયું છે

મદાસભાની કારોબારીના હરાવોમાં ખડું જોઈ સૌથી ખ્યાન ખેંચનારા હરાવો વડી ધારાસભાનો બહિષ્કાર અને યુદ્ધવિરોધનો ગણવા જોઈએ. પરંતુ અત્યારે તો સુભાષચાલુના હરાવે જ સૌનું ખ્યાન ખેંચ્યું છે. તા. ૬ મી જુલાઈએ ત્યારે સુભાષચાલુએ રાષ્ટ્રપતિની અવગણના કરી તે દિવસે જ તમામ પક્ષના લોકોએ માન્યું હતું અને જાહેર પણ કહ્યું હતું કે આ માટે જસદમાં જસદ પગલાં લેવાશે. છતાં ત્યારે એ પગલાં લેવામાં છે ત્યારે તમામ ઉદામ વર્ગ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે 'એ જાણીને આંચકો લાગ્યો છે.' કેટલાકે તો મદાસભાની કારોબારીની ખચર લઈ નાખવાની અને અત્યારે જ મદાસભાનું અધિવેશન ખોલાવી એનો નિર્ણય લેવાની પણ માગણી કરી છે. સુભાષચાલુ પોતે તો આ નિર્ણય માટે 'જસ આટલું જ ?' એમ કહે છે.

સુભાષચાલુએ જે પગલું લધું તે શિસ્તભંગ હતો કે નહિ એ વિષે ઉદામોમાં પણ મતભેદ છે. કેટલાક એમ માને છે કે એમાં શિસ્તભંગ જેવું હતું જ નહિ, ત્યારે કેટલાક એમ કહે છે કે શિસ્તભંગ જરૂર થયો છે પરંતુ મદાસભાના ઉચ્ચ આદર્શો અને પ્રખ્યાતની લાવનારો રક્ષા માટે એ શિસ્તભંગ જરૂરી હતો. આ વખતની કારોબારીના જ જે હરાવો લઈને આપણે આ વસ્તુને તપાસીએ.

કોઈ એમ તો કહી શકશે જ નહિ કે વડી ધારાસભાની આગામી બેઠકનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે તે ધારાસભાના તમામ સભ્યોને પસંદ હશે. હવે જે સભ્યોને એ હરાવ પસંદ ન હોય તે એનો

પુણે વિરોધ કરે, એ માટે શમે શમે સભા સભાઓ લાગે અને અખિલ હિંદ દિન બજાવે તો એ ચોચ મણાશે ખરું? ઉદામો એ સાંખી શકશે? અને એટલું જ નહિ પણ એવું નહિ કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિ વિનંતિ કરે અને પછી આજ્ઞા પણ કરે છતાં એ વિરોધ ચાલુ જ રાખવામાં આવે તો એના નિવારણ માટે ઉદામો શી સલાહ આપશે? અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે વડી ધારાસભાના બહિષ્કારનો ઠરાવ તો કારોબારીએ કર્યો છે, જેમાં બીજા કોઈ મહાસભાવાદીના પ્રગટ થતને અવકાશ નથી. ત્યારે પ્રતિમાં સત્યાગ્રહને લગતો ઠરાવ તો મહાસભામિતિએ કર્યો છે અને અતિ વિશાળ જુદામિતિ થી કર્યો છે.

એવો જ બીજો કામચો લઈએ. સુદ્ધ અગેનો જે ઠરાવ થયો છે તે શું બધા જ પ્રધાનોને પસંદ હશે? પ્રધાનપદની મોહ-મેરીનાં ફસાયેલા કોઈ પ્રધાનોને જવા હઈએ તોપણ શું આદ્ય પ્રાંતના પ્રધાનોમાં એવા પ્રધાનો પણ નહિ હોય કે જે પ્રમુખિકપણે એમ માનતા હોય કે આ મુદ્દા ઉપર અમારે ખરતરફ ન થવું જોઈએ? સુભાષચાણુની નીતિરીતિથી વિચારીએ તો આ પ્રધાનો પણ એમ કહે કે અમે અમારા પ્રાંતની પ્રજા સમક્ષ આ ઠરાવોના વિરોધ કરશું. હેર હેર સભા ભરશું ને એ રીતે લોકશાસનના સિદ્ધાંત અમલમાં લાવશું.

આવા તો અનેક દાખાઓ રજૂ કરી શકાય. આશ્ચર્ય તો એ વાતનું ચાય છે કે પોતે ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ હતા ત્યારે સિસ્ત માટે લાંબાં લાંબાં નિવેદનો કર્યાં હતાં તે આજે તદ્દન બુઝાર્ક ગયાં છે. તે દિવસે જેમાં સિસ્ત અને સંગઠન દેખાતું હતું તેમાં આજે પ્રખતંત્રોના બંજ દેખાય છે.

સુભાષચાણુને રચનાગ્રંથ કરતાં કારોબારીએ જે ખેદ અને દુઃખ અનુભવ્યાં છે તે સાથે આખો દેશ સંગત હશે. સૌ કોઈને એમ લાગતું હશે કે હજી ગઈ કાલે જ જેના હાથમાં રાજપટ્ટા આપ્યો હતો તેને આજે સામાન્ય આસન ઉપર બેસવાની પણ મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે. પરંતુ વ્યક્તિના નહિ

પણ સિદ્ધાંતના રીતોને આજે એમ લાગતું જ નોંધીએ કે એમ કર્યા વિના છૂટકા જ નહોતો સુભાષચાણુને રચનાગ્રંથ ફરવામાં નથી આવ્યા પણ પોતાની જાતે જ એમણે એમ કહ્યું છે રાષ્ટ્રપતિની વીનવણીઓને ઠોકરે મારીને જ એમણે આ નિર્ણય રજૂનો પસંદ કર્યો છે.

અને તા. હમીના વિરોધ પછી પણ એ ક્યાં શાંત રહ્યા છે? એમના દારૂખીના નિવેદને લગભગાને આધાત પહોંચાડ્યો છે. 'મને સિન્તભગેના પગલાની પરવા નથી' એ ટુંકારે પણ અતેકને દુઃખ પમાડ્યું છે. અરોસોનો એક સપ્ત પણ આજ સુધી તેઓ ભોળા નથી એમના માટે કારોબારીએ જે ખમતું લીધું છે તે સર્વથા ચોગ છે એમ જ એમણે સાબિત કર્યું છે.

વાદળ ઘેરાશે?

મહાસભાએ ત્યારથી પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કર્યો છે ત્યારથી ઘણી વાર આપણને લગની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે. આપણાં પ્રધાનપદ પણ મુદ્દની જ તૈયારી છે એવું અનેક વખત જુઝાર્ક ગયું છે. અને આનું પશિચામ એ આનું છે કે દેવળ સુદ્ધના બુદ્ધને ખાતર જ જેમણે ધારાસભાનો કબજો લીધો છે તેમના માથે બધારણુમાર્ગનું આળ ચડાવવામાં આવ્યું છે. એ નેતાઓ ન, દેશના અને મહાસભાના સદસ્યોએ એ આળ વાડું છે એવા પુરાવાઓ આપના પ્રસંગો સમયે સમયે આપણને સાંપડતા જ આવે છે. આપણે યાદશક્તિ ન મુમાવી હોય તો આ બે વર્ષમાં એવા ત્રણ પ્રસંગો આવી ગયા તે તો આપણને યાદ રહેવા જ જોઈએ. રાજકેદીઓના પ્રશ્ન ઉપર મુક્ત પ્રાંત અને પિહારના પ્રધાનોએ રાજ્યનામાં આપ્યાં એ પહેલો પ્રસંગ, ગવર્નરની નિમણૂકના પ્રશ્ન ઉપર ઓરિસ્સાનું પ્રધાનમંળી રાજનામું આપવા તૈયાર થયું તે બીજો પ્રસંગ, અને ગાંધીજીના રાજકોટના ઉપવાસ વખતે આદિય પ્રતિના પ્રધાનોએ પોતાની તંત્ર ચલાવવાની અશક્તિ નજરે કરી તે ત્રીજો પ્રસંગ. આપણા પ્રધાનો તરફ સહેજ પણ સદાનુમતિ આપણા દિશમાં હોય તો આ પ્રસંગો પડી આપણને ખાતરી થવી જ જોઈએ કે તેઓ ત્યાં બેસા છે તે સત્તાનું સિદ્ધાંત

નથી, યુદ્ધનો રથ જાહેર. પરંતુ આપણા દુર્ભાગ્યે ધન્યાને એમ લાગતું નથી. તેઓ તો આપણા પ્રધાનોને બ્રિટિશ શાહીવાદના પ્રતિનિધિઓ જ સમજે છે.

જે ન જ સમજવા ઇચ્છે તેને સમજવવાનું કંઈ હોય છે. નહિ તો આજે જે રોથો પ્રગમ આવી રહ્યો છે તે પણ મદાસખાની મનોવૃત્તિને સાચી રીતે પ્રગટ કરનારો છે. ધારાસખાની એકાદનો અદ્વિતીય એ નાનોમનો પ્રશ્ન નથી. સમવાયવંત્ર સામેની લડતનો એ પ્રથમ-પહેલો મોરચો છે. કારાખારી કહે છે કે આ તો અમારું પહેલું જ પગલું છે. આ પગલા ઉપરથી આપણને સમજતું નેજાએ કે એ પગલું સદાકાર તરફ નહિ પણ અસદાકાર તરફ છે, સત્તા તરફ નહિ પણ યુદ્ધ તરફ છે. અમને એમ

લાગે છે કે દિલ્હરતાનના આકાશમાં મુદ્દનું એક વાદળ તો આજે ઊભી આચ્છું છે. એ વાદળ વિખરાઈ જશે કે ઘેરાશે તે કહેવાનું કંઈ છે. એટલી વાત નિશ્ચિત છે કે એ વાદળ કંઈ પગ પરિણામ વિના તો વિખરાવાનું નથી જ. જો એ વાદળ તરફ બ્રિટિશ સત્તા દુર્લ્લસ કરશે તો આખી કાલે યુદ્ધ-તૈયારીના પ્રશ્ન ઉપર પ્રધાનપદનાં રાજનામાંનું બીજું વાદળ આવશે અને એથી આખું આકાશ અવસ્ય ઘેરાઈ જશે. આવી ઘેર આંધિ નહિ આવે ત્યાં સુધી ઉદામ-વાદીઓ આજના આગેવાનો પ્રત્યે શંકાશીલ જ રહેશે કે શું એ પ્રજાનું સૌને દુઃખ થાય છે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે એવી આંધિ આવતાં પહેલાં આપણા દળમાં વિશ્વાસ, સંગઠન અને શિસ્તની ભાવના દરિયાન યથા વ્યવ.

આન્તર હેતુ

અનુક્રમ

પુણ્ડરીકા ખીલી જીઉં જોઈ જ્યાં લખ્ય લાચકર;
હિમાંશુ પેળતાં સુપ્ત હૈયું, જાગે સમુદ્રનું;
પ્રીતિની સર્વ ગાઠોને બાંધે આન્તર હેતુ કો'.

.. જયનાંદ દવે ..

અંજલિ ગ્રંથમાળા

પાંચમું વર્ષ

પહેલું પુસ્તક

બાંધન અને મુક્તિ

લેખક દર્શક :

બીજું પુસ્તક

ત્રીજું પુસ્તક

જ
ગ
તા
રે
ને

જ
ગ
તા
રે
ને

[પૂર્વાર્ધ]

પ્રથમ થર્ડ ચુકચું છે

[હસ્તાર્ધ]

ઓકદોઅમમાં પ્રગટ થયે

શ્રી. સોપાનનો આ સર્વોત્તમ દૃષ્ટિ છે. આ નવલકથામાં એક પતિતાત્માનું દર્દ બરેલું છે. નવલકથાનો પ્રવાહ અત્યંત વેગવાન હોવા છતાં એમાં કારુણ્ય અને ગંભીરતાની છાયા રહેલી છે. આ નવલકથા ગુજરાતને નવીન લાગશે.

ચોથું પુસ્તક

જ ગ ત નો તા ત

લે. રામનારાયણ નામગ્રંથ પાંચ

ફેણ આ રીમાં પ્રગટ થશે.

ઉધાર ન માગજો.

અમારા એજન્ટો - અને પ્રતિનિધિઓ દ્વારા આહુક થનાર જાઇનગરોના ધણીવાર લવાજમ બાકી રાખવાની, થોડા દિવસ પછી લઈ લેવાની વગેરે માગણી કરે છે. પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે આ માગણીને સંતોષવાનો અમે ધણીવાર પ્રયત્ન કર્યો છે પરંતુ અનુભવે જણાયું છે કે જોથી અમારી વ્યવસ્થામાં ધણી જ સુરક્ષા હોય તો થાય છે, જે જતે દિવસે આ પ્રવૃત્તિઓને મોંઘું પડે એવો સંભવ છે.

આરંભમાં નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ વિષે લોકોને શંકા રહે એ સમજી શકાય છે, પરંતુ હવે તો આ સંસ્થાને માંચુર્ વર્ષ ચાલે છે અને અમે અમારી સહી સાથેની પહોંચ માટે સર્વથા જવાબદાર છીએ એવી ખાતરી આપીએ છીએ એટલે અવિશ્વાસનો પ્રશ્ન રહેતો નથી.

એટલે અમારા આહુકોને વિનંતિ છે કે આપની પાસે કોઈ પ્રતિનિધિ કે એજન્ટ નહીં કે જૂનું લવાજમ લેવા આવે કે કોઈ નવી પ્રવૃત્તિના આહુક ખનાવે ત્યારે લવાજમની રકમ ફરકી જ આવજો. એમ કદવાથી અમારી ધણી શક્તિઓ તમે બચાવશો, જેનો ઉપયોગ આ પ્રવૃત્તિઓને સમૃદ્ધ કરવામાં અમે કરી શકીશું.

અમદાવાદ

૧૯૬૮ : ૩૨

મુખ્ય મામલો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

મુંબઈનાં આહુકોને

અમારી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ અંગેના વ્યવહાર અમારી શાખા દ્વારા જ કરજો.

શાખાનું કાર્યાલય રવિવાર સિવાય દરરોજ સાંજના ૪ થી ૭ સુધી ખુલ્લું રહે છે. એ જિયાવના સમયે આવો નો દરવાજા ઉપરની કાગળ-પેટીમાં ચિઠ્ઠી નાખી જજો. તમને ટાપકથી જવાબ મળી જશે.

એનું ઉકાણું : પ્રિન્સેસ રટ્રીટની પાછળ વિકલ્પસ રોડ ઉપર. દેવકરણ મેન્શન બ્લોક નં. ૭ માં પહેલે માળે છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

બ્લોક નં. ૭, દેવકરણ મેન્શન, પ્રિન્સેસ રટ્રીટ

મુંબઈ ૨

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું પાશ્વિક

વર્ષ ૯

૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯

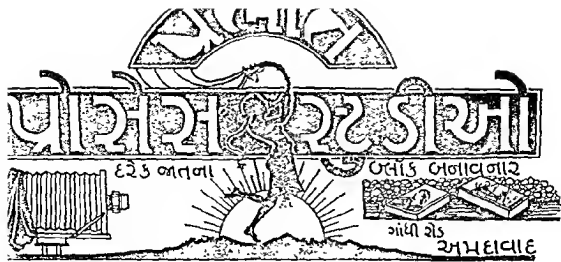
૨

• સંપાદકો •

મોહનલાલ મહેતા • ઈશ્વરલાલ દવે
કાન્તિલાલ શાહ • હરજીવન સોમૈયા

હિંદુસ્તાનમાં પણ સ્વયં રાજાઓ થઈ ગયા, જેમના ઉપર રાઈ
કુરમને હસ્તો ન કર્યો, તેઓ જીવ્યા અને મર્યા. તેઓનાં નામ આપણને
ક્યાં યાદ છે? એમ પૂર્વના સંસ્કારોને લીધે જેમના સંકલ્પબળને કસોટીએ
ચડ્યા વિના જ સફળતા મળી તો તેથી શું તેમની કિંમત વધારે છે? પણ
રાણા પ્રતાપ વિશે તમે શું કહે છે? તે હાર્યા. એક વાર નહિ, અઘાર વાર;
અને છેવટે પૂરી કુતોહ તો ન જ થઈ. એટલે શું તેની કિંમત પેલા રાજાઓ
કરતાં ઓછી? પરિણામે પ્રતાપને ચોડું થયું જ પાછું મળ્યું. પણ ધારો કે
કોઈ ન મળ્યું હોય અને રાજાઓ બૂખે જઈ જાય તો શું તેની કિંમત ઓછી મળ્યું?
હારવાની જ નામના મેળવીને મર્યો હોત તો શું તેની કિંમત ઓછી મળ્યું?
પરિણામે શું વળગ્યું છે? પ્રયત્નમાં જ જાય છે. પૂર્વસંસ્કારના બળે અમુક
પરિસ્થિતિમાં આવ્યા, પણ તેથી કંઈ નથી. સંકલ્પબળ કેળવતાં કેળવતાં
નિર્દુશ્તામાં ને નિર્દુશ્તામાં જ મર્યા તેમાં કંઈ નથી. ઉપર પરિણામનો બૂખો
નથી, કર્તવ્યનો બૂખો છે. એટલે ધારો કે આપણે નસીબે સંકલ્પબળને
કેળવવામાં જ આપણી આખી નિંદગી ખર્ચવાની હોય તોપણ શું વાંધા જેવું
છે? એ વીરશત્રુ, યુદ્ધના વિના જ મરવા કરતાં વળું વધારે પસંદ કરવા
જેવું છે.

‘ અનાત ’

લાઘન, હાફ્ટેન તથા વધારે કક્ષરનાં હાઇકલાસ
જ્ઞોક, ડીઝાઇન તથા સિને-સ્લાઇડ

બનાવનાર

ભારતી સાહિત્ય સંઘનાં પ્રકાશનોના દરેક જ્ઞોક અમે બનાવીએ છીએ

૧. નં. ૩૧૬૭૫ ન વું ઠે કા છું નાં ધી લે શો જી ૨. એકેસ 'સોલ'

ઠે. ૧૭૭/૧૭૮ હોર્નબી રોડ, બોરીબંદર ટ્રામટરમીનસ પાસે,

ભારતિયા હાઈસ્કૂલની બાબુમાં

કોટ : અ'બઈ.

અમારાં પ્રકાશનો

નામ	મૂળ કિંમત
અંગ્રહિ અંથમાળા	
સંજીવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
” ભા. ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કોની ?	૨-૦-૦
અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન મુસાફરો	૧-૮-૦
દોન કુવ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
જાગતા જાગે (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦

આરોગ્ય અંથાવલિ	
દર્દી, દવાઓ અને દાકતરો	૧-૪-૦
અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
શરદી અને સંજોગમ	૦-૬-૦
વજન શી રીતે વધારવું ?	૦-૪-૦
કળાજિયાત	૦-૪-૦
આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર :	

વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ યોગ્ય કેને કહેવો ?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
પહેલું સુખ	૦-૪-૦
યોગ્યકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦
કલેમના રોગો	૦-૫-૦
વૈકલ્પિક ને સેનિટેશન ?	૦-૬-૦

☆ મુંબઈ અને ગુજરાતમાં મૂળ કિંમતમાંથી પચીસ ટકા કાપી આપવામાં આવશે.
 ☆ બૃહદ્ગુજરાતમાં અમારા એજન્ટો ને પ્રતિનિધિઓ ૧૨૫ ટકા કાપી આપશે.
 ☆ ટપાલથી મંગાવનારે પણ સાદાખાર ટકા કાપીને પૈસા મોકલવા.
 ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાન કો ૨ ના કા : : પો. બો. ૭૩ : : અમદાવાદ

નામ	મૂળ કિંમત
લાંબું ચાલો ને લાંબું જીવો	
ચિંતન અંથાવલિ	૦-૬-૦
ગુલામીની કુખંડા	૨-૮-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-૦
અનુભુ પુસ્તકમાળા	
શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગ વાદળિયાં	૦-૨-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬

નૂતન અંથાવલિ	
લગ્ન-એક સમસ્યા	૧-૪-૦
અંજવાનાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
ધરભણી	૧-૮-૦
પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
પ્રપદાની	૧-૪-૦
વેરાનમાં	૧-૦-૦
દરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલમ્બેલ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦
પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦

લોકશિક્ષણ અંથમાળા	
રાજકોટ-સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦
નવસર્જન ગ્રંથાવલી	
સંજીવની	૨-૨-૦
સોમ	૨-૮-૦
ગ્રામ્યિત મા. ૧	૨-૦-૦
મા. ૨	૨-૦-૦

લવાજમ રૂપિયા પચીસ

આ વર્ષે અમે એક નવીન યોજના નક્કી કરી છે. અમારા હેટલાએ માલકો એક બે નહિ, પણ ત્રણ ચાર પ્રવૃત્તિઓનું લવાજમ ભરતા હોય છે, અને હેટલાક તો આ સંઘ તરફથી પ્રગટ થતું દરેક સાહિત્ય વસાવવા હવે છે. આ સૌને માટે અમે નક્કી કર્યું છે કે નીચેની સાત પ્રવૃત્તિઓનું લવાજમ એક સાથે જ લઈ લેવું, અને તેમાં એમને સારી પેઠે વળતર આપવું.

• એ જાણવું જરૂરી છે કે મૂળમાં અમારી પ્રવૃત્તિઓનાં લવાજમો જ દૂટક કિંમત કરતાં ઘણાં ઘણાં ઓછાં હોય છે, એ ઓછાંમાંથી પણ અમે આ વળતર આપીએ છીએ.

સાત પ્રવૃત્તિ

અંગલિ ગ્રંથમાળા : પાકાં પૂઠાંની ચાર મૌલિક નવલકથાઓ
મૂળ લવાજમ રૂ. ચાર.

આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ : આરોગ્યવિષયક આઠ લેખ—પુસ્તકો
મૂળ લવાજમ રૂ. ત્રણ.

ભર્મિ (પાશ્વિક) : સાહિત્ય અને સંસ્કારનું ભરપૂર વાચન
મૂળ લવાજમ રૂ. પાંચ. (લેટપુસ્તક સાથે)

નવરચના (માસિક) : નિત્યજીવનના પ્રશ્નો ચર્ચાનું વાચન
મૂળ લવાજમ રૂ. અઢી. (લેટપુસ્તક સાથે)

વિશ્વસાહિત્યમાળા : જગતસાહિત્યની ચાર ઉત્તમ નવલકથાઓ.
સાશી કિંમત રૂ. છ.

ચિંતન ગ્રંથાવલિ : લગ્ન, રાજકારણ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસના
ચાર ગ્રંથો. સાશી કિંમત રૂ. છ

અરુણ પુસ્તકમાળા : બાળ-કિશોરોને રસ આપતી બારથી સોળ
પુસ્તિકાઓ. સાશી કિંમત રૂ. ત્રણ

આ રીતે એક કુટુંબમાં બાળકો, કિશોરો, જુવાનો, પ્રૌઢો, સ્ત્રીઓ વગેરે સૌને આપું વર્ષ ભરપૂર વાચન આપતાં લગભગ છત્રીસ પુસ્તકો અને દર મહિને ત્રણ દળદાર ગ્રંથો—વાર્ષિક રૂ. પચીસમાં મળશે. એનું મૂળ લવાજમ લગભગ ત્રીસ રૂપિયા થાય છે. અને જનરુ કિંમત લગભગ ચાલીસ રૂપિયા થાય છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* भूकेंसां पुस्तकें भुजार्थं दयाकाना केशवर्णभावा तांरुपी भोजन भवेतां हे.]

अश्च्यती मन्धमाणा

[illegible]

दोहोय भगवति

×	પ્રેમનો દાસ (લીલા આવાનિ)-૧-૪	
×	સો અને પુત્રક (લીલા આવાનિ)-૦-૨	
×	કથાપતિ બા. ૧	૧-૪-૦
×	નવો અવતાર બા. ૧	૨-૪-૦
×	નવો અવતાર બા. ૨	૨-૦-૦
×	નવો અવતાર બા. ૩	૧-૦-૦
×	હિરણ્યકશિપુ-૧	૧-૪-૦
+	કથાપતિ બા. ૨	૧-૪-૦
+	કથાપતિ બા. ૩	૧-૪-૦

ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः

५ धरे-आदिरे	२-३-७
५ धनुर ५ अने मे धनुरे।	१-४-६
५ धनुरे	२-५-८

આદ્ય મન્થારણિ

विशालिनीजी भाग्यधर भा.	१-१-४
विशालिनीजी भाग्यधर भा.	१-१-४
* नारा भाग्यधर भा.	१-१-४
* विहारी बाबा भा.	१-१-४
* श्रीमन्मन्	१-१-४
* श्रीमन्मन्	१-१-४
गणपति भा.	१-१-४
गणपति भा.	१-१-४
गणपति भा.	१-१-४
गणपति भा.	१-१-४

પ્રદીપ્ત પ્રધારાને

[illegible]

विषयसूची	
प्रस्थान भाषित	५-०-०
दिग्गो भाषित	४-०-०
सुगवनी प्रस्थापना	३-०-०
टोल्डोव प्रस्थापति	१-०-०
गविन्द प्रस्थापति	१-०-०
जुद्ध प्रस्थापति	१-०-०
- प्रस्थान -	
प्रस्थानान्तरित प्रगति	

પ્રસ્થાનજલે પ્રગતિ

આજનો અટપટો પ્રશ્ન

- વીસમી સદીમાં ભરશે
કાણુ પાણી ???
- આ રોજની અટપટ ટાળવા
આપની સેવામાં હાજર છે.

MYERS

ચોખ્ખું પાણી

- એ જીવનની જરૂરિયાત છે.....
- વહેતું પાણી આપણી સ્વચ્છતાને વધારે છે.
- જોડલી સ્વચ્છતાતેડલી જિંદગીનો વધારો.....

પાણી માટેની તમામ જરૂરિયાતો માટે
હળો યા મળે

ટે. નં. ૨૪૬૩૩,

ધી વોટર સપ્લાય સ્પેશિયાલિસ્ટસ લિ.

૮ હામામ સ્ટ્રીટ

માયર્સ પંપ

માયર્સ પંપ

- તમારા મીઠા પાણીના કૃત્રિમો
- તમારા બાથરૂમો
- તમારા બાગબગીચાઓને.....

હમેશાં તાજા પાણીથી

ઊર્મિ

દર પંદર દિવસે વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો અને છબનચરિત્રો રજૂ કરતું આ માસિક યોજામાં 'ઓછું' ૪૮ પાનાનું વાચન આપે છે. બહુ જ મર્યાદાપૂર્વકની મહેનતખર્ચ લે છે તે દર વરસે સુંદર એન્ટિક કાગળમાં 'છપાયેલું' લગભગ અડીસો પાનાનું બેઠ-પુસ્તક આપે છે. વાર્ષિક લવાજમ, બેટપુસ્તક સાથે દેશમાં રૂ. ૫-૦-૦, બહારદેશમાં રૂ. ૫-૮-૦, પરદેશમાં રૂ. ૬-૮-૦, (સિ. દસ)

૯

અતુલકમ

આ અંકે

બાળકોનું સાહિત્ય	શ્રી. પૂર્ણેશ	૪૮૭
આંતરરાષ્ટ્રીય આદોલનો	શ્રી. ભારકરરાવ વિદ્યાસ	૪૮૫
પ્રતિમા અને પ્રિયતમા [નાટક]	શ્રી. કૃષ્ણવદન જેતલી	૪૮૯
રાજતું ચૂળ અને તેનો ઉપાય	શ્રી. નરસિંહભાઈ ખટેલ	૫૦૦
આપણો કાપડનો ઉલોગ	શ્રી. કુંગરશી ધ. સંપટ	૫૦૯
આપણો સ્વરાજ્યવાદ	શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ	૫૧૪
મારી પત્નીનો વિકાસ (વાર્તા)	શ્રી. સોપાન	૫૨૧

આપના અંકે

પ્રતિમા અને પ્રિયતમા [નાટક]	શ્રી. કૃષ્ણવદન જેતલી
ચંદ્રશેખર આઝાદ [છબનચરિત્ર]	શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ
દેવનો દ્વિધ [વાર્તા]	શ્રી. હરજીવન સોમવા
સંઘીતની મહેફિલમાં !	શ્રી. લખમશી જૈન
આપણા રાગઓ	શ્રી. કાકા કાલેલકર
નવી પ્રજા : નવી રચના	શ્રી. પૂર્ણેશ
ગોનામાં અદિસાધર્મ	શ્રી. દિલ્લિપુશ દોવાનજી
હિંદને કાપડઉલોગ	શ્રી. કુંગરશી સંપટ
આંતરરાષ્ટ્રીય આદોલનો	શ્રી. ભારકરરાવ વિદ્યાસ
સાહિત્યના પ્રદેશમાં	
અવલોકનો અને કાવ્યો	

૧ સપ્ટેમ્બર

૧૯૩૯

દ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમદાસ ગાંધી : ઊર્મિ કાર્યાલય : પો. ગો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ
દફતરયાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : ધીમંદા : નોબેલ્ટી ટોકીયો પાસે : અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

સમાચાર અને સૂચનાઓ

૧. 'અંજલિ ગ્રંથમાળા'નું 'જનગતા રે'ને, 'વિશ્વસાહિત્યમાળા'નું 'પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત', 'ચિંતન ગ્રંથાવલિ'નું 'સુસામીની શૃંગારા' અને 'આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ'નાં 'લાંબું ચાલો અને લાંબું જીવો' તથા 'વેકસિનેશન કે સેનિટેશન?' તમામ ગ્રાહકોને સ્વાના ધર્મ ચૂક્યાં છે.
૨. સપ્ટેમ્બર માસના અંત સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની ધારણા છે:
 - ૧ અહંકાર (વિશ્વસાહિત્યમાળા : ભર્મિ-લેટપુસ્તક)
 - ૨ લગ્ન-એક સાધના (ચિંતન ગ્રંથાવલિ)
 - ૩ પ્રવાસપત્રો (અરુણ પુસ્તકમાળા)
 - ૪ આપણાં ભાંડુઓ " "
 - ૫ હજીયે મને સાંભરે છે " "
- ૩ ઓક્ટોબર માસના અંત સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો પ્રગટ થશે:
 ૧. જનગતા રે'ને (ઉત્તરાર્ધ અંજલિ ગ્રંથમાળા)
 ૨. નિસર્ગોપચાર: વિચાર અને વ્યવહાર ભા.૨ ને (આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ)
 ૩. પાયોરિયા અને દાંતનાં બીજાં દર્દો. " "
- ૪ અમારાં પાશિકો ને માસિક પ્રગટ થવાની તારીખો નીચે પ્રમાણે છે:
 - ૧ 'ભર્મિ' તા. ૧ લી અને ૧૫ મી
 - ૨ 'નવરચના' તા. ૧૦ મી
 - ૩ 'બાલજનગત' તા. ૭ અને ૨૨ મી
- ૫ ફરીને જણાવીએ છીએ કે જે કોઈ 'ભર્મિ' અને 'વિશ્વસાહિત્યમાળા' એ બંનેના ગ્રાહક હશે કે 'ભારતી-સભ્ય' હશે તેને જો 'અહંકાર'ની બે નકલ નહિ જોઈતી હોય તો અમારા આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલ પુસ્તકોમાંથી કોઈ પણ પુસ્તક, જેની મૂળ કિંમત રૂ. સવા કે દોઢ હોય તે 'અહંકાર'ની બીજી નકલને બદલે પસંદ કરી શકાશે, પરંતુ એવી ઇચ્છા એમણે સપ્ટેમ્બરની આખર પહેલાં જણાવવી પડશે. ત્યાં સુધીમાં નહિ જણાવનારને 'ઓક્ટોબર'ના આરંભમાં 'અહંકાર' મોકલવામાં આવશે.

સાક્ષી

વર્ષ નવમું]

૧ સપ્ટેમ્બર : ૧૯૩૯

[અઠ સાતમો

બાળકોનું સાહિત્ય

ધ છુ કચેને ટાંગોરે એક કટપના કરો છે કે, એક પાતળામાં પૂગાવ્યા પોપટને એટલા બધા વિદ્વાનો પકાવવા ભેગા થાય છે કે છેવટે પાતળુ ગરે છેને પોપટ ગરેતો નથી થોડા વર્ષો પહેલાં ગુજરાતમાં બાળસાહિત્ય નહતું, બાળકો માટે શિક્ષણની કોઈ મીનિ ન હતી, અને સરકારી તત્વના મુખ્ય સચાલકોના ભેગા સિવાય બીજો કયાય બાળશૃષ્ટિ પણ ન હતી આજે એ જગ્યાનો પરિવર્તન થયો છે મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિ વિશે ઘણું પણ ન જોવાતારે. આજે કુશિક્ષક ગણાય છે, અને એને ન વખાણનારા જૂનવાણી મનાય છે.

આજે બાળકોની સૃષ્ટિમાં અનેકકંઈ પુતલો આવ્યા કે જેવાક અરેબીક સુદર છે બોનન સુદર થવા પ્રયત્ન કરે છે કેટલાક અધિકારીજનોને દાવે વખાવા છે, ધણા કેવળ મોટા અક્ષર પૂરતું જ બાલસાહિત્યનું નામ રોલાવે છે માતાપોતે પોતાના બાળક સુદર ગીતે જાણે એવી મનાવટિ ગમી છે શિક્ષકો બાળકોના માનસના અભ્યાસમાં આનંદ પડ્યો છે પણ ત્યારે એક વસ્તુ ધણા સમય સુધી ઉપેક્ષિત રહે છે ત્યારે નવી આવની વ્યગ્રતિ બહુ સલાહ લેવા જેવી હોય છે એમાં અતિઉત્સાહની જુઓ થાય છે, તકનાદીઓની જરૂરી ભૂલો પણ હોય છે, પ્રદર્શન કરવાના મોદમાં સક્રિય માપ ચૂકી જવાય છે, અને સતત તથા પ્રદર્શન વચ્ચેની રેખા પણ યાદ રહેતી નથી.

અત્યાગના બાલસાહિત્યમાં આ સમુદાય છે બનોઈ યાએ એક સુદર વાકા કર્યું હતું કે મને ડો મોન્ટેસોરીમાં શ્રદ્ધા છે, પણ મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિમાં નથી તમે કોઈ પણ વસ્તુને-ખાસ કરીને શિક્ષણને-ત્યારે પદ્ધતિના વાકામાં ઉતારો જ ત્યારે એમાં અમ્મિ ગોણું અને છે અને તેથી વ્યક્તિ નિર્ધાર હોય છતાં પદ્ધતિ સંગ્રા થાય છે ને કોઈ એવી વસ્તુ હોય કે, જેમાં પદ્ધતિનો ઓળખા એણે આજન લઈને વ્યક્તિએ, પોતાના અતઃમાથી જ પદ્ધતિનો વિકાસ સાધવાનો હોય તો તે બાલશિક્ષણપદ્ધતિ છે કાકિ અતિગપોક્તિનો દોષ વહેારીને એમ પણ જોઈ શકાય કે બાલશિક્ષણમાં કોઈ પણ પદ્ધતિનો અશ્વરશઃ આશ્રય લેવો એના જેવો કંઈ શિક્ષણગ્યના કોઈ હોઈ ન શકે.

પણ તમે તાત્કાલિક કેટલુંક કરવા માટે એક પદ્ધતિ ગ્રીમરે એટલે પછી તમે એની જરૂરિયાત પૂરી થવા પછી પણ એના ચુવામ જોતા ડો મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિએ આપણને બાળકો પ્રત્યે કેમ જોવું એ શિખવડાવ્યું, દવે એ વિશ્વમાં રસ લેનારા પોતપોતાની સક્તિ કામે નહિ લગાડે તો તેઓ એ પદ્ધતિનો આત્મા હણી નાખશે.

અત્યારે બાલસાહિત્યમાં જે પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે એ જોતાં, માળાપોએ બાળકોના હાથમાં મૂકવાનાં પુસ્તકોનું વિવેચી વર્ગીકરણ કરવું પડશે. નહિતર પાંજરું રહેશે-ને પોપટ નહિ રહે. બાલસાહિત્યમાં જે લખાય છે તે બાળકો માટે લખાય છે. એ સાહિત્યમાં જે લખાય તે એટલું સાફ હોવું જોઈએ કે બાળકોને સમજતાં મુશ્કેલી ન પડે ને તે ઝટઝટ વાંચી જાય.

જીવનકલ્પને આટલી ગુલાબી રંગવા સામે વાંધો પ્રગટ કરી શકાય બાળક ઝંઝઝ વાંચિ-એ બાળકનું માનસ રોચી થારે. મોટી ઉમરે એ ફિક્કટીવ વાર્તાઓ વાંચશે. બાળકને જે વાંચતાં થોભવું પડે, મુશ્કેલી બોળાવવી પડે, એ સાહિત્ય એને ધરશે.

બાળકનું સાહિત્ય ધરતું એ પણ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો મનોવત્ત છે એમ સમજ્યા વિના અત્યારના ક્રમ પ્રમાણે જે બાલસાહિત્ય થોડાજ ઉત્પન્ન થયા જ કરશે — તે આ વિદ્વાનોના પ્રયત્ને છેવટે પોપટ નહિ રહે — ને પાંજરું લટક્યા કરશે. મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિનો દેહ રહેશે — પણ એનો આત્મા જીડી ગયો હશે.

આને જે કોઈ પણ સાહિત્યની કક્ષમાં કક્ષ સમાલોચના કરવી જરૂરી હોય તે બાલસાહિત્યની છે. એમાંનું ધણું જે માળાપો ને શિક્ષકો બાળકોના હાથમાં મૂકે છે તે તેમને સંસ્કાર આપવાને બદલે — શોષ આપે છે વાચનનો શોષ એ ભયંકર વસ્તુ છે. એ મિયાહીન માનસની ધારી છે. જે વાચનમાંથી બાળકને એના નિત્યજીવનમાં ઉપયોગી એવું કંઈક નહિ મળે — પછી છેવટે નિર્દોષ આનંદ — તે વાચન વ્યસનનું રૂપ પડશે.

એટલા માટે આને ગુજરાતમાં જે માળાપો પોતાને મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિનાં અનુયાયી માને છે તેમણે આ વિષય ઉપર એક વખત ફરી વિચાર કરવો ધટે છે.

મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિથી બાળકો કૃત્રિમ થવાના દાખલા પણ આપ્યા છે. કૃત્રિમ વિવેક, કૃત્રિમ સંસ્કાર, કૃત્રિમ પ્રદર્શન, કૃત્રિમ બહાદુરી, કૃત્રિમ ઉદારતા — અને એવી ભયંકર કૃત્રિમતા જીવનના સાચાલક બળ તરીકેનું સ્થાન લે એવો ભય પણ જન્મ્યો છે.

આમાં મોન્ટેસોરી-શિક્ષકનો, પદ્ધતિનો કે વાતાવરણનો કોઈનો દોષ નથી.

માળાપોએ પણ બાળકનું જોઈએ કે કુદરતે એમના દોષને લાંકપિછોડા કરવાનો ઇંગરો રાખ્યો નથી. કુદરતને એમની એવી કાંઈ પડી નથી કે એમના લોહીના દાંપ શિશુની લોહી-નળીમાં વહેતા ન મૂકે. બાળકો માટે માળાપોએ પહેલાં પોતાની જાતને સુધારવી ધટે.

જે લોકો શિશુ — કારા કાચળ જેનું છે — એમ કહેતા હોય તે લોકો ભયંકર રીતે અવૈજ્ઞાનિક છે.

શિશુ કોરા કાચળ જેનું છે આ અર્થમાં કે દોષ ગમે તેટલા મહાન હોય — પ્રેમ પાસે પીગળીને ખાખ ન બને એવો કોઈ દોષ હોતો નથી.

એટલા માટે સંસ્કારી માળાપોએ પોતાનાં બાળકો માટેની પદ્ધતિના ફરી ખ્યાલ કરવો ધટે છે.

અસરકારક પળાતી મોન્ટેસોરી કૃત્રિમતા જન્મ્યાવી રહી છે : અસરકારક પળાતી જૂની ઘોડેસોરી હુઆર્થ શિખવાડી રહી છે. ભય દંભ શોખાંચે છે : કૃત્રિમ પ્રેમ આંપકાસ શોખાંચે છે. સાદો-સીધો-જીવનને અનુરૂપ અકૃત્રિમ પ્રેમ-એ પ્રેમ જ બાળકને દોરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ

જર્મની અને રશિયા

હીટલરે રશિયાની સાથે આપારી સંધિ કરી હવે અનાકમણ્ડારી સંધિ કરવાની તૈયારીની તબક્કાત કરીને દુરોપના રાજકારણમાં અગ્રણ્ય પડશે આપણો છે. આનાં ચાં ચાં પરિણામો આવશે તેની ખબર તો ત્યારે આવા પ્રશ્નની સંધિના પૂરા ખબરો સળશે ત્યારે જ જાણી શકાશે. પણ હીટલરે અગ્રણ્ય સુત્રદોષીની વાપરી છે અને સિટન તથા ક્રાંસના હાથ નજાળા પાડી દીધા છે. એમ કહેવું જ નોંધ્યે કે વગર યુદ્ધ ડાન્સિંગ પોતાના હાથમાં પડે એની પૂર્વતૈયારી સુદર રીતે કરી લીધી છે.

પણ ઘણાને આશ્ચર્ય તો એ થાય કે બોલ્શેવિક રશિયા અને ફિસ્ટલ જર્મની નહક નહક કેમ આવી શક્યાં? હીટલરે કેમ્યુનિઝમની સત્તા તો ડોલ પીટી પીટીને આજ સુધી તબક્કા કરી છે. છતાં આમ એકદમ જાન્યે સંધિ કેમ સંભવી?

જેઓ ઝીજુવટથી અજ્ઞાત કરતા હશે તેમને આ બાબતમાં બહુ આશ્ચર્ય ન પડે. હીટલરને ડાન્સિંગ નોંધ્યે છે-યુદ્ધની કે યુદ્ધ વગર, પણ ખતી શકે તો યુદ્ધ વગર જ તેને હથ વિજયો મેળવવા છે. પણ એકાન્સોવાકિયાના પતન પછી જે ઉનાવગથી સિટન તથા ક્રાંસે પોતાંડને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું તે નોત્તાંહીટલરને ચંબી જતું પડ્યું. સિટને હીટલરને વધારે કમવવા માટે રશિયાની સાથે વાટાપાટોની પણ તુરત જ મંજૂર ત્યાગવા માંડી. જે આ વાટાપાટો સફળ થાય તો યુદ્ધ વગર ડાન્સિંગ મજાનો સંભવ નહોતો. તેમ ડાન્સિંગ લઈ લેવાની તબક્કાત તો ચર્ચ સૂધી હતી એટલે પોતાની પ્રત્નને હવે તે પીટેહક પણ કરાવી શકે એમ નહોતું. એટલે હીટલર પામે મરજી કરતા એ જ હતો કે ગરિયા

પોતાની સામેના પક્ષમાં ન ભલે એમ કરવું. આમ જ પહેલો સરત શરૂ થઈ હતી-સિટનની રશિયાને પોતાની પક્ષમાં ખેંચવાની અને હીટલરની રશિયાને સામા પક્ષથી અગ્રણ્ય રાખવાની.

રશિયાની સુદર્નવાદીની હકીકતો સાંભળીએ તો જર્મની તેની સામે યુદ્ધમાં જીતવાનું સાહસ લગણું જ કરી શકે એવું નથી. એટલે ડાન્સિંગ લેવું હોય તો હરકાઈ ઉપાયે રશિયા ભાવિ યુદ્ધમાંથી અગ્રણ્ય રહે તેમ કરવું નોંધ્યે. જર્મનીને પોતાનો મુલક વધારીને દુરોપમાં બળવાન થવું છે, પછી રશિયાને ભોગે કે પ્રત્નતંત્ર રાજ્યોને ભોગે થવું એ તો જેવો સમય. ત્યાં સુધી એઅરલેઈને જર્મનીને મદદ કરી કરી ત્યાં સુધી તેણે પોતાનો મોરચો પૂર્વ તરફ વાળ્યો. પણ ત્યારે હવે પૂર્વમાં સિટન આડ-ખીસી નાખવા માંડ્યું એટલે તેણે રશિયાની સાથે આવા કરાર કરવાનું પગલું ભર્યું. આમ કરીને આજે એ પ્રત્નતંત્રના રાજ્યોને કમવવા માંગે છે, અને પોતાની માગણી સતિયાઈ ગય એમ ઇન્કે છે.

રશિયા ચા માટે હીટલરને મદદ કરે? એ પણ એવો જ પ્રશ્ન છે.

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં પહેલી વાત તો એ મનામાં કોડે કે રશિયાએ કેને ખાતર સિટનની મેની જાગવવી? પોતાંડને ખાતર? પ્રત્નતંત્રને ખાતર? રશિયા માને છે કે પોતાંડમાં ખરું પ્રત્નતંત્ર આજે છે જ નહિ. ખરું પ્રત્નતંત્ર એકાન્સોવાકિયામાં હતું. તેને જવાબવા ખાતર તે યુદ્ધમાં જીતવા તૈયાર હતું. પણ ખીચ પ્રત્નતંત્ર રાજ્યોએ એને દબા દીધો અને એ પ્રત્નતંત્રને મારી નાખ્યું. હવે તો પોતાંડને મદદ કરવી એટલે સિટન શાહીશાહને મદદ કરવી આજે એને મત મળવાથી સિટન કે કેસિટ જર્મની

એ એક જ કોટિમાં છે. ગમે તેને મદદ કરવા જતાં એ મૂડીવાદને જ મદદ કરે છે અને તેથી શાહીવાદ જ વધારે મજબૂત બનવાનો છે. આ કારણે જ હવેની કોઈ પણ લઘુકાંડમાં ઊતરવાની તેની ઇચ્છા નથી.

આ માન્યતા ધરાવનારો વર્ગ રશિયામાં નાનો-મોનો નથી. તેઓ ક્ષિત્રને મદદ આપીને મૂડીવાદી નજરના સામ્રાજ્યને બળવાન બનાવવા માગતા નથી. બલકુલ આવા યુદ્ધમાં કોઈ એક પક્ષને મદદ કરવાને બદલે બંને શાહીવાદી રાષ્ટ્રોને અંદર અંદર કષાઈ મરવા દે અને નજરમાં ચવા દે તો એમાં રશિયા પોતાનું હિત જુએ છે. કારણ, તો જ ક્ષાંતિ કરવા માટેની યોગ્ય બુદ્ધિગામ તૈયાર થશે એમ તેમનું માનવું છે.

ઉપરાંત રશિયાને મેમ્બરસ્ટેટન-ક્ષિત્ર-ઉપર બિલકુલ વિશ્વાસ નથી. ક્ષિત્રમાં આજનો સત્તાધારી-વર્ગ રશિયાનો કદર દુરમન છે. તેઓ જર્મનીના ફેસિઝમને રશિયાના ગોદશેવિઝમ કરતાં વધારે આવકારે છે, અને માટે જ રશિયા સાથે કોઈ પણ પ્રકારના કરારે થાય એ એમને ગમતું નથી. રશિયા સાથે વાઢાધાટો શરૂ કરવાનો હેતુ તો હોટલરને ડરાવવાનો હતો. પણ હોટલર તો આવા મુત્સદ્દીગીરીના દાવ-પેચોને યોગીને જી મન્ય એવો છે. એકાદલેવાકિયા વખતે રશિયાને ક્ષિત્રને જે ફોજો દીધો, અને ત્યાર પછી ચાર રાત્રોની જે સભા યઈ એમાં અને તેની પછીની બધી વાઢાધાટોમાં રશિયાને બાતલ રાખીને તેની જે અવગણના કરવામાં આવી તે રશિયા જૂઠું નથી. મેમ્બરસ્ટેટનનું આલ્લ તો તો કુરોપના રાજ-કારણગાંધી રશિયાનું નામનિશાન એણે જૂઠી નાખતું હતું, પણ પોલાંડ વખતે રશિયાની મદદની બીજ માન્ય વિના ન આવ્યું. આવે વખતે રશિયા પોતાની કિમતે જ સંધિ કરવા તૈયાર થાય એ સમજી સકાય એવું છે.

રશિયાએ બાલ્ટીક રાત્રોને પણ આ પ્રકારની ખોળાંધરી આપવાની પોતાની શરત પહેલેથી જ મૂકી. પણ ક્ષિત્રને તો માત્ર પોતાની જ રમ બચાવવા

માગતું હતું, રશિયાની નહિ. એટલે એ વાઢાધાટો આ સુદા ઉપર ધણો વખત લંબાઈ. જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેનો હોટલરે લાલ લઈ લીધો. એક બાબુથી ડાન્ઝિગમાં પૂર્વતવારી કરી લેવાનો તેને પૂરતો વખત મળ્યો અને બીજી બાબુથી રશિયાને લક્ષ્યાવવાનો પાય પૂરતો મોકો મળ્યો.

જે રીતે રશિયા સાથેની વાઢાધાટો ચાલી છે એ જોતાં ક્ષિત્ર સંધિ કરવા માગતું જ નથી એવું જણાવ્યા સિવાય રહે નહિ. આ હરીકત હમણું જ લોઈક જોનાર્નના લેખ ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. જે શરતો ઉપર વાઢાધાટો લંબાઈ તે શરતો પ્રથમથી જ રશિયાએ આમળ પરી છે, પણ ન્યારે ત્રણ દિવસમાં રશિયાએ પોતાની શરતો સ્પષ્ટ કરી ત્યારે તેનો જવાબ વાળવામાં ક્ષિત્રને બીજા ત્રણ અઠવાડિયાં લીધાં, ત્યાર પછી રશિયાએ જ્યારે તુરંત જ પોતાનો જવાબ આપ્યો ત્યારે વળી તેનો જવાબ આપવામાં બે અઠવાડિયાં જેટલો વિલંબ ક્ષિત્રને તરફથી થયો. આ વિલંબ જ બનાવે છે કે ક્ષિત્રને પોતાની શરતો રશિયાનો સાથ માગે છે. પણ રશિયન લોકો એવા મૂર્ખ નથી કે ક્ષિત્રની લઘુકાંડ રશિયા પોતે લડે અને ખુવાર થાય અને બધો લાભ આખરે ક્ષિત્રને ઉઠાવી મન્ય !

એમને બરાબર ચેતવણી આપવા માટે કિટ્ટી-નોફને તેમણે પરદેશખંત્રીના પરથી દૂર કર્યો. એ ચોખ્ખી જનદેશત હતી કે હવે જો વધારે વિલંબ કરવામાં આવશે તો રશિયા પોતાની પરદેશનીતિ બદલશે. પણ ક્ષિત્ર અને પ્રગતત રાત્રો સમજતાં નહિ અને સ્વાભાવિક રીતે જ રશિયા જર્મની તરફ વળ્યું.

સંધિ કરવા માટે જે માણસને રશિયા 'મોકલ્યો' એ પણ એક કારકુની કોટોનો માણસ હતો. જર્મની સાથે ન્યારે વાઢાધાટો ચલાવવાની હતી ત્યારે હેલી-ફાક્સે આવ-જા કરી અને મેમ્બરસ્ટેટન પોતે પણ ઊઠીને ત્રણ વાર જર્મનીની જતના કરી આવ્યો. ન્યારે રશિયાની સાથે એક માગૂલી કારકુનને 'મોકલ્યો' અને તે પણ પૂરી સત્તા વગર એ વાઢાધાટોને અંત ન આપી અને પ્રગતમત વિમુખ્ધ થવા લાગ્યો ત્યારે

એક નવો મુદ્દો કરીને લશ્કરી મંડળને રશિયા સાથે વારાધારો કરવા રવાના કરવામાં આવ્યું. અને તેથી યુરોપને એકવાર તો ખ્રિસ્તની પ્રમાણિકતામાં વિશ્વાસ બેઠો કે હવે તો ખ્રિસ્ત જરૂર કંઈક કરવા માગે છે. પણ તેનો ફેજ પગ પૂર્વવત જ રહ્યો. લોકોને અને જર્મનીને બમણાં નાખવા માટેની આ પછુ એક સુકિત જ હતી. કારણ કે આ વારાધારોનો પગ કસો અંત ન આવ્યો. આ લોકોને પછુ દાર્દ્ર મહત્વના કરારો કરી લેવાની કસી જ શતા વગર માત્ર મોલવા અને વખત ખેંચવા જ મોકલવામાં આવ્યા હતા એ દૃષ્ટીએ બહાર આવી ગઈ.

રશિયા આખું અપમાન સહન કરવા શા માટે તૈયાર થાય ! મરજ આજે પ્રગટગતે છે. રશિયાની મદદ તો માનવામાં આવી છે, રશિયા મદદ આપવા નીકળ્યું નથી. રશિયાની વતી ૧૮ કરોડની છે. તેનું લશ્કર વધારેમાં વધારે છે. તેનું વિમાનીય દુનિયાનાં અધાં ફોજો કરતાં જબ્બર છે. તેને દુનિયાની કસી પડી નથી. તે તો આજે એક જ શરતે સંધિ કરવા તૈયાર થાય કે તેને પછુ એક પ્રમુખ શક્તિ તરીકે રવીકારવામાં આવે. એમ્બલેઈનની એ રીતે તેને રવીકારવાની તૈયારી તેમજ ધમ્કા નથી.

- પરિણામે આજે જોઈએ છીએ તેમ જર્મનીએ પોતાની મુલ્કદીગીરી અજમાવી, અને હવે કદાચ તેમાં તે ફાવી પણ જાય છે. આ બે પ્રજા માસથી તે જે ભાવણો કરે છે તેમાં રશિયા સામેની દુરમનાવટનો બિદ્યક્રમ ઉલ્લેખ નથી. હવે તે રશિયા તરફ આગળ ન વધવાની ખાતરી આગે તો નવાઈ નથી. કારણ તેને પશ્ચિમ તરફ પ્રગતિ ત્રણ પાસેથી હજી પોતાનો દિસાખ પતાવવાનો બાકી છે અને પોતાનાં સંસ્થાનો પણ તેને પાછાં મેળવવાં છે.

રશિયાએ પછુ એ જ જાતની ચિઠ્ઠી જતાવવા માંડ્યાં હતાં. ચિટ્લીગોફને દૂર કરવામાં પછુ જર્મનીને રાજી કરવાનો ઇરાદો અને પ્રશ્નનાં પ્રગતિગતે ચેતવણી આપવાનો ઇરાદો જણાઈ આવે છે. ચિટ્લી-ગોફ મહો છે, જ્યારે તેની જગ્યાએ આવેલ મોલોટોવ આર્થ છે.

ખ્રિસ્તની બાજુ રશિયા અને જર્મનીને સામ-સામાં અથડાવી મારવાની હતી અને તેમ કરીને બન્નેને નષ્ટ પાડવાની હતી. કારણકે પોલાન્ડા બચાવ માટે પહેલામાં પહેલી મદદ રશિયાની આવી શકે. અને એ એમને જર્મનીનાં લડાઈ શરૂ થઈ અથા પછી જર્મનીની મેટ્રી બાંધી લેનાં કે યુદ્ધમાં જ ન જીતતાં માત્ર રશિયા અને જર્મનીને જ લડાવી મારવાનાં હેતુની ગંધ રશિયાને આવી હોય તો નવાઈ નથી. પણ એ બાજુ હવે જર્મનીએ ઊંધી-વાળી છે.

રશિયા માટે એક પ્રશ્ન હવે બાકી રહે છે અને તે એ કે આજ કરવાથી જર્મની બળવાન નહિ થાય ? થશે. પણ ખ્રિસ્તને મદદ આપવાથી ખ્રિસ્ત પણ બળવાન થવાનું હતું. તેને તો જર્મની કે ખ્રિસ્ત બન્ને આજ સરખાં છે. કારણ ખ્રિસ્ત કંઈ ફેસિઝમનું વિરોધી નથી, અને જો કદી જર્મની અને રશિયા વચ્ચે કે રશિયા અને જાપાન વચ્ચે યુદ્ધ સળગે તો કોઈ રાજ્ય શતા રશિયાની મદદ કરવા આવવાનું નથી એ નિસંશય છે. એટલે રશિયા સમજે છે કે આખરે તો તેને પોતાનાં એકલાના બળ ઉપર જ આધાર રાખવાનો છે. અને પોતાના લડાયક સામ-ર્થમાં તેને એટલો વિશ્વાસ છે કે દુનિયાની ગમે તે શક્તિ સામે થઈ શકે. પણ આજે દુરમનોની લડાઈ પોતાના ઉપર વહોરીને જે રચનાત્મક કાર્ય શરૂ થયું છે તેના ઉપર પાણી ફેરવવા તે તૈયાર નથી.

સાહીત્યાદી સામ્રાજ્યોની અંદર અંદરની લડાઈ-ઓમાંથી જ કાંતે તો આપોઆપ ફારી નીકળવાની છે. એટલે એ લોકોની કાચો માલ કે દુનિયાની વિલાસણી માટેની લડાઈઓમાંથી અલગ રહેવામાં જ રશિયા આજે હતાપણુ માને છે. પણ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે તેણે પોતાના સિદ્ધાન્તો ફેરવ્યા છે.

હવે પછીના દિવસોમાં યુરોપમાં બારે ફેરફારો થશે એ આકાસ છે. હીટલરે તો રશિયાને સામા પક્ષમાંથી અલગ પાડીને જબ્બર વિજય મેળવ્યો છે.

પણ હજી રિએન્ટ્રોપ વાટાઘાટ ચલાવવા ગયો છે. તે દરમિયાન જો યુદ્ધ ખાળતું હોય અને જર્મનીના આક્રમણને રોકતું હોય તો તાત્કાલિક રશિયા સાથેની વાટાઘાટોનો સફળ અંત લાવી શકાય એવો મેકિસ છે. પણ એવી ઇચ્છાને જ ફિટનપેસે અશક્ય છે.

આજે તો રશિયા તટસ્થ જ રહેશે. પણ તેમાંથી આગળનું પગલું બંનેની લડાયક મેંચીમાં આવે તો આખી દુનિયાના રાજકારણમાં અજાણ્ય પડેલો આવશે. રિએન્ટ્રોપ ત્યજ છે એવા ખબર માન્યી જ આરે તરફ ખળભળાટ થઈ ગયો છે, અને મુત્સદ્દી-મંડ-લોમાં ફફડાટ શરૂ થઈ ગયો છે. આખજી દેશના પાટનગર સિમકામાં પણ આની અસર થઈ છે

અને તટસ્થ રહેવાની વારંવાર ઘોષણા કરનાર અમે રિકમાં પણ તાત્કાલિક વિચારણા ચલાવવા માટે કારણવારીની સમાજો બનાવવા લાગી છે.

આ બધાની અસર ખરાબ તો ફિટન માટે છે. આજે નહિ તો કાલે ફિટનને લડાઈમાં લેવાથી વગર છૂટકો નથી. અને એ જેમ મોડું થતું ત્યજ છે તેમ આખરે ત્યારે એ લડાઈમાં લેવાશે ત્યારે હાર ખાવાના પૂરતા સંયોગો હશે. મ્યુનિકનું જૂત હવે ચેમ્પરલેઈનને પોતાને જ લારખી જશે એ આશંકી સાચી પડશે.

વા. ૨૪ : ૮ : '૩૬

[કારો થઈ ગયા છે. એનાં પરિણામોની ચર્ચા આવતા અંકે કરીશું. ૨૮ : ૮ : '૩૬]

આવકાર

નવજીવન કાર્યાલય તરફથી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' નામના માસિકપત્રનો આરંભ થાય છે તે જાણીને સૌ આનંદ પામશે. જ્યારે 'નવજીવન' ચાલતું હતું ત્યારે કાકાસાહેબના સંપાદન હેઠળ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' પૂર્તિ નીકળતી. તેણે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી હતી. આ માસિકપત્ર એથી થે વધુ ઉપયોગી થશે એવી આશા રાખવાને પૂરતાં કારણો છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર શ્રી. મનભાઈ દેસાઈ એના તંત્રી છે. શ્રી. જીગતરામ દવે, શ્રી. ગોપાળદાસ પટેલ, શ્રી. નગીનદાસ પારેખ, શ્રી. મણિભાઈ દેસાઈ અને શ્રી. જીવજી દેસાઈ એના

પ્રતિમા અને પ્રિયતમા

[“પિગમેલિયન અને ગેવેશિયા” નામના ગ્રીસની ગ્રેક પૌરાણિક દત્તકથાના આધારે તૈયાર કરેલ વિલિયમ એમ નિયમટ કૃત હાસ્યપ્રધાન નાટ્યનો અનુવાદ]

અનુવાદક-શ્રી. કૃષ્ણસુવદન લેતલી

પાત્રો

પિગમેલિયન-એ-એથેન્સવાસી સિ પી

હુમિપસ-એ-સૈનિક

ક્રિસોસ-પ્રાનો એ-આશ્રયતા

એનિસિમોસ-ક્રિસોસનો ચામર

મિમોસ-પિગમેલિયનનો ચામર

ગેવેશિયા-એક સજ્જન થયેલી પ્રતિમા

સિનિક્સ-પિગમેલિયનની પત્ની

હાફને-ક્રિસોસની પત્ની

મેરિન પિગમેલિયનની બહેન

સ્થળ પિગમેલિયનનું કલામંદિર

સમય ગ્રીસના કલાકાગાર બધું મર્ષ સમાપ્ત થઈ ગયું છે

અંક પહેલો

હસ્ય પિગમેલિયનનું કલામંદિર ફેલ્લીક પૌરાણિક પ્રતિમાઓ તથા સુપ્રસૂત માનવતા આપતી વિનમ્રતી મૂર્તિ ખડમા ગોઠવ્યા છે. પાંચલા ભાષા પ્રેક્ષકોની હુપાચેલી પડામાં ફેરી લેવા કલાકારના ગેવેશિયાની પ્રતિમા છે. પડદા મારે એવી ગોઠવણ છે કે નર સહેલાઈથી પડદા નહીંથી ડાબો કરી પ્રતિમાને ખુલી કરી શકે. નીચ જાણના જેટલા ભાગમાં પડદા એમને એમ બંધ થઈ નહ એવી યાત્રિક ગોઠવણવાળા છે તેમાં કમસાફ દુરોત્તરી પણ ચોળના દેખાઈ આવે છે.

પડદા ડાબતા ચાકર મિમોસ ચર્ચ કરેલી પ્રતિમાના મર્મમાં ચૂમાચેરો જણાય છે તેની જમણી બાજુથી એનિસિમોસ આવે છે તેણે લગાવેલ કપડા પહેર્યા છે.

એનિસિમોસ (ઝવાળથી નમોને) પિગમેલિયનનું કલામંદિર તે આ જ કે ?

મિમોસ (નમોને) આ જ

એનિસિમોસ તમે જ પિગમેલિયન છો ?

મિમોસ ના જ, હું એમનો ચામર છું

એનિસિમોસ પિગમેલિયનને ચાકરો છે ? જ્યાર

ફોનાગની સેવામાં ખડા મહેનાગ ચાકરો ! કાર્પ લાવવા લઈ જવા માટે ધક્કા ખાનાગ ! એક સનાદની મરજી મુજબ ધક્કામુક્કા અને ચાળખા ખાનાગ ! સામે થયા વિના પીડા નમાવનાગ ? અરેરે, આ દુનિયાનું રા થવા બેઠું છે ?

મિમોસ આપની આજ્ઞા ?

એનિસિમોસ એ કે આજે સાડા ત્રણ વાગે ક્રિસોસ પિગમેલિયનનો મેળાપ ઇચ્છે છે, તે વખતે એ આવી જાવ

મિમોસ મહાશય, આપ જ ક્રિસોસ એ કે ?

એનિસિમોસ (મિત્રજન્યી) ના રે ના, હું હું નહિ, હું તો માત્ર તેમનો ચામર છું

મિમોસ (લહેરથી) તેમનો ચામર ?

એનિસિમોસ . (વધુ ગર્વથી) માત્ર નામ એનિસિમોસ !

મિમોસ (હસીને) અને એનિસિમોસને વળી શેડ છે કે ? કાર્પ લાવવા લઈ જવા માટે ધક્કા ખાવા હુમ્મ કરનાર ! અને શેઠની મરજી મુજબ ધક્કામુક્કા

ને ચાળખા ખાવા તે સામે થવા વિના, તાજે થઈ, પોડ નમાવે છે? અરેરે! આ દુનિયાનું શું થવા બેઠું છે?

[આનંદથી દસે છે]

એનિસિમોસ : અરે વિખારચોટ! અથા, મૂરખ! તારા જેવા બાર મુકામોના શેક બનવા કરતાં મારા શેકના ચંપક જલદી બંધવા દગરમખા સારા! અને ધક્કામુક્કા ખાવા! અરે ક્રિસોસના હાથે ચાળખા ખાવામાં પણ માન છે. તારા જેવાને મારી મારી ગામની લાગોળે પહોંચાડવા કરતાં હું દિવસમાં સાત વખત ક્રિસોસના ચાળખા ખાવા નેચાર છું. બોલ, દવે કાંઈ તારે કહેવું છે?

નિમોસ : (દસતાં) એ બાબતમાં એનિસિમોસ, ખરેખર, હું તારા મનનો છું. પણ એ ક્રિસોસ છે કોણ?

એનિસિમોસ : (બેસીને) ઓ પરણુ! આ ગમારની વાત સાંભળો! ક્રિસોસને યે તે જોગબતો નથી!

નિમોસ : સાચે જ હું નથી જાણતો.

એનિસિમોસ : એ છે એથેન્સના નગરશેઠ. મહેરબાન, કલાનો પિતા, શિક્ષિત—આદરાદી ખરચ અને હાકવાળો! પિગમેલિયન જેવા બુધે મરતા પાંચમે ખાઈને જગા થાય તો યે એને ત્યાં ના ખૂટે.

[રાખી બાબુથી પિગમેલિયન આવે છે.]

પિગમેલિયન : આ માણસ કોણ છે?

એનિસિમોસ : (બેસી રહીને) હું ક્રિસોસનો ચાકર છું. (ગર્વથી) મારું નામ એનિસિમોસ ક્રિસોસે તમારે માટે સાંભળ્યું છે, તે જાણે છે કે તમે હેસિયાર માણસ છો અને તેણે રાજ થઈ તમને મળવા માટે બોલાવ્યા છે. પણ તેની સાથે બગાડતાં પહેલું ખૂબ વિચાર કરજો. મારવું કે તારવું તેના હાથમાં છે.

પિગમેલિયન : જુઓ આ શેકનો ચાકર! શેકના કાંકનો પડથી પાડે છે! (એનિસિમોસ બેઠે છે) તેમને મારા તરફથી કહેજે કે હું મરીજ છું, છતાં કલાકાર છું અને સત્તજન છું. કલા કાંઈ એની ચાક-

રી નથી. એ તો જગત પર શાસન કરે છે; માટે એની સેવામાં પોતે જ પધારે.

એનિસિમોસ : આ શિશુ છે!

પિગમેલિયન : (ચિદાર્થને) હા, મિત્રજનો કહેલો! (એનિસિમોસ પાછો દડે છે) ચલ, મ, મારા સંદેશો તારા શ્રેષ્ઠને કહેજે. (એનિસિમોસ જમણી બાજુથી જાય છે. નિમોસ તે જાય છે ત્યાં સુધી પ્રતિભા ગોડાવે છે) કમનન, કુતો!

[રાખી બાબુથી ક્રિસોસ પ્રવેશે છે.]

ક્રિસોસ : પિગમેલિયન, શું થયું?

પિગમેલિયન : ક્રિસોસે ધનથી કલાની કદર કરવા મારી પાસે તેનો ચાકર મોકલ્યો તો.

ક્રિસોસ : પિગમેલિયન! બે બદામના, દટવેલા ચાકરના મિત્રજથી આટલો બધો શય ને કોખ! ચલ, ચલ, દેકાણે આવી જ ને ઉપાડ લીધું. નહિ તરે પછો આ તારી પ્રતીક-પ્રિયતમા એથેન્સ જવા અગમ્યા કલાકમાં આ ઉપડી. જો લાઈ, અરધો જ કલાક છે તારે મારે દવે તો. એનો બરાબર કસ કાઢી લે. જો આ ધાંત આપું છું. બોલ જોઈ, ચાલો કે આ!

પિગમેલિયન : આજે કામ નહિ થાય મારા હાથનું ટેકાણું નથી. થોડો આરામ લેવો પડશે.

[બેસે છે.]

ક્રિસોસ : તો બેસ અને તારી સર્વોત્તમ પ્રતિ-ભાને ઘીટ માંડી જો. એનાથી તારા મનને મોહશે. જો!

[પરશે અસેડા બેસેલિયાની પ્રતિભા ખુલ્લી કરે છે.]

પિગમેલિયન : હા, મારા હાથની કલાને જોતાં, હું કુદરતના હાથની કલાનું દર્શન કરું છું. તું તો બસ—

ક્રિસોસ : બલે આ તારું સર્વોત્તમ સર્જન હોય, છતાં તારી કલાના આશ્રયદાતાઓ એમાં પણ તારી ઘણી પ્રતિભાઓમાં જો ખામી જુએ છે તે જોવાના જ.

પિગમેલિયન : તેઓ કઈ ખામી જુએ છે?

ક્રિસોસ : તેઓ કહે છે કે પિગમેલિયનની

પ્રતિભાઓને એક જ મતનું મંતવ્ય હોય છે (વચ્ચા આવી) અને તે સિનિસ્કાનું મંતવ્ય

પિગમેલિયન એમ ? ત્યારે એ ખામી છે ! (તે બોલે ધાય છે) જે મુખ ભગવાને મને આપ્યું છે, તે વિશાળ માનવમતતા લાભાર્થે અગ્રેવાર ફરી ફરી સર્જવું તે ખામી ? (સિનિસ્કાનો હાથ પકડે છે) વારુ ત્યારે મને તારા ડરતા વધુ સુદર ચહેરો જરૂર ત્યારે જ હું એ આશ્ચર્યતાઓને કંઈ નહીં આપી શકીશ

સિનિસ્કા (ત્વગથી) આખી દુનિયા જાડી વજો તો ચે તને વધુ સુદર લાગે એવું મુખ સૌધવા દર્શા નહિ એવા અનુદયા પ્રતીત્તુ આપણે ત્યા જામ નહિ મહાશય આજ સુધી જેમ હું જ તમારું પ્રતીક બની છું તેમ જ હમેશ મારે બનીગ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રતિભાઓ ધરો (પ્રતિભાની જમણી પાલુ જઈ) પરંતુ આ સુદર પ્રતિભાસ પશુ સિનિસ્કાના વદનની જાખી ચાપ છે એમ વિચારવામા કેવળ મારું મિથ્યાકિમાન જ નહિ હોય !

પિગમેલિયન (બેમ બેન) એની એકએક રેખામા સિનિસ્કાનું વદન છે !

સિનિસ્કા તા, ના આ રેખાઓનું માર્દવ જડણાતી સખ્તાર્દને ખલે કુમાશ ભમ્મરોની ક્યાનો મનમનો તદ્દન નસર્ગિક ઝોકે માગ કરતા દશ વર્ષ નાની બાળા જેનું લીસું પાળા ! દશ વર્ષ પૂર્યાં મિસની શાત કુભેમા પિગમેલિયન એમ પ્રતો ત્યારે સિનિસ્કા જેવી લાગતી તેવી જ આ લાગે છે એમ કહે તો કાંઈ હી અત્યારે તો આ સ્પષ્ટ ભમ્મરો અને મધુરમાન હોડો નમ્રપણે માયુ નયની પોકારે છે કે હું પિગમેલિયનની પત્ની નથી—જે ધડીમા હસે છે અને ધડીમા ચિડાન છે, પશુ બે વચ્ચે મેળ સાધી શકતી નથી હવે તો હું આ પ્રતિમાને જરા ચે મળતી આવતી નથી !

પિગમેલિયન વાહ હું તો તારી પ્રાગૈથી જલદી પસાર થઈ જનાગ મળતી અવગ્રા કરી ચ્હી કે તેને બાડી રહી છે ! અથવા એમ તો નથી કે હવે કાળ

તારી પાસે થઈને જાન પશુ તારા વદનને તે ચોભીને ચૂમે એ સાખવા તૈયાર નથી ?

[સિનિસ્કા બેસે છે મેરિન દોડતી જમણી પાલુથી પ્રવેશે છે]

મેરિન પિગમેલિયન હું એ વવાઈ લાવી છું

પિગમેલિયન અચ્છ ?

મેરિન (શરમાતી) આ મિગોસને અહીંથી જવા દે

પિગમેલિયન (મિગોસને સલા કરે છે એટલે તે બહાર જાય છે) હવે આપણે તદ્દન એના બીએ

મેરિન હાસિપસ—

સિનિસ્કા હું ?

મેરિન (પિગમેલિયનને) તે તો તારો નિશાળ નો દોષ્ટ અને હું ને એ તો એક લોહી સિવાય ભાઈઓ જેવા જ ને ? એ માગ લાઈને તો લાઈની જેમ જ ચાહે

પિગમેલિયન હામ્તો એમા કહેવાનું શું ? પશુ આમા ને નવા સમાચાર તો શા આમા ?

મેરિન (શરમાતી) તારી બહેનને પશુ તે આ

પિગમેલિયન વાહ ખૂબ જ્ઞાનદતા સમાચાર ! મને મુળન કય તો (મેરિન મુળન કરે છે અને સિનિસ્કા તરફ જાય છે સિનિસ્કા મેરિનને મુળન કરે છે) હું તારા સુખે અધિક મુખી છું એનાથી વધુ સારો દુનિયામા બીજો કોણ મળવાનો હતો ?

સિનિસ્કા પશુ અમને બધી વાત તો કર એ દમ વિનવો, શરમાળ ખજન લાડરોમા આ પ્રેમો વ્યાર—પ્રેમચીત્ર કવની હિમત લાનો કયાથી ?

[હાસિપસ જમણા હા પારો દેખાય છે]

મેરિન આ ગ્હો એ (તેની પાસે જઈ તેને એમા લાવે છે) એ જ તમને વાત કેમ બની તે હેશે

હાસિપસ (ઝગમગ રીતે) સાચે જ મને ખગ હોય તો હું તો આ બાળનમા નવોત્પત્તો છું હું તો માન સિપાર્ધ ગઈ ઓઝો લકીને એક જમાના

હજી સુધી મારા રસ્તા મોકળા કરી શકું એમ છું ? હાં, ઠીક છે, એમ જ ચાલે. હું ગમે તેમ ત્યાં સુધી પહોંચી ગયો. પણ વાત કરતાં નિશ્ચય નાંખવા અને કાનમાં મીઠું મીઠું બોલવું એ આપણું કામ નહિ. મેં જે અપતરો તો કર્યો, પણ છબ ચોથરાઈ અને મેં શરમાઈને છબરડો વાલ્યો. મેરિનને પણ મારા પર હસવું આવ્યું. પણ લક્ષ્ય થાય એનું તે, તે મારે કહેવાનું સમજી ગઈ અને મને બચાવી લીધી !

મેરિન : સાચી વાત, પણ એ બધું કેમ બની ચકું તેની મને જે ખબર નથી, પિગમેલિયન ! તે કહે છે તેમ તેની છબ ચોથરાઈ અને હું હસવા લાગી. ત્યારે આ મોઠા, કસાયેલા, બહાદુર લુસિપસને મેં માર ખાધેલા નિશાળિયા જેવો જોયો ત્યારે મને દિલગીરી થઈ-હું ધારું છું મને રસવું આવેલું. પછી આગળ શું બન્યું એ તો હું બૂલી ગઈ છું. ગમે તેમ પણ આખરે હમેશાં ઈર્ષા, અભિમાની, અતડાં અને વિવેકી લાગતાં અમે બનેએ જોયું કે.....

લુસિપસ : અમે એકબીજાના ગળે બાઝી પડ્યાંતાં (મેરિનને બેટે છે-પિગમેલિયનને) કેમ ચીડ તો નથી ચડી ને ?

પિગમેલિયન : (વાતને આગળ ચલાવતાં) ચીડ ? આતંદયી છઠ્ઠાઈ મઠઈ છું ! હું છમ્મ છું છું કે એ જોવા હું ત્યાં ઘૂપો હાજર હોગ. એના કરતાં કોઈ પણ દસ્ય મને વધુ સુખ ન આપત !

લુસિપસ : શું ? તારું એમ માનવું છે ? ચાલ ત્યારે મેરિન, ડોસ્ત, આપણે એના લાભારે ફરીથી એ દસ્ય ખડું કરીએ (તેઓ બેટે છે) આમ જો, પિગમેલિયન ! જો, અહીં તારે લાવક કુગલ છે ! ચાલ, તારી માટી લઈ આવ અને એના પર કામે લાગ. હું તને ખાતરી આપું છું કે તારાં પ્રતીકોને ચાક નહિ લાગે !

સિનિસ્કા : વાહ રે વાહ, લુસિપસ ! એને જોઈને તારા મોં પર એક નિશાળિયા જેમ શરમી લાલી છવાઈ જતી તે ક્યાં ગઈ ?

લુસિપસ : એ તો ખૂબ આછી હતી. અને તે બગી નાંખી છે !

[મેરિનને ચૂમે છે અને તેની જમણી બાજુએ બેસાડે છે.]

પિગમેલિયન : (પ્રતિમા પાસે જઈ, તેને ધક્કાં) અને સંભાળજે મેરિન, (ડાબી બાજુ બેઠેલી સિનિસ્કાને બતાવી) તારી પાસે રક્ષણ કરવા સિનિસ્કાના જેવી ટાલ નથી. .

મેરિન : (જમણી બાજુ બેસે છે. લુસિપસ તેની પાછળ બેસે છે) એ વળી શું વાત છે ?

સિનિસ્કા : એ વાત વિચિત્ર છે, ઘણાં વર્ષો પહેલાં હું અખંડ સ્વહૃદયને વરેલી આર્ટિમિસની પવિત્ર સ્વહૃદયારિણી હતી.

લુસિપસ : ખરેખર ?

મેરિન : કેવું લખકર !

સિનિસ્કા : મને એમ લાગતું નહિ એ મંબીર પગલું બરતાં પહેલાં હું એના વિશે દિવસોના દિવસો સુધી ઊંડા વિચાર કર્યા કરતી. રાત્રિમાં પણ હું ઉત્તમશ કરી એ પ્રશ્નને આમ તેમ ઉચ્છાદી જોતી. આખરે તો એ નિશ્ચય પર આવી કે જે પ્રતિતા મેરિનને લખકર લાગે છે તે હું ગમે તે સંજોગમાં પાળી શકીશ.

[લુસિપસ મેરિનના કાનમાં ડાંઢ કહે છે.]

મેરિન : ત્યારે તું કેટલાં વર્ષની હતી, સિનિસ્કા !

સિનિસ્કા : (હસીને) દસ વર્ષની ! (બધાં હસે છે) સમય જતાં હું અગિયારની થઈ તો મેં અને મારા પગલા માટે પરતાવે ન થયો. બારની થઈ-તેરની થઈ-ચૌદની થઈ તો મેં મારા વિચાર અડચ રહ્યો પંદરમે વર્ષે મને એક દિવસ સમગ્રયું કે દેવોએ આપણને સગ્ન કરવા માટે લક્ષ નામની એક દુષ્ટ જ્ઞરિયાત ઊભી કરી છે અને તેમાંથી છટકવું એ અધર્મ છે. સોળમે વર્ષે મારા એ વિચાર વધુ દૃઢ બન્યો અને સત્તરમે વર્ષે મને એની સત્તાની ખાતરી થઈ ગઈ.

પિગમેલિયન : (મેરિનને) એ અરસામાં તેણે આ તારા લાઈને જોયા હતા !

મેરિન અને તુ પિગમેલિયનમાં વિશ્વાસ ગળી તેને બધા વિચારે દર્શાવતી ?

સિનિસ્કા હા અને તેમાં તે સમતિ પણ આપતો-એટલે પછી આમે આમારે દાવો માગે દેવી આર્ટોમિસ સમક્ષ રજૂ કર્યો અને ત્રી દલીલો વાપરી તે કહેવાની જરૂર નથી એટલું જ બસ થયે કે તેથી આમે શાપિત બન્યા સિનિસ્કાની પ્રાર્થનાની ગરમીથી આર્ટોમિસની બરફસમી દહતા ગળી ગઈ અને તેણે જવાબ દાવો 'જા એકરી, અને તુ પિગમેલિયન સાથે હાથ દગે પણ માગે શબ્દો વાદે ગળજે (જીભી મઈ) તમાગે બનેમાથી કાઈ એ-એ બીજાને સપૂર્ણ વફાદાર મહેવાની પ્રતિજ્ઞાનું ઉદ્ધાર કરશે તો અન્નાપ ખમનાર 'દગાખોર અથ આન' એવો શાપ આપવાની સત્તા પ્રાપ્ત કરશે, અરે ત્યા મુધી એ મેવકા સાચી નીતિ પાસેથી અષ્ટ લગા નહિ મેળવે ત્યા મુધી તે દરિદ્રીન મહેશે

હુસિપસ એટલું ઠીક છે કે તમાગે જેવી સત્તા જગતમાં સર્વે પ્રાપ્ત નથી તે એક હોત તો પતિઓ અને પત્નીઓમાંથી અર્ધા તો નામિ જેવા આશ્રમમાં થતા હોત બાકીના અર્ધા પોતાના ચતુ એક બીજા પાછળ જમસૂત્રી કરવા જ વાપરત

(મિત્રોસ દાખી બાલુથી આવે છે અને પિગમેલિયનને એક મદ આપે છે પિગમેલિયન તે પાછળ જઈ વાગે છે મિત્રોસ ગળી બાલુથી નબ છે)

મેરિન (સિનિસ્કાને) આ શાપ આપવાની સત્તા તો તારી પાસે છે તે મને તેમની ખૂબી રીતે તને મને, હતા મે તુ તેને એક અધપણના શાપથી નહિ પીડે

સિનિસ્કા (અનગથી) હુ પિગમેલિયનને તેની વફાદારી ખાતર આજુ છુ જે કાઈ એની એ વફાદારી હરી લે તે તેમાંથી જન્મતા પ્રેમને પણ એની પાસેથી ખૂચવી લેશે

મેરિન પણ અધાપો 'કેતુ ભાગર

સિનિસ્કા અને મેવકાઈ 'કેતુ ભાગર' મારે સ્વભાવ પિગમેલિયનના જેવો છે ત્યા મુધી તે દેવ

જેવો છે ત્યા મુધી તે મારે મન દેવ છે એ તે રોતાન થાય તો હુ પણ તેના જેવી થશિ અર્ધ દમ્ય સ્વભાવને હુ જાણતી નથી હુ તો છુ એક, કદેપ, નીજુ એક નહિ

મેરિન (હુસિપસને) આ વિષે તારુ શુ માનવું છે ?

હુસિપસ વાહ, હુ તો જાનું આનંદ પામુ છુ કે તુ એના જેવી આર્ટોમિસની સેરિકા નથી

(મેરિન અને હુસિપસ જમણી બાલુથી નબ છે)

પિગમેલિયન (મિત્રોસે આપેનો પત્ર મતાવી) મે એની સાન ટેંગણે આણી છે મોડીવાગમાં મારે આવપતાતા કિમોસ અહીં આવશે હજારેક મહેંગની એ આજી મવાનો

સિનિસ્કા (ગળી બાલુ મેસાં) કમાણી ? કેવી રીતે વફાદાર પિગમેલિયન ? એ તો અપૂર્વ કન્યાને કે અને કાઈ ધધો વરતો નથી

પિગમેલિયન તે ધધો કરે છે તે નાનો આશ્રમમાં છે અરે તેની દનાનીથી સાગી મને કમાય છે

સિનિસ્કા કેવી રીતે ?

પિગમેલિયન એ તો હુદ્દિકીન ગમાર છે પણ મગર કમતા પેસાની કાયમીતુ મ્યાન બેસુ છે કિસોસ ખરીને મે છે સારે મૂખાનુ રાજુ તેનુ અનુ રજુ કરે છે કિસોસને પોતાની કૃતિ અર્ધા મિત્રને પણ વેચી કલાકારો આન પામે છે કાગજુ તેઓ કહી શકે, 'આમારી કયાકૃતિ કિસોસે ખગે કરી છે' શિખળીદામાં પોતે એક માર્ગદર્શક છે એ તે સાગી પેટે જાણે છે કહિયા-મિલેલીના ગમની ગણતરી મારક તે રિંગત ટેંગે છે આગસના આદના, રાગના આદના એમનાના આદના-હતા મે તે ખગેદિ છે અને એથી નાનો આશ્રમમાં ગણાય છે

સિનિસ્કા સ્વર્ગપ્રદેશની બામિકા આવની દાસી બને એ વિચાર

પિગમેલિયન (કટુતાથી) એમ તો લલકરી

પણ રવર્ગમાં જન્મી છે. હું તો ધન માટે કામ કરું છું.

સિનિસ્કા : ના, વહાલા પિગમેલિયન, તું તો કીર્તિ માટે કામ કરે છે.

પિગમેલિયન : અને કીર્તિ ધનને લાવે છે. વિચાર ધૃણાજનક છે, પણ ધનને માટે કામ કર્યાં સિવાય મારો છૂટકો ક્યાં ?

સિનિસ્કા : જેનું ઉમદા કાર્ય જડ આરસને પ્રાણવાન કરવાનું, તેના મુખમાંથી આ શબ્દો ?

પિગમેલિયન : પ્રાણવાન ? શું એ પ્રાણવાન ?

સિનિસ્કા : હા, એક આસની જ ખોટ !

પિગમેલિયન : (કંટુતાથી) કેવળ આસની જ ખોટ ! એટલે તે મોટેથી વાત કરે છે ? કેવળ ગતિહીન ! એટલે એ ચાલે છે અને દોડે છે ? કેવળ જીવનહીન ! એટલે એ જીવે છે ? ના ના પ્રિયે, એ વસ્તુ કંડા નકામો પથ્થર છે—અમુક પ્રતિભા રૂપે ધોડેલો. જતાં નકામો પથ્થર. (પ્રતિભા તરફ જુએ છે) જીવનહીન—ચેતનહીન—જીવનની મરકરી ! કાળ તમામ્ના જ જીવન સર્જે છે. હું તો માત્ર મૃત્યુ સર્જી શકું તેમ છું.

(પ્રતિભાના પટલા બધ કરી નીચે કતરી)

સિનિસ્કા : ચુપ પિગમેલિયન ! દેવો એટલા સારા છે કે બીગનો કર્યાં તને તેમણે વધુ પ્રમાણમાં પોતાના જેવો બનાવ્યો છે. આ તો તારી કૃતજ્ઞતા કહેવાય. વારુ, પણ હવે હું બેપક.

(જમણી બાજુ ફટાપ છે અને બેઠક પર પડેલ ઉપવસ્ત્ર માથે બોંટી છે.)

પિગમેલિયન : આટલી ઉતાવળ અને કેટલા બધા સમય માટે ?

સિનિસ્કા : એક દિવસ તો જલદીથી પસાર થઈ જશે.

પિગમેલિયન : મેશક, પંચાંગ પ્રમાણે ગણતરી કરનાર માટે. પણ જે સિનિસ્કાનાં નયનોના સ્પર્શ સિવાયના દિવસોને પિંજાનતો નથી તેને માટે નહિ. તં પાછી કરે ત્યાં સુધી મારે માટે તો રાત્રિ જ.

સિનિસ્કા : ત્યારે જાંવ્યા કરજે, પિગમેલિયન !

પણ બીજો રહે. તારે એકલા કંટાળામાં સમય વિતાવવો નહિ પડે. સાંભળ એક વાત કરું. હું જ્યારે તારાથી દૂર હોઈશ ત્યારે, (ગેલેશિયાની પ્રતિભાને પકડા ખસેડી બતાવતાં) મારી પ્રતિનિધિ સામે બીજી છે. એ મારી પ્રતિનિધિ છે અને હું આપ મહારાજને ફરમાવું છું કે એની સાથે મારી સાથે રહ્યા છો તેમ વફાદાર રહેજો ! એના ધ્યાનમગ્ન શાંત કર્ણમાં તારી અગ્રકારી ભાષાનો ખગનો કાલવજો અને તારી સળવળતી જીભને પૂરી છૂટ આપજો, નહિ તો વળી એના મંત્ર પર ઉપયોગ વિના કાટ ચડી જશે. (તેની પાસે જઈ) અને જો પ્રેમના વિચારોનું જૂથ તારા મનને ઘેરી લે તો અહીં સામે મારી બીજી જાત બીજી છે અને એ કહેજો. તે ધ્યાન દર્શ સારી રીતે સાંભળજો. (અધીરાર્થ દર્શાવતી) નહિ, એ સંકુચિત વિચાર છે. કારણ તે માડું સ્વરૂપ છે, મારા કરતાં યે વધુ સુંદર. તેને મિત્રાજ નથી તેમ જીભ પણ નથી. તને પરવાનગી મળી છે તેનો પૂરો ઉપયોગ કરજો. (પ્રતિભા સામે જોઈને) અત્યારથી જ હું અધીરું અંદેખી બની ગઈ છું. (પકડા એવી પ્રતિભાને છુપાવી દે છે) લે ત્યારે ! હવે એ જતી રહી. પણ આખરે તો એ પ્રતિભા જ છે એટલે તેની સાથે તને એકલા ઝાડી જવામાં હું સાવ નચિંત છું. અચ્છા, પાછી કરું ત્યાં સુધી વિદાય, પિગમેલિયન !

(તેને ચૂમીને જમણી બાજુથી બધ છે.)

પિગમેલિયન : (કંટુતાથી) ' આખરે તો એ પ્રતિભા જ છે ! ' સિનિસ્કાને ભાગે જ ખજાર હશે કે એ શબ્દોમાં તેણે મારા અસંતોષની ચાવીને સ્પર્શ કર્યો છે. મારી પાસે બીજા માણસો પાસે નથી એવી બક્ષિસ છે. મને જડ આરસનું ગમ્યું આપો—હા, હું એક જનકુમર છું અને એના ગર્ભમાં શું તત્ત્વ છે તે કહેવું મને મુશ્કેલ છે. (ગર્વથી) એમાં પુરુષ સમાયેલો હશે, સ્ત્રી હશે, બાળક હશે—અને મારી ઇચ્છા ચાપ તો તેમાં દસેક સ્ત્રી પુરુષો સમાયેલાં હશે ત્યાં લગી તો હું અને દેવો એકસરખા હરિદ્ છીએ. અરે, ત્યાં લગી તો હું તેમના ધધામાં જ તેમને હરાવી

દેવો, દા. હું કાંઈ અલ્પધન નથી-જેટલા પુરુષો હું સર્જી છું તે બધાએ સુંદર અવવવાળા અને સંપૂર્ણ પૌરુષની પ્રભાવી દીપી ઊઠે છે. હું વખેલી પીકવાળા સમ્પત્તિ નથી; બાહ્ય દેખાવમાં મારા બધાએ પુરુષો દેવા છે અને મારી સુંદરીઓ દેવીઓ છે. પણ ત્યાં જ મારી મર્યાદા છે. (ડાબી બાજુ ખેંચી) ત્યાં લગી જ હું જઈ શકું છું, આગળ વધી શકું તેમ નથી. તે સ્થાને મને અપારકારે અટકાવનાર બંધનોને શાપ દેતો હું અટકી પડું છું. ‘નરોમાં તું નરોત્તમ થશે, છતાં મેં તું આજ સુધી નાનો દરો’ એવું કહેનાર એ અભિમાની દેવોની ધૂષ્ટતાને હું ધિક્કારું છું.

ગેલેશિયા : (પડદા પાછળથી વચ્ચે) પિગ-મેલિયન !

પિગમેલિયન : (જરા થંભી જઈ) કાણ બોલાવે છે એ ?

ગેલેશિયા : પિગમેલિયન !

(પિગમેલિયન ડાબી બાજુ જુએ છે, પણ વચમાં જુએ છે. પડદા પાછો ઠોકે છે અને ગેલેશિયાને જીવંતી નિહાળે છે. પ્રભુભ મરતો તે પ્રતિમાની ડાબી બાજુ ધૂંસણિયે પડે છે.)

પિગમેલિયન : ઓ દેવો ! ગેલેશિયા છવે છે !

ગેલેશિયા : પિગમેલિયન !

પિગમેલિયન : હે ! એ બોલે છે ! મારી પ્રાર્થના કળી ! મારી ગેલેશિયા આજ ભે છે !

ગેલેશિયા : હું ક્યાં છું ? મને બોલવા દે. પિગ-મેલિયન, મને તારો હાથ આપ, બને હાથ-કેવા સુંવાળા અને ઉષ્ણ ! (તખ્તી પરથી તે ઊતરે છે. પિગમેલિયન તેને દોરતો વચમાં લાવે છે.) હું ક્યાંથી આવી ?

પિગમેલિયન : કેમ, પેલી તખ્તી પરથી.

ગેલેશિયા : પેલી તખ્તી ! અહાહા, મને સ્મરણ છે, એક વખત એવો હતો ત્યારે મારો એ એક ભાગ હતી !

પિગમેલિયન : તે વખત તો સદાને માટે ચાલ્યો ગયો. હવે તું જીવતી, શ્વાસ લેતી, નારી-

મતના દરેક શુભની પ્રગટાણ સમી સુંદરી છે.

ગેલેશિયા : હું ક્યાં છું ?

પિગમેલિયન : કેમ, દુનિયામાં-અમત્તારથી અમત્તાર પામેતી !

ગેલેશિયા : આ જ દુનિયા કે ?

પિગમેલિયન : આ જ.

ગેલેશિયા : આ ખંડ તે ?

પિગમેલિયન : આ ખંડ તો ઘરનો એક ભાગ છે. ઘર એક કુળમાં છે. કુળ પણ ધણીમાંની એક-એક-સમઢીની દળરો કુળોમાંથી એક છે.

ગેલેશિયા : તારે એથેન્સ એ દુનિયા ?

પિગમેલિયન : હાન્તો, એથેન્સવાસીને મન તો એમ જ.

ગેલેશિયા : હું મેં એથેન્સવાસી કે ?

પિગમેલિયન : જન્મથી અને પિતાપદ્ધતી, વંશાનુવંશથી નહિ.

ગેલેશિયા : પણ હું કેવી રીતે સર્જાઈ ?

પિગમેલિયન : જરા મને વિચાર કરવા દે. એાહ, તને પેન્ટિક્સિસની ખાજુમાંથી એાદા કાઢવામાં આવી. મેં તારી મારીમાં આકૃતિ ધરી. મારા કારીગરોએ તારો એ પરથી આરતમાં સામાન્ય આકાર ધર્યો. મેં છેવટે મારી કક્ષમ્ય છુદ્ધિ તારા પર વાપરી અને તને તું અત્યારે છે તેવી બનાવી-દેવળ જીવનદીન. મેં જે શરૂ કર્યું હતું તે દેવોએ પૂરું કર્યું અને તને આપવા હું અસમર્થ હતો એવી જીવનની બહિષ્ આપી.

ગેલેશિયા : ત્યારે શું, આ જીવન છે ?

પિગમેલિયન : હા, એ જ.

ગેલેશિયા : અને ચોડા સમય પહેલાં જ હું કડો-જડા પાપાણ હતી. મને સાંભરે છે કે હું એક પાપાણ હતી. મને તેમ પણ મને એની સમજ હતી. આત્મજ્ઞાનનું એ આજુ કિરણ હતું. મને દિવસની મતનું જ્ઞાન મળ્યું-કડો રચાવર દેહ. હું મજાતી હતી કે હું પાપાણ હતી, ખીલું કાંઈ મને મારૂં નહોતું !

પછી ધીમે અદૃશ્ય ગતિએ બાહ્યવસ્તુઓની આછી ઝાંખી થવા લાગી. તિમિરભયુ અને અપૂર્ણ-
છતાં જે મને દેખાવા લાગ્યું. મારી ચારે બાજુ ભીંતો
અને અટૂલી ડું-પેલી તખ્તો, પેસો પડો-પછી તો
ગેલેશિયાને બોલાવતો સાદ! મારા આરસના અંતરમાં
સ્પંદનો જળવનાર એ શબ્દ જે પહેલાં ઝાંખું હતું તે
સ્પષ્ટ થયું. મારી ચારે બાજુ યુગ્મન કરતા અકષત,
અધ્રાવ્ય, અર્થહીન સ્વરો ડું સમજી શકું એવી
ભાષામાં પીગળી જતા લાગ્યા. મારા અંગમાં મારા
આરસને સ્નાયુઓમાં ફેરવીનાંખતું તેજ મેં અનુભવ્યું.
તેની કોર અને કંઠણ વસ્તુ સચેતન જીવનથી મુક્તિ
લાગી. મારાં માત્રો મંચળ બન્યાં અને ડું દાલી-
ડું જીવવા લાગી? નવી નિર્દોષીની મરતીમાં ડું
જીવવા લાગી; મને ધન્યારના પ્રેમમાં ડું જીવવા લાગી;
દમરો મૂંચાચેલા આશાભર્યા વિચારોમાં જીવવા
લાગી. પ્રેમ, કૃતચતા વગેરે વિચારો એક શબ્દમાં
ઓગળી જવા લાગ્યા. એ શબ્દ તે પિગમેલિયન!

(તેની આગળ પ્રંદલિયે પડે છે.)

પિગમેલિયન : મારો આનંદ તને જણાવવા મારી
સે શબ્દો નહો; સંપૂર્ણ લાવણ્યે સુગ્રાની સુદરી!

ગેલેશિયા : સુદરી એટલે? હું સુદરી છું!

પિગમેલિયન : હા.

ગેલેશિયા : તું જે ?

પિગમેલિયન : ના, હું પુરુષ છું.

ગેલેશિયા : પુરુષ એટલે ?

પિગમેલિયન : એક બળવાન બાંધનો માણસ,
ત્રીનો સેવક અને બધાં અનિશે દૂર કરી બળ અને
દિમ્બતથી તેવું રક્ષણ કરનાર, તેને આરામ આપવા
મહેનત અને મજૂરી કરનાર, તેને રોજબવા માટે તેની
સમક્ષ રહીને શોક કરનાર, તેના જીવ બચાવવા લડીને
તેની ખાતર મનદેસાની કરનાર.

(ડાબી બાજુની બેઠક તરફ તેને લઇ
જાય છે. તે તેના ડાબે પડખે બેસે છે.)

ગેલેશિયા : (જરા થંભીને) હું નારી છું તેથી
મજા પડે છે મને.

પિગમેલિયન : હું પણ આનંદ પામું છું.

ગેલેશિયા : હું તો તારે જે પીગમેલિયન બેઠવાની
છે તેમાંથી છટકી જઈ છું એટલે આનંદ પામું છું.

પિગમેલિયન : હું તારે ખાતર પીગમેલિયન બનવા-
માં આનંદ માતું છું.

ગેલેશિયા : તારે તું કોની સાથે લડશે?

પિગમેલિયન : જેના શબ્દ કે કાર્યથી ગેલેશિયાને
ડું આપ એવા કોઈ પણ માણસ સાથે. (તેની
કમરે હાથ વીંટે છે.)

ગેલેશિયા : આ અગળી દુનિયામાં બીજા
માણસો પણ છે?

પિગમેલિયન : હા, ઘણા.

ગેલેશિયા : અને બીજી સ્ત્રીઓ?

પિગમેલિયન : (તેની કમરેથી હાથ ખસેડી
લઈ-સ્વગત) હા, હું ધડીભર માટે મૂકી ગયો હતો.
(મોટેથી) હા, બીજી સ્ત્રીઓ પણ.

ગેલેશિયા : એ બધી જે માટે પુરુષો મહેનત-
મજૂરી કરે છે? શોક કરે છે? રડે છે ને લડે છે?

પિગમેલિયન : ને જરૂર પડે તો એ બધો જે
માટે લગવાની પુરુષની ફરજ છે. પરંતુ તે જેને આદે
છે તેના માટે જ તેમ કરે છે.

(તેની કમરે હાથ નાંખે છે.)

ગેલેશિયા : તારા વર્તનથી હું ગાળું છું કે તું
મને આદે છે.

પિગમેલિયન : સાચે જ, હું તને આહું છું.
(તેને બેઠે છે)

ગેલેશિયા : કેવી મતતા પ્રેમથી તું આદે છે?

પિગમેલિયન : (તેને છટકી કરી પોતાનું મન
કાળમાં લાવતાં) હું તને આહું છું-એક સિંધી તેની
પ્રતિભાને આદે તેમ ! (સ્વગત) મેં ચતુરાઈભર્યો
જવાબ દીધો છે.

ગેલેશિયા : મારો પ્રેમ તારાથી જુદા પ્રકારનો
છે. હું સિંધી નથી અને મેં કોઈ પ્રતિભા ધડી નથી.
જતાં હું તને આહું છું. કહે, મારો પ્રેમ કેવો છે ?

પિંગમેલિયન : મને તેનાં લક્ષણો કહે તો હું તને જવાબ દર્શાવ.

ગેલેશિયા : તેનાં લક્ષણો ? જેમ હું અતુલનું તેમ કહેવા કે હું તારાથી અને તારા માટે સર્ગર્ધ છું એવી લાગણી થાય છે. મારે સંપૂર્ણપણે તારી ન હોય એવી કોઈ ઇચ્છા નથી. તારી સત્તા ન માને એવા મારે કોઈ વિચાર નથી, એવી આશા નથી, એવું પરાક્રમ નથી. (તેની વ્યાજળ દૂંઠણિયે પડી) તારે માટે છત્રી શકું એ અર્થે મારું છત્રન છે. હું તારી છું-તું અને હું એક છીએ ! (આવેશમાં તેને બેટ જ. પણ પોતાના ભિમિવેગથી મૂંઝાઈ જઈ થાય છે. તેને દૂંઠણિયે પડી રહી) આ પ્રેમ કઈ જાતનો કહેવાય ?

પિંગમેલિયન : એ પ્રેમ એની જાતનો છે કે એની સાથે કામ પાડતાં મારે કોઈ નોખમ વહોરવું પડે.

ગેલેશિયા : એમ શા માટે, પિંગમેલિયન ?

પિંગમેલિયન : તારા જેવા પ્રેમ એક પ્રરૂપ પોતાની પત્ની અથવા પત્ની થવાની હોય એ સિવાય બીજી કોઈ તરફથી સ્વીકારી શકે નહિ.

ગેલેશિયા : ત્યારે હું તારી પત્ની થઈશ.

[ફરીથી તેને સ્ટે જ.]

પિંગમેલિયન : (તેનાથી છૂટા થતાં) એમ ન થાય મારે એક પત્ની છે, અને દેવો ફક્ત એક જ પત્ની કરવાની છૂટ આપે છે.

ગેલેશિયા : ત્યારે દેવોએ મને આદી, તારી પાસે, શા માટે મોકલી ?

પિંગમેલિયન : મને શા ખબર ? (બોલો ચર્ચ એક આંટા લે છે, ગેલેશિયા હલ્લુ દૂંઠણિયે પકેલી છે) કદાચ મારી વિચારહીન અને મિથ્યાભિમાની પ્રાર્થના બદલ સજા કરવા ! હું માયતોતો કે તું જીવતી થાય. મારી પ્રાર્થના ફળી અને હું હવે એમાંથી બાળજતાં ભયંકર પરિણામને જોઈ રહ્યો છું.

ગેલેશિયા : (બીજી ચર્ચ તેની કાળી બાજુએ જાય છે) હતાં તું તો મને આહો છે ને ?

પિંગમેલિયન : આવું સુંદર વલ્ન જોઈ પ્રેમને કે કાણુ કચડી શકે ?

ગેલેશિયા : ત્યારે શું હું સુંદર છું ?

પિંગમેલિયન : નિઃશંક, તું સુંદર છે.

ગેલેશિયા : મને ઇચ્છા થાય છે કે હું મારું વલ્ન જોઈ શકું. પણ એ કોઈ બની શકે ?

પિંગમેલિયન : ના, એ વિચાર બરોબર નથી. આ દર્ષણ તારા વલ્નનું પ્રતિબિંબ કીટરો. જો !

(તેના હાથમાં દર્ષણ આપે છે)

ગેલેશિયા : કેટલું સુંદર ! હું જાણી છુંસ થાઉં છું કે આપણાં બંનેનાં દરિદ્રિદુઃખો આટલા સંપૂર્ણ. પણ મળતાં આવે છે ! એ મારા પિંગમેલિયન, મેં મારું મુખ જોઈું તે પહેલાં તારા કરતાં કોઈ વધુ સુંદર હોય એવું હું નહોતો ધારતો. સાચું કહું છું. વહાલા પિંગમેલિયન, હું આ દર્ષણમાં આખો દિવસ તોયા જ કરું એમ થાય છે. ત્યારે ખરેખર હું એક સુંદરી છું !

પિંગમેલિયન : એ વિશે કોઈ શંકા નથી !

ગેલેશિયા : આવી સુંદર કન્યા બનવાનું સુખ ! અને એથી થે અધિક, મરજી પ્રમાણે મીઠા મીઠા આટલું સુંદર સુખ જોયા કરવાનું સુખ, પિંગમેલિયન !

પિંગમેલિયન : ચૂપ રહે, ગેલેશિયા ! તું નિર્દોષ. પણ (તેના હાથમાંથી દર્ષણ લઈ લેતાં) ન મોહાય એવાં વેશુ મોલી રહી છે.

ગેલેશિયા : ખરેખર પિંગમેલિયન, શું પોતે ખૂબ સુંદર છે એમ ધારવું એ મોટું છે ?

પિંગમેલિયન : એ આંતરિક લાગણી સીઓ દેવાના બેંગાણમાં હમેશાં સેવતી હોય છે. પણ, સામાન્ય રીતે તેઓ એ પોતાના અંતરમાં જ છુપાવી રાખે છે.

ગેલેશિયા : અને તારી પત્ની પણ મારા જેવી સુંદર છે ?

પિંગમેલિયન : ના, ગેલેશિયા. તને ધડવામાં એના સુંદર દેહનો આધાર લીધો હતો. પણ આરસમાં તેને વધુ સુંદર બનાવ્યો હતો.

ગેલેશિયા : (નિરાશ થતાં) આહ ! ત્યારે હું મૌલિક નથી ?

પિંગમેલિયન : હં.....ના. એટલે કે તારી સમાપ્તિ છે, પરંતુ-જે કે તું આરસમાં એની સાથે

મળતી આવતી હતી, પણ જીવનમાં તકાવન તદ્દન રપટ છે.

ગેલેશિયા : હું એના કરતાં વધુ મુંઝર છું એથી ખૂબ ખુશ થાઉં છું. પણ શું એનાથી વધુ સારી છું ?
[બેસે છે]

પિગમેલિયન : (બોમો રડીને જ) એની મને ખબર નથી.

ગેલેશિયા : એનામાં ખામીઓ છે ?

પિગમેલિયન : હા, પણ બહુ જ થોડી. હું અને એ એક જ માટીમાંથી સર્જાયાં છીએ તે બતાવવા પૂરતી જ નહીં ખામીઓ. એવી બૂલોને લીધે તો બેસીને હું એને ખૂબ ખૂબ ચાહું છું.

[ગેલેશિયાના હાથે પડે છે]

ગેલેશિયા : (જરા થોભીને) મને એ ખામીઓ જાણવા અને હું પણ એ પ્રાપ્ત કરીશ.

પિગમેલિયન : એ માટે ઉનાવજ કરવાની જરૂર નથી. સમય જતાં તે આપમેળે જ આવશે. એમ જોતાં તો અત્યારે આપણે પ્રેમમંદ બેઠાં છીએ તેમાં પણ મદાપાપ છે.

ગેલેશિયા : પાપ આતું મજાનું હોય છે ? બે આપણે બેઠાં છીએ એમ બેસીને વાત કરવી એ પાપ હોય તો હું આખો દિવસ એતું પાપ કર્યા કરું ! પણ મને કહે, વદાક્ષા પિગમેલિયન, અત્યારે હું કરું છું તે-તું અને હું એક માટીમાંથી સર્જાયાં છીએ એ બતાવવા પૂરતી થાય એવી-ગોરી ખામી નથી ?

પિગમેલિયન : ખરેખર મને બારે શંકા ત્રણ છે કે એવી જ એ ખામી છે.

ગેલેશિયા : ત્યારે એ ખામી બદલ તું મને વધુ ચાહે છે ને ?

(તેને બેટ છે.)

પિગમેલિયન : એની ના પાડી શકે એવો પૃથ્વી પર કયો માનવી હશે ?

ગેલેશિયા : (તેને ઊઠી) બસ, હવે મને સંતોષ થશે. પિગમેલિયન, તારી પત્ની અને હું સમાન પ્રેમના ધોરણે રહી શકીશું. તને એ ચાહે છે ને ?

પિગમેલિયન : બહુ જ.

ગેલેશિયા : એ ત્રણી હું રાજી થઈ છું. મને તારી પત્ની ગમે છે.

પિગમેલિયન : શા માટે ?

ગેલેશિયા : (આશ્ચર્ય પામી) અમારા વિચારો મળતા આવે છે તેથી. અને બે તને બહુ ચાહીએ છીએ એથી રૂઢ તો તું અમને બંનેને ચાહે છે. મને ખાતરી છે અમારે એકબીજા સાથે બનવું આવશે.

પિગમેલિયન : (સ્વગત) મને બારે શંકા છે.

ગેલેશિયા : તે ધરમાં છે ?

પિગમેલિયન : ના, તે ધરમાં નથી.

ગેલેશિયા : પણ તે ઘેર આવશે તો ખરી ને ?

પિગમેલિયન : (બોમો થઈ) અરે હા, જરૂર તે પાછી આવશે.

ગેલેશિયા : (બોમો થઈ તેના ગળે હાથ બેસી) પાછી આવતીને તે ત્યારે જાણશે કે તેની ખોટ પૂરવા અહીં કાર્મિક હતું ત્યારે તે કેટલી ખુશ થશે !

પિગમેલિયન : (શુષ્કપણે દટાક્ષમાં) હા, મારે કહેવું જોઈએ તે ખૂબ રાજી થશે.

ગેલેશિયા : પણ તારા અવાજમાં એવું કંઈક છે એ બતાવે છે કે તું મરકરી કરે છે. એક વાત કહેવી અને બીજી અર્થ કરવો એ બની શકે ?

પિગમેલિયન : હા, કેટલીક વાર એમ જ ગાય છે.

ગેલેશિયા : કેટલું આશ્ચર્યજનક ! કેટલી હોશિયારી !

પિગમેલિયન : અને કેટલું બધું ઉપયોગી !

ગેલેશિયા : હા, મને એ શીખવ.

પિગમેલિયન : સમય જતાં એ કદા પણ આવડશે. સાચું કહું તો મારી પત્ની જરાયે ખુશ નહિ થાય.

ગેલેશિયા : તારી પત્ની મને ગમે એમ હું ધારતી નથી. મને એના વિશે વધારે કંઈ કહે.

પિગમેલિયન : કીક.

ગેલેશિયા : તે તારાથી છૂટી પડી ત્યારે છેલ્લું તેણે શું કહ્યું ?

પિગમેલિયન : હં...હં... કીક, મને યાદ કરવા દે. હા, ખરું છે-તેણે તને પોતાની એકમો

પ્રતિનિધિ તરીકે મને પત્ની માફક ગણવા સોંપી હતી. (મૃદુતાથી) તેને ભય હતો કે હું તે આવશે ત્યાં સુધી એકમવાશે પડીશ અને તેણે મને સલાહ આપી હતી કે જો પ્રેમના વિચારો આવે તો એ નિચારો હું જેમ તેને કહેતો તેમ તને કહેવા.

(તેને ભેટી છે.)

ગેસેરિયા : એ તો બરાબર છે.

પિગમેસિયન : (તેને છૂટી કરતાં) પણ ત્યારે તેણે એ કહ્યું તું ત્યારે તું પાપાણુ હતી. પણ અત્યારે તું છવતી-ગગતી છે. એ જ તફાવતનું કારણ છે.

ગેસેરિયા : આ તો વિચિત્ર દુનિયા છે. એક સ્ત્રી તેના પતિને પૂછ્યો ચાહે છે અને હું પણ તેને ચાહું તે સાંપી શકતી નથી. તેને ભય લાગે છે કે તે પાછી ફરે ત્યાં સુધી પતિ એકમવાશે પડશે છતાં મેં મને એ પતિની એકમતામાં આનંદ નહિ પૂરવા દે. તે જ પાપાણુ પ્રતિ તેને પ્રેમ વ્યક્ત કરવાની સલાહ આપશે, પણ ત્યારે પાપાણુ સજ્જન થશે ત્યારે કહેશે — 'મૂંઝી રહે!' બરાબર આ તો બારે વિચિત્ર! હું તેને પાર પામી શકતી નથી.

પિગમેસિયન : (સ્વગત) મારે દિમ્ભ ધરી આના કેવળાને અંત આણુવો જોઈએ. (મોટેથી) ચાલ, ગેસેરિયા, મારી પત્ની આવે ત્યાં સુધી મારી બહેન તને તેના ઘરમાં રાખશે. તેનું ઘર નજીક જ છે.

ગેસેરિયા : (આશ્ચર્ય અને ભય પામી) મને અદીધી મોકલી ના દે, પિગમેસિયન. મને અદીધી રહેવા દે.

પિગમેસિયન : એમ ન થાય, ગેસેરિયા, ચાલ આપણે ફરીથી મળીયું.

ગેસેરિયા : (નજીક) જેવી તારી ઇચ્છા, પિગમેસિયન! પણ ફરી આપણે મળ્યું ને? થોડા સમયમાં જ?

પિગમેસિયન : હા, બહુ થોડા સમયમાં.

ગેસેરિયા : અને તારી પત્ની પાછી ફરે ત્યારે મને તારી સાથે રહેવા દેશે ?

પિગમેસિયન : મને ખબર નથી (સ્વગત) મારે શા માટે તેનાથી સત્ય છુપાવવું જોઈએ? (મોટેથી) મને કહેતાં શોક થાય છે, ત્યારે હું તને નહિ મળી શકું.

ગેસેરિયા : (નાસ પામી) બ્રહ્મ ! પિગમેસિયન, આ કેવા ભયંકર ચબ્દો છે !

પિગમેસિયન : તફા સાચી વાત હું તને ચાહી શકું મેં નહિ. મારે તને અદીધી મોકલી દેવી જોઈએ.

(બેસે છે.)

ગેસેરિયા : એ ચબ્દો વાદ કર, પિગમેસિયન, વચ્ચા પિગમેસિયન! આ માટે શું દેવે મને છવન બદલ્યું? પિગમેસિયન, મારા પર દયા કર. જો હું તારી કસા છું, તેં મને સજી છે, દેવોએ મને તારી પાસે મોકલી છે. હું તારી છું. ફક્ત તારી જ, નિર્વિવાદ તારી જ !

(સ્વગત)

આજ કીર્તિથી મારું હૈયું ધબકે છે. તું મને તારા પ્રેમની લક્ષણ પત્ની વિશે કહે છે અને તને એકલી તેના માટે જ પ્રેમ છે. અરેરે! એ વાત હું સમજતી નથી. હું ફક્ત એ જ સમજું છું કે દેવે મને અદીધી તારી છવનસાથી થવા મોકલી છે. (તેની જમણી બાજુએ ધૂંટણિયે પડે છે) તું મને તારી પત્ની પ્રત્યેની ફરજ વિશે કહે છે. તું ફક્ત એને જ ચાહે છે એવી પ્રતિજ્ઞા વિશે કહે છે, અરેરે! હું એ સમજી શકતી નથી. હું ફક્ત એ જ સમજું છું કે મને અદીધી મોકલનાર દેવે મને તને અર્પણુ કરી છે. એક એક ફરજ બજાવવા-તને ચાલવાની અને તારી સાથે ફરી ફરો અનેકવાર પ્રેમ કરવાની !

[પિગમેસિયનને બાહુપાસમાં બેસે છે.]

[આ વાળીપ્રવાહ હરમિયાન પિગમેસિયન અનિશિતતામાં લક્ષ્યો લાખે છે. અંતમાં તે પળ પિગમેસિયને બાહુપાસમાં બેસે છે અને આવેશમય અભિવ્યક્ત કરે છે.]

[અધૂરું]

રોગનું મૂળ અને તેનો ઉપાય.

શ્રી: નરસિંહભાઈ પટેલ

ઉપરના વિષય સંબંધે મારા લેખ 'ઊર્મી'ના મે માસના અંકમાં છપાયો છે. તેના ઉપર 'પ્રમદ'નું ના. તા. ૭ : ૫ : '૩૯ ના અંકમાં તથા 'સુન્દરાત સમાચાર'ના તા. ૧૧, ૧૮, ૨૫ : ૬ : '૩૯ ના તેમ જ તા. ૨ : ૭ : '૩૯ ના અંકમાં ચર્ચા થઈ છે. વળી 'ઊર્મી'ના જૂનના અંકમાં ભાઈ અશોક દર્પે, જુલાઈના અંકમાં ભાઈ અંબાલાલ પુરાણીએ તથા ઓગસ્ટના અંકમાં ભાઈ મગનભાઈ દેસાઈએ ચર્ચા કરી છે. અને આ તેની ચર્ચાને અંતે એ પાશ્વિકપત્રે જણાવ્યું છે કે : "આ ચર્ચાનો શ્રી. નરસિંહભાઈ જવાબ આપવા હમ્મજતા હશે તે એ છપાશે ને તે પછી ચર્ચા બંધ થશે." ત્યારે એ બંધી ચર્ચાનો એક-સામરો ખુલાસો કરી લઉં.

પણ પ્રથમ એક વાત જણાવી લેવી જાએ છે: ભાઈ અંબાલાલ પુરાણી પોતાના લેખની શરૂઆતમાં વાંચકોને મારી વિરુદ્ધ મતાગ્રહ બંધાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે: પોતાની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે એ બાબત ખાતરી કરવા માટે ચોંકાવનાર લખાણ કરવાની "માનસિક આતશ્યાશુને જેમને શોષ હોય છે તેઓ પોતે રમૂ કરેલા પ્રશ્ન ઉપર જાણે માનવજાતિએ કદી વિચારો કે પ્રયોગો કર્યા જ ન હોય એમ ધણુંખડું માની લઈને જ વિચારણા ચલાવે છે. શ્રી. નરસિંહ-ભાઈએ 'ધંધિરો ધનકાર' નામનું પુસ્તક લખ્યું તેમાં પણ જાણે નાસ્તિકતાની શોધ પહેલવહેલી કરવામાં આવી હોય એવો ધ્વનિ હતો. જ્યારે હકીકત એ છે કે નાસ્તિકતા માનવના માનસિક દત્તિહાસ જેટલી જૂની છે." મારું એ પુસ્તક ભાઈ અંબાલાલે વાંચ્યું હોત તો તુરત એ જોડે શકત કે ભારતવર્ષના પ્રાચીન અને યુરોપના અર્વાચીન નાસ્તિક આચાર્યનાં નામ મેં વારંવાર આપીને તેમના આધાર ટાંક્યા છે. મારા તરફથી "જાણે નાસ્તિકતાની શોધ પહેલવહેલી કરવામાં આવી હોય એવો ધ્વનિ" આપતું એક

પણ વાક્ય મારા એ પુસ્તકમાંથી ભાઈ પુરાણી બતાવે તો બહુ કૃપા થાય. હજી કોઈએ એવો આરોપ મારા ઉપર મૂક્યો નથી, ત્યારે એ આરોપ મૂકવા જેવી પ્રથમ શોધ કરવાની આતશ્યાશુ ઉદાસવનો પ્રયોગ તો, મારા વિરુદ્ધ વાંચકવર્ગને મનાગ્રહ બંધાવવા માટે જ કર્યો હશે ને !

અને એ આતશ્યાશુને ટેકા આપવા માટે, 'સર્વ પ્રકારનું અનાજ-સર્વ ખોરાક રાંધ્યા વિના જ ખાવો જોઈએ એમ' માનનાર અને તે વિષે પ્રયોગ કરનાર પોતાના એક વિદ્યાર્થી-મિત્રનું ઉદાહરણ ભાઈ અંબાલાલે ટાંક્યું છે. એવું જ માનનાર અને એ વિષે અનેક પ્રયોગ કરનાર ગાંધીજીને એ ભાઈ અંબાલાલે પોતાની આતશ્યાશુમાંથી મુક્ત રાખ્યા છે તે માટે ગાંધીજીએ એ ભાઈનો ઉપકાર માનવો ધટે !

આમ મારા વિરુદ્ધ વાંચકોને મતાગ્રહ બંધાવવાનો પ્રયત્ન કરીને એવે જ ભાવે મારા લેખ વિષે એ ભાઈએ ચર્ચા કરી છે. હું ગમે તેવો ... અહીં પોતાને મમતું વિશેષણ ભાઈ અંબાલાલ મૂકીને સંતોષ માની લે !) હોઈ, પણ સૌ વાંચકોએ સ્પષ્ટ ભાવે જાણી લેવું ધટે કે : "વાંચકને તો કામ લખાણ જોડે છે, એના લેખક જોડે નહિ." ગાંધીજી : "કળાવર્ણનો કેાપડો" (૫૪ ૪૩૯).

સ્ત્રી-પુરુષના જાતીય સંબંધોના-અર્થાત લગ્નના- એકમાત્ર હેતુ વંશવર્ધન-જનતિસાતત્ય છે, તે સિવાય પ્રતિપ્રેરણાને બીજા કશોય અર્થ નથી જ. વિકાસમાં પગલાં મોડતા માનવીએ પછી ઘર આંધ્યું, તેનાથી અનેક સાધનાઓ સાધી એ વાત ખરી, પણ મૂળ હેતુ તો વંશવર્ધન જ છે.

આહારમાં સ્વાદ, રૂપ, ગંધ, વગેરે સચિકર સામગ્રીઓ છે તેથી જ પ્રાણી આહાર ખાઈ શકે છે. તેથી જ રીતે સ્ત્રી-પુરુષમાં રૂપશુષ્ય વગેરે અનેક સચિકર

સામગ્રીઓના આદર્શો-રનેહ-છે તેથી જ સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ બેઠે છે અને તેથી વશવર્ધન થાય છે. આથી તે સિવાય સ્ત્રી-પુરુષના રનેહને કાર્ત્ત સ્વતંત્ર ધ્યાન નથી.

એ વામનેને બળે આદર્શતા પુરુષ સ્ત્રી પ્રત્યે દોડે છે, વચમાં બીજે કાર્ત્ત પુરુષ આવી પડે તો કાર્ત્ત પશુ પ્રકારે તેને દૂર દરે છે અને પછી તે સ્ત્રી સાથે સંબંધ બેઠે છે. હવે પ્રાણીઓમાં આ લક્ષ સગ્રામ પ્રત્યક્ષ છે, માનવજાતિએ લક્ષસરસ્યા યોગ્યતા પછી એ લક્ષસગ્રામ અનેકવાર પ્રત્યક્ષ, વારંવાર પરાક્ષ ગીતે આપ્યો જ રહ્યો છે લક્ષસરસ્યાના સુદૃઢ દેખાતા આડળર નીચે દર્શાવેલા એ સગ્રામ આડળરનો પોપડો જોયો યતા જ પ્રેમ થઈ જાય છે, એ સગ્રામ કદાપિ નિર્મૂળ નથી જ થયો.

માનવી એ સગ્રામથી દૂર - હે યોગ્ય મારે સગ્રામયુગ્મોએ લક્ષસરસ્યા ઉપર ધર્મને નામે સીધાસીધો માર્યો, પણ માનવસ્વભાવની નિર્મળતા એ ધર્મને ગાળી નથી જેમ જેમ લક્ષમધન વધારે મજબૂત ને જડ કર્યા તેમ તેમ તે બંધનને તોડવા માનવીએ તેના ઉપર થા કર્યા અને છતાં એ સમાજે માનવી ઉપર સખ ઠેકા મેસાર્યો અને પાછું પડ્યું પડ્યું તેમ તેમ તેની કામવાસના ઉત્ક્રમણ, ધર્મની સીમા તોડવા મચી રહી અને યજ્ઞીએ કૃત્રિમ ધર્મે જીવના કપાળમાં તો ગુલામીનો કામ જ દીધો છે આજે પણ સંસ્કૃત ગણતા માનવસમાજને ક્રોધ પ્રાકૃત સમાજોમાં લક્ષસગ્રામની અને કામવાસનાની માત્રા યોગી છે સ્ત્રીની પ્રાધીનતા પણ યોગી છે, કારણ કે ત્યાં લક્ષમધન આટલા જડ નથી.

નાનપણમાં હું લાગ્યો હતો તે નિઃશાળના મહેતાજીને લખવા માટે ગળગાઠી અને લીટીઓ દોરવા આકર્ષી મળેલી હતી આથી વડે લીટીઓ સીધી દોગતી ધરેણીઓ વિષેના પાક અમનવતા એક દિવસ એ મહેતાજીએ વર્ગમાં અમને કહ્યું કે “આપણે ધરેણીઓની જરૂર હોત જ તો ભગવાન આપણને તે પહેગવીને ના મોકલત જ રહે એમ નથી કહ્યું એ જ બતાવી આપે કે આપણે ધરેણીઓ.

પહેગની જરૂર નથી” એ ધીરે રહીને બસા થઈ કહ્યું “સાહેબ, આપણને કપડા પહેગવાની જરૂર હોત જ તો ભગવાન આપણને તે પહેગવીને ના મોકલત જ રહે એમ નથી કહ્યું એ જ બતાવી આપે કે આપણે કપડા પહેગવાની જરૂર નથી” ઉત્તરમાં મહેતાજીને બીજું કંઈ ના સૂઝ્યું ત્યારે સીધી લીટીઓ દોરવાની આજી વડે મારી પીડ સીધી વરી દીધી. પણ ત્યારે તે ગતે જ આકર્ષી ગુમ થઈ ગઈ. જીએ દિવસે મહેતાજીએ આકર્ષી ના બોલેને મારી ઉપર આપ લાલચોળ કરી, પણ આકર્ષી પાછી ના આવી.

માનવસ્વભાવને સળ ને સીનો ચલાવવા ધર્મ આકર્ષીની યોગ્યતા હોય, પણ બ્યવહારને બદલે ત્યાં માનવીને જ સળ ને સીધો ક્રોધ એ ધર્મ-આકર્ષીનો ઉપયોગ થાય ત્યારે તો એ પોતે જ ગુમ થઈ જાય અને આજે એ ધર્મ-આકર્ષી ગુમ થાય છે ત્યારે “હાલ” ધર્મનો નાશ થાય છે.” એમ કહીને શાસ્ત્રીઓ છાતી ફેટે, આપ લાલચોળ દરે આકર્ષીની પેડે ગુમ મતો ધર્મ કંઈ પાછો આવવાનો છે.

માટે જ મેં મારા લેખમાં કહેલું કે લક્ષ ઉપગના જડ બંધન સીધી લે તો પછી માનવીમાં મ્વાભાવિક પ્રકૃતિગ્રેષ્ણ જ રહેશે, બધી વામનોલુપતા ચાલી જશે અને મેં ઉદાહરણ આપેલું કે “અગ્નિમાં ચમચે ચમચે થી હોમ્યે યોની જાળા જરૂર પ્રદાન થશે, પણ આપ તપેલું તેના ઉપર રેડી દીધે અગ્નિ સમૂળગો હોયવાઈ જશે” તેના વિરુદ્ધ કંટુવામાં આનું કે “પણ વાસનાનો દવ હામ્યો છે ત્યાં ક્યા ચમચા બની જવાના” અને પછી ચર્ચાતિ ગમનું ઉદાહરણ ધરવામાં આનું છે પણ ચર્ચાતિ ગમ્યે નાના પુત્ર પાસેથી જીવાની મેગી તેણે ‘દાન’ વર્ગ સુધી સર્વ મંગલના ભોગો ભાગવી કામનાઓનું સમન કરવાનો અખતરો કરી બોલે” એ અખતરમાં તેણે મુખતવિદા દરેલો કે મુદ્ધવિદા કહેલો એ જાણ્યા પછી પોતાનું માન પુરુષને સજાગ્યાની દમીન એ ઉદાહરણ ધન્ય જ્યારે જ્યારના પુગણીએ વડી હાત તો વવાઈ અપદના થાત.

બીજું ઉદાહરણ મેં આપેલું : “ બાળકને લાવતું ખાવાનું ન આપો, આપો તો ય તેને સતોષ ન થાય એમ થોડે થોડે તેને તકલી તકલીને આપો તો લાગ મળતાં તે ચોરીને પણ ખાય. તેને રેતલો ખાવો હોય અને તેને તમે લાકડું આપો, તો એ લાકડું ફેંકી દઈ રેતલા માટે દડ કરશે.” તેના ઉત્તરમાં એમ કહેવાયું છે કે : “ એમ પણ કેમ ન બને કે બાળક આગળ દાખડા મૂકવાથી તે અકસ્માતિયું જ બને ? ” આ ગ્રંથ સામાન્ય અનુભવની વિરુદ્ધનો છે. અને બૂટ્ટેપ્ડ રસેલ કહે છે કે ત્યાં ખાવાની તાણ અને તેથી પ્રતિબંધ હોય છે ત્યાં જ અકસ્માતિયાવેગ આવે છે (Marriage and Morals, પૃષ્ઠ ૨૨૭) અને એમ કહીને એ વિચારક સાબિત કરે છે કે ત્યાં કામવાસના ઉપર પ્રતિબંધ હોય છે ત્યાં જ તે વધી જાય છે. લાઈ અરોક હર્ષ માની લે છે તેમ જૂન હમેશને માટે મરી જાય એટલા માટે નહિ પણ સ્વાદલોહુપતા ણી જાય એટલા માટે સુક્રાહારનો પ્રયોગ છે. કામવાસના હમેશને માટે મરી જાય એટલા માટે નહિ પણ કામલોહુપતા શમી જાય એટલા માટે સુક્રાવિહારનો પ્રયોગ છે.

લાઈ અરોક કહે છે : “ એક જાણી દિસાથી દિસાખોરની જિયાંસા શાન્ત નથી થતી. તો પછી એ શાન્ત થાય ત્યાં સુધી એ ચાહે તેવા અનિવચિત અત્યાચાર એને શા માટે ન ચલાવવા દેવો ? ” એ સંબંધમાં ગાંધીજી આમ કહે છે. “ ચાંચાં મેં વદ દમ પ્રચર કો હુદિ પૈવા કો જા સક્તી ફિ જન્મેં ને પર્યાંત સંઘ્યા મેં દોર કે મુર મેં જાતે કે લિયે તૈયાર હો જાતી હો દોર કો જો ગોમાંસ દાને વા વચ્ચ લગા દેઆ હૈં ઉસે વદ છોડ દેતા બીર ઉગકો પ્રકૃતિ મેં પરિવર્તન હો જાતો । (‘હરિજન-સેવક’)

ગેશક સંસ્કૃતિ સાધવા માટે માનવજાતિએ સંયમ સાધવો ધટે પણ એ પણ સમજતું ધટે કે સૌ માનવીમાં એટલું અંતર્જન નથી હોતું. તેમના ઉપર બાહ્ય બળ ન નાખતાં તેમની નિર્ભજતાને માર્ગ કરી આપવો જ ધટે, નહિ તો એવા માનવી બાહ્ય બળ સામે ખંડ કરીને સમાજ સાધેલી

સંસ્કૃતિનો પણ નાશ કરી મૂકશે. અને આજે એમ શું નથી થયું ? સમાજ ને સંસ્થાઓએ એની નિર્ભજતાની ચાપચાપડી કરી ના ધટે. એને નિર્ભજ કરવાના ઉપાય લેવા ધટે એ સાચું, પણ એ ઉપાય સાચા હોવા ધટે, એ નિર્ભજતાને નીકળી જવાને તેમને માટે છટકાથી (safety valve) રાખો તો જ એ ઉપાય સાચો નીવડે.

કહેવામાં આવ્યું છે કે : “ કામચહારનો જાતીય સહચાર એને આપણે સામાન્ય રીતે અભિચાર કહીએ છીએ. પણ મૂળે તો એ શાખડનો અર્થ ‘વધારે પડતો જાતીય અભિચાર’ એ જ છે ને ? ” પણ કામચહારના જાતીય સહચાર ઉપરના પ્રતિબંધ ઊડી જશે તો એ ‘વધારે પડતો જાતીય અભિચાર’ પછી ‘વધારે પડતો’ નહિ રહે. લામના અભિચારથી અમુક વખત પછી તે વિરોધી માનવીની નવીનતા ઊડી જાય છે અને ત્યારે તે લામ બહાર ડોકિયાં કરતો થાય છે. પણ તેના ઉપર પ્રતિબંધ હોવાથી તેની કામવાસના વધી જાય છે અને લામમાં પણ ‘વધારે પડતો અભિચાર’ કરતો થાય છે. બ. રસેલ કહે છે : પતિપત્ની ” પરસ્પર પૂજ્ય સ્નેહ રાખતાં હોય અને પરસ્પર ખૂબ આસક્ત રહેતાં હોય પણ મોડેપહેલે સતત સહવાસને પરિણામે તેમની કામવાસનાની ધાર બૂડી થઈ જાય છે અને તેને પૂર્વેની પેડે સતેજ કરવા માટે તેઓ બહાર ડોકિયાં કરવા માટે છે.” (૫ ૧૧૨) અને ત્યારે મારા લેખમાં, “ કામચાચીઓ કહે છે કે સ્વયંવર-લામમાં પણ લામનો મોહ કે સ્નેહ ત્રણથી વધારે વર્ષ એક ધારે નથી ટકી શકતો, પછી આકર્ષણ ઓસરતું જાય છે.” એમ જો લખ્યું હતું તેમાં ખોટું શું છે ?

લાઈ અરોક હર્ષ Outline of Rationalism ને આધારે એમ માને છે કે “ દિસક જાતિની માદાઓ પણ પોતાનો આદાર સ્વનંદ રીતે મેળવતી હોઈ હમેશાં એકાચારી (monogamous) સાબુજી રવીર છે.” પણ માનવી તેવો દિસક નથી અને તેની માદા સ્વનંદ રીતે પોતાનો આદાર નથી મેળવતી. તેને માટે પણ એકપતિવ્રત જ દોડું

નેઈએ એમ એ વાક્યથી એ ભાઈ સામિત ગ્વા
માગે છે ? અને માનવપુરુષનું શું ?

અને મોટે ભાગે અનાહારી પ્રાણીઓમા અનેક
લગ્ન હોય છે ઉદાહરિતનાદ પ્રમાણે માનવી અમુક
અનાહારી પ્રાણીના વચન છે માટે તે પણ એ
ભાવથી અનેક નમા ગયે છે એકાન્તથી તેને
સતોષ નથી થતો છતાં એના અતેજલનના રત્ન
ભાવને તમે આતરો તો તમારી સમૃત્તિની વાડા
એ ઈંડા પાડે માટે જ એન કહે છે ' સ્ત્રીપુરુષોને
સખ્ત બંધન ન હોય અથવા તેમનામા પોતાનામાં
નીતિની ખૂબ ઉત્તી લાલના ન હોય તો તેમને
વારવાર અભિચારની પ્રવૃત્તિ થયા વિના નહિ રહે
(પૃ ૧૮૨) જાતીય સંબંધ બાંધવાની સ્વતંત્રતા
આપવા સિવાય માનવીની કામસોજુપતા સમવાની
નથી, પણ સમાજમા એ સ્વતંત્રતા ટિવાજ તરીકે
સ્વીકારવામા નહિ આવે અને સાથે જ જાતીય વિચારો
સબંધે સાચી કેળવણી અપાતી નહિ થાય ત્યાં
સુધી માત્ર એવી સ્વતંત્રતાથી ધાર્યું પડિણામ નહિ
લાવી શકાય " (પૃ ૨૨૮)

અને સતતિ માટે જ લગ્ન છે એમ સ્વીકારીએ તો
પણ ' ભાવિ સમાજે એવી નીતિ સ્વીકારવી નેઈ શકે
એક બાલુએ સતતિનો પ્રશ્ન બાદ કર્યા પછી લગ્નસંબંધ
બહાર મુક્તવિહાર સ્વીકારે નેઈ શકે અને ખીજા મા
તુએ આજના ક્રમ સતતિજનન તરફ વધારે ખ્યાન
આપતું નેઈ શકે " (પૃ ૨૧૨) ' માનુ હુ કે ન્યા
સતતિનો પ્રશ્ન જ નથી ત્યાં બધા જાતીય સંબંધોને
પોતપોતાના ખ્યાનથી બંધાઈ સમાજમા, અને
અમુક પુરુષ અને અમુક સ્ત્રી સતતિજનનની ધ્રુવ
સિવાય સાથે રહેવા ધ્રુવતા હોય તો એ એમની
પોતાની ધ્રુવતાની વાત છે, એમા વચ્ચે માથું માર
વાનો કાર્તે ને અધિકાર નથી " (પૃ ૧૩૨) ' માનુ
હુ કે એ માનવી વચ્ચે શ્રેષ્ઠ અને સૌથી
વધારે મહત્ત્વની સંબંધ તેલક છે એ અનુભવ આજ
સુધી ધણ કરીને નવી થયો તેનું મગજ એ છે કે
પતિ અને પત્ની એક બીજા ઉપર યોગી ગણના
કરે છે એ વાતને સ્કંધ કરતું હોય તો પતિઓએ

અને પત્નીઓએ એનું સમજતા શીખવું નેઈ શકે
કે કમકામ ગમે તે કહેતો હોય પણ તેઓ પોત
પોતાના જીવન-અવહારમા સ્વતંત્ર હોવા નેઈ શકે " (પૃ ૧૧૫)

વળી લેડી બટ્ટેલ્સ એન પોતાના The Right
to Happiness નામે પુસ્તકમા લખે છે " પુરુષ
જ પત્નીઓ કરે તો તેમા ધર્મ જોડું નથી, ને એમ
કરવામા એમને સુખ મળી રહેતું હોય તો અને
તેમ જ સ્ત્રી જ પતિઓ કરે અને તે દરેકથી એક
એક સત્તાન હોય તો તેમા યે કર્મ જોડું નથી, ને
એ સૌને એના જીવનથી સતોષ થતો હોય તો "
મુક્તવિહાર એ સ્ત્રીઓને " લગ્નની ધોસરીમાથી
એકાન્તવાને બહાને પુરુષોની વાસનાના બોલ તજે
દયાવી દેવાની આ તરફીય નથી " એવા ભાઈ
અચોતના પ્રશ્નો ઉત્તર સીના જ ઉપના કથનથી
મળી રહેશે

મુક્તવિહાર તરફના આ પ્રકારના પ્રવાણથી
કામસોજુપતા યોછી ધર્મ જાય કે ન્યા લગ્ન-
સંધાના બંધન પ્રત્યે અને બહુવિહાર પ્રત્યે ધર્મ-
દષ્ટિએ એવાની કેળવણી મળી છે ત્યાં તેનું થવાનો
સંભવ નથી સમોઆ (samoa) દાપુમા મુખ્ય
વિહાર પ્રવર્તે છે ત્યાં કામસોજુપતા નથી એમ મિસ
મીડ પોતાના Coming of age in samoa
નામે પુસ્તકમા લખે છે અને વળી ઉમેરે છે કે
ખિસ્તી પાદરીઓએ પોતાની સંસ્કૃતિને અનુસરીને
ત્યાંના ખ્રિસ્તી થયેલા લોખમા લગ્નસંબંધ અને સ્ત્રી
પુરુષના સંબંધની પવિત્ર મનાતી લાલનાઓ દાખલ
ક્યા છે, તેથી તે ખિસ્તીઓમા જાતીય વિકૃતિ થવા
મારી છે કારણ કે ભાઈ અસૌક કહે છે તેમ " કુદ
ગતને મન અમિતનું મૂલ્ય કાઢો નેઈ શકે એ નથી "
તો ગમાજનું મન્યતુ કે મદાગન્યનું મૂલ્ય પણ કાઢી
નેઈ શકે એ નથી, ને તે કુદગતના નિયમ વિરુદ્ધ જાય તો

ત્યારે સમાજજન્યોએ માનવનિર્મળનાની ગમ્ય
તરીકાની જ નેઈ શકે આધીજ કહે તે પ્રમાણે
સૌ દિલીઓ કરે તો એમ વર્તમા સ્વાભાવ લાની
આપવાની આધીજની બાલધરી હતી, પણ સૌ દિલીઓ

એમ કરી શકે એવા સમજી નથી જ, અને તેથી જ હજી એ આપણે નસીબે સ્વરાજ્યનાં સ્વપ્નાં જ સેવવાનાં રહ્યાં છે. બાઈ મગનભાઈ કહે છે: “ જો એક પણ માણસ કામવાસના કે ધનવાસના કે પ્રભુત્વવાસનાથી પર ધર્મ શકે છે,.....તો માણસને માટે કામલોપપત્તાનો સ્વભાવ દોષી બેસાડવો એ અવૈજ્ઞાનિક એટલે કે દૂષિત નિગમન થયું. પશુઓ લોહુપ છે એમ કેમ કહેવાય? ” ના જ કહેવાય, માટે તો કહું છું કે લક્ષવિષયમાં માનવીએ પાછા વળી પ્રથમ પશુકાંટિએ જવું જોઈશે ને પછી સંસ્કૃતિની સાચી દિશા શોધવી જોઈશે. એ બાઈના તર્કને અનુસરીને એમ પણ કહી શકીએ કે: “ જો એક પણ વિધવા કામવાસનાથી પર ધર્મ શકે છે તો વિધવાવર્ગને માટે કામવાસનાનો સ્વભાવ દોષી બેસાડવો એ અવૈજ્ઞાનિક એટલે કે દૂષિત નિગમન થયું. ” અને ત્યારે તો વિધવાવર્ગને પુનર્વિવાહની સ્વયંમતા આપવી એ પણ બાઈ મગનભાઈને મને અવૈજ્ઞાનિક એટલે કે દૂષિત નિગમન થયું! એમ જ ને? ત્યારે એ બાઈએ જાણવું જોઈએ કે જ્યતમાં કોઈ વિરલ માણસ એ વાસનાઓથી પર ધર્મ શકે માટે સૌ મે ધર્મ શકે એવો નિર્ણય આપવો એ અવૈજ્ઞાનિક છે; ગીતાના વર્ણવેલા ત્રિગુણાત્મક લોક તો સદાય રહેવાના. ગાંધીજી કહે છે પ્રમાણે કરનારા અમુક હિંદીઓ હતા જ, પણ સર્વે તે પ્રમાણે ન કરી શક્યા, માટે તો આપણે સ્વરાજ્ય પામી શક્યા નથી. અને બાઈ મગનભાઈ પોતે જ ગીતાનું વાક્ય ટાંકીને મારા કથનને પુષ્ટિ આપે છે: “ હજારો મનુષ્યોમાં કોક જ્ઞાનપૂર્વક સિદ્ધિ પાછળ પડે છે, અને એમ મંડનારામાં કોક ફાવે છે; અને એવા ફાવનારામાં પણ સૌ દક્ષ સત્ય પ્રાજ્ઞ પ્રવૈરો તો વળી કોક જ હોય છે. ” પણ ત્યારે બાઈના હલકા નું શું? જે બિચારા અશક્ત છે તેનું શું? બેશક એ બાઈ કહે છે તે સ્વીકારું છું કે: “ પ્રવૈર આ પરથી એવો અર્થ નથી નીકળતો કે, માટે કોઈએ તે રસ્તે જવાની જરૂર નથી. ” બેશક જવું જ જોઈએ.

‘ અને માટે તો મેં મારા લેખમાં લખ્યું જ છે કે: “ સમાજસેવાને અર્થે વૈરાગ્યની પ્રજ્ઞા પ્રેરણા

મળે જ માનવી સંન્યસ્તને અધિકારી બને છે, તેમ જ સમાજસેવાને અર્થે વંશવર્ધનની પ્રજ્ઞા પ્રેરણા મળે જ માનવી લક્ષ્મીને અધિકારી બને છે. પણ ઉત્તરાવસ્થામાં સૌએ મંન્યસ્ત લેવું એવી યોજના સમાજમાં જાગી, ત્યારથી સંન્યસ્તસંસ્થાની પવિત્રતાનો નાશ થયો. એ જ પ્રમાણે પૂર્વાવસ્થામાં સૌએ લક્ષ કરવું એવી યોજના સમાજમાં જાગી ત્યારથી લક્ષસંસ્થાની પવિત્રતાનો નાશ થયો. ” (‘ લક્ષપ્રખ્ય ’, ૪૬૨). અને હજારમાં જે ઝોકાં પિરલે ઉગત બાળનાએ લક્ષ કરવું હોય તે લક્ષ કરે અને તેવને માટે મારા ‘ લક્ષપ્રખ્ય ’ પુસ્તકમાં ‘ લક્ષ્મીને કદવાણુહેતુ ’ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. એવાં લક્ષ તે માનવસંસ્કૃતિ છે. આજનાં લક્ષ તો મેંદે બાએ વિકૃતિ જ છે.

અને એ બાઈ મગનભાઈ ‘ સો દક્ષ સત્ય ’ કહે છે કે મારા લેખમાં તો એ બાઈ ‘ અર્ધસત્ય ’ જ લખ્યું છે. હું સ્વીકારું છું કે મને તો જે અર્ધસત્ય પણ લાખ્યાં તે જ ઉપેર હું તો ચાલી શકું, પણ એ બાઈએ પોતાના લેખમાં ‘ સો દક્ષ સત્ય ’ નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું હોત તો મને તો બહુ લાભ થાત જ. મને તો એમ જ લાગ્યું છે કે સંપૂર્ણ સત્ય તો કોઈને ય લાખ્યું નથી, સૌ સત્યના શોધાત્મગામીના પ્રવાસી છે. અને સંપૂર્ણ સત્ય જેવું કંઈ દરો કે કેમ તેની જ મને તો શંકા છે! પ્રખ્યાત ચિંતક શેમે શેલાં કહે છે: “ સતત બદલાતા આ વિશ્વમાં જે સત્ય કહી બદલાતું નથી તે જૂઠાણું છે, અથવા તેના કરતાં મેં ખરાબ છે. ” (‘ પ્રસ્થાન ’, નંબર ૧૯૯૫, ૫૪ ૧૮૨). ત્યારે ‘ સો દક્ષ સત્ય ’ જેવું કોઈ હોઈ શકે ખરું?

“ સમાજમાં ને પ્રાણીસૃષ્ટિમાં કલહ જ ધોરણ છે, ” એ વાત બાઈ મગનભાઈ નકારે છે. આત્મચક્ષુને માટે જીવનસામગ્રી મેળવવા સારુ વિશ્વમાં સર્વત્ર કલહ પ્રવર્તી રહ્યો છે એ અવલોકનથી તુરત સમજી શકાશે. ગાય અને માણસ વચ્ચે એ કલહ નથી પ્રવર્તતો, કારણ કે એ બેની જીવનસામગ્રી એક જ પ્રકારની નથી, પણ ગાયગાયની અને માણસ-

માનુસની જીવનસામગ્રી એક જ પ્રકારની હોવાથી ગાયગાયમાં અને માણસમાણસમાં એ જીવનસામગ્રી માટે કંઈક અવર્ત છે, ગાયના એટલે માણસમાં પ્રકટ રૂપે નહિ તો સુક્ષ્મ રીતે એક જ જનિતિ વચ્ચેના એ જીવનકલહને એટલા જ માટે સ્વજનિતિશુભતા પણ કહેલામાં આવે છે. કેટલાંક પ્રાણીઓમાં તેમ જ માનવીમાં અનુભવે એ ભાવ પ્રકટથો કે અનુક સંજ્ઞામાં દળ બાંધીને રહીએ અને પરસ્પર સાહાય્ય કરીએ તો જીવનસામગ્રી સરળતાથી મેળવી શકાય. ત્યારે કોષાટકીનના વર્જુન પ્રમાણે એવા સાહાય્ય-સમાજો ફાટી, મધમાખી વગેરે પ્રાણીઓમાં તેમ જ માનવીમાં ઉદ્ભવ્યા.

“યુરોપીય સમાજશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનવિકાસ ૧૯મા સૈકાની આ પોતાની શૂઠમાંથી ૬૭ નીકળી નથી શક્યા.” એમ જણાવીને લાઈમગનભાઈ લખે છે: “શ્રી. નરસિંહભાઈની લખાણો જોતાં તે એ જ પેઢીને વળગી રહેતા લાગે છે. બે એક પેઢી પછી પણ તેમને એ વાદમાં મૂકાયત શકે ૬૭ નથી લાગી.” પણ મેં બર્ટ્રેન્ડ રસેલના જે પુસ્તકના આધાર આપ્યા છે તે Marriage and Morals પુસ્તક તો આ જ દશકામાં-પ્રથમ ઓક્ટોબર ૧૯૨૯માં-લખાયું અને તેની પાંચમી આવૃત્તિ ૧૯૩૨માં પ્રગટ થઈ છે. જતાં પાછવે તો લાઈમગનભાઈ તો સુખેથી હાલી શકે છે કે “કમલાએ છેલ્લામાં છેલ્લી ગણાતી આજની સમાજવૃદ્ધિઓ પણ ગણા જમાનાના આ જ ભ્રમમાં ભરાઈ પડેલી છે.” અને લાઈમગન-ભાઈની સમાજવૃદ્ધિ?

ભાઈ મગનભાઈ કહે છે: “માણસે ‘કાયમની ચિંતા ટાળવાને માટે અને તેટલો આદારસંસ્કૃત દેવતા માંજો’ એટલે કે, તેના રવજાવમાં આ એક લક્ષણ છે, જે પશુઓથી ભિન્ન છે.” એમનું એ તારણ બોટું છે. ‘કાઠી કણ સંમદ કરે’ છે, અને મધમાખી મધપ્રવામાં મધ સંમદ કરે છે, ને પણ એ જ દેવજી. એટલે એ વિષયમાં માનવી પશુથી ભિન્ન છે તે પ્રકારએ નહિ, પણ પ્રમાણએ જ. અને આદારઆગમી માટે અમુક કહે છે કે Man

takes the line of least resistance, પરિણામે તો સમાજમાં આ બધી આર્થિક દુરવસ્થા બની થઈ છે. એ વસ્તુએ-ધનવાદ-તો ચોરી, લૂંટ આદિ વસ્તુઓને જન્મ આપ્યો છે, જેમ લાંબની જડ સંસ્થાએ વ્યભિચાર, અપદરજી આદિ વસ્તુઓને જન્મ આપ્યો છે.

ભાઈ અરોહ હર્ષ મારે માટે લખે છે કે: “પૈસા જેવી જડ વસ્તુને લઈ જેવી જીવંત સંસ્થા સાથે સરખાવવામાં પણ એમણે બિચારી કરી છે.” પણ પૈસા જેવી જડ વસ્તુને માણસ ‘સ્વામી’, ‘ધણી’, ‘માલેક’ થઈ પડ્યો છે, બગાવત તેવી જ રીતે યુરોપીયોને જડ જેવી માની તેઓ ‘સ્વામી’, ‘ધણી’, ‘માલેક’ થઈ પડ્યો છે, પૈસાની પેટે તેને પૂરી રાખી તેનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે; અને સ્ત્રી ઉપર પોતાની માલગી કામગીરી કરી દેવા માટે તો ‘લગ્ન જેવી જીવંત સંસ્થા’ને એણે જડ કરી મૂકી છે. એમાં એ ભાઈને બિચારી નથી લાગતી!

ભાઈ અંગામાત્ર પુરાણી લખે છે કે: “લગ્ન વિશે શ્રી. નરસિંહભાઈ એવી રીતે દલીલ કરે છે કે બધે લગ્નની સંસ્થા પ્રયોગો વગર જ એકદમ ઓચિંતી જ દુનિયામાં આવી થઈ ન હોય!” એ ભાઈ માને છે એટલે લગ્નસંસ્થાના ઇતિહાસમાં હું છેક જ બાજક નહો. હું તો માણસજનિતિની ઉત્પત્તિ વિકાસ-ક્રમે માનું છું અને તેની લગ્નસંસ્થા પણ વિકાસક્રમે આજની રીથિતિએ આવી પહોંચી છે એમ માનું છું, એ બધું બાણવાની એ ભાઈને પરવા દોય તો માટે ‘લગ્નપ્રથમ’ પુસ્તક વાંચે. ભાઈ અરોહ કહે છે કે: “મનુષ્ય આજની ક્રાંતિને, જીવનસૃષ્ટિની અંધમ ક્રાંતિમાંથી વિકાસ સાધીને, પહોંચ્યો છે.” “આજ સુધીની બધી જ સંસ્કૃતિઓ લગ્નસંસ્થાનું પાવિત્ર્ય સ્વીકારીને બની થયેલી” છે, ત્યારે એ ભાઈ શું એમ કહેવા છાડે છે કે આજની ક્રાંતિ શું સુદર ને પવિત્ર છે? ‘સુવચન સમાચાર’ના લેખક અનિ ‘સંસ્કૃતિની ટોચ’ તરફનું પ્રવાણ માને છે? એમ હોય તો આજની civilization ને ટાઈટલ devilization અને અમુક અંગ્રેજ લેખક syphi-

limitation શા માટે કરેલ? અને આજે પ્રવર્તી રહેલી આ રિયલિતે બાર્ડ અથોડ 'પાશવના ઉપર માનવતાનો વિનય' માને છે?

બાર્ડ અંબાલાલ પુરાણી પૂછે છે કે: "શ્રી. નરસિંહભાઈ આપજીને એ જતાવશે ખરા કે એમણે જતાવેલા સ્વેચ્છાચારના ઉપાયમાં સીરીસિસ-ચાંદી પરમિયો-વજેર આધિએ કવી રીતે આપોઆપ અટકી જવાના છે?—કે ઉલ્લટા હાલ ને તેથી વધારે પ્રચાર પામશે?" મેં મારા લેખમાં જણાવ્યું જ છે કે "સમાજે લગ્નસંસ્થા ઉપરનાં જરા બંધન ધીરે ધીરે શિથિલ કરતાં જવું અને અતે તેનો સમૂળ નાશ કરવો એ જ આજની ભયંકર દુર્દશામાંથી નીકળવાનો એકમાત્ર માર્ગ છે. આ માર્ગ વિપ્લવથી નહિ પણ વિકાસથી ઘટ્ટ રીતે સધાશે." "એવા લગ્નદીન સમાજમાં વેસ્થાસંસ્થા તો ક્યારની જે બીડી મઈ હશે. અને લગ્નજનિત શારીરિક અને માનસિક રોગો પણ હુમ થઈ ગયા હશે" એ સંગપે બ. રસેશ પણ કહે છે કે: "સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે આવા રોગોનો નાશ કરવા માટે, ઔષધ ઉપરાંત વૈષ્ણસંસ્થાને સકંડથી લેવી એ જ ઉપાય છે. હવે સંસ્થાને સંકલ્પવા માટે જીવાન રૂપરૂપોને ભત્રીય સંબંધની વધારે સ્વનંત્રતા આપવી એ જ ઉપાય છે." (૫. ૨૨૯).

બાકી આજની રિયલિતે ચાપાચાપડી કરીને કે થીમડાં મારીને કે રંગરોગાન લગાવીને કાયમ રાખવાથી તો Syphilization વધે જ જશે અને બીજી નવું નવું શું નહિ થાય તેની તો કલ્પના થ કરવી અશક્ય છે.

અને ત્યારે આ સર્વે રોગોના ઉપાય વર્તમાન લગ્નબંધન શિથિલ કરતાં જવું એ જ છે. મેં મારા લેખમાં જણાવ્યું જ છે કે "માનવસ્વભાવની નિર્બળતાએને ખ્યાનમાં લઈ રસિયાએ લગ્નબંધન શિથિલ કરવા માંડ્યાં છે તે લગ્નદીન અવરજા તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું—છે. એ માર્ગે તેણે વિકાસ કરવા માંડ્યો છે, તેનું આપણને લક્ષ્યાવતું ભયંકર પરિણામ નથી જ આવ્યું, બિલકી ત્યાંની વેસ્થાસંસ્થા હુમ થતી

આવી છે." આ મારા ઉલ્લેખ ઉપર સંકા લાવી બાર્ડ મગનભાઈ લખે છે કે: "રસિયાએ જીવું નિદાન કરવા માંડ્યું છે એમ લેખક કહે છે. આ હકીકત સાચી છે કે? અને કેટલાં વર્ષ જૂની એ હકીકત છે? કાંઈ પુરાવામાં ઉતરી નર્ત વારી થયેલી ધણી વાતો અહીં તાજ નવી માનીતે ચલાવાય છે, એટલે ચંકા કરું છું." છેક આ જ દશકામાં—સં. ૧૯૩૨ માં—મૃદક થયેલી, રસેશના Marriage and Morals પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિમાંથી નીચેની હકીકત આપીને એ બાર્ડની સંકાતું નિવારણ કરવા પ્રયત્ન કરું: "રસિયા સિવાય કોઈ દેશમાં અને કોઈ કાળે જ્વતીય સંબંધની નીતિ અને સંસ્થાઓનું (લગ્નનીતિ અને લગ્નસંસ્થાઓનું) શુદ્ધિવિવેક ઉપર નિર્માણ થયું નથી. આ વિષયમાં મોલિયેટ રસિયાની લગ્નસંસ્થા સંપૂર્ણ છે એમ કું નથી કહેતો, પણ એટલું તો કહું છું જ કે બીજા દેશોની અને સર્વકાળની સંસ્થાઓની પેઠે રસિયાની લગ્નસંસ્થા વહેમમાંથી અને ક્લિતમાંથી નથી જ ઉદ્ભવી." અને બાર્ડ અંબાલાલ જણાવે છે કે: "રસિયામાં લગ્નબંધન શિથિલ કરવાનો પ્રયાસો થયા છે એ સાચું છે, પરંતુ તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે કે ત્યાં લગ્નો સ્થાયી થવા માંડ્યાં છે." સારી વાત છે. સાચી ને ઉત્તમ ભાવનાથી લગ્નો સ્થાયી થવા માંડે એ જ ઈષ્ટ છે. અને ત્યારે આપણે પણ એવી સાચી ને ઉત્તમ ભાવનાથી લગ્નો સ્થાયી થાય એમ કરવું હોય તો આજનાં લગ્નબંધન શિથિલ કરી જ નાખવાં ઘટે. પછી વળી ત્યારે તેમાં સડો પેસશે ત્યારે વળી તે સમયનો સમાજ તે સડો દૂર કરવાના ઉપાય ચોજા લેશે. રસિયાએ એ પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે એ જતાવે છે કે કામમાં કમ એને એ પ્રયોગ વિશે શ્રદ્ધા તો છે જ, પછી પરિણામ ગમે તે આવે, જાણું તો નહિ આવે.

બાર્ડ સુરેશ દીક્ષિતના વાક્યનો ઉધિ જ અર્થ કરી બાર્ડ અંબાલાલ પુરાણી પોતાની વાત સાચી કરાવવા લખે છે. "શ્રી. સુરેશ દીક્ષિત એગ્રીમાના શરીરના બે દુકડા થઈને બેને જુરા એકજ તરીકે જીવનનો આરંભ કરે છે એ હકીકતમાં આપણને

સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ તેની કાંઈક ઝાંખી થાય છે." પણ ભાઈ સુરેશ દીક્ષિત તો સાચી રીતે લુહુન્નર કહે છે કે ત્યારે એમીશા "યુષ્ત શરીરનું" થાય છે ત્યારે કદા તેના શરીરના એ કદા થાય છે. અને જાને કદા લુહા છવ રૂપે છવે છે. આમ છવનને પહેલે પચધિયે જનિભિન્નતા નથી " એટલે સ્પષ્ટ છે કે એ બે કદા સમાન છે. તેમાં કાંઈ સ્ત્રી કે કાંઈ પુરુષ નથી. ત્યારે એમાં ભાઈ અંબાલાલને 'સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ તેની કાંઈક ઝાંખી' ક્યાંથી થઈ?

મેં જતલુવેલું કે: "ક્યુ", સત્યકામ જગાત્, કૃપાઆર્થ, કોણઆર્થ, શુદ્ધેવ, બ્યારાવરે અનેક યુગ-પુરુષો અને ચક્રાન્તકા જેવી ભવ્ય ભારતમાતા-એ બધાં એવા મુક્તવિદારનાં જ સંતાન હતાં, અને આર્થોનાં એ સંતાન માટે તો આજે પણ આપણે અભિમાન લઈએ છીએ" એ સંબંધે 'પ્રજાપંથુ' મને યાદ આવે છે કે "એ બધાંએ કુટુંબની રીતસાતે જાળ્યાં હતાં એ વાત તે બહી જાણે છે" જાણે હું એમ જ કહેતો હોઉં કે મુક્તવિદારની અવરધમાં કુટુંબ જેવું કંઈ દરો જ નહિ, ને તેમનાં મંતાન રચનાની ઈટલી પેઢે રચનાં જ જાણશે. અને વળી સત્યકામ જગાત્ની માતા જગ્યાલી તો છવનબર કુંવારી રહી પરપુરુષોની સેવામાં રહેતી છતાં યે સત્યકામ જેવા પુત્રને એણે જાણેથી હતા એ વાત 'પ્રજાપંથુ' બહી જાણે છે.

એક લેખકનું એક વાક્ય મેં મારા કલ્પના આધાર માટે લીધું એટલે એ લેખકનાં સર્વ વાક્યને માટે આધારરૂપ માનવાં જ જોઈએ એમ માનીને ભાઈ મગનભાઈ લખે છે 'કે: " 'ધર્મ' કે એવા શબ્દોથી એ (નરસિંહભાઈ) નક્કરત રાખે છે. છતાં એવા ધર્મમાં નહિ માનનાર એવા ભઈદરિના મુક્ત-વિદારને પોતાના કામ પૂરતાં ઉતારે છે અને એ કહેવાનું છોડી દે છે કે ધર્મ દિ લેખકવિરોધી વિરોધી વર્ગના હોના: પશુમિ: સમાના: ।" જાણે ભાઈ મગનલાલ બાઈજીવમાંથી 'કે કુરાનમાંથી એક વાક્યને પોતાના આધાર માટે ઉતારે એટલે એ પુરતકના શબ્દભાગને એમણે અલગવાક્ય માનવું જોઈએ ! ભૂઈદરિના એમણે ટાંકેલા વાક્યને એક રીતે પ્રમાણભૂત માનું

છું કે માનવીએ જાણે કરેલા કપોતકલ્પિત મેધ-ધર્મ પદ્ધતિમાં નહિ-માનવીમાં જ છે. અને વળી તેને પકડીને જાળવી રાખવા હમરો ધર્મના જામાં ક્યાં છે એટલી માનવોની વિશેષતા છે ખરી, બાકી સમાજ-ધર્મ તો કીડા મધમાખી જેવાં સમાજ બાંધી રહેનાર સૌ પ્રાણીમાં છે, એટલે એ પ્રાણી ને માનવી એ વાતે સમાન છે. માનવીમાં તેનો વધારે વિકાસ થયો છે એટલે એ પ્રાણીમાં અને માનવીમાં જે ભેદ છે તે પ્રમાણભેદ જ છે પ્રકારભેદ નહિ જ.

કુટુંબની કદું છું કે કામગીરાના બેપર દૈનિક સંબંધ રાખવા ગમે એટલાં ને એવાં બંધનો મૂકા, કાલકા પશુ કદો, પશુ પ્રાકૃતિક નિર્જાળનાને લીધે માનવી એ બંધન ને કાલકા તોડે જ જવાનો છે એમ સર્વ દેશનો ને સર્વ કાળનો ઇતિહાસ પોકારી પોકારીને સાબ પડે છે અને દરેક દેશના ને દરેક કાળના સમાજસુધારકા એ વાત સારી રીતે સમજે છે. માટે તો કાલે કાલે સ્મૃતિઓ બદલાયે જાય છે-એમ એવાં બંધન નાખ્યાં ને કાલકા ક્યાં છતાં સૌ વિધવાઓ વૈધવ્યસંયમ નથી જ પાળી ચકી. એટલા માટે તો તેમાંના અપવાદને અપવાદીને પણ સરકાર ને સ્મૃતિઓએ તેમને પુનર્જીવની સ્વન-ત્રતા આપી જ છે. વાંદા ને વિધુરો સંયમ નથી પાળી ચકવાના એમ જાણીને એમને સક્રીની જોગવાઈ કરી આપવા માટે પણ આજે આપણી સરકાર અનેકખનીયકને છેલ્લા માટે કાલકાની ચોળના કરી રહી છે. ગમે તો સ્વયંવરપ્રસ થયું હોય તોપણ ને કરનાર સોપુરુષ એ લગ્નથી વખત જતાં કંટાળી જાય, તેમજુ લગ્નજીવન અસલ થય જાય છતાં યે તેમને ગમે કદીની પેઢે સાંકળ બાંધી રાખી તેમને ફર્યા થવા ન જ દેવાં એવું પરિણામ ભણકર આવે, એમ માનીને તો આજની સરકાર લગ્નવિધિદના કાલકાની ચોળના કરી રહી છે. આ બધાં પ્રયાણો અનિસદમ રૂપે પણ બદલિદાર-માંથી મુક્તવિદારની દિશામાં નથી થતાં ? અને સંતનિર્મિતની ચોળનાઓ પણ ?

અને આ જવા કાંઈક વિદ્વ ભાવનાભાગ હોક થયુ હિન્મત ચર્ચો કરી રહ્યા છે. તેવી જ રીતે મારા

વિચારો વિરૂદ્ધ ચર્ચા કરનાર પણ એવી ભાવના-ભક્તિથી જ એમ ચર્ચા કરી રહ્યા છે, શક્યતાની દૃષ્ટિથી નહિ. એમ ભાવનાથી (sentiment થી) હા-હો કર્યે તેમની ભાવનાને માન આપી પ્રકૃતિ પોતાના અચળ નિયમ ફેરવશે એમ જો તે માનતા હોય તો ભીંત ભૂલે છે ! પ્રકૃતિ તો પોતાના અચળ નિયમમાં એવી અચળ છે કે ગમે તેવાની ચે પરવા કરતી નથી. કાગળ ઉપર ગમે તેટલી ભાવનાઓ ચીતરે, પણ પ્રસંગ આવ્યે દૂધમાં ખાંડ ઝોગળી નવ એમ કાગળ ઉપરનાં ચિત્રામણ પ્રકૃતિનિયમની વિરુદ્ધમાં હશે તો ઝોગળી જવાનાં છે, અને એટલા માટે તો મેં કહ્યું જ છે કે “લાખમાં એક પણ માણસ એવું છે જે છાતીએ હાથ મૂકીને કહી શકે કે મેંશક હું શુદ્ધહૃદય છું ?”

મેં જોયું છે કે મારા લેખ વિરુદ્ધના બધા દીકાકાશએ મારા વિચારોને મેતિ નેતિ કહીને અવગણ્યા છે. પણ આજે લગ્નસંસ્થામાં ભ્રષ્ટ રિથિતિ ફર્સ્ટ છે એની તો કોઈએ ના નથી પાડી, છતાં ચે એ રિથિતિનાં મૂળ કારણ કે તે રિથિતિના નિવારણના ઉપાય પણ કોઈએ બતાવ્યા નથી.

અને બાઈ અંશક હર્ષે તો મને ‘આચી ચ વધુ જડખતોડ જવાબ’ આપવામાં રાચે છે ! જ્યુએમએ સમજવું જોઈએ કે જડખતોડ જવાબ આપવાથી અથવા માથાતોડ લાડી વાપરવાથી પ્રકૃતિ કંઈ પોતાના નિયમ બદલવાની નથી. અને એવા જડખતોડ જવાબ કે માથાતોડ લાડી એ કંઈ આ મુગળી નતીનતા નથી. રસેલ કહે છે કે : “નૈતિક વિષયોમાં કાન્તિનો પ્રચાર કરનારા ઉપર, જેમ સોફ્ટિસ ઉપર તેમ, આરોપ મુકાવાનો જ કે તેઓ જીવાનિયમને બગાડી મૂકે છે.” (પૃ. ૨૪૨). અને ગેલિલિયો, લ્યુથર, હેવલેક એલિસ અને સ્વામી દયાનંદ-એ સૌને એ આરોપની પ્રસાદી મળી છે ! ત્યારે એથી ડર્યે તે કેમ પાલવે ?

અને ‘ગુજરાતના જીવાનોને ગાળ’ આપ્યાનો લાસ લાઈ અંશક હર્ષે મારા કયા શબ્દોમાં થયો તે એ બાઈ કૃપા કરીને બતાવશે ? હું તો સૌને પ્રાર્થના કરું છું કે મારા વિચારો “ગમે તેટલા ભયંકર લાગતા હશે તો ચે આજની ચિરસ્થાથી જડ લગ્ન-

સંસ્થાથી ઉત્પન્ન થયેલા અને સમાજમાં ભયંકર રૂપે પ્રવર્તે રહેલા મહારોગમાંથી નીકળવા માટે એવા ભયંકર પણ વિચારો કરવા જ જોઈએ.” અને ગુજરાતના જીવાનોને તો રોગે રોલાંના શબ્દોમાં પ્રાર્થના કરું છું કે : “જીવાનો, આજના જીવાનો, અમને તમારા પગ તળે કચડી, આજે બદલા કૂચ કરો. અમારા કરતાં વધુ મહાન અને વધુ સુખી બનો.” (‘અસ્થાન’, જે ૧૯૯૫, પૃ. ૧૮૧).

અને છેવટે ફરી કહું છું કે : “મારા આ વિચારો સર્વશાસક છે કે સર્વદાસક છે એવો દાવો હું કરતો નથી.” અને છતાં પ્રાર્થના કરું છું કે એ વિચારોને નાણી જોવાને એ માર્ગે પ્રયાણ તો કરી જીએ. “એને અજમાવી જોયા વિના જ એ અશક્ય છે એમ કહી દેવું એ કંઈ જ્ઞાતિ નથી.” (ગાંધીજી : જીવનચીત્રો કાવડો, પૃ. ૪૨૯). બાકી પશ્ચિમના લોક મૂર્ખ છે, એમને સાચી સંસ્કૃતિનું કંઈયે લાભ નથી; પૂર્વના જ લોક સાચી સંસ્કૃતિને ઝાળખે છે, એ મિથ્યા-ભિમાનથી બાપદાદાની મૂર્તિ ઉપર જીવવામાં જ રાચી રહેવું એથી તો આપણા નાશનો માર્ગ મોકળો થવાનો છે.

એક વાત વચમાં કહેવી રહી ગયેલી તે કહી લઉં : મેં લગ્નસંસ્થાને ધનવાદની માતા કહી છે. બાઈ અબાલાલ પુરાણી કહે છે : “શ્રી. નરસિંહભાઈ મૂર્તિવાદને સર્વ અનિર્દોષ મૂળ ગણાવે છે. પરંતુ દિંદેને માટેનો બલહારુ ઉકેલ કેવો હોવો જોઈએ તે વિષે કંઈ દિશાદર્શન કરાવતા નથી.” મેં મૂર્તિવાદને ‘સર્વ અનિર્દોષ’ નહિ, પણ ‘સર્વ આર્થિક અનિર્દોષ’ મૂળ ગણાવ્યું છે. આ લેખમાં તેની ચર્ચા અપ્રસ્તુત છે. આ લેખના વિષય સાથે મૂર્તિવાદને જે સંબંધ છે તે જ મેં બતાવ્યો છે, તેને માટેનું દિશાદર્શન યોગ્ય વિચારણા કરાવી રહ્યા છે. અને છતાં ચે હું તો માનું છું કે : “ધનવાદનો નાશ કરવાના આજે પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે, પણ તેની માતાનો-ચિરસ્થાથી જડ લગ્નસંસ્થાનો-નાશ કર્યે ધનવાદનો નાશ તો આપો-આપ થઈ જશે.”

ગુજરાતના વિચારકો, જડખતોડ જવાબ આપવા માટે નહિ, પણ સમાજસુદ્ધિને માટે આ વિષય ઉપર અંબીર વિચાર કરશે એવી મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

આપણો કાપડનો ઉદ્યોગ

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપદ

કપાસ - એનો આદિ દેશ ભારત

હિંદના કાપડની શ્રેષ્ઠતા

કપાસ એ કાચાં દ્રવ્યોનો રાગ છે. આને કપાસની મુખ્ય પેદાશ અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં થાય છે. દર વરસે દોઢથી બે કરોડ માંસડીઓ કપાસ ત્યાં થાય છે, પરંતુ ત્યાં કપાસ થવા માંડેની હજી એક જ સદી થયેલ છે. કપાસનો નિષ્પન્નવાદ આદિ દેશ તો હિંદ જ છે. આને હિંદનો નંબર એમાં બીજો છે. હિંદમાં આને દર વરસે પચાસથી સાઠ લાખ માંસડીઓ જેટલો કપાસ પેદા થાય છે. હિંદમાં પ્રાચીન કાળમાં કપાસ ઉત્પન્ન કરતો તેના પુરાવા તરીકે મધ્યેવીની એક ખર્યા છે. એમાં રૂનાં વસ્ત્રો વિશે ઉલ્લેખ છે. અશ્વપાપન શ્રૌત સૂત્રોમાં પણ એનો વિશેષ હારો છે. મનુએ તો એ વિશે સ્પષ્ટ લખ્યું છે. પ્રિયતી સનતી પહેલાંના ગધા શ્રીક લેખકો હિંદના કાપડ માટે લખી ગયા છે. ઈસુના ૪-૫ પહેલાં ૧૫૦૦ વરસો અને તેના ૪-૫ પછી ૧૫૦૦ વરસો એ હિંદના કપાસનાં જ્ઞાત્રેણાં વચ્ચેના ઈસ્ત્રાનાં વર્ષો હતાં.

હિરોડોટસ, સિકંદર સાથે ગયેલા ઇતિહાસકારો, સ્ટ્રાબો અને પ્લીની-આ સર્વે પ્રાચીન લેખકો 'હિંદમાં એક જાતના હોડ ઉપર બેઠા થાય છે' તેમ કહી નવાઈ તરીકે કપાસનું સ્થાન કરે છે. રોમન સામ્રાજ્યના સમયમાં હિંદમાંથી રૂનાં વસ્ત્રોની આયાત ત્યાં કરવામાં આવતી. તે વખતે કાપડનો ઉદ્યોગ માત્ર શ્રીમતિ કરતા. મધ્યયુગમાં આરબો હિંદમાં જાતની એક નમૂનાના કાપડને વિશે લખી ગયા છે. પ્રસિદ્ધ મુસાફર માર્કોપોલો હિંદમાં 'કારોમંડળ-કિનારાનાં શહેરોમાં થતાં સુંદર જાતનાં વસ્ત્રોનું વજૂન કરે છે. યુરોપમાં સત્તરમી સદી સુધી મનાતું કે હિંદમાં એક જાતના હોડવા ઉપર બેઠાં પાકે છે! એ કલ્પનાનાં જ્ઞાત્રેણાં ચિત્રો હજી મળે છે. હિંદમાંથી કપાસ ઉગાડવાની રીત આ પછી ચીનમાં ગઈ

કોઈ પણ આધુનિક યંત્ર ન કાંતી શકે એવું બારીક સતર હિંદની સ્ત્રીઓ હાથથી ચાલતા રેડિયા ઉપર કાંતતી, પાદશાહોની હરમો માટે આ બારીક કાપડ જાતનું. એક વીંટીમાંથી આખો તોડો પસાર થઈ જાય તે એને જંગાળામાં ગોરો છે. હવે એવા જૂના નમૂના થોડા જ રહ્યા છે, પરંતુ એક જમાનામાં એ સામાન્ય વાત હતી. પાદશાહ ઓરંગઝેબની શાહમદી અવજુનિસાની સાત સાત પંડાળાં પહેવીં છતાં મર્યાદા સત્તવાઈ નહોતી તે વાત જાણીતી છે. યુરોપિયન લેખકો તાલુખી સાથે લખી ગયા છે કે જંગાળના દાઢાં સહેરમાં જાતની મલમલ ધાસ ઉપર પાથરી હોય તો ખબર ન પડે કે ત્યાં કોઈ વસ્ત્ર પડ્યું છે. સને ૧૬૬૦ માં ટ્રેવેનિયર લખી ગયો છે કે હિંદી વસ્ત્ર જે કોઈ પહેરે છે તે છોટી વસ્ત્ર-વિહોળો જ લાગે એવાં બારીક એ વસ્ત્રો હોય છે. અદારમી સદીમાં લેકસામરના વજૂકરો હિંદી બારીક સતર મંગાવેને કામળ વસ્ત્રો વણતા. ટ્રેવેનિયરે લખ્યું છે: ધરાવતો એલચો પોતાના શાહ માટે રત્નજડિત તાળિયેર હિંદમાંથી લઈ ગયો. શાહે તે જોઈયું તો અંદરથી અત્યંત સુંદર રંગોન અને રવચ્છ મુલાયમ કાપડનો કે ૩૦ વારનો તોડો નીકળ્યો!

હિંદના કાપડની જૂની પેદાશ

કપાસ અને કાપડ એ મૂળ હિંદનાં જ પાલિત છે એ હવે નિર્વિવાદ કંઈ છે. એની જાતો પણ અનેક હતી. મસલીપટ્ટમમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રંગીન કાપડ જાતનું. દાઢાંમાં બારીક મલમલ જાતની. અષ્ટાવાદ અને જાતા-રશમાં કિનજાળ જાતનું. કાલીકટમાં કેસીકે નામનું કાપડ જાતનું. જાલાતમાં ખાસ અરબ-સ્તાન, મલાકા અને બ્રહ્મદેશ માટે કાપડ જાતનું.

ગુજરાતમાં બનતું કાપડ ધરાવે તાર્તરી, તુર્કી, સીરિયા, અરબસ્તાન, બાર્બરી, અને ઇથોપિયા ખાતે વેચાતું.

હિંદમાં લાખો રેટિયા, ચરખા અને શાળો ગૃહઉદ્યોગમાં રોકાયેલા હતાં. દોડ કરોડ માણસો એમાંથી ગુજરાત મેળવતાં હતાં. મરે લખી ગયો છે કે હિંદી કાપડ જાતના કોઈ પણ કાપડ કરતાં બારીકાઈ, સુવાળખ, સુંદરતા અને વિવિધ ભાતોમાં ચડિયાતું છે.

સને ૧૬૨૨માં માત્ર ગુજરાતમાંથી જ ૫૦૦ ગાંસડી સૂતર વિદાયના ખાતે ચડ્યું હતું. ૧૬૭૭માં માત્ર ઇંગ્લેંડ ખાતે દોઢ લાખ પૌંડનું કાપડ હિંદમાંથી ગયું હતું. સને ૧૬૯૭ થી ૧૭૦૨ સુધીમાં કાપડની વ્યવસ્થા દર લાખ પૌંડની થઈ હતી ! અને આ જમરા વેપારમાંથી જમરા નફો ખાવા માટે જ તો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના થઈ હતી ને !

હિંદી કાપડની વ્યવસ્થા બધી થાય છે.

ઇંગ્લાંડના વણકરો હિંદી ઉદ્યોગને નેહાને બળા જવા લાગ્યા. એમણે પ્રગતીય પાર્કમેન્ટને ક્રિયાદ કરી. ૧૭૦૧માં પાર્કમેન્ટે પેતાની પ્રગતિ હિંદ વિચારી હિંદી કાપડ પહેરનાર ઉપર ૨૦૦ પૌંડના દંડનો કાયદો કર્યો. પરંતુ લોકોને હિંદી કાપડનો મોહ એટલો હતો અને ખુદ કાયદા ધડનારાએને જો વિના ચાલી શકે તેમ નહોતું એટલે કાયદો સખ્તાઈપૂર્વક ચલાવતો નહોતો. પણ ૧૭૨૧માં હિંદી કાપડ કેલોકોને ઉપયોગ એટલે વિચાર્યો થઈ ગયો કે તે વેચનારને ૨૦ પૌંડ અને ખરીદનારને પાંચ પૌંડ દંડનો નવો કાયદો સખ્તાઈપૂર્વક પગલા માંડ્યો. એણે હિંદના કાપડને ફટકો માર્યો, સુરોપનાં બીજા રાજ્યોએ પણ ઇંગ્લાંડની નકલ કરી હિંદી કાપડની આયાત ઉપર પ્રતિજોષી મૂક્યા. આવી રીતે કરોડો રૂપિયાનો હિંદી માલ પરદેશ ખાતે નિકાસ થતો અટકી ગયો.

હિંદી માલ ઉપર જકાતો

હિંદી વસ્ત્રો ઉપર વિદાયનામાં જે જકાતો એ વખતે પડ્યા મોટી તો વિષે વિસ્મય જણાવે છે:

ઇંગ્લાંડમાં વણાતા કાપડ કરતાં હિંદી બનાવતું કાપડ એટલે દૂરથી તે આવતું હોવા છતાં ૫૦-૬૦ ટકા જેટલું સસ્તું વેચાતું. આથી હિંદના માલ ઉપર ૭૦-૮૦ ટકા જકાત ઇંગ્લાંડની સરકારે નાખી. એ આ જકાત ન નાખી હોત તો મ્હા-ચેરર અને પેસીનોની મિલો બધી પડી ગઈ હોત. સને ૧૭૬૭-માં આર્કારાઈટ અને હારરેવની શોધોથી અંગ્રેજ યાંત્રિક શાળો શોધાઈ. યંત્રોવસને વચગાળાં શોધી કાઢ્યું. સને ૧૭૬૦ લગભગ ઇંગ્લાંડમાં પહેલી કાપડ વણવાની મિલ સ્થપાઈ. સને ૧૮૩૫ સુધી હિંદી કાપડ ઉપર જકાત વેવામાં આવતી. અને ત્યારે અંગ્રેજ ઉદ્યોગ બરાબર વિકસી ગયો ત્યારે એટલે કે ૧૮૫૨માં એ જકાત ૫ ટકા કરી નાખી. એ દરમિયાન હિંદમાં પણ અંગ્રેજ હકૂમત હીક જતમી ગઈ હતી એટલે પરિસ્થિતિનું વહેલું બેઠકું ચાલ્યું. ૧૮૪૦માં ઇંગ્લાંડની મિલોનું ઝીણું કાર દાકામાં વપરાતા લાગ્યું. મિલના ૪૦ થી ૨૦૦ નજારના સૂતર સાથે હાથથી કાંતનારીઓનું સૂતર હરીફાઈમાં હવે ટકી શકે તેમ નહોતું એટલે એમનો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો-ત્રીસ વર્ષની મુદતમાં ત્રણ હજાર વર્ષનો જૂનો ગૃહઉદ્યોગ એક રાગસતાની કુટિલતાએ નાશ પામ્યો ! લાખો રેટિયા ચૂપ થઈ ગયા.

અને કામ અહીં જ ન અટક્યું. ને હિંદમાં જ હિંદી કાપડને બેલાનું મુરકેલ થઈ પડ્યું તો જીગ દેશમાં તો તે ક્યાંથી જ બાબુ રહી શકે ? એક પછી એક, પણ જાડુ કપાડાબેર મુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકાના દેશોનો વેપાર હિંદના હાથમાંથી સરકી જવા લાગ્યો.

લેકેશાપરનું કાપડ હિંદી સરકારે છે.

લેકેશાપરની મિલોનો માલ હવે હિંદમાં પુષ્કળ આવવા લાગ્યો હતો. ઇંગ્લાંડની સરકાર એ જ હિંદી સરકાર હતી એટલે બંને સરકારની ગહેરવાની આ ઉદ્યોગ ઉપર હતી. આથી હિંદમાં ચરખા અને શાળો બધા થયાં, એટલું જ નહિ પણ જે જે દેશોમાં હિંદી કાપડ જતું ત્યાં લેકેશાપરનું કાપડ ગેસી થઈ. ૧૮૫૮ સુધી હિંદમાં પોનાનાં ગામડાંઓની જરૂરિયાતો

માટે ત્રીજા લાખ ગાળો આવતી હતી તેમજથી ૨૬ ટકા દિંદી પ્રગતી જરૂરિયાતો પૂરી પડતી હતી ૭૮ ટકા માટે લે કેશાયરનું કાપડ જવાબદાર હતું સને ૧૮૫૮ મા આપ લાખ પૌંડની પ્રિમીયન કાપડ હિંદમાંથી નિનાસ થયું હતું ત્યાં ૫૬ લાખ પૌંડનું કાપડ લે કેશાયરથી હિંદમાં આવ્યું હતું અને ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૩ સુધી ૬૨ વર્ષે ૨૫૦ કરોડ વાર કાપડ લે કેશાયરથી હિંદ આવતું હતું, સને ૧૯૦૭માં ૧૫૨ કરોડ વાર, સને ૧૯૦૮માં ૧૪૪ કરોડ વાર, સને ૧૯૨૯માં ૧૦૬ કરોડ વાર અને સને ૧૯૩૫-૩૮માં ૩૪ થી ૩૫ કરોડ વાર આવ્યું છેવટે એ નાપડની હિંદમાં આયાત ધની ગઈ તેનું કારણ આપણી ગાંધીય દિવસાય અને આપણા મિલઉદ્યોગો વિશાળ વિનાશ છે

હિંદમાં મિલોની સ્થાપના

છેક સને ૧૮૧૭માં કલકત્તાની હુજલી નદીના નિનારે જોવાગ્યા મિલ સ્થપાઈ હતી, પરંતુ તે નિર્ણય ગઈ હતી અને ૧૮૫૧માં ભારતમાં એક મિલ સ્થપાઈ હતી ત્રીજા ખાતે જ્યાં સુતરનો મોટો જાથો જવા લાગ્યો સને ૧૮૭૬માં ૪૭ મિલો સ્થપાઈ હતી એ પછી સખ્યા ઘડતી ગઈ તે સને ૧૮૭૭માં ૫૧, ૧૮૮૫માં ૮૭ મિલો, ૧૮૮૭માં ૧૦૩, ૧૮૯૨માં ૧૪૦, ૧૯૦૦માં ૧૬૩, ૧૯૧૦માં ૨૬૩, ૧૯૨૦માં ૨૯૮, ૧૯૨૯માં ૩૪૪, ૧૯૩૬માં ૩૦૬ અને ૧૯૩૮માં લગભગ ૪૦૦ સુધી મિલોની સખ્યા થઈ આગાહી મિલો નાની અને હલકા વસ્ત્રો વાળી હતી હવે જે મિલો થતી ગય છે તે સખસ અને છે. તેમજ યત્રો નવા નવા દાખા ચાલ છે મિલોનું મુખ્ય મથક સુનઈ છે પરંતુ અમદાવાદ ખૂબ વિકાસ પામે છે અને સુનઈને પછેથી જય તેરી આશા છે બીજો નવર અમદાવાદ અને નીજો નવર કાંધિયન્ટુ (મદ્રાસ) આવે

લે કેશાયરનાં હિતો

વિચારતામાં લે કેશાયરને માટે હિંદી વજરે ભૂત કાળમાં સતત પ્રવિશ્વમ ઉપાયો છે ૧૮૭૪ની સાલમાં

બોર્ડ મેમ્બરશરી હિંદી વજરે હતા, તેમજે હિંદી સમગ્રની ઉપવજર થઈને અંગ્રેજી માવતે હિંદમાં શ્યાલુ આપનાની તેને ફરજ પાડી હતી વૈયસરોન બોર્ડ ચિટન અને ખખનખી બોર્ડ ટ્રેડી તેને સાવકુંળ હતા એ સમયે લે કેશાયર હિંદનો કપાસ લેતું હતું હિંદનો કપાસ લે કેશાયરને સન્નો પડે તે માટે સને ૧૮૭૮ મા તેના પગની નિકાસ-જકાત લેવી બંધ કરી હતી એ જ વસમાં વિચારતથી હિંદમાં આયાત થતું કેટલુંક સાદુ કાપડ, જેની સામે હિંદી મિલો દરીદ્રાઈ કમતી, તેના ઉપગની આયાત-જકાત માફ કરી લે કેશાયરના માવતે હિંદમાં સન્નો કર્યો હતો

હિંદી સરકાર ઉપર વિચારતથી વારવાર દયાલુ કરવામાં આવતું હતું એ મંજૂદારી દયાળુથી હિંદી સરકાર મુક્ત થી શકે તેમ નહોતી સને ૧૮૭૬ મા વળી ૩૦ નજરની નીચેના સુતરમાંથી બનાવેલું કાપડ લે કેશાયરથી હિંદ આવે તે ઉપગની આયાત-જકાત માફ કરી. વૈયસરોન બોર્ડ ચિટને પોતાની કાઉન્સિલના મતની અવગણના કરીને આ ખગતુ કર્યું હતું હિંદી વજરે બોર્ડ સેલિમ્બરીએ ખયુ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના મતને ધારે મૂકીને આ જકાતમાંથીને બહારી આપી સને ૧૮૮૨ મા લે કેશાયરના પાયામિન્ટના સમયોની મોગી લાગવગને અધીન થઈ હિંદમાં આવતા વિચારતી માલ ઉપરની આયાત-જકાતની 'ફી ટ્રેડ'ને નામે બિલકુલ નહીં થઈ હિંદનો આ જખરો ખુશી ગેરખ-સાફ હતો

ફરીને સને ૧૮૯૨માં વિચારતી કાપડ ઉપર પાચ ટકા જકાત નખાઈ એનું કારણ હિંદી સરકારને નાણાની તગી જણાઈ હતી એ હતું પરંતુ લે કેશાયરે આની સામે મોટો વાધો લીધો એટલે એને ગણ કરવા ૧૮૯૬માં હિંદી મિલોમાં તૈયાર થતા કાપડ ઉપર ૩૩ ટકા આતરિંગ જકાત નાખી હિંદી માવતે મોલો કરી લે કેશાયરના માલનો માર્ગ મોકળો કર્યો વીસ વર્ષના લાખા માળા સુધી આ દુખમય અને સમગ્રજનક ગિચતે શાલુ રહી હિંદી પર્તમાનપત્રો, ગજ દારીઓ, મદાસલા, ધાગસલાના સમયો, અને મિન માલિકાની બરો, લાપણો, અરજીઓ અને લાગવગોની નજરે મંજૂદારીઓ ઉપર કાર્ય અસર થઈ નહિ

મહાયુદ્ધ પછી હિંદી મિલોને શહત

મહાયુદ્ધમાં જગતનું આર્થિક બંધારણ બદલ્યું. હિંદી કુશલતાને મદદ તરીકે મહાયુદ્ધમાં એક અગવડ રૂપિયા અને સેક્ટરો સિપાહીઓ અને સેવકો જેટ મર્ચાં. મહાયુદ્ધના ખર્ચને ખાડો પૂરવા માટે સને ૧૯૧૭માં જા દેશ દેશ જગત નાખવી પડી. ખર્ચને વધુ સારી રીતે પહોંચી શકવા ૧૯૨૧માં ૧૧૧૧ દેશ જગત નાખવામાં આવી. ખર્ચનથી સર માલમ હેલીએ બે સિલિંગનું હિંદીમાંથી દેશ જગતના લોકોમાં ૪૫ કરોડ રૂપિયાનું બિલિટી આપ્યું. એટલે એ ખાડો પૂરવા વળી જગત વધારતી પડી. છેક સને ૧૯૨૫માં હિંદી મિલોના બનાવેલા માત્ર ઉપરની આંતરિક જગત કાઢી નાખવાનું બની શક્યું. હવે હિંદી યોડી જગતની સ્વનંત્રતા મળી હતી. મુખ્યત્વે કાપડની મિલોની રિયલિટી બુધારવા માટે સને ૧૯૩૦-૩૧ માં બ્રિટિશ કાપડ ઉપર ૧૨-૧૫ દેશ જગત નાખાઈ.

પણ પરદેશીમાં બ્રિટિશ માલને પસંદગી

પણ હિંદમાં બીજા દેશોનું કાપડ બ્રિટિશ કાપડ કરતાં વધુ ન ફાવતું જોઈએ એ દ્રષ્ટિ તે કાયમ હતી એટલે બ્યારે બ્રિટિશ કાપડ ઉપર ૧૫ દેશ જગત હતી ત્યારે બીજા દેશોના કાપડ ઉપર ૨૭ દેશ જગત હતી. હિંદી સરકારના ખર્ચને આંદોડો તે વધતો જ રહે એટલે વધારાના ખર્ચને પહોંચી વળવા જગતો વધતી જ ગઈ. સને ૧૯૩૧માં એ જગતમાં પાંચ દેશોના વધારા થયો. સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ના વધારાના બજેટમાં ૨૫ દેશ સરકારનું લાકડું ધૂસ્યું. આથી પરદેશી કાપડ ઉપર ૩૧ દેશ અને બ્રિટિશ કાપડ ઉપર ૨૫ દેશ જગત થઈ. જાપાનનું કાપડની બીસ આ સમયે બહુ હતી એટલે એના ઉપર (૧૯૩૨ ના બોનસ્ટ માસથી) ૫૦ દેશ જગત નાખી. એપ્રિલ ૧૯૩૪માં જાપાન સાથેના બ્રિટિશ વેપારી કરાર પૂરા થયા એટલે જાપાન અને યુરોપના બાકીના દેશોના માલ ઉપર ૭૫ દેશ જગત નાખી.

સને ૧૯૩૩ માં બોનસ્ટ-કરાર મુજબ બ્રિટિશ માલને ખાસ પસંદગી આપવામાં આવી. તે પછી

તરત મોદી-લોઝ કરાર થયા, એ અનુસાર બ્રિટિશ કાપડ ઉપર માત્ર ૨૦ જ દેશ જગત લેવાનું હતું. સને ૧૯૩૬માં જાપાન સાથે નવા કરાર થયા તેમાં જાપાન ૧૫ લાખ રૂની ગાંસડીઓ હિંદમાંથી લે તેના બદલામાં તે ૪૦ કરોડ વાર કાપડ હિંદમાં મૂકી શકે એવા કરાર નીચે તેના પરની જગત ૫૦ દેશ કરી નાખી. બ્રિટનને જગત ૨૦ દેશ અને જાપાનને ૫૦ દેશ આપવી પડે છે પણ બને ૪૦-૪૦ કરોડ વાર કાપડ જેટલો માત્ર હિંદ ચલાવે છે.

જણ વરસો થયાં લાગત પ્રયત્નો છતાં હિંદ અને લેંકેશાપરનાં હિતો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી કરારો થઈ શકતા નહોતા. એ માટે હિંદી વેપારી-સમૂહ સર સરકારના જાણ વખત વિલાયત જઈ આવ્યા. છેવટે દેશોને વશ-થઈને કરારો થઈ ગયા હિં. એ કરારો હિંદી વેપારી સરકારોનાં મનને અવગણીને થયા છે. એ કરારો જાણ વરસો માટે છે. લેંકેશાપરનું કાપડ દર વરસે ૪૨૧ કરોડ વાર આવ્યાત કરવાનું છે. હમણાં ૩૫ કરોડ વાર આવ્યાત થાય છે. વિલાયતી કાપડ ઉપર ૧૫ થી ૧૭૧ દેશ જગત રાખવામાં આવી છે-બીજીથી પાંચ દેશ ઘટાડવામાં આવી. બદલામાં લેંકેશાપર પહેલે વર્ષે ૫ લાખ, બીજો વરસે ૫૦ લાખ અને ત્રીજો વરસે ૬ લાખ ગાંસડી ૧ હિંદમાંથી ખરીદે (હમણાં પણ ૭ લાખ ગાંસડી તે ખરીદે જ છે). વિલાયતી કાપડની આવ્યાત ૪૨૧ કરોડ વારથી ઘટે તે જગત ઘટાડવી અને વધે તે વધારવી એવો એક નિયમ રચીકાર્યો છે. પણ આ કરારો હિંદની તરફેણમાં ગણાતા નથી. હિંદી વેપારીઓ એની તારીફ કરતા નથી. ૧૮ પેન્સોનો મેપિયો રૂપિયો રિયર કરવામાં આવ્યો છે તેથી પણ લેંકેશાપરને ૧૨૧૧ દેશોનો ચોખ્ખો લાભ મળશે.

જાપાનની કાપડની હુરીદાઈ

હિંદી કાપડને મૂંગળાવવામાં એક બાબત લેંકેશાપર આવેલા જાણ બજારો અને બીજી બાબત જાપાનને એક સાચ નિરાળી પદ્ધતિથી પોતાનું કાપડ અતિ સરળ કરી હિંદમાં ઘુસાડીને ભાગ બજારો. જાપાન હિંદમાંથી કપાસ ખરીદે, તેની ઉપર સ્ટીમર અને રેલવેનાં

નર, મજૂરી, બદરી જકાત અને બીજાં ખર્ચ વેડે, એનું કાપડ બનીને હિંદ આવે ત્યાં એના ઉપર ૫૦ ટકા જકાત પડે અને છતાં તે કાપડ સરતુ પગવેડે. એની હરીફાઈમાં હિંદની કે લે કેશાયની મિલો બની રહી શકતી નથી. ફરેક વિરોધી સંયોગને એ પહેાચી વળે છે અને સરતુ કાપડ હિંદમાં અને દુનિયાની બીજા બગ્ગરોમાં મૂકે છે એનું કાપડ વાગ્યા દોઢ આના સુધી સરતુ ગયું છે અમેરિકા અને લેકેશાયમાં પણ તે હરીફાઈ કરી શકે છે સૌ એની આ ગત નેરોને અન્યથા થાય છે

જાપાનિઝ ૧૫૬ની આચાનનો ઇતિહાસ

લડાઈ પહેલાં જાપાની કાપડ બગ્ગરોમાં એાધુ આવતુ હતુ લડાઈ પહેલાં એની આમદાની માત્ર ૩૧૧ લાખ વાગ હતી પરંતુ યુરોપના ગત્યો લગભગ રોકાયા તે તક સાધી તેણે પોતાનો મિનિસ્ટ્રીયલ વધારી લીધો એણે સરતુ કાપડ વેચતુ શરૂ કર્યું હિંદમાં તેની એની નિકાસ ૩૦૦ ગણી વધી ગઈ. લડાઈ ફરમાવત એની કુશરશ નિકાસ લાખ કરોડ વારની થઈ લડાઈ પછીના વર્ષોમાં પ્રથમ એણે ધીમી પણ ચોક્કસ પ્રગતિ કર્યો રાખી લડાઈ પછી સરેરાશ ૧૧૧ કરોડ વારની એની નિકાસ હતી હિંદી સરકારે એના ઉપર જકાતો વધારતા માટી છતાં એનું કાપડ વધારે ને વધારે આવવા લાગ્યું

હિંદી મિલોને એની હરીફાઈનો બહુ ડર લાગ્યો અને ૧૯૩૧માં સપ્ટેમ્બરમાં ઇંગ્લેન્ડે સોનાનું ધોગણ છોડ્યું જાપાને કાચો માલ અગાઉથી ખૂબ ભરી રાખ્યો હતો-એણે પણ મેનાવતુ ધોરણ જોડી દીધું આમ કરીને એણે પોતાના સિક્કા મેનાવે લાવ ૨૦૦માંથી (૧૦૦ રૂપિયાના) ૭૫ સુધી લાવી દીધા દિવાલગણના લાવ ધટતાં જાપાનના નિમગ્ન-વેપારને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું હિંદમાં જાપાની કાપડની આયાત ખૂબ વધવા લાગી હિંદી મિલોએ એ સામે સૂપ્ત પોકાર કર્યો પગિણમે પ્રથમ એના ૫૦ ૩૧૧ ટકા, પછી ૫૦ ટકા અને છેલ્લે ૭૫ ટકા આયાત-જકાત પડી છે. લી જકાતથી જાપાન નારાજ ગયું

હિંદી કપાસની એની ખરીદી મેળામાં મોટી હતી, એણે હિંદી કપાસની બહિષ્કાર પોમર્ગે એટલે હિંદી સરકારને એની સાથે કરારો કરવાની ફરજ પડી

હિંદી સરકારે જાપાનના વેપારી-અતિનિધિઓને સિમલા મેળાના અને ૧૯૩૬માં ધણી વારાધારોને અંતે નક્કી થયું કે જાપાન હિંદમાં ૪૦ કરોડ વાગ કાપડ મોકલી શકે બદલામાં હિંદ પાસેથી ૧૭ લાખ ગાસડી ૩ તે ખરીદે. ૩૨ ૧૯૩૭-૩૮માં જાપાને હિંદમાં ૩૦ કરોડ વાગ કાપડ મોકલ્યું હતુ અને બદલામાં ૨૦ લાખ ગાસડી ૩ ખરીદ્યું હતુ જાપાની કાપડના-એને હિંદી ૩ બહુ અનુદાન પડે છે આ વગસે જાપાન ૭૫ કરોડ વાગ હિંદમાં મોકલશે પણ સૂતરાઉ સિવાય સરતુ રેશમી કાપડ જાપાન એટલા મોટા પ્રમાણમાં મોકલે છે કે તેથી આપણા કાપડ ઉદ્યોગને મોટા ધક્કો લાગે છે વળી પોતાનું કાપડ વધારે પ્રમાણમાં હિંદમાં ધૂસરી શકે તે માટે તેણે કાપડનો પનો પણ વધાર્યો છે આવતા વગસે જાપાન સાથેના કરારો પૂરા થાય છે એટલે નવા કાગોની વારાધારો શરૂ થઈ ગઈ છે પણ હમાણા અંગેને સાથે જાપાનને તકગર મર્દ હોવાથી કરારો લખાશે એમ લાગે છે

જાપાની અને હિંદી ઉદ્યોગની સરખામણી

મર્દો આપણે તો એ વસ્તુ વિચારવા યોગ્ય છે કે જાપાન પોતાના ચાલને આટલો સરસો કેમ બનાવી શકે છે ?

ઉદ્યોગનું સંગઠન, પોતાની જ સરકાર, કેળવણેલ કમલરવર્ગ, બેચી જીવનશક્તિ, વેપારની દીર્ઘદર્શિતા અને સાધનોની વિપુલતા-આમ ધણી કારણો એની પાછળ છે. મીઠા મત્તર દેશો કંટલીક આનંદોમાં જાપાન કરતા વધુ સગવડો મેળવે છે, પરંતુ તેઓમાં જાપાન નેટલું ગાંધ્યજી અને નીચું અને સાદું જીવનધોરણ ન હોવાથી તેઓ જાપાનની કક્ષાએ આવી શકતા નથી હિંદને જાપાન સાથે તીચેની આનંદોમાં લુહુ પડતુ કહી શકાય કે ને કાગણે હિંદ પગત મળે છે અને જાપાન આગળ વધી રહ્યું છે

[અપૂર્ણ]

જીવનદર્શનો

શ્રી. દત્તાત્રેય ચાલકુળ કાલેલકર

પ્રસ્થાનત્રયીની એકવાક્યના કરી ખતાવે તે આચાર્ય, એમ આપણા વિદ્વાન ધાર્મિકો એ નક્કી કર્યું છે. પ્રસ્થાનત્રયી એટલે શું? ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભગવદ્ગીતા. ઉપનિષદો એ આપણા ઋષિઓનો મૌલિક અનુભવ અને મૌલિક વિચાર છે. બ્રહ્મસૂત્રો એ ઉપનિષદોનાં વચનોમાંથી નીતરતું દાર્શનિક શાસ્ત્ર છે. અને ગીતા એ એ જ ઉપનિષદોમાંથી તૈયાર કરેલું દિવ્ય રસાયન છે. ગીતા એ ઉપનિષદોનું અત્યંત વ્યાપક જીવનભાષ્ય છે.

એટલે મૂળ વસ્તુ તો ઉપનિષદમાં સંધરેલો જીવન અને પ્રામાણિક અનુભવાત્મક વિચાર જ છે. એ બધાની જે એકવાક્યતા કરી શકે, એટલે કે એ ઉદ્દેશોમાંથી એકરૂપ સળંગ જીવનરહસ્ય નિર્ચોષ કાઢી આપે તે જ આચાર્ય, તે જ જીવનસ્વામી.

જીવનનાં અમિશ તત્ત્વોની મીમાંસા જેમાં કરેલી હોય, એક સાર્વભૌમ તત્ત્વથી એકએક સવાલનો ઉકેલ જેમાં આણેલો હોય, યુદ્ધિનું જે સમાધાન કરે, હૃદયને સતોષે, હૃમને પ્રેરે, અને એ ત્રણેના સમન્વય કરી પુરુષાર્થને અન્તે વિજયી શાન્તિ મેળવી આપે, તે દર્શન એવું દર્શન જોનાર તે ઋષિ. અને એનો વ્યાસ તે આચાર્ય.

આજના જમાનામાં જીવનના બધા જ મુખ્ય સવાલોનો ઉકેલ આજનાર કેટલાંક દર્શનો પ્રદત્ત થયાં છે. સંપત્તિશાસ્ત્ર એ એવું એક દર્શન છે. એ માને છે અને કહે છે કે સંપત્તિના પ્રયોગથી એકએક વસ્તુ સફળ થઈ શકે છે. સંપત્તિના ક્ષેત્રમાં જે નથી જ આવડતું તેની ઉપેક્ષા કરતી એમ એ દર્શન કહે છે. આ ઉપેક્ષાની સલાહને લીધે એ દર્શન અધૂરું કે અપૂર્ણ ન ગણાય. વેદાન્ત પણ જગતની અને માયાની ઉપેક્ષા જ મૂકે છે ને!

વૈદક એ પણ એક દર્શન છે. એ કહે છે કે આત્મરક્ષા એ પરમધર્મ છે, અને બધી જાનના કામોપભોગ ભોગવવાની શક્તિ કેળવી વધારેમાં વધારે જીવન એ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે.

રાજસત્તા એ પણ એક દર્શન છે. સંન્યયી અને કાયદાનું બળ એ એનાં દ્વિવિધ સાધન છે. દુનિયાનાં તમામ દુઃખોનું એાસ સત્તાના યોગ ઉપયોગમાં છે એમ એ માને છે. જે કંઈ સામાજિક આપત્તિ દૂર કરતી હોય અથવા સામાજિક અભિલાષ પૂરે પાડતો હોય તે બધો ક્ષાપણુસર્વ કાયદા કરવાથી અને તે કાયદાનો અમલ કરવાની શક્તિ કેળવવાથી થઈ શકે છે.

જગદ્વ્યાપી વેપાર અને વિનિમય એ પણ દર્શનની કાટિએ પહોંચવાને ઉમેદવાર છે. ભૂખ એ જીવનનું મુખ્ય કારણ છે. ભૂખ ભૂખ જાણ ત્યાં તે તૃપ્ત કરો, એટલે જીવનનું મુખ્ય કાર્ય થઈ.

દુનિયાનો દરેક ધર્મ તો જીવનનાં એકએક સવાલનું નિરાકરણ કરવા માટે જ અવનર્યો છે. દરેકને યાવ છે કે જીવનનું રહસ્ય અમે જ અજાણ જાણ્યું છે. લોકો એનું સેવન કરે એટલે એમને સુખ મળવાનું જ. અથવા એમને જે કંઈ મળશે તે જ સાચું સુખ છે.

આજકાલ કળા પણ પોતે સંપૂર્ણ દર્શન હોવાનો દાવો કરે છે. દુઃખની વાત એટલી જ છે કે એ પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણતી નથી. દરેક વાત સહેલી, આદલાઈ અને અનુકૂળ કરવાનું બીડું કળાએ ઝાડ્યું છે. જે સવાલો ધર્મને વિષ્ટમાં વિષ્ટ લાગ્યા છે તે અત્યંત સહેલા અને સુખસાધ્ય કરી શકવાનું મન પોતાની પાસે છે એ કળાનો મોટો દાવો છે.

દરેક દર્શન સ્વપ્ન સમ્રાટ જેવું હોય છે પોતાની શક્તિથી પોતે બધું કરી શકે, પોતાને બીજા ટ્રાંમિની મદદની જરૂર નથી, પોતે અસહાય નથી, મદદ લે તો તે ઉત્તરગતા બતાવવા અને ઉત્તર જન આપવા ખાતર જ, એવી શ્રુતિ દરેક દર્શનની હોય છે એના વગર એનામા દર્શનત્વ કેમ આવી શકે ? પૂછી લોકોના પગમેષગની પેડે દરેક દર્શન એ દ્વિતીયાક્ષમ-આખાખાચો ધર્મજ હોય છે

કેટલાક લોકો દરેકમાથી થોડુંક થોડુંક સારું તત્ત્વ ભેગું કરી સાગપણીનો સપૂર્ણ મસાવો તૈયાર કરવા માગે છે પણ દર્શનોનો સ્વભાવ જ એવો કે બીજા સાથે એ હાથે નહિ તેન પાણી ભરે નહિ, ખાસ મીઠું ભરે નહિ, તેમ જ દર્શનો મગીને ન ચાલે. એમનો ખીચડો કરવાથી એ જનને પણ બગાડી જાય કે અને જીવનને પણ ખરાડી મૂકે છે છતાં માનવશક્તિની શરૂઆતથી મનુષ્યજાત તો દરેકમાથી થોડુંક થોડુંક ભેગું કરીને જ પોતાનું જીવન નજાવતી આવી છે અશ્રદ્ધાળુ માણસજાત પોતાની જવાબદારી એક હાથમા સોપે જ નહિ જ્યાં દર્શનોની સમિતિ નીમી પોતાનું દાગબાદુ એના હાથમા સોપે છે

માણસજાતને આને લીધે સગવડ ભાવે નણી ચર્ચ હોય, સુરક્ષિતતા પણ જણાઈ હોય, પણ એ કમ ઉન્નતિને માટે યોગ્ય નથી એક એકના હાથમા જીવન સોપીને માણસજાતને કેટલાક પ્રયોગો કર્યા, પણ એમા એને હમેશા ખતાવું પડ્યું છે પણ એમા વાક દર્શનોનો નથી, વાંચ માણસજાતની અધીગાઈનો જ કે દરેક દર્શને જીવનનો વધીવટ હાથમા લેતા પહેલાં જ કામચગાં કર્યા છે તેમા

એણે આકરી રાગત એ મૂખી છે કે અમાગે પ્રયોગ એકાગ્રતાથી બહુ જ દીર્ઘ રાખી સુધી કરવા દેવો જેઈએ આ ધીંગળની ગત માણસજાત પાળી રાખી નથી તેથી એ દર્શનની પૂરી કસોટી થવાનું સમાધાન નથી મળ્યું તે દર્શનને કે નથી મળ્યું માણસ જાતને માણસજાતને નહોતો લાભ નેત્રિએ છે અને પગલાંએ સુદૃઢ પણ નેત્રિએ છે અથો, વચ્ચે અને અન્તે લાભનાયન, સુખનાયક અને સહેલું હેત્રિ એવું કાર્મક માણસજાતને નેત્રિએ છે આ ધંડા ગમે તેટલી વ્યાભાવિક હોય તોયે જીવનમર્મથી એ વિરુદ્ધ છે ધીંગળ કહે છે કે જેમ મરગત વિના સ્વોદન નહિ તેમ નિગાશામાથી પસાર થવા વગર આરાના સુખર્ણકિશો શ્રદ્ધા પણ બતાવી શકતી નથી

દર્શનોના આ મહાનરનરવરમા માણસજાતને હાથે માગ પહેરવા એક દર્શનગાજ ઉપગ્રિધન થયો છે એનું નામ છે શિક્ષણ શિક્ષણ એ અત્યુત જડી છુટી છે, અનોકિકે વસાવન છે, અમૃતસજીવની છે, કામધેનુ છે, કપલતા છે જેટલું ધંડો તે બધું છે અને તેમા ઉગત પણ કે સત્ત્વયુગ આણવાની તાકાત તો એની જ છે--એ જાતનો હાથે શિક્ષણના દર્શનકારોનો છે એ દર્શનનું સ્વરૂપ એની માગણી, એના નાકાએ, એની શક્તિ અને એની ફલપ્રતિ આપણે ખ્યાનપૂર્વક સામગીરી જેઈએ સફલ છે કે આ છેલો ગજપુત જ સ્વધવરમા ફાવી જશે અત્યાર સુધી કાર્મક ફલ યુ એટલે શિક્ષણ પણ નહિ ફાવે એવું અનુમાન કાઢવામા આજીવાજતી ઉતાવળ થવાનો પણ સભન છે દરેકનું સાલગતા આપના છીએ, શિક્ષણનું પણ સામગીએ

આ પણી સ્વ. રાજયાત્રા

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

બંગાળનો પ્રશ્ન

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિની કાર્યવાહીની છેલ્લી બેઠક વિશે સમ્બંધિત એ પોતાનો ચુકાદો પ્રગટ કરી દીધો છે. એ ચુકાદાને બંગાળ કમિટી દિલ્હી બેઠકો તે સમજવાનું મુદ્દેસ નથી રહ્યું. સુભાષચાંદ્રએ આ ચુકાદા ઉપરનું પોતાનું મંતવ્ય જાહેર કરતાં કહ્યું છે કે એમાં ભારેભાર અન્યાય રહ્યો છે આપણે એ ચુકાદાને સમજવા માટે એની પૂર્વજૂમિકા જોઈએ.

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિનું આજનું કાર્યવાહક મંડળ એ રીતસર ચૂંટાયેલું મંડળ નથી, પરંતુ સુભાષચાંદ્રને પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ ચૂંટ્યા પછી સર્વાનુમતે એમના હાથમાં કારોબારી રચવાની સત્તા આપી તેનું પરિણામ છે. આવી સત્તા આપવાનું કારણ તે દિવસે એ હતું કે એમ કરવાથી સુભાષચાંદ્ર, જે તે દિવસે મહાસભાના સરનશીન હતા, તે બધા પક્ષોને પોતાની વિશાળ પાંખમાં સમાવી શકે અને બંગાળનું ઢોળાયેલું રાજકારણ ચાંત ચાય. પરંતુ સુભાષ-ચાંદ્રએ જે નિમણૂક કરી તેથી પ્રભુદેવ ધોષ, કિરનસંકર રોય વગેરે લઘુમતિ-પક્ષોને સમાધાન ન થયું. એ નિમણૂકમાં એમને પક્ષપાત લાગ્યો. સુભાષચાંદ્રને સત્તા આપતી વખતે નક્કી એમ થયેલું કે બધા પક્ષો સાથે સલાહ કર્યા પછી જ એમણે કાર્યવાહકમંડળની નિમણૂક કરવી. પરંતુ સુભાષ-ચાંદ્રએ એમ કરવાનું વ્યાજબી નહોતું ધાર્યું. આ કાર્યવાહકમંડળમાં સુભાષચાંદ્રના પક્ષના સભ્યોની સંખ્યા ૧૧૧ અને લઘુમતિ પક્ષોની સંખ્યા માત્ર ૩૭ની હતી. કાર્યવાહકસમિતિની પહેલી જ બેઠકમાં પ્રકુલ ધોષે પોતાનો અસંતોષ પ્રગટ કરતો કરાવ રજૂ કર્યો હતો, પરંતુ પ્રમુખે-સુભાષચાંદ્રએ-એ કરાવને ગેરકાયદે કરાવેલો. આ નિમણૂક છેક જૂન માસમાં થયેલી તે પણ જાણવા જેવું છે.

એ પછી કાર્યવાહકમંડળની બીજી બેઠક સભા થયેલી તે એમ લાગેલું કે જેમ થયું છે તેમ હવે ચાલશે, પરંતુ ત્યાં તો મુખ્યમંત્રીની મહાસમિતિએ એક એવો કરાવ કર્યો કે જેને લઈ ૧૪૮ સભ્યોની પ્રાંતિક સમિતિમાં માત્ર ૩૭ સભ્યોની લઘુમતિ પણ સુભાષ-ચાંદ્રને ખૂંચી. મહાસમિતિનો કરાવ ચૂંટણીના કાયદા અંગે પંચની નિમણૂક બાબતનો હતો. એ કરાવ પ્રમાણે દરેક પ્રાંતિક સમિતિના કાર્યવાહકમંડળે રાજ્ય હોય તો સર્વાનુમતે અને નહિ તો છેવટ ૩/૪ બહુ-મતિથી એ પંચની નિમણૂક કરવાની હતી. જે બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિએ એટલે કે સુભાષચાંદ્રએ આપું તંત્ર પોતાની જ ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવતું હોય તો એમને ૩૭ સભ્યોની લઘુમતિ ભારે અકમચૂક હતી. આ વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી રસ્તો કાઢવા માટે એમણે આખી જ કાર્યવાહકસમિતિ, જે પોતાની જ નીમેલી હતી તે, બદલી નાખવાનો નિર્ણય કરી લીધો. રાજ્યનાજીનો ચુકાદો કહે છે કે એમ કરવા માટે અગત્ય રીતે રીફ્રેજરીશન મેળવી પ્રાંતિક સમિતિની બેઠક બોલાવી. પ્રાંતિક સમિતિની બેઠક બોલાવવા માટે સાત દિવસની મહેતવ આપવી જોઈએ તે પણ પૂરી ન અપાઈ અને એ રીતે તા. ૨૬મી જુલાઈએ મળેલી પ્રાંતિક સમિતિએ-જેમાં લઘુમતિ-પક્ષ વિરોધ મોંઘાનો ગેરહાજર રહ્યો હતો-જૂની કાર્યવાહકસમિતિને કથું કારણ આપ્યા વિના ૨૬ કરી નવી કાર્યવાહક સમિતિ ચૂંટી લીધી, જેમાં લઘુમતિ-પક્ષની સંખ્યા માત્ર ૧૩ની રહી. આ કાર્યવાહકસમિતિએ તા. ૩૦ મીની પોતાની બેઠકમાં પંચની નિમણૂક કરી લીધી.

સમ્બંધિતો ચુકાદો પૂરતી વિગતો સાથે પ્રગટ થયો છે, તે અતિ એમણે તા. ૨૬મી જુલાઈ અને ૩૦મી જુલાઈની બેઠકોને ગેરબધારણીય કરાવે છે. એમના ચુકાદા પ્રમાણે બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિની

કાર્પવાહકસમિતિ સુભાષબાબુએ પ્રથમ-પહેલાં નીમી હતી એ જ રહે છે.

રાષ્ટ્રપતિના આ સુકદ્દ મારે એમણે મુખ્ય અને અંતિમ કારણ સાત દિવસની નોટિસના નિયમનું પાલન નથી થયું એ આપેલ છે. શુદ્ધ બંધારણની દૃષ્ટિએ આ કારણ બાબતી છે, પરંતુ તો એ પહેલાંના બનાવો સુભાષબાબુ-પક્ષની દાનત વિશે સંકેત પેદા કરનારા ન હોત તો સાત દિવસનો પ્રશ્ન કારિબારીમાં જ પાસે આવત જ નહિ. આ આખા પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતાં પ્રશ્નો એ બે છે કે સુભાષ-બાબુએ બંધારણીય માર્ગો જ લીધા હોત તો શું તેઓ પોતાનું ધાર્ણ પાર ન ઉતારી શકત ? બંધારણના લગભગ તમામ મહાસભાવાદીઓ એમની પાછળ છે એ હકીકત શું બનાવતી છે ? સુભાષબાબુને પોતાને પોતાના નેતૃત્વ વિશે શું સંકેત હતો ? બીજું એમ પણ થાય છે કે અખિલ હિંદના રાજકારણમાં પ્રગતિ અને 'લઘુમતિના હક્કો વિશે ચોક્કસ કરનાર પોતાના પ્રતિભાં ભૂદી જ રીતે વર્તે છે તેને અર્થ' એ તો નથી કે એ ચોક્કસની પાછળ કોઈ સિદ્ધાંત જ નથી ? મહાસભાની કારિબારી અને બહુમતિના લઘુમતીના વાતો કરનાર પોતાની કાર્પવાહી તપાસના હોય તો કેવું સારું !

પણ આટલેથી વાત પૂરી નથી થતી. વિષ્ટ પ્રશ્ન તો એ છે કે હવે શું થશે ? સુભાષબાબુને રચનાત્મક કર્મ અને કાર્પવાહકસમિતિની સ્વી રચના હાલ પુરત વીજી નાખી એનો પ્રશ્નકાર જ બાબતમાં કેવો થશે ? બંધારણના મહાસભાવાદીઓ અખિલ હિંદની મહાસભાને વળગી રહેશે કે સુભાષબાબુની આલુબાલુ વર્તુલ ગોઠવશે ? ફરી એક વાર બંધારણ નિષ્ફળું કે કન્જિયાળું તો નહિ જાતી તથા ? અમને લાગે છે કે આ પ્રશ્નો ઉપર બંધારણનું મહાસભાનું રાજકારણ હોળાળાં જશે અને તે સાથે જ લાંબા અનેક ગંભીર પ્રશ્નો પણ પક્ષાપક્ષીની ગૂંચમાં પડી જશે. આ સ્થિતિનો નિકાલ આવે એનું એકેય આશા-કિરણ અસારે તો દેખાતું નથી. બંધારણ પ્રાંતિક સમિતિ યોગ જ દિવસમાં આ બંને પ્રશ્નો ઉપર

ચર્ચા કરવાની છે. એ વખતે શા નિર્ણયો થશે એ અત્યારથી જ સમજી શકાય છે એ નિર્ણયો આ ગૂંચને ઉકેલનારા નહિ હોય એ વાતમાં સંકેત નથી.

કુદરતનો કોપ

યુજરાત-કાઠિયાવાડમાં વરસાદની તંગીને લીધે દુષ્કાળના ભયથી લોકોના જીવ અદર ચડી ગયા છે. કુદરત સામે પોતાની અસહાયતા અને લાચારી બોધેને કુદરતનાં બાળ વરસાદ માટે કુદરતને પ્રાર્થના કરી રહ્યાં છે. વરસાદની રાહ બેતાં બેતાં અત્યાર સુધીમાં તો દુષ્કાળના દૈત્યે પોતાની કાળી બાજા યુજરાત-કાઠિયાવાડ પર પ્રસારી દીધી છે. ધાસત્યારના અભાવે સેંકડોની સંખ્યામાં દોરો મરો ગયાં અને બીજાં સેંકડો ધાસના અભાવે હાડકાંના માળા બેવા દેહ લઈને મૃત્વા વાંકે જીવે છે. આરાને અભાવે સો સો અને બસો બસોની કિંમતના બળદો અને બેસો આજે માસિકા ગૃહત આપવા તૈયાર થઈ ગયા છતાં તેને કોઈ સંધરતું નથી એવી કસ્ય સ્થિતિ બિલી થઈ છે. અને છેવટે આરાને અભાવે તેઓ મોતનો આશરો લે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કુદરત ઉપર મિત્રબાની કરતાં ગીધ-કાગડાઓનાં ટાળાં દરેક ગામની ભાગીણનું સામાન્ય દસ્ય થઈ પડ્યું છે. પણ બનાં માણસોની દસા એથીયે બદલત થઈ ગઈ હોય ત્યાં પરિસ્થિતિની વાત કર્યાં કરવી ?

ધોળકા તાલુકા અને લાલના કાંકા ઉપર આવેલાં ગામોમાં પાણી અને ધાસની તંગીને લઈને લોકો વતન છોડી જવા લાગ્યા છે. આજે કેટલાક માણસો ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈને દિવસો કાઢે છે ! કોઈ બીડ નામના ધાસનાં મૂળિયાં ખોદી તેની ગાંઠ ઉપર યુજારે કરે છે. આઠાલજના ખેડૂતોના ટાંટિયા ભાંગી ગયા છે. ભુલાર-બાબરીના રાંદલાને બદલે તેઓ ધાસ ખાઈને ખાઈ છે. ગોધારના લોકોમાંથી કેટલાક તો એવા છે જેણે નળુ નળુ દિવસના કમકામ કર્યા છે. વનાળા ગામના કોળીઓએ દુકડો રાંદી જેળતવા બાવળ કાપી લાકડાં વેચવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેના ઉપર કેસ ઉતારે કરવામાં આવ્યા છે. તેમનાં બાળકો

આને રોટી વિના તરફડે છે, આ અને આવી દિવ-
દ્રાવક વાતો રોજ ને રોજ આપણા કાન ઉપર અથ-
ડાય છે. દિવસો સુધી આકાશ સામે આશાની મીઠ
માંડોને બેઠેલા લોકોએ આખરે આશા છોડી અને
ખીજ મીઠ સરકાર માખણ ઉપર, કહેવાતા ગૌધાદાણ-
પ્રતિપાળ અને અનદાતા રાજ્યો ઉપર માંડી છે.
એ સદ્લાગ્યની વાત છે કે આને આપણા પ્રાંતમાં
મહાસભાવાદી સરકાર સત્તા ધરાવે છે. રિયલિટી
ગંભીરતા નેઈ તુરંત જ તેણે વીસ લાખ રૂપિયા રાહત
માટે અર્થવાની તૈયારી કરી છે. ગુજરાતના શિરતાજ
સમા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તો ગુજરાત કોલેજની
એક સભામાં ત્યાં સુધી જાહેર કરી દીધું છે, 'આ
મહિનાના અંત સુધીમાં નો વરસાદ નહિ થાય તો
ગુજરાત કોલેજ બંધ થશે.' કાઠિયાવાડના પ્રાણપ્રશ્ન
જેવી રાજકોટની લડત વખતે વિદ્યાર્થીઓને થોડા
વખત પૂરતી પણ શાળા-કોલેજ છોડવાની ના
પાડનાર સરદાર આ વખતે ગુજરાત કોલેજ બંધ
કરવા સુધીના વિચાર કરી રહ્યા છે, એ પરિસ્થિતિ કેટલી
હદ સુધી ખરાબ થઈ ગઈ છે તેના ખ્યાલ આપે
છે. ગોંડલનેશ જેવા થોડા રાજનીતીઓએ સમ્ભાવત
જાહેર કરવા માંડી છે એ શુભ ચિહ્ન છે. પણ હજી
કેટલાયે રજવાડાઓ બાકી છે. પોતાની વસ્તીને
જિવાડવા માટે તેઓએ રાહતનાં તાત્કાલિક પગલાં
લાદવાં નેઈએ.

ઈશ્વરે પણ મનુષ્યના ચત્રાની કદર કરી હોય
તેમ છતાં જ્યોત્સેક દિવસથી કેકેકોલાણથી વરસાદની
શરૂઆતના શુભ સમાચાર આવી રહ્યા છે. પણ હજી
નેઈએ એ કરતાં ઘણો જ ઓછો પડ્યો છે. આપણે
આશા રાખીએ છીએ કે શરૂ થયેલો આ વરસાદ
સતત ચાલુ રહે અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડ ઉપર
ઝંખૂરી રહેલો દુષ્કાળનો ઓળો દૂર કરી લોકોનો
અજીબો દૂર કરે.

એક ખીજ વાત. અત્યારે તો વરસાદની શરૂઆત-
થી, મહાસભાવાદી સરકાર, પ્રાંતિક સમિતિ અને
ખીજ કેટલાક સખીદિલ રાજની તથા શ્રીમતોના
સહકારથી આ વર્ષ પૂરતી તો દુષ્કાળની આફત

દળવી કરી રાકાશે. અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડ ઉપર
આવી ભયંકર આફત એક દિવસ ગીતરી હતી એ
પણ સુધાર્થ જશે. પણ ભવિષ્યમાં દુષ્કાળ નહિ પડે
તેની શી ખાતરી? હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જોતાં
માલુમ પડે છે કે અહીં-અત્યારનાર મોટા દુષ્કાળો
પડતા આવ્યા છે અને ગમે ત્યારે આખા પ્રાંત-
જીવનને ઝિનલિલ કરી નાખ્યું છે. આમ દુષ્કાળનો
પ્રશ્ન એ કંઈ માત્ર આજનો જ પ્રશ્ન નથી પણ
કાયમી પ્રશ્ન છે અને કાયમી ઉકેલ માગે છે. ગુજરાત-
કાઠિયાવાડમાં આટલાં આટલાં રજવાડાઓ છે, મોટા
મોટા ધનકુળેરા ડે-એ બધાંએ મળીને કાઈ ચોક્કસ
પ્રકારની ચોજના ધડી બેઠેલાં આ કાયમી દુઃખ દૂર
કરવું નેઈએ. સફર બેરેજની ચોજના પછી કહેવાય
છે કે અહીંની ઋતુઓમાં ફેરફાર થઈ ગયા છે. અહીંથી
વરસાદ તથાઈ ગયો છે. એ બધાની પૂર્તિ માટે મોટા
પ્રમાણમાં ઝાડો લાવવાની, નહેરો લાવવાની કે એવી
ખીજ ચોજનાઓ હાથ ધરી કાઠિયાવાડના રાજ્યોએ
પોતાનું અનદાતાખર્ચું સિદ્ધ કરી બતાવવું નેઈએ
અને જે પાયા ઉપર તેઓ બેસ્યા છે તેને સહાયત
રાખવો નેઈએ. કારણ કે તેમની સમૃદ્ધિ આખરે
તો બેઠેલાની સમૃદ્ધિ ઉપર જ આધાર રાખે છે ને ?
બેઠેલા અને પરજીવન જે દિવસે મરી પરવારશે ત્યારે
કાણુ જીવવાનું છે ? એટલે પ્રાંતિક સરકાર, ગુજરાત-
કાઠિયાવાડના રાજનીતીઓ, અને સખીદિલ પત્રિકાની
દુષ્કાળનો કાયમી ઉકેલ લાવવાની પહેલી ફરજ છે. એ
ફરજ તેઓ અદા કરે.

આર્થિકસત્યાગ્રહનો વિજય

પ્રાંતના માર્મિક અને નાગરિક-અધિકારો માટે આ-
ટલા લાંબા સમયથી ચાલતા આર્થિકસત્યાગ્રહનો આખરે
વિજયવંત અંત આવ્યો છે. આ સત્યાગ્રહ દરમિયાન
લગભગ ૧૫૦૦૦ જેટલાં સ્ત્રી-પુરુષોએ જેલની બર-
દાસ્ત કરી. અહાર જેટલા માણસો જેલમાં અને જેલ
બહાર રાહદે થયા. જેટલા જેલમાં ગયા એ કરતાંયે
વધારે માણસોએ એમાં સક્રિય ભાગ લીધો. હિંદુ-
સ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તેની સદાનુ-
જીતિ માટે સજાઓ અને ફેડો થયાં. અખિત દિવસની

ખ્યાતિ પામેલા એવા કેટલાયે આગેવાનો છેક પાર્લામેન્ટ સુધી પહોંચ્યા. આ બધાને પરિણામે આખરે તેઓને વિજ્ય મળ્યો. ધાર્મિક અને નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર મેળવવા માટે પ્રજાએ કેવી ભારે કિંમત ચૂકવવી પડે છે એ દૈદ્યાપ્રાદ-સત્યાગ્રહે બતાવ્યું. દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યમંત્રીની લાડત માટે જેઓ ઉતાવળા થઈ રહ્યા છે અને બ્રિટિશ હિંદમાં તાત્કાલિક સીધા સામંતાની નીતિની જેઓ તરફેણ કરી રહ્યા છે તેમણે એને માટે કેટલાં બલિદાન અને આપબોગની જરૂર છે તે દૈદ્યાપ્રાદ-સત્યાગ્રહ ઉપરથી થોડો લઈ સમજી લેવાની જરૂર છે. કારણ કે દૈદ્યાપ્રાદની લાડત તો માત્ર થોડા સુધારા માટેની જ લાડત હતી, ત્યારે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની લાડત એ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જીવનમરણનો સવાલ છે. સામ્રાજ્ય છોડતાં પહેલાં તે હિંદુસ્તાનની અગ્નિ-પરીક્ષા કરી જોશે. એનો અર્થ એ નથી કે આઝાદીની લાડત કદી લાડવાની જ નથી, તેમ એ પણ નથી કે ગમે ત્યારે આંધળિયા કરવાથી બ્રિટિશ સત્તા નબી જશે. એવા કેસરિયા કરવાનો મુશ્કેલી છે. અત્યારે તો માત્ર આવી લાડતની મબોરતા સમજી લઈ તેને માટે જોઈતી તૈયારી કરી લીધા પછી જ રીધો સામનો થઈ શકે એ વાત સમજવાની જરૂર છે. દૈદ્યાપ્રાદ એ વસ્તુ સમજવવામાં મદદગાર થાઓ.

સત્યાગ્રહની આ લાડતમાં આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભા આખરે સુધી દૂર રહી એનો અર્થ એ નહોતો કે તેને લાડતના બાળબોધણામાં શકે હતી. આ પ્રશ્ન જ એટલો કામગીર હતો કે તેના ઉકેલ માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભા દૂર રહે તે જ યોગ્ય હતું. મહાસભાની દરમિયાનગીરી આ પ્રશ્નને ઉકેલવાને બદલે વધારે ગૂંચવે એવો સંભવ હતો એમ છતાં મહાસભાના તમામ નેતાઓ-ગાંધીજી સુદ્ધા-આ લાડતના રાજ્ય-શાસન બનાવેને કેટલી ચિંતાપૂર્વક નિંદાણી રહ્યા હતા એ વસ્તુ બતાવે છે કે મહાસભાના નેતાઓનો વ્યક્તિગત રીતે આ લાડતને સંપૂર્ણ રોકા હતો. આ લાડતનો સફળ અંત આવ્યા પછી મદાનગી ગઈ, રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રાણ વિશેરે આગેવાનોએ આર્થ-સત્યાગ્રહના નેતાઓને ને અભિનંદનો પાડ્યાં છે એ

જોયા પછી મહાસભાની આ લાડત પ્રત્યે સદાનુભૂતિ નહોતી એવી શંકાને જરૂરે રચાન રહેતું નથી. આ લાડતને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવા માટે આર્થ-સત્યા-ગ્રહીઓએ ને હિંમત, સાહસ, બલિદાન બતાવ્યાં છે, અને એ કરતાંયે વધારે સમાધાન માટે ને તત્પરતા બતાવી છે તેને માટે અભિનંદન થોડે છે. બીજી બાજુ 'જમલના કાવદા' નો આશ્રય છોડી પરંપર સમજન-વત અને બલી લાગણીનો ને માર્ગ નિર્માત્રની સર-કારે ગ્રહણ કર્યો એ બદલ તેને પણ અભિનંદન થોડે છે. રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રાણએ અભિનંદન આપતા ને રાષ્ટ્રો બચા કર્યા છે કે 'સફળ સત્યાગ્રહ તે જ કહેવાય જેમાં બંને પક્ષોને અભિનંદન આપી શકાય.' તેમાં અમે પણ અમારો સર મિલાવીએ છીએ.

આ સત્યાગ્રહ વધારે આગળ ચાલ્યો હોત તો હિંદુ-મુસલમાનો પ્રશ્ન વધારે તીવ્ર બનવા જોય સંભવ હતો તેમ બંને પક્ષો સહિષ્ણુતા, ઉદારતા અને પરંપર વિશ્વાસની લાગણીથી સમાધાન ઉપર આવી શક્યા તે હિંદુ-મુસલમાનોના પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવામાં કારણભૂત થવાનો સંભવ છે. સમાધાન કરતી વખતે બંને પક્ષોએ ને સહિષ્ણુતા, ઉદારતા અને પરંપર વિશ્વાસની લાગણી બતાવી તેવી જ ભવિષ્યમાં ને ચાલુ રહેશે તો દૈદ્યાપ્રાદની હિંદુ જનતા અને નિત્રામ સરકારના સંબંધો તો સુધરશે જ, એટલું જ નહિ પણ આ પ્રસંગ હિંદુસ્તાનની સૌથી મોટી બે કામો વચ્ચે સુમેળ સાધવામાં નિમિત્તરૂપ બનશે.

જમનાલાલજી છૂટ્યા

રાજસ્થાન-જગતમાં આર્થ-સત્યાગ્રહના વિજ્ય જેવો જ બીજો વિજ્ય આપણને જ્યપુરમાં સાંપડ્યો છે. જ્યપુર રાજ્યે નળગી તખિયતનું કારણ બનાવી જમનાલાલજીને છોડી મૂક્યા છે. ગમે તેમ, પણ આથી એક વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે અને તે એ કે જ્યપુર રાજ્ય જમનાલાલજીને છૂટી શક્યું નથી. નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય જેવા પ્રાથમિક અધિકારો માટે જ્યપુર જેવું રાજ્ય આટલી જલ્દ કરે તેમાં તેની જરાય શોભા નથી. જમનાલાલજીએ તો બહાર આપતાં જ સાફ વાત બહાર કરી દીધી છે કે 'નાગરિક અધિકારો મેળવ્યા સ્થિત્ય હું જમવાનો નથી' પ્રજાપક્ષનો આ નિર્ણય સામળી લીધા પછી હવે વિચાર તો જ્યપુર

ભલે કરવાનો છે. 'એક વખત ના પાડી દીધા છી હા કેમ પડાય ?' એ જાતની ખોટી પ્રતિજ્ઞાને જાગી ન મેડેતાં જાનનાલાલજીના આ છુટકારાનો તાત્કાલિક પ્રયત્ન નાગરિક અધિકારો આપી મંગલ પ્રેમ સંપાદન કરવાની સુવર્ણતક ન યુગાવે.

શિસ્તભંગનાં પગલાં

મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ તા. ૯મીની વિરોધસભાઓમાં ભાગ લેનારાઓમાંથી માત્ર સુભાષ-બાણુ સામે જ શિસ્તભંગનાં પગલાં લઈ ખાટીના વિષે વિચાર કરવાનું કામ પ્રાંતિક સમિતિઓ પર છોડી દીધું એ કીક જ થયું. સુભાષબાણુ માટે તો એમ થયું જ નોંધવું હતું. મહાસભા જેવી મહાન સંસ્થામાં શિસ્તપાલનનો કસક આઝાદ નળવળી રાખવા માટે એની જરૂર હતી. બીજા બાણુ કારોબારી સમિતિ પોતપોતાના પ્રાંતમાં શિસ્તભંગ કરનારાઓ સામે શાં પગલાં ભરવાં એ વિચારી રહી છે. મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિએ તો પોતાના પ્રાંતમાં શિસ્તભંગ કરનારાઓને આ વખતે માત્ર ચેતવણી આપીને જ જવા દીધા. ફાટફૂટ, પરસ્પર દ્વેષ અને ઝડપાના આ કાળમાં મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિનું આ ઉદાર પગલું ઘણું જ હતાપણુમનું અને પ્રસંગોચિત છે. એથી મહાસભાની એકતા નળવવાનું કામ સહેલું થશે. કેમકે એમ કહેશે કે શિસ્તભંગ કરનારાઓ મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિના આ ઉદાર પગલાંમાં મહાસભાના ભાગલા પડતા અટકાવવાની તેની શુભ વૃત્તિ જોવાને બદલે સમિતિની નબળાઈ જ નેરો અને એથી ભવિષ્યમાં બીજે વખતે આવા જ પ્રસંગે તેઓને શિસ્તભંગ કરવાનું ઉત્તેજન મળશે. સુભાષ-બાણુને થયેલી સમ્મ પછી જો કે એમ થવાનું કારણ નથી છતાંયે શિસ્તભંગ કરનારા માણસો મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિના આ ઉદાર પગલાંને નબળાઈની નિશાની રૂપ ગણીશે તો તેઓ ભૂલ કરશે. ભવિષ્યમાં ફરીને શિસ્તભંગ કરનાર નેરો કે જે સમિતિ તેને ક્ષમા આપી શકે છે, તે વખત આવે ત્યારે તેને દંડો પણુ શકે છે. આ કારણે અને મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિના આ પગલાંને વધાવીએ છીએ અને બીજા પ્રાંતિક સમિતિઓ એનું અનુકરણ કરે એવી આશા સેવીએ છીએ.

જવાહરલાલની વિદાય

છેલ્લા એકાદ મહિનાથી 'જવાહરલાલજી ચીન જવાના છે' એવી જે અફવા ઊડતી હતી તે આખરે સાચી પડી. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના આશીર્વાદ લઈ જવાહરલાલજી એશિયન મારફત ચીન ઊપડી ગયા. એમના નિવેદનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દુનિયાના બુદ્ધ બુદ્ધ દેશોની જેમ ચીન સાથે સંપર્ક સાધવાની તેમની ઇચ્છા ધણી લાંબા સમયથી હતી. પણ અહીંના પ્રશ્નો તેમને અહીં રોકી રાખતા હતા. ત્રિપુરી કોંગ્રેસ પછી હોળીયાયેલા દેશના રાજકારણથી જવાહરલાલજીનું દિલ ઊંચક રહેતું જ હતું, બીજા બાણુ ચીનના મિત્રોનાં ઉપરાઉપરી પ્રેમપૂર્વકનાં આમંત્રણો આપ્યાં જેને જવાહરલાલજી પ્રયત્ન કરવા છતાંયે પાછા ન ટેકી શક્યા. આ રીતે તેઓ ચીન જવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યા.

ચીન અને હિંદુસ્તાન બન્ને દેશો વચ્ચે ધણું સામ્ય છે. બન્ને દેશોની સંસ્કૃતિ પ્રાચીન છે. બન્નેની યશસ્વી જૂતકાળ છે. આજે બન્ને દેશો સાત્તાત્મ્યવાદનો ભોગ ચર્ષ પડ્યા છે. હિંદુસ્તાનની પૃથ્વી ચીન પણ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. આપણા દેશની માફક એ પણ ગામડાંઓનો મુલક છે. આમ બન્ને દેશોનો સંપર્ક એક બીજાનાં મુખકુખો સમજીએ અને આપત્તિકાળમાં એકબીજાને મદદ આપવા તત્પર થશે. વર્તમાન યુગમાં ચીન સાથેના સંપર્કની શુભ શરૂઆત કવિવર ટાગોર અને તેની વિશ્વવિખ્યાત સંસ્થા વિશ્વભારતીથી થઈ. ચીન દેશે ૪૦,૦૦૦ની કિંમતનાં ટાન-વિજાનનાં અનેક પુસ્તકોની તેને ભેટ પડી. એ પછી જવાહરલાલજીના શુભ પ્રયત્નથી જાપાન સાથેના મુદ્દમાં ચીની સૈનિકોની સુરક્ષા કરવા માટે મહાસભાએ એક રેડકોસની ટુકડી મોકલી.

હિંદુસ્તાનની સહાનુજૂતિ વ્યક્ત કરવા અને ચીની પ્રજાની વધારે ઝોળખ કરવા આજે જવાહરલાલજી પોતે ચીન જાય છે. એમનો આ પ્રવાસ મનુષ્ય-સંખ્યામાં જગતનો સૌથી મોટા એવા આ બંને દેશોને વધારે નજીક લાવશે અને બંને દેશોને પ્રેમથી મળજૂત સાંકળથી જોડનામાં કારણજૂત થશે. જવાહરલાલજીનું આ મહાન મિશન પાર પડે.

મારી પત્નીનો વિકાસ

સોપાન

એ

તું મૂળ નામ સરજ, પણ મેં એનું નામ સુકન્યા રાખ્યું છે એટલે એ નામે જ તમે એને ઓળખજો. આજે ધણી શિક્ષિત પતિઓ પોતાની પત્નીના વિકાસ માટે સતત ચિંતા-તર રહે છે તેમની પાસે મારો આ અનુભવ રજૂ કરતાં મને અપાર આનંદ થાય છે.

હું કોઈ મામૂલી માણસ છું એમ તમે માનજો નહિ. મુખર્ધી સુનિર્ણીતીને એમ. એ. મેળો હું અત્યારે એક આગેવાન દૈનિક પત્રો તંત્રી છું. મારી પત્ની પણ હવે મામૂલી નથી. એ 'સીરિયા-વંચમંડળ'ની અત્યારે મંત્રી છે. અમે બંને જુદુ-કાંઠા ઉપર એક બંગલો ભાડે રાખીને હમણું રહીએ છીએ.

જે સુકન્યાને અત્યારે મુખર્ધી સરકાર ઓળખે છે તે એક દિવસ મારૂ ગુજરાતી જ બહેલી હતી એમ હું કહીશ તો કદાચ કોઈ નહિ માને. પણ કોઈ ન માને તેથી મારી સાચી વાત ખોટી ફરી શકશે નહિ, એટલે જે બિના બની છે તે મારે કહી જ દેવી જોઈએ.

હું બી. એ. માં હતો ત્યારે મારાં લગ્ન થયાં છે. આ સુકન્યા-તે દિવસની સરજ-અમારા કાઠિયાવાડના બગસરા ગામના એક માલદાર વણિકની પુત્રી છે. બગસરામાં આગળ બાણવાનું સાધન નહિ હોય તેથી, કે કદાચ એની બા પણ કંઈ બધી નહોતી છતાં એનાં છવનમાં બ્રહ્મણ નહોતી તેથી, પણ સરજે મારૂ ગુજરાતી બાણને 'બહેલી'નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સરીર સારું હતું, રૂપ પણ સારું અને ઘરના કામ-કાજમાં જબરી એટલે મારી બાને એ કન્યામાં કદી જ ખામી નહિ લાગેલી.

તમે પ્રશ્ન કરો કે 'તારી બાને તો ખામી

નહિ લાગેલી, પણ તનેય યું નહોતી લાગી ? તું શા માટે એવી ગામડાની જડ છોકરીને 'પરણી' ગયો ?' આ પ્રશ્નો એક જવાબ તો એ છે કે એ છોકરીનું ચેતન આજે કોઈથી અભણું નથી, પણ બીજી અને સાચો જવાબ એ છે કે હું લગ્ન પિના ચાડી ગયો હતો. હું મોટા કે ગમાર નહોતો છતાં કોલેજની કોઈ પણ છોકરીને ખેંચી શકેલો નહિ. તમે રજો એમ માની લેતા કે કોલેજ-કન્યાથી હું કરનારો કે એને તિરસ્કારનારો હતો ! હું વર્તમાન યુગના અનેક ભુવતોની સાથે જ કોલેજ-કન્યા પ્રત્યે મમત્વ ધરાવનારો હતો.

પણ એટલેથી બધું પતે એમ નહોતું. મારી મમતાની કોલેજની કોઈ પણ છોકરીને ખરવા નહોતી, કારણકે કોલેજ-કન્યાને આકર્ષવામાં અમ્મ ભાવ ભળે એવી લગભગ દરેક વસ્તુની મારામાં ખામી હતી. સૌથી મોટી ખામી એ હતી કે હું કોઈ મોટર-અંગલા-વાળાનો પુત્ર નહોતો. બીજી ખામી એ કે આખી કોલેજમાં સૌને બતાવી જઈ એવું બુદ્ધિયાતુર્ય મારામાં નહોતું. ત્રીજું એ કે કોઈ કન્યાને ભાળવવાની કે ખુશામત કરવાની પણ મારામાં જોઈએ તેટલી લાગણ્ય નહોતી, આ કિસ્મિતમાં હું ટકળે તરફ એમાં નવાઈ શી ?

આમ છતાં મેં કાંઈ તો ઘણાં વરસ મુખી રાખ્યો હતો. મારી બાએ ને જાપાએ ત્યારે જ્યારે મારી પાસે સરજ જેવી છોકરીની વાત મેંથી હતી ત્યારે ત્યારે મેં મોં બગાડીને ના સંભળી હતી. એમ તો હું લગભગ ક્રાંતિ કરવાના મતનો હતો, પણ આ દુનિયામાં મારી ક્રાંતિલાવના લાંબો વખત ચાલી શકી નહિ. હું જોઈ શક્યો કે બહેલી, કેળવણેલી, તેજસ્વીની, સ્વનંદ કે નિરંકુશ છોકરીઓની સંખ્યા આ જમાનામાં ભરે મોટી રેખાતી હોય પણ એવા

હોકરાઓની સરખામણીમાં એ સંખ્યા અતિ અધ્ય દની. સામાન્ય અર્થશાસ્ત્ર કે અવલોકનગણિત જાણનાર સમજી જ નવે કે દરેક નવા યુગના હોકરાને નવા યુગની હોકરી મળવાનું અશક્ય છે, કારણકે એટલી હોકરીઓ છે જ નહિ. છતાં પેતાના ગામમાં મુનકર્મી કમાણીને પ્રનાયે કોઈએ બંગલો બનાવ્યો. દોષ ને સીને આશા બધાય કે પોતે મે મુનકર્મી જાતને બંગલા જેટલું કમાઈ આવશે, એવું જ મને હતું. પણ એવા અનેકની પેરે હું મે રખડો જ રહી ગયો. ને જે દિવસે મને લાન થઈ ગયું કે આ તો ઝાંઝવાનાં નીર છે તે દિવસે મારો બાએ સુરજનું નામ મૂક્યું તે મેં દબાઈ રાખી લીધું. કાંતિ મને પ્રિય હતો, પણ એની સાથે લગ્ન કરી શકાય એવા સરોશિ નહોતા—લુપ્તાનીના આશુભાગ્ય તરીકે એ કીટ હતી.

આમ હું થાકેલો માણસ આખરે સુરજને પરણી ગયો. પરણ્યાં પહેલાં એટલું વિચારી લીધું કે સુરજને હું સિશિન અને મંદકારી બનાવીશ અને થોડા જ સમયમાં એ મારે મોઝ થઈ જશે. આ મારે બા અને પિતાજીની સંમતિ પણ મેં પેહેલેથી લઈ લીધી હતી. તેઓ તો જાણનાં જ હતાં કે આવા બાએ હોકરાને આવી વડુ ગમશે નહિ, એટલે એમાં વધી લઈ શકાય એવું હતું જ નહિ.

પણ સુરજ લુહી જ મને જાતિની નીકળી. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે લમના દિવસે મારા દિલમાં કશો જ ઉમંગનો નહોતો. લમની પહેલી રાત ધણાંનાં અંતરમાં આનંદનો ન કાપાય એવો જંકાર ઊભો કરે છે એવું મને કશું જ નહોતું થયું. સુરજનું જોળ અને નમણું મોં મને ગમ્યું હતું, નિખાલસ આંખો પ્રત્યે પણ મારું ધ્યાન ખેંચાયેલું, પણ કોલેજ-કન્યાનું આપખ્ય એની આંખમાં કે અંગમાં હતું જ નહિ, અને એ રીતલાલતો તો એનામાં જોરા મે ક્યાંથી હોય!—પણ મારે કહેવું છે તે તો લુહું છે. સુરજ પહેલી રાત્રે મોડી મોડી આવી. ધરનું કામ પતાવ્યા પછી મારી બા પાસે બેસી રહેલી. હું એની રાહ જોવા જ કરેલો હતો. મારા મનમાં એની સાથે કરવાની વાતો ગોઠવાતી હતી. મેં વિચારેલું કે આજે જ એને બાલુ-

વાની વાત કરીશ અને એ રાજ રાજ થઈ જશે અને એ દિલ દઈને બાગશે,—કેમ નહિ બાગે? હું આમલ કરીશ અને પ્રેરણા આપ્યા જ કરીશ તો મે વરસમાં એ તદ્દન નરીન બની જશે. પછી મારા ને એના રસો એક બનશે, મિત્રો એક બનશે, જીવનની દિશા અને નિશાન એક બનશે, જીવનના વિષ્ટ પન અનંત આશાવાર્ધ પથે અને રોદ અને સંસ્કાર સાથે પ્રવાસ કરશે. આ મારાં સ્વપ્નો હતાં ને વિચારો દના સુરજ ધીમે પગે એરડામાં આવી ત્યારે આ બધું કહી દેવા મારે મારું દિલ તણપાપ થઈ રહ્યું, જ્ય એ તો મોડા ઉપર મારી પાસે ન આવતાં પથંગને જેડે ઈસ ઉપર બેસી રહી.

એ રાત એમ નદામી ગઈ. મને વાત કરવાનો ઉત્સાહ જ આવ્યો નહિ. બીજી ને ત્રીજી રાત પણ એવી ગઈ. ચોથા દિવસની સવારે કઈ કારણ વિના એની આંખો રહી રહીને સૂતી ગઈ દોષ એવી મને લાગી. મને થયું કે એનાં માતૃપિતા એને વાદ આપ્યાં હશે. મારા દિલમાં થોડી અનુકંપા થઈ આવી, પણ મેં કંપેયું એનું કુખ હું ફેડી શકું એમ નહોતું. એ હવે આ ધરનું માણસ થઈ થઈ હતી.

એમાં એક દિવસે મારા ચારેક મિત્રો મને મળવા આવ્યા. એમને બારમ્યામાં જોતાં જ મારા દિલમાં ક્રાસકો થયેલો. એ આવતાંની સાથે જ હસશે, રીખળ કરશે, અભિનંદન આપશે ને છેવટ સુરજને બોલાવશે તે હું સમજી ગયો. શું કરું? શી રીતે આ સુરજની અસંસ્કારિતા—આપખ્યા આ મિત્રોથી છુપાવું? શી રીતે મારી લગ્નનું હું એની પાસે લોકું? મેં પ્રવાસ તો કર્યો પણ વાત પૂછી પડ્યા વિના રહી શકી નહિ. એમણે સુરજને ગળવાની ધમ્મણ કરી અને મેં બહુ જ આમલ કરી સુરજને બોલાવી, પણ એ ઉબરથી આગળ વધી જ નહિ. મિત્રોએ મળેક કરી તોપણ એની આંખો જગીન ઉપરથી બાંધી નહિ. તેમ મેં ઉપરની રેખાઓ પણ અસ્થિર બની નહિ. હું તો શરમથી નીચું નોંધીને બેસી રહ્યો.

તે રાત્રે મને વણા વિચાર આવ્યા એમ થયું કે સગદાર અને કેળવણી વિના આ ઉપને, યૌવને, શરીરને, શક્તિને ક્યા શું ? મને લાગ્યું કે આ કળા અપરિણીત જ રહ્યો હોત તો શું જોડું હતું ? જે પ્રેમની રીતભાત સમજતી નથી, મિત્રો સાથે મોજ લઈ રહેતી નથી, નવા મુઠ્ઠા કોઈ જાંબ ત્રીથી શવતી નથી તે મારી પત્ની હોઈ શકે ? હમણા હું એમ એ ચર્ચા પછી કોઈ દોલેજનો પ્રેક્ષક થઈ કેટલીકે કન્યાઓ સગદાર મારે ગુરૂ થવાનું આવશે એ વખતે મારી પત્ની આ સગદાર ?

મે નક્કી કર્યું કે બીજે દિવસે જ એને લણા વવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તે પણ અહીં લાવનચરમા નહિ પણ મુઠ્ઠામાં અહીં તો એને એવું એ વાતાવરણ મળ્યું. મુઠ્ઠાના પુરા હવાપાણીમાં એનો પ્રાણ જરૂર પ્રવૃત્તો

સગદાર પસંદ નહોતું ને મારી જા પછી નાગજી હતી જ્યાં મે સગદાર પદ દિવસ પછી મુઠ્ઠા મોઢી જ આપી હતી વખતે એ ખૂબ ખૂબ મો પછી મે નવજા પડતા માંગ મનને મનાવ્યું કે જો આપણી જિંદગી હમણું હોય તો આજના રૂવાને ચનાની લે એને મોતાને લણવાની કચી જરૂર વાગતી જ નહોતી એના ઉવનનું એક જ નિશાન હતું અને તે હું એટલે માત્ર સિદ્ધાંત, મિત્રો કે સગદાર નહિ પણ માત્ર પતિત્વ. માંગ ઉવનની એકે વ વાત એ મને પૂછતી નહિ. સામે આસીને બેસી નહેતી હું નોઈ શકતો કે મારી આજ સામજ વાની એને જલ્દી હોશ હતી, પણ મારે એની આનાકિત મુશ્કેલી નહોતી નોઈતી, માર તો સગદાર અને રોહાણી પ્રિયતા નોઈતી હતી, એટલે એને હું આપીને પણ મે એને મુઠ્ઠા મોટથી આપી.

મુઠ્ઠામાં માંગ મિત્રો દલા મથ પછી હમણાં મે એને પહેરા તો જાત્રાવધમાં ગળ વાનું મોજ માનું હતું કાગલું કે ત્યાં જ એ વિગે કનેને બીજી નરપુત્રી કન્યાઓના સસરમાં આવી શકે, પરંતુ એમ કવવામાં એક મોગી મુરેકેરી હતી એ ત્યાં મેં પાગી ? એને ત્યાં મેં ખરું ? આધુનિક

કન્યાઓની પામે એની આજો અવતરને મિત્રો ન તાર ? મને લાગ્યું કે થોડો વખત તો માંગ કાગલે ત્યાં જ રહે તે એમની પુત્રી પદા, જે આધુનિક છે તેની પાસે જ અન્યાય કે પદાએ મારી આ માગણી કદાચ ગણી હતી એટલે સગદાર, હવે સુઝ્યા, એને ત્યાં જ વર્તેને મહી

સગદાર જ્યાં સુધી લાવનચરમા હતી ત્યાં સુધી એના પ્રત્યે માંગમાં જાણે મેળા જ લગ્નની નહોતી મારે નિષ્પાત્તપણે કહેવું જોઈએ કે જે નિર્મલ સગદાર મુઠ્ઠામાં મારે તે મારે મે પહેલવહેલી એની બીજી અનુભવી માંગ થીજેના હવે પદાથી રોહનું એક રીધું પણ તે દિસે જ આગળ એમ કહું તો જોડું નથી તે મારે એ આગ વખત હું જાણી ગયો અને મને વિચારો આવ્યા જ ત્યાં કે હવે સગદાર હું આ મેને કાગળ લખીશ અને તે મેને જાગળ લખીશ જવાબમાં એના મડમડિયા અહરો મારે વાચવાના મહેને જે ધીમે ધીમે મોતીના દામના રૂપમાં ફેરવાતા જશે મારો દાગેલી માથું હું ફો છતી મનો હોઈ એવો આત્મ માંગ નિન્માં ન્યાયી ગયો

એ બન્યું પણ એમ જ પદાએ ૭ મહિનામાં તો સગદાર સામેસાથી મુકન્યા બનાવી રીધી મનના દિવસોમાં હું મુઠ્ઠામાં ત્યાં એનામાં મે જે ફર મેં મેં મેં માંગ અતરને ન્યાયી મુક મને થયું કે હવે એક વર્ષમાં તો સુઝ્યા સવાજન સુદર ગતી જશે એની કપડા અને વાગતી દવ જમમાં અજગ ફર પડી ગયો હતો આધુનિક કન્યામાં નોઈએ એવી વાણીની સમજદાર એનામાં આવી નહોતી કેમકે વાતો દર એ મુઠ્ઠામાં સામજી મેંતી એની મજા થતી હોય ત્યારે એ મામાં જાણ ફરી શની નહિ, માન મીડું દસીને અથવા જગ મુજારને ચૂપ બેઠી મેંતી જા પ્રખાત બિરો મુક દનું આખ્યાનો અધાર બેઠાઈ મેંતી હતો જે આપણને જાણી મેંતી દનો તેનો પગ દેવ સજાવાવા રાનો હતો મારો પામ જલ્દી મુકી મેંતી મેંતી હવે આજીવનનાઓની સાથે દિસ સુધી ફર નીકળતી અને કઈ કઈ વાતો કરે રાની

આનંદ અને આશાઓ હું એક મહિના મુંઝાઈમાં રહ્યો. એક મહિનામાં મને જાણાયું કે સુકન્યાને હવે જાતાલયમાં મૂકી શકાય એટલી તૈયારી એની થઈ ગઈ છે, પરંતુ મુંઝાઈ જેવા શહેરમાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાને સમજી શકે એવું જાતાલય મને મળ્યું નહિ. મેં જોયું કે કોલેજ-કન્યાઓ માટે એવાં જાતાલયો હતાં, પરંતુ સુકન્યાને કોલેજ-કન્યા થવાને હજી વાર હતો. પદ્મા અને હું ખૂબ પરિશ્રમ કરીએ તોપણ એ એક વરસ પછી મૅટ્રિકમાં બેસી શકે એમ હતું. પદ્માની મહેનત અને સુકન્યાની તેજ હુદ્દિથી પ્રગતિ તો સારી થઈ હતી.

આ સ્થિતિમાં પદ્મા પાસે જ સુકન્યાને રાખીને હું ભાવનગર જવા તૈયાર થયો. મારા ભાવનગર જવાના દિવસો નજીક આવ્યા ત્યારે સુકન્યા રડવા જેવી થઈ ગઈ હતી, પરંતુ આ વખતે મારી સાથે ફેરવીને મેં એને અનેક મિત્રો સાથે ઓળખાણ કરાવી હતી. વધુમાં એ મિત્રો-કન્યાઓ અને કુમારોને પણ મેં ભાષામણી કરી હતી કે સુકન્યા સાથે સહવાસ વધારજો અને એનામાં નવા યુગના સંસ્કારો સીંચજો.

આટલી તૈયારીઓ પછી હું ભાવનગર પહોંચ્યો ત્યારે માટું ચિત્ત પ્રજ્વલ્ય હતું. રોશન ઉપર સુકન્યા મને મૂકવા માટે આવી ત્યારે એનું રડી જતું મોં જાતી ચરમું ચાંપી દેવાની મને ઇચ્છા થઈ હતી, પરંતુ મેં મારા મનને મજબૂત બનાવ્યું હતું. હું મારી જાતને કહેતો હતો કે 'સમગ્ર જીવનના અમૂલ્ય માટે થોડો સમય દુઃખ સહન કરી લે.' મારા મનમાં ખાતરી જ હતી કે હવે સુકન્યાને મારે મોઝ થવા માટે વધુમાં વધુ બે વરસ લાગશે. અને એ બે વરસ પછીની કદપના મને કેટલી મધુર લાગતી હતી તેનું તો વર્ણન જ અશક્ય છે.

એક વરસ બીજું વીતી ગયું અને પદ્માની લાગ-વગથી એક શાળા દ્વારા મારી સુકન્યા મૅટ્રિકમાં બેઠી. આ દિવસોમાં એના કાગળો ઓછા થઈ ગયા હતા, પરંતુ એ કેટલી જહેમત ઉઠાવી રહી હતી તેનું વર્ણન પદ્મા મને લખતી હતી અને મારા હર્ષ ક્રાઈસિને સમાતો નહોતો. પરીક્ષા પૂરી થયો પછી

સુકન્યાને ઘેર આવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ હતી. મને તો હતું કે એ રમના દિવસો પણ મુંઝાઈમાં ગાળે અને મારા મિત્રો સાથે સંસર્ગ વધારી નવા કુશળ પાન કરે, પરંતુ ભાવનગર આવ્યા પિતા એ રહી શકે એમ જ નથી એમ ત્યારે પદ્માએ મને લખ્યું ત્યારે એને બળાતકારે ત્યાં રોકવાનું મને વ્યાજબી ન લાગ્યું. મેં એને આવવાની રમ મોકલી અને વળી જ ટૂંકમાં એ ભાવનગર આવવા માટે રવાના થઈ ગઈ.

સુકન્યા રવાના થઈ કે તુરંત જ મારાં બાએ તો એને ફરી નહિ જવા દેવા માટે મારા પિતાને સમ-ગ્નવવાનું શરૂ કરી દીધું. એના મત પ્રમાણે મૅટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ જોઈએ તે કરતાં ધણું ધણું વધારે હતું, પરંતુ મારા પિતાએ એની વાતને ટેકા આપ્યો જ નહિ એટલે એ નિરાશ થઈને બેસી રહી. સુકન્યાને ઘેર શેડી લેવા માટે એની મોટામાં મોટી દલીલ એ હતી કે એને મારાથી દૂર ન રાખવી જોઈએ. આ દલીલ કેટલી ક્ષુદ્ર હતી તેના વિચારે હું મનમાં હસતો હતો. મને થતું હતું કે મારી બા કયાંથી સમજી શકે કે આજની સુકન્યા મારી સાથે રહે કે ન રહે તે મારે મન સરખું જ છે. મારે જે સુકન્યા સાથે રહેતું છે તે તો હજી હવે તૈયાર થવાની છે !

સુકન્યા આવી ગઈ. ઘરનાં સૌએ એને પ્રેમથી સત્કારી આડોશીપાડોશી અને મિત્રોએ પણ એના ફેરફારની પ્રશંસા કરી. નવા અને જૂના-મંને યુગનાં લોકોએ ત્યારે એનાં વખાણ કર્યા ત્યારે મને નવાઈ ન થઈ, કારણ કે સુકન્યાની પ્રગતિ અત્યારે એ જાને કુશળી મર્મદા ઉપર પહોંચી હતી. અત્યારે એ જૂના યુગમાં પણ હતી અને નવા યુગમાં પણ હતી. એના મોં ઉપર શિક્ષણનો, આશાનો પ્રકાશનો ઉલ્લાસ હતો, તેમ નવવધૂમાં આવસ્યક ગણાય એવાં લગ્ન અને વિનય પણ હતાં. એ મારા મિત્રો સાથે હસતી હતી, તેમ મારાં વડીલોનાં આદર પણ કરતી હતી. સુકન્યા સર્વ રીતે સૌને પ્રિય થઈ પડે એ રીતે ત્યાં રહેવા લાગી.

પરીક્ષાનું પરિણામ આવી ગયું. સુકન્યાને પોતાને

પાસ થવા વિશે ચંકા નહોતી અને એની એ ધારણા સાચી પડી. આટલા દિવસ એ અને હું બન્ને પ્રેમથી રહ્યાં હતાં એટલે એને પાછી મોકલતાં મારું હિત સહેજ દલીલ હતું. સુકન્યા તો જ્યાં જ નહોતી છંદોળી એમ હું સમજી ગયો હતો. પહેલી વખતે એની આંખમાં આંસુ આવેલાં એમ તો આ વખતે ન બન્યું. પરંતુ આ વખતે એના મોં ઉપર વિવાદ તો છવાઈ જ ગયો હતો. જ્યાંની આગલી રાત્રે મેં એને લાચી છત્રનની મુંદર કપનાઓ આપીને ખૂબ સમજાવી હતી. મારી સમજવટની એના ઉપર કેટલી અસર થઈ હશે તે તો પ્રભુ જાણે, કારણકે એણે મારી સામે એક પથ દર્શાવ કરી નહોતી, તેમ જાંવી વાતને અંતે સતોષ પથ પ્રગટ કર્યો હતો. હું એને સમજી શક્યો હતો ત્યાં સુધી તો એની ખોરાઈ કરીને તપ કરવા જતી હોય એવી હતી. એને મારે ખાતર જ શિક્ષણ લેવું પડતું હોય એવા લાગે એના મોં ઉપર હતા. એ ત્યારે મુજબથી આવી અને ચોક્કસ દિવસ પ્રેમથી રહી ત્યારે એણે એમ માન્યું હતું કે હું જ છંદોળી હતો તે એને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. સુકન્યા એમ માને તેમાં નવાઈ નહોતી, કારણકે એ પચ્ચોને આવી ત્યારે મેં એને પ્રેમનો એક સંદેશ પથ કયાં કર્યો હતો ! અને આ વખતે ?

પથ સુકન્યાની સાધના દળ અધૂરી હતી. એને બીજી વખત મુજબ મોકલતાં મને કેટલું દર્દ થતું હતું તે મેં એને સમજાવ્યું હતું. બે હું આટલું સજન કરી રહ્યો હતું તો એણે પથ સજન કરી લેવું એટલે એ એનો મારો અભિપ્રાય એને કંઈક અસર કરી શક્યો હતો.

આમ સુકન્યા મુજબ જલદી વિદાય થઈ અને હું અભ્યાસ કરતો કરતો એક શાળાના મુખ્ય શિક્ષક તરીકે નોકરી કરવા લાગ્યો. આ વખતે સુકન્યાએ મુજબ જાતને છાત્રાસમાં જ રહેવાનું હતું એટલે હવે પછી એના પ્રગતિના સમાચારો અચ્છુત રહે એમ હું ધારતો હતો. એ મારી સાથે આટલો સમય રહીને સમજી થઈ હતી કે મારે મન એના શિક્ષણ કરતાં જ નવમુખના સંદેશર વધુ જરૂરી હતા. એ થોડું જોઈ

અણેલી હોય, કાઈ પડવી ન ધરાવતી હોય તેની ચિંતા નહોતી, પરંતુ એ બે મારા મિત્રો સાથે બે રોકે એવી ન હોય, મારી પાસે પથ પોતાનો જ ન મત પ્રગટ કરી શકે એમ ન હોય તો એની કે પથ પડવીની મને કિંમત નહોતી.

સુકન્યાના મુજબ પહેલવાના સમાચારમાં આ મુંદર પત્રકાનાં ચિહ્નો હતાં. એને જોઈને લેખકે પથ ઉપર આંકે દસ મિત્રો-કન્યાઓ અને કુમારી-આવ્યાં હતાં. સુકન્યાએ લખ્યું હતું કે 'મારી મને આજો દિવસ ભેગેની લાગી હતી, પણ ત્રણ સારી ઊંચ આવી ગયેલી. સમારમાં મુજબ પહેલવાન ગન આનંદમાં હતું.' હું આ જ સિત્તિ છંદોળી હતો. આનંદ વિના નવમુંદરનું ધરતર એના હા ઉપર થી રીતે થઈ શકે !

જમ, આ સમયથી સુકન્યાના પત્રકાનો કાળ શરૂ થયો. આજે સુકન્યામાં જે જે દેખાય છે તે બધું એ વચ્ચે વચાનું હતું. પહેલું દોઢ વર્ષ તો ધરતર બેઠામાં જ ગયું હતું એમ કહેવું જોઈએ.

એકાદ મદિનો વીત્યા પછી સુકન્યાની સાં કાઈ વાર ધીમતિ તો કાઈ વાર દસ, કાઈ વાર અંદરોખર તો કાઈ વાર મનુકુમારના પત્રો પથ આવવા લાગ્યા. એ બધાં કયાં કયાં કરવા ગયાં હતાં તે સંકન્યા વર્ણન મોકલતી હતી. હું આવા દરેક કારણન જવાજમાં સુકન્યાને ફરવાનાં નવાં નવાં રચેલો અં મુજબમાં આવનાં સાચાં બોલપોટા સૂચના કરતો હતો હું જાણીને શીઘ્ર થતો કે મારી દરેક સૂચનાનો અમલ એ પછીના રવિવારે સુકન્યા અને એનાં તથા મારા મિત્રો કરતાં જ.

દિવસો પછી દિવસો વીનવા લાગ્યા અને સુકન્યાન રંગ જલકાતા ગયા. એક સત્ર પૂરું થયું ત્યારે મેં માન્યું કે સુકન્યા હવે ઘેર આવશે. હું છંદોળી પણ હતો કે એ ઘેર આવે. મારે એના મોં ઉપર નવીનતા જોવી હતી. જે આવ્યને હું કંઈતો હતો તેનું દર્શન કરી અંતર પ્રસુષિત કરવું હતું. હું તો આ વખતે એમ. એ. ની તૈયારી પૂરી કરી રીસો નહિ એટલે એ મારે મને ચિંતા નહોતી. પથ મારા આશ્રય અને

હાઈ-શાકની મિત્ર લાગણી વચ્ચે સુકન્યાએ લખ્યું કે 'તમે મનુષ્યને આનંદ પામશો કે હું' આ રમઝો મુળભૂતો જ ગાળીશ. વચ્ચે થોડાક દિવસ ચંદ્રશેખર સાથે પંચગીની જવાની પણ ઇચ્છા છે. રમઝ આપશો ને?' આ કાગળથી મને આનંદ થયો હતો કે શૈક થયો હતો તેનું પૃથક્કરણ હું પોતે કરી શક્યો નથી. જ્યાંજ્યાં મેં લખ્યું હતું કે 'મેં ધારેલું કે રમઝોમાં તું અહીં આવશે. તારા આગમનની તૈયારી અને કદપનાઓ પણ હું કરતો હતો, પરંતુ તે ત્યાં રહેવાનું અને પંચગીની જવાનું કર્યું તેથી મને આનંદ થયો છે. મારે જે જોઈતું હતું-જોઈએ છે તે હવે તારામાં ઝડપભેર આવી રહ્યું છે. સુકન્યા, તારામાં જેની જાણપ હતી તે વસ્તુ હવે તને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે.'

સુકન્યાનો જવાબ અત્યંત આનંદભર્યો હતો. આ નવા જીવનમાં એને પોતાને કેટલી પ્રયુક્તતા ધારે છે તેનું વર્ણન હતું અને આજ લગી એ બુદ્ધિ અને માન્યતાની સંજોગમાં જકડાયેલી હતી એના એકરાર હતો. જીવનનો આ અનુપમ આનંદ જીવવા માટે જ્યારે મેં એને મુળર્થ મોકલી ત્યારે એ ખૂબ રહેલી તે ઉપર એ અત્યારે હસી રહી હતી. હું જોઈ શક્યો કે હવે સુકન્યા પ્રસન્નચિત્ત છે અને એમાં રૂપ, શુભ અને યૌવનની સાથે નવયુગનો રંગ પણ ભળી રહ્યો છે. સુકન્યાને મેળવેને હું હવે ધન્ય બની રહ્યો હતો.

એને પછી પંચગીનીથી સુકન્યાના કાગળો આવ્યા. ત્યાંની અદ્ભુત કુદરતમાં પોતે કેટલી મુક્તતા અનુભવે છે અને 'જે તમે સાથે હોત તો મારા આનંદને અવધિ જ ન રહેત' તેનું બધાન હતું. કુંઝરે કુંઝરે ને ટૂંકે ટૂંકે કેટલી નવીનતા અને સૌંદર્ય ભર્યું હતું તેનું વર્ણન કરતાં સુકન્યાએ પાંચ પાનાં ભર્યાં હતાં. આ કાગળમાં ચંદ્રશેખરની પણ ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી. મને આ કાગળ સર્વ રીતે આહવાદક લાગ્યો હતો.

રમઝ પૂરી થઈ અને બીજું સત્તર થયું. સુકન્યાએ લખ્યું કે આ સપ્તમાં પોતે બહુ મજા નહિ લૂટી શકે કારણ કે પાંચવાનું ધણું છે. પરંતુ તે સાથે જ

દર રવિવારે કાઈની સાથે ફરવા ગયાના ને સિનેમા જોવાના સમાચારો તો આવના જ હતા. મને આ સમાચારો વાંચીને થતું હતું કે એક વખત તો એને આંખ કરીને જોઈ લઉં. હું ભાવનગરમાં બેઠો બેઠો મીડી મનોરમ્ય કદપનાઓ તો કરી શકતો હતો, પરંતુ કદપના કરતાં-વાસ્તવમાં એાર મજા રહી છે એમ જાણતો હોવાથી ત્યાં જવાની ઇચ્છા જિર કરતી હતી. જેવે આટ્કે દિવસ માટે ત્યાં જઈ આવવાનો મેં નિશ્ચય કરી લીધો ને શાળામાંથી રમઝ લીધી. પરંતુ ભાગ્ય કંઈક વિપરીત હતું. જવાને આગલે દિવસે જ પિતાજી તાવમાં પટકારી પડ્યા અને હું ન જઈ શક્યો. જેવે મને એક રસ્તા સૂઝ્યો. મેં સુકન્યાને લખ્યું કે 'પિતા બિમાર પડી ગયા છે એટલે નથી આવતો. હવે તારો ઉછામાં ઉછેર ફોટો મોકલી તારું દર્શન કરાવજે.' વળતી ટપાલે જવાબ આવ્યો કે 'તમે આવો ત્યારે તમને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરવાની યોગ્યતા મેં ધરી હતી. તમને લાગે કે પેલી સૂરજ તો મરી જ ગઈ અને તમારી સુકન્યાએ પણ નવો જન્મ લીધો.....પણ તમને આશ્ચર્ય થશે કે મેં અહીં આવોને એક પણ ફોટો પડ્યો નથી. બે માર વખત મિત્રોએ આગ્રહ કરેલો પણ મેં ના પાડી હતી. મારી ઇચ્છા હતી કે નિંદ્રામાં પહેલવહેલો ફોટો તો તમારા સાથે જ પડાવવો. પણ હવે આજે રુદુગોળમાં ગઈ છું. એકાદ બે દિવસમાં તમને ફોટો મળી જશે.'

એને બે દિવસ પછી ફોટો પણ આવ્યો. ખરેખર એણે નવો અવતાર લીધો હતો. એના સુંદર શરીરમાં સહેજ રચ્ચળતા લાગતી હતી તે આલી ગઈ હતી. આંખમાં અને મોં ઉપર આપત્તની તમામ રેખાઓ બિપ્તી આવી હતી. માયાના વાળ અને કાનના લટકણિયાં, હસતું મોં અને મગ્નકરો આંખો એ જોઈ જોઈને હું એનું સાંનિધ્ય અનુભવતો દરખાવા લાગ્યો. અને એનો વિચાર કેવો સુંદર હતો ! 'નિંદ્રામાં પહેલવહેલો ફોટો તો તમારા સાથે જ પડાવવો.' એ ખરું હતું, વચાયોજ હતું. મારો સાથે જ પડાવવો જોઈએ ને? મિત્રો ભલેને હમર

હોય, પણ હું તે હું હતો અને સુકન્યા તે સુકન્યા હતી. અમારા સંબંધની તોલે જતલતો કેઈ પણ સંબંધ આવી શકે એમ નહોતું.

અને બીજા ચાર મહિના પસાર થઈ ગયા. સુકન્યાએ પરીક્ષા આપી દીધી. હું તો આ વખતે પણ એમ. એ. માં ન બેસી શક્યો. મેં આશા રાખી કે આ વખતે તો સુકન્યા મારા કલા વિના જ ચાહી આવી પહેાંચશે, પણ એનો કાગળ આવ્યો કે 'હું ત્યાં આવું તે કરતાં તરેજ ન આવો? ત્યાં આપણને શી મન પડશે?' .

મને આ કાગળ ગમ્યો કે ન ગમ્યો તે કહી શકું નહિ. એમ તો મધું કે સુકન્યાએ આવવું જોઈએ. અમારા આનંદ ઉપરાંત અમારે માતાપિતાના આનંદનો પણ સહેજ વિચાર કરવો જોઈએ. મેં સુકન્યાને લખ્યું કે 'આ વખતે હું આવી જ જા. તારે ફરી સુખઈ જમાવું થશે ત્યારે જો શક્ય હશે તો હું સાથે આવીશ. તને જોઈને બા-બાપુ પણ ખૂબ રાજ થશે.' આ કાગળ દપાલમાં નાખતી વખતે મને થતું હતું કે કદાચ સુકન્યા હજી મેં મને ત્યાં બોલાવવાનો આમદ કરશે તો મારા હૃદયમાં શી લાગણી

થશે તે હું સમજતો હતો. પરંતુ મારી સુકન્યા એવી નહોતી. એણે તો-કાગળ પહેાંચતાં જ તાર કપો: 'હું આવું છું.'

અને એ આવી-અંગમાં ને આંખમાં નવીનતાના રંગો પૂરીને. મેં એને રોશન ઉપર જોઈ ત્યારે અરે-અર હું તાજુથ થઈ ગયો. મારે જે જોઈતું હતું તે હલોહલ મળી મધું હતું. મારા દરતાં આ પૃથ્વીપટ ઉપર બીજું કાઈજ વધુ સુખી ન હોય એમ માતું અંતર મધુગાથુવા લાગ્યું. સુકન્યા અને હું ગાડીમાં બેસીને ઘેર પહેાંચ્યાં.

એક વર્ષ પહેલાંની અને આજની સુકન્યામાં અલગ ફેર પડી ગયો તેની સાક્ષી મારી બાએ અને પાડોશીએ સહેજ મોં બગાડીને પૂરી અને મારા મિત્રોએ મોં ઉપર ટર્જની ભરતી લાવેને પૂરી. હું જોઈ શક્યો કે જૂના યુગની મર્યાદાઓ સુકન્યાએ વડાવી દીધી છે અને હવે એ સર્વ રીતે નવયુગી બની ગઈ છે.

જે આધુનિકતા, નવીનતા, અપખતા, સ્વતંત્રતા સંસ્કારિતા હું ધ્વજતો હતો તે મને મળી ગયાં હતાં. [અપ્રભુ]

એક સુધારો

'ભર્મિ' પહેલી એગસ્ટના અંકમાં શ્રી. 'ભર્મિલા'ની અનુવાદિત વાર્તા 'કલાધરની શોધમાં' હિંદી માસિક 'મહિલા'માંથી અનુવાદ કર્યાનું જણાવ્યું છે તે એક ભૂલ થઈ છે. વસ્તુતઃ ઉપરોક્ત વાર્તા 'વિન્ધગિત્ર' (હિંદી માસિક)ના વ્યૂન-અંકમાંથી અનુવાદિત થઈ છે અને તેના લેખક શ્રી. વિષ્ણુ પ્રજાકર છે. -સ'

અભિનંદન

‘ગુજરાત સાહિત્યસભા’એ ગુજરાતના લાઠીલા કલાકાર શ્રી. કનુ દેસાઈને રણ-
જીતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપીને સર્વ રીતે યોગ્ય કર્યું છે. આવા સુવર્ણચંદ્રક ફેટલીક વખત
માણસનું મૂલ્ય અંકાવવામાં કારણભૂત થાય છે અને ફેટલીક વખત નેનું મૂલ્ય અંકાયેલું જ
હોય તેની શોભામાં એક કલગીનો ઉમેરો કરે છે. શ્રી. કનુભાઈ પોતાના પરિશ્રમે અને
કલાપ્રેમે આજ પહેલાં જ પોતાનું મૂલ્ય અંકાવી ચૂક્યા છે. ગુજરાતમાં તો ભાગ્યે જ એવો
કોઈ સાહિત્યપ્રિય કે કલાપ્રિય હશે જે એમની કલાને ન પિંજાનતો હોય. પરંતુ એમની
ખ્યાતિ તો પ્રાંતની અને અરૂપ અંશે દેશની સીમાઓની બહાર પણ પહોંચી ગઈ છે. આ
સુવર્ણચંદ્રક આપીને સાહિત્યસભાએ એમની શોભામાં યોગ્ય રીતે એક કલગીનો ઉમેરો કર્યો છે.

ચંદ્રક સ્વીકારતી વખતે શ્રી. કનુભાઈએ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા પ્રગટ કરી છે તે
સાદિત્વક અને પ્રેરક છે. દુનિયાના ખડેખડમાં પહોંચી જવાની એમણે વાત નથી ઉચ્ચારી.
એમણે તો પોતાની સૌમ્ય કલાને ઘરઘરમાં પહોંચાડવાની મુરદ પ્રગટ કરી છે. એમની
મહત્વાકાંક્ષા એ છે કે વેપારી ગુજરાત સૌંદર્યપ્રેમી થાય. આ મહત્વાકાંક્ષા ખરેખર અભિ-
નંદનને પાત્ર છે. જે એમની એ સાધના ફળે તો ગુજરાતે પોતાની વ્યાપારશક્તિ મેળવનાં,
જીવનના કેમળ અને મંગલ રસો પ્રાપ્તે જે બેઠકારી રાખી છે તે દૂર થાય અને ગુજરાતનું
જીવન પૂર્ણતા તરફ એક મહત્ત્વનું પગલું મારે.

શ્રી. કનુભાઈને આ મહત્વાકાંક્ષા બદલ અને આ ચંદ્રકની પ્રાપ્તિ બદલ અમે અભિનંદન
આપીએ છીએ.

હાથ રાખજો !

હાથ દેઇને રાણી ! હેઠાં ઊતરજો
જહારાં અંતરને બિનરાણે હો !
જીવતરને પાળે પાય ટેકાવી
તહમે બિલજો આયમ્યા વાંજે
ટેજે સાય આયણુ-ઓટને ટાંજે,
આસ્તે રાણી તમે અગી ઉભારજો
આયમ્યા જંતર રમાડજો
દીલા આ આતમાના તાર તાણો તો
તંજર-તૂંજડું સમારજો !
ધીમા ધ્યાન-દેહેકામાં વિરામજો !
અતમ ઘટૂલો રાણી ! બિર્મિથી ફાંસજો,
કાયાના કૂપમાં ઉતારજો
પ્રેયપાતાળનાં પાણીમાં સીંચતાં
મનખ્યાદોરીને હાથ રાખજો,
જોજો ઘડો ભવે ન ભટકાડજો
સુધાંશુ

अंधवि - अंधभाषा • विधिसाहित्यभाषा • विधि (पाश्चि)
 नवसर्जन अंधावलि • आरोग्य अंधावलि • नवस्थाना (भाषिक)
 भाषिकगंत (' पाश्चि ')
 [विभूत - भाषिनी भाटे परिचयपत्रिका भंडावा]

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯

ઓક્ટોબર ૧૯૩૯

સંપાદક :

દાનસાહ મહેતા : ઈશ્વરલાલ દવે
નિતસાહ શાહ : હરજીવન સોમૈયા

અદિત્ય સિદ્ધાંત કે નીતિ ?	શ્રી. કિશોરલાલ મયરવાળા	૫૩૦
આંતરરાષ્ટ્રીય આદિવાસી	શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્યાસિ	૫૩૧
શ્રેષ્ઠ પ્રતિકાર	શ્રી. 'અન્નાત'	૫૩૬
પ્રતિભા અને પ્રિયતમા	શ્રી. દુષ્યુવળ જેતલી	૫૩૭
રાત્રિ	શ્રી રમણિક અશલાવાળા	૫૪૮
અપભ્રંશ કાપકનો ઉલ્લાસ	શ્રી. દુર્ગારામી ધરમરામી સંપદ	૫૪૯
સંગીતની મહેફિલમાં !	શ્રી. લખમરામી જૈન	૫૫૪
નવી પ્રજા : નવી રચના	શ્રી. ધૂમકેતુ	૫૫૬
જીવનપાઠ	શ્રી. જયપ્રસાદ દવે	૫૫૭
ગીતામાં અદિસાધર્મ	શ્રી. દિશાચુર બ. દીવાનજી	૫૫૮
રામોત્સવ	શ્રી. જીર્મિયા	૫૬૨
સૌરાષ્ટ્ર-આંધ્ર	શ્રી. તનમુખ ભટ્ટ	૫૬૬
હિન્દુસ્તાની ઓળખાણ	શ્રી. ચારુદત્ત	૫૬૭
ઉત્તમ અને જીવિકાવિકાસ	શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ	૫૭૦
જોક કેમ મર્યો ?	શ્રી. હરજીવન સોમૈયા	૫૭૨
વર્ષાઋતુના કરાર અને તેનાં		
પરિણામો	શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્યાસિ	૫૮૫
અવરોધનો		૬૦૩
મારી પત્નિનો વિકાસ	શ્રી સોપાન	૬૧૦

પ્રોપ્રેટર રટ ડીરખો

લાઈન, હાફટાન તથા વધારે કલરનાં હાઈકલાસ
ખેતીકે, ડીઝાઈન તથા સિને-સ્લાઈડ

બનાવનાર
ભારતી સાહિત્ય સંઘનાં પ્રકાશનોના અર્ધાં ખેતીકે અમે બનાવીએ છીએ

૨. નં. ૩૧૬૫ નું હે કા છું નાં ધી લે શો જ ૨. ગોપેશ 'દાન'

ર
હે
વા
ત
થો
જ
મ
વા
ની

સ
ગ
વ
ક
મા
ર
જ
ણી
વું

કે. ૧૭૭/૧૭૮ હોર્નબી રોડ, ગોરીગંદર દ્રામટરમીનસ પાસે,
ભારતિયા હાઈસ્કૂલની બાજુમાં
ફોન : અમદાવાદ

મુંબઈમાં ક્યાં ઊતરશે ?

આદર્શ લોજિંગ-ખોડિંગ

ભારતીય નિવાસ લૉજ

ચાર્જ વ્યવસ્થા છે.

ભારતીય નિવાસ લૉજ કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨

તા. ૧૯૨૮

ટેલિફોન — ૨૧૨૧૦

સળેખમ ?

(Registered)

સળેખમ ? ?

સળેખમ માટે દવા દીંચવાને બદલે નાક પર થોડુંકે
“અમૃતાંજન” મસજો. તે તુરત રાહત આપે છે.

અ મૃ તાં જ ન

પીડાકારક સળેખમ મટાડે છે.

:: દ રા જ નો મ લ મ ::

સર્વે ભાતની દરાજ અને ખુજલીને માટે બરોસાપાન અને નિબંધન ન
અમ્ય એવો ઇલાજ. તથા વાર લગાડવાથી સહંતર નાખક સાચ છે.

રોડઝ એજન્ડોઃ સિંધ અને બહુચિસ્તાન માટે

મહમદગાલી મુલ્લાં મુસાજી મારવી

ગેરિયટ રોડ : કરાચી

મુંબઈ : અમૃતાંજન લિમિટેડ : મદ્રાસ

મુંબઈથી ભરપૂર

જલકુમારી બ્રાહ્મી તેલ

વા
પ
રો

જે આંખ અને મગજને ઠંડક આપી વાળને વધારે છે

રોડીસ : ચાંપશી નરશી દવાવાળા : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

ભારત વસ્તુ ભંડાર

અમદાવાદ, નડિયાદ, આણંદ અને પ્રકાશના સામાન્ય ગ્રાહકોએ તથા શુદ્ધસેવકોએ નીચે લખેલી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ માટે આ ભંડાર સાથે વ્યવહાર કરવો. તેઓ આ ગામો પૂરતા જા. સા. સંઘના સોલ એજન્ટ છે.

અંગ્રજિ અંધમાળા

આરોગ્ય અંધાવલિ

નવરચના (માસિક)

ભૂમિ (માસિક)

ખાલજગત (પાસિક)

વિશ્વસાહિત્યમાળા

અરુણ પુસ્તકમાળા

ચિંતન અંધાવલિ

નૂતન અંધાવલિ

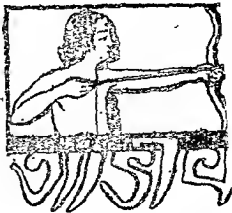
શિષ્ટ સાહિત્યમાળા

લોકશિક્ષણ અંધમાળા

નવસર્જન પ્રંથાવલિ

ભારત વસ્તુ ભંડાર

રમકડાં મારકેટ : અમદાવાદ

કુમારમાળા

તેર વરસની ઉપરનાં બાળકો માટેનું

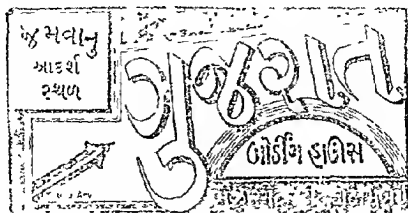
ખાસ શૂરાતન-સાહિત્ય

૧ ગોરીલાનો પ્રેમ	૦-૮-૦
૨ પૂછડિયાના પ્રદેશમાં	૦-૮-૦
૩ શિકારિકા	૦-૮-૦
૪ ગેબી સૃષ્ટિ	૦-૧૦-૦
૫ ગેબી સૃષ્ટિ	૦-૧૦-૦
(પાકું પૂકું જે લાગે ગેબી)	૧-૮-૦
૬ શિકારિકા-૨	૦-૮-૦
૭ ચાંદા પર ચાંદાઈ	૦-૮-૦
૮ આફતે મહા	૧-૦-૦
૯ મોતના પંજમાં	૦-૮-૦
૧૦ ચિલ્લુગારી	૦-૧૨-૦
૧૧ લક્ષ્મી	૦-૧૦-૦
૧૨ સંકટની શોધમાં	૧-૨-૦
૧૩ ભેલીઓ સરહાર	૧-૮-૦
૧૪ માયાવી દેશ	૧-૪-૦

—માધ્યમિક શાળાઓમાં ધનામ માટે અનોડ—

દરેક પુસ્તકભંડાર વચે છે

ગોંડીય સાહિત્યમંદિર : સુરત

નિસર્ગોપચારની દૃષ્ટિએ ચાલી રહેલી આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ

સંપાદક :

રમણદાસ એનિમનીઆ

આ ગ્રંથાવલિ તમે આજકાલે જોઈ ન હો તો આજે જ નીચેના રચયેથી એની વિસ્તૃત માહિતી
આપની પરિચયપત્રિકા મંગાવો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. બો. ૭૩ : અમદાવાદ

ઉર્મિ

[માસિક]

પ્રા વિ ક લ વા જ મ

દેશમાં પ્રાદેશમાં પરદેશમાં

૫-૦-૦ ૫-૮-૦ ૬-૮-૦

ઉર્મિ કાર્યાલય - અમદાવાદ

શ્રી. 'ધૂમકેતુ'ની નવલકથાઓ

મગદ થઈ છે

અ નિ તી

[૪૧૦ પૃષ્ઠની સગમ નવલકથા
હિરબી એકેડ : મનોદત્ત ભાભરી]

ક

પ રા જ ય

[૪૦૦ પૃષ્ઠની એવી જ બીજી
નવલકથા પણ પૂર્ણ હિરબી એકેડ]

દરેકના અડી રૂપિયા

મૂલ્ય રૂ. અન્વય ન કાર્યાલય-અમદાવાદ

મહાગુજરાતનું માનીતું માસિક શારદા

વાર્ષિક લવાજમ :

હિંદમાં : વા. ૧-૮-૦

પરદેશ શિલિંગ ચૌદ

તંત્રી

ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગુજરાતી માસિકોમાં શારદા કઈ રીતે ભાત પાડે છે?

‘શારદા’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર મહિને બે ત્રિરંગી ચિત્રો આપે છે.

‘શારદા’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે સૌથી લોકસાહિત્યની રસલહાણી માટે સુખસિદ્ધ છે.

‘શારદા’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જેના તંત્રી-અધ્યક્ષ, નવલિકા-અધ્યક્ષ, લોકસાહિત્ય-અધ્યક્ષ અને દીપોત્સવી-અધ્યક્ષ માટે હજારો લોકો દર વખતે રાહ જુએ છે.

‘શારદા’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જે શિષ્ટવર્ગ અને વ્યામવર્ગના સાહિત્યનો સમેળ સાધે છે.

‘શારદા’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર વર્ષે સૌથી ઇતિહાસની શ. રાયચુરાકૃત નવલકથા આલોકને ભેટ તરીકે આપે છે.

‘શારદા’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે કે જે રાજના એક પૈસામાં સાહિત્ય અને કલાનો રસધાન દર માસે તમારે હાં પહોંચાડે છે.

‘શારદા’ સોળ વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. તમે જોના આદ્ય થયા હશે જ. ન થયા હો તો નીચેના કાર્ડ પણ રચણે આજ ખજાર આપો એટલે ‘શારદા’ શરૂ થશે.

‘શારદા’ નું ૧૯૩૬-૪૦ નું બેટપુતક “ સોમનાથની રાખાતે ” બહાર પડી ગયું છે.

તંત્રી : ‘શારદા’ ચોરવાડ (કાઠિયાવાડ)

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. વડોદરા

આર. આર. શેઠી કંપની, જીકસેલર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

અ મારાં પ્રકાશનો

નામ	મૂળ કિંમત
અંબલિ અંધમાળા	
સંજ્ઞવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
” ભા. ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કેની?	૨-૦-૦
અંતરંગી વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન સુસાક્ષરો	૧-૮-૦
દોન કુવ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
બંધન અને સુક્તિ	૨-૦-૦
જગતા રંગો (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦
આરોગ્ય અંધાવલિ	
હર્દી, દવાઓ અને દાકતરો	૧-૪-૦
અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
શરદી અને સંજોગમ	૦-૬-૦
વજન શી રીતે વધારવું?	૦-૪-૦
કબજિયાત	૦-૪-૦
આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર:	
મિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ ખોરાક કેને કહેવો?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
પહેલું સુખ	૦-૪-૦
ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦
કલેબના રંગો	૦-૫-૦
વૅકિસનેશન કે સેનિટેશન?	૦-૬-૦
સાફી કિંમતની પ્રથા ૨૬ કરી છે	

નામ	મૂળ કિંમત
લાંબું ચાલો ને લાંબું જીવો	૦-૬-૦
ચિંતન અંધાવલિ	
ગુલામીની શૃંગલા	૨-૮-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-૦
આરુણ પુસ્તકમાળા	
શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગ વાદજિયાં	૦-૨-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
નૂતન અંધાવલિ	
લગ્ન-એક સમરથા	૧-૪-૦
આંજવાનાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
ધરતણી	૧-૮-૦
પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
ધૂપદાની	૧-૪-૦
વેરાનમાં	૧-૦-૦
દરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
વિરાટ નદી છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલમેલ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦
પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
સુસ્તક કમાલ	૧-૮-૦
લોકશિક્ષણ અંધમાળા	
રાજકોટ-સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦
નવસર્જન અંધાવલિ	
સર્જવનો	૨-૦-૦
દોમા	૨-૮-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત આ. ૧	૨-૦-૦
” આ. ૨	૨-૦-૦
અરુણ ઉપર લખેલી કિંમતો ઘેરમાં અથવા તે ટપાલપથ	
પાઠે અમરથી.	

અહિંસા-સિદ્ધાંત કે નીતિ ?

આ પ્રશ્નને ફરનીને જુઓ. શું હિંસા કદી જીવનનો સિદ્ધાંત બની શકે છે ? યોગ, બદ્ધમાસ કે મહત્વાકાંક્ષી રાજા પણ કદી હિંસાને જીવન-સિદ્ધાંત તરીકે નહિ ઓળખાવે પરંતુ, પોતાની યોજનાઓની સફળતા માટે હિંસાનીતિનો આશ્રય લેવાની આવશ્યકતા આગળ કંઈ એટલે કે હિંસા સિદ્ધાંત નથી બની શકતી, બહુ બહુ તો તે નીતિ બની શકે છે

સામ્યવાદી પણ આખરી ધોયે તો હિંસાનો નાશ અને અહિંસાની સ્થાપના જ ઇચ્છે છે અર્થાત્ સિદ્ધાંત રૂપે તે અહિંસાને માને છે પરંતુ પોતાની યોજનાઓની ત્વગિત સફળતા માટે આવશ્યક જણાયે હિંસાનીતિને અત્યાજ્ય નથી સમજતો

જો આ બગાળર હોય તો આપણા લોકોમાં ‘અહિંસા-સિદ્ધાંત કે નીતિ ?’ની જે ચર્ચા ચાલી રહી છે તે ફેક્ટ જ છે ચર્ચા જો કરવાની જરૂરી હોય તો તે એ વિષયે કરવાની કે “શું હિંસાનીતિ સર્વથા ત્યાજ્ય થઈ શકે છે ?”

માનવસમાજ કેવો છે તે આપણે જાણીએ છીએ બલે આપણે માનીએ કે તે એક દિવસ આદર્શ સરકારી બની જશે, પણ આજે તો આપણે આજની મર્યાદાઓમાંથી જ માર્ગ કાઢવાનો છે એમાં હિંસાનો થોડો ઉપયોગ ચવાનો જ છે ત્યારે પરિત્યાગ કરતા વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રશ્ન આટલો જ બની જાય છે કે—

(૧) અમુક એક પરિસ્થિતિમાં આપણે હિંસાનીતિનો સ્વીકાર કરવો કે નહિ ?

(૨) જ્યાં એ અનુચિત લાગે ત્યાં અહિંસાને માર્ગ કયો હોઈ શકે ? અને

(૩) જ્યાં હિંસા અપરિહાર્ય લાગે ત્યાં એની મર્યાદા કઈ હોઈ શકે ?

રાજકીય કાર્યકર્તા તાર્કિક ચર્ચા ન કરતા એટલું સ્વોકાર કે (૧) સિદ્ધાંત તરીકે અહિંસા જ હોઈ શકે, (૨) એટલા માટે નેતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય અહિંસાની રીત શોધવાનું જ હોઈ શકે છે અને (૩) હિંસા અપરિહાર્ય જણાયે પણ એને વધુમાં વધુ નિયંત્રણમાં રાખવી પડશે. આટલી વાતનો સ્વીકાર કર્યા પછી જિંદગી થતા એક એક સવાલને ઉકેલવાના વ્યવહારુ ઉપાયો શોધે તો સહાય છે કે મોટા ભાગના પ્રસંગોએ તે એક જ નિર્ણય પડે આવશે

શ્રી કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્યાસ

આખરે યુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. હિટલરે આખરે આખી દુનિયાને યુદ્ધમાં ઉતારવાની-લોકોમાં રચોળાવવાની શરૂઆત કરી દીધી છે. આ જ વખતે યુદ્ધ ઘરો કે કેમ તેની તેને તો કદાચ શંકા જ હશે. ગયા વરસે જેમ ઝેકાસ્લોવાકિયાને બલિ શાંતિ ખાતર અપાયો તેવી જ રીતે આ વખતે પણ પોલાંડોને બલિ ધરવા એખરલેઈન તૈયાર થશે. અને પોતાની ધમકીઓને આધારે પોલાંડોને કર્નલ બેક સફેદ વાવટો લઈને હિટલરને શરણે આપશે એવી આશા દેક સુધી હિટલર રાખેલો હતો એમ જણાય છે. પણ એમાંનું કયું બન્યું નહિ અને આખરે યુદ્ધ ૧૬ી તારીખથી શરૂ પણ થઈ ગયું.

૧૬ીએ જર્મન લશ્કરે પોલાંડામાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૭એ ઇંગ્લાંડે બે કલાકની નોટીસ આપીને યુદ્ધ જાહેર કર્યું. સાથે ફ્રાંસે પણ જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. મણુ આફવાડિયાં સુધીમાં જર્મનીએ પોલાંડોને ઘણો ભાગ કબજે કરી લીધો, અને પાકીનું અર્ધ કામ રશિયાએ પૂરું કર્યું. આજે આ લખાય છે ત્યારે પોલાંડા બે ભાગે વહેંચાઈ ગયેલું છે, જેમાંનો પશ્ચિમનો ભાગ જર્મનીએ લીધો અને પૂર્વનો મોટો ભાગ રશિયાએ લીધો છે. ત્યારે રશિયા — જર્મનીના અનાકમણુકારી કરારો બહાર પડ્યા ત્યારે રશિયા પોલાંડોની પીઠ પાછળ ઘા કરશે એવી કાંઈની ધારણા નહોતી. જર્મનીની ધારણા હતી કે કેમ એ ખાતર શંકાસ્પદ છે, પણ આખરે એ બનાવ તો બન્યો જ. હજી કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ પોલાંડાનું લશ્કર ટકર ઊઠે છે ખરું પણ હાલ તુરત માટે તો એ એનાં છેલ્લાં ડગ્ગાં જેવું જ ગણાય. હિટલરે તો પોલાંડાનું યુદ્ધ સંપૂર્ણ થયાનું જાહેર પણ કરી દીધું છે.

ઇંગ્લાંડ કે ફ્રાંસ કાંઈ પોતાનું સૈન્ય પોલાંડોની બુમ ઉપર ઉતારી શકે એવું તો હવે જ નહિ. એઓ એક જ રીતે પોલાંડા ઉપરનું જર્મનીનું દબાણ એણું

કરી શકે અને તે જર્મનીની પશ્ચિમ સરહદ ઉપર જર્મની ઉપર હથેલો લઈ જઈને જર્મનીના પૂર્વ તરફ જતા સૈન્યને પશ્ચિમ તરફ વળવાની ફરજ પાડે. એ રીતે પશ્ચિમ તરફ યુદ્ધ શરૂ થયું પણ ખરું અને આજ સુધી ચાલે છે. આ સરહદ ઉપર બન્ને બાબુએ મજબુત કિલ્લેબંદો છે. જર્મનીની સીમકોડી લાઈન અને ફ્રાંસની મેગિનૉટ લાઈન બન્ને કિલ્લેબંદોઓ અભેદ છે. એટલે અહીંનું યુદ્ધ વધારે આકરું છે અને થશે.

જર્મનીની યોજના શરૂઆતમાં બહુ જ થોડા વખતમાં પોતાનું બધું ખરચીને પોલાંડોને કચડી નાખવાની હતી અને ત્યાં સુધી ફ્રાંસની સરહદ ઉપર ઝાડું લક્ષ આપતું નહિ; અને એ રીતે એણે કયું પણ ખરું. પરિણામે પોલાંડાનું નાનું રાજ્ય જર્મનીના વધુ બળવાન લશ્કર સામે ટકતું અમકાવિત હતું અને એમ જ થયું.

પોલાંડોને મોરચો પૂરા કરીને હવે હિટલર ચોતે પશ્ચિમ સરહદ ઉપર આંચો છે. એટલે વાસ્તવિક રીતે યુદ્ધની ખરી શરૂઆત હવે જ થાય છે એમ કહી શકાય. છેલ્લા બે દિવસથી જર્મન-હક્કાઓ બેસથી શરૂ થયા છે, પણ કહે છે કે ફ્રેંચ તોપોના મારા આગળ જર્મનો આગળ વધી શકતા નથી. આથી કદાચ હોલાંડ અને બેલ્જિયમ મારફત જર્મની, ફ્રાંસ અને ઇંગ્લાંડ ઉપર હથેલો લઈ આવે એવી એક દહેશત રહે છે.

જર્મન સમમરીતોએ તો ગયા મહાયુદ્ધની જેમ જ આ વખતે પણ સમુદ્ર ઉપર ત્રાસ વર્તાવવાનું શરૂ કરી દીધું છે. અનેક સ્કીમરો ઇંગ્લાંડની કુબાડી દીધી છે. અને 'ક્રોનિયસ' નામનું એક સિટિયા લશ્કરી જહાજ પણ કુબાડયું છે. ત્યારે સામી બાબુએ સિટિયા લોકોએ હજી એવું ભારે જગતું કામ કર્યું હોય એવી હકીકત ઝાઝી બહાર આવી નથી.

મેરિન : (ન માનતાં) અ...જ...જ, ને આ પાત સાવ સાચી હોય તો !

પિગમેલિયન : સાવ સાચી.

(મેરિન ઉપલી રંગમૂઠિ પર નય છે. ૫૩૬)
ઓહ છે અને પ્રતિભાની એકાદાણી તપ્તી ખાલી હતી છે.)

મેરિન : પ્રતિભા સાચી ગઈ છે !

(ગેલેશિયા જમણા દ્વારમાં પ્રવેશતી દેખાય છે.)

પિગમેલિયન : પ્રતિભા સામે દ્વાર પાસે છે !

(મેરિન આશ્ચર્ય પામી ગેલેશિયા તરફ જોયા કરે છે અને ધીમે ધીમે જમણી બાજુ નય છે.)

ગેલેશિયા : (પાસે આવી પિગમેલિયનને આલિંગતાં) આખરે આપણે મળ્યાં ખરાં ! મારા પિગમેલિયન, આપણે મળ્યાં એટલામાં તો કેવી વિચિત્ર વિચિત્ર વાતો બની ગઈ !

પિગમેલિયન : કેમ, તને શું યતું ?

ગેલેશિયા : ઘણી બધુંકર વાત ! (મેરિનને) હું

મારી સાથે તારા ઘરમાં ગઈ—

મેરિન : હં...હં.

ગેલેશિયા : અને પછી હું એકલી બેઠી અને રડી.

લાંબો સમય મારા પિગમેલિયન માટે રડી. પછી

ધીમે-ધીમેકાની જેમ ધીમે પ્રકાશ-અનુપમ

પ્રજ્વળે પાકવેલ પ્રકાશ મેં ફૂલો તોડ્યાં

નિમાની પાછળ ફૂલો—ફૂલો ! પછી તો હું ઠંડી

હવા લાગી—પહેલાં હતી તેવી—મારા પિગમેલિયન

ને જીવન અપહરું તે પહેલાં હતી તેવી ઠંડી. મને

જે વખતે એક બીજી વિચાર આવ્યો કે હું ધીમે

ધીમે પાછી પથ્થરમાં ફેરવાઈ જતી હતી ! હું કેટલું

મધું રડી અને મેં એવાર અસહ્ય મોટાથી માર્ગના

કરી કે એવું ન થાયો. ' જયારે, દેવો મને બચાવે. '

મેં કહ્યું, મારા પિગમેલિયન ખાતર—યોડી વાર જ

પિગમેલિયન માટે ! અરે, મને મારા પ્રેમથી આટલી

જલદી વિપ્લવી ન પાડો. અરે રે, મને એક ગમત

તેને મળવા દો—ફરીથી એક જ ગમત ! જ્ય ના

કહેવાય છે. તેમજે તને નેમે નહેતો. મારે જે સુખથી છૂટા પડવાનું હતું તેનો તેમને ખ્યાલ જ નહેતો. (મેરિનને) હું તારા પલંગ પર સુઈ ગઈ, મારાં પોષણ બધાંયમાં, મારું ભાન ધીમે ધીમે ઊઠી ગયું. તિમિરમય સમયનો એક ગાંઠો પસાર કર્યા પછી

મેં પાછી પેલી ધૃણાજનક તપ્તી પર મારી અને નેઈ. ત્યાં સુધી મને કાંઈ ભાન નહોતું. હું એક રિચર, એતનહીન પ્રતિભા જેવી બની ગઈ હતી. પછી મેં પ્રભાવતા દેવોને ઊતરતા જોયા ! આ ખંડમાં આવતા ! ખંડ તેમના તેજથી ઝળહળી ઊઠ્યો હતો ! તેઓ આવ્યા અને પિગમેલિયનને જોવા લાગ્યા.

અને એક પછી એક તેને સુખન કરી મને જીવન અર્પે એવા સ્વરમાં કહેવા લાગ્યા. ' આપણે ગેલેશિયાને આ સુખથી વિપ્લવી ન પાડવી નેઈએ ! પિગમેલિયન પ્રેમ ખાતર ગેલેશિયા બંદે છવે ! ' અને પછી મેં

ગુમાવેલો બધા પ્રકાર પાછો આવ્યો—મેં જોયું તો ત્યાં મેરિનનો ખંડ હતો અને તેનો પલંગ હતો. આકાશમાં સરજ તપતો હતો અને પખીઓ લીધાં બૂલતાં વૈદ્યોમાં ગાઈ રહ્યાં હતાં. મેં તેમને માર્યાં સાંભળ્યાં કે તરતજ હું મારા પ્રિયતમે જોવા ફરીથી

જીવતી બની.

મેરિન : ઓહ, એ તો સ્વપન હતું. પૃથ્વી પર વસનારાં તું અને હું ન્યાં સુધી ફરીથી જગીએ નહિ એવી નિદા ન લઈએ ત્યાં સુધી દરરોજ એક આંખું મરણ આપણને આવવાનું.

ગેલેશિયા : (ભય પામી મેરિનનો હાથ પકડે છે) ફરીથી નહિ જગવું ?

પિગમેલિયન : એવો જે વખત આવશે. બધે અત્યારે ન આવે, છતાં તે જરૂર આવશે અને આપણે બધાં તને જે ઠંડી માટીમાંથી બોદી કાઢી હતી તેમાં પાછાં ભળી જઈએ.

ગેલેશિયા : ઊમતા નવા જીવનની પ્રજ્વળિતો રંગ જીવંતી આશાના ચિત્રમાંથી ધીમે ધીમે ઊઠે જાય છે. પિગમેલિયન પ્રત્યે પ્રેમ એક ઘોર પાપ ! તેને છુપાવી રાખવો પડે એવો ઘરમજનક ! નિદા પથ્થર જેવી એતનહીન નિદા એક સ્વાભાવિક

રિશતિ! અને જીવન એ તેમાંથી જન્મ પામતું ચંચળ સ્વપ્ન! એક પછી એક તેજેમય ઇન્દ્રિયોના રંગ કેવા ફટકી જાય છે!

મરિન : બીજા ફેટલાયે માણસો છે જેમને તું ચાહી શકે છે. પણ પિગમેલિયનને નહિ કારણ તેને તો એક પત્ની છે.

ગેલેશિયા : તેને બીજું કંઈ આહવું નથી?

મરિન : ચોક્કસ, હું આહું છું. તે મારા ભાઈ છે.

ગેલેશિયા : તને સજીવન એણે કરી?

મરિન : હં...ના, પણ એટલે—

ગેલેશિયા : એણે તને જીવન નથી આપ્યું, છતાં તું એને ચાહે છે! અને જેવું જીવન એના પ્રેમને આભારી છે તેવી હું જોને કેમ ન આહું?

(પિગમેલિયન તરફ ફરે છે)

પિગમેલિયન : વારુ, તું મને પિતા ગણીને ચાહી શકે.

મરિન : હા, તે તારા પિતા થાય, કારણ તેણે તને જીવન આપ્યું. .

ગેલેશિયા : કીક, જેવી તારી ઇન્જા. મારે માટે તો હું પિગમેલિયનને ચાહી શકું એ વાત જ પૂરતી છે. તું પણ મને આહી ને, પિગમેલિયન!

પિગમેલિયન : હા, પુત્રી ગણીને. ચાલ હવે સમાધાન થયું ને!

ગેલેશિયા : (તેના હાથ ચૂમી) હવે મને સતોષ થયો.

મરિન : (સ્વગત) ખરેખર, હું આશા રાખું છું કે સિનિથા પણ સતોષ પામશે!

(નય છે.)

ગેલેશિયા : (જમણી બાજુથી જતાં પિગમેલિયનને) તું મારી પાસેથી જતો રહેતો નથી ને?

પિગમેલિયન : યોગીવાર માટે જ.

ગેલેશિયા : મને તારી સાથે લઈ જા, પિગમેલિયન! (બીજી પ્રતિમાઓના નિદેશ કરી) મને આ મારી પહેલાંની જનનાં પ્રતીક સાથે એટલી

મુશી જ નહિ! હું તેમની સાથે જોવાની હિંમત પણ કરી શકતી નથી.

. પિગમેલિયન : (આહું જોઈ) આ લુસિપસ આવે; હું પાછો આવું ત્યાં સુધી તે તને આનંદ આપશે. મને ખુબ વાર નહિ લાગે.

ગેલેશિયા : લુસિપસ! એ કાણ છે?

પિગમેલિયન : એક બહાદુર લડવૈયો.

ગેલેશિયા : એટલે શું?

પિગમેલિયન : પોતાના દેશના શત્રુઓને મારવા માટે રાખેલા પગારદાર માણસ.

ગેલેશિયા : (ભય પામી) પગારદાર ખૂની!

પિગમેલિયન : (ચિદાઈને) ખૂની? વાહ, એમાં જ અણુજીવાયેકું માનસ જાણ્યું આવે છે. આવી કદંબો લાગણી તો જંગમી જ સેવી શકે. સંસ્કારી રાજ તો સૈનિકને અત્યંત કીમતી માને છે. અત્યંત સુધરેલા એથેન્સમાં તો સૈનિકનું સામાજિક સ્થાન લગભગ અમીર ઉમરાવ જેવું છે.

ગેલેશિયા : તે સંહાર કરે છે! અને સંહાર માટે તેને પગાર મળે છે!

પિગમેલિયન : બેશક, પણ તે તેના દેશપ્રાંધવોને બચાવવા માટે સંહાર કરે છે.

ગેલેશિયા : તેના દેશપ્રાંધવો સાચા હોય કે ખોટા હોય તોપણ!

પિગમેલિયન : એની સાથે તેને નિઃશ્વન નથી. એને માટે તો મારવા શત્રુઓ છે એ જ પૂરતું છે; તેના પર દુક્રમ થાય એટલે તે જાય છે અને તેમની ક્તલ કરે છે.

ગેલેશિયા : કેવું ભયંકર! આ પિગમેલિયન, તું મને ફેટલી બચાવક વાતો સિખવાડી રહ્યો છે! તે મને મૃત્યુની—સૌને ભરખી ખાના ધુણાવક મૃત્યુની—વાત કરી. એ વાત પતી એટલે અહીં સંહારનો ધધો કરનાર માણસ ખડો થાય છે. તે મને આપેલી અમૃત્ય બક્ષિસ—જીવનની બક્ષિસ—બીજા પામેથી લૂંટી લેનારનો તું બચાવ કરે છે!

પિગમેલિયન : મને એ બધું સ્પષ્ટ કરવા સમય નથી. અહીં એ આવ્યો છે. તેની સાથે વાત કરજો અને તને લાગશે કે એનો ધર્મો ભયંકર હોવા છતાં તે માયાળુ છે.

ગેલેશિયા : (ખૂબ ભય પામી) ના ! મારાથી એની સાથે નહિ રહેવાય પિગમેલિયન થોભ ! એ તો ખૂની છે !

પિગમેલિયન : હાસ્યગ્નક ! અરે ગેલેશિયા, તને એ ધર્મ નહિ કરે. એ જોડેલો બરાદુર છે એટલે બલે છે. મને બહુ વાર નહિ થાય. હું જલદી પાછો ફરીશ, વિદાય !

(જમણી બાજુથી નીકળે છે.)

ગેલેશિયા : તારી ઇચ્છાને હું માન્ય રાખીશ. પણ જેનું જીવનકાર્ય સંહારનું જ છે એવા સાથે એકલા રહેવું ? કેટલું ભયંકર !

(જમણી બાજુથી લુસિપસ મરેલી હસ્તીને લઇને આવે છે.)

લુસિપસ : અચૂક ધા ! આવો ધા ફરીથી કોઈ દિવસ મારાથી નહિ થાય !

(મુગ્ધી જમણી બાજુ એકાદ પર ફેરવે છે.)

ગેલેશિયા : (માથા ખૂણામાં બરાતા) રાક્ષસ ! મારી સામે ન આવતા !

લુસિપસ : એહો, આ કોણ છે ? નહિ રે, હું તને ધર્મ નહિ કરું સુદરી !

ગેલેશિયા : મને મારતો નહિ ! મેં તારા દેરાનું કાંઈ બગાડયું નથી - હું કાંઈ શત્રુ નથી !

લુસિપસ : હું સોગમ ખાઈને કહું છું, અગર એથેન્સના શત્રુઓ તારા જેવી સુદરીઓ હોત તો એથેન્સને સૈનિકાની જરા ચે ખોટ ન રહેત.

ગેલેશિયા : (આગળ આવી) અરે અગાગી માણસ, (તપ્તીને બતાવી) ફરીથી તું કઠોર આર-સમાં ફેરવાઈ જાય તે પહેલાં વિચાર કર !

લુસિપસ : મને બરાબર સમજાતું નથી.

ગેલેશિયા : મહાશય, યાદ રાખજો કે જે સિંધીએ આપને ઘડવા અને જીવન અર્પવા દેવાને પ્રાર્થના

કરી તેને ભાગ્યે જ ખુબર હતી કે તેણે દુનિયા પર એક દાનવને છોડે મૂક્યો છે. તારા ઘાતકી રક્તભીના હાથ નો ! આધો રહે, મને સ્પર્શતો નહિ !

લુસિપસ : (સ્વગત) બિચારી ભ્રમિત બાળા ! (મોટીથી) હાં હાં, મહારાવાનું કાંઈ કારણ નથી. હું તને ધર્મ નહિ કરું. (મુગ્ધીને ઉપાડી) લોહી તો આને લીધે છે.

ગેલેશિયા : એ શું છે ?

લુસિપસ : મુગ્ધી.

(ગેલેશિયાના પગ પાસે ફેરવે છે.)

ગેલેશિયા : (ઘૂંટણિયે પડી) એ હાલતી ચે નથી !

લુસિપસ : ના, મેં એને ધાવલ કરી છે.

ગેલેશિયા : ઓહ ! ભયંકર !

લુસિપસ : ગરીબ બિચારી ! એક અસ્માત જેમ જ થયું. હું એક ઝાડ તળે સિસોદી બનવલો આરામથી આઠો પડ્યો હતો. એટલામાં જ મેં એને દૂર ખીણમાં ફાળો લગતી જોઈ. મારું ધનુષ પાસે જ હતું એટલે કેવળ ગમ્મતમાં જ મેં તેને તાકીને તીરે છોડયું. હું તો માનતો હતો કે સૌ વારને છોડે એ બિચારી સહિસસામત જ રહેશે, પણ મને કહેતાં અજબબી થાય છે કે મેં તેને લીધી નાંખી. આ પડી બિચારી ! (નીચે નખી મુગ્ધીને જુએ છે) તે તરફ છે - બાપડી ! અરે રે, તે મરી ગઈ !

ગેલેશિયા : ઓહ, કેવું ત્રાસગ્નક ! એા હત્યારા, તે આ શું કર્યું ? (મુગ્ધીને બચકે છે) અરે રે, તે એનું ખૂન કર્યું ? બાપડું બચ્યું ! મને ખબર નથી તું શું છે, તારો ઘાટ મને અનુસ્યો છે, પણ તારામાં ચે જીવન હતું અને તારું જીવન તેણે હરી લીધું છે !

(તેના રમણથી મુગ્ધીને પંખાએ છે, પછી ભડીને લુસિપસને તે સંભવે છે.)

પ્રજુ તને બલેા આગે તે પહેલાં અહોથી ચાલ્યો જા !

લુસિપસ : ઠીક, સાચે, મને પણ એ બાબતમાં સંકે છે. હું જાણતો નહોતો પણ એ ગેરિનતી મુગ્ધી હતી. એ મરી ગઈ છે એ જાણીને તેને ખૂબ દુઃખ

યશો એટલે એને બદલે હું તેને બીજી લાવી આપું નહિ ત્યાં સુધી આ વાત તેનાથી કાળજી દર્શાવવાની ગમ્મતે.

(નમસ્કારી બાલુથી મુઝનીને લઈ હસિપત્ર લખે છે.)

ગેલેશિયા. આલ્થો ન અહીંથી મારે એક ખૂની સાથે કાઈ વાત કરવી નથી

(ગિનિ દાખી બાલુથી પ્રવેશે છે)

મેરિન. (ચિંતાપૂર્વક) કેમ ગેલેશિયા! આમ બોલે છે કેમ?

ગેલેશિયા. મેરિન, મારે તને એક વાત કહેવાની છે, એ સાબળવા તું તારી દિમત એકવી કર પેંચા માલુસ-તુ ચાહે છે તે પેનો માલુસ-ખૂની છે!

મેરિન (નર્ચિનપણે) અરે લાનવગરની! પિગ-મેલિમને અહીંથી જતા પહેલાં મને કત્તુ હતુ કે આપણા દેશના એ સૌથી બહાદુર સેનિકને તું ખૂની ગણે છે એ ખૂની નથી, એ તો સૈનિક છે

ગેલેશિયા. તારે ખૂની એટલે શું?

મેરિન જે નમળા અસહાય પ્રાણીઓ સાથે લડે તે તે એ ઓચિંતા છૂપી રીતે મારે મને મર્યાદા કરે છે તે. મારે બહાદુર હુસિપસ કાઈ ખૂની નથી

ગેલેશિયા. તારે બહાદુર હુસિપસ જાણે બહાદુર નથી તારા કહેવા પ્રમાણે એ કેવળ ખૂની જ છે તેણે લીધેના બનિદાન સહિત મે તેને જીવે છે, એના હત્યાગ હાથ એ મનિના લાવ ગ્રામી ગાયા હતા! પેની બાલુ એ ઠડી અને નિર્જીવ પડી હતી, તેની મૃદુ આખો મૃત્યુના પગથી ચમકતી તો તે એકવાર હાલી અને તેણે તેની તરફ એ ફેરવી બોલવા પ્રયાસ કર્યો, પણ તે એક શબ્દ ઉચ્ચારે ચકે તે પહેલાં જ તેનું માથું અસહાય પડી ગયું અને તે મરણ પામી!

મેરિન અરે બાળા, તું કવગા પગ ચડી છે! આતુ તને કાણે કહ્યું?

ગેલેશિયા તેણે જાણે જ અને એ કાર્ષ મારે તો તે મગર હોતો તદ્દન ગમ્મતના તો એથી તેનું હૃદય કેવી રીતે વીંધ્યું એ મને નેણે જ કહ્યું

મેરિન શું હુસિપસે તને આ બધું કહ્યું? અશક્ય! તને કેવળ સ્વપ્ન આવ્યું હશે!

ગેલેશિયા. મારે જિદગીના સોગન, એ ખરું છે એ એના લોહીથી ખગડાયેલા આ રૂમાલ મે જ એના ધા પર લોહી અટકાવવા દાખ્યો હતો

મેરિન (ગળગળને) કાણુ એનો ભોગ મારું પાપુ?

ગેલેશિયા ના, હું ઠી રાકતી નથી એની આકૃતિ મારાથી અમલથી હતી અરે, આ એ બાળો અરે મને એ કુદ ખૂનીથી છુપાવ!

(દાખી બાલુ લખે છે. નમસ્કારી બાલુથી હસિપત્ર પ્રવેશે છે)

મેરિન હુસિપસ, આ લીધણું ઠહાણું ખરી છે કે? હુસિપસ (એક બાલુ ગેલેશિયાને) તારે મારે આ ખાનગી વાત દાખી ગમ્મતી જોઈતી અરે ભોળી! જો, તેને એથી કેટલું કુખ ચાલે છે! (ગિનિને) એ ખરેખર સાચું છે પણ ગેલેશિયાએ એ છુપાવી રાખવું જોઈતું હતું. હું જાણતો હતો કે તને એથી ખૂન શોક-સતાપ મળે

મેરિન (એની ભેખવાઈથી આશ્ચર્ય પામી સ્વગત) હુસિપસનું મગજ કાઈ સેતાને ફેરવી નાખ્યું હોવું જોઈએ (ખોટો કટાક્ષમા) એ બધું આપે કહ્યું?

હુસિપસ નિરાશ મે જ મારા દરિદ્રોત્તમા મે મારા જીવને આનંદથી તામની જોઈ અને મે મારું ધનુર ઉપાડી સો વાગને છોડે એના હૃદયને વીવવા એક સીધું તીર છોડ્યું! એથી દક્ષતા બહુ થોડા જ સંનિક્ષિ જતાની રહે

મેરિન (દિક્કાસથી) ખરેખર, હું મે ધારુ છું કે એવા થોડા જ છે! અરે પામર! (ગે છે)

હુસિપસ આ ઠીક નથી મારા ધા મારે મારે મગર ચલા જેતુ છે એ બદલ તારે મને જીનની લાનાશી આપવી જોઈએ અને મે લીધેના ભોગમાં એક વધારે હોણ કે એક આણું હોણ તો મે શું? દરજી તો ચડ્યા બાકી છે!

(ગેલેશિયા વરદ ફેરે છે એટલે નીસ પાડતો તે દૂર પાછળ દાખી બાલુ નાસી લખે છે)

પંચર : પ્રતિમા અને પ્રિયતમા

વળી એ ખ્યાલ કર કે મેં નહોતું ધાર્યું કે એટલે દૂર મારું તોર તેને વાંગશે. પણ મારું નિશાન ધાર્યા કરતાં વધુ અચૂક નીવડ્યું અને પ્રિયારી મરણ પામી!

મેરિન : (આશ્ચર્ય પામી ચિત્રવત સ્વચત) અંરેરે, આ સ્વચતતા ઘેરછાતું ચિહ્ન છે. શું કરીશું ? (ગેરેથી) જાન, તમારો જાતને છુપાવો.

હુસિપસ : પણ—

મેરિન : એક શબ્દ પણ નહિ. હું તારો અવાજ પણ સાંભળવા માંગતી નથી. હું ફરીથી તારું મુખ પણ જોવા ઇચ્છતી નથી. ચાલો જા !

(હુસિપસ ગેલેશિયા તરફ ફરે છે.)

ગેલેશિયા : જાન મહારાજ, નહિ તો હું ચીસોથી આખા ઘરને ગજવી મૂકીશ !

હુસિપસ : (ખમડે છે) વાહ ! ખરેખર આતું નામ જ હહાપણ ! આખરે તો તે સ્ત્રીઓ છે. સ્ત્રીઓને દરેક વાતનો ત્યાગ કરવા માટે આંટીધૂંડીવાળું પોતાતું જ તર્કશાસ્ત્ર હોય છે. એ શાસ્ત્ર સમજવાનો ઢોંગ પણ પુરુષ કરી શકતો નથી. હું એથેન્સ જઈ છું. જ્યારે તમારી સાન ટેકાણે આવે ત્યારે—મરજીમાં આવે ત્યારે—મને જોડાવજો. ત્યાં મુખી વિદાય !

(જમણી બાજુથી બિબ્લ ને લય છે.)

મેરિન : એહ, આ એક સ્વપ્ન હોતું નોઈએ, અને હું જાગૃત થતાં ફરીથી સુખ પામીશ !

ગેલેશિયા : (વિચારને ઝડપી લેતાં) સ્વપ્ન ! ખેશક ! (મેરિન પાસે જાય છે.) આપણે બંને સ્વપ્નમાં છીએ અને એક સરખું જ સ્વપ્ન નોઈ રહ્યાં છીએ ! પણ મેરિન, આપણે સ્વપ્નમાં છીએ કે જાગૃત છીએ એ ક્યાં લક્ષણોથી પારખી શકીએ ?

મેરિન : કેટલીક વાતો એટલી લીધણ હોય છે કે સાચી મનાય જ નહિ. આ એક એવી જ વાત છે.

(મુગલી લઈને પિગમેલિયન જમણી બાજુથી પ્રવેશે છે)

પિગમેલિયન : કેમ, હુસિપસને શું થયું ? મેં તેને ઘરમાંથી નીકળી ઘોડેસ્વાર થતાં જોયા ત્યારે તે ખૂબ ક્રોધમાં જણાતો હતો. શી ગરબ છે ?

મેરિન : એક શોચનીય વાત છે. તે ગાડો

થયો છે અને હું નામ દેતાં થે સકામ પામું એવું તેણે કૃત્ય કર્યું છે. તેણે જતાં પહેલાં તને કાંઈ કહ્યું કે નહિ ?

પિગમેલિયન : હા, મેં તેને શા માટે ક્રોધ ચક્રો હતો તે પૂછ્યું, ત્યારે તેણે મારો સામે (મુગલી બતાવી) આ ફેંક્યું.

ગેલેશિયા : (અત્યંત ગભરાટમાં) તેનું બિબ્લ-અર્ધથી એ લઈ જા ! હું એની સામે જોઈ શકતી નથી.

મેરિન : કેમ, આ શું છે ?

ગેલેશિયા : ગમ્મતમાં એણે મારી નાંખેલું પ્રાણી. પરમેશ્વરે આપેલી બિંદુઓ તેણે લૂંટી લીધી. અરે, તેને અર્ધથી લઈ જાઓ, હું મૃત્યુને જોવા હામ ધરી શકતી નથી !

મેરિન : શા માટે, તેણે મારું તે શું આ જ હતું કે ?

ગેલેશિયા : (આશ્ચર્ય પામી) એ જા ! એ શું આણું છે ?

મેરિન : અરે છાંડરી, તું તો ગાંડી થઈ લાગે છે ! પિગમેલિયન, ગેલેશિયાએ કહ્યું કે તેણે કાંઈ ખૂન કર્યું છે. કાનું તેની તેને ખબર નહોતી !

પિગમેલિયન : (ખૂબ રોષમાં) આ છાંડરી તો આપણને બધાને પાગલ બનાવશે ! મારા ઘોડો તૈયાર કરાવો, હું તેને પાછો બોલાવી લાવું.

(મેરિન ડાબી બાજુએથી જાય છે.)

ગેલેશિયા : મેં શું કાંઈ ખોટું કર્યું છે ? ખરેખર મને કાંઈ જ ખબર નથી. તું મારાથી વિચારો તો નહીં ને ?

પિગમેલિયન : હા, હું તારા પર અત્યંત ચિડાશે છું. એટલેથી જ બસ નથી, મારા પર તારા પ્રગટ રોષ છે એની નહોતી કરતાં મેં તું સતેષ ન પામી અને તે તારી ખેલદ ગૂંપાંધરિ હુસિપસને પણ તેના પ્રેમથી વિખૂટા કરે.

(જમણી બાજુથી મિમેસ પ્રવેશે છે)

મિમેસ : મહારાજ, મિમેસ અને તેમનાં પત્ની બહાર આવ્યાં છે.

પિંગમેલિયન હું તેમને અત્યારે મળી સમીક્ષ
નહિ અને થોડા તેમને અજ્ઞ આવવા દે (મિંગેમ
નય છે)

(ગેરિયા નય છે પિંગમેલિયન એક નાની
પ્રતિમા પાસે નહીં તે પર કમી લાગે છે
જમણી બાલુથી ડાકને પ્રવેશે છે)

ડાકને પિંગમેલિયન કયા છે ?

પિંગમેલિયન (કામ મરતા) આ મહો
પિંગમેલિયન

ડાકને અને થોડા દિવસ પર તમને મળવા
આવ્યા હતા, પણ તમે અહીં ન હતા અહીં આપ્યા
એટલે જગા બાલુગાલુ નજર મરતા અને તમે ખૂબ
સભાગથી પડદા તમે લાંબી ગયો છો તે આગસને
જોશે

પિંગમેલિયન (તેની તરફ ફરી) એ તમે
મિનકુન અણધરતી છૂટ લીધી

ડાકને મહારાજ, અને જોળણો જો ?

પિંગમેલિયન તમે કિસોસના પત્ની છો
કિસોસ તમારી સાથે આવે ન છે ?

ડાકને તે બહાર રાત લુએ છે હું તો તે તમને
માન આપે છે તેની વધાર્ત શાણુ છું મહારાજ, જગા
વિવેક ગયો મારા તમારી એ પ્રતિમા ખરીદશે જો
તે ખરીદે તો તમારુ તમીર ફરી ગયુ માનવે !

પિંગમેલિયન (મિંગેસને) તેમજ અજ્ઞ મોખન
(જમણી બાલુથી મિંગેસ નય છે અને
કિસોસ પ્રવેશે છે)

કિંગેમ (બાલુ પર ડાકને) કેમ લુવાનનું
માન તો કેમ છે ને ?

ડાકને (બાલુ પર કિસોસને) હા, તદ્દન શાન
લાગે છે જેવા આગસને પેસા આપી ખરીદી લેા એ
સમયુ છે કે તેના મારે કોઈ પડુ મિમન વિમાતમા
નથી પણ ખરીદના પડેલા એની જગા નિદા મરજો
ને ટનાની પાડવે

કિંગેમ (પિંગમેલિયન) એ ગરી અવાગિ
જોઈતી તે પ્રતિમા કયા છે ?

પિંગમેલિયન (મૂઝાઈને) મહારાજ, તે
અખૂરી છે એ મઠગી વસ્તુ છે અને એ મારે સમ
આવે છે

કિસોસ - હ એ સાગી નથી, તેમજ મુજબતા
નથી તે ખૂબ સમ્પત અને પાતળી લાગે છે વળી
પશ્ચાદ્ભૂમિમ નિચિત છે અને ખૂબ વિચિત વળી
લાવળખી ખામી છે તાઝી નથી, તેમ રફતિ
નથી તેજ-છાયાનુ કેમલ નથી, તે ખૂબ એકમગીથી
દેરી છે માગ જીવનના સોગન, ચિત્રણુ છેક કચરો છે !

ડાકને (બાલુ પર કિસોસને) તમે જરા વિચાર
ફરીને જોલો ! એ બધુ તો ચિત્રપ્ત્ય મારે કહેવાય
આ તો સિંપ છે !

કિસોસ (બાલુ પર ડાકને) એમ ? એ તો
એનુ એ જ સિદ્ધાંત તો એક જ ને ? હવે તેની
કિંમત વિને આપશે જોઈએ તેનું વજન કેટલુ થાય ?

ડાકને (બાલુ પર કિસોસને) પમાસ મળુની
આસપાસ

કિસોસ (પિંગમેલિયનને મોટીથી) ધારો કે
એમ જગ મહોગ આપીએ તો ?

પિંગમેલિયન ના ના, ના માગ મહોગમાન
દૃતિ ખૂબ વિચિત અને પાતળી કે અને વળી મહા
રાજ, યાદ કરો, ચિત્રપ્ત્ય કેમ

કિંગેમ મ્યંગ, મોઈ વધે નહિ જાન વસ્તુ
બહુ મારી ન હોય મારા બકગા મીથુજતી જો
વવા તો કામ લાગશે

પિંગમેલિયન મારફ કરો મહેગમાન, એ સગસ
ન હોય જગ મારે મન એ પ્રતિમા આગગ કોઈ
પણ મિમન વિમાતમા નથી

કિંગેમ છી છી આટના આગમ મારે
દ હમગ મહેગ આપુ છું, પણ જો અમુધરો
હોય તો એથી અધી મિમન પતુ ન લેપજે !

ડાકને અને લુવાન માનુસ તને ખજા છે
થોડા વખત પર જ અને આનાથી નમણા મોગ
અપોલો મારે પદમો મહેગ - પી દતી !

પિગમેલિયન : પરંતુ, ગાફ કરજો, એક સિલ્પી સુંદરતાની પરીક્ષા કદ્યો નથી કરતો.

ક્રિસોસ : જોહ ! ત્યારે કાફને એમ સમજા છે કે ?

કાફને : જીવાન, બરોચર પ્યાન રાખજે. તું ક્રિસોસને માફુ લગાડી રહી છે !

ક્રિસોસ : અને તેની પાતીને પણ.

(કાફને મેં ચકાવી બહાર નીકળે છે)

પિગમેલિયન : એ એક આફત છે, પણ મારે મહાન કરવી જ રહી. મહાશય, બધી વાતની એક વાત કહું કે એ પ્રતિમા વેચવા માટે નથી.

ક્રિસોસ : મહાશય, છેવટની વાત કડું તો મને તમે ના પાડી શકશો નહિ. મને તેમ થાય કલાના કદર-દાન પર કલા સત્તા બળને તો એ કલાના કદરદાનની શી વલે થાય છે ? (પિગમેલિયન કાળી બાજુથી બહાર નીકળે છે) (સ્વગત) એને ખબર પાડવી જોઈએ (મિટીથી) આરસ ક્યાં છે ? (તપ્તી પાસે થઈ પડ્યા જોલે છે) એ તો ચાલી ગઈ છે ! (તે પ્રતિમા માટે કાળી તરફ જુએ છે-ધીમે ધીમે કાળા ખૂણામાંથી વચમાં નજર કરે છે. અહીં તે જમણી બાજુથી પ્રવેશી ગેલેશિયાને જુએ છે અને આશ્ચર્યથી તેની સામે મીટ માંડી રહે છે) જોહ ! આ શું !

ગેલેશિયા : તમારી તબિયત સારી નથી ?

ક્રિસોસ : (સ્વગત) અરે, ના-પહેલાં તો મેં વિચાર્યું કે-હી : હી : હાચ્છનક ! (બાજુપર સ્વગત ધીમેથી) છતાં મેં તે તદ્દન જોના જેવી જ છે ! (મિટીથી) હું...તમારા...ચહેરાને...જોળણું છું. (અચાનક છે) શું મેં...તમને...ક્યાં...જોલેલાં...

ગેલેશિયા : આરસમાં કે ઘણું ખડું તો ?

ક્રિસોસ : (જાત પર કાળા લાવતાં ધીમેથી) જોહ, હવે મને સમજાયું. આ પિગમેલિયનનું પ્રતીક હોવી જોઈએ ! હા, એમ જ છે. ખરેખર ઘણી દિગ્ભવવાન સી લાગે છે. એ પ્રતીક હવેસાં એવાં જ હોય છે. તેનું વહન સુંદર છે, તેનું અંગ પથ્થ ઘાટીલું અને સોફવચુકત છે. (મિટીથી) સુંદરી, અહીં જરા આવશી કે ?

ગેલેશિયા : (તેને આશ્ચર્યથી પારખવા મથી રહી છે, મને કહો છો ? તમે શું છો ?

ક્રિસોસ : હું શું છું ?

ગેલેશિયા : હા, હું પથ્થું છું, તમે પુરુષ છો !

ક્રિસોસ : વાહ ! લોકો એમ જ કહે છે.

ગેલેશિયા : ત્યારે તેમને માનતા નહિ તમને એ છેતરે છે.

ક્રિસોસ : જોતારી ! એમ છે ?

ગેલેશિયા : પુરુષ તો ખૂબ જોખો, દટાર અને બળવાન હોય. તેની આંખો મોટી, દિગ્ભવરી હોય. વહન સુંદર હોય અને અચાનક સિનચ હોય. મેં તો એવો એક જોયો છે.

ક્રિસોસ : ખરેખર !

ગેલેશિયા : (તેને પ્યાનપૂર્વક જોઈ) હા, તાં પુરુષ નથી.

ક્રિસોસ : (ધીમેથી) શું આ યુવતી મને જ ગણે છે ?

ગેલેશિયા : કો ? ના, સ્ત્રી તો મૃદુ અને બળજી હોય. વળી ઘાટીલી તથા અનુપમ લાવણ્યમયી હોય હું સ્ત્રી છું—તમે મારા જેવા નથી.

ક્રિસોસ : લગવાન મને તારા જેવો ન બનાવે અને આટલો ઉમર પછી મારી આખરું પર પાણી ન ફેરવે !

ગેલેશિયા : છતાં મેં તમે મને જોના છો; મરણ, તમને જોઈ મને હસવું આવે છે. તમે લાલચમ અને જાળમટાળ છો. કીણી કીણી આંખો અને મોઢું મોઢું મોં. ચહેરા પર વાંકીચૂકી રેખાઓ અને વળી એટલા મૃદુ અને જાડા છો !

ક્રિસોસ : (સ્વગત) આ છોકરી ખૂબ વિચિત્ર લાગે છે.

ગેલેશિયા : અરે ઘોભો, હું સમજી, પિગમેલિયન ની કલા ઘણા અનુભવનું ફળ છે. તમને ઘડનાર કોઈ સિખાઉ કલાકાર હશે !

ક્રિસોસ : (અચાનકમાં પડી) ના, મારે સાત

મોટા ભાઈઓ છે. (ધીમેથી) વિચિત્ર છે, આટલી નાની વયે વાણીમાં આટલી દિંમત બતાવે છે.

ગેલેશિયા : (આશ્ચર્યથી) એ દિંમત નથી, પણ અજ્ઞાન છે. પિગમેલિયન એમ જ કહે છે અને તે ખરું જ કહેતો હશે.

ક્રિસોસ : બેશક, પરંતુ હું ગઈકાલે જ નહોતો જન્મ્યો. (ડાબી બાજુએ બેસે છે.)

ગેલેશિયા : સામેસાચ-હું તો ગઈકાલે જ જન્મી હતી. (ક્રિસોસને મોતાની પાસે બેસવા સંજ્ઞા કરે છે. ક્રિસોસ તેનું કારણ સમજી શકતો નથી) તમે કેવી કદગી રીતે બેસો છો ?

ક્રિસોસ : હું બેઠો છું તેમાં કંઈ વિચિત્રતા છે એવું મને લાગતું નથી. બેસવાની પદ્ધતિમાં વિવિધતાની બહુ શક્યતા નથી.

ગેલેશિયા : મેં તો પિગમેલિયનને આવી રીતે બેસતાં દેખી ચે બોધો નથી.

ક્રિસોસ : તે શું બીજા માણસો જેમ નથી બેસતો ?

ગેલેશિયા : અલગત એમ જ. પણ તે દોઝાં કમરે હાથ વીંટાળે છે,

ક્રિસોસ : (અગત) એાતારી ! બદમાચ કલાકાર !

ગેલેશિયા : તમે એમ બેસતા નથી. કદાચ તમને કેમ બેસતું એ નહિ આવડતું હોય.

ક્રિસોસ : ચરે ના, મને સારી પેઠે આવડે છે.

ગેલેશિયા : ત્યારે એમ કરો બોઈએ.

ક્રિસોસ : (સ્વગત) આ વિચિત્ર ઇચ્છા છે, છતાં હું તેને ખુશ કરીશ. (એમ કદી મેટિથી) તમને ખાતરી છે કે આ નિર્દિષ્ટતા છે ?

ગેલેશિયા : મોક્કસ એમ જ છે. મેં તમને ક્યું ને કે હું ગઈકાલે જ જન્મી છું.

ક્રિસોસ : તારી માતા કાણ ?

ગેલેશિયા : માતા ? એ શું વળી ? મારે એ નથી. હું તો પિગમેલિયનની પુત્રી છું. બધાં મોજાને દોઝાં માતા હોય છે !

ક્રિસોસ : હા, એ તો સનાતન નિયમ છે.

ગેલેશિયા : પણ પિગમેલિયન તો બધાં અર્ગ માણુયોથી ખૂબ વધારે હોશિયાર છે.

ક્રિસોસ : હા, મેં સાંભળ્યું છે કે એની પાસે બીજાં માણુસોમાં ન જડે એવી શક્તિઓ છે અને હું તેમાં માનવાની શરૂઆત કરું છું !

(જમણી બાજુથી ડાકને પ્રવેશે છે.)

ડાકને : કેમ, આ શું માંડ્યું છે ?

(ક્રિસોસ ગેલેશિયાથી જમણી દુર ખસી બેઠાના બાજુ છેડે બધ છે.)

ક્રિસોસ : મારી પત્ની !

ડાકને : મારી આંખો શું સાચું જ લુએ છે ? (ગેલેશિયા ભીંગી ધાય છે) આ સ્ત્રી કાણ છે ? વાહ, લગભગ દરેક રીતે—

ક્રિસોસ : શેના જેવી ?

ડાકને : આપણે જે પ્રતિમા ખરીદવા ઇચ્છતાં તેના જેવી ! એ જ યુગ્મ, એ જ વર્ગો ! દરેક વાતમાં એને જ મળતી છે ! એવું સ્વરૂપ આરસને એટલું અજળપણ રીતે મળતું આવે છે કે કોઈ લગભગ એમ જ ધારે કે પિગમેલિયને એમ તે અજળ રીતે એ પ્રતિમાને સજીવન કરી છે.

ક્રિસોસ : (સ્વગત) ખૂબ સરસ વિચાર-હું તેનો લાભ લઈ એવો જરા ચાલક જેવું ખરું, પણ અસાધ્ય રોગોને અગમ્ય હવાઓની જલ્દર છે. (વચ્ચે આવી મેટિથી) નિરીક્ષક માફને ! તારી કલ્પના સત્ય જ છે. તું કહે છે કે તે પ્રતિમા જેવી છે, પરંતુ જ એ જેવી છે અને એમ હોય તે ગોચર જ છે. કારણ કે દેવોએ ચમત્કાર કરી આરસની પ્રતિમાને સજીવ કરી છે !

ડાકને : વાહ ! તમે મને ગાંડી ધારો છો કે ?

ગેલેશિયા : એની વાત સાચી છે. પિગમેલિયને તેની માર્યનાના પ્રભાવથી મારા અગમ્ય જીવનનો તલ્લુખો ક્રમશઃ અને હું અત્યારે છું એવી બનાવી ત્યાં લગી હું હંફુ અદ્યતન ગમ્મું હતી—જાડ અને લાગણીહીન.

કિસોસ : (દૂર બાલુ પર ગેલેશિયાને) બરાબર છે, એમ જ વાતને વળગી રહેજે.

હાફને : અરે બેશરમ છોકરી, હું તેની પત્ની છું!

ગેલેશિયા : એની પત્ની! (કિસોસને) ત્યારે અહીંથી દૂર જા, તારી પત્ની અહીં હોય ત્યારે હું તને પ્રેમ કરી શકું નહિ. (પોતે કિસોસથી દૂર જાય છે)

હાફને : આ નફ્ટાર્થ કોઈ નવીન પ્રકારની છે!

કિસોસ : એ નિદોષતાની નફ્ટાર્થ છે. તેનો ન્યાય તને લાગુ પડતા નિયમોથી ન તોલ. તે તો ગુપ્ત કાલે જ જન્મી હતી. તું કોઈ એમ જન્મી નથી!

(જમણી બાજુ કિસોસ પ્રવેશે છે.)

મિમોસ : કૃપાવંત, પિગમેલિયન પધારે છે.

કિસોસ : (સ્વગત) તે બધી બાજુ બગાડશે.

હાફને : (મિસોસને) આ સ્ત્રી કોણ છે?

કિસોસ : વાહ, મેં તને કહ્યું તો ખરું કે તે—

હાફને : બસ, એક શબ્દ નહિ. મારે તેના મોંથી સાંભળવું છે.

ગેલેશિયા : હું જાતે કહું છું પછી તેને પ્રજ્ઞવાનું હું પ્રયોજીશ!

હાફને : ચૂપ રહો (મિસોસને) આ સ્ત્રી કોણ છે? નો જૂઠું કહેશે તો હું તને ફટકાથી મરાવીશ.

મિસોસ : અરે, હું બિલકુલ જૂઠું નહિ કહું. એ તો સજીવન થયેલી પ્રતિમા છે.

કિસોસ : (બાજુપર મિસોસને) હું તારો ખૂબ નાણી છું !

(તેને પૈસા આપી ઘાબડે છે. જમણી બાજુથી મિસોસ બચે છે અને ડાબી બાજુથી મેરિન પ્રવેશે છે)

મેરિન : શું છે? શી બાબત છે?

હાફને : હા, આ સ્ત્રી—

મેરિન : એ સજીવન થયેલી પ્રતિમા છે!

કિસોસ : (બાજુપર મેરિનને) હું તમારો અત્યંત નાણી છું! (તેની સાથે હાથ મિલાવે છે. જમણી બાજુથી પિગમેલિયન પ્રવેશે છે)

પિગમેલિયન : કેમ, શું છે કિસોસ?

કિસોસ : પેલી પ્રતિમા—

હાફને : ઊભા રહો!

કિસોસ : મને સમજાવવા દો. પ્રતિમા જે મેં ખરીદવા—

હાફને : મને કહેવા દો કિસોસ. આ બાળા, મેરિન અને તમારો ચાકર બધાં મેં બેગમાં મળી મને કહે છે કે એ—

પિગમેલિયન : સજીવન થયેલી ગેલેશિયાની પ્રતિમા છે? નિઃશંક એમ જ છે.

કિસોસ : મને પણ એમ જ લાગે છે. હું તમારા બધાંને ખૂબ આભારી છું.

(પિગમેલિયન સાથે દારૂ મિલાવે છે અને હાફને તરફ ફરે છે. જમણી બાજુથી સિનિસ્કા પ્રવેશે છે.)

સિનિસ્કા : પિગમેલિયન, મારા વહાલાં!

પિગમેલિયન : સિનિસ્કા અહીં!

સિનિસ્કા : હું ધારતી 'તી તે કરતાં વહેલી આવી ચકી (સ્વગત) આ બધાં કોણ છે? (મગદ મેદેથી) માફ કરજો, હું ધારતી 'તી કે મારા પતિ એકલા દરો.

હાફને : (કદાશમાં) નિઃશંક, હું પણ ધારતી 'તી કે મારા પતિ એકલા દરો. આપણે પત્નીઓ બેટા વિશ્વાસ રાખીએ છીએ.

સિનિસ્કા : (બાજુપર પિગમેલિયનને) આ બધાં કોણ છે?

પિગમેલિયન : વાહ, પેલો કિસોસ છે અને એ હાફને છે. તેઓ.....

હાફને : જુદા જુદા આશયથી આવ્યાં છે. (ગેલેશિયાને બતાવી) કિસોસ આ લક્ષ્મણદીન છોકરીને મળવા આવ્યો છે અને હું કિસોસ પાછળ—

કિસોસ : મેં તું કાર્પના કમળી એમ સાંભળ જ કરવા માંગતી હોય તો એમ પણ કહે કે પિગમેલિયન તારી પાછળ આવ્યો છે!

સિનિસ્કા : (ડાબી બાજુ બેટલી ગેલેશિયાનો નિદોષ કરી) આ સમારી કોણ છે? એવ અચકચ!

ડાંને : ઓહ, જરાયે નહિ.

સિનિસ્કા : (ખાલી તખ્તી તરફ જોઈ) પરંતુ પ્રતિભાંયે જતી રહી છે !

પિગમેલિયન : સિનિસ્કા ચમકાર ચયો છે અને દેવોએ ગેલેશિયાને સજીવન કરી છે.

સિનિસ્કા : ઓહ, અદ્ભુત ! (અત્યંત પ્રશંસા-પૂર્વક ગેલેશિયા પાસે જઈ) મારા પિગમેલિયને પોતાના હાથે ધરી એ જ આકૃતિ છે ?

પિગમેલિયન : ખરેખર એ જ છે.

સિનિસ્કા : મને જોવા તો દે, (ગેલેશિયાની પાસે જમણી બાજુ ઘૂંટણિયે પડે છે) હા, એ જ ચારુ વદન, એ જ સૌંદર્યલક્ષ્મી અંગ, વસનતી એ જ ક્લામપ ધરી-પાટણી !

ગેલેશિયા : શું ત્યારે તું મને ઓળખે છે ?

સિનિસ્કા : અરે એને સાંભળો ! એ બોલે છે ! આપણી ગેલેશિયા માટે અરે બોલે છે ! (ગેલેશિયાને) તને ઓળખું છું ? વાહ ક્લામપ સંધી બેસી રહીને મેં તને ધમતી જોઈ છે-પિગમેલિયનના કામમાં મજ રહી તારી માફક સ્થિત બેસીને. ફક્ત કોઈ વાર ખૂબ આનંદમાં આવી હું તું અત્યારે છે એવી તને બનાવનાર વિજ્ઞાની હાથોને ચૂમવા દોરી જતી ! ચાલ, મને એક બહેન તરીકે પ્રેમનું સુખન સેવા દે. (તેને ચૂમે છે) જુઓ તો, સુખન થયું કરે છે !

ડાંને : હા, તે એમ કરી રાકે છે તેની હું ખાતરી આપું છું !

સિનિસ્કા : ઓહ, મારા પિગમેલિયન, દેવોએ તારી પ્રતિજ્ઞા પર કીર્તિકાંચ ચઢાવ્યા છતાં તારા વદન પર જોઈએ એવો ચમકારા મારતો આનંદ ક્યાં છે !

ક્રિસોસ : (બાજુ પર પિગમેલિયનને) આપણી વાતને પકડી રાખજો. (ગેલેશિયાને બતાવી) ભલે તે નહિત હોય તે હજી બિગતી જુનાનીમાં છે અને કદાચ પાછળથી પસ્તાય જૂઠું બોલવું એ ખરેખર શોચ-

નીય છે. પણ જો તે બોલવું પડે તો સરસ રીતે બોલવું જોઈએ.

(જમણી બાજુથી નય છે.)

સિનિસ્કા : (જરા કોધમાં) હું બધું સમજું છું. હું ખૂબ વહેલી આવી છું.

ડાંને : ના, મને શંકા છે કે તમે ખૂબ જ મોઝાં આપ્યાં છો, સિનિસ્કા આ માણસને કહોયે વિષ્ટા ન મૂકતી, અથવા તો હમેશ માટે તેનો સંગ છોડી દેજો !

સિનિસ્કા : (આશ્ચર્ય પામી) કેમ, આ બધું શું છે ? (પિગમેલિયનને) જતાં પહેલાં તને હું ને સખ્દો કહી ગઈ હતી તેની સાથે શું તું દગો રમ્યો છે !

ગેલેશિયા : અરે, સનારી, એની સાથે સંદિપ્તતા રાખ. ઉતાવળથી એનો ન્યાય ન કર. દરેક સખ્દમાં, દરેક વિચારમાં તે તારી ધ્વજાને અનુસર્યો છે. તેં તેને મારી સાથે તારી જોડે બોલે છે તેમ બોલવા કયું હતું અને તે અને હું એટલા પ્રેમથી સાથે બેઠાં હોઈ કે (પિગમેલિયન તરફ નય છે) જો તું જોવા માટે હાજર હોત તો તને યાત કે તારી ધ્વજાએ કેટલી વફાદારી સાથે અનુસરવામાં આવતી હતી !

સિનિસ્કા : પિગમેલિયન ! આ શું કહે છે ?
પિગમેલિયન : (ગેલેશિયાને) જા. અહીંથી ચાલી જા તારા બેપરવાઈથી ઉચ્ચારેલા સખ્દોનું કેવું ભયંકર પરિણામ આવશે તે તારે જાણવાની જરૂર નથી !

ગેલેશિયા : તેનો ન્યાય ઉતાવળથી ન કરતાં. તે અને હું અહીં એકઠાં બેઠાં હતાં ત્યારે તે આવો નહોતો. તેને બે અવાજ અને બે ચહેરા છે, એક દુનિયા માટે અને બીજો મારે અને તેને માટે !

સિનિસ્કા : (કોમ દમ્ભની પિગમેલિયન તરફ નય છે. ગેલેશિયા સકાચ પામી એક અગત્ય પાછું ભરે છે) તારી પત્ની તારી આખી સમજ છે ! આ ખ્યાલો છે, કીક, તું તારો દાવ રમ્યો છે અને હાર્યો છે.

પિંગ્વેસિયન : સિનિરકા મને સાંભળ ! એક શાપિત ધરીએ મેં એ પ્રતિભાને સજ્જન કરાય એવી શક્તિ માટે પ્રાર્થના કરી. મારી અપવિત્ર પ્રાર્થનાએ કુપિત દેવોને જગાડ્યા; તેઓ મારા ન્યાયાધીશ છે. મને તેમના હાથમાં છોડી દે. હું તેમને બેવડા નીવડો છું, તને નહિ ! મને મુક્તિ આપ !

સિનિરકા : ઓ દયાપાત્ર સાહસી ! દાવ હારે છે, પણ લેણું ચૂકવવાની હિંમત નથી ? જરા મર્દ બન ! ને, હું બહાદુર છું અને મારે તારા કરતાં વધુ સહન કરવાનું છે ! વિચાર કર કે હું તો એકલી છું અને તારે તો તારી પ્રતિભા-પત્ની પણ છે ! (રોષમાં) ઓહ, આઈ'મિસ, મારી દેવી ! હું આ માણસને ચાહતી'તી એમ યાદ કરી, તેના સ્મરણમાં મારી કાળજીને ડુબાવી દઉં તે પહેલાં મને સાંભળ-ને તે

કર્મમાં કે વિચારમાં બેવડા બન્યો. હોય તો ન્યાય કરજો અને તેને તે માટે સજા ભોગવવા દેજો !

(પિંગ્વેસિયન ચિત્કાર કરી, હાથો વડે આંખો દબાવી દે છે.)

ગેલેશિયા : સિનિરકા તેના પર દયા ધર ! (સિનિરકા પાસે ઘૂંટણિયે પડે છે.)

સિનિરકા : દયાને હું પિછાનતી નથી. જે કૃત્યે તને કઠોર પથ્થરમાંથી મુદ્દુ બનાવી તે જ કૃત્યે મને કઠોર પથ્થર જેવી કરી છે ! આપણે એક બીજાની બહલી પર હીએ. આ ધડીથી તું તેની પત્ની બનજે, અને હું લાગણીહીન પથ્થર બનીશ !

(ગેલેશિયાને ધક્કો મારે છે એટલે તે સિનિરકાના પગ પાસે મૂંઝો પામી પડે છે.)
જસદી પડદો પડે છે.)

[અપભ્રંશ]

રાત્રિ

શાફ્ટ્સવિકીટિત

સૂઝ્યાની સરકાવી દોરમલ કરે મંચુકીને કેસરી,
રાત્રિએ સ્તનરો શયી લગકતો મેઝ્યો મુખે ચઢિના,
ઘૂટે ધાર સહસ્ર દિવ્ય દ્રુધની, મેત્રો મીચી ગોદમાં
ઝીલે યાન્ધત શેશવે વિહરતી ચઢિ, જનેતામુખે
શૌભાગ્યસ્મિતથી અનંત જિહ્વની દંતાવલિ દીપતી.

આ પણો કા પડનો ઉઘોગ

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપત

[ગતિકં પૃથ પૃથ્થો સંપર્ક]

૧ હિંદના મિલ-મજૂરો અત્યંત છે. જ્ઞાતિઓના નાના વાડાઓમાં હોઈ જ્ઞાતિસ્વામીથી સખત જડકા-ગેલા અને તેને અંગે ઘણા ખેડા ખર્ચાઓથી પિસા-ઈને કંઘાલ હાલતમાં રહે છે, તેથી વ્યક્તિગત સારી-રિકે અને માનસિક શક્તિ ઓછી ધરાવે છે. મિલના માલ અને સામાનને 'ક્યાં આપણું બગડે છે' કહીને ગમે તેમ વાપરે છે અને નુકસાન પહોંચાડે છે. કામ ઉપર પ્રેમ નથી ધરાવતા, ગેરહાજર બહુ રહે છે અને ઓ રીતે ઉત્પન્નમાં એકચરતા નથી રહેતી. મોટા ભાગ ગામડાંઓમાંથી ખેતીની મોસમ ન હોય ત્યારે મિલમાં કામ કરવા આવે છે. ૭૦-૮૦ ટકા મજૂરો મોસમ શરૂ થતાં મિલ છોડી ખેતરમાં જતા રહે છે, આમ તેઓ મિલકામમાં નિપુણતા મેળવતા નથી. હિંદની ઝડપને કારણે પણ તેમનામાં કાર્યશક્તિ ઓછી રહે છે. એક નવાની મજૂર છ શાળ અને ત્રણ ફેમ કુશળતાપૂર્વક સાચવતા હોય છે ત્યારે હિંદી મજૂર બે શાળને પશુ ખરાબર સાચવી શકતો નથી. હિંદી મજૂરોમાં વ્યસનો બહુ હોય છે એટલે કરજ બહુ થાય છે, શરીર-મનને પોષણ આપી શકતા નથી, ચપળતા પ્રેરે તેવી સ્વચ્છતા અને સુખડતા ધણુ તેઓ પોતાની અંદર લાવતા નથી. નવાની મજૂર સ્વચ્છતા અને સુખડતાથી જ અર્ધો સૂતિ લાવે છે. તેઓની કુટુંબ અને ગૃહવ્યવસ્થા સરળ હોય છે એટલે ધરની સીઓ પાણુ મિલકામ કરવા જઈ શકે છે, અને આ ખેવડી આવકથી મિલમાલિકા મજૂરોની મજૂરીના દર હજવા રાખનાં તેમના જીવનનિર્વાહનું કામ થયો તેની ચિંતાથી મુક્ત રહી મજૂરીના દર ઓછા રાખી શકે અને એ રીતે ઉત્પાદનના ખર્ચમાં મોટા ઘટાડા લાવી શકે છે. મજૂરોની કાર્યશક્તિ ઘણી હોવાથી ત્રાજા મજૂરોને નિભાવવા પડતા નથી, તેથી પણ ઉત્પાદન-ખર્ચ ઘણું ઓછું રહે છે.

૨ એકલા મજૂરોના જ દોષ કાઢી શકાય નહિ. મિલમાલિકા ધારે તો મજૂરોની સ્થિતિ સુધારી તેની કાર્યશક્તિ વધારી શકે છે. મજૂરોને સારા આનંદનાં સાધનો પૂરાં પાડી તેમનાં મનને પ્રમુદ્ધ રાખે, તેમને વ્યસનોથી દૂર રાખે, તેમને સારાં રહેઠાણો આપે, દાકતરી સારવારની સારી ગોઠવણુ આપે, એમની કેળવણી વધારવા પ્રયત્નો કરે તો કેળવણી વધતો સંસ્કાર મળે અને મિલને નુકસાન કરતાં તેમને આંચકા લાગે. તેઓ મજૂરો સાથે મીઠા સંબંધ રાખે, એમનાં વર્ગત સુખદુઃખોથી માહિતગાર રહે અને એમને આશ્વાસન આપે કે જેથી વારંવાર ઊભા થતા હડ-તાલના પ્રસંગો ન આવે અને ધંધામાં અવ્યવસ્થિતતા ન આવે અને ધંધા કાટ ખાતાં ન પડ્યાં રહે.

૩ હિંદી મિલો ધંધો અને માલ મૂલ્યે ખેટકાર રહે છે, તેઓ ધંધો બદલતા નથી. પરંતુથી ધંધો મંગાવવાનાં હોવાથી એક ધંધ બીજા ધંધ સાથે મેળ ખાતું નથી, આથી કામ એકધારું નીકળતું નથી. જૂનાં ધંધોથી પેટાઇ ધટે છે. મિલોમાં ધંધકામ કરનારાઓ ધંધો સંબંધી વ્યાપક જ્ઞાન ધરાવતા નથી એટલે પણ ધંધો કાઢી કામ આપતો નથી. માલ સ્વચ્છ રીતે જળવોતો નથી, ૩ મેટ્રું થાય છે તેથી કાપડની જલ ખરાબ થાય છે; ઉપરાંત તે ધંધમાંથી પત્તાર પણ ખરાબર થતું નથી એથી ધંધ બગડે પણ છે.

૪. વ્યવસ્થામાં પણ આપણે ત્યાં ખામી હોય છે. મુંબઈની મિલો મેનેજિંગ એજન્ટોના કબજામાં છે. તેઓ પોતાનાં ગજવાની વધુ સંભાળ રાખે છે. કાલસા, કપાસ, ધંધો વગેરેના તેઓ કાન્દાક્ટો લઈ ખરીદીમાં મોટો કમિ-શનો ધરાવે છે. અગ્રમાણિકતા પણ એમનું જખનું દૂષણ છે. ધણીવાર તો ખરીદીમાં અણુઆવડત પણ હોય છે. વ્યવસ્થાશક્તિની ઊણપ ધરાવે છે. મિલો

ભાગીદારોને મોટાં ડિવિડન્ડો આપી દે છે પણ અના-
મતમાં રકમ વધારવા એટલું લક્ષ્ય આપતા નથી. આપણે
ત્યાં સદાની પણ જાગી જઈ છે જે જાપાનમાં જોવા
પણ મળતી નથી.

જાતભરનાં મજૂરોમાં હિંદી માલને પહોંચવાની
સારી સગવડ નથી. તેની પાસે પોતાનું સારું વડાણ-
વડું, પોતાની બેંકો, પોતાની રેલવે કે પોતાનાં યંત્ર-
કારખાનાં નથી. જાતજિયાપી આપારનો એને અનુભવ
લેવાની તક મળતી નથી. પારકાં સાધનો દ્વારા માલના
ઉદ્યોગોમાં ઉત્પત્તિ મેળું જ નીવડે એ દેખીતું છે.

મિલોની આર્થિક સ્થિતિ સદ્દર નથી, અને સરકાર
સાવધા હોવાને કારણે તે તરફથી આર્થિક મદદ તો
યું પણ આર્થિક સગવડ પણ મળતી દુર્લભ છે.
જાપાનની સરકાર પોતાના દેશના ઉદ્યોગને યરદેશમાં
હરીફાઈ કરવી ફાવે માટે પોતાનું દ્વિપામણ ફેરવ્યા
જ કરે છે જ્યારે આપણે ત્યાં આટલાટલા વિરોધ
છતાં આપણા જ દેશમાં આપણો માલ ન પરવડે તે
માટે સરકાર દેશના અદિતનું ૧૮ પેન્સનું દ્વિપામણ
જ ચાલુ રાખે છે. જાપાનમાં ખોટા ખાઈને પણ
પોતાનો માલ વેચે છે અને સરકાર તરફથી તેને
દેશમાં તેનું વળતર મળી રહે તેવા ઉપાયો લેવાય છે,
જ્યારે હિંદમાં તો એ વાતનું સ્વપ્ન પણ સેવાનું નથી.
હિંદની સરકાર તો લોકેશાયરના માલને અહીં રક્ષણ
મળે તે માટે વારંવાર કારખાનાંઓને લગતા કાયદાઓ,
જગતો અને રેલવે-નંદોમાં ફેરફાર કરે છે અને એમ
હિંદી ઉદ્યોગને બિલકી તક્લીફમાં જ નાખે છે.

હિંદમાં જાતના ખીમ સુધરેલા દેશો કરતાં
સરેરાશ કાપડ ઓછું વપરાય છે. મુશોખમાં
જ્યારે માણસ દીઠ વરસે ૫૦ વારની ગજીતરી યાય
છે ત્યારે આપણે ત્યાં ૧૮ વારની રાશ આવે છે. જો
કે આપણા ગરીબ દેશમાં જ્યાં માણસની માસિક
સરેરાશ આવક સ્તાયાર રૂપિયા છે ત્યાં વધુ કાપડ
વાપરતું ન પરવડે પણ કાપડની ઓછી વપરાસની
પણ ઉદ્યોગ ઉપર માઠી અસર તો યાય છે.

આ કારણોએ હિંદી મિલઉદ્યોગ પાછળ છે અને
જાપાન આગળ વધી રહ્યું છે.

હિંદી મિલોનો વિકાસ

એક વખત હિંદ લે' કશાયરનું મોટામાં મોટું ધરા
હતું. લગાઈ પહેલાં લે'કશાયરનું ૨૫૪ કરોડ વાર
કાપડ આપાત થતું. પરંતુ લગાઈ થઈ એટલે હિંદમાં
મિલઉદ્યોગ વિકાસની શક્યતા પામ્યો. શતદિવસ
હિંદી મિલો કામ કરવા લાગી. જર્મન સમગ્રદીનના
ભયને લીધે લે'કશાયરનો માત્ર હિંદ આપી શક્યો
નહિ, આથી પણ કાપડના ભાવો વધ્યા અને હિંદી
કાપડ-ઉદ્યોગને દર વર્ષે ૧૨ થી ૧૫ કરોડ રૂપિયાનો
નફો થયો. લગાઈ દરમિયાન ૧૯૭ કરોડ વાર કાપડ
લે'કશાયરનું આવતું હતું તે આપણો ઉદ્યોગ ખીતમાં
૧૧૮ કરોડ વારે આવી બીધું. ત્યાર પછી જાપાન
અને હિંદી માલની હરીફાઈ જમી તેમાં લે'કશાયર
એટલું પાછળ રહી ગયું કે ૧૯૩૭-૩૮માં માત્ર ૨૬૪
કરોડ વાર કાપડ જ લે'કશાયરથી આવી શક્યું. હવે
એ સ્થિતિ આગી છે કે લે'કશાયર હિંદમાં વધુ ખ-
પેસારો કરી શકે નહિ. પણ આ પરિસ્થિતિનો ફિં
નેફાએ તેવો કુશળતાપૂર્વકનો લાભ લીધો નથી.
હિંદી મિલો જેમ વધુ નફો કરતી ગઈ તેમ શેર-
હોલ્ડરોને મોટાં ડિવિડન્ડો આપતી ગઈ અને ભવિ-
ષ્યમાં મોટાં વધોતો ખ્યાલ કરી રિઝર્વ એટલું વધાર્યું
નહિ, પરિણામે મોળાં વધોમાં બહુ તાલીફ ભોગવવી પડી.

હિંદી મિલઉદ્યોગ ધણી તક્કા-ઝાપા જોવા છે.
મુંગઈ એ ઉદ્યોગમાં પ્રથમ નબરે હતું. પરંતુ અચ્ચારે
અપદવાદ નેર દરી રહ્યું છે. મુંગઈ વધારે ખર્ચાળ
છે, મેનેજિંગ એજન્ટો મોજીલા છે, એમને આજની
મોટી રકમો ભરવી પડે છે. વળી મુંગઈમાં મ્યુનિસિ-
પલ અને પોર્ટવોર્ક પણ વધારે છે. મુંગઈ કરતાં
અમદાવાદના મેનેજિંગ એજન્ટો શેરહોલ્ડરોનું હિત
વધારે પ્રમાણમાં જુએ છે. દક્ષિણમાં કોર્મિટરમાં
પણ મિલો સ્થપાતી જાય છે. ત્યાં પણ નાનું અમદા-
વાદ બન્યું છે. દેશી રાજ્યોમાં પણ મિલો સ્થપાવા
લાગી છે. આગળ 'હિંદમાં મિલોની સ્થાપના' એ
શીર્ષક નીચે મિલોની સંખ્યા હિંદમાં કેવી રીતે
વધતી ગઈ તે દર્શાવ્યું છે. લગભગ ચાર લાખ મજૂરો
આ મિલોમાં કામ કરે છે. એમાં ત્રીસ કરોડ ઉપરતો
મૂડી રોકાઈ છે. હિંદમાં પહેલા નંબરનો એ ઉદ્યોગ છે.

હિંદી મિલોની સ્થિતિ

હિંદી મિલોએ લગાઈના વખતમાં જે નફો ખાધો તેનું તો હવે સ્વર્ણનું જ રહ્યું છે, છતાં હમણાં એને વાળખી નફો તો મળે છે; પણ છેલ્લાં થોડાં વરસોથી કાપડની પેદાશ વધે છે, ત્યારે એટલા પ્રમાણમાં તેનો નિકાલ થતો નથી. આથી આજે હિંદી મિલો બહુ વિમાસણમાં પડી ગઈ છે. લગાઈ પહેલાં સરેરાશ કાપડ ૧૧૦ કરોડ વાર પેદા થતું હતું. લગાઈ દરમિયાન ૧૪૪ કરોડ વાર અને લગાઈ પછીનાં વર્ષોમાં એ સરેરાશ ૧૬૭ કરોડ વારની થઈ. ૧૯૩૧ પછી વિકાસ વધ્યો, મિલોની સંખ્યા વધી અને કાપડની પેદાશ સરેરાશ ૨૦૦ કરોડ વારમાંથી ૩૦૦ કરોડ વારની થઈ. ૧૯૩૭-૩૮માં એ સરેરાશ ૪૦૮ કરોડ વાર ઉપર પહોંચી છે.

હિંદીમાં હજી જૂની મિલો છે. એ મિલોનાં સાંચા-કામ પણ જૂનાં થઈ ગયાં છે. હવે જૂની મિલો ઝોઝી થતી નામ છે અને ઉદ્યોગ સુધારા પર આવે છે. જૂનાં યંત્રો પૂરતી પેદાશ આપતાં નથી અને ખર્ચ વધારે માગે છે એટલે એ સફેદ દારી જેવાં છે. મિલો માટે તો હવે સ્વયંચાલક (એટોમેટિક) શાળો શોધાઈ છે. અમદાવાદની મિલો લગભગ નવાં જ યંત્રો ધરાવે છે. આ સુધરેલી મિલો બેઝા નંબરનું એટલે કે ૪૦ થી ૨૦૦ નંબર સુધીનું સૂતર કાતે છે. ધણી ખરી મિલો ઝીણું સૂતર કાતે છે. મુંબઈમાં હજી જૂની મિલો શોડો રહી છે. જાપાનની મિલોમાં શાળો સારી અને છેલ્લી ટબની છે પણ તે ટકાઉ નથી અને વિશ્વસનીય પણ નથી, પણ એમની વ્યવસ્થા સારી હોવાથી એમને મુરકેલી નથી જણાતી.

ચીનની ખાતર. હિંદીનાં દાથમાંથી આવી ગઈ છે એટલે નામ (૨૦ નંબરના) સૂતરની હવે દરકાર નથી.

પણ હિંદી મિલો એકત્ર નથી થતો. એક જ વહીવટ નીચે એકત્ર થઈ એક જ તંત્ર માલ ખરીદવા, સાંચા મંગાવવા અને માલ વેચવાનું રાખે તો મિલ-ઉદ્યોગ ઘણો સુધરી નામ. જાપાનમાં ૭૫ ટકા મિલો

ત્રણ કંપનીના હાથમાં છે. આથી વહીવટી ખર્ચ ઘણો ઓછો આવે છે. સરતામાં સરતી પદ્ધતિથી માલ ખરીદી શકાય છે અને સંગઠિત રૂપે માલને બજારમાં મૂકવાથી સામુદાયિક અસર પણ સારી થાય છે. જેવી રીતે સિમેન્ટ-ઉદ્યોગ એક તંત્ર નીચે ચર્ચ થયો છે તેવી રીતે જાપાનની પેઠે મિલઉદ્યોગ પણ એક તંત્ર નીચે રહે તો ભવિષ્ય બીજું બને. થોડાં વરસો ઉપર આવી દિલચાલ થઈ હતી પણ પરસ્પર અવિ-શ્વાસ અને ખીની કેટલાંક કારણોએ તે નિષ્ફળ ગઈ હતી.

વળી એનેજીંગ એજન્ટો પોતાના સર્ગાસંબંધી-એને તેમનામાં પૂરતી કાબેલિયત ન હોવા છતાં મોટા પમારે મિલોમાં રાખે છે તે પદ્ધતિ પણ નુકસાન કરે છે. હવે તો એનેજીંગ એજન્ટની પદ્ધતિ જ નીકળી જવાની છે, પરંતુ સાર પછી પણ ઉપર જે કુટિઓ દર્શાવી છે તેને ખ્યાતમાં લેવી એઈશ. આજે હિંદી મિલોને સરકાર તરફથી જાકાતી રક્ષણ મળે છે, પરંતુ આપણી વ્યવસ્થાની ખામીને કારણે જ એ રક્ષણની જરૂર પડે છે.

આગળ ઉપર મળેલા વિષે લખવામાં આવ્યું છે. જોડેર મતના બળથી હવે મિલમાલેકો મળેલાને માટે હિતકારી સંસ્થાઓ બોલાતા નામ છે પણ તે હજી બાળદશમાં કહેવાય. એમાં હજી એકવાક્યતા નથી. કોઈ મિલમાં કંઈ છે તો કોઈ મિલમાં બીજું. દવાનો વ્યવસ્થા બધી મિલોમાં છે, નિરાળો પણ ધણી ખરી મિલોમાં ખૂલી છે, ઘણે ઠેકાણે ધોડિયાં નાનાં બાળકો માટે રાખવામાં આવે છે અને કસરતશાળાઓની પણ ક્યાંક ક્યાંક શરૂઆત થઈ છે; પણ સુવાવડખાનાં નથી તે કરવા જેવાં છે. ખાસ તો મળેલાને રહેવા માટે સારી સ્વચ્છ અને હવા-ઉત્તમવાળી ચાલો બાંધવી જરૂરી છે. મુંબઈમાં હવેનાં રહેવાની નોંધવાઈ કરી આવવામાં આવવાની છે એવી સગવડ સર્વત્ર મવાની મોટી જરૂર છે. મિલોમાં જ આનંદ-ઉદાસનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે તેવાં સાધનો બનાવે કરવાં એઈશ. મદ્રાસમાં મેસર્સ ખીની કંપનીની બાઈન્ગદામ અને ક્લાર્ટક મિલોમાં જેવી સરસ સગવડો અને હિતકારી

પ્રવૃત્તિઓ રાખવામાં આવી છે તે સર્વે મિલોમાં હોવી જોઈએ.

મિલો માટે કપાસ

હિંદી મિલોમાં મોટે ભાગે હિંદી કપાસ વપરાય છે. ધીમે ધીમે કરતાં ૩૦ લાખ ગાંસડી હિંદી કપાસ હિંદી મિલો વાપરવા લાગી છે. હિંદી કપાસની ૫૫ લાખ ગાંસડીમાંથી આમ ૩૦ લાખ બાદ જતાં ૧૫-૧૭ લાખ જાપાન અને પાંચેક લાખ ગાંસડી લેકેડાથર ખરીદે છે એટલે કપાસની ખચત વધારે રહેતી નથી. પરંતુ હિંદી કપાસ ટૂંકા તારનો છે. માત્ર પંચમ અને કળોડિયામાં પાંચ લાખ ગાંસડી ગાંઝા તારનું કપાસ પાકે છે, પરંતુ હિંદની જરૂરિયાત માટે એ પૂરતું નથી. તેથી હિંદને બેથી ત્રણ લાખ ગાંસડીઓ ઇંગ્લિશમાં મંગાવવી પડે છે. ઇંગ્લિશના કપાસમાંથી ૧૧ ઈંચ જેટલો તાર નીકળે છે. આ પરદેશી કપાસ ઉપર રતસે ૦)ના જકાત હતી પરંતુ આ વરસથી હિંદી ખાલનથી સર જેમ્સ મોગે એ કપાસની આયાત ઉપર રતસે એક આનો જકાત કરી છે.

મજૂરો

મુબઈ અને અમદાવાદના મજૂરોને મોટો ભાગ ગામડાંમાંથી ભરતી થઈને આવે છે. મજબૂત બાંધના એ ખેડૂતો મુબઈ જવા શહેરમાં આવીને કમાવા પડે છે. ચા, નારસા, સિંગારેટ સાથે રોસ્તી થાય છે. એ મજૂર મુબઈમાં મોજીલી જીવાન બને છે. એને 'ખાવાપીવાનું' પણ પુછિકારક મળતું નથી. એ મોટે ભાગે અમથુ અને નિરદાર છે. એને મોજી-ગાખનો નાદ લાગે છે તે તે ઉપર બિલકુલ અંકુશ પામી શકતો નથી. એ કરને નાણાં મેળવે છે અને કમારનો વખત આવે છે ત્યારે મિલને દરવાજો ફાંચ અને લેણદારો ઊભા જ હોય છે. ઉપરાંત, પાકી અને દારૂવાળાને ત્યાં પગારનો મોટો ભાગ લેવાય છે. આવા મુબઈનાં ખરાબ દવા-પાણી, મેલની ગંદી દવામાં કામ, અનિયમિત જીવન અને ચસતોમાં એવું ગામડાનું શરીર ભાંગી જાય છે અને ફરી પાછો એ થાકીને ગામડામાં જાય છે. આંકડાઓ

કહે છે કે મિલોમાં ૨૦% મજૂરો જ રચાયી રહે છે. બાકીના ૮૦% ગામડાંમાં જન્મ્યાવ કર્યા કરે છે.

મજૂરોને લગતા કાયદાઓ

મજૂરોને લગતા ઘણા કાયદાઓ પસાર થયા છે. કેટલાક હિંદી સરકારે અને કેટલાક પ્રાંતિક સરકારોએ પસાર કરેલા છે. કેટલીક સમિતિઓ પણ આ વિષય માટે નિર્માણ છે. પ્રજાસંઘના પ્રયત્નોને લઈને પણ કેટલાક સૂધારા થયા છે. મજૂરને અકસ્માત થયે કંઈક બદલો આપવાની ગોડપણ થઈ છે. બાળકોને મિલમાં કામ ન કરવા દેવાનો કાયદો પણ થયો છે. મજૂરો અને કારીગરોના પગારો સુધાર્યા છે. છ દિવસનું અડવાઈનું અને દસ કલાકનો દિવસ અને ૬૦ કલાકનું કામ નિર્ણય થયું છે. લેબર કમિશનની પણ કેટલીક સૂચનાઓ અમલમાં આવી છે. મિલમાલેકો કોઈ પણ માણસને વગર કારણે રખ આપતાં હવે વિચાર કરે છે. દંડ કરતાં પણ સારી પેઠે વિચાર કરેલા પડે છે. ટ્રેડ યુનિયનોનું બળ વધ્યું છે. મિલમાલેકોને તેઓ ધણીવાર હકારી શકે છે. મુબઈની મહાસભા-સરકાર હડતાળ પાડતાં પહેલાં સમજૂતી-બોર્ડની મારફતે પતાવટ કરવાનો કાયદો કર્યો છે.

હડતાલો

મિલમાલેકોને નમાવવા માટે હડતાલ એ પશ્ચિમમાં જેથ સાધન ગણાયું છે. હિંદમાં પણ મજૂરો પુષ્કળ હડતાલો પાડે છે. કેટલીક હડતાલો માટે ખરેખર મિલમાલેકોની નીતિ જોખમદાર છે. કેટલીક હડતાલો સમજદારીની પણ પડે છે. હડતાલો પાડતાં ધણીવાર મારામારીઓ પણ થાય છે અને પોલીસને લાકી ૧ ઝાળીએનો ઉપયોગ પણ કરેલા પડે છે. ધણી ખરી હડતાલોમાં છેવટે મજૂરોને જ થાકીને નમતું પડે છે. અમદાવાદમાં ગોંધીજીના સુધાન નીચે ચાલતા મજૂરમદાખને હડતાલ કરતાં સમાધાનીથી જ વધુ કામ લીધું છે. અને પસોને આથી ઘણું ફાયદો થયો છે. હડતાલથી ઉદ્યોગને થયું જ સહન કરવું પડે છે. મુબઈની મોટી હડતાલોમાં આમ બન્યું છે. {

હિંદી કાપડની નિકાસ

અગાઉ હિંદમાંથી પુષ્કળ સૂતર અને કાપડ ચીન ખાતે ચડતાં હતાં, પણ ચીનમાં જાપાનીઓએ જાવન મિલો અને ચીનાઓએ ૬૦ મિલો બાંધી એટલે ચીન ખાતે નહીં નિકાસ થાય છે. ઇજિપ્ત પણ પોતાના દેશનો મિલ-ઉદ્યોગ વધારવા માગે છે એટલે ત્યાં પણ માલની નિકાસ ઓછી થવા માંડી છે. અત્યારે અલ્ગેરિયા અને સિસોન હિંદી કાપડનાં ઘરાકો છે, પરંતુ હિંદી કાપડ મોટે ભાગે હિંદમાં જ ખપે છે. લગભગ બધા દેશો પોતાના કાપડ-ઉદ્યોગને જ રોકા આપે છે અથવા તો કાંઈ ને કાંઈ મિનરાલ્સ સાથે વેપારી કરારો કરી લઈ પરસ્પર સાલ મેળવે છે. હિંદમાંથી દર વરસે ૧૫ થી ૨૦ કરોડ વાર કાપડ પરદેશ જાય છે, જેમાં મુખ્ય સ્થળો અલ્ગેરિયા, સિસોન, રાતા સમુદ્રનાં બંદરો, ઇરાની આખાત, ઇજિપ્ત આફ્રિકા, મલાયા વગેરે પૂર્વના જ દેશો છે.

કાપડનો મિલ-ઉદ્યોગ

હિંદમાં ૩૭૬ મિલો હોવા છતાં મિલ-ઉદ્યોગથી પેદા થતું કાપડ પણ કીક કીક પ્રમાણમાં વપરાય છે. ગાંધીજીએ સ્થાપેલા ચરખાસંઘથી તેને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું છે. એ ઉપરાંત મિલના સૂતરમાંથી મોટા પ્રમાણમાં હાથચાળો ઉપર પણ કાપડ વલુાય છે. અત્યારે હિંદમાં લગભગ પાંચ કરોડ ચરખાઓ અને વીચ, લાખ હાથચાળો ચાલે છે. આ વિષય પણ એટલો વિશાળ છે કે એની સ્વતંત્ર ચર્ચા માટે સ્વતંત્ર લેખની જ જરૂર પડે. અહીં તો માત્ર ઉલ્લેખ જ કર્યો છે. હાથચાળોના કારીગર દસ કરોડની મહેનતમાં લગભગ ખાર આના અને ચરખાનો કારીગર નજી આના મેળવી શકે છે. દક્ષિણમાં મદુરા, પંજાબમાં અમ-

તસર, હાથિયાણા, બંગાળમાં દાકા, યુક્તપ્રાંતમાં બનારસ, ઉપરના ભાગમાં કાશ્મીર, ઇલાહી સ્થળોએ મિલ-ઉદ્યોગ વિશેષ પ્રમાણમાં ચાલે છે. રેશમ અને જરીના મિલ-ઉદ્યોગમાં હવે જાપાની રેશમ અને ફેચ જરીનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. આપણા દેશમાં લગભગ એક કરોડ માણસો અત્યારે હાથઉદ્યોગ ઉપર નમે છે, ન્યારે મિલ-ઉદ્યોગ માત્ર ચાર લાખ માણસોને જ કામ આપે છે. હિંદની કુલ કાપડની જરૂરિયાતમાં હિંદી મિલો ૬૨.૩%, જાપાન ૧૨.૩%, લેકેચાપર ૧૦% અને મિલ-ઉદ્યોગ ૧૫% નો હિસ્સો પૂરે છે.

૧૯૩૮માં મિલ-ઉદ્યોગ

આ વર્ષ મિલ-ઉદ્યોગ માટે સાડું નથી. સને ૧૯૩૭-૩૮ બંને વરસો કીક હતાં. આ વરસે કાચી ચીન્ને-કપાસ, શણ, લઈ, ચોખા વગેરેના ભાવો નીચા રહ્યા છે એટલે ખેડૂતો પાસે માલ ખરીદવાને પૈસા નથી. એટલે ૧૯૩૮માં હિંદી મિલોએ ૪૦૬ કરોડ વાર કાપડ જનારું હતું, ન્યારે આ વરસે વધુમાં વધુ ૩૫૦ કરોડ વાર કાપડ થવા સંભવ છે. અમદાવાદ અને મુંબઈના મિલમાલિકો પાસે કાપડનો ધણો જથ્થો એકઠો થયો છે. એમણે કામના કલાકો ઘટાડ્યા છે અને રાતપાલી બંધ કરી છે. દક્ષિણની મિલ એસોસિયેશને પણ એવો જ દંડાવ કર્યો છે. કાપડના ભાવો ઘણા વધ્યા છે. જાપાની હરીફાઈ સખત છે, એ તો પાણીના ભાવે માલ ફેંકે છે, પરિણામે હિંદી મિલોને પણ ભાવો ઘટાડવા પડ્યા છે.

હિંદના કાપડ-ઉદ્યોગના ઇતિહાસની આ સંક્ષિપ્ત રીતે ખ્યા છે.

સંગીતની મહેફિલમાં

શ્રી. લખમસી નૈન

ધ ડિયાળમાં મધરાતના બાર ટકારા થયા.

આના કપને હેઠા મૂકી ખાંસાહેબે પાછળ બેઠેલા પોતાના શાગિર્દી નરક સ્વરમેળ તપાસવા તંબૂર માટે હાથ લખાવ્યો. શાગિર્દી પૂનમાં હતો કે કોણ જાણે કેમ, તે આંખો મોગી કંઈ સાધના કરી રહ્યો હતો. તંબૂર હાથમાં ન આવતાં ખાંસાહેબે આજાં આજાં રિમતનો પ્રભાવ પ્રેક્ષકગણ પર પાંચરતાં સહેજ ઝીણી આંખો બનાવી ધીમી ચાલે ડોકને પાછળ વળાંક આપ્યો. બિલકુલ બાબુના જ મોઢા ઉપર એક ગૃહસ્થ બહુ જ અત્યંતપૂર્વક નિદ્રાદેવીને મહાત કરતો બેઠો હતો. તેણે રેશમી વસ્ત્રો પહેયાં હતાં. સેન્ટની તીખ ગંધ આજુબાજુ બેઠેલ અન્ય પ્રેક્ષકગણને પોતાની કિંમત અંકાવવા નિરર્થક ચેષ્ટા કરી રહી હતી. ત્યાં તો સૌ પોતાની હાથકાતમાં મુસ્તાક હતા. અનાયાસે ગવૈયાની નજર તેના પર કરતાં તેની પુશીનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે અવેશમાં આવી જઈ એકદમ ફર-માશ કરી દીધી: 'ખાંસા'બ એક બીમપલાસકી ચીજ હોને દીનિયે.' ગવૈયાએ જરા રિમત કર્યું. મધરાતના વખતે બીમપલાસ ગાવાની ફરમાશ કરનાર પર જાણે તે દયા ખાતો હોય! તે ગૃહસ્થે માન્યું કે હવે જરૂર બીમપલાસ સાંભળવા મળશે. તેણે કલકતામાં એક ગાનારીના મુખે 'ઉન બીન નાહોં આવત ચૈન' થી શરૂ થતી ચીજ સાંભળી હતી. નાજ-નખરાં સાથે ન્યારે તે ગાનારીએ એ એક જ લીટી સત્તાવીશ પ્રકારે ગાર્દી સંભળાવી ત્યારે તે પાગલ બની ગયો હતો. તેણે સોની નોટથી તે ચીજનું સ્વાગત કરતાં પૂછેલું કે એ કયો રાગ હતો? ગાનારીએ ન્યારે તે ચીજને બીમપલાસ રાગ કહી ત્યારથી તે માનતો થયો કે સંગીત-આલમમાં બીમપલાસ જેનું અન્ય કશું નહિ હોય. ગવૈયા બીમપલાસ ગાશે એટલું નક્કી થતાં નિદ્રાએ તેની ડુકમની છાડી દીધી. તે ટટાર થઈ

બેઠો. 'ઉન બીન નાહોં આવત ચૈન' એ લીટી તે બહુ જ ધીમે બસુરા અવાજે ગણગણી રહ્યો.

તખલિયા તરફ નેઠું ગવૈયાએ ધૂંટણ પર હાથની ટપલીએ મારી ખ્યાલની લય સમજાવી. તખલિયો શરૂ થઈ ગયો:

ધાગે તીરકીટ ધીન...

ગાનારે ધીન સાથે બધેશ મેળવી લીધું.

'ધી.....રનજ.....'

'કાનસા રાગ હૈ ખાંસા'બ!' પાઠોશીએને ગાગ પૂછી ફગાયેલો અને ત્યારપછી સીધો ગવૈયાને જ પૂછી લેવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલો એક તરુણ કે જે પેલા શ્રીમંત ગૃહસ્થની બિલકુલ સામેની હરોળમાં બેઠો હતો તેણે ખાંસાહેબને પૂછ્યું: 'માલકોંસ' જેવા સરળ રીતે ઝોળખાઈ જતા રાગનું નામ પાડતાં ગવૈયાને શોભ જણાયો. તે બેદરકારીથી બોલ્યો,

'ચેહી-ગ મ ધ ની સા સખી કામલ.'

તરુણ એ લાંબો અરપટ જવાબ કંઈ ન સમ-જ્યો. હવામાં એ જવાબનો પ્રતિધાર થે ન થયો. ઊંઝોનીએ થતાં તેણે આજુબાજુનાઓ તરફ નેઠું-આજુના એકે કહ્યું: 'એ માલકોંસ છે.' તરુણે અનુભવીની દબે નકારમયક માથું હલાવ્યું. પેલો હસવા લાગ્યો.

ગવૈયા સ્વરોની જાળ ગૂંથતો અવારનવાર 'ધી...રનજ...' કહેતો ગાયે જતો હતો, અને સારંગીવાદો તો જાણે ગવૈયાની મનક ન ઉડાવતો હોય તેમ ગવૈયા એક તાન ફેકે તેને મારી મચડીને, તો ક્યારેક બની શકતી તો તેવી ને તેવી વગાડીને ચાળા પાડતો હતો.

'અંચલ નારીકી નૈન છપે નહિ!' જેવા માલકોંસે બેતો સાંભળવા ન મળતાં, અને માથું ફેડી નાખતાં

તાનપવટાથી તાસી ગયેલા એ વેપારી લાઈચો પાણીમા ગયેલ ટિકિટના પૈસા બદલ અફસોસ કરવા શુંદરના ભાવ અને બજારની રૂબ રૂબ વાતે ચરી પોતાનું મન મનાવવા લાગ્યા બાજુવાળા કાઠજે 'ભાઈ, ચૂપ રહે' કહ્યું ત્યારે તેઓ બજારને અધ્યાય થઈ ગયા કંબોડા થઈ જશે એ ખીકે તેમણે 'આ-ઓ મોટા સાલગનારો' એમ શલુગણીને પોતાની બળ તરફ સમાવવા કાશિશ કરી

અમો કવાક વહી ગયો દુઝિયાન માનારે પાસેસ વખત 'પી ગનજ' કહ્યું પણ એ 'પીર ન જ' પાળી 'ની' અક્ષર સકળાયેલો હતો તે બતાવવું કાણુ જાણે કેમ તેની શક્તિની બદાર હતુ તેણે જખખ મહેનતથી પોતાની ઓળને શલુગારવા માંડી હતી, પણ તેમ કરતા તેને યતી પીકા તેના ગાયનની પકિત મુજબ કાઠજે જાણી નહિ

પેનો ગૃહસ્થ 'ઉન ખીન નાહી આવત ચેન' નો જાપ જપતો એના પ્યાગ શીમપનાસ વગર ખરે જ ખેચેન થઈ ગયો હતો છતાં જાણે તે રસમા તરબોળ ન થઈ ગયો હોય તેમ વારેવારે માથું હલાવતો અને પગથી અનાયાસે પડતો સાચો ખોટા તાવ દેતો. ત્યારે સારંગીવાળાના મુખેથી 'રસુ-માન અ-નાહ' 'અા ખાત હા' આદિ ચિત્કારો સરી જતા, ત્યાર પોતે ખાછગ મ્હી ગયો જાણી ઉતાવળે 'વાહ વાહ' બોલતો હતો.

હવે માનારે માવાની મજિ વજાગી ચૂકી ક્રિતાલતુ નાર્યુંય બધેશ લીધું સમાધિગ્ય થયેન તમનિયો જે બહુ જ ખ્યાલથી માત્રાની ટપનીઓ અને ટકા-રીઓ માર્થે જતો હતો, તેના હાથોમા નવીન ચૈતન્ય

આવ્યું તમવાનો હુમગટ જગ મોટા યથો. ધીક્ષ સાલગનાગના કાન ઊંચા થયા એ ચાર આવર્તન પસાર થઈ હવે તો જાણે ગવૈયા અને તમનિયાનું દંડ યુદ્ધ તમનિયો સમ બતાવે જ નહિ અને ગાનાર શલુતરીની તાનો અને બધેશ ગાયા કરે બહુ જ ખેસાખેચી પછી બને જણાએ ત્યારે માથે જ અટમી જઈ સમ મતા-ઓ ત્યારે સાલગનાગઓએ તેમને તાળીઓથી વધાવી લીધા

ચીજ પૂરી થતા, એક ખૂણા તરફ પુરસ્તીમા બેઠે બેઠે બે બે દાદતો એ- જુઝર્ગી મગી ઊંકચો માસ જૈસના પ્રભાવદીન ગાલીપથી નિર્ભેજ મજન કાપની બધમા, રવરાની એમએક વહેતી બધ થયેલી ધારાએ વિશેષ ખાડચો તેણે હરિભુવન જેની મહેદિશ મા ચાર તરફ નોયુ, અને યાદદારતને તાજી કરવાને આખો ચોળવા લાગ્યો.

દૂર દૂર એક નવયુવક બેસા હતો જાણે સુધારાનો સ્વધાર ન હોય તેમ તેણે પોતાની પત્નીને ખાસ સાથે લાવી, માયાની ટોપીને દૂર કરી દીધી હતી તેના તેજસ્વી રૂપાળથી એવો ભ્રમ થતો કે જાણે તે 'સમીન નિપુણ' ન હોય. તેણે ખાસાહેને કુમાસ કરી

'જલાન, અખ માલકૌસ યુનાઈયેલા.'

જનસમૂહમાંથી કેટલાક એક સામટા હસી પડ્યા યુવક ભોડા પડી ગયો

'હા, હા જરૂર' ખાસાહેને તેને દિવાસો આપ્યો તેના હોંક પર ફરજતુ કટાક્ષમય હાથ કહેતુ હતુ કે 'હવે હું ઝઈ પણ ગાઈશ તેને આ તરુણ માવઝૈસ નથી એમ થોડું કહેવાનો છે ?'

નવી પ્રજા : નવી રચના

• ધુમકેતુ •

કેટલીક વસ્તુઓ કોઈ દિવસ વૃદ્ધ થતી નથી. કેટલીક વસ્તુઓ કોઈ દિવસ જુવાની ગણતી નથી. નવરચના કરવા મથનારે આ વસ્તુઓનો પરિચય સાધવાનો હોય છે. જે એ કોષકાંડો એ ઉકેલ લાવી શકે તો જ એ નવી સમર્થ પ્રજાના જન્મ માટે શક્ય એવી ભૂમિકા તૈયાર કરી શકે. આંહી ઉત્સાહી માણસેનું એક વસ્તુ પ્રત્યે લક્ષ્ય દોરવું ધટે છે કે ભૂમિકાની તૈયારી વિના કોઈ પણ રચના રચાવી જાની શકતી નથી.

આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ. આપણી સાતિઓ એ એક વખતે આપણા સામર્થ્યને વ્યક્ત કરવાનો બળવાન ડુર્ગ હતો. આને એ જ સાતિઓ આપણી નાખળામાં નાખળા કરી બની રહેલ છે. આનો ઉકેલ શો? સાતિઓનું અસ્તિત્વ શા માટે હતું — અને તે આને શા માટે ન નોઈએ?

કોઈ પણ યતનગતી રહેલા હોડીવાળા જુવાન સામે આનો જવાબ તૈયાર છે: ‘હું સાતિમાં માનતો નથી. સાતિઓ જતી નોઈએ એનાથી આપણી એકતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી —’ વગેરે.

આને આપણે સાતિઓને કોઈ પણ વિશિષ્ટ ગુણ ધરાવનાર એકમ તરીકે નોઈ શકતા નથી, અને એવી રીતે એમનું અસ્તિત્વ રદું નથી એ જ આપણા વિનિપાતનું મુખ્ય કારણ છે. સાતિઓને લીધે આપણા વિનિપાત થયો નથી; થઈ શકે નહિ. જે વિશિષ્ટ ગુણનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે એ એકમ ધરનામાં આવ્યું હતું, તે યજ્ઞ પંથનો ત્યાગ કરવાથી જ સાતિઓ અસપારસતા દોષદર્શન માટે ને કેલહ માટે બાકી રહી છે. અને તેથી મૂળ હેતુ પર લક્ષ્ય આપી એની સિદ્ધિ માટેના માર્ગ નિર્માણ

ન કરતાં જે આપણે માત્ર સાતિઓના કેલાહલમાં જ આપણી બધી નવરચનાશક્તિ વેડવી નાખીએ તો આપણે કદાચ સાતિઓનો નાશ કરી શકીએ — પણ નાશ કરીને કોઈ પરિણામ ન લાવી શકીએ. એટલે એ નાશને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી જગ્યામાં ખીમ એવા જ અસ્થાયી અને હેતુ વિનાના કાર્ય પોતાનો પગ મુકેલા રહી.

આ વસ્તુરિથિતિને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે એક ખીજું ઉદાહરણ લઈએ. એક સાતિ ધારો કે સોના ઉપર કાશીનગરનો ધધો વર્ષોથી ચઢાવે છે. કુદરતી રીતે એ ધધા ઉપર એ કુટુંબનો નાનામાં નાનો હોકરો જે કાખ ધરાવતો હશે તે પશુ અસાધારણ હશે. એ વિશિષ્ટ તરવ ન શુભાવતું હોય તો એ સાતિએ પોતાની વિશિષ્ટતા પૂરતી અમુક મર્યાદા સ્વીકારવી રહી. એ મર્યાદા તે સાતિ. એ તરવ રચાય છે — એને વૃદ્ધાવસ્થા નથી. પણ ધારો કે એનું બન્યું કે એ જ સાતિમાં એક હોકરો ખીમ ધધામાં રસ લે છે — તો શું થાય? એ વખતે સાતિએ એ જ મર્યાદાને વિશાળ બનાવવી નોઈએ. જે એ પ્રમાણે એ ન બનાવી શકે તો એ કોઈ દિવસ જુવાન કે પ્રાણવાન ન હતી એમ જ કહેવાય.

સાતિસંસ્થાઓએ વિશિષ્ટ ગુણોના ઉત્કર્ષ માટે જે મર્યાદા ને જે વિશાળતા બતાવવાં ધટે એમાં એમની મદદતા રહી છે.

ત્યાં ત્યાં સાતિઓનું બંધન આવા કોઈ અર્થ પરત્વે વિશાળ અને ત્યાં ત્યાં સાતિ વધારે પ્રાણવાન બને છે. પણ જેવી રીતે આને એક સાતિ ટાઈપિસ્ટ, પોસ્ટમેન, ક્લાર્ક, દરજ્જાધો કરનાર, મોઝો, મોટર-ડ્રાઈવર, સાર્વજનિક, ચાવાળો — એવી સંધળા પ્રજા સ્ત્રી વ્યક્તિઓને પોતાનામાં ગણાવવાનું અભિમાન

લે છે, અને ખરી રીતે એમના કાંઈ એમનો નથી, તેવી રીતે એ પોતાની મર્યાદાને સાચવવાની વૃત્તિ રાખે છે, અને એ મર્યાદા સાચવવાનું એની પાસે કાંઈ કારણ નથી કે કાંઈ હેતુ પણ નથી. આવી રીતે હેતુ, કારણ, ધ્યેય, વિશિષ્ટતાની ઉપાસના વિના જે મર્યાદાઓ રાખવામાં આવે છે એ મર્યાદાઓએ એમના મૂળ ગુણને ખોલ્યા છે તે નવા જમાનાનો એક નવો ગુણ કેળવ્યો નથી. એટલે આજે પણ ખરી જ્ઞાતિઓ-એ હજારો ધંધા કરનારા હજારો વૃત્તિવાળા માણસોનું નિરર્થક સંમેલન હોઈ, નિરર્થક બની રહેલ છે.

અથવા એમની સાર્થકતા એટલે કે એકાદ વિનાની ચૂંટણીમાં-આપણી જ્ઞાતિના છે હો-એવા શબ્દો વડે પ્રત્યક્ષીકરણ કરવા પૂરતી જ રહી છે.

આ પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાતિભંગનો માર્ગ લેવાય તે ને વિહ્વળતાથી પ્રેરિત હોય તો એ પણ એટલો જ નિરર્થક છે.

વિશિષ્ટ ગુણોત્કર્ષ, વૈજ્ઞાનિક પરિશુદ્ધિ અને એક ન સમજી શકાય એવી આંતરઆકર્ષણની સૂચક માર્ગદર્શના-એ ત્રણેનો સમન્વય સાધવા માટે જે જ્ઞાતિઓ પોતાની મર્યાદાને વિશાળ નહિ કરે, અને જે નવરચનાવાદીઓ આ ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખ્યા વિના

આધિગણિયા જૂસકા મારશે-એ સમજા જ પ્રવૃત્તિય નવરચનામાં શરીરનો, મનનો અને શુદ્ધોનો અપકર્ષ લાવશે.

કેવળ નવીનતાની ખાતર કરેલ મર્યાદાઓપનો કાંઈ અર્થ નથી. કેવળ પ્રાચીન પ્રથા પ્રમાણે મર્યાદા જાળવવાનો પણ કાંઈ અર્થ નથી.

પેટાજ્ઞાતિઓ વડે કાંઈ હેતુ સરતો નથી માટે એમણે જનું નોંધ એ. અખિલ ભારતવર્ષીય-એ એક વિશેષણ પછી-બીજું પેટાજ્ઞાતિનું કાંઈ પણ વિશેષણ આશકત અવશ્યાના એકરાર જેનું ગણાવું નોંધ એ.

જ્ઞાતિઓ પોતાના ચિરંજીવ તત્ત્વનું મર્યાદાથી રક્ષણ કરી, એને વૈજ્ઞાનિક પરિશુદ્ધિનો લાભ આપે : અને એના અચિરંજીવ, માત્ર સમયધર્મે સ્વીકારેલા તત્ત્વને ફેંકી ફાં પોતાની વિશાળતા સમજાવે.

તો જ એ રહી શકશે. તો જ એમણે રહેવું નોંધ એ.

સર્વશક્તી કાલ જ્ઞાતિઓને બક્ષી જાય એ અસંભવ નો વિચાર નથી. જ્ઞાતિઓ પોતાપોતાની વિશિષ્ટતા ખોઈ જે પરાધીનતા સ્વીકારશે એ અસંભવનો વિચાર છે.

પ્રભવા ઉત્કર્ષની સાધનામાં જ્ઞાતિઓની નવેકરથી પરિશુદ્ધિ એ આવશ્યક તત્ત્વ બની રહેશે.

૭

જીવનપાઠ

[અનુષ્ટુપ]

વિશ્વકેરી મહા, લગ્ન તેજસ્વી રંગભૂમિ પે
વિધિદિગ્દર્શને ખેલી મારો જીવનપાઠ, હું
જવાનો; ક્યાં? ન જાણું હું જાણવાય ન ઉત્સુક:
'ખેલવું કેમ' જાણું છું: એટલું જાણું તથી ?

• જયજીવન દવે •

ગીતામાં અહિંસા ધર્મ

દિલખુશ બ. દિવાનજી

આ જે અહિંસા ધર્મને ખૂબ મહત્વ મળી ચૂક્યું છે. ગીતામાં અહિંસાને કેટલું અને કેતું સ્થાન છે એ પ્રશ્ન બહુ વિચારવા જેવો છે. ગીતાના બધા અધ્યાયો વાંચી ગયા પછી અહિંસા ગીતામાં કેટલે અંશે સ્થાન મેળવે છે તે સમજતાં મુશ્કેલી નથી પડતી.

(૧) પૂ. ગાંધીજી લખે છે તેમ “અહિંસાનું પ્રતિપાદન ગીતાનો વિષય નથી. ગીતાકાળની પૂર્વે પણ અહિંસા પરમ ધર્મરૂપે મનાતી. ગીતાને તો અનાસક્તિનો સિદ્ધાંત બતાવવો હતો.” અર્જુનમાં વિવાદ થયો અને મુંઝવણ ઉત્પન્ન થઈ. એટલે કૃષ્ણ ભગવાને એ વિવાદ દૂર કરવા ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો. દેવે અર્જુનના વિવાદમાં કંઈ દિસા અહિંસાનો પ્રશ્ન ન હતો. કૌરવોના સંહારના કાર્યમાં એને કંઈ દિસાનો કંઈ લાગ્યો ન હતો, એને ને દૌર્બલ્ય પ્રાપ્ત થયું તે તો આસક્તિમાંથી પ્રગટ્યું હતું. કૌરવો એના સ્વર્ગન હતા. એટલે એમની સાથે લડતાં એ કેમવારો. આથી એણે કૃષ્ણ ભગવાન આગળ ને ધર્મ-સંકટ રજૂ કર્યું એમાં સ્વર્ગન પ્રતિના મોહનો પ્રશ્ન હતો, નહિ કે અહિંસાનો-હિંસાનો. આથી સ્વાભાવિક છે કે એ પ્રશ્નના નિવારણમાં ને ઉપદેશ કૃષ્ણ ભગવાન આપે છે એનું મધ્યર્થિદુ અહિંસા ન હોય પરંતુ મોહત્યાગ અથવા અનાસક્તિ જ હોય.

આથી જ કૃષ્ણ ભગવાન મોહત્યાગ અથવા અનાસક્તિનું આખું ચિત્તવસ્થાન અર્જુન આગળ ખઠું કરે છે.

(૨) પરંતુ જો ગીતાનો પ્રધાન સ્વર અહિંસા નથી તો એના આખા ઉપદેશમાં અહિંસા અધ્યાહાર અથવા ગૃહિત તો છે જ. એ અનાસક્તિના આખા ચિત્તવસ્થાનને આપણે વિચારપૂર્વક મનન કરીશું તો

એમાં અહિંસા જ વ્યાપેલી જણાશે. આથી જ પૂ. ગાંધીજી લખે છે: “પણ ગીતાના શિક્ષણને પૂર્ણતા એ અમલમાં મૂકવાનો લગભગ ૪૦ વર્ષ પૂર્વે સતત પ્રયત્ન કરતાં મને તો નમ્રપણે એમ લાગ્યું છે કે સત્ય અને અહિંસાના સંપૂર્ણ પાલન વિના સંપૂર્ણ કર્મફલ-ત્યાગ મનુષ્યને વિષે અસંભવિત છે.”

(અ) કર્મફલ-ત્યાગનો મહિમા ગાતાં કૃષ્ણ ભગવાને કર્મફલ-ત્યાગીનાં ગુણો તથા લક્ષણો બતાવતાં ત્રણ પ્રકારના પુરુષોના ગુણોની આવશ્યકતા કર્મફલ-ત્યાગ માટે દર્શાવી છે: (૧) રિયતપ્રદ, (૨) ભક્ત, (૩) ગુણાતીત; આ ત્રણે પ્રકારના પુરુષો માટે જે ગુણોનું વર્ણન થયું છે તેમાં એવા ગુણો ગણાયા છે જે અહિંસાનાં જ અંગો છે, અથવા જેના સમૂહમાંથી અહિંસા એની મેળે નીતરી રહે છે. એ ગુણો મુખ્યત્વે આટલા છે: ઈન્દ્રિય-સંયમ, રાગદેવ-ત્યાગ, શત્રુમિત્ર પ્રતિ સમત્વ, સુખદુઃખ-સમભાવ, અકોપ, પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ દ્રેષરહિતપણું, દયા, નમ્રતા, સમા, નિર્ભયતા, દ્રઢ નિશ્ચયબળ, પવિત્રતા, ઇશ્વરપરાયણતા, અને ઇશ્વરનિષ્ઠા-“જેનાથી લોકને ભય નથી, જેને લોકોનો ભય નથી”.

કર્મફલના ત્યાગ માટે આવા ગુણોનો ઉત્કર્ષ તદ્દન અનિવાર્ય છે, અને એ ગુણોના ઉત્કર્ષમાં સહેજે અહિંસા સમાયેલી છે. એટલે અનાયાસે પણ ગીતામાં અહિંસાને મહત્વનું સ્થાન મળે છે. ગીતાના કર્મફલ-ત્યાગને પ્રાપ્ત કરનારને અહિંસાધર્મનું પાલન સહેજે કરવું પડે છે.

(આ) ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં દેવી અને આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન કર્યું છે. એમાં પણ ઉપલા ગુણોનું લગભગ વર્ણન છે, અને અહિંસાનો સ્પષ્ટ રીતે એમાં ઉલ્લેખ પણ ખીળ જ શ્લોકમાં થાય છે.—

અદિત્યા સત્યમક્તોઘસ્યામઃ શાંતિરપેશુનમ
દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્તવં માર્દવં શ્રીરત્યાપલમ્ ।

(ક) ગીતામાં પણ યુદ્ધોના વર્ણનમાં સાત્ત્વિક ગુણને જ સર્વોપરિ અને પ્રેયાર્થી નામે ઈષ્ટ ગણ્યો છે. એમાં પણ ત્યાં સાત્ત્વિક ગુણ નથી એવાં કર્મ, કર્તા, હિંસાક્રુત છે એમ જણાવ્યું છે:

(૧૮-૫) કર્મન્ને કર્મ પરિણામનો, દાનિનો, હિંસાનો પોતાના ગળાને વિચાર કર્યા વિના મોહને વશ થઈને માણસ આરંભે છે. તે તામસ કર્મ કહેવાય છે.

(૧૮-૨) કર્તા જે રાગી છે, કર્મફળની ઇચ્છાવાળો છે, લોભી છે, દિવાવાન છે, મેલો છે, હર્ષ અને શોકવાળો છે, તે રાજસ કર્તા કહેવાય છે.

આવી રીતે ગીતાએ હિંસાનો આ એ મ્લોકો દ્વારા સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. ઉપગત ધીમન્ મ્લોકો અને ધીમ્ અપ્યશોમાં પણ ત્યાં ત્યાં ક્રોધ, દેવ, લોભ, વેર, ઇત્યાદિ હિંસાપ્રેરક તથા અહિંસાવિરોધી દુર્ગુણોના ગીતાદારે સખત નિષેધ કર્યો છે. આથી અહિંસાનું પ્રતિપાદન તો થયું જ છે. એટલું નહિ પરંતુ હિંસા અને એને સંકળાયેલા દુર્ગુણોની ગંધ સરખી પણ કર્મફળત્યાગીમાં ન રહે એવો કડક ઉપદેશ ગીતામાં થયો છે.

(ઈ) ગીતાદારે એવાં સર્વક્રમેણ સખત વિવેક કર્યો છે, જેમાં સહેજ પણ આસક્તિ હોય-હિંસાકર્મ એવું કર્મ છે જેમાં આસક્તિ રહે જ છે. આથી ગીતામાં સહેજે હિંસા માત્રના નિષેધ આવી જાય છે.

(ઉ) આટલા વિવેચન પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ગીતામાં અહિંસા ધર્મનો સમાવેશ અનાયાસે થઈ જ ગયો છે, અને હિંસાનો નિષેધ જ થયો છે. પરંતુ જે અહિંસાનો એમાં ઉલ્લેખ થયો છે તે અનાયાસે થયેલો હોવાથી બહુ સ્પષ્ટ અને વ્યાપક નથી. કૃષ્ણ ભગવાને કંઈ અહિંસાનું તત્ત્વજ્ઞાન અર્જુનને નથી સમજાવ્યું. એમણે કંઈ અહિંસાનો (હિંસાનો મુકાબલો કરતાં) મદિયા નથી માયો. આજે યુ. ગાંધીજી જે અહિંસા ધર્મને જગતની, વિશેષ કરીને ભારતની પ્રગ્ન આગળ રજૂ કર્યો છે તેની વિશેષતાને

ગીતાદારે ઉલ્લેખ નથી કર્યો. યુ. ગાંધીજીના અહિંસા-ધર્મની વિશેષતા એ છે કે એની કેવળ નિષ્ક્રિય-અકારસૂચક અને નિષ્ક્રિય આત્મ જ એમણે નથી દર્શાવી, એમણે તો અહિંસામાં પડેલું અભોધ બળ એ રીતે બતાવ્યું છે કે જેથી એમાં જગતના દુઃખના નિવારણનો, જગતની દુષ્ટતાના વિનાશનો રામબાણ્ય ઉપાય પ્રેયાર્થી અને સુધારક મેળવી લે છે અત્યાર સુધી દુષ્ટતાના નિવારણ સારુ ત્યાં હિંસાનો માર્ગ લેવામાં આવતો અને તેને પરમાર્થ વપરાતો નિઃસ્વાર્થ હિંસા ગણી તેને ધર્મ ગણી લઈ, શુદ્ધ અહિંસાનું એટલું ખંડન શક્ય અને અનિવાર્ય ગણી લેવાતું ત્યાં મહાત્માજીએ અહિંસાની સુધારક સક્તિનું દર્શન કરાવી એ અનિવાર્ય ગણાતી હિંસાના દોષમાંથી અહિંસાને બચાવી લીધી છે. જગતની દુષ્ટતાનું નિવારણ કરવાની શક્તિ અહિંસામાં એ રીતે પડી છે કે અહિંસાના ધર્મને પાળનાર ઇશ્વરનિહ્ત હોય છે અને કુદ, રાક્ષસી કેલો કરનાર મનુષ્યમાં પણ એને મદદ હોય છે કે એને પ્રેમબળથી-દુઃખસહન અને તપથી મહાત્ કરીશું તો એનામાં પડેલી સદૃશિ જગતી જાહેરો અને અંતે એ દુષ્ટતાને ધોઈ નાંખશે આ દૃષ્ટિએ તપાસતાં “અહિંસા એ કેવળ નિષ્ક્રિય કર્મ કે નિષ્ક્રિયતા નથી પરંતુ બળવાન પ્રવૃત્તિ અથવા પ્રક્રિયા છે.”

ગીતામાં આ પ્રકારની અહિંસાનો ઉલ્લેખ નથી, અને એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે અર્જુનને કંઈ હિંસા અહિંસાનો પ્રશ્ન જોમો થયો ન હતો. પરંતુ આમ છતાં આ પ્રકારબેદ છતાં અહિંસાપ્રેરક જે ગુણો છે તેવું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન તો ગીતામાં થયું જ છે, આથી ગીતાધર્મનું જે આચરણ કરે છે તે એવા દેવીગુણો સહેજે સંપાદન કરે છે. એથી મહાત્માજીની બળવાન, પ્રક્રિયાવાન, દુષ્ટતાનિવારક, પરદુઃખસહન, એવી અહિંસાનું આચરણ કરવા એ સક્તિવાન થાય છે.

ગીતાના કર્મફળ-ત્યાગના ઉપદેશનું સંપૂર્ણ આચરણ કરનાર યુરુષ ધીજી રીને પણ પરમાર્થ લોકસેવાનાં કાર્યમાં ગાંધીજીએ દર્શાવેલો સક્રિય અહિંસાનો જ આશ્રય લેવા પ્રેરારો. કર્મફળ-ત્યાગ

માટે એ જ કર્મો ઇષ્ટ ગણ્યાં છે, જે લોકસેવા અને પરમાર્થનાં છે. એટલે કર્મફલત્યાગી. એવાં જ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહેશે. હવે આગળ જણાવ્યું એ પ્રમાણે ફલ-ત્યાગની ભાવનાથી અનાસક્તિની દૃષ્ટિથી એ લોકસેવા કરશે. એટલે, સ્થિતપ્રજ્ઞ અથવા શુશ્રૂષીતના સર્વ ગુણોનો વિકાસ એને કરવો જ રહ્યો. આપણે જોઈએ એ પ્રમાણે એ ગુણોનો ત્યાગ ઉત્કર્ષ છે ત્યાં દિવસ માનતો ત્યાગ જ છે-અહિંસાનો ધર્મ જ ત્યાં સહજ યદ્ય પડે છે, આવી રીતે લોકસેવા અને પરમાર્થનાં કર્મો કરનાર કર્મફલ-ત્યાગી હિંસામાર્ગ છોડી અહિંસા-માર્ગ જ વળે છે. અને લોક સેવામાં અહિંસાનો માર્ગ એટલે જ ગાંધીજીએ ઝાળખેલી, અહિંસાની દુષ્ટતાનિવારક બળવાન શક્તિ. આ રીતે વિચારતાં ગીતામાં અહિંસાનું આ સ્વરૂપ પણ છુપાયેલું જ છે.

(૪) ગીતામાં રહેલી અને છુપાયેલી અહિંસાની આ બધી એ દલીલો સાવ નિરર્થક નીવડે એ એમ વિચારવામાં આવે કે એ આખા એ ગીતાના ઉદ્દેશને. ઉપર અર્જુનને હિંસક યુદ્ધમાં મોકલવાનો હતો. આથી શંકા સહેજે જાડે છે. ગીતાનો પ્રસંગ મહાભારતમાં આવે છે, અને અર્જુનને જ્યારે કુદરુદ્ધ-દુર્બળતા ઊડવાનો ઉપદેશ થાય છે ત્યારે અવારનવાર એને કૃષ્ણ ભગવાન “માટે તું યુદ્ધ કર-પાડો ન હક” એવી સલાહ આપે છે. આથી હિંસાવાદીઓ જ્યારે દેશહિત માટે હિંસાનો આશ્રય લે છે, ત્યારે ગીતા-માંથી જ ટ્રેરણા મેળવે છે. દાખલા તરીકે બંગાળના વિપ્લવવાદીઓ માટે ગીતા પ્રબળ ટ્રેરણા દેનારું પુરતક હતું.

૫. ગાંધીજી આ દલીલને વિચારે છે અને આવો તોડ કાઢે છે-

(ક) મહાભારત ઐતિહાસિક ગ્રંથ નથી. “પાત્રોની અમાનુષી અને અતિમાનુષી ઉત્પત્તિ વર્ણવી વ્યાસ ભગવાને રામપ્રમળના ઇતિહાસને જૂંસી નાંખ્યો છે. તેમાં વર્ણવેલાં પાત્રો મૂળે ઐતિહાસિક હોય હોય પણ મહાભારતમાં તો તેમનો ઉપયોગ વ્યાસ ભગવાને કેવળ ધર્મનું દર્શન કરાવવાને સારુ જ કરેલો છે.”

(જા) વ્યાસ ભગવાનના હૃદયમાં તો અહિંસા જ વસી હતી, હિંસાપ્રદની યોગ્યતા લોકકલ્યાણ માટે પણ એ સ્વીકારતા ન હતા, અને કૃષ્ણ ભગવાન પાસે અર્જુન આગળ એ યોગ્યતા સિદ્ધ કરવાપરું એમને હતું જ નહિ. મહાભારતકારે ભૌતિક યુદ્ધની આવશ્યકતા સિદ્ધ નથી કરી, તેની નિરર્થકતા સિદ્ધ કરી છે. વિજેતાની પાસે રૂદન કરાવ્યું છે, પથ્થાતપ કરાવ્યો છે, ને દુઃખ સિવાય બીજું કંઈ રહેવા નથી દીધું.”

(ઈ) “તેનો બીજો અધ્યાય ભૌતિક યુદ્ધવિહાર શીખવવાને બદલે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ શીખવે છે, સ્થિતપ્રજ્ઞને ઐતિક યુદ્ધ સાથે સંબંધ ન હોય એવું તેનાં લક્ષણમાં છે જ, એમ મને તો ભાર્યું છે. સામાન્ય કૌટુંબિક ઝગડાની યોગ્યતા-અયોગ્યતાનો નિર્ણય કરવાને સારુ ગીતા જેવું પુરતક ન સંભવે.”

(૬) ગીતાકારે, અનાસક્તિનો ઉપદેશ કરવા ઐતિક યુદ્ધનું ઉદાહરણ એટલા માટે લીધું છે કે “ગીતાયુગમાં અહિંસા-ધર્મ મનાતા હતાં ભૌતિક યુદ્ધ સર્વસામાન્ય વસ્તુ હોઈ ગીતાકારને એવા યુદ્ધનું ઉદાહરણ લેતાં સંકેત ન થયો, ન થાય.

(૫) આ બધી મૂંઝવણમાંથી ટળી જવા આપણે તો એમ માનીને ગીતા વાંચવી કે એ ધર્મગ્રંથ મહા-ભારતનું અંગ છે અને એમાં આત્માનો ઇતિહાસ છે. એટલે ગીતામાં પણ “પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયની અંદર નિરંતર ચાલતા હૃદય યુદ્ધનું જ પર્ણન છે.” કોરવો એટલે વિકારો, પાંડવો એટલે સદ્ગતિઓ. આ વસ્તુ અનર્થક રાખીને આખી ગીતાનો અર્થ સમજતાં રેલી મૂંઝવણો દૂર થાય છે. અને હજારો વર્ષો થયાં ગિતાસુઓ અને મુશ્કેલીઓ ગીતામાંથી ટ્રેરણા મેળવી છે, તે એજ દર્શિયો. જનતાને જ્યારે નિકારો પીડે છે, અને સદ્ગતિઓ અને દુષ્ટ વાંસ-નાના મધમછાડામાં એ સપાયા છે ત્યારે ગીતાનો આશ્રય લઈ એ સાંત્વન મેળવે છે, આથી ગીતાના ઉપદેશનું હાર્દ એ વિકારયુદ્ધના વિજયી ઉકેલમાં જ આવી ગય છે.

સહેજ સહનતાથી વિચાર કરીશું તો વિકાર-યુદ્ધમાં અનાસક્તિયોગનો ઉપદેશ કેટલો બધો બધ બેસતો છે એ સમજાઈ જશે. કૌરવો-ડવ્વરનો છે, પ્રિય છે, એટલે એ પ્રતિ અર્જુનનો મોહ પ્રગટ્યો અને એમનાં કાર્યો દુષ્ટ છે તેથી એ દુષ્ટ કાર્ય અટકાવવા સારુ ધર્મયુદ્ધમાં એ સ્વજનની હિંસા પણ દુષ્ટ છે. એથી એ ચમક્યો, અને કૌરવો પ્રતિની આસક્તિને ક્ષીણે એ શિથિલ થયો-નિષ્ક્રિય થયો. એ જ રીતે વિકારો દુષ્ટ છે, એમ જાણ્યા પછી જ્યારે એનો સંહાર કરવા મનુષ્ય તૈયાર થાય છે ત્યારે એ વિકારોમાં રહેલી આસક્તિ, એના લોભમાં રહેલી મિષ્ટતા એને મોહમાં નાંખે છે. અને એ પ્રિય લાગતા વિકારોનો નાશ કરવા એ અચકાય છે. સ્વજન પ્રતિની આસક્તિ જેટલી જ વિકારો પ્રતિની આપણી આસક્તિ મોહક છે. કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનની આ આસક્તિનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપતાં શરીર અને આત્માનો ભેદ બતાવ્યો.

શરીર નશ્વર છે, ક્ષણજીવી છે. એનું સુખ આભાસ માત્ર છે એવું સમજાવી એનો મોહ ટાળવા પ્રયાસ કર્યો. એમાં રહેલી આત્મા તો અમર છે-શરીરનાશ સાથે આત્માનો નાશ નહિ થાય એ રહસ્ય સમજાવ્યું. એ જ રીતે વિકાર અને વિકારભોગ માટે વપરાતી ઇન્દ્રિયશક્તિ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવેલો છે. વિકાર નશ્વર છે-ક્ષણજીવી છે-એના ભોગમાંથી મળતું સુખ તો આભાસ માત્ર છે, અત્રિ તો એની દુષ્ટતા જ આપણી સદ્વૃત્તિએની ચૂંટી નાંખે છે. એટલે ક્ષણિક સુખની લાલસા પોષનાર એ વિકારોનો મોહ ટાળે જ છૂટકા. એ વિકારોના વિનાશ થશે, તેથી કંઈ પેલી ઇન્દ્રિયશક્તિનો હાસ નથી થવાનો, એ તો અખંડ રહેશે અને એની શક્તિ સદ્વૃત્તિના આધાર માટે મોકળી-સ્વતંત્ર થશે. માટે દુષ્ટતા પ્રગટાવનાર વિકારોનો નાશ થશે જ ભોઈએ જેથી એના ભોગ કરવામાં વેડફાતી ઇન્દ્રિયશક્તિને સદાચારમાં વાળી રાકાય. લાખડા તરીકે પ્રેમશક્તિ, જ્યારે સ્ત્રી પ્રતિના કામવિકારમાં રાકાય છે ત્યારે દુરાચાર પ્રગટે છે. એ કામવિકારને દુષ્ટ સમજી એવાર્થ જ્યારે તેનો

વિનાશ કરવા તત્પર થાય છે ત્યારે એ જ કામવિકારનું સુખસ્વરૂપ ભોઈએ પ્રતિ શ્રેયાર્થો મોહવશ થાય છે. અને ક્ષણિક સુખ આપનાર એ પ્રિય લાગતો વિકાર છોડતાં એ અચકાય છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો એ વિકારને નશ્વર તરીકે ઓળખાવે અને એના સુખને મોહજન્ય આભાસ માત્ર વર્ણવે. કામવિકારનો નાશ કરવાથી કામવિકાર નાશ પામશે-પરંતુ તેથી કંઈ પેલી પ્રેમશક્તિ ખંડિત નહિ થાય, સ્ત્રી પ્રતિના કામવિકારમાં ખર્ચાતી અને દુરાચાર પ્રગટાવતી એ પ્રેમશક્તિ કામવિકારના વિનાશથી શુદ્ધ થશે અને એ જ સ્ત્રી પ્રતિની પછીથી એ શુદ્ધ નિર્વિકાર પ્રેમશક્તિ કેવળ સદાચારને જ પ્રગટાવશે અને પોષશે. આવી રીતે આપણી સદ્વૃત્તિ અને વિકારો વચ્ચે જ્યારે અચકામણ થાય છે ત્યારે પેલા વિકારો પ્રતિની આસક્તિનો ત્યાગ ગઈ જ આપણો ધર્મ ચર્ચ પડે છે. અને ગીતાના ધર્મનું દોહન એ જ અનાસક્તિયોગ છે. આ પરથી ઓંધીજીએ જે ધર્મયુદ્ધનું રૂપક ખઠું કર્યું છે એમાં ખિલકલ વિસર્વાદ નથી એ સમજી રાકાય છે.

(૫) ગીતામાં અર્હિસાધર્મનું પ્રતિપાદન નથી કર્યું એ કંઈ એનો પ્રધાનચર નથી, એ બહુ સ્વાભાવિક છે. એનું વિશેષ કારણ એ છે કે તે યુગમાં કંઈ હિંસાનું સામાન્ય આજ્ઞા જેટલું વ્યાપક અને પ્રબળ ન હતું. આને તો જીવનના અને સમાજના પ્રત્યેક અંશ અને વિભાગમાં એકે અથવા બીજા સ્વરૂપે હિંસા જ વ્યાપી રહી છે. અને તેથી આને તો એના સફળ પ્રતિકાર માટે અર્હિસનો જ મહિમા ઓંધીજી ગાય છે. વ્યાસ ભગવાનનાં સમયમાં હિંસા હતી પરંતુ બહુ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં તે હતી. અને સુજિવનના કાર્યમાં જ એના મર્યાદિત સ્વરૂપમાં એનો વધારેમાં વધારે વ્યાપાર હતો; ત્યાં ત્યાં એનો દુક્રયોગ થતો ન હતો. આથી વ્યાસ ભગવાનને અથવા અર્જુનને એ હિંસા-અર્હિસાના પ્રશ્નો મૂંઝવણ ન હતી અને તેથી ગીતામાં એને પ્રધાન સ્થાન નથી મળતું.

રા મો ત્સ વ

અનુ. શ્રી. ભર્મિલા ————— શ્રી. અ. ન. કૃષ્ણરાય.

આ નંદરાયને ઘેર રામોત્સવની ધમાલ મચી રહી હતી. તે માત્ર મેસરમાં જ નહિ પરંતુ મદાસ, કુંભકાળુમ, ત્રિચિનાપટ્ટી, તાંબિર વગેરે સ્થાનોમાં પણ મરાહર હતા. કોઈ કહેતું 'તોડી રાગ તો એમનો જ', અને કોઈ કહેતું 'એમના જેવી ભેરવી તો કોઈ ગાઈ જ નથી શકતું.' 'શ્રીરાગ' 'હંસધ્વનિ' 'મધ્યમાવતી' 'કાનાડા' વગેરે એમના અતિ પ્રિય રાગો હતા. એમની પત્ની એમની 'હિંદુસ્તાની કાશી' પર તો ખુબ જ પ્રુથ હતી. એ આનંદરાય પર ગમે એટલી ચિડાઈ હોય તો યે ને એના કંઈયે 'આડિસિદ્ધ યરોદા જગદોદારન' સાંભળે તો પીગળી પીગળીને ઠંડી થઈ જતી અને કહેતી 'તમે તો ગુસ્સે રહેવાની તક પણ નથી આપતા.' લોકોની રુચિને પારખનાર કાશીદાસના કહેવા પ્રમાણે દરેકની રુચિમાં ભિન્નતા હોય છે. પરંતુ આનંદરાયની રુચિ વિષે કોઈ કંઈ ચોક્કસ કહી શકતું નહોતું. ને એમને તોડીની ધૂન લાગતી તો અડવાડિયું એ અડવાડિયાં તે એ જ ગાયા કરતા, 'સિંહેદમધ્યમ'ની ધૂન લાગતી તો એ ગાવામાં તેઓ એટલા તલ્લીન થઈ જતા કે સંગીત-સાત્ત્વની કળામાં કોઈ બીજા રાગો છે જ નહિ એમ સૌને લાગતું. ગાતી વખતે એમને એમના ચરીરનું પણ જ્ઞાન ન રહેતું.

તેમને મહારાજ સામે, કોઈ હોટેલ સામે કે કોઈ લલિતાદ્રિની ટેકરી પર ગાતાં એક સરખું જ અવાજ રહેતું. તેમના શ્રોતાઓ પણ રથજ-કાળનું જ્ઞાન ભૂલી જતા. એમને લાગતું કે કાળા, કુરૂષ અને સ્વલકાય આનંદરાયની જગાએ દેવી સરસ્વતી પોતે જ ગાઈ રહી છે. આનંદરાય પણ ગાતા ગાતા

કેટલીક વાર હસતા, કેટલીક વાર રોતા અને કદી ગાયન બંધ કરીને હાથ જોડીને કહેતા. 'મા, યું' 'હું તારો' પુત્ર નથી? મારી કસોટી કેમ કરે છે? તારા અપટલ સ્વરોને સ્પષ્ટ કરીને મને સંભળાવ, મા!' તે વારંવાર કહેતા કે સંગીતમાં રસ હોવો જોઈએ, જીવન હોવું જોઈએ, ગાનારનું જીવન ગીતની જાવનામાં સમરસ બની જવું જોઈએ. આતું આતું કહીને તે સાંભળનારાઓને આશ્ચર્યચકિત કરી દેતા. પોતાના શિષ્યોને પણ તે કહેતા કે ધનથી કલાની કિંમત આંકવી અને માંજીસોના મનરંજન માટે આત્માને ભૂલી જવો એ આનંદરાય માટે ઝેર બરોબર છે. અને તેથી જ તેના સંગીતમાં અદ્ભુત સૌન્દર્ય અને માધુર્ય હતાં.

આને આનંદરાયના પ્રિય શિષ્ય રામૂનો સંગીત-સમારંભ હતા. સાથે વાદ્યો વગાડનારા તમલચ્ચી વગેરે સિદ્ધહસ્ત કલાકારો પણ હતા, કેટલાય સંસ્કૃત-જન, કલાપારખુ અને સાહિત્યશિરોમણીને આમંત્ર્યા હતા. ગાયકના મનમાં આત્માભિમાન જાગી રહ્યું હતું. ગુરુ એની સફળતાએ આનંદપૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા. અને પુત્રની જેમ સદા તેનું કલ્યાણ-મંગળ ધ્યાનનારી ગુરુપત્નીની છાતી આ પ્રસંગે ગળગળ બિજળી રહી હતી.

આ વર્ષે જેટલા લોકો આવ્યા હતા એટલા પહેલાં કદી આવ્યા નહોતા. લોકોને ખાતરી હતી કે આનંદરાય પોતાના પ્રિય શિષ્યનું સંગીત સંભળાવશે. આને જ એનો પહેલો જલસો હતો. રાયજી ઉત્સાહમાં ડૂબી ગયા હતા અને ધ્રુવજતા હતા કે શિષ્ય વિજયી બનીને પોતાની કીર્તિ વધારે. એમના મોં પર પવિત્ર આનંદ ફેલાઈ રહ્યો હતો.

ગનનનની સ્તુતિ ચર્ચ, ઈશ્વરની પ્રાર્થના પણ ચર્ચ. રામુ ત્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી જ તેણે શુનને અને શુરુપત્નીને નમસ્કાર કરીને 'પદ્માનન શિષ્યવાદન'નું કીર્તન શરૂ કર્યું. વચ્ચે વચ્ચે સારંગમતો ઉચ્ચાર અને પાછું સંગીત એમ આવતું હતું. એનાં બધાં ગીતોમાં એક જ રસ અને એક જ પ્રતિષ્ઠા હતાં. સંગીતમાં તો એટલું ગાંભીર્ય હતું કે સાંભળનારને શંકા થતી કે આ એનો પહેલો જ જાસો હશે ? ગાયકના અંતરમાં પેસીને દેવી સરસ્વતી પોતે જ ગાઈ રહી હોય એમ લાગતું હતું. સંસારનાં સ્વપ્નાં સખદુઃખોને પોતામાં એકત્ર કરી દઈને ગાયકે શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી દીધા. શ્રોતાઓએ ભગતા-કલા-કારની પ્રશંસા કરી. લગભગ એક કલાક સુધી સંગીત ચાલુ રહ્યું, પરંતુ ગાયકના મોં પર ચાક નહોતો, ત્યાં તો દેહીખમાન કાન્તિ ઝળકતી હતી. અને આંખો તારાની જેમ ચમકી રહી હતી. જ્યારે રામુએ હૈરવી આલાપી અને એ જ રાગમાં "રઘુવર સુગુણ-લય" ગાવું શરૂ કર્યું ત્યારે આનંદરાય ધીરેથી બીંહીને ચાંચ્યા ગયા. કુતૂહલવશ લોકોએ એ બાલુ બેઠું, પરંતુ રામુની તાતેએ તેઓને પોતાની તરફ વીળજીની જેમ ખેંચી લીધા.

(૨)

આનંદરાય ત્યાંથી બીંહીને પોતાના ઝોરડામાં ગયા. ધર જેવો જ સાદો તે ઝોરડો હતો, વૈભવ-શાળીની વિલાસી ચીજો ત્યાં નહોતી, સ્વચ્છતા જ એ ઝોરડાની સંપત્તિ હતી. શણગારમાં બે તંબૂર, એક હામોનિયમ અને એક વીણા હતી. એક બાલુ ગાદી ઘિણાવી રાખી હતી અને બીજા બાલુ જૂનું મેજ અને બે ખુરશીઓ હતી. મેજ પર તેની તથા તેની પત્નીની ચૌવનસમયની એક છબી હતી. તેના હાથમાં પદ્મચિહ્નિત શ્રી રઘુરાયનું સુંદર ચિત્ર હતું. પાસે જ એક બીજા તસવીર પડી હતી. તેમાં બાળકને ખોળામાં લઈને એક સુંદરો બેઠો હતો. વાળની લંડોમાં છુપાવેલું વિરાળ કપાળ, ચમકતી ઝીણી આંખો, ચંપા જેવું અણીદાર નાક, જરા મોઢું પણ સુંદર મુખ, હોઠો પર મંદહાસ્ય, ને સાંત પવિત્ર

તેજ છબી પર ફેલાઈ રહ્યું હતું. આનંદરાયે એ તસવીરને બોધેને એક દીર્ઘ આસ લીધો અને તેણે અતિ આનંદ તેમ જ દુઃખ બંને સાથે અનુભવમાં તે છબીને એકી નજરે બોધે રહ્યો. ઝોરડાનું આરણ્ય બંધ હતું. તે છબીને સંબોધીને બોલ્યો : 'સુંદરા, આજ તું હોત તો ? તારા પુત્રનો વૈભવ દેખીને કાણુ ગણે તું શું કહેતી ? સુંદરા, તું બણે છે કે હૈરવી રાગ મતે બધુ પસંદ છે, એટલે જ તું તારા પુત્રના કંઠમાં વસીને મને સંભળાવી રહી છેને ? રામુમાં તારા જ કંઠે, તારી જ સ્ફૂર્તિ, તારી જ ગંભીરતા છે. આજ આપણે રામુ.....' તે આગળ નં બોલી શકયા, મળું ભરાઈ આવ્યું. એ તસવીર પાસે ઉતરની આશા રાખતા ત્યાં જ બેસી ગયા. કોઈ પ્રેમી પોતાની પ્રેયસીની આતુરતાપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હોય એવી રીતે તે છબીને હાથમાં લઈને ત્યાં બેઠા હતા. ઘોડો સમય એમ જ ચાલ્યો ગયો. તે સમય ગયા કે છબી કોઈ ઉતર નહિ દે એટલે છબીને ડાતી સરસી ચાંપી દીધી અને તેના પર મધુર સુખનો લગાવીને પ્રેમાશુથી નવકાવવા લાગ્યા.

આનંદરાયના મનમાં વાદળો ભેરાવા લાગ્યાં. એમાંથી બચવા માટે તેઓ રઘુરાયની તસવીર અને તેમની પત્નીની તસવીર તરફ ભેવા લાગ્યા. પોતાના અંતરની કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ સાથે તે લડી રહ્યા હતા. પરંતુ આખરે સુંદરાની છબીએ જ તેમના પર વિજય મેળવ્યો. કોઈ એક અદૃશ્ય આકર્ષણ એને એ બાલુ જેવી મળ્યું.

આ માનવજીવન પણ એક સાધાવી ખેલ છે. જે રીતે પડછાંચો આપણી સાથેસાથ કે પાછળ આપણી બણુ વિના જ ચાલે છે, દોડે છે અને ભ્રમો રહે છે તેવું જ સ્મૃતિનું પણ છે-તે પણ અનજાણ્યે આપણા પર સવાર થાય છે.

(૩)

આનંદરાયને આજથી મોલીસ વર્ષ પહેલાંની ઘટના યાદ આવી. સ્વપ્નચિત્રની જેમ એક પછી એક દૃશ્ય એના મનોપટ પર આવવા લાગ્યાં. શ્રીમનો

પ્રારંભ હતો, રામજીપૂજા સમાપ્ત કરીને ઊભા થના હતા ત્યાં એક મરડી વેશ્યા આડુ-તેર વર્ષની એક કુમારિકાને લાઈને આવી ઊભી રહી એણે અને છોકરીએ રાવજીનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું અને બોલી, 'રાવજી, આ છોકરીને તમારી જ સમજાવો, આ અનાથ છે, એના પાલનપોષણનો ભાર તમારા પર છે. આપ મેલ્યા ધર્મીઆ છો એટલે એની રક્ષા અવશ્ય કરી સકશો.'

રક્ષાનું નામ સાંભળાને જ રાવજીએ વિચાર્યું કે આ છોકરીને પોતે પોતાની શિષ્યા બનાવી લે. આનંદ-રાવને શિષ્યોની સંખ્યા બહુ ઓછી હતી કારણ કે તે શિષ્ય બનવા આવનારની બહુ આકરી પરીક્ષા કરતા. પરીક્ષામાં જે એમને સતોષ આપતા અને જેનામાં એ કલાવૃત્તિ ભેદતા તેને જ પોતાનો શિષ્ય બનાવતા. શિષ્યોને પ્રતિષ્ઠા કરવી પડતી કે તેઓ વિદ્યાને દુરુપયોગ નહિ કરે અને નાટક-સ્ત્રિમામાં પણ એનો ઉપયોગ નહિ કરે. સામાન્ય રીતે તેઓ સ્ત્રીઓને ન શીખવતા. તે કહેતા કે સ્ત્રીઓનો સંગીતનો શીખ પતિ મેળવ્યા પછી પૂરો થાય છે. વેશ્યાઓને તો તે કદી શીખવતા જ નહિ. તેમને કહેતા, 'તમને શીખવનાર ધણા છે, તમે એમની પાસે જાવ.' એટલે આ વેશ્યાની ધૃષ્ટતાથી તે પહેલાં તો મોહિત થયા. બીજાને મોહિત કરી ધન કમાનાર એને પોતાને જ વેચનાર કુલટા શું વિદ્યા શીખવાને શોખ છે? છતાં પણ રાવજીનું મન જરા ચંચલ થઈ ગયું. તેમને એ છોકરીનું સરલ અને આકર્ષક મોં વેશ્યાની છોકરી કરતાં બહુ લાગ્યું. એના ચહેરા પર નિર્મળતાનું તેજ દેખાયું. લાચાર બનીને તેમણે છોકરીને પાસે બોલાવી અને તેના વાંસા પર રનેદથી હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું 'તારું નામ શું છે?'

'સુંદરા.'

'મારી પાસે ગાતાં શીખવા આવી છે?'

'હા, હા.'

'મારી પાસે જ કેમ શીખવા ઇચ્છે છે?'

'તમારા જેવું ગાતાં શીખવા માટે.'

'એટલે?'

'એટલે, ત્યારે આપ ગાયો છો ત્યારે સાંભળનાર ગર્વગ્રસ્ત થઈ જાય છે ને એમની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગે છે.'

'તું પણ જે બધાની આંખોમાંથી આંસુ વહેવડાવવા લાગીશ તો પૈસા કાણ દેશે? પૈસા કમાવા માટે તો સારી રીતે કપડાં પહેરી મોં પર પાવડ લગાવી નાચતાં શીખવું જોઈએ. નાચતી થોડી રીતે શીખી લે એટલે બસ મારા સંગીતથી તને શું ફાયદો થશે?'

સાંભળાને છોકરીની આંખમાંથી એક આંસુ સરી પડ્યું. છોકરીનાં એ આંસુ જોઈને રાવજી લલ્લત અને દયાલાવથી બોલ્યા:

'રડે છે સા માટે?'

'શું કરું શુરુ? તમારી વાત જ એવી હતી.'

'શુરુ' થયે રાવજીના મનમાં પરિવર્તન કરીદીધું.

'તો શું મેં જુદું કશું હતું?'

'હા, દરેક છોકરી શું એવી જ ઓછી હોય છે? તમારા આશીર્વાદથી હું બીજા પ્રકારની ન બની શકું?'

'સારું, તો સંગીત શીખીને તું શું કરીશ?'

'લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે.' ઠાંઠીએ કહ્યું: બાકી કાંઈ સરમના માર્યાં માર્યાં નીચે નાખી દીધું અને માતા તરફ ફરીને જેમ દ્રિષ્ટવાદની વાતો સાંભળાને ચક્રવર્તી નારાજ થઈ હતી તેમ હોઠો પર હાસ્ય ભરી જુદી નારાજ વ્યક્ત કરી.

રાવજીએ થોડા સમયના વિચારને અંતે સ્વીકાર કરી લીધો અને મા-દીકરી પ્રણામ કરીને આદર્શ ગયાં.

છોકરી હવે છોકરી મઠી વીસ વર્ષની નવસોવના થઈ ગઈ હતી. તેનું પાંડિત્ય જોઈને શુરુ પોતે જ અકિત થઈ જતા. અને તેના વિકાસ જોઈ પોતે પોતાની જ પીઠ ચાખડી લેતા. આજે તે શુરુ પાસે દીક્ષા માગવા જતાની હતી. એનું યૌવન ખીલી ઊઠ્યું હતું. તેનાં અંગમાં સ્ત્રીત્વ વિકાસ, પામવા લાગ્યું હતું. તેને 'કલાની પ્રતિમા' બનાવવાની આનંદરાયની ઇચ્છા ફળીયૂત થઈ હતી. એમને વિચાર આવ્યો

કે જો પોતે તેના જીવનમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો તે આજે ક્યાં હોત ? સુંદરાને જોઈ શુરુજીમાં નવા ઉત્સાહની વૃદ્ધિ થતી. સુંદરા પશુ આ બાબતથી પરિચિત હતી. ધીરે ધીરે શુરુજીના પ્રેમમાં ફેર પડવા લાગ્યો. તે બૂલવા લાગ્યા કે સુંદરા તેમની પાસિત કન્યા છે, અને તે તો તેને જોતાં જ મોહિત થઈ જવા લાગ્યા.

સુંદરા જતી વખતે કાઈ અગવચ્ચે વસ્તુ શુરુ-દસિણમાં આપવા ઉત્કંઠિત હતી. એણે ખૂબ વિચાર કર્યો પશુ કાંઈ નક્કી કરી ન શકી. જો શુરુજી તેની જીલ માગે તો જેમ એકદમ દ્રોણને પોતાનો અંગૂઠો આપ્યો હતો તેમ તે સકડાં પોતાની જીલ પશુ આપી દે. એને વિચાર આવ્યો કે શુરુજીને જ કેમ ન પૂછવું ? પશુ કદાચિત તે કશું ન જ માગે તો ? પરંતુ આમ વિચાર કરતાં કરતાં તે થાકી ગઈ.

ફૂલપસની બીજની રાત્રી હતી. ચંદ્રકિરણોથી ભર્યું ભર્યું શાંતિમય વાતાવરણ હતું. રાતની, શોભા મુકુ પલ્લવોમાં અલગપણથી પુષ્પો જેવી લાગતી હતી. સમય મંથરાતને હતો, મંદ વાયુ લહેરાઈ રહી હતો ને સાથેસાથ સંગીતના મંથર સ્વર રેલી રલા હતા. સુંદરાની સંગીતસાધનાની તે છેલ્લી રાત હતી. સુંદરા લુપ્તાલીધી ગૌરવી સુધી ગઈ હતી ને પોતાની ખારી ભૈરવી "રધુવર સુગુણવ...." સમાપ્ત કરી અને મંગળ પશુ ગાઈ. આનંદરાય શિખ્યાને હાથ પકડી બોલ્યા : 'સુંદરા, આજ તારો અવ્યાસ પૂરો થયો, કાલથી તું સ્વતંત્ર છે.'

'તમારી કૃપાથી જ મને...વેચ્યાની પુત્રી... આપે મા શારદાની મુલ્યમાન કરવાની વાણી આપી.'

'સાચું છે, પશુ જાણે છે ને કે શુરુદસિણા વિના વિદા સાર્થક નથી થતી ! આજ દિવસ સુધી તે જે સાધના કરી છે તેની સિદ્ધિ શુરુદસિણા પછી જ થશે.'

સુંદરાએ આતુરતાપૂર્વક પૂછ્યું, 'આજ જ કહો શુરુજી, હું આપને રી દસિણા આપું ?'

રાયજી આવા જ જવાબની રાહ જોતા હતા.

તેજો તો કહેવાને આતુર થઈ રહ્યા હતા પરંતુ જીએથી વાત જ નહોતી નીકળી શકતી. ધણી પ્રપલ્લ પછી બોલ્યા : 'સુંદરા, મારે બીજું કશું નથી જોઈતું. મારે...મારે...માત્ર તારો પ્રેમ જોઈએ.'

સુંદરાને આશ્ચર્ય થયું. તે પોતાના કાન ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકી શકી. કેવતા જેવા પોતાના શુરુની વાતો તેને સાચી ન લાગી. શું શુરુજી માટે શરીર માગે ? તેને એ બાબત સદેહ થવા લાગ્યો. કલા-વિદ્યારહેનો આ રાજ શું બિખારણુની એક પર તરાપ મારવા ઇચ્છે છે...એણે, આંખો ફાડીને જોયું તો તેની સાથે આંખોમાં બીજણ કામુક્તા ભરી એક વ્યક્તિ જોઈ છે અને તેને લોહપતાથી ગળી જવા માગે છે. શું આ જ એના શુરુ આનંદરાય ? શું આ જ... સુંદરા પોતામાં થોડું સાદસ એકડું કરી બોલી :

'...શુરુજી, હું આપની શિખ્યા, હું...દીકરી છું.'

રાયજીની વિચારશક્તિ હ્રાસ થઈ ગઈ હતી. એક વેચ્યાની છોકરીનું આદર્શ અભિમાન ! આદર્શી ઉદ્ધતાઈ ! રાયજીની કળા અને સુસ્થિ કાષ્ઠ જાણે ક્યાંય છુપાઈ ગઈ. અત્યારે તો લાં પરપુરુષની ભાનાક અને અધ કામપિપાસા હતી. તેણે સુંદરાને જળપૂર્વક બાહુમાં જકડી લીધી.

...પછી, 'તેને પાદ'આવું સુંદરાનું એ મહિન અને નિરાશ મુખરું, અને તેજ હલ્ય ચૂરેચૂર થઈ ગયું. પછી તો સુંદરા બે વર્ષ જ જતી...રામને જન્મ આપી દુઃખ અને નિરાશમાં ખૂરી ખૂરી મરી ગઈ.

આ બધું માત્ર આવતાં આનંદરાયની આંખોમાંથી અંધાર વહેવા લાગ્યાં અને તે બાળકની જેમ મુસકે મુસકે રાવા લાગ્યા.

(૪)

બહાર ગાંધીનાં જલસો પૂરો થયો અને મંગળ આરતીના સમય થયો ત્યારે આનંદમાં લીન થયેલા શ્રીનાથેને રાયજીનો વિચાર આવ્યો. તેને શોધના તેમના મિત્ર જોરદારમાં આવ્યા. રાયજીની રિયનિ જોઈને માન્યું કે આ અતિ આનંદનું પરિણામ છે.

તેઓ રાયજીને બહાર લઈ ગયા. મંગળ આસ્તી સમાપ્ત થઈ અને બધા ગુરુ-શિષ્યની પ્રાર્થના કરતાં પાછા ફર્યા.

એ ઓસરીમાં રાયજી અને રામૂ એકલા રહ્યા બનેલી ચિત્તવૃત્તિ સરખી જ હતી. બંને 'કોઈકે બોલવા ઇચ્છતા' હતા પરંતુ બોલી નહોતા શકતા. અને આ નાટકને જોઈને શ્રી રઘુરાય જાણે મંદાસન પર બેઠા બેઠા હસતા હતા. રાયજી એ બાણુ ફરી ગયા. રામૂ તેના બેઠારાતા મનોબાવ રોકી ન શક્યો અને ગુરુનાં ચરણોમાં પડી ગયો. રાયજી ચૂપ રહી ન શક્યા. તેને હૃદય સાથે લગાવીને બોલ્યા: 'બેટા, સુંદરાએ

કહ્યું હતું કે હું પુત્રી છું, હું એની એ વાતને જાણી ન શક્યો.....પરંતુ રામૂ, હું તને મારો જ પુત્ર માનુ છું.'

* * *

એટલામાં કપાંકથી અવાજ આવ્યો કે આજે રામૂનો જન્મદિન છે, અને રાયજીની સ્ત્રી સાથે આવીને બેઠી રહી. રાયજી અને તેની સ્ત્રીની દૃષ્ટિ મળી. બંનેની આંખોમાં આંસુની ધારા વહેવા લાગી. રાયજી એ આંસુધારામાં સ્નાન કરીને પ્રેમ અને ક્ષમાની શીતળતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા.

સૌરાષ્ટ્ર-આંગણે

[વસન્તતિલકા]

મન્દાનિલે નવલ-પલ્લવ-માલિકાઓ
દ્વારાવતી-લવનમાં યુગ-પૂર્વે મૂલી;
શ્રી વંદલગીપુર તણે પથ ભૂરિ રેલી-
સર્વે ધર્તુ સ્મૃતિ-વસ્ત્રે ઇતિહાસ-લીન

વર્ષા-ઝડી-રચિત રેવત-સ્નાન વાધ્યાં
અંધાર-સંકલિત-વર્ષસહસ્ર વીત્યાં
ભૂપાલ-સ્વૈરમતિ - શાસિત-લોહલીલા
મૂઢાત્મ કીટક-કદમ્બક શી સરીતી.

હૈયાં વિતસ્ત બિદ્યયાં નવચેનને ત્યાં
કો' અફળુતા વિન્યની પ્રકરી મનીષા;
સુક્તિકત્તુ સ્વસદ્દને પ્રકટાવતાં કે,
તેને નમે તનમનો બલિરૂપ હોમી

નિર્દોષ-આહુતિ હજો સફલા સદા ચે,
સૌરાષ્ટ્ર-આંગણે સુવર્ણ-કયા સુગરો.

. તનગુણ ભદ્ર :

હિટલરની ઓળખાણ

શ્રી. 'ચારુદત્ત'

‘હિટલર શું કરવા હજી છે’ આ વાક્યને આપને પ્રમાણિતથી પૂરું નહિ કરીએ પણ ચારુદત્તિથી જ પૂરું કરીશું. દુનિયાના ગણપુરોમાં એક હિટલર જ એવો છે કે જેના કથનમાંથી એ કરેલા માગનો હોય તે જ અર્થ નીકળી શકે. કાર્લ પબ્લ માન્ય સમજી શકે તેવી સીધી જ વાત હિટલર કરેલા હોય છે એટલે આપણે એ પ્રશ્ન કરેલા જ ન પડે કે હિટલર શું કરવા હજી છે. હિટલરની હજી દોઢે નાથો કે અન્યાયો પણ દુનિયાને પેતાના તાબા નીચે લાવવી છે તો તે તે વાત એ જ સંજોમાં કરી રહ્યો. એની પાછળનાં કારણો તે આપણે તો તે પણ એટલા જ સ્પષ્ટ સંજોમાં કહી, એ પછી જાણે એની રૂબે તે મનોદશા સ્પષ્ટવાદ્ય હોય. પણ યોગ્ય આને એની નજરમાં જણે છે, એ નો દોષ, પણ તેમાં પ્રમાણિતતા તો છે જ, જોઈને ભ્રમમાં આપણે એ કાંઈ કરતા નથી.

જે સ્પષ્ટ સંજો માટે હિટલરને અનેકાંક કારણો ખાતરી પડે છે, ત્યાં ત્યાં એના નામ પ્રત્યે દુખા પેલા કામ છે તેના સ્પષ્ટ સંજો. હિટલર આ માટે ભોલો કે નીચા પદ્મગેહની પો પોતાની વાદવાદ કરેલા, જો પણ પોતાનું કામ કારી લેવામાં એ કેમ માન્યતા નથી? એના હાલમાં શું શુદ્ધ પ્રમાણિતવાને એટલો મહત્ત્વ મળે કે હિટલર શુદ્ધ પ્રમાણિતવાને એને દેવતા માન્યતા દેવ, એ જ જર્મન પ્રજા એની પ્રમાણિતતા કરે પકડેલી છે. પણ હિટલરની સ્પષ્ટ સંજોમાં જાહેર કરી હજી એ પછી વિદ્યાર્થ તે પોતાનું કામ કરી એ કરે તે જ પ્રજાને સ્પષ્ટ સંજોમાં જ એક સમજાવી તેનું લેઈએ. એ દિન જ તેના જોઈને શું પ્રાપ્ત કરું છે તે જાણના સમજી જાહેર અને એ કરે પછીમાં પછી સમી રીતે હિટલર કહે.

હિટલર નો જોલે છે કે નો લખે છે તે વ્યવસ્થા નથી હોતું. એક વાત એક રમણે કરે અને ખીજી વાત કે નો પહેલીના અનુસંધાનમાં જ કરેલાની જોઈએ તે વળી કાંઈ બીજી કરેલાગેલ હોય, અથવા એક વાતનું ક્ષણે ક્ષણે પુનરાવર્તન થતું હોય. આનું કારણ એ દોષી શકે કે તેના હૃદયમાં ખોલની પ્રાપ્તિ માટે એટલું જોશ વધી રહ્યું હોય છે કે કરેલી વખતે એનું હૃદય જ કાળવાતું હોય છે અને મગજ તેની તીવ્ર ગતિ સાથે રહી ચાલતું નથી, એટલે જ તો મોટા કથનમાં એટલું બધું જોર હોય છે.

તો હિટલરના હૃદયમાં એનું તે શું છે જે એને જનન વિરુદ્ધ થઈને પણ આટલા જોશપૂર્વક કામ કરવા પ્રેરે છે? વર્ચસ્સના કારણથી જર્મનીને મારી નાખવાના પ્રયત્નો થયા તેનો રોષ તો સ્વાભાવિક રીતે દરોહાઈ જર્મન-હૃદયમાં હોય, પણ હિટલરને એના કામમાં પ્રવ્રત કરવા મુખ્યત્વે એ વસ્તુ નથી.

હિટલર જન્મ્યો હતો એક એના નાનકડાં શહેરમાં—એ શહેરને સામ્રાજ્ય જ કહી શકાય નો જે જર્મન રાજામાંની મરદો ઉપર આવેલ હતું. એનું કિશોરુ રોગહિંદુમાં થયું, મરીમને કારણે એને સ્વપ્નપ્રજામાં વિશેષ શહેરમાં કાળગી ફેરી કરીને મુશ્કેલ મેળવવાની ફરજ પડી હતી. વિશેષમાં એણે પાવું જોઈ, પાવું અનુભવું અને પાવું વિચારું.

હિટલર જર્મન હતો અને નાનકડાં એનામાં એ વિચારના સંજોમાં પાયા હતા જે જર્મન પ્રજા જનનની મેડ આર્થપ્રજા છે. જર્મન એ પ્રજા નહિ પણ એક સંસ્કૃતિ છે. એ સંસ્કૃતિને વ્યવસ્થા, જર્મનના શુદ્ધ લોકોને મંદર જનનું અટાવવા જર્મન સમાજનો વિશિષ્ટ લોક જોઈએ, એ એક પદ્મતન મળત પદ્મી લોકો. પંદર વર્ષની ઉંમરે એ જાહેર ક્ષેત્રે દેશો જે એકિદવાને તેની અંદર વધતી મેરી

જર્મન વસ્તીને ખાતર પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો તાગ કરી જર્મનીમાં લાગી જવું જોઈ શે. જર્મન— સંસ્કૃતિનું રક્ષણ, જર્મન-સંસ્કૃતિનો વિકાસ એ જ વસ્તુ હિટલરને આટલો દલનિશ્ચયી અને લાગ્યુંકર બનાવનાર છે.

આજે હિટલરની ગણતરી છે કે જર્મનીની આઠ કરોડની વસ્તીને તેમને જરૂરી છે તે કરતાં અર્ધાં જગ્યામાં સમાવું પડે છે, અને જર્મન-સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે એની આજે જેટલી વસ્તી છે તે કરતાં ત્રણગણી વસ્તી થવી જોઈએ. એ ગણતરીએ જર્મનીને કબજે આજે છે તે કરતાં છગણો પ્રદેશ હોવો જોઈએ. એટલે પ્રદેશ મેળવવા માટે હિટલરના આજના બધા પ્રયત્નો છે. હિટલરે આ વસ્તુ જાની નથી રાખી, એટલે દરેક એ સમગ્ર રાખવું જોઈએ કે વર્ષેક્ષના કરાવાથી જે પ્રદેશો જર્મનીએ ગુમાવ્યા છે તે મેળવીને જ તેને સતોષ નથી થવાનો.

એવું જ મહદીઓ વિષે. ૧૯૧૪-૧૯ના યુદ્ધમાં મહદીઓ જર્મનીના માર્ગમાં કોંટા બની ઊભા રહ્યા તે માટે તેમના પ્રત્યે હિટલરને રોષ છે અને તે તેમનો નાશ થયે છે તે વસ્તુ કરતાં મહદીઓ એક સંસ્કૃતિ-હીન પ્રજા છે અને તેમની જોડેનો સંસર્ગ જર્મનીની જિંદગી આર્થિક-સંસ્કૃતિને બ્રહ્મ ન કરી શકે તેના ઉપાય તરીકે તે મહદીઓનો નાશ થયે છે. હિટલર તો માને છે કે સ્લાવ લોકો જોડે પણ જર્મન પ્રજા ન રહી શકે. જ્યાં જર્મન-પ્રદેશ હોય ત્યાંથી તેમને દૂર હાંકી કાઢવા જોઈએ; પરંતુ મહદીઓની પેઠે તેમને તે સંસ્કૃતિહીન નથી માનતો. સ્લાવને તે જર્મનો કરતાં ઊતરતી સંસ્કૃતિના માને છે એટલું જ. અને વસ્તુની સત્યતા તો કોઈ પણ રસ્તે ચાલેના માણસ જોઈ શકે કે જર્મનો ધણા પ્રમાણિક, મહેનતુ, અખળ, કરકસરિયા, પ્રગતિવાંધુ અને ચોખ્ખા લોય છે. ગરીબ જર્મનનાં કપડાં સાંધેલાં હશે પણ મેંલાં તો નહિ હોય, તેનું ધર ખાલીનું હશે પણ અસ્વચ્છ તો નહિ જ હોય; એ એમના જન્મગત સંસ્કાર ગુણ છે, ન્યારે સ્લાવ અને મહદીઓ એથી ઊલટા જ માલુમ પડશે.

જર્મન-સંસ્કૃતિનાં સંરક્ષણ અને વિકાસ એ હિટલર વધુ ને વધુ વિશાળ પ્રદેશ જ શોધે છે ?

હિટલર વિષેનામાં જુવાન વયે ગરીબ લાગતું કાપડનો ધંધો કરતો તે વખતે આફ્રિકા માટે ટીકી ટીકીને નજર ગાંડી રાખવાનું તેને ખૂચતું. મજૂરીએ બીજાને માટે કામ કરતા જોઈને પણ એને થયું વિચારો આવતા. બધા વિચારોને અંતે એને લાગ્યું હતું કે દેશના વિકાસ-વેપારને વધારવો તે દેશની પ્રગતિની આવી નથી. જેમાં હમેશાં હરીફાઈના ભર રહે છે, જેમાં બીજાની ખરીદશક્તિ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે તેવી રીત અખલાર કરવી નહોતી. પોતાના દેશનો માત્ર દુનિયાના બીજા દેશો વાપરે તેની અર્થ સા એ કે દુનિયાના બીજા દેશો માટે પોતે મજૂરી કરવી-આ વિચાર એને અસહ્ય લાગ્યો. હિટલરનું તો એ પણ એક મતભવ છે કે દેશનો માત્ર દેશમાં જ વપરાઈ જવો જોઈએ — એટલું જ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. અને દેશની જરૂરિયાત દેશમાંથી જ પૂરી પડી રહેવી જોઈએ. કોઈની ઓશિયાળી કરવાનું નહિ હોયું જોઈએ. વળી એ મોટાં કારખાનાંઓને પસંદ નથી કરતો, શીવ શહેરને જગ્યાવામાં નથી માનતો. જે પ્રમુખ પોતાની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિને ઉચ્ચ જ કાપમ રાખવી હોય તેણે જુદું મોકળાશથી રહેવું જોઈએ.

આ જ માન્યતા છે કે જે હિટલરને જુને વયે પ્રદેશો કબજે કરવા પ્રેરે છે. આજે જર્મની પાસે જેટલો પ્રદેશ છે તેટલામાં જર્મન-પ્રજાને સમાવી દેવા માટે સંતનિનિયમનની એની પાસે કોઈ પાત કરવા નય તે તેની મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન કરશે, કારણ હિટલર તો જર્મન-સંસ્કૃતિનું રક્ષણ જ નહિ પણ વિકાસ-આપના-એની જનસંખ્યા પણ જુદું ઝાંખ-બેર વધે તેવું. થયે છે. દેશમાં જ નાના નાના, એકમો રચીને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ અને તેના આંતરિક વિકાસ તો થઈ શકે પણ તે રક્ષણ અને વિકાસ પ્રમુખસંસ્કૃતિમાં વિલાગો લાગા કરી દે, જે ભવિષ્યમાં આખી સંસ્કૃતિને માટે લાયજનક અને. વળી તેમ

કરવાથી જનસખ્યાની ત્રિદિ તેા યાવ નહિ જર્મનીને દૂર દૂર વસવા મોઝલવા-જર્મન-વસાહતો કઠ્ઠી તેમા પશુ તેને કઈ લાભ નથી દેખાતો એથી પશુ જન સખ્યાને વંખતા અવકાશ રહે, આતમિક વિચાર પશુ યાવ પશુ સમૃદ્ધિનું સમૃદ્ધ લાભમા જ રહે અને તેમ ન યાવ તો જે એક સમગ્ર બળ હોય તેમા ભાગલા પડી જાય આટલા માટે તે જર્મનીનો પાડોશનો જ પ્રદેશ છતી લઈ જર્મની સાથે બેઠી દેવા માગે છે, અને એની તાત્કાલિક માગણી એ છે કે જે પ્રદેશમાં જર્મન-બહુમતી હોય તે પ્રદેશ તો એક જ જર્મની નીચે આવી જવો જોઈએ

આવેા પ્રદેશ છતવા માટે લુરેપમા પશિમ તરફ વધવા કન્તા પૂર્વ તરફ વધવાનું તે પસદ કરે છે તેનું કારણ એ નથી કે તે તરફ રાજેજ અને ફ્રેચ જેની શક્તિસાથી સત્તાઓ છે-જરૂર હોય તો તે તેમની જોડે લડાઈ કરવા પશુ તૈયાર થાય, પશુ તેને પશિમ તરફ વધવાને કોઈ કારણ નથી. પશિમ તરફ વિશાળ પ્રદેશો જ ક્યા છે ? એ તો પૂર્વ તરફ જ એટલા માટે તે પૂર્વ તરફના પ્રદેશ કાળે કરવા તૈયાર થશે છે પોતાના દેશને બદલે હોય તેવી તેને ઇચ્છા છે તે વાત એના વિચારને ભેજા પોટી લાગે-એને પરદેશોમા પોતાના દેશનો માલ મોકલવાની જ ઇચ્છા નથી, પરદેશોનો માલ પોતાના દેશમા આણે તે પશુ તે ઇચ્છે નથી, તો પછી એને બદલે હોય કે ન હોય તે અપુ જ છે

એ અર્થને કે ફ્રેચો ભેડે લડવા માગતો નથી પશુ તેને એમ છે કે તેઓ એની પ્રગતિને સ્થગી શક્તા નથી અને વચમાં અતમયો લેમા કહે છે એટલે નૂટકે એમનો સાગનો કરવાની તૈયારી રખતી પડે છે એ તેઓ તેને તેનું કામ વિના વિધી કરવા દે તો તેમની જોડે ન ઝડપવાના કગરો કરવા તૈયાર છે મજૂર-રાંચ સાથે તેને તીવ્ર રાપ છે, એ માને છે કે એથી સમૃદ્ધિમા સકલતા પેચી જવાની ધણી જ સંભવિતતા રહે છે, અને સમૃદ્ધિ સંકટ થઈ જતા જરૂરમા વિચુદ્ધિ ગદી શક્તી નથી આવી માન્યતા હોવા છતાં, અધિયા સાથે દોન્ટી કરવા કરતા ફ્રેંચો ખાવો વધુ પસદ કરુ તેનું ગાંઠે ક્યાં જ્યાં,

તેનું અધિયા સાથે દોન્ટી પાધી છે તેની પાછળ એ જ કારણ છે કે તે જર્મનીને તેનું કામ, વચ્ચે દખલ-બીરી લાવ્યા સિવાય, કરવા દે

પોતાની આત્મકથાની પ્રતાવનામા એ કહે છે કે તેનું-તેની પાર્સીનું-કામ તરબોડ કરવાનું નથી, એથી તે જે કામ કરવા માગે છે તે સિદ્ધ થવાનું નથી તેની પાર્સીનું કામ છે તરબોડ કરવાનું અને એ કામ પ્રગતિ-સત્તાકથી ન બને, એ તો બને સમગ્રખતારીથી જ એની એવી સમજ છે કે લોકો સીધા હુકમોથી જ કઈક અપરકારક કરી શકશે લોકો ઉપર નિર્ભર કરવાનું અને તે પછી કામ કરવાનું છેડના કામ થોડું થશે અને ઝવડાઓ વધારે થશે બીજાની પેઠે જનતા પશુ દલીલોથી વરા નોંદે યાવ તેટલી તેની લાગણીએને ઉશ્કેરી મૂકવાથી વધ થશે

એ દેશ જેવી કોઈ મીઠી સમજતો નથી, એ સમજે છે પ્રગતિ એ ધર્મને ઊડવાનું પસદ કરતો કરતો નથી, ધર્મ એ વ્યક્તિની વસ્તુ છે-વ્યક્તિના અંતરની વસ્તુ છે

જર્મન-સમૃદ્ધિનો વિકાસ જોઈએ શુ, એનો હેતુ શો, ખીજ સરકુતિઓ પોતાને તેના જેવી કે તેના કન્તા ગડિયાવી માનતી હોય ત્યારે બેમાથી કાનો દાવો વધુ સાચો, એમાથી કોણા યના ધણીને નિકાલ શો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નો છે, પશુ દિવસર તે વિચારવા ન માગતો હોય તેમ આજે પોતાના મતવ્યોથી જનમા અચાતિ દેનાવનાના કારણકે બની રહ્યો છે કામપ્રતિષ્ઠા, ગ્લાવનબન, ધર્મ પર મિતઆકમલુ-નીતિ એ ચિરયોમા એ ગમે તેટલો છુદ્ધિયુક્ત લાયકો હોય, જનતાને એ એક આશીર્વાદ પશુ હોઈ શકે, પશુ તે સૌની ઉપર જે સમૃદ્ધિપ્રચારનો વિચાર ગ્લો છે તે મદાન શાપરૂ જનથાપ ડ દિટ-લગના આ છેવ્વા હેતુને સમનતા પડી એની પ્રતિ-ઓની સમજ અને કંપના ગેળવવો સદેલી ચઈ પડે છે *

* દિવસની આત્મકથાનો અંગ્રેજ અનુવદ્ધ 'The Struggle' અને આર. કન્યાના 'બેન દેન્ડ એન્ડ યુન્પ' એ વિષય પરનું ક્ષાત્ત્વ આ દેખવું પ્રેરક છે

ઉદ્યોગ અને બુદ્ધિવિકાસ

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ

શ્રી. નટરાજન આપણા ઇતિહાસના એક જાણીતા પત્રકાર છે. મહાસત્યાગ્રહી વાતો એમને ગમતી નથી; કેટલાક મહાસત્યાગ્રહીઓ વિષે પણ તે પૂર્વગ્રહી બની ગયા હોઈ, વિચારનું સમતોલપણું જાળવી રાકતા નથી. પરંતુ, વર્ધાચોજના વિષે વિરોધ હોવા છતાં, તે વિષે સીધો વિરોધ ને તેની બાબા કાઢવાને બદલે તેઓ સમતોલપણું જાળવે જે બોલે છે, તે તો તેને થ હદ વટાવે એવી છે. અને નવાઈ તો એ છે કે, આ એમની મિનજ ગમે તે વખતે પણ વિચારાંતરરૂપે ફાટી નીકળી શકે છે. તાજેતરમાં એક તૃતીય વાત કરતાં તેમણે એમના સાપ્તાહિકમાં લખ્યું:

“હોન્નેસ તરફથી રજૂ થયેલા બધા સુધારા કેળવણીતંત્રમાં દાખલ કરવામાં આવે, તોપણ જનતાનું સામાન્ય બુદ્ધિનું માપ સામાન્ય ખેડૂતની સપાટીએ લાવી મૂકતાં એક પેઢી તો લાગશે. ખેડૂતને વાંછી લેખનની સ્વતંત્રતાની પડી નથી અને પોતાને માટે ખીજા વિચાર કરે તો એને તો આનંદ આનંદ જ છે.”

બુદ્ધિમાનમાં ગણાનાર શ્રી નટરાજને ખેડૂતની જે કદર કરી છે તે કેટલી ખરી છે એ તો બાબુએ રાખીએ. પણ એમની અસામાન્ય બુદ્ધિ પણ કેળવણીમાં અત્યારે વિચારાતા સુધારાનું કળ આ જ બુદ્ધિ, તો એમની બુદ્ધિની અસામાન્યતા પ્રત્યે કોઈને અદેખાઈ તો નહિ જ બીજા.

એક બીજો પ્રસંગ વર્ધાચોજનાને અંગે એમણે લખેલું અને તેમાં પણ આવી જ અનિશ્ચિત બુદ્ધિમત્તા દેખાડી હતી. વર્ધાચોજનામાં રથાનિક ઉદ્યોગને વધુ

પસંદ કરવાનું સ્વચ્છું છે, તે પરથી વાત કરતાં તેમણે લખ્યું:

“અહીં વાંદરામાં એક જ હાથઉલોગ ચામે છે, અને તે કતલખાનાનો. અને પ્રાથમિક શાળાની ઉચ્ચતાનાં બાળકો માટે પ્રાણીઓની કમન તે બાબે જ અનુકૂળ ઉલોગ ગણાય.”

ઈશ્વરપ્રપ્ત બુદ્ધિ બે આમ જ વિચારવા માટે હોય તો તો ખેડૂતની સાદી બુદ્ધિ ખોટી નથી જ. વક્રબુદ્ધિ સીધી ચર્ચામાં સરવાળે તે બુદ્ધિને અને તેના માલિકને ખેડૂતને ફાયદો જ છે: જે કેળવણી એ કરી આપે તેમાં એક એ વિરુદ્ધ શક્તિ તો માનવી જ નોંધાશે. ગાંધીજી ધણી વાર કહે છે કે, આજે મળેલું બાજુતર બલવામાં પણ એક પ્રકારનું કમ્પાસ રહેલું છે, તે બુદ્ધિના આવા જ અચળક ઉપયોગને લઈને જ કદાચ હશે.

પરંતુ, વર્ધાચોજના આવવાની સાથે, શ્રી. નટરાજન અને એમના જેવા વિચારવોળાને વર્તમાન આજ દેશમાં જોવા મળે છે, જે કે દેશને સંભાળે તે બહુ જાણે નથી. આ વર્ગ એવી ભીતિ રાખે છે કે જે જાતની બુદ્ધિ અને તેને વિકસાવવાનાં સાધનો આજ એમને મળ્યાં છે, તે આ વર્ધાચોજના દેશપાર કરશે કે શું? તેમને એમ વસી મળ્યું છે કે, કેળવણીમાં ઉદ્યોગો દાખલ થવાથી બુદ્ધિમાં વિકાસ થતો અટકશે, તેથી એક લેખમાં તો શ્રી. નટરાજન એટલે સુધી ગયા છે કે, “આ વર્ધાચોજનામાં કેન્દ્રમાં રાખવા યોગ્ય ને કોઈ એકમાત્ર ઉદ્યોગ હોય તો તે લેખનઉદ્યોગ છે.....લેખન વાચન ને ગણિતથી માંડીને સર્વોચ્ચ દિલ્લસૂરી શીખવવા સુધી સૈકાથી તે કેન્દ્રમાં રહેલો છે.” અને એ બતાવે છે કે, લેખન-

ક્રિયા કરતા બાળકને તમે જુઓ તો તમને ખાતરી થશે કે લેખન એ, ખરેખર ઉદ્યોગ છે, અથવા ઉદ્યોગ છે, એક માત્ર ઉદ્યોગ છે કે જે કરતાં મગજ અને સ્નાયુઓ સંપૂર્ણ રીતે અનુપ્રધમાં કામ કરતાં હોય છે.

વર્ધિયોજનાએ આ 'ઉદ્યોગ'ને પણ હાથે તો નથી હા, એને મધ્યમાં નથી મૂક્યો; અને તે એટલા જ સોંદા કારણને લઈને કે, સૈકાંથી મધ્યમાં રહેવા છતાં, આ 'અધરા અને સંપૂર્ણ' અનુપ્રધ સાધનો' કહેવામાં આવેલા 'ઉદ્યોગ' આપણને જોઈએ એવી ફળવણી નથી આપી. ઉપર ખતાવેલા વર્ગ પણ એ તો કળુંજ કરે જ છે. ઊલટું આ 'ઉદ્યોગ' એક પ્રકારનો પરજીવી વર્ગ જોએ ક્યો છે; અને તે ઉદ્યોગ શીખ્યાને અભિમાને તે વર્ગ એવા તો માયાભાર ધઈ પડ્યો છે કે, "શરૂઆતમાં જોઈ આવ્યા તે પ્રકારની, દેશના કશોડાની સંખ્યાવાળા જે ખેડૂત તેમની તે ઠેકડી કરી શકે છે. એ ઉદ્યોગ અથવા જ છે એમ નહિ, તે મોઘો પણ નીવડ્યો છે અને તેણે કશું ઉપજાડેપણું પણ નથી ખતાવ્યું. વર્ધિયોજના ઉપજાડે ધધો માગે છે, અને ધડોઅર લેખન પણ એક 'ઉદ્યોગ' છે એમ માનો, તો તે ઉદ્યોગને પણ પોતાની સંજીવનીથી ઉપજાડે કરવાની તે હોંશ રાખે છે.

ન જોયેલું ન અનુભવેલું સામે આવે છે ત્યારે અમુક 'ભીતિ' ઊપજવી તો સ્વાભાવિક છે. વર્ધિયોજનાની ઉદ્યોગશિક્ષણની કદપનને નસીબે આવી ભીતિને દૂર કરવાનું આવ્યું છે. અંગ્રેજી કેળવણીની અનેક ખામીઓમાં તેણે ઉદ્યોગ અને જાતમહેનતની પ્રત્યે ઉપેક્ષા, અણગમો, તિરસ્કાર અને અતિ જલ્દી

સ્પષ્ટતાવ કેળવ્યો છે, તે ભારેમાં ભારે છે. જૂની આર્થપદ્ધતિ જુઓ તો ઊંચામાં ઊંચી ધ્વજવિદ્યા બહુનારે પણ યુરુધેર મજૂરી કરતો, અનેક નાની-મોટી જીવન માટે જરૂરી ઉદ્યોગવિદ્યાઓ સહેજે શીખતો. આખો દિવસ લખલખ કરવાનો 'લેખન-ઉદ્યોગ' નહેતો કરતો. અને જે તેના સમયની વહેંચણી જ નેવા જઈએ તો દિવસનો ઘણો ભાગ એવી જાતનાં નાનાં મોટાં આશ્રમજીવનને નિભાવનારાં કામોમાં જ નહિ જતો હોય! બાળક પણ લેખન-ઉદ્યોગ કદી આખો હાડો કરી શકશે કે? પણ નાના મોટા અને યોગ્ય ઉદ્યોગો જે જોડવાય તો તે ઘણો વખત કરશે, અને આજે જે વર્ધિ-શાળાઓ ચાલે છે ત્યાં એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં પણ આવ્યું છે.

વર્ધિયોજનાને લીધે પોતે માનેલા શુદ્ધિવિકાસને લયમાં નેનારને એટલું જ કહેવાનું તો છે કે, તમે આ પ્રયોગ તો કરી નેવા દો. અને આજે ક્યો શુદ્ધિવિકાસ આપણી પ્રાથમિક શાળાઓ કરી દે છે કે તમને એ જોખમતો લાગે છે? ખરે, વર્ધિયોજના તો આજની પ્રાથમિક શાળાને વધારે સારી, સુધક અને વધુ કાર્યકર કરવા માગે છે. ઉદ્યોગ ને જાત-મહેનતનો જ અણગમો જે સુખ માનસમાંથી અગીને આ વિરોધવિકાર કરતો હોય, તો તે અણગમની ગ્રંથિ તેમણે પોતે છેલ્લી રહી, અને તેમ કયાં પછી પ્રુક્ષ મગજથી નવા પ્રયોગને આવકારવો ધરે. અતિ, વર્ધિયોજનાકારો પણ શુદ્ધિવિકાસ પર છેદતો નથી જ મૂકવાનું કહેતા ને? છતાં જે વિરોધ કરવો જ હોય તે ધી. નટરાજની રીતે, તો એટલું જ કહેવું જોઈએ કે, પૂર્વગ્રહો કર્મોતે જ મંદ છે, સીધું સમજીને સુધરતા નથી.

જેક કેમ મર્યો ?

અનુવાદક શ્રી. હરહવન સોમૈયા

[શ્રી. એચ. એમ. હેમિલ્ટન નામના અંગ્રેજ લેખકે સુઈના ઘેરેયા પર સિપાહી તરીકે રહી જે બેયું-અનુસર્યું તે આ વાર્તામાં મુક્યું છે. જન મહાકુદ્દમાં સેએ નદીની ખીણમાં લગાવેલું કુધ્ધ કારે કોઈકદીનું હતું. ૧૯૧૧ના ન્યૂનથી નવેંબર મુખી એ આલ્યું હતું. પરિણામે અંગ્રેજ-પરસને. ચાર લાખ દસ હજાર નનની ખુવારી પડી પરાજય જ આળ્યો હતો.]

નીચ અને ઉપનાયક બંને નવા. હતા... તેઓ ખીણમાં આવી પહોંચ્યા ખીણનું નામ હતું હેપીરેલી-સુખની ખીણ ! કેવી સુખી હતી જે ખીણ ! એ ખીણને પોતાની લીંડી વાડી સાચાવાની ચિંતા નહોતી, જોખનના વરસાદ પછી બળી પડેને કે પડી જઈને કે ભૂખ્યાં થયેલાં થોડાંઓએ યા પરતી છાલ ખાઈ નાખીને ઝાડોને મૃત કે મૃતપ્રાય કરી નાખ્યાં હતાં. થોડાં વળત ઉપર આ ખીણમાં સુંદર જંગલ હતું. પેખીઓના દસરવ હતા, ચાં આજ એક નવી જાતનો કાર્નિવલ-મહા જલસો મરાયો હતો. એથી મચેલા ઉકેરોરે અને ઘનગુનારે ખીણના ઇવનને દલાવી મૂક્યું હતું. ટોળાઓ પર હવે રંગહીન તાડપત્રીઓના પડાવ ઊંચા હતા, સિપાહીઓ અને કારીગરો બંદૂકો અને તોપોના સાજ તૈયાર કરતા હતા. ટટાર છાતીવાળા માણસો અને સ્તબ્ધ બનેલાં જનવરોથી ખીણમાં પણ બેશ અમટ્યું હતું. અને એ સૌ સાથે આખું હતું માખીઓનું જંગમ લશ્કર. ઇસ્પનાલ માટે ઊભા કરેલા તખ્તો, ખાલસામગી અને મજસરય ઉપર તેઓ એટલી સંખ્યામાં આવીને ઊતરતો કે પછી એમની નીચે શું છે તે જોઈ શકાતું જ મુશ્કેલ. એમની ગણગણાટ એટલે અવિરત ચાલતું એક સ્વરગાન કે જે પ્યાનામાં માણસનું મગજ એકતાન જ રહે લગાઈમાં આવતાં પહેલાં જ માણસે આ માખીઓની દેરીને વચન આપ્યું હતું કે દર માનવ માણી કે પશુના મૃત્યુ સાથે લાખો માખીઓને તેઓ જન્મ આપશે. આ વચન થોડાં રીતે પાળવામાં આવતું હતું.

જેક બોલ્ટ અને વેજ ક્લો બંને ઉપનાયકોએ સેન્ટિકા પોતાને અનુકૂળ મોરચો તૈયાર કરવામાં મદદ થઈ ગયા. આ વખતે જાણે બધાએ નિશ્ચય કરી મૂક્યો હતો કે આખરનો દાવ ખેડી લેશે.

તોપખાનાં અને બોંબગાડીઓ ગોડવાઈ ગયાં ગોલંદાઓએ એમની માવજત શરૂ કરી દીધી. એમને મોદાંઓમાં ખોરાક ધરઆવા લાગ્યો. અને પત્રી મારો ચાલુ !

એ બંદૂકોના બાર નહોતા. એ તો ધરતીની ધલુધણાદી હતી. અંતિનેના વરસાદથી ખીણની પેઠી પારનાં ગામડાં અને જંગલ સળગી ઊડતાં હતાં જેટલાં માણસોને મારવાનો ઇરાદો રાખ્યો હોય તે કરતાં ઘણાં વધુ માણસોને ભડી જવાની તક ઇલાશ બનેલી આજ જતી કરે તેમ નહોતું આગ્રહમાં જાણો તરતોં હતાં, એ તો જાણે કોઈ તમારો જોતાં હોય તેમ દારમંધ ગોડવાઈ ગયાં હતાં.

મિચારી તે.પો ! એમને તો આરામ જ નહીં નિયત કસાકો ઉપરાંત એમને હવે કામ કરવું પડ્યું હતું. વધારાનો પગાર શું ? અસ, ખાઓ આ હાલ એટલું જ. પણ જેની ઉપર એમણે ખેસવાનું હતું તે પેંડાં તૂટું તૂટું થઈ રહ્યાં હતાં તે તો કોઈ ભેડ જ નહોતું. ખવાય પણ કેટલુંક ? છતાં ય નિરત ગળા હેડળ ચિતારવા મળત તો જે હીક હતું, આ તો ગળામાં ખાલ નાખે કે પાછળથી પડે દંડો ? ખાધેલું બધું એકી જવાય.

તોપો અને બોંગખાનાં આગના ચોળા ઓકતાં હતાં. સાંજ પડી, રાત આવતી હતી પણ કામ પૂરું થયું નહિ. અધારું તો દિવસનો અંતરો હતો. અવિરત ઝગઝગ અને ચમકારાથી અધારું લઈકર બની ગઈ હતું. પૃથ્વીની ભયાનક પ્રકૃતિના લાલ પગલાયાથી વાઘનાં મુઠાં ઝગડી ગઈતાં હતાં.

સોમે નદીના મેઘાનું આ યુદ્ધ હતું. અવરથાને કાંઈ આવેલી ક્ષિતિજના ચૂર ચૂર ગળે તેવી રીતે સ્વર્ગમાંથી મુદરાક્ષેણો ગર્જતા હતા. પૃથ્વી પણ ચીસો પાડતી પોતાની લાલ જ્વાળા લગ્નકારા કરતી હતી. એમની ગર્જના, એમનો માર અને એમનું પાગલપણ આખી સૃષ્ટિને ખાકે ખાકું કરી રહ્યાં હતાં. સોયાન છૂટો થયો હોય અને તેને નીચે પછાડે હોય તેમ તેઓ આ પ્રયત્નો કરતા હતા. એની વ્યગ્રતામાં તેઓ દરનાં એનરોને, પ્રાણીનાં વાગેઓને અને દેવાલયોને ભાડીમાં મિશ્રણો દેતા હતા.

જેક જોડે હોપી લેલીની આ કંપના તો કરી જ નહોતી. આ અવાજો અને આ દિવસાલો ભેળો એ સ્તબ્ધ બની ગયો. બંદૂકોની તાત્કાલી, તોપોના ગણગણ અને બોંગખાડીના ધમકાઓ વચ્ચેથી ચાલતું એને અજાણવા લાગ્યું. મુઠાં એટલે આ ?

પણ હવે તે ધ્રુવે તોપણ પાછો ફરી શકે તેમ નહોતો. એની ટુકડી ઘણી આગળ ફૂચ કરી ગઈ હતી અને પાછો માર્ગ બંધ થઈ ગયો હતો. અહીં તકી મારીનાં મોટાં પોતાં સિંચાઈ કંઈ દેખાતું નહોતું. હવામાં અવાજો સંભળાતા હતા, ઝગઝગા દેખાતા હતા, જમીન ઉપર કંઈક પડ્યાં અને તે, પછી ધૂળના મોટા ચાતા, એ બધું જોવામાં આવતું પણ જોનાથી એ બનતું તે કશું જોવામાં ન આવતું. ચાલકાં ચાલકાં જમીનમાં મોઝા ખાડાઓ પડી ગયેલાં જોવામાં આવતા. એક ઝગઝગા થયો. એક ધોડાનું અધું અંગ અને એક માણસનું માથું જેકનાં જોવામાં આવ્યું-એક ક્ષણ જ એ દેખાયું અને પછી અધારું ! ફેરફારો થયો મુઠી જેક ધુલતો રહ્યો પણ જેક પોતે મરતાં ડરેના નહોતો, એ જાણતો હતો, પોતાની જવાબદારી સમજતો હતો એટલે

ફરી અડક મર્યાદાને તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં એનો કા ધબક કરતો એક અચરના કાટી એક પેટના બોડા ખાડામાં પડ્યો. જેક દૂધકા મારી આગળ જઈ ગયો. કાઈકે એનું ધાંધું પકડ્યું. “કાણ ?” જેક અચરનાર બન્યો.

“કાણ ? તારી પડે ચાલનાર કાણ હોય ?”

“ઓહ, વેબ ?”

વેબ હસ્યો. “ઈન્કાંડ-આમ નહિ છતી રહે.”

સવાર ઉદાસીનપણે બિધ્યું હતું. જેકને એ સારું લાગતું હતું. એ રાતના અનુભવને યાદ કરવા લાગ્યો. વેબના શબ્દો એને યાદ આવ્યા અને તેને પોતાની સરમ આવવા લાગી. એને લાગ્યું કે પોતે સ્થૂલ રીતે જોવા છે તેવા, કેવળ લોહી-માંસના પિંડાથી વિશેષ કશું જ નથી. તેને થયું કે દિવસના અજવાળા કરતાં તોપગોળાના ઝગઝગા જ પોતાને વધુ ગમવા લાગ્યાં.

ત્યાં તો તેની નેજા ઉપતી બાલુએ એક ભડકા પડ્યો. એ જોની સામે રિખત કરતો જેક રહ્યો. તથા એ થકુ ફર પડ્યો હોય તેમ તે નિર્દોષતાવે આગળ વધ્યો. પછી એમના પક્ષની તોપો અને બંદૂકો ફટકા લાગી, આકાશમાં વિખાતો ધડધડ કરવા લાગ્યાં અને તેનાં અંગોમાં નવા જ લોહીનો સંચાર થયો. કંઈક આશ્ચર્ય જોનાં આનંદની અણ-અણાવી એ અનુભવવા લાગ્યો.

વચ્ચે તાર આવના તો તેની ઉપર મર્યાદાને તે ટુકડી લઈને આગળ ચાલ્યો. ઉપર પચરાયેલી અને ઝડપજેર બિડી ગતી પાંખોને એ આનંદથી જોતો. કયાંક પાણીનાં ખાખડાં તેમાં પડેલાં મદદગારનાં લોહીમાંસથી અને જોનાના મધકથી તરેલાં કાચા બની ગયેલાં દેખાતાં હતાં. પડી ગયેલાં મકાનોનાં ઈંટો, ચાંબલાઓ, ચૂના અને માટી, જૂનારા રંગના કાચાઓના ટુકડા, રાપાટ બનેલી ખાઈઓ, બોડા ખાડાઓ, પગમાં અટવાતાં તારનાં ગૂંચળાં, ભંગેલી રાઈફલો, માયાના ટોપ, ખાંચ અને જોનાઓનાં જોખાંના ઢગલા — પુરાબકાળના ખંડેર જેવું બધું હતું.

પાજઃ : જેક કેમ મર્યો ?

જેકને આનંદ થતો હતો કે આવા રથને પણ તે આગળ વધી શકતો હતો. આ કંઈ સહેલું કામ નહોતું. કેટલું બધાનું દસ્ય !

આગળ જતાં તો આખી ધરતી ઉપર-નીચે ચર્ચ ગયેલી દેખાતી હતી, ધૂળનો વિશાળ સમુદ્ર દેખાતો હતો. સરજના સખત તાપથી બચવા એમની ઉપર ધાસનું તરણું કે ધરનું એક છાપરું સુધાં નહોતું. ઘડી પહેલાં મહા ઝંઝાવાંત આવી ગયા જેનું લાગતું હતું, અને દિશાઓ હજી પણ એવી ગાજતી હતી કે મળે કીરને બીજી એવું જ તોફાન આવવાનું હતું. આ ધૂળના દગસાઓ નીચે એના અનેક મિત્રો દટાયા હશે અને હવે કદાચ પોતાને પણ દટાવાનું આવે. ઉપર આકાશ સુડકું હતું, ત્યાં શૂંસર ગોંડા જીંઘતાં હતાં.

નાયક વર્સવીકનો અવાજ આવ્યો, “ખાઈ-નીચા વળીને રહો, કુશ્મનો જોવા ન પામે.”

એ ખાઈ હતી ? એ તો એક લાંબી પહેળી ક્યારી માત્ર હતી. કેટલેક ઠેકાણે એને પાળ પણ નહોતી. સિપાહીઓના ખસા પણ ઊંચા દેખાઈ આવતા હતા. ઊંચે અત્યાનક ધરધરાટ થયો, થોડાં ક્ષણે વરસ્યાં. પડી થોડે દૂર નાના બોબો પડ્યા.

ખડેરોમાંથી લાપાતા છુપાતા સરજના પ્રખર તાપ નીચે તેજો આગળ વધ્યા. આ આખે માર્ગે બેંબવર્ષ થોડાક જ સમય પહેલાં ચર્ચ ચર્ચ હોય તેવું દેખાતું હતું. બેંબમારાયી જમીનમાં પહેલા ખાડા-ઓમાંથી કેટલાકમાંથી હજી ધુમાડો નીકળતો હતો અને માથું ફાટી જાય તેવી દુર્ગંધ આવતી હતી. એમની આગળ ગયેલી ટુકડીઓના માથાઓનાં અંગો ટુકડાઓ ચર્ચને અહીંતહીં પહેલાં દેખાતાં હતાં. પાછળ આવતી ટુકડીઓ તેમની ઉપર ધૂળ વાળતી જતી હતી. જેક એ દસ્ય ઉપર આંખોને ઘડીક સ્થિર કરી રાખતો પણ એના હૃદય કે મગજમાં એથી કંઈ ચતું નહોતું.

બીજા મોરચા આગળ. તેઓ આવી પહેંચ્યા. અહીં જેક જરા અસ્વસ્થ થયો. બાલુમાં ચાલતા વેળે એણે કહ્યું : “આ માર્ગે મને ક્ષણે નહિ.”

વેળ દરમિયા “ક્યો માર્ગે ? મરવાનો ?”

“ના, એ કંઈ અચરુ નથી.”

“હારે ?”

જેક જવાબ આપતાં ગૂંચવાયો.

“જમીનો આપણા માથાસોને મારે છે તે જુઓ છે ?”

“સુઘાં જોવાથી તો હવે પેવાઈ ગયો છું. પણ થાય છે કે હું કોઈને મારી નહિ શકું. આ મુઠાં કેવાં ભયંકર લાગે છે ! મારી સામે ચાલ્યા આવ્યા છતાં માથાસને-” જેકની આંખો આગળ એવું શરતરી આવ્યું, એ આગળ ન બેઠો.

વેળ દરમિયા, “હું આ પહેલાં એક વાર મોરચા પર આવી ગયો છું. અત્યારે હું કેવો લાડું છું ! માથાસોને ગોળીથી પાડી નાખતી વખતે મને એમ અત્યારે નથી લાગતું કે ચીંધરાના ચાડિયાને પાડી નાખવા કરતાં કંઈ જુદું કામ કરી રહ્યો છું. પણ પહેલાંયે આવેો હતો એમ ન માનજો. આપણી બાલુથી થોડા બેંબ વરસ્યા, શબુના થોડા સેનિમાં પડ્યા, મારી ખૂંદમાંથી ગોળી છૂટી, સામે એ જળ્ય પડ્યો, બસ તેવ પડી ગઈ, અને દેખાઈું કે તેવો ચર્ચ ગયો. છાતીને મજબૂત નહિ જાનાવીએ કે ઇચ્છાંડ છે તે નહિ હોય બની જવાનું.”

જેકે વાત સાંભળી લીધી. એનાં મગજે કંઈક ઉરકેરાટ અનુભવ્યો.

ખાંઈમાં એક જગ્યાએ જેક નાયક વર્સવીકની બાલુમાં ઊભો હતો. જેક જરા ઊંચા ચર્ચને સામે પહેલાં સપાટ જમીનને જોઈ. બધું શાંત અને સ્થિર હતું. સામે દૂર એક કાળી દાર દેખાતી હતી. એ જળી ગયેલાં જંગલનાં ઝાડનાં ફૂંકાં અને રાખના દગસા હતાં. એની જમણી બાલુ ઉપર એક મોટો કાટમાળનો ખડકડો દેખાતો હતો. એ જગ્યા ઉપર બેંબો પડ્યા તે પહેલાં ત્યાં કોઈ ગામ હશે. એ બાલુ પૂળતાં વાદળ ચડતાં દેખાતાં હતાં અને અવાજો પણ ત્યાંથી આવતા હતાં.

“જેરી એ બાલુને જર્મની વિનાનો બનાવવા મથી રહ્યો છે.” વર્સવીકે બોલ્યો.

અચાનક સામેથી એક ગોળી આવી. “જર્મીન-બર!” વર્સવીકે બ્રમ્, મારી, જેકે એકદમ માથું નીચું નમાવી દીધું. પણ જર્મીનબર થવા ત્યજ ત્યાં તેનું શરીર વધુ પડતા નોશાંથી સરકી ગયું, એ જર્મીન-બર તો થયો પણ તેનું ગોં જર્મીન પરના કીચડમાં ફળી ગયું. મો જીયું લઈને એણે ને લાજુ” પણ પાછો ટુરતા એ વધુ સરક્યો અને ફરી મોં ખરડાયું. એણે પણ આગળ નજર કરી. એક સૈનિકના મુઠ્ઠા પર એના પગ હતા અને ને ઉપર ભાર આવતાં મુઠ્ઠું સરકી જતું હતું અને સાથે પોતે પણ પડતો હતો, તે એક બાલુ ખસી ગયો.

સામે ને તરફ ગાડાંની દૂકાં દેખાતાં હતાં ત્યાં આગળ એક મોટા ધકોટા થયો, લાલ લાલ બનાળા કીકતો દેખાઈ, પછી લીલા પીળા રંગનો કોઈ પ્રવાહી પદાર્થ જર્મીન ઉપર દેખાયો. એમાંથી ગંધકની ઉગ્ર વાસ આવી, જર્મીનમાંથી ધૂળના મોટા અને માટીનાં ટેકાં અને પથ્થર જીએ બેઠાં અને એની પાછળ આગના બકડા દેખાયા.

“કુશ્મનો આપણા કરતાં વધુ માલક લાગે છે. આપણે જેટલો પ્રદેશ મેળવતા આગળ જઈ એ છીએ તે પ્રદેશ તેઓ બાલુ પરથી ધસી આવી ફરિને સર ફરી લે છે આપણે ધસી વધુ દક્ષિણ બતાવવી ત્વરિશે.” વર્સવીકે કહ્યું.

જેકને એ શંકાથી નોશ આવ્યું વેળાં એણે કહ્યું, “તું હો તો આપણી દુકાં ગમે તેટલી નાની હશે તોપણ સંકુઓ સામે ટકી રોકશે.”

વેળ ખૂબ દ્વિમતવાન હતો. આરામ લેવાની કોઈને પણ ભર હોય તો તેને હતાં જેક નોઈ સકતો હતો કે થાકથી એ ન ખાઈ ગયો હતો. એની આંખો લાલ બની ગઈ હતી. એનું મોં ખેંચાઈ આવતું હોય તેવું દેખાતું હતું. સૌની પાછળ રહીને આરામથી બંદૂકને નીચી રાખીને બધા કેમ ચાલે છે તે તે નોઈ સંકે તેમ હતો “પણ એની સામે એમના પક્ષની ખુવારી જ તરતી રહેલી હતી એટલે એ આગળ રહીને પણ

એ બધાની ઉપર નજર રાખતો હતો અને વિશેષ હિલચાલ માટે દુકાંઓ આપતો હતો. જેકની સાથે થયે તે કુશ્મનાં ચાલ્યો. જેરી જે તરફ હતો એ તરફ નો મોરચો વધુ વિકટ હતો, તે તરફ જ જેક પોતાની દુકાંને ફૂંચ કરાવી.

રાત ગૂંજતી હતી સૈનિકોએ કેવળ થોડાક આરામ સિવાય બોલીસ કલાક સુધી એક સામટી ફૂંચ તો કરીજ હતી, રાત્રે થોડો અવાજ પણ ખૂબ દૂર પહોંચે, એટલે એમને અવાજ કરવાની મનાઈ હતી છતાં ધીમે અવાજ તેઓ કદાચ મરકરીઓ કરતા આનંદિત ચહેરે આગળ વધતા હતા. બધું રાત હતું.

એક અવાજ આવ્યો-ગિલાડીનો ધૂમકાટ. કોઈકે સિપાહીએ જ મોજમાં આવીને એ અવાજ કાઢ્યો હતો. પણ એ અવાજથી બાલુબાલુની સૂતેલી બચ-કરતા એકદમ ભગી બેઠો. જેકને યશુ, એ અવાજ પોતે અટકાવી દે. ત્યાં મુઠ્ઠાંઓ પડ્યાં હતાં, કપાઈ ગયેલાં, પીળાં પડી ગયેલાં અંગો, મુઠ્ઠાં રહી ગયેલાં મોંમાં બહાર દેખાતી કાળી છત્તો, ફારી રહેલી ફિક્કી આંખો બપાનકાં અને એમાં એ અવાજ!

બહુ કાળ-રાક્ષસ ધૂમકાટ કરતો સામે આવતો હતો. એનું વિકરણ મોં આગની ચુકા જેવું, આંખના ખામ, વિચિત્ર રીતે સધાયેલાં અંગો-જેકની પાછળ એ દંડેલા ઉગ્રાગ્રીને આવી જોશે. ‘આલ, આ તારી સામે જીભો તેને ઠાર કર.’

જેક ચાલતાં ચાલતાં તંદ્રામાં પડી ગયો અને એક સ્વપ્ન એની આંખો સામેથી પસાર થઈ રહ્યું હતું.

ચોરે તરફ બ્રમ્ ખાઈ-ખાઈ-ખાઈ! નથી પીછ કોઈ જર્મીન, નથી કોઈ ગાડાં, નથી પશુ, નથી માણસ કે કોઈ જીવંત પ્રાણી. છે એક લાખી લાખી ખાઈ અને બીજાં મુઠ્ઠાં. જેકને ખાઈમાંથી લાગી જવાનું મન થયું. “લાજુ”, હા, કોણ છે અહીં? કોઈ અટકાવનાર નથી, ક્યાંક તો ખાઈને અંત આવતો હશે ને? ત્યાંથી તુહાર નીકળી જઈશ.” એ દેહવા લાગ્યો, ખૂબ કોડ્યો પણ ખાઈને અંત આવતો નહોતો, અને મુઠ્ઠાંના ઢગ તો વધતા જ જતા હતા.

‘ઝોહ પ્રભુ!’ એના મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. એનો પગ લથડ્યો.

એ સાથે જ લથડ્યો. અંધારું એટલું ગાઢ હતું કે પાસે ચાલનારને પણ ક્લેર્ષ શકાય નહિ. જેક પડ્યો તેનો અવાજ તેની બાલુમાં ચાલતા વેળે સાંભળ્યો, એ ટુકડીમાંથી બહાર સરખી ગયો. ટુકડી મોરચા તરફ રવાના થઈ ગઈ હોય ત્યાર પછી એમાંથી કોઈ ઝાણું થાય તો તેની શોધ સામાન્ય રીતે થતી નથી તે વેળે તબીબો હતા. રાત્રે બેંચમારો ચાલુ થઈ ગયો. વેળે એકા હતા એ જ રક્ષણ એક બેંચ પડી ગયો.

જેક ફરી એકા થયો. પોતે ક્યાં છે, ક્યાં હતો, તેના વિચાર કરતાં એ ચમક્યો. એની બાલુમાં કોઈ કણુરતી રહ્યો હોય તેવો અવાજ એના સાંભળનામાં આવ્યો. એ એ તરફ ધસ્યો. “કાલુ?”

“વેબ.”

“વેબ? ટુકડી ક્યાં?”

“આગળ.”

“અને આપણે—”

“તું ચાલતાં પડી ગયો એ મેં જાણ્યું એટલે હું તારી પાસે બેસી ગયો.” આ લાંબું વાક્ય બોલતાં વેબનો શ્વાસ ધણું નીરવો ચાલવા લાગ્યો. વાક્યને અંતે એના મોંમાંથી ‘ઝોહ’ નો આજો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો.

“ધવાયો છે તું?” જેકે પૂછ્યું.

“સહેજ.” મુરકેલીથી વેબે ઉત્તર આપ્યો.

“નેઉ” જેક વેબને શરીરે હાથ ફેરવ્યો. વેબને એ બહુ સારું લાગ્યું.

“ઝોહ! આ તો તારો આપો વાંસો ફાટી ગયો છે.” જેકના મોંમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

વેબ ચૂપ રહ્યો.

જેક મગજમાં કોઈ નિશ્ચયને ધૂંટતો હતો. એ બોલ્યો, “હું તો સ્વપ્નમાં લડાઈથી ભાગતો હતો.” પછી શાંતિ. અચાનક વેબના ગળામાં ધરધરાટી

બોલવી શરૂ થઈ. જેક ચમક્યો, વેબની છાતી ઉપર નગ્યો.

વેબના મોંમાંથી આજો સ્વરો નીકળતા હતા, ‘હિમ...મ...ત...શત...રે સા...’ છેડેથી અસ્પષ્ટ થી એ બોલી શક્યો નહિ પણ જેક એ સમજી ગયો. વેબની છાતી સમુદ્રનાં મોંમાંની પેટે એક વાર ઊંચી આવી અને પછી એકદમ નાચે બેસી ગઈ. એના પ્રાણુ ઊડી ગયા. જેક સૂન બની ફાટી અને નેક્રી રહ્યો.

પછી એ ઊભો થઈ ગયો. વળી નીચો નમ્યો, ધૂળ લીધી, એના કાનમાં શબ્દો ગૂંચ્યા, “હિમ, શતુ સાથે ડિમ્બ” અને વેબના શરીર પર ધૂળની એક ચપટી જ નાખી મોં ફેરવીને ત્યાંથી તે નીકો.

આખા મોરચા પર સિપાહીઓ-સિપાહીઓ હતા. સિપાહીઓની હોરીઓ હલવાતી હતી. ભયાનક યુદ્ધ મચ્યું હતું. બંને પક્ષોના સરખો જ ભયાનક ધસારો હતો, સરખી જ ખુવારી હતી. પ્રથમ કંઠા વાતમાં ઝડપી જેમ ઊપડીને જમીન પર પડે તેમ ટપોટપ સિપાહીઓ જમીન પર પડતા હતા, એમને ઉપાડવાનો પણ કોઈને સમય નહોતો.

અચાનક અંગ્રેજ-પક્ષમાં હુકમ ફર્યો, “પાછો ફર!” પીછેહઠ શરૂ થઈ. પણ સૌની નગરે ભેડું કે એક સિપાહી પાછળ હઠવાને બદલે આગળ વધ્યો હતો. એ સિપાઈ નહોતો, પણ ઉપનાયક જેક બોલ્યો હતો. એની એક ગોળી શત્રુના એક માણસને અવશ્ય પાડતી હતી. એક ગોળી સામેથી આવી, એના ખજામાંથી નીકળી ગઈ. એની બંદૂક દૂર ઊડી પડી. એક બીજી ગોળી આવી, એની છાતી સોંસરી નીકળી ગઈ, જેકેનું માથું એના ખજા પર ઢળી ગયું, એ પડ્યો. એના માથા પરનો ચક્રચકિત ટોપ થોડી વાર માથા પર રહ્યો, ચાર લાણુ એનો ચારા બેચાળો અને પછી ત્યારે એનાં અંગો ટગમો થઈ ગયાં ત્યારે તે એક બાલુ ઢળી પડ્યો.

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

સાહિત્યના સાક્ષાત્કાર

‘કલમ અને કિતાબ’કાર તા ૨૪-૯-૩૬ના અંકમાં ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પર’ મુદ્દો ઉપકાર !’ વળુઓ છે તે નોંધ લેવા જેવો છે. થંકા એટલી જ થાય છે કે કાગળોની મેચવારી અને અછત-તે લખીને માત્ર નખળાં તે નકામાં પ્રકાશનોતે જ હાનિ પહોંચશે કે સખળાં અને ઉપયોગીને પણ ? અને જે પ્રકાશનો પાસે નાણાં હોય કે છે તેનાં પ્રકાશનો ઉત્તમ જ હોય છે ? ગુજરાતી શાળામાં પ્રગટ થતાં તમામ અકવાડિકા, માસિકા ને પુસ્તકોને નજર સમક્ષ રાખો અને પછી એની પ્રકાશક-પેટીઓને જુઓ. સાચી વસ્તુ સમગ્રજીવનમાં વારં નહિ લાગે.

એટલું સાચું કે કદાચ પ્રકાશનો ઝોળાં થવા માટે, પણ તેથી સાહિત્યને લાભ થશે એમ તો માની શકાતું નથી. જો કે અમને તો એમ લાગે છે કે પ્રકાશનો યે થોડો સમય જ ઝોળાં થશે, જો હિંદમાં ઉત્ક્રાપાત ન અંગે, અને બનશે તો તો માત્ર પ્રકાશનો જ નહિ-ખીલું બહું બરબીજૂત થશે, તો તો લોકોની ખરીદશક્તિ ધીમે ધીમે વધશે અને લોકો પુસ્તકોમાં પૈસા ખર્ચી શકશે. ગયા મુદ્દા વિષે એમ સાંભળીએ છીએ કે આપણે ત્યાં મુગળ પ્રમાણમાં નવલકથાઓ પ્રગટ થયેલી. ત્યારે લોકો પાસે પૈસા આવતા હતા અને તેમાંથી મોજ લેવાની મનોરતિ તોરદાર હતી. જો કે એ નવલકથાઓનું પ્રકાશન સાહિત્યના લાભ ખાતે ગણાવી શકાય એમ નથી.

એક બીજી વસ્તુ પણ વિચારવા જેવી છે. જો ખરેખર પ્રકાશનો ઝોળાં થશે તો દેશો કાગળોના લાભો બહુ વધી શકશે ? અને પ્રકાશનોનાં બીજાં ખર્ચો—પ્રેસ, પાર્ફન્ટીંગ, લેખન, ચિત્ર વગેરેમાં કર્ષો ફેર પડશે ? આજની સ્થિતિ તો એ છે કે છાપખાનાંવાળા ને પાર્ફન્ટરો કામની શોધમાં પડ્યા છે. અછત છે ત્યાં સુધી કાગળોવાળા રોકડા પૈસા માગે, પણ પ્રેસવાળા, પાર્ફન્ટરો, લેખકો ક્યાંથી મળે ? એમને તો કામની જ અછત પડી છે.

પ્રકાશનના ખર્ચમાં નીચેની રકમો ગણાવ છેઃ કમળ, છપાઈ, લેખન, મુદ્રણ અને બધામણી જે એક હજાર નકલોને દિવાળ ગણીએ તો લખાઈ પહેલાંના લાવ પ્રમાણે કાગળનો હિસો માત્ર ૧૫થી ૨૦ ટકાનો જ હોય. એ હિસો વધી વધીને કેટલો વધી જશે ? પ્રકાશકોને કેટલાં વધુ નાણાંની જોગવાઈ કરવી પડશે ?

અહીં એ વસ્તુ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે મોટા ભાગના પ્રકાશકો જેમ કાગળ-છપાઈ વગેરેમાં ઉપાર મેળવી શકે છે તેમ એમની ઉપરાણી પણ ઠીક પ્રમાણમાં રહે છે. અને ઓછી મૂલ્યમાં વધુ વેપારની પ્રયા-એટલે કે ધીરધાર અને વ્યવહાર ઉપર જ વેપાર ચલાવવાની પ્રયા-લગભગ તમામ વ્યાપારોમાં છે. એમાં પ્રકાશન-પેટીઓ અપવાદરૂપ થવાનું શા માટે મુશ્કે ? એમાં હોય પણ શી છે ?

એટલે અમારા મત પ્રમાણે તો (૧) પ્રકાશનો ઝોળાં થશે નહિ, (૨) થશે તો તેથી સાહિત્યને હાનિ જ પહોંચશે, કારણકે નખળાં તે નકામા સાથે સખળ અને ઉચ્ચની સાહિત્યનું પ્રકાશન પણ અટકશે. (૩) એ રિયલિમાં જે પ્રગટ થશે તેમાં પણ નખળું-સખળું અને નકામું-ઉપયોગી હશે જ.

એટલે જો પ્રકાશકો મુશ્કેલીમાં આવી પડવાના હોય તો અમારા મત પ્રમાણે એ હર્ષનો વિષય નથી. ‘કલમ અને કિતાબ’કાર માને છે તેમ એથી સાહિત્યને લાભ નહિ થાય, કંઈકે ગેરલાભ જ થશે. હા, જો પ્રકાશનો ઝોળાં થશે તો વિવેચકો માથેનો ભાર કંઈકે ઓઝો થશે ખરો.

સરવું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયનું વસિયાતનામું

કિમ્બુ અખંદાનહજીનું વસિયાતનામું વાંચતાં એક સાથે જ બે લાગણીઓ મનમાં પેદા થાય છે. એક માન અને આદરની અને બીજી દુઃખ અને લગ્નનાની. માન અને આદર એટલા માટે થાય છે કે સ્વામી-જીએ લાંબાં બત્રીસ વર્ષ સુધી સ્થિર, પ્રબળ અને નિસ્વર્થ પરિશ્રમ કરી આવી એક મહાન સંસ્થાની રચના કરી, અને દુઃખ તથા લગ્ન એટલા માટે

ધાય છે કે સમસ્ત ગુજરાતમાંથી એમનો એક પણ વારસદાર તેઓ શોધી ન શક્યા, અને એમના હાથે જ એમને સંસ્થાનું ચતુષ્પત લખવું પડ્યું.

જો મરવાના વાંકે જીવતી કોઈ સંસ્થા એના સર્ગકર્તા હાથે મરી હોત તો તો દુઃખ ન આવત, બીલટો આનંદ થાત. સંસ્થામાંથી પ્રાણ પરત્વરી જાય તો એ એનું બોળિયું સાચવી રાખવાની અને સાથે ફેરવ્યા કરવાની આપણે ત્યાં મનોવૃત્તિ છે, એટલે જ્યારે કોઈ સર્ગકર્તા પોતાના હાથે જ પોતાના સર્ગને સંકેદે છે ત્યારે એની દીર્ઘદષ્ટિ અને નિર્લોપશાસ્ત્ર માટે આદર જીવજે છે, પરંતુ આવી પ્રાણવાન સંસ્થાનું ચતુષ્પત જોતાં દુઃખ ચયા વિના રહેતું નથી. આ સંસ્થાનું જીવન ઉત્તરવળન-સુચયિત છે એટલે ખડું જોનાં એના વિકલ્પને ચતુષ્પત નહિ પણ નિર્બીજનું નામ જ આપવું જોઈએ. આપણે એવી આશા રાખીએ કે આ વસિષ્ઠતામાંથી કોઈને નવસર્જન કરવાની ઓરણા નહો.

આપણું માસિકો

ગુજરાતનાં માસિકાની કંઠાળ દયાનો ખ્યાલ એમના સંચાલકોને યુદ્ધવાથી પણ આવી શકે, પરંતુ એનું ન કરીએ અને બીજા પ્રાંતનાં માસિકો જોઈએ તો ખચ આપણને ખાતરી થઈ જાય કે આપણાં માસિકોને પોષણ જ મળતું નથી હમણાં 'કલ્યાણ'નો સર્વાંગ હાથમાં આવ્યો. એની ૫૦૬૦૦ નકલ છપાઈ છે. અને પાનાં ૧૦૭૬ છે. એકરંગી, દ્વિરંગી અને બહુરંગી એવાં ચોકઝંઘ ચિત્રો છે. આ માસિક નહેરુખબર લેતું નથી. એનું વાર્ષિક લગાજન ચાર રૂપિયા ત્રણ આના છે.

આપણે એમ કહીશું કે આપણે ત્યાં ધાર્મિક મનોવૃત્તિનું પ્રાગલ્ભ્ય છે. તેને લઈને 'કલ્યાણ' નો આટલો બહોળો-ફેલાવો છે. આ મહદ્ અર્થે સાચું છે, પરંતુ મરાઠી, બંગાળી અને હિંદી ભાષાનાં માસિકો ત્રણ હજારથી પંદર હજાર સુધીના ફેલાવો ધરાવે છે તેનું શું કારણ હશે? આ માસિકોમાં નહેરુખબરો પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવે છે. ગુજરાતી માસિકો કોઈ દિવસ બે હજાર ઉપરનો આંકડો જોઈ શકશે? કોઈ દિવસ એમાં ચિત્રોની અને લેખકોની એવી વિધવિધ સામગ્રી આવી શકશે?

ગુજરાતી ભાષાવાપીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે, પરંતુ તે સાથે જ એમની ખરીદશક્તિ બીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં વિશેષ છે. આ લોકોમાં સાહિત્યો રસારવાદ નહો તો આપણાં માસિકો માટે પણ વિશાળ ક્ષેત્ર છે. પરંતુ એ રસારવાદ નહો શી રીતે? એમ લાગે છે કે જો માસિકોમાં એવાં રસપ્રચારો ઉમેરાય, માસિકો સચિત્ર બને તો લોકપ્રિય એ તરફ ખેંચાય જ; પરંતુ મહાસુસીયતે ખર્ચ કાઢ્યાં માસિકો એનું સાહસ શી રીતે ખેડી શકે? માત્ર માસિકો માટે જ નહિ પરંતુ સમસ્ત સાહિત્યપ્રકારનું માટે અમને એમ લાગે છે કે ગુજરાતના ધર્મીનું શુદ્ધ અને સંસ્કારી વ્યાપારી દષ્ટિએ આ તરફ ખાત જતું જરૂરી છે. દરેક વ્યવસાયમાં એક બાજુ નાણું અને વેપારી કુશળતાની અને બીજી બાજુ એ વ્યવસાયના વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને રસની જરૂર હોય છે. આપણી પ્રકાશનસંસ્થામાં આમાંથી કોશી બામી જ રહે છે અને તેથી જ એનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. સાહિત્યનું જ્ઞાન અને રસ ધરાવનાર ધર્મિકો આપણે ત્યાં નથી જ એમ ન કહી શકાય, પરંતુ તેઓ ધધાદારી રીતે આ ક્ષેત્ર તરફ કદી નજર જ કરતા નથી. અત્યારે વાચનનો શોખ અને ઉપયોગ વધી રહ્યો છે ત્યારે આવા માણસોએ આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવો જ જોઈએ જેમ બીજા વ્યાપારમાં દરેક માણસ આરંભમાં નુકસાની ખમવાની તૈયારી રાખે છે તે પુષ્કળ નાણું વેરીને પણ પોતાના ધધાને રિયર કરે છે તેમ જ આમાં થતું જોઈએ. જો એમ થાય તો આ ધધો પણ માણસને ઠીક ઠીક કમાણી આપી જ શકે. ભલે લિલ દષ્ટિએ આરંભ ચેલું, પણ સત્તું સાહિત્ય વર્ષેક કાર્યસભ્ય આ ધધોની આવકની ખ્યાલ આપી શકે છે.

વિવેચનના નમૂનાઓ

વિવેચનનો એક હેતુ રસારવાદનો પણ હોઈ શકે, પરંતુ એનો ખાસ હેતુ તો લેખકને અને પ્રાંતે માર્ગદર્શન આપવાનો જ હોવો જોઈએ. એ દષ્ટિએ જોઈએ તો વિવેચકને મધ્યે ગંભીર જવાબદારી રહેલી છે. આપણે ત્યાંનાં સામયિકોમાં જવાબદારી કેવી રીતે જળવાય છે તે જોવા માટે વિવેચનના કેટલાક

નમતાઓ એક સાથે જ આપણે જોવા જોઈએ જેણે પુસ્તક વાંચ્યું હશે તે તો આ વિવેચન સાથે પોતાના વિવેચનને સરખાવી જોઈને જાણવાની કચાસ કાઢી શકશે. આવતા એક અમે 'જોલકી અને બીજા વાતો' (લે. સુન્દરમ) 'બંધન અને મુક્તિ' (લે. દર્શક) અને 'અનિતા' (લે. ધૂમકેતુ) નાં વિવેચનો રજૂ કરશું.

લેખક અને પ્રકાશક

'અનાપ'ના હેતુ આંકમાં 'સાહિત્ય-મહેદ્વિજ'માં આવેલ એક નોંધ અહીં ઉતારી છે:

"ગુજરાતમાં પ્રકાશકોની અપ્રમાણિકતા સંબંધમાં કેટલીક દલીલો આ ક્રંડિકાઓમાં લખી ગયો છું. તે પછી, એક બીજા રીતની અપ્રમાણિકતાના પ્રસંગની ચર્ચા જુદાં જુદાં સામયિકોની સાહિત્ય-ક્રંડિકાઓમાં ચર્ચા રહેલી જણાય છે. એ ચર્ચા ગુજરાતના જાણીતા સાહિત્યકારની એક કૃતિની નકી કર્યા કરતાં વધારે નકલો છપાવીને વેચી નાખવાને લજતા બનાવની છે. દમણી ધણા ઘાંચા સંગે આવી રીતની અપ્રમાણિકતા ચર્ચાએ ચડી છે. જે કે અગાઉ બે ચાર પ્રકાશકોએ આપણા નામાંકિત સાહિત્યકારો સાથે, નકલોના સંબંધમાં કરેલી અપ્રમાણિકતાના દાખલા બદાર આપ્યા હતા. એનો ભોગ ચર્ચા પડનારા સાહિત્યકારોમાં કવિ શ્રી. નાનાલાલ પણ હતા. અને એવી અપ્રમાણિકતામાંથી જન્મતા ઉગારવા માટે, તેમણે તેમના છપાવણા પ્રત્યેક પુસ્તક ઉપર તેમના હસ્તાક્ષર કરવાની પરિશ્રમભરી પદ્ધતિ વધારી હતી. સામાન્ય મુદ્રણાદાયો કરતાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન અને વેચાણ બંને કાર્ય એક સાથે કરવાગળે તરફથી આ પ્રકારની અપ્રમાણિકતા વિશેષ પ્રમાણુઓ થવા પામે છે. એ દૃષ્ટિએ વાત છે. દમણી બદાર આવેલો પ્રસંગ, તો ના. કર્ણાલાલ સુનશી જેવા નામાંકિત અને કાયદાગાજ ગ્રંથકાર સાથેનો છે, અને 'ગુજરાતના તારાપોરવાળા'નું ગિરુદ મેળવનારા પ્રકાશકને હાથે તેમને આવી રીતે ચોંટાડી પડ્યું છે. ગુજરાતના પ્રકાશકો માટે એવા પ્રસંગો શોધા-રપદ નથી એ વાત કોઈથી ધનકારી શકાય એમ નથી.

આ ઉપરથી એક એ વાતો વિચારવાની છે.

કોપીરાઈટની રકમ નક્કી કરીને આખા પ્રકાશનની જવાબદારીનું કાર્ય પ્રકાશકને સોંપી દેવાને પરિણામે આવા પ્રસંગો બનવા પામે છે. જે ગ્રંથકારો પાસે પોતાના ગ્રંથના મુદ્રણ વગેરેની બવરસા કરવા માટે જોઈતાં નાણાં ન હોય તેઓએ તો કોઈ પણ રીતે આવા પ્રકાશકોનું શરણ શોધ્યે જ દૃષ્ટકો છે પરંતુ જે ગ્રંથકારો સાધનસંપન્ન છે અને જેઓ પોતાનાં પુસ્તક પોષાળ પાંચસો પસો કે તેથી વધુ રકમ સહેલાઈથી શાકી શકે હોય તેઓ પોતે જાતે પ્રકાશન કરીને એના વેચાણ પૂરતો જ અધિકાર પુસ્તક-વિકેતાઓને સોંપે તો એથી આવી અપ્રમાણિકતાનો ભોગ જનતાં, લેખકો બચી શકે એમ મને લાગે છે.

—સહિત્યભૂમી"

આ નોંધને અંતે વિશેષ લખવાપણું નથી. લેખક-પ્રકાશકના બીજા ગ્રંથકારો સમજી શકાય એવા હોય છે—અને જો સમજાવથી વિચારવામાં આવે તો એમાં મોટે ભાગે બંને નિર્દોષ બચવા તો અશક્ય છે જ હોય છે, પરંતુ અહીં જે ફિરસો રજૂ થયો છે તે એવો નથી. જે આ બનાવ સામે હોય તો ખરેખર ખેદ ઉપજાવનારો છે.

પરંતુ આમાંથી બીજરવાનો માર્ગ કયો? ઉપરની નોંધના લેખક શૂચ્ય છે તે માર્ગ બહુ જૂન લેખક જ લઈ શકશે. એમાં માત્ર નાણાં શેકવાનો જ પ્રશ્ન નથી. વેચાણની બવરસા અને માલને સાચવવાનો પણ પ્રશ્ન છે. એ કરતાં તો કવિશ્રી નાનાલાલની સહી કરવાની પદ્ધતિ ઓછી તકલીફવાળી છે. એક બીજો માર્ગ પણ સરે છે: જે પુસ્તક છપાવ તે દરેકના કરારે થાય અને તે ઉપર પ્રકાશક, પ્રેસના માલિક અને લેખકની સહી થાય. પુસ્તકમાં નકલોની સંખ્યા પણ ઓપવામાં આવે. આમ થશે તો પ્રકાશકને અપ્રમાણિકતા કરવાનું ધણું જ મુશ્કેલ બનશે અને કોઈ પણ પ્રેસ-માલિક પણ એમ કરતાં ડરશે. આ પદ્ધતિ પ્રચલિત થવા પછી તો કોઈ પ્રેસ કે પ્રકાશક એમ કરવાની દિગત પણ નહિ કરી શકે. આમ કરવાનો આડકતરો લાભ એ પણ થશે કે લેખકોનો મોટો લાભ આજે પ્રકાશનની મૂલ્યો સમજતો નથી તે સમજતો પણ થશે. મા.

જર્મનીની ભીતરમાં

શ્રી. શાંતિપ્રસાદ પાઠક બી. એ.

[આત્મની યુરોપીય પરિસ્થિતિમાં દરરોજ નહિ, પણ હર દિવસે જલ્દિ નવા બનાવો બનતા જાય છે. રાજકારણના સમર્થ અભ્યાસીઓ પણ કહ્યું અનુમાન નથી કરી શકતા. મુશ્કે પહેલાં લખાયેલા આ લેખમાં જર્મનીની ભીતરમાં શી સ્થિતિ છે તેનું આલેખન વર્ણન કરેલું છે. હિટલર મુખ્યમાં આટલો હડપી શા માટે છે તે સમજાવામાં આ લેખ લખાયેલી થશે. જી.]

ને પોલિયન પછી ૧૩૦ વર્ષ સુધી જર્મની-ના ભાગલાવધાતા હેર ૧૯૧૮ સિવાય દુનિયામાં કોઈ પણ એવો પુરુષ નથી થયો જેણે યુરોપના માનવચિત્રમાં ફરીને નવા રંગ પૂરવાનું ક્રિયાત્મક સ્વપ્ન જોયું હોય. પોતે તો વિચિત્ર વીર છે, પરંતુ એનું સ્વપ્ન પણ કેવું વિચિત્ર છે! જર્મન સામ્રાજ્યના ઉદ્ધાર અને વિસ્તાર માટે તથા મુખ્ય આદર્શ એણે પોતાની સમક્ષ રાખ્યા છે:

(૧) જર્મનીને સ્વતંત્ર કરવું.

(૨) તેનો વિસ્તાર અને સંગઠન કરી તેને મજબૂત બનાવવું

(૩) રશિયાના બ્રાહ્મીરૂપને નાશ કરવા.

પહેલું લક્ષ્ય એણે પૂર્ણ કરી લીધું છે એવો એને ખાતરી છે. બીજા અને ત્રીજા લક્ષ્યનું પૂર્ણ માટે તે પોતાની વસાહતો પાછી લેવા માગે છે એ રીતે યુરોપમાં પોલેન્ડ, હંગેરી, રૂમાનિયા, રિયુનિયનના પ્રદેશ પર તે સત્તા જમાવવાનું છે. આ પ્રદેશ પર સત્તા જમાવવાનો હિટલરનો ઉદ્દેશ પોતાના મુખ્ય શત્રુ રશિયાને એકઠું અને અસહાય બનાવવાનો છે. 'યુક્રેન પ્રદેશ પર થાંણા સમયથી તેની નજર હતી છે, કારણ કે એ પ્રદેશ રશિયામાં સૌથી વધુમાં વધુ ધનિક પ્રદેશ છે. રશિયાને અર્ધ ઉપરાંતની ધાતુ આ પ્રદેશ માંથી મળે છે અને કાલસા તથા લોહાની તેની સખળી જરૂરિયાત આ પ્રાંતની ખાણોમાંથી જ પૂરી પડે છે. કપાસ, કૃષિ અને ઘઉંના પાકમાં પણ આ પ્રાંત ધણું જ સમૃદ્ધ છે. ગયા મહાકુદમાં જર્મનીને ખેતરો

અને કાચો માલ ચારે બાજુથી પૂરો પાડવામાં આવે હતો છતાં તેની મુશ્કેલી એાછી નહોતી થઈ, એ એ જ કારણે તેને પોતાના સામ્રાજ્યનો પરાજય સ્વીકારવો પડેલો. મહાકુદની એ મુશ્કેલીને જર્મન સંયુક્તવાદ બરોગર સમજ્યો છે અને તેથી એ જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે યુક્રેન પ્રાંત પર પોતાનો અધિકાર જમાવવાનું તે અનિવાર્ય સમજે છે. યુક્રેન પ્રાંતને પ્રાપ્ત કરવાથી તેને ત્રીજું લક્ષ્ય સાધવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

યુક્રેનનો થોડો ભાગ પોલેન્ડ અને રૂમાનિયાના અધિકારમાં છે, થોડો એકાસ્તેલોવિયામાં ભળેલો હતો અને બાકીનો ભાગ રશિયાની સોવિયેટ સરકારમાં સત્તા નીચે છે. એકની છત પછી પોલેન્ડ અને હંગેરીની માગણીને લીધે હિટલરે રૂમેનિયા હંગેરીને ત્યાં રીધું. આ લોકોની આ માગણીને હિટલરે આટલી સહેલાઈથી કેમ સ્વીકારી લીધી? એમાં એની ૧૩ મુસલ્માનીઓની હોવાની જોઈએ. સંભવ છે કે એકની છત પછી મધ્ય યુરોપમાં જે ખળભળાટ થઈ ગયો તેને પોલેન્ડ અને હંગેરીની સાથે શત્રુતા કરી વધુ જીત બનાવવાનું તેણે યોગ્ય નહિ ધાર્યું હોય. પાછળથી તે સરખાવવારોને આગળ વધવા કે પાછાં હાથમાડી કોણ શોધી શકે એમ હતું? આને દિલ્લે હંગેરીને રૂમેનિયા ત્યાં છે તો કાલે તે એની પાસેથી કંઈ વધારે જાંચ લઈ પણ શકે છે. રૂમેનિયાના પ્રદેશ સીએમિસાન છે, ઘણા મહેનતુ છે પરંતુ યુરોપના અનિ ગરીબ લોકોની દરોજમાં ગણાય એવા મરીન છે. તેમની હાલની સ્થિતિથી તેઓ ઘણા અસંતોષ

છે. ધાર્મિકાં વાંચકને તો ખગર હશે કે ફરનિતિય
હિતલર સુરેન લોકાને લાકાવીને તેમની ખગમ
રિયતિનો લાલ લઈ તેમનો કેવી રીતે શિકાર કર્યો
છે. હગેરીને રૂથેનિયા આપી દેવાનું કાર્ય મુત્સદી-
ગીરીની દૃષ્ટિએ નકામું ન કહી શકાય.

પોલેડના ઉત્તર-પૂર્વમાં પોલીશ યુરેનતી રિયતિ
રાજકીય બળવા માટે વધુ સંભવ ધરાવનારી છે.
આખા યુરોપના કેઈ પણ ભાગની જનતા પોલીશ
યુકેન લોકો જેવી દીનહીન નહિ હોય. એ લોકોનું
ખિરમું બે તમે તપાસો તો તમને એક પેન્સ પણ
ન મળે. યુકેન લોકોના બેકમાં કેટલા રૂપિયા જમા
છે તે બાબત હમણાં તપાસ કરવામાં આવી તો માલુમ
પડ્યું કે બેકમાં જેટલા રૂપિયા જમા છે તે સરેરાશ
સાડા દસ આના લગભગ આવે છે. ધનના અભાવને
લોધે ક્યાંક ક્યાંક લેવડદેવડ માટે સિક્કાને બદલે
ઈંગ્લેન્ડ ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે. આ લોકોની
આવી ભયંકર ગરીબીનું કારણ ત્યાંની જમીનદારીની
પ્રથા છે. ધનિક લોકો આ દિસતોએ ઉદ્ધત કરેલ
સંપત્તિનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને દિસા-

સ્વતંત્રતા માટે જર્મની તરફ ધણી આશાલરી દૃષ્ટિથી
જોઈ રહી છે. જર્મન સરમુખત્યાર માટે આ સમય
ધણે જ મોકાદાર છે. આ સમયનો લાભ ઉઠાવીને
પોતાની યોજનામાં તે ઘણો જ સફળ થઈ શકે એમ
છે, મહાયુદ્ધથી વસ્ત, કચ્છાપત્રી અને જકડાયેલી જર્મન
પ્રજનતા હિફાર અને નિર્મોહની આ યોજના ચોક્કસ
મહાન છે જ. અને તેનું ક્રિયાત્મક રૂપ તો એથી વ
વિરમયબર્ધુ છે લોકો રેડયા વિના મેમ્બ, ઓન્ટ્રિયા,
અને સુડેન પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ આશ્ચર્ય
નહિ તો શુ છે? જર્મન સરમુખત્યારની સફળતાઓ
મહાન અંતિહાસિક સફળતાઓ છે. જાણે એ કેઈ
મદુગર હોય એમ તેના માત્ર ઇલાગ પર જ વિજયથી
નાચે છે. દુનિયા એની એકેએક મતિ અને એકેએક ચેર
ભય અને આતુરતાપૂર્વક જોઈ રહી છે. એના ત્રાસથી
આજે યુરોપનો રંગ બદલાઈ ગયો છે. પોતાની
ગુજર્નતિક યોજનાઓ અને સાધનાઓને તે જેટલી
સરળતા અને સ્વાભાવિકતાથી સફળ બનાવી રહ્યો છે
તે જોઈને કહેવું પડે છે કે હિતલર વત્તુતઃ જર્મની-
નો આજુકય છે. મેકડોલી અને કેમરના ગુજર્નતિક

કૂટનીતિએ હવે આખા યુરોપની આંખો ખોલી દીધી છે. અને તેથી લગભગ બધા જ દેશો પૈતૃષ્ઠતાના લશ્કરી સંગઠન અને રાજનૈતિક સંધિઓના કામમાં ફોપેલા છે. મોટા મોટા રાજનીતિજોગું અનુમાન છે કે યુરોપ હવે મહાયુદ્ધને દિનારે આવી પહોંચ્યું છે. કેઈ પણ પહે યુરોપનો નકશો બદલી નાંખે એવો દાવાનળ સળગી રહ્યો એમ છે. યુરોપના પ્રમુખતાક દેશો ધણી જ ખિન્નતાથી મહાયુદ્ધની તૈયારી કરી રહ્યા છે, પરંતુ મહાયુદ્ધ થશે કેની સાથે? જર્મની સાથે? નાઝી-જર્મનીની એટલા બેતાં લાગે છે કે પરિસ્થિતિ તો જર્મનીને અનુકૂળ છે, હિટલરના બળવા-ખોર કાર્યક્રમો પણ ઠીક ઠીક આગળ ધપ્યો વળે છે, પરંતુ એની યોજના લાંબી છે. અને માત્ર એમલ, એસ્ટ્રિયા અને સુડેનની એની નીતિરીતિથી જ એનો ઉદ્દેશ સફળ થશે એ વિશે અમને શંકા છે. જર્મન જનતાની સહાય વિના આટલા વ્યાપક અને વિસ્તૃત કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવાનું તદ્દન અસંભવિત છે. તો આપણે જોઈએ કે જર્મન જનતા મહાયુદ્ધ માટે કેટલી તૈયાર છે. જર્મન લોકોની પ્રચલિત નાઝી-ચળવળ સાથે તેઓ કેટલી સહાનુભૂતિ ધરાવે છે. આ સમૂહી બાબતો જાણી લેવાનું જરા જરૂરી છે. જર્મનીને અત્યારે સુધી જે લોકો રંગ્યા વિનાની સફળતા મળી છે તે હિટલરની કૂટનીતિને લીધે જ મળી છે. પરંતુ એવો સંભવ નથી કે નાઝીઓની સંપૂર્ણ મહાન આકાંક્ષાઓ માત્ર દમ્બાજીથી જ પૂર્ણ થાય એ માટે તો જર્મનીને રંગા અને માણસોનાં મહાન જલિદાઓની જરૂર છે, પરંતુ શું જર્મન જનતા આ મહાન યતને માટે તૈયાર છે? જર્મનીથી આવતા સમાચાર તો આ વાતના સમર્થનમાં કહે છે કે જર્મની મહાયુદ્ધ માટે પૂરેપૂરું તૈયાર છે. પરંતુ ખરી રીતિ તો કેઈ બીજી જ છે. નાઝી સરકારના સમ્પત્તિ નિયંત્રણને લઈને જર્મન-લોકોને બહારતી દુનિયાની ખબર નથી પડતી અને બહારતી દુનિયાને જર્મનીની આંતરિક અવસ્થાની સાચી માહિતી મળતી નથી. જર્મનીમાં અત્યારે કેઈ પરદેશી દાખલ થાય છે ત્યારે ત્યાંના વાસીઓ તેને પૂછે છે કે સરમુખત્યાર વિનાના દેશો જર્મની પર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરે છે એ વાત શું સાચી

છે? સાધારણ માણસોને જર્મનીના ચક્ષુ વિશે બહુ લાગે છે, એવા મહાયુદ્ધ વખતે ચક્ષુની નીતિમાં ફેર પડેલો તેથી તેઓને ધોર આર્થિક સંકટોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો, એટલે આ સમયે તેઓ બહુ ડરે છે. જર્મનીના લગભગ બધા જ રેડીઓ-રેડિયોથી ઈંગ્લેંડ, ફ્રાંસ અને અમેરિકાની ધોર નિંદા કરવામાં આવે છે, અને એ રીતે જનતામાં બીજા દેશોની સાચી છબીઓના સંબંધમાં ભ્રમ ફેલાવાય છે અને એથી જ રીતના ભ્રમભરેલા સમાચાર આપણને મળે છે. નાઝી-જાહેરાતોના બાજુ આડખર અને જનસમૂહ દેખીને કાઈ ને પણ એમ લાગે કે નાઝી-સરકાર સાથે જર્મનીની જનતાનો સંપૂર્ણ સાથ છે, નાઝી-ચળવળની સલામાં સાગર. જેમ બહારતી જનતાના સમૂહને દેખીને કાને એમ ન લાગે? પરંતુ એનું કારણ જનતાનો અદ્યમ ઉત્સાહ નથી બદકે નાઝી-સરકારની એ અનુકૂળતાઓ છે જે તે પોતાની ચળવળને પૂર્ણ વેગ આપવા માટે અને આગળ વધારવા માટે સમસ્ત ધ્રમજીવીઓને આપે છે. આ સલામાં લાગ લેવા ધ્રમજીવીઓને બધું આપવામાં આવે છે. પરંતુ આ બધું હોવા છતાં પણ આખી જનતા ચળવળને હાર્દિક સાથ નથી આપતી.

જર્મનીની વધતી જતી આર્થિક વિદ'બલ્લાને લીધે લોકોમાં અસંતોષ બહારાઈ રહ્યો છે. જર્મનીની લગભગ બધી દેશી-વિદેશી સંપત્તિ શસ્ત્રો બનાવવાની તૈયારીમાં નાંખેલો છે. બીજા ધંધામાં ધનનો તદ્દન અણાવ છે, બધી ઓળેના બાવ વધી રહ્યા છે, પગાર ઘટી રહ્યા છે, ને તેના પર પણ વિવિધ કરોનો ભાર ઉતરેતર વધી રહ્યો છે. વેપારી લેનોમાં આ પરિવર્તનને લીધે બિયલપાયલ મચી ગઈ છે. જે લોકો પાસે પેરો છે તે આઠ આઠ કે દસદસગણી કિંમત આપીને સોના-ચાંદી ખરીદી રહ્યા છે. અને એવા લોકો પણ તે જ છે કે જે અલ્પસંખ્યાનાં કારખાનાંમાં કામ કરતા હોય.

અત્યંત ધનનાં કારખાનાંની આવી રીતિ છે ત્યારે સાધારણ માણસોને ગેટ'બરીને શુદ્ધ ખોરાક પણ નથી મળતો. જર્મનીમાં આજે એવા દમરો કુંડે બ

છે જે મહિનાઓથી સત્વહીન ખોરાકથી તેમનું પેટ ભરી રહ્યાં છે. ધબ્બની જગ્યાએ રાઈ અને સોયાબીનની નકલી રોટી તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ જ રાઈ પહેલાં જનવરોના ચારા તરીકે વપરાતી હતો. કોઈ પણ લોકોને દુધ નથી મળતી, બળેલા જલમાંથી કોઈ તૈયાર કરવામાં આવે છે. લાકડાના માવથી અને વતનાં ફૂલના મુરખાથી લોકો પોતાના રોખ પૂરા કરે છે. એક પરદેશી મુસાફરે લખ્યું છે કે છેલ્લા ચાર વર્ષથી ફોનોના સંપૂર્ણ અભાવ છે. એક દિવસ આખા બર્મિંગહામ તપાસ કર્યા પછી પણ એક ગિમાર સ્ત્રી માટે સૂઈ ન મળી શક્યાં. દૂધ બહુ જ ઓછું મળે છે. લીલાં શાકનો ગળના શોષમાં મવા લાગી છે. ઈંડાં દૂધમાંથી બનાવવામાં આવે છે. મિનિ-કોને પણ પૂરો ખોરાક નથી મળતો. એમના બોલતામાં પણ પહેલાં કરતાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે કોટલે તેઓ પોતાને ઘેરથી ખોરાકનાં પાસંદ મંગાવે છે. એકબીજાની તો ભારે દુર્દશા છે. પોતાનું પેટ ભરવું જ એમને માટે કઠિન છે ત્યાં પશુઓનાં કેવી રીતે ભરે? લાચારીથી તેઓ પોતાનાં પશુઓને બજારમાં વેચી રહ્યા છે છે. જર્મનીને એક જ વસ્તુ મળી શકે છે, કાં તો અન્ન અને કાં તો શસ્ત્ર તેણે અજાને લાત મારીને ચાલતો સંઘ્રદ કરવાનો મળે સ્વીકાર કરી લેખો છે, પરંતુ આ સ્થિતિ ઓછી લાગજનક નથી. ગયા મહા-યુદ્ધમાં જર્મન સામ્રાજ્યના પરાજયનું મુખ્ય કારણ જ આહારમયથી અને કાચા માલનો અભાવ હતું, જેથી લાચાર બનીને જર્મન વીરોએ પોતાનાં શસ્ત્રો નમાવવા પડ્યાં હતાં : મહાયુદ્ધ સમયની એ હેરાનગતિનું સ્મરણ કરતાં આજે પણ જર્મનીનાં હૃદય મરમળી જાય છે.

આવી સ્થિતિમાં નાઝી સરકાર જનતા પામે વધારે વખત સકાવની આશા રાખી શકે ખરી? સાધારણ માણસો પાસે જીવિકા ચલાવવાથી વધુ કાંઈ પણ રહેતું નથી તો આથી વધારે લાજ ને બહિષ્કારની આશા તેમની પાસેથી થી રાખી શકાય? અને જો રાખે તો ક્યાં સુધી? જો નાઝી નેતાઓ પણ આ પ્રકારનો લાંબ કરી રહ્યા હોય તો જનતાનો

સાથ તેમને મળી શકે, નહિ તો ન મળે. પરંતુ નાઝી નેતામાં તો હિટલર સિવાય કાંઈ એવો નેતા નથી જે સુખસુખવડની ચિંતામાં ન હોય તેઓ હરોશાં રિપાર્ટન વીરોની જેમ વેલવ-વિકાસને ત્યાજ્ય ગણવોનો દાંડ કર્યા કરે છે પરંતુ એક દરજ્જાથી પણ ઓછા સમયમાં તેમણે પોતાને માટે જે અશ્વર્થમયી અવકાશપુરીનું નિર્માણ કર્યું છે તે જોઈને એક દિવસ જનતાની આંખ અવશ્ય ખૂલશે. જનતા પોતાનાં ત્યાગ અને બહિષ્કારનું આહુ પરિણામ કદી સાંખી નહિ શકે અને તુરંત જ નાઝી સરકારને કામોડાળ કરી મૂકનાર બળવા અને અસતોષની આગ એક દિવસ સળગી બેઠી સાચું પૂકો તો તો જનતામાં અસતોષની ચિનગારીઓ દેખાઈ રહી છે અને એવા લોકોની સંખ્યા વધતી જ જાય છે. તેઓ હિટલરના સ્વખતા વિશેષી બનતા જાય છે. જનતાનો આજનો વિરોધ માત્ર નાઝી સરકારની લાવના પર નથી પરંતુ હિટલર અને તેની નાઝી-પાર્ટીની હાલની નીતિ પર જ તેની જાણપટ્ટરી છે.

ગરોબોની આ વિરોધીઓ પર કરડી નજર હોવા છતાં લગભગ એક કઝન નાઝી-પાર્ટીની વિરોધી એવી સમિતિઓ શુભ રીતે કામ કરી રહી છે હાજરની સંખ્યામાં આના સભ્યો છે અને એના કાર્યકરોની પ્રણાલી પણ ભારે પ્રભાવશાળી છે.

એક બાલુ નાઝી નેતાઓનું અશ્વર્થ અને બીજા બાલુ સાધારણ જનતાની આવી ગરીબી કે જેની પાસે પોતાની જરૂરિયાત માટે એક લીલુ કે સંતરા ખરીદવાના પૈસા પણ ન હોય. જનતા અને નેતા વચ્ચેની આ ખાઈ વધારે દિવસો શું ટકી શકશે? એક દિવસ એ સવળા બેંચા રાજમહેલો જેમાં જનતાનાં તપ અને ત્યાગનાં ફોનો અજાતો એકઠો કરવામાં આવ્યો છે તે અંદરઅંદરના કંઠડા અને બળવાના પ્રયત્ન આધાતથી જાગીદોષ્ટ થઈ જશે.

ફ્રિટ્ઝ માર્શલ મોરિંગ પોતાના વિશાળ વૈભવને લીધે પ્રજામાં 'ગોટા આગામી' નાનામથી ઓળખાય છે. તેની રહેણીકરણી જારથી પણ ચડી જાય એવી

લાભકાર છે. સ્વીડન સિવાય પણ ચાર બીજા રચનામાં તેણે પોતાની મિલકત બનાવી દીધી છે. જે અકિત પાસે પાંચસો મુદ્દા હમેશાં રહેતા હોય તેને સાધારણ માણસ કેમ કહેવાય? ઈંગ્લંડના પ્રધાનમંત્રી મિ. એમ્બરલેઈનની આમદાનીમાંથી કાઢી આવે કંઈ ન કરી શકે. ગયા માર્ચ માસમાં ઈટાલીની મુસાફરી સમયે જેણે એનો એ ઠાઠ દેખ્યો હતો તે જ એના અંતર્યામી જીવનનું કાંઈક અનુમાન કરી શકશે. એની ટૂનમાં એક લોબનનો ડબો, ત્રણ સામાનના ડબા અને દસ તો કાચ હતા. આઠ સેક્રેટરી એની સાથે હતા, અને ચાર દાસીઓ લેડી ગોરિંગની સેવા માટે હતી. આ સિવાય જસસો અને રક્ષકોનો એક દરતો! એક નાઝી નેતા પાસે આટલો વેશવ? આઠ વરસ પહેલાંના સાધારણ લશ્કરી, પેન્શન અને પેરે-ગટના ધધામાંથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો ગોરિંગ આજે આટલો સંપત્તિશાળી કેવી રીતે બન્યો? આવા પ્રશ્નો જર્મનીની ભૂખી જનતામાં એક દિવસ ચોક્કસ અસતોષ ફેલાવશે.

ડૉ. ગોએટ્સ સન ૧૯૩૨માં એક સાધારણ સ્થિતિનો માણસ હતો, પરંતુ આજે તો એ પણ એક સુંદર રાજમહેલ જેવા મકાન ઉપરાંત એક મોટી મિલકતનો સ્વામી છે. બર્લિન પાસેના એક ગ્રીક નામના દ્વીપને ખરીદીને તેણે ઘણી સુંદર જગા બનાવી દીધી છે.

આ પ્રકારનું વાતાવરણ જર્મન જનતામાં અસતોષ ઉત્પન્ન કરી રહ્યું છે અને તે પોતાના નેતાઓ પર આસેપણુકત પ્રશ્નો પણ કરવા લાગ્યા છે. નીચેના બનાવથી આ વાતને ટેકા મળે છે. એક નાઝી નેતાએ જર્મનીના કાઈ રચાનમાં ૫૦૦૦૦ માર્કસના ખર્ચે એક સુંદર મકાન બનાવ્યું. એક રાત્રે કાઈ પાડોશીએ તે મકાન પર એક નોટીસ

ચોટી. એમાં મોટા મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું: “મિ. હરમેન, ૫૦૦૦૦ માર્કસ તમારી પાસે ક્યાંથી આવ્યા?” સવારે નોટીસ બોઈને નાઝી નેતા ખૂબ ગુસ્સે થયો ને તેણે નોટીસ ચોડનારની શોધ માટે પયાસ હમ્પર માર્કસનું ઇનામ તબેરે કર્યું. પરંતુ બીજે જ દિવસે મકાન પર તેણે એક બીજી નોટીસ બોઈ જેમાં લખ્યું હતું કે આ પયાસ હમ્પર માર્કસ તમે ક્યાંથી લાવ્યા?

જનતાના વિરોધનું એક બીજું ચિહ્ન વિગેનામાં પણ દેખાયું. “એક ગુપ્તધ્વજ, એક જનતા, એક દેશ” એવો નાઝી લોકોનો જે પોકાર છે તેની વિગેનામાં પોસ્ટર માર્કિત થોડા દિવસો પહેલાં મળત. ઉત્સાહમાં આવી હતી. પોસ્ટરમાં લખ્યું હતું: “એક રાષ્ટ્રધ્વજ, એક જનતા અને દિવસમાં માત્ર એકવાર બોજન”. જનતા અને નેતાઓની સ્થિતિમાં અને આદર્શમાં દિવસે દિવસે જે અંતર વધતું ગય છે તેને લીધે હિટલરી મહત્વાકાંક્ષા ઘણી સંકાશીલ બની ગઈ છે. અને કદાચ આ જ કારણોથી તેની દૈવ શ્રદ્ધા પણ ઢીલી થતી ગય છે. પોતાના રાજનૈતિક સ્વપ્નને તે જેટલી ઉતાવળથી અમલમાં મૂકવા ઇચ્છતો હતો તે ન મૂકી શક્યો એટલે જ કદાચ તેને હવે કાંઈક માનસિક અસાંતિ થઈ છે. કાણુમરનો વિદગ્ધ હવે તેને સજ નથી. વીજનિક વેગથી તે પોતાની ચોજનાઓને પાર કરવા ઇચ્છે છે. તેની વાણીમાં જળ છે પરંતુ નિરાશા કાંઈક વધી ગઈ છે એટલે આ પરિસ્થિતિથી વ્યાકુળ બનીને તેણે થોડા દિવસ પહેલાંના લાપણુમાં એમ કહી દીધું કે તે પાંચ વર્ષથી વધુ જર્મનીનું શાસન નહિ કરી શકે. આમ આશા-નિરાશા વચ્ચે જર્મનીના ભાવ્યવિધાતાનું સ્વપ્ન બૂલી રહ્યું છે. તેની મહત્વાકાંક્ષા પૂરી થાય છે કે નહિ તે બોઈએ.

કેટલાક લોકોનું જીવન ધીરુ હોય છે. કેટલાકનું બેંક-અંબીર હોય છે. ધણી

ખરા લોકોનું જીવન સંકુચિત હોય છે, થોડાક લોકોનું જીવન વ્યાપક-વિસ્તારિત હોય છે. કેટલાક લોકો ચાલુ કાલ માટે જીવતા હોય છે અને કેટલાક ઉદાર મહાત્માઓને એક પેઢી જ એક-સણ જેવી લાગતી હોય છે. પણ આ બંધાને પોતાના જીવનને માટે થોડી ધણી તૈયારી તો કરવી જ પડે છે. પોતા-પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જીવન કાર્યક્ષમ, સમૃદ્ધ, સંપૂર્ણ અને કૃતાર્થ કરવા માટે જે કંઈ તૈયારી કરવી પડે તેનું નામ શિક્ષણ.

એ રીતે નોંધ્યે તો મનુષ્યનું શિક્ષણ તે જન્મ છે તે પહેલાં જ શરૂ થઈ જાય છે. માતાપિતાના સરકાર ગર્ભાધાન સમયે મળતાં માતાની પેટમાં જ તે વધવા લાગે છે અને તેની સાથે જ શિક્ષણનો આરંભ થઈ જાય છે. માણસ ઘરડો થઈને છેક ક્ષીણ થઈ જાય છે તોપણ તે કાલે કાલે કંઈક ને કંઈક સંસ્કાર મેળવતો જ હોય છે અને કાંઈક બાબતમાં પોતાની યોગ્યતા વધારતો જ હોય છે. તેમ જ સમગ્ર જીવનમાં પોતાના સંસ્કાર કાંઈક ને કાંઈક રૂપે સમાજમાં તે ફેલાવતો રહે છે. પુનઃજન્મમાં જાનનારા આપણે માનીએ છીએ કે એક જીવન એટલે જ પછીના જીવનની પૂર્વતૈયારી. જાતમાં જે કંઈ અનુભવ લઈએ છીએ કે કંઈક છીએ તે સર્વ આપણાં અધ્યયન અને અધ્યાપન હોય છે. વિદ્યાર્થી પણ પોતાનો અનુભવ અને પશ્ચિમ શિક્ષકોને અને વડીલોને શીખવતો હોય છે સર્વ જો વ્યાપાર ગાલી રતો છે તેનું જો કંઈ મહત્ત્વ હોય તો તે આ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જ. સાંખ્ય, યોગ, વેદાંત આદિ છ કે છસો, ગમે તેટલાં દર્શનો

લાલે હોય, પણ સર્વ જીવનમાં અને વિશ્વમાં વ્યવસ્થા આણનાર કાંઈ એક સાર્વભૌમ દર્શન હોય તો તે શિક્ષણદર્શન છે.

‘જીવનના સર્વ પ્રશ્નોનો જે ઉત્તર આપે, સર્વ પ્રશ્નોનો જે છટી પાડે, સર્વ ઘટનાઓનો જે ખુલાસો કરે, જીવનના ઉદ્દેશને નિશ્ચિત કરી તે ઉદ્દેશ પ્રમાણે ચાલવાની જે શક્તિ આપે, અને સર્વ જીવનરહસ્યને ખુલ્લું કરીને અર્થે જીવનનો જે સાક્ષાત્કાર કરાવી આપે તે દર્શન’, આ વ્યાખ્યા જો ખરાબર હોય તો જીવનવ્યાપી શિક્ષણ એ એક સાર્વભૌમ દર્શન છે. છતર સર્વ દર્શનોનું તે શિરોમણિ છે અને અંતમાં તેનો જ વિજય છે એમાં શંકા નથી.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં જન્મભર જે કંઈ ચાલે છે તે શિક્ષણ જ છે એમ કહેવું પડશે. અને તે ખરું પણ છે. તોપણ જે કાળે સર્વ શક્તિ અપરિપક્વ પણ વધવા લાગેલી હોય છે અને જે કાળે સામાજિક જવાબ-દારીનો વિકાસ હજી થવાનો હોય છે તે કાળ જ શિક્ષણનો કાળ ગણાય છે. એ કાળ જે પ્રમાણમાં થોડો તે પ્રમાણમાં એ થોડા સમયમાં સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ વધારેમાં વધારે કેવી રીતે ઠાંસવી અને ગજાનથી કે અગોચર શિક્ષણથી ચનાઈ નુકસાનો કેમ ટાળવાં તે શોધી કાઢવા તરફ જ સમાજજીવોનું લક્ષ્ય લાગેલું હોય છે.

શિક્ષણ એટલે જીવનસાફલ્યની પૂર્વતૈયારી. એ વ્યાખ્યા જો ખરી હોય તો શિક્ષણ લેનાર વ્યક્તિની શક્તિ, તેનો સ્વભાવ, તેની પાતંગ, તેની રૂચિ, વ્યક્તિ-ગત મુલ્યદોષ—એ સર્વનો વિચાર કરવો નોંધ્યો. અને જે અસંખ્ય વસ્તુઓ મળીને સંપૂર્ણ જીવન બને છે તેનું તારતમ્ય પણ જોવું નોંધ્યો. બધી જ સારી

અથવા મહત્વની વસ્તુ સરખા મહત્વની નથી હોતી, અને જ્યારે બધું સાધનાનું બની શકતું નથી ત્યારે કેટલીય સારી સારી બાબતો ગૌણ હોવાને કારણે છોડી દેવી પડે છે.

જુદે જુદે યુગે જુદી જુદી વિદ્યાકલાનું વધતું ઓછું મહત્વ હોય છે. સર્વત્ર ધર્માધર્મ હોય તે વખતે જે પ્રકારનું શિક્ષણ આવશ્યક હોય તે જ શિક્ષણ શાંતિના કાળમાં ઓછા મહત્વનું કરે છે. સદરાના રણમાં જીવનસાક્ષીની એક પ્રકારની તૈયારી કરવાની હોય છે અને પ્રશાંત મહાસાગરના બેટમાં જુદા જ પ્રકારની રાજયુતાનામાં એક પ્રકારની અને સુખલા સુકલા બંગ્લોમાં અન્ય પ્રકારની. કાશ્મીરમાં એક પ્રકારની અને ફેરણમાં બીજા પ્રકારની. લોકોની જરૂરિયાત અને આકાંક્ષાઓના વિચાર કર્યા વિના, દેશ-કાશ-પરિસ્થિતિના વિચાર કર્યા વિના, જે શિક્ષણક્રમ આંધ્ર કાશ્વમાં આવે તો તે બધું જ નીવડવાનો, એટલું જ નહિ પણ અનર્થકારી પણ નીવડવાનો. આપણે ત્યાંની શિક્ષણ-પદ્ધતિ પહેલાં પાછાણી પદ્ધતિની હતી. કર્મકાંડ, ન્યોતિય, મતવૈકલ્ય—એને જ પ્રાધાન્ય હતું. એમાં કેઈક ફેરફાર કરી ધનુર્વેદ વધાર્યો એટલે ક્ષત્રિયનું શિક્ષણ ચલ્યું.

સંગીત, વૈદક, જુદારી-સુતારી વગેરે વિદ્યાઓનું જ્ઞાન, વડીલો પાસેથી કે તે તે કળાના ઉસ્તાદો પાસેથી જેનું મળતું તેનું લેતા. નેહન કરતું અને કરીને જોતું એમાં સર્વ શિક્ષણકલા આવી જતી. રાજ્યના એ એક સંઘમાં યુરુતો ઉપદેશ સાંભળવો અને એમની સેવા કરવી એ બંને આવી જતાં.

આપણું આજનું શિક્ષણ સરખાતમાં કારકુનના પેવાનું હતું. જાણતું પાંચતું અને દિસાજ કરવા એ જ આ શિક્ષણનાં મુખ્ય અંગ હોય છે. અંક અને લિપિ એ બે જ એ શિક્ષણનાં આધાર. બ્રજગિણાત લોકોએ છાયામાં બેસીને આંકડા ગણવાના, ઓપડા લખવાના અને જીભથી હુકમ છોડવાના—એટલા જ કામની એમને ખબર હતી. કોઈ પણ ફેંકાણે કામ ચાલુ હોય એટલે એમના કામ ગંભીરપણે કબર ઉપર મૂકેલા જ નજરે પડવાના !

પણ હવે એ નહિ ચાલી શકે. આંકલિપિનો યુગ પાછળ પડી ગયો છે અને હવે તક્ષણી અને તર્ક ના દિવસ આવ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં બ્રજગિણાત અને શાખીન લોકોનાં ધરોમાં પણ તક્ષણી અને તર્ક રહેતાં અને વપરાતાં હતાં એવા પુરાવા મળે છે.

ગણિત શીખવાથી દિસાજ કરતાં આવડે, એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધશક્તિ તોવ બને અને અગ્રહ અનુમાન કેમ કંડાય એ કળામાં પણ માણસ નિપજાત બને એવું કહે છે. અને શિક્ષણક્રમમાં ગણિતને શાખવાનો મુખ્ય કારણ એ જ ગણાય છે. આજે વસ્તુ ગણિતથી સધાય તે વ્યાકરણથી પણ સધાય છે. વાક્યોનાં અને ભાષાનાં રૂપ ધ્યાનમાં આવતાં સંજ્ઞ કેમ બને છે, તેનો પ્રયોગ કેમ કરાય છે, શબ્દોના પરસ્પર સંબંધ કેવા હોય છે ઇત્યાદિ બાબતો ધ્યાનમાં આવવાથી શુદ્ધિને શાસ્ત્રીયતાનું વક્ષણ મળે છે અને એમ કેળવાયેલી શક્તિ જીવનમાં ઉપયોગી બને છે.

જે કાર્ય વ્યાકરણ કે ગણિતથી થાય છે તે જ પ્રમાણશાસ્ત્ર કે તર્કશાસ્ત્રમાં શીખવાથી થઈ શકે. એથી પણ અનુમાનની વેધકતા, તર્કની સચોટતા અને કાર્યકારણસંબંધની દૃઢતા કેળવાય છે.

શુદ્ધિને તેજસ્વી કરવા માટે ગણિત વાપરો, વ્યાકરણ વાપરો કે તર્ક વાપરો—સાધન ગમે તે લો, એક જ સાધ્ય આ ત્રણે સાધે છે.

બ્રજગિણાત શિક્ષણના પુરસ્કર્તા એમ માનીને ચાલે છે કે શુદ્ધિના વિકાસનાં આ ત્રણ જ સાધનો છે. પણ એમાં એમની ખૂબ થાપ છે. સુતારી, જુદારી વગેરે કાર્ય પણ ઉદ્યોગ લાઈએ અને તે પદ્ધતિસર શિખવાય તો તેમાંથી ઉપરના પ્રકારનું શિક્ષણ મળતું જ નેહંએ. ઉદ્યોગ શીખતાં જે શુદ્ધિવિકાસ થાય તે સંજ્ઞવિસ્તારના શિક્ષણથી થતા વિકાસ કરતાં જરાયે ઓછો નહિ હોય. સાહિત્ય, વ્યાકરણ આદિ

૧. તક્ષણી એટલે સુતારી એબર વાંસલો.

૨. તર્ક એટલે તક્ષી કે ત્રાક.

વિષયો સેક્ટો વર્ગ સુધી શિક્ષણના સાધનો તરીકે વપરાતા હોવાથી તેના અધ્યયનની દેખ પડી ગઈ છે કાશ, વ્યાકરણ, અવકાશ, છદ આદિ સાધનમયો તૈયાર થયા છે શિક્ષણનો કમ પણ રૂઢ થઈ ગયો છે પ્રત્યેક વિભાગના પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ કરવામાં આ-આ છે આ જ પ્રકાર ને સુતાર લુહાર, કુહાર, વણકર વગેરે લોકોના ઉદ્યોગોને લાગુ પાડવામાં આવે તો ત્યાં પણ પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ અને કમીકરણ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ત્રિવિધકરણમાં જ અર્થશિક્ષણનું મહત્ત્વ આવે નવ્ય વિવન કેઈ પણ હોય, પગિલામ લાવવાનું એ પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ, કમીકરણ અને પરસ્પર સંબંધોના નિયમીકરણમાં જ તો પડી જીવનમાં જે વિષયનું મહત્ત્વ સર્વથી અધિક અને વ્યાપક તે જ વિષયનો આધાર લઈને જ, જનતાનું સર્વશિક્ષણ કાન ચલાવવું ? મિકેનિક્સ, સુતારી, લુહારી ઇત્યાદિ યાંત્રિક કલા, પદાર્થવિજ્ઞાન, ગણિત આદિ ભૌતિક શાસ્ત્રો વગેરેનો ઉપયોગ કરીને ભૌતિક વિકાસ સાધવામાં આવે તો શિક્ષણ પૂર્ણપણે મળે અને આજીવિકાની પાસું તૈયારી થઈ જાય કેવળ શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ જોતા થે હુન્નમનક શિક્ષણ અધિ- વાસકારી છે ગણિત, વ્યાકરણ તર્ક, કવિતા આદિ વિષયો જાણુ તો મનને કેળવે છે, પણ એવાથી ઉદ્ધિયો કેળવતી નથી એથી કાનડું, ઉદ્ધિયો કેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા મન ધણે ભાગે એણું કેળવાય છે આ માટે શિક્ષણનો આધાર, શિક્ષણનું સાધન અથવા વાહન શાબ્દિક ન સેતા ઔદ્યોગિક લેતું એવું જગતના શિક્ષણવિસા રહેા હવે કહેવા લાગ્યા છે, અને આ નવું શિક્ષણ જ વિગટ જનતાને અધિક અતુરૂણ છે એમ દેખાય છે પુરતકિયા શિક્ષણના હાથ ન્યા હેડા પડ્યા છે ત્યા ઉદ્યોગપ્રધાન શિક્ષણે યશ મેળવ્યો છે

૨

આજે સમાજમાં રપટ મે વર્ગ પડેલા દેખાય છે—અમણવી અને પરાપણવી પરાપણવી લોકોએ પોતાનું સ્વરૂપ દોષાવતા પોતાને માટે જીલ્લિજીવી એવું સરખારખ ગૌરવવાણુ નામ ધારણ કર્યું છે

પોતાના અમળના પરસેવાએ પોતાની આજીવિકા ચલાવનારા લોકોને જે ગૌરવવણુ નામ અપાતુ નેઈએ—હલાલખોર—તે મિયારા સર્વશ્રેષ્ઠ પણ દનિત સમાજસેવક ભગીને લાગુ પાડાય છે—અને પરાપણવી લોકોને માટે જે વિશિષ્ણ થોજ હતું—હગમખોર—તે કેવળ એક ગાળ—અસઝકારી લોકના મોઢાનો જ શબ્દ બની ગયો આજનું શિક્ષણ પરા પણવી લોકોની દૃષ્ટિએ ગયાણુ છે કાષ્ટિક દાદા પોતાના પીંચને જરૂર કહેતા હશે, ‘કઈકે શીખ, નહિતગ પછી ખીજના નેઝા સાફ કરવા પડશે.’ એમના કહેવાનો લાવ રપટ કરવો હોય તો એમ કહેવાય કે, ‘જો થોડું લાચરો હોઈશ તો તારા નેઝા તારે સાફ નહિ કરવા પડે પણ તારા નેઝા સાફ કરવા ખીજને મખી રાકીશ’ ખીજના નેઝા સાફ કરવા અથવા પોતાના ખીજ પાસે સાફ કરાવવા એ બે જ પદ્ય સમાજમાં દેખાય છે અને કહીએ છીએ કે કાષ્ટિકી ઉપર પણ ખીજના નેઝા સાફ કરવાપણુ આવે નહિ અને કેઈ ખીજ પાસે પોતાના નેઝા સાફ કરાવવા નેટલો એટી અથવા પાગળો બને નહિ સમાન દરજ્જાના લોકો એકએકના નેઝા સાફ કરી દે તેમાં કઈ જોડું નથી, સમાન દરજ્જાના લોકોમાં ગ્વાવનબન પણ શોભે અને પરસ્પરાવનબન પણ શોભે અને તેમાં પણ નવ્ય રવાવનબન શકય હોય ત્યા પરસ્પરાવનબનની ચૂચાણુ જીબી કરવી નહિ. સામાજિક જીવન એટલે જ પરસ્પરાવનબન એ ખરું પણ જોગદાર સ્વાવનબનની વૃત્તિના પાયા પર જ પરસ્પરાવ લખનની સામાજિક ઈમારત ચણી શકાય છે

‘નિર્જીવ હિ સમ છલ’, આતુ જે છલ્લાનું વર્ણન ગીતામાં કર્યું છે તેનું રમણ કરીને આપણે નિખાપ અને સમાનતામૂલક જાહીગમાજ રચા પન કરવાનો છે કાગણુ, આ જ પાયા પર જગતની શાંતિ અને આદોહતી રચાવના કરી શકાવાની છે દેવે માણુઓને સર્વોદ્ધૃત વર—મનુષ્યાય દિતતમ—આવો આપ્યો છે ‘Under the sweat of thy brow thou shalt earn thy bread’

વર્સાઈલ્સના કરારો અને તેનાં પરિણામો

શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્યાંસ

આ જાતી વીસ વરસ પૂર્વે વર્સાઈલ્સની સંધિ થઈ એ પહેલાંનાં સામાન્ય વરસ દરમિયાન જંગો અને ખાસ કરીને યુરોપે મહા-યુદ્ધનો પૂરો અનુભવ લઈ લીધો હતો. યુદ્ધની ચાતના-ઓનો પાર નહોતો. અગાઉ કદી ન થયેલું એવું એ યુદ્ધ હતું. એમાં ઊતરેલાં રાજ્યોનો સમૂહ ધણો મોટો હતો. એમાં થયેલ માનવસંહાર અજણિત હતો. સંપત્તિના નાશનો સુમાર નહોતો, અને આપકતા પણ વિશાળ હતી. એ યુદ્ધને પરિણામે ધનપતિઓને ઘેર ટકરાળો ખૂલી હરો, રાજકારણી પુરુષોએ પોતાને માથે એક એક ધરાકલગી વધારે ચડાવી હરો, પણ સામાન્ય જનસમૂહ તો ભોગવતી પડેલી ચાતનાઓથી ખિલકુલ કંટાળી ગયો હતો.

સામાન્ય ગણતરી પ્રમાણે લગભગ ૮૦ લાખથી એક કરોડ સુધીની સંખ્યા તો રજૂમેદાનમાં મરણ પામી ચૂકી હતી, અને એ પણ વસ્તીના જુવાન વર્ગ અને પુખ્ત ઉમરવાળો વર્ગ. એનાથી ઓછામાં ઓછી બમણી સંખ્યાના લોકો અપંગ થયા હતા. કાંઈએ આંખ ગુમાવી હરો તો કાંઈએ પગ, કાંઈએ હાથ તો કાંઈએ કાંઈ બીજા અવયવ. યુદ્ધની માનસિક અસર પણ એટલી જ ખરાબ હતી. ઘણા માણસો ગાંડા થઈ ગયા હતા. માનસિક આધાતોનો કાંઈ સુમાર નહોતો. સામાજિક અસરમાં સમાજમાં યુવાન પુરુષવર્ગ નાશ પામવાથી અનેક પ્રકારની અન્ય-વસ્થા જન્મી હતી; રોગો પણ એસુમાર વધી પડ્યા હતા. આમ અનેક દિશામાં જંગો યુદ્ધનાં કડવાં પરિણામોનો પૂરો અનુભવ કર્યો હતો.

હારેલા દેશો તેમ જ જીતેલા દેશો બન્નેને સરખું જ ભોગવવું પડ્યું હતું. યુદ્ધમાં અને યુદ્ધને ભોગવવો પડેલો ભૂખમરો, રોગચાળો બધાને અંજી લગભગ અડી કરોડ માણસોનો નાશ થયો. રશિયાની સ્થિતિ

ઘણી કઠોડી થઈ હતી. પોલાંડમાં તો લોકો ધાસ ખાવા સુધીની સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા. આસ્ટ્રિયા-જર્મનીના ગરીબ લોકોને ખાવાના સાંસા પડ્યા હતા; અને સર્વિયા જેવા નાના દેશમાં પુરુષવર્ગનો અર્ધો ભાગ મરણ પામ્યો હતો, અને કુલ વસ્તીના ત્રીજા ભાગને ક્ષયરોગ લાગ પડ્યો હતો. ફ્રાંસની ભૂમિ ઉપર યુદ્ધ થયું હતું, તેનો સંપત્તિનો અને મનુષ્યોનો વિનાશ પણ એટલો જ થયો હતો. ઇટાલીની સ્થિતિ પણ એનાથી વિશેષ સારી ન કહેવાય. ખાધા-ઓરાકાની-પોષણની તંગીની અસર હિંદુસ્તાન ઉપર પણ પડી હતી અને ઈન્ડુએ-ચીની અસર તો ૬૦ લાખ માણસો તો માત્ર હિંદમાં જ મરણશય્ય થયાં હતાં.

મહાયુદ્ધની આ બધી ચાતનાઓમાંથી ઊગરવા અને સાંતિ મેળવવા મનુષ્યજાત ઝંખી રહી હતી. આ ધાતક દુનિવાને બદલે કાંઈ નવી દુનિયાની રચના થવી જોઈએ એવી એક પ્રબળ ઇચ્છા માનવજાતના હૃદયમાં રમી રહી હોય તો આશ્ચર્ય નથી. અને એ નવી દુનિયાની અરપટ ઝાંખો રશિયાના લોકોએ લેનિનમાં રપટ યતી જોઈ. પશ્ચિમ યુરોપના લોકોએ અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનમાં એ ભાવનાઓને રપટ યતી જોઈ.

યુદ્ધવિરામ અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનની મધ્યસ્થીથી થયો હતો. જર્મનીએ પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનનાં ભાષણો અને તેમાં ઉચ્ચારેલ સિદ્ધાંતો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સંધિ કરવાની કબજાત આપી હતી. પણ ત્યાર પછી તો એક પછી એક એવા સંજોગો બન્યા કે જર્મનીએ સત્ત્વર હાર ખાધી. તે છતાં અમેરિકાની મદદ વગર પશ્ચિમનાં પ્રજાનંત રાજ્યો સર્વનાશમાંથી બચી શક્યાં નહોત કે કેમ એ શંકા છે. અમેરિકા માનવતાના હિતને ખાતર, નવી દુનિયાના સર્જન ખાતર, નાની પ્રજાઓના રક્ષણ ખાતર

યુદ્ધમાં બિનચૂંકાવેલું. અને તેથી જ્યારે વર્ગોદ્ધિસની સધિની વારાધારો રાષ્ટ્ર ચર્ચ સારે વિદસનના વિચારોની હાથ એમાં નોંધે શકાય છે. પ્રેમ વિદસનનાં લાપણી અને તેના પ્રખ્યાત ૧૪ મુદ્દાઓએ યુદ્ધને અંતે ચનારા દુનિયાના નવા સર્જનની આગાહી કરી હતી અને તેના તરફ દુનિયા ખીટ મારી રહી હતી.

અમેરિકા યુદ્ધમાં બિનચૂંકાવેલું તે પહેલાં જો મહિના આગાઉ પ્રેસિડેન્ટ વિદસને લાપણી આપતાં કહ્યું કે—

“હું માનવજાતિ તરફથી અને આપણા જેવાં તટસ્થ રાજ્યો—જેમાં દિતો નિરંતર જોજમાયા કરતાં હતાં તેમના તરફથી બોલ્યો હતો...અને પહેલો તરફથી મને જવાબો મળ્યા છે....વર્તમાન યુદ્ધને અંત આવે એવા, શાંતિની સ્થાપના કરી શકાય એવા સંજોગો મને જણાય છે...યુદ્ધવિરામ માટે જો કંઈ વારાધારો થાય તે બધી વારાધારાનું એક પરિણામ તો અચૂક આવતું જ નોંધે છે કે જેમાં બધી પ્રમુખ શક્તિઓના એક સંઘ સ્થપાય અને એને પરિણામે આજના જેવી આપત્તિની કદી પણ પુનરાવૃત્તિ ન થાય. યુદ્ધને અંતે જો સધિ થશે, અને જેના પાછળ માટે આપણે બાંહેધરી આપ્યું, તે એવા પ્રકારનો હોવી નોંધે છે કે જેને માટે બાંહેધરી આપવાનું મોખ હોય, અને જેને ટકાવી રાખવાનો અર્થ હોય. એ સધિ યુદ્ધમાન રાષ્ટ્રોના તાત્કાલિક ઉદ્દેશો પૂરા કરનારી કે પ્રજાગત દૂકા સ્વાર્થોને સંતોષાતી અદ્યતન નહિ હોય એ એવી સધિ હશે કે જેને સમસ્ત માનવજાતિ આપકારશે...જગતની ભાવિ શાંતિ અને નીતિના જે પ્રશ્ન ઉપર આધાર છે તે પ્રશ્ન તો એ છે કે ચાલુ યુદ્ધ એક ન્યાયી અને રાષ્ટ્રીય શાંતિની સ્થાપના માટે છે કે શક્તિઓની નવી સમતુલા (Balance of Power) સ્થાપવા માટે છે? જો માત્ર નવી સમતુલા સ્થાપવા માટે જ આ યુદ્ધ હોય તો તેને ટકાવી રાખવાની બાંહેધરી કાણ આપી શકે? મુશ્કેલીમાં તો શાંતિ—સંતુષ્ટિ હશે તો જ રિયક્તા આવશે... વિનયનો અર્થ તો વિજેતાએ હારેલા ઉપર ટોપી બેસાડેલી શાંતિ છે. એ તો અપમાનન મને, અધિત હલ્લે, નફરતે રવીકારેલી શાંતિ હશે

અને તેનાં સમરણો એટલાં નીમ હશે કે જેને પરિણામે સ્થપાયેલ શાંતિ રાષ્ટ્રીય પાયા ઉપર સ્થાપેલી નહિ હોય પણ રેતી ઉપર સ્થાપેલી હશે. સમાન પ્રમથોની વચ્ચે સમાનતાના ધોરણે સ્થપાયેલી શાંતિ જ ગિરરયાથી ટકી શકશે....

“કાંઈ પ્રમથને ખીટ પ્રશ્ન ઉપર પોતાની સત્તા ટોપી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવો ન નોંધે. દરેક પ્રમથને પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા કે રાજ્યનીતિ નક્કી કરવાનો અધિકાર—આત્મનિર્ણયનો (Self-determination) અધિકાર હોવો નોંધે. અને એ માટે જ જવાબ કાંઈ પ્રમથને વચ્ચે અડચણ ન નાખવી નોંધે. નાની પ્રમથ કે મોટી પ્રમથ બધીએ સાથે સારે જ એક ધીમથી ર્ધા વગર પોતાને માટે પ્રગતિ સાધવી નોંધે.

“...અમેરિકન પ્રમથના આ સિદ્ધાંત છે. અને આ સિદ્ધાંતો આતર જ આપણે જે કંઈ વેઠતું પડે તે વેઠે. આ જ સિદ્ધાંતો માનવતાના સિદ્ધાંતો છે અને તેનો જ વિજય થવો નોંધે.”

ત્યાર પછી અમેરિકાને યુદ્ધમાં બિતરવા માટે આમ્રહ કરતાં જો લાપણી વિદસને આપ્યું તેમાં તેણે કહ્યું—

“દુનિયામાં પ્રજાગત સ્થાપી શકાય એને માટેની શાંતિ અને સહીસલામતી સ્થપાવી નોંધે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્યના મજબૂત પાયા ઉપર સુલેહની રચના થવી નોંધે. આપણે કાંઈ આપણો સ્વાર્થ સાધવાનો નથી. આપણે કાંઈ જાતની આશા નથી, કાંઈ સુલોકા આપણે ધજગતા નથી, આપણે કાંઈ ભૌતિક લાભ પણ ઉઠાવવો નથી.”

આવા પ્રકારના ઉચ્ચ આદર્શો અને સિદ્ધાંતોથી પ્રેરાઈને પ્રેમ વિદસને પોતાની પ્રમથને યુદ્ધમાં ઉતારી હતી. અને યુદ્ધને અંતે જો નવી દુનિયાની તેણે ઝાંખી કરાવી હતી અને જેના આધારે વર્ગોદ્ધિસની વિશ્વવિખ્યાત સુલેહ ચર્ચ તે વિદસનના ૧૪ મુદ્દાઓ નીચે મુજબ હતા:

(૧) સધિએ બધી બહેર થવી નોંધે, અને બાવિષ્યમાં શુભ સધિએ બધે થવી નોંધે.

આ અને આવા ફેરફારો ઉપરાંત છ નવાં રાજ્યો જ ઊભાં કરવામાં આવ્યાં. ઓસ્ટ્રિયા-હંગેરીના સામ્રાજ્યમાંથી ઝેકાસ્લોવાકિયા ઊભું કરવામાં આવ્યું. આ એક પ્રગ્ન ધણુ વખતથી સ્વાતંત્ર્ય માટે મથામણ કરતી હતી. અને આ સંધિએ વંખતે અને યુદ્ધ દરમિયાન મસારિક અને બેનેશના પ્રયત્નો એવા સંતત ચાલુ રહ્યાં કે આખરે સંધિઓમાં આ પ્રગ્નને સ્વીકારી પ્રગ્ન સાથે બેળગીને એક નવું રાજ્ય સ્થાપવામાં આવ્યું. એવી જ રીતે પોલાંડ સ્થાપનાની હકીકત આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. બાકીનાં ચાર રાજ્યો — ફિન્લેન્ડ, ઇથિયોપિયા, લેટિવિયા અને લિથુઆનિયા — ખાસિતક સમુદ્ર ઉપર રશિયાના મુલકમાંથી કાપીને નવાં તૈયાર કરવામાં આવ્યાં.

આ રીતે યુરોપમાં મોટા ભાગનાં રાજ્યોની રાજકીય સરહદોમાં ધણે મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. એ ઉપરાંત જે અર્વાતર ફેરફાર આ બધાં કારણોને લીધે થયો તે એ કે, જૂના ત્રણ ઐતિહાસિક રાજ્યોમાં નાશ થયો — રશિયાનો શેમાનોફ વંશ, ઓસ્ટ્રિયા-હંગેરીનો હાપ્સબર્ગ વંશ, જર્મનીનો હોહેન — ઝોલર્ન વંશ અને ટુર્કીનો ઓટોમન વંશ.

યુરોપની બહારના ભૌગોલિક ફેરફારોમાં જર્મનીની બધી વસાહતો લઈ લેવામાં આવી અને આફ્રિકાની મુખ્ય વસાહતો અંગ્રેજોને મળી. જેમાં ટાંગાનિકા અને જર્મન વેસ્ટ આફ્રિકા આવી જાય છે. બાકીની વસાહતો કેચ અને અંગ્રેજોને વચ્ચે વહેંચી લીધી. પાસિફિકમાં ટાપુઓમાં જપાનને થોડાક હિસ્સો આપવામાં આવ્યો, તેમ જ ચીનમાં જે હકો જર્મનીને મળેલા હતા તે જપાનને સુપરત કરવામાં આવ્યાં.

આ રીતે આ સંધિએ પરિણામે ભૌગોલિક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા જેને પરિણામે જર્મનીનું સામ્રાજ્ય નાશ પામીને તેની વસાહતો ગઈ, તેના મુલક ગયો, ઓસ્ટ્રિયા-હંગેરીનો સંપૂર્ણ વિખેડ થયો.

સંધિઓનું બીજું લક્ષણ શત્રુસંન્યાસનું આમાં હારેલી પ્રગ્નએ લશ્કરી સમ્પત્તિ ઉપર અને મુલક-સાગમો તૈયાર કરવા ઉપર કડક અંકુશ મૂકવામાં

આવ્યો. તેમના દેશની આંતરિક વ્યવસ્થા જળવાય એટલી જ હશે તેમની પાસે લશ્કર તથા મુલકસામગ્રી રહેવા દેવામાં આવી. નૌકાસેન્ય તથા હવાઈ દળની પછુ એ જ દશા કરવામાં આવી. હાઈનલેન્ડમાં ૧૫ વરસ માટે મિત્રરાજ્યોએ પોતાનું લશ્કર રાખવાનું ફરજિયાત આવ્યું. જર્મન વ્યાપારી તેમ જ લશ્કરી કાર્ગો અંગ્રેજોને સોંપી દેવાનું કરાવ્યું. આ રીતે શત્રુસંન્યાસની રાષ્ટ્રઆત હારેલાં રાજ્યોથી ક્યાં પછી ધીરે ધીરે બાકીનાં રાજ્યોએ પણ પોતાની મુલકસામગ્રી તથા લશ્કર ધરાવવાની મેળનાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો.

ત્રીજું લક્ષણ મુલકમણ અને દંડને લગતું હતું. આ મુજબ જર્મનીએ પોતાનો વ્યાપારી વંદાણોનો કાર્ગો સોંપી દેવાનો હતો. ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ અને ઇટાલીને વાર્ષિક અમુક ટોલસા આપવાનાં હતાં. ઉપરાંત ચાર પ્રેગણ ફ્રાંસ ૧૫ વરસ પોતાને કચળે રાખે. નાશ પામેલા ભાગોને ફરી સુવ્યવસ્થિત કરવાનો બધો ખર્ચ જર્મનીએ આપવાનો હતો. બેલ્જિયમને મુલકે અંગે જે દેવું કહ્યું હોય તે પણ જર્મનીએ પોતાને માથે લઈ લેવાનું હતું. અને સિવાય દંડે જે ધણુ પૈસા આપવાનાં હતાં. ઓસ્ટ્રિયા અને બાલ્ગેરિયાએ પણ ભારે મુલકદંડ ભરવાનો હતો.

ચોથું અને મહત્વનું લક્ષણ રાષ્ટ્રસંધની સ્થાપનાનું હતું. જેમાં રાષ્ટ્રઆતમાં રશિયા અને હારેલાં રાજ્યોને બેળવવામાં આવ્યાં નહોતાં. ભવિષ્યમાં ફરી મુલક ન થાય, પણ પ્રગ્નએ પોતપોતાના અપ્રમ આપસમાં સમમનવદ્યો અને વાટાઘાટોથી ખતરે એ આશયથી આ સંધની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

વર્સાઈસની સંધિનો મુસદ્દો ત્યારે જર્મન પ્રતિનિધિઓને ખતાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે તેનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે વિસ્તરતા ચૌદ મુદ્દાઓ મુજબ આ મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો નથી. અમારા માથે અત્યંત આકરી શરતો લાદવામાં આવી છે. પણ જર્મનીનો આ અવગળાઈ સ્વીકાર્યો એવી મતોદશા તે વખતે નહોતી. તેણે તો સત્તર હાર ખાધી હતી. આખા મુદ્દો દોષ

જર્મનીનો ગણવામાં આવ્યો હતો. અને તેથી જમે તે શરતો પણ તેણે તો આપરે સ્વીકાર્યે જ છૂટકા હતા.

અને ખરેખર આ શરતો જર્મની માટે આકરી તો હતી જ. આ સધિ થયા પછી જર્મનીની શી અવસ્થા હતી, આ સંધિથી તેને શું તુકસાન થયું હતું, અને તેને માથે લાદવામાં આવેલો ભાર તે ઉપાદી શકે એમ હતું કે કેમ તે તપાસવાથી જર્મનીના વિશ્લેષકોને ખ્યાલ આવી શકશે.

ભૌગોલિક ફેરફારોની હકીકત આપણે વિમતથી જોઈ ગયા છીએ. ૧૮૭૧માં જે વર્સાઈલ્સમાં જર્મનીએ પોતાનું સામ્રાજ્ય રચાવ્યું અને જેનો જન્મતને મોપણા કરી એ જ વર્સાઈલ્સે હવે તેનાં સારાં પ્રગણાં ખાઈ પડાવી લીધાં. આલ્સાસ અને લોરેન તો પાછાં ગયાં જ. ઉપરાંત ડાઈનિ ઉપર સરહદ પહોંચાડવી એવા ફેન્ચ લોકોનો તે આઘાત હતો, પણ એ આખરે બંધ રહ્યું. ફેરફાર જે પોલાંને વીંખીને પોતાના મુલકમાં તેના ભાગ ભેળવી લીધા હતા તે જ પોલાંને હવે પોતાના મુલકમાંથી રત્નો કરી આપેલા પડ્યો. અને એ રીતે જર્મનીનો અંગ-ભંગ કરવામાં આવ્યો. ખુદ યુરોપમાં જ પોતાના મુલકના બે કટકા કરીને ત્રીજાને તેની એક ફાચર આપવામાં આવે એ સ્થિતિ જર્મન જેવી રચમાની અને શરતો પ્રજા ઝાઝો વખત સહન કરી શકે એ અસંભવિત હતું. પોલાંને આપેલો મુલક તો તેને ખાસ ખૂંચતો હતો. તેમાં તેણે પોતાના સામ્રાજ્યના ભાંગીને ભુકો થતો જોતા હતા. ઉપરાંત સ્વર પ્રાંત ૧૫ વરસ માટે ફ્રાન્સને મોંપવાનો અને ફ્રાંસ તેની આર્થિક ખીલવણી કરે એવું પણ ફરાવ્યું. આ ભાગ કાલસાથી ભરપૂર છે.

વળી પરદેશની બધી જ વસાહતો તેની પાસેથી લઈ લેવામાં આવી અને ફ્રાંસ ઈંગ્લાંડ બંનેને પોતાનામાં વહેંચી લીધી. અજાણત આ બધી વસાહતો તાલકામિક તો વહેંચી લેવામાં ન આવી, પણ તેની ખીલવણી કરવા અને એ પછત પ્રજા નવી હશે પોતાનો વિકાસ સાધી શકે એવી તેમને કેળ-

વણી આપવાનું કાર્ય આ વિજેતાઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ એ તો ઉપલક્ષિયા બહાનું જ માન હતું.

આ રીતે જર્મનીનો પોતાનો મુલક તથા તેની વસાહતો બંને તેની પાસેથી લઈ લીધાં. આ વસાહતો જર્મનીને ઝાઝો લાભ આપી શકતી નહોતી એ ખરું, ત્યાં ઝાઝા જર્મનો વસી શક્યા નહોતા, તેની સાથે જર્મનીનો ઝાઝો વેપાર પણ વિકસ્યો નહોતો- તેમ છતાં વસાહતો હોવાની એક પ્રતિજ્ઞા હતી; જર્મની કહી શકતું હતું કે અમારે પણ પરદેશમાં વસાહતો છે, અમારે પણ એક વિશાળ સામ્રાજ્ય છે. ઉપરાંત લશ્કરી દૃષ્ટિએ બહારના ભાગોમાં આવેલાં આ ચાલુઓ અતિ અગત્યનાં હતાં. અને એનાથી નવા મુલકો મેળવવાની તેમની ખ્વાહિશ હતી. પણ આ તેમની આશાઓના અને તેમની પ્રતિજ્ઞાના પણ વર્સાઈલ્સે ચૂરા કરી નાખ્યા.

આવી જ આકરી શરતો લશ્કર સંબંધેની હતી. જર્મનીનો બધ ફરી કદી બેસો થાય જ નહિ એવી સ્થિતિમાં જર્મનીને મૂકી દેવાનો મિત્રશત્રોનો ઉદ્દેશ હતો. અને તેથી દેશના આંતરિક રક્ષણ માટે તદ્દન જરૂરી એટલું જ લશ્કર તથા સામગ્રી રાખવી અને તે ઉપરાંતની બીજી વસ્તુઓ ન રાખવી તથા હોય તેને ઊંડી દેવી કે નાશ કરશે એવું ફરાવવામાં આવ્યું. આ બાબતમાં તેના ઉપર જે બંધનો લાદવામાં આવ્યાં તે તપાસતાં લશ્કરી બળ કેટલો હદ ઘટાડી દેવામાં આવ્યું હતું તેનો ખ્યાલ આવશે.

(૧) પ્રથમ શરત તો એ હતી કે ૧ લાખના લશ્કર કરતાં વધારે લશ્કર તેણે રાખતું નહિ. અમરક-લારોનો સમાવેશ આ સંખ્યામાં જ થઈ જાય. ઉપરાંત ફરિયાદ લશ્કરી તાલીમ જે બધા જર્મનોને અપાતી તે બંધ કરવામાં આવી. જેથી બધી જર્મન પ્રજા લશ્કરી તાલીમ લીધેલી ન બને. (૨) ડાઈનિનાં મુલકના બધા જ કિલ્લાઓને જર્મનોદોષત કરવા અને તે ભાગમાં હવે પછી જર્મનીએ પોતાનું કાઈ પણ પ્રકારનું લશ્કર મોકલવું નહિ. આમ કરવાનો હેતુ ફ્રાંસનો સરહદથી જર્મન લશ્કરને અમુક અંતર

દર રાખવાનો હતો, જેથી ત્યાં જર્મની તરફથી તાત્કાલિક હુમલાનો ધર ન રહે. (૩) યુદ્ધસામગ્રી બહારથી પણ મંગાવી શકાય નહિ તેમ દેશમાંથી બહાર મોકલી પણ શકાય નહિ, એવું પણ દરખાવામાં આવ્યું. તો જ સામગ્રીનાં કારખાનાં ઉપર અંકુશ રહે. (૪) લગાયક જહાજોમાંથી માત્ર ૭ જ મોટા જહાજો રાખી શકાય, ૬ નાની ડૂંગીયો રાખી શકાય તથા ૧૨ નાની ટોરપીડો-બોટો રાખી શકાય. ઉપરાંત હવાઈ વિમાનો લગકરી દૃષ્ટિએ તો ન જ રાખી શકાય. આ શરત જર્મનીની કેડ ભાંગી નાખે તેવી આકરી ગણી શકાય. કારણ મિત્રદળિયારો પ્રગ કાર્પની સામે કેમ અર્થ શકે ! (૫) ઉપરાંત કેટલીક નાની શરતો હતી કે બાલ્ટિકના કિનારે કિલ્લાઓ જર્મનીએ બાંધવા નહિ, કોલ કેનાલ દરેક પ્રગને માટે ખુલ્લી મૂકવી વગેરે (૬) છેલ્લી શરત એ હતી કે જર્મનીએ એક સમગ્રરીન રાખવી નહિ. ગયા યુદ્ધમાં સમગ્રરીનીથી જર્મનીએ જે હાહાકાર મચાવી દીધો હતો તેને પરિણામે આ શરત ઉદ્ભવી હતી.

ઉપરની શરતોનો વિચાર કરતાં જણ્યારો કે લગકરી દૃષ્ટિએ જર્મની હુરોપમાં ફરી કદી માણું ઊંચું ન કાઢી શકે એવી સ્થિતિમાં તેને મૂકવાનો મિત્રરાજ્યોનો ધરિદો રખે હતો.

આપારી દૃષ્ટિએ જર્મનીનાં જે આપારી જહાજો ઇંગ્લાંડની દરીફાર કરતાં હતાં તેમાંનાં મોટા ભાગનાં જહાજો તેણે મિત્રરાજ્યોને આપી દેવાનાં હતાં. નાનાં જહાજો થોડાંક રાખવાની તેને છૂટ હતી. જે બંધેનો હતાં તે એવા પ્રકારનાં હતાં કે લગભગ બધાં જ જહાજો બંધારેલાં તેમ જ જે ચાલુ બંધારેલાં હતાં તે મિત્રરાજ્યોને સોંપી દેવાનાં હતાં, જેમ કરવાનો આશય સમુદ્ર ઉપર માલની લાવ-જવ કરવામાં ઇંગ્લાંડની સર્વોપરીપણું જાગરી રાખવાનો હતો એ રખે છે. ઉપરાંત પાંચ વરસ મુદ્દી ૨ લાખ ટનનાં આપારી જહાજો તેણે મિત્રરાજ્યોને બાંધીને તૈયાર કરી આપવાનાં હતાં, જેનો અર્થ તેના દંડ છે ગણી લેવાનો હતો. આમ આપારો દૃષ્ટિએ સમુદ્ર

ઉપર ફરી ધણું વરસો મુદ્દી જર્મન જહાજો પોતાનો વ્યાપાર પોતાનાં જહાજો મારફત ન ચલાવી શકે એવી નજી દાલતમાં તેને મૂકી દેવામાં આવ્યું.

ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ પણ જર્મનીને સાવ અપંગ બનાવી દેવામાં આવ્યું. સંધિમાં કોતસો અને લોખંડને લગતી ક્ષત્રો એવી આકરી હતી કે જર્મની આદ્યોગિક દરીફાર પણ લવિયમાં ન કરી શકે. મહાયુદ્ધ પહેલાં જર્મની ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ પ્રથમ પંક્તિએ આવવા લાગ્યું હતું, અને ઇંગ્લાંડની દરીફારમાં તેનાં બજારો કબજે કરવા લાગ્યું હતું. તેને કાર્પ રીતે ઇંગ્લાંડ દબાવી દેવા માગતું હતું. આ સંધિમાં તેને એવી રીતે પાંગળું બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું કે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં તે આગળ આવી શકે નહિ.

જર્મનીની ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ ત્રણ બાબતો ઉપર અવલંબેલી હતી-(૧) તેનો પરદેશનો વ્યાપાર, તેનાં વહાણો, વસાહતો, પરદેશમાં મોકલેલ મૂદી ઉપર અવલંબેલી હતો. (૨) તેનાં માલ લાવવા લાઈ જવાનાં આંતરિક સાધનો અને જહાતપદ્ધતિ અને (૩) કોતસો અને લોખંડ.

તેને વ્યાપારો કાફલો કબજે કરીને અને તેની વસાહતો આંચકી લઈને પરદેશનો વ્યાપાર તો તેનો તોડી પાડ્યો હતો. કીલ કેનાલ અને તેની નદીઓ બધી પ્રગળો માટે ખુલ્લી મૂકીને આંતરિક માર્ગો ઉપર પણ જર્મનીનું વર્ચસ્વ રહેવા દીધું નહોતું. હવે ઉદ્યોગો તોડવા માટે તેનાં લોખંડનાં તથા કોલસાનાં ક્ષેત્રો લઈ લેવામાં આવ્યાં.

લોરેઈન મોટું લોખંડનું ક્ષેત્ર છે. તે ભાગ તથા સાઈલેસિયાના લોખંડ ઉપર તેણે ઉદ્યોગો રચ્યા હતા. હવે લોરેઈન અને સાઈલેસિયા જતાં અને તેમાં પણ ખાસ કરીને લોરેઈન જતાં લોખંડની બાબતમાં તેને જગ્યા ફેરો લાગ્યા. ભારે ઉદ્યોગોનો બધો આધાર આ લોખંડ ઉપર હતો. હવે એ ઉદ્યોગો ચાલુ રાખવા હોય તો તેણે પરદેશના લોખંડ ઉપર આધાર રાખવો પડે. જેથી લોખંડમાં તેમ જ કોલસામાં પણ તેને અમતું પડ્યું. સાર અને બીજા ભાગો જવાથી

કોસો પણ તેનો ઘટ્યો લાગે ઉઘોમો માટે જોટલી જરૂર લોખંડી છે તેની જ કોલસાની છે હવે તેનો નીચ લાગતો કોસો તેણે શુભાન્ધો પોણા લાગતું લોખંડ અને ત્રીજા લાગતો કોસો જતા ઉઘોમોમા જર્મની હવે પોતાના જ પત્ર ઉપર ભારે પ્રગતિ કરી શકે એ લગભગ અસંભવિત હતું આટલી મેન સાની તાણ ઉપગત બીજો કોસો તેણે અમુક વરસ સુધી કાસ, બેલ્કિયમ અને ઇટાલીને પણ આપવાનો હતો.

૩૫૯મા પણ ૫૦૦૦ એન્જિનો અને દોઢ લાખ વેગો તેણે આપી દેવાના હતા તેની નહિજો ઉપર આનંદગાંધીય કમિયનો સભવ રાખવાના હતા.

આ બધું તપાસતા ઔદ્યોગિક દષ્ટિએ જર્મનીના શા હાલ થાય એ પણ ૪ પી સકાય એવું છે મુનક ની દષ્ટિએ, ઉઘોમોની દષ્ટિએ, આપારી પ્રગતી દષ્ટિએ, વસાહતો ધગવનાર સામ્રાજ્ય તરીકે અને પ્રતિષ્ઠિત પ્રગત તરીકે-દરેક રીતે જર્મનીને એવી સ્થિતિમા ધકેલી દેવામા આ મુ હતું કે આ અપમાન અને અપકારિત જર્મની દહી બૂને નહિ, હારતો કમ કદી બૂને નહિ, વેગ લેવાનો આતશ સગતો જ ગહે.

જર્મનીને માથે લાહવામા આવેલી આ શતો ખરેખર કડક હતી અને આવી કડક શતો લાઘા પડી અવિશ્વમા કદી લક્ષ્ઠ મો જ નહિ એવી આશા ગખવી એ ફોગદ હતી એટલે આજે જે શુદ્ધ ફાની નીમ્યું છે તેની જવાબદારી ધણા લોકો વસાઈસતી સધિ ઉપર નાખે છે આમા સત્ય પણ છે તમ એ સિવાય વસાઈસલ વખતે બીજું શક્ય હતું કે કેમ એ દષ્ટિએ પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

સધિ જર્મની માટે જરૂર આટલી હતી જર્મનીએ તે વખતે જ આની સામે વિરોધ ઉપાડ્યો હતો અને આજેતો પોને પોતાને રવામા આવેલા અ વાવતો બનતો લેવા ની જ્યુ છે-એક લાકડા નનાય દૂર કરીને ફરી શાંતિ આપવા નીચ્છુ છે એમ તે જાહેર કરે છે અને તેની આ નહોતો કમનાજ લોમે તરફથી આવે સહાનુભૂતિ પણ મળી રહે છે પણ વસાઈસતી સધિ કેમ સરોગોમા થઈ હતી ?

જર્મની સપૂર્ણ હાર્યું હતું વિજેતાઓ વિજ્યના ઉન્માદમા હતા ખીજા માનુષી આત્મનિર્ણયના જાહેર કીલા સિદ્ધાંત મુજબ દરેક પ્રગ-પોલ એક, સર્ગ વગેરે પ્રગઓ-પોતે રવતન થવા માગતી જ હતી હારેમા મન્યોનો અગભગ કયો વગર આ નવી પ્રગઓને બધીને સ્વાતંત્ર આપતું તથા તેમનું સ્વાતંત્ર ટપી ગહે તેવા દરેકને સમજો. પૂરી આપતા એ અશક્ય હતું વિજેતાઓ બધી પ્રગઓની આશાઓને પૂરી પાડ્યા વગર રહો શકે એમ હતું જ નહિ, એટલે અગભગ થવાનો.

ખીજા જાગત એ હતી કે એ વખતના સરોગો મજાગણી પુરુષોને કે પ્રગઓને ગાંતિથી વિચાર નરવા દે એવા હતા જ નહિ છે. હંહી વડીએ આ છતેની પ્રગઓ મહાવિનાશમાથી બચી ગઈ હતી એટલે આ પોતાનો નજી આવેન વિનાશ તથા આજ સુધી થયેલ માનવસહાર તથા સપત્તિનો નાશ એ બધાનું મૂળ કારણ જર્મની છે એમ પ્રગના મનમા સત્ત્વર પેસી ગયું હતું અને તે સર્વથા અસત્ય પણ નહોતું પ્રશિયન લરકવાદ એ આ શુદ્ધનું કારણ હતું. આથી આ લરકવાદને અને તેના પ્રતીકરૂપ જર્મનીને સત્ત્વર રીતે દગાની દેવાની મનોહસિ એટલી બધી પ્રાગ હતી કે જર્મનો તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવામા પણ રાજગણી પુરુષો પોતાની લોખંધિતા શુભારી બેસે તેવું હતું લોકોમા મન વેર વાગવા માટે મનો લેવા માટે તનસી રહ્યા હતા અને જર્મનીને દગારી દેવાથી ફરી આ ભર બોલો નહિ થાય એવું દેશી દષ્ટિએ વિચાર્યું હોય તો તેમા નવાઈ નથી.

ત્રીજા વતુ શુદ્ધના નાશનો અનુભવ લઈ ચૂકેલા પાશ્વિસમા જ આ વાતાધારો થાનુ હતી જર્મનીનો વિનાશગર્ય હથોડાનો અનુભવ લીધેના શહેરમા જર્મની તરફ સહાનુભૂતિ પેા થાર અને લોનો મન શાંત ગહે એવી કે પના વધારે પડતી છે હજી તો પારિસમાથી શુમાડ નીકળતા હતા અને ગોળા ઓની ગચ્છી થાનુ હતી એમા મનની શાંતિની પના કેમ કરી શકાય ?

ચોથી વતુ બધા રાજગણી પુરુષો પોતપોતાના

સ્વાર્થો લઈને ત્યાં આગ્યા હતા. મુંદમાં ઊતરેલી પ્રજાએ કોઈ માનવતાના મહાસિદ્ધાંત ખાતર ઊતરેલી નહોતી. તે તો માત્ર બદાનું હતું. એ બદાના તમે તેઓને તો દરેકને પોતપોતાના સ્વાર્થો સાધી લેવાના હતા, અને જે નેતા પોતાની પ્રજાને વધારેમાં વધારે લાભ આપતી રીતે એ જ નેતા પોતાની નેતાગીરી ટકાવી રાખે એમ હતું. ફ્રાંસને આસ્વાસ અને હોરિફન ખટકતાં હતાં, ઇંગ્લાંડને જર્મનીની સમુદ્ર ઉપરની દરી-ફાર્શ અને ઔદ્યોગિક દરીફાર્શ ખટકતી હતી. જીવંતી મળતો લાભ આ બન્ને પ્રજાઓ જવા દે એવું હતું જ નહિ.

પારિસની અંદર ત્યારે આ સંધિ કરવા માટે બધા રાજકારણી પુરુષો એકઠા થયા ત્યારે તેમની મોટાદલા કેવા પ્રકારની હતી તે સભાની રુદ્ધાત અતી વખતે આખી સભાને આપકારતાં ફ્રાંસના પ્રિસિડેન્ટ પોઇકોરેએ જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તેના ઉપરથી તપ્તી શકો. તેણે કહ્યું—

“આજથી બરાબર ૪૮ વરસ પહેલાં ૧૮૭૧ના જાનેવારીની બરાબર ૧૮મીએ આફમણકારી લશ્કરે વસંતઃક્રિસના રાજમહેસમાં જર્મન સામ્રાજ્યની ઘોષણા કરી હતી. એ સામ્રાજ્ય એ કેટલે પ્રતિભા યોદાથી ખરાબેયું હતું. આ રીતે એ સામ્રાજ્ય પ્રથમથી જ અન્યાયમાં જન્મેયું હતું. એનો યોગ્ય અંત પણ આવી ગયો છે. જે નુકસાન-અન્યાય થયો છે તેને સુધારવા માટે અને ફરી એવો અન્યાય બનવા ન પામે એ માટે તમે બધા અહીં એકઠા થયા છે. તમારા હાથમાં દુનિયાનું ભાવિ રહેયું છે.”

સંધિ વખતે આગ્રહનો ખરો લેવાનો ખતિ આ બાપણમાં જ નોઈ શકીએ છીએ, અને એના ઉપરથી જ આપણા ખ્યાલમાં આવશે કે જે જાનની મનની અને આત્માજાણી રાંધિ નોઈએ એ રાંધિ આ વારાધારે દરમિયાન નહોતી. અને ન હોય એ સ્વાભાવિક પણ છે. કારણ કે બીજા જાણતા ગમે તે સ્વાર્થ હોય તોપણ મુંદમાં ઊતરવાનો અને આખી દુનિયાને ઉનારવાનો રોષ જર્મનીને પછે વધારે હતો. આસ્વાસ અને હોરિફનના ૧૮૭૧માં બોયેસ પ્રતિ

ફ્રાંસ મેળવવા તકપાપક ચર્ચા રહ્યું હતું. ૧૮૭૧માં પ્રિસિયાને હાથે ચેલ્લી દાર અને તે વખતે ખમતું પહેલું અપમાન અને ભરવો પડેલો દંડ ફ્રાંસ સહેજે ભૂલી ગય, અને તે પણ ત્યારે પોતે જીત્યું હતું ત્યારે ભૂલી ગય એ સંભવિત નહોતું. વિજેતાઓ જીતેલાને દયાવે એ તો રાજનીતિનો પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો સિદ્ધાંત હતો. ફ્રાંસની તો આકાંક્ષા એથી પણ વધારે આગળ વધેલી હતી. તેને તો જર્મનીની સરહદ કાયમ લગોલગ આવતી હોવાથી તથા એ સરહદના ગ્રમકાઓ કાયમના ચાલ્યા કરતા હોવાથી એકવાર એવો નિઠાલ કરવો હતો કે જર્મની ફરી પાછું એકું જ ન ચર્ચા રહે. અને જે તેનું પોતાનું ચાલ્યું હોય તો ફ્રાંસની સરહદ ડાઈન નદી સુધી લઈ જવાના તેને ઠોક હતા. પણ ઈંગ્લાંડના વિરોધને લીધે એમ બનતું અટકી ગયું અને આખરે ડાઈનના મુખકમાં જર્મનીએ પોતાનું સરહદ ન રાખતું એટલી શરતોથી અને થોડાક વધારે દંડના પેસાથી ફ્રાંસે સતોષ માન્યો. તે પછીનાં ફ્રાંસનાં પચાસમાં તપાસીએ તો જર્મનીની સત્તાને તોડી પાડવાના એક આશયથી જ તેણે બધાં ભરેલાં છે પણ આ સંધિ સાથે અત્યારે તેને સંખેપ ન હોવાથી અહીં ઉદ્દેશ કરવાની જરૂર નથી.

ઈંગ્લાંડને પણ પોતાનો સ્વાર્થ તો હતો જ. ઈંગ્લાંડની પ્રજાએ પણ જર્મનીને આ મુંદને માટે દોષિત ઠરાવ્યું હતું. અને તેથી નુકસાનીનો દંડ ભરી લેવા, આ મુંદ માટે મોટામાં મોટા જવાબ-દાર તત્વાર કંઈકને પકડીને ફ્રાંસને ચલાવવાની સૂઝાં બૂમ ઉઠાવી હતી. એટલે ઇંગ્લાંડનો વડો પ્રધાન મને તેટલી સમાધાનીની વાનો ઉચ્ચારવાનો પ્રયત્ન કરે તો-પણ તેનું કશું લોહો પાસે ચાલે એમ નહોતું. પરંતુ ફ્રાંસે પણ તેનું કશું લોહો પાસે ચાલે એમ નહોતું. પરંતુ ફ્રાંસે આપાર, વડાજીવડું અને ઉદ્યોગમાં પણ ઇંગ્લાંડને જર્મનીની દરીફાર્શ સદન કરવી પડી હતી. એટલે આ મુંદને પરિણામે દોરી તરીકે જે જર્મનીને દરેકી ન નાખવામાં આવે તો પછી શાને માટે અંગ્રેજ પ્રજાએ પોતાનું લેહી રેગ્યું હતું ? જર્મની ઉપર દયા તાવવા તો દરમિયાન નહિ. ઇંગ્લાંડની સમુદ્ર ઉપરની સંવંપરી સત્તાને જર્મનીએ પકડી હતી. ઈંગ્લાંડ પોતાની એ

સત્તા ફરી પ્રસ્થાપિત કરવા માગતું જ હતું. આવા અનેક સ્વાર્થોના ઘેરાયેલા ઇચ્છાઓ વડે પ્રધાન સંધિની શરતો મોળી કરવા કેમ હે ?

ઉપરાંત જર્મની સાથેના મુદ્દા દરમિયાન મિત્ર રાજ્યો જેમ જેમ ભળતાં ગયાં તેમ તેમ દરેકને કંઈક ને કંઈક લાભ્ય આપતી ગુપ્ત સંધિઓ કરવામાં આવી હતી-જે બધી સંધિઓ રશિયાએ પાછળથી ખુલ્લી કરી દીધી. પણ આ બધી ગુપ્ત સંધિઓ અને પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનના પ્રગટ કરેલા આદર્શો અને સિદ્ધાંતોનો મેળ ખેસારવો એ સહેલું કામ નહોતું.

સંધિ કરનારાઓમાં ચાર બ્યક્તિઓ મુખ્ય હતી : અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ વુડ્રો વિલ્સન; ઇંગ્લાંડનો લોર્ડ લોન્ડોન; ફ્રાંસનો ક્લેમેન્સો અને દરિયાકિનારો એટલેન્ડો. આ ચારે જણાઓ પૈકી ને કોઈને આજમાં આજો સ્વાર્થ હોય તો તે પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનને, બાકીના બધા તો પોતપોતાના સ્વાર્થથી આતંત્રિત ભરેલા હતા. વિલ્સન આદર્શવાદી હતા. પણ બીજા સ્વાર્થ-સંધિઓની વચ્ચે તેની ગિયતિ શક્યાતથી જ કોંઈક ચળા લાગી હતી. અને જે અમેરિકાની અણુની ધડીએ આવેલી મદદથી મિત્રરાજ્યોની હત ચર્ચ શકી એ હકીકત ન હોત, અને અમેરિકાનું ૨૦ લાખનું તાલુકું લશ્કર ફ્રાંસની ભૂમિ ઉપર હાજર ન હોત તો તો વિલ્સનના આદર્શો મિત્રરાજ્યોના સ્વાર્થના ખડક ઉપર કચારનાથે લાગીને ભુકો ચર્ચ ગયા હોત. જે કંઈ આદર્શો અને સિદ્ધાંતો આપણને એ સંધિમાં દેખાય છે તે તો ઉપરની જે હકીકતોને પ્રતાપે જ, પણ એકલો વિલ્સન તો આ બધા રાજકારણી પુરુષોની ગળમાં આટવાઈ ગયો હતો, અને પોતાના દેશમાં પણ તેનું આસન કમગમન લાગતું હતું. છતાં તેણે પોતાનું બનવું કર્યું એ આપણે નોંધ્યું.

બાકીના ત્રણે પ્રધાનોમાં જર્મનીને કચડી નાખતું નોંધ્યું, તેને ફરી બળવાન થવા ન દેવું નોંધ્યું એ બાબતમાં તો બધા જ એકગત હતા. પણ ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે જર્મનીની લાવિ રિયતિ કેવા પ્રકારની હોવી નોંધ્યું એ સંબંધે એકમતી નહોતી; જર્મની ફ્રાંસનું તો સાવ પકાસો, જર્મન

લશ્કરની એડીઓનો સ્વાદ ફ્રાંસે પૂરો ચાખ્યો હતો. જર્મનોને દરાવ્યા હતા પણ તે વખતે જ તેઓ અણુતા હતા કે નાગની ફેણ ઉપર પગ મૂકીને તેને જાહેરથી છે. હવે તેને જીવંતો જવા દેવામાં ફ્રાંસનું હિત નહોતું. ફરી કોઈ વાર જર્મનીને બળવાન થાય તો તે ફ્રાંસને જ સૌથી વધારે ભારે પડે. એટલે જર્મનીને સંપૂર્ણ રીતે કચડી નાખવું એવો ફ્રાંસનો મત હતો.

ઇંગ્લાંડ એનાથી ભૂલેા મત ધરાવતું હતું. ઇંગ્લાંડ પોતાનું સામ્રાજ્ય પાછી ગ્રામ્યું હતું. એવા મોટા પગથાને સામવવા માટે શાંતિની જરૂર હતી. એટલે શાંતિ કુરોપમાં તેમ જ બહાર રહે તેમાં સામ્રાજ્યનું હિત વધારે સચવાતું હતું. જર્મનીને થોડો ધણો પણ સંતાપ જ આપવામાં આવે તો શાંતિ રચાય એ અશક્ય હતું. એટલે જર્મન પ્રગતિ એટલી હદે તો અપમાનની ન જ નોંધ્યું એ કે જેથી એ ડાંખ કઠી ન થયે. આ ગતની વિચારસરણી ઇંગ્લાંડની હોવાથી ફ્રાંસની સાથે તેને પૂરતો મેળ નહોતો. તેમ વળી વેપારનું હિત પણ એમાં હતું કે જેમાં જર્મની ફરી ઔદ્યોગિક વિકાસને રસ્તે ગય. તો જ ઇંગ્લાંડની મૂડી જર્મની લે, જર્મની ભાષે ઇંગ્લાંડ વેપાર કરીને પૈસા કમાય. પણ એ તો ત્યારે જ થાય કે જર્મનીને કંઈક કમાણી કરી શકે એવી આશા જન્મે તો. એટલે સામ્રાજ્યનું હિત તો શાંત અને કંઈક અંશે સમૃદ્ધ થવું જતું જર્મની હોય એમાં હતું. ત્યારે ફ્રાંસનું હિત જર્મનીને મિલકુલ દબાવી દેવામાં છે એમ તે પોતે માનતું હતું.

ઉપરાંત એક વિશેષ ડર પણ ફ્રાંસ તરફથી અંગ્રેજોને હતો. જર્મનીની હરીફાઈ ઓછી તો કરવી જ હતી, પણ ફ્રાંસને પોતાના હરીફ તરીકે ખડા કરવો નહોતો. હોરેઈન અને સાર ફ્રાંસના આવતાં જેમ જર્મનીએ ઇંગ્લાંડની હરીફાઈ કરી હતી તેમ હવે ફ્રાંસ પણ ઇંગ્લાંડની હરીફાઈ કરી શકે અને દુનિયાની બન્નેરો જેમ જર્મની હસ્તગત કરવા લાગ્યું હતું તેમ હવે ફ્રાંસ કરવા લાગે એવો ઇંગ્લાંડને ઊડે ભડે ડર હતો. અને તેથી જર્મની થોડું ધણું પણ

જર્મનીને જરા દયાથી — ઉદારતાથી વિકાસ કરવાની છૂટ આપી હોત — જે પ્રગત્યોના આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત બીજી પ્રગત્યોને માટે રાજવામાં આવ્યો એ જ સિદ્ધાંત જો જર્મનીને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હોત—તો જર્મન પ્રગત કદાચ બીજી બધી પ્રગત્યોની માફક જ શાંત રીતે પોતાનો વિકાસ કરતી રહી હોત અને તો આજનું યુદ્ધ ઉપસ્થિત ન પણ થતું હોત. પણ તેનો દોષ કોને દેવો ?

પુરુષો તો સયોગોના મુલામ છે. કોઈક જ મહા-પુરુષ સયોગોથી પર થઈ શકે છે, અને વર્સાઈલ્સના ધડનારા પણ સયોગોના મુલામ હતા. સયોગોને તેઓ ફેરવી શક્યા નહિ, અને સયોગોએ તેમને છતી લીધા. અને જેમ વિજેતાઓ અને હારેલાની વચ્ચે બધી જ સંધિઓ થાય છે તેવી જ

સંધિ એ વર્સાઈલ્સની પણ થઈ. અને જેમ દરેક આવા-પ્રકારની સંધિ નવા યુદ્ધનું મૂળ હોય જ છે તેમ આ સંધિ પણ નવા યુદ્ધનું મૂળ બની તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? અને ભવિષ્યમાં પણ જ્યારે જ્યારે હજી સંધિઓ થશે ત્યારે પણ ભાવ યુદ્ધનાં બીજો એ સંધિમાં પણ રહે તોપણ આશ્ચર્ય શું ?

આજે તો વર્સાઈલ્સ વખતે સેરેલાં નવી દુનિયાનાં સ્વપ્નાં કથાયે હવામાં ઊડી ગયાં, અને છેલ્લા મહાયુદ્ધ કરતાં પણ વધારે ભયાનક યુદ્ધ પૃથ્વી ઉપર શરૂ થઈ ચૂક્યું છે, અને આપણે આખરે તો એટલું જ ઇચ્છીએ કે એને અતે આખરે માનવગતને સન્મતિ સૂઝે અને કાયમી શાંતિ રચવાય એવાં પગલાં ભરે તોપણ જૂતકાળનો ઇતિહાસ વ્યર્થ ગયો નહિ ગણાય.

અ હિં સા

• અનુક્રમ •

ધરાનાં મૂળ ધારે છે ધરાને, ધરતી ધરા
પૃથ્વીના ગડચના મધ્ય, જે ધારે ચેતનઝરા,
પ્રાણીના અંગ પે લુગો, એડી ધારતી પાયને,
પેટને પાવ ધારે છે, જે ધારે ઉર શિરને.
પછી તો પ્રાણી યે છુટો, આદરે નિજની લીલા.
ધારવું એ અહિંસા છે, ટેકા બીજા અર્થમાં
સહાય આપવી-લેવી, વિશ્વગૃહ્યા સુમર્મમાં.
આલ ધારી રહે તેથી, રવિ ચેતન્ય અર્પતો,
તારકા પંથ દાખે છે, ચંદ્ર અમૃત વર્ષતો.
પૃથ્વી ને આલ ત્રિલોક છાહડે સઘળું લસે
અહિંસા કર્મમાં જીતરે, વસ્તુ કો' ન પૃથક વસે
અહિંસા વિશ્વપ્રકૃતિ સાચી છે, ન કદી હિંસા.
અહિંસા રિચર છે વિશ્વે, હિંસા તો ધણી અસ્થિરા,
અહિંસા જીવતી સાચી, પ્રાણુ પ્રેમજા નિર્ઝરા.
અહિંસા મુક્તિ છે મીઠી, લોકકલ્યાણની ધરા.

• મોહિનીચંદ્ર •

અ વ લો ક નો

વાર્તા-નવલકથા

શુભદા - રાજકથા, ચંદ્રોપાચાર્ય, અનુવાદકો - શાંતિલાલ
સાહુ અને હિમાશુ ચક્રવર્તી પ્રકાશક - એન. એમ.
હકરની કા. મુબઈ, ૨ મૂલ્ય અડી રૂપિયા પદ *

શુભદા લેખકનું સૌથી પહેલું અને એમની સમર્થ
સાહિત્યકૃતિઓની સંગ્રામણીમાં સામાન્ય પુસ્તક છે,
પરંતુ એમાં એ લેખકની વાર્તાકાર તરીકેની પ્રતિભા
તો દેખાઈ આવે છે કથા શુદ્ધ સામાજિક છે, એક
ગરીબ કુટુંબની સ્ત્રી અત્યંત ગરીબાઈથી પોતાનું
કુટુંબ ચલાવતી જુગારી અને ચોર પતિને વેડી રહી
છે એની આ વાત છે વસ્તુ સાદુ, સામાન્ય અને
ઠેર ઠેર ખનતા બનાવ એનું છે પતિનો ત્રાસ,
ગરીબી અને સહનશીલતા-એ ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ
આમાં બતાવેલી છે શુભદાનું પાત્ર મુખ્ય છે શુભદા-
માં લેખકે પ્રાચીન હિંદુ સ્ત્રીના સરકાર રચ્યા છે,
જે પોતે જુખી ગમે પણ પતિ અને ઓકરને ખવડાવે,
ગમે તેવા કુખ સામે પણ એ જરા પણ ઉરોરેશના
વિના શાંતિથી બેસી રહે, સહનશીલતા એ એનો
ખાસ ગુણ છે, સ્વભાવે એ તદ્દન ગરીબ છે એટલે
પોતાની બાત પર પડતા સર્વે કુખે એક શબ્દ
પણ મોઢ્યા વિના સડી લે છે પાનના અંતિ ત્રાસને
અંતે પણ એના હિંમત પતિ માટે નિષ્કુલ રાત
જાગેલા નથી કુખ એ તો જાણે હોયેનું હોય જ
એટલી સહેલાઈથી અને સહજ રીતે એ બધું સહી
લે છે બીજા બધાને એણે એનું પાત્ર લખનારું છે
બીજા ભાગમાં લખના જ મુખ્ય પાત્ર તરીકે દેખાય
છે તે બાળવિધવા છે પણ કુટુંબનું કુખ ન જોઈ
શકવાથી વેપારકૃતિ તરફ દોગલ છે અંતિ શુદ્ધ
આર્થિકતાનું દ્વંધ પીને આવી રૂપિ કેમ બિપટ રાકે
તે એક કોનડો છે લેખક બાળવિધવાને જલ્દી ચામને
સંવેદતાથી આલેખી શક્યા છે બાળબની સાદી ભાષા,

* એપ્રિલ '૩૬ થી ગયા ૫૩ મુદ્રિત અગ્રજાહેર
પુસ્તકો ૫૩

અવારનવાં ક'પના ને જોળખણ બહુ સગસ રીતે
લેખકે બતાવી શક્યા છે બાળક માધવ અને લાનનાની
વાતો ગમે તેવા કંઈક હૃદયને પણ પિગળાવી દે એવી
છે બીજા બધા જ પાત્રો દારાણ, છપના, ગસમણિ,
સદાનંદ, સાગદાયણ, સુરેન્દ્રનાથ બધાને એણે એવી
ઝીણવટથી દોરાયા છે અને તેમની વિશિષ્ટતા સાથે
આપણી સમક્ષ ખડા ગમે છે એકેય એનું નમન
પાત્ર નથી કે જે દષ્ટિ બહાર ગઈ જાય લેખકના
વિચિત્ર મુલેનું ચિત્ર ખડુ કરે તેનું પાત્રાલેખન, સાદી,
સરળ ને પ્રવાહી ભાષા અને રસદાર વિગ્નાસા પ્રેરે એવી
કથાસૈલી આમાંથી બાકાત ગઈ નથી રાજી એટલે
કોઈ ખસ પ્રશ્ન કે આદર્શની ગમ્ભીરતા ન હોવા
છતાં પુસ્તક સામાજિક વાર્તા તરીકે સફળ રીતે રચ્ય
યમ છે

દુર્ગેશન દિગ્ગા-('પર્વાઈ-હતરાઈ') લેખક : બાલક્રમણ
અનુવાદક દયારાજે ભ. કવિ પ્રકાશક એન.
એમ. હકરની ક'પની મુબઈ, મૂલ્ય ત્રણ
રૂપિયા પદ

લગભગ ત્રણમે પાનાનું દર્શન પુસ્તક હાથમાં
લેતા આનંદ થાય છે જેકેટ પાનું ચિત્ર જોતા જ
લાગે છે કે કોઈ ગભરુ બાળાની કદાણી હશે, અને છે
પણ એમ જ કથા મોગલસમય પહેલાની છે, બધા
પદાણેની રાત્રી આઘમતી વતી હતી અને મોઝને એક
પગી એક પ્રદેશ સદ કરતા હતા વાર્તા મોટા ભાગમાં
ઇતિહાસ આલેખે છે મોગલો પદાણુ અને ગાળપૂતોને
હાથ કરતા જતા હતા માનસિક મોગલોમાં લગ્ન ગમે
હોતો અને તેનો પુત્ર જગતસિંહ પડાણોને હિંદમાંથી
દાખ્ય કાઢવા ચોતરફ લાકડા લઈને ફરતો કરતો હતો
અકસ્માત તે એક દુર્ગક-બાને મળે છે અને પ્રેમમાં
પડે છે ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓને અંતે અને પદાણી
રાકે છે અને પડાણો દારે છે વાનિના આ સાગ છે

કથા જલ્દી કાળની છે તેમ જ લખાઈ છે પણ
પણ સમય પહેલા એટલે આજે એના આલેખન વિશે

આસસાહિત્ય

જાપાનિકા—લખનાર : હનગુ દેસાઈ અને હવશમ
જેથી. પ્રકાશક : ગોંધિ સાહિત્ય મંદિર, મુમ્બ.
કિંમત ચાર આના. ૬૧

આમાં ચાર મનપાની વાર્તાઓ આપી છે. વાર્તાઓ
તદ્દન સામાન્ય છે. એમાંથી બાળકોને આનંદ દેવાય
મળે, પણ એની પાછળ કોઈ દેવું રહ્યો નથી.

બંગાળી બિરમસ—લેખક : નરવરદાસ વીમાવાળા.

પ્રકાશક : 'ગાંધી' મુદ્રિત, કિંમત ૬ આના. ૬૭

બાદશાહ અને ગિરગરની જેવી ગુપ્તગાનીમાં
વાર્તાઓ છે તેથી 'હેસ્ટર ગોપાળ ભાંડ' નામની
બંગાળી ચોપડીમાંની વાર્તાઓને ચાલોને બદલેબોચ
ભાષામાં અહીં રજૂ કરી છે.

બકોર પટેલ—આવ ૮-૬-૧૦-૧૧ લેખક : દલિપરાય
બાસ. પ્રકાશક : 'ગાંધી' મુદ્રિત, કિંમત બાવ ૮, ૯,
૧૦ ના દરેકના પાંચ આના, બાવ ૧૧ના ચાર આના.

૧૮-૧૬-૩૦-૩૨

એક પાત્રની વાર્તાનું રમૂજ ચિત્રો અને છૂટા
છૂટા રમૂજ પ્રસંગોની આ ચોપડીઓએ બાળકોમાં
સાદું આકર્ષણ ઊભું કર્યું છે. પણ એમાં આતુરીતો
બહુ ઉપયોગ નથી થયો. એની કાઠિન આકર્ષણ સાર્થક
એની અંદર ને ઉમરનાં બાળકો માટેનું લખાણ છે
તેમના કરતાં ઘણું નાનાં બાળકોને ગ્રામ્ય છે.

માયાવી દેશ—અનુવાદક : બાલુપ્રસાદ બાસ. 'ગાંધી'
મુદ્રિત. કિ. રૂપા રૂપિયા. ૭૨

પ્રેમન્દ મિત્રની બંગાળી બાલવાર્તાના આ સરસ
અનુવાદ છે, વાર્તા પચ્ચ રસિક છે.

પતંગપોથી—લેખક : હીમાલાલ કાપડિયા. પ્રકાશક :
'ગાંધી' મુદ્રિત. કિંમત પાંચ આના. ૭૩

'ગાંધી' (પાશ્વિક) નો પાતંગઅંક પ્રગટ થઈ
ગયા પછી એ જ લખાણને એ જ ચિત્રો અને સુશો-
ભનો સાથે ચોપડી કરીને બહાર પાડેલ છે. લખાણને
વધુ રસિક થવાનો ઘણો અવકાશ હતો.

નરવીર—કર્તા અને પ્રકાશક : શારદાપ્રસાદ વર્મા. ગુપ્તનર
કાર્યાલય, મુમ્બ. મૂલ્ય દોઢ આના. ૭૪

હિંદની ધાર્મિક, રાજકારણી, સાહિત્યિક એવી
નવ વ્યક્તિઓના જીવનપ્રસંગો લઈ તેમની મહત્તા
બાલ્યભોગ્ય ભાષા અને શૈલીમાં દર્શાવી છે.

દેશનેતા—કિશમ લદરી (ગીઠ) કર્તા અને પ્રકાશક : ઉપા
પ્રમણે. મૂલ્ય અડી આના. ૭૫

ઉપલી ચોપડીના જેવી આ ચોપડી છે. આમાં
સાત દેશનેતાઓના જીવનપ્રસંગો છે.

આવતી કાલેન્ડર : રમજાણ સોની. પ્રકાશક : 'નવી
' કુનિયા' અમદાવાદ. મૂલ્ય ૪ આના. ૭૬

પ્રકાશકોએ આને 'નવી દમનું બાળસાહિત્ય'

કહેલ છે તે દલાય એની અંદરની વાતો સમાજવાદ
સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે કારણે કહેલ દરી. પરંતુ

આમાંની પહેલી વાત (વાર્તા નહિ) તો નવી જ દાની છે.

કામદારોનું શોષણ કેટલું અન્યાયી છે તે તે દાસ
બતાવેલ છે. આમાંની બે વાતો શ્રી. રતિલાલ મહેતા

અને મુકાદા ગાંધીની લખેલી છે. બાકી સહેલી છે, પણ
વાતો રસિક છે એમ નહિ કહેવાય. વરતુ કંઈ છે.

શ્રી. ચોનીનું કાવ્ય 'દેવો આ કુનિયા' સાદું અને
સરસ છે.

પાઠ્યપુસ્તક

વાચનપ્રવેશપોથી (ભાગ ૧ થી ૪) અને ચિત્રક પદ્ધતિ
કર્તા રતિલાલ અર્પણ. પ્રાપ્તિસ્થાન : ગુર્જર મંચરત

કાર્યાલય. અમદાવાદ, મૂલ્ય દરેકનો છતાં આનો ૩૮-૮૧
પોથીઓનું નામ 'વાચનપ્રવેશ' છે પણ તેમાં

પ્રવેશ કરાવણો છે લેખનપ્રવેશથી, અલગત પદ્ધતિની

દૃષ્ટિએ એ સરસ છે પણ અહીં એ નિર્ગર્થક છે, કારણ

કે બાળકને લખવાનો મહાવરો તો બહુ સમય પછી

આપવાનો છે. લેખક પોતે વાચનની વચ્ચે ચિત્રો

આપે તેમાં માત્ર નથી એમ એમની બીજી પુસ્તિકા

'ત્રિપદ પદ્ધતિ અને વાચનપદ્ધતિ' કે ને આ

ચોપડીઓને કેમ શીખવવો તેની માર્ગદર્શક છે

તેમાંથી જાણવા મળે છે; છતાં તેઓ વાચનપોથીમાં

વાચનની મધ્યે નવાં ત્યાં ચિત્રો મૂકે છે. તેના અચાવ-
માં 'ત્રિપદ પદ્ધતિ' વાળી પુસ્તિકામાં તેઓ કહે છે

કે તે શોભનાર્થે છે. એ ચિત્રોને શોભનાર્થે જ રાખવા
મટે અમને વધુ સારી રીત એ લાગી છે કે એમને

લખાણની વચ્ચે નહિ પણ એક તરફ રાખવાં લેખકોનાં
હતાં. એ કે અમને તો એનું પણ લાગે કે મુશ્કેલી શીખી

ગયા પછી ને પાઠક અચાવ તેમાં સમજાયક કે કયાસયક

ચિત્રો આવે તે જરૂરી છે. પણ આ પોથીઓની તો

છપાઈ જ આંખને ગમે તેવી નથી લાગતી ત્યાં ચિત્ર-
સુશોભન આકર્ષક કથાથી લાગે ?

સેશન-ત્રિપદ પદ્ધતિ ગાનુચા શિખવાય તેવા ઉદ્દેશથી આ પોથીઓ તેવા યર્ધ છે તેની શરૂઆતના ધણા પાકો વાગ્યોથી મહિત છે પણ સમસ્યાની યોગ્યતા સારી છે અને તે શ્રમપૂર્વક તમામ સ્થેન દેખાય છે બીજા ભાગમાં એકાદેશી શીખવાના ન હોવા ઉત્તર એક ટેકાનો 'ભીર્મિ' જેવો શબ્દ આવી ગયો છે કે જે શબ્દને મુ અરણ્યથી નિવાસી શકાત યોધા ભાગમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ લેનારાઓ માટે જ ને સુલાકયો આપ્યા છે તેની ભાષા ધણી અન્ય છે એક દરે જેઓના વિધાયક દળ પણ સંસ્કારી બાળ પોથી ૫૦ હોય તેમણે તે આ પોથીઓને જ પ્રથમ પસંદગી આપવી નોઈએ એમ બહુ આનંદ સાથે કહી શકાય

ગણિતપ્રવેશપોથી (શાય પહેલો)-કર્તા : તિલાચ અવધુ, પ્રાસિદ્ધતા ગુર્જર પ્રચલન કાર્યાલય, અમદાવાદ
ક્રિમત સવા આનો. ૮૨

૧ થી ૧૦૦ સુધી ગણતા, ઉમેરતા અને બાદ કરતા તેમ જ આંકના ગણિત બનાવવાની રીત આ ચોપડીમાં ધણી સરસ અને શાસ્ત્રીય રીતે આપી છે આશા છે કે દરેક શિક્ષક આ ચોપડીનો બાળવર્ગના બાળકોને ગણિતમાં ગસ લેનાર ગતા અને તેમને ગોખાવવાથી બચાવવામાં ઉપયોગ કરશે તેમજ પ્રૌઢશિક્ષણ-કર્તા અને પ્રકાશક દલિતજી વ્યાસ, હાડી (કાઠિયાવાડ) ક્રિમત મેક રેશો ૮૩ મુળાચરે શીખી ગયેલા પ્રૌઢોને હાસવાચરમાં રસ પડે તેવા તેમના નાણીતા લાગીને અને તેવા રાગના ગીતોનો આ નાનો સચદ છે ગીતોમાં શબ્દોનો વિકાસ ક્રમિક જ હોય તેવા પ્રચલન થયો છે આવી ચોપડીઓ વધુ બહાર પડે તે હજી છે.

બૈજિક ઇન્દ્રિય અથવાળા (પૂર્તિ ૧-૩, પુસ્તક ૨-૪ ૧૫) કર્તા : પ્રકાશક : હપર પ્રમાણે મુલ્ય - અનુકરે પ્રચારણે મફત, એક આનો એક-ચિત્રો, ૩ આના અને નવ આના ૮૪-૮૮

સામાન્ય વ્યવહારની, સળમ સળગ અને જનનીથી શીખી લઈ શકાય તે નતની લાગણી અગ્રેજીને કે રૂપ પ્રચારમાં આ પુ છે તે શુદ્ધગતની અગ્રેજી ન જાણતી કે એકાદુ જાણતી જનનાને શીખવવા શ્રી હમિદુલ

વ્યાસે આ પુસ્તિકાઓ લખી સફળ પ્રચલન કરવા માગ્યો છે પૂર્તિ બીજામાં ૧ થી ૧૦ પાનાનું ને અવતરણ છે તે પાકોનો કમ માનસતાઓને કે પૂર્તિ બીજામાં પહેલા પાકોની દરેક રીતની સાદી લાખામાં આપેનો સમજાવ, પુસ્તક યોધામાં દરે પાક લખીને વ્યવસ્થા ને રીતે શીખવવા પ્રચલન થયો છે તે અને બીજા આપેનો લેખક એક સાગ શિક્ષક છે એમ બતાવે છે

પુસ્તક બીજી સપૂર્ણ બેજિક શબ્દકોશનું છે અને પુસ્તક પછમુ ગુજરાતમાં પ્રચલિત ૨૦૦૦ અગ્રેજી શબ્દોનું છે આ પુસ્તક બેજિક શીખનારને તે ધણા કામના છે, પણ સામાન્ય ઉપયોગ માટે પણ કામના છે

પુસ્તકોની છપાઈ, કામળ, પુસ્તકો તેવા કરવા પાછળ અને તેની અટપડી છપામણી પાછળ લેવાયેનો શ્રમ જેતા ક્રિમત બહુ વાળખી ગણાય

કાવ્યો

રાસમાસિકા-પ્રકાશકો : રવાથી લેખકમંડળ, પ્રકાશન એજન્ટ ગૂર્જર સાહિત્ય ભંડાર, હાડી (કાઠિયાવાડ) ક્રિમત એક રૂપિયો ૮૯ પ્રકાશકોના 'અન્યાયો' નો અત લાવવા એક યોગ્યતા આ પુસ્તકના સપાદક કરી છે લેખકોને એકત્ર યર્ધ ફાળે આવતા યોગ્ય યોગ્ય ખર્ચે પોતાનું લખાણ પુસ્તકોમાં કરાની લેવું અને પછી ફાગે આવતી નાલો તેને યળે તેને વેચવાની કે વેચાવવાની તેણે વ્યવસ્થા કરી લેવી એ યોગ્યતા અનુસાર ગસનું આ એક પુસ્તક પ્રવદ થયું છે અને આ પછી બીજા પણ પુસ્તકો પ્રગટ થવાના આ યોગ્યતા કેટલી વ્યવહાર છે તેની ચર્ચા ચલાવમરો અમે કર્યું

આ ગસમગ્રહના સપાદક જહે છે તેમ આમાના રાસોનું ધોગણુ બસુ કયા પ્રકારે છે તે સમગ્ર રાકાનું નથી શ્રી વિહારીજના ગરો કે જેમાં લોખોગ્યતાનું સાદુ તત્ત્વ છે તેને બાદ કરના બીજા રાસો કેવળ સમગ્રપૂર્ણ છે, એમાં રસ નથી શ્રી સુદમનો રચિત એક અને શ્રી લલિતજના બે ગસ છે, પણ તેયે કઈ ખાસ આકર્ષક નથી જણાતા બીજા ગસ લેખકોના ધણાખરા નામો સાવ અપરિચિત જ છે

વિદારીજના રાશોમાંથી ધણી અવતરણો દાંડવાની ધન્યતા થાય તેવા તે રાશો છે. “આથી આથી વિદેશી ફરિયા”, “માછ હવે ઊઝળી યારો રાત” એ તો બહુ પ્રખ્યાત ગીતો છે. ‘વંદે માતરમ’ નો ગીત-અનુવાદ સુંદર છે અને ‘હિંદી ફક્કા’ માં હિંદી નેતાઓને કૃષો સાથે સુંદર રીતે સરખાવ્યા છે. એ ઉપરાંત બીજા ધણી સરસ છે.

કુમારનાં કાવ્યો-કર્તા અને પ્રકાશક : મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ, આગાવાદી પોળ, વડોદરા. મૂલ્ય એક રૂપિયા. ૯૦

ચોપડી હાથમાં આવતાં ચોપડીના નામમાં આકરણની જૂલ (‘કુમારના કાવ્યો’ નહિ પણ ‘કુમારનાં કાવ્યો’ જેઈએ) અને કાવ્ય એટલે કેવળ વિજ્ઞાસ એવો ભાવ આપતું ચિત્ર અને કાગળ, છપાઈ ઈ. પુસ્તક વિશે નિરાશાનો પૂર્વગ્રહ બંધાવી દે છે. એ નિરાશાની કડવાચ કાવ્યો વાંચતાં કંઈક અંશે ઓછી થાય છે. ધણી કાવ્યોની રચનામાં સુંદર છંદશાલિત્ય અને હળવી કૃત્યના મનને આરામ આપે છે, પણ કેટલાંક કાવ્યો ખોટા શબ્દભારે ભરેલાં પણ લાગે છે. મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં સંસ્કૃત શબ્દપ્રયોગ સરળ રીતે ચાલ્યા આવે છે પણ એથી કવિતા મુખોષ અને છે એવું નથી. આરંભમાં શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈએ પોતાની પ્રસ્તાવનાને અતિ ગુજરાતના કવિઓને રાસ-રાસડા અને રાહણી લખવાં બંધ કરી જીવનના જોમને પ્રગટ કરનાં કૃત્ય-ગીતો લખવાની ને સૂચના કરી છે તે યથારથાને જળુલ છે.

ખાંખડી-કર્તા : જ્ઞાલાલ ત્રિવેદી, ‘કુમાર’ કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય બાર આના. ૯૨

પ્રગટ થતાં અને અપ્રગટ રહેતાં ધણી કાવ્યોથી જ્યારે આપણે કંટાળ્યા છીએ ત્યારે સુંદર મુક્તકોનો આ નાનો સંગ્રહ વાંચતાં ખરેખર મનનો થાક ઝીતરી નય છે. એમાં કેટલાંક વાણીત્ય ચાતુર્ય, કેટલાંક કૃત્યના અને કેટલાંક જ્વલહારવાન આપે છે. સાથે શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠકની પ્રસ્તાવના છે તેમાં મુક્તકની વ્યાખ્યા, તેનાં ઇતિહાસ અને આ સંગ્રહમાંનાં મુક્તકોની આલોચના છે. કાગળ, છપાઈ, સુશોભન વગેરે સુંદર છે.

વિજ્ઞાન

રસાયનશાસ્ત્રાંતીલ નવલકથા (મરાઠી)-લેખક

શ. ના. ભાગવત એમ. એ. બી. એસ સી પ્રકાશક : ડા. મ. તામ્હનકર, નવચારાન પ્રકાશન સંસ્થા, મુંબઈ ૪. મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા. ૯૨ મુંબઈની સેન્ટ ટ્રેવિસર્સ કોલેજના રસાયનશાસ્ત્રના મુખ્ય પ્રાધ્યાપક અને એ ખાતાના કાયરેક્ટર શ્રી.

ભાગવતે આ પુસ્તક સરસ રીતે લખ્યું છે તેમ નિઃસંકોચ કહી શકાય. પુસ્તકના બીજા ભાગમાં પેન્સિલ, કાલસો, દોવાસળી, ધાતુ, રંગ, ખેતી માટેનાં રસાયન દ્રવ્યો, કૃત્રિમ હીરાનોત્પત્તિ અને ધડિયાળ વગેરે વિષયો-તેમનું યાત્ર, તેમનો ઉપયોગ, ઇતિહાસ અને તેમની પ્રગતિની શક્યતા વગેરે બાબતો રસિક રીતે સમજાવેલ છે. ‘રસાયનશાસ્ત્ર બાળિ માનવીપ્રગતિ’ અને ‘ન્યમત્કાર વિવેચન’ એ બે લેખો આપણી દૃષ્ટિને જગનની પ્રગતિ અને ‘જલુ’ જેવી ભાગની વસ્તુઓ પાછળ રહેલ કુદરતી નિયમ સ્મજાવીને ચોખ્ખી કરી નાખે છે. ધડિયાળમાં વપરાતી વસ્તુઓ રસાયણ સાથે સંબંધ રાખે છે તે માટે આ પુસ્તકમાં ધડિયાળને સ્થાન આપ્યું છે. પણ વિશેષતઃ તો ધડિયાળ કેમ શોધાયું, કેમ ચાલે છે, પ્રત્યાદિ બાબતો ચર્ચા છે કે ને રસાયનશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ નથી ધરાવતી.

પુસ્તકનો ઉકાવ, સાર્મજ, પાનાં છત્યાદિ સારાં છે એટલે પુસ્તકની કિંમત ભારી ન કહી શકાય. આપા પુસ્તકમાં ચિત્રોની અપેક્ષા સૌ રાખે જ, પરંતુ આમાં એની ત્રુટિ છે.

નવજીવનનાં પુસ્તકો

કેળવણીના પાયા : લેખક : શ્રી. કિશોરલાલ મગડવાળા ત્રીજી મુપારેલી આદિતિ. કિંમત રૂપિયા એક. ૯૩

શ્રી કિશોરલાલભાઈની ભાષા એક વખત કિલ્લે મળ્યાતી. એમના પચાસમાં એ વસ્તુ બહુ રહેતી હોય એમ લાગે છે. આ પુસ્તકની બીજી આદિતિમાં એ ભાષાને સહેલી કરવા પ્રયત્ન કરેલો અને આ આદિતિમાં પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. કહેતાં આનંદ થાય છે કે કિશોરલાલભાઈની ભાષા પહેલાં કરતાં તો હવે.

ધણી સળ અને માધુર્યપૂર્ણ બની છે આ પુસ્તકની આ આરતિમાં ભાષાનો એ ગુણ આવી વસ્યો છે હિપરાત પણ બીજો થોડો ફેરફાર આ આરતિમાં થયો છે પુસ્ત ના ગુણ વિશે તો એટલું જ કહેવાનું હોય કે પ્રત્યેક ગુજરાતીએ એ વાચનુ જ નોઈએ સીતાહરણ-લેખક ચંદ્રશેખર શુક્લ, પાચત્રીઆગતિ, કિમત બાર આના ૯૪

‘સીતાહરણ’ ની પ્રથમ આરતિ ૧૯૩૬માં બહાર પડી આ જ રોનીએ ‘સીતાહરણ’ પછીની વાત આ જ લેખકને હાથે પ્રગટ થવી આવશ્યક છે નવજીવનના ખીન્ન પુસ્તકોની આધુણીક જેવું હોય છે તેવું જ બાળકો-કિશોરો-વિદ્યાર્થીઓ માટેના પુસ્તકોનું હોય છે તેના ફેરફારમાં ફેરફાર કરી તેને વધુ આકર્ષક ન બનાવી શકાય ?

આમકાની વહુદારે-બીજી આરતિ લેખક ગાંધીજી કિમત ૧ આનો ૯૫

જ વર્ષ પહેલાં આની પહેલી આરતિની ખાગ હજાર પ્રતો છપાયેલી આને બીજી આરતિમાં પણ એટલી જ પ્રતો છપાય છે

ગાંધીજી-ચોથી આરતિ લેખક જુગતગમ દેવે કિમત ૪ આના ૯૬

આ પહેલાની ત્રણ આરતિની કૃપ મળી વીસ હજાર પ્રતો ખપી છે આમાં થોડા રેખાચિત્રો વધારાયા છે

કાવ્યપદ્ધિય-સાગ ૧ લો સપાદક નગીનદાસ પરીખ, બીજી આરતિ કિમત બાર આના ૯૭

આંધળાનું ગાઠું લેખક જુગતગમ દેવે બીજી આરતિ કિમત એક આનો ૯૮

નવાઈની વાત છે કે આવા સરસ નાટકની દસ વર્ષે આ બીજી આરતિ ૪ પ્રગટ થાય છે પહેલી આરતિની પણ બારસો જ પ્રતો હતી આ નાટક મના પ્રસંગોની ચોટ, એના ગીતો, એની ભૂમી અને સહેલી લા. એ બધું કાંઈ પણ બાળનાટકને પાછળ રાખી દે તેવા છે ખૂબ લગવવા જેવું અને વાચવા જેવું નાટક છે

આવકાર

પૂર્ણિમા-(માસિક) ત્રીજીએ જયત પડ્યા, બિપિનકુમાર નાગકા, જેઠાભાઈ લેલ ઘાટકોપર, વાર્ષિક લવાજમ ત્રણ રૂપિયા.

આ માસિકનો પહેલો એક પ્રગટ થાય છે ત્યાં તો તેના પૂછા પર ‘અનેક માસિક’ એમ છપાઈ પણ ગયું ! આને અનેક માસિક બનાવવાના તત્ત્વી આ પ્રથમો જરૂર કદાચ હશે, સાગ સાગ લેખકો, ચિત્રકારો અને ફોટોગ્રાફરોની મદદ મેળવવા તેમણે પ્રયત્નો કર્યા છે પણ એનું દષ્ટિ ગ્વરૂપ હજી પ્રથમ એ આકાશ તો નથી બા-સુ જણાવું પરંતુ ત ની ઓના પ્રયત્નો શુભ માટે છે એટલે પૂર્ણિમાનું માસિક હજી છે

કારના-(માસિક) તત્ત્વી ‘વહશી’ મહેરી અને ‘બેકાર’ કણ્વીક, સુગત વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ચાર

ફોટો, ચિત્રો, બેગચિત્રો અને સુદર લખાણોથી ભરપૂર મુશ્કિલો માટેના આ નવા માસિકને આવકારીએ છીએ એના તત્ત્વીએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં માણીતા છે તેઓ પ્રગતિને ધક્કેબારા છે એટલે આશા છે કે આજે હિંદુ અને મુસ્લિમ એવા જો મોટા વાડાઓ પડી ગયા છે તેને એક કરવા એક-એક પ્રત્યે પેદા થયેલી અવિશ્વાસની લાગણીને મિટાવી દેવા અને સાચું લોકશિક્ષણ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરશે આ પહેલાં એકમા એમણે હિંદુ લેખકોની સારી મદદ મેળવી છે અને તે તેમની બને કામ વચ્ચેના એખાસની ધમ્કાનો પુગવો આપે છે

મિત્રબાની-(સાપ્તાહિક) તત્ત્વી : ગગાદાસ મહેતા, ચીચેરોમ્લી, સુનર્ષ ૧૨ વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૭ સાગ લેખકો અને સુદર વાર્તા-લેખો છ ની સામગ્રીવાળું આ સાહિત્યિક સાપ્તાહિક ગુજરાતની એક ચોટી ખોટ પૂરે છે

નોંકા-કાચીનથી તીકગતા આ નામના ગુજરાતી સાપ્તાહિકનો હમણા પ્રગટ થયેલો ‘દક્ષિણ હિંદ એક’ એક ખુબ પ્રયાસ છે છપાઈમાં વધારાની લીલીપીળી ટાલીઆખને નુકસાન કરે છે તે કહેવું આને ગણ્યો જા

મારી પત્નીનો વિકાસ

શ્રી સોપાન

(ગયા અંકના પાન પરથી ચી ચાલુ)

૨

અને તે પછી અમારું નવવયુગી મુદ્દજન
સર યયું. મારી અને મુકમ્યાની મળનરી
તો એ દત્તો કે આઠ પંદર દિવસમાં પિતાજી સાથે
ધર્મ જરો અને તે પછી મુકમ્યા તુરત જ મુખર્ષ
જર્મને પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કરી દેશે. પરંતુ
અમારા કમખાએ પિતાજીની માંદગી સંખ્યાની જ
ગર્ષ અને છેવટે જીવનેજ નીકળી. પ્રજા મદિના મુખી
પિતાજી માંદગીમાં પીડાયા, આ પ્રજા મદિના ઓના
માટે દુઃખના દતા. પિતાજી મારા પિતાજી દતા
પરંતુ મારી બાતો તો જીવતાપાર દતા. એમનું
દુઃખ કાઈથી જોઈ શકાય એમ નહોતું. પિતાજીની
માંદગી એવી રીતે ઉમ થતી જતી હતી કે જાણે
કમચાઃ પ્રજા બખી પગમાં જ ગોંડા દોષ! આ
પગમાં કાઈથી પાછાં ન વાળી શકાય તે હું સમજતો
હતો. હું પ્રાણ આપું તોયે પિતાજીને બચાવી શકું
એમ નહોતું, પરંતુ એથી થે વિશેષ દુઃખ તો બાને
એક બીજું ધર્મ રજું હતું. મારા ઉપર અપાર
વિશ્વાસ ધરાવનારી બાતો વિશ્વાસ દિવસે દિવસે
ઝોઝો થતો જતો હતો. જે સુરજ ઉપર એને
અપરંપાર શ્રદ્ધા હતી અને જે સુરજના વખાણ
કરનાં એ યાકની જ નહિ તે સુરજ આ પ્રજા મદિ-
નામાં એને અજખામખી ધર્મ પડી હતી. હું ત્યારે
સમજતો જ નહોતો કે બાને આમ રાને લઈને
ધર્મ રજું છે! સુરજ ધરતું કામ તો કરતી. બાનું
માન પણ સાચવતી. પિતાજીની સેવા કરવામાં પણ
મારી સાથે જ જાગી રહેતી, છતાં મારી બાને એમ
કેમ લાગ્યું કે એ ઉદ્ધવ ધર્મ ગઈ છે! એના ધણી
સિવાય બીજા કાઈને જોઈ શકતી જ નથી! એ
કોપડો ધણો ધણો મોડો. મને સમજાયો. તે દિવસે
હું વધુમાં વધુ એટલો સમજેલો કે હવે એ મારી
બાથી કરતી નહોતી તેનું જ એ કારણ હતું, અને
વિશેષ હતું તો મારી બા એમ માનતી કે સુરજ

હવે મારા સિવાય બીજા કાઈના હાથમાં રહે
એમ નથી.

આમ છતાં પ્રાનખી દુઃખ પામતી બાએ
પિતા પાસે પોતાના દુઃખને અદ્ભુત રીતે છુપાવ્યું
હતું. બા ખાટલા ઉપર બેસતાં ત્યારે ધબ્બીવાર રડી
પડતાં અને પિતાની આંખમાં પણ આંસુ આવી જતાં,
પરંતુ એ આંસુ તો ચિર વિરોધનાં દનાં. એમાં
બાવિતી નિરાધારતાનું દુઃખ નહોતું એટલું તો હું
પણ સમજી શકતો, અને તેથી જ એ આંસુથી ગર-
મદિન ધર્મ જતો હું પ્રેમની પરાકાષ્ટાનાં દર્શન કરતો.

પિતાજી તો છેવટે ગયા જ. એમણે જતાં જતાં
એમ માન્યું કે મુકમ્યા અને હું મારી બાને લેશમાત્ર
એણું નહિ આવવા હઈએ. અને એમની એ
માન્યતા મને ખોટી પણ નહોતી લાગી. મેં મારા
અંતરમાં નિશ્ચય કર્યો હતો કે પ્રાણના ભોગે પણ
હું મારી બાને જાળવીશ અને એના આનંદ માટે
મારા કાઈ પણ આનંદનું હું મુખેથી બલિદાન આપીશ.

પિતાજી જતાં અમારું ઘર સૂનું બન્યું હતું.
પિતાજી દના ત્યારે તો તેઓ એકલા જ દના, છતાં
જાણે સો માણસો એક સાથે જ બેસતાં બિડતાં હોય
એમ આપું ઘર બધું બધું લાગતું હતું. હું તદ્દન
ઝોક્ષા જેવો છું એવું બાન પણ તે દિવસે જ મને
યથું. મારું અકિતાત્વ કાઈ રીતે ઘરમાં ફેલાઈ જ
નહોતું. હું ત્યાં દોઢિં કે ન દોઢિં તેથી ધરની ગર-
મીમાં કાઈ જાનતો ફર પડે એમ નહોતું. બા એક
ખૂણામાં બેસી રહેતી. પિતાજી જતાં એ જાણે
છે જ નહિ એવું લાગતું હતું. બીજા બાણુ એના
માં ઉપર કાઈકોઈ વખત લાચારીના ભોવો પણ આવી
જતા હતા. જે સુરજને એ વિના સંકોચે આઠા
કરી શકતી તેને હવે જાણે વિનનિ કરતી હોય એવું
લાગતું હતું. કોણ જાણે કેમ, એ મારાથી સહન જ
નહોતું થતું. સુરજને હું ચઢાતો હતો, પરંતુ બાને

તો હવે હું પૂજીતો હતો. મેં એક દિવસે સુકન્યાના પ્યાન ઉપર આ વાત મૂકી. મને એમ હતું કે બાને આમ લાગે છે તેનું કારણ તો પિતાજીનો વિચાર છે. પરંતુ સુકન્યાએ મને જવાબ આપ્યો ત્યારે મારે બ્રમ લાગી ગયો. મેં ધારેલું કે સુકન્યા આ વાતનું આશ્ચર્ય જતાવશે અને બાને એમ કેમ લાગતું હશે એ વિશે ચિંતા પ્રગટ કરશે, પરંતુ એણે તો મને કહ્યું :

‘મારે પણ તમારી સાથે આ બાબતમાં વાત કરવી હતી. ’ એ કંઠાર અવાજથી આટલું બોલી ત્યાં જ હું એના મનોભાવ સમજી ગયો, પરંતુ ખજરના ધા જેવું વાક્ય સાંભળવાનું હજી મારે માટે બાકી જ હતું. એ બોલી : ‘હવે મારે અભ્યાસ છોડી દેવાનો છે શું ? ’

મેં ધીમેથી કહ્યું : ‘અત્યારે તો એ વિચાર પણ ક્યાં કરી શકાય એમ છે ? ’

‘તમે એમ. એ. ની પરીક્ષામાં નહિ બેસો ? ’ એણે કહ્યું.

‘હું તો બેસીશ. મેં તો બધું કરી લીધું છે. ’

‘ઠીક ’ એટલું બોલી એ તર્કથી બંધી માર્ગ મારી વાત આપૂરી રહી. પછાડાટ ખાઈને હું, પડ્યો દોહડો તેમ ખુરશી ઉપર બેસી રહ્યો. સુકન્યા આમ બોલે-બોલી શકે એવી કક્ષપના પણ મને કોઈ દિવસ નહિ આવેલી.

એ આખો દિવસ હું વિચારમાં જ રહેલો. રહ્યો ઘણોવાર શિક્ષણ અને સંસ્કારના મને વિચાર આવ્યા, પિતાજી ગયા પછીની બાની સ્થિતિના વિચાર આવ્યા. લગ્ન સમયની સુરજના વિચાર આવ્યા. માડું મન ન સમજાય એવા પ્રશ્નોથી ભરાઈ ગયું અને હું મૂંઝવા લાગ્યો. મેં તે દિવસે એટલે નિશ્ચય તો કર્યો જ, હવે પછી સુકન્યાને મારે એક ચખ્છાપણુ ન કહેવો અને બાને મારાથી જેટલું સુખ આપી શકાય તેટલું આપવું.

પરંતુ એની વળા વિપરીત અસર થઈ. સુકન્યાને એમ લાગવા માંડ્યું કે એના પ્રત્યેના રોષને લઈ હું

આમ કરી રહ્યો છું, એટલે એ વિચાર મારે તુરંત જ છોડી દેવો પડ્યો બા બહુ સમજી હતાં એટલે મારી મૂંઝવણ સમજવામાં એમને વાર ન લાગી. હું ન જાણી શકું એમ એમણે સુકન્યા પ્રત્યેનું પોતાનું વલણ ફેરવી નાખ્યું. હું એ સમજી તો ગયો. પરંતુ એમાં મારે દુઃખ પામવા જેવું લાગીર પશુ નહોતું. એક સુંદર સમાધાન મેળવી હું નિરાંત થી રહેવા લાગ્યો. બા અને સુકન્યા વચ્ચે પણ બાહ્યમેળ સધાઈ ગયો.

*

સુકન્યાને લાલનગર આવ્યે છ મહિના વીતી ગયા હતા. હું એમ. એ. ની પરીક્ષા આપી ચૂક્યો હતો. બા હવે હજારના ઊંડા ધાને ઢાંકી આનંદથી રહેતાં હતાં. ધરતું વાતાવરણ પ્રમાણમાં શાંતિભર્યું હતું. માન એક પ્રજ્ઞ પ્રતિદિન ઉઘ્ર બનતો જતો હતો. સુકન્યા અવારનવાર અભ્યાસની અને મુબઈની વાતે મારી પાસે મૂકતી હતી. હું કહેતો હતો કે ‘આ પાસે રહેવું જ જોઈએ એટલે તુ લાલનગરમાં જ અભ્યાસ કર. ’ એને એ પસંદ નહોતું. લાલનગરનું વાતાવરણ એને ઉત્સાસમય કે સ્વતંત્ર નહોતું લાગતું. જે કારણે મેં એને લાલનગર નહિ, પણ મુબઈમાં શિક્ષણ લેવા પ્રેરી હતી તે કારણે એ આગળ ધરતી હતી. હું કહેતો હતો કે ‘તે દિવસની સ્થિતિ ભુલી હતી, પિતાજી બેઠા હતા અને તારી આર્થિક તૈયારી પણ થઈ નહોતી. ’ એને મારી વાત ગળે ઊતરતી નહિ. એ એમ માનતી હતી કે હું એને વધુ સ્વાતંત્ર્ય આપતાં અચકાઈ છું.

જેમ દિવસો વીતતા જતા હતા તેમ આ પ્રજ્ઞ મૂંઝવણભર્યો બનતો જતો હતો. એક બાલુ અમારો મતભેદ ચાલ્યા કરતો હતો અને બીજી બાજુ મુબઈનાં મિત્રોના એના ઉપર અને મારા ઉપર પત્રો આવ્યા કરતા હતા એ સંજ્ઞાપર પત્રો મને વંચાવની હતી. મારા ને એના તમામ પત્રોના ખર્ચે એક જ હતો : ‘આટલાં શિક્ષણ અને સંસ્કારથી સતોષ ન માનવો જોઈએ. હજી તો મા ગિફ્ટ જ તૈયાર

યઈ છે. ચણતર બધું બાકી છે.' અને તે સાથે જ મુંબઈની મઝાનાં વણુનો આવતાં.

હવે સુકન્યામાં ગમરામણુ તો રહી જ નહોતી, એટલે મારા મિત્રો આવતા ત્યારે મારે શરમાતું નહોતું પડતું. મારા કરતાં થે વધારે મોજાથી અને છૂટથી એ સૌની સાથે રહી શકતી. એક વખત મારી બાએ મારી પાસે એ વિગે સહેજ અણગમે પ્રગટ કરેલો, પણ મેં એને સમજાવી હતી કે 'ને એટલી થે છૂટ ન લઈ શકાય તો શિશુઓને અર્થ જ શો?' એટલે એ ચૂપ રહી હતી અને તે પછી કોઈ દિવસ બોલી જ નહોતી. સુકન્યા તો સમજતી જ હતી કે બાને આ નથી ગમતું. પરંતુ એ વિગે એને મિત્રા નહોતી. એ દૃઢપણે માનતી હતી કે મારા ને એનો અધિકાર એક સરખો જ છે. પુત્ર અને સ્ત્રી વચ્ચેની અસમાનતા હું પ્રથમથી જ ધ્વજીતો નહોતો. અને એ પણ હવે એમ જ ધ્વજીતી યઈ ગઈ હતી.

પણ કેાણુ જાણે કેમ, મેં કહ્યો હતો એવો રસ મને મળતો જ નહોતો. અને ત્યારે ત્યારે એકંતે મળતાં ત્યારે ત્યારે મોટે લાગે કોઈ ને કોઈ વાદવિવાદમાં જ ઊતરી જતાં અને તેનું પરિણામ પણ મનઃકેદમાં જ આવતું. સુકન્યા પ્રથમ પહેલી મુંબઈ ગઈ ત્યારે એના મોં ઉપર મને જે જડતા લાગેલી તે હવે હતી નહિ, પણ એ સાથે જ એના ગાલ ઉપર શરમની લાક્ષી રહેતી અને આંખો કોઈ કોઈ વખત ન વણુવી શકાય એવા ભાવથી ઊભરાઈ જતી તે ચણુ હવે ચાલુ ગયું હતું. હું મારા મનને ફરી ફરીને કહેતો કે એ ખરેખર જરૂં જ નેઈતું હતું. એ લાજ અને એ લાગણી રનેહમાં પ્રતીક નહોતાં પણ ભય, અપાન અને હોનતાનાં પ્રતીક હતાં. પણ મન જાણે માનતું જ નહોતું. એ એમ કહ્યા જ કરતું હતું કે આ શિશુ અને સંસ્કારની સાથે એ લાજ અને લાગણી નહિ આવે તો તારા મિત્રને કંડક મળશે નહિ.

દિવસ મારા કેટલો સુંદર જતો! હું વાચનમાં ને શિશુકાર્યમાં મશગૂલ રહેતો. એ પણ ધરકામ

ને વાચનમાં સમય ગાળતી. સાંજ-સવાર મિત્રોની વચ્ચે અને શુભતાન કરતાં. કોઈ ઘેર આવતું ત્યારે અમારો મુકા પ્રેમ નેઈ આશ્ચર્યમુચ્ચ યઈ જતું. પરંતુ રાત્રે ?

કેાણુ જાણે કેમ હવે તો દરેક રાત્રે મુંબઈ જવાની વાત નીકળતી. સુકન્યા કહેતી કે 'તમે એમ. એ. યઈ ગયા છો. હવે તમારે પણ મુંબઈ જેવા વિશાળ ક્ષેત્રમાં જ આવવું નેઈએ અને ગારી જિંદગી રસોડામાં જ ખતમ થવાની ન હોય તો મને પણ વિશાળ ક્ષેત્ર આપવું નેઈએ. એની વાત કેટલી સાચી હતી! પણ બા મુંબઈ આવવા ઇચ્છતાં નહોતાં. એ કે મને ભય હતો કે બા મુંબઈ આવે તે સુકન્યા પસંદ કરે કે નહિ, પણ એ પ્રશ્ન જ ઉપરિચિત થયો નહોતો. સુકન્યાને ખાતરી હતી કે બા મુંબઈ આવે જ નહિ. પણ બાનો પ્રશ્ન એક કારે મૂકું તોપણ મને મુંબઈ તરફ આકર્ષણ થતું જ નહોતું. એક છાની બીક પ્રગટ કરવાની રગ આપો તો કહું કે મને એમ લાગ્યા જ કરતું હતું કે ત્યાં સુકન્યા ને હું એકાંત મેળવી શકું જ નહિ અમારે તમામ રસ-આનંદ મિત્રોમાં વહેંચાઈ જશે.

'પણ એમાં શું?' મારા મનમાં પ્રશ્ન થતો. 'એ તો સારી રિચિતિ કહેવાય-ઉંચી રિચિતિ કહેવાય. સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાની પરાકાષ્ઠા કહેવાય.' પણ મન ક્યાં બોળું હતું? એ સામે પ્રશ્ન પૂજી: 'ક્યા આદર્શને ખાતર આ એકાંતનો ત્યાગ?' મને એનો જવાબ મળતો નહિ. હું એટલું જાણી ગયો હતો કે 'સુકન્યાને મન સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાનો અર્થ હજી સુધી તો એટલો જ હતો કે એ પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તી શકે. કોઈની રોકટોક વિના કોઈની પણ સાથે સંબંધ રાખી શકે.' મારે આ અર્થ સામે વાંધો નહોતો, પરંતુ આ અર્થ એટલે કે આ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા અમને વિપ્રસાં જ પાડી દેશે તો? એવો ભય મનમાં પેદા થયા કરતો હતો.

આખરે મુંબઈ જવાનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. સુકન્યા પ્રતિદિન નારાજ રહેવા લાગી. જેમ હું એને મુંબઈ ન જવા માટે સમજાવતો ગયો:

તેમ તેમ એને લાગવા માંડ્યું કે હું સ્વાતંત્ર્યનો માત્ર ડોળ જ કરું છું. સુકન્યાએ મને ત્યાં સુધી કહ્યું કે એને શિક્ષણ આપવાની પાછળ એને શિક્ષિત, સરકારી કે સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી કરવાનો મારો ઇશદો નહોતો, પરંતુ મિત્રોમાં મારી પત્ની ગમાર ન ગચ્ચાય એટલું જ મારે જોઈતું હતું. એના આ વાક્યનો હું જવાબ નહોતો આપી શક્યો. એ જોડું હતું એમ કહેવાની મારી હિમત નહોતી, કારણ કે એ મનોભાવ મારામાં હતો જ. પરંતુ એની સાથે તો અમારા સંયુક્ત સુખની કલ્પના પણ જરૂરેથી જ હતી. સુકન્યા એ સ્વીકારે એમ નહોતું—સમગ્ર એમ પણ નહોતું.

ખાની સંમતિ લઈ અમે બંને મુબઈ જવા માટે જાણપૂર્ણ લાવનગરનાં ઘણાં મિત્રો અમને વળાવવા માટે રેશને આવેશો. જેમ મુબઈનાં મિત્રોની ઇચ્છા હતી કે અમે મુબઈ આવીને રહીએ તેમ લાવનગરનાં મિત્રો અમને લાવનગર ઇચ્છતાં હતાં. શા માટે તેઓ એમ ઇચ્છતાં હતાં તેનું વિશેષ પ્રયત્નકરણ ન કરું તો એ મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે અમે બંને બંધાને આનંદરૂપ હતાં. માત્ર અમે બંને જ એકલાં આનંદ લઈ શકતાં નહોતાં.

મુબઈ મારા માટે નવું નહોતું, પણ રચાવી રહેવાનો વિચાર કોઈ દિવસ મેં કરેલો. જ નહિ, એ જ રીતે ઘર વસાવોને રહેવાનું પણ જિંદગીમાં પહેલવહેલું જ બનતું હતું. પણ એ બધું તો ગેઠવાઈ ગયું. સારી એવી તોફારી પણ મળી ગઈ. સુકન્યા પણ કોલેજમાં દાખલ થઈ ગઈ. બધું જ બર્બરિયન થઈ ગયું. માત્ર હવે દિનપ્રતિદિન અન્યવચિત થવા લાગ્યું. મુબઈના અનેકાનેક મિત્રો ને મોળોગાં અમારી વચ્ચે મતભેદ રહેવા જ લાગ્યો. મારા પ્રત્યે સુકન્યા આદર રાખે એવું તો મારે એ નહોતું બેઠવું, પણ મારી વાતને પ્રેમ અને સહાનુભૂતિથી વિચારે એવી મારી જખના વંશી જ જતી હતી. સૌથી વધુ દુઃખ મને એ વાતનું થતું હતું કે મારી પ્રત્યેક 'ના' ને એ પતિનો લુલ્હ જ સમજતી હતી અને મારી પ્રત્યેક ઇચ્છાને એ બજાતકાર જ માનતી હતી. સુકન્યા

મારી પત્ની હતી. અમે એક એક સાથે જીવનભરને માટે જોડાયાં હતાં, પરંતુ એના વતી હું કોઈને એક શબ્દ પણ કહ્યું, અમે આવળું કે નહિ આવીએ એવું પણ કહ્યું, તો એ જાહેસાર્થ જતી. એની સ્વતંત્રતા હું હરી રહ્યો છું એમ કહેતી.

એક દિવસ ચાકોને મેં એને ચિઠ્ઠી લખી કે 'હું તમારી સાથે વાત કરવા ઇચ્છું છું': એ કહેવાની જરૂર નથી કે મુબઈ આવ્યા પછી મેં એને તું કરે-વાનું બધું કર્યું હતું. અમરથી એ હું અત્યવધાની વચ્ચે તો એને તમે જ કહેતો, પરંતુ મિત્રોની વચ્ચે તું કહેવાઈ જતું તેમાં એને અસમાનતા લાગતી હતી. હું એને કહેતો હતો કે એ પણ તું કહીને બોલાવે, પણ મનુષ્યમાં એમ કરવા માટે એ તૈયાર નહોતી.

મારી ચિઠ્ઠી વાંચીને એ તુરત જ વાત કરવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ. મેં જોઈ લીધું કે વાત કરવામાં સાર નથી, પરંતુ મારું મહાજીવન નહીં થઈ રહ્યું હતું. એટલે મેં મનને મજબૂત કરી વાતનો આરંભ કર્યો. મેં પહેલો જ પ્રશ્ન એને એ પૂછ્યો કે:

'તમારી સાથે હું તો રીતે રહું એમ તમે ઇચ્છો છો ?

એણે મને જવાબ આપ્યો: 'જેમ રહો છો તેમ જ.'

'અને એમાં નિરક્ષતા લાગે છે.'

જવાબમાં એણે મોં મરડ્યું.

'મારું કહેવાનું તમે સમજો. 'હું' ખૂબ નરમા-સમી બોલ્યો. 'આ રીતે આપણે એકબીજાથી દૂર જતાં જઈએ છીએ.'

'તો શું કરવું ?'

'આપણા સહજવર્તન અને રોહતરવને હાનિ ન પહોંચે તેમ આપણે રહેવું જોઈએ.'

'એટલે કે તમે કહો તેમ કરવું જોઈએ.'

'તમે બિધું ન લો. હું એમ માગતો જ નથી.'

મેં કહ્યું.

'તો શું માગો છો ?'

‘બીજાં મિત્રો કરતાં આપણો સંબંધ કંઈ બે વિશિષ્ટ છે એમ તમે સ્વીકારો છો?’

‘પણ તથી શું?’

‘તો આપણે એકમેકને અનુકૂળ રહેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.’

‘એનો અર્થ એ કે મારે તમને અનુકૂળ રહેવું જોઈએ.’

‘એમ હું નથી કહેતો.’

‘ત્યારે શું કહો છો?’

‘મારી કોઈ પણ વાત ઉપર તમે સકાનુશ્રૂતિ-પૂર્વક વિચારો એમ હું ઇચ્છું છું.’

‘તમે એમ કરો છો?’

‘હું નથી કરતો?’ મારાથી જાણે સારું બોલી જવાયું.

‘તો હું પેણ કરું છું.’ એણે હલ્તાથી કહ્યું. મને લાગ્યું કે વાત પૂરી થઈ ગઈ છે. હું બે ત્રણ મિનિટ મૂંઝા બેસી રહ્યો એટલે એ જાણીને ચાલતી થઈ. મેં એક નિઃશ્વાસ મૂકી છેલ્લો માર્ગ વિચારવા માંડ્યો.

*

મારો કાગળ વાંચી સુકન્યા તુરત જ મારી પાસે આવી અને લાલ આંખ કરી એણે મને કહ્યું. ‘હું માનું છું કે તમે વહેમી છો. મારી મૈત્રીઓને સાંખી શકતા નથી. હું માનું છું કે તમે જૂના વિચારમાંથી

નીકળ્યા નથી, મારો સ્વતંત્રતા તમારાંથી સહેવાતી નથી.....’

એ એવાં ઘણાં વાક્યો બોલી ગઈ, પણ મને યાદ ન રહ્યાં મેં મારું હૃદય કાગળમાં ફાલવી દીધું હતું. એ કાગળનો સાર આ હતો કે આ બંધી ઝંખના સહ્યાર માટે છે, સત્તા માટે નથી. હું ને તમે બે વિશિષ્ટ સંબંધ ન રાખી શકીએ તો આપણાં લક્ષ્મી અને સંયુક્ત જીવનની કશી કિંમત નથી. હું તમને અંતરથી ઇચ્છું છું, પણ તમે મારાથી દૂર ને દૂર જતાં જાવ છો. જે આમજ આપણે રહેવું હોય તો મારે મને અપરીણિત અથવા તો વિધુર જ માનવો રહ્યો.

જવાબમાં સુકન્યાએ મને સંભળાવ્યું. ‘તમે વહેમી છો, અસહિષ્ણુ છો.....’ આ વચનોનો મારો પાસે જવાબ નહોતો. એના મુખ પછી મેં ટેપસ ઉપર એક ચિટ્ટી મૂકી: ‘સરજ મારા માટે યોગ્ય હતી કે સુકન્યા તો. મારાથી સમજાવું નથી. એમ લાગે છે કે સરજ હવે મરી ગઈ છે અને સુકન્યા તો મારી પાસે આવી જ નથી. હું એકલો જ હતો અને છું.’

આ ચિટ્ટી મૂકી હું ઑફિસમાં ચાલતો થયો. રાત્રે હું ઘેર આવ્યો ત્યારે સુકન્યા આમાર્ગ સ્ત્રી-પુરુષ મિત્રોની વચ્ચે બેઠી હતી અને આજે બાપક થઈ ગયેલા ‘સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યમંડળ’ની સ્થાપનાના વિચારો ત્યારે ચાલતા હતા.

❦

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯

નવેમ્બર ૧૯૩૯

અંક

: સંપાદક :

મોહનલાલ મહેતા : ધર્મ રસાલ દેવે
હાનિલાલ શાહ : હરજીવન મોમૈયા

અભ્યુદયના પ્રાંતિક વિદ્યાસંસ્થા દર્શિઓ	શ્રી. ધુમ્રેશ	૧૧૭
પુનર્નુ રૂપ	શ્રી. જોશલાલ ત્રિવેદી	૧૧૯
મતનેદ અને ચિદલ	શ્રી. લક્ષ્મણ વા. વાલેશ્વર	૧૨૦
આપણી સ્વાભાવિકતા	શ્રી. મોહનલાલ	૧૨૨
પ્રતિભા અને પ્રિયતા	શ્રી. કૃષ્ણચંદન જોશી	૧૨૫
એક 'દેવનો દોષેલ'	શ્રી. હરજીવન સોમૈયા	૧૩૨
કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો મોહન	શ્રી. અણ્ણકુમાર મહેતા	૧૩૮
ગદ્ય સંસ્કાર	શ્રી. લક્ષ્મણ વા. વાલેશ્વર	૧૪૪
પીરબાઈ	શ્રી. ભીમલા	૧૪૫
અત્યંત	શ્રી. જયનંદ દેવે	
આપણા ડોહાઓ ઉદ્યોગ	શ્રી. કુંજરસી ધરમસી ઇ.પદ.	૧૫૧
ને જ્યાં એ હું નહોતી	શ્રી. સુરેન્દ્રસાહ ત્રિપાઠી	૧૬૧
જીવનસાધન	શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૧૬૫
પોદોડીની આજીવણ	એક વિદ્યાર્થી	૧૭૨
સાહ્યના પ્રદેશમાં		૧૭૬-૧૮૨
(૧) ભોળાઈથી, (૨) જૂઠું ક્યાં છે? (૩) આપણી અંધમાળાઓ- પોદી પુરવણી, (૪) 'ભીતરનો મોટો પ્રયોગ અને (૫) દિલો પુસ્તકોનું બજાર.		
ગીતન	શ્રી. માલાલાલ વઘીય	૧૮૨
ડાહીગાની ગૂડી	શ્રી. હરજીવન સોમૈયા	૧૮૩
બંધ મળે	શ્રી. ભટ્ટ	૧૮૬
શુભિક્ષા એ ભવાનક કલાકો	શ્રી. સતીશ શાલેશ્વર	૧૮૭
સિંમક રોષક	શ્રી. 'વાલેશ્વર'	૧૯૫
ફિરંગી ના કણસ્તાનમાં	શ્રી. રમણીક અગલવાળા	૧૯૭
વિવેચનના નમૂનાઓ		૧૯૮
અવલોકનો		૨૦૧
આંતરરાષ્ટ્રીય આદર્શનો		૨૦૮
વિશ્વની છેલ્લી આશા		૨૧૧

છૂટક નકલ આઠ આના

સંચાલક ભારતી સાહિત્ય સંઘ પો. બો. ૭૩ અમદાવાદ

ૐ

ચોજના

૨૨ મહિને વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો, કવન-
ચરિત્ર કથાઓ સામગ્રી ૮૦ થી ૧૦૦ પાનાંમાં આપવામાં આવે છે
નવું વર્ષ એપ્રિલથી શરૂ થાય છે, પરંતુ કોઈ પણ મહિનાથી એક વર્ષ
માટે આદરૂપ સહાય છે.

• એનું-વાર્ષિક લવાજમ •

દેશમાં બહારદેશમાં પરદેશમાં
પાંચ રૂપિયા સાઠાં પાંચ રૂપિયા સાઠાં છ રૂપિયા
(શિ. દસ)

ફટક કે નમૂનાની નોકશાની આઠ આના

• લેખ સંબંધી

૧. જે લેખનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે લેખ નો પહેલા જ
અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકે એમ હોય તો તેના લેખકને ખચર આપ-
વામાં આવતી નથી જે લખનું પ્રકાશન મોકુફ થવાનું હોય તેની
ખચર આપવાનો રિવાજ છે.
૨. જે લેખ સાથે દપાસખર્ચ નથી હોતું તે લેખ નો સ્વીકારવા
ચોખ ન લાગે તો ૨૨ કરવામાં આવે છે.
૩. જે લેખનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તેનાં કારણો આપવાને અમે
જ ધારણ નથી. અમારા તરફથી કારણો ન મળે તો અમે નથી
આપવા ઇચ્છતા એમ સમજવું.
૪. કોઈ પણ લેખકનો લેખ જે અંકમાં છપાય તે અંક અને તે
લેખની છટી પાચ પ્રતો લેખકને મોકલવાનો રિવાજ છે. કોઈ
પણ કારણસર છટી પ્રતો ન મોકલી શકાય તો તે ફરીથી છપાવી
આપવાનું એમ અમે સ્વીકારતા નથી

વ્યવસ્થા સંબંધી

૧. કોઈ પણ ફરિયાદ મારે જવાબી દપાસખર્ચ અને આદરૂપનંદર
જાણાવેલો જરૂરી છે.
૨. જે આદરૂપનું લવાજમ પૂરું થવા આવે છે તેને અગિયારમા
અંક સાથે જો જાનની ચેતવણી મોકલવામાં આવે છે અને એમના
તરફથી વખતસર જવાબ નથી આવેલો તો બાગમે અંક એમને
વી પી થી મોકલવામાં આવે છે. વી પી ૩૧ ૫-૪-૦૦ થાય છે,
જેના આદરૂકે ૩૧. ૫-૬-૦૦ ભરવા પડે છે આ વી પી નો આદરૂક
ન સ્વીકારે તો છેલ્લા અંક ઉપર એમનો અધિકાર રહેતો નથી
વી.પી. અર્થના આર આના મોકલીને જ તે અંક પાછો મેળવી શકાય છે.
૩. અંગ્રેજી મહિનાના પહેલા આપવાગ્રામાં જ 'ઊર્મિ' નો અંક
પ્રાપ્ત ન થાય તો આદરૂકને વિનંતિ છે કે તેમણે દપાસ-ઓફિસમાં
ખચર ફાટરી અને દપાસખાતા તરફથી જે લેખિત જવાબ આવે
તે અહીં મોકલી આપતાં એમને તે અંકની મોજ નક્ક મોકલી
આપવામાં આવે છે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

સમાચાર અને સૂચનાઓ

- ૧ અમારાં પ્રકાશનોમાં અમે જે કાગળો વાપરીએ છીએ તેમાં દેશી કાગળો ટાઇટલ વગેરેનાં ભાવો દોઢા ઉપરાંત થયા છે, અને પરદેશી કાગળના ભાવો ઊંચા કરતાં પણ વધ્યા છે. પરદેશી કાગળો માત્ર 'નવરચના'માં જ વપરાય છે, કારણ કે એ જાતના કાગળો દેશમાં જાનતા જ નથી, હવે એમાં પણ દેશી કાગળો જ વપરાશે.
- ૨ 'વિશ્વસાહિત્યમાળા' તું બીજું પુસ્તક 'અહંકાર' પ્રગટ થઈ ગયું છે ને ગ્રાહકોને રવાના થવા માંડ્યું છે.
- ૩ 'અરુણ પુસ્તકમાળા' તું ચોથું પુસ્તક 'પ્રવાસપત્રો' (રામભાઈ) પ્રગટ થઈ ગયું છે, અને પાંચમું 'આપણાં ભાંડુઓ' (હેમુભાઈ) તથા છઠ્ઠું 'હજી' મને સાંભરે છે. ' (ગિતુભાઈ) ચાર પાંચ દિવસમાં જ પ્રગટ થઈ જશે. આ ત્રણેય પુસ્તકો એક સાથે જ રવાના કરવામાં આવશે.
- ૪ 'અંજલિ' તું ત્રીજું પુસ્તક 'જગતા રે' (ઉત્તરાર્ધ) નવેંબરની આખરે પ્રગટ થશે અને એ જ રીતે 'આરોગ્ય'નાં પુસ્તકો ત્યારે જ પ્રગટ થશે.
- ૫ 'વિશ્વસાહિત્યમાળા' તું ત્રીજું પુસ્તક 'પશ્ચિમના સમરાંગણે' (All Quiet on the Western Front) તૈયાર થાય છે. દિસેંબરમાં પ્રગટ થઈ જશે.
- ૬ 'ચિંતન અંથાવલિ' તું બીજું પુસ્તક હજી નક્કી થઈ શક્યું નથી.

ગુજરાતનો પ્રાંતિક વિકાસ

[રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ]

જેવી રીતે માણસ પોતાની વિશિષ્ટતાને ક્ષીણ સમાજમાં મહત્વનું સ્થાન મેળવે છે અને સમષ્ટિની ઉત્ક્રાન્તિમાં પોતાનો દિસો નોંધાવી શકે છે, તેવી રીતે આપણી આત્માની શાસ્ત્રબાધી સાંસ્કારિક એકતા માટે પણ દરેક પ્રાંતે પોતાનું વિશિષ્ટ ખ્યેય સાધવું પડશે; અને એવા પોતાના વિશિષ્ટ સર્વાંગીય વિકાસ વિના સંસ્કૃતિના મહાસાગરમાં પોતાનું કંઈક વાચ તેનું કાંઈ પણ તેનાથી આપી શકાશે નહિ.

એટલે આપણી પ્રાંતિક ભાવના પાસે પણ મુખ્ય પ્રશ્નો આપોતે જાણ છે. એક તો સર્વાંગીય વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન, બીજો પ્રશ્ન સાંસ્કારિક એકતામાં એનું વહેણ, અને ત્રીજો મહાન પ્રશ્ન વિશ્વવ્યાપી બહુબલની સાચી તુલના કરવાની એની શક્તિ. આ ત્રીજો પ્રશ્ન એટલા માટે મહત્વનો છે કે અત્યારે કોઈ નાનામાં નાનું ગાંધ પણ વિશ્વવ્યાપી બળોની અસર નીચે ન આવે એવું રાકય નથી.

પ્રાંતિક સર્વાંગીય વિકાસ વિષે દરેક પ્રાંતને પોતપોતાના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો છે તે સામાન્ય પ્રશ્નો પણ છે. ઉદાહરણ તરીકે સાધારણ રીતે ગુજરાતીઓ પ્રાંતિક ભાવના પરત્વે વધારે ઉદારતાથી ભેળ્ શકે છે. અને તેના પ્રમાણમાં મહારાષ્ટ્ર-બંગાળ પણત છે. તે વિદ્યા સંગીત, ચિત્ર, સાહિત્ય એવી સામગ્રીમાં વિકાસદૃષ્ટિએ એ બન્ને પ્રાંતો ધણા આગળ છે. એટલે દરેક પ્રાંતે પોતાના વિશિષ્ટ પ્રશ્નોના પોતાની રીતે ઉકલ લાવવાનો હોય છે. તેમાં કેટલીક વખત અતિ ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ લાભને જલ્દી નુકસાન પણ કરી બેસે છે. ઉદાહરણ તરીકે સાહિત્યદૃષ્ટિએ હિંદી પાસેથી ગુજરાતને બહુ ઓછું મળે તેમ છે. પણ એનું શાસ્ત્રબાધી તરીકેનું ગૌરવ અગવવા એના પ્રત્યે લોકો ઉદાસીન ન રહે એ બેનું જરૂરનું છે. પણ હજી તો ગુજરાત પોતાના પગબર પોતાની ભાષામાં ધોંડ યાંડ થતું આવે છે, તે પહેલાં

એના ઉપર દિલ્હીનો એટલો બોલો મૂકવામાં આવે કે એ બોલ આડે એ પોતાની પ્રાંતિક બાધાનો વિકાસ પણ સાધી શકે નહિ તો એ વસ્તુ લાંબે ગાળે જન્મે બાધાને નુકસાન કરવા ઉપરાંત ગુજરાતને એની પોતાની સંસ્કારિતામાં પીછેહઠ કરાવનારી પણ નીવડે. રાષ્ટ્રભાષાને લેશ પણ ઓછું મદદર આપ્યા વિના પ્રાંતમાં એના સ્થાનનો નિર્ણય કરવાનું કામ જેટલું બને તેટલું વધારે અભ્યાસ દ્વારા નહિ પણ અભ્યાસ વિનાનાં સાધનો દ્વારા રેડિયો-સિનેમા દ્વારા રાખવું જોઈએ. અભ્યાસ તરીકે નિશાળોમાં થતા એનો ઉપયોગ એ કદાચ લાંબે સમયે કંટાળાજનક ને નિરર્થક લાગ્યા વિના નહિ રહે. અત્યારના અભ્યાસ-ક્રમમાં ઘટાડો કર્યા વિના નવા વિષય તરીકે દિલ્હીને દાખલ કરવામાં એક રીતે માનસિક દ્વાસ પણ છે. અત્યારના વિષયો પંરત્વે બાળકોને જે કંટાળો છે તેટલો જ કંટાળો દિલ્હી પ્રત્યે આવશે, ને જેમ અગ્રેષ્ઠ બાળકોમાં ગુજરાતીનો ખીચડી-પાક બનાવ્યો, તેમ કદાચ દિલ્હી દ્વારા નવો ખીચડી-પાક પણ થશે.

રાષ્ટ્રભાષાનું ગૌરવ જ્યારે રાજદારી પુરુષો સ્થાપવા મથે ત્યારે તેમણે એ વિશે કેળવણીકારો, લેખકો, ચિંતકો ને સર્જકોની ઉપેક્ષા ન કરતાં એમના અભિપ્રાયોને વજન આપવું જોઈએ ને જેટલા બને તેટલા વિશેષ અભિપ્રાયો મેળવવા જોઈએ. કોઈ પણ દેશમાં-પછી એ ભલે ગમે તેવા ઉદાર રાજદારી પુરુષોથી નિયંત્રિત થતો હોય છતાં-એમાં વિચાર કરી શકે તેવા પુરુષો પ્રત્યે ધૂણી દર્શાવવામાં રાજદારી પુરુષો કોઈ દિવસ પાછા હઠતા નથી.

ઈંગ્લંડમાં બનીડં શો મોટો ચિંતક છે, પણ એનો રાજદારી પુરુષોએ કોઈ દિવસ હિસાબ ગણ્યો નથી. એટલે જે વિષય ખરી રીતે કેળવણીકારો માટે મહત્ત્વનો છે તેનો નિર્ણય એકાદ નિયમથી કરી નાખવામાં કે બહુમતીથી કરવામાં પણ એકંદરે પ્રબળ નુકસાન છે. એ વિચારને પ્રબલ સમર્થ પ્રજો લાંબો વખત વહેતો મૂકે જોઈએ.

પ્રાંતના સર્વાંગીય વિકાસ માટે પ્રાંતીય ભાષાની ખીણવણી જરૂરી છે.

એ બાવના જ્યારે પોતાના એકમ સ્થાનથી વધારે દૂર જાય છે ત્યારે જ એના ઉપર નિયંત્રણ જરૂરી છે. અત્યારે ગુજરાતનાં સાહિત્ય-ચિત્ર-સંગીત-નૃત્ય-રંગમૂર્તિ-નાટકો-મેળાઓ ઉત્સવો-વ્યાવાસો-સમૂહ ઉત્સવો-સંઘર્ષોમાંથી ગુજરાતનો ખનિર્જકો જોઈએ. ખેંગારી રાગકામાં કવિતા ઉતારી એ ગુજરાતનાં છોકરાં પાસે મૂકવી એમાં હવે ગુજરાતના કવિઓએ પણ યત્ન ગણવી જોઈએ. ગુજરાતનું પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકસે-અને એનાં સંસારી તત્ત્વોનીઓની તે બર્જનિકાની પરંપરાની પેઠે-સંસાર, સંપૂર્ણ ને સંસ્કૃતિનો સમન્વય ગુજરાત સાધી બતાવે એ એની સૌથી વધારે સુંદર અને કદાચ ચિરસ્થાયી પ્રજ્ઞાલિકા છે. એની પ્રાંતિક વિશિષ્ટતા એના સંસ્કારની સૌને પ્રિય લાગે એવી સૌરભમાં રહી છે. એના પ્રાંતિક અભિમાને ખીન્નને હણ્યા નથી કે ફુલમ્યા નથી. આજે ગુજરાત પોતાના પ્રાંતિક વિકાસ માટે એના લોકનાયકો પાસે દૃષ્ટિની અપેક્ષા રાખે છે.

વિશ્વઆપી બલાબલની તુલના કરવામાં ગુજરાતીઓ પાછા પડશે તો પોતાનાં આપાર, સમૃદ્ધિ ને સંસ્કારિતા-સંઘર્ષ ગુમાવી બેસશે.

એટલે રાજકારણ ગમે તેટલુ જળવાન ને વ્યાપક તત્વ થવા મથે-અને એણે યત્ન જ નોઈએ તોપણ એ પ્રાંતના સર્વાંગીણ વિકાસ, ખાસ કરીને પ્રાંતની વિશિષ્ટતા દ્વારા સંધાના સંસ્કૃતિવિકાસને પ્રાપ્ત કરવાનો અપ્ત કરે તો જ એની લાભે ગાળે ફેલે છે કારણ કે તો જ એને પ્રગતિ પીકજળ મળે, જળવાન, તેજસ્વી, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિવાળા જુવાનોનો ટેકા મળે નહિ તો પછી ટોળાં ભેગાં થાય. ટોળા હાલી ળેડે. ટોળા માને કે આપણા ભેગા થવાથી પૃથ્વી ફૂળે છે. ને જે વખતે પરદેહી સત્તાનો માત્ર એક ફટકડો ફેલે ત્યારે ટોળાને શુ કરવું એ પણ ગમ ન હોય, કારણ કે એમનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ જ ન હોય-માત્ર અબ્દોને અનુસરવાની જ શક્તિ આવી હોય.

સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવો હોય તો પ્રાંતની વિશિષ્ટતા શામા રહી છે એ લોકસેવકો ને લોડનાયકોએ જાણવું જ નોંધવું એમનાથી પ્રાંતના ક્ષત્ર-સાહિત્ય-કવિતા-પ્રજ્ઞાવિકા અને આમાન્ય સંસ્કારજૂમિકાની ઉપેક્ષા કે મરકરી કરી શકાય જ નહિ.

વિદ્યા અને સંસ્કારની કાંઈ પણ જૂમિકાને દૂર ઉપહાસનો વિષય બનાવી પ્રગ્નને દોરવાનો ઘવો કરનારા નણા વખતે સુધી ગમે તેટલા લાગ્યા ટોળા ભેગા કરે છેવટે જ્યારે ઓટ આવે ત્યારે પ્રગ્ન ત્તાની ત્યાં હોય છે-ન એ આગળ વધે ન પાછળ જુએ.

એટલા માટે અતિ ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓએ પોતાના ઉત્સાહમા ને ઉત્સાહમા યુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વિકાસ ફેલાવો નથી એ હમેશા જોવું રહે છે.

રાષ્ટ્રભાષા પ્રાત્સાધાને ન રૂપે-ગદ્યપ્રેમ પ્રાંતવિકાસને ન અપનાવે એ સ્થિતિ પ્રત્યે પણ નજર રાખવી ગ્હી.

• ધૂમકેતુ •

પૂ જ નું મૂલ્ય

[સાદ્ગંધવિકાસિત]

સૂતાં ના સુખસેજમાં જગતમાં મોટાઈ કો'ને મળે,
કળેા ટેંક સહ્યા પછી જગતની પૂજા વિજુધો રળે;
સૂતા કે પથરા નળે, સરિતમાં; ના લાપ કો'એ પૂછે
વેઠે ઘા જળના, સલાટકરના, તે દેવ : શો કો' પૂછે.

• જેઠાલાલ ત્રિવેદી •

મતભેદ અને શિષ્ટતા

શ્રી. દત્તાત્રેય વાલકૃષ્ણ કાલેલકર

સા. માનિક જીવનનું મામૂલી વ્યાકરણ પણ જેઓ નથી જાણતા તેઓ કોઈ કોઈ વખત એટલા પડાન્ધ થઈ જાય છે, કે સિલ મત રાખનારને તેઓ પોતાના દુશ્મન માને છે. વિવાદમાં જે હારે તેના મોંમાં ધૂળ ભરનાર ચાસીઓથી આપણે પરિચિત છીએ. પોતાના વિરોધીઓને એ પાનાર લોકોના કિરસા પણ ધતિહાસમાં મોજૂદ છે. જેનામાં આપણે નિષ્ઠા મૂકી તેની દરેક વાતને માની લેવી, તેના દોષનું પણ સમર્થન કરતા રહેવું, અને જેને વિરોધી માની લીધા તેમને દુશ્મન સમજી જમીનદોસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ દૃષ્ટિ મનુષ્યજીવનની અત્યંત અસંસ્કારી અને પ્રાથમિક અવસ્થાનું ચિહ્ન છે. એવા લોકો અહિંસાનું માહારંભ તો થું, તેનો અર્થ પણ સમજી શકતા નથી. અહિંસાવાદી જૈનોમાં પણ ભ્યારે લોકો વાદ્યમત બને છે, ત્યારે પ્રતિપક્ષીને કોઈ પણ રીતે નારા કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે.

સામાજિક જીવનમાં જ્યાં ચર્ચા મારફતે લોકમત સંગ્રહિત કરવામાં આવે છે અને જનતાને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, ત્યાં એ વાતનો ખ્યાલ રાખવો જરૂરી છે કે, જ્યાં મતભેદ થાય ત્યાં દુશ્મની માની લેવી કે પેદા કરવી ન જોઈએ. વ્યક્તિગત રસદસંબંધ જીવનનાં અખણિત તત્ત્વોને લીધે સ્થાપિત થાય છે. કેવળ મતભેદને લીધે એનો વિખેદ કરી દેવો, અને પોતાની સત્જનતા છોડી દઈ કેવળ વેર જ વેર શરૂ કરવું એ અસંસ્કારિતા અને પ્રાથમિક અવસ્થાનું લોક છે.

ધાકધમ્મી, માર્શીટ આદિ હિન આપારોમાં ધર્મનો ખ્યાલ લાવો ક્ષાત્રધર્મનું વિધાન કરવામાં આવ્યું. મતેલા શત્રુને ન મારવો જોઈએ, કમરથી નીચે પ્રહાર ન કરવો જોઈએ, શત્રુનાં આજખત્યાં શરૂઆત ન કરવો જોઈએ, શત્રુની સ્ત્રીઓનું વચનથી પણ

અપમાન ન કરવું જોઈએ, શરણાગતને મારી ન નાખવો જોઈએ, માથો ખોદીને પોતાના મુખદારને નરકકુંડ ન ખનાવવું જોઈએ, સ્વાસ્ત પછી (બીજી) શીત પ્રદેશોમાં બરફની ઝાડમાં) યુદ્ધ બંધ રાખવું જોઈએ, નકી કરેલા એક સમયે મરેલા વીરોનાં શયને ઘટવા માટે એકબીજાએ સુરેહથી ભેગા મળી કામ કરવું જોઈએ વગેરે નિયમોએ ક્ષાત્રધર્મને જલાદના હવારા કર્મથી ઉન્નત બનાવ્યો. સામાજિક પસંદના ઝઘડાઓમાં પણ એવા જ શિષ્ટમાન્ય સદાચારના નિયમ હોય છે. પણ જેમને ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં થઈ પહેલી જ વાર મનુષ્યદેહ મળ્યો છે તેઓ એ મર્યાદાઓ સમજી શકતા નથી.

કોઈએ મને ગાળ દીધી તો હું સામી ગાળ દઈ પોતાને અપવિત્ર થા માટે બનાવું? હિનતાની હોડમાં વિજય મેળવવાનો શોખ મને થા માટે થાય? સત્જનતા કોઈ 'પ્રતિયોગી ધર્મ' નથી.

દરદર્શિની જેવામાં આવે તો આજે જેઓ આપણા વિરોધી છે, તેમની સાથે કદાચ કાલે સહકાર કરવો પડશે એ આપણે કેમ ભૂલીએ? યોજામાં યોજું આપણું આચરણ એવું રહેવું જોઈએ ત્યારે આજના પ્રતિયોગીઓની સાથે કાલે સહકારનો મુશ્વસર આવે ત્યારે એમની સામે જેવામાં આપણે શરમથી મોં નીચું ન કરવું પડે અથવા બેશરમીની નિર્લજ્જતા બતાવવી ન પડે. બન્યારુ લોક લહેને સત્જનતાને કમ-જોરી માનતા હોય. પણ એથી કોઈને યે હાનિ નથી થઈ.

જ્યાં મતભેદ કે પસંદભેદ છે, ત્યાં આપણો જીવન-સંબંધ કાયમ રાખવાની વિશેષ કાશિશ કરવી જોઈએ. પણ જ્યાં મતભેદ કે કોઈ જીમ કારણથી આપણો મિત્ર કે વિરોધી સત્જનતા છોડી દે, યુદ્ધ પોતાને અને સમાજને નીચે પાડતો હોય, ત્યાં લોક કે મોહને

યર્થ અથવા સામાજિક જીવનના બૂલભરેલા આદ-
ર્શથી પ્રેરાઈ ને આપણે તેની સાથે જીવનસહયોગ
જી રાખીએ, તો તે ય સામાજિક જીવનનો દ્રોહ
જ ન્યાં સુધી હીનતા નહી નથી યર્થ અને સમાજદ્રોહ
જ છે ત્યાં સુધી, પ્રેમપૂર્વક પણ પોતાનું પૂરુ જળ
પરીને તેનો વિરોધ, તેનો અસહકાર કરવો જ જોઈએ.
તો આપણા નૈતિક જીવનનો કોઈ જ અર્થ નહિ રહે.

ને મતભેદ થતાં જ પરસ્પર સંબંધભાર અને
ગ્રિહાચારનો અંત યર્થ જાય તો સમાજમાંથી ચિત્તની
રતા અને જીવિનો અનાગ્રહ સહાને ગાદે લેવા
પામશે. કોઈની સાથે મતભેદ થતાં જ ને આપણે એના
પર વચન પર અવિશ્વાસ રાખવા લાગીએ, એના
પર અવહારને ફક્ત હોંગ રાખીએ, તો મતભેદ દર
તે આપણે એકદમ નેને વિશ્વાસપાત્ર અને ધર્માનુસાર
કવી રીતે સમજી સારીએ ? પણ આજે સમાજમાં
તેનાં જ દૃશ્ય નેવા મળે છે. જે માણસો ત્યાં સુધી
જે જ અભિપ્રાયના હોય છે, ત્યાં સુધી એક બીજાને
મને ને તેઓ જુઠા અને ધૂર્ત માનતા હોય, તો પણ
તમની વાતોનું સમર્થન પણ આગ્રહથી કરે છે. તેનું
મરુ એ છે કે સાર્વજનિક જીવનમાં મતભેદનો શિષ્ટતા
જોઈ કોઈ સંબંધ જ નથી રહ્યો. એક માણસ જે
જે મારા સામા પક્ષનો છે, મારી નજરમાં દયા
માળ, જુહો અને કુદ છે, એ જ માણસ ને કાલે
માર્ગ કારણથી મારા પક્ષનો યર્થ જાય તો તે એકદમ

જ અને વફાદાર મનાય છે. કુ ઝોટલી વિચાર
પણ નથી કરતો કે ને કાલે આ જ માણસ દુર્જન
ને કપડી હતો તો આજ એનું મારા પક્ષમાં સામેલ
જુ યુ એનાં કપડ-પ્રપંચ, ધૂર્તતા અને અવસર-
ધક્તાનું અંગ ન હોઈ શકે ? ને મતભેદ એ
પણા વિચાર અને મનનનું પરિણામ હોય, તો તેનો
ત (પરિણામ) પરસ્પર અવિશ્વાસ અને દ્વેષમાં કદી
જ પાવી શકે. જેની સાથે આપણો મતભેદ યર્થ જાય,
ને આપણે લદ્દપુર્ય માનવાનું છોડી દઈએ,
પણ એના દરેક કામને સહકારથી નજરે નોંધીએ

અને એના પ્રત્યેક મોહને દેખાડે, સ્વાર્થપૂર્ણ અને
અમૂલ્ય માનવા જ તૈયાર રહીએ, તો વિચારસ્વાતંત્ર્ય
અને મતસ્વાતંત્ર્યનો સમાજમાંથી નાશ જ યર્થ જશે.
જે માણસોનો મતભેદ ને શુદ્ધ અને પ્રમાણિક હોય,
તો તેમણે પોતાની જિંદગી જ નહિ પણ પોતાની ધન્યતા
પણ એક બીજાને સોંપતાં જતા પણ અચકાવું નહિ
જોઈએ. મતભેદનો અર્થ છે ભિન્ન દર્શન. લોકને આપણી
દૃષ્ટિએ બીજાઓનું દર્શન અપૂર્ણ અથવા અનિત-
જન્ય અને તર્કરૂપિત હોય, પણ આપણે એની પ્રમા-
ણિકતા પર અવિશ્વાસ કદી ન કરવો જોઈએ. ભિન્ન
મતવાળાઓને ચાલત્રાજીવાળા કે અસંખ્ય સમજવા
એક પ્રકારની અશિષ્ટતા છે, ને આપણે પોતાના મતને
સાસ્ત્રશુદ્ધ અને ન્યાયસંગત સમજતા હોઈએ, તો
આપણને બીજાઓ પર અસત્ય કે જીને આરોપ
કરવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. એ તો એક રીતે
પોતાની કબજેરી ધમ્મ કરવા બરાબર છે. એનો
ચોખ્ખો અર્થ એ છે કે, આપણી પાસે દલીલોનો
અભાવ છે, આપણી જીવિ કુશિલ યર્થ ગઈ છે, અને
તેથી હવે આપણે સ્વાભાવિક છીંછરાપણાનો આશ્રય
લઈ વાદમર્્યાતાનું ઉદ્ધેધન કરીએ છીએ. મૂળમાં, જેની
વિચાર કરવાની રીત આપણાથી જુદી હોય, તેની
પ્રતિષ્ઠા અને આત્મસન્માનની કદર આપણે કરવો
જોઈએ. સભ્ય વાદવિવાદની એ મૂળ મર્્યાદા છે. જેની
અભ્યર્થ અને હેતુની નિર્મળતાના સંબંધમાં આપણને
સદેહ હોય, તેની સાથે આપણે વાદવિવાદ જ કેવી રીતે
કરી શકીએ ? એ તો એક ચરિત્રહીન અને અસંખ્ય
સમાજદ્રોહી છે, જેના પર આપણે દયા ખાવી જોઈએ.
આજે જે માણસ મતભેદને લીધે એકબીજાને અનીતિ-
માન, દુરાચારી અને દગાબાજ સમજે છે અને મતભેદ
દર યર્થ જ ફરી એકબીજાની પ્રશંસા કરવા લાગે છે,
એ તો આપણા સામાજિક જીવનના પતનનું લક્ષણ
છે. જે દિવસે મતભેદ, અકિતગત રનેહસંબંધ, અને
પરસ્પર શિષ્ટ અવહારનો સમન્વય થશે, તે જ દિવસે
આપણું સામાજિક જીવન શુદ્ધ અને નિકાસોન્મુખ થશે.

નવેમ્બર, ૧૯૩૯.

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા.

શ્રી. મોહનલાલ મહેતા

જ્યા રે આ નોંધ લખાય છે ત્યારે ભારત-વર્ષના આકાશમાં સંઘર્ષનાં વાદળાં ઘેરાયેલી ચરત્રાત ધર્મ ચૂકી છે. સુરોપમાં મહાકુદ્દ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે નિરાશાનાં અર્ધ કારણો મોજુદ હોવા છતાં એવી આશા રાખી હતી કે પોર્તુગીઝો મદદ દોડી રહેલું ક્ષિટન દિંદને કદાચ એને સ્વતંત્રતા પાઝી આપે. છેવટ એમ તો માન્યું જ હતું કે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય નહિ આપે તો યે એનું વચન આપી તાત્કાલિક અમુક સત્તાઓ આપીને દિંદને સંતોષી લેશે. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે બહુ જ ચાલું ગણાતું ક્ષિટન વર્તમાન પરિસ્થિતિને ઝોળખી ચક્રવૃત્ત નથી અને પરાપૂર્વથી આજ્ઞા આવતા રિવાજને-ગ્લિમ સ્વેચ્છાએ કદી ગુલામીને છોડે નહિ-એણે સમર્થન આપ્યું છે. બ્રિટિશ પ્રજા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી છે કે નહિ, બીજાને ગુલામીમાં રાખીને પ્રજાતંત્રની વાતો કરી ચકાવ કે ન કરી ચકાવ એ બધું જવા દઈએ તોપણ આજની કરોડોડીમાં ક્ષિટને દિંદને તરછોડીને પોતાના સામાન્યને, સિદ્ધાંતને અને પ્રજાને મોટા બેખમમાં ઉતાર્યા છે. ખબર નથી પડતી કે આવી જુઝની પાછળ એણે કઈ ગણતરીઓ રાખી હશે. અત્યારે તો એમ લાગે છે કે લોકોને ગળેથી જેમ મરતાં લગી પણ નાણું છૂટતું નથી તેમજ ક્ષિટનને ગળેથી દિંદ છૂટી ચકતું નથી. આલીસ કરોડની મહાન પ્રજાને ગુલામીમાં રાખીને નાનકડા પોર્તુગીઝો બચાવવાનો પ્રયાસ કરનાર ક્ષિટન એમાં ફાવશે કે કેમ તે તો બલિષ્ઠ નક્કી કરશે અને ફાવશે તો યે દિંદના ભારથી જ એ તૂટી પડશે કે કેમ એ પણ હતિહાસે જોવાનું રહેશે.

પણ જે થયું છે તે એક જોતાં સારું જ થયું છે. વાયસરોયના નિવેદન માટે દુઃખ પ્રગટ કર્યા પછી પણ આપણે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે એણે આપણને જગાડી દીધા છે. 'રખે, તમે કોઈ એમ

માની લેતા કે અમે બદલાર્થ ગયા છીએ' એવું બાન કરાણી દીધું છે. દિંદની મનુષ્યતાનાં મંડાલુ થયાં તે દિવસે દિંદની કોઈ પણ માંગણીને નકારવામાં જે કારણો અપાતાં હતાં તે જ-એક પણ નતું નહિ-આજે પણ અપાયાં છે. સમગ્રતું નથી કે પ્રાંતિક સરકારોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરનાર, લઘુમતીઓને અન્યાય થયો છે એવો એક સમુદાય પણ ન ઉચ્ચારનાર, બ્રિટિશ સરકાર મધ્યસ્થ તંત્ર માટે કે પૂર્ણ સ્વરાજ માટે એ જ લઘુમતીઓનું જહાનું કેમ આપી શકે? પણ સામાન્યવાદીઓની એ જ બક્ષિદારી છે. વાયસરોય સાહેબે મુંદર અને મુંવાળા સમુદાયની પાછળ ક્ષિટનની સામાન્યલીલા જ પ્રગટ કરી છે.

પડકાર ઝિલાયો છે

વાયસરોયના આ નિવેદનને મહાસત્તાની કારોબારીએ ધિક્કારી કાઢ્યું છે તે યોગ્ય જ કહ્યું છે. કારોબારીને કરાવતાવે છે કે એ નિવેદન કોઈ જાહેરનામું નથી પરંતુ દિંદના સ્વમાનને સ્પષ્ટ પડકાર છે. અને એ પડકાર કારોબારીએ ઝીલી લીધો છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે મહાસત્તા કે ગાંધીજી પ્રધાનપદો છોડવા સૌથી લઘાર્થ આપવા માટે આજે જરાયે ઉત્સુ નહોતા. હજાર વખત એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું કે મહાસત્તામાં આજે એ તાકાત નથી કે જે વ બ્રિટિશ સરકાર સામે એ આઝાદોના આખરી જાંબેલી શકે. મહાસત્તાએ પોતાની એક પણ નમળાઈને આજ લગી છુપાવી નથી. પોતાની તાકાત નાતાકાત એણે હમેશાં ખુદી કરીને બતાવી દીધે છે. આ છતાં આજે એણે યુદ્ધનો માર્ગ અપલ્યા કર્યો છે ને તેના પહેલા પગલા તરોડે પ્રાંતિક સરકારનાં આસનો ખાલી કરે છે. તેની પાછળ કારણ એક જ છે કે કમનેર કે વાયસીત દિંદુસ્તાન તદ

ન્યાયન નથી એવી તાકાત, ખ્રિસ્તની ખાસેથી
 પાત્રી વ્યવસ્થા પાછી લઈ ચેતા જોઈતી આજે
 ન હોય, પરંતુ પોતાના પ્રમાણના રક્ષણની
 ને તેને ખાતર મરી મટવાની તો છે જ આજની
 વા જોતા એમ લાગે કે કે જો ખ્રિસ્તિય સરકાર
 નક્કી મહાસભાની માગણીઓને છેવટ લઈ કોઈકે
 માનવામાં આવી તો મહાસભા સત્યાગ્રહજનમાં
 રીશે જ અને એ જ ૧૯૩૦ના જેવો સંગ્રામ
 ખિન્નો નહિ હોય, પરંતુ સ્વમાનરક્ષાનો જ દરો
 પ્રજામાં સંગ્રામજ્ઞાની આટલી પણ લાપતા ન
 ય તેના દિલમાં સ્વરાજનું નામ પણ ન હોય
 લાખ વર્ષે એ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ન
 મરી શકે

એટલે આજના સંઘર્ષનું વાતાવરણ બિલકુલ કર-
 તા આપણે નથી પરંતુ ખ્રિસ્તિય સરકાર જ છે
 આપણે તો હવે એટલું જ જતાવતાનું રહે છે કે
 ૧ વીસ વર્ષમાં અમે તો શીખ્યા છીએ કે
 મનુષ્યના અને પ્રજાના જીવનમાં એવા પ્રસંગો
 આવે જ છે કે જ્યારે એણે પોતાની જિંદગી કે
 તુ સત્તર એ એમાંથી એકની પસંદગી કરી લેવી
 જિંદગી અને માનીએ છીએ કે આજે એ પ્રસંગ
 ૧ પહોંચ્યો છે અને હિંદવાસીઓ આ પ્રસંગ
 છોડીને લોકો નહિ મનીએ અને સર્વ સત્તરની વચ્ચે
 તરફ એને હોમી દેતા અચકાશું નહિ

મુસ્લિમ-લીગનું વલણ

કુ ખાત્રી વાત એક જ છે કે આવી કોઠાકટીના
 અને હિંદના મુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવાનો
 વેગ કરનાર મુસ્લિમ-લીગ સામા પ્રજામાં જઈને
 ન જઈ છે જ્યારે સ્વમાનરક્ષાનો પ્રશ્ન આવીને
 મો છે એ વખતે એ પોતાના જૂતા ખીંટી જ
 કરે છે મુસ્લિમ જનતા જેમ ધર્મપ્રેમી છે
 ધર્મપ્રેમી પણ છે આ જનતાને ધર્મને
 મે મહેકાવીને હિંદની સ્વતંત્રતા અને સ્વમાનને
 ખમમાં મૂકનાર મુસ્લિમ-લીગ માટે અફસોસ થયા
 ૧ મૂકેતો નથી અજમ જેવી વાત તો એ કે
 મહાસભાના અન્યાયની લાખ લાખ વાતો કરવાર

મુસ્લિમ લીગે નિષ્પક્ષ પચ માટે તૈયારી બતાવી જ
 નથી સાથે બેસીને વિચાર કરવાની દરખાસ્તોને
 એ કોઈકે ઉઘાડે તે હજી સમજી શકાય છે, પરંતુ
 નિષ્પક્ષ પચને એ શા માટે નકારે છે તે નથી સમ-
 જાતુ હા, એટલું સમજાય છે કે જ્યારે માણસ એક
 પલું દલીન કરી શકે તો નથી ત્યારે માત્ર તા પાડીને
 બેસી રહે છે મુસ્લિમ-લીગે આજે એ વલણ અપ-
 ત્યાર કર્યું જણાય છે એમની શી ફરિયાદો છે તે
 સમજાતુ તથી, એમની શી માગણી છે તેની ખબર
 પડતી નથી એ જ ખબર પડે છે કે જો એનું સાથે
 તો આ દેશમાંથી મહાસભાનું નામનિશાન તે ઉબેડી
 નાખવા માગે છે અને હિંદની સ્વતંત્રતાને મુસ્લિ-
 મોના હિંતોના બહાના નીચે મેચવા ઇચ્છે છે.

વિરોધી બળો

વેપસંગેમે પોતાનું નિવેદન પ્રગટ કરી દીધું કે અમે
 તે પછી દેશના તમામ પક્ષોએ પોતાનું વલણ જણાવી
 દીધું છે આ બધી જાહેરાતો બે છેવટની જ હોય
 તો મહાસભાએ અનેક બળોની સામે પોતાની સરકાર
 કરવાનું રહ્યું છે ૧૯૩૪માં મોદૃદ કરેલા સત્યાગ્રહ પછી
 આ પાંચ વર્ષમાં આપણે પ્રગટ કરી છે કે નહિ તેની
 પરીક્ષાનો સમય હવે તદ્દન નજીક છે અમને એમ
 લાગે છે કે ગાંધીને ગૂંચળાવી રહેલા લગભગ તમામ
 પ્રત્યેમાં આપણે પ્રગટ કરી છે—માત્ર એક પ્રજામાં
 આપણે ધણી વર્ષો પાછા હડી ગયા છીએ અને એ
 પ્રજા છે રાષ્ટ્રીય એકતાનો મહાસભાની એકતાની
 અહીં વાત નથી એ વિષે તો અમે એમ માનીએ
 છીએ કે યુદ્ધનો સંખ કુકાતા જ એમાં તમામ મત-
 બેદો ફૂળી જશે, પરંતુ અહીં પ્રજા છે તમામ કેમો
 અને પક્ષોનો એમાં આપણે પ્રગટ કરી નથી એ
 બળો આજે વધુ મજબૂત, સંગઠિત અને એકાગ્રી
 બન્યા છે હિંદનો વિચાર બોક્સમૂઢ મહાસભા પ્રત્યે
 સહાનુભૂતિ ધરાવે છે તેમાં શંકા નથી, અને મહાસભાને
 નામે લાખેમાં માણસો કુરબાની કરવા તૈયાર થશે તે
 વિષે પણ અમને સંદેહ નથી, પરંતુ આ લગભગ
 ખ્રિસ્તના હથિયારો આપણા જ બધુઓ — સરકારી
 સિપાઈઓ ને મોકલે જ નહિ, પણ કોમવાદીઓ ને

બીજા ગુડાઓ-ખનશે. આનો સામનો ને આપણે કરી શક્યું — અને સામનો એટલે કે એની સામે પણ ખુદશી છાતીએ ને નિર્મળ આંખે આપણે ભોગ આપવા તૈયાર રહેયું તો આપણને કોઈ જ હરાવી શકશે નહિ, અને થોડા જ સમયમાં એ ભાઈએને ખાતરી થઈ જશે કે એમનાં હિતો ધિતનની સંગીનોથી સુરક્ષિત નહિ રહી શકે, કંરણ કે એ સંગીનો તો હિંદુ-મુસ્લિમ-પારસી-બહરી-ખ્રિસ્તી-હરિજનો સૌને એક સરખી જ ભોંકાયા કરે છે, પરંતુ પરસ્પરના વિશ્વાસ અને પ્રેમથી જ સુરક્ષિત રહેશે. ને આમ આપણે કરી શક્યું તો ધિતનને એની હડ અને હિંદુ-સ્તાન છોડ્યા વિના છૂટકા જ નથી.

પણ આમ આપણે કરી શક્યું ? યુરોપનું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળતાં આપણા અહિંસાના સિદ્ધાંત સાથે સમાધાન કરવા તૈયાર થઈ ગયા, તેવું જ આ કામી પ્રશ્નોમાં તો નહિ કરી બેસીએ ! હાથ ઊગામ્યા વિના પોલીસોનો માર ખાતાર આપણે કોઈ મુસ્લિમ કે કોઈ રાજપુત કે કોઈ જમીનદાર આવતાં સામે તો નહિ મારી બેસીએ ! આપણા મનને આજ સુધી એટલી જ તાલીમ મળેલી જણાય છે કે સરકારી તોફાની સામે આંગળી પણ ન ઊઠાવવી. એ તાલીમ અહિંસાની છે કે બિનહથિયારી લડાઈની છે તેનું આ વખતે પૂરેપૂરું પારખું થઈ જશે. ને આપણે આપણી અહિંસાને વ્યાપક બનાવશું તો તો કોઈ પ્રકારનો ભય નથી, પરંતુ ને એમ ન કરી શક્યા તો આપણે બૂઝી રીતે ઘર પામશું એ વિષે લેશમાન સંદેહ નથી.

સંઘર્ષ જામશે ?

પણ રહી રહીને પ્રશ્ન એ થાય છે કે મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે સંઘર્ષ જામશે ખરો ? ગાંધીજી કહે છે તેમ આપણે વેરાનમાં ધૂમનું જ પડશે ! અને એમ લાગે છે કે એવી સ્થિતિ નહિ આવે. આપણા ધરની સ્થિતિ ભેદમાં છીએ તો એમ લાગે છે કે આપણને લડવાની જરી પણ ઉત્સુકતા નથી. કેવળ સત્વરજ્ઞાને ખાતર લડવું ગડ છે. સામા પશુની સ્થિતિ ભેદમાં છીએ ત્યારે પણ એમ લાગે છે કે એ લડવા માટે તૈયાર નથી. યુરોપમાં જે આગ બબૂખી બેઠી છે તેમાં જ એને રોકાવું પડશે. હિંદમાં ચિતગારી મુકાય એમાં એને જરી થે લાભ નથી, અને પારાવાર તુકસાન છે. વાંચસરોયનું નિવેદન આખરી શબ્દ ન હોય અને માત્ર ચકાસો જોવાની રૂપિ જ ન હોય ? એ જ જૂનાં હથિયારો, મતભેદો, કોમી કુસંપ, વફાદારી, સામ્રાજ્યની મુશ્કેલી વગેરે એક વખત અજમાવી જોવા ન ધાર્યું હોય ? ને એમ જ હશે તો તો આઠ પ્રાંતની સરકારો વીખાઈ જતાં જ ધિતનને સાચી સ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ આવશે તે એ મહાસભા સાથે સમાધાન કરી લેશે. પરંતુ એમ નહિ હોય અને એને પોતાની સંગીનો ઉપર અને કહેવાતી લઘુમતીઓના સાથ ઉપર અવૃદ્ધ વિશ્વાસ હશે તો સંઘર્ષ જામશે જ. આપણે આ કટોકટીની ધડીએ એટલી પ્રાર્થના કરીએ કે ધિતનને સાચી સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય અને હિંદુસ્તાન એનું દુશ્મન બને તે પહેલાં એને મિત્ર બનાવી લે.

પ્રતિમા અને પ્રિયતમા

[સીસની એક પૌરાણિક દત્તકપાતા આધારે રચાયેલ સર વિવિચમ એસ. ગિવબટ્ટે દ્વારા
“પિગમેલિયન અને ગેલેશિયા” નામના હાસ્યપ્રધાન નાટકનો અનુવાદ]

અનુવાદક-શ્રી. કૃષ્ણવદન જેતલી

[ગતાંકથી સંપૂર્ણ]

પાત્રો

પિગમેલિયન-એક એથેન્સવાસી શિલ્પી

લુસિપસ-એક સૈનિક

ક્રિસોસ-કલાનો એક આશ્રયદાતા

એનિસિમોસ-ક્રિસોસનો આકર

મિમોમ-પિગમેલિયનનો આ-ર.

ગેલેશિયા-એક સજીવન થયેલી પ્રતિમા

સિનિસ્કા-પિગમેલિયનની પત્ની

ડાફને-ક્રિસોસની પત્ની

મેરિન-પિગમેલિયનની બહેન

સ્થળ પિગમેલિયનનું કયામદિર

સમય ચોવીસ કલાકમા જ બધા કાર્યો સમાપ્ત થાય છે

અંક ત્રીજો

સ્થળ અને દૈન્ય : પ્રથમ તથા દ્વિતીય અંકના જ
(નમજી બાલુથી ડાફને પ્રવેશે છે)

ડાફને એમ જણાય છે કે પિગમેલિયન કાસે
પથારને સજીવન કરવાની અશ્વત્થ શક્તિ છે હ તેને
પૂછી ખાતરી કરીશ કે એ શક્તિ કેટલી હદ સુધી
વાપરી શકાય છે (ડાખી બાલુથી આસુ સારતી
મેરિન પ્રવેશે છે) મેરિન, આ આસુ કેમ રૂ
વિપત છે ?

મેરિન એહ, માર્ક કાલે અમે જ્યાં ખૂબ
આનંદમા હતા અને અત્યારે ચોનીસ વિન્ટ વડીઓમા
તો અમારા નધા થે પર એક આદત આવી પડી છે !
પિગમેલિયન અમાસની રાત્રિ જેવો અધ બન્નો છે
આજે જ સિનિસ્કા તેને છોડી ચાલી જશે અને
મારા લુસિપસે મને તરડોડી દીધી છે ! આ બધા
શોકના બારે હું તો ગાડી ર્ધર્થ જઈશ !

ડાફને આ મધુ ગેલેશિયાને લીધે છે ?

મેરિન (રડતા) હા, બધુ થે.

ડાફને પણ તમે તેને અટકાવી શકો નહિ ?
એને પૂરી ન રાખો ? વેચી કે બાગી શકો નહિ ?
શુ તેના હુકમ ન થાય ?

મેરિન ના, મને ઈર રહે છે કે એમ ન થાય

ડાફને જો હું પિગમેલિયનની પત્ની હોત તો
ગેલેશિયાનું સૌન્દર્ય જ બગાડી દેત ! તેમને બેને
એકબા મળવાની તક જ ન રહેત !

મેરિન પણ હવે એ બધી સાવચેતીની કાર્ધ
જરૂર નથી આવેરે, હવે તો એ આધ બની ચૂક્યો છે !

ડાફને અધ ? એટલે શુ થઈ ગયું ? માણસને
પાત્ર માનેન્દ્રિયો છે જો તે એકને ગુમાવે છે તો
તેનું યોગ્ય કરતી શક્તિ બીજા ચાગને વધુ બળવાન
કરે છે તેના બાધામા પાય તીર હતા, વાદુ તેણે
એક છોડ્યુ એટલે ચાગ બાકી રહ્યા મારી સખી,
પાયમાથી એક તીર ગુમાવવાથી રાત્રુ કાર્ધ શસ્ત્રહીન
નથી બની જતો !

મેરિન : એ જે સગ્ન ભોગત્રી રહ્યો છે તેથી તેની પત્ની સતોષ તો પામશે ને ?

ડાંને : સુખી તો એ જ સ્ત્રી છે !

મેરિન : સિનિસ્કા સુખી ?

ડાંને : ચોક્કસ, પિગમેલિયને તેને અપમાનિત કરી અને તેણે તેની સગ્ન કરી. સ્ત્રીને એથી વધુ શું બોધ્યું ?

(ડાખી બાણ્થથી સિનિસ્કા પ્રવેશે છે)

સિનિસ્કા : શું વધારે ? વાહ, આ — એ પહેલાં હતો તેવો યર્ષ મન્ય એવા શબ્દો કહેવા મારી જીભને ફેળવવાની શક્તિ ! મારા દુઃખી દેહ સાથે લડતા બચકેર મદાંધ મનને શાંત પાડવાની શક્તિ ! ‘ એ મારા પિગમેલિયન, મારા પ્રેમનું તું ફરે તેમ કર, તેને સ્વીકાર કે તરછોડ, તે તારો જ છે અને તે મૃત્યુ પામી શકે તેમ નથી ! ’ એવું કહેવાની શક્તિ ! આ થોડા અંતરના સાથા શબ્દો તેને કહેવાની શક્તિ બદલ હું મારી અડધી દુખી જિંદગી હોડમાં મૂકવા તૈયાર છું.

મેરિન : ત્યારે તો તેને માટે કાંઈ આશા ખરી ?

સિનિસ્કા : ના, જરાયે નહિ. આજે જ હું તેનું ઘર છોડી જઈશ અને મારી શરમ પર ન્યાં નિરાંતે વિચાર કર્યા કરું ત્યાં જઈ દુખી રહીશ. હું મારી ઈર્ષ્યાના ભારેલા અસ્મિતે એ સર્વભક્ષી જ્વાલામાં પ્રગટી જાઉં ત્યાં સુધી પંખો નાંખી સચેત કરીશ અને પ્રાર્થના કરીશ કે હું જે તેની આગમાં નાશ પામું.

ડાંને : વીરતાભર્યા એ વચનો છે. સિનિસ્કા, શંકા ન રાખતી, પિગમેલિયન એ જ્વાલાને સચેત રાખવા બળતણ પૂરું પાડશે.

સિનિસ્કા : મારે બળતણની જરૂર નથી. મારા દેહમાં જ મેં બળતણ સંધરી રાખ્યું છે. પિગમેલિયન અને ગેલેસિયા એકલાં એકાં હોય એવું દસ્ય હું ગમે ત્યારે બોધ કરું છું. હું તે કેવું કપરું કામભુ કરે છે અને તેની કલકિત વાસના કેવી રીતે સાકાર થાય છે તે જાણું છું ! મારા દેહમાં પ્રવેશ કરવા

તેણે જે આંદીધુંદીવાળો માર્ગ લીધો હતો તે હું માર્ગ છું ! હું તે દુષ્ટ છોકરીને પિગમેલિયન અમારા પ્રેમના પરિચિત, મધુરા, અર્થહીન શબ્દો કહી રહ્યો છે તે સાંભળું છું ! હું તેના કાનમાં તે મારા પર વર્ષાવેશ નાટકી મૃદુ વચનો રેડી રહ્યો છે તે સાંભળું છું ! ઘડોમાં બચકનક, તો ઘડીમાં આવેશમય, વળી ઘણી વાર મમતભર્યા તેના સુપરિચિત હાવભાવો હું પિછાનું છું ! અને તેની સદા જે સગવળતી અનાડી જીભ ગેલેસિયાના દેહના આવેશ સહિત રણક્યા કરશે ! એ જ્વાલા એમ ને એમ કળંગી જશે એવો ભય ના રાખતી ! (ટટાર ચતા) - ત્યારે મારા દેહમાં ઈર્ષ્યા ધરે કરે છે ત્યારે તે કદી જે પોતજ્વાળા અભાવે મૃત્યુ પામતી નથી !

ડાંને : ચાલ, મારે ઘેર આવ. ત્યાં તેનું પોષક કર્યું કરજે. આપણે એ વિધવાઓનો પાક બળવી પુરુષના વિશ્વાસઝંગ પર કટાક્ષો કરતાં વખત માળીયું.

સિનિસ્કા : પણ કિસોસ — ?

ડાંને : કિસોસ ! અરે, તું તેને કેમશે ? નહિ.

સિનિસ્કા : એમ કેમ ?

ડાંને : એમ કેમ ? મેં એને ઘરની બહાર કાઢી મૂક્યો છે ! (સ્વગત) વાહ, આ યુવતી તો ઈર્ષ્યાનો પોતે અવિભક્ત ઇન્દ્રો રાખ્યો હોય એવું માનતી લાગે છે ! (ચોટથી) તે પિગમેલિયન પર તારું વેર લીધું છે. હવે તે તારા વદનનું દર્શન કરી આનંદ પામી શકશે નહિ; અને કિસોસ પણ હવે મારું વદન જોવાનો આનંદ માણી શકશે નહિ ! હું તેને અંધ બનાવો શકતી નથી. એમ કરી શકું એવી ઇચ્છા તો થાય છે. પણ હું તેને મારું વદન જોતાં શકી શકું છું અને મેં એમ કર્યું છે.

સિનિસ્કા : હું તમારો આભાર માનું છું. સચારી, હું તમારી સાથે આવીશ.

(જમણા દ્વાર બાજુ બચ છે. મેરિન તેને રોકે છે.)

મેરિન : ના, ના, તું પિગમેલિયનને છોડી ન જા. તું તેને તરછોડશે તો તે જીવશે નહિ. તેના

દુ ખમા વધારે ન કરે. આ બીજો થા કાચ તે શરૂ કરેલુ કાર્ય બરોબરનુ પૂરુ કરી નાખજે.

સિનિસ્કા નહિ, મને જાણે માટે તેનુ મુખ જોવુ ન જોઈએ કાચુ, જો હું તેને જોઉં તો કદાચ પથારીપ કુ મને રોડ નહિ મેગિન, વિદાય !

(તમણી બલુથી ભય છે મેનિ અનુસરે છે)

હાંને વાહ ! જો પ્રતિમાઓ એવેલા પ્રમાણે સજીવ અને નો એવે-સમા હવે મજાની ધમાય મચવાની

(કિસોસ તમણી બાલુથી ગાથ નહિ તેમ પ્રવેશે છે)

બી મારે પુનીઓ છે — મધી મે ઉગનાયક જો દરેક પુરુષ પથરુ મનુ લઈને પોતાના સ્વભાવને અનુરૂપ કહેવા માતરી કાઢે તો જોળી મળી જીવો માટે વ્યા ગ્યાન મહેરો !

કિસોસ . જો દરેક યુવતી હાંને હોય તો પુરુષ પથરુના શિષ્પ તરફ દી મે જોવાની પગા ન કરે ! (લાગણીવશ થઈ) જો હાંને !

હાંને રાક્ષસ, આપો જી, બીધી દુ થા (સ્વગત) જો મારી પાસે મિનિસ્કા જોવી જી હોત તો હું તેને સજાવા દેત ! (મિનિસ્કાની નકલ કરી વ્યાર્થગદ્ધ કિસોસને) જોહ, હું, તમે અને જોલેગિયા એકલા પ્રેમગદ્ધ જ્યા પ્રેમ હતા તે દરમિયાન ત્યારે કદમી મકુ છું ! જોહ, મહાપ્રભુ નહિ કે હું એ — ત્યારે કદમી મારા દેવામા થર કરે છે ત્યારે તે પોતજીના અમાને નથી મરી જતી !

કિસોસ મને તેની ખાતરી છે ! તમારી મહેમાન બીજી જગમથદુ છે વહાલી, તેને મારી તરફ આગળ વધવા દો તો ? મને ફીધી પ્રમા ગ્યાન આપો !

હાંને ઘર ? ના, હું નહિ ગયુ. વાહ, મારી પાસે તો દેવીઓનુ જીવ છે લગભગ પચાસનુ — અર્ધનકા મનિરેવીઓ પચુ — દરેક અતની વન દેવીઓ અને જીરેવીઓ જો હું ઘર જઈને જોઉં કે તે બધીઓએ તેમના મનતરંગ સજીવ ચલાવે નિશ્ચય થઈ છે તો પ્રમા તમે હેર તો તેમનુ કે

મારુ શુ માય ? ના, ના, આગસમા લાવે તે સામાન્ય મણુમ, પચુ જીવતી થતા ! ! ! હું જો બધી લગભગ હીન મોડાને પેથી મારીશ વ્યા સુધી હું તેમને વેચી મારુ નહિ હા સુધી કિસોસ, તમારે બહાર ગહેલુ પડશે

કિસોસ પચુ મે કહ્યું છે શુ ?

હાંને આપે શુ નથી કહ્યું, મહેમાન ?

કિસોસ હું તમને કહી ચાલો નથી — એમા અત્યંત સમય જશે !

હાંને મે તને પેલી આગસની નખગળી સ્થાયે એની કમરે તારા હાથ વીંટાળી ખેંટો જોયો છે એ અમનવ તો કિસોસ

કિસોસ એ તો એમને એમ સમજાય એવુ છે વહાલી હાંને, હું તો ક્યાનો કહાદાન રહી અને મને પ્રતિમાઓ તો બહુ મને છે

હાંને વાહ — એમ તો તમારી માફ મને પચુ ક્યા પ્રથે પ્રેમ છે જના તમે કહી મે મને પથરુના એપોચાની કમરે મારા હાથ વીંટાળી ખેંટો જોઈ નથી ! અને આ “પ્રતિમા” માટે તો — જો હું તેને બહાર જોઉં તો તમને તેના દુઃખાઓ મટિ પ્રીતિ થાય છે કે કેમ તેની ખાતરી કરુ !

કિસોસ એ બાળાને કામા કરુ તે તદ્દન જીવાન છે અને તદ્દન નિર્દોષ છે તારી દયાની એ કહાદા છે

હાંને એમ કે ?

કિસોસ : હા, ખરેખર જો મે હાંનેને એપો-લોને હાથ વીંટાળી ખેંટો જોયો હોય તો મને એપો-લોની દસ આવે

(હાંનેની કમરે તેનો હાથ વીંટાળે છે)

હાંને (પરતાતી) ખરુ કહેા જા ?

કિસોસ ખરેખર, મારા મેળન, ખરેખર

હાંને ડી- કિસોસ, તને હું મારી આપુ છું

(નિર્ણય છે) આખરે સજોગો અપવાદરૂપ હતા

કિસોસ (ધીમેધી) ખરેખર શોચનીય !

૬૨૮ : પ્રતિમા અને પ્રિયતમા

ડાહને : ઘેર ચાલ. પણ ચાલ રાખજો હું એ દેવીઓનું જાણ વેચી મારવાની છું. પથ્થર સજીવ થાય એમાંથી કાંઈ બાકીવાર આવે નહિ.

ક્રિસોસ : માફ કરજો. પણ ડ્યુકેલિયને પાછળ નાંખેલા પથ્થરમાંથી જ પૃથ્વીના એકેએક જીવ અવતર્યા છે.

(ચિનસની પ્રતિમા પાસે જઈ તેને નિહાળે છે.)

ડાહને : પરંતુ ડ્યુકેલિયને તો કેવળ પથ્થરો જ ફેંક્યા. તેમને ધડવાનું કામ તો તેણે દેવોને સોંપ્યું હતું.

ક્રિસોસ : (સ્વગત-તેના તરફ જોઈ) અને દેવોએ કેવું કામ કર્યું તે આપણે જાણીએ છીએ. એના કરતાં પિગમેલિયનને સોંપ્યું હોત તો ?

ડાહને : (ક્રિસોસનો હાથ પકડી ઝુલાવતાં) ચાલ ત્યારે જઈએ !

(નમણી બાલુથી નાચે છે. યહી વેદના સહિત નમણી બાલુથી મેરિન પ્રવેશે છે.)

મેરિન : પિગમેલિયને જાણ્યું છે કે તે તેની પત્નીથી વિખૂટો પડશે અને તેણે સ્વર્ગના બધા યે દેવોના સોગમ ખાધા છે કે જો તે તેને હવે તરછોડી ચાલી જશે તો તે જીવશે નહિ ! શું-શું કરવું જોઈએ ?

(ડાખી બાલુથી ગેલેશિયા પ્રવેશે છે.)

ગેલેશિયા : મેરિન અહીં ? પિગમેલિયન ક્યાં છે ?

મેરિન : એહ, દુષ્ટ છોકરી ! તારી સ્વચ્છંદતાએ જો અનિષ્ટ કર્યું છે તેથી સતોષ ન પામતાં શું તું તારા બસિના કુખનું દર્શન કરવા આવી છે ? ઠીક તું યે વખતસર આવી છે.

ગેલેશિયા : એના શો અર્થ ?

મેરિન : જો હું કહું છું તેનો આ અર્થ છે- સિનિરકાએ પિગમેલિયનને તરછોડ્યો છે એટલે હવે એ જીવશે નહિ. એહ બાળા ! એનું રક્ત તારા શિરે છે !

ગેલેશિયા : પિગમેલિયન જીવશે નહિ ? પિગ-

મેલિયન મરી જશે ? અને અરેરે, અમાગિણી હું તેનું કારણ ? જો, શું કરવું જોઈએ ?

મેરિન : મને યે સૂઝ પડતી નથી. છતાં એક ઉપાય છે-ક્રકા એક જ, હું પિગમેલિયનને કહીશ કે તારી પત્ની અહીં તારી વાટ જુએ છે. તે તને સિનિરકા માનશે. ત્યારે તે જોશે ત્યારે તું તેની પત્ની હોય એમ જવાબ દેજો.

ગેલેશિયા : હા, હા, મને સમજ પડી.

મેરિન : ત્યારે હું જઈ. છું. દેવો તને આ શુકિતમાં મદદ કરે.

(ડાખી બાલુથી નાચે છે.)

ગેલેશિયા : દેવો બહા છે. દેવો મને મદદ કરશે (ધૂંટણિયે પડે છે) એહ પ્રભુ, આ મહા-કુખમાં હું તારું શરણ શોધું છું. હું જીવતી થઈ તે પહેલાં સિનિરકા એની સાથે જેમ બોલતાં તેમ બોલતાં મને શીખવ. અરે, મારો સ્વપ્ન પિગમેલિયનને સિનિરકાના જેવો જ લાગે એવો કર, અને એ જીવશે-સિનિરકાને માટે, મારે માટે નહિ-છતાં યે તે જીવશે. (ડાખી બાલુથી મેરિન પિગમેલિયનને દોરતી ખ્યાન ખેંચ્યા વિના પ્રવેશે છે) અત્યારે તેને ઘેરી વળેલી બધી ચાતનાઓનું મૂળ હું જ છું. તે માટે મારે આ સહન કરવું પડે તે થોડાજ છે. મારી બા એક અરજ સ્વીકાર. હું પિગમેલિયનનો પ્રેમ માંગતી નથી, હું તેનું જીવન માંગું છું ! (મેરિન પિગમેલિયનને ડાખી બાલુની એક પર બેસાડી જમણી બાલુથી ચાલી નાચે છે. પિગમેલિયન આનંદનો ચિત્કાર કરે છે. ગેલેશિયા તેની તરફ ધસી જઈ પગે પડે છે) પિગમેલિયન !

પિગમેલિયન : આ પ્રાર્થના સાંભળી હું કેટલો આનંદ પામ્યો છું તે કહેવા મારી પાસે શબ્દો નથી. જો પડાલી, પ્રિયતમા, મને તારી બાથમાં સમાવી દે ! અને તારા સ્વર્ગીય પ્રેમને જોખમમાં નાંખવાથી મેં કેટકેટલું જોખમમાં નાંખ્યું છે તે મને ખતાવ !

ગેલેશિયા : (પિગમેલિયન તેને ઉદેશી બોલે છે એમ માની) પિગમેલિયન ! મારા વહાલા પિગમેલિયન ! ફરીથી એકવાર એ સમ્ટો-ફરીથી-એકવાર ફરીથી તે કહે ! મને કહે કે મેં તને અમળ્યું આપેલાં દુઃખ બદલ તું મને ક્ષમા આપે છે !

પિગમેલિયન : તને ક્ષમા ! વાહ મારી સિનિસ્કા, (ગેલેશિયા બચથી સંકેતવાય છે) માગ્યમાં તારી ક્ષમા માંગવાની હિંમત ન હતી અને તું મારી ક્ષમા માંગે છે ? તારી આર્ટમિસ દેવીના કપાર પ્રમાણે મને સમ્મ કરવાનો તને પ્રયુદ્ધત હક હતો. દેવો ને કાંઈ આપે છે તેનો સ્વીકાર કરતાં હું સીખ્યો છું.

ગેલેશિયા : (પ્રત્યાપૂર્વક) હા, પણ પેલી સી ગેલેશિયા—

પિગમેલિયન : એવું શું ?

ગેલેશિયા : તેના પ્રત્યે તારો પ્રેમ હતો તે મરી ગયો ?

પિગમેલિયન : મારે પ્રેમ હતો જ નહિ.

ગેલેશિયા : તારો પ્રેમ નહોતો ?

પિગમેલિયન : જરા શે નહિ. પણ સત્ય કહું તો પ્રથમ મેં મારી હસ્તકલાના વિજયપુરસ્ક્રમમાં અમલદારને નોંધ-મારી શિલ્પકલાના સુંદર સર્જનને સજીવન નોંધ હું આશ્ચર્યચકિત પાગલપણે તેના પ્રયુદ્ધત પ્રકાશને તાબે થયો. તે સજીવન ચર્ચ તે પહેલાં હું તેને જાણતો હતો. કારણ તે મને સિનિસ્કાના વદનનું સ્મરણ કરાવતી હતી. પણ જ્યારે તે સજીવન ચર્ચ લ્યારે એ પ્રેમ તારા પામ્યો—ધીમે, ધીમે.

ગેલેશિયા : (મહાપ્રયત્ને) એ બરાબર કહ્યું. લ્યારે તું તેને ચાહતો નથી ને ? (ચિંતાપૂર્વક) તારે મન તો એ જમ પથ્થરથી કાંઈ વધુ નથી ને ?

પિગમેલિયન : સિનિસ્કા, મને એની યાદ ન કરે હું સોમન ખાઈ કહું છું કે તેમાં સંપૂર્ણ નારીત્વની પ્રતિ હોવા છતાં પણ ચેન્ટલીકસની ખાણમાંની ખેદી કાંદેલું આસવનું ગમ્યું મને ને મોદિની લગાડે છે તેની તોલે એ આવે તેમ નથી.

ગેલેશિયા : (મહાપ્રયત્ને) હું આ સાંકળી ઘણી ખુશ થઈ છું. તને ક્ષમા હોત્તે !

(તેના કપાલે મુગ્ધન કરે છે અને રહતો જમણી બાજુએ નમ્ય છે.)

પિગમેલિયન : (હળુ ગોડો) તે મને ક્ષમા બધી છે અને આર્ટમિસના શાસન મુજબ તારા કોષે દરી લીધેલા મારી આંખના તેજને તારી ક્ષમાએ મને પાછું સોંપવું નોંધ્યો. છતાં કુપિત દેવોએ મારાં ચક્ષુ કદાચ આ બધું નુકસાન કરનારી તરફ ફરીથી કરે એટલે બધું રાખ્યાં છે.

ગેલેશિયા : સાચે જ પિગમેલિયન—આમ પણ ઠીક છે. જો તું અત્યારે ગેલેશિયાને નોંધ રાકતો હોત તો કદાચ તેના પ્રત્યે તારો પ્રેમ ફરીથી ગચ્છત યાત !

પિગમેલિયન : ના, ના.

ગેલેશિયા : એમ સાંકળ્યું છે કે ગેલેશિયા સમ્ટોની વર્ણનચકિતની હાંસી કરે એટલી વેદના બોગમે છે.

પિગમેલિયન : એમ જ થવું નોંધ્યો.

ગેલેશિયા : (આગળ આવી વીનવણી કરતાં) ગેલેશિયા પ્રત્યે તારામાં શું જરા શે રહ્યા નથી ?

(સિનિસ્કા પાન ન બેચાલ્ય તેમ જમણી બાજુથી પથેરી છે અને દ્વારમાં આમળની ઘણી રહે છે.)

પિગમેલિયન : ના નહિ જ. એણે તને ને નુકસાન કર્યું છે, મને કર્યું છે, મેરિનને કર્યું છે એ બધું તે ને ધડીએ સજીવ ચર્ચ તે ધડીને શાપ દેવા આપણા માટે પૂરવું છે. આ દુનિયામાં રહેવા માટે તે યોગ્ય નથી !

ગેલેશિયા : (કદુતાથી) આ મહા મુત્તપાન દુનિયામાં ?—તે ઠીક કહ્યું. એ નારી હવે તારી નજરે શે નહિ ચડે. (સિનિસ્કાને કદાચ પકડી તેને પિગમેલિયન ખાસે ખેંચી લાવે છે) હવે તારે એની સાથે નિરજાત શું ? તારી પાસે તો તારી પત્ની છે !

(સિનિસ્કા જમણી બાજુ પિગમેલિયનને પૂરકાયે પડે છે. ગેલેશિયા પાગળ જમણી બાજુના દ્વારથી બહાર નમ્ય છે. સિનિસ્કા પૂરકાયે પડી પડી ગેલેશિયા તરફ નેહ બિલકાય છે.)

નય છે, પણ ગેરેશિયા તેને ચૂપ રહેવા સૂચના
પૂજા ફૂલોં બરતી બહાર નય છે. પછી સિનિરકા
પિગમેસિયનને આહિંગે છે અને તેથી તેનો
અધારો નષ્ટ થાય છે.)

પિગમેસિયન : (બોલો યતાં) સિનિરકા ! જો
હું દિવસનું તેજ પામી શક્યો છું ! ફરીથી એકવાર
હું તારું પ્રિય વદન જોઉં છું !

(જમણી બાજુથી મેરિન અને હસિપસ
પ્રવેશે છે.)

હસિપસ : પિગમેસિયન ! ફરીથી તે તારાં ચક્ષુ
પ્રાપ્ત કર્યાં છે ? ચાલ, આ તો ખરેખર સાચું સુખ છે !

પિગમેસિયન : અને તે ? મેરિન તને ફરીથી
બોલાવ્યો કે ?

હસિપસ : ના, હું જ આગ્યો-શોકથી નહિ પણ
પશ્ચાત્તાપથી, કારણ મારું હૈયું તો કંટાળુ અને રક્ત-
ભીનું છે ! હું ધારતો તો કે મેરિન મારી સામે કાયદાનો
આશ્રય શોધશે, પણ સમયે અફલુત ફેરફાર ફરી નાંખ્યો
છે. થોડા વખત પર ને મેરિન મને દવાહીન ખૂતી
તરીકે શાપ આપતી હતી તેણે જ મારા કંઠક બદલ
ક્ષમા આપી. એટલું જ નહિ પણ મને આનંદથી
આયમાં લપેટી લીધા. અને હાથાતર અને દવાહીન
આંખોએ તેણે મારો બોગ બનેલ મૃગલીની રસોડાના
અંધમાં સંભાળ લીધી છે ! માસાહારી !

(ગેરેશિયા કાળી બાજુથી પ્રવેશે છે. તે
પીએ મસ્તકા બાવે છે અને પ્રક્રિયે
પછી પિગમેસિયનના પગ પાતા વચ્ચેનો
છેડા ચૂમે છે.)

મેરિન : (જરા ચમીને) પિગમેસિયન ! જો
ગેરેશિયા આવી !

પિગમેસિયન : (ને સિનિરકા તરફ ફેરકાએ છે
। ફરે છે અને ગેરેશિયાને જુએ છે.) મારી પાસેથી
ર થા. નારી હો કે પ્રતિમા ! મારા પ્રેમને લાંબા
કાળનારી હું-આવી જા. (ગેરેશિયા આંખે દાઢ્ય દે
ક.) તું તારી રવચ્છંદાના ક્ષેત્રમાં ને કોઈ પ્રવેશ
છે તેને શાપન થઈ પડી છે !

સિનિરકા : ના, ના-એ શબ્દો પાછા વાગ
પિગમેસિયન. તને બંધી બગર નથી.

ગેરેશિયા : (પાછળ હટતી) ના, મને તેનાથી
દૂર થવા દો. મેંજો શાપ-એને બંધ કરનાર શાપ-હજી
મારા ક્ષેત્રમાં માછ રહ્યો છે. મારે માટે જિન્દગી ખૂલ
કરતાં વધુ કંટુ છે ! (તે પગથિયાં ચડી તખ્તી પર
બે છે) વિદાય, પિગમેસિયન આ દુનિયામાં રહેવાને
હું લાયક નથી-આ મહા મૃત્યવાન દુનિયામાં. વિદાય,
પિગમેસિયન વિદાય, વિદાય.

(પડદા તેને ઢાંકી દે છે.)

સિનિરકા : મેં તને અન્યાય કર્યો તેમ પિગમે-
સિયન તે ગેરેશિયાને અન્યાય કર્યો છે ! એના અવાજે
તને મારી આપી હતી-મારા અવાજે નહિ એણે
શિખનારું ત્યાં સુધી દવા શું છે તે હું જાણતી નહોતી.
તે બોલતીતી તે શબ્દો મેં સાંભળ્યા ત્યારે મને
ભાવ્યો જ ખ્યાલ હતો કે તે મારા હૈયામાં પડ્યા પાડશે.
પણ એમ જ થયું. મેં તે શબ્દોને મારા જ ગણ્યા
અને તારી ક્ષમા ધારી-તને ક્ષમા આપી !

પિગમેસિયન : (આશ્ચર્ય પામી) સિનિરકા !
શું આમ બન્યું ?

સિનિરકા : સાચ્ચે, એમ જ !

ગેરેશિયા : (પડદા પાછળથી) વિદાય પિગ-
મેસિયન ! વિદાય, વિદાય !

(પિગમેસિયન ઘસીને પડદાં ખેંચી કાઢે
છે અને ગેરેશિયાની પ્રથમ અક્ષમાં હતી તેથી
તખ્તી પર પ્રતિમા જુએ છે. સિનિરકા એક પર
મે સતારી દળી પડે છે. હસિપસ અને મેરિન
ભાગે છે. મેરિનનું વદન હસિપસના વસત્કમળથી
પુષ્પાયું છે. પિગમેસિયન પ્રતિમાની કાળી બાજુ
પાછળ હટી નહીં પ્રક્રિયે પડે છે આસતે પડદાં
નીચે ઝરે છે.) સુખદુઃ

દૂંકી નોંધ

[હું આશા રાખું છું કે નીચે આપવામાં આવેલી
મૂળ ગ્રીક દંતકથામાંની તથા બીજી માહિતીમાં
'પ્રતિમા અને પ્રિયતમા'ના વાચકોને રસ પડશે. જગી
મારા અન્યાય અને મિત્ર પ્રો. અનંતરાય રાવળને
પણ તેમનાં કેટલાંક સૂચનો માટે મારે આ નોંટકના
વાચકો તરફથી તેમજ આંગન આવાર માનવો નોંધવું.]

પિત્રમેલિયન સાગપ્રસનો ગમ્ય હતો તે પોતે બનાવેલી હાથીદાંતની કન્યાની પ્રતિમાના પ્રેમમાં પડ્યો હતો તેથી તેણે સૌંદર્યદેવી એકોઝાઈટને એ પ્રતિમામાં પ્રાણ પૂરવા પ્રાર્થના કરી તેની પ્રાર્થના સફળ થતા તે તે કન્યાને પગપે અને તેના હારા ફેફસનો પિત્ત થયો તેની બહેન ડિડો પોતાના ધર્મિક કાકા એસગ્રાસ સાથે પછડી પિત્રમેલિયને તેથી એસગ્રાસનું ખૂન કર્યું ડિડો આ બનાવ પછી વડા જીમ્મ આફ્રિકા તરફ આવી ગઈ અને ત્યાં તેણે જીમ્મ ખરીદી એક ટુર્ફ બધાઓ આ ટુર્ફની આસપાસ કાર્થેજ શહેર વચ્ચે અને ડિડોની કોર્ટિ એપાસ પ્રસરી બહી કાર્થેજની આનાદી નોર્થ નશના રાજ્યના ગમ્ય દિવસમાં ડિડોને પોતાની સાથે લઈ કરવા વિનંતિ કરી અને ધમકી આપી કે જો તે માગણી નહિ સ્વીકારે તો કાર્થેજ સાથે લડાઈ જાશે કરવામાં આવશે પણ ડિડોએ પોતાના સફળ પતિને વફાદાર ગણવાના સોગંદ લીધા હતા, એટલે તેણે દિવસમાં સત્તી માગણી પ્રથમ તો સ્વીકારી નહિ, પણ પોતાના પ્રજાને તેનું દિવસમાં સાથે લઈ આવે એમ ઇચ્છે છે એ જાણી તેણે એસગ્રાસના પિત્ર કોને થઈ તમ કરવાના બહાને એક ગોડી ચિત્તા ગઈ તેના પર ચઢી પોતાની અતીમા પ્રજાને તેની મેદની સમક્ષ ખજાર હુવાવી હઈ તે સતી થઈ કાર્થેજિયનો તે પછી તેને દેવી તરીકે પૂજા લાગ્યા કવિ વિલિયમ મોસિસે તેના 'અર્થલો પેરિઝાઈઝ' - ૨ એવસના પુન અને ડિડોના લાઈની કથા કહી છે રોમન મહાકવિ વર્ગિલે તેના મહાકાવ્ય 'એનેઈડ' માં કાવ્યના નાવક સેનિવાસ સાથે પ્રેમમાં પાડી છે

મૂળ ગ્રીક દત્ત-કથા સાથે, આપણે નોર્થ સીડીયુ કે સર વિનિયમ ગિનમટના આ નાટકને, તદ્દન અપાસે જ સંબધ છે બનાઈ હોયે પણ 'પિત્ર મેલિયન' નામનું નાટક ગમ્ય છે અને તે પછી સફળ ચિત્રપત્ર પણ ઊતર્યું છે ગોના નાટકમાં એક ઉચ્ચાગ્રાસના નિષ્ણાત પ્રો હીગિન્સ એક કુન વેચનારી માળાને તેના ઉચ્ચાગ્રા અને ગૌતમી કુધાગી એક ઉમગવ શ્રી બનાવવાનો સફળ પ્રયત્ન કરે છે

નાટકના નામને મળ કથા સાથે આ સિવાય બીજી કંઈ સમ્ય નથી

ગેલેશિયા અથવા ગેલેશિયા એ એક દરિયાઈ પરીનું નામ છે મુખ્યત્વે પ્રિન્સ એન્ડ વેન્સ સમઢ રથાનમાં તેની સુદૃઢ દેહના માપની નવન પ્રતિમા ગમ્યવામાં આવી છે

દેવી આર્ટિમિસ રોમન યુગલોના કાર્યના તરીકે ઓળખાય છે તે ડેવોસના ક્રોધ પર તેના નેડિયા ભાઈ એપોલો સાથે જન્મી હતી તેના પિતા ક્રિડસ અને માતા લેટો તેના લાઈ એપોલો માફક તે પણ ઇલ્લયાગિસ્ટી છે ઓગપને તેના રીપ પર અપાયાગ કવ્યા પ્રાપ્ત કરતા તેને આર્ટિમિસ બાલુથી લીધી નાખ્યો તેણે એમટિઓનને મૂગ બનાવી દીધી કાગળ એક્ટિઓને તેને રનાન કરતા નોર્થ હતી

ડ્યુકેસિયન ગ્રીક દત્તકથામાં તે પ્રામિથિયસ દિવસેન્ટો પુત્ર ગણાય છે થેસાલીમાં તે કિથ્યાનો ગમ્ય હતો ત્યારે ક્રિયસે માનવજનનો નાશ કર્યો ત્યારે ડ્યુકેસિયન અને તેની પત્ની પિલાગ કુન તેમાંથી તેમના ધર્મપ્રેમને રીધે બચી ગયા તેના પિતાની સલાહ પ્રમાણે ડ્યુકેસિયને એક વહાણ માધ્યુ અને નવ દિવસના પ્રયત્નપૂર્વક પોતે પત્ની સાથે સુકાંડ આખરે વહાણ પારનેસમ પર્વતમાં ફ્રેમિસ નામની જગ્યાએ અચકુ ત્યાં ડ્યુકેસિયને અને તેની પત્નીએ થેમીય મદિરની દેવીની માનવજનનો ફરીથી ઉદ્ધાર કરી રીને થાય તે બાનત સમઢ લીધી દેવીએ તેમને તેમના મરતક અને તેમની માતાના હાડા તેમની પીઠ પાછળ નાખવાની સનદ આપી આ મનાહથી મુઝાઈ તેમણે તેનો અર્થ મોળી કે માતાના હાડામ એટલા પૃથ્વી પરના પથ્થરો આ પ્રમાણે તેમણે પથ્થરો ફેક્યા અને ડ્યુકેસિયને કંઈના પાથ રાજાથી પુરુષો અને તેની પત્નીએ કેકેના પથ્થરો- માથી ઓઝો પ્રગળી પછી ડ્યુકેસિયન પારનેસમ પછી ઊતર્યો અને ઓપમ અથવા સિનગ ખામે પત્ની સાથે ઘર બાધી ગૃહેષ વાઝો અને તે દેવન એગફિઓન વગેરે સતાનોતો પિતા થયો આવુડ

એક 'દેવનો દીધેલ'*

— રેખાચિત્ર —

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

‘પોતાનું લવિષ્ય પોતાના જ હાથમાં હોય છે’ એ અતિ-આશાવાદીઓની વાત બોયના જીવનનો વિચાર કરતાં મને સાવ સાચી નથી લાગતી. બોયમાં શું નહોતું જે એના જીવનને સમૃદ્ધ ન બનાવી શકે? એ ચાર વર્ષની ઉમરનો હતો ત્યારે મેં એને પ્રથમ જોયો હતો. એનાં ગરીબ માથાપ, ચીડિયા સ્વભાવની અને શુભાની એની મા અને દારૂથી સડી ગયેલો એનો બાપ એની સંભાળ રાખી શકતાં ન હોવાને લીધે એટલી ઉમરે પણ એને પરા પગ નહોતા આવ્યા; પણ જો એની સક્રિય રૂઢનારી કોઈ બાબત વસ્તુ ન હોય તો તે કેવી ખીલી શકે તેનો પુરાવો એની મોડી અને કાલી બોલીમાં પણ જે છુદ્ધિકૃત રહી હતી તેમાં હતો. એની માને મેંએ એણે એક જ વાર માડું નામ સાંભળ્યું હતું અને ત્યાર પછી ત્યારે જ એમને ત્યાં જઈ ત્યારે ત્યારે ‘કિસ લેટી, કિસ લેટી’ (મિસ લેટલી) કહી મને સંતકારે. એની નિર્મળ આંખો, મુરેખ ચહેરો અને અંગોનો ઉજળાટ ખરેખર આકર્ષક હતાં. મને એ ખૂબ ગમી ગયો હતો. એની માને પોતાના આગ્રહ કોઈક જમાનાની સારી રિયતિનું શુભાન હતું અને હું સંતાનવિહીન હતી (૪૦ વર્ષની ઉમરે પણ હું અપરિણીતા હતી) અને પોતાને છોકરો હતો તેનું તેને અભિમાન હતું એટલે મારે ત્યાં એને મોકલવા તે રાજ નહોતી, છતાં ધણી વિનંતીઓ પછી ત્યારે હું બોયને મારે ત્યાં લાવી શકી ત્યારે ચાર જ દિવસમાં એ આશ્વત્તા શીખી ગયો હતો!

પણ બોયનું લવિષ્ય ધડનું બોયના હાથમાં નહોતું એટલે એની માના અતિપ્રેમ અને બાપનાં વ્યસનોએ એને બગાડી નાખ્યું. સાત વર્ષની બોયની ઉમર થઈ ત્યાં સુધી એનાં અંગો એવાં તો સપ્રમાણ ગંદા

યેલાં હતાં; શરીર એવું ભરાવદાર, ઊંચું અને મજબૂત હતું કે મારે ખાવો, પછાડાડું, પાણીમાં ગળકાં ખાવાં એ બધાંની અસર તો જાણે એના ઉપર ક્યારેય વરતાતી પણ નહિ. અને એ એનું હેતુ યિત્ર! આજે એ યાદ આવતાં તો મારી આંખોમાં પાણી આવી જાય છે. એનાથી વિપરીત બીજું યિત્ર એની ઉમર વીસ વરસની થઈ હતી ત્યારનું. જીવાનિતિ ખરો સમય એ, પણ એના મોં ઉપર તર જ નહોતું. એનું શરીર એટલું તો દુબળું પડી ગયું હતું કે એની સ્વાભાવિક ઊંચાઈ એને ઊંચકે વરવે દેખાડતી હતી. એના હોઠ તમાકુને લીધે કાળા અને જઠરા થઈ ગયા હતા, આંખો દારૂને લીધે લાલ બની ગઈ હતી, ચામડી ફિક્કી લાગતી હતી અને પગ મુરેકોનીથી શરીરનો ભાર ઉપાડતા હતા. પહેલી વખત ચાર વરસની ઉમરે મારા ઘરમાં એણે પગ મૂક્યો ત્યારે એના હાસ્ય-કલોલે માડું આપું ઘર ભરાઈ ગયું હતું. ‘કેમ આવો ને પકડવા, ફરોને આ રીતે પડવાનો વિચાર હોય તો આવો ને પકડવા’ કહી મને ચીડવતો અને ઘરમાં ટોટાટોટ કરી મૂતો. અને છેલ્લી વખત વીસ વરસની ઉમરે મારા ઘરમાં એ આવ્યો ત્યારે જાણે ઘરમાં ચુકડું આવ્યું હોય એવી પથ્થર જેવી શાંતિ છવાઈ ગઈ હતી! એ ગયો ત્યારે એની આંખોને ખૂણે જો અચૂર્ણિત યમકી આવ્યાં હતાં. ત્યાર પછી જ મહિના પછે ત્યારે મેં બોયને સુઢમાં માર્યા ગયેલા સૈનિકોની નામાવલિમાં એનું નામ વાંચ્યું ત્યારે જ મને સમજાયું કે એ અચૂર્ણિતો જીવતકાળના ચારિત્ર્યના પદ્ધતાપમાં હતાં. અને મને યાદ આવી ગયું કે ‘ના ના, મેં ધાયું’ હતું તેમ બોયમંથી ‘બોલ’ મરી ગયો નથી. અંદર તો એ એટલો જ જીવનો જાગતો હતો, જરૂર હતી માત્ર એને બહાર એથી લાવવાની ચેતનતજ્જ્વિત જાગ્રત હોવા છતાં

અણુધડ માગાપે એને ફરી ગયેલો સમજી જીવતે જીવતો કબરમાં દાટી દીધો !

પ્રથમ બોલ મારે ત્યાં ચારેક દિવસ રહી ગયો, મને ઇચ્છા થઈ આવી કે એને હું દત્તક લઉં, એની માને મેં એ કહ્યું, પણ એથી તો કોતરું એનું અભિમાન ધવાયું હોય તેમ તે જીજ્ઞાસુ બીડી, “અને મને તેવાં હથેયું પણ ડોકરાને જન્મ આપ્યો છે તો એને કપડાં, અનાજ અને શિક્ષણ આપવાની પણ શક્તિ મેળવી લઈશું.”

ત્યાર પછી વિશેષ હું બોલી નહિ. પણ બોલને મારી પામે રહેવું ખૂબ ગમતું હતુ એટલે એ એની મા પામે હસ કર્યા કરતો.

મારે ત્યાં ચોપડીઓ પુષ્કળ હતી, કેટલીક મેં બોલને ખાતર પણ વસાવી હતી. તેમાંનાં ચિત્રો જોઈને એને રમજી થતી. જહાર જેનું મોટું ઝાડ દેખાય તેવું જ ઝાડ, તેવાં જ ફૂલ, ફળ, પ્રાણીઓ અને ‘માલુસ સુદાં’ નાનકડી ચોપડીમાં જોઈને એને કૌતુક થતું. માટીનાં ગાય, ઘેડાં અને કૂતરાં જોઈને અને વળી ‘એ ચાલતાં નથી’ એવી એણે શોધ કરી પછી તો એના આશ્ચર્યનો પાર ન રહેતો હું મોઝાં ગૂંથતી; તેમાં ઉપર નીચે જતી બોલને એ એકી ટસે જોઈ રહેતો. ઘેર તો એને એક જ જગ્યાએ બેસી રહેવું પડતું ત્યારે અહીં તો એ ચાહે તેવાં મગતી તોફાન કરી શકતો, એટલે એને અહીં આવવાનું બહુ મન થતું. એની મા સામે એટલા મારે બહુ અજાતો, એ રીતે મારે ત્યાં આવી શકતો પણ પરિણામે મારે એની માતા કેટલાયે અપમાન બનક શબ્દો સાંભળવા પડ્યા. હું એ યુવાની બોને એટલું પણ કહી શકતી નહિ કે ‘પણ એમા વધી શું છે ?’

બોલનું આ પહેલું ગ્વરૂપ

બોલના બાપની તળિયત બહુ બગડી, યાદેરનાં ખેતોં પેસાતાં નહોતાં એટલે એમનું કુટુંબ દીરખા-કહિના ગામડામાં રહેવા ચાલું ગયું. બોલ આથેતે સંપદ એ નવ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી બે વર્ષ મારે

તૂટી ગયો એ દરમિયાન મને એ બહુ વાદ અપા કરતો અને તેથી કોઈ વાર હું એવેન પણ બનતી

એક વાર મારો મિત્ર ડેમોન્ડ ગામડાંઓમાં ફરવા ગયો હતો ત્યાં બોલને એણે જોયો. આવતી મને એણે વાત કરી. એણે તો તદ્દન સ્વાસ્થ્ય રીતે જ વાત કરી પણ એ સાંભળીને મારી જાતીમાં ગીચ પડ્યા.

ડેમોન્ડે કહ્યું :

‘તમે બોલમાં જે ગુણોનાં બીજ કાઢ્યાં હતાં તે કેવળ બ્રામક જ દર્શાવે એનામાં એનું કશું જ અસાધારણ નહોતું બે એનું કંઈ જ હોત તો તે આજે આવો લુચ્ચો, ચીર અને રખડુ ન બની શક્યો હોત એના આંતરિક સંસ્કાર એની કુર્તિઓ સામે બળવો પોકારત. અને તમે બાણીને આશ્ચર્ય પામશો, ખુદ એની માએ જ આ બધું કહ્યું છે, કે એ એની માનું પણ માન રાખતો નથી. એ ઊકારામાં-’

ડેમોન્ડ તો બોલે રાખત પણ અચાનક મારા મોં પરથી બીડી જતા રંગને એની દૃષ્ટિએ જોયો અને એ બોલી બીડ્યો.

“મિસ લેગલી, મિસ લેગલી !”

“ના, કશું નથી.” સ્વસ્થ થવા પ્રયત્ન કરતી હું બોલી.

“હું દિલ્લીર છું.” એ બોલ્યો અને પછી ચોડીવાર બેરોળિયે ચાલ્યો ગયો.

એના ગયા પછી ક્યાંય મુકી હું સ્વસ્થિયત બેસી રહી. પછી એકદમ બીજી યદ્ય મર્ષ અને ચાકરડીને બૂસ મારી, “ગામાન તંયાગ કર. બહાર ગામ બે દિવસ મારે જવું છે.”

બોલને ગામ મર્ષ, બોલ મને રૂનામાં જ મળી ગયો. ડેમોન્ડની વાત બોડી નહોતી. મેં એને જોયો ત્યારે એ લુગાગ મ્મતો દેતો. મેં એને બોલાવ્યો ત્યારે નીચે મોંએ મારી પામે આવ્યો. મેં એના માથા પર હાથ મૂક્યો અને એ શાંતિથી કહ્યો ગયો.

એની મા સાથે મેં એના શિક્ષણ વિષે ચર્ચા કરી, એ ચર્ચા કરતાં મને ઘણો ડર લાગતો હતો. કારણ કે અપમાન થઈ જવાનો ઘણો સંભવ હતો. અહીં આવ્યા પછી એની માને વધુ કપરા અનુભવો થયા હશે એટલે એ કંઈક નરમ બની હતી. કારણ માનું અપમાન તો ન થયું પણ એણે મારી વાતનો સરખો ઉત્તર ન આપ્યો.

“શિક્ષણની બાબતમાં મારા પોતાના પણ કંઈક વિચારો છે અને હું એના બોધ પર આખતરો કરવાની જ છું” પણ હમણાં નહિ. તમે મા નથી એટલે માનું હૃદય તમને સમજાવી નહિ શકે” પણ એટલું જ કહ્યું કે હું બોલતે મારો છે તે બીજાનો બનવા હઈ શકીશ નહિ. છતાંય તમારે એને થોડા સમય માટે તમારે ત્યાં લઈ જવો હોય તો તમને હું એ વિષે નારાજ નહિ કહું.”

આ સમ્બોધી મને એટલી બધી ચીડ ચડી કે એને તકડક કહી દેવાનું મને મન થયું કે ‘આમ જ તમે જે તમારો છે તેને તમારો મિટાવી દેશો. પછી એ કેહતો નહિ રહે; એ પોતાનો જણુ નહિ રહે.’ પણ એમ બોલતું એ બોલના હિતમાં ન લાગવાથી હું મનમાં જ સમસમી રહી.

ઘેર આવીને બોધ પાસેથી મેં એની ગામડાંની બધી વાતો બાણી, “મિસ લેક્સી, તમે જેકને અરાબ નહિ માની લેતાં. દરિયામાં ઘણીવાર બેચાઈ આવતી કોમતી વસ્તુઓ અમને મળતી અને અમે તે તેને આપતા તો તે અમને બદલામાં પૈસા આપતો. એક વાર મને સોનાની એક સાંકળી મળેલી તે મેં તેને આપી તો તે બદલ તેણે મને છ પેન્સ આપેલા. એણે એ ગામના સીનીને આપી તો એને ત્રણ પૌંડ બેપન્યા હતા એ ખરું પણ એણે મને છ પેન્સ ન આપ્યા ?”

પછી મેં એને એ છ પેન્સનું એણે શું કહ્યું તે પૂછ્યું. જવાબ બાણીને હું ‘પુરા માઈ’ એવું તો કંઈ ન જ હોય એ દેખીતું છે.

આ બોલનું બીજું સ્વરૂપ !

પણ અકવાડિયું વીત્યા છતાં બોધમાં કંઈ કુસંસ્કારો દાખલ થઈ ગયા હતા તેની પ્રતીતિ અહીં ન મળી. આખો દિવસ એ કંઈક ને કંઈક લાંબું વૃત્ત્યું સમારવાનું કે વસ્તુઓને ગોડવવાનું કામ કરતો, બાગમાં ફૂલ-ઝાડને સરખાં કરતો, તોફાન પણ કરતો પણ તે તદ્દન નિર્દોષ. વાંચતાં શીખવા તરફ પણ એની વૃત્તિ ગઈ હતી. પણ એવામાં જ એક બનાવ બન્યો.

ડેરમોન્ડ મારે ત્યાં બહુ પડ્યો રહેતો. અમારો સંબંધ પતિ-પત્નીનો કે પ્રેમીઓનો કે લોકો જેને અનિષ્ટ ગણે છે તેવા કેાઈ પ્રકારનો નહોતો. એ વાત લાંબી છે પણ અહીં એ કહેવી અસ્થાને છે એટલે નથી કહેતી, પરંતુ એટલું જ જણાવી દઉં કે અમે બહુ નિષ્ઠનાં મિત્ર હતાં એટલે એ મારે ત્યાં બહુ રહેતો.

એક દિવસ ડેરમોન્ડની બાંદક મુખ્ય ઓરડામાં ખીટીએ લટકતી હતી. સૌ જાણતું હતું, બોધ પણ જાણતો હતો કે ડેરમોન્ડની બાંદકને કેાઈ અડે તે ડેરમોન્ડ સહી શકતો નહોતો. અમે બધાં રસોડામાં ધમણ મચાવી રહ્યાં હતાં, બોધ બગીચામાં હતો. અચાનક મોટો ધડાકો થયો અને તેની પાછળ કાચના વૃત્તવતો અવાજ આવ્યો. મોટા ઓરડામાંથી એ અવાજ આવ્યો હતો. અમે ત્યાં દોડ્યા, ત્યાં કેાઈ જ નહોતું. બાંદક એની સ્થિતિમાં જ ખીટીએ લટકતી હતી. એક બારીના કાચના કકડા નીચે પેરાચેલા હતા.

ડેરમોન્ડે બાંદક હાથમાં લીધી, એમાંથી એક ગોળી ખૂટી હતી. એણે ત્રાડ મારી, “કાણે હતું અને અસંતર ?”

“શાંતિ રાખો. એની મેલ ફૂટી દશે.” હું બોલી.

“એની મેલ ! તો ધા છન ઉપર બાધ કે બારી તરફ કે બોધ ક્યાં છે ? એનાં લશાય હું જાણું છું.”

“એણે આ ક્યું” ન હોય, છતાં બલે, આપણે એને બોલાવીએ.”

મેં બોલતે બોલાવી લાવવા મોકલને મોકલ્યો. બોધ આવ્યો.

એના મો પર ગભરામણીની એક પલ્લુ રેખા નહોતી
પલ્લુ ડેરમોન્ડે તો એને એકદમ બે ખભેથી પકડી
હસ્યમયની નાખતા પૂછ્યું, “અદ્દકો તુ આપો હતો?”

બોય સૌના મો તરફ જોતો ચૂપ જ રહ્યો

“નહિ બોલે?” કહીને ડેરમોન્ડે પોતાની
નેત્ર લીધી

“ના હું જાણતો નથી”

“નથી જાણતો?” સમ્મત કરતો ડેરમોન્ડની
નેત્ર એની પિડીને ચોની ગઈ

‘અરો હતો, બુધ થઈ’ બોય ચોસ પાડી
લાંચે

એ સાલગીને હુ મે ડગમા પાછળ દબી ગઈ

“સાતિથી જવાન આપશે તો કઈ નહિ થાય
કહેજે, શા માટે અડ્યો હતો?” ડેરમોન્ડે પૂછ્યું

“જેકે મગાવી હતી” જવાબ દેતા બોયના
અહેમ પર નરી અગતતા તરી આવી

“કાણે જેકે?”

“ગામડામા અમારી સાથે ગમતો અને અમારી
પામેથી વસ્તુઓ લઈ જનામા અમને પૈસા આપેના”

“ન દૂકતા પછુ તે પૈસા આપનાનો હતો?”

“એણે એમ કહ્યું હતું ખરું”

“પૈસાનું તું શું કરત?”

એનો જવાબ બોય ન આપી ગયો

‘શું કરતું હતું પૈસાનું?’ ડેરમોન્ડે ત્રાડ
મારી પૂછ્યું

“હું જાણતો નથી” બોયે જવાબ આપ્યો

ડેરમોન્ડ મરી તરફ વળ્યો, “આ તમારો
લાડકવાલો” અને પછી ન દૂર ઉપાડી એ ચાલ્યો ગયો

એ ગયો અને હું ત્યાં જ બસ કરતો જેમી ગઈ
બોય માગ અહેમ સામું જોઈ રહ્યો એ રૂક રૂક
થઈ ગયો

“મિસ લેડી” એ ખરેખર રડી પડ્યો

‘પ્રોહ, મોય’ એ એને ડાલીએ દાખી દીધો

ધણી વાગી શાતિ પછી મે કહ્યું, “મને વચન
આપ કે ફરીને તુ આનું નહિ કરે” બોય કઈ
અમલ્યો ન હોય તેવા લાવથી મારી સામે
જોઈ રહ્યો મે ફરીને કહ્યું, ‘જો બોય આ-
પણા દેગનું રક્ષણ કરવા તારે સંન્યમા જોડાનું
પડશે સંન્યમા જોડાનાર સિપાહીમા હિંમત જોઈ એ
પણુ આજે તે જે કયું તે તો નામદારનું લાભ હતું
તુ જે કરતો હતો તે ચોરી કહેવાય અને વાત જેવી
બની હતી તેવી પ્રથમથી ન કરી તેને તુ જુદું
બોલ્યો એમ કહેવાય ચોરી અને જુદાણુ નામદાર
ગણાય મને વચન આપ કે તુ વ્હી એવું કરશે નહિ’

ધ્રુસકા ખાતા બોય બોલ્યો, “કદી ચોરી
કરીશ નહિ હું વ્હી જુદું બોલીશ નહિ”

પછી મે એક નોંધપોથી લીધી તેમા મારે
લાંચે મે તેને એ વાક્ય લખી આપ્યું નીચે મારી
સહી અને તારીખ લખ્યા “આ હમેશા તારી સાથે
ગાળજે તારી કઈ બૂધ થઈ જાય કે તને કઈક
મૂઝવણ થતી જણાય તો તે આમા નોંધી લેજે”
નોંધપોથી મે એની પેટીમા ગમાવી દીધી

બોયની ઇચ્છા હતી કે તે મારો જ પારો રહે,
જાહો મારી કેખરેખ નીચે બન મારી પલ્લુ ઝેરી
જ ઇચ્છા હતી પલ્લુ એની મા તેમ ઇચ્છતી નહોતી
બોય તેનો હતો તેને તે મીઠાનો મનતો જોઈ શક
તેમ નહોતી એણે એને પોતાની પાસે બોલાવી
લીધા જતા જતા મોયે મને કહ્યું ‘પન લખશે?’

મે કહ્યું, ‘તુ વચન આપે છે કે તુ તેનો
જવાબ લખશે?’

‘હા પણ પછી મારા પત્નોના તમારે પણ
જવાબ લખવો”

“કચ્છ” મે કહ્યું, અને અમે દૂર પડ્યા

એના મથાને ધણા દિવસો થઈ ગયા પછુ તને
વિષે મને ઈર્ષ્યા જાણવા ન મળ્યું ‘નાનું બાળ,
જૂની પડ અથ’ એમ વિચારી મે એને ગમરજતો
એ-પદ લખ્યો, પણ જવાબ ન આપ્યો’ જોતો
પદ લખ્યો, -મને લખ્યો, પાંચ દસ પદો મે એને

લખ્યા પણ તેમાંના એક પાત્રો જવાબ ન આપ્યો ! આખરે પત્રો લખવાનું મેં છોડી દીધું અને પછી તો મારે ઘણાં વરસો સુધી ખડના પ્રવાસે ફરતાં રહેવું પડ્યું.

દરેક વર્ષે હું પાછી રિથર થઈને લંડનમાં રહેવા આવી તેના બીગ્ન દિવસે જ નોકરે મને ખબર આપ્યા કે બંદાર કાઈ જુવાન આપને મળવાની ઇચ્છાથી ઊભો છે. મેં એને અંદર બોલાવવા કહ્યું. જુવાન અંદર આવ્યો. ઊભો, પાતળો, નિસ્તેજ અને મવાળી જેવા દિદારવાળો, મોંમાંથી દારૂની ગંધ છૂટતી હતી તેવા જુવાનને જોઈને મને ચીતરી ચડી. મેં પૂછ્યું, “કાણુ તમે ? શું કામ છે ?”

“હું-હું બોય.” એ બોલ્યો.

“બોય ?” મેં આંખોને સકાચી. અચાનક દસ વર્ષ પહેલાંના એ બોયનું ચિત્ર મારી સામે ખડું થયું. “તું બોય ?” મારા મોંમાંથી જાણે ચીસ નીકળી ગઈ. હું પાછી હડી જઈ એક ખુરશી પર બેસી ગઈ.

ક્યાંય સુધી શાંતિ રહી. અમારા બેમાંથી કાઈ કંઈ ન બોલ્યું. બોય ન્યાં ઊભો હતો ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. મને લાગ આવતાં મેં એને બેસવાનું કહ્યું, એ ખેડા, પણ કંઈ બોલ્યો નહિ.

“ક્યાં છે હમણાં ?” મેં કેટલીકવાર પછી પૂછ્યું.

“થોડા-થોડા પૈસાની જરૂર છે.” અચકાતાં અચકાતાં એણે બીજી જ વાત કરી.

મેં મારી એકબુક લીધી. ૫૦ પાઉંડનો આંકડો માંડી પાનું એને ફાડી દીધું. એક હાથમાં પકડી શાખી એ થોડી વાર બેસી રહ્યો અચાનક એની આંખોને ખૂલે બે અયુગ્મિંદુ ચમકી આવ્યાં. અને પછી બોલ્યો, “હું જઈ ત્યારે ?”

“હાલે.” મારે એને ઘણું પૂછ્યું હતું પણ એણે રગ માગી એટલે મેં એને રગ આપી એ ચાલ્યો ગયો.

મહિનાને અંતે હું મારે આવક-અવકાશ માસિક દિસાળ તપાસતો હતો ત્યાં અચાનક મારી નજર

એક વિગત ઉપર પડી. ૫૦૦ પૌંડનો એક માસ્ટર ડિમુરને માસ્ટર ડિમુર તે બોય. બોયનો ૫૦૦ પૌંડનો એક આપેલો ? ના, ૫૦ જ પૌંડનો આપેલો. ત્યારે આગ કેમ ? એક મીડું બોયે ચડાવી દોધું ? અક્ષરમાં લખવાને વદલે મેં આંકડામાં લખેલ તેથી તે તેમ કરી શકે તેમ હતું. તો શું બોય ચોર ? એણે જુદાણું આપ્યું ?

૫૦૦ પાઉંડનો મારે મન દિસાળ નહોતો પણ બોયે ચોરી કરી, એણે જુદું કામ કર્યું તે વિચાર મારાથી સહન ન થયો. માનું મગજ ચક્કર લેવા લાગ્યું અને પછી-

હું બેભાન બની ગઈ હતી તેની ખબર મને બન્યા પછી જ પડી.

ખરેખર, બોયમાંથી ‘બોય’ મરી જ ગયો.

એ કેમ મરી ગયો ? કાણુ મારી નાખ્યો એને ? દસ વર્ષ પહેલાંના બોય-ત્યારે ય એનામાં અનિષ્ટ તો પેસી જ ગયું હતું પણ એ રૂપિય દેખાતું હતું કે અંદર તો જે હતું તે એવું જ અક્ષત પડ્યું હતું. અંદરનું કદી મરી શકે તેમ હતું જ હતું. તો આ આ શું થયું ?

એની મા ! બોયની માતા જ આ સર્વ અનિષ્ટના મૂળમાં છે એ સમજતાં મને વાર લાગે તેમ નહોતું. શા માટે માએ એને જન્મ આપ્યો ? પોતાના અકને પોષવા જ ? જે દેવનો દીધેલ હતો તેને તેની માએ જ દાનવ બનાવી દીધો.

પણ હવે મારે એ વાતને શા માટે સંભાળવી ? બોયને અને મારે શું સંબંધ કે મારે એની દશાથી દુઃખ પામવું.

છ મહિના વીની ગયા. બોય મને યાદ પણ આવતો નહોતો.

અચાનક એક દિવસ મારી ઉપર એક જુકપોસ્ટ આવ્યું. તે સાથે એક પત્ર આવ્યો. પત્ર સરકારી ખાતાનો હતો. એમાં મને ખબર આપવામાં આવી હતી કે માસ્ટર ડિમુર બોયર યુદ્ધમાં બહાદુરીપૂર્વક લડતાં મૃત્યુ પામ્યો હતો. મને એ વાંચીને થોડું દુઃખ

યશુ પણ એ ઘોડી વાગ જ છુકપોન્ટ તોડ્યુ, એક જૂની નોધપોથી એમા હતી

સહજ લાગે મે એનુ પહેનુ પાનુ હિરાકુ માગ હતાકુ. 'દમ વર્ષ ઉપરની એક તારીખે મે લખેના શબ્દો હુ કહી ચોરી નહિ કરુ, હુ કહી છુટું નહિ બોલુ'. 'બોથે મને વચન આપેનુ, એ વચનનો એણે ભગ કર્યો એ વાતે હુ ગમગીન બની હુ ધીમે ધીમે નોધપોથીના પાના ફેવવતી ગઈ

"મિસ લેખીને પત્ર લખ્યો, આ દિવસ ઘઈ ગયા પણ જવાબ નથી મને એ ગમતુ નથી"

'જરામ્મ દસ પત્રો મિસ લેખીને લખ્યા એ પાચનો જવાબ નહિ. મિસ લેખીએ કહ્યુ હતુ કે પોતે મને લખશે અને હવે નથી લખતા મિસ લેખી છુટું બોલે તે મને ન ગમે.'

"માની વાત સાચી લાગે છે મિસ લેખી મને માફ પણ નહિ કરતા હોય એમને પોતાના પંસાતુ યમાન છે. ને એમ ન હોય તો મારી આવી મૂઝવણમા પણ મને પત્રો જવાબ કેમ ન આપે? હવે તો હુ ખરેખર મૂઝાયો છુ મારે કાસ લાગવા જતુ નથી અને છતાં મા મને મોઢયે છે કાસમા મને મારા દેશની સેવાનુ સિદ્ધિયુ તો ચાનુ જ મગરો મા મને સીધો જવાબ પણ નથી આપની કે તે મને છોડેડ છોડી કાસ થા માટે મોઢયે છે."

નોધપોથીનુ એક પત્રી એક પાનુ હુ ફેવવતી ગઈ પાને પાને 'બોય' ટપકતો હતો વાચના મારે ગમે હૂંમે બાઝી જતો હતો ધીરે ધીરે એ કેમ ગયા હતા ગયો તેના આખો કમનસૂ હનિહાસ એક પ્રસંગ માથી ખીજે પ્રસંગ સહજ રીતે કુટીને ચિત્તગતો હતો એ બીડી પીતો ચયો, દાડ લેતો ચયો, જુગાર રમતો ચયો, અન્યાસમા બેદરકાર જનનેડ ચયો, મારા મારી કરતો ચયો એનામા એક પત્રી એક અવગણ આપના જતા હતા અને છતાં નવાઈની વાન એ હતી કે દરેક વર્તન પત્રી એ મોખ કરતો, 'હુ ધારુ છુ કે આજે જ નવીન મે જ્યુ તે મોગી કે જુગાથુ તો

નહિ ગણાયુ હોય.' 'હુ ધારુ છુ કે આ નામ માટે મિસ લેખી નાગજ ન થાય.'

એહ, અઝાગી મિસ લેખી! બોય તારો હતો? એની માએ તો એને પોતાનો આજનો જ કંગી ગખવા, તારો એના પર જગા પણ હક ન લાગે ને આટે તેને કમ જોડેલે ફૂ મોઢી દીધો હોવા છતાં બોય તો એક તને જ આજખતો હતો

પત્રી આપ્યો ૫૦૦ પૌડના એકવાળો પ્રસંગ એ પ્રસંગ વિતાગથી આવેખાયેનો હતો હુ પ્રસંગ મૂઝતી નહિ અને એ વાચતી ગઈ: 'જુગારમા ૫૦૦ પૌડ છોડ્યો જુગાર ન રમ્યો હોય તો સાડુ હતુ ખાસ સાડુ તો એકવા સાડુ કે એને લીધે મારે જુ આચરુ પડ્યુ મારુ ખૂન ચા જવા દેવાને બદલે મે વચન ભગ કર્યો. મિસ લેખીએ ૫૦ પૌડ જમ મને કઈ પણ પૂછ્યા વિના આપી દીધા તેમ, મારા હોત તો ૫૦૦ પૌડ પણ આપી દેત એમની કરુણા નોઈને હું એમની સમસુ રમવા જોવા ચઈ ગયો અને હુ કઈ બોયી રાક્યો નહિ કેવો હતો આજે એ વખતનો દેખાય. છતાં એમને મારામા વિધામ હોવો નોઈએ કે હુ ચોરી-જુગાથુ તો નહિ જ કરતો હોઉ અને મે એ જ હતું.'

અને પત્રી ઉત્કર્ગારને એણે પોતાની માના અને પિતાના દોષો વખ્યા હતા માતાને તો એને કેટલીયે ગાથો આપી હતી એ પાના મે છોડી દીધા, કારણ કે હુ એ મધુ સમજતી હતી

નોધપોથીને અને માર બીડીનુ જખાણ હતુ મે જે ખગમ કર્યુ તેને ધણા વડુ મારા કામથી હતી નાખવાને હવે હુ જાઉ છુ મિસ લેખી મને મારા કામોની મારી આપશે."

માગ દાથમાથી એમ્મ ચોપડી પત્રી ગઈ અને હુ મોટી બોલી ાપી "માફી છે, માફી કે, બોય, તને તારા લમામ ફૂલોની માફી છે"

ખીજે દિવસે એ નોધપોથી મે એની મા ઉપર મોઢી આપી ઉપર મોઢા અશરે લખ્યુ 'નમાઝે દવો દીધેલ'

કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો મોહલંગ

મૂળ લેખક : શ્રી. આશ્વપદ્મભાઈ ખંડોપાધ્યાય, એમ. એ.

• હિંદીમાંથી અનુવાદક : શ્રી. અસિજિત •

કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ સંસારક્ષેત્રનું એક ભવ્યંત પ્રતિબિંબ છે. દેશ અને કાળની દૃષ્ટિએ, સીમા વગરનો અને અનન્ત પ્રકારની બાક અને ચેતન વસ્તુઓવાળો આ વિશાળ સંસાર ખરું જોતાં એક યુદ્ધક્ષેત્ર છે. દરેક પ્રાણી યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે; યુદ્ધ કરતાં જ જીવનનો વિકાસ સાધે છે. યુદ્ધની અનિવાર્યતાને લીધે જ પ્રાણીઓનાં શરીર, ઉદ્વિગ્ન અને મનમાં વિચિત્ર શક્તિઓ વ્યક્ત થાય છે. રણક્ષેત્રમાં વિજ્યપ્રાપ્તિ અને આત્મપ્રતિષ્ઠા માટેના કાર્યને લીધે જ તેમાં વિચારશક્તિ તથા કર્મશક્તિનો વિકાસ થાય છે, વિધવિધ પ્રકારના દોષો અને ગુણો પણ સ્ફુરે છે. દુનિયામાં જન્મતાંની સાથે જ વિધવિધ પ્રકારની પ્રતિકૂળ શક્તિઓ પ્રાણીને જીવનસંગ્રામમાં નોતરે છે. આ સંગ્રામમાં વિજ્ય થઈને સંસારમાં આત્મપ્રતિષ્ઠા કરવા માટે જ બધાં પ્રાણીઓને સંઘર્ષદાયક થવું પડે છે; અને આથી સજાતીય પ્રાણીઓમાં આત્મીયતાનું બંધન કમરડા દદ થતું જાય છે. આ પ્રમાણે આગળ વધેલ પ્રાણીઓમાં કુટુંબ, સમાજ અને જાતીયતા ઉદ્ભવે છે. આ યુદ્ધમાં જ વ્યક્તિ, જાતિ અથવા સંઘ દુર્બળ થઈ જાય છે તેની જીવનશક્તિ-આત્મરક્ષા અને આત્મપ્રતિષ્ઠાની શક્તિ-આ સંસારના યુદ્ધ માટેની લાપકાત ખોઈ ખેસે છે; આવા લોકો પિસાટા જાય છે અને સમય આવ્યે સંસારક્ષેત્રમાં તેમનો નાશ થાય છે. અહીં આ સમજ લેવાની જરૂર છે કે સૃષ્ટિપ્રવાહમાં તેમનું કાર્ય પૂરું થઈ જાય છે, તેથી હવે તેમના અસ્તિત્વની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ યુદ્ધ સમસ્ત વિશ્વનો એક મુખ્ય નિયમ છે.

આ પ્રાણીજગતની રચના પણ એવી છે કે એક

જીવ બીજાનો આહાર છે; એક જાતિના જીવોના વિનાશ ઉપર જ બીજી જાતિના જીવોનું જીવન નભે છે. સ્થાવર જીવો જંગમ જીવોનો આહાર છે; નાના જીવો મોટા જીવોનો આહાર છે; દુર્બળ પ્રાણીઓ સજીવ પ્રાણીઓનો આહાર છે. આ કારણે લીધે પ્રાણીજગતમાં જુદી જુદી કાટિનાં પ્રાણીઓમાં હમેશાં સંગ્રામ ચાલી રહ્યો છે. આ સંગ્રામથી જ વ્યક્તિ અને સમજિતી દૃષ્ટિએ પ્રાણીજગતમાં ક્રમિક વિકાસ થવા કરે છે. પોતાનાથી દુર્બળ પ્રાણીઓનો નાશ કરવાથી બળવાન પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ક્રિયામાં તેમની શક્તિ અને કુશળતા વધુ ખીણે છે. બળવાન પ્રાણીઓમાં પણ યુદ્ધનો અભાવ નથી. એક વનમાં બે સિંહો મદામુરકેલીએ રહી શકે છે.

જુદિશક્તિવાળો મનુષ્યજાતિએ પોતાની જુદિશક્તિના પ્રજાવધી ખીન્ન પ્રાણીઓને સંગ્રામમાં જીતી લઈને પૃથ્વી પર પોતાનું શાનત્વ સ્થાપ્યું છે. મનુષ્યના ભવને લીધે, દાદ, નખ અને પૂછડાંથી પ્રહાર કરનાર ભયંકર પ્રાણીઓ પણ ધામાં જંગમ અને પવતોની ગુફાઓમાં જઈ છુપાઈ ગયાં છે. મનુષ્ય અસ્ત-ગત્ત સજીવે આવાં નિર્જન સ્થાનોમાં પણ તેઓ ઉપર આક્રમણ કરીને પોતાની યુદ્ધપ્રિયતા અને વિજ્યવાસનાને પુરવાર કરે છે. વગી માનવજગતમાં પણ દરેક વ્યક્તિ, દરેક કુટુંબ, દરેક સમાજ, દરેક જાતિ પોતા પોતાના જીવનની રક્ષા, પ્રજાવધી વૃદ્ધિ અને ગૌરવની સ્થાપના કરવા માટે ખીન્ન સાથે યુદ્ધમાં પ્રવ્રત થાય છે. આ યુદ્ધમાં વિજ્યપનાકા ફરકાવવા માટે જ જાતિ નોટલા પ્રમાણમાં સાધનસામગ્રીનો સંચય કરવામાં સમર્થ થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે જાતિ પ્રજાવધ સંચય છે તેમ મનાય છે. આ આત્મપ્રતિષ્ઠા અને

ખીજના પરાજયની ક્રિયામાં જગતમાં જે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ થાય છે, જે કુદરતી શક્તિઓ મનુષ્યના હાથમાં આવે છે, યંત્ર વગેરેનો આવિષ્કાર થાય છે અને શિક્ષણ અને વેપારનો વિસ્તાર થાય છે તે બધાંની કિંમત મનુષ્યના જીવનસંક્રામને લીધે જ છે.

આ પ્રકારે પ્રાણીવર્ગના સંક્રામથી જુદા તરી આવતા મનુષ્યના યુદ્ધિરાજ્યમાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં યુદ્ધ ચાલતાં હોય છે—આદર્શની સાથે આદર્શનું યુદ્ધ, વિચાર-વિચારનું યુદ્ધ, મત-મતાન્તરનું યુદ્ધ, વગેરે. મનુષ્યશક્તિના જીવનપ્રવાહ ઉપર આ આદર્શો, વિચારો અને મતોનાં સંઘર્ષો અને સંક્રામ ખૂબ જ પ્રભાવ પાડે છે. માનવજગતમાં એક એક આદર્શ, વિચારપ્રવાહ અને મત-મતાન્તર સ્થાપવા માટે પણ ઘણે ભાગે અનેક પ્રકારનાં સંઘર્ષો જાળે છે, ધણા યે માણસોનો સંહાર થાય છે અને તેથી યે વધારે દુર્બળ ભવિષ્યો નાશ પામે છે. માનવસંસ્કૃતિના ક્રમિક વિકાસના ઇતિહાસમાં સંસ્કૃતિ જેટલી ઉત્તર ચર્ચ છે, મનુષ્યનાં ચિંતન, વિચાર અને કાર્યોમાં જેટલો ઉત્કર્ષ સધાયો છે, માણસની અંદર ‘સત્ય’, શિવ’, સુન્દરમની જેટલો વિકાસ થયો છે અને મનુષ્ય જેટલી પૂર્ણતાની નજીક પહોંચ્યો છે—ઘણે ભાગે આ બધું સંક્રામ દ્વારા જ થયું છે. યુદ્ધ જ સંસારપ્રવાહનો સનાતન નિયમ છે, સૃષ્ટિની અંદર ભગવાનનું અટલ વિધાન છે અને જીવજગતના ક્રમિક વિકાસ માટેની ભગવાનની અચિંતનીય કુશળતા છે.

આ સિવાય, સંસારમાં કુદરતની નિયમો પ્રમાણે કેટલાયે ઉદ્ઘાપાતો, વજ્રપાતો, ધરતીકંપ, આગ, આંધી, તોફાન, વિપ્લવ અને વિનાશક ક્રિયાઓ હમેશાં યતાં રહે છે. આ બધું આ દુનિયાનો નિયમ છે. આ દુનિયામાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, જન્મ અને મરણ, સ્વાસ્થ્ય અને રોગ, જીવવાની અને ધણપણ, સુખ અને દુઃખ, સર્વોગ અને વિરોગ, પ્રેમ અને દિસા, દયા અને ઘણા, સંપત્તિ અને વિપત્તિ, લાભ અને હાનિ તથા વ્યય અને પરજન્ય-બધું એક માળામાં ગૂંથાયેલ છે. આ પ્રકારનાં દંદોવેડે જ આ સંસાર રચાયો છે. આ દંદો સાથે આપણને રોજનો

પરિચય છે. આ દંદો અને સંક્રામદ્વારા જ વિશ્વ સૃષ્ટિમાં ભગવાનનો મૂલ ઉદ્દેશ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. આ દંદોમાં આપણને એક ગમે છે, બીજું નથી ગમતું. આપણને જય ગમે છે, પરાજય નથી ગમતો; સુખ ગમે છે, દુઃખ નથી ગમતું; લાભ ગમે છે, હાનિ નથી ગમતી; મિલન ગમે છે, વિરોગ નથી ગમતો; ઉત્પત્તિ ગમે છે, વિનાશ નથી ગમતો. પણ નિરોધાભાવથી વિચાર કરતાં આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ સમજી શકીએ છીએ કે એક પક્ષના જન્યમાં બીજા પક્ષનો પરાજય નિયત છે, એક પક્ષને લાભ થવાથી બીજા પક્ષને જરૂર નુકસાન જવાનું છે, અર્વાચીનની ઉત્તિ સાથે જ પ્રાચીનનો વિધ્વસ અનિવાર્ય છે, વિરોગની વ્યથા વિના મિલનનો આનંદ સંભવતો નથી. આમાં એકને છાડીને બીજાનો ઉપયોગ કરવાનું સંભવિત નથી. આમ હોવા છતાં પણ એકના લાભ અને બીજાની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણીઓને સ્વાભાવિક રીતે જ આકાંક્ષા થાય છે અને આ આકાંક્ષા તૃપ્ત કરવાની ક્રિયામાં યુદ્ધ પણ અનિવાર્ય છે.

આ દંદ અને યુદ્ધ જ સંસારની સાચત નીતિ છે; આને આપણે હમેશા જોઈએ છીએ, હમેશા આ યુદ્ધમાં શિવ રહીએ છીએ; તોપણ આપણે આનો અંબીરતાથી અનુભવ કરતા નથી તેમજ વ્યાપક રૂપમાં આની વિચારણા કરતા નથી. પરંતુ જ્યારે આ યુદ્ધનું વિકરણ, મૂર્ત સ્વરૂપ આપણા સ્વાર્થના હેતુમાં ભળેલ રૂપે પ્રકટ થાય છે, જ્યારે આનાં અનિરુદ્ધિય અનિષ્ટ કરનારાં પરિણામો આપણો અથવા આપણાં પ્રિય સ્વજનોનો ભક્ષ કરવા માટે તૈયાર થાય છે ત્યારે આપણું હૃદય ભય, વેદના અને દુઃખથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે, ત્યારે આ યુદ્ધ આપણને એક અચાનક આવી પડેલ નર્મી જ વસ્તુ લાગે છે, આપણી વિચાર-શક્તિ મોહમગ્ન થઈ જાય છે, કર્તવ્યશુદ્ધિ પોતાનું સ્થાન છોડી દે છે, ધર્મ અને શિયરતા નાશ પામે છે, આપણે પોતાની જાત પ્રમાણે ખેંચીએ છીએ. આ આપણી નિર્મળતાની સીમા છે.

કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે તૈયાર થયેલ જે આત્મીય પક્ષોની વચમાં ઊભેલ અત્યંતની આવી જ રિધિન

ધર્મ હતી. અર્જુન યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ હતો અને લાંબા કાળ સુધી યુદ્ધ કરીને તેણે અસંખ્ય યુદ્ધ મહાવીરની કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પોતાના આ વિશિષ્ટ ગૌરવ સાથે કેટકેટલી વેદનાઓની દયાઓ સંકળાયેલી છે તેનો આટલા દિવસ સુધી તેણે વિશેષ ગંભીરતાથી વિચાર કર્યો ન હતો. તેના આસાધારણ કીર્તિમંદિરના કળાશમાં કેટલાં કુળોનો ધ્વજ અને જનિઓનો વિનાશ, કેટલાં નરનારીઓનાં, સર્ગાસંગ-ધીઓના વિરહના કડુણ આક્રોધો, કેટલી લલનાઓના પતિ-શોક અને પુત્ર-શોકના દારણ આતંત્રહો, કેટલા વંશોનો ઉચ્છેદ અને વર્ણસંકરોની ઉત્પત્તિ, અને કેટલાં સામાજિક અને સાંપ્રદાયિક સાધનોનો અંત ભર્યો હતો-વિનયોન્મત અર્જુનના હૃદયમાં આટલા દિવસ સુધી આને માટે ધોઈ પ્રકારની ગંભીર વેદના નહોતી ઉદભવી; તેના પર વિચાર કરવાનો વખત પણ તેને ક્યાં હતો ? તેણે આ બધી ઘટનાઓને એક વિજયી વીર અને કીર્તિશાળી પુરુષની દૃષ્ટિએ જોઈ હતી. જે માણસો તેના વિજયથી પરાજય પામ્યા હતા, તેની વીરતાથી કચાઈ ગયા હતા, તેના લાભથી નુકસાન પામ્યા હતા અને તેની કીર્તિથી નાશ પામ્યા હતા તેમની દૃષ્ટિએ અર્જુન આ ઘટનાઓને જોઈ ન હતી. તેમની મર્મભેદી ઘાતનાઓ અર્જુનના હૃદયને હમમચાવી શકી ન હતી.

આજ યુદ્ધ માટે તૈયાર થયેલ બંને પક્ષમાં પોતાનાં જ સ્વજનોનાં મુખ જોઈને યુદ્ધના ભયંકર પરિણામનું તેને એકદમ ભાન થયું. આજે તેણે ગંભીરતાથી અનુભવ્યું કે ગમે તે પક્ષનો વિજય થાય તોપણ બીજને પક્ષ હારીને નાશ પાગવાનો અને તે પક્ષમાં પણ આપણાં જ સ્વજનો છે. આ યુદ્ધના પરિણામે જે લોકસંહાર, કુળનાશ, કુળધર્મ અને નિતિધર્મનો લોપ, વર્ણસંકરની ઉત્પત્તિ અને પિતૃઓ માટેના પિંડો લોપ થઈ જવાનો-આની આશંકાથી જ તે વ્યાકુળ થઈ ગયો. પોતે લાંબા કાળથી આચરેલ સ્વધર્મને તે આજે અત્યંત અધર્મ તરીકે જોવા લાગ્યો. ધર્મસંપ્રદેશો અને કિંકરંત્યનામૂલક ધર્મને તે ભવાનંદ વેદના અનુભવવા લાગ્યો.

જે યુદ્ધના અવસાનથી મનુષ્યની જીવનધારાનો પ્રવાહ વહેતો રહે છે-તે યુદ્ધની આ કોરારતા અને બીજાણતા જ્યારે તેના મન પાસે રપટ રીતે ખસી થાય છે ત્યારે તેનો યુદ્ધમાં જોડાવાનો ઉત્સાહ ઠંડો પડી જાય છે; આ અત્યંત દારુણ યુદ્ધક્ષેત્રનો લાગ કરીને સંન્યાસ મદલ્ય કરવા તે તૈયાર થઈ જાય છે અથવા યુદ્ધક્ષેત્રમાં જ નિઃશ્વેદ રહીને આત્મસમર્પણ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. અર્જુનની પણ આવી જ દશા થઈ. પણ યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી ભાગી જવાનું સ્થાન જ ક્યાં છે ? સાદે એ સંસાર તો યુદ્ધક્ષેત્ર છે; બધી જગ્યાએ આ દારુણ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં, જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં અને જુદાં જુદાં પ્રકારના વતાવરણમાં યુદ્ધનો માત્ર આહાર જ ફરે છે. ફક્ત શરીરરક્ષા કરવા માટે જ પ્રાણીઓને અને પ્રતિકૂળ શક્તિઓ સાથે સનન યુદ્ધ કરવું પડે છે. એક વિચાળ દેશની શાંતિની રક્ષા માટે જે લોકો યુદ્ધ કરે છે તેઓના યુદ્ધનો આકાર અને પ્રકાર આ યુદ્ધના આકાર-પ્રકારથી જરૂર ભિન્ન છે, પરંતુ બંને છે તો યુદ્ધ જ. જે વ્યક્તિ જે દેશમાં, જે ક્ષણમાં, જે પ્રકારનાં શક્તિ-સામર્થ્ય લઈને જે પ્રકારની અવસ્થામાં આવી પડેલ હોય છે તે પ્રમાણે તેને યુદ્ધ કરવું જ પડે છે. જો તે હિંમતી અને વિચારપૂર્વક ન કરે તો પ્રકૃતિ અથવા ભગવાનનું વિધાન તેને બળજબરીથી યુદ્ધમાં લગાડી દે છે. મરણ આવે ત્યારે પણ જીવને સ્વાભાવિક જ જીવ્યની સાથે યુદ્ધ કરીને બચવાની કિંયા કરવી પડે છે અને અતિ જીવ્યથી હારી જઈને, પોતાની હાર કબૂલ કરીને મરવું પડે છે. સંસારમાં રહીને કોઈ પણ જીવ પ્રકૃતિનો સર્વોચ્ચ અતિક્રમ કે અપ્રહણ્ય કરી શકતો નથી.

સંસારક્ષેત્રમાં યુદ્ધની લોપણતા અને અનિષ્ટકારકનાનો તીવ્ર અનુભવ કરતાં જતાં એ યુદ્ધમાંથી સર્વોચ્ચ હારી જવાનો કોઈ પણ ઉપાય નથી, ન્યાં સુધી જીવતા રહેવાનું છે ત્યાં સુધી પ્રકૃતિની તીવ્ર પ્રેરણાથી, ભગવાનના સુચિરિધાનથી, યુદ્ધ કરવું જ પાડશે; પછી બસે તે વિચારપૂર્વક થાય કે અવિચારપૂર્વક; હિંમતી થાય કે અનિમત્તથી; તેજસ્વિતાથી થાય કે નિરતેજ

આવથી. આ રિચિતિમાં, જે પ્રકારનાં યુદ્ધમાં, જે પ્રકારમાં આપણે લાગી જવાથી મનુષ્યોચિત આદર્શનું અનુસરણ થતું હોય, માનવજીવનના અંતિમ લક્ષ્યની સિદ્ધિમાં સહાયતા મળતી હોય, અતિ ઉચ્ચત આદર્શના પ્રભાવમાં વધારે થતો હોય અને માનવજાતિ આ-આત્મિક સંકૃતિનાં ઉચ્ચતર પગથિયાં ઉપર પગલાં માંડતી હોય, તે પ્રકારના યુદ્ધમાં તે પ્રકારથી યથાશક્તિ પોતાને લગાડી દેવાનું જ યોગ્ય છે મનુષ્ય યુદ્ધમાંથી ભાગી તો નથી શકતો; પરંતુ તે આદર્શની ઉચ્ચતિ અને તે પ્રમાણે યુદ્ધનું નિર્માણ તો જરૂર કરી શકે છે.

પરંતુ જેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યનું ચિત્ત વિદ્યુદ્ધ થતું જાય છે, જેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધિ, ઉન્નત થાય છે, જેટલા પ્રમાણમાં વાસના અને કામનાનો વેગ ઝોઝો થાય છે, હૃદયમાં જેટલા પ્રમાણમાં પ્રેમ, મૈત્રી અને દુરુણનો વિકાસ થાય છે, શરીર, ઇન્દ્રિય, તથા મનની ચચળતા જેટલા પ્રમાણમાં નાશ પામે છે, તેટલા પ્રમાણમાં સ્વાભાવિક રીતે જ તેને યુદ્ધ પ્રત્યે વૈરાગ્ય બેપજો છે, દ્વિસાદિ ક્રિયાઓમાં અનુચિ થાય છે, જેટલાં કમો વાસનામૂલક હોય છે તે બધાં બંધનકારક છે એમ સમજાય છે અને સંસારના કોલાહલથી દૂર ભાગીને શાન્તિની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ જાય છે. સંસારમાં ન્યારે ન્યારે બાલુ દ-દ, સંઘર્ષ અને સંઘ્રામ દેખાય છે ત્યારે આખો ચે સંસાર તેને દુઃખમય જણાય છે અને સંસારથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં જ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ જ્ઞાન થાય છે.

ત્યારે વળી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં એક નવું જ યુદ્ધ ફાટી નીકળે છે. એક બાલુ પોતાના સ્વાભાવિક નિયમાનુસાર સંસાર યુદ્ધને માટે નોતરી રહ્યો હોય છે, અને બીજી બાલુ યુદ્ધ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય તેને તેના ત્યાગ માટે યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી ભાગી જવા પ્રોત્સાહન આપે છે. ત્યારે અંતઃકરણમાં કમંપ્રજ્ઞતિની સાથે સંન્યાસ-પ્રજ્ઞતિનું, યુદ્ધપ્રજ્ઞતિ સાથે યુદ્ધલાગની પ્રજ્ઞતિનું એક દ્વિમુલ યુદ્ધ ચર થાય છે. યુદ્ધલાગ કરવાનો પણ કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી અને યુદ્ધના વિવિધ પ્રકારના દોષો સ્પષ્ટ દેખાવાથી યુદ્ધ કરવાની રુચિ પણ નથી

ઉદ્ભવતી. ત્યારે એક જાતની દુઃખદાયી કિંકર્તવ્યતા મૂક રિચિતિ થઈ જાય છે. સંસારક્ષેત્રમાં બધા વિચારશીલ પુરુષોની સામે આ સમસ્યા ખડી થાય છે. બધા યુગોના બધા વિચારશીલ પુરુષોની આ સમસ્યા-આંતરિક યુદ્ધ-કુરુક્ષેત્રમાં જીએમ પુરુષરત્ન અર્જુનના ચિત્તમાં ખૂબ બપરે રૂપમાં રહુરી. આ સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવા માટે અર્જુન પોતાના સારથિ કૃષ્ણના શરણે ગયો.

જે આ સંસારરૂપી યુદ્ધક્ષેત્રના નિર્માતા છે, જે જીવના સ્વભાવમાં વિચિત્ર ભાવો, વિચિત્ર પ્રવૃત્તિઓ વિચિત્ર રુચિઓ તથા વિચિત્ર અણુગમ્યો અને ઉદ્દેશો ઉત્પન્ન કરીને તેને યુદ્ધક્ષેત્રમાં પ્રેરે છે, તથા પોતે જુદા રહીને તેનાં વિચિત્ર કમંદૂનો ઉપર અંકુશ રાખે છે, જે બધીયે કમંપ્રજ્ઞતિ અને ભોગપ્રજ્ઞતિના મેરક તથા નિયંત્રતાના રૂપમાં દરેક જીવની અંદર હોવા છતાં પણ તેની સામે જ પોતાનું અસ્તિત્વ છુપાવે છે; વિશ્વનાટકના તે જ અદિતીય નટ અર્જુનના સારથિના રૂપે હમેશાં બિરાજે છે. તે બધાના હમેશના સુહૃદ, સખા અને સંચાલક છે. પણ જ્યાં લગી મનુષ્ય પોતાને જ ક્ષતો, બોક્ષા, સ્વતંત્ર અને પોતાનો ભ્રાત્રવિધાતા માનીને અભિમાનમાં મગ્ન રહે છે ત્યાં સુધી તે અંતર્યામી વિશ્વનાટ્યકાર તેને સખાના રૂપમાં દર્શન દેતો નથી. તેના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થયા પછી પણ મનુષ્ય ક્યારેક તેને ફક્ત પોતાનો સદાયક અથવા કામનાઓ તૃપ્ત કરવાવાળો જ સમજે છે; ક્યારેક કમંદૂજ દેવાવાળો; અથવા ક્યારેક ઉદાસીન, નિષ્ક્રિય, સર્વસંબંધરહિત જ દેખે છે; અભિમાની મનુષ્ય તેને સખાના રૂપમાં જોવાનું સીલામ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

વિષમ દુઃખ આવી પડવાથી ત્યારે અભિમાનના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે, પ્રવૃત્તિ સંકોચાઈ જાય છે, ચચળતા દૂર થાય છે અને શુદ્ધિ પોતાની શક્તિનો વિશ્વાસ ખોઈને પ્રકાશની પ્રાપ્તિ માટે વ્યાકુલ થઈ જાય છે ત્યારે ભગવાન કૃપા કરીને પોતે જ પ્રકટ થાય છે, સંસારસંઘ્રામનું તાત્પર્ય સમજને છે અને મનુષ્યને પરમ કલ્યાણનો માર્ગ દેખાડે છે. અર્જુનના

હૃદયમાં આવું જ વિષમ દુઃખ ઊભું થયું છે. તે બીજી લોકોની જેમ ભગવાનની દૈવી માયાથી મોહ પામીને રાત્ર્ય, ઐર્ધ્ય, કીર્તિ, સુખ અને ઐહિક તથા પરલૌકિક ધર્મોત્તુ આચરણ કરતાં કરતાં અભિ- માનથી પોતાની વિદ્યા અને હુદ્દિશક્તિને જે માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરી રહ્યો હતો, તે માર્ગના સ્વરૂપને 'કુરુક્ષેત્રમાં' બને બાળુએ પોતાનાં જ સ્વભાવને ભ્રેતાં અને તેના પરિણામોના વિચાર કરતાં તે એક નવા જ આકાર- પ્રકારમાં ભેવા લાગ્યો: "શું આ સ્વધર્મ છે? શું આવા સ્વધર્મના આચરણમાં સાંતુ રહે જીવન મેં જોયું હોય છે? શું આ ભવાનક પરિણામમાં જ વીરધર્મની અવધિ છે? આ તો અત્યંત ધૈર્ય અધર્મ છે! મનુષ્યત્વહીનતા છે! પિતૃઓને પણ નરકમાં કુઆગવાની વ્યવસ્થા છે!" અર્જુનનો અંતરાત્મા 'ત્રાહિ, ત્રાહિ,' પોકારી ઊઠ્યો. તેની હુદ્દિ ક્રિકેત્વિત્તામૃદ યર્ષને લાંબા કાળના મિત્ર, સ્થિતપ્રત, સારથિ શ્રીકૃષ્ણના શરણે ગઈ. ધર્મસંકટમાં આવી પડેલ આ ઉત્તમ પુરુષની સામે ભગવાન પોતે પ્રકટ થયા; તેના મિત્ર અને સારથિની અંદર વિશ્વનિષંતા ભ્રેતે પ્રકટ યર્ષને તેની બધી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરવા લાગ્યા.

તત્ત્વજ્ઞાનરહિત મનુષ્યની માફક અર્જુનના વિચારભ્રમના મૂળમાં આ મિથ્યા જ્ઞાન હતું કે "હું જ બધાં ક્રમેની કર્તા છું; કાર્ણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવામાં કે ન થવામાં હું પોતે સંપૂર્ણ રીતે સ્વાધીન છું; મારી સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિ જ મારાં બધાં કર્મોનું નિયમન કરે છે." આશ્ચર્યથી તે યુદ્ધમાં પોતાની શક્તિને ઉપયોગ કરીને પોતાનો વંશ, પોતાની જાતિ સ્વદેશ, પોતાનાં સર્ગાવહારાં અને સેવકોની તથા તેની સાથે સાથે પોતાની ભોજ-સંપત્તિ, યજ્ઞ-માન અને પ્રભાવશાલીતા વધારવામાં લાગ્યો હતો. તેની આ સમજણ હતી કે "હું સ્વાધીન છું અને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સંપૂર્ણતાથી વિચાર કરીને જ દરેક કાર્ય કરું છું. યુદ્ધ ગાડું ધર્મોત્તસાર કર્તવ્ય છે." બીજા અનેક વંશો, જાતિઓ અને દેશોની સંપત્તિના નાશ, કીર્તિ- નાશ અને વિનાશ રિષે તેણે કાર્ણ પણ વિચાર કર્યો ન હતો. આજે ભયારે યુદ્ધનું ઝેરી ફળ પોતાનાં જ વંશ, જાતિ અને દેશ ઉપર પડતું દેખ્યું ત્યારે તે તેને

અધર્મ સમજીને ભયભીત અને ચલાયમાન થઈ ગયો. તેનું કર્તવ્યજ્ઞાન તથા પૂર્વસંકલ્પ ઊડી ગયાં.

શું હું આજ લગી અધર્મ કરી રહ્યો હતો! શાસ્ત્રોમાં જે હિતયોગો સ્વધર્મ ગણાયા છે તે શું વસ્તુતઃ અધર્મ છે? જે અધર્મ જ હોય તો આ અધર્મના તે અધર્મ જ છે જેમ ખખર પામાં સાથે જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. અર્જુને ખૂબ વિચાર કરીને સમજી લીધું કે "આ યુદ્ધ અત્યંત ભયંકર અધર્મ છે, માટે આનો તરત ત્યાગ કરીને કાંતો મારે સંન્યાસવ્રત મહાશ્વ કરવું જોઈએ અથવા તો મારાં પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે નિઃશ્વેદ યર્ષને દુરમનોના સંભા- વાતથી પ્રાણત્યાગ કરવો જોઈએ." અર્જુને વિચાર્યું કે "મેં સ્વતંત્રતાપૂર્વક જ યુદ્ધને સ્વીકાર કર્યો હતો, અને અત્યારે તેના ત્યાગ કરવામાં પણ હું સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છું." આ સંસાર ભગવાનનો છે, ભગવાન જ સંસારની બધી ક્રિયાઓના વિધાતા અને નિવંતા છે, બધાંવ મનુષ્યો, બધાંવ જીવો તેના હાથથી બનેલ કાષ્ટનાં પૂતળાં જ છે, તેના સંકલ્પને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે 'નિમિત્તમાત્ર' છે — આ મહાન તત્ત્વ અર્જુનના હૃદયમાં રહ્યું ન હતું. આ સંસારસાગરમાં પડેલો, સંસારતરંગોમાં નાચતો, રીકે માવામુગ્ધ મનુષ્ય આ ભ્રમમાં પડેલ છે.

આ ભ્રમને દૂર કરીને અર્જુનને સ્વસ્થ બનાવવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાને પ્રકટ કરીને તેને બતાવી દીધું કે આ સંસારનો કર્તા મનુષ્ય નથી, ભગવાન છે. સંસારનાં કાર્યો મનુષ્યની ઇચ્છાથી નથી બનતાં પણ ભગવાનના વિધાનથી બને છે. સંસાર- ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ જે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તે ભગવાનનું જ વિધાન છે. તેણે જ જીવને જે પ્રકારનાં શક્તિ- સામર્થ્ય આપીને જે પ્રકારની અવસ્થામાં મૂક્યો હોય છે, તે પ્રમાણે તેનું કર્તવ્ય સ્થાય છે, તેના સ્વધર્મ નક્કી થાય છે, અને તે પ્રમાણે સંસારસંભ્રામમાં પ્રવૃત્ત થવા તે બધાંવેલ છે. જેના જીવનમાં ભગવાનનો જે અભિપ્રાય અથવા હેતુ નિયત થયેલો હોય છે, તેને તે મેળવવો જ પડે છે. માનવપ્રકૃતિની અંદર ભગવાને જે ઇચ્છાશક્તિ અને વિચારશક્તિ સંપ્રદી રાખી છે

તેને લોધે મનુષ્યની સ્વાધીનતાની પ્રતીતિ થાય છે. આ સ્વાધીનતાની પ્રતીતિ મનુષ્યની ભગવાને જ નિર્દિષ્ટ કરેલ પ્રકૃતિનું જ અંગ છે; તથા ભગવાને નિર્દિષ્ટ કરેલ ક્ષેત્રમાં જ મનુષ્યને માટે આ સ્વાધીનતાની પ્રતીતિ સાર્થક થઈ શકે છે. ભગવાને નિર્ધાર કરેલ સાધનક્ષેત્રમાંથી ભાગવાની સ્વતંત્રતા મનુષ્યને નથી.

મનુષ્ય જે પોતાની વિચારશક્તિ બરાબર ખીલવીને આ તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્ર લઈને, ભગવાને નિર્દિષ્ટ કરેલ સાધનસામગ્રીમાં ભાગવાને જ આપેલ શક્તિ અને સામર્થ્ય અલભ્યા, કૌર્ત્વવાલિભાન અને કુલકમનની નિર્ણયકતાને સમગ્ર લઈને રૂઢા ભગવત્કર્મસંપાદનની ઉચ્ચાર્ય પોતાની પ્રકૃતિ અને અવસ્થાને યોગ્ય કર્તવ્ય-સાધનમાં લાગી જાય, તો તેની સ્વાધીનતાનો યથાર્થ સંકુલ્પોગ થાય છે અને માનવજીવન સાર્થક થઈ જાય છે. આમ કરવામાં શોક અને મોહનું કોઈ કારણ પામ્યું રહેતું નથી, મનમાં વિવાદ થતો નથી.

ફરક મનુષ્ય ભગવાનના વિધાનમાં વિષ્ણુપ્રકૃતિ અને પોતાની પ્રકૃતિથી અસાધ્યમાન થઈને ક્ષેત્રને અનુસરીને કાર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; પરંતુ વિચાર-શક્તિના વિકાસના પરિણામે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ પ્રમાણે તે આ બધા કર્મોના બહુ ઊંચો અથવા અત્યંત નીચો આદર્શ લક્ષ્યમાં રાખીને તેને મેળવી શકે છે. જે મનુષ્ય પોતાના શરીર અને ઇન્દ્રિયોની તૃષ્ણ, લૌકિક સંપત્તિ અથવા માનમરત્યાની વૃદ્ધિ લક્ષ્યમાં રાખીને અથવા પોતાનાં સ્વજનો કે જાતભાઈઓના ઐદિક ભોગ, મુખ, પ્રસાદ કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું લક્ષ્ય રાખીને કર્મક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિને ઉપયોગ કરે છે તે કર્મોનું ક્ષુદ્ર પરિણામ આવે તોપણ પોતાને ક્ષુદ્ર સીમાની અંદર બાંધી રાખે છે, અને તેને પોતાનાં તે કર્મોનાં પાપ અથવા પુણ્યનું કૃપા ભોગવવું પડે છે. જે તે પોતાના સ્વભાવને યોગ્ય કર્મો સારા ચેદ્ય, જાત કે સમાજના કલ્યાણને લક્ષ્યમાં રાખીને આચરે તો તેને લોધે દૈવિક અને કૌટુંબિક ક્ષુદ્ર સીમામાંથી મુક્ત થાય છે, તેનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવન ઉજાત થાય છે; તેનો દેહ, મન અને હૃદય ખૂબ નિર્મળ થાય છે

તથા પરમાર્થપ્રાપ્તિના માર્ગમાં તે ધણે દૂર સુ આગળ યઈ શકે છે. વળી જે ભગવાનની સેવા સર્વોત્તમ આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખીને તે સ્વધર્મ આચરણ કરે તો તે કર્મદ્વારા જ સંસારચક્રનથી સર્વા મુક્ત થઈને ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. પછી જ કર્મોના આનુષંગિક દોષ અને શુષ્ક તેને સ્પર્શતા નર્થ

હત્વાપિ સ દમોક્ષોવાજ હન્તિ ન નિવચતે ।
ભગવાનની આરાધનાની દૃષ્ટિએ કર્મોનાં અ સ્વધર્મે અનુમેદન આગેનાં કર્મોનાં કદાચ હિંસ વિ. ક્રિયાઓ પણ થઈ જાય તો એ તે ક્રિયાઓ પ અર્થિદેશમાં પરિણમે છે, તે કર્મોનાં બાહ્યસ્વરૂપ મુદ્દનાં તાંત્રવૃત્ત્ય હોય તોપણ અંદર શાન્તિ અને પ્રેમનો પ્રવાહ રહે છે જ. આવી અવસ્થામાં સંપ્રાપ્ત બીજાનું પાપ આધ્યાત્મિક સાધનાની મધુરતાય પરિપૂર્ણ રહે છે.

સંસારમાં જન્મ લઈને કુદરતી નિયમોથી આવી પડેલ સંપ્રાપ્તિ દૂર ભાગી જઈને કાઈ પણ છુટકારા મેળવી શકવાનું નથી. જે મનુષ્ય જે પ્રકારની અવસ્થામાં આવી પડ્યો હોય તે પ્રમાણે તેને સંપ્રાપ્તિ ભોગવું જ પડશે. આ સંપ્રાપ્તિમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય છે ભગવાને આપણી અંદર સારથિ અને સંચાલકના રૂપમાં રચાવીને બધો ક્રિયાઓમાં તેને જ યોગબળી અને તેનાં ચરણોમાં સારી રીતે આત્મસમર્પણ કરીને તેના દારા નિર્દિષ્ટ સંસારક્ષેત્રમાં તેણે જ આપેલ શક્તિ-સામર્થ્યનો તેની સેવાને માટે નિયમપૂર્વક ઉપયોગ કરવો. તેના વિધાન અનુસાર સંપ્રાપ્તિમાં તથા સંપ્રાપ્તિના બાહ્યરૂપમાં ન્યારે જે પ્રકારનું પરિવર્તન થાય તેનો માધુ નમાવીને સ્વીકાર કરવો જ પડશે, તથા તેની અંદર આદર્શને ઉત્કૃષ્ટ રાખીને મનુષ્યવતી સાધના કરવી પડશે. ભગવાનના ઉપદેશથી અર્જુનની આ હૃદિ ન્યારે સારી રીતે ગણત થઈ ન્યારે 'રાજ્ય ભોગ. મુલાતિ ચ' તેના કર્મોનાં નિલામક ન રહ્યાં; કુળસૂય, વંશસંકર અને ધર્મ-હાનિની વાત કોણે જાણે કેનાં એ જોડો મર્યાદા; તે ભગવાનના દાહના ચંદ્રરૂપમાં પોતાને 'મિતિત્તત્ત્વ' સમજવા લાગ્યો તથા 'વરિયે વચન તય' એમ કહીને ભગવાનના આદેશ મુજબ સ્વધર્મસંપાદનમાં લાગી ગયો.

મરકરા સંન્યાસી

શ્રી. દત્તાત્રેય વાલકૃષ્ણ કાલેલકર

બંગાળના પ્રખ્યાત ધર્મોપદેશક પ્રતાપચંદ્ર મજુમદારે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ વિરોધ પંથુ છે કે કોઈ કોઈ વખત શ્રીપરમહંસની વાત ચીતમાં અસિદ્ધ વાતો આવી જતી હતી. એવાના સંતકવિ કૃષ્ણ-જગન્નાથ બાંદર વિરોધ પંથુ એમના સિદ્ધો પાસેથી એ સાંભળ્યું હતું કે કોઈ કોઈ વખત વિનોદ કરતાં કરતાં તેઓ પશુ બુદ્ધિસા ઉપજાવે એવા શબ્દો ખૂબ જોખમી વાપરતા હતા. સંત પુરુષો વિકારો વધારવાની દૃષ્ટિથી કદી પશુ અસ્ત્રીય વાતો કરતા નથી; પશુ જેમના મનના વિકાર નાશ પામ્યા છે તેવા સતો માટે 'શી' કે 'અશી'નો ભેદ રહેતો નથી. સમાજમાં કામ-લોભુપતાનો વધતો જતો પ્રભાવ જોઈને તેની મરકરી કરવા માટે તેઓ અશ્લીય વાતો એકદમ ખુલ્લી રીતે બોલે છે. શિષ્યાળાનાં મેથીપાક, યાદૂતી અને વિષયસેવન પછી ફાગળુ મદિનામાં હોળીના દિવસે ગંદી વાતો બોલીને કામલોભુપતા-રસિકતા-ની મરકરી કરતી જોઈએ એ હિરાદાયી 'હોલિકાસવ' રાખવામાં આવ્યો છે, એવી જાતની બચાવ કરવામાં આવે છે. પુરોપના પ્રસિદ્ધ અને સમર્થ કલાકાર ટોલરટોપ પશુ કોઈ કોઈ વખત જરૂરી ચિત્ત દોરતી હીનરસિત તરફ ધૂણા ઉત્પન્ન કરે છે.

તે ગમે તેમ હોય પણ કેટલાયે સાધુપુરુષો એવા મને છે કે જેઓ વાતચીતમાં સમ્યક્તાની હદ દરહદને વટાવી જાય છે. એવા એક સંન્યાસી મને હિમાલયની યાત્રા વખતે મળ્યા હતા. તેમની સાથેની થોડી વાતચીતથી મારૂં મન પડ્યું કે તે પશુ પોતાની રીતે વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે.

અમે જમનાવીથી પાછા ફરીને ગંગાની તરફ નજર રાખ્યા હતા. રસ્તામાં ઉત્તર-દક્ષીણ પુરુષધામ આવ્યું. ત્યાં એક દિવસ રોકાયા અને ત્યાંની પ્રખ્યાત

ઘાટ, મંદિર અને તપોમૂર્તિઓ નેખાં. આ મૂર્તિઓમાં ઉપર જણાવેલા સંન્યાસીનાં પશુ દર્શન થયાં. તેઓ બાંધો મહારાષ્ટ્રી હતા. ઈચ્છાઈ લગભગ પાંચ ફૂટ જેટલી હશે. શરીરનો વર્ણ શાશ્વિમામણ સાથે મેટે ભાગે મળતો હતો. તેમનું મુંડન કરાવેલું માથું ચોરસા જેવું હતું. આંખો ચમકતી અને ચળકતી. મોંમાંની બગીચી રાજનામું આપીને કપાટી વિદાય થઈ ગઈ હતી, તેથી તેમની મુખમુદ્રા ઉપર બાલ્યભાવ ફરીથી આવતો બેસી ગયો હતો. જીવાનીમાં લાંબા સમય સુધી તેમણે કસરત કરી હતી તેની શરીરના રનાયુઓ સાથિતી આપના હતા, તેપણ આજે તો તે દુઃખગા-પાતળા બની ગયા હતા. નીચીમાં માંસ ખૂબ જોડાઈ ચર્મ ગળું હતું. નાનીશી લગોડી અને બરડા ઉપરની નાનીશી સાદર, આ બન્નેનો ભગવેલ રંગ તેમના સ્થામ રંગ સાથે ખૂબ આકર્ષક છતાં સ્વાભાવિક લાગતો હતો.

અમને ત્રણે (મારી સાથે બીજા બે જણ હતા) અંદર અંદર મરાડીમાં વાત કરતા સાંઝળાને સંન્યાસીથી ન રહેવાયું. તે અમારી વચ્ચે આવીને બેઠા અને 'અમે કયાંથી આવ્યા, કયા જિલ્લાના છીએ,' વગેરે કુશળ-પ્રશ્નો પૂછવા શરૂ કર્યા. ઉત્તર-ખંડમાં, આટલે દૂર, આવા એક જૂના મહારાષ્ટ્રીય સંન્યાસીને જોઈને અમે પણ પ્રેમથી વિદુવળ બની ગયા અને અમે પણ અમારી તરફથી પ્રશ્નોની ઝંડી શરૂ કરી. પહેલો પહેલો 'તો સંન્યાસી મહાસ્યે આશ્રમેભિમિત રંગદગ બતાવ્યો.' આ દેહ તો મહારાષ્ટ્રીય છે; અમારો આશ્રમધર્મ કહે છે કે પૂર્વાશ્રમની જાળોતા રમરણમાં પણ ન લાવવી જોઈએ,' વગેરે, વગેરે. અમે તુરંત જ કહી દીધું કે આપે અમને બધા શાસ્ત્રોક્ત જવાબો તો આપ્યા, હવે માર્ગસૂચક સાથે વાત કરતો હોય તેવી રીતે થોડા જવાબો આપો.

સંન્યાસી આવી જ કાઠી તકની રાહ બોધે રહ્યા હતા. તે હસી પડ્યા અને તેમણે પોતાની રાસકહાની શરૂ કરી દીધી. તે પંદરપુર આજુના હતા. નાનપણમાં શરીરે ઠીક ઠીક પડછંદ હતા. પોતાના નાનપણનાં પરાક્રમે સંભળાવી સંભળાવીને તેમણે અમને એટલા દસાવ્યા કે વાતવાતમાં અમારી એમની સાથે ગાલી દોસ્તી ધર્મ ગઈ. ખુબ સરસ રીતે તે ખીલ્યા. પછી તો તેમણે હિમાલયમાં રહીને પ્રતિષ્ઠા પામેલા અનેક સંન્યાસીઓના રંગદંગની વાતો સ્વાધી. સંન્યાસ લીધે હોય તોપણ શરીરનો ધર્મ એકાં છોડે છે? આગળ ચાલતાં તેમણે પહાડી લોકોનાં જીવન અને 'તુમ્મ ભલ્લચારીઓ'નાં પરાક્રમે વિશે સંભળાવવા માંડ્યું. આ બધું તે ભારે હિસાહથી વર્ણવવા લાગ્યા. આ સંન્યાસી આ પહાડમાં વીસ-ત્રીસ વર્ષ રહી ચૂક્યા હતા. પહાડી લોકોની ભાષા સારી રીતે બોલતા હતા. તેમનો 'હલકા ચપ્પકોશ' પણ તેમને બરાબર મોટે હતો અને પોતાના તે જ્ઞાનનું પ્રદર્શન આ પ્રસંગે તેમણે સારી રીતે કર્યું. આવી વાતો સાંભળવાનો અમારામાં કોઈને ખાસ શોખ ન હતો, તોપણ આ વૃદ્ધ સંન્યાસી પાસે પોતાના જન્મ પહેલાંના મહારાષ્ટ્રની વાતો સાંભળવાનો આવો અપૂર્વ અવસર અમારા હાથમાંથી કેવી રીતે જવા દેવાય? હિમાલયની ચાલોત્ર દિવસની યાત્રામાં લોકરિચ્છિતું જે દર્શન અમે કરી શક્યા ન હતા તે આવા વૃદ્ધ જરાધુ પાસેથી અમને અનાયાસે મળી રહ્યું હતું.

અમારી વાતો આગળ ચાલી અને સંન્યાસીએ જાણી લીધું કે 'જંગમગ' પછી દેશમાં રાષ્ટ્રીયવાનું જે મોલુ' દરી વચ્ચું હતું તેના અમે પ્રતિનિધિ હતા. હિમાલયના આવા જનશૂન્ય પ્રદેશમાં આ સંન્યાસી પાસે વર્તમાનપત્ર તો લાગે જ આવતું હોય. યાત્રાળુઓનાં મોંએ જે કોઈ વાતો કાને પડે એ જ તેમનો આધુનિક સમયનો ઇતિહાસ હતો. લોકમાન્ય તિલકનું નામ તો તેમણે સાંભળેલું જ હતું. 'તે જેલમાં ગયા છે' એટલી માહિતી પણ તેમને હતી. અમારી પાસેથી ભારતવર્ષની અને ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રની નવી તવારીખ સાંભળીને સંન્યાસીને આજો ?

લોકોનાં દંગ સાધારણ યાત્રીઓના નથી આ તો રાષ્ટ્રીય આદિલનમાં સીધો ભાગ લેનારા સેવકો છે. પછી તો તેમણે ધારણ કરેલું સંન્યાસીનું કવચ આપો-આપ ઊતરી ગયું અને અંદરથી પુરાણો સૈનિક પ્રગટ થયો.

આ સંન્યાસીએ '૧૮૫૭'ની ઘટનાઓનો કોઈક અનુભવ કરેલો હતો. '૫૭ ના બળવામાં મહત્વનો ભાગ લેનારા અનેક રાષ્ટ્રસેવકોને તે જાણતા પણ હતા; એટલે એ સમયનાં દેશી રાગઓ અને રિવાસોની તેમ જ રાજનીતિના બીતરની વાતો સંન્યાસીના હૃદયના એક ખૂણમાં છુપાવલી પડી હતી. ઇતિહાસકારોની કેટલીયે જૂઠી વાતોનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ આ સંન્યાસી પાસે હતી. ત્યારે અમે તેમને મળ્યા ત્યારે બળવાવાળા ઘણા લોકો આ દુનિયામાંથી વિદાય થઈ ગયા હતા; તેથી તેમને વાતો કરવામાં કોઈ ડર ન હતો. તે અંતિમ વીરનું હું આ વર્ણન કરું છું ત્યારે તે પણ પરલોકમાં પોતાના સ્થાને સુરક્ષિત બેઠો હશે. '૫૭ ની સાહસો પ્રવલ નિષ્ફળ જતાં ઘણા રાજકારણી પુરુષો પોતાનો જીવ બચાવવા માટે તથા અસ્વસ્થ ચિત્તને શાંત કરવા માટે સંન્યાસ લઈને હિમાલયનાં પહાડો, જંગલો, ચૂંપડો અને શુદ્ધોમાં જઈને વસ્યા હતા. 'મૌન કેશરિય શુશાળા' એ મંત્રનું મનન કરતાં કરતાં એ બધા રાજસંન્યાસીઓ પોતાના પૃથ્વીમની વાતો બૂઝમાં પણ ઊંડા ન હતા. જેમણે ભેગા મળીને પુરુષાર્થ કર્યો હોય એવા પૂર્વ-મયના એ સાથીઓ એકાન્તમાં મળતા હશે ત્યારે શું કરના હશે તે તો કાણ કહી શકે ?

એટલી વાત તો ચોક્કસ હતી કે તે બધા બજાશ, દલાશ અને નિરાશ હતા. જે કોઈ કરવા જેવું હતું તે એક વાર કરી નેધું; પણ તે ઈશ્વરે મંજૂર ન રાખ્યું. હવે શું થવાનું હતું? હવે તો ઈશ્વરનું નામ લો અને બાકીની જિંદગી પૂરી કરો એ જ એમની તમન્ના હતી.

નૂતન જમાનાના આવી વૃત્તિવાળા લોકો મેં મહારાષ્ટ્રમાં જોયા હતા. તેથી આ સંન્યાસી સમય

પણ મેં એ જ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. તેમણે ગંભીર બની એક ઊંડો શ્વાસ નાંખ્યો અને દહેવા માંડ્યું—શું કરીએ ? તે દિવસોમાં અંગ્રેજ લશ્કરની તાલીમ અમારાથી ખૂબ ચડિયાતી હતી તેમાં તો શંકા નથી, તેમની પાસે તોપો પણ વધારે હતી. તોપણ ટોપી-વાળાઓ કરતાં અમે કાંઈ ઊતરતા ન હતા. ટોપી-વાળાઓને અમે ટેકાણે ટેકાણે હાર ખવરાવતા ગયા. લશ્કરી દૃષ્ટિએ તો અમે હાર્યા જ ન હતા. પણ એકંદરે લશ્કર શું કરી શકે ? અંગ્રેજોના હાથમાંથી અમે નેટલો મુલક છતી લીધો તેને સંભાળનારા કાંઈ માણસો તો નોંધે જ ને ? જેમના હાથમાં તે સોંપે તોમણે તેને પોતાની જ જગીર બનાવવાનો વિચાર કર્યો. બ્રાહ્મણોનો જ દરાવવા માંડ્યાં. અને કાંઈક કાંઈક ટેકાણે તો પોતાની જગીર સુરક્ષિત રાખવા માટે અંગ્રેજોની સાથે ખાનગી રીતે મસક્કતો પણ કરે કરી. અમે અંગ્રેજોના લશ્કરથી નથી હાવા; આપણી બદ્દાનતથી હાવા, સંકુચિતતાથી હાવા છીએ. આજે પણ એ બદી સમાજમાં નજરે પડે છે. અમારા સંન્યાસીઓ જ જુઓને. પોતાનો કુટુંબકીયો છાડીને અહાં આવ્યા તોપણ ‘અમલેત્ર’માં કાંઈક સગવડ પામવા માટે કેવા કેવા પ્રયત્ન કરે છે ! ન્યાં સુધી નિયત નહિ સુધરે ત્યાં સુધી શું કરી શકાવાનું હતું ? અમે અંગ્રેજ ગણુતા ન હતા તેથી ટોપી-વાળાની કેટલીક બાબતોની અમને માહિતી ન હતી. તેમનો દેશ પણ અમે જોયો ન હતો. અત્યારે તમે લોકો તો તેમની સાથે સારી રીતે વાતચીત કરી શકો છો. ઘણા તો તેમનો દેશ પણ નોંધે આવ્યા છે. તેમણે શું કરી શકવાનું છે ? ખરી ચીજ તે નિયત છે. ન્યાં સુધી આપણામાં આપમતક્ષણીય છે, હો—ફિસાદ છે, ત્યાં સુધી કશું કરી શકાવાનું નથી.

પછી તો સંન્યાસીએ નજરે જોયેલી અને કાતે સાંભળેલી કેટલીયે વાતો સંભળાવી. મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે તે દિનકરરાવ રાજેનાં ખૂબ વખાણ કરતા હતા.

તેમની વાતો ઉપરથી મને એ પણ સમજાઈ કે અંગ્રેજો સાથે સરખાવતાં આપણી ટપાલ-અવસ્થા ખૂબ નબળી હતી. આખા દેશમાં બનતી બાબતોની મોટા મોટા રાષ્ટ્રપુરુષોને પણ યથાર્થ રૂપમાં અને વખતસર ખબર પડતી ન હતી. આપણે લોક શરૂ હતા, પણ ચતુર ન હતા. ત્યાગી હતા તોપણ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની આપણામાં ઊણપ હતી. આપણે સ્વાર્થ અને ધરમાર્થ એ જ સમજી રાખતા હતા, પણ શિવરાત્રી રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થને ભૂલી ગયા હતા.

‘સ્વામીજી મહારાજ, આપ મહારાષ્ટ્રમાં ક્યારે આવશે ?’ મેં પૂછ્યું.

સંન્યાસીની ગંભીરતા ચાલી ગઈ. ફરીથી તેમનાં હાથ-મસ્કરી શરૂ થયાં : મહારાષ્ટ્રમાં આવીને શું કરે ? ત્યાં મારી રતી ઓછી બેઠી છે કે તે મને રોટી પેઠાવીને ખવરાવે અને મારા પગ દબાવે ? હવે તો ખાવા કાલીકમલીવાલાની બે રોટી અને પહાડી દાળ-આજી જ અમારે માટે દીક છે.

સંન્યાસી હારે કર્મકાંડી, સંયમી અને સદાચારી હતા. તોપણ વાણીમાં તેમની ‘સચિતતા’ વહેતી હતી. તે સિવાય તેમનું જીવન શુદ્ધ બની નાત. મેં એમ પણ સાંભળ્યું કે આજીઆજીના ઘણા ય સંન્યાસીઓ તેમનાથી કરતા હતા કારણ કે તે સંયમી અને રેખટવડા હતા.

એપ્રિલ, ૧૯૩૬

[હિંદી ‘દત્ત’માંથી]

પીરબપ્પશ

શ્રી. મોહનસિંહ

અનુ. શ્રી. હર્મિલા

“અરે એ.....જુદાશાહ, જરા ઊભા રિયો, ઊભા.....”

“કાણુ છે ઈ.....અટાણે ?” જુદાશાહે ચાલતાં ચાલતાં પાછા ફરીને અધકારમાં કાંઈને ઝોળ-ખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“હું છું હું, જરા ઊભા રિયો.”

“સાદ તો પીરબપ્પશનો લાગે છે.” ફરી બરાબર ઝોળખીને “અટાણે કઈ બાણુ ? અને આ માથે શું મૂક્યું છે ?”

“સાલી દ્રંક ઊપાડી ઊપાડીને ગરબ તૂટી ગઈ, તમારા કચકારાને અવાજ આવતો હતો એટલે મધુ કે કહો ન કહો પણ લાગે છે જુદાશાહ. ઠીક ઠીક, આ મધેડું ક્યાં લઈ જાયો છો ?” પીરબપ્પશ ધોળ નીચે દબાતાં કહ્યું.

“આમ...જરા શવલપીડી તરફ.”

“અને આ એના પર નાખ્યું છે શું ?”

“આસ કાંઈ નહિ, ચોકુંક અનાજ, વેચીને દુકાન સારુ કાંઈક સોદો કરતો આવીશ” આમ કહીને જુદાશાહે પ્રવાસના આજા પ્રકારમાં પીરબપ્પશને માથાથી તે પગ સુધી જોઈ લીધા. એની ઝીણી પણ અમકતી અગ્નિ જોઈ લીધ કે દાળમાં કાંઈક કાળું છે. એણે જરા મોજમાં મધેડીને ગાળ દીધી ને મોટી મૂંઝામાંથી હુચ્ચાહિચો સાદ કાઢીને ભોલ્યા, “હં.....પણ આ દ્રંક ક્યાં લઈ જાયો છો ? શું પાછો દુનિયાની સાથે ગધડો તો નથી થયો ને ?”

“એ તો પૂછશે જ નહિ જુદાશાહ, મૂંઝા એ વાતને.”

“તોપણુ છે શું ?”

“હોય શું ? આ બીબીએ તો મને ક્યાંયનો ન રહેવા દીધો.”

“શું ? કાંઈ નતીન મધું છે શું ?”

“મવાનું શું હતું ? એ જ. બીધી એરતવાળી વાત જેવું જ.”

“હેં એ—! એ શું વળી ?”

“બીધી એરતની વાત નથી સાંભળો ?”

“ના ના.”

“એક હતી બીધી એરત, ને એક હતા અલ્લમ મિયાં. એક વાર કપડાં ધોતાં ધોતાં બીધી એરત તણાઈ ગઈ. આખું ગામ ભેળું થઈ મધું ને પાણીના વહેણ તરફ મંડ્યા શોધવા. બે ત્રણ મહિના જોઈ આવ્યા પણ એરતનું નિશાન સુકાં ન મળ્યું.”

“હં...પછી ?” જુદાશાહે હોશરો દીધો.

“આગળ શું કહું પાર ? જોતો નથી દ્રંક નીચે કચકાઈ જઈ છું તે ? એટલું જ મોંમાંથી નથી બોલતા કે દ્રંક મધેડી પર મૂકી દો.”

પીરબપ્પશ નિર્દોષ જેવા બનીને પાસો ફેંક્યો. જુદોશાહ બેઠો પકો અને કાદ વેપારી હતો. લાલ વિના કાંઈનું કામ ન કરતો, અને જાણે તો વળી મધેડી પર ધણે બાર હતો. પરંતુ પીરબપ્પશ અને દુનિયાના આ નવા અવકાશ પોતે મીઠુંમરચું બનાવવા અને ગામમાં બધે કહેશે અને મજા લેશે એ વિચાર એણે દ્રંક ઊપાડીને મધેડી પર મૂકી દીધી અને કૃત્રિમ હાસ્યથી કહ્યું, “મધેડી કેની ને માસ કોનો ? દ્રંકને મૂકે કોરે ને ઇચ્છા હોય તો હું મ ચઢી જા. સારું.....પછી આગળ ?”

“બસ, લોકો તો શોધી શોધીને મરી ગયા, પરંતુ બીધી એરતને મળવું નહોતું તે ન મળી. જ્યાં બધા નિરાશ થઈને ઘેર જતા હતા ત્યાં અલ્લમમિયાંએ કહ્યું, “મળે શું તમારું કપાળ ? એ તો હતી બીધી એરત. આટલી ઉંમરમાં એણે કાંઈ દિવસ મારી સાથે સીધી વાત નથી કરી. જે કહો તે બોલું, જે કહો

તે બાધુ. ને શોધવી જ હોય તો પાણીના વહેણ તરફ ન શોધો પણ ને બાલુથી પાણી આવે છે એ બાલુ શોધો. બસ આનું જ દુનિયાનું છે. ને કહો તે બાધુ. ને કહો તે બાધુ, મને તો હવે એ ગળે આવી છે.”

“ભુકું શું ખોસો છો દોસ્ત, હું શું દુનિયાને નથી ઝોળખતો? રોજ મારી કુકાન ઉપર આવે છે. નથી સિકલ ખરાબ કે નથી અકલ ખરાબ. એની એક વાત તો લાખ લાખ રૂપિયાની. ખુદાની રહમ કે તને આવી બીજી દીધી.” ખુદાસાહે પીરબખ્શ પાસેથી વધુ વાત કઠાવવા એની બીજીતો પક્ષ લીધો.

“દરેક જ કુંગરા રળિયામાથા લાગે, ને દુનિયાની સાથે એક દિવસ રહેવું પડે તો સાચી ખબર પડે.”

ખુદાસાહે આખ સમકાવીને કહ્યું “નહિ દોસ્ત, એટલી ખરાબ તો નથી.”

“તમારી દાદી ઉખાડીને તમારા હાથમાં દે ત્યારે તમને ખબર પડે કે એ એટલી ખરાબ છે કે નહિ.”

“હે! દાદી ખેંચવા સુધી એ જાય છે? ત્યારે તો ભાઈ એણે બહુ ખરાબ કર્યું.”

“દાદીની શું કાણ માંડે છે? અરે એ તો ચડે ત્યારે બાપદાદાને ય નથી છોડતી. રોજ રાકકળ મચાવે છે. એક દિવસનું હોય તો કોઈ ચલાવી જાય છે, પરંતુ હવે તો મારાથી સહન નથી થતું.”

“વાહ રે દુનિયાનો...!” આંખો ફાડી ખુદાસાહે આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું.

“હું તો સાવ ભડો ભોજો માણસ, આખરુ જશે એ બીજે કોઈ કરું નહિ ને એ તો માથે ચડતી જ જાય. પણ હવે તો બરોબરની યર્ષ જશે. હું પણ હવે ને મરદનો બચ્ચો હોઈશ તો ઘેર પાછો નહિ ફરું.” પીરબખ્શે જોશમાં કહી દીધું.

“સારું, સારું. પણ અત્યારે જશે ક્યાં?”

“ખુદાને ઘેર જગાની ક્યાં તરો છે કે રહેવાની ખોટ પડે? જ્યાં મરણ પડશે ત્યાં બે બાદી બાઈને પડ્યો રહીશ.”

“અરે વાર, છોડી દે આવી નકામી વાતો. નાની નાની બ્યાખતો માટે ચર્મને શું તું બીબીને છોડી દર્પશ? ઘરમાં વાસણ હોય તો ખખડે, એમાં શું?”

“ખુદાશાહ! મારા જેવો ધીરજવાન તો કોઈ માએ નહિ જાણે હોય. એ તો હું જ એવો છું કે જેણે દુનિયાની સાથે વીસ વરસ ચુમરી નાખ્યાં. તમને શી ખબર પડે કે સ્ત્રીઓ કેવી બધા હોય છે! તમારે તો બસ કુકાન પર બેઠાં બેઠાં ચપ્પા લગાવવા! પાડ માતો ખુદાનો કે તમને ઝોરતની જગ્યા નથી ફસાવ્યા.”

“તું તો દોસ્ત પીરબખ્શ નકામો જ નારાજ ચર્મ ગયો છે. તારા સુખદેખ સંસારને આમ ધૂળમાં મેળવી ન દે એમ કહેવામાં મેં ખોટું શું કહ્યું!”

“એટલે તો ધીરજ ધરતાં વીસ વર્ષ વીતી ગયાં. મને તો ચોદ પંદર વરસ પહેલાં મસ્તીમાં ઉપેક્ષ દેવા આવ્યા હતા તે અહમદપુરવાળા મુઠ્ઠાંછની વાત રાણી રાખતી હતી.”

“કાણ, મિયાં મુકદ્દીન? બહુ નેક આદમી હતા.”

“હા એ જ, ખુદા એને સુખી રાખે. એ કહેતા હતા કે રમણ કરીમનો હુકમ છે કે જે મુસલમાન પોતાની બીજી સાથે ખરાબ વર્તન રાખશે તે દોજખમાં જશે. એટલે જ મેં દુનિયાની પર કોઈ દિવસ હાથ નથી ઉઠાડ્યો કે નથી કદી કડમાં વચન કહ્યું. ને બહુ મિનજ કરે તો કહેતો કે ભરતીમાં ચાંચો જઈશ. આમ બે ત્રણ વરસ દુનિયાનીની છળ બંધ રહી, પરંતુ પછી તો ‘જા, જતો હો તો, હું તો કહું છું કે કાલ જતો હો તો આજે જ જા.’ એમ કહેવા લાગી. એક દિવસ સાચે જ હું જવા માટે કપડાં દ્રેકમાં ભરવા લાગ્યો કે એ જોઈને દુનિયાનીની સાન દેકાણે આવી ગઈ ને લાગી પડે પડવા. પછી તો જ્યારે મિનજ કરતી ત્યારે હું દ્રેક ઉપાડવા માંડ્યો. આમ વળી પાંચ સાત વરસ નીકળી ગયાં ને પાછી કહેવા લાગી કે ‘જા, જા, તમે તમારા બાપ-કારીનો દ્રેક પણ સાથે લેતા જાઓ.’ એક દિવસ મેં અરેખર દ્રેક ઉપાડીને ચાલવા માંડ્યું પણ એ

પોતે જ મને તળાવ પાસેથી પાછો લઈ ગઈ. આવી જ રીતે હું કેટલીય વાર દુકાની ઉઠાવીને ઘેરથી જતો રહેતો. કાઈ વાર તળાવ પાસેથી, કાઈ વાર મજબૂતા કૂવા પાસેથી, કાઈ વાર કૂરીના તકિયા પાસેથી, તો કાઈ વાર સુહાનદી પાસેથી મને પાછો લઈ જતી. પરંતુ આજ તો સુવરની બચ્ચીને શુદ્ધ જાણે શું થયું છે કે સાત ગાઉ ચારથો આવ્યો છું પણ પાછો વાળવા નથી આવી હું પણ મારા જાપને બેઠો હોઈશ તો પાછો નહિ જઈ, મારું નામ પીરબખ્શ છે.”

“તોઆ.....તમારો મુરસો તો બાઈ!”

“બરોબરની સીધી ચર્ચ જશે.” પીરબખ્શ રાવમાં ને રાવમાં ઘેરથી નીકળ્યો હતો, પણ હવે ક્યાં જતું એની એને ચૂક નહોતી પડતી. રાવળપોડી નજીક આવી ગયું હતું અને બાવણીની બેરેકા પ્રભાતના સૂર્યનાં નવકિરણોથી ચમકતી હતી. પીરબખ્શને થયું કે જો એ દસ પંદર વર્ષ પહેલાં ભરતી ચર્ચ ગયો હોત તો આત્મારે તો એ આ બેરેકામાં મળ માણતો હોત, પરંતુ હવે તો એ ધણપણે અસહાય બેઠું હતું. આ વિચારથી એને ધણું દુઃખ થયું, પરંતુ હવે શું ચર્ચ શકે? વળી એને વિચાર આવ્યો કે સરકારી કિલ્લામાં નોકર રહી જઈ અમર તો બખ્શરમાં મજૂરી કરું. પરંતુ એ જ વખતે એને વિચાર આવ્યો કે રાવળપોડીમાં રહેવું એને માટે યોગ્ય નથી, કારણ કે દુનિયાથી કદાચ એને લેવા માટે ત્યાં આવી પહોંચે. એટલે એણે જોઈ જવાનો નિર્ણય કરી લીધો. ત્યાં એના મામના કેટલાય માણસો લાકડાની બખ્શરમાં કામ કરતા હતા, બસ.....એ પણ તેમની સાથે મજૂરી કરશે.

સુહાસદ પણ થોડી વાર પોતાના જનાજના વેચાણનો આદાજ કરવામાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા, આખરે નિસ્તબ્ધતાને તોડતાં તે જોઈયા, “પીરબખ્શ, મારું કંઈ મન, અને હવે પણ પાછો વળે. મને બિચારી દુનિયાથી પર બહુ દયા આવે છે.”

પરંતુ પીરબખ્શ પર કશી અસર ન થઈ. હવે તો એને માટે ઘેર જતું હરામ હતું. એણે દુકા

ઉપાડીને માથે મૂકી લીધી, કારણ કે સ્ટેશન નજીક આવી ગયું હતું અને સુહાસદનો રસ્તો ત્યાંથી ફટાઈને બચ્ચર તરફ જતો હતો. સ્ટેશન પર જઈને એણે જોઈમની ટિકિટ લીધી અને ગાડીનાં એક નાના ડગ્ગામાં જઈ બેઠો. બૂખથી એણે પેટ અંદર પેસી ગયું હતું, કારણ કે દુનિયાથી સાથે બેઠો થયો હતો એટલે રાત્રે એણે કંઈ નહોતું ખાધું. ઉપરાંત, સતારમાં દસ ગાઉ ચાલવું પડ્યું હતું. બેઠો બેઠો એની ગેળે જ એને એક દિવસની વાત ‘યાદ’ આવી ગઈ. એક વાર દુનિયાથીએ અજોબ નાંખીને ધઉનાં પરીણંબનાં હતાં એ કેટલાં સ્વાદિષ્ટ હતાં! એ વાત યાદ આવતાની સાથે એને અજબાની મંદ મંદ મુગંધ પણ આવવા લાગી. એ જ વખતે એને યાદ આવ્યું કે એણે ન્યારે દુનિયાથીનાં પરીણંબ વખાણ્યાં ત્યારે એના જવાબમાં તે શરમાઈને નયની આડમાં કેવી દસી હતી! એક દિવસે દુનિયાથીએ કાળું કૂંડું પહેર્યું હતું ને એ ફેટું બારીક હતું! ત્યારે એ એને મળકમાં કહ્યું હતું, “એય! જરા બાંડાં કપડાં પહેરતી જ, હં....., એમ જ કહે ને કે લેકિને રૂપ દેખાડવાનું મન માય છે.” ઉત્તરમાં દુનિયાથીએ લગ્ન, કોષ અને પ્રેમથી કહ્યું હતું, “તમારા સિવાય મારી સાથે કાઈ નગર તો કરે, આખો જ બેઝી ન કાડું?” દુનિયાથીની આ વાત મને કેવી ગમી હતી!

પીરબખ્શને દસ વર્ષ પહેલાંની વાતો યાદ આવી રહી હતી, એવામાં એક મુસાફરે ઉતાવળમાં એને સામાન ડગ્ગામાં નાખ્યો. પીરબખ્શ એકી પડ્યો, એ જ વખતે એને ગાડીની સીડી સંભળાઈ ને તે ગલરાઈને જોતો ચર્ચ ગયો. પોતાની દુકા ધસડીને પેડેડોઈ પડે ફેકા દીધી અને પોતે ધીરે ધીરે ચાલતી ગાડીએ નીચે ફરી પડ્યો અને માથે હાથ મૂકી દુકા પર બેસી પડ્યો. તે ગાથાથી તે પગ સુધી પસીને તરબોળ થઈ ગયો.

ન્યારે એણે જોયું તોયું ત્યારે ગાડી તો ચાલી ગઈ હતી. મારેથી પસીનો લૂછ્યો અને માથે દુકા ઉપાડીને ગામ તરફ પાછો ચાલવા લાગ્યો. ન્યારે સુહાનદી પર પહોંચ્યો ત્યારે અધાડું ચર્ચ થયું હતું.

ત્યાંથી એનું ગામ એક માઈલ દૂર હતું. દરથી ગામની બહીમાંથી આગના ભાકા ઊઠી ઊઠીને અધકારની આદર ફાડી રહ્યા હતા. એનું શરીર દ્રંકના બોમ્બ નીચે થાકી ગયું હતું, પરંતુ એની ચાલમાં જરા ચે ફરક નહોતો પડ્યો. અધારામાં એના પગ ટેવાયલા ધોડાની જોમ પગઢંડીને એક તમ્બુ પથ્થુ ચૂક્યા વિના ચાલ્યા જતા હતા. દીંભે પહોંચીને એણે ફકીરના તકિયા પાસેની શિલા પર દ્રંકે રાખી દીધી. નમાજ પઢીને ફરીથી એ જલદી જલદી ચાલવા લાગ્યો. ધેર જવાના જ્યાંથી બે રસ્તા પડતા હતા ત્યાં આવીને તે થંભી ગયો. તેણે નક્કી માનેલું જ કે જુદાચાહે ગામમાં પાછા ફરીને એનું પોકળ ખુલ્લું કરી દીધું હતું અને ગામનો દરેક માણસ એના પરાક્રમથી માહિતગાર હતો. જો તે બજારને રસ્તે જાય તો કોઈ ને કોઈ મળી જાય, એમ વિચારીને એણે બહારનાં બેતરોમાં થઈને ધેર જતો રસ્તો પકડ્યો.

જ્યારે તે ધરતી દીવાલ નજીક પહોંચ્યો ત્યારે એનું હૃદય ધાકવા લાગ્યું કેટલીક વાર મુઠી તે

છતોઆતો ઊભો રહ્યો. ધરમાં તો ધેર અધારું હતું. કદાચ દુનિયાથી સર્પ ગઈ હતી એમ માની તે હળવે પગે બારણાં મુઠી ગયો અને ભીંત કાન મારી સાંભળવા લાગ્યો, પથ્થુ અંદરથી કોઈ પ્રકારનો અવાજ આવ્યો નહિ. લગભગ દશ મિનિટ તે એમ જ સાંત ઊભો રહ્યો બહાર બે માણસો વાતો કરતાં પસાર થયા. ‘કદાચ તેઓ મને જોઈ જશે’ એ વિચારે પીરબ્રજશનો શ્વાસ ભયથી રુધાઈ ગયો. બારણાંમાં મોં રાખીને એણે ધીમા ધીધરા સાથે કહ્યું, “ત્રે દુનિયાથી.....”

‘કીડ.....કીડ.....’ બાટલા પરથી કાઢીને ઊંડવાનો અવાજ આવ્યો તે તુરત જ બારણાં ખૂલી ગયાં. દુનિયાથીએ માત્ર ચાદર એકી હતી, તદ્દન સાંત અને ચૂપકીથી તે ઉખરા પર ઊભી રહી. એના ગોરા ગોરા જાળ હાથ ચાદરમાંથી બહાર નીકળ્યા ને પીરબ્રજશના માથા પરથી એણે દ્રંકે હાકાવી લીધી. તુરત જ બનેનાં શરીર ધરના અધારામાં અડેલા થઈ ગયાં.

અ જ્ઞા ન

(અનુક્રમ)

નિશાના ગાઢ અધારે રજીંગને દેખતાં જયમ માનવી ભયથી ઠંચે, માનીને સર્પ એકબે; તેમ અજ્ઞાન, ગાથા ને ગોઠીથી આવર્યા જગે માનવી વિશ્વસ્યના ઝોળાએ ના સ્વરૂપને;

આ પણી કોલસાનો ઉદ્યોગ

શ્રી. હુગરસી ધરમસી સપટ

કોલસાની અગત્ય

આજના જમાનામાં શક્તિ પેદા કરવા માટે ત્રણ વસ્તુ મુખ્યત્વે જરૂરી છે. (૧) કાલસો, (૨) પેટ્રોલિયમ અને (૩) જળવિદ્યુત કાર્ષ પણ દેશને ઉદ્યોગમાં આગળ આવવું હોય તો તેનો પાસે આમાંની એક વસ્તુ હોવી જોઈએ. તે વિના તે આગળ ન આવી શકે. ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મની પાસે કોલસાની ખાણો હતી તેથી આગળ આવી શક્યો અને અમેરિકા પાસે એ ત્રણેય વસ્તુ હતી એટલે જગતમાં સૌથી વિશેષ ઉદ્યોગો ત્યાં ખીંચ્યા. રશિયાએ કોલસાનો મોટો જથ્થો એમના દેશમાંથી શોધી કાઢ્યો અને આગળ આવવાનો માર્ગ ચોખ્ખો કર્યો. પ્રથમ તો કાલસો જ શક્તિ પેદા કરનાર સોએ સૌ ટકા ગણાતો, પણ પેટ્રોલિયમ અને જળવિદ્યુતની શક્તિ શોધાયા પછી તેનું પ્રમાણ ૧૦ ટકા ઉપર આવી ગયું છે, પણ હવે સ્પષ્ટ છે કે તે પ્રમાણ ૫૦ ટકા ઉપર આવી જાય; તોપણ એ પ્રમાણ ધણું મોટું કહેવાય.

કોલસો કેમ પેદા થાય છે ?

જમીનમાંથી ખાણીમાંથી જોડીને કાલસો કાઢવામાં આવે છે. ધરતીકંપ બચવા બીજાં કરણોએ મોટાં જંગલો જમીનની અંદર દટાઈ જાય છે અને કાલક્રમે તેના પર માટીનાં પડો બંધાય છે. હવાના બિલકુલ અભાવથી હજારો વર્ષો અતે જમીનના કોચા ચરેલા દયાણુથી, અંદરની ઉષ્ણતાથી અને રાસાયનિક દ્રવ્યો લજવાથી દગાચેકી વનસ્પતિ ઠાળી, પદ્મ અને બાળવાના કામમાં આવે તેવી બને છે. જૂજલમાં કેટલેક દેકાણુ આવા કોલસાના ધરા શોધી કાઢ્યા છે. જમીનનો અંદરનો કાલસો પહેલવાર પાસાવણો અને ખૂપ નકરે હોય છે. એ દેકાણુ હોવાથી તરમ જાંગી ચાકોતો નથી, અને બાળતાં ધણું

વખત લાગે છે. એમાંથી ધુમાડો ધણો નીકળે છે. તેની વાસ અત્યુક્ષ્ણ નથી હોતી. એનો તાપ સામાન્ય લાકડાના કોલસા કરતાં ધણો ઉચ્ચ હોય છે. જમીનમાં અત્યંત દબાય એટલે એ જ કોલસા હીરા બને છે. કદાચ કોલસા એટલે હીરા.

કોલસાનો ઉપયોગ

બાળનજ એ કોલસાનો મુખ્ય ઉપયોગ. પણ હવે રસાયણશાસ્ત્રની મદદથી એમાંથી બહુ ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે. જર્મનીના રસાયણ-શાસ્ત્રીઓએ કોલસામાંથી ધણું કીમતી અને સરસ રંગો બનાવ્યા છે. મોંતા જ આંખે જોડીને વળગેલોવા લાલકટાર એ રંગો દિલમાં આપાત થાય છે. ખેટના રોગમાં કાચ આવતી દવાઓ પણ કોલસામાંથી બને છે. કામર મજૂ કોલસામાંથી બને છે. માંદગી થયે મજા ગળ્યા પદાર્થો લોકીનીનાં આતપિતા કોલસો છે. પેટ્રોલ, આસેલ કોરે જમીનમાંથી નીકળતાં તેથી ખનિજ કોલસાના પ્રકારમાં ઉત્પન્ન થતાં હોય છે. આથી હલકા કોલસામાંથી પેટ્રોલ નીકળે છે. જર્મનીની જમીનમાંથી પેટ્રોલિયમ નીકળતું નથી, એટલે અત્યંત દબાણ લાવીને કોલસામાંથી પેટ્રોલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ ગોટે પાસે જર્મનીમાં સ્થપાયો છે. જપાને ત્રણ તેવી રીતે પેટ્રોલ કાઢવાનાં ધણાં કારખાનાં કાઢ્યાં છે. કોલસામાંથી અનેક વનસ્પતિનાં રસાયનો બનાવાય છે. સારા અને મજબૂત રસ્તાઓ બનાવવા માટે કોલસાની જુદી રીતી સાથે પાથરી તેના પર કામર પાથરવામાં આવે છે. એથી સપાટી મજબૂત બને છે. શહેરમાં બાળવામાં આવતાં કોલસા અને કેરાસીન કોલસામાંથી બને છે. મંદગાડ અને કોલસાને ફેલાતાં અટકાવવા કોલસાની બૂડી વપરાય છે. કોલસાનાં ખરાબ મંદ-વાણુ પ્રવાહી ચૂસવાની શક્તિ હોય છે એટલે ગંદી વાસ તે દારા જ શુદ્ધ બને છે. કોલસો ખાદ્યને પણ

૬૫૬ : આપણો કોલસાનો ઉદ્યોગ

પરદેશી સ્ટીમરો ૧૦,૨૦,૦૦૦	૪૦૫	આણેની વપરાશ	
કાપડની મિલો ૧૫,૩૧,૦૦૦	૬૦૭	અને દુર્ગમ ૧૨,૨૦,૦૦૦	૫૦૩
શણની મિલો ૬,૫૩,૦૦૦	૨૦૬	ખીજ ઉદ્યોગમાં ૩૭,૧૨,૦૦૦	૧૬૨
લોખાંડ અને બીજી			
ઘાતુનાં કારખાનાં ૫૫,૮૩,૦૦૦	૨૪૦૪	કુલ ૨, ૨૮, ૭૬,૦૦૦	૧૦૦
પોર્ટલેન્ડ ૧,૩૫,૦૦૦	૦૦૬	દર મનુષ્ય દીક સને ૧૯૩૩માં ૦૦૫ ટન,	
દેશની સ્ટીમરો ૫,૫૧,૦૦૦	૨૦૪	૧૯૩૪માં ૦૦૬ અને ૧૯૩૫માં ૦૦૬ ટનની સરે	
સિમેન્ટ, ઘંટ, નળિયાં		રાશ વપરાશ આવે છે. સરકારે ઇન્ડિયન કોલ ટ્રેડિંગ	
ઈ. નાં કારખાનાં ૭,૬૨,૦૦૦	૩૦૫	ઓર્ડ સ્થાપી છે, તે આણેને કઈ જાતનો કોલસો	
ચાનાં કારખાનાં ૧,૮૬,૦૦૦	૦૦૮	છે તેનું પ્રમાણપત્ર આપે છે. ઉપરાંત પરદેશ ખાતે	
કાગળની મિલો ૧,૭૧,૦૦૦	૦૦૭	ચક્રતા માલનું વર્ગીકરણ પણ કરે છે.	

હિંદમાં દરેક પ્રાંતમાંથી નીકળતા કોલસાનું પ્રમાણ

પ્રાંત	૧૯૩૪	૧૯૩૫	કિંમત (દર ટને) ૧૯૩૪	કિંમત (દર ટને ખાણમાં)
આસામ	૧,૮૬,૫૨૭	૧,૨૮,૭૩૭	૧૪,૪૩,૧૭૪	૩-૬-૧૦
બલુચિસ્તાન	૧૪,૭૪૦	૯,૫૫૮	૮૫,૮૪૬	૫-૧૩-૨
બંગાળ	૬૧,૫૬,૪૮૬	૬૬,૮૨,૭૫૨	૧,૬૨,૨૬,૪૨૪	૨-૧૦-૮
બિહાર	૧,૨૬,૩૦,૪૦૬	૧,૨૭,૪૭,૩૪૬	૩૪,૨૦,૦૨,૨૨૫	૨-૧૧-૪
મધ્યહિંદ	૨,૮૬,૩૮૧	૩,૨૬,૩૬૬	૧૦,૨૬,૫૬૫	૩-૬-૦
મધ્યહિંદપ્રાંત	૧૮,૪૧,૪૬૨	૨૮,૧૮,૬૭૭	૬૭,૭૨,૫૫૩	૩-૧૦-૧૦
હેદરાબાદ (દ.)	૭,૬૬,૬૨૬	૭,૨૬,૪૧૪	૨૩,૬૬,૦૭૬	૩-૧૦-૧૦
પંજાબ	૧,૨૫,૨૬૦	૧,૪૪,૪૨૩	૫,૬૨,૩૬૭	૪-૧૭-૧૦
રાજપુતાના	૩૬,૫૧૦	૩૪,૪૨૫	૧,૬૬,૮૫૮	૪-૬-૧

સને ૧૯૩૭માં નીચે મુજબ ટન માલ પેદા થયો છે.

આસામ	૨,૪૩,૬૫૦
બલુચિસ્તાન	૧૦,૬૨૪
બંગાળ	૬૫,૨૭,૮૨૦
બિહાર	૧,૩૮,૩૫,૫૧૬
મધ્યપ્રાંત	૧૫,૦૪,૧૫૬
ઓરિસ્સા	૪૭,૧૨૭
પંજાબ	૧,૬૬,૬૩૨
કુલ	૨,૨૩,૩૫,૫૨૮

મુંબઈ, મદ્રાસ, સિંધ અને મધ્યપ્રાંતમાં કોલસાની ખાણો મળી નથી. મુંબઈ અને મદ્રાસમાં જળવિદ્યુતની શક્તિની સારી ખોલવણી થઈ છે. સિંધમાં કોલસાની શોધ આવે છે.

કોલસાની કિંમતની સરખામણી

હિંદી કોલસો ખીજ દેશના કોલસાની સરખામણીમાં દલકો છે પણ તે બહુ સસ્તો પણ રહે છે, તે નીચેની સરખામણીથી માલુમ પાડો:

દેશ	હિંદ	બ્રિટિશન	ઓસ્ટ્રેલિયા	જાપાન	અમેરિકા	દક્ષિણ આફ્રિકા
ભાવ (દર ટને)	૩-૪-૬-૦	૧૩-૨-૦	૧૩-૧૧-૦	૫-૧૧-૦	૬-૧-૦	૫-૬-૦

હિંદી કોલસો સરતો હોવાનું એક કારણ મજૂરીના નીચા ભાવ છે.

સને ૧૯૩૫માં હિંદી કોલસાનો ભાવ મુંબઈમાં શિલિંગ ૧૭-૯ હતો નાટાલનો કોલસો શિલિંગ ૨૧-૧૦ હતો, બ્યારે અંગ્રેજી કાર્મિન્સ કોલસાનો ભાવ શિલિંગ ૨૯-૧૧ હતો. સને ૧૯૩૬માં હિંદી કોલસાનો ભાવ શિ. ૧૭-૫, નાટાલનો કોલસાનો ભાવ શિ. ૨૩-૩ અને અંગ્રેજી કાર્મિન્સનો ભાવ શિ. ૩૦-૧૦ હતો.

હિંદી કોલસામાંથી બીજી પેદાશ

હિંદમાં પરદેશીની પેઠે કોલસામાંથી અનેક અન્ય વસ્તુઓ બનાવાતી નથી. આપણે ત્યાં તેનું યાંત્રિક અને રાસાયણિક જ્ઞાન નથી. કોલસામાંથી અનેક પદાર્થ અમેરિકાનો અને જાપાનીઝો બનાવે છે. હિંદમાં કોલસો બાળાને નરમ કે સખત કોક (એટલે કે ધુમાડો ન થાય તેવો કોલસો) બનાવાય છે. સને ૧૯૩૪માં ૮,૬૦,૪૩૮ ટન કોક બન્યો હતો. સને ૧૯૩૫માં ૮,૮૮,૪૬૩ ટન બન્યો હતો. નરમ કોક ઉપર દર ટને જે આના ચાર્જ રહેલે મારફતે વચકા કરી એની કમિટીને તે કોક-સુધારણા માટે અપાય છે.

હિંદી કોલસા ઉપર મંદીનું મોજુ

'૧૪-૧૮ની લડાઈ પછી હિંદી કોલસા ઉપર ખૂબ મંદીનાં મોજાં આવ્યાં છે. સને ૧૯૩૬ સુધી આ લાંબી મંદી ચાલી હતી. સને ૧૯૨૨ સુધી કોલસાની ખેંચ મોટા પ્રમાણમાં હિંદમાં જણાઈ હતી. આથી હિંદી સરકારે ચાર વંદસ સુધી હિંદમાંથી કોલસો પરદેશ ખાતે યાગવવા ઉપર અંકુશ મૂક્યો હતો. સને ૧૯૨૨થી મંદી ખૂબ જોશથી પ્રવર્તી છે. ફર્ટ કલાસ કોલસાની ખાણો ચાલુ રહી છે. સેકંડ કલાસ ખાણો ઘણી બંધ પડી છે. યર્ડ કલાસ ખાણો તો લગભગ બંધી બંધ રહી છે. ઘણી વાર કોલસાના ભાવો એટલા ઘટી ગયા હતા કે પંદર વર્ષો સુધી ખાણના માલિકાને ઘણી તકલીફો સહન કરવી પડી હતી. ઘણા તદ્દન ખુવાર થયા હતા. યુરોપિયનોના હાથમાં પહેલા નજરની ખાણો હતી

એટલે એમને બહુ મોજાં સહન કરવું પડ્યું. પરંતુ હિંદી ખાણ-માલિકાને બહુ ખરાબ સમય નેવે પડ્યો. પૂરતી મૂકીનો અભાવ, બેવરમા પાણી સારી નહિ-આથી એમને બહુ સંડન કરવું પડ્યું.

સને ૧૯૧૩માં ખાણ ઉપર દર ટને શિલિંગ ૪-૮ ભાવ હતો. સને ૧૯૧૯માં શિલિંગ ૬ હતો. સને ૧૯૩૦માં શિ. ૫-૧૦, સને '૩૨માં શિલિંગ ૫-૯, સને '૩૩માં ૫-૧, સને '૩૪માં શિ. ૪-૪ અને '૩૫માં શિ. ૪-૩ હતો.

કોલ-કમિટી

કોલસાની ચાલુ મંદીથી હિંદી સરકાર આખા સવાલની તપાસ માટે અનુભવીઓની એક કમિટી નીમી હતી. એણે તપાસ કરી જાણાનીઓ લઈ ચેતાનો રિપોર્ટ ૧૯૨૫માં બહાર પાડ્યો હતો. તેની મુખ્ય મુખ્ય લક્ષ્યાંશો નીચે મુજબ હતી. આ લક્ષ્યાંશો કોલસાના ઉદ્યોગ માટે ખૂબ અગત્ય ધરાવે છે:

૧ કોલસા હિંદમાં ખાણોથી બીજી જગ્યાઓએ મોકલવાની સમજૂતી ઉપર કમિટીએ ઘણી લક્ષ્યાંશો કરી હતી. રહેલેનું વર ધટાડના, ખાણોની ઓતરિક બેવરમા સુધારવા, કોલસો ખોદવામાં યાંત્રિક સહાય લેવા સંબંધી-આમ ઘણી સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે. રહેલેના નર ઉપર ૨૫ ટકા રિન્ટ હતું તે, વધારીને ૩૭.૫ ટકા કરવી જણાવ્યું હતું. મોર્ટાલિટી અને રિવરડ્રાઇઝ પાણી ધટાડવા માટે લલામણો કરવામાં આવી હતી. ક્લકક્ષામાં ખાલી સ્ટીમરો સસ્તા નરે મળતી નથી તે વિષયમાં કમિટીએ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તે સિવાય દરેક ખાણના કોલસાની તપાસ કરી કઈ જાતનો કોલસો એ 'ખાણમાંથી નીકળે છે તેની જાત નક્કી કરવા, તે જાત ઉપરથી માલ પરદેશ યાગવવા કે ગિલોને વેચવાનું અને તેની ગોઠવણ કરવાનું જણાવ્યું હતું. આ સર્વે લક્ષ્યાંશો હિંદી સરકારે સ્વીકારી લીધી હતી. તે પ્રમાણે કાયદે-સર કાયદો પાળે થયા હતા. ક્રેડિટ બેંકની સ્થાપના પણ થઈ હતી

કમિટીની બીજી ભલામણો

હિંદી કોલસાના ૯૩ ટકા હિંદમાં જ વપરાય છે, માટે હિંદમાં કોલસો તરત અને સરતા દરે બધે પહોંચે તેવી ગોઠવણ કરવાની કમિટીએ ભલામણ કરી હતી. હિંદી કોલસાને જગ્યાતી રહેણું આપવાની મનાઈ કરી હતી, તથા દક્ષિણ આફ્રિકાના કોલસા ઉપર જકાત નાખવાની ભલામણ કરી નહોતી. કમિટીએ વધારામાં જણાવ્યું હતું કે સને '૧૪ કરતાં '૨૪માં કોલસો ખોદવાનો ખર્ચ બેવડો વધ્યો છે. મજૂરોને પગાર વધારવામાં, તેમને માટે નિશાળો વગેરે સ્થાપવામાં, એમને માટે ઘરો બાંધવામાં અને એવા બીજા ખર્ચાઓ કંપનીઓને વધ્યા છે. દર મનુષ્ય દીઠ વાર્ષિક ૧૧૧ ટન ખોદવાની સરેરાશ પડતી સને ૧૯૨૦માં ૯૪ ટન ઉપર આવી છે. આ સુધારવાને માટે બે સૂચનાઓ કમિટીએ કરી હતી. (૧) ખોદવાનું કામ વિશેષ ભારે યંત્રો દ્વારા કરાવવામાં આવે અને (૨) ખાણ ઉપર દગલા કરી રાખવાથી માલ બગડે છે, ચોરી થાય છે માટે ખાણમાંથી સીધા માલ યંત્રો દ્વારા માલ-વેગનોમાં ચક્રાવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે.

હિંદમાં ઘણી નાની નાની ખાણો છે.

હિંદમાં કોલસાની નાની નાની ખાણો વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી ખાણના મોટા મુકી રેલવેના પાટા નાંખવાની કમિટીની સૂચના ફાયદાકારક છતાં રેલવે માટે ખર્ચાળ યર્થ પડી છે. બંગાળ અને બિહારમાં ૮૨૭ ખાણો છે. દર ખાણ દીઠ ૨૧,૫૯૦ ટન વાર્ષિક રકમ આવે છે, અગરે દક્ષિણ આફ્રિકામાં અત્ર ૬૯ કોલસાની ખાણો હોવાથી ૧,૫૪,૦૦૦ ટનની રકમ આવે છે. મોટી ખાણો હોય તો ખર્ચામાં ફાયદો થાય છે. નાની નાની ખાણો ઉપર રેલવેને પૂરું વેગનો પૂરું પાડવામાં પણ મુશ્કેલી નડે છે. છતાં રેલવેઓ આ વિષયમાં બનતી સગવડો આપવા ગોઠવણો કર્યે ન્ધ છે.

હિંદી મજૂરો એણું કામ આપે છે.

નબળા બાંધનાં હિંદી મજૂરો પૂરું કામ આપી

શક્તી નથી, એમનામાં જીવનશક્તિનો અભાવ જે કાર્મ કારણે હોય તેની ચર્ચા અહીં રચાને નથી, પરંતુ ધંધા ઉપર એની માઠી અસર થાય છે એ હકીકત છે. વળી ઘણી ખરી ખાણોમાં ખોદકામ હાથથી ચાલે છે આથી પણ પેદાશ ઘણી ઓછી બેતર છે. યુરોપિયન ખાણોમાં ખોદકામ માટે વીજગતિક બળનો ઉપયોગ થાય છે. હિંદી માલેકોની ખાણોમાં તેવી સગવડ નથી. હિંદમાં મજૂર દીઠ વાર્ષિક પેદાશ નીચે મુજબ છે:

મદેશ પેદાશ ઉપર ૫૬માં નીચે સંકેદામણમાં
ગ્રાંથાશમાં પેદાશ

આખા હિંદનો અંદાજ	૧૮૯ ટન	૧૩૧ ટન
બંગાળ અને બિહાર	૧૯૨ „	૧૩૨ „
આસામ	૧૬૯ „	૧૨૭ „
બજુચિરતાન	૪૨ „	૪૧ „
મધ્યપ્રાંત	૧૭૫ „	૧૨૧ „
એરિસા	૧૮૯ „	૧૪૧ „
પંજાબ	૧૧૦ „	૬૯ „

પરદેશોમાં યાંત્રિક શક્તિ વાપરવાથી પેદાશ ઘણી વધારે થાય છે. સને ૧૯૩૬માં ઇટલિયનમાં દર મજૂર દીઠ પેદાશ ૨૯૮ ટનની હતી. જાપાન ખાતે ૨૦૭ ટન, ફ્રાન્સ ખાતે ૨૧૦ ટન જર્મની ૩૧૧ ટન અને અમેરિકા ૬૧૬ ટન હતી. હિંદી માલેકોની ખાણોમાં ઘણું ખર્ચું કામ મજૂરો હાથથી જ કરે છે. યંત્રો ખરીદવા નેટલી મૂડી હિંદી ખાણોના માલિકો પાસે સામાન્ય રીતે નથી હોતી.

યંત્રો, વીજળી.

મજૂરોની તંગીથી મોટી ખાણોમાં હવે યંત્રો વપરાતાં ચર્ચા છે. વીજળીનો ઉપયોગ તથા વીજળીથી ચાલતાં ખોદવાનાં યંત્રોનો ઉપયોગ ઘણો વધી ગયો છે. મંદીના વખતે કેટલીક ખાણોમાં ખોદવાનાં યંત્રો ઘટાડવામાં આવ્યાં હતાં. ફરી તેનો ઉપયોગ થાય છે. ૬૦ ખાણોમાં ૧૪૦ ખોદવાનાં યંત્રો વીજળીથી કામ કરતાં હતાં. આ યંત્રોથી કોલસો મોટી રકમ ખોદી શકાય છે. ૧૨૪ મિલોમાં વીજગતિક શક્તિ

વાપરવાની યોજના ચાલુ છે. કુલ ૮૬૮૦૪ અશ્વ-શક્તિ (Horse Power) વપરાઈ હતી.

ખાણમાં નીચે કામ કરતાં મજૂરોની સંખ્યા

ઘણીખરી કાલસાની ખાણો જમીનના ભૂગર્ભમાં હોય છે. લીફ્ટો દ્વારા નીચે જતું પડે છે. ખાણોની હવા કાલસાના બારીક રજકણોવાળી હોય છે. થાસો-ચઘવાસથી તે પેટમાં જાય છે. છોકરાઓને ખાણમાં કામ કરવાની કાયદાથી મનાઈ છે. હિંદી કાલસાની ખાણોમાં કુલ ૨,૧૯,૫૭૫ પુરુષો અને ૪૮,૨૮૩ સ્ત્રીઓ કામ કરતી હતી.

જમીન નીચે કામ કરનારાં ૧,૧૮,૯૨૦ પુ. ૩,૮૮૭ સ્ત્રી પ્રુલ્કામાં કામ કરનારાં ૪૮,૨૬૮ „ ૨૪,૪૭૯ „ સપાટી ઉપર કામ કરનારાં ૫૨,૩૮૭ „ ૧૯,૯૧૭ „

કુલ ૨,૧૯,૫૭૫ „ ૪૮,૨૮૩ „

સ્ત્રીઓને ભૂગર્ભમાં કામ કરવાની બાબતમાં મજૂર-સંઘે પ્રબળ વિરોધ કર્યો. છેવટે સરકારે એ વિષયમાં કાયદો કરી સ્ત્રીઓને ખાણોની અંદર કામ કરવાની મનાઈ કરી. કેટલીક ખાણોમાં મજૂરોએ પોતાની સ્ત્રીઓ વિના નીચે ઊતરવાની ના પાડી, પણ છેવટે સમાધાન થયું છે. હવે સ્ત્રીઓને નીચે કામ કરવા જવા દેવામાં આવતી નથી. તેઓ ઉપરનું મજૂરીનું કામ કરી શકે છે.

ખાણોને લગતા કાયદા

સરકારે વારે વારે ખાણોને લગતા કાયદા બાંધ્યા છે. સને ૧૯૦૧ના ખાણોના કાયદા મુજબ સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરોને ખાણોની તપાસ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. ખાણોમાં જિંદગીનો ભય રહે. તેવાં કારણોને

ભૂગર્ભમાં ૫૪ કલાક અડવાડિયામાં કામ કરવાના અને રોજના નીચે વધારેમાં વધારે ૯ કલાક કા અને ઉપર ૧૦ કલાકની મર્યાદા ઠરાવવામાં આવી ખાણોના વિભાગમાં સરકાર તરફથી બેડ ઓફ હેલ્થ (આરોગ્યખાતુ) નિમાય છે. એ મજૂરોની તંદુરસ્તી ઉપર ધ્યાન આપે છે. મજૂરોને માટે સાશાં ધરા બાંધવાને માટે પણ સગવડો થાય છે.

મજૂરો
ખિહાર અને બંગાળમાં ધણીખરાં મજૂરો ખેતીની મોસમ પૂરી થાય ત્યારે વધારાની પેદાશ માટે ખાણોમાં કામ કરવા આવે છે, અને જ્યારે ખેતીનો સમય આવે છે ત્યારે બાગી જાય છે. તેઓ શરીરે નખર્ખાં હોય છે. તેમનાં જૂપડાં મંદાં હોય છે. એમની રીતવાત અને ખોરાક પણ તંદુરસ્તીને ધોષક નથી. ચોખા અને મરચું એ એમનો મુખ્ય ખોરાક. ઓછા પગાર, ઓછું કામ અને ઓછો જરૂરિયાતો એ એમના જીવનની વિલિષ્ટતા સાદસ કે મહત્વાકાંક્ષાનું નામ નથી હોતું. બીજા દેશોમાં કાલસા ખોદવા, ઉપાડવા અને વેગનોમાં ભરવાનું કામ વીજળીક શક્તિથી થાય છે, અહીં એ બધું મનુષ્યના હાથથી થાય છે. મજૂરોના પગારમાં ધીરે ધીરે સુધારો થાય છે પણ હજી ધણી પ્રગતિ થવાની જરૂર છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં મજૂરો સાથે ગમે તેવું વર્તન થઈ શકતું, પણ હવે તેમની જોડે સારો વર્તવ રાખવો પડે છે.

ઉલ્લી પરિસ્થિતિ

સને ૧૯૩૭થી હિંદી કાલસાનું બજાર સુધર્ધ છે. ભાવો સુધરવાથી મંદી બાગી-ગઈ છે. ખાણોવાળા હવે કમાય છે. ફર્ટ કલાસ ખાણોને તો તકેદાર છે.

—ને છતાં યે હું નહોતી •

શ્રી. સુરેન્દ્રપ્રસાદ અંબાલાલ ત્રિપાઠી

“એ મ તો એને ધણુએ ભેગો હતો, —કદાચ તમેય. પણ મારી અખિ કોઈ થોડો જ ભેગો છે? જેમ તમને એ મળે છે તેમ મને યે મળે છે, અને તમે જે સ્વરૂપમાં એને જુઓ છો એ જ સ્વરૂપમાં હું પણ એને ભેગા પાસું છું. પણ બીજાઓની જેમ એના રૂપરંગે મને કદી યે આકર્ષી નથી, અને તેમ છતાં ય એના વ્યક્તિત્વનો કોઈ એવો અંશ—કોઈ એવું સ્વરૂપ—મને પ્રથમથી જ કેવું ખેંચી રહ્યું છે...તમને હું કેમ કરીને એ સમજાવું?”

“પહેલવહેલો મેં જ્યારે એને ભેગો ત્યારે મારી ઉમર આખી દસતી. ને કે આમ તો છેક નાનપણથી જ મેં એને ભેગોલો, પરંતુ એ વખતે જીવનની તો શું પરંતુ જીવનને થોડું થોડું જ સમજી નહિ તો યે સમજી શકવાનો દાવો કરનારાઓના સામાન્ય સંવાદમાં યે કરી ગતાગમ મને પડતી નહિ. એટલે મારા જીવનમાં પ્રવેશવા છતાં મારા જીવનમાં જે બિલકુલ નહોતો પ્રવેશી શક્યો. અને કદાચ એવો હોય તોય હું એ ભેંઈ રાખી ન હતી. પરંતુ મારાથી સોળ વર્ષની વયમાં દુનિયાની કોઈ પણ બાબતો વિકાસ નેટલો ઝડપી હોય છે એટલે ઝડપી વિકાસ તો એની જિંદગીમાં ક્યારેય નહિ થતો હોય.

“સામપાડોશીનાં અમે છોકરાં—ને વળી એક જ શાળામાં ભણવાનું. એ વખતે તો અમે નાનાં હતાં, ને વળી સત્યુગમાં જીવતાં એટલે બાળમંદિરમાં સાથે ભણવાની કોઈ જ હરકત ન હતી. આમ ને આમ અમે અંગ્રેજી ચોથી સુધી પહોંચ્યાં. પરંતુ ભારપછી અમારાં મામાપે અમને જુદી જુદી શાળાઓમાં ભણાવવાનું જ ઇટ પાડ્યું. મારાથી એ માત્ર એક ધોરણ આગળ હોવા છતાં પણ આજ સુધી

જુદીના સમય દરમિયાન મળવાનો તેમ જ નિશાળ સાથે જવા આવવાની મળી માણવાનો લઠાવ કાંઈ એણે ન હતો. પરંતુ હવે તો એ કેમ માત્ર જીવન-કાળની યાદ બની જવાનો હતો—ને આવતી કાલથી મારા ને એના પંથમાં બાર બાર આઠનાં છતાં પડવાનાં હતાં. પાંચમા ધોરણથી થયેલો આ ફેરફાર ક્યા વિપ્લવની તૈયારી માટે હતો એ તો મને ત્યારે ન સમજાયું—ને સમજવાની દરકાર પણ કેને હતી? પરંતુ એક વખતે ભીંતના કાંચના લાભ લઈને મેં એ જાણી લીધું કે આ બધું કાવતું તો માત્ર એના ને મારા હૃદયમાં પરસ્પર અતિપરિચયની અવગત ન બિપજે એ માટે રચાયું હતું. એ વખતે ને કે હું અંગ્રેજી છઠા ધોરણમાં હતી ને પ્વનિવિષયક ભૌતિક-શાસ્ત્રના નિયમો તો હજી હમણાં જ જાણી હતી. છતાં ભીંતને પણ કાન હોય છે એ વાતનું અભિજ્ઞાન તો મને ક્યારનું યે થયેલું. ને અજાણતાં જ એક દિવસ એનો લાભ મેં લઈ લીધો. કવચિત કવચિત એટી જતા તાવના દિવસો બાદ કરતાં સામાન્ય રીતે તો મારો અભ્યાસ ખંડ જ રાત્રે સાધનમંકે બની રહેતો. ને એની બાબતમાં જ બાપુજીને ખંડ હતો. એક રાત્રે અચાનક પાણી પીવા બહાર તો બાણુના ખંડમાં કંઈક ગરબડ થતી સંભળાઈ. અને ઉદ્દેશરહિત સહજિજ્ઞતા તરત જ મને બારણા પર એટી ગઈ. કાન માંડીને સાંભળ્યું તો મારો જ ઉલ્લેખ થતો હતો. તદ્દન ધીર-ચંબાર રીતે બાપુજી બાને સમજાવી રહ્યા હતા. દુકામાં અમે બન્ને જુદાં જાણીએ એ જ ઇટ છે એમ બાપુજીના કહેવાનો ખતિ હતો. ઉપરાંત સાથે ભણવાથી એકબીજાની સ્પર્ધા કરવાનું ને એકબેકનાં છીંચં શોધવાનું જ મેં માય, પરસ્પરનું આકર્ષણ પડી જાય એમ એમનું માનવું હતું. પરંતુ બા બીભે જ પદ્ય રજૂ કરતી શાશી. બાપુજીને કપકો દેતાં એણે તો કહ્યું કે પુરવ-

મત કોઈ જોઈ જાય નથી હોતી. એને તો પ્રત્યેક યુવાનમાં નવું રૂપ ને નવી સૌરભ જણાય છે, ને તેમાં ય વળી સહેજસાજ હૈયે વસેલું પુષ્પ જો પાસે ન હોય તો બીજા પુષ્પને એ હૈયું ભાંગી નાખતાં વાર લાગતો નથી.

“આવું આવું તો (બિપર જે શબ્દો વાપર્યા છે તે મારા છે) કાણ જાણે કેટલું યે બાલ્યે કંઈ હશે, પરંતુ બીલું કંઈ ન સાંભળતાં હું પણ કોણ જાણે કેમ એ બધા વિચારો મને ઝડપટ પડ્યા ગયા હોય ને જાણે વાતનો મર્મ સમજી હોઉં તેમ સ્નેહસહજ ચરમ ને સંકેચથી તરત જ શાંત-નીરવ-શીથળ પડેલું હું પણ તરફ આવી ગઈ. બિંબાનો બ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો ને પડ્યો પડ્યો છત તરફ મીટ માંડી રહી, પરંતુ એ દિવસે બીધ પર ભેગેનાં બિપર હાથ હોય એમ બીધ ન આવી. તરત જ મેં પાસું બદલ્યું. ને...ને...સામે કપાટના દર્શનમાં હોલવાઈ જતા દીપકની ઊંઘી પ્રકાશરેખા જોવું નાઈટ-લેમ્પનું નાલુક પ્રતિબિંબ દેખાયું. એનાં આંજાં આંજાં તેજકરણોમાં એક નાનું હસું હસું કરતું નિર્દોષ સુખ મને દેખાડ્યું-જાણે બાળપુષ્પ-વા. પણ ના, એ તો માત્ર છબી હતી, એની: એને નાનાં હતી ત્યારે બાપુજીએ પાડેલી. અને સાથે જ મારી પણ હતી. બન્નેની છબી પરસ્પરના સાંનિધ્યમાં કેવી શાલતી હતી! ને એમાંથી ઊડતા પાંખા પણ કેવા મીઠા લાગતા હતા! ને આ તો વળી છબીની જે છબી. પ્રતિબિંબ વળી છબીનું ને છબી વળી... એની નજરની સામે છતાં દૂર ને દૂર. વિચાર તો ચલે, એક વાર ઊડીને એને જાણે પકડી લઉં! પણ એ તો અહીં હતો જ ક્યાં? મારી અર્ધાઈ પર તરત જ હું હસી. પ્રતિબિંબ તે કોઈ પડખા! સાથે-સાથ એ જ પડીએ-કોણ જાણે કેમ-આવો જ વિચાર મને આત્મો-” આ પ્રતિબિંબ નથી પડખાંતુ તો એ...એ પડકારો!” ને એના જ જવાબનો પાથો પાડના હોય તેમ બાના શબ્દો સાંભળ્યા-“હૈયે કોણું પુષ્પ પામે ન હોય તો બીજા પુષ્પને એ દંડું ભાંગી નાંખના...” છેવટના શબ્દો હું ન બોલી શકી, એક-

દમ દીવો બંધ કરી, કાન પર બન્ને હાથ દબાવી આંખો બંધ કરીને મેં પાસું ફેરવી લીધું.

“બીજો દિવસે સવારે હું” બીજી ત્યારે એક બપ-કર નિશ્ચય સાથે બીજી-મને તે ભોગે એનાથી દૂર રહેવું ને છતાં એની સતત ચોદી કરવી એવું સ્વતંત્રી નિશ્ચય સાથે હું બીજી હતી. મારી ગેર-હાજરીમાં કંઈ દૂર એને અટવી ગયું છે એ જ મારે તો જોવું હતું. બસ, એ જ દિવસથી એને મળવાના પ્રસંગો ખૂબ જ સિદ્ધાંતથી મેં જોયાં કરી નાંખ્યા. હું જ્યોતે તો એને મળતી જ નહિ-ને એ જો મળવા આવે તો સ્નેહચિન્તાનાં તવ લાખ લક્ષણમાંથી ગમે તે એકની મદદ લઈ એ મુશ્કાત હું દૂકાવી દેતી. ને તેમ છતાં ય એ મને દિવસમાં નદિ નદિ તો ય એકાદ વાર મળી ગયું એમ તો હું જરૂર ધમ્મતી.

“એ પછી થોડા જ સમયમાં એની મેટ્રિકની પરીક્ષા રાફ થવાની હતી એટલે આપોઆપ આપાત્ર મળવાનું જોણું થઈ ગયું. પેર તો રાત ને દિવસ બસ ચોટલી બાંધીને એ વાંચ વાંચ કરતો. દનો-નો કે વાસ્તવમાં એને ચોટલી હતી જ નહિ-ને શાળામાં દર્મની પરીક્ષાની તૈયારી હોઈ યજુરી વાર છુટીને સમયે પણ માતર એમને પોપટિયું ગાન પડાવ્યે શખતા હોઈ છુટીમાં એ મને મળી શકતો નહિ. આમ હોવાથી કુદરતી રીતે જ અમારું મળવાનું જોણું થઈ ગયું. છતાં રોજ સાંજે એકાદ બકાના હેઠળ બંને બન્ને એકબીજાને મળી લેતાં. ને તો ૫-દિવસમાં એકાદ વાર મળવાની ઇચ્છા છતાં-માત્ર એને મીઠા વચા પરતું જ એ વખતે હું એને એ દોકર દર્શાવિના રહી નહોતી શકતો કે, “કે લાન છે! પરીક્ષા તો હાથવેંત છે ને બાઈ જુઓ અહીં તમાકા મારે છે! આમ મજા લગાએ પાસ નહિ મચાવ.” તો વળી કદીક એમ પણ કહેતી કે, “આટલાટલું વાંચ્યે તો છેકરીઓ યે પાસ ચાવ. જોખણિયા તો જોખળ-પટી જ કરે ને!”

“પરંતુ આમ કહેવાનું પરિણામ મારે મારે તો ખરેખર બેનમીન જ આવ્યું અન્યથા એને મારે મારે સ્નેહ તો દનો જ-નોટલી મને એના પર દનો-

૬૬૨ :- ને છતાં ચે હું નહોતી

છતાં એક છોકરી જેવી છોકરી એના અભ્યાસક્રમમાં દખલ કે ટીકા કરે એ એને નાપસંદ હોવાથી કે પછી મોતે નાપાસ થાય તો હું એની સાથે થઈ જઈએ એ દહેશતથી ઘોઝા જ દિવસમાં મને મળવાનું એણે ગંધ કરી દીધું. ને હું પણ કંઈ કંમ નહોતી. પ્રેમના સુહાતાની સ્વભાવે મને દદનિશ્ચયી બનાવી હતી; ને રૂપની મદિરાએ મને અધકારની સીમા આપી હતી. રૂપ ને નિશ્ચય પર મુસ્તાક બનેલી મેં એની જરા પણ તોંધ ન લીધી ને એમ જ એની પરીક્ષા પસાર થઈ ગઈ.

“એ પછી તો વેકેશન પાડ્યું” ને એ તો ગયો મુખ્યમંત્રીની સારે. હું પણ એમ કરી શકતી હતી. પરંતુ હવે તો હું મેદિકમાં આવી હતી. ને એમાં પહેલે જ ધમક સફળ ન થઈ તો...તો એનું દિલ શુભાંથી ભેમું એવા સ્પષ્ટિપત બધે વેકેશનનો પૂરે પૂરો ઉપયોગ મેં વાંચવામાં જ કર્યો.

“એ તો હજી મુખ્ય હતા ને પરિણામ આનું. એનું નામ સેન્ટરમાં સૌને મોખરે હતું. મારી ખુશાલીનો તો પાર નહોતો, ને ધર્મીયે કંઈ યોછી નહોતી. મને લાગ્યું કે મનુષ્યને કુખને વેગ હલકો કરવાની એટલી જરૂર છે એટલી જ જરૂર આનંદની ઊર્મિ સમાવવાની પણ છે. આનંદને મેં ગંભીરતામાં મલટાવી નાંખ્યો. મને પાનો ચડી ચૂક્યો હતો. એ જ સ્થાન-બસ એનું જ સ્થાન-આવતે વર્ષે મારે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

“ધર્મીને અભિમાનથી પ્રેરાઈ અભિનંદનને જવ પડ્યું એને મેં ન લખ્યો. બીજે દિવસે ત્યારે એ ધેર આવ્યો-મુંબઈથી-ત્યારે સામે પગલે એને મળવા ન જ જવું એવો મારો નિશ્ચય હતો. કારણ કે નાહી ધોઈને એ મને જરૂર મળવા આવશે એવી દદ આશા મને હતી. પરંતુ જે વ્યક્તિમાં મનુષ્યને વધુમાં વધુ વિશ્વાસ હોય એ જ વ્યક્તિ એને ક્યારે દોષ દેશે એ કાણ કહી શકે! આખો વ દિવસ એની રાહ જોતી હું ધેર બેસી રહી, ને એ તો ન આવ્યો તે ન જ આવ્યો. સદેઓના સ્નેહ ઊલટપા હોય તેમ એને

મળવા આવનારાઓની કતાર દિવસગર ચાલુ જ રહી. સ્નેહના દંભ નીચે.....ઊભરાયેલું એ માનવક્રોડિયાનું તો મારા પૂર્વજન્મના વૈરીઓની મરજ સારતું હતું. પરંતુ મારાથી એ લોકોને ન તો શોકો શકાયું એમ હતું કે ન તો મારી કમ્પા પશુ હતી. મારી કમ્પા તો આટઆટલા મળનારાઓમાંથી પણ સમય મેળવી એ મને ઘડી એ ઘડી મળી ગયું એ જ માત્ર હતી.

“નિરાશાના અવતારસભો એ દિવસ એમ જ આવ્યો ગયો. જાણે ઊંચો જ ન હોય-ને મારે. મન તો એ ખરેખર નહોતો જ. ઊંચો. બીજે દિવસે સવારે તોફર સાથે એની ચિટ્ટી આવી. પહેલાં તો એ જ ચિટ્ટી, વાંચ્યા વિના, એ જ તોફર સાથે પાછી મોકલતું એમ થઈ ગયું. પરંતુ કાંઈ ન સમભય એવા આકર્ષણે એ આર્ષ તરત જ એ ચિટ્ટી મેં લીધી ને વાંચી: જેને તમે સ્ત્રીસહજ નમ્રતા કહો, માનવહૃદયની કુવલવરણિ કહો, મુલ્લદીગીરી-કુનેદ કહો કે હારેલા હૃદયની લાચારી કહો-એને મળવું ન મળવું એ પ્રશ્ન ખાલુએ મૂંઝી ઢાલ તુરત તો એ ચિટ્ટી, એ વાંચી લીધી. પરંતુ જે સંતોષ ચિટ્ટી મળતાં થયો હતો એ સંતોષ ચિટ્ટી વાંચતાં જ ઊભવિચ્છિન્ન થઈ જશે એમ તો મેં સ્વાનેય નહોતું ધાર્યું. મને મળવા એ ન આવ્યો એ મારેનો પથાપાપ તો એમાં ન હતો, પરંતુ હું એને ન મળી એ મારેનો દર્પક જ એમાં ભયો હતો એટલે મને તો એ કાડોહાડ લાગી ગયું-જેમ કાંઈ પ્રજા સ્વમાન ધરાવતી સોને એ કાગે, અને મેં પણ ચિટ્ટીનો જવાબ ચિટ્ટીથી જ આપવાનું નક્કી કર્યું. શાંત ગંભીર શબ્દોમાં જાણે તાર કંઈ હોય તેમ મેં માત્ર આટલું જ લખ્યું, “ચિટ્ટી લખવા બદલ આભાર, પાસ થવા બદલ અભિનંદન.”

“પરંતુ પાસ થવાના અભિમાનમાં કે ઊભરાતા આનંદની આંધીમાં મારા શબ્દોનું ઊંઘાણ એને જણાયું નહિ ને હું કાંઈ જારે કામમાં ક્ષોર્ધશ એમ ધારી મળવા આવવાનું એને-ચોગ્ય લાગ્યું નહિ.

“અંજીક દિવસ પછી એને ત્યારે ખજર પડી કે હું માત્ર પરીક્ષામાં પહેલી આવ્યા મારે બસ વધ્યા જ કરતી હતી ત્યારે એ મને મળવા આવ્યા

વિના રહી ન શક્યો ચોડી વાર આડીઅવળી વાતો કર્યા બાદ “ મારી હરીફાઈ કરવી છે કે શું ? ” એમ જ્યારે એણે કહ્યું ને મેં સાફ-સાફ જણાવી દીધું કે “ એણે તે શું તમે કર્યું છે કે હરીફાઈ કરવી પડે ? ” ત્યારે એના મુખ પર નાખુશીના જે ભાવો ફરી વળ્યા ને એના હૃદયને જે દ્રાસકો લાગ્યો તે જોવાની મને જરા યે દરકાર નહોતી. પરંતુ એ એક જ ધા મને એના હૃદયથી દૂર લઈ જશે એની મને શું ખબર ? મને મળ્યા વિના ન જ રહી શકે એટલે કાજુ એના મન પર મેળવી ચૂકી છું એ વિચાર મારે માટે કંઈ એવા ગર્વનો ન હતો.

“ બસ એ જ દિવસથી અમારા વિદ્યેહનાં બીજ શેપાર્થ ચૂક્યાં હતાં-મારે જ હાથે, ને તે મ અખણતાં.

“ કોલેજને હજી સાત સાત દિવસની વાર હતી ને નિશાજો રાત્રી થઈ ગઈ. મેટ્રિકનું વર્ષ ને પહેલા આવવાની લાલચ; એટલે આડુંઅવળું મન દારવાનું લાગ્યે જ મન થાય. પરંતુ વાતાવરણ એકદમ બદલાતું હતું. પ્રસન્ન એક પછી એક પસારાતા હતા. એ તો કોલેજનાં દાખલ થયો એટલે ત્રણ સાડાજણે ઘેર આવી જાય ને ગ્રીવિષસનું વર્ષ એટલે કોલેજની પરીક્ષા-સુનિવર્સિટીના ખાખે તો લાગે કે વળગે !

“ આમ સાડાપાંચ-છ વાગે હું ઘેર આવું ત્યાં સુધી એને એકલું જ રહેવાનું, અને એક દિવસનું હોય તો ઠીક, પણ આ તો રોજનું લાગ્યું, એ જ કંટાળે નહિ તો કરે શું ? ને હું તો નિશાજેથી ઘેર આવી કે મોજનપટ્ટી ને મોજનપટ્ટી પછી તરત જ વાંચવાનું, એટલે જ્યારે જ્યારે એ મને મળવા આવતો ને પહુ ન વાંચવાનો ઉપદેશ આપતો ત્યારે તદ્દન ચિષ્ટ ખંડેમાં હું એમ જ કહેતી કે, “ બહુ બહુ વાંચ્યા ત્યાં કંઈ જ વાંચ્યા વિના હું તો પાસ થઈ ગયો ને તે મ પહેલે નખરે એમ કહેવું અલગજ છે તો કે, પણ વાક્યાપદ્યનું એ દંભી કૌશલ્ય હજી મને શું નથી ને મને એની ધ્રુજ પશુ નથી. ”

“ પરંતુ વારંવાર ઉચ્ચારણેલા ને સજ્જામત મતા આ શબ્દોની ભયંકર અસર એક દિવસે એના

માનસ પર થઈ, ને બીજે જ દિવસે એના જ વર્ગની એક વિદ્યાર્થી એને ઘેર આવેલી મેં જોઈ. ઘડીના છતાં છાત્રમાં મેં એને કોળખી લીધી : એ જ કે જેની કોળખ એને મુશ્કેલીમાં થઈ હતી-સ્વપાત નહિ તો ય મારા કરતાં જે ગુણવાન હતી, મેટ્રિકમાં સેન્ટરમાં ત્રીજા આવનાર, અમારી જ ન્યાતની, ને મારી ફેફના જ પાકોશમાં રહેતી.

“ આમ તો મને એની કંઈ જ બીક ન હતી : પરંતુ એનાં પુનિત પગલાં રોજ-પ-રોજ એને ત્યાં થવા લાગ્યાં ત્યારે વાતાવરણ ખરેખર બદલાતું જાય છે એ હું પામી ગઈ. મારે હવે બે વસ્ત્રોનાં સામનો કરવાનું થયો : પરીક્ષામાં પાસ થવાનો ને એને એવાઈ જતો અટકાવવાનો. પરંતુ નિશાજેથી હું આવું તે પહેલાં તો ખાસ્સા બે-અડી કલાક એને-એમને-મળે અને બે કલાકમાં તો ઉખાડનાર પૃથ્વીનાં પદ પશુ ઉખાડી નાંખે. મારા આવતાં પહેલાં તો એ આવી ગઈ હોય. કપડો પાણી કેને દેવો ? કઈ રીતે ? કયે આધારે ? શા કારણે ?

“ મારે માટે માન બે જ રસ્તા હતા. કાં તો અત્યંત ઓવરથી પરીક્ષામાં પહેરો કેમ લાવવાનો, કાં તો વહેલાં ઘેર જઈ એની ચોડી કરવાનો વારાફરતી જન્મે માર્ગ અખત્યાર કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. નિશાજેથી ઘણી વાર હું માર-સાડાનારે ઘેર નાસી આવતી ને અગાસીમાં બેઠી બેઠી વાંચ્યા કરતી ને એ જન્મે જણ્યાં સાથે દેખાય તો શું ન શું કહેવાનું મન મર્યા જતું, પરંતુ કોણ જાણે કેમ એક દહની પશુ ઉચ્ચાર હું કરી નહોતી સકતી. કયા અધિકારથી હું એ કરી શકું ?

“ અંતરને અગ્નિ આમ અંતરમાં જ ધૂંધવાવા કરતો હતો. વાંચવામાં પશુ મને એના જ વિચાર આવ્યા કરતા હતા, ‘ એ આવી તો નહિ હોય ? ઘરમાં તો નહિ હોય ? આવી તો નહિ જાય ? ’ એવા એવા વિચારો જૂનાવળી જન્મ મને ઘેરી લેતા ને એને જોવા-જાતી જોવા-હું અગાસીમાં ને અગાસીમાં જ બેસી રહેતી. અખરે એ ન દેખાય તો નિરાશ થતી

૬૬૪ : - ને છતાં ચે હું નહોતી

ને દેખાય તો.....તો માત્ર અંતરમાં ને અંતરમાં આટલો જ ઠપકો દેતી, "તું.....તું ૫ ખૂંડી આવી જ કે?"

"નદીના પૂરસમા દિવસો વહેતા હતા. અને મારા નિશ્ચયનાં વહેણ પશુ રોજરોજ બદલાતાં હતાં. એક સવારે ખૂબ વાંચવાનો નિશ્ચય કરતી તો ખીણ સવારે એની ચોકી જ ક્યાં કરતી. પરીક્ષાને અને એને-બન્નેને ગુમાવવાની ખાતરી છતાં હું બન્નેને સાચવતી હતી અને બન્નેને સાચવવાની ખાતરી છતાં હું બન્નેને ગુમાવતી હતી. વાંચનની મહેનતમાં ને એને સાચવવાની ચિંતામાં મારા ચિત્તની ચંચળતા અને મુખ પરની મુદ્રતા નાશ પામતાં હતાં.

"એનું પરિણામ આવ્યું ને મારી પરીક્ષા શરૂ થઈ. એ તો આ વખતે પણ પહેલો આવ્યો હતો. ને ચેક્કી ડાકરી વળી ખીણ આવી હતી.

"સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે હું પરીક્ષામાં બેઠી. પરંતુ માત્ર મન બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું, ને બન્ને સ્થિતિમાં હું અર્ધે પથે જ પહોંચી હતી. પરિણામ આવ્યું ત્યારે પરાણે પાસ કરેલા વધારાના વિદ્યાર્થી-ઓમાં માત્ર નામ જ પાયાં હતાં. એના કરતાં તો નાપાસ થતું બહેતર હતું. સો સો મણ શાહી મારા મોં પર ઢળી ચૂકી હતી. આશાઓના વૂટતા તાર સાથે એ સાંજે હું સોફા ઉપર બેઠી બેઠી સામે ક્યાંટના આયનામાં જોઈ રહી હતી. ઘેર હોવા છતાં

આજે મને એ મળવા પણ ન આવ્યો. ક્યાં ઉત્સાહ-થી-થું મોં લઈને એ આવે? ને હું પણ શું મોં લઈને એનો સત્કાર કરું? અને બન્ને એક બીજા માટે નહોતાં જ નિર્માયાં એ નક્કી થઈ ચૂક્યું હતું. શરમથી-દુઃખથી-ઈર્ષ્યાથી ભગ્નાશ બનેલી હું બાવરી બની એકલી એકલી મૂંઝાતી હતી. ફેટલી થે વાર અગાસીમાં જ-આવ કરીને બારી પાસે બીમી રહ્યા બાદ છેવટે હું પલંગ પર પડી.

"પલંગ પર પડી - ને ઉપર મરતા માણસ જેવા નાઈટ-લેમ્પના તેજ તરફ નજર માંડી. લેજ પરથી દીવા તરફ દષ્ટિ ફેંકી. સામે જ આયનામાં એનું પ્રતિબિંબ જોયું. પ્રતિબિંબ પાસે જીનીવું પ્રતિ-બિંબ; નીચે પલંગમાં માત્ર પ્રતિબિંબ, ને મારા પ્રતિબિંબ સામે હું - જડ - નિઃચેષ્ટ - અગેતન, મૂર્તિ જેવી મૂઠ, મૂલ્ય જેવી અગમ્ય ને પ્રેત જેવી ભયંકર. એક વાર મારી મનને મેં જોઈ લીધી. પછી આયનામાં દેખાતું પ્રતિબિંબ જોયું. ઉપર એની ને મારી જીમીઓનાં પ્રતિબિંબ જોયાં -- ને વળી પાછી મારી નતને મેં જોઈ લીધી. બન્ને વચ્ચે કેટલો તફાવત હતો! આંખમાં આંસુ સાથે મને શોધવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. હું ક્યાં હતી? આયનામાં પણ હું નહોતી? જોરપૂર્વક મેં આયનામાં જોયું ને આજે પહેલી જ વાર મને લાગ્યું કે હતી તો હું ને-છતાં ૫ હું નહોતી.

જવનશોધન

શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

૧૮૦૯ ના ફેબ્રુઆરીના બારમા દિવસે એ બાળકને જન્માવ્યાં. એક અથાહમ લીંગન અને બીજો ચાલ્સ અરવીન.

ચાલ્સ અરવીન ડૉ. અરવીનનો દીકરો હતો. અરવીને એને ઇચ્છેડમાં સુખરીની બટલરની સરસ ને જાણીતી નિશાળમાં ભણવા મૂક્યો પણ ચાલ્સને પ્રમાણપત્ર મળતાં વાર ન લાગી કે, “તદન ઠોડ છે, જાણવામાં ચિત્ત જ ચોટતું નથી, જરા જેટલી બુદ્ધિ હોત તો ય કીક હતું.”

બાઈસાહેબ ઘેર આવ્યા ત્યારે બાપાનાં ભંવાં સંકેતાવાં અને એમણે દીકરાને કુઝખી કર્યું:

“કાણ જાણે કેવો પાક્યો છે ! તારે તો ફૂતરને નસાડવાં છે, જોળાંબાર કરવા છે, ઉંદરો પકડવા છે, માળા મૂરખ ! ઇકેતેર પેટીમાં તારા જેવો નથી પાક્યો, શરમ છે !”

ચાલ્સને લાચું કે બાપા કોઈ છઠ્ઠાડો નહિ ને આજે ખિન્ન ગયા એટલે કંઈ શરમ જેવું છે જ. પણ આ બાપ-દીકરાની ઠેકડી કરેલો હોય તેવો એક ઉંદર ખુરશી નીચે દાંત કચકચાવી રહ્યો હતો. શરમની શોધને પડતી મૂકી પેલા ઉંદરને પૂછીથી પકડી લેવા ચાલ્સ દોડ્યો.

પણ હવે તો ચાલ્સ મોટા થયો હતો અને ડૉ. બટલરની નિશાળમાં જ એના ભાઈસાથે ભણવા જતો હતો. એના ભાઈને રસાયણમાં રસ હતો. ચાલ્સને પણ એપ લાગ્યો. એક દિવસ બન્ને લાઈએ નક્કી કર્યું, “આપણે બાપા ન જાણે તેમ એક ખાનગી પ્રયોગશાળાં ઘરમાં કરીએ.”

પછી મોટાભાઈની સરહારી નીચે ચાલ્સે થોડીક રકાખીએ, થોડાક પ્યાલા, થોડીક શીશીએ અને એવો બીજો સામાન એક ઓરડામાં એકઠો કર્યો. પ્રયોગશાળામાં બન્ને જેસતા હતા.

“સાણું, કંઈ જ સમજતું નથી” એના મોટા માથાપર હાથ ફેરવતો એક દિવસ ચાલ્સ કંટાળીને જોલતો હતો, “પણ આ જેસ સિવાય...” એને એકલા જેસમાં જ રસ પડતો હતો.

એણે નિશાળમાં ને બહાર ભાઈખંધો અને દોરેતોને જેસની ઘણી વાતો કરી. એને જેસમાં રસ પડતો હતો.

“એલા એ જેસ” એક દિવસે નિશાળ છૂટી અને એ બહાર નીકળ્યો ત્યારે એક ભાઈખંધે પાછળથી એની ટોપી ઉછાળીને ખૂમ મારી.

“જેસ, જેસ...એ જેસ...” નીચે પડતી ટોપી પાછળ અનેક ખૂમો બરાડી બહી. એને લાચું ટોપીમાંથી જરૂર જેસ નીકળ્યો ને એ બીવેસો નાંડો. એની પાછળ ભુમરાણું દોડી “જેસ, એ જેસ... બોમો રહેજે...”

થોડી વાર પછી એ બોમો રહ્યો ત્યારે છોકરાનું ટાણું ઘણું પાછળ હતું અને એના માથાપર કંઈ જેસ જેસ હતો નહિ. પોતાની આંધી મનક કરવા માટે આમળ તરી આવતાં બે ચાર નામોને મનમાં ને મનમાં ગાજો દેતો અને કોઈ વાર લાગ આવે તો પેલા હારડીના મજબામાં તો જીવતો ઉંદર ધાલી દેવાનો વિચાર કરેલો ચાલ્સે ઉથાડે માથે ઘેર આવ્યો અને પોતાનું ખુસ્તું માથું બાપા જોઈ ગયા નથી એમ ખાતરી થયા પછી જાણે બધી હોય બટલરની નિશાળ પર હાલવતો હોય તેમ એણે બાપાને સંભળાવી દીધું, “મારા મગજના વિદ્વાસ માટે ડૉ. બટલરની નિશાળ જેવી ખીછ કોઈ પણ વધારે બરાબ વસ્તુ નથી.”

“એમ !” ડૉ. અરવીને ચિંતાથી પૂછ્યું.

“હા.” એણે ભાર દીધો.

“કેમ ?”

“એમ” એ હિંમતથી બોલ્યો.

“તો ?” બાપા જોઈ રહ્યા.

“તો, શું ? મને એડીનબર્ગ મોકલો. ત્યાં જઈને વૈદ્ય લાવીશ.”

“પણ હજી તો તને સોળમું બેઠું છે.” બાપા આ કોપડા સામે કોઈ ગૂંચ ઉકલવા હોય તેમ દેખી રહ્યા.

“તેથી શું ? સોળમે વરસે વૈદ્ય ન લાણ્ય ?” ચાર્લ્સે આંખો ચમકાવી ને મારું ખગવાજ્યું.

“લણ્ય લણ્ય” બાપા કોઈ કડવો છૂંટડો ગળે ઉતારી જતા હોય તેમ જોરથી ગળું ખખારી બોલ્યા.

પછી ડૉ. ડારવીનનો દીકરો ચાર્લ્સ ડારવીન એડીનબર્ગમાં લાણવા ગયો અને ત્યાંથી ત્રણ વરસ કેમ્બ્રિજમાં શુભાવી નાખ્યા ત્યારે એની ઉંમર એક વીસ વરસની થઈ હતી. એકવીસ વરસમાં એ જીવ જંતુઓ સાથે પ્રેમ કરતાં શીખ્યો હતો, ખેતરોમાં રખડતાં અને વનરપતિમાં રસ લેતાં શીખ્યો હતો.

“બાપા પૂછશે કે શું શીખ્યો ?” એક વાર એ ચિંતા કરતો પોતાની જાતને પૂછી રહ્યો, “હું શું શીખ્યો ?”

એના માથામાંથી એક જવાબ સંભળાયો નહિ. એને એ અવાજ મૂંઝવ્યા જ કરતો હતો પણ જવાબ જરૂર નહોતો.

એ વૈદ્ય શીખ્યો નહિ. એ ખેતરોમાં રખડતાં શીખ્યો, બાગ-બગીચામાં ભટકતાં શીખ્યો અને રખડતાં ને ભટકતાં જીવંતને ભેગાં કરતાં ને ભેગાં કરીને દીકરીકીરીને ભેગાં શીખ્યો.

“પણ એ તે કંઈ શીખ્યો કહેવાય ?” તબીબે એની સામે બાપાની આંખો તનડતી દેખાઈ રહી. એના મૂંઝાયલા કાનમાં તમરાંતે અવાજ સંભળાયો.

“તમરું ! તમરું !”

એ બાગમાં બેઠો હતો. બેઠો હતો ત્યાંથી જોતો થઈ જઈને બોલ્યો, “તમરું, તમરું” અને એની આંખો તમરાંતે શોધવા ચારે કોર ફરી રહી.

“હે કુદૃ તમરાંઓ...તમે હાથ લાગ્યાં ખરાં !”

એના બન્ને હાથમાં એકએક તમરું હતું અને આનંદથી તમરાંતે કપકો આપતો ખુશ થતો બોલતો હતો.

પણ એણે ત્રીજું જોયું. એની આંખ સામે એક ત્રીજું તમરું દેખાયું. એણે સમયસચકતા વાપરી એક હાથના તમરાંતે ઉતાવળા, મોઢાની દાઝડીમાં પૂરી દીધું ને ખાલી પડેલાં હાથમાં ચીમને પકડી લેવા દોડ્યો.

ખિચારો ડારવીન ! ત્રીજું તમરું વાડમાં પેસી ગયું હતું અને મોઢાના તમરાંએ એની જીભ પર કોઈ એવા રસની ઊલટી કરી દીધી કે એણે જોરથી અંદરના તમરાંને ધૂંકી નાખ્યું.

હવે એની પાસે ત્રણને બદલે એક જ તમરું રહ્યું અને એ રંગલો ઘઈને ખેસી પડ્યો.

એને દુઃખમાં દુઃખ સંભળ્યું “હું શું શીખ્યો ? ...બાપા પૂછશે તો... ?”

પછી એ ધેર આવ્યો ત્યારે ૧૮૩૧ની સાલ ચાલતી હતી.

એ સાલમાં એને કેપ્ટન ફીઝરોલ્ફનું આમંત્રણ આવ્યું. “હું બીજલ જ્ઞાનના લઈને દુનિયાની સફરે બપડું છું. મારે કોઈ લુલાનની જરૂર છે જે મારી સાથે દક્ષિણ અમેરિકા અને પાસિફિકના અમુક દાણોના ખડકામાં મરેલાં પ્રાણીઓની કુદરતની જાળ મેળવે.”

“મારું નામ નોંધી લો.” એ તૈયાર થઈ ગયો. એણે પાટ્ટી ચવાનું લાણવાનું પગનું મૂક્યું અને બાપાને કહ્યું: “મારું નવું જીવન આ સફરમાં જ સંપડશે, મને જવા દો...”

બાપાએ રજા આપી અને એણે તૈયારીઓ કરી નાખી. એ ઊભો એડીએ બપડવાના દિવસની રાહ જોઈ રહ્યો.

છેવટે એ દિવસ આવ્યો. ડિસેમ્બરના છેલ્લા દિવસે બીજલ જ્ઞાનના સડ ફૂડી બાંધ્યા. ખિચરના અખા-તમાં બીજલ દરિયાના પેટપર ટેકા દેતું દોડતું હતું-જાણે કિનારા પરનાં ઝાડખાન વિદાય લેનાં દોડતાં

હતા ! કારીનની અંદર એવું મન સૌથી આગળ જાણવાનું ગણાવેથી જોતું આનંદથી ઠેકતું ફેંડતું હતું શો દિવસ ! એના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો.

એણે ટાઈડીના, ન્યુઝીલેન્ડના, એલ્ટ્રેનિયાના મોરીશિયસના, યાકોન અને એન્ઝેલીસના પ્રિન્સા એના એણે નમૂનાની રંગના જહાજ પર ખડકવા માટેના એણે જીવતા ને મરેલા પ્રાણીઓનો અભ્યાસ આરંભ્યો. એણે ખડકોના પડમા પુનઃકોના પ્રયોગો લાવ્યા ને હેક વા એણે ભાગી ભાગી નોંધે કરી.

એણે કીણામા કીણા જગતથી મારીને તે મોન પશુઓના હાડકાંજોડોના સમગ્ર અભ્યાસ કર્યો એને એ બધા શરીરોમા એક સમાનતા દેખાઈ એણે એનું મતના શરીરોને જીવનમાંથી જાંવી જતું અને બીજી જાતનાં જીવનમાં હોતી નીમતું દેખ્યું એ હોંડા વિચારમા પડી ગયો. એની સામે લાખો વરસની પ્રાણીસૃષ્ટિ જીવતી થઈ ગઈ.

એની આખ સામે પ્રાણીજીવનમા સ્વરૂપો મયો નિમન નાચી જોડ્યો એના હોંડ અંદર દેખાતા નિયમને જાણખાવતા ફેફડી જોડ્યા, “જીવનકલ” એણે જીવનના જન્મથી મરણપરો ને નાના મોટા, રંગરંગી, ચિત્રવિચિત્ર સ્વરૂપો રચતો જીવન-કલક હોંડ્યો.

“જીવનની પરિસ્થિતિમા જે પ્રાણી સૌથી વધારે બધેસેસનું આવી સ્વરક્ષણ કરી શકે છે તેજ જીવી શકે છે” એણે શોધ કરી (Survival of the fittest)

અને એ શોધ પરથી આગળ વધતા એ જોઈ રહ્યો કે જીવવાની હરીફાઈમા જીવનના જે સ્વરૂપો ફેલેડ પામે છે તે જીવનની બદલાતી પરિસ્થિતિમા બધેસેસના જતી બદલાતા જાય છે અને એ રીતે પૃથ્વીપર નવા નવા પ્રાણીઓ જગત દખાય છે.

એવા ઉગમને એ આખ સમયે જોઈ રહ્યો ને હસી જોડ્યો ‘માહતું મારૂ સાપ પછી નતરૂ નિપાક, હાથી, વાગ અને માણસ જીવનની કેવી

સાકળ . ! એ સાકળમા સૃષ્ટિનું શિરતાજ અને પોતાની જાનને લાખવાનું સીકું ફેરવેદ માનનાડુ માનની પથ . ! એ મળે તો કેવું મલકાડી બેડે . !” એ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

પણ આજે એ ચિંતામા ગરકાવ થઈને કાઠની ગામમા આવેલા એ ઘરમા બેડો હતો ગાય અખામા ઘિલટિયુ ચાવતું હતું માવેકા ઝડપાઈ ઝડપાઈને પડ્યા હતા અને મરતા હતા.

એણે થોડા જ દિવસ પર એની વહની નોકરી જોડીને વળતી હતી જનો આજેય જે એનીની બૂરી આખોનો અગમ લાખતો હતો અને એની આખો ખાખી થતી હતી અને એવું પૂરતું ન હોય તેમ જોડેના યોદામા એનો અદાગ મહિનાનો એક સૌથી નાનો દીપ્તે મજબૂપમારીમા તરફડતો પડ્યો હતો.

“જીવન-કલ . !” એ મારીની ખાખ જોતો જમડતો હતો ખારીની બહાગની કુનિયામા પક્ષીઓ ગાતા હતા પવન સુલખેતો હતો કાઠની કાળીઓ ચૂંટી હતી વાદરા ફૂટતા હતા આજે નીસનીસ વગરથી એણે કુદગતને નિહાળી હતી, કોઈવાર નરમ તો કોઈવાર સખત, કોઈવાર નાજુલ તો કપારેક નિજુ કોઈવાર હિલતો તો કોઈવાર સ્વાર્થી, કપારેક બાકર તો કપારેક સુદગ-કુદગતની એકેએક દિનચાલ એણે હેડની હતી એણે કુદગતને સવાયો પૂગયો હતા, કુદગતના કોયડાઓના જવાબ દીખા હતા, અને તેથી તો એણે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી હતી.

એક વાર ટોંગના પ્રદેશ પર એ કરી ગયો હતો, યાકીલની ધીખતી ધરતી પર રોઈ ગયો હતો, એ-ડીસના ઉચ્ચ પ્રદેશને ધારીધારીને જોડો હતો, માનાપેગોસના ટાપુઓમા કીણી આખો કરી કરીને જોડું હતું જોઈ જોઈને, જખડી વડો, યાખો પાખો ફરતી જે વાગ માહીનીના મિત્રો ચૂંચેલો હતો, એકત્તામા અપરો હતો એની અંદર એક સ્થાન વધારો હતો જવાબ જોડતો હોય તો ગમે તેવી હાડમારીઓ એને મન નાની ને નજીવી હતી.

એની મરેલી દીકરી ને એના મરતા દીકરાને દેખતો એ વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો. એક પળવાર એનાં વહાલાં બાળકોને ઝડપતા મરણની બીડથી એના આખા શરીરે કંપ થયો. એક પળવાર એવું કુદરતનું ચિંતન પણ કરી જતું લાગ્યું.

એ બેઠકો અને એના મરવા પડેલા બાળકના ઓરડામાં ગયો. મરણપથારીએ માવજત કરતી એની સ્ત્રી ઈમા બેઠી હતી. એણે બીડણીની ચપટી ભરીને સૂંધી અને ઈમા તરફ પૂછતો હોય તેમ બોલો પથારી પાસે બેસી પડ્યો.

“ભગવાન કરે તે ખરું” ઈમાએ લાંબો નિઃશ્વાસો નાંખ્યો.

“ભગવાન કંઈ જ નથી કરતો...” એ મરણની પથારી પરથી બગચો, “મને ઓગણપચાસ વરસ પસાર થઈ ગયાં છે. ચોખ્ખાં ત્રીસ તો કાણુ સું કરે છે તે ભોવામાં મેં ખરડ્યાં છે.....ભગવાન કંઈ નથી કરતો.” એણે ટાલ પડી ગયેલું મોઢું માથું નેરથી હલાવ્યું. આ વિપરીત પળે પણ એણે દેખેલું જીવનનું સાત એના માથાને દહાવી રહ્યું. એણે બોલવા માંડ્યું:

“મેં દુનિયા ઉપરતળે દેખી છે, મને આખી ય દુનિયામાં ભગવાનનું શાસન ક્યાંય જણાતું નથી. એકએક ડાળીએ અને ફળફળ, એકએક ખડક અને હાલિજરે, એકએક જીવજંતુએ અને પ્રાણીએ, ધર્મોમાં ચિતરાવલી દેવદંડીઓ અને ભગવાનનાં પૂતળાંઓ ખોટાં છે—ગપ છે, એમ મને જૂમ પાડીને કહ્યું છે...”

“તો કંઈ સાચું તો હશે ને ?” ઈમાએ કંટાળાથી કહ્યું.

“હા,” એણે જૂમ પાડી, “જીવજંતુઓ સાચાં છે, જીવન સાચું છે, જીવનકલ્પ સાચો છે, જીવનના સંભોગો સાચા છે, સંભોગોમાં બધેએસતી થતી જતી જીવનની ગતિ અને પ્રગતિ સાચી છે...”

“પણ એ બધું રસ્તે ચાલતા માણસને કેમ સમજાય...?” ઈમાએ બગાડું ખાધું.

“તો રસ્તે ચાલતું માણસ ભલે એને સાંપડેલા ભગવાનને ભજવે...તેં મારી સાથે રહીને દસ બાળકોને

જન્મ્યાં છે,...તું માતા છે...માતા એ અંગૂઠો ફાવતાં બાળકોના હાથમાં મોર પોપટ કે દીંગલી ધરે તો કંઈ ના પામ્ય છે ? માતાએને બાળકોને રીજવવાનો હક્ક છે.” ડારવીનના ચહેરા પર ચિંતન હતી બેઠકું.

એમ કેટલાક દિવસો પસાર થઈ ગયા. એક દિવસે ઈમા હરખાતી ડારવીનના અભ્યાસગ્રહમાં આવી. ડારવીન લખતો હતો, “બાઈબલના ભગવાનને સમજાવવા માનવીની દુનિયામાં જરા જોટલું પણ રચાન નથી...ન હોઈ શકે.”

“ભગવાને બચુને બચાવી લીધા. હવે બીક નથી.” ઈમાનો અવાજ ડારવીનની પીઠ પાછળ સંભળાયો.

“ભગવાને...બચાવી લીધા...” ડારવીને કંઈ દેશી અને લુખ્યું દર્યો.

ડારવીન અને ઈમાનાં જીવનનાં ચૌદાક વરસો પસાર થઈ ગયાં.

ઈમા એક દિવસ વિચારતી હતી, “આટલાં વરસોના કુદરતના અભ્યાસ પછી ને ડારવીને ભગવાનને ભગાડી મૂક્યો છે તો ભગવાનની જ કોઈ જૂઠ્ઠા હોવી નોઈએ... અને ડારવીન સાચો હોવો નોઈએ.”

“ડારવીન હું સાચો છે,.....શાસ્ત્ર લુટું છે, ધરમ જુડું છે,.....સૌ લુટું છે...તું જ સાચો છે.” ઈમા ડારવીનની આંખોમાં વહાલથી ભરી સ્થને બેઠતી હોય તેમ બેઠી પડી.

“તો લુટું, જગત જન્મ મારે છે” ડારવીને ત્રીસ વરસના અભ્યાસ પછી લખેલા પુસ્તકનાં પ્રક્રિયા ક્રિતાવળથી ભેવા માંડ્યાં, પુસ્તક ક્રિતાવળથી ઉપાવા માંડ્યું.†

નવેમ્બરના ૧૧ મા દિવસે એણે મિત્રોને નકલો મોકલવા માંડી. એની આંખો સામે, ટેનરલો, લેવ, કુકર, દક્કલી, આસા—ત્રે, વગેરે મિત્રોનાં નામો તરવરી બેઠ્યાં.

“આખું જગત મારા આ વિચાર સામે આંક મણુ કરશે પણ છેવટે તો મને દેખાયું છે તે સત સાચું જ કરશે.” એ ઈમા તરફ નોઈને બોલ્યો.

“એક રીજીવીકને પણ મોકલીએ અને જાગ
હે એ પગથી માથા સુધી સળગી ઊડેશે પણ ..”
એ હસતો જોઈ રહ્યો

“અને એક ફેલકાનેરને . એનું માથું તો ફાટી
જાય તેટલું તપી જોડશે ” એની આખો તોફાનમા
નાચી જાડી એને ધરડે ધડપણ ગરતીમા મચા પડી
એણે પુતકની એક નકલ ગમમ સ્વભાવવાળા વિદ્વાન
ફેલકાનેરને રવાના કરી અને સાથે ચિદ્રી લાખી,
“ જનાબ, આપ આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી કેવા હેવાન
લાગશે અને મને શુંથીએ ચલાવી કેવા કેવા તત્વસો
જોડશે ! ” * ”

હુક અને લેવના ઉતાવળા નવામ થાયા,
“ પુસ્તક વાંચુ અને ગમ્મુ છે તમે ગમ્મુ કરેલી વસ્તુ
સાચી થાશે છે ”

શરીરવૈજ્ઞાનિક કાગોન્ડે જણા મોકલ્યું, “ તમે
જીવંત બિદાય સત્ય છે, હું તેના અચાપ આટે
બધુ જ કરીશ ”

મહાન વનરૂપિતાશ્ચો વોટસ્તો પશુ અહોભાવમા
ઉચ્ચાર કર્યો, “તમે રજુ કરેલો વિચાર પૈશ્વનિક
દુનિયામા વિજય પામશે અને વિજ્ઞાનનું મહાન સ્તંભ
લેખાશે ”

પણ એટલેથી કંઈ પને તેમ નહોતું ધાર્મિકો
ધીખી જઈના હતા, સાહિત્યકારો સજાવળી ગયા હતા,
ભગતરામેને ભોલ ભાદે પડતી હતી, વિદ્વાનો સાચા
આખડતા હતા, સતના વિરોધીઓ કોઈ પળે,
કોઈ દાત, કોઈ નખ ધસતા હતા અને ધર્મ-
નિંદક ડાગવીન પર-નારિતક ડાગવીન પર કડગૂસ
ચરતા તરી પડ્યા એકીઓ ભેગા ગયા હતા

કાગળીને એના વિશ્વાસીએને પગખાવી દીધું,
 “ તમારાથી બને તે મારે માટે ધનની આશ્વાસ નીચે,
 અને જીવનો સગામાંથી દે. પણ મને દેખાશે કે તે
 નિયમને બેઠી આપ પણ આપવાની નથી ”

એમ અદાત માસ વધી ગયા

પણ ખગોળશાસ્ત્રના મહાન દરસેને કાચીનના
મિલ્લાત સામે પથરો ફેંક્યો

“કાવિનતો મિદ્ધાત ! છી ” એ બોલ્યો “એ
તે કઈ નિયમ છે ! એ તો કીમનેડી-પાગનેડી છે ”

“તનો અર્થ જા ? હીચવેડી-પીચવેડી તે શુ ?”
કાઈએ પૂછ્યું

“એનો અર્થ” વળી સુ હોય? કાગળોને શોધેલો
નિવમ પણ અર્થ વિનાનો છે-તિરકાગવા થોડા
અને જેના તરફથી કાગળોને પૂમ જ સહાનુભૂતિની
આજ્ઞા ગણી હતી તે સ્વીચવીડેનો કામળ આપ્યો,
“મેં તમારું મુગ્ધક પૂમ જ દુષ્પ આવે વાચુ છે
એમા ફેટલીક બાપતો નો એવી હસતુ આવે તેની છે
કે હસીહસીને મારી પાસળીઓ દુખી ગઈ અને
એમાની બીજી બાપતો મેં ભાકર તોડે રાધે વાચી”

તરત જ રીચર્ડ ઓપેન દ્વારા કથકચાવતી ડાઘીનના લખાણ પર કડવી મીઠા કપા મરી પડ્યો એને એક જ દુઃખ થયું ડાઘીન અને એના સિક્કાનો તિરકાકર કરવા જેવા કડવા સ્વાદો ભાગમાં આજી દના એમ એને લાગ્યું જે પુસ્તક નેના પહેવા મિત્ર દ્વારા તે દુઃખાદય કુખન પતી ગયા

સેયે ખલુ કશલ હર્ણ કે શરમાતમા તે એ પોને
પરુ વાદગમાથી માણસ જાઓ છ એ વાતથી નુશ
જાઓ હતો માણસનુ સ્વમાને વિદાનના એ બાકા
સનથી કેમ જિજીની નં કોઠે ?

જ્યારે એકેએક ધર્મ કહે કે ચેતાના દેરી હાથ
પડે લખવાને મનુષ્યને ધણ છે અને પત્રી એ પાપી
પ્રાણીને પૃથ્વી પર દુખ સહન કરવા અને સુખ
બોળવવા બંનેથી મુક્ય છે, ત્યારે ત્યારે. અગ્રીને
કહે તે કેમ સહન થાય ?

ધાર્મિકો ભગવાનને હાથે નિહાળના મનુષ્યો
ભગવાનના હાથમાંથી થયેલું ગમે તેવું ચતન સ્ત્રીભગવા
તેમને હોય છે પણ ખરેખર પાણીમાંથી-કાલમાંથી
માઠમાંથી સાપ જેવું પેદા થાયલું ને પણ પગ ફેંટા
જેવું થઈ જાય અને આગના જે પગને હાથ નવાંતરી

મનુષ્યની ઉચ્ચાઈએ પહોંચવું કે વિકાસ પામવું સ્વીકારવાને નૈયાર નથી હોતા.

ડાર્વિને પોતાના વંશવેદાને બૂલીને ઊંચી ડોકે ભગવાનના ચમત્કાર ભાળતા ઊભેલા માનવીને તેની ડોક નમાવી તેની પોતાની પાણીને કાદવમાંથી ભિયતી અને પછી પાછલા બે પગ પર બહાદુરીથી બિલી થઈ જઈ પોતાનાં અચ્ચાને ધવસાવતી જન બતાવી અને એ દેવનું દીપેતું માનવી છેડાઈ પડ્યું.

છેડાઈ કેમ ન પડે !

છેડાયલા માનવીની કડનામાં કડની ટીકાઓના થોડક ઈમાએ ઈરોજ આવનાં હાખાંઓમાંથી, ખજોમાંથી અને પુસ્તકોમાંથી સાચવી રાખ્યા હતા.

“ ભલે બોલે, ભલે બોલે.....” ડાર્વિન ફિક્કું હસતો હસતો બોલે થયો, અને ખોટી પરથી શાસ હઈ બન્ને ખલા પર વીટી એક પળવાર પોતાની આસપાસ ભેતેતો બોલે. અને એક જ પળવાર એની નેરદાર ભેતી આપેા જાણે કંઈ જ દેખ્યા વિના ભેઈ રહી, “ વિચારતો વિરોધ પણ કેવો ભયંકર સામનો ધરી શકે છે !” એ બજડ્યો અને બારણા તરફ ચાલેા. બારણા આગળ આટકીને એણે ઈમા પર નજર નાખી અને હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઈમાએ એની આંખમાં દુઃખ ધારખ્યું, એ દુઃખ પર એનું હાસ્ય પડેા ખાડી ચકડું નહિ. એ પાછો બોલ્યો, “ ને તીવ્રતાથી આવેન અને ધિક્કાર છે તે ધિક્કારને સહન કરવો ખરેખર દુઃખદ છે.”

પણ આખા મુરોપ પર એક વીજળીનો આંચકો ફળી વળતો લાગ્યો. અને ઈંગ્લેન્ડને ખૂલે ખૂલે જાણે એક મોટું દુઃકલિ ચડાવતું ચડાવવા લાગ્યું. જ્યાં ને ત્યાં, અને જો અને તે ડાર્વિન તથા વિકાસક્રમની પાલ કરી રહ્યું હતું.

જીવનોએ તે કાદવાનાં હતાં એટલાંથી વધારે વરસ કાદવાં હોતાં એટલે તે તે આ નવીનતા તરફ ભેર-શોરથી દોડતાં હતાં-કારણીનના સિદ્ધાંતને અપનાવતાં હતાં.

પણ જેમણે કાદવાં હતાં તેટલાં વરસ કાદવાનાં

નહોતાં તે આધેડ વયનાં અને તે ડોસાં ડગરાં ! એ બધાં હાથ ઊંચા કરી કરીને સીધાં નરકને રસ્તે દોડી જ્યાં જીવાનિષાંઓને વારતાં હતાં અને કહેતાં હતાં કે સેવાન એ જ રીતે નવું નવું ધરીને જીવાન લોકોને મોહ પમાડી પતનને માર્ગ ખચે છે. માટે આત્માનું રક્ષણ કરે અને વિકાસક્રમના ડાર્વિનના મતને કચડી નાખેા.”

પછી ૧૮૬૦ના જૂનના ૨૮મા દિવસે આંકસ-ફોર્ડમાં વૈજ્ઞાનિકોની એક સભા થઈ. જીવવાણી આંકસફોર્ડમાં ભેગા થતા વિદ્વાનોએ ડાર્વિને દોડતા મૂકેલા નવા દાનવનો ઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. વિજ્ઞરફોર્ડ નામના ખાદરીએ બીડું ઝડપ્યું અને સપય લીધા, “ હું ડાર્વિનના છુકા ઉઘાવી દઈશ.”

આંકસફોર્ડની સભામાં વિદ્વાનોની સાકમારી ભેવા અને ડાર્વિનની રેવડી બેઠતી દેખવા હજારોની સંખ્યામાં સ્ત્રી-પુરુષો અને જીવાનો ચોકકાં થઈ ગયાં હતાં.

ચુરવારને દિવસે શરીરશાસ્ત્ર પર પ્રમાણ મળતા આવેને બોલનાં જાણુવું કે ગોરીયાનું મગજ માણસના મગજથી ઘણું જ છુટું છે.....”

“ એ ઉલેખ તરફ મારો સખ્ત વિરોધ છે.” હકસલી કૂદી બેઠ્યો.

એક મોટું જીદિનું રમખાણ માથાં બેઠું, પણ પાછા શાંતિ થઈ મઈ અને વિજ્ઞરફોર્ડ આગળ આવ્યો.

વિજ્ઞરફોર્ડે ચોતે ધર્મચુર હોઈ નારિતક વાણી ભરેલી ડાર્વિનની અથ મોપડી એણે વાંચી નહોતી પણ આવેને એને જરૂર પૂરતી માહિતી આપી દીધી હતી.

વિજ્ઞરફોર્ડની વાણી વાચાળ બનીને ઓતઓને સાંત કરતી અને સોઓને મુગ્ધ કરતી વિજ્ઞવી વહેતી હતી. વિજ્ઞતા નશામાં વિદ્વાનોમાં મહાન એવા વિજ્ઞરફોર્ડે ડાર્વિનના સિદ્ધાંતી કુતરા જેવા હકસને તરફ ફરિને ધા કરતો હોય તેવો સવાલ ફેંક્યો, “ મારા દાદા તરફથી કે દાદી તરફથી વાંદરનો વંશ

શરૂ થયો ! ” બાઈઓ આ સવાલથી ગીમો પાડીને હસી જાડી. વિદ્યારેદ્દાર્શના કપાળ પર રોશની ચમકી બાઝી. એણે શ્રોતાઓને સમજાવી દીધું, “ઢારવીનનો સિદ્ધાંત ધર્મગ્રંથોમાંની ઈશ્વરી વાણીના કથનથી વિરુદ્ધ છે ”

એટલેથી મત્તું હોત તો કીક હતું. પણ બોડમાં બેઠેલા વાખને સળી કરીને ઉઠાડે તેમ એણે હકસક્તીને જવાબ આપવાનું આવાહન કર્યું. હકસક્તીના જવાબ સાંભળતા જુવાનોએ જીમરાણ મચાવી મૂક્યું.

છેવટે હકસક્તી બોલો થયો અને ડાંત કચકચાવતો હસતો બોલ્યો, “ મેં કહ્યું છે તે ફરીવાર કહે છું કે મનુષ્યનો જૂળ દાદો એવો હતો તેથી કોઈ મનુષ્યે શરમાવાની જરૂર નથી, ને કોઈ પૂર્વજથી મને શરમાઈ મરવાનું મન થાય તો તે તેવા અસંવિધ્ય વડીલથી કે જે પોતાના ક્ષેત્રમાં મળતા વિજયથી સતોષ નહિ પામી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ‘હું બી રીઝ’ કરતો પડતું નામે છે.....કે જે ક્ષેત્રની એને કશી જ ગતિઅમ નથી. ”

હકસક્તીના આ શબ્દોથી જુવાનો ખુશાલીના અવાજ કરતા ખડે પગે ચર્મ ગયા, જુવાન છોકરીઓ ડિડિયારી કરી જાડી. વિદ્યારેદ્દાર્શનું મોં લેવાઈ ગયું લેડી છુરટર તો ધર્મશુરની સદાનુજ્ઞતિમાં બેભાન થઈને પડી.

એ બધું ગમે તે થયું પણ એ સભામાં ઢારવીનના લુક્કા બાજા નહિ અને મનુષ્યનું પૂર્વજ વાંદર દુનિયામાંથી બાગી મચું નહિ

અને તો ય એથી આઘાત પામેલાંઓને તિરસ્કાર ઝોહો થયો નહિ, અને તોપણ ઢારવીનનું પુસ્તક યુરોપની જીવે જીવી લાખાઓમાં છપાવા માંડ્યું.

બાસક વરસની ઉમરે ઢારવીને બીજું પુસ્તક લખ્યું, “ મનુષ્યનું અવતરણ. ” એમ ઢારવીને પોતે

શ્રોત્રેના સિદ્ધાંત પર વધારે ને વધારે પ્રકાશ નાખતો દર વરસે એક પુસ્તક લખતો ગયો. ૧૮૮૧માં એણે છેલ્લું પુસ્તક લખ્યું ત્યારે એની ઉમર સિતેર વરસની ચર્મ હતી.

એ સિતર વરસનો ઢારવીન ડાઉનીમાં આવેલા જૂના ઘરમાં ઈમા સાથે રહેતો હતો અને રોજ રોજ આવતા થોડાજથ્થે થયેલા જવાબ દેતો હતો. એકનો એક સવાલ અનેકવાર એની પાસે જવાબ માગતો હતો. એ જવાબ ભગવાન વિશે હતો. અને એ મીઠાશથી દરેકને એક જ જવાબ અનેક વાર લખતો હતો, “ મને એ વિશે કશી જ ખબર નથી. ”

અને તો ય ઈમા તો ધાર્મિક હતી ઈમા કોઈ કોઈ વાર વડાલથી કહેતી હતી, “ તે લોકોના ભગવાનને ક્યાં ભગાડી મૂક્યો, ભાડા ! ”

ઢારવીન જોઈ રહેતો અને કહેતો, “ દુનિયાના ઇતિહાસમાં પરશિયાના, ઇજિપ્તના, ઓસના અને રોમના ભગવાનો ઘરકા યથાને મરણ પામ્યા છે. એક દિં આજની દુનિયાનો ભગવાન પણ ઘરકા યથાને મરણ પામશે ”

પછી વરસો વીતી ગયાં ડાઉનીમાં આવેલા ઘરમાં એ બન્ને એકલા જ હતાં. બન્નેનાં આબેકા દુનિયામાં વહેંચાઈ ગયાં હતાં. લોકરોઝો નવી પરણેલી વધુઓ સાથે કમાવા ગયા હતા અને લોકરી-ઓએ જોડીદારો સાથે ઘર માંડ્યાં હતાં.

એક દિવસે-૧૮૮૨ના ગાર્ચની ૧૭મી તારીખે- ઢારવીન બાગમાં બેઠો હતો અને સૂકોમળ લીલા જીવનને બિમત્તું દેખતો દરખાતો હતો.

પછી થોડી જ વારમાં એનું હાસ્ય બિડી મચ્યું. એનો દરખ સુમાઈ ગયો એનું જીવન સમતું હતું.

ઢારવીન મરણ પામ્યો હતો.

પોલેન્ડની ઓળખાણ

એક વિદ્યાર્થી

પોલેન્ડ પડયું છે, પોલેન્ડ અત્યારે યાદ પાડ્યું આવતું નથી. પણ ના, સિમ્પ્રીક અને મેજનેટ લાઇનો પર થતા તોપોના ગડગડાટ અને વિમાનોની ધરધરાટીમાં અત્યારે ભલે એની મત્સ્યગીસો દબાઈ જતી હોય પણ એક દિવસ એ સૌનાં કાળજી ફેફસાંની નાખે તેવી ભયંકર રીતે સંભળાવાની છે, ત્યારે ક્ષણે ક્ષણે પોલેન્ડ સાંભરશે, જેમ આજે વર્ષાઈએ સંભારવામાં આવે છે. શુભ કે અશુભ કશું જગતમાં નાશ પામતું નથી તેના અહીં ખીન્ને અર્થ લઈને અદારમી સદીના પોલીશ રાજકારણી જોસેફ વોબિસ્કીના રાષ્ટ્રોમાં કહીએ તો Poland is not lost yet-પોલેન્ડ મરી નથી ગયું. એનો માત્ર શ્વાસ ફેંધવામાં આવ્યો છે, એ ક્યારેક ફરીને બેઠું થવાનું જ છે. અને ફરીને ભારે એ બેઠું થશે ત્યારે એનું સ્વરૂપ અજળ ભયંકર હશે. તે દિવસે પોલેન્ડ બરાબર યાદ આવશે.

યુદ્ધનો જેમાં અંત આવ્યો હોય છે તેમાંથી જ ફરીને યુદ્ધ બચતું હોય છે-તેમાં નવું શીખવવા જેવું કશું નથી. ૧૯૪૫ની સાલમાં પ્રથમવાર પોલેન્ડની મુક્તિ મંબીર રીતે નોખમાઈ એમ કહી શકાય. એ પ્રસંગ કરુણ છે. પૂર્વથી વૉરસો સુધીનો ભાગ તે દિવસે રશિયાએ કબજે કરી લીધો, દક્ષિણનો ગેલેશિયા પ્રાંત ઓસ્ટ્રિયા-હંગેરીએ હડપ કર્યો અને પોલેન્ડ જર્મનીએ સ્વાદા કર્યું. પોલેન્ડ રાષ્ટ્રનો આમ અંત આવ્યો. ત્યાર પછી સવાસો વર્ષનાં વહાણાં વીતી ગયાં અને ફરી ૧૯૧૫માં ઇલાંચ મારોને પોલેન્ડ બેઠું થઈ ગયું. ક્રાન્સ, ઈન્ડ્રોઝ અને જર્મની 'પોલેન્ડ જીવતું છે' એ પ્રત્યાર્થ-વિરમયમાં અવાજ બની ગયાં અને પોલેન્ડને પોતાના પક્ષમાં લેવાને ઉતાવળાં બન્યાં કે જેથી એ પોતાને નુકસાન થાય તેવું તોફાન ન કરી બેસે. તે વખતે

માર્શલ પિન્કુસ્કી પોલેન્ડના નેતા તરીકે બહાર આવ્યા. તેણે જર્મનીની આજુમાં રહી દેશને લડવાની સલાહ આપી. ૧૯૧૬ માં તેણે ઓસ્ટ્રિયા-જર્મનીને સહિષ મદદ આપી પણ પછી વધી પડનાં તેણે ઈન્ડ્રોઝની બાજુ લડકરને ખડું કરી દીધું. જર્મનીએ કોષે ભરાઈ પિન્કુસ્કીને ફેદ પકડ્યો. લડાઈ પછી જર્મનીના ક્રાંતિકારીઓએ એને છોડ્યો ત્યારે પોલેન્ડ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જાહેર થઈ ગયું હતું. પિન્કુસ્કી સ્વતંત્ર પોલેન્ડનો સરમુખત્યાર નિભાવો. એણે ફેશી નવરચના કરી. આજે પણ પોલીશ લોકો એને અંતરથી યાદ કરે છે.

પોલેન્ડ આજે પાણું ઢાળ્યું છે અને રશિયા અને જર્મની વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું છે એટલેથી પોલેન્ડને ખૂલી ગયે કામ નહિ આવે. આજે એ ઇતિહાસ જતી ગયો છે અને ઇતિહાસ નો ભવિષ્યને વિચારવામાં ઉપયોગી ન નીવડતો હોય તો એના પ્રશ્નોથી અંધારોમાં કાઢી શા માટે ભરવામાં આવે? પોલેન્ડ જેવડા અને જેવા દેશ પર ચઢાઈ થઈ અને તેને ત્રણ અડધાડિયાં જેટલી ટૂંકે મુદતમાં હારવું પડ્યું તેની પાછળ એકે કરતાં વધુ કારણો હોય. એ બધાં કારણોને સમજવાં જરૂરી છે કે જેથી નેતાઓ નહિ તો જનસમાજ તો ચેતીને ચાલે જ.

જે લઘુમતીઓનો બાઉ હિંદમાં ખડો કરવામાં આવ્યો છે અને જેનાથી દેશ ખતાર રહ્યો છે તે જ બાઉ પોલેન્ડને ખાઈ ગયો છે એમ કહી શકાય.

ખીન્ને ઉપદ્રવ સરદારો જેવા બની ગયેલા જમીનદારોને હતો. લઘુમતીઓ બહુમતીની સાથે અપડાવા કરતી અને દેશનું વાતાવરણ કહોળાયેલ રહેતું, જમીનદારો બેઠોતોને ત્રાસ આપતા અને ખેડોતો અસંતુષ્ટ રહેતા. દક્ષિણ પોલેન્ડમાં ન્યાં લોખન્ડ અને કાપડનાં કારખાનાં છે ત્યાં મજૂર

મેતા કે પોલીસ શેડિયાઓ તેમને જે મનુષ્ય અને સગવડો આપે છે તે કરતાં જર્મન માલિકા વધુ આપે છે.

આમ ખેડૂતો અને મનુષ્યો જાનેને સાગનું હતું કે તેમનો કહેવાતો દેશ ખરેખર તો માલકારોનો જ છે, એટલે એ દેશ જુલો કે મરે તેની તેમને ચિંતા નહોતી. લાઘવ યાર ચર્તા પહેલાં પોલેંડની પામે ૩ લાખનું સૈન્ય તૈયાર હતું અને સમસામયી પશુ સાગ પ્રમાણમાં હતી, પશુ જર્મનીના પ્રમાણમાં તેના થોડાં હિસાબ ! અને છતાં ય અસંતુષ્ટ ખેડૂતો અને મનુષ્યો પાસેથી તો વધુ મળવાની આશા નહોતી. લાઘવમાં જેની પહેલી જરૂર પડે છે તે સેનિકાની જગીરી સંખ્યા. જમીનદારો અને શેડિયાઓ નાહું આપે, એ બિચારા મરવા થોડા જઈ શકે !

જગત ઉત્પન્ન થયું ત્યારપછી પહેલી વાર પોલેંડનો જે કાઈ સપાધીય જન્યો તેના સમયમાં પોલેંડની સરહદો ક્યાં ક્યાં સુધી પહોંચતી હતી તે તો ખજર નથી, પરંતુ પોલેંડના હિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મુદ્દેર્નિ, અપર સાઈલેશિયા અને ડુચેનિયા એ દક્ષિણના પ્રાંતો આને પોલેંડની સરહદમાં ન ગણાતા હોત તો પોલેંડમાં અસ્થિતિ યવાતો ભવ્ય ઓળખાં ઓછો હતો. પોલેંડની લઘુમતી કેમો લગભગ અઢી જ સપાધ જન્ય છે. પોલેંડની સંસ્કૃતિ, પોલેંડની વ્યવસાય અને પોલેંડની ભૌગોલિક સ્થિતિ કહે છે કે પોલેંડને જેટલા બાજમાં પોલ રહેતા હોય તેટલા બાજની જગાર પોતાની દૃઢ વિસ્તારવા ન જનું જોઈએ. પોલનો અર્થ થાય છે ખેડૂત, પોલેંડ એટલે ખેડૂતોનો દેશ. પોલેંડ કહેવાતા આજના પોલેંડમાં ખેડૂતોનો દેશ ઉત્તરમાં વિશ્વુલા નદીની પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં જ બાય કરી શકાય. દક્ષિણે જે ભૂમિમાં તેવ, ગાયનો અને લોખંડ સમાયાં છે તેની આગેનો મોદ એણે નહોતો રાખવો જોઈતો. વિશ્વુલા નદી ભણે કાર્પે-થિયન પહાડોમાંથી નીકળતી હોય, પણ પોલેંડે જેક એ પહાડો સુધી પહોંચ્યામાં દગ દાંડવા નહોતું જનું જોઈતું. મર્ષ લાઘવમાં પોલેંડના કમળમાં દક્ષિણે એ પહાડી અને પાણીવાળો પ્રદેશ પણ આવી ગયો, એ એના કાળમુશીરો છૂટાને મનપડાયા મારતા દગ, પોલેંડે એને છોડી દેવા જોઈતા દગ.

જર્મનીના હિતકરની આકાંક્ષા પોતાનો પરદેશ-વેપાર વિસ્તારવાની ભણે ન હોય પણ પોતાની આ-તરિક દૃઢતા વધારવાની તો છે જ એટલે તેને પોલેંડના મુદ્દેર્નિ, ડુચેનિયા અને અપર સાઈલેશિયા પ્રાંતોની તેવ, કાલસો, લોખંડ અને અન્ય ધાતુઓની ખાણોનું આકર્ષણ થનું હતું. પહાડોમાં કુદરત હોય છે અને કુદરત સંસ્કૃતિને વધારે છે, મારે પણ જર્મન જેવી લાંબી સંસ્કૃતિને વધારવા તેને તે પ્રદેશ કમળે કરવાની જરૂર લાગી દગે. મુદ્દેર્નિયન લોખંડ જર્મનીની જ સંસ્કૃતિના લોખંડ છે, મારે પણ મુદ્દેર્નિને જર્મની માથે નેહી દેવાની તેની ઇચ્છા હતી. ૧૯૧૪ પહેલાં અપર સાઈલેશિયા, તો જર્મનીનું જ હતું એટલે તે તો પાણું જર્મનીને ભેગવનું જ જોઈએ.

દગે, જે અપર સાઈલેશિયા ૧૯૧૪ પહેલાં જર્મનીનું હતું તો મુદ્દેર્નિ અને ડુચેનિયા ૧૯૨૦ પહેલાં રશિયાનાં દગાં એટલે એ રશિયાએ પાર્લે લેવાં જ જોઈએ ને ! આ પ્રદેશમાં વસના ૫૦ લાખ મુદ્દેર્નિયન અને ૧૫ લાખ ગોશ ડુચેનિયનોનું એક લુકું રાત્ર્ય સ્થાપવા મારે ગેલેશિયામાં પેટલુગ નામે એક આગેવાને મોટી મળવળ જનુ કરી હતી. પેલીય મરીડોરને બાદ કરીએ તો ખાસ દક્ષિણમાં જ લઘુમતીઓ રહે છે, આખા દેશની વસ્તીના ૧૪ ટકા ડુચેનિયનો અને મુદ્દેર્નિયનો અને ૪ ટકા ગોશ રશિ-યનો ત્યાં રઈ જન્ય છે. કુલ ૪ ટકા જર્મનો છે, તેનો પણ દક્ષિણમાં ધણો ભાગ છે. વધારામાં ૮ ટકા વર્ગીઓ છે તેને તો જનલે માર્ષ જનુનું જ નમો, પણ એમને ય સૌની જોડે પોતાનો ભાગ ખાવની ઇચ્છા તો હોય જ ને ! આમ પોલેંડમાં ૩૦ ટકા જેટલી લઘુમતી ડોચોની વસ્તી રઈ જન્ય છે.

એટલે, આ દક્ષિણનો પ્રદેશ (ઉત્તરમાં ૨૫ માર્ષ હતી પછી જેવો મરીડોરનો પ્રદેશ દમજાં બિલો ઈમે) પોલેંડને ખૂબ દેગાન કરતાનો દગે. અપર સાઈલેશિયામાં ગાયસા અને લોહાની ખાણો વધુ છે અને ત્યાં પોલીટ અને જર્મન વસ્તી પણ સરખી છે. અપ મહાયુદ્ધ પહેલાં તે જર્મનીના કમળમાં દગે. એ દક્ષિણે જર્મની એને ૫ ઈં પણ મારનું હતું. અપ

અંધમાં ઉત્તર બનતા હતા. રાષ્ટ્રસંધિ મતગણતરીથી એ અંધાને નિકાલ લાવવાનું કરાવ્યું. બનેલે પ્રથમ તે કમજૂર પંજી ત્યારે મતગણતરી થઈ ત્યારે પોલે'ડને એ માન્ય ન થઈ. પોલે'ડે એ પ્રદેશ પોતાને જ ફક્ત રાખવાના ઇરાદાથી એકદમ ત્યાં પોતાનું લશ્કર મૂકી દીધું. એ વખતે તો લડાઈ કાઈ પંજી રીતે રહે એ માટે સમાધાની થઈ અને તેમાં પોલે'ડને આર્થિક રીતે ફાયદો જ થયો. પ્રદેશના એ ભાગ પાડી નાખવામાં આવ્યા. તેમાં જ ભાગ પોલે'ડને સોંપાયો તેમાં કુલ ૬૭ માંથી ૫૩ કોલસાની ખાણો, પોલાદ અને લોખંડની અર્ધાઅર્ધ ખાણો અને જસત-સીસાની ખાણો સમાઈ જતી હતી. પણ વસ્તીના વિભાગ થવા જોઈ એ તે ન થવા પોલે'ડના અધિકારવાળા ભાગમાં જ નહોતો પચીસ લાખ હતા અને જર્મનીના અધિકાર-વાળા ભાગમાં પોલીશ લોકો ૩૫ લાખ હતા. પોલીશ લોકો તો જર્મનીની હકૂમત નીચે રહેવા ઇચ્છતા હતા કારણ કે તેઓ અપનકલકથી મુઝાયેલા લોકો હતા અને જર્મની તેમની એ મુઝવણ હળવી કરશે એમ એમને લાગતું હતું. પરંતુ પોલે'ડના ભાગમાં ગોલ્ડ જર્મની પોલે'ડની હકૂમદારી ઉઠાવવાને જરા પણ ખુશ નહોતા. આમ ત્યાં વસ્તીના અંધડા તો એવો ને એવો જ ભોગ રહ્યો.

કેરીડોર વિશે તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જર્મની જે મુજમાંથી બીજું થયું છે અને જે જર્મનીનો લાંબા ખતમળથી પ્રભુદેશ બની રહ્યો છે તે પ્રશિયાને આ કેરીડોરની પટ્ટી ફાચર ચારી હોય તેમ જર્મનીથી જુદું પાડી દે છે—કેરીડોરમાં જર્મન વસ્તી જ મુખ્ય છે તેમ કહી શકાય. કેરીડોરની પટ્ટી પહેલાં જર્મનીના જ અધિકારમાં હતી. જર્મની એને ફરી પોતાની અંદર સમાવી લેવા કેમ ઉત્સુક ન હોય ?

સમગ્રજગત જાય છે કે પોલે'ડે આ પ્રદેશ પોતામાં મેળવી દઈને કરી જ લાલ કાંઠાનો નથી એની આકાંક્ષા તો એથી પણ આગળ વધવાની હતી. એનો વિસ્તાર ફક્ત કરતાં બે ત્રીંચાંશ તો થઈ ગયો હતો છતાં રશિયાની સરહદમાં વેંધુ ઘૂસીને તેને ફક્ત સંભાળ કરી દેવાની ઇચ્છા હતી. પંજી ઇંગ્લેંડના

સમાજવાદીઓએ ઇંગ્લેંડને તેને મદદ કરતાં આકાંક્ષુ એટલે તે બહુ વધી શક્ય નહિ. ૧૯૨૦માં રશિયા સાથે એ વિષેની છેલ્લી સંધિ થઈ ગઈ હતી. છતાં અંદર વર્ષોમાં એનો પ્રદેશ વધ્યો નથી પણ વસ્તી ધણી વધી ગઈ છે, વીસ વર્ષમાં ૨ કરોડ ૭૦ લાખમાંથી ૩ કરોડ ૪૫ લાખ !

પોલે'ડે અંધાના પ્રદેશને સાચવવાના પ્રયત્નો તો ધણા કર્યા હતા. લઘુમતીઓને સતોષવા દેવાના ૧૭ વિભાગ પાડી નાખ્યા હતા. દરેકને સંબંધ સંસ્કારો જવાબદાર પ્રાંતિક સ્વાયત્તા આપવામાં આવેલું હતું. ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરતે માટે સહકારી મંડળીઓ કાઢી હતી. દુનિયાના કાઈ દેશમાં ન હોય તેટલો સહકારી મંડળીઓ પ્રમાણમાં બહાર હતો. વિદ્યાર્થ્યારોના પણ જનરો. પ્રયત્ન સતો હતો. ૧૯૪૨ સુધી તે સ્વતંત્ર રહી શક્યું હોત તો ફેરવા એકએક બાળકને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન તે કરી શક્યું હોત. કેટાનું વિદ્યાનંદાનંદમંડળ, ચાર-સોનું કલામંડળ અને લોવનું પુસ્તકાલય જાણીખ્યાન થઈ ગયાં એટલું કામ વિદ્યા-કલાની દિશામાં એણે કર્યું હતું.

પ્રદેશિક ધરો બાદ કરતાં જર્મની અને રશિયા કે જે આજે એને ખાઈ જનારાં બન્યાં છે તેમની સાથે એને સારા સંબંધ હતા. જર્મની લાંબાં, લોખંડ, ઈર્ષ, કોલસો ઇત્યાદિ માંથ પોલે'ડ પાસેથી જ લેતું હતું અને પોલે'ડ પોતાની એપ્રિતો ડાચો માથ જર્મની પાસેથી લેતું. વળી જર્મનીને પોલે'ડ સામે સૌક્યકૃતિક વધી પડ્યું નહોતો. પોલે'ડની સરકૃતિ ખાલીક-સરકૃતિ ગણાય અને તે આર્થિકસરકૃતિની બેન જ છે. જર્મનીને આ સંબંધમાં અજીજનું બેનું પોલે'ડે ચૂંદીઓને પોતાના પ્રદેશમાં સંધરવા માંડ્યા ત્યારથી. ત્યાર પહેલાં તો ધણી બાળેતોમાં બનેલ વચ્ચે સમાધાનીથી કામ ચાલતું. પોલે'ડ જર્મનીની સમવેડા ફેટું બેતું હતું તે તો ગમે વરસે જર્મનીને એકસોવેકિયા ઉપર ધસતું હતું ત્યારે જર્મનીના કહેવાથી જ તેણે પોતાની સરહદને અડતો ટેશન પ્રદેશ લઈ લીધો તે પરથી દેખાઈ આવે છે.

પણ દેશની અંદરની જ લઘુમતીઓને સતોષ ન હોય ત્યાં સુધી કાયમી શાંતિ મળવી અસંભવિન ગણાય. વળી આર્થિક રીતે નબળા રાષ્ટ્રને માટે ૩૫૦૦ માર્કલની સરહદ સાચવવી પણ મુશ્કેલ ગણાય. પૂર્વ સરહદ ઉપર તો બરફનું કુદરતી રક્ષણ છે. ત્યાંથી કોઈ દુરભનંતું લઈકર આવવા ધારે તો કેટલાકાણે બરફ ખૂંટતાં આવડે તે, જે શક્ય નહોતું પણ તે સિવાય પશ્ચિમે આવેલી ૧૬૦૦ માર્કલની સરહદ સાચવવાને પણ કૃષિપ્રધાન દેશ સમર્થ ન કહેવાય. દક્ષિણના પહાડો દુરભનને યોડી આવણુ આપે પણ એને આવતાં રોકી શકે તેમ ન કહેવાય. આ સરહદ ઉપરજ નર્મનીએ એક સામટા પાંચ છ ડેકલેથી હથા ક્યાં અને પોલેડનું વિશ્વવિખ્યાત અશ્વદળ પણ પાછું ફરી ગયું. વળી નર્મનીએ આક્રમણ અને પીકે હાની રમત પણ એવી ચાલાકી અને ઝડપથી કરી શકી કે પોલેડ હાથ સેમજ તં શકવાથી માર ખાઈ બેઠું. અને રશિયાએ પંથ તાતી ધડીએ જ બરડામાં ફટકા લગાવ્યો અને પોલેડ બ્રિટિશની પ્રતિ ગયું. અત્યાર પૂરતા, તો રશિયા, અને નર્મનીએ એના મુઠ્ઠાના ભાગ પણ સમજીને પાડી લીધા છે અને તેમાં ફરી પ્રાણ પુરવાના અખતરાઓ પણ શરૂ કરી લીધા છે.

ખૂલી બુલોને પણ યાદ કરીને પોલેડ પર હવે આંસ જ પાડવાનાં છે. લઘુમતીઓના કૃત્રિમ રીતે જીવતા બનાવવાલા શ્રુતે એની આ દશા કરી. ને પોલેડ ખરેખર પોલેડ-એટોનો જ દેશ-રહો હોત તો યુરોપમાં જેમ એક સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ છે તેમ એ બીજું સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ બન્યું હોત. ખળખળ વહેતી વિશુધ્ધ નદીને બને કાંઈ ઝૂંકલાં ઝાડવાની થીકી સુગંધ લેતા

સુંદર વૅનરસો સહેરની મનોહર હવેલીઓ આજે બેકાર ખડિયેરા બની છે અને તેમાં શિયાળાવાની લારી અને ગીધમતી કકળાટ સંભળાય છે. જે મહિના પહેલાં ત્યાં પ્રકુલ નરનારીઓ જેલ કરતાં હતાં. ખેતરો, બાગ-બગીચા અને જંગલોથી ભરપૂર એ દેશનાં લોકોને રોની કમીના હતી કે એના નેતાઓને કારીડારો, બાદશી સમુદ્રના બારંનો જે દક્ષિણની ખાણોનો ખપ પાંચો ? સ્પર્ના જીવનવિગ્રાસક તાપમા તંદુરસ્ત ચહેરાઓ અને રંગીન કપડાંમાં ખેડો ખેતરમાં અનાજ પકવતાં, વાડામાં મરઘીઓ ઉઠેરતાં અને જંગલોમાંથી ફોલા વીણતાં ધર પાંધવાને અને ખાણ પકાવવાને એમની પાસે લાકડાંની તુટિ નહોતી. લોકો આનંદો સ્વભાવનાં હતાં. અમિનય એ તો પોલ લોકોનો જન્મગંત સંસ્કાર-અસ નાચતું, મિશ્નસો ગોઠવવી, થમ કરવો અને આનંદમાં રહેતું એટલાથી એમને સતોષ હતો. એમનામાં લોકસાહિત્ય પુષ્કળ હતું. આગથી એક દળર વર્ષ ઉપરનું સાહિત્ય એમનામાં જડે છે. દોડ્યો વર્ષ ઉપર જન્મેલો પોલાનો મહાન સાહિત્યકાર એમ મિડિગીઝ મુરોપ-બરમાં જણીતો છે. સો વર્ષ ઉપર જન્મેલા દેનરી સી-કીવીન અને બેલેરલાવ મુસની સાહિત્યકૃતિઓ પણ આખા યુરોપમાં વચાવ છે તારે પોલેડ સખી હતું, સમૃદ્ધ હતું, યાનવાન હતું-તો આજે એ એવું કેમ ન હોત ? જે પોતાનું નહોતું તે મળવી રાખવાની હકમાં તો જીવડું આજે તે પાધર બન્યું.

અને જગતને હમેશાં યાદ ગદી ગા તોયે એક બોધપાઠ તે આપતું ગયું

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

નેઠણીચર્ચા

‘ગુજરાતી નેઠણીકાશ’ અને ત્યાર પછી ‘સાર્થ ગુજરાતી નેઠણીકાશ’ પ્રકટ કરીને ગુજરાત વિવાપીકે ગુજરાતી ભાષા ઉપર બહુ ભારે ઉપકાર કર્યો છે. પણ એણે ધડેલા નિયમોમાં મને કંઈક શંકા રહે છે તે અહીં પ્રકટ કરું છું.

૧. અનુસ્વાર સંબંધે :

‘સાર્થ ગુજરાતી નેઠણીકાશ’ના નિયમ “ ૭. અનુસ્વારનાં બિન બિન ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિ.

“ નોંધ—શક્ય હોય ત્યાં અનુસ્વારનાં વિકલ્પમાં અનુનાસિકો વાપરી શકાય.

ઉદા. અંત, અન્ત; ઈં, ઈન્; ર્શંત, ર્શન્ત, બેંક, બેન્ક. ”

આમ છે, સારે ક્યાં ‘ચિહ્નો વાપરવા’ની મના કરવામાં આવી છે ? ‘બેન્ક’ નહિ, પણ ‘બેંક’ નોંધ્યો.

વળી નિયમ “ ૧૬. અનંત્ય ઈ તથા ઊ પર આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પોચો થતો હોય ત્યારે ઈ કે ઊ દીર્ઘ લખવાં. ઉદા. ઈંકુ; હીંકાડ; ગૂંચવાવ, સૌંચિયું; પીંછું; હૂંટ; પૂંછું; વરસુંદ; મીંચામણ.

“ અપવાદ—કુંવારું, કુંભાર, કુંવર, કુંવરી, સુંવાળું. ”

મૂળગત સિદ્ધાન્ત વિચારીએ તો બધા હ્રસ્વ સ્વર પછીના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર નિરપવાદ તીવ્ર જ હોય છે, એટલે એ ગમે તો અનુસ્વાર રૂપે કે અનુનાસિક રૂપે લખાય તો કંઈ દોષ આવે નહિ. પણ દીર્ઘ સ્વર પછીના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર કોઈ વાર તીવ્ર થાય છે, જેમ કે ‘કાન્ત’ = પ્રિય; કોઈ વાર મૃદુ થાય છે, જેમ કે ‘કાંત’ = રટિયાની ત્રાક. ત્યારે એવે પ્રસંગે ઉચ્ચારભેદ પ્રમાણે ચિહ્નભેદ પણ

મૂકવો જ પડે. સારે નિયમ ૭ અને નિયમ ૧૬ એ બેને બદલે નીચે પ્રમાણે એક નિયમ થઈ શકે :

“ હ્રસ્વ સ્વર પછીના અનુનાસિક માટે અનુસ્વાર અથવા પછીના વ્યંજનને, અનુસરતો અનુનાસિક મૂકવો. ઉદા. અંત, અન્ત; દીર્ઘ સ્વર પછીના અનુનાસિકનો ઉચ્ચાર તીવ્ર થતો હોય તો તેને માટે, પછીના વ્યંજનને અનુસરતો અનુનાસિક મૂકવો.

ઉદા. કાન્ત; કોમળ થતો હોય તો અનુસ્વાર મૂકવો, ઉદા. કાંત. ”

પછી આ નિયમમાં કોઈ નોંધ કે અપવાદની જરૂર નથી. નેઠણીકાશના ૧૬મા નિયમમાં અપવાદ આપ્યા છે : ‘કુંવારું, કુંવર, કુંવરી, સુંવાળું.’ આમાં ‘કુંભાર’નો અપવાદ તો થવા જેવો જ નથી, કારણ કે ‘કું’ના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર તીવ્ર હોવાથી ‘કું’ હ્રસ્વ લેવામાં કરી શકાય નથી. ખીળ શબ્દોના અનુસ્વાર કોમળ હોવાથી તે શબ્દોને અપવાદમાં ન મૂકતાં તેમને ‘કુંવારું, કુંવર, કુંવરી, સુંવાળું’ એમ લખવા જ નોંધ્યો; એમને અપવાદ કરી સા માટે ટાળવા નોંધ્યો ?

વળી નિયમની શરૂઆતમાં ‘અનંત્ય’ શબ્દ પણ નિરર્થક છે. સા માટે ‘અંત્ય’ પણ નહિ ! અને તે રીતે અપવાદોમાં ‘કુંવારું’ અને ‘સુંવાળું’ શબ્દોને બદલે ‘કુંવાર’ અને ‘સુંવાળ’ લખવા નોંધ્યો. ગુજરાતી સિવાયની ખીજ બધી હિંદની ભાષાઓમાં અન્ય સ્વર ઉપર મૃદુ અનુસ્વાર આવતાં દીર્ઘ જ લખાય છે. ગુજરાતીમાં પણ તે રીતે ‘હું’ ‘છું’ એમ લખાય, સદગત કાન્ત (મ. ૨ ભટ્ટ) એમ લખતા.

પણ તીવ્ર ઉચ્ચાર થતાં અનુનાસિક લખવામાં ને લખવામાં પણ એક મુશ્કેલી નહે છે. છ. ન, અને મ તો સરળતાથી લખી કે લખી શકાય; પણ ઈ અને ઞ લખતાં કે લખતાં મુશ્કેલી નહે છે, અને વખતે તેથી જ કાશના ૭ મા નિયમની નોંધના છેલ્લા ઉદાહરણમાં ‘બેંક’ ને બદલે ખેટી રીતે ‘બેન્ક’

જાણે છે. આ મુશ્કેલી ટાળવા અતુનાસિકને જલ્દે પેલો અતુરવાર ૦ મૂકી શકાય, શ્રી. બ. ક. કાકર એમ મૂકે છે.

૨ ધ્રુવ-દીર્ઘ સ્વર સંબંધે

સાથે નોંધણીકારના નિયમે ૧૮ થી ૨૪ને મૂકીને એક જ નિયમ નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય:

“રાષ્ટ્રમાં જે અક્ષર ઉપર સ્વરભાર આવતો હોય તેની પહેલાંના સ્વરને ધ્રુવ લખવો.”

અને પછી આ નિયમ ઉપર નોંધો મૂકી શકાય.

મુક્તાક્ષર ઉપર સ્વરભાર આવે છે, માટે તે પૂર્વેના સ્વર ધ્રુવ લખાય; ઉદા. કુકર શબ્દમાં વચ્ચે આવેલો અકારાન્ત અક્ષર વ્યંજનાન્તે જેવો ઉચ્ચારાય ત્યારે તેની પછીના અક્ષર ઉપર સ્વરભાર આવે, તેથી તેની પૂર્વેના સ્વર પણ ધ્રુવ લખાય; ઉદા. ધનકાર, ખિસકોલી, આમાં ન અને સ ન અને રૂ જેવા ઉચ્ચારાતા હોવાથી ધનકાર અને ખિસકોલી જેવા ઉચ્ચારાય છે અને તેથી મુક્તાક્ષર જેવા બની જવાથી તેમની પૂર્વેના ઈ અને ખિ ધ્રુવ માપ છે.

નિયમ ૨૪ પ્રમાણે “પ્રાથમિક શબ્દો પરથી પડતા શબ્દોમાં તથા ધાતુનાં પ્રરક અને કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપોમાં પ્રાથમિક શબ્દની અથવા ધાતુની મૂળ નોંધણી કામ ન રાખતાં ઉપર કલમ ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪ પ્રમાણે નોંધણી કરવી.”

ઉદા. રાજ-રાખાઉ, સિખામણ. ઊઠ-ઊઠાઉં, ઉઠાડ, ઉઠાવ. પણ આ નિયમ વિરુદ્ધ કારણમાં રાજ-વતું ને યદવે શીખવતું હામ્યું છે!

વળી ઉપરના નિયમના પહેલા ભાગ વિરુદ્ધ, ૨૨મા નિયમમાં ૧ લો અપવાદ આપ્યો છે કે “વિશેષણ પરથી થતાં નામોમાં તેમજ નામ પરથી બનતાં ભાવવાચક નામોમાં મૂળ શબ્દની નોંધણી કામ રાખવી. ઉદા. ગરીબ-ગરીબાઈ. આમ તો માટે? ‘ગરીબ’માં રી ઉપર સ્વરભાર હતો, તે ‘ગરિબાઈ’માં આ ઉપર ખર્યો, માટે તેની પૂર્વેના સ્વર ધ્રુવ થવો નોંધવો. આ વાત ઈ અને ઊ માં નંદદી નહિ

સમજાય; આમાં જલદી સમજાશે: વિશેષણ સાથે ઉપરથી થતાં નામ સંદર્ભમાં અને નામ દ્વારા ઉપરથી થતા ભાવવાચક નામ દ્વારામાં સ્વરભાર પહેલા અક્ષર ઉપરથી પડીને બીજા ઉપર આવનાં પહેલા દીર્ઘ સ્વર ધ્રુવ થઈ જાય છે. એ જ નિયમ સર્વ-વ્યાપક રહેવો નોંધવો અને તેથી ‘ગરીબ’ના ‘રી’ ‘ગરિબાઈ’માં ધ્રુવ થવો નોંધવો.

નિયમ “૨૫મા શબ્દના બધારણમાં ઈ પછી સ્વર આવતો હોય તો તે ઈને ધ્રુવ કરી સ્વરની પહેલાં ય ઉમેરીને લખવું. ઉદા. દરિયો.” આ નિયમમાં વિકલ્પ માટે આ પ્રમાણે ઉમેરો કરવો થતે “અથવા તો ઈને દીર્ઘ રાખીને પછીના સ્વર કામ રાખવો. ઉદા. દરીયો.”

વળી ઉ માટે પણ આવો જ નિયમ કરવો થતે, અને તેથી એકંદરે નિયમ આ પ્રમાણે કરી શકાય: “શબ્દના બધારણમાં ઈ અથવા ઉ આવતો હોય તો તે ઈને અથવા ઉને ધ્રુવ કરી પછીના સ્વરની પહેલાં અનુક્રમે ય અથવા વ ઉમેરીને લખવું. ઉદા. દરિયો, કડિયો, કુલો, કુલો; અથવા તો ઈ અથવા ઊને દીર્ઘ કરીને પછીના સ્વર કામ રાખવો. ઉદા. દરીયો, કડીયો, કૂલો, કૂલો.”

૩ અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ

સાથે નોંધણીકારના નિયમ ૧૩: “અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ સંયુક્ત હોય એવા તદ્દત્ત શબ્દોમાં મહાપ્રાણનું દિલ્લ કરવું. ઉદા. ચોખ્ખું.. પણ સુ તથા હનો યોગ હોય તો એ રાખવું. છું નહિ. ઉદા. અચ્છેર...”

ઉપરના નિયમમાં વળી એ નો અપવાદ કયો હોય? લખતાં કે છાપતાં કયો નહિ માટે? એકંદરે એ નિયમ પાછળ કોઈ યાચનીયતા જણાતી જ નથી. એ સંયુક્ત અક્ષરોમાં પ્રથમના અક્ષરને ઉચ્ચાર મહાપ્રાણ નહિ, પણ અલ્પપ્રાણ જ માપ છે, માટે અલ્પપ્રાણ જ લખાવો. નોંધવો અને દિન-દુરમાનની બીજા સર્વ ભાષાઓમાં પણ એમ જ લખાય છે. ખુદ કાશ્મીરી પહેલી આદિતિમાં-નોંધણીકારમાં-ઓલો શબ્દ આપ્યો છે, પણ પોતાના નિયમ વિરુદ્ધ પોતે

જ મૂલ્ય કરી એકા એમ જાણાથી ગોળ આદતિમાં-
સાર્થ નોડણીકાશમાં-ઓધો શબ્દ મૂક્યો છે। પશુ
મને તો અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં એકો અને ચોક્કો
શબ્દના દો અસરના ઉચ્ચારણમાં કશોય બેદરબાઈ
નથી ત્યારે આ કાશમાં આ નિયમવિધિ કરવાનું
શું કારણ મળ્યું હશે તે સમજાતું નથી।

૪ ય અને લ

સાર્થ નોડણી કાશનો નિયમ “ ૧૪. કેટલાક
શબ્દોમાં (ઉદા. પારણ, પારણ, શેરડો, દોરડો, ખાંડણી,
દળણ, ચારણી-? કે ચાળણી ?-શેલડો) ર, ડ, જ, લ ને
બદલે ય ઉચ્ચાર થાય છે, ત્યાં મૂળ રૂપ જ લખવું.”

આ નિયમને હવે બદલે એવી જવાબો છે:
મૂટ (મટ ન બેઠી શકે એવો પ્રથ) શબ્દ ઉપરથી
‘કાણડો’ શબ્દ બન્યો છે, તેને નોંધ એ તો ‘કાપડો’
લખો. શીતલ (શીં) શબ્દ ઉપરથી ‘શેવડો’ શબ્દ
બન્યો છે. ફલ ઉપરથી મોહાડો (પથુને મોઢે બાંધ-
વાનું દોરડાનું ગાળિયું) શબ્દ બન્યો છે. પશુ આ
પ્રકારના શબ્દોને પશુ ચોતાના નિયમમાં ધાલી
દેવાને આ નોડણીકાશો તો ‘કારડો’ ‘શેરડો’ ને
‘મેરડો’ બનાવી દીધા છે। આમાં ર આવે જ કેવી
રીતે, તે સમજાતું નથી।

અને વળી એ નિયમને કિતારવાથી તેમાં જે
બીજા એવા કેટલાક શબ્દો વિશે વિધાન આપી
સકાય તેમને વિશે નીચે પ્રમાણે જુદો નિયમ કર્યો છે.

“ ૩૦...આંકો-આંકો, સાહો-સાહો એ બને
રૂપો ચાલે.” ત્યારે ૧૪મા નિયમમાં જતાવેલા
શબ્દોનાં બને રૂપો ચલાવવામાં શો દોષ આવે
એમ છે ?

પંદુરૂંતિ તથા યશુતિ

સૌથી નોડણીકાશનો નિયમ “ ૮. બહેન...જેવા
શબ્દોમાં...હ જુદો પાડોને લખવો.” પશુ “ ૬.
નાતું...વજેરમાં હકાર ન દર્શાવવો.”

‘બેન’ અને ‘નાતું’ શબ્દોમાં હકુતિ હોય તો
લખવાં સરખી છે, ‘બેન’માં કઈક જોણી છે.
જુનવાતના કેટલાક ભાગમાં તો આ શબ્દ એવી

રીતે ઉચ્ચારાય છે કે તેમાં હ બિલકુલ સંભળાતો
નથી. ત્યારે ‘બેન’ને બદલે ‘બહેન’ લખવાનો
અને ‘નાતું’ ને બદલે ‘નાહતું’ નહિ લખવાનો
આદેશ શા મારે ? અને ‘બહેન’ લખવાનો આદેશ
આપનાર શબ્દકાશ એ જ પ્રકારની હકુતિવાળો શબ્દ
‘બહેની’ નહિ આપતાં ‘બેની’ જ આપે છે।
‘બેન’થી જે વધારે હકુતિવાળો શબ્દ ‘વેર’ (શત્રુ-
વટ) શબ્દકાશને નિયમે ‘વહેર’ છપાવો નોંધ એ,
પશુ ‘વેર’ જ છપાયો છે; પશુ વળી એ જ ઉચ્ચાર-
નો છતાં એથી જુદા અર્થનો (વહેરનો પડેલો બૂકો)
શબ્દ ‘વહેર’ છપાયો છે. આમ એક જ પ્રકારના
ઉચ્ચારના શબ્દોની જુદી જુદી નોડણી આ શબ્દ-
કાશમાં ઊંપોને અરોગ્યતા પ્રવર્તી છે.

નિયમ “ ૧૨. કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં શુનવાત-
ના કેટલાક ભાગમાં યશુતિ ધાય છે. ઉદા. ભાત, આખ, લાખ, લ્યો, લો, ધો પશુ તે લખવામાં દર્શાવવાની
જરૂર નથી. ભાત, આખ, લાવ, ભો, ડો. એમ જ
લખવું.”

હીકે, પશુ ‘ભાત’ (રાંધેલા એખા) એમો
યશુતિ નથી અને ભાત (વેલજુદીવાળી ઊંપ) એમો
યશુતિ છે. એ બનેનો સમાવેશ ‘ભાત’ શબ્દમાં કર્યો
છે। જુદા જુદા ઉચ્ચારના ને અર્થવાળા યશુતિના
શબ્દોને એક જ રીતે ‘એને હકુતિના શબ્દોને જુદી
રીતે છાપવામાં દોષ ન મળાય ?

આ રીતિમાં હકુતિને અને યશુતિને પ્રકરે
અનુક્રમે હ અને ય જુદા ન લખતાં, હ ને ‘બહે
અને ય ને બહે’ જેવાં કોઈક ચિહ્નો ચોતામાં હોય
તો કેમ ?

આ શંકાઓમાં ને વિવેચનમાં ખારી જુલં થતી
હોય ત્યાં એ નોડણીકાશના પ્રજ્ઞતા અને બીજા
અભ્યાસીઓ કારણ આપીને દેખાડો, એવી અશય છે.
‘પાટીદાર’ મહિર-આણક નરસિંહભાઈ પટેલ

ગૂંચ કયાં છે ?

પાંચપુસ્તકોમાં પ્રવર્તતું અરોગ્યતાગળા કાંઈક
એકરૂપેના જેવું નિયમનું આણકું નોંધ એ એ મેંતરી
સામે એક બીતિ એમ ખતાવવામાં આવે છે કે, આથી

કરીને સ્વતંત્ર પુસ્તકલેખનની પ્રવૃત્તિ રૂંધારી, આપણા દેશમાં એ ભીંગતા છોકરે ચીમળાઈ જવું પડશે આવે. મત ધરાવનારા પણ તેમની સામેના પક્ષની એ દલીલ તો સ્વીકારે જ છે કે, પાઠ્યપુસ્તકોના ધંધામાં આવતી નફાખોરી, વગરસીલો વગેરે ખૂટાઈ જો જવી જોઈએ; તેને સારું જોઈએ તો કડક સમિતિ નીમે ને માન્યતાનું ધોરણ સખત કરે. એકરૂપતા તરફ ઢળતો પક્ષ પણ સામેના પક્ષની એ વાત કુબૂલ કરે છે કે, સચી ને સ્વતંત્ર લેખનપ્રવૃત્તિને કાઠીરીતે રૂંધવી ન જોઈએ. આમ બેઉ પક્ષની બેઉ વાતો પરસ્પર માન્ય છે. તો પછી ગૂંચ કે ખૂંચ કયાં સંતાઈ રહી છે? બેઉ પક્ષે જુના વધારે બીડે, બીનરીને પોતાનું દરિયું ને દલીલો વિગતથી વિચારવાં જોઈને.

એક બીજી વસ્તુ જે ચર્ચામાં કદાચ નથી બતરી તે ટૂંકમાં જણાવું, આજ કેળવણીખાતું પોતાના નિર્ધનને અંગે એકરૂપ અભ્યાસક્રમો, પરીક્ષાપદ્ધતિઓ, શાળાઓને માન્યતા આપવાનું ધોરણ વગેરે નક્કી કરે છે. આ બધામાં એકરૂપતા હોય છે તે પણ સ્વતંત્ર પ્રયત્નને કે નર્વસાનને કાંઈકે રાધે કે ચીમળે એમ કેમ દલીલ ન કરી શકે? પરંતુ, અસહકારના જાનામાં રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સિવાય કોઈએ એ કરી હોય એમ જાણમાં નથી.

હવે, એ જ નિર્ધાર આગળ જઈને જો કેળવણીખાતું એમ કહે કે, પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગી જેવા મહત્વના વિષયમાં પણ અમે નક્કી વશણ લઈશું. કડક સમિતિ નીમી અને વર્તમાન ઉપલબ્ધ પુસ્તકોમાંથી સર્વોત્તમ હશે તે વિધાયી લઈશું, અને રાષ્ટ્રના બાળકને સર્વોત્તમ પુસ્તક જ મળે તે સારું અને એને જ મંજૂર કરીશું; તેની કિંમત પર નિયમન રાખીશું કે રખાવીશું; આવાં પોતપોતાની રીતે સર્વોત્તમ પુસ્તકો એકથી વધુ મળશે, તો અને વધુ મંજૂર કરીશું અને તે સંન્નિગેશમાં શાળાને પસંદગી કરવાની છૂટ મળશે; ખાતું ને આમ દલીલ કરે અને એનો અમલ કરવાને સારું ચોખ્ખું ને પ્રામાણિક તંત્ર બીજું કરે તો શો વાલો લઈ શકાય? શા મટે વધી લેવો જોઈએ? કેળવણીખાતાની આ અમલમાં ઉત્તરવચી

શક્તિ વિશે અગ્રહા હોય તો જુદી વાત. તો તો સામેથી એવી પણ અગ્રહા બતાવી શકાય કે અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલી છટથી મૌલિક સન્નિગેશ થવાને બદલે આખો પ્રશ્ન જ વધારે ચૂંચાયો છે; મૌલિક પુસ્તકોની તો અછત જ ગદી છે.

એક બીજી દરિયા પણ આ પ્રશ્ન લેવો જોઈએ. રચિતે એના 'સર્વોદય' પુસ્તકમાં એક બહુ માર્મિક પ્રશ્ન મળ્યો છે, "જુદા જુદા ધંધા જુઓ તો જણાશે કે તે તે ધંધામાં કામ કરનાર કયાંક સ્વાર્થમાં કરતો હોય છે તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાય છે તેમાં બાકી છે માત્ર એક વેપારી. અને એનું કારણ એ છે કે વેપારી હમેશ સ્વાર્થ જોઈને જ ચાલે છે." દાખલો જોઈએ તો અત્યારના કુદનો. નફાખોરીનો કાયદો કેને મોટે કરવો પડ્યો? વેદ, વહીવ, સિપાઈને સારું? મંજૂર કે એટલેને સારું? ના, એક માત્ર ધંધાદારી વેપારીને સારું.

આજ લેખક પ્રકાશકે એનાં પુસ્તકોનો ધંધો જાણ્યો છે. તેણે પોતાના પુસ્તકની જ કેવળ દરને ખાતર હોડમાં કણ જોખમ એટલું નથી બતાવ્યું તેણે, પુસ્તકનો રણ તો દરો તે દરો; પરંતુ બજારમાં સાધનો દારા તેની ખપ જ જોઈ છે. ધણે બાગે આનું ચવાથી, ખરા લેખક રૂંધાઈ ગયા છે, ને જો એમ માન્યા કરે તો રૂંધાવા જ હશે; સમાજને સર્વ-એક લાભકારનું રૂંધ નહિ મળે.

એટલે પ્રશ્ન તો બીજો એ છે કે, સાચા અને ખરાને ચાળવા શી રીતે? એમ તો કોઈ નહિ જ કહે ને કે, કાર્વિન-મત પ્રમાણે જ ચાલ તે ખરી ચળામણી? સુક્તવેપારને નામે જેનું આવે તે ખરો વેપાર! એ શિશુલેખોના બોલ નહિ હોય; એ દરો આજના વલિમ્મરને પામી ગયેલા પાવધા બેસાડીના. અને પાઠ્યપુસ્તકોના પ્રશ્ન એવાઓથી બીજાવાર નથી.

બીજામે એક જ રીતે. અને તે એ કે, પુસ્તક-પસંદગીના આ પ્રશ્નમાં બાળકના શિશુજનને એટલે કે માળાપને માપેના ખર્ચનો અને તેને લેતમ પુસ્તક પઠોડાવવાનો-જ મુખ્ય ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. તો, સચી લેખનપ્રવૃત્તિને શક્યા વગર માત્ર બરબરને

નિયમનમાં ન જ આણી શકાય એમ નથી. માત્ર લેખક-પ્રકાશક અને શિક્ષક, પેટનો બળો જળવત બાળવા જેવું કરતો હોય તો અટક, એ તેની શરત છે. મગનભાઈ દેસાઈ

આપણી અંધમાળાઓ-થોડી પુરવણી

‘ભિર્મિ’ ના ૧૫ એગરના અંકમાં ‘આપણી અંધમાળાઓ’ શીર્ષક મારે લેખ પ્રગટ થયા પછી એકાદ બે રહી ગયેલ માળાઓના સંચાલક તથા બાળકારો તરફથી મને પત્રો મળ્યા છે, તેની દંડો વિગત આપું છું.

‘સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર’ રાણપુરથી પ્રગટ થતી ‘સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યત્રેણી’ની નોંધ ગયા લેખમાં સ્મૃતિદોષથી રહી ગઈ હતી. પાંચ રૂપિયાના લવાજમમાં વાર્ષિક ૧૫૦૦ પૃષ્ઠો આપવાની આ યોજના હતી. આ ત્રેણિ બધે પડી ત્યાર પહેલાંનાં ‘સૌરાષ્ટ્ર’નાં મહર્ષી ખરા પ્રકાશનો આ માળાના મહુકા રૂપે પ્રગટ થયાં હતાં. વર્ષની અંધવચ્ચે ગમે તે કારણસર બધે કરવી પડેલ આ માળાનું લવાજમ માહકોને હિસાબ મુજબ પાંદું મોકલવામાં આવ્યું હતું.

રાજકોટના બાળવિતા કાર્યકર્તા બાઈ જટારાજેર મહેતા તરફથી ‘પ્રગતિ સાહિત્યમંદિર’ ના સંચાલક તરફ ‘પ્રગતિ અંધમાળા’ની યોજના વાર્ષિક તથા રૂપિયામાં ૧૦૦૦ પાનાંનું વાંચન આપવાની બહાર પડી છે. દર તથા મહિને ૨૫૦ પાનાંનું એક પુસ્તક બહાર પડવાનું છે. પહેલું પુસ્તક ‘ઝાંઝારવી’ એક સામાજિક નવલકથા-બહાર પડી ચૂક્યું છે.

મુંબઈમાં આર. એફ. અચારીઆના તંત્રીપદેથી નીકળતા ‘ફેરીટ’ માસિક સાથે ‘ફેરીટ વાર્તા-વિભાગ’નાં પુસ્તકો છેલ્લાં ૭ વર્ષથી નીકળે છે. દર માસે ૭૦/૮૦ પાનાંનું પુસ્તક બે આનાની નજવી કિંમતે પ્રગટ થાય છે. આ માળા ખાસ કરીને પાર-સીઓ તથા બહારા વાંચકોમાં વિશેષતઃ વંચાય છે, એટલે આ બાબુ તે પ્રતિ ખાસ ખ્યાન ખેંચાયું નથી. અમદાવાદથી ‘ગતિ-રેખા’ કાર્યાલય તરફથી ગતિ અંધમાળા શરૂ થઈ છે, તેનાં બે પુસ્તકો

‘બોલકી અને નાગરિક’ તથા ‘અખંધિયા’ બહાર પડી ગયેલ છે. વર્ષમાં ૭ પુસ્તકોનું વાર્ષિક લવાજમ શ. બે છે.

મારા લેખમાં અંધમાળાના પ્રકાશકોની મેં પૂરી ખબર લીધી નથી તેવી ફરિયાદ પણ એક બાઈએ કરી છે. પણ તે વિશે મારે વિશેષ કહેવાનું નથી.

છાંટાલાલ માનસિંગ કામદાર

‘બીતર’ના બોટો પ્રયોગ

તાન્તેરમાં એક પુસ્તક બહાર પડ્યું છે તેનું નામ ‘કુરોપની બીતરમાં’ રાખેલું છે. અને બીબની બહેરાત છે કે ‘એશિયાની બીતરમાં’ બહાર પડે છે. ‘ભિર્મિ’ ના છેલ્લા અંકમાં ‘જર્મનીની બીતરમાં’ લેખ ભેગો. આ બધા પ્રયોગો ‘અંદર’ પ્રયોગના અર્થમાં બૂલ ખાવાથી બોટા થયા. સાગે છે. ‘બીતર’ નાન્યતરભાતિ છે. ‘માણસનું બીતર કાણુ જાણી શકે ?’ એમ બોલશે. પણ આ તથા બાબતોમાં કદાચ ‘એશિયાની અંદર’ બોલાવ તેથી ‘બીતર’ માટે છુલાવાયું હશે, ખરા પ્રયોગ ‘કુરોપની બીતરમાં’ વગેરે નોંધવો.

મગનભાઈ દેસાઈ

હિંદી પુસ્તકોનું બંતર

[અમારી ‘નવસર્જન ઇન્ડસ્ટ્રી’ના પ્રચાર માટે ફરતા અમારા પ્રવાસી-પ્રતિનિધિના ૧૪માથી આટલો દબાવત અહીં લખી છે. ગુજરાતની પ્રજાસત્તા પ્રતિનિધિ આપણે અમારે અમારે કરીએ છીએ ત્યારે આ હિંદી પુસ્તકોના બંતરની સ્થિતિ બાલવાનું વખણી મળે. ગુજરાતના પ્રવાસી-પ્રતિનિધિઓના અનુભવો પણ અમારે રજૂ કરશે. મા.]

હિંદી માટે ફરતાં અહીંના છુકસેલારા, પ્રકાશકો અને એજન્ટોના પરિચયમાં આવવાનું હીક બને છે. એથી હિંદી સાહિત્યના વેચાણ અંગેની પદ્ધતિ સારી રીતે જાણવા મળે છે. આપણે ત્યાં છુકસેલારામાં અદલાબદલી (Exchange) ની પ્રથા નાના પ્રમાણમાં ચાલે છે, તેના જ પ્રકારની અહીં પૂર્ણ રીતે ચાલે છે, સરસ્વતી પ્રેસ જેવી એવી

એકાદ જે સંસ્થા જે દરે જે Exchange આમતોર પર નથી કરતી. બાકી બધાનું અદલાબદલી પર જે ચાલે છે. આથી દરેક કુક્ષેત્રને નાના પ્રમાણમાં પણ પ્રકાશક થવા સિવાય રહી શકતું નથી. અને લઈને સાહિત્ય પણ અવધનું અને હલકું નીકળે છે.

કુક્ષેત્રને પામે ૫૦૦-૭૦૦ રૂ. લેવા થાય કે કોઈ નવું પ્રકાશન કરવા તરફ જે મને દોષાયે છે. આથી આપણા જેવા માત્ર પ્રકાશકોનાં પુસ્તકો એ શકેડેથી ખરીદવા પ્રયત્ન નથી. અને આ જે કારણથી સસ્તા, સાહિત્ય મંડળને દિલ્લી અને લખનૌમાં તેમ જે સંસ્કૃતી પ્રેક્ષને ઈશ્વર અને કારીમાં પોતાનાં પુસ્તકોનું વેચાણ વધારવા દુકાનો ખોલવી પડી અને સાધોસાધ ખીખનાં પુસ્તકો રાખવાં પણાં. આનું પરિણામ હવે એ આવશે કે એને પણ ખીખનાં પુસ્તકો જોઈશે એટલે એ પણ આમતોર પર Exchange કરતા થઈ જશે. આ પ્રયાથી જો કોઈ મોટામાં મોટું નુકસાન થવાનું હોય કે થતું હોય તો તે કમિશનની અનિશ્ચિતતા. સૌ કોઈને વેપાર તો કરવો જ છે. અને આપણા મુજરાત કરતાં અહીં એક વસ્તુ વિશેષ એ છે કે આપણે ત્યાં માત્ર ચાર પાંચ રથો જે કુક્ષેત્રો છે, બ્યારે અહીં લગભગ મોટા એવા દરેક ગામમાં કુક્ષેત્ર-પ્રકાશક છે. એટલે કમિશન આપવામાં સૌને રસાક્ષીમાં બેસતું પડે છે. રૂપિયે ત્રણ-ચાર આના કમિશન તો એકાદ ચોપડી લેા તોપણ ગળે જે, એટલે જેને વધારે ચોપડીઓ લેવી હોય તો એને કમિશન આપવાની વાત જે થું પૂછતી ?

બીજી એજન્ટોની પ્રથા પણ હમણાં ચરે થતી જાય છે. એકાદ માણસોને કામે લગાડવાનો આ રસ્તો શોખો છે. આ એજન્ટો ગામેગામ ફરે છે. રફૂલો, લાપજેરીઓ અને સાહિત્યશોખીનોને પુસ્તકો બતાવે છે, વાંચવા મુકતા જાય છે અને એમ વેચાણ કરે છે. ગામડાંમાં ફરવા નીકળ્યા હોય એટલે કાંઈક કામ તો કરતું જે જાણીએ-અરથ કાઢવા માટે, એટલે કાઢકોને લગચાલવા વધારેમાં વધારે કમિશન આપતું પડે છે-લગભગ ૩૦-૪૦ ટકા મુશી. એટલે આવા

એજન્ટો ૫૦ ટકા કમિશન મળતું હોય એવાં પુસ્તકોનું જે વેચાણ વધારે કરે છે. પ્રેમવંદજી અને સસ્તા સાહિત્ય મંડળનાં પુસ્તકો તો લોકો સામેથી મળે ત્યારે જે બ્યારે.

એટલે દિલ્લી પ્રકાશકો પુસ્તકની કિંમત રાખવામાં આ બધી વસ્તુઓની મણતરી કરી મોટી કિંમત રાખે છે. કાગળ મોટા ભાગે બહુ જે હલકા અને જમ (કે મોટું દેખાડવા સારું), બાઇન્ડીંગ રફી અને આકર્ષક મિથો આપે એટલે લોકોને લગચાલી શકાય.

આવી રીતિ મોટા ભાગનાં દિલ્લી સાહિત્યની છે અને આમથી આપણે માર્ગ કાઢવાનો છે.

આટલું ક્ષણ પછી એક વસ્તુ જણાઈ છે કે સારા સાહિત્ય માટે લોકોની અભિરુચિ વધી છે. લોકો ઘરમાં એવું સાહિત્ય વસાવવા દિલ પશુ કરે છે. પણ એવું સાહિત્ય એમને મળતું નથી.

મને આપણી નવસર્જન કન્યાવર્ણને આશુ રાખવી જોઈએ એમ લાગે છે. દિલ્લી સાહિત્યમાં વતુની નવીનતા માટે અને વેચાણકદાની નવીનતા લાવવા માટે મુજરાત-કાઠિયાવાડમાં જેવી રીતે એજન્ટ-પ્રથા શરૂ કરી એવી ઢબ પર કલકત્તા, બિહાર, કુ. પી, પંજાબ, રાજપુતાના, સી. પી., ઓરિસ્સા, નિઝામ દેહાવાદ અને મદ્રાસ, માણસોર-આ બધા પ્રાંતમાં એજન્ટની ગોઠવણી. મુજરાત-કાઠિયાવાડમાં તો એજન્ટો શોધનાં મુશ્કેલી પડેલી. પણ અહીં તો એજન્ટી આપી શકાય એવા દરેક ગામે કુક્ષેત્રો છે. એ જે આપણા એજન્ટો બનશે. આમને જાનું પુસ્તકો તો (Credit) જાનક જે આપવાં જોઈશે. માસિક વેચાણ થતું જાય એમ પેસા મોકલાવે. વર્ષમાં યોજામાં યોજા ૨૦ સેટ નેટલાનું વેચાણ ન થાય એવા ગામે બીજી સોલ એજન્ટી ન આપવી. પુસ્તકોની ફી કીલીકરી અને કિંમત પર ૨૫ ટકા કમિશન. પુસ્તકો ન વેચાયાં હોય તો પોતાના ખર્ચે પાછો મોકલી બ્યારે.

આ પ્રમાણે અવરથા થાય તો મને લાગે છે કે પહેલા વર્ષે ૨૨૦૦ પ્રતો છપાવીએ તો ૧૫૦૦

પ્રતો તો નીકળો જ નય. એપ્રિલમાં પહેલું પુસ્તક પ્રગટ થાય કે તુરંત જ એક જાણુ એજન્સી આપવા પ્રવાસમાં ઊપડી જાય. આગળ જણાવ્યા એ દરેક પ્રાંતમાં ફરતાં લગભગ ત્રણ મહિના થાય. એક વખત પ્રવાસ કર્યા પછી વરસમાં બીજી વખત જવાની જરૂર ન રહે. અને આવી રીતે બીજાં એ વરસમાં આવો પ્રવાસ કર્યો હોય તો પછી પ્રવાસની કાયમી જગ્યા પાળુ મટી જાય. ત્રણ વરસે વધારેમાં વધારે દરેક પુસ્તકની ૫૦૦૦ પ્રત મુદ્રી આપણું વેચાણ વધારી શકાય.

આમાં એક સવાલ ઉધાર આપવાના સહસનો છે. પણ બધી રીતે વિચારતાં આ સહસ કર્યા વિના છૂટકો નથી. દર મહિને વેચાણ-રકમ મોકલવાનો

નિયમ કડક રાખવો. એટલે વધારેમાં વધારે કાર્મ પણ એજન્ટ એ ત્રણ મહિનાની વેચાણ-રકમ કરતાં વધારે ખર્ચ જઈ ન શકે. કારણ કે એટલા સમય મુદ્દી કાંઈ ન મોકલે તો આપણને પણ શંકા જાય ને! આવો રીતે એ વરસ મુદ્દી એજન્સી આવે ત્યાં તો આપણે સને સારી રીતે જાણી જઈએ. કોની સાથે કેટલે મુદ્દી પ્રસંગ પાડવા જેવું છે એ બધાની ખબર પડી રહે. પુસ્તકોના વેચાણ વિષે શંકા થાય એવું મને લાગતું નથી. સારામાં સારી નવલકથા, સારી છપાઈ, ગ્રેટ ક્વેપ, જેકેટ વગેરે અને પ્રચાર પત્રિકા અને બહુ જ નાની સાઈઝનું દરેક ચોપડીનું પોસ્ટર એજન્ટની દુકાને લટકતું હોય તો મને લાગે છે કે પહેલા વર્ષે ૧૫૦૦ શેટ જવામાં કશી મુશ્કેલી ન આવે. અમારા પ્રવાસી-પ્રતિનિધિ

યો વ ન

ઉદ્બળા

નિધાસ ના, ના, જાગડોટ ના, ના,
ના હાર કે દૈન્ય, પ્રભાદ ના, ના,
કર્મણ્યતા, સર્જન, શક્તિ, સેવા,
ઉદે ભરેલા અભિલાષ એવા.

અંગે ઝરે ચૌર્ય કલ્યાણકારી,
આદર્શ જેના વર ઉર્ધ્વગામી,
દાવાનળો આ જમને દહંત,
તે આત્મભોગે શમવા ચક્રંત.

આરોપ, ટીકા, અવરોધ, નાશ,
પ્રત્યે કરતું મૃદુ રિપત હાસ્ય,
ઓદાર્ય અંગે, મુગ સત્તવાણી,
વંદું તને યૌવન જોડી પાણિ.

હાથાલાલ વકીલ

ડોશીમાની મૂડી

શ્રી. હરજીવન ચૌધરી

આ જગત સુદ અને સુદના પગિણાઓ સિવાય એક પણ વાત કોઈને સંજ્ઞા નથી ખીજી કોઈ વાત કોપડે તોપણ અને તે માર્ગે ચર્ચિત થોડી જ વારમા એ વાતમાથી સુદની વાત ફટી નીકળે છે અમારા એક ભાઈ માન હતા, માદા માણસ ખીજાઓને કેટલા રંગન કરે છે તેની વાત થતી હતી એટલામા એક ભાઈએ પોતાના એક ડોશીમા માદા પડ્યા ત્યારે તેઓ સમજાવુમા બાળક ક્રૂતા પણ કેવા નીચા જિવરી ગયેલા તેની વાત કરી “પણ કદ સાચુસો ભાણા પણ કેવા હોય હા” ખીજા ભાઈએ શરૂ કર્યું અને પછી તેમણે પાગિરાદના ધર્તીક રના દિવનોમા વધવાયુમા અનેકી એક વાત કહી બતાવી એક ડોશીમા બગરમા કઈ ખરીદ કરવા નીચ્છ્યા ચીજ ખરીદી પણ દુઝાનગર પેસા માગતા જુલો ગયો અને ડોશીમા આપતા જુલો ગયા ડોશીમા જે કમલ ચાલ્યા એટલે એમને માદા આન્ય કે વેપારીને પોતે પેસા આપ્યા નથી જીવ લોભાચો એટલે પેસા આપવા પાઝ ન વળ્યા થોડેક ચાલ્યા ત્યાં ધણુણુ કર્યો અવાજ થયો પાગિરાદના ધર્તીકખેા આપેકા વડવાયુમા લાગ્યો હતો પણ ડોશીમાને લાગુ કે પોતે અસત આચર્યું તે અસત્તો ભાગ રોજામથી ક્રિયાયો નહિ અને રોનાગણ માયુ ડોશી ગયુ “અર, મારી એમહીના આટલાક પાપે આખી દુનિયા દુખી રતય ! ભગવાન એવુ યાવા ન દિયે” જામ બોલી ડોશીમા એમમ પાઝ વેપારીને ત્યા આગા અને કનુ, “ભાઈ, તમારે લાચી હું ચીજ લઈ મઈ જાણ વળના એના પેસા તમો આપા નંતા તે ગમગમ ગણી ત્યો એક ‘સો વ એકો ન દોષ એ જગતુ જોને” વેપારીએ પેસા વર્જીલીના. એ ખીજા ભાઈની વાત પૂરી થઈ, એને એ શરૂ કર્યુ આ વચાઈ ચારે છે તેમા વદ માણસેના

મગજની શી મિથિત છે તે પણ જોવા જોરી છે તમે વાત કરી તેવા જ એક ડોશીમાની વાત હમણાં જ બની છે તે હું કહું

લડાઈ જાગી અને હિંદુસ્તાનમા પણ હવઈ હુમલાની બીક આવી એટલે માગ ઘરમાથી સૌને દેશમા મુકી આવવાને હું અમારે ગામ ગયેનો ત્યા મે અમાગ પાડોશી ડોશીમાની વાત જાણી

ડોશીમા ગામ ઘઈ જમ એવી જ એ વાત હતી વચાઈની વાત તો ઘણા વખતથી-ઈરાજિએ એમિસીનિવા ઉપર વચાઈ કરી ત્યારથી-અચ્ચાની હતી, પણ એની ખરેખરી બીક તો જર્મનીએ ઝેકા સ્લેવાકિયાને આખરીનામ પાડ્યું ત્યારથી લોકોના મનમા વસી હતી. જર્મનીએ ક્રોએસિયામાંથી પોહીડુ એક ટીપુ પત્ર પાડ્યા વિના વઈ લીડુ તોપણ વચાઈની દવા જગા થે સાન પડી નહોતી લડાઈની નિશ્ચે અસર તો ગામમાંની પ્રજા ઉપર પડે ત્યા નાણુ દાયબેયુ દોડુ નથી અને ઘરમા કે બેનગમા માદા દોષ તો તે પણ પોતાનો નથી દોનો ‘ચીજ વરતુઓ મોથી થરો, અનાજના ભાવ અગ્રે.’ એ વાત ગામમાંના મજૂરવગને રૂદાવરી મૂકે છે

અમારા આ પડોશી ડોશીમાને કોઈનો યે આ નહોતો કુદમના બંસ મરી પગવાઈ દવા વગરમા દીકરોએ એક દીકરા હતો એ તો હજી નિજ ગમ એકમા હતો હતો એને પગવાનુ ડોશીમા માયે દનુ

જસ પહેલા ડોશીમા ને કોઈક કંડુ “ડોશીમા, આટલા જગમ નો કાઢ્યા પત્ર દને દોષ સા દિવે મારે છે કંઈ ને રૂપિયે મળુ ને ૨ રૂપિા મળુ જાણુ મિત્ર મલ જાગરો અને જીતાર જાણુ એક ઓના થયે ને-મીડુ-મગુ તમામ ચીજના જ ન મરી જરો.”

વાત સાંભળતાં જ ડોશીમા લિલાં હતાં. ત્યારથી ધબ્બ કરતાં નીચે એસી ગયાં અને વાત કહેનારના સામું નોંધ રહ્યાં.

“એમ તો લડાઈને આવતાં હજી બે વરસ લાગશે, પણ શરીર માણસ આજથી ચેતીને બેળું કરવા માંડશે તો લડાઈનું વરસ માંડ કાઢશે.”

ડોશીમા તે દિવસથી સૂઝવણીમાં પડી ગયાં કે શું કરવું? પોતાને નહિ તો પોતાના પૌત્રને પણ પાળવો તો પાશે ને! ન્તે કે આજ સુધી એમને વરસ દ્વારે મળ્યું દાણો પણ લેવા નહોતો પડ્યો, આમતું કામ કરે અને કોઈને ત્યાં કાંઈક તો ખાવાનું વધું હોય, તેમાં ડોશીમા અને છોકરાનો નિભાવ થઈ રહેતો; પણ તો થ ડોશીને થવા માંડ્યું, “માડી, બે છવનાં પેટ ભરનાં, મોંઘવારીના કાળ, પાસે પૈસા હશે તો દાંત ને અજધી વેર થતાં અટકવાશે.”

એટલે ત્યારથી ડોશીમા કરતાં હતાં તે કરતાં વધુ કામ બેસવા માંડ્યાં. ધરૂં શરીર એટલે બીજું તો શું કામ થાય, પણ કોઈ ઓજાજ-પદાવળાને કે કોઈ નવી પરણીને આવેલી વડુને કે કોઈ મુજા-વડીને ગામના બોળની દુકાનના સાકરિયા દાખિવા ખાવાની પ્રજા થાય, કોઈને સેવ કે ટીકડી ખાવાની પ્રજા થાય અને પાસે નાનું છોકરું ન હોય તો ડોશીમા લાવી દે. ક્યારેક કોઈને અનાજમાંથી કાંકરા વિણાવે, પડખે એક રખારી રહેતો. નિશાળના માસ્તરે એનું દૂધ બોંધ્યું હતું, રખારીને આલવાની આગસ થાય ત્યારે ‘લાવેને માડી, દૂધ હું પોગાડી આંતું’ એમ કરીને ડોશી દૂધ આપી આવે. ક્યારેક નિશાળના માસ્તર પણ કહે, “માણ, ઓઘા મેપલાનું ખોરડું ખમર છે ને! એનો છોકરો ત્રણ દિવસથી નિશાળે આવ્યો નથી તે જરા એની મા કે એને બાપ હોય તો જરા કહી આવો ને, અને છોકરો હોય તો તેમનાં આવો.” ડોશી તત્પર, છોકરાને તેડી આવે અને છોકરાની માને પણ કાંઈક ધીમા, કાંઈક ઉતાવળા એમ શબ્દો કહીને સમજાવ્યું પાડે કે ‘આજ તો ભણેલાનો જમાનો છે. છોકરું ભણ્યું હશે તો

રાંતસો કામી થકશે.’ આમ કામ કરે તે સૌને રાહ રાખે—બદલામાં સૌ ડોશીનું ખ્યાન રાખે.

પણ હવે ડોશીને લાગ્યું કે પેટ તો કાગડા-કૂતરાં ચે ભરે છે. પણ આમ મારકા ઉપર કયાં સુધી નભંતું? એટલે શેકડા પૈસા કેમ મળે તેનો ડોશીને વિચાર આવવા લાગ્યો. ‘કામ કરીએ તો કામની ટેવ પડે’ એમ સમજી ડોશીમા હવે ક્યારેક કોઈ ‘શેકાણી’ના ગોળામાં બેસું પાણી રેડી આવે અને પૈસો સાકલાને છેડે બાંધે. નિશાળનું પાણી તો હવે એણે જ ભરવા માંડ્યું અને મહિને ચાંદીની ચમકતી પાપટી કામચિયાના ગાઢામાં સંતાડેલી ચીંધરીમાં મૂકવા માંડી. કોઈને ગાર કરવી હોય તો ગાર પણ કરી આપે એ તો દીક પણ બાલુવા ગામમાં કોઈને સદેશો પહોંચાડવા હોય તો છોકરાને આંગળીએ વળાણી ધીરે ધીરે ચાલતાં સદેશો પહોંચાડી આવે. ‘મને કાંઈ એથી વરતાતું નથી, આ તો પ્રમ છુટા થાય છે અને વળી સામા કણી આગળથી પૈસા પણ ઊઠાવાય છે.’

પોલેડનો પ્રેક્ષ આવ્યો ત્યારે લડાઈની વાગ ધણી નેરશોરથી થવા લાગી. સૌ કહેડું હતું કે હિંદુશ દરેક વખતે દમદમી આપીને કામ કોરી લે છે. સોન્યાં મનમાં એમ કે નાહક ગ્રિહમાં આવેને કયાં રૂંપતને રેસાવતી, પણ હિંદુશનો લોભ તો શુકા વનના અગ્નિની પેડે વધતો જ ન્તય છે. હવે આ વખતે તો એની સામે લડી જ લેવાની.

ડોશીમા રાજ રાતે તો છોકરા પાસે પૈસા મળ્યાવતાં જ, પણ આજે તો એમને થયું, ગળે કેટલાય દિવસથી પૈસા મળ્યાવ્યા નથી, એટલે એમણે છોકરો નિશાળે જતો હતો તેને કહ્યું કે આજે નિશાળે નથી જતું. અને પછી બારણાં બંધ કરી પૈસા કેટલા થયા તેની મળતરી કરાવવા માંડી. છોકરે પૈસા ગણી આપ્યા, “ભુજો મા, આ બે રૂપિયા—” ડોશીએ રૂપિયા ફેરવી ફેરવીને ભેંયા, પછી દમગેથી કાન માંડીને વગાડી ભેંયા. “આ એક-બે-ત્રણ—ચાર—પાંચ—”

“કેટલાં પાવત્રાં?” ડોશીએ પૂછ્યું.

“ પાંચ ને આ છ પાવલાં. ” ઠાકરા બોલ્યો.

“ છ પાવલાં ? કેટલાં-આર પાવલાંને રૂપિયા ખરું કે નહિ ? એનો રૂપિયા કરાવી લેવો પડશે હોય તો વપરાઈ જાય, હ. દવે ખીલું ગણ્યો નેઈ. ”

“ તણ બે આની છે, એક આની છે અને સાત પૈસા છે. ” ઠાકરા બોલ્યો.

“ એટલે ઈ ખરું કેટલું કેવાય ? છ પાવલાંમાંથી રૂપિયા કરવા આર પાવલાં કાઢી લઈએ. પછી બાકીનામાંથી રૂપિયા કરવો હોય તો કેટલું નાખવું નેઈએ ? ” ડોશી બોલ્યાં.

ઠાકરા હળવે હળવે ગણવા માંડ્યું. પહેલાં આર પાવલાં એક કોર મૂક્યાં, પછી બે પાવલાંને આડે રૂપિયા ગણ્યા અને ત્રણ બેઆનીના છ આના ગણી તેમાં એક આની ઉમેરી. સાત આના અને સાત પૈસા એટલે એક આનો ને તણ પૈસા. આઠ આના ત્રણ પૈસા થઈ ગયા. બે પાવલાંને આડે અને આઠ આનાને આડે એટલે રૂપિયા તો એ જ થઈ ગયો. — ને તણ પૈસા ઉપર.

ડોશીમા ઠાકરાની ગણવાની હોશિયારી નેઈને શણ થયાં અને પોતે ધાણું હતું તે કરતાં બે આના વધારે નીકળ્યા છતાં આખા વરસની મહેનત પછી તણ આર જ રૂપિયા ગાંઠમાં થયા એ વાતે એમને સ્વિગમી થઈ. શું કરવાથી ઝટઝટ પૈસા મેળા થાય તેનો વિચાર ડોશીમા કરવા લાગ્યાં એને થયું. ઠાકરા ય ને કામ કરવા માંડે તો પહેલાંઆખ ખરું. “ કાલની કાને ખખર છે ? ઘરમાં હાલો તો છે પાંચ રોડ, એટલે પોતે ન હોય તો ય એક મદિના તો ઠાકરાને વાધો ન આવે, પણ પૈસા કીક કીક થઈ જા હોય તો આગળ તણ મુરોક્કી ન આવે ને ! અટાલુથી ઠાકરાને કામ કરવામાં હારે લીધો હોય તો બે આર મદિનામાં એને કાલ્ય આની જવ, કાંઈક સમજ પણ આવે અને જતને કામ કરીને મદિને આર આઠ આના કમાય અને સાયવર્નાં તણ લીધે કણોને આપણે કયાં માનિરટની ખુરશી લેવી છે ? ”

ડોશીએ બીજા દિવસથી ઠાકરાને નિશાળે જતો જાંધ છોડી અને પરચૂરણ કામ કરવામાં સાથે લેવા માંડ્યો. ઠાકરા કામનો આલાદ હતો એટલે ડોશીથી ન થાય તેવું કામ સૌ ઠાકરાને ચીધાં.

એક દિવસ અચાનક માસરે ખખર આપ્યા કે ધુરોપમાં લડાઈ શરૂ થઈ. જમનાએ પોલેડે ઉપર ધસારો કર્યો છે. રશિયા એની સાથે બળી ગયું છે. ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસ પોલેડને મદદ કરશે.

ડોશીમા બોળું કાંઈ તો સમજ ન શક્યાં પણ લડાઈ થઈ છે એ વાત સમજ ગયાં. એ હાંફળાં-હાંફળાં ઠાકરાને આવડેથી કાઢીને ઘેર આવ્યાં અને કામચિયા નીચેથી ચીપરી કાઢી. “ તણ નેઈ, કેટલા પૈસા છે. ” અનેક વખતની પેડે આ વખતે પાંચ ગણીને ઠાકરાએ કેટલા પૈસા છે તે કહ્યું. “ પાંચ રૂપિયા તો થઈ જા, એમ ? પાંચની તો એકદમ જાધી નોટ કરાવી લઉં. રૂપિયા તો હજી મેં બાંધી નખાય પણ નોટ તો બગાય જ નહિ. નોટ ખરાખર સચવાય. ’ એમ કહેતાંકે ને ડોશી ગામમાં બપોળ્યાં. શેકની દુકાને જઈને ચીપરી હળવેકથી બોલી, “ કયાં જો ? ” પૌત્રને જૂમ મારી. પૌત્ર બાલુમાં જ દબો, ‘ શેક પાસે બેસીને શેક ગણી ઈ ને નેઈ, શેક, ગણી જુઓ, પૂરા પાંચ રૂપિયા છે કે નહિ ? અને એની બાધી નોટ આપો. નોટ હોય તો ભાંગનાં છત દાલે નહિ અને દું સાચવી તણ સકું. ”

શેક થોડી વાર ડોશી સાથું નેઈ મળા અને પછી રૂપિયા ગણી — નેઈ હાઈ નોટ આપીને કહ્યું, “ લો માડી ”

નોટને પોતાના સાકાને છેડે જતનથી બાંધી હાઈ ડોશી પાછાં ઘર તરફ આવવા નીકળ્યાં. આવતી વખતે એમના મનમાં દરખ હતો કે ‘ માગી પામે નોટ છે. ’ દરખ કંઠવા એ માસર પામે આવવા નિશાળ તરફ વળ્યાં.

માસર આગળ નોટ ઊડીને માટી બોટાયાં “ દવે માટી ઠાકરાને વાંધો નહિ આવે. દવે નોટ થઈ પછી શું વાંધા ? નોટ કાંઈ જાણી જ

ભગાશે ? કેમ ભાસ્તર સાંજ, શું કહો. હો ? પાંચ રૂપિયા ખુલા દેતા તેને બદલે નોટ કરાવી લીધી ઈ દીક ને ?”

“રૂપિયા આપીને નોટ લીધી એ દીક તો નહિ, માણ.” ભાસ્તર બોલ્યા.

“દીક નહિ ?” ડોશી ચમક્યાં.

“આજ તો, માણ, સૌ નોટના રૂપિયા કરાવે છે. આ અંગ્રેજો જર્મનો સામે લડાઈમાં પડ્યા છે તે કોણ મળે એનું શું પરિણામ આવે ! અંગ્રેજો રહ્યા કે ન રહ્યા, રૂપિયામાં થોડી ઘણી ચાંદી તો ખરી, ચાંદી કો'કે દિ' કામ આવે, નોટ તો આખર કામળિયો ને ?”

“હે ? ત'થ નોટ ઈ પૈસા ન કેવાય ?”

“લડાઈના વખતમાં કાંઈ કહેવાય નહિ.” ભાસ્તર બોલ્યા.

ડોશીની આંખો એ સાંભળીને ફાટી રહી એમના હાથ દોડ્યા પડી ગયા અને હાથમાંથી નોટ સરીને નીચે પડી ગઈ. છાકરાએ એ ઉપાડી લીધી અને

કહ્યું, “માડો, આપણી નોટ.” પણ માડોએ એ સાંભળ્યું નહિ.

તે દિવસથી ડોશી ગાંડાં બની ગયાં એ જીવે છે પણ મર્યાં જેવાં. હાલે ચાલે, કચાદેય કાઢીક ખાવાનું આપે તો ખાય પણ ખરાં, આંખ-કાન-જીભ આમ જીઓ તો સાગન સારાં લાગે, પણ મળે કાંઈ જોતાં ન હોય એમ જીએ અને મળે કાંઈ સાંભળતાં ન હોય તેમ બેસી રહે. મેડે બાગે તો મૂંગાં રહે પણ બોલે ચારે ન સમજાય તેવું જ બોલે. ડોશી મરે કે જીવે એનો તો હરખ-શોક શું હોય પણ છાકરા ડોશીની દશા જોઈને બાધા જેવો થઈ ગયો છે અને સૌને લાગે છે કે ડોશીને એ અવસ્થામાં એ જડ દિવસ જોશે તો એ પણ કયાંક એના જેવો થઈ જશે-એની સૌને ચિંતા છે. ડોશીને સાગન કરવા ડોશીના હાથમાં રોકડા રૂપિયા મૂકી નેવા, ખીલું તો શું થાય, પણ એને સાડું થતું જ નથી.

ખિચારાં ડોશીમા !”

મારી વાત પૂરી થયા પછી એકદમ શાંતિ જવાઈ રહી અને ઘણી વાર સુધી કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ.

અંજનીગીત ————— બાંધ ચ જો ————— જ દિ લ

વીજ દહિ જે દિ' ખેતરને,

બુદ્ધિ બાળે કાંઈ હૃદયને,

તે દિન એ વીજ, એ બુદ્ધિના

બાંધ ચ જો ચમકાર.

ચંદ્ર ન આકર્ષે જલધિને,

નયનો દેખે નીચ ભીતને,

ચંદ્ર અને નયનોના તે દિ'

બાંધ ચ જો પરજીવ.

ચંત્ર મદિ ભરખે દુષ્ટાને,

અંતર ધિક્કારે ચુષ્ટાને,

તે દિન ચંત્ર અને ઉરના ચહુ

બાંધ ચ જો યગકાર.

હિટલરની ઓરિદ્યન ચલાઈ

અને

શુશ્રિગના બે ભયાનક કલાકો

શ્રી. સતીશ દ. કાલેલકર

ખી. એ. (એનર્સ) ઓક્સફર્ડ

આ નવું યુરોપીય યુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાં, હિટલરનાં આક્રમણોમાં એની ઓરિદ્યના ઉપરની ચલાઈ એ યુરોપના રાજકારણમાં એક મહત્વની અને આશ્ચર્યકારક બનાવ ગણવામાં આવે છે. એ આક્રમણ વખતે, જેના શબ્દ ઉપર અને જેના નિર્ણય ઉપર આખા ઓરિદ્યનાં અને કદાચ આખા યુરોપનું ભાગી લટકી રહ્યું હતું તે, ઓરિદ્યન એન્સેલર શુશ્રિગને એ છેલ્લા કોટાકીના કલાકોમાં કેવા અનુભવો થયા હશે, શું શું થઈનાઓ થઈ હશે, એ પૂરેપૂરી રીતે નજીકનું તે જાણે અશક્ય છે પણ અનેક સુધાકાંતો, લખાણો, કાગળપત્રો ઇ.ગાંધી મંથન કરીને કાઢેલો આ લેખ પાસ પાછળની અનેક લેખી ઘટનાઓ ઉપર, ભલે મને એટલો આશિ, પણ પ્રકાશ નરે પાડે છે.

* * *
“હાઈલ શુશ્રિગ! કુર્ટ શુશ્રિગની જે!!” ન્હાં ત્યો એક સાદે વિજયનાદ પોકારાતા હતા. વિધેના ચહેરના ફેરફાર રસ્તા ઉપર છાતી ઉપર ફાટરેક ફેરના બિલ્લા, અને ભુજ ઉપર શીતો લગાવીને, સિસ્તખાંધ લુવાનિયાઓની હરોળો ફૂંચ કરી રહી હતી. શુશ્રિગના મકાન ઉપર પહેરો ભરનારા કાળા પોશાકમાં સ્વ-જ ધયેલા ફેટલાક એફિસરો અહીં-તહીં નળેરે પડતા હતા. એ આત્મધારક લડવંયાઓ બધી ઘટનાઓ નિદાણી ગયા હતા અને એક ક્ષણમાં પાંચ દળર વિજાસુ લાપલકા ખસ કરી દઈને, હિટલરની ઓરિદ્યના ઉપરની “વિજયી” ચલાઈને એક પ્રચંડ જંગમાં ફેરવી નાખવાની એમનામાં તાકાત હતી.

આખું વાતાવરણ જાણે હમણાં આઠ ફાટી પડેલો એમ તરૂં તરૂં થઈ રહ્યું હતું જર્મન-પ્રવાસ-એન્સેલરીની સામે, દાઘમાં અગ્નિકંધી અંકિત મગજો લઈને, પોલીસોથી ધેરાધેડુ એક નાત્સી લોકોનું ટાળું મકમલપણે પણ રાંત બેળું હતું. એક અક્ષર પણ બોલ્યા વગર, કોઈ પણ જાતના ત્યાંથી ખસતા મારેના દુકમો માન્ય ન કરવાની એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય એમ ચોખ્ખું દેખાતું હતું. આસપાસની બારીઓમાંથી અને આલુજાલુના ગરનાઓમાંથી, ન્હાંથી પણ ‘તમાશો’ નોઈ શકાય એમ હતું ત્યાંથી, વિગેલાનાં ટોળાંઓ, કૌઠાઓથી જગતનાં બીજાં ટોળાંઓ કરતાં આત્યાં છે નેમ, ખાસ રસ કે પરવા વગર ‘મમત’ જોનાં બેઠાં હતાં. એ યુગ-વારનો દિવસ હતો, તારીખ હતી ૧૯૩૮ની સાબની અગિયારમી માર્ચ, અને ઇડિયાળમાં સંજના ૭ વાગ્યા હતા.

જમ્ જ કલાક પછી એ જ રસ્તાઓ ઉપરથી વિગેલાનાં જ ટોળાંઓ આમથી તેમ ફૂંચ કરતાં વિજયનાદ પોકારતાં હતા “હાઈલ હિટલર! હિટલરની જે!!” જાણે કોઈ જાદુઈ રીતે બધાની ભુજઓ ઉપર સ્વચ્છિકંધી અંકિત શીતો નજરે પડતી હતી; અને ટોળાંમાંનાં ગોકેડા લોકો તે એવાં દનાં કે જે જમ્ જ કલાક પહેલાં “કુર્ટની જે” પોકારતાં હતાં!

આધુનિક યુરોપમાં બનેલા અનેક ફેરફારોમાં, આ સૌથી વધુ આશ્ચર્યકારક ફેરફારનું સાંચોપાંચ જાન મેળવવા માટે, એ આખી ઘટના પાછળની ફેરફાર વાકિત તરફ વળતું આવવું જ છે. અને એ બાકિ તે

ડો. કુટ' શુશ્રિગ. ચુરત પુરાણમતવાદના વાતાવરણમાં કેળવાયેલા એ પુરુષે એની રાજકીય કારકિર્દી વિઘાટેલીના મંદિરના અધિપતિ તરીકે-કેળવણીના મંત્રી તરીકે શરૂ કરી. રાજકારણના જરા પણ અનુભવ વગરના એ વિવાધિકારીને ઓરિયન એન્સેલર ડો. કોલ્સનું ખૂન થતાં, એકાગ્રિકે યુરોપના રાજકીય મંડપમાં પ્રવેશ કરવો પડ્યો હતો.

ઓરિયનાના એન્સેલર તરીકે કામ શરૂ કરતાં જ શુશ્રિગની રજેરગમાં પેટેથી એની આસિપતો તરત જ તરી આવી. રસ્તા ઉપરના સર્વસાધારણ માણસના અત્યંત પ્રત્યે એને જાણે તિરસ્કાર હતો. એનાં બાપણો સુંદર હતાં, પણ એ સર્વસાધારણ જનતાની ત્રાહકશક્તિથી કયાંયે જાયે જાણ ન કરતાં. મળથી જ એ ખૂબ શંકાશીલ હતો, અને લોકો જોડે નિકટનો પરિચય કરવો એ એને મારે અસહ્ય હતું. એના પોતાના મંત્રીઓને (મિનિસ્ટર) એમના રિપોર્ટો દર વખતે પત્ર લખીને કરવા પડતા; અને અત્યંત જરૂરિયાત હોય ત્યારે જ એ મંત્રીઓને પ્રત્યક્ષ મુલાકાત આપેતા. ઓરિયનાને જો લોકો કદાચ ખચાવી શક્યા હોત એવા નેતાઓ કેટલીયે વાર સુંદર સુંદર યોગ્યાઓ લઈને એને મળવા ગયા હતા. પણ એમાંના એકે એક જાણે હારી જઈ ને એ ગૃહ વ્યક્તિ આગળથી પાછા આવતું પડતું હતું. કારણ શુશ્રિગ કોઈ પણ જાતની સલાહ કાને ધરવાની ચોખ્ખી ના પાડતો.

એન્સેલર ઉપર સલાહ લાદી શકે એવી શક્તિ ધરાવનાર એક જ વ્યક્તિ આ વખતે ઓરિયનામાં હતી, અને તે પ્રિન્સ સ્ટારહેન્ડએર્ગ. જળરામાં જન્મેલા ઇંગ્લિંધો અને તદ્દન ચારિત્ર્યબદ્ધ એવી કીર્તિવાળા આ પ્રિન્સે એક હાઈમગ્નેટર (રાષ્ટ્રસૂક) નામની સેના ઓરિયનામાં જમાવી હતી. જર્મન આક્રમણનો પ્રતિકાર કરી શકે એવી શક્તિ કોઈ સેના જો ધરાવતી હોય તો તે આ સેના હતી. પ્રિન્સ સ્ટારહેન્ડએર્ગની લોકપ્રિયતા પહેલેથી જ શુશ્રિગની આંખમાં સાલતી હતી, એટલે સત્તા મળતાં જ એણે એનું નિર્દેશ કરવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. આખરે

જ્યારે શુશ્રિગે “રાત્રના દિન ખાતર” હાઈમગ્નેટર જાંધારજી તોડીને સેનાને વિખેરી નાખવામાં સફળતા મેળવી ત્યારે કેળવાયેલા, તાલીમ પામેલા, અને ચિત્તમાં જીજ્ઞાસા હબરો લોકો કામધંધા વગરના થઈ ને, ખૂબ સહેલાઈથી, નાત્સી-પંથના હાથમાં પડ્યા.

મજૂરો જોડે કામ પાડવામાં પણ શુશ્રિગે એ જ સંકુચિત દષ્ટિ-વાપરી. કોલ્ડ્સ-શુશ્રિગના રાત્રનો મજૂરો તિરસ્કાર કરતા એ વાત સાચી, પણ એથી વે વધુ હાહ્યજો તિરસ્કાર એ લોકોને હતો નાત્સી-પંથનો. સત્તરસો ને સાઠવાર મજૂરોના નેતાઓ એન્સેલરને સમજાવવા આવ્યા કે રાષ્ટ્રના રક્ષણ ખાતર મજૂરોનું એકીકરણ કરો-એમનું બંધારણ કરો. પણ “એ હીન મજૂર લોકો”ની સાથે કોઈ પણ જાતની લેવાઈવા પોતે કરવાની શુશ્રિગની ધ્વજા ન હતી, અને બીજા કોઈને એ કામ સોંપવાની એની હિંમત ન હતી; કારણ એને બીક હતી કે રજોને મજૂરવર્ગના નેતાઓ વધારે પડતા સત્તાધારી થઈ જાય.

આ અરસામાં ઓરિયનાની જનતાનો મોટો ભાગ ન માની શકાય એટલો બધો નામદં અને રાજકીય દષ્ટિએ આળસુ બની ગયો હતો. લોકો ત્રણ લાખમાં વહેંચાઈ ગયા હતા—ખૂબ ખંતીલા, માથાના દરેલા ઓરિયન દેરાજકોતોના એક વર્ગ; એટલા જ ખંતીલા નાત્સી-પંથીઓનો બીજો વર્ગ. પણ આ બન્ને વર્ગો બહુ જ નાના હતા. મોટામાં મોટા વર્ગ તે ‘બધા લોકો’નો : આ લોકોના મુખ્ય ધંધો કૌશીઠાઉસોમાં એસીને તકાકા મારવાનો, વિલાસો કરવાનો, અને કોઈ પણ જાતની કામગીરી વગર, ફક્ત તરવ તરીકે એક દિવસે રાષ્ટ્રભક્તિની ફિલ્મસૂરી, તો બીજે દિવસે નાત્સી ફિલ્મસૂરી માનવ રાખવાનો. આ બંધો પરિસ્થિતિનું પરિણામ એ આવ્યું કે જ્યારે જર્મન ગીધો ઓરિયના ઉપર ચઢી આવ્યા ત્યારે આધાર રાખી શકાય એવી કોઈ પણ બળવાન સેના કે વર્ગ શુશ્રિગ પાસે રહ્યા ન હતાં.

૧૯૩૮ના જન્યુઆરીમાં બર્લિનમાંના ફેચ એવઓ ફેરલાપોન્સેને ખબર મળ્યા કે નિયેલામાં નાત્સી એજન્ટોની સંખ્યા બમણી કરવામાં આવી છે, અને દેખીતી રીતે આક્રમણની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. ફેચ

એકથીએ તરત જ જર્મન પરરાષ્ટ્રવાતાના મંત્રીની મુલાકાત લઈને પૂછા કરી કે હિટલરની ઓરિદ્ધતા વિશે કંઈ 'યોજના' એ છે કે કેમ? એને કહેવામાં આવ્યું કે " ઓરિદ્ધતા અને જર્મનીના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો સુધરે " એ હેતુથી કરવામાં આવેલા છેલ્લા કરારની એકે એક કલમનું હિટલર અક્ષરશઃ પાલન કરશે. એ કરાર મુસોલિનીના ખાસ આગ્રહથી કરવામાં આવેલો અને "મુસોલિનીને, અને તે કેમ કરીને દુખવીએ?" જર્મન મંત્રીએ જવાબ આપ્યો. ફ્રેંચ એકથી પાછો ફર્યો. થોડા જ દિવસમાં એને કાને વાત આવી કે હિટલરે પોતાની અંગત મંડળી આગળ ત્રાડ પાડીને ઘેપણા કરી હતી, "મારે શલિયનું માથું ભેંસીએ છે" અને થોડા જ દિવસમાં. ફ્રેંચ એકથીએ એમ પણ સાંભળ્યું કે હિટલરના ધારવા પ્રમાણે મુસોલિની તે દિવસોમાં બ્રિટિશ સરકાર નોડેના ગ્રંથમાં એટલો બધો ફસાયો હતો કે જર્મની ઓરિદ્ધતાને ઓરિદ્ધાં કરે તો તેની સામે ધવાળી એને શક્યના જ ન હતી. (એ દિવસોમાં મુસોલિનીનું રૅપેનિશ પરાક્રમ અને બ્રિટિશ બોલો દુષ્કાંડવાનું કામ પુરજોસમાં હતું.)

હિટલરે તરત જ પોતાના વિધેનાના એકથી ફુન પાપેને બધી તૈયારીએ કડપથી કરવાને હુકમ મોકલ્યો. રાજખટપટમાં ફુન પાપેને આંદ્રી રોકે એવો બીનો સુસદ્દી આખા યુરોપમાં આજે મળવો સુરકેલ છે. ઓરિદ્ધતાનાં સરકારી ખાતાઓમાં, વર્તમાનપત્રની દુનિયાના, અને સુખ્ય મુખ્ય રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગધંધાઓમાં મહત્વનાં અને આગળ પડતા એકે એક માણસોને એક પાત્રી એક જર્મન એંબસીમાં નોતરવામાં આવ્યા. સુંદર મિટાનો અને જાંબી ખતની મહિરથી એ લોકોનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું, અને સહેજ વાતમાં ને વાતમાં એ લોકોની શુનિષ પ્રત્યેની સ્વામીકિતિ કેટલીક પ્રગળ છે એની જાનની કરવામાં આવી. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન ફુન પાપેનની મદદમાં બીમી હતી વિધેવાની જર્મન પ્રવાસ-એજન્સી. વિધેવાના નાતોઓનું આ મળવા કરવાનું એક કેંદ્ર બન્યું. અહીં જ ' સપ્ટેમ્બર'

(committee of seven) જર્મની અને ઓરિદ્ધતાના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો સુધરે એ હેતુથી સ્થાપવામાં આવેલું એ ખરી રીતે તો આગામી આઠમાસની કાર્યકારી સમિતિ જ હતી. હિટલરના જમણા હાથ સમા રૅપોર્ટર હેસ તરફથી આ સમિતિને " કાન્તિ " માટે એક ઝીણવટથી ઘડાયેલી યોજના મોકલવામાં આવી હતી. આ " કાન્તિ " એક અમુક દિવસે થશે, અને એ યતાં જ જર્મની ઓરિદ્ધતા ઉપર આઠમાસ કરશે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

પણ એટલામાં તો બર્લિનમાં બધા સેનાનાયકો હડતાલ પાડીને બેઠા. એમણે હિટલરને કેટલીયે વાર કહ્યું હતું કે આ ખતનું પગલું લેવું એટલે સુદને આમંત્રણ આપવા જેવું છે; અને સુદ માટે જર્મની તૈયાર છે એમ તો માની શકાય એમ હતું જ નહિ. હિટલરે આ બધું સાંભળી લીધું અને ઈથી ફેકુ-આરીની સવારે એણે એક ધમકા કર્યો. એક ફત્વો કાઢીને સૈન્યની અંદરના એકે એક પુરાણ-મતવાદી અધિકારીઓને એણે નિશ્ચત કર્યો. રૅપેનના સુદમાં જર્મન મનવાર " ટ્રાઈસાહે " ઉપર બૅંચ પડતાં જ ત્યારે હિટલરે આખા રૅપેનભરમાં જર્મન સેના મોકલી આપવાની ધમકી આપી હતી, ત્યારે એક સામટા રાજીનામું આપવાની ધમકી આપનારા બધા જ સેનાનાયકો આ ફતવાથી નિરાશ્ચય છુવન જાળતા થઈ ગયા, અને જમરે મહત્વાકાંક્ષી જનરલ ફુન રાઈ શેનાઉ હવે હિટલરનો સેનાપતિ બન્યો.

હિટલરના માર્ગમાં હવે એકેય વિધન તો રહ્યું નહિ, પણ એમ ને એમ કંઈ પણ બહાના વગર ઓરિદ્ધતા ઉપર ચઢી જવાય એમ પણ ન હતું.

ફુન પાપેને ચેન્સેલર શુનિગને મળવા માટે મોકલવામાં આવ્યો અને એને કહેવામાં આવ્યું કે હિટલર પોતાના બર્કટસગાડેનના મહેલમાં એને મળવા માગે છે, ચેન્સેલર શુનિગને એમ પણ કહેવામાં આવ્યું કે બર્લિન અને વિધેવાની સરકારો વચ્ચેના મતભેદો દૂર થાય અને અસતોપનાં કારણોનો સારો નિકાલ આવે એવી હિટલરની ઇચ્છા છે; અને બાર્બ-બાર્બ નોડે વાલો કરે એમ એ કરવા પ્રયત્ન છે.

પણ શુશ્રિગ મુશ્કેલીઓ, એણે જવાની ચોખ્ખી ના પાડી. “સમર્થિતમંડળ”ની ઓફિસ ઉપર પોલીસે પાડેલા દરોડામાંથી ઓસ્ટ્રિયા ઉપરના આક્રમણની આખી ચોળનાની એને કચારની ત્રાણ થયેલી. એણે સાફ સાફ કહ્યું કે આવી પરિસ્થિતિમાં દયા સિવાય ખીંચ કંઈ અપેક્ષા થઈ શકે ?

આ પાસો સવળો ન પડ્યો, એટલે. ઇટાલીને વખતે કામ લેવા માટે ખાસ તૈયાર રાખેલા માણસને કુન પાપેને બોલાવ્યો. આ માણસ તે બીએ કેઈ નદિ પણ ચેન્સેલર શુશ્રિગને પરરાધ્વખાતાને ‘વિશ્વાસુ’ મંત્રી અને અંગતનો મિત્ર ડૉ. શુષ્ટા ષ્મિટ શુશ્રિગને સ્વપ્ને ય ખ્યાલ ન હતો કે આ જ માણસ આગળ જતાં બુટસ નીચકવાનો હતો. ડૉ. ષ્મિટ અત્યંત અભિમાની અને મહત્વાકાંક્ષી હતા. પાપેને એના ઘોઘાખંધ વખાણ કર્યા અને તે જર્મનીને એ સાદાખ આપે તો એને રાજકારણમાં સુદર કારકિર્દી આપવાનું વચન આપ્યું. અનેક વાર શુશ્રિગના સલાહકારોએ એને ષ્મિટની વિરુદ્ધ ચેતવ્યો હતો. મુસોલિનીએ પોતે શુશ્રિગને ચેતવણી મોકલી હતી કે “તારો જમણો હાથ જ તારી પીઠમાં કટાર ભેંટી દેશે, માટે સલાહજો.” પણ ચેન્સેલરે તો પોતાના “જૂના અને વિશ્વાસુ શાળામિત્ર”ની વિરુદ્ધ કહેવામાં આવતી એક વાતમાં વિશ્વાસ ન મૂક્યો. રાજ રાજ એ “વિશ્વાસુ મિત્ર” શુશ્રિગને સમજાવ્યા જ કરતો કે એણે બર્ફેસગાડેન હિટલરની મુલાકાતે જવું જ જોઈએ. હિટલર તો આપણું મિત્ર છે, એ તો બેઠો એમ ગમરાય છે કે શુશ્રિગના હાથમાં “સપ્તર્ષિ-મંડળ”માંથી પદ્માયેસો દગાપાછો પુરાવો આપી દુનિયાને જર્મનીની વિરુદ્ધ વાળી દેશે. આપણે તો ખૂબ મજબૂત પરિસ્થિતિમાં છીએ; અને શુશ્રિગે એક વાર જઈ આવીને કાયમ માટે ને કેઈ તકરાર ફરિયાદ હોય તેનો નિકાલ લાવવો જોઈએ.

આખરે શુશ્રિગે રામ ટેલિફોન કરીને મુસોલિનીની સલાહ માગી. “મારા પરમ મિત્ર મિત્ર,” મુસોલિનીએ જવાબ આપી, “તારી નિર્ણય કરવાની શક્તિમાં અને મોએ સો ટકા પ્રહા છે. તને જેમ ઠીક લાગે

એમ તું કર.” શુશ્રિગ આજખી ગયો કે એનો અર્થ એમ જ છે કે “મુસોલિનીને કાંઈ પડી નથી.” આ દરમિયાન બર્લિન તરફથી દગાખ વધતું જ જતું હતું. ઓસ્ટ્રિયા અને જર્મનીની સરહદ ઉપર જર્મન સૈન્ય એકઠું થતું હતું. શુશ્રિગને થયું કે કદાચ કેઈ કચર કે મુદેદ કરવામાં આવે તો મધ્ય યુરોપમાં જાતની જેમ એકાએક પ્રગટ થયેલા આ બચતું નિવારણ કાળ ૧૧મી ફેબ્રુઆરીની સાંજે આખરે અવતરે છૂપી રીતે શુશ્રિગ બર્ફેસગાડેન તરફ સવાના થયો. સથવારામાં એનો “વિશ્વાસુ મિત્ર” ષ્મિટ, જર્મન એલચી કુન પાપેન અને એક લુવાન સેક્રેટરી એટલા જ લોકો હતા.

ખીંચ જ સવારે એણે હિટલરના મહેલમાં એના અભ્યાસગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્વાગતનો એક લખ પણ ઉચ્ચાર્યા વગર હિટલરે ત્રાક પાડીને શાળોનો વરસાદ શરૂ કર્યો: “બેશરમ જેસુઈટ !..... પેનેટાના (જેને ઓસ્ટ્રિયન ચેન્સેલર ડૉ. કેઈલ્સ ખૂન માટે દેહાંતકની શિક્ષા થયેલી) ખૂની!..... તારું હેટ્થું પતું રમવાનો તારો વખત અહીં લાગ્યો છે !.....” શુશ્રિગ બિચારો છન સામે જોઈ રહ્યો. “એ બચાનક એ કલાકમાં ક્યા એક જ વાર હિટલરે એકાદ કાણ માટે શાળોનો વરસાદ બંધ કર્યો હશે” શુશ્રિગે પાછળથી એક મુલાકાતમાં કહેવું. સિગારેટ પીવાની ટેવવાળા એ ઓસ્ટ્રિયન ચેન્સેલરે કાંઈ ન મુશ્કતાં પોતાની સિગારેટની લાખડી ઉઘાડી. “ખીંચી પીવાની અહીં સખત મનાઈ છે” હિટલર તારૂકયો.

એકાએક હિટલરે એક બટન દગાવ્યું. તરત જ સેનાપતિ રાઈશનાઉ, સેનાપતિ કાઈટેલ અને વર્તમાન પત્રની દુનિયાનો મુખ્ય ડૉ. હીટ્લર અંદર આવ્યા. “આ ઓસ્ટ્રિયાના ચેન્સેલર સાહેબ પધાર્યા છે” હિટલરે કટાક્ષથી કહ્યું. “એમને જગ્યા કહો કે આપણી માગણીઓનો અસ્વીકાર થાય તો શું શું કરવા માટે આપણી તૈયારીઓ છે.”

સેનાપતિઓએ તરત જ આંકડાઓ આપ્યા. બે લાખ માણસો અને આસો વિમાનો સરહદ આજ-મવા તૈયાર થઈને બેઠાં છે. ”

હિટલરે અગિયાર કલાકોવાળા કારનામાનો એક મસદો શુશ્રિગ આગળ ધરીને એના હિપર તરફોતરત સહો કરવા હુમ્મ કર્યો આ કારનામું એટલે, સરવાળે આપુ બોન્ડિયા નાત્સી રાજ નીચે આવે એ જતનું હતું કારનામું આગળ ધરીને વળી હિટલરે પચ પાઠીને અને ગાળોનો વગસાદ વગસાવીને પોતાનું ગદ્ વચ્ચે શુશ્રિગને દેખાડ્યું “વિશ્વાસુ મિત્ર” ખિટ્ટે એ કારનામી ધણી ખરી શરતો સ્વીકારી લેવાની સવાહ આપી એન્સેલર શુશ્રિગે આખરે કંચુ કે આગ્રમથી નચુ શરતો એ સ્વીકારી શકે એમ છે-વિશેવાના નાત્સી નેતા સેગર્નકવાર્ટની ગૃહમંત્રી તમેન્ની નિમ્મ-ભાક કરવાની, બધા રાજકીય કેદીઓને મિનશર્ત છોડી મૂકવાની, અને ‘ફાઈરનેડ ફંટ’ પાર્ટીમાં નાત્સીઓને દાખલ કરવાની બોન્ડિયાના પ્રેસિડેન્ટ મિન્કવાસને ગળીને વિચાર-મ નચુ કર્યા વગર એથી વધારે શરતો સ્વીકારવાની શુશ્રિગે ના પાડી વળી એક સ્લાક હિટલરે ગર્જના કરી ને “હાલ તુરત મારે” તમારી વાત સંખૂલ ગયું છું એમ કહી, ફરી એક વાર બુદ્ધની ને મારાઈની ધમકી આપી અગ્રવાસનુદમથી પ્રયાણ કર્યું

રવિનાગની વહેલી સવારે, રૂઝુઆનીની ૧૩મી તારીખે શુશ્રિગ વિશેષ પાઠો પહેલ્યે ભોહીનો ઝગ પછુ ચરીરગા ન ગ્લો હોય એવું એનું મોહ ફિક્કુ પડી ગયું હતું એના પગમાં ગળે નાણું ન રહ્યું હોય એમ એ આવતો હતો એક ગતમા એને જલ્દત આવી ગયું હતું

એણે સ્વીકારેલી શરતોની વાત વિશેષમાં જોન ફૂટે એમ ફરી શુશ્રિગે પોતાના દેશને વેચી તો નથી માર્યો ને, એમ સૌને રાક્ષ પેકી પ્રેસિડેન્ટ મિન્કવાસે એને સવાહ આપી કે હિટલરના આ પાલરી અને નીચ પ્રવલ્ન વિષેનો આખો હેવાય શુશ્રિગે પ્રસિદ્ધ કરવો એટલું કરવામાં આવે તો હુનિયા આખીની સલાનુગતિ મળશે અને નાસિસ્ટીમાં જનતા જરૂર પાળવાની છે એ અટનો પ્રેસિડેન્ટ મિન્કવાસને વિશ્વાસ હતો એની હમોમની ગીત મુજબ શુશ્રિગે તેમ કરવાની ના પાડી “મારે નિચા કરવાની જરૂર છે

કેમકે મતો જરૂર મોઢી કાઢીશ” એમ કહીને એણે પોતાને પોતાની આફિસમાં પૂરી લીધી

“ફાઈરનેડ ફંટ”ના વિશ્વાસુ અને સ્વામીકાકત નેતાઓ પોતાના અમલોની આ મૌનથી બહુ મૂઝવણમાં પડી ગયા, એમાંના કેટલાકોએ પાછળથી જણાવ્યું, “જે ફક્ત એણે પુર્યે હલ્યે અને પ્રમાણિક પલે અપને બધી વાત ટરી હોત તો અમે જનર-જલ્ત સમકન બતાડી અમારી શક્તિની હુનિયાને ખાતરી આપત, ને એમ થાત તો ઇતિહાસનું પાનું કોઈ જુદી જ રીતે લખાત”

પછુ આમ છતાં જ ન્યારે વાત બહાર પડી મર્ડ કે હિટલરે આખરી ખગીતો આપ્યો છે ત્યારે આપુ ગમ્મ પગબર મર્ડ ગયું વગર યોગદા અનક ગાઢીર સરસો અને દેખાવો ત્યા ત્યા થવા લાગ્યા શુશ્રિગને જરા દિસત આવી કે સામે વા કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે વિશેવાના મેયર જિમ્મને (ડો ગિમ્મ નહિ) એને પ્રેસિડેન્ટ આપુ મનુજોના પ્રતિનિધિ એનું એક મડળ મેયર આગળ ગયું અને એમશે કનું કે ગમ્મ મારે જરૂર પડે તો પ્રાણ પામરવા અમે તૈયાર છીએ આખો દેસ ગળે સગમી કોંચો કહેવાર છે કે આવી ઉત્તજવગ દેશગકિત બોન્ડિયાન જનતાએ પહેલા ટ્કો બતાવી ન હતી

બર્ડેસમડિનની યુવાકાતની વાત સાલગીને આ બાણ મુસોબિની સારી પેડે અખગથો હતો “એ આપણે બોન્ડિયા બોઈ જેસયુ તો આપણને જગત-યુદ્ધમાં દાર્પા જેટલું નુકસાન થશે” એમ એના સલાહકારોએ મુસોબિનીને કથાગનું વ વ્હી દીધું હતું ફેડુઆગીની રરમીએ રોમથી સિનોગ સવાતા શુશ્રિગને મળવા આજો, અને મુસોબિનીને નામે એણે વચન આપ્યું કે છેવટની તરી સુધી ઇટલી શુશ્રિગને મન કરશે

તો પડી મે જ અન્વાડિયા પડી મુસોબિનીએ પોતાનું વચન ગા મારે તોડ્યું? એનો જવાબ એ છે કે એ જગિયાન નિટવર એને ‘હલરખર-’નું વચન આપેતું કે બોન્ડિયાને મળવા પાનવાત મળવામાં નહિ આવે અને જર્મનીમાં તો દાખલ ની દેવામાં નહિ જ રહાવે, અને બોન્ડિયાન સરકાર નામ્મી થાય

તો ય ઓરિફિયનું સ્વાતંત્ર્ય તો કાયમ જ રાખવામાં આવશે. આ વચન અપાયોની વાત તો હવે સૌ જાણે છે. એને સિદ્ધ કરવા જવાની જરૂર નથી.

શુશ્રિક ખિચારે રોમ તરફથી મળેલા વચન ઉપર ભરોસો રાખી તૈયારીઓમાં પડ્યો. એણે પાર્લામેન્ટની સભા બોલાવી. ૨૪ ફેબ્રુઆરીની સાંજે ઓરિફિયન પાર્લામેન્ટનું સભાગૃહ દેશના પ્રસિદ્ધ લોકાચી લગાઈ ગયું હતું. તે દિવસે તો કોઈ પ્રેરણા ચામેલા પુરુષની જેમ શુશ્રિકે સભાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો-એ કોઈ થીએ જ શુશ્રિક જાણે ન હોય! એની આંખોમાં એક ભાતનું તેજ હતું. એના અવાજમાં કોઈ દૈવી નાદ હતો, અને એ દિવસે એણે કરેલું બાપણુ એ પુરોષના આધુનિક રાજકારણમાં એક અનૂતપૂર્વ વ્યાખ્યાન ગણવામાં આવે છે. અને જ્યારે એણે પોતાના બાપણુને અંત “આમરણાંત આપણે ચેત અને રક્ત, રક્ત અને ચેત ધળ નીચે રહેયું” એ વાક્ય સાથે કર્યો ત્યારે પ્રચંડ નિનાદ સાથે આખો મેદાની ઊભી થઈ ગઈ હતી. એનું પ્રમાણિક વક્તવ્ય, અને હિટલર ઉપરના એના તીખા કટાક્ષમય ઉદ્ગારો આખા દેશમાં એક જ રાત્રીમાં જવાળા ફેરવવા બસ હતા. વિજયની ખાતરી થતાં અને આત્મવિશ્વાસ આવતાં શુશ્રિકે ઘોષણા કરી કે નવમી માર્ચને દિવસે એક પ્રચંડ મતદર્શન (Plebiscite) આખા રાજ્યમાં કરવામાં આવશે. એ દિવસે ઓરિફિયાએ કાં તો એને સાથ આપવાનું કે એની વિરુદ્ધ થવાનું નક્કી કરવાનું રહેશે. આ ઘોષણા થતાં જ આખી મેદાની “હાઈલ શુશ્રિક! હાઈલ ઓરિફિયા!!”ના વિજયનાદ કરીને સભાગૃહ ડોલાતી મૂક્યું.

પણ શુશ્રિકે એક મોટી ભૂલ કરી-તે હિટલરનું પોતાનું અપમાન કરવાની નળી રાજકીય દષ્ટિએ ગતદર્શન હિટલર માટે ગમે એટલું અનિચ્છનીય હોય તોપણ શુશ્રિકે પોતાના રાજ્યની નગજાઈઓ ખ્યાલમાં લીધી ન હતી. પોતાના હાથ નીચેના અધિકારીઓને એણે કદી કાર્યારંભ પોતાની જવાબદારી ઉપર કરના દીધો જ ન હતો, અને હવે એ અધિકારીઓને શું કરવું તેની ખબર ન હતી. મથાક સળગી રહી હતી પણ

એના કેમ ઉપયોગ કરવો એ કોઈને ખબર ન હતી

એના મૂનિકના મહેલમાં બેઠાં બેઠાં હિટલરે શુશ્રિકનું બાપણુ રેડ્યો ઉપર સાંભળ્યું. એ દિવસે સાંજે જ્યારે હિટલર “મૂનિકના બળવા”ના જન્મ-દિવસ-નિમિત્તે (એ અવશરથી બળવામાં હિટલરનો પણ સાથ હતો; તે વખતે તો એ એક અમલગુ બુવાન હતા) એક ખિચર-હોલમાં હાજરી આપવા ગયો ત્યારે કોપથી એનું મોઢું ચાતું-ચોળ થયેલું હતું. ખિચરના એક ટબલરને ટેબલ ઉપર પછાડતાં પછાડતાં ત્રણ કલાક સુધી એ તાડ્યો. “આખા ઓરિફિયા ઉપર હજ ફેરવવાં પડે તો ય મને દયા નહિ આવે; પણ ગમે તે ઉપાયે શુશ્રિકનું કું નિકંદન કાટવા વગર નહિ રહું.” એણે ધમકી આપી. એ જ રાત્રે બધા સૈન્યાધિકારીઓને બોલાવવામાં આવ્યા. પણ સેનાપતિઓ મંત્રણા કરી રહ્યા હતા ત્યાં રોમથી એક બહુ જ અગત્યનો સંદેશ આવ્યો, મુસોલિનીએ એ સંદેશ દ્વારા હિટલરને વિનંતી કરી હતી કે કોઈ પણ જાતનું ઉતાવળું પગલું ન ભરાયું નેમ્રાં. એટલે તરત જ પગમાં લેવાનો નિર્ણય એ હણ માટે પડતો મુકાયો.

છેલ્લો તાર તો વૂટ્યો શુશ્રિકે મતદર્શન (Plebiscite)ની ઘોષણા કરી ત્યારે, એમાં લગી મુસોલિનીએ વચન આપ્યું કે ઓરિફિયાને એલિયાં ન કરી જવામાં આવે ત્યાં સુધી એ આડે નહિ આવે. હિટલરે ફરી એક વાર સૈન્યાધિકારીઓને મંત્રણા માટે બોલાવ્યા. પરદેશખાતાના મંત્રી રીનેનટ્રોપે ઓરિફિયાના નાત્સી મંત્રીઓને એવી સૂચના મોકલી કે ઓરિફિયામાં ત્યાં ત્યાં મુસોલિની થઈ બેસે એવી બચસ્થા કરવી; એટલે જર્મન સરકારને આક્રમણ માટે એક સરસ બહાનું મળી ગયું.

૧૧મી માર્ચે નાત્સી મંત્રી કેલર વિશેલા આઓ ને હિટલરને નામે એણે ત્રણ મારણીઓ કરી-મતદર્શન મોકૂફ રાખવામાં આવે; શુશ્રિક રાજ્યાનું આપે; અને સોશર્લિસ્ટકાર્ટને એન્સેકર તરીકે નિષુદ્ધ કરવામાં આવે. તિરસ્કાર સાથે શુશ્રિકે

એ માગણીઓનો અસ્વીકાર કર્યો. સુરાધારનામાં જ મશગૂલ રહેનાર અને સાંત સ્વભાવનો પ્રેસિડેન્ટ મિકલાસ પણ આ માગણીઓથી તપી ગયો; એમ ઉપર મુઠ્ઠી પછાડીને જોણું દિટલરના સદિશવાહકને કહ્યું કે “આરિદ્ર્યા લેતાં પહેલાં તમારા જન્મ જન્મ-લીઓને આમારો મદદ ઉપર ચાલવું પડશે.”

એ જ સાંજે પાંચ વાગે જર્મન સરકારના વિગે-જાના પ્રતિનિધિએ આખરી ખરીતો આપ્યો ને કહ્યું કે મંત્રી કેપલરે આપેલી ત્રણ શરતોનો સ્વીકાર આરિદ્ર્યાએ તરતોતરત કરવો જ પડશે. જોણું એમ પણ જણાવ્યું કે આખરી ખરીતાની પ્રત એ જ સાંજે સાડા સાતે એકલે કે અડી કલાકમાં પૂરી થશે. અને એ થતાં જ ને શરતો અમાન્ય ઘડી હશે તો સરકાર ઉપર આવીને ઊભેલા બે લાખ જર્મન સૈનિકો આરિદ્ર્યામાં પ્રવેશ કરશે.

મિનિટો પસાર થવા લાગી. સાંજે છ વાગે રેડિયો ઉપર યોષણા ચર્ચ કે મતદર્શન નહિ લેવામાં આવે; સાત વાગે યોષણા ચર્ચ કે ચેન્સલર શુશિગે રાજ્યપત્ર આપ્યું છે અને આઠ વાગે રેડિયો ઉપર પેકું હુકમને વહેલી નાખે એવું શુશિગનું ઉદ્દેશ્ય કરુણ બાપણ થયું. એ બાપણના કારુણ્યને લીધે થણા લોકો ઝોની સરખામણી બાદસાહ આઠમાં એકવર્ડના રાજ્ય-ત્યાગ વખતના બાપણ સાથે દરે છે. શુશિગે કહ્યું “હું દુનિયા સમક્ષ જાહેર કરું છું..... કે પાશ્વરી બાળ સામે અમારે નમસ્તું આપવું પડે છે..... અમારા સૈન્યને અમે હુકમ આપ્યો છે કે એ લોકો પાછા હડી નવથ અને પ્રતિકાર ન કરે.....પ્રભુ આરિદ્ર્યાને બચાવો.” એ ઉદ્દેશ્ય બે કલાકમાં શું શું બન્યું એ તો ફક્ત છતાંબાવામાં વજૂનો અને પછીથી ચમેલા પત્રવ્યવહાર ઉપરથી જ માત્ર સમજી શકાય એમ છે. ખેડૂતના કુટુંબમાં જન્મેલા પ્રેસિડેન્ટ મિકલાસે પ્રતિકાર કરવાને નિષ્ફળ કરવા શુશિગને પણ પડીને વિનંતી કરી. આરિદ્ર્યાના સૈન્યાધિકારીઓએ જર્મનીતું આક્રમણ ને ને દિશાઓથી આવતું રક્ત્ય હતું ત્યાં ત્યાં ચૂટી દોરેલાં સૈન્યદળ ગોંઠવી દીધાં હતાં. પણ શુશિગ મક્કમ રહ્યો. પ્રતિ-

કરનો અર્થ પહેલાં લોહીની નદીઓ વહેવાવવી અને પછી સ્વાધીન થવું એટલો જ હતો.....અને એ જવાબદારી લઈને લવિત્યની પ્રગ્ન સમક્ષ યુનેયાર તરીકે જિલો રહેવા શુશિગ તૈયાર ન હતો.

શુશિગે સમરત પ્રધાનમંડળ સમક્ષ આખરી વિદાયતું બાપણ આપ્યું એ વખતે બધાની આંખો-માંથી આંસુના પ્રવાહ સાથે જતા હતા. “મારા બાપણનો અને મારો હવે અંત થાય છે.” એટલું બોલી જોણું એ પ્રધાનમંડળની આરડીમાંથી ઝડપથી પ્રયાણ કર્યું. બહાર આવી વાટ જોતી જિભેડી પોતાની મોટરમાં જોણું પ્રવેશ કર્યો, અને બે અંગરક્ષકો તરત જ મોટરની પગથી ઉપર બે બાજુ ઊભા રહી ગયા. એમણે ડ્રાઇવરને હુકમ આપ્યો: “સીધા લઈ જાઓ એરપોર્ટના વિમાની મેદાન ઉપર; જલદી કરો.”

“ના, ના.” શુશિગે તરત જ કહ્યું, “હું આરિદ્ર્યાનો રહેવાસી છું અને મરણ સુધી આ દેશમાં જ રહીશ. મને મારે પેર લઈ જાઓ.” એ વખતે રાતના સત્ર આઠ વાગ્યા હતા.

પછી તો વિગેજા આખામાં ધમાચકડી ચાલી. કાણ જણે ક્યાંથી હાનરે નાત્સીઓનાં ટોળાં બહાર નીકળી પડ્યાં. વેગવાળી મોટરોમાં બેસીને વિગેજાના રસ્તાઓ ઉપર એમણે માઠી પોકારાવી દીધી. બે જ કલાકમાં શુશિગના રાજ્યના બધા સ્વામીમકત અને દેવલકત અધિકારીઓને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. બહારના દેશો સાથેના એકેકેએક માંતનો અવહાર બંધ કરવામાં આવ્યો.

વિગેજાના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર નાત્સીઓએ ઉત્સાહપૂર્વક પ્લગપતાકાઓ સાથે સરખસો કાઢયાં. યોગ જ કલાકો ઉપર એ જ રજાઓ ઉપર શુશિગની ધ્વજો ફરતી હતી. પણ આ કેળાવો કરનારા બહુ લોકો ન હતા. ક્યારેક ચમેડી પ્રગ્ન તો આવી બનીને જોઈ જ રહી હતી. એમણે બાગ લેવાની મૂખાઈ નહોતી કરી.

પણ દિટલરને ખતું “કાપેસર” કરનાનો ગદ્દ જોણ છે. આરિદ્ર્યા ઉપર વિજય મળતાં જ ડૉ. એલબ્રાસને અને એના મુશ્વરખાતાને “ઈનિહાસ-

સિગ્મંડ ફ્રોઇડ

“ચાલદત્ત”

૬ પનોક એલિસ બુવાઈની દુશ્મી તારીખે વિદેહ થયા, સિગ્મંડ ફ્રોઇડ ચેલ્વીચ્કો સાથે જરે વિદેહ થયા અને મહિનાના ગાળામાં એક જ વિદ્યાના બે મહાપડિનો આ પૃથ્વીના લોકો વચ્ચેથી ચાલના થયા

જિન્સીયુટિ એ એક જન્મ સમાજવાદક થળ છે માનસપ્રધકરણ એટલે શુ અને તે કેમ થાય એનું જગતને પ્રથમ જ્ઞાન કરાવનાર આ બે પુરુષોએ જગતને એક મહાન વિજ્ઞાનની ભેટ આપી છે ખાસ કરીને પાલકજીવણીના ક્ષેત્રમાં તો એ વિજ્ઞાન એક અનિવાર્ય વસ્તુ થઈ પડી છે લવિયની પ્રગતિ થવામાં એનો સાચી રીતનો ઉપયોગ આવડે તો જગતમાં આજે દેખાતી અશાંતિ અને હિંસા કાલે દેખાતી બધા થઈ જાય

ફ્રોઇડના મતનો આ દ્રઢી નોંધમાં નિર્દેશવા પશુ મુશ્કેલ છે એની ચર્ચા તો કયાથી જ સભર છે એમણે કહેલી એક વસ્તુ તો બરાબર સમજી લેવા યોગ્ય છે કે પ્રાણીની એક પશુ મિયા મરણ વિના નથી ખતની સદા થયેલી ક્રિયામાં બે બે ગિતતત્ત્વ આવતા કેટલે વાચાનું પરિણામ ક જીવિતા કેટલું જીવ કે અશુભની એ આગાહી છે એને સમજી લઈને જો એને માર્ગ કરી દેવામાં આવે તો એનું શુભતત્ત્વ વિશ્વની જીડે અને અશાંત તત્ત્વ વિલીન પામવા તરફ જાય માનાષેએ, શિક્ષકોએ અને સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિએ આ સમજી લઈ પોતાના બાળકો અને પોતાના મનુષ્યમાં આકાંક્ષા જોડે સુખચાર્ય અવહાર મોકલી લેવો જોઈએ કે જોથી અનિષ્ટની શક્તિ ધમી જાય

જગતને આ કામ કરતા વધુ કંયાબુધારી જોધ જૂતકાળમાં કદાચ ખીજી નહિ મળી હોય

ફ્રોઇડનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૫૬માં મે મહિનાની ૬મી તારીખે મોગરિયામાં ફ્રીડર્ષ નામના ગામમાં થયો હતો ૧૯૩૮ના જૂનની ચોથી તારીખ સુધીના એમના જીવનના લગભગ ૮૦ વર્ષ વિદ્યાના વીણા હતા જે બુદ્ધિ સાથે એમણે પોતાનું અંતર ૮૦-૮૦ વર્ષ સુધી જરી રાખ્યું હતું તે વ્યક્તિને જર્મનીના સમુખત્યાર હેર હિટલર એક દિવસે એક જગત આચકો મારી એ બુદ્ધિમાથી ઉણેડી નાખી કાઢ્યું કે કાઢ્યું કે તેમનો જન્મ થઈ માતાને પો થયો હતો અને હિટલર વહીવટીએને વિકાસનો દર વતિ એ જર્મની આદમી ધૂનને પગે, આસુ જાયકતી આપે પોતાના ઘરને, પોતાના દેશને, પોતાની કર્તવ્યબુમિને છોડી ઈ.નેડ આવી વચ્ચે આ આત ઘાઈ પશુ માણસના હૃદયને તોડી નાખવાને બસ છે એક વર્ષ ઉપર નણ જ મહિના થયા અને ફોઈડે મુકુનો રીડાઈ

ફ્રોઇડ માનસવિશ્લેષણશાસ્ત્રના પ્રણેતાનું મિત્ર પામ્યા, પરંતુ એ તો થયો પાટનગરે અવધાસ, ત્યારે ફ્રોઇડને એવા અવધાસ પ્રત્યે જીવનની શરૂઆતમાં ટુચિ જ નહોતી એમને તો રસ હતો ભૌતિક વિજ્ઞાન ના સંશ્લેષકમાં પશુ એનું ‘ફતેચર’ (નિસર્ગ)- એ પુતરક વાંચ્યું અને એમની ટુચિનું નિશાન બદલ્યું એમણે સરૂઆતમાં તો વનરપતિ અને રસાયણોમાં જ રસ લેવા માડ્યો, પશુ વનરપતિમાંથી જીવશાસ્ત્ર, જીવશાસ્ત્રમાંથી ચેતના અને ચેતનાનું તત્ત્વ અને ક્રમ આગળ ચાલેનો ગયો, અને કેવળે એમણે ચેતનાના દરેક પ્રકાર પાછળ રહેલી રક્ષક નિયમે પાળવાના થતો કરવા માડ્યા પછિણાએ એમણે જગતને મનો વિશ્લેષણનું શાસ્ત્ર આપ્યું

૧૮૭૬થી ૧૮૮૨ સુધી એમણે પ્રથમ પુસ્તક (Brucke) ના હાથ નીચે રીડિંગશાળા-પ્રયોગ

શાળામાં અને પછી મેયનર (Meynert)ના દાય નીચે મસ્તિષ્કરચનાના પ્રયોગોમાં કામ કર્યું. માનસિક દર્દીનાં નિદાન અને ચિકિત્સામાં સંશોધનાત્મક કામ કરવા બદલ તેના નિષ્ણાતની પદવી એમને ૧૮૮૧માં મળી, પણ પદવીને આવશ્યક જ્ઞાન કરતાં તે જ્ઞાનની પરિપક્વતાને પોષક એમણે બીજું ધણું જ્ઞાન દરમિયાનમાં મેળવી લીધું હતું.

આર્થિક કારણોએ એમને આ સંશોધનનું કામ મૂકી માનસિક નમુનાઈઓની ચિકિત્સાનું કામ એક હોસ્પિટલમાં કરવા માંડ્યું. આ કામ કરતાં એક વાર એમને એમના મિત્ર ડોક્ટર હુઅરે એક હિસ્ટરિયાવાળી બાઈ અજાન અવસ્થામાં જે બોલતી હતી તે પરથી હિસ્ટરિયાનું કારણ પાંચે જર્મ તે મુજબ ચિકિત્સા કરવાથી સાજી કરી શકાઈ તેવી વાત કરી. ૧૮૮૪ની સાલની આ વાત છે. ફ્રોઈડ રસપૂર્વક એ અનુભવને સાંભળી રહ્યા. માનસિક દર્દીની એમાં એમને જડ દેખાઈ. એમને યશ કે માનવી-શરીરમાં એક જ માનવી નથી. અંતરતત્ત્વમાં પણ એક બીજે માનવી હોય છે અને ઘણી વાર એક જ શરીરમાં વસના એ અને માનવીઓ એકબેકથી લિલ હોય છે. 'આનો અભ્યાસ કરવો નોઈએ.' ફ્રોઈડને એના અભ્યાસની તરસ લાગી અને બીજે જ વર્ષે હોસ્પિટલમાંથી છૂટા થઈ પેરિસના જાણીતા માનસિક શેગેના ચિકિત્સક ડોક્ટર શરકોટ પાસે અભ્યાસ માટે પહોંચ્યા. ડોક્ટર શરકોટ એમના ઉત્સાહને વેગ આપેા અને ત્યારપછીના વર્ષથી એમણે 'દર્દી ચોક્કસ વવાની રીત' તરીકે જાણીતી થયેલી રીતના કુદ પાયામાં પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. એમનો નિશ્ચય થયો હતો કે આ વિષયમાં ક્રાન્તિકારક પ્રયોગો મારે કરી દેખાડવા છે. એટલે એમણે એ સિવાયની બીજી બાબતોમાંથી ચિત્તને દૂકાવી લીધું. આ માટે એમને મિત્રોના ખૂબ દબકાઓ મળ્યા, પણ એના જવાબમાં એમણે થોડાં વર્ષો પછી માનસોપચારની ઉપયોગી સિદ્ધિઓ ઉપર એક પુસ્તક જ તૈયાર કરીને આપ્યું. એ પુસ્તકમાં ખાસ બાળકોની માનસિક જગતા અને મૂળના ઉપરના પ્રયોગોનું ખાસ વર્ણન હતું. મિત્રોને સંતોષ થયો.

આ પુસ્તક પ્રગટ થયું તે પહેલાં અને પછી પણ એમણે બિમાર માનસોના અભ્યાસ માણુ રાખ્યો હતો. ૧૮૯૩માં એમણે પોતાના જૂના મિત્ર હુઅરેને પેલી હિસ્ટરિયાવાળી બાઈનો કિસ્સો પોતાના 'હિસ્ટરિયાનો અભ્યાસ' એ પુસ્તકમાં નોંધવા સમન્વયો. જાનેએ કેટલોક વખત સાથે કામ કર્યું. પણ હુઅરમાં ઝાઝો ઉત્સાહ નહિ એટલે નોંધણી લખી સમય માત્રનું નહિ.

આ પછી મનોવિશ્લેષણપદ્ધતિનું જે બીજા છે તે Free-association (નિર્બંધ વિચારસહચાર)ની પદ્ધતિએ તેણે દરદીઓને જાણુવા માંડ્યા. વિચાર-સહચારની નિર્ણયિતા હિપ્નોટીઝમથી આવી શકે, હિપ્નોટીઝમની અસર નીચે હોવા ત્યારે જ જુલકાળનું ત્વરિત સ્મરણ થાય; આ વિચાર પછી એમણે હિપ્નોટીઝમની રીત જોરપૂર્વક અગત્યવાવા માંડી. આમાંથી જુદા જુદા મનતંત્રોઓની રચના અને ખાસિપનો સંબંધ ઉપયોગી શોધો કરવા તરફ તે વળ્યા. આ શોધો સમતલ માનસની શોધ તરફ આગળ વધી. આંતરમનનું અસ્તિત્વ અને તેની બાહ્યમન ઉપરની પ્રજ્ઞા અસર, મનની મુક્તમુક્તિનો દૃષ્ટ અંગેની ક્રિયાઓમાં આવિર્ભાવ અને પ્રાથમિક ગિન્સ્ટીયલિટી અસ્તિત્વ અને તેનાં પરિણામો-આ ત્રણ બાબતે શોધ માટે ફ્રોઈડની નજર સામે હતી. એ શોધોમાંથી એને ઘણું જાણુવા મળ્યું, અને જનપા પછી એણે જાહેર કર્યું કે માનસિક ક્રિયાઓનાં પરિણામો તે રવખો, સાહિત્ય અને કલાનાં સર્જન, ધર્મ પ્રત્યેનું વલણ, ગ્રેણોગો અને કચાવાર્તિકમાં રપજ સાય છે.

દસ વર્ષ સુધી અદ્યત્ત ઉત્સાહથી એમણે એકલાએ કામ કર્યો કર્યું. અને પછી ૧૯૦૬માં એને કેટલાક સાથી મળ્યા. એ સાથીઓમાંના એકસર અને જુન તે બાજે એ જ્ઞાનની આગળની શોધોના મૌલિક વિચારકો તરીકે જાણીતા છે. એમના ઉપરાંત ક્લીન, ફ્રેન્ઝ, અર્નેસ્ટ નોન્સ, સેડ્વર, સ્ટ્રેકલ જેવા પણ હતા. ૧૯૦૮માં પહેલી આંતરરાષ્ટ્રીય મનોવિજ્ઞાનની મહાસભા મળી ત્યારે બીજા વધુ સાથીઓ મળ્યા. આ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ દર બે વરસે એ પછી મળવા લાગી.

૧૯૧૦માં એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘ પણ સ્થપાયો કે જેની શાખાઓ આજે જગતના ધણીખરા દેશોમાં છે. ખ્રિસ્તીઓની એક ચાળાનો સ્થાપનાકાળ તો છેક ૧૯૧૩માં જાય છે. આ શાળાઓને સાચવનારાં ત્રણ મોટાં ખાતાં ચાલે છે. આમ ફોર્ડે એક ઈંગ્લીશમાં કેટલું બધું કામ કર્યું હતું ! એના શોધેલા વિવરના બસો જોડવા નિષ્ણાતોને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરતા એમણે કર્યું હતા. અને આ બસો નિષ્ણાતો નથી કરી શક્યા તેટલું કામ એમણે એકલાએ કર્યું ! ૧૯૨૬માં એમની ૭૦મી જન્મગાંઠને દિવસે દુનિયાની ધણી શિક્ષિત બક્તિઓ અને સંસ્થાઓએ એનું અભિવાદન કર્યું હતું. એ વખતે એમને 'વિવેના નગરની મુક્તિ'નું માન અપાયું હતું. એમને જર્મની સાથે બહુ સંબંધ નહોતો છતાં ૧૯૩૦માં જર્મનીએ એમની વિદ્વાતાની કદર કરતાં ગટે પારિતોષિક આપ્યું હતું. એઓ પોતે તો એ દેવા જઈ શક્યા નહોતા, પરંતુ એમની પુત્રીના હાથમાં એ પારિતોષિક શૂંકાં નોળેલ-પારિતોષિક-વિજેતા મહાન નવલકથાકાર હેર થોમસમાર્ને બોલ્યા હતા કે 'ફોર્ડની વિદ્વાતા સમગ્ર મત્તક નમાવતાં મને અલિપ્ત બાળકો છે.'

અને કાળબળ કેવું કે એ જ જર્મનીના મંધાતા દિલ્લેરે એ શૂંકાં અપમાન કર્યું અને તમામ મિલકત જમ કરી ! એનાં પુરતકો સુદાં બાળી નાખ્યાં. એને છોડવામાં આવ્યા પણ ત્યારે જ કે ત્યારે જર્મન સરકાર વિરુદ્ધ બહારના મોટા મોટા વિદ્વાનોએ ચળવળ ઉપાડી. એ બધું એક જ વર્ષ ઉપર.

પણ હવે કે એની વિદ્વાતાનું બહુમાન કર્યું. આપણે પણ એમને વંદીએ.

ફિરંગીના કબ્રસ્તાનમાં

• પૃથ્વી •

અહો અહીં અપૂલ હિતવ તળાવને ટેકરે,
અપૂલ્ય અણબણ સ્મારક સુકાય, વાસ્કોડીની
વડી વણજદુગ્ધજન્ય ઇતિહાસનું, ધન્ય આ
ધરા, જહીં સૂતેલ શૂર નિજલોભનું નૂર લે !
અમોતણી સમષ્ટિવત્સલ ધરાઉછેગે ધણું
રમી જમી ફમી સુતેલ પરલોભપુત્રો ! હવે
અમાનું હિર ના અહે યુગ ગયેલ આલોચવા
ન આજ, ત્યમ હરના અમ સુવર્ણકાળે ય તે.
નિહાળી ત્હમને તટસ્થ ઇતિહાસ દષ્ટે અરે
શકાય અવમાની કેમ ? સરસાઈ આ સ્વતંત્રી
સદૈવ નિરખાય રે જગમહી રૂપે જૂજવે !
અમે ય હશું એકલ અચુત કોશ છેડે સૂતા,
હશે તહીં ય કાલચક્રગતમન દષ્ટા ન વા ?
હલે નવ હલે કરી ય અમને ન લેની તમા.

રમણીક આરાલવાળા

૧. અમદાવાદમાં કાંકરીવાની પંથિય પાને આવેલું રથળ.

વિવેચનના નમૂના *

[શ્રી. સુન્દરમ્ના વાર્તાસંગ્રહ 'ખેતડી અને નાગરિકા' ઉપર આવેલાં વિવેચનોમાંથી કેટલાંક અહીં રજૂ કર્યા છે. આ રજૂઆતનો હેતુ એ છે કે પ્ધાન ખેત્રે તેવા લેખકાની કૃતિઓ વિષે કેટલીક વાર તદ્દન વિરુદ્ધ દિશાના જ અભિપ્રાયો પ્રગટ થાય છે. આ અભિપ્રાયો સારી રીતે સમજી શકાય ને વિચારી શકાય તે માટે અહીં એક સાથે જ રજૂ કર્યા છે. સામાન્ય વાંચકને પુરતક સમજવામાં ને ખરીદવામાં વિવેચનો કેટલે અંશે મદદગાર થઈ શકે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ આ વિવેચનોથી મળી ગહેશે.

આ રજૂઆત કરવામાં મુશ્કેલી એક જ નહીં છે કે કેટલાંક વિવેચનો એટલાં લાંબાં ને વિગતપૂર્ણ હોય છે કે તેમાંથી કયો ભાગ લેવો ને કયો કાઢી નાખવો તે ખરેખર મૂંઝવણભર્યું થાય છે, અને તે સાથે જ ચોક્કસ સાહિત્યકૃતિ માટે કયાંક એનાં કલાતત્ત્વ માટે, કયાંક વસ્તુ માટે અને કયાંક આલેખન માટે ચર્ચા થયેલી હોય છે તેમાંથી પણ અહીં શેને પ્રાધાન્ય આપવું તે નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ બને છે. બધાં જ વિવેચનો સંપૂર્ણ તો આપી શકાય જ નહિ. એટલે ક્યાંક તો મર્યાદા મૂકવી જ રહી. છેવટ અમે એમ વિચાર્યું છે કે અહીં રજૂ થતી સાહિત્યકૃતિના જે અંગ વિષે વધુમાં વધુ ચર્ચા જાગી હોય તે અંગ અહીં પ્રધાનપણે રજૂ કરવું અને બીજાં અંગો ઓછાપણે બતાવવાં. એ રીતે આ વાર્તાઓએ સુરુચિ-કુરુચિ ને અરુચિની ચર્ચા જ મુખ્યરૂપે જગાડી છે, એટલે એને લગતાં વિષયો અહીં રજૂ કર્યાં હોત તો વાંચકોને એ વાંચીને પણ રમૂજ ઉપજત કે એક વિવેચક એક વાર્તાને કલાનો ઉત્તમ નમૂનો કહે અને બીજાં વિવેચક એ વાર્તાને તદ્દન નકામી ને નમાસી ગણીને બીજી જ વાર્તાને આગળ ધરે. પણ આવી રમૂજ મેળવવા માટે તો આપણે વિવેચનો વાંચવાનો શોખ જ કેળવવો રહ્યો. આજે શોખ કેળવાય તો ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર ખરીદાની શક્તિ પણ આવે. આવી શક્તિ વાંચકોમાં જે દિવસે આવશે તે દિવસે આપણા વિવેચકો જ જાગૃત અને વધુ જવાબદાર બનશે એમ અમારું માનવું છે.

મા.]

‘કલમ અને કિતાબ’ :

“મારી આ વાર્તાઓ રજૂ કરતાં એટલી માગણી કરવાની છે કે વાંચકો પોતાને માટે શક્ય હોય તેટલી રીતે પોતાના પૂર્વમહોમાંથી મુક્ત બની, એ વાર્તાઓમાં આવતાં કેટલાંક પાત્રોને, બને તેટલા સમજાવથી સમજવા પ્રયત્ન કરે.”

આવા પ્રકારની માગણી વાર્તાસંગ્રહના પ્રવેશ-કાર્ડે જ જોને કરવી પડે તે લેખક કમનસીબ છે. આથી વધુ મોટું દુર્ભાગ્ય કોઈ પણ કલાકારને માટે હોઈ શકે નહિ.

દાખલો લઈએ — આ સંગ્રહની જ “નાગરિકા” નામની એક વાર્તામાંથી :

.....આ કથા વાંચીને એક સદૃશ વાંચક તરીકે મારા મન ઉપર કઈ અસર થશે એકદી લી ? અજુબેશા સંસારની બીચળુના જોવા પછા હોરેલ-જોવાનાં શુભ પીડનોએ વસોવાઈ જવાની. એ અસર થાય છે !

.....કારણ કે અહીં જે છે તે નરી ફોટોગ્રાફી છે. ને એ તરવીર ખેંચનાર કેશ પલ ખેરે ખૂટે મંડાયેલો છે. તરવીર આપણને કંટાળો ને મુજા જ આવે છે, એનાં એ દરશોનું ઉપરઉપરી નિર્દેશ ‘શુદ્ધિ’ આપુ છે. આપણાંથી જુદા એવા અનેક વાંચકોને એ વળી ગતીપતી પણ આપશે. ને આ હોરેલ — ટોચરાઓનું વાનાંના અને આંતરેખાનું

* લેખકો અને પ્રકાશકોને વિનંતિ છે કે જેમનાં પુસ્તકોમાં ચર્ચાસ્પદ વિવેચનો આવ્યાં હોય તેા અમારું પ્ધાન ખેત્ર ને બને તેા સામગ્રી પૂરી પાડે.

સમય અને 'હોટન-મોર' ધનિનાજના વાવડા સહિત પોમરોવાળો લાગ પળુ આપણી એ કટાક્ષ, અને ધૂણાની લાગણીને તેમજ અન્યની મનીષ્યોની લાગણીને હમી શકશે નહિ, કાગળ કે જે વાર્તા -- અથા, ખુ વાર્તાની જ આરીમાથી જોગેના નૈસર્ગિક રાપ જેવો નથી તમે સુકું જુઓ, ને મુઠાની કુત્સિતતા જીવસનાતુ સંગોપાગ વર્ણન કરી જતાવો, તેથી કઈ મુર્તી પાછા પોની કાઈ કરુણ મથા લપસી નથી તમે એ. વેસ્યાગુદતુ વિગતવાર શબ્દ ચિત્ર મૂકે કરા તેથી કઈ અથા નીપજતી નથી, નિદેય નિપુર વિગતોનું વાચન જા મનમાં ઉર સવન ન મૂકે તો એમ હૃદિને ન લાગા મુઠો કે પૂર્વશ્લેષી મુખત થા વગર જ વાચક વાચી મોડે છે.

હારીઓ

આ વાર્તા તથા 'નાગસિંહ'ની વાર્તામાં આવના વર્ણનો સિદ્ધિવાના સિમાયતીને મર્યાદાલગ્ન ગુના અથવા અમિતન લાગરો, પરંતુ ખરખરે ઉમ્મરો પ્રત્યક્ષ નિહાળવો હોય તો નાકે રમાન લખીને પળુ એ જોવો જ રહો તો જ ઉતરડાનો સાચો ખ્યાન આપ સાથે સાથે આ વિચાર પળુ અમી જાન છે કે શ્રી મુન્દરગી આવી વારતવર્ણી નવ નિવાની આદની સફળતાપૂર્વક ગજુલાન પછી એમના ના રીશ થતા દર્શન વાચકને થાય એ જેટલી આવ કાગલ વાત છે તેટલી જ વિચારવા યોગ્ય વાત એ પળુ છે કે સરકારી અને શિક્ષિત જનસમાજ બાદ કરતા આમી ગહકા સામાન્ય જનસમાજના અમિતન તાન ધોગળુ ઉપર આવી વાર્તાથી કેટલે અજે અસર થશે.

યુજનની

વાતાના પ્રસંગોની રમખાત લગભગ દુનિ કન્યામાં આવી છે જણે કે રોગ પાડનારો ચાપ મોને કાટો પાડા ન મકરો હાર. એમ મના જતા ચિત્રક જે પ્રગણે નિરાને આર્મી જતાવના માટે કેવી વસ્તુ ગીલુ ચીર છે, કેટલીકને લાગ દેઈને ગીલે જ તે અરે યોગ્ય

પ્રમાણમાં બનુ નથી આથી આ વાર્તા કેટલાંક માનસને સુરુચિનો લગ કન્યાની નહિ લાગે લાગે કેટલાંકને લગ નગરી લાગશે આ સુરુચિનો સવાલ વિષય પરને નથી પાળુ તેની રમૂ કન્યાની દમ સમયે છે અને તે દમ તરફ ખ્યાન આપતા એમ રમૂ નાગે છે કે વાર્તાની જમાવટ સમત રીતે ધર્મ નમી જોવાઈ સિવાયની ચારે વાર્તાઓ કન્યાની દષ્ટિએ આખી લાગે છે વાચકના ચિત્તપર જે ચોટ જમાવવી જોઈએ તે નથી જમાવી શકાતી અને એ દષ્ટિએ આ નાર્તાસંગ્રહ નવીન વિષયોની ગૂંથાત સિવાય ખાસ આર્મી લાગેના નથી કવિ સુન્દરમ મના વાર્તાના નિરૂપ વજુ ઓછુ આકર્ષણ કરે છે તેમની વાર્તાઓને જે માન મળે છે તે વાર્તામા તરીકે નહિ પાળુ કવિ સુ દમની ખ્યાતિને કાળે એ વાર્તા તેમજે લખી છે બાદ મળે છે આ વાર્તા વિશે તેના વિષય વિષે યુજનમાં વિશેષ ઉલ્લાસ થાય એમ અને ધરજીએ છીએ

લોકમાણી

તેનું પ્રથમ પુસ્તક 'મોનગી અને નાગ રિકા' સાથે જ એક લેખર પ્રકાશન છે

આ પુસ્તકને વિશેષ જાણવાયું કાગળુ એ છે કે શ્રી 'હિરેક'ની વિચક્ષુ નેલીની ગદ્ય વાર્તા ઓમા ગદી જતી સમ્યાર્થ, શ્રી ધૂમકેતુ ના લાગણીચિત્રોમાં ગદી જતી જીવનધમક શ્રી વાસુને 'ની ક પનાના બગમા સામાન્ય થની વસ્તુઓ, અહીં પ્રથમવાર, વિષય પરતવેની સમ્યાર્થ જીવનની દુષ્ટ ધમક અને વિગટ જગતના કમગા તણાઈ જતા જીવન તરફ સમજથી જોનારનું બગ એ મૂર્ત કરે છે

પ્રમાનિત્ર કેસરી

આ પાચે કથાઓ સમાજમાં ખની નાજુક અને જુગુપ્સા ઉપરજોવે તેના અને તેથી વળી ગજુના પ્રશ્નોને સાધનાનીપૂર્વક જતા નીકળા કૂર્વ મર્ચે છે આ લેખિકાએ સર્જીને શ્રી સુ દમને પોનાતુ હીં જતાની આપુ છે હજુ આવા પ્રશ્નો ચર્ચાતી ના

લિકાઓ વાંચી નાકનાં ટીચકાં ચલાવતા ચોખ્ખાઓ
મુજરાતમાં ચોખ્ખા નથી. પરંતુ શ્રી. સુન્દરભૂતી
વાર્તાઓ વાંચકનાં દિલને ગલગલિયા કરી મનો-
માલિન્ય ઉપજાવતી નથી, એ તો સમાજની અંદર
ચાલી રહેલા સમા તેમજ છૂપાં મનોમંથનો ચર્ચા
સમાજના ધુરંધરાનું ખ્યાન સામાજિક રૂઢિઓના
વિરૂધ તરફ અને આર્થિક અન્યાયોવાળી સમાજ-
વ્યવસ્થાના બનેલા નિર્દોષ શિકારો તરફ ખેંચે છે.
અને તેથી તેની મહત્તા વધે છે.

પ્રતાપ :

.....એ પ્રશ્નના ઉત્તર પર 'ખોલકી' અને
નાગરિકાની મહાર છે. વાસ્તવદર્શી સાહિત્ય અને
તેની અભિરુચિ નો જનતાને મારફત હોય તો સ્પષ્ટપણે
જણાવવું જ જોઈએ કે શ્રી. સુન્દરમે સારી સેવા
કરી છે. પણ નો સિદ્ધાન્તના વાગાં નીચે નો પડી
રહેવું હોય તો કહેવું પડશે: શ્રી. સુન્દરમ સફળ થઈ
શક્યા નથી. એ બાબતમાં ગમે તે મતભેદ હોય છતાં
આજે વાસ્તવદર્શી સાહિત્યની ખૂબ ખૂબ જરૂર છે
એમ જનતાને ચોક્કસ વિભાગ માને છે.

લિખિ :

.....આ સમઠની પાંચે પાંચ નહિ તો ત્રણ
વાર્તાઓ તો એ ચર્ચાને ઉગ્ર બનાવશે જ. આચારો
પોતાનો મત એવો છે કે આ વાર્તા સુરુચિભર
કરનારી છે અને સામાન્ય જનોને વાચન આપવા
માટે જે માળા શરૂ થઈ છે તેના પ્રથમ મણકા તરીકે
સર્વથા અચોગ્ય છે.

રવિવાર :

.....શ્રી. સુન્દરભૂતી આ વાર્તાઓનો સંગ્રહ
જે એ વાર્તાઓનાં નામ પરથી ઓળખાય છે તેમાંની
'ખોલકી' તો સાહિત્યરસિકોની વાદ્યાર નવલિકા બની

ગયેલી છે; જ્યારે નાગરિકા સાહિત્યશોખીન જડની
પત્નીના હૃદયને ઉકેલ આપે છે. એ જ દગ પર
એક ગાંધીમકતની વાર્તા દિવાળી વખતે વાંચવામાં
આવેથી 'કૂતરાં' પણ માણસના પ્રાણી પ્રત્યેના
પ્રેમને વ્યક્ત કરતી એન સ્નેહની ગાંઠનું વર્ણન આપે
છે. નાટસિંહ કાકોર એ હોટેલ-જીવનનો સ્પર્શ કરે
છે. પ્રેમના કૂવામાં પણ એક સુંદર નવલિકા છે.
પરંતુ એ વાર્તાઓ પાછળ વહેતું જાતીય તત્ત્વ કાંઈક
કાંઈક સ્થળે અનુકંપા કરતાં તિરસ્કારમિશ્રિત જણાઈ
જાય છે.

દૂલછામ :

.....આમાંની ઘણી ખરી વાર્તાઓના પ્રદેશો
અલાર સુધી જુગુપ્સા ઊભી કરનારા મનાયા છે,
અને એનો સ્પર્શ કરેલા એ અત્યાર સુધી ધૂણારપ
મનાવું હતું. પણ એ પ્રદેશો સમાજજીવનને સ્પર્શતાં
હોઈ એ તરફ ઉપેક્ષા બતાવી શકાય એવો સમય
નથી રહ્યો કલાકારો એ પ્રદેશોને હાથ ધરીને સમાજ
પાસે રજૂ કરવા મંડ્યા છે. આ બાબતમાં આપણે
એક જ વાત નોવાની રહે છે કે એ રજૂઆત
જુગુપ્સા અને ગલીપત્રી ઊભી કરે છે કે સવિદ્યો
અને મંથનો જગાડીને એનો કાંઈ નિઃપાલ લાવવા
માટે પ્રયત્ન કરવાનો આપણને ધક્કો મારે છે.

અહીં રજૂ થયેલી વાર્તાઓ એ રીતે નેતાં ઉચ્ચ
કક્ષામાં રહી છે. 'નાગરિકા' કે 'ખોલકી'ની પ્રથમ
પ્રચલન પાછળ સ્ત્રીસમાજનું હર્ણ પાડું ડુબ
કે 'નાટસિંહ'માં જાતીય સંબંધોના કુટુંબ ચિતાર
આપણને મનમાં નાખી દઈને વિચારે ચડાવે છે,
એ ગલીપત્રીને માર્ગે ચડાવતાં નથી. કલાકાર હાથ
ધરેલા વિવરનો ડંખ રજૂ કરતા જાય છે અને
આપણી આંખ ઉઘાડતા જાય છે.

અ વ લા ડ ન

‘ જા ’

(૪) પરાજય—તેઓ ધૂમકેતુ પ્રાપ્તિસ્થાન પ્રજ્ઞેર
અચર્યકાર્યાલય અમદાવાદ, મૂલ્ય ર આરી, પાના ૪૦૦

મને યાદ આવે છે ત્યાં સુધી તો આના જેની
મેં એક પણ ચોપડી વાંચી નથી કે જેને વિશે મને
સમજણ ન પડી હોય કે મને આમાં રમ આવશે
કે નહીં. પુસ્તકના મેલેકે ઉપરનું ચિત્ર જોતા
પગમળ કાઢી બસ વ્વરૂપે આપણી આખ સામે
જોએ છે વિજ્યા કરતા પણ બીજી જુમિમ ઉપર
જોએ જોઈ છે આવા પગમળ નીચે એ માણસ
ખભે લાકડી બેસી તેને છેડે પોટનું બાધી વિચાર
મન મુદ્દાએ સુપ્રમ વગાડતી યાદ કાપી રહી છે
પગમળની એક ક પના અને એ ક પનામાંથી ગાઈ
જતી એક વાર્તા મગજમાં ધાગણ કરીને આપણે
લેખક જેન વાર્તા વાંચવા માડીએ છીએ. સમ્ભવી
પિતાએ જેના જાવિની ઉત્તમવત્તાનું રંગીન ચિત્ર
પોતાના મનમાં નક્કી કરી ગપ્પુ હતું તેવો પિતૃ
વિહીન નાના અભય પ્રવેશ કરે છે આપણે એને
જોઈને મનકાંઈએ છીએ ત્યાં મામાને મેં બહારી
મહેલી અને ગમડામાં પોતાના સગાને ત્યાં આવેલી
માનિની અભય જોડેના તોફાનીથી આપણને પુનઃકિત
કરી દે છે અમનની માતા બનેને અંગીભરી આખે
જોઈ રહે છે પણ એ પડીતા નણ જ હીંગના નાના
પેરેઆફમાં ફેલી ખૂનીથી લેખક કાળનો ફૂડકા
ગરાંતી દે છે -

‘ અને આવવી પ્રેમાન, પવિત્ર, તેજસ્વી મનુર,
નિદોષ હૃદયથી ભરેલી છાતરી ક્યા નહ, જે એ અત્યંત
નરુણ હોત! અથવા એ ન જાણનારી જ ન સુખી હતો! ’

ત્યારપછી-એ પેરેઆફ પણ કઈ મોટા નદી
એમાં લેખક કહી આપે છે કે અમનની માતા પંડુ
પામી, અભય એના દહ કારીને ત્યાં રહેતો એ
ભરેલો, પણ કેટલું ? ગામડાનો શિક્ષક થતા જોડતુ
પણ પિતાએ જગવેલી મહત્ત્વાનુભૂતિ ધરાવી હતી
માનિની ન્યારેક સરમગલુમાં નજરે પડતી

એ પછીનું ચિત્ર આવે છે માનિની એમ પછે
છે તેનું આમાં એના મામા અને મામાના પુત્ર
ચંદ્રમન્ટની વ્યર્થપદુ વાતો, માનિનીના જાવિ પતિ
બેદન રતિકાન્ટનું અને તેના પિતા સાધુચરિત
નૃસિંહસાહેનું ચિત્રણ ખૂબ જ ઝડપથી અને કુશ
જતાથી ચિત્રાયેતુ દેખાય છે સફાલતમાં જે રતિ
કાન્ટ માટે આપણે વિરોધી ભાવ કેળવ્યાં જન છે
તે રતિકાન્ટ માનિનીના સદગમથી કેનો નિર્દેશ
બાળક જેવો જાતી જન છે? રતિકાન્ટ નાગમ
પરેવાય માટે તેને એ કામમાં પણ મદદ કરતી
ખૂબ જ આકર્ષક ચિત્ર છે

અને લેડારિયા ગામમાં શિક્ષક તરીકે નવો જ
આવેનો અભય યાગુદારી કરવા આવેના રતિકાન્ટનો
સંભાષણી દે છે ‘ આહી-આ સમ્ભવતીમહિમા,
કોઈ પણ અમનદાગ કેવળ અમનદાગ હોવાને કારણે
જગદસ પામી શકે નહિ આહી કોઈને જીતારો
નહિ થાય-આ ધર્મશાળા નથી ’ એ નીતુ ચિત્ર
તો આપણા મોમાંથી ‘ વાહ વાહ ’ના ઉગાર કઠારી
દે છે સમ્ભવતીમહિરના પ્રતિનિધિ-અમનના મોદામાંથી
નીકળે ની આ સસ્કૃત વાણી અને એનું કાર્ત્ત આપણને
અચર વિશે ઘણો બીજો અભિપ્રાય નધારી દે
સસ્કૃત વાણી આપણને ખૂબ છે ખરી, પણ પહેલા
ચિત્રમાં અભયને જેનો જોયો હતો તે પરથી ભાગે કે
એનું પાત્ર જ એવું છે

પણ આહીથી જ આપણી નિગરાની સફાલત
થાય છે અભય લેડારિયામાં છે તે થોડા સમય સુધી
તો એક વખત આપણા મગજ પર એને વિરો
પડેલી જાપ ટકી રહે છે પણ પછી ‘ મારે મોટા
બનતુ છે ’ એવી આત્મકામાં ગામ ડેરી એ સફળમાં
આવે છે અને જે જનની જિજ્ઞાસુરતિ અને પામ
મતા એ ધાગણ કરે છે ત્યાંથી આપણા વાચકનો
રસ બેસી જવા માંડે છે આપણને થાય છે કે લેખક
આપણી જોડે મત રમ્યા છે જે અમયમાં જીવનની

બેપરવાઈ હોવા છતાં ભરી છે, જે અલ્પ પોતાનું સર્વસ્વ દસતાં દસતાં હરણ કરી શકે છે (ગામડામાં આવી રીતે હરણ થઈ શકે કે નહિ તે પ્રશ્ન હોય છે,) કે 'હું સરસ્વતીમંદિરનો પ્રતિનિધિ છું. આ સરસ્વતીમંદિર છે, આ ધર્મશાળા નથી. કોઈ અમલદાર અમલદાર હોવાને કારણે અહીં ઉતારો નહિ પામી શકે. તે જ અલ્પ શહેરમાં ભણવા જાય છે ત્યારે મુસ્કેલીઓથી દારીને કોઈ પાસે ખુશામત અને દીનતાનાં વેણ બોલે કે 'એનું છે, સાહેબ ! હું ગરીબ માણસ છું'. ગામડાનો રહીશ છું.' ? તદ્દન બનાવટી વાત. જે હોકરાઓમાં અલ્પ જેટલી નિર્લક્ષ્યતાનો અંશ પણ દેખાય નહિ તેવા ઘણા હોકરાઓને આપણે શહેરમાં રવાના કરવાને ભણુતા સાંભળ્યા છે, જોયા છે. અને વળી અલ્પમાં તો એ અગાઉ જન્મજન્મ સેવાભાવના પણ જોવામાં આવી છે. સાચા સેવકની ભાવનાની એક દૂરની દૃઢ અને મોટા થવાની બીજી સામેની જ દિશાની એટલી જ દૂરની દૃઢ-એ દૃઢ વચ્ચેનું આટલું અંતર લેખક આટલી સદગત રીતે એક જ વ્યક્તિમાં કેમ લાવી મૂકી શકે છે ? અલ્પ તરફ આપણને કંટાળો આવે છે.

બીજું મુખ્ય અને સુંદર પાત્ર છે રેણુકાનું. મસ્તાન ઉત્તમસ્તક અને સૌંદર્યમયી રેણુકાના ચિત્રણથી આપણને શાંતિ થાય છે, અને આપણને થાય છે કે લેખક આવા પાત્ર જોડે તો રમત રમીને આપણી મસ્કરી નહિ જ ઉઠાવે. પણ અફસોસ ! એ આશા પણ બ્રમ નીવડે છે.

અલ્પ જોડેનો રેણુકાનો સંબંધ મર્યાદામાં રહીને પણ કેટલી પ્રસન્ન રીતે આગળ વધે છે ! અલ્પ સામે ઉત્કેશધેણાં ગામડેડાંને રેણુકા હેરાન કરી મૂકે છે, અલ્પ રેણુકાને માથે ધૂળનો ટોપલો ચડાવે છે, અલ્પ જોડે રેણુકાને પરણાવવી છે એવી રેણુકાની માતાની મોટી જખના અને તેને પાર પાડવા માટેના મુશ્કેલ પ્રયત્નો, અલ્પને પીરસનાં રેણુકાએ એનો હાથ દૂર પકડી રાખીને તેના ભાણુમાં રેડી દીધેલું ઘી, રેણુકા અલ્પને વહેલી સવારે ફક્ત આજના જાય છે, દૂધ લેવા જતાં રેણુકાના હાથને ચડી ગયેલો

અલ્પનો હાથ, અને છેલ્લો પ્રસંગ એકાકી અલ્પને ત્યાં રેણુકા ગંધવા આવે છે, કૂદકીમાંનો દેવતા ઉપર થી રૂઝાય છે, પવિત્ર મુગધની શ્રેર ભાંચે ચડે છે, રેણુકા અને અલ્પ એ અગ્નિની સામે બેઠાં છે, અગ્નિસમક્ષ બંને પ્રનિશા કરે છે, અલ્પ રેણુકાના કપોત્ર પર યુગ્મન કરી તેનું માથું પોતાના બોળામાં દાળી દે છે. જેમને પ્રસંગની ગંભીરતાનું પૂરું જ્ઞાન છે તેવાં બે મુલક-મુલતી વચ્ચે ધરતી આ પ્રસંગની મનુષ્ય કક્ષી જ કિંમત ન હોય તેમ લેખક અલ્પ પાસે તો, 'હાથ, મારો આશરો જતો રહેશે', એ બીકે ગરીબ રેણુકાનો ત્યાગ કરાવે છે અને ધનમદે હોલી અનિલમુનું પતિપદ, ના, પણ ચાટતા કૂતરાનું પદ, રતીકાશવે છે. એ તો કીક પણ, રેણુકાને ૫ કર્ણ જઈને ફેરે છે. રેણુકા અલ્પનો માર્ગ મોકળો રહે તે માટે મમે તેવા બીજા પુરુષને પરણી જાય એ તો બંને-એમાં એક પ્રકારની ભયંતતા પણ રહેલી છે, પણ એ સોહનતાત નામના એક મામૂલી માણસને પોતાના મનમાં સ્થાન આપવા તૈયાર થઈ જાય (પાન ૩૯૬) એ અસહ્ય થઈ પડે છે. (આ પ્રસંગની કુદરતો નોંધી જાય તેમ નથી. આખી વાતમાં વધુમાં વધુ ધૂણિત પ્રસંગ આ છે. પાનાં ૨૪૭-૨૫૮) એ રંગરાગની શીખીન બને છે, અને આ બધું પ્રેમથી અલ્પની હબીને પોતાની વીરીમાં જળવળી રાખ્યા છતાં ! અને આટલી બધી વિરેલી વસ્તુની સરચાઈ લેખક આપણને ફાસવા પ્રયત્ન કરે છે કેવા શબ્દોમાં ! : " અરામતી અને વિશાલની અને સરણ સમગ્રની તાલીમને લીધે અલ્પ એનો બની ગયો " (પાનું ૨૨૩), ' રેણુકાની દિલના એક પૂણામાં અત્રમ વાસનાની એક નાની સરખી આજ જલતી રહી હતી ' (પાનું ૨૫૭), આ કારણે બનાવટી એ માટે લાગે છે કે એ પાત્રોનાં ચિત્રણમાં આ પહેલાં આવો વાતનો સંદેશ સરખો ૫ ઇશારો રખેો નથી. ત્યાં સુધી તો પાત્રો મહાન જનીને જ આપણી સામે રજાં છે.

અને ફરી આ પાત્રો કાલાં જની જાય છે ત્યારે પણ એના આલેખનમાં કૌશલ્ય જતાવવામાં આવ્યું નથી. છેલ્લે અલ્પ રેણુકાને મળે છે અને અલ્પ

પોતાના પરબોનોતરી પરબા ગણાવે છે ત્યારે એની એ વાત ત્રણે વિવેકની જ વાત હોય એમ લાગે છે એનું કાચુ કાચ અભાવમાંથી બી બેનો વિવાહ અને તેની પુત્ર નિર્ણય માટે નજરમાં આવવા જોઈએ તેવા માન્યતાઓ અભાવ તેમજ શંકા છે

ખીછ પણ નાની નાની બૂનો ઘણી છે 'શેઝરી' અને 'બ્રાસિયા' જેવા માગે કાકિયાવાદમાં જ હોઈ મકે એટલે વાર્તા કાકિયાવાદની જ છે એમા તકા નથી, જ્યાં વાર્તામાં વાર્તાપણુ ઉત્તર દિશ્વરતાનનુ છે માનિતને ધનના નોકર તરફથી 'ઝોડી ગણી' નું સંબોધન મળે છે (પાનુ ૨૦૩), આ માટે 'ઝોડી શણી' અને 'નાની મેઘણી' નહિ? સિદ્ધી ભાષાપ્રભાગે વાપરવા હોય તો એની મુદ્દિ પણ જળવાવી જોઈએ અહીં તો મરિયા જતોની વાર્તામાં કિલો આવે તે અશિથિત નથી બોલતા એ એ-ટેમણી (પાનુ ૧૭૬) 'લોકવાર્તામાંના ક્ષાણજનને ખજે થેડું' મજાવાઈ મધુ છે, વાસ્તવમાં ત્યાં થેડું નહિ પણ બ-૩ જોઈએ બકરી તો વેગ દ્વધ માટે કામની પણ ક્ષાણજનને યેગને જા ખપ હોય? દેવીને ભોગ દેવામાં પણ બકરુ જ પસંદ કરે

પણ એ આમાં એકથી બૂબો જ હોત તો મકે નહીં શનત કે વાર્તામાં દમ નથી, પણ આમાં બીજા બાજુ સગમ સગમ પણ ગણ બધું છે એમની વાર્તાની બેચી મસખૂમિયા શુભરાતના અન્ય નવન ચામરો કરતા એટલી નિમગ્ની છે કે આપણે પણ વાર્તાની સાથે એટલા ઊંચા આપણે છીએ

કુમારનંદ અને મુન્શીની સૌદર્શપૂર્ણ છબી ક્યા, નૃસિંહપ્રસાદનું આર્પત્વ, રંગુ રણજીતનું ઉચ્ચતામાંથી સર્વાર્થસૂચક પાત્ર, અપત્ર છબનના ગતિધનતાની એક સગમી સપાટી, પોતાનો મોખો પહેલેથી છે ને સુધી પગપર જતણી રાખતી માનિતી અને શુભસે કરતા જે શુભસા તબક્કની વ્યુત્પત્તિ જેવા માટે છે તે વિદ્વાન ધ્વનિક પ્રમદકુમારની વેનઝાઓ-એ તદ્દન ક્ષતિવિહીન રહ્યા છે અને કથાપ્રસર ભાવનાઓ પણ કેવી નીત

મતી મહે છે? 'લાખો રૂપિયામાંથી ઘોડાકે હમત મોગમ એ સુદ નથી?' 'તાનુ' (મુઠલીનુ) સૌદર્શ હમતને પોતામાં મહેલી વિષ્ણુતાનુ બાન દ્રાવણે, તારુ માધુર્ષ્ય હમતને પોતામાં મહેલી અકાચુ કોગતાની માખી કમવશે વિષ્ણુ, કોટા અને નસર્ગિક માધુર્ષ્ય શુભાવેલી કૃતિમ 'મેલિંગ' કે 'સાધુની' નહિ, અમરી સૌદર્શમૂર્તિ જ માટે તને ગણવી છે, તુ એ રીતે જ અજાને ધડી રાકશે 'ધર્મથી અદ્ધ જાડતી લાગતી કુમારનંદની આ ભાવનામાં મનતા થા એકાદી ૧? અને ખરેખર આ ભાવનાને સુદ મધકે હમિત થતી પણ વાર્તામાં આપણે જોઈએ છીએ અને મુઠલીનુ પેનુ વાક્ય કેટલું સુદ છે! નારીના જોનનને નહિ જગાડને, એને જગાડે તો એની સાથે મમત નહિ મળે 'સિદ્ધાંતના પતનમાં લેખકે આ સમને જ કામ કરતુ બન્યા છુ હોત! એને બદલે એમણે રેલખને ટાપટીય કરતી હોવાના કાચુમાં 'ફેખા'ની ને આજ્ઞા કરી!)

જળવણી અભવને માટે કેવા મોગમ રૂપ થઈ પડી તે નૃસિંહપ્રસાદના અનુભવવાદમાં સગમ રીતે રખૂ થઈ જત છે 'જળવણી જો લેના ન આપકે તો એના જેવો ન મો ભાર બીજે દોર્ન નથી'

સૌથી વધુ આર્થિક તરવ તો કે લેખકને પ્રસ જોન અંપી, મધુર્ણ અને તાદત આલેખનનુ કીસાથ એની ઉપર તો મધને મધને મુખ થઈ જઈએ છીએ

અન પણ સગમ છે પ્રામોદાગની એમની રીત સદા થાય કે ન થાય તે તો સર્ત અનુભવે જળાપ, પણ એ એક નવી અને આર્થિક રીત તો છે જ અમામ અને પૂતમ, નવરાતિ અને હેઠાની એવા એવા રિતમે જાગરજનન સૌદર્શ પ્રેરે તેવા કે અને સૌદર્શમાંથી જળવતી રવ-જના ઊભી થઈ શકે એ ક-ખાલીત નથી

એટલે આ વાર્તામાં આર્થિક અને કટાગે ઉ પામ્યે તેવા બને તરતો એવા મેળમેળ થઈ ગયા છે કે મને ખબર ન પડી કે મને આ વાચતા પ્રસ પડ્યો કે કટાગે આગે

(૧૦૦) ભટ્ટી : લેખક ચંદ્રભાઈ કા. ભટ્ટ, પ્રકાશક 'નવી દુનિયા' કાર્યાલય : અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૫૦.

નવલકથા લખવાનો શ્રી. ચંદ્રભાઈનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન હોવા છતાં તેમાં તેમને કીક સફળતા મળી છે. પણ નવલકથાનો કંટાળો ન અનુભવવો હોય તો આપણે એનાં પાનાં ફરફર ફેરવતાં જઈ વાતોની તંત્ર આપણે પોતે સાંધી લેતાં જવું પડે. ચંદ્રભાઈની ભાષા, શૈલી ઇત્યાદિ હવે તો એટલું બધું કંઈક નીરસ અને ક્ષતિઓથી ભરપૂર લાગે છે કે એમના લખાણનાં પાંચ પાનાં પણ નિરાંતે વાંચવાં મુશ્કેલ થઈ પડે. વાર્તા કાંઈ એક પ્રસંગ ઉપર કેન્દ્રિત નથી. થઈ, તેમ પાત્રોમાં તો અનુક્રમ મુખ્ય એવું પણ નથી, સમાજવાદીઓ ઉપર મહાસભા-સરકાર કેવા જુલો કરે છે, સમાજવાદી રાણી કેમ બધાંતી જાય છે અને તેઓ તેમનો કેવા પ્રતિકાર કરે છે આ જ વાત આમાં આવે છે. પણ જુદાં જુદાં પાત્રોની કરુણ અને રામથિયક જીવનકથા એકએક સાથે એવી સંજ્ઞાતી સાથે છે કે વાર્તામાં કલાતત્વ ગૂંથાઈ તે રસ નિષ્પન્ન કરે છે. વચ્ચે વચ્ચે નિર્મળ હાસ્ય પણ સારું આવે છે.

આ વાર્તામાં મહાસભાવાદી સરકાર સામે જે એકામ હુમલાઓ કરવામાં આવ્યા છે તેનું આવેશન પૂર્ણ વિચાર પછી થયું નથી લાગતું. એક યોજના પાર ઉતારવાને જરૂરી એવી શિસ્તનું પાલન કરાવતાં મહાસભા-સરકાર બૂલો અવશ્ય કરી છે, મહાસભાના સેવકોમાં જુદી વ્યક્તિઓ પણ પેલી ગઈ છે એ વાતનો ધનકાર કાંઈ ન કરી શકે. પણ એ વસ્તુને નિયમ જ ગણી લેવો એ બરાબર નથી કપરા જીનની ભટ્ટીમાં તમામ ઉકરકાઓ સાફ થવાનો ઉદ્દેશ લઈને બહાર પડેલી 'ભટ્ટી' જેને હજી 'ઉકરકા' તરીકે ગણાવવાની સામે દેશની મોટી જનસંખ્યાનો વિરોધ છે તે મહાસભાની સરકારને જ સાફ કરવાના મનોરથ સેવે છે-એ જ આ વાતોનો દોષ છે.

(૧૦૧) જુઈ અને કેતકી : (વિવેચનસંગ્રહ) કર્તા શ્રી. વિનયરાય ક. વૈદ, પ્રાપ્તિસ્થાન એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, મુંબઈ : મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

શ્રી. અનંતરામ રાવળે આ પુસ્તકનું અવલોકન

લખનાં લખેલું કે 'વસાવવાની નદિ તો વહી જવાની તો ખાસ લગામણ છે' તે અમને પણ બરાબર લાગે છે વિવિધ શૈલીએ લખાયેલાં આમાંની વિવેચનો રસ્યક પણ છે. આપણી ભાષાના વિકાસકર્મોના ઇતિહાસ પણ એમાં છે. બધાં વિવેચનો રસપૂર્ણ તો લાગ્યાં જ છે. સુશોભન ઇત્યાદિ પણ સારું છે.

(૧૦૨) લાડી નવરાય મદોત્સવ—પ્રકાશક : સાહિત્ય-સભા, લાડી (કાઠિયાવાડ) : મૂલ્ય રૂપિયા દોઢ

લાડીમાં લોકશિક્ષણની દૃષ્ટિએ જીવવાતા નવરાય-ઉત્સવ અંગે જે થયું હતું તે અહીં પુસ્તકારૂપે કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉત્સવમાં ગુજરાતના અપભ્રંશી સાહિત્યકારોએ ગત બે વર્ષમાં જે રીતે ભાગ લીધો હતો તે તે મહાનુભાવોની પિજાન સાથે આપણને જાણવા મળે છે. ગુજરાતનાં ગામગામો આ વસ્તુ બની શકે તેવી છે. મોટા સાહિત્યકારો બધે ન પહોંચી શકે પણ થોડા ઉત્સાહી જુવાનો નવરાયમાં રસ્યક કાર્યક્રમો સારી રીતે મોજી શકે અને જેમ મહારાષ્ટ્રમાં ગણેશોત્સવ રાષ્ટ્રોત્સવ થઈ ગયો છે તેમ આપણે ત્યાં આ પર્વણો બની જાય.

પુસ્તકનાં રૂપરંગ સુશોભિત ન બતાવી શકતાં હોત તો એને સાદાં રાખવાથી પણ તે સુંદર નવન તે અહીં કહેવું જરૂરી છે.

(૧૦૩) વિમાની હુમલો : અને તેમાંથી બચવાનો ઉપાય : લેખક શ્રી. 'અબ્બાસી' પ્રકાશક 'નૈરિતિ' કાર્યાલય લિમિટેડ, અમદાવાદ; મૂલ્ય આઠ આના.

વિમાની હુમલામાં કેવા બોમ્બો વધરાય છે, તેનાથી કેવું નુકસાન થાય છે, અને તેનાથી કેમ બચાય છે તેનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં છે. પણ આપણે ત્યાં આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કુતૂહલજનિત સતીષવાથી વિશેષ કર્ષ નથી; કારણ કે આપણા રક્ષણો સરકારે જ શું કર્યું છે જે આ પુસ્તકમાં એનો ઉપયોગ બતાવવામાં આવે ?

(૧૦૪) ગીતાવનિ—લેખક : શ્રી. ત્રિશીરકાલ મરાઠવાળા પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય દોઢ આનો.

શ્રી. કિશોરલાલભાઈ ને કાંચો વાંચવામાં બહુ રસ છે એ વાત બહુ લોકો નહિ જાણતા હોય એ રસના પ્રેરણા જ એમણે ભગવદ્ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર કર્યું હોવું જોઈએ, એમનું ૭૬ ઉપરનું પ્રભુત્વ પણ બહુ જોરદાર છે તે આ ભાષાન્તરથી જાણીને તો આશ્ચર્ય જ થાશે એ છાએ. પાંચ વર્ષ ઉપર આ ભાષાન્તરની પહેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થયેલી, પણ આ બીજી આવૃત્તિ એમના કહેવા પ્રમાણે આ નવે જ અનુવાદ છે.

એમણે જેમણે ગીતા અભ્યાસની દૃષ્ટિએ વાંચી છે તેમને એમણે સલાખને માટે આકર્ષી લીધા છે. એના અનેક વારના વાંચનથી પણ એમને તૃપ્તિ નથી મળતી. ધણીએ એટલા માટે એ કંઈક કરી લે છે. મળ સંસ્કૃત શ્લોકો રતવામાં સાથે અર્થનો પણ વિચાર કરતાં જતું પડે છે, જે ઘણી વાર જની શકતું નથી માટે તેનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર હોય તો રતવામાં વધુ આનંદ મળે. આ ભાષાન્તર પૂરેપૂરું શબ્દસર છે.

છંદોગ્ગના તો એટલી ક્ષતિહીન છે કે સરસર કરતા સાતસો ય શ્લોકો વાંચી જવાય છે. બે એક જ ટેકાણે 'અ' અને દીર્ઘ' બોલવો પડે છે અને શેડેક જ ટેકાણે 'ઇ-ઉ' હ્રસ્વને દીર્ઘ' કરવાં પડે છે. જે મળને શબ્દસર ન વળગી રહેતાં પોતાની રીતે બાળતો અનુવાદ થયો હોત તો વધુ મજા આવત. દા. ત.

કયાંથી મોહ તને આવો ઊપન્યો વશમે સમે—
નહિ જે આર્થને યોગ્ય, હરે જે સ્વર્ગ ને યરા ? [૧-૨]

આ શ્લોકની લીટીઓનો માત્ર ક્રમ જ ફરવવાથી એ લાલ મળી શકત. શબ્દોત્તી પસંદગીમાં પણ સાદા શબ્દોને જ પસંદગી આપી છે. એથી લાલ તો યાય છે પણ તેમાં કાવ્યનું લાક્ષિત્ય નથી આવતું. એક શ્લોકનું જે ભાષાન્તર કિશોરલાલભાઈએ કર્યું છે તેને એક બીજા ભાષાન્તર જોડે સરખાવવાથી આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે—

'દેવાના દૃષ્ટાન્ત બાવ, હોડીને ઊઠ અર્જુન'
—શ્રી. કિશોરલાલભાઈ

'દેવાની દીનતા તુચ્છ, છાંડી ઊઠ પરંતપ'
—શ્રી. નાનાલાલ કવિ

બે ટેકાણે રહેલી જુલો કદાચ છાપ થયો હશે :
(૧) સાંખ્ય ને યોગ બે ભિન્ન બાળો કહે, પંડિતો નહિ

[૫-૪]
(૨) અનાદિ જે પરબ્રહ્મ છે ન કહેવાય, ના નથી
[૧૨-૧૨]

આ બંનેમાં જે અગિયારમો અક્ષર 'ક' છે તે બોડો હોવો જોઈએ. પ્રથમની લીટીનો અર્થ 'સાંખ્ય ને યોગ બે ભિન્ન' એટલા શબ્દોને અવતરણચિહ્નોમાં મૂકવાથી જ સમજી શકાય છે. દીપમાં 'બાલો નો અર્થ 'બાળકો' મૂકવાની જરૂર હતી.

પ્રાસ મેળવી શક્યા હોત તો તે ઘણો આનંદ આપત. આખી હુદ બાબતોને જુલો જઈએ તો આખો અનુવાદ સારો લાગે છે. અગિયારમો અધ્યાય આખો, રચિતપ્રવર્તનાં તણથુનો શ્લોકો અને છૂટક કેટલાય શ્લોકો ઘણા પ્રવાહી ભાવસમૃદ્ધ અને સમ-શ્લોકી ભાષાન્તરના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના જેવા છે. 'અધ્યાત્મ-યોગ' ને બદલે 'ચિત્તનિર્દોષ' અને એવાં જ બીજા અધ્યાયોનાં બદલાવેલાં નામોમાં ઘણી સાર્થકતા રહી છે.

(૧૦૫) આદીશસ્ત્રપ્રવેશિકા—પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય બાર આના. પાનાં ૨૪૮ ગાંધીજીએ આમોલોગના પુનરુદ્ધારની સાથે આપણા મૌલિક જ્ઞાનનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો છે એ આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી બહુ સચોટ રીતે માલુમ પડે છે. રટિયા, તકલી, પિંજણ, ચરખો, ઇત્યાદિ ત્રણાવી જગ્યામાં કે હાથનું વણેલું કાપડ પહેરવામાં જ દેશની પ્રગતિ નથી થઈ જતી, પરંતુ એની પાછળ રહેલો વૈતાનિક ક્રિયાઓ સમજી લઈ તેમાં દહાડે દિવસે સુધારા વિચારવામાં અને કરવામાં પ્રગતિ રહેલી છે. આ પુસ્તકમાં ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠના શિશુઓએ આદી તૈયાર ચનાં પહેલાં એને અર્થે જે ક્રિયાઓ ચાલ છે (જેકે કપાસ વાવવાથી ચરૂ કરીને) તે દરેકનું ભૌતિક વિજ્ઞાન સમજાવ્યું છે. પુસ્તકના સંપાદક શ્રી. મનભાઈ દેસાઈએ પુસ્તકની ભાષા, શૈલી અને શાંતિવાદમાં ભૂલ કરી એવો જે ભય મેળ્યો છે તે આખા પુસ્તકની વાચન પછી આપણને ખોરો લાગે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

આ બહિનામાં જર્મનીએ પોલેન્ડ પર આક્રમણ કર્યું, બ્રિટન અને ફ્રાંસ પોલેન્ડની વફારે ધારા પરંતુ પોલેન્ડ મુખી પહેલવાને તેમની પાસે જર્મનીની ઉત્તરે બાલ્ટીક સમુદ્રનો જ માર્ગ દતો કે ત્યાંથી પણ જર્મની તેમની સામે બામ બીડીને તેમને પોલેન્ડના કિનારા મુખી પહેલવાનાં ખાળી શકે. એટલે તેઓ બહુ તો ફ્રાન્સની સરદાર પરથી અને બાલ્ટીક સમુદ્રમાંથી જર્મની પર દુમલાઓ કરી જર્મનીના એકત્ર લશ્કરી બળમાં લાગણા પડાવે, પણ પોલેન્ડમાં પહેલવાને ત્યાં વધના જર્મનિને શક્તિ ન શકે. આ સ્થિતિની કદપના જર્મનીએ પ્રથમ જ બરાબર કરી લીધી હોઈ તેણે પોલેન્ડ પરના પોતાના આક્રમણને ઝડપી બનાવ્યું, છેલ્લે ધા મારવાને સમયે રશિયા તેની મદદ આપ્યું અને પોલેન્ડ પડ્યું.

આ મહિને બનાવે એટલી ઝડપથી નહિ, તો- પણ ઝડપથી તો બન્યા છે. અહીં આપણે મુખ્ય મુખ્ય બનાવોને જોઈ લઈએ.

રશિયા-તુર્કી વાટાઘાટો

ગયા મહિનાનું ઠામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી નવા માના નકશાઓ જર્મની અને રશિયા દોરવા લાગ્યાં છે. આ નકશામાં કેન્દ્રસ્થાને ઇંગ્લેન્ડને ચક્રવર્તુ એ જ ફાઈ શકે છે—અને છેલ્લે છેલ્લે બનેલા બનાવો જે જ સૂચવે છે. એ બનાવોમાં તાગ જ બનાવો શિયાની અને તુર્કી અને ફિન્લેન્ડ સાથેની વાટાઘાટો છે. ઉત્તરમાં (રશિયાની પશ્ચિમમાં) ફિન્લેન્ડ સાથે ઘટંતું કરી લઈ બરાબર સામી કિશામાં આવી રહેલા ઇંગ્લેન્ડની નેમ સાધવી અને દક્ષિણમાં તુર્કી સાથે ચોગ કરી લઈ બ્રમખ સમુદ્રના માર્ગને ઇંગ્લેન્ડ માટે લેવકારી બનાવવો એ આ વાટાઘાટોનાં હેતુ છે. ખજુ છેલ્લા મળેલા સમાચારો કહે છે કે રશિયાને જેઠું ઠકાણે પાછું પડ્યું પડ્યું છે.

પણ પોતાની એ બોંકામણથી પોતાને જ બચાવ ન લાગે તે માટે રશિયાએ બહુરે કર્યું છે કે વાટાઘાટો કરી ચાલે તેવી સંભાવના છે.

પરંતુ ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ અને એવા બીજાં રાષ્ટ્રો અને સામાન્ય પ્રબળ પણ સમજ જ ગઈ છે કે એ વાટાઘાટો આજે ત્યાં થાભી છે તેથી આગળ ચાલવાની કોઈ સંભાવના નથી. રશિયા તુર્કીને પોતાના પક્ષમાં ન લઈ શક્યું તે પોતાનો દાવ બરાબર ન પડ્યો તેમાં તેને પોતાની પીછેહઠ લાગતી હશે એટલે એ છુપાવવા એણે આવી જાહેરાત કરી છે. અને તુર્કીએ રશિયાના પગરખામાં પોતાનો પગ નથી મૂક્યો પણ એને એની સાથે બગાડવાની તો જાણ ન જ હોય તેથી તેણે એ વાતનું સમર્થન કરે તેવા શબ્દો કહ્યા.

રશિયા—તુર્કીની વાટાઘાટો પાછળનાં બીજાં પણ કારણો છે. પોતાને અત્યારે જે શરૂ થયું છે તેના ઉપયોગ કરી લેવાની રશિયાની ઇચ્છા છે. રુમાનિયાની ઉત્તરે આવેલા બેઝરેગિયા પ્રાંત ૧૯૧૪ના યુદ્ધ પહેલાં રશિયાનો હતો તે વર્સાઈલની સંધિમાં રુમાનિયાને મળેલો, તેને રશિયા પાછે મેળવી લેવા માગે છે. ઉપરાંત રશિયાને પોતાની પશ્ચિમમાં બાલ્ટીકમાં થોડાં જ બંદરા છે અને તે પણ વરસના થોડા મહિનાઓ પૂરતાં જ હોય છે, એટલે બ્રમખમાં અને ચતા સમુદ્રમાં પ્રવેશવા માટે કાળો સમુદ્ર તેને માટે ખુલ્લો રહે તેવી તેની લાંબા કાળતી ઇચ્છા છે. આ ઇચ્છા પાર પાડવા માટે ૧૯૧૨માં ખ્રિસ્તી ધર્મને નામે, ઇસ્લામી તુર્કી વિરુદ્ધ એણે યુદ્ધ માંડ્યું હતું, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ તેને બળવાન થઈ જવા દેવા ઇચ્છતું ન હોવાથી રશિયાએ ધારું ખજુ નહોતું તેમ ઇંગ્લેન્ડે તુર્કીસ્થાનને મદદ કરીને સુલેહ કરવાની ફરજ પાડી હતી. કરી ૧૯૦૪માં તુર્કીસ્થાન ત્યારે બાલ્કન રાજ્યો જોડે લડવામાં

પડ્યું હતું ત્યારે રશિયા એની સામે ઊભું થયેલું; એ વખતે પણ ઇંગ્લેન્ડે એને એનું ધાણું ન થવા દીધું. પણ એ વખતે તુર્કીની સ્થિતિ લાચાર હતી એટલે ઇંગ્લેન્ડે રાતા સમુદ્રના, ઉત્તરના નાકા પરના સાઈપ્રસ બેટા પોતાના 'મહેનતાણા'માં લેવાવું યોગ્ય ધાણું અને તુર્કીનો થોડો ભાગ રશિયાને આપીને 'લે હવે, આટલાથી સતોષ રાખ' કહી તેને ચૂપ કર્યું. રશિયાને ઇંગ્લેન્ડની કડક આંખ નોંધી અન્યત્ર એટલાથી સતોષ માનવો પડ્યો, પણ કાળા સમુદ્ર પોતાને ઘેર કરવાની તેની ઇચ્છા અર્થે રસે જ રહી. આ પછી ૧૯૧૪માં પણ ઇંગ્લેન્ડે પોતાને પહે છે એ આશામાં કાળા સમુદ્ર ઉપર આંખ ઠેરવી હતી, પણ તુર્કી પણ છેક રહી રહીને પણ ઇંગ્લેન્ડની પડખે આવી ઊભું એટલે ભાઈજાન્યા ભાઈજાન્યા શરમે એનાથી કંઈ બોલાયું નહિ. છેલ્લી સંધિએ થઈ ત્યારે તો રશિયા પોતાની આંતરિક ધમાલમાં જ પડ્યું હતું, ત્યાં તો કાળા સમુદ્રને ક્યાં સંભારે? આજે દિલ્લેર જાગ્યા અને રશિયાને તક મળી. પણ નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ! માંડ ઇંગ્લેન્ડને પહોંચી શકાય તેવું ટાણું આપ્યું અને આશા થ બેઠી કે તુર્કી આ વખતે તો જરૂર કાળા સમુદ્રમાં તેનાં વહાણો છૂટથી ફરવા કેશે ત્યાં તુર્કીએ જાણ બગાડી મારી.

આટલાથી વખત પાછા પડ્યા પછી રશિયાને બેઠામણ લાગે કે નહિ? એટલેજ એણે આજેર કહ્યું, "ધીરા, ભાઈ, હજી તો વાદાધટો આગળ ચાલવાનો સંભવ છે."

વાદાધટો ચાલતી હોય તો ભલે ચાલે

પણ તુર્કીને રશિયાની શરતો જ ક્યાં પોસાય તેમ છે? રશિયા તો કહે છે. ડાર્ડેનસની સામુદ્ર-ધુનીમાં ચિટન અને ક્રાંસનાં પારકેસોને આવવાં જ ન દેવાં. રશિયાને પોતાની સરકાર સામવંચી હોય એટલે એ એમ કહે, અને એ કદાચ વાળ્યની પણ ગણાય, પણ એની કમરવાળ આંખે તુર્કીએ ચિટન અને ક્રાંસ બેંડે વેર વહેરાવાને કંઈ કારણ ખરું?

અને કાળા સમુદ્ર વિષે રશિયાને નિશ્ચિત કરી નાખ્યા પછી નિશ્ચિત રશિયા રુમાનિયા ઉપર અને ત્યાંથી બીજાં બાલ્કન રાજ્યો ઉપર સરખો હાથ મારી લીધા પછી તુર્કીશાનમાં થ કેમ્બુનિઝમ ન લાવે અને તુર્કીશાનને ચૂંતું કરી ન નાખે તેની કંઈ ખાતરી ખરી? તુર્કીશાન શાં માટે રશિયાને છલખે કરે અને ઇંગ્લેન્ડની લાગીદારી ન ઉઠાવે?

છતાં જ આજની રાજકારણમાં કેાણુ સાચું અનુમાન કરી શકે કે ફલાણી બાળત ફલાણા અતઃ માં જ પરિણમશે?

રશિયા અને ફિન્લેન્ડ

જેમ ફિણુમાં કાળા સમુદ્રનું કામ પાકું કરી લેવા રશિયા તુર્કીની ભાઈજાધી માટે પ્રયત્નો કરે છે તેમ પોતાની પૂર્વે પડેલા બાલ્કીકમાં પણ બધું સુતર થઈ જાય તે માટે બેઠિલિયા, એથેનિયા, હુથિઆ-નિયા અને ફિન્લેન્ડને સમજાવી રહ્યું છે. આમાંથી પહેલાં ત્રણ તો સાદાં નાનાં છે એટલે એમણે રશિયાના સમજાવ્યા સમજી જવું પડ્યું છે. રશિયા એમની ઉપર નારાજ થાય તો બીજા દેશોની મદદ મળે પણ એમનો તો ઉગાર જ ન થાય. પણ ફિન્લેન્ડે પોતાના અવાજને દીલો પાયા નથી દીધો, એટલે ત્યાં પણ રશિયા પાછું પડ્યું દેખાય છે. જો કે ફિન્લેન્ડનો ઉત્તરનો જવાબ હજી પાકી છે. સંભવ છે કે અહીં પરિસ્થિતિ જરા તબજ બને. બને પણ કાઈ પણ રીતે પોતાનું સ્વમાન ન થવાય તે રીતે સમજણ કરી લે તો કીક છે, નહિતર અહીં પરિસ્થિતિ તબજ બને તેવું છે. તુર્કીશાનની હક આગળ રશિયા એટલી સહેલાઈથી નમતું મૂકી કે તેટલી સહેલાઈથી અહીં ન મૂકી શકે તેવી લેન્ડી રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સિદ્ધાંત-પ્રચારની આકોશ છે. રશિયા આપારે જર્મનીનું બલે મિત્ર બની રહ્યું હોય. પણ એ સમાચારો આપણી પાસે આવે છે તે યુજન તો બને દેશો અંતરથી તો એકમેક વિરુદ્ધ હજી એટલા બે એટલા બેકબેલા દેખાય છે અને બંનેના રાજકીય આદર્શો,

બૃત્તકાળમાં એકમેક પર કરેલા સાર્વિક અને ક્રિષ્ના-
ત્મક દુઃખનાઓ ઇત્યાદિ જોતાં એ ન મનાય એવું
નથી. આજે પોતપોતાના સ્વતંત્ર સ્વર્ણ માટે એક-
મેકને મદદ કરવા બંને તૈયાર થયાં હોય પણ તેથી
કંઈ ભવિષ્યને તેઓ બુદ્ધી ગળ નહિ. બંને સમજે છે
કે તેમનું ભવિષ્ય તો બૃત્તકાળ જ રહેશે. એવો વિચાર
કરી રશિયા ભવિષ્યમાં પોતાને જર્મની ન નહિ માટે
બ્રાહ્મીક રાજ્યોને પોતાની બંધનમાં લઈ રહ્યું છે. જો
બ્રાહ્મીકો માર્ગ રશિયા માટે ખુલ્લો માર્ગ બન્યો તો
બરાબર સામે આવી રહેલા ઇંગ્લેન્ડની શી રીતિ
હોય તે જાણ કરવો, અને રશિયામાં મજૂરી બજારના
બંને તો ધનવાન અમેરિકાનો રૂકાટ કેવો હોય તે
કરવો. જો ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા બ્રાહ્મીકને બુદ્ધી
ગળ્યો તો બ્રાહ્મીક-રાજ્યોની તાકાત નથી કે ચાર
દિવસ પણ લાસ લાસર સામાં જીતાં રહી શકે. માટે
જ અમેરિકાએ જાણ આપી આપે અને ફિલેન્ડ
પરાસને સમજીને દરાર બન્યું.

અને હવે આપણને જાણવા મળ્યું છે કે રશિ-
યાએ ફિલેન્ડ સાથે નરમ પ્રકારનો લશ્કરી કરાર
કરવાની દરખાસ્ત કરી છે. આ કરાર ફિલેન્ડની
તટસ્થતાને ચલિત કરવાની સકલતાઓ નાજક કરનાર
હોવાનું મનાય છે, અને સામે પણ ફિલેન્ડના સ્વાતં-
ત્ર્યનો લંગ કરવાનો રશિયાની એક પણ દરખાસ્તનો
હેતુ નથી એવી ખાતરી મળે છે. પણ આનો ચોક્કસ
જવાબ તો ૩૦મી ઓક્ટોબરે નક્કી થઈ જવાનો
જેમાં ફિલેન્ડની આખરી શબ્દ જેવી અને ઉલ્લામાં
છેલ્લી હદ સુધીની વાત આવી જશે એમ મનાય છે.

અમેરિકાનું વલણ

અમેરિકા તટસ્થ છે પણ ફિલેન્ડના પ્રમુખ પદવી
એની તટસ્થતાનો રંગ બદલાશે છે એ એની કોંગ્રેસમાં
છેલ્લા પસાર થયેલા કરાર પરથી જોઈ શકાય. એરી
જેસ અને રસાયણોદ્યોગ યુદ્ધ લાગ્યામાં વપરાતા
પદાર્થો પરદેશી રાજ્યોને નહિ વેચવાનો સુધારો. ત્યાંની
કોંગ્રેસ વધુમતીએ રદ કર્યો. એ સુધારાને વિરુદ્ધ
બોક્ષનારાઓએ એવી દલીલ કરી હતી કે પોતાના

દુશ્મનો પણ અમેરિકા પાસેથી એ પદાર્થો મેળવી
શકશે તેમ જાણનાં લાગુ રાખી એરી જેસનો ઉપોદ્ધ
કરતાં અટકશે.

એરી જેસના નિકાસની દૃષ્ટ રહેવા દેવાના આ
નિર્ણયની વાત પાછળ કારણો જે હોય તે, પણ તેનું
દૃષ્ટ પરિણામ એ આખું દેખાય છે ખરું કે રશિયા
ફિલેન્ડ પર જે દંબાણ કરવા આગળ આવ્યું હતું
તેમાં તે કંઈક પાછું હટી ગયું છે. આમ એક
પણને અમેરિકાએ પોતાની 'તટસ્થતા'થી મદદ કરી
છે એ જોઈ શકાય છે.

દિલ્લરની 'શાંતિ'ની વાતો

પણ દિલ્લરે તો આ બધા બનાવો પહેલાંથી જ
'શાંતિ'ની વાતો કરવા મંડિલી ને? "પોલેન્ડ કે જો
તમે બચાવવા આવ્યા હતા તે તો મળ્યું, હવે તમારે
લડવાની શી જરૂર છે? જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું.
હવે આપણે સંપર્ધ રહેવું જોઈએ. હું હવે લડવાનું
કોઈને કહેતો નથી, જો તમે લડવું બંધ રાખશો
તો હું મેં લડાઈ બંધ રાખીશ. પણ જો છતાં વતમે
લડાઈ ચાલુ રાખશો તો લડાઈનું દોષારોપણ તમારે
માથે આવશે તે હું કહી રાખું છું." દિલ્લરનાં આ
વચનોનો હેતુ શો દશે?

હિટલર વડાપ્રધાન એમરસેને એવો સારો જવાબ
બાળ્યો છે. લગભગ બધા દેશોએ એ જવાબને આવ-
કાર્યો છે. એ 'બધી વાત પછી પણ કહેવાનું કે
દિલ્લરની શાંતિની ઇચ્છા સાવ ચોક્કસ તો નહિ જ
હોય એ હું કહેવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. વાત-સાતી
કેમ ન હોઈ શકે, લડાઈ? આપણે જાણીએ છીએ
કે જર્મનીની આંતરિક સ્થિતિ, ધણી ગમાડોળ છે.
કાન્સનું લશ્કર જર્મનીના સાર-પ્રાંત ઉપર કબજો
કરી બેઠું છે, જર્મનીને રશિયા પાસેથી નેટલી
મદદની આશા હતી તેટલી મંજો તેમ લાગતું નથી,
દિલ્લર મૂંઝવે છે, એ શાંતિ શા માટે ન ઇચ્છે!
જર્મનીની આર્થિક અવસ્થા, આંતરિક એકલિપ્તિમાં
પૂર અને દિલ્લરે જેમની મદદવાકાંક્ષાએને રૂંધી છે

તેવા બીજા જર્મન નેતાઓના વિરોધ એ બધા એવું
જ્યારે છે કે હિટલરની એવી ઈચ્છા ન હોય તોપણ
તેણે પ્રયત્નપૂર્વક એ દરજ્જાને ગળવાનું કમ્પી પડે એ
પોતાની જીતની યોજનાઓ અને તેજવી કરતો હોય
પણ એ પણ સંભવિત છે કે પોલેન્ડ મળી ગયા
પછી હવે યોગ્ય સમયની એ શાંતિ માગે છે નહિ તો
એ એંગ્લોસેનના જવાબથી આટલો છંછેડાય કેમ ?
છંછેડાઈને એ જાતે પશ્ચિમ-મોરચા પર દોરી ગયો
છે અને સંભળાય છે કે કેમ વરકર એના આવવાની

સાથે પાછળ હવી ગયું હમણા તો ત્યા આગળ વર-
સાદ અને બરફનો મારો ચાલ્યો છે એટલે લડાઈનો
મારો બધા જ્યો છે, પણ ચોક્કસનામ સમાચાર એ
મને છે કે હિટલરે પશ્ચિમ-મોરચા પર ધવાનું હોય
તે મલાઈને પણ સીધો ઇંગ્લેન્ડ ઉપર વિમાનો-
માથી યોગ્યમારો ચલાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે

પરિસ્થિતિ કેવી જાનશે તે માટે અત્યારે સૌ
ચિંતાગુરુ છે

વિશ્વની છેલ્લી આશા

આકાશનું હૃદય શાંત હવાથી ફેલી
તોણ કુટે, જળતી બહુક સસ લેતી
કાળી નિમે મમતી નેમણી શી મમશાને
તે માનવી - મરણમા નિજ જીત માને
જિત્તાઈને સહુર બધ પવિત્રતાના
શેટે લીધા જૂઠી જર્મ નિજ ભાર્ગ વારે
ભાર્ગ લહે વિગ્નુ એલય જેની સાથે
તે એક જૂઠી ઝડપે બગડે — દાટે
ચારે દિશા કુપિત નાજણી શી કુદાડે
ત્યા કેમ કોણ જગ જીવનને ઉમારે ?
નાના રહે શિશુ કુમારથી પારણુમા
પેદાઈતી જન્મી બાળક વાગળુ મા
ફાડે ધીમેથી દુખાડે ભર્મ જે દયાકા
નિર્વચાર્ય એ પ્રજુપ વિશ્વની છેલ્લી આશા

વર્ષ

પાંચમું

- જેનો હેતુ નૂતન ગુજરાતની રચનામાં પોતાનો હિસ્સો આપવાનો છે.
- જેનો હેતુ જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર ક્રાંતિકારી અસર મૂકવાનો છે.
- જેનો હેતુ શિષ્ટ, સુંદર અને ઉપયોગી સાહિત્ય અત્યંત સસ્તા મૂલ્યે આપવાનો છે.

આ ગ્રંથમાળાના તમે શ્રાવક છો? એનું એક પ્રકાશન તમે જોયું છે? એની ચોળના વિષે કશું જાણો છો? એની પ્રગતિથી અને લોકપ્રિયતાથી તમે વાકેફગાર છો?

એનું લવાજમ

દેશમાં પાકા પૂઠાના

રૂ. ૪-૦-૦

(૧૨૦૦ પાનાં)

માહિતી માટે પરિચયપત્રિકા મંગાવો.

બંધન અને મુક્તિ : લેખક : દલિ
પૃષ્ઠા ૩૨૦ : વિભાગ ગ્રંથમાળા
૧૮ પાના અગાધાની બુધિશીલ ઉપર
આલેખાયેલી આ નવલકથા એના
લેખકને ગ્રંથમાં પ્રકાશના નવલકથાકાર
તરીકે સંખ્યાત કરશે. આ નવલકથાનું
એકેએક પાત્ર આપની આંખ સામે
જીવંત-જીવંત લાગે છે, વાર્તામાં
મૂંઝાણેનું વિચારધન આપને મુગ્ધ
કરે છે.

જાગતા રે'જી (પૂર્વાર્ધ)

લેખક : સોપાન

પૃષ્ઠા ૩૧૨ : મૂળ વિભાગ ગ્રંથમાળા
શ્રી. સોપાનની આ સર્વોત્તમ
કૃતિ છે. જે વિચાર અને વસ્તુ
ઉપર નવલકથાનું સર્જન થયું છે તે
ગુજરાતી સાહિત્યમાં તદ્દન નવીન છે.
પૂર્વાર્ધમાં નિષ્ક્રિય અને સક્રિય આદર્શ-
વાદની અથડામણ અને તીવ્ર સંવેદન
આલેખાયેલું છે.

જાગતા રે'જી (ઉત્તરાર્ધ) [નવે'શમાં પ્રસિદ્ધ થશે.]

આ બીજો ખંડ અત્યંત કરુણ છે. એમાં એક પ્રયોગ
આત્માનું પતન, પશ્ચાત્તાપ, વેદના અને અંતે ઉર્ધ્વગમન આલેખાયું
છે. આ નવલકથા પછી ગુજરાતીએ વાંચવી જ જોઈએ.

જગતનો તાત : લે. રામનારાયણ નાં પાકે.

(કેલુજારીમાં પ્રગટ થશે.)

આમાં એક-જીવનનું ચિત્ર છે. છતાં આ નવલકથા
'ધરતી' જેવી નથી. એમાં જિજ્ઞાસા બારેયા વચ્ચે લગભગ જે
વર્ણનો સવત સંપર્ક સાધ્યા પછી નવલકથાની રચના થઈ છે.
આ પુસ્તકનો પ્રવેશક શ્રી. રવિશંકર મહારાજે લખી આપ્યો છે.

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

પૃષ્ઠ ૯

દિસંબર ૧૯૩૯

અંક ૧

• અનુક્રમ •

સંપાદક :

નસાસ મહેતા : ઈ.આર.સા.સ. દલિ
તસાસ સાધ : પરશ્વત મોમૈયા

૧ જીવનસંભાગ અને જીવનસંગીત શ્રી. મુખર્જી	૭૧૩
૨ સ્વરાજ્યાચી શ્રી. મોહનલાલ	૭૧૬
૩ ચિડિયાખાનું શ્રી રમણીક મેયાળી	૭૨૧
૪ શેણનું મૂળ અને તેના ઉપાયો [ચર્ચાને અર્થે]	૭૨૬
૫ સા માટે બિજલે છે ? શ્રી. તારાબેન પંડિત	૭૩૪
૬ કુર્મંડ જર્મનીનું મૈનિડગળ અને બુદ્ધસમીક્ષા શ્રી. કુમરસી સંપદ	૭૩૫
૭ અખાડેથી પાઠા પગલા શ્રી. 'અન.ત'	૭૪૪
૮ ભણે કે ગમનવ ? શ્રી. વૃત્તામણિય વાલેચર	૭૪૬
૯ જીવ અને તેના સુધારા શ્રી. શિવનંદનપ્રસાદ મંડલ	૭૫૧
૧૦ ચિંત્ર વિશેષ શ્રી. પ્રેમશંકર દ. ભટ્ટ	૭૫૬
૧૧ ઇનામ ઝંકર શ્રી. કૃષ્ણવર્ણ જોતલી	૭૫૭
૧૨ શોધને અર્થે શ્રી. લીલિશા મહેતા	૭૬૧
૧૩ પ્રથમ આનંદ શ્રી. દગ્ગવત મોમૈયા	૭૭૦
૧૪ સાહિત્યના પ્રવેશમાં શ્રી. મોપાન	૭૮૧
(૧) સાહિત્યની રામ	
(૨) 'પ્રતિ' કે, 'પ્રત્ય' કયા ?	
(૩) 'સત્ય' અને 'કિમલ'પ્રત્યુ સત્ય	
૧૬ તાબોને આગ શ્રી. વામનમોર ચંદ્રસેન	૮૮૩
૧૭ અવલોકન શ્રી. દગ્ગવત મોમૈયા	૮૮૫
૧૮ જોડણીચર્ચા શ્રી. દગ્ગવત મોમૈયા	૮૮૬
૧૯ મળવનું મોંઢ માન શ્રી. હમીદાબેન મોમૈયા	૮૮૮

નકલ આઠ આના

લાલક ભારતી સાહિત્ય સંઘ ચો. બો. ૭૩ અમદાવાદ

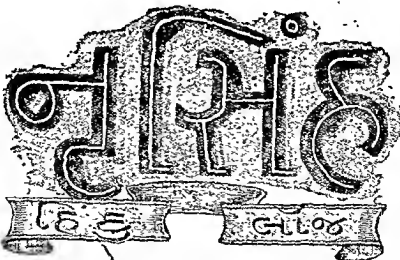
પ્રોપેરાટરશ્રી ડીએ

લાઇન, હાફટાઇન તથા વધારે કલરનાં હાઇકલાસ
પ્લોટ, ડીઝાઇન તથા સિને-સ્લાઇડ

અનામદાર
ભારતી સાહિત્ય સંઘનાં પ્રકાશનોના ખર્ચા પ્લોટ અમે ખતાવીએ છીએ

૨. નં. ૩૧૬૭ નું હેડાઈ નાં ધી લે શો ૭ ૨. એસ 'સાન'

કે. ૧૭૭/૧૭૯ હાઈવે રોડ, બોરીબંદર ટ્રામટરમીનસ પાસે,
ભારતી હાઈસ્કૂલની બાજુમાં

૨
૬
વા
ત
થા
જ
મ
વા
ની

સ
ગ
વ
ક
મા
૨
નાં
જી
ફું

આજકાલના જધા જ વાર્તાલેખકો જે જે પાત્રો વિષે તેઓ સહાનુભૂતિ-ઉત્પન્ન કરાવે છે તેમને અસહી કૃશનેબલ વ્યસનો હોવાનાં વર્ણનો કરીને એ વ્યસનો વિષે લોકોમાં સહિ-
 ષ્ણતા, કૌતુક અથવા આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરાવવાની તેમને ટેવ હોય તેવું દેખાય છે. આ, કોર્સી, સિગારેટ, ઑવેલ્ટાઈન, પત્તાં વગેરે વસ્તુઓ વેચવા માટે કારખાનાવાળાઓ મોટી સિંડીકેટો ઊભી કરે છે. ચાક્કસ કારખાનદારનું નામ ન આપતાં આ સિંડીકેટો એ પદાર્થો વિષે લોકોમાં નિઝાસા પેદા કરી દે તો તેમને ઘસ હોય છે. આ જાણ્યા પછી મનમાં ઘણી વાર શંકા ઊઠે છે કે આ વાર્તાલેખકોને એમના તરફથી સાડું કમિશન તો નહિ મળતું હોય? એ સિવાય પોતાની વાર્તાના વાતાવરણને આલું મૂંઘણું કરવાથી તેમને ખીજે શો ફાયદો હોય? એ વ્યસનો સમાજમાં કેટલાં પ્રસરેલાં છે એ કોઈએ જતાવવાની જરૂર નથી. એના વિના કથાનકની વાસ્તવિકતા ઓછી થાય તેવું પણ નથી. પહેલાંના ઠલાકારો ખાણાપીણાનાં વર્ણનો નહોતા કરતા. રતિવિહાર, આલિંગન, ચુંબન. મિજબાનીઓ, નારતા, ચાપાણી, ધુમ્રપાન, મદિરાપાન-આ જાણતો આવી શકે તો પછી જાજરુ જવું, લઘુશંકા જવું -એવા આરામ આપનારા વિધિવર્ણ્ય વિષયો કેમ ન આવે એ સમજાતું નથી.

આગગાદી અને દ્રામમાં જેમ તમાકુનો ધુમાડો સહન કરવો પડે છે તેમ પોતાની જ આ રડીમાં એકાંતમાં બેસીને એકાદ નવલકથા વાંચતા હોઈએ ત્યારે પણ એ જગા પીછો છોડતી નથી ત્યારે ખૂબ જ કંટાળો આવે છે. પણ એ સહન કરવું જ જોઈએ?

—કાકા કાલેલકર

જીવનસંગ્રામ અને જીવનસંગીત

ફિલસૂફી કેન્દ્રે એક જગ્યાએ એક સુંદર વિચાર આપ્યો છે કે માણસ કુદરતી રીતે પોતાના પોડોશ્ઠીને ચાહનારો તેમજ પિત્રારનારો એમ બંને વિશેષી વર્તન કરનારો બની શકે છે. કાર્થ માણસને એના કુદરતી મંડળથી દૂર કરવામાં આવે તો તે થોડા વખતમાં દીનામાં જોવા થઈ જશે તેમજ કાર્થ માણસને એના મંડળ સાથે અનેક બધનોથી જોડી દેવામાં આવે તો તે થોડા વખતમાં બળવાબોગ થઈ જશે. આવી રીતે માણસ જે સમાજમાં રહે છે તેને ચાહે છે, તેમજ તેનાથી દૂર થવા પણ મથે છે.

જીવનનું પણ એવું જ છે એમાં સંગ્રામ પણ છે ને સંગીત પણ છે. કુદરતી યોગના એવી લાગે છે કે રવભાવથી માણસ સુખ, સગવડતા અને આરામ શોધનારો હોય છે. અને તેથી એના સુખ, સગવડના કે આનંદમાં વિદન આવે ત્યારે એ જેને વિકૃત કહી શકાય તેવું માનસ દર્શાવે છે. પણ કુદરતે જ માણસમાં એક ખીજ શક્તિ પણ ધૂપી છે અને એ શક્તિને લીધે માણસ જીવનસંગ્રામમાં રહેલું જીવનસંગીત ધારે તો જોઈ શકે છે કેટલાક મનુષ્યો જીવનસંગ કેવળ સંગ્રામ, દુખ, અશાંતિ અને મુશ્કેલીઓ લુગે છે. તેમના સામે એ પરાક્રમ કરે છે. તેમને એ હાંકાવે છે. તેમના પરાજયથી એ આનંદ પામે છે. પણ એ વિજયના આનંદની વેળાએ એને ખતર પડે છે કે કેવળ જીવનસંગ્રામમાં આપું જીવન આવી જતું નથી જીવનસંગ્રામ ન કરનારો તો કેવળ કાચર જ છે; પણ જીવનસંગ્રામ કરીને, વિજય મેળવીને, પરાક્રમ કરીને, પોતાની મહત્તાકાક્ષા સિદ્ધ કરીને પણ જે માણસ વધારે ઉચ્ચ જીવનની કલ્પના કરી શકતો નથી તેનું અત્તાન કાર્થ જોણુ દુઃખદાયક નથી.

જે માણસ જીવનસંગ્રામમાં રહેલું જીવનસંગીત સાંજળી શકે તે ખરા અર્થમાં જીવન જીવ્યો કહી શકાય શોક, વિશેષી તત્ત્વો, મુશ્કેલીઓ, નિરાશા, દુખ-એ આંતરજીવિઓનાં

પ્રતિબિંબો-તેમજ સમાજમાં ફેરફાર રહેલાં વિરોધી અને પ્રત્યાધાતી બળો-એ જીવનસંગ્રામની સામગ્રી છે : પરંતુ એમાં માણસને યુદ્ધની ખાતર યુદ્ધનો રસ ન હોવો જોઈએ. એ સધળી કલેશમય, અસ્વચ્છ અને એક રીતે ગંભીર તો નિરર્થક સામગ્રીમાં જે પ્રયત્ન જીવનસંગીત વાંધી રહ્યું છે તે જીવનસંગીત જ માનવની શોધનો વિષય છે.

અને માનવ જેમ જેમ પોતાના સંગ્રામનાં સાધનો શુદ્ધ કરતો જાય છે તેમ તેમ તેને ખબર પડે છે કે એક એવી શક્તિ પણ એનામાં વસી રહી છે કે જે દરેક પ્રકારના સંગ્રામમાં અર્થ લેઈ શકે છે : દરેક પ્રકારના ખાતરમાં ફક્તના રંગ દેખી શકે છે : દરેક પ્રકારના વિરોધી સ્વરોમાં અરબલિત રીતે વહેતું જીવનસંગીત સાંભળી શકે છે; અને કેટલેકે 'Anti social sociability of mankind' 'અસહકારી છતાં સહકાર કરવાની માનવની સહજવૃત્તિ' કહે છે-એ સુંદર વૃત્તિને ખોળી શકે છે. આ વૃત્તિને સ્પર્શી શકવાની શક્તિ એવા માણસમાં આવી શકે છે કે જે જીવનસંગીતના અનંત સ્વરોને પિંજી શકે છે.

આ જીવનસંગ્રામમાં રહેલું જીવનસંગીત મેળવવાને માટે માણસે હમેશાં આધાત-પ્રત્યાધાત કરવાની પોતાની વૃત્તિ માટે વિવેક કેળવવો જોઈએ. એટલું ન સમજાય તે સધળું અર્થહીન છે એમ દરેક વસ્તુનો તાત્કાલિક નિર્ણય ન કરતાં એ વસ્તુને બીજી બાજુ પણ હોઈ શકે એમ જોઈ તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વાધ્યાસનો આશ્રય લેવાની રેવ. પાશ્વર્યાથી માંજીસજીવનને વધારે સારી રીતે સમજી શકે. આ જમાનામાં જ્યારે રિક્ષ અને કાલ નહિ જેવાં બન્યાં છે ત્યારે રાક્ષસ કરનાં પણ વધારે ભયંકર સાધનો માણસ કેવળ પોતાના યજ્ઞમાંથી અને અર્થહીન પ્રચારવેગથી સરજી શકે છે. એટલું જ નહિ, આજે માણસ ધારે તો અસાનીઓની બહુમતી સરખાવી જ્ઞાન જેતું કાંઈ નથી એમ પણ સિદ્ધ કરી શકે. એટલે આ જમાનામાં જીવનસંગ્રામને નવા દૃષ્ટિકોણથી સમજવાની જરૂરિયાત બિંબી થવાતી છે. સમાજની પુનર્રચનામાં એક વસ્તુ એ પણ આવે છે કે પુનર્રચના માટે વિનાશ કરનારો તત્ત્વોની સાથે જ સર્જનાત્મક સૃષ્ટિનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારી પણ થવી જોઈએ. અને એ દૃષ્ટિએ આજે દરેક વસ્તુ કે વાદનો તડ ને કડ ન્યાય આપવા કરતાં-કે એને ચચ્ચિતો વિષય બનાવવા કરતાં-એમાં જે કાંઈ સુંદર હોય તે જીવનમાં વણી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો વધારે જરૂરી થઈ પડે છે : આજની દુનિયાની મોટામાં મોટી જરૂરિયાત સૌન્દર્યદૃષ્ટિ કેળવવાની છે.

એક રીતે જોતાં લોકો જેને પ્રગતિવાદ-અને પ્રત્યાધાતી માનસ કહે છે એ વિષે પણ આજે ધણી ધણી ગેરસમજણો ફેલાયલી પડી છે. પ્રગતિ એ એક એવું જીવનવિધાયક બળ છે કે જે મેળવવા માટે વ્યક્તિએ અભ્યાસ, અનુભવ અને જીવનશુદ્ધિ-ત્રણેનો મેળ સાધવો જોઈએ. એ ત્રણેમાંથી કોઈ એક વડે પ્રગતિ સિદ્ધ કરી શકાતી નથી. પ્રગતિ એ વ્યક્તિના આંતરજીવનનો પરિમલ હોવો જોઈએ. જ્યારે વ્યક્તિ સમજિત સંબંધમાં આવે છે ત્યારે એને પોતાનાં જ કદી શકાય તેવાં સુખસાધનો ને આશમનો ભોગ આપવો પડે છે. એ ભોગ ન આપીને એ વિકૃત માનસ ધરાવનારો બને છે : કલેશથી કે ભયથી એ ભોગ આપીને એ દાસ બને છે : સમજીને એ વસ્તુચિત્ત રચીદારવાથી જ એ પ્રગતિશીલ બની

શકે છે. પણ એટલા જ માટે પ્રગતિશીલ જીવનની મૂળ સામગ્રી-બહારથી નહિ પણ અંદરથી જ-મળી જોઈ એ. સામાજિક ફેરફારો પણ આંતરવિકાસના પ્રતિબિંબરૂપે થવા જોઈએ-અને કેવળ હવાઈ વાતોને અનુસરવાની નજળી મનોવૃત્તિના પડધારૂપે નહિ. એ જીવન-સામર્થ્યરૂપે રજૂ થવા જોઈએ, અનુકરણ કે અનુસરણરૂપે નહિ. તો જ એ ફેરફારોમાં ચિરંજીવી તત્ત્વ હોઈ શકે : એટલું જ નહિ, તો જ જીવનસંગ્રામની અધોરમાં અધોર વસ્તુ-સ્થિતિમાં જે એક અદ્ભુત માનવતાનું જીવનસંગીત વહી રહ્યું છે તેની ઝાંખી મળે; અને નિરાશામાં પણ આશાનું જ ગાન ગાવા એનો પ્રાણ પ્રેરાય.

માણસ બહુ અનુકરણશીલ પ્રાણી છે. એની સૌથી મોટામાં મોટી ખુશ્કેલી વિચાર કરવાની છે. બની શકે તો એ વિચાર કરવા માગતો નથી. વિચારની ગોળી વેચાતી મળતી હોય તો એના વડે એ ચલાવી લે એટલો એ વિદ્યાસી પણ છે. પરંતુ એટલા જ માટે એ બંધન સામે યુદ્ધ કરીને પછી જ બંધન રું છે એ સમજી શકે.

જીવનસંગીત સમજવા માટે પ્રથમ જીવનસંગ્રામનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવવો જોઈએ.

અને ત્યારે જ માણસ ભણી શકે કે માણસના અંતરના ઊંડામાં ઊંડા ભાગમાં જે એક ચિરંતન વસ્તુ છે એ વસ્તુને ભગ્નત કરીને જ નવરચના થઈ શકે : એ વસ્તુને ભગ્નત કરવા માટે પ્રથમ તો એણે પોતે જ સમર્થ જીવન ગાળવું જોઈએ. જીવનશુદ્ધિ વિના કોઈ માણસ પોતાને સમર્થ કહી શકે નહિ. અને તેથી છેલ્લે તો જીવનશુદ્ધિ-જીવનસંગ્રામ-જીવનસંગીત એ ત્રણે બિંદુઓના અનુસંધાન વડે જ જીવનનિકાળની પુનર્ચના શક્ય બને છે.

જીવનશુદ્ધિનો બિહિષ્કાર કરીને માણસ કોઈ પણ જાતનું સામર્થ્ય મેળવી શકે એ વસ્તુ જ અશક્ય છે. 'જીવનશુદ્ધિ રું છે ?' એમ નામનું ટેરનું ચડાવી પૂછનારને કહો ચકાવ કે એના હોવા વિષે ચકા ન કરવામાં જ જીવનશુદ્ધિ રહી છે.

હરકોઈ પ્રકારની પ્રગતિનો મૂળ પાયો જીવનશુદ્ધિમાં રહ્યો છે. જીવન શા માટે છે ? એ મહાન શોધ કરતાં વધારે પ્રગતિશીલ વિચાર હજી સુધી તો કોઈ માણસ આપી શક્યો નથી. એ વસ્તુ સાચી છે કે શેટલી વિના માણસ જીવી શકતો નથી, ને એટલા માટે શેટલી-અવસ્થા એ પ્રગતિશીલતાનું એક લક્ષણ છે. પણ જેમ શેટલી વિના માણસ જીવી શકતો નથી, તેમ શેટલી હોવા છતાં પણ માણસ જીવતો નથી-એ વસ્તુસ્થિતિનો સ્વીકાર કરવામાં જીવનશુદ્ધિનો-એટલે કે પ્રગતિશીલતાનો-સાચો માર્ગ રહ્યો છે. શેટલી મેળવવી, જીવન મેળવવું ને જીવન જીવવું એ જીવનસંગ્રામ, જીવનશુદ્ધિ ને જીવનસંગીતનાં ત્રણ તરવો હરકોઈ સાચા અને સમર્થ વિચારના મૂળમાં હોવાં જોઈએ.

• ધમકેલુ •

વડી કારોબારીની બેઠક

મહાસભાની વડી કારોબારીની અવાહન-
બાદની બેઠક પૂરી થઈ ગઈ છે. આર-
દિવસની મંત્રણા પછી કારોબારીએ જે નિવેદન
પ્રગટ કર્યું છે તેમાં નવીનતા એટલી જ છે કે એ
મહાસભાની વર્તમાન સ્થિતિને સ્પષ્ટ કરે છે અને
મહાસભાવાદીઓએ આજે શું શું કરવાનું છે તે
અંગે ચોક્કસ સૂચનો આપે છે.

કારોબારીના પ્રથમ નિવેદનના જવાબમાં આ
દેશના વિરોધપક્ષોએ અને બ્રિટિશ સરકારે જે જે
નવા અને અસંગત મુદ્દાઓ ઊભા કરી મૂળ પ્રશ્નને
ગૂંચળાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેને આજનું નિવેદન
સ્પષ્ટ જવાબ આપી દે છે. કારોબારીના આ નિવે-
દનની મહત્તા એ છે કે હિંદુસ્તાનનું બંધારણ લોક-
સભા દ્વારા જ ધડી શકાય એ વિધાનનું તેણે સમર્થન
કર્યું છે અને લોકસભાની અને બંધારણની આડે જે
કારણિક ભયો ઊભા કરવામાં આવ્યા છે તેને દૂર
કર્યાં છે. આ નિવેદન પછી મુસ્લિમ-લીગ, વિનિત
મંડળ કે બ્રિટિશ સરકાર શંકાસ્પદ બની જશે
એમ અમે માનતા નથી, કારણ કે તેઓ શંકા-
શીલની સ્થિતિમાં છે જ નહિ, પરંતુ આ નિવેદન સામે
વાંધા કાઢવાનું તો એમને મુશ્કેલ બનશે જ અને
તેનું પરિણામ એ આવશે કે હિંદ અને બ્રિટનનો
લોકમત કારોબારીના નિવેદનને પક્ષ ને વધુ પ્રમા-
ણમાં ટેકા આપશે જશે.

કારોબારીનું આ નિવેદન કયા મુદ્દાઓને સ્પષ્ટ
કરે છે તે આપણે જોઈએ: સૌથી પહેલાં તો કારો-
બારી એ સાબિત કરે છે કે આજના મુદ્દમાં કોંગ્રેસ
અને ફ્રાંસનો હેતુ પ્રગતશાસન કે સ્વાતંત્ર્યની રક્ષાનો
છે જ નહિ; એમ હોત તો હિંદ પ્રત્યેનું કોંગ્રેસનું
બહેરનારું જુદી જ રીતે લખાયું હોત. બ્રિટનનું
આજનું વલણ હિંદને પોતાના પંજમાં પકડી જ

રાખવાનું છે; એમ ન હોય તો હિંદને સ્વાતંત્ર્ય
આપવાની વાતમાં લેધુમતીતા અને રાજ્યોના પ્રશ્નોને
તે આગળ ધરાવે જ નહિ. ૧૯૧૪-૧૮ની લડાઈને
અંતિ-હિંદને જે બોટા મળીને કરતાં કોઈ જુદી બેટ
આ લડાઈને અંતે મળે એમ કારોબારી માનતી નથી.

આમ છતાં બ્રિટિશ-સરકાર તરફથી જે જે પ્રશ્નો
સ્વાતંત્ર્યની રચનામાં અંતરાયરૂપ ગણવામાં આવે છે
તેનો પણ કારોબારી સમિતિ જવાબ આપે છે. કારો-
બારી કહે છે કે હિંદને કોઈ પક્ષ પક્ષ સ્વાતંત્ર્યનો
વિરોધ કરતો જ નથી, પણ કોઈ પક્ષ વિરોધ કરતો
હોય તોપણ એ મુદ્દો અપ્રસ્તુત છે. અરે, મુદ્દો તો
એ છે કે બ્રિટન પોતે હિંદને ઊઠવા પૂછે છે કે
નહિ. એક પળને માટે માની લઈએ કે હિંદ બ્રિ-
ટનની તાબેદારી જ હજી છે. તો પછી બ્રિટનને શી
ચિંતા છે? એ શા માટે ન કંઠી દે કે તમારું બંધા-
રણ તમે રમી સો? જો હિંદ પરબર તાબેદારી નહોતું
હશે તો એનું જ બંધારણ રચશે કે નહીં? સૌથી પરી
સત્તા બ્રિટનના હાથમાં જ રહે. કારોબારી માને છે
કે બ્રિટન તરફથી રજૂ કરવામાં આવતું આ કારણ
કારણ છે જ નહિ, એ તો બહાનું છે.

અને, બીજું કારણ રાજ્યોનું આપવામાં આવે
છે, તેમાં તો બ્રિટનની યોગ્ય અપ્રમાણિકતા જોઈ
શકાય છે. આપણે ભારતવાસીઓએ આજના રાજ્યોને
સ્વતંત્ર રાજ્યો તરીકે કોઈ દિવસ યોગ્યતા જ
નથી, ને બ્રિટનની સત્તા દૂર થાય તો આજના
રાજ્યો કયા રેશને હોય. તે રાજ્યો, બ્રિટિશ
સરકાર અને આપણે સૌ સારી રીતે સમજીએ છીએ;
એટલે જ કારોબારી સ્પષ્ટ કરી દે છે કે રાજ્યોનો
વિચાર તમારે જ કરવાનો છે- અમે તો એમને
તમારા અને તમને એમના પ્રતિનિધિ અને પ્રતીક
રૂપ જ માનીએ છીએ, પણ એ રાજ્યોની જે

પ્રેમ કહેવાય છે તેનું શું ? બ્રિટિશ સરકાર આજ લગી એ આઠ કરોડ માનવીના લાલચ માટે એક શબ્દ પણ કેમ ઉચ્ચારતી નથી ? સ્વાતંત્ર દિવસ એમનું સ્થાન શું રહેશે એ વિષે અનેક નિર્જન અને સમળ લઘુમતીના રક્ષણનો આર ઉઠાવનાર બ્રિટન કેમ કર્યું બોલતું જ નથી ? કે યુરોપમાં જે સુદ્ધ ખેલાય છે-તેને કે હમણાં કર્યું ખેલાતું હોવાતું નથી- તે માત્ર પોલાડના રક્ષણ માટે જ છે ? અને તે પણ જર્મનીએ ક્યારે કરેલા પોલાડ માટે જ ? અને... અને જરા આગળ જઈએ તો પોલાડ પછીનું હેર કિટલરનું બ્રિટન માટે મહા લાભાનક એવું પગલું અટકાવવા માટે જ ?

બ્રિટને આજ લગી આ પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા નથી કારણકારી આજના નિવેદન દ્વારા આપણે કુનિયા સમક્ષ પોતાની વાત સ્પષ્ટમા સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરે છે. જે પ્રશ્નો ઊભા જ ન થવા નોઈએ તે પ્રશ્નો બ્રિટને ઊભા કર્યા છે એમ માનતાં હોવા છતાં કારણકારી એના જવાબો પણ આ નિવેદનમાં આપી દે છે. લઘુમતીનો પ્રશ્ન ઊભો કરી લોકસભાની અખ કલ્પનાને બ્રિટન વિરૂદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના જવાબમાં કારણકારી કહે છે કે 'આ લોકસભા એવું રાજ્યસંઘારણ ધડી શકશે, જેમાં માન્ય રાજેલી એવી લઘુમતીઓના હકોની તેમને સંતોષ થાય એવી રીતે રક્ષા કરવામાં આવશે, અને લઘુમતીઓના હકોને લગતી કોઈ બાબતો વિષે પરસ્પર પતાવટ નહિ થાય તો તે લગદના હાથમાં સોંપી શકાશે' લઘુમતીની રક્ષાની બાબતમાં મહાસભા આથી વધુ શું કહી શકે ? વિરોધીમાં વિરોધી આથી વધુ માગી પણ શું શકે ? મહાસભા તો અક્ષય મતદારમંડળ અને અનામત બેઠકો આપવાની પણ તૈયારી બતાવે છે.

કારણકારીના આ દરાવ પછી ગાંધીજીએ 'હરિ-જન'માં જે લેખ લખ્યો છે તે લોકસભાની રચનાને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે મહાસભા હિંદનું પ્રતિનિધિત્વ નથી ધરાવતી એમ જે કહે છે તે મુસ્લિમ-લીગ સમસ્ત મુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે એમ જે બોલે છે તેને લોકસભાની આ દરખાસ્ત એક પડકારરૂપ છે.

પુખ્ત વયના મતાધિકાર ઉપર રચાયેલી લોકસભા-એને એ લોકસભા જ હિંદનું સાચું પ્રતિનિધિ બની શકે એમ છે. મહાસભાએ જ્યારે ખાતરી આપી છે કે લઘુમતીના હકોનું એમને સંતોષ થાય એવી રીતે રક્ષણ કરવામાં આવશે, ત્યારે લઘુમતી પાસે કર્યું બોલવાનું રહેતું જ નથી. મુસ્લિમ-લીગના આગેવાનોએ મહાસભાના આ વચનો ઉપર ગંભીર-તાથી વિચાર કરવો જ જોઈએ, અને હર્ષ સાથે એ કહેવું જોઈએ કે ઉપરનું નિવેદન પ્રગટ થવા પછી-હજી લગી કોઈ પણ તરફથી ખીણું નિવેદન કરવામાં આવ્યું નથી આ મોંઘના અર્થ એ થઈ શકે ખરો કે એ નિવેદન સૌને વિચારમાં નાખી દીધા છે !

આટલી સ્પષ્ટતા પછી કારણકારી સમિતિ સવિનય જાંઝ માટે ચનમની રહેલા મહાસભાવાદી-ઓને અર્જિન્ટન આપતાં સૂચન કરે છે કે થોભો, હજી થે ધીરજ ધરો. જે પગલું લઈું છે તેના પૂરાં પરિણામો જોવા દો અને વાતાવરણ સાફ થવા દો. કારણકારી એમ પણ કહે છે કે અસહકારનું જે પગલું લઈું છે તે તો ઉવટ સુધી આણુ રહેશે જ. એમાં પાછા પગલા માંડવા જેવું છે જ નહિ. હાલ ઝુરતને માટે સવિનય જાંઝની અનિવાર્ય શરતરૂપે કારણકારી હિંદુ-મુસ્લિમ-એકતા, ખાદી અને ચરખો તથા અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો ૧૯૨૭નો કાર્યક્રમ રજૂ કરે છે. આ કાર્યક્રમ કોઈને એમ કે ન ગમે પણ આપણી સુદ્ધ સમિતિએ તો સુદ્ધની અનિવાર્ય શરત તરીકે આપણી સમક્ષ એ મૂકી દીધો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ગાંધીજી તો વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે આ કાર્યક્રમની સંતોષજનક પૂર્તિ વિના ને હિંદ બ્રિટન સામે સુદ્ધમાં જીતરે તો તેના સુદ્ધમાં બ્યવસ્થા કે અહિંસા રહે નહિ. એનું સુદ્ધ વૃદ્ધલોક અને ઉવટ સર્વનાશમાં જ પરિણમે. એટલે આ કાર્યક્રમ વિષે ગમવા ન ગમવાનો પ્રશ્ન નથી. સૈનિકોની શુદ્ધિ આ કાર્યક્રમ સામે બંડ ઉઠાવતી હોવા તોપણ એ એણે સ્વીકાર્યું જ છૂટકો છે, કારણ કે એનો સેનાપતિ અને એની સુદ્ધસંમતિ એ ધરૂં છે.

મહાસભાવાદીઓને આટલી સૂચના આપીતે પણ કારણકારી એ વાત તો સાફ શબ્દોમાં કહી દે-છે કે

‘પણુ દિંદતી પ્રજાએ જે રસ્તા સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા નથી તે રસ્તે તેને બળાત્કારે ખેંચવાના સર્વ પ્રયત્નોનો અને દિંદતો ગૌરવ અને સ્વતંત્રતાની વિરોધી હોય એવી એકેએક વસ્તુનો મહાસભાનાં અધિસક સાધનો વડે સામનો કરવાની આ સમિતિને ફરજ પડશે.’ કારોબારી આજે દિંદતે યુક્તો આદેશ ન આપતો હોય તો તેનું કારણ દેશની નબળાઈ જ છે, પરંતુ કારોબારી તરફથી થયેલા નબળાઈના આ એકરારનો ખિટન લાભ ઉઠાવવા છ’ડે તો એમ બનવાનું મુશ્કેલ છે. ‘દેશ સવિનય ભંજ માટે તૈયાર નથી’ એનો અર્થ એ છે કે સ્વાતંત્ર્યનો આગ્રહી જગે ખેલવાની એની તૈયારી નથી. પરંતુ એના મેં ઉપર લાત મારવામાં આવે તો તો એ લડવા મારે તૈયાર છે જ. કારોબારીએ ઉપરના શબ્દો વડે ખિટનને ચેતવણી આપી છે કે અમે સવિનય ભંજો આરંભ નથી કરતા તેથી રખે એમ સમજતા કે અમે તમારા કોઈ પણ પગલાને સાંખી લઈશું! અમારા મત પ્રમાણે આ ચેતવણી નકાર છે અને વખતસરની છે. જો ખિટનની લડવાની જ છ’ડા કરી તો આ ચેતવણીની થોડા જ સમયમાં આપણે અવગણના થયેલી જોઈશું.

કારોબારીના આ ફરાવની ઉદામો ઉપર અને સુભાષબાણુ ઉપર શી અસર થઈ છે તે હજી જાણી શકાતું નથી. સુભાષબાણુના છેલ્લામાં છેલ્લા વચનો ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેઓને આ ફરાવ નબળો લાગશે. એમના મત પ્રમાણે સવિનય ભંજને મોડું કરવામાં દેશને પારાવાર નુકસાન થઈ રહ્યું છે. સાચી જ રીતે જોઈએ તો દેશની લગભગ તૈયારી સંજ્ઞામાં કારોબારી અને સુભાષબાણુ જુદી જુદી દિશાના મતો ધરાવે છે. આવે વખતે આ ચૂંચનો સાચો ઉકેલ એ જ સંજ્ઞા શકે કે સુભાષબાણુ વિરોધનો શબ્દ હુઆર્થા વિના, એટલે કે દેશના વાતાવરણને કહોળવા વિના કારોબારીનો આદેશ ઉઠાવી લે અથવા તો પોતાને ખાતરી જ હોય કે દેશ તૈયાર છે, તો નાનામાં નાના ક્ષેત્રમાં એ પ્રયોગને સફળ કરી જતાવે. અત્યારનો જે વિરોધ છે તે કોઈ પક્ષને કશો જ

લાભ આપતો નથી. આપણે સૌ જાણીએ છીએ, દિંદતસંરક્ષણ કાયદો એનાં તમામ આનંદો સાથે ઉત્તમ ઉત્તર રીતે તો બંગાળમાં જ અમલમાં આગે છે. સુભાષબાણુ શા માટે એ ક્ષેત્રને જ પસંદ ન કરે કે વધુમાં ત્યાંના મહાસભાવાદીઓની પ્રચંડ બહુમતી આજની કારોબારીનું વલણ બ્યાજની માનતી નથી એટલે એ ક્ષેત્ર જ અનુકૂળ કરવું જોઈએ.

પરંતુ એમ લાગે છે કે સુભાષબાણુને એ વસ્તુનું તો દુઃખદ જ્ઞાન છે જ કે કારોબારીના આદેશની વિરુદ્ધ આ દેશમાં એમને સાથ મળી શકે એમ નથી. દેશનાં લાખો ભાણુસો, બંગાળ પણ, ગાંધીજી સિવાય આજની કટોકટીના કાળમાં પોતાના બનમાલનું સુકાન ખીજા કોઈના હાથમાં સોંપે એમ નથી. આણું જ્ઞાન છે એટલે જ સુભાષબાણુ કંઈ પગલું ભરતા નથી અને માત્ર શાબ્દિક વિરોધ જ કરી કરે છે. આવે વખતે દુઃખ એટલું જ થાય છે કે જો કંઈ જાની શકે એમ નથી તો તેઓ-મોન રહી વાતાવરણને સ્થિર કેમ નથી થવા દેતા! એમ થશે તો લડાઈ મોટી નહિ થાય પણ વહેલી જ આવશે.

કારોબારીએ મહાસભાવાદીઓને આદેશ આપતાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ ચૂચવ્યો છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા. એ કાર્યક્રમમાં કારોબારીના ફરાવો અને લોકસભાનો મર્મ લોકોને સમજાવવાની વાત તો આની જ ન્વય છે. પરંતુ ‘હરિજન’માં એક ઉદામવાદી સાથે થયેલા વાર્તાલાપમાંથી તો ગાંધીજી ત્યાં સુધી પણ કહે છે કે તમારી વાણી હિંસક ન બને તો સરકારના નાગરિક સ્વાતંત્ર્યને ધન પહેાંચાડતા પગલાની તમે અલગત દીકા કરી શકો, એટલું જ નહિ, પણ લોર્ડ એટલે’ડના બાણુની ઝાટકણી કાઢતાં એમ પણ કહી શકો કે એ લોકો જગતના ડાકુ ગાંધિયા છે અને સામાન્યસાદી અને ફાસિસ્ટસાદીમાં કશો ફરક નથી’ આ શબ્દોથી તો સૌને ખાતરી થશે કે સ્વમાન ઉપર ધા કરનારું એક પગલું ગાંધીજી સાંપે એમ નથી; અને તે સાથે જ ખિટનની કાનત વિષે તો પોતાનો અભિપ્રાય જરૂરી

પણ મોળો રાખે તેમ નથી આમણા ઉદ્ધામવાદીઓ માટે અત્યારે આટલું પૂરતું નથી ? કુ ન આપવાની હકત તો ગાંધીજીની શરતો પૂરી થયા વિના એમના તેવૃત્ત નીચે શી રીતે ચાલી શકે ?

આપણે એવી આશા ગપીએ કે કારોનારીનો આ ઈરાવ આજના બધા પ્રકારના વાનાવરણને સાફ કરવામા મદદરૂપ નીવડે

સકકરનું રમખાણ

આ વગેરે દિવાળી અને ઇદના તહેવારો એક સાથે જ હોવા છતાં આખા દેશમા એક પણ જગ્યાએ હિંદુઓ અને મુસનમાનો વચ્ચે ધર્ષણ ન થયું તેથી એક પ્રકારનો આનંદ થતો હતો એમ પણ લાગતું હતું કે મુસ્લિમ-બીગ અને મહાસભા વચ્ચે તાકાવાટો ચાલી રહી છે તેનું આ પરિણામ હશે અને એ જ દિવસે જનાન ઝીણા સાહેબે રેડિયોદ્વારા ઇદના સંદેશો સુણ્યા થો અને તેમા સહિષ્ણુતા અને પ્રેમનો બોધ આપ્યો ત્યારે તો ખતારી થય લાગી કે હિંદુ-મુસ્લીમ-એનતાનો માર્ગ સાફ થઈ રહ્યો છે આ માન્યતા દૃઢ થતી જતી હતી ત્યા જ રાષ્ટ્ર-પારીરનો આ મહારોગ સકકરમા ફાટી નીકળ્યો મ જી નગાહની એક જગ્યા (દરગાહ) બપોથી હિંદુમ દિરખા જવાનો ઝરતો છે તે વર્ષો થયા સરકારી કાબૂ હેઠળ હતી હમણા ત્યાના મુસ્લિમોએ એ જગ્યા ઉપર પોતાનો હક જણાવ્યો અને તે માટે ચળવળ પણ ઘડ કરી દીધી હુ ખની વાત એ છે કે આ ચળવળને તુરત જ મુસ્લિમ-લીગે ટેકા આપ્યો અને ડેર-ડેરથી મુસ્લિમ વર્તમાનપત્રોએ સિંધના પ્રધાનગ ડળને યાજો ભાડવા માડી સિંધનું પ્રધાનમંડળ મહાસભા-વાદી નથી પરંતુ મુસ્લિમ-લીગનું તો વિરોધી જ છે, એટલે મુસ્લિમ-લીગ આ પ્રસંગનો લાલ લોકાવે એમા તવાઈ નહોતી સિંનના વડા પ્રધાને ખાતની આપી પોતે આ વિષે ધનની તપાસ કરશે અને મુસ્લિમોને ન્યાય આપશે, પરંતુ એમની ખાતગીને ડોકાં એ ગળ્યકરી નહિ કેટલાક મુસ્લિમોએ તો મંજીલગદમા જઈને અડા જમા પા અને એ રીતે પોતાનો હક્ક સાબિત કર્યો પરિણામ એ આ ધુ કે સરકારે આકરા

પગલા લીધા ને રમખાણ ફાટી નીકળ્યું રમખાણ ની પૂરી વિગતો આજ સુધી નામ નથી થઈ તે હુ ખદ બોના છે, પરંતુ ત્રીસ ઉપગત માણસોના બન થયા છે ને કેટલાક ધાપન થયા છે સિંધ-સરકારના પ્રયત્ને શાંતિ તો ફેનાઈ ગઈ છે પરંતુ એ પ્રશ્નનો કશો ફેસલો આ થો નથી મિંધ-સરકાર તરફથી વિસ્તૃત નિર્દેનનું વચન મળ્યું છે, પરંતુ હજી સુધી તે વાચવા મળ્યું નથી અત્યારે તો એક પક્ષ બીજા પક્ષ ઉપર આક્ષેપો કર્યો જ બન્ય છે એટલે સત્ય વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકાતી નથી

હુ ખની વાત એ છે કે આવા સાદા સવાલો પણ આપણે પચ કે અદાવત દ્વારા પતાવી શકતા નથી એક બીજાના લોહી રેકવાનો જ બળે આપણે માર્ગ અખત્યાર કર્યો હોય તેમ ફરેક પ્રશ્ન ઉપર બના ને ત્યા રમખાણો જ ફાટી નીચે છે

બાખાજ્યતિ

પૂજ્ય ઇકરનાપા સિત્તર વર્ષ પૂરા કરી એકા તેરમા વર્ષમા પ્રવેગ છે તે પુણ્યપ્રસંગે આખો દેશ એમને અભિનંદન અને શુભેચ્છાઓ પાઠવે છે ઇકર બાપા શુજરાતી છે, પરંતુ એ તો દેશના તમામ પ્રાતની અને તેમા થે દીનંદુ બિખાની મિધકત છે એટલે આપણે શુજરાતી તરીકે એમને વધુ ધન્યવાદ આપવા આજળ નહિ આવીએ પરંતુ શુજરાત પોતાનું અમલું ધન આખા દેશના ચરણે ધૂકે છે અને છતાં તેને બૂલતું નથી તે માટે તો રાજ્ય યશિશુ જ ઇકરનાપાનું નામ ન સાલવ્યું હોય એવું શુજરાતમા કોક જ હશે એમના સસર્ગમા ન આવ્યો હોય એવો સેવક તો લાગ્યે જ મળશે એમની જ્યતિ માટે પૂ ગામીજીએ નિવેદન કર્યું ત્યાગપત્રી દૂર દૂરના પ્રાંતોમાથી જે નિવેદનો આવી રહ્યા છે તે આપાત્રી સેવા અને પ્રેરણાની વ્યાખ્યાતા બનાવે છે આખા મહાન ધરારથી અને દિતકર જીવનને ષગભાતમા સર્વ રીતે બળવાન કરે એની આપણે સૌ પ્રાર્થના કરીએ

મહામણાના પ્રાંતો

મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોએ રાજનામા આપ્યા

પછી આજ એક જ પ્રતિભા પ્રધાનમંડળ રચવાઈ શક્યું છે-અને તે પણ ધારાસભા સમક્ષ હાજર થઈ શકે તે નથી તે મહાસભાની તાકાતનો પુરાવો આપે છે. મહાસભાનો પ્રધાનો ગયા પછી ગવર્નરે એ પોતાના હાથમાં સત્તા લીધી છે તેના પરિણામે હજી કેળાયા નથી. જ્યાં સુધી સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે સમાધાનના પ્રયાસો કોઈ ને કોઈ પક્ષ તરફથી ચાલે છે ત્યાં સુધી એ પરિણામે જલ્દી પણ નહિ શકાય, હજી સુધી તે એ ગવર્નરે પણ એમ માનતા જણાય છે કે થોડા જ કાળમાં પ્રધાનો પોતાની સત્તા હિપર આવી જશે. આ બાબતમાં તે જ થવાનું હોય તે થાય, પરંતુ આસામના વિરોધપક્ષે પ્રધાનમંડળ રચવાની હિમત કરી છે તે જરી ચિંતા રવા જેવું છે. આસામમાં મહાસભાનું સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ હતું તે સા કોઈ જાણે છે. બીજા પ્રતિભા સરખામણીમાં આસામમાં મહાસભાનું બીજા આધું હતું તે પણ જાની બાબત નથી. આસામ પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવામાં સમય લાગ્યો ત્યારે

એવો પણ પશુ મેદાન થયેલો કે ત્યાં કોઈએ મહાસભા નો ઉલ્લેખ નોમને કેવલ કીધો. પરંતુ હવે કૃપાથી અધુનાર જીતરી મંથુ અને આશ્ચર્યકારક તો એ બન્ધુ કે સંયુક્ત પક્ષે એક મતે નવા પ્રધાનમંડળ સામે વિરોધ નોંધાવ્યો, સર સાદુલ્લાએ પ્રધાનમંડળ રચતા મહેલાં નામદાર ગવર્નર પાસે કંઈક ખાતરી માગી છે એવું એક નિવેદન પ્રગટ થયેલું. આ ખાતરીઓ થી છે તે કોઈના ખુલ્લામાં આગળ નથી, પરંતુ નવા પ્રધાનો ધારાસભા સમક્ષ આવવા તૈયાર નથી તે બતાવે છે કે પોતાના મંડળમાં બીજાને ભેળવવા માટે તેઓ સંમત થઈ રહ્યા છે. આપણે આશા રાખીએ કે સંયુક્ત પક્ષ આજે જ એકતા બતાવે છે. તે આખર સુધી ટકાવી રાખશે અને નવા પ્રધાનમંડળને ધારાસભાની પહેલો જ બેઠકમાં સત્ત્વ વસેલું રિથિતિનું જ્ઞાન કરાવી આસામને બીજા પ્રતિભા હરોળમાં હજી આવશે.

ચિડિયાખાનું

મૂળ લેખક : શ્રી. અંજેય-અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

રમા શેષે બગાઈને બોલી-“હા, તમને ખીલુ થુ મ્મો” કાલેજમાંથી આન્યા ને પહોળા થઈને પડ્યા વહેલો રંગ ન મળી, તો ગયા સાજો સિનેમા જોવા જોઈને આન્યા ને મકયા જોવા તે છતાં જોઈ કહ્યું કે ‘પુરુષ નો લગ્ન કરે છે રંગોળી કે ચાકરીને પગ ન આપવો પડે એટલા ખાતર’ તો કહેશે કે ‘તુ મને આન્યા કરે છે, પુરુષગતિને આન્યા કરે છે.’ પણ હું કહ્યું છું કે રાજ રાજ ઓછા ગમ મરે છે તે રંગ પડે ? આજ વિચાર્યું કે ચાલો રંગ છે તે ફરી આવીએ, પણ તમને થુ સાગેવળે હરવાફરવાથી, તે એ પણ પાણી મારી સાથે ? તમે તો પડ્યા પડ્યા ગગડ્યા કરતો હોઠા મળી હોત કાંક એમ સાહેબ-’

વાત દૂકેથી પતાવવાના હંદાએ મેં કહ્યું-“ઠીક આઈ ઠીક, રહેવા દે તારુ પુરાણ ને થઈ જા તૈયાર કપડા પહેરીને, એટલે જઈએ ફરવા ને તુ ડપડા પહેર એટલી વાગમા હું ચે ચોડા ધુમાડા ફાટી લઉં’

ધુવાડાના શબ્દોઆરની સાથે જ રમા બગડી પણ એ કંઈ બોલે એ પહેલા જ મેં કહ્યું-“જો, પેલી પીળી સાડી પહેરજો હો-કાળી કિનારાળી તુ તો કદી સાગ કપડા પહેરતી જ નથી હવે-”

રમાએ મનમાં મુઠુ બાવો અનુભવતા, પણ બહારથી સખ્ત બનીને, જવાન વાળે-“તમે લાવી દીધું કે કાઈ દિ’ કંઈ ?” ને એ કપડા બદલવા બીજા ઓરડામાં ચાલો ગઈ અને હું સતોષનો એક લાભો નિશ્વાસ ખેંચતો પગ પહોળા કરી આરામ પુરશી પર જામી ગયો.

વાત એમ હતી કે આજે ગળના સસરા ના

રાખના અનસાનને કારણે કાચેજ બધા ગમવામાં આવી હતી ને હું એ વહેલો પાઠો ફર્યો હતો મનમાં થયું કે આન ઘેર જઈને બ્રહ્મી જઈ આવો મોઝો કયા વારે વારે મળે છે ? ગવિવારે રંગ હોવા છતાં નોગેસ લખતા લખતા જ એ પૂરી થઈ જાય છે, પણ શ્રીમતી એમ કયા માને એવા હતા ? એ તો સદા ચે આમલ કરતા બોલા જ છે કે ‘ચાલો ફરવા’ સવાર હો ! બપોર હોય કે સાંજ હોય, ધોમ ધખતો હોય, ઠંડી સૂસનતી હોય કે બનેને વરસાદ વગસતો હોય, પણ એને તો બસ એક જ વા લાગે. ડે કે ‘ચાલો ફરવા’ અને ફરવા પણ કયા ? બાગ-મગીચો કે નદી-સરોવર નહિ, નાટક, સિનેમા કે શહેરમાં બીજો કોઈ રથને નહિ પણ ચાલો ચિડિયાખાને ! બાધવા મકરી તો આપા રાવળ પણ એને પહોચી નહિ સંકે ને જતા શોખ સાવ નાના બાળક જેવો ! મને “ચિડિયાખાનું” એ નામ પ્રત્યે જ ચીડ છે આજ સુધી મેં કદી ગમાની આ વાત માની નથી એ તેથી જ. ચિડિયાખાનું એ થુ કંઈ જોવા લાયક ચીજ છે ? દુર્ગંધથી માથું ફાટી જતર છે ત્યાં તો

મને ખાતરી હતી કે આજે પણ એ કહેશે “ચાલો ચિડિયાખાનું જોવા,” પણ એણે એમ ન કહ્યું, ને તેથી જ મેં ફરવા જવાનું સ્વીકાર્યું જો કે હજી મેં મને પૂરી ખાતરી તો નહોતી જ કે રસ્તામાં મને એ કચારે એ બાળુ નહિ ખેંચી જાય !

આરામ-પુરશીમાં પડ્યો પડ્યો હું સિંચાગના ધુમાડા કાઢવા લાગ્યો ધુમાડા કાઢવા લાગે ને હું ઊઠવા લાગ્યો રમાથી યરખિત થવામાં પણ કંઈક અજબ મીઠાશ અનુભવાતી હતી

રમાએ આવીને કહ્યું—“ચાલો, ચાલો...ચાલો—”
હું હાંફોહાંફો થઈ બેઠો થયો.

“ક્યાં જશું?”

“ચિડિયાખાને, બીજા ક્યાં? ક્યારની તો કહી રહો છું.” આટલું બોલી રમા મારા તરફ જોઈને હતી. ઈંધે જ્યારે આંદમને પેલું મનાઈ કરેલું ફળ ખાવા વિષે કહ્યું હતું ત્યારે એ પણ આવું જ હતી હતી—અને ઈંધ પાસે તો એનું હાથ છુપાવવા કાળા પટાની આવી સાડી ચે નહોતી.....

એક દીર્ઘ શ્વાસ લઈ મેં કહ્યું—“ચાલો.”

આકાશ વાદળાંથી છવાયું હતું. પવન ફૂંકતો હતો. ઘડતુ રંગમાં હતી. ગાડીમાં બેસી અમે ચિડિયાખાને પહોંચ્યાં. રમાએ પાકીટમાંથી ચાર આના કાઢી તેની મગફળી ને અથા ઠાંધાં ને બેલી—
“જનાવરોને ખવડાવીશું.”

હું જરા હસ્યો ને અમે આગળ વધ્યાં.

“અહીં નહિ બાણ, અહીં?” મારા ખબ્બાની લગભગ આવી કોઈ બોધ્યું મેં ફેરવીને જોયું તો ખાખી કપડાંમાં સજ્જ કાઠીયાણા એક રૂઢ મારી પાસે જ બેસી હતો ને મને કહેતો હતો કે ત્યાં નહિ બાણ, અહીં!

મેં પૂછ્યું—“હું કાણ છું?”

“હું ગાઈડ છું, મારી સાથે આવો. તમને બધું દેખાડીશ.” અને એ આગળ ચાલ્યો ગયો, ને અગ્રે પશુ કંઈક અનિચ્છા છતાંયે એની પાછળ ખેંચાયાં—હું પૂછતો હતો કે મારી સાથે કેટલે રમા જ હોય.....

મેં કહ્યું—“ચિડિયાખાનામાં પણ ગાઈડ? આજ સુધી ક્યાંય સાંભળ્યો તો નથી.....”

અર્થેથી જ વાત શપીને એ બોલ્યો—“હું આ ચિડિયાખાનાની રજેરજ વાત જાણું છું. તમને એ વાતો કહીશ જેથી ફરી કદી તમારે ચિડિયાખાનું જોવાની જરૂર નહિ પડે” આટલું કહી એણે ખૂબ કીધી નજરે રમા તરફ જોયું ને એ સહેજ હસ્યો.

મેં હસીને મનમાં ને મનમાં કહ્યું—જુદો લાગે છે તો ગજબનો—જમાનાનો અધિક.

મેં કેમ જાણે મારા મનના વિચારો એ જાણી ન ગયો હોય તો એ બોલ્યો, “હા, એમ જ સમજીને કે હું ચિડિયાખાનાનો જ છું છું—”

* ~~~~~ *
“તમે આ જુઓ છો ને?”

એ પાંજરામાં વાંદરાં હતો. પાંચ-૭ જાતનાં એક પાંજરામાં તે એ જ જાતનાં બીજાં પાંચ-૭ જાતનાં બીજાં હતાં. થોડાંક તો રેતીમાં થોડાંક વચ્ચે જડેલા પાણીના પીપને કિનારે ને બીજાં થોડાંક બંને પાંજરાની વચ્ચેની જાળીને વજાઈને બેઠાં હતાં. વધારે ભાગનાં જે એ આકાશ તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં.

રમાએ પાંજરામાં મગફળી ફૂંકી. એક-બેઝાં કમળ પગે આવીને તે ઉપાડી ત્યારે મેં એમને કે વધારે ભાગનાં વાંદરાંએ તે ચરીરે ખજવાળાં આપે છે, કેટલાંયના વાળ ખરી ગયા છે અને થોડાંક ચરીરે ધસીધરીને ચારાં પણ પાડ્યાં છે. એકાએક વેદનાજીખે આવતો મેં કહ્યું “ચાલો અહીંથી હવે!”

ગાઈડે કહ્યું—“બસ જોઈ લીધું! હવે હું દેખાડું. ત્યારે તમે પારખી શક્યાં બે પાંજરાં વચ્ચેનાં બેઠાં એકમાં છે નર, ને બીજામાં છે માદા. આ વાંદરાં છે હિમાલય તરફનાં. અહીંની ગરમીમાં રહેવું એને માટે કુરુકે છે, પણ જાન આટલું કંઈ જરૂરી છે, અને મનુષ્યોના જાન માટે જનવશીનું સુખ શું વિચારમાં? અહીં બધાને ખસ ચર્ચ ગઈ, અને તેથી ને જ્યાં જ્યાં એ તેથી પણ વધુ રાગિયલ થયાં. રેતીમાં પડ્યાપડ્યાં એ શૂન્ય આંખોએ બહાર જોવા કરતાં તો પેલા પીપગાની ડાખા તરફ. એમનાં અંગમાંથી વહેતા પડે એ આ જગ્યા સડતી હતી. એક દિવસ રાજસાહેબ આવ્યા, એમને ચિડિયાખાનાના સાહેબે કહ્યું કે આ બચ્ચાંએને ગાળીએ દઈ દેવાં જોઈએ, પણ રાજસાહેબને એ દિસા ન ગમી. એમણે બચ્ચાં કરી કે હવે એમને બચ્ચાં પેલા જ થવા ન દેવાં, અને દર વરસે

બે નવાં વાંદરાં ખરીદીને અહીં રાખવાં જોયો આ પ્રદર્શન સારું લાગે. ત્યારથી નર અને માદાને જુદા જુદા પાંજરામાં રાખવામાં આવે છે. જુઓ:-”

હું સિંચર નયને વાંદરાંઓ તરફ જોઈ રહ્યો. જે વચ્ચેની જાળી પાસે બેઠાં હતાં એમની નિઃશ્વેષતા, મગફળી પ્રત્યેની એમની ઉપેક્ષા એક ખૂબ મોટી અને અતિ લાયકેર વાત મારા મનમાં જાણે કહેતી હતી.

રમાએ મારી કાણી પકડતાં કહ્યું—“આજળ ચાલો.”

એકાએક દિશને યંત્ર કે રમાના એ સ્પર્શને કાણીનાં દંખાણથી બાંધી લઈ, દૂર થવા ન દઈ, અને ત્યાંથી દૂર દૂર જાગી જઈ...મેં કહ્યું—“આલો ચાલો!” પણ મુગ્ધ આંખો વાંદરાંઓ પરથી દૂર ન થઈ. જ્યારે પેલા જુદાએ કહ્યું કે હજી ધણું જોવાનું બાકી છે, ત્યારે જ અને આગળ વધ્યાં.

“આહો! ચિડિયાખાનામાં હાથી પણ છે?” એક ટેકણે પસાર થતાં રમા બોલી.

મેં કહ્યું—“હા, અહીં હાથી પણ એક નવાઈની વસ્તુ છે ને.”

માઈડે વચ્ચેથી જ વાત કાપીને કહેવાનું શરૂ કર્યું—“આ હાથી હાથીઓમાં પણ નવાઈ જોવા છે. આનો એક ઇતિહાસ છે. આ અગાઉ તે રાજ-સાહેબની ગજગાળાને સહચી મદોન્મત હાથી હતો. વર્ષમાં બે વાર જ્યારે હંગમ થતું ત્યારે રાજ-સાહેબ જોને લગ્નગાન ને ગીતો સ્થળોએ જઈ લડવા મોકલતા. પણ ખૂબ વધારે લડવાથી એની બોપરી પર નેર પડતું અને બન્ને આંખો કાચમ માટે અધ બની ત્યારે એને રાજસાહેબે પાંચસો રૂપિયામાં સ્ટેટને વેચી નાંખ્યો અને આ ચિડિયા-ખાનામાં રાખ્યો. આજે એનું ડોકલરું માયું, હલી ગયેલા હાંત અને કરચલીઓ પરથી શરીર જોઈને તમને એક વાર એ કંચો પહાડી-યમફત જોવા દશે એનો ખ્યાલ નહિ આવે, પણ જુઓ...” દલીને હાથાંત્રા પેટ પાસે લગ્નગાત્રી ચામડી પકડીને કહ્યું.

“અહીં જુઓ, ડ્ર-ડ્ર નેટલી લગડી રહી છે અત્યારે એ, આમાં જો લોહમાંસ હોત તો-”

મેં સમર્થન કરતાં કહ્યું—“હા, બરોબર એમ જ લાગે છે. છે તો હાથી જ.”

“હવે એને અગાઉ કરતાં ચોથા ભાગનો ખોરાક આપવામાં આવે છે. અર્થ બહુ ઘાથ ને! સાહેબે આને પણ કાર કરવાનું કહ્યું હતું, અને રાજ-સાહેબે પુછાવ્યું પણ હતું કે આનાં દાંત અને હાડકાંનું ચું લીપજશે. પણ લામ્બુ કે એ વેપારમાં કંઈ ખાસ ફાયદો નથી, અને એમ કરવું એ પોતાની આખર માટે પણ હીક નથી. લોહી કહેશે કે આખી જિંદગી તો લગાવતા રહ્યા અને જુદો થયો તો થોડાક ચારાના લોભે કાર કરાવી દીધો. આ બધી વાતો પછી રાજસાહેબે પોતાનો ધર્મ વિચાર્યો ને આખરે હાથીને કાર કરવાની વાત નામંજૂર કરી.”

રમાએ મુઠો ભરી મગફળી એની સામે ધરી. કામો કદાચ અધધો સમજી પણ મળે કે ખાવા માટે કંઈક અપાય છે, પણ ચૂંદ અનેક રીતે ફેરવ્યા છતાં મગફળી સુધી ન પહોંચી શક્યો, ત્યારે એણે ચૂંદ લટકાવી દીધી અને અઢ્યુપૂર્ણ ચીપડાવાળી અધ અંખિયોએ ચન્ન તરફ તાકી રહ્યો—જાણે કહેતો ન હોય કે ભૂખે તો મરવાનું છે જ; ને તો આ આટલી મગફળી ખાધી તો મેં શું બને ન ખાધી તોપણ શું...!

મારી આંખો સામે મારી પહેલાના પ્રોફેસર ડો. કુન્જની તસવીર તરવરી બીડી. જે માંદગીને અંગે રજ નહોતા મેળવી સક્યા પણ જેમને એ કારણે ડિસગ્રીસ કરવામાં આવ્યા હતા. એ પણ આવા જ બંધ જવાબ હતા. પણ જ્યારે એમણે મને કહ્યું હતું કે “મારી જિંદગીનો કંઈ બચાવો નથી, વીમાની રકમ વસૂલ કરવામાં મારી પાનીને મદદ કરો, વિવાસતની કંપની છે...” અને પછી ગૂપ્ત થઈને મારી તરફ જોયું હતું, ત્યારે.....

મેં રમાને કહ્યું—“તેં શું હાથી પણ નથી જોયો?” ને બાવડું પકડી હું એને આગળ ખેંચી ગયો,

ગાઈડે કહ્યું—“પહેલા અહીં જુઓ, અહીં આ પોપટ...”

મેં કહ્યું—“બતાવવાની કંઈ રીત છે ખરી? હાથી પછી તરત પોપટ !”

એણે કહ્યું—“મારી રીત તમે અત્યારે નહિ સમજી શકો. હું થોડો જ પ્રસ્તુતિયો કીડો છું! હું તમને ચિંટિયાખાનાનાં જાનવર નથી બતાવતો, એનો પ્રાણુ બતાવું છું. એ પ્રાણુની લાંબી કથા આપ મારી વાતોમાં જોઈ શકશો.”

ડોસામાં કંઈ અજબ પ્રતિભા હતી. અમે એની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યાં. પોપટ બેઠા હતા. ગાઈડે ચપટી વગાડી એમને ઉડાડ્યા; રમા એમને બોલાવવા લાગી, “મિત્રુ, મિયાં મિત્રુ !”

પોપટ રમા તરફ જોતા હતા. રમાએ ઘણા ચમંદર નાંખ્યા છતાં પોપટ ત્યાં જ બેઠા રહ્યા, એકે કંઈક ચિંટાયેલા સ્વરે કહ્યું, “ટેક”-જાણે કહેતો હતો કે તમે તમારું કામ પૂરું કર્યું, હવે જાવ, અમે આઈ લેશું !

ગાઈડે કહ્યું—“આ પોપટો હવે સવારે યા સાંજે જ બોલે છે. જ્યારે પહેલવહેલા એ ચિંટિયા-ખાના માટે ખરીદવામાં આવ્યા ત્યારે ખૂબ બોલતા હતા પણ ખરીદીને ચમંદર મૂકવામાં આવતાં જ એ ચૂપ થઈ ગયા. હલાવવા, ડોલાવવા, બોલાવવા-પુચકારવા અને બૂખ્યા રાખવા સુદર્શની કંઈ જ અસર ન થઈ, ત્યારે રાજસાહેબે એક સોદાગરને બોલાવ્યો જેની પાસેથી આ પોપટ ખરીદવામાં આવેલા. અને તેની પાસેથી આ બાબતનો જવાબ મળ્યો. સોદાગરે જગ્યા વગેરે જોઈ કરીને કહ્યું કે સાહેબ, આ પોપટ છે જંગલના રહેવાસી, આકાશમાં ફરનારા, ને એથી એમનું સુખ-દુઃખ, ગાવું-રોવું-અર્ધ આજાદ વાતાવરણ પર રહે છે. અહીં એમને એ વાતાવરણની અંખી થે ધની નથી. તમે એમને માટે રહેવાની એવી જગ્યા બનાવો જ્યાં સામે દીવાલ ન હોય, સામે ખુલ્લું આકાશ હોય. એ સૂરોદય પણ જોઈ શકે અને ગ્રહાની સંખ્યા પણ

નિહાળી શકે; એ આકાશથી એમને સંબંધ ન હોય-જે એમને પ્રાણ છે, જે એમનું જીવન-છે-જેના વિના એ જીવતાં મર્યા સમાન છે. રાજસાહેબને વાત પસંદ તો ન પડી, પણ પોપટ ખરેખર સુંદર હતા ને ચારસો રૂપિયામાં ખરીદા હતા, એટલે સોદાગરના કથા મુજબની ઈમારત બીની કરવામાં આવી જ્યારે પોપટ એમાં મુકાઈ ગયા ત્યારે એક દિવસ રાજસાહેબ પેલા સોદાગરને લઈને સવારમાં જોવ આવ્યા. રસ્તામાં રાજસાહેબ વાતો કરતા હતા કે ફક્ત પોપટની રહેવાની જગ્યા બનાવવામાં જ હજારથી વધારે રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા...ખેર, એમણે જઈને જોયું તો સૂર્યનાં કૂણાં કિરણો નીકળતાં વેંત જ પોપટો જાગી ગયા હતા. અને આગળ તરફ લટકી, ગરદન ઝુકાવી. એમની ગોળ ગોળ સુંદર આંખો દારા પૂર્વની લાલો જાણે બ્યાકુળ ઉત્કંઠાથી પી રહ્યા હતા. એ દારા જાણે એ કંઈક સ્ફૂર્તિ મેળવી રહ્યા હતા, જેથી એમની પાંખો ફક્કડતી તો નહોતી પણ થોડીક બીધી-બીધીને કંપતી હતી. આખું થે શરીર કાંપી રહ્યું હતું; એકા એક એ બરાપેલા સ્વરે, બરાપેલા દિલે મીઠાસ કરી બેઠ્યા. થોડીક ઘણો માટે જાણે કાલાહલ મચી ગયો...પછી પૂરેપૂરો સૂર્યોદય થયો અને પોપટ ધીરે ધીરે ચાંત થઈ ગયા. માન ક્યારેક ક્યારેક કંઈ એક, જાણે વિસ્મૃત થઈ ગયેલ એક સ્મૃતિને અંગે પોપટની બાંધ તું “દો” !”

રાજસાહેબ ખુશ થઈને બોલ્યા—“બોલે તો છે.”

સોદાગરે કંઈક રિમત કરતાં કહ્યું—“રાજસાહેબ, મારા પોપટોનો એક એક અવાજ હજાર રૂપિયાનો છે !”

જરાક ચૂપ રહી ગાઈડે ફરી બોલ્યા—“એ દિસાએ આ પોપટો આજ સુધીમાં કરોડો રૂપિયા કમાઈ ચૂક્યા છે !”

મેં કહ્યું, “યુક્તિ તો સરસ ત્યારે—”

“સરસ! અરે સાહેબ, અજબની છે આ યુક્તિ !

તમે લુઓ, ક્યાં ક્યાં આ લાચુ નથી પડતી? તમે દિવસ આખો કોલેજમાં લેકચર આપો છો એ શું તમારો ધર્મ છે? તમને જે દૂર દૂર ક્યાંક દેખાય છે પેન્શન, પોતાનું જ એક ઘર, બગીચામાં કાચગીર-કુહીનાની સરસ ખેતી વગેરે વગેરે; એ કલ્પનાએ તો—

એ કહ્યું—“રહેવા કે બાઈ તારું એ દર્શન, અમારે તો ચિડિયાખાનું જોવું છે.”

ને એણે જરા જે ન જાંખવાતાં કહ્યું—“આ ચિડિયાખાનું નહિ તો બીજું શું છે? અથવા જરા એમને પૂછી લુઓ!”—એણે રમ્યા તરફ ઈશારત કરતાં કહ્યું—“એ રેલ્વે પડાવે છે, પર સળાએ છે, ને કદાચ હાર્મેનિયમ પણ વગાડતાં હશે, એ ખરું જા માટે! એના હૃદયમાં પણ કોઈ સ્વપ્ન છે કે—”

રમાએ નાહકના કોષે બસાઈ ને કહ્યું—“ચૂપ રહે તું” પણ એ જોયું કે રમાની આંખોમાં ઊંડે ઊંડે કંઈક દઈ દેખાતું હતું જે હું નહોતો સમજી શકતો.

રમાએ આપેલા ફિટકારની એના ઉપર કંઈક અસર થઈ. ને તેથી બ્યારે અમે સિંહના પીંગરા સામે જઈ જીમાં ત્યારે એણે ધીરથી કહ્યું, “ચેકુ લુઓ” અને પીંગરાના સળિયા સાથે બાંધેલાં એક બોર્ડ તરફ તેણે આમરું બાન ખેંચ્યું.

અમે વાંચ્યું “આ સિંહ...નાં રાજસાહેબે ચિડિયાખાનાને ભેટ આપ્યા છે. યુગ્મરાતનાં જંગલો-માંથી રાજસાહેબના પુરુષાર્થથી જ એ પકડાયો હતો.”

અમે સિંહ બરોબર ભેઈ લીધા. એ રેતામાં ખાડો કરીને એમાંની શીતળતા ભોગવવા એ સ્થલે પોતાની દાદી અમારી હાંફી રહ્યો હતો, એની અધ-પુલકી આંખો કુણાપુર્વક અમારી તરફ ભેઈ રહી હતી—જાણે કે કહી રહી હતી કે હું પણ કેદમાં છું, નહિ તો તમે લોકો શું હિસાબમાં...” અને એને ભેઈને અમે આગળ વધ્યાં—

ગાંધે કહ્યું—“રાજસાહેબના પુરુષાર્થની વાત છે. કદાચ તમને એ મનોરંજક લાગશે. એના સ્વર એવો નિરપૂહ હતો, જાણે કહી રહ્યો હોય કે ખુદ અને

એમાં મજા નથી.” અમે એ વાતો સાંભળવા લલચાઈ ગયાં. એ કહ્યું, “કહો ત્યારે એ વાત.”

“રાજસાહેબને ત્યાં નિત્ય પરદેશી શિકારીઓ આવે છે, અને પરદેશી હોવાને અંગે આ એક જરૂરી વાન બની જાય છે કે રાજસાહેબ એમના હોદ્દા મુજબ એક કે બે સિંહનો શિકાર કરાવે. એથી હવે બહુ ઓછા સિંહ રહ્યા છે. જતાં મ્યોરાને દિવસે તો રાજસાહેબે એક સિંહનો શિકાર કરવાનો હોય જ છે, કારણ એવી પરંપરા ચાલી આવે છે. એનાં તાત્ત્વ જ ચામડાં ઉપર બેઠા રહીને રાજસાહેબ દરબાર પાસેથી મુજરો લે છે. તેથી એ વખતે પણ તૈયારી થઈ, માંચડા બંધાયા અને સિકાર-ખાટી ચાલી. બહુ શોધખોળ અને હાકાટાએ કરવા જતાં સિંહ ન મળ્યો. તેવામાં એક ડેસાએ ખચર આપ્યા કે જંગલમાં એક તળાવ નજીક સિંહજીને બચ્ચાં આપ્યાં છે. અને એની સાથે જ તે ત્યાં યુદ્ધમાં પડી રહે છે. ત્યારે એક નવો માંચડો બંધાવ્યો, નવી રીતે હાકાટાઓ પડાયા કે સિંહજી બહાર નીકળે, પણ એ બહાર નીકળી નહિ. આખરે રાજસાહેબે પોતાના બે મધ્યસ્થાન શિકારીઓને હુકમ કર્યો કે એ લોકો યુદ્ધ પાસે જાય અને સિંહજીને ભડકાવે. આત્મરક્ષા માટે એમને બંદૂકો આપવામાં આવી અને સાથે જ સખ્ત હુકમ કરવામાં આવ્યો કે “સિંહજી પર ગોળી છોડશો મા; એ તો રાજસાહેબ માટે જ રહેવા દેતો.” એઓ યુદ્ધ પાસે ગયા અને થોડેક છેટેથી જ એમણે એક મોટો એવો પથ્થર યુદ્ધ તરફ મળાવ્યો. સિંહજી ત્રાડ દેતો બહાર આવી, ને શિકારીઓ લાગ્યા. એક તો જીટકો ગયો પણ બીજા ઉપર સિંહજીનો પાંખે પડ્યો ને એ નીચે પડ્યો. બંદૂક હજી એના હાથમાં હતી, અને કલ્ચ એ ગોળી પણ છોડી શકે તેમ હતો, પણ તેમ કરવાની રાજસાહેબની મનાઈ હતી! રાજસાહેબે મજા ચાર Fire કર્યા. સિંહજી મરી ગઈ. કાપલ શિકારીને ઉપાડી લાવ્યા. રાજસાહેબે ખાસ પોતાના ડાકટર પાસે તે માટે ઈલાજ કરાવ્યા પણ આખરે સાતમે દિવસે એ મૃત્યુનો શિકાર બની ગયો—”

મેં કહ્યું—“પણ આ સિંહ-એની વાત તો આવી જ નહિ ?”

“હા, એ સિંહણનાં બંને બચ્ચાં પકડાઈ ગયાં. રામસાહેબે પોતે જ ગુફામાં જઈને એમને પકડાવ્યાં. એમાંથી એક આ સિંહ છે જેને તમે જુઓ છો.” ને અમે આગળ વધ્યાં.

“આ શું ?”

“જળબિલાડ.”

“એની ખાસિયત શી ?”

“આ ઠંડા દેશોતું જનવર છે, એનાથી અહીંની ગરમી સહી શકાતી નથી, એથી પહેલાં આને માટે એક ખાસ જાતના ફવાતું રીતજ પાણી લાવવામાં આવતું, પણ હવે એ બંધ કરવામાં આવ્યું છે ને તેથી જ જુઓને એ પાણીતી બહાર ખેસીને હાંકી રહ્યું છે—હવાના ઝપાટાથી સહેજ રીતજતા મળે એ ખ્યાલથી.”

“આ પગમાં શું થયું છે ?” પગમાંથી લોહી નેતું કંઈક વહેતું હતું એ નોંધને મેં પૂછ્યું.

રમાએ પૂછ્યું—“આ જ છે ને પેલું હોજમાંથી પૈસો શોધી લાવનારું ?”

ગાંધી જવાબ આપ્યો—“હા, તમારા બંનેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક જ છે, હું હમણું જ કહું છું, ખરો, પૈસો ન નાંખતાં—”

રમા અટકી ગઈ. ગાંધી કહ્યું—“જવારથી આ અહીં આવ્યું ત્યારથી જ પૈસો શોધી લાવવાની રમત ચરૂ થઈ ગઈ છે. “જળબિલાડ” તો પાણીતું જનવર છે, માછલાં-ટંકડાં ખાય છે; પણ અહીં એનાથી ન ખાઈ શકાય તેવું ખાંસ દેવામાં આવતું ને એની પાછળ એ પાણીમાં ભાગતું. લોકો પાણીમાં પૈસો નાંખતા તો તે એને ખાવાનું સમજી એની પાછળ પણ ઝપટ મારતું પણ નિરાશ થઈને છેવટે તે એ ચીજને કિનારા પર લાવી મૂકી દેતું ને લોકો પોતાના પૈસા પાછા ઉપાડી લેતા. આ જ રીતે હવે એ ટેવાઈ ગયું છે. ગઈ સાલ ગરમીના દિવસોમાં ફટલાક લોકો નેવા આવેલા ત્યારે પણ એ આવજી

જેમ જ આ ગરમીથી તરફડતું પડ્યું હતું. ત્યારે ઠંડા પાણીની વ્યવસ્થા તાજેતાજી જ બંધ થયેલી નેવાવાળાઓમાંથી એક છેકરાએ પાવલી ફેંકી ને એ કંપતી કંપતી પાણીમાં ફૂંચી ગઈ. જળબિલાડે એ તરફ નેપું થે નહિ કે ન એ પોતાની જગ્યાથી હાલ્યું, પણ છેકરા રોવા લાગ્યો. બાપે પૂછ્યું “શું છે ?” પાવલીની વાત સાંભળી એને પણ ક્રિસ્થઈ ને એ પોતાની સોટીથી જળબિલાડને ઉકાડવા કોશિશ કરવા લાગ્યો. થોડીવાર તો જળબિલાડે એની ઉપેક્ષા કરી. પણ જ્યારે એણે નેપું કે ઉપેક્ષાથી છુટકારો નથી મળતો ત્યારે એ કોપિત બનીને લાગ્યું કુંડાકા મારવા ને દાંતો દેખાડવા છેકરાના બાપા હતાશ થઈ ગયા હતા, પણ કાંકરે સાથે હતા; એ મુંબઈની એક મિલમાં મેનેજર હતા ને ડામ કેમ કંડાવતું તે જાણતા હતા. તે બોલ્યા, “જોઈ છું, કેમ નથી લાવતું.” એમ કહી એમણે ખીસામાંથી ચાકુ કાઢી સોટીને છેડે બાંધ્યું અને લાગ્યા જળબિલાડને એથી ભોંકવા. જળબિલાડે ઝપટ મારી તો એના પગમાં ભોંકાયું ચાકુ, ને કોધાન્ત બનીને બીજવાર ઝપટ મારી તો ચાકુ ભોંકાયું એની આંખોમાં અને ત્યારે જ એણે પરાન્નિત બનીને પાણીમાં ફૂંચી મારી પેલી ચાર આંખો બહાર લાવી આપી. ત્યારથી એના પગનો ધા દુઝતો નથી. જ્યારે પણ એ પાણીમાં જાય છે ત્યારે લોહીનો એક લીટો ખેંચાઈ જાય છે, આંખનો ધા ઊંડો થયેલો એટલે એને આંખો જ નકામી બની ગઈ. તમે તો જાણો છો કે ગરમ દેશમાં ધા કેટલો જલદી ખરાબ થઈ જાય છે—”

મેં કહ્યું—“આંખ ગઈ બિચારાની ? ગાંધીએ—”

“હા, તમે એને જગાડો તો કેમશે, અત્યારે એ દેખાતું નથી.”

રમાએ એક આંખી કાઢી હતી તે પાછી પર્ષમાં મૂકી દીધી અને તે શાંત થઈ જીભ રહી. ગાંધી કહ્યું—“નહિ, તમે એક આંખાની ચિંતા ન કરો, એ લઈ આવશે જ. જડસામાં જડસો માણસ પણ ચિંટાથી, પાંડ બહુતે સીધો થઈ જાય છે ત્યારે

ઓ-તો-બિચારું જનવર છે. આમ જ કહેતા હતા પેલા મિલ-મેનેજર.”

હું જાણતો હતો કે રમાએ શા માટે એક આની પાછી પર્સમાં મૂકી દીધી. પણ ગાઈડની ખોટી સમજણ પર મને યુરસો ન આવ્યો. રમા મને ચિડિયાખાનામાં ધસડી લાવી છે, બોગવે ને મમ્મ! હવે કાઈ દિ' આવવાનું નામ સરખું થે નહિ હે!

આગળ ચાલ્યાં-એક બોર્ડ તરફ જોતાં જ વાંચ્યું-પુત્રજન્મની ખુશાલીમાં...પુરના નવાજ તરફથી બેટ.

રમાએ કહ્યું-“વાખનાં બચ્માં! કેવાં સુંદર બચ્માં છે! એની સાથે રમવાનું દિલ થઈ નામ છે.”

ગાઈડ કહ્યું-“બચ્માં આવાં સુંદર કેમ થાય છે એ જ એક તાજુખીની વાત છે. કદાચ વેળાથી ને મીઠા પેદા થાય છે એ સુંદર જ હોય છે. નહિ તો-” અચાનક મારી તરફ જોઈને એ અટકી ગયો, ને બોલ્યો-“સારું હો, નહિ કહું. લાગે છે કે તમે ફિલમફીના પ્રેક્ષક છો ને એથી જ ફિલમફીથી ચિડાય છો, અરે, હું મારું કામ કરું. આની વાત સાંભળી. ને રાતે નવાખનનાનો જન્મ થયો એ રાતે નવાખસાહેબે બારે ઉત્સવ કર્યો. શરાબમાં મસ્ત થઈ ત્યારે એ ત્યાં બેસી રહેવા માટે ચેરમાં ન રહ્યા ત્યારે અંદર મહેલ તરફ ચાલ્યા. શયનાગારની બહાર એક દાસી બેઠી હતી એની સાથે એમણે કંઈક ગંદી મસ્કરી કરી. એ બોલી તો કંઈ નહિ, ને એને બોલવાની જરૂર પણ નહોતી; પણ એણે એ મલકાટ પણ ન બતાવ્યો-જે મેળવવાના નવાખસાહેબ હકકાર હતા. નવાખસાહેબનો મિત્રજ થયો. એ દાસીને ધસડી ચાલ્યા અંદર ને ત્યાં એની ઊંડણા કરવા લાગ્યા. એણે ધણી જ આજીજી-વિનય કર્યાં. પણ કંઈ ફાયદો ન થયો. એ ગર્હાવતી હતી ને અંતે એણે પોતાના અમત બાળકનો નામે નવાખની દયા માગી, પણ નવાખ કાપૂમાં નહોતો,

એમણે એના પેટમાં લાત મારી-દાસી લથડિયાં ખાતી બેસી ગઈ, પીડા અને એક અસહ્ય આશંકાથી એના ચહેરા કાળો પડી ગયો. ત્યારે એણે હુંકારી મારીને કહ્યું, “નવાખસાહેબ, યાદ રાખજો, આ વાખણ હોય છે!” નવાખસાહેબે અટકાવ કરતાં કહ્યું, “નવાખ શું વાખણથી કરે છે?” ને બાંહેને બહાર કાઢી મૂકી. બીજો દિવસે ત્યારે બાંહે દાસા ન માગતાં જોશમાં ગઈ ત્યારે નવાખસાહેબને સૂર્યું કે એક ગર્મિણી વાખણનો શિકાર કરવો જોઈએ. શિકાર માટે વ્યવસ્થા થઈ ને એક વાખણનો શિકાર થયો. ગોળી વાગતાં ત્યારે એ તરફડવા લાગી ત્યારે આ ત્રણ બચ્માંનો જન્મ થયો. અસમયે જન્મ થવાથી જ, જુઓ એની ચામડી કેવી કામળ અને સુંદર છે! ત્યારે જ હું કહું છું કે પીડા-વેદના સૌંદર્યની માતા છે-”

રમાએ વચ્ચે જ પૂછ્યું-“ને પેલી બાંહેનું શું થયું? એનું બાળક-”

ગાઈડ હસ્યો ને બોલ્યો-“મને ખબર નથી એની. ને ખબર હોય પણ ક્યાંથી? મેં તો પહેલાં જ કહ્યું ને કે હું ચિડિયાખાનાનો છુપ છું. દુનિયાનો નહિ. મારી વાત આની જ વાત છે, જો દુનિયા પણ એક ચિડિયાખાનું હોય તો એની વાતને માટે તમે-”

પણ મારી સહનશીલતા પૂરી થઈ ગઈ હતી. રમાનો હાથ ખેંચે તો હું એક તરફ નીકળી ચાલ્યો. મને બહાર જવાના રસ્તાની ખબર નહોતી, પણ એક તરફ દરવાજો જોઈ અને એ બાજુ જ આગળ વધ્યાં.

ફાટક પાસે જ હું અટકી ગયો. એ પર મોટા મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું, “સાવચેન! રમ વિના અંદર જતું નહિ!”

હું કહેતો હતો જ કે હવે શું કરવું? ત્યાં મેં જોયું, ગાઈડ પાસે બેઠો બેઠો મૂઝમાં હસતો હતો.

મેં કોષ દેખાતી પૂછ્યું, “અહીં વળી કયું જનવર રહે છે?”

“આ ચિડિયાખાનાના સાહેબનો બંગલો છે.”

“હે?”

“આની વાર્તા પછી કહી દઉં?” કહેતાં જ ઉત્તરની રાહ જોવા વિના જ ચિડિયાખાનાના એ જીવડાએ કહેવું શરૂ કર્યું—“એઓ સાહેબ અમારા રાજાના પિત્રાઈ ભાઈના પુત્ર છે—એક વેશ્યાથી. આ વાત બહુ ઓછા માણસો જાણે છે. કારણ એ વેશ્યા ધણી સમયથી કુંવરસાહેબને ચાહતી હતી. અને એ એના પુત્રને કુમારની જેમ જ પાળતા હતા. એને પછી પોતાની માતા પત્તો ન લાગ્યો. એક વાર રાજકુમાર—કોલેજમાં એને કોઈ બીજા કુમાર સાથે ઝઘડો થયો ને પેલાએ એને વેશ્યાપુત્ર કહ્યો. પૂછપરછ કરતાં ત્યારે એને એ સત્યતાની ખબર પડી ત્યારે એ કુઝાયે અને ગ્લાનિતે અંજો પાગલ થઈ ગયો. ત્યારે ગાંડપણ કંઈક દીકરું ત્યારે એણે કોલેજમાં પાછા જવાની ના પાડી ને અહીં જ રહેવા માંડ્યું. હજી એ એનું ગાંડપણ ગમું નથી. પણ અત્યારે તો આ સ્થિતિ છે કે ત્યારે કોઈ એને એનું નામ લઈ ને કે કુંવરસાહેબ કહીને બોલાવે છે ત્યારે એને જૂની સ્મૃતિ તાજી થઈ આવે છે ને તે આત્મધાત કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. અન્યથો પછી એનું નામ પૂછી એણે કે કોઈ એના માતા-પિતા વિષે ખ્યાલ આવે એની વાત પૂછે તોપણ એની એ જ હાલત થતી. બાકી બીજી રીતે બહુ સારી રીતે રહેતો. જનવરોમાં એને વિશેષ રસ હતો, એથી રાજાસાહેબે એની એકદમ અહીં કરી અને આ બંગલો એમને રહેવા આપ્યો છે. અને બહાર બોર્ડ લગાવવાની દીધું છે કે જેથી કોઈ બૂલેચૂકે પણ અંદર ન જાય.”

થોડી વાર મૌન રહ્યા બાદ એ ફરી બોલ્યો—“લાગે છે કે હવે તમે વધુ જોવા માગતાં નથી.” હું ઉત્તર આપું એ પહેલાં જ રમા તરફ જોઈ એ બોલ્યો—“મેં પ્રથમ જ કહ્યું હતું ને કે તમારે ફરીવાર જોવાની જરૂર નહિ રહે!”

તે મેં ફરીને જોયું કે એના મંદ કાર્યની પાછળ એક તીવ્ર કટાક્ષ હતો. મેં રમાને કહ્યું—“જોઈ લીધું? હવે ચાલો બહાર!”

અમે બહાર આવ્યાં. રમા કંઈ બોલી નહિ ત્યારે મારો બધો યે ક્રોધ એના ઉપર ઉતારવા મન ચક્રું. મેં કટાક્ષમાં પૂછ્યું, “કેવી લાગે છે સહેલમાં ચિડિયાખાનાની?”

એણે મારો ક્રોધાગ્નિ પારખીને જાણે બળતામાંથી હોમ્યું—એણે શાન્તભાવે જવાબ આપ્યો, “સું—દ—ર.”

“સુંદર કહે છે તું — સુંદર? આટલો ખરાબ, આવો નકામો—આવો ગદા દિવસ. મેં કોઈ વાર ચાલ્યો નથી! હવે કદી યે ચિડિયાખાને આવું તો મારું નામ—”

“કેમ નહિ આવો ચિડિયાખાને!”

મારી તદ્દન નજીક આવી આગ જોઈ હું ચમટી ગયો. ચિડિયાખાનાનો આત્મા, પેલો ગાંધક, મારી તદ્દન નજીક મેં જોયો એનાં અતિ ખુલ્લાં નેત્રોમાંથી આગ વરસતી હતી, દેહ ધુસ્સાથી કાંપી ઊઠ્યો હતો. “કેમ નહિ આવો. તમે ચિડિયાખાનામાં! જોશો ક્યાં તમે? ત્યાં બહાર! ત્યાં એક બહુ જ મોટું ‘ચિડિયાખાનું’ છે—જેમાં પુરાવેલા છે તમે, ખુદ તમે!”

એ એકદમ એટલો પાસે આવી ગયો કે એના આસોચ્છવાસ જાણે મારા મોં પર પછડાવા લાગ્યા. એની લાંબી દાંડીના વાળ મને—મારા શરીરમાં ભેંકાતા લાગ્યા. મેં જોરથી રમાને મારી તરફ બેચેતાં કહ્યું—“રમા—ચાલો—ચાલો, ઝડ બહાર નીકળી જઈએ—.”

મુજોતો મુજોતો હું જાગ્યો ને જોયું* તો મારો ફત્તરો દિમ મારા ખજાના પર પોતાની દાંડી ખસી મને ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, અને એની પાછળ પેલી પીળી સાદીમાં સજ્જ થઈને રમા અડધે રસ્તે કહેતી હતી કે “પ્રેમિસરજી ચાલો, નથી જવું ફરવા?” મેં સ્વસ્થ થતાં થતાં કહ્યું, “ચાલો, પણ જરૂર ક્યાં?”

ને એણે એક આકર્ષક હાસ્ય વેરતાં અને ચહેરા પર અનેક સોદર્ષી આશ્ચર્યો કહ્યું, “કી, ચિડિયાખાને લઈ જશો ને આપો તો?”

હું કંઈક ધીમે અવાજે જવાબ આપી ટકચો—“ચાલો.....”

રોગનું મૂળ અને તેના ઉપાયો

[ચર્ચાને અંતે]

‘**૩**’ મિત્રના અકાનગસિદ્ધાધિના ખુનાસો વાળ્યો પણ એથી ઊંચો વધુ અમલોષ થયો હતુ એમની દલીલોમા મને એ જ ખોલ્લિ-
ગણપ લાગ્યા કરે છે, અને એમની કેટલીક દલીલો
ભ્રામક એટલી જ લગત છે એમણે મૂળ-ગમેલની
આય લીધી છે, પણ ગમેલ તો વધી મુક્તવિહારની
તરફથીમા છે જ નહિ, એ આપુ પુરત વાચવાને
બદલે ‘Marriage and Morals’ નો છે ને
પારેમાક વાચતા પણ સમગ્ર એમ છે એણે
લક્ષ્ય ન થવી પાકી દિમાસત કરી છે ને તેને લગતો
પોતાનો આદર્શ પણ રજૂ કર્યો છે કે .

Marriage is something more serious than the pleasure of two people in each others company it is an institution which, through the fact that it gives rise to children, forms part of the intimate texture of society, and has an importance extending far beyond the personal feelings of the husband and wife

[પાનુ ૭૧]

એટલું જ નહિ, રમેલ તો આજે પ્રેમનો અનિ-
રેક કરતા થનારા લગ્નોની પણ વિરુદ્ધ છે તે મ્હે
છે ‘Moreover, the view that romanti-
c love is essential to marriage is too anarchic, and, like St Paul’s
view, though in an opposite sense, it forgets that children are what makes
marriage important’

[પાનુ ૭૩]

સ્વલ દષ્ટિએ એતા આત્મસન્નિધિ અને વચ-
સવર્ધન માટે નગ્નચલ પે। થયો એ પેદા
કરનાર પુરુષો હોય તો પુરુષોએ એમા કઈ મેળ યુ-
નથી પણ યોગ્ય છે હવેનાં એલિસ સુદા લખી
ગયો છે કે ‘અનગમ્યા સ્ત્રીઓના સન્નિધિ માટે
છે અને પુરુષોએ પોતાની રચિતરચિતતા પર અકુશ
મુકાને સ્ત્રીઓ માટે આ મોટો સ્વાર્થત્યાગ કર્યો
છે’ અને આમ પરસ્પરની અનુદાનતા વિચારીને જ
સ્ત્રી અને પુરુષે પોતપોતાના છવનવિહારો સ્વીકાર્યા,
જેને પરિણામે પુરુષે ધરી નળનો વિનસ સાધ્યો,
સ્ત્રીએ રનેદનળનો

નરાઈની વાત તો એ છે કે ‘મનુષ્ય’ની
‘આરોગ્યપૂર્તિ’મા દાપત્યજીવનમા નગ્નનીના
કાર્યવિભાગ તો સ્વાર્થપૂર્ણ લેખ લખી શ્રીયુત નગ-
સિદ્ધાધર્મએ અને સ્વીકાર્યું છે કે, ‘લગ્નસંધાનો
હિત્ય ચ્યો ત્યારે એ સેરાવિભાગ એ જીમને
સદાચક બન્યા ને સામજિક પાન્યા’ અને આગળ
જતા લખે છે, ‘આમ વિનસ પામેના મેલવિભાગ
મા કાર્જી જીયું નથી કાર્જીનીયુ નથી, નતે પોતપોતાને
મ્યાને હિત્ય ને પવિત્ર છે એ જ મિના નીચુ વચ્ચ
છે નિર્ગર્થ અપૂર્ણ છે, એક જીમને સક્ષ, સાર્થક ને
પરિપૂર્ણ બનાવે છે’

દલે મુખવિહારથી આ હિત્યતા, આ પવિત્રતા
સાધી શકે? નિર્ગર્થ અપૂર્ણતામા પૂર્ણતા સાધી
શકે? સાધી શકતી હોય તો એ મુખન પણ
આપણને તેઓ આપે. વળી સ્ત્રીઓની અર્થિ-
પરાનીતા એ કેવો જમ છે તે બતાવવા બોમ
કાર્જીના દાખલા ટાકવા મળતા, એમણે અને જ
ઉપયુક્ત લેખમા અને દાખલા ટાકી અને મટેનો
આ નિષ્કર્ષ એમની સામે મૂકે. ‘પેલે (સ્ત્રી)

પુરુષથી નીચી અને પરાધીન છે એ બ્રમણ્ય એ તેને વધારે નીચી ને પરાધીન બતાવી મૂકી છે. અને વળી પુરુષના સેવાક્ષેત્રમાં જઈ તેની સ્પર્ધા કરવાથી પોતાને મુક્તિ મળશે એમ માનીને આજે એવા સ્પર્ધા કરી રહ્યા છે એ એનું ને સમસ્ત સમાજનું દુર્ભાગ્ય છે.

અને એમણે પોતાં તે એટલે સુધી કહ્યું છે, કે 'પિતા સ્વર્ગ છે, માતા-ધરિત્રી છે.' પિતા સ્વર્ગથી સંતાન પ્રકાશ ને ઉગ્મા પામે, માતા ધરિત્રીથી સ્નેહ (આકર્ષણ) ને પોષણ પામે.' આ દૃષ્ટિ સેવા સ્વચ્છંદાચારથી કઈ રીતે શક્ય બનવાની? બીજી બાજુ એ લેખમાં તેઓ કબૂલ કરે છે કે 'બાળકને રાત્રીના બાળમંદિરે ઉછેર એ દુર્ભાગ્ય છે, રાત્રીના આપદર્મ છે.' અને એમ જ બેટ્-ડ રસેસ પણ કહે છે, 'The break-up of the family, if it comes about, will not be, to my mind, a matter for rejoicing. The affection of parents is important to children, and institutions, if they exist on a large scale, are sure to become very official and rather harsh.'

[પાનું ૩૦૮]

બનાઈ શોને કહેશે તો એમણે પણ ટાંક્યો છે, કે "સ્ત્રીઓએ જીવન તરફ દૃષ્ટિ રાખવાની છે. પુરુષોએ મૃત્યુ તરફ. બાળકોને જન્મ આપેલા અને તેમને ઉછેરવાં તથા ગૃહવ્યવસ્થા રાખવી એ સ્ત્રીનો કુદરતી ઈન્કાર છે, અને માનવસમાજનું એ સૌથી મહત્વનું અંગ હોવાથી સ્ત્રીને એથી એવી સત્તા ને એવું મહત્ત્વ મળ્યું છે કે તેને બીજા ધંધામાંથી મુક્તિ મળી છે...આમાં બે કંઈ શુભાગમરી હોય તો તે કુદરતે આપેલી છે, પુરુષે નહિ."

[આ અર્થાં અમે બંધ કરેલી તે અમારા વાચકોને યાદ હતો. તે પછી ઉપરનો લેખ શ્રી. અરોહ હર્ષ તરફથી મળ્યો. એમના આગ્રહને માન આપી, એમની અંમતિ લઈને એ લેખ શ્રી. નરસિંહભાઈને મોકલી, નીચે લખેલા એમનો જીલ્લા મેળવ્યો છે. હવે તો આ અર્થોના અંત જ આવ્યો છે એમ સૂચિ સમજાવું અને આના અનુસંધાનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લેખ બંધને મોકલવો નહિ. આ વિષય એવો છે કે બે એમાં મર્માદ ન મૂકીને સં.]

પશુજીવનમાં એકાચાર (monogamy)માં ઉદાહરણોમાં એમણે પૂરતી ચક્કા નથી દેખાડી મેં આપેલું ઉદાહરણ વિજ્ઞાનસિદ્ધ ઉદાહરણ હતું. જ્ય એમણે પોતા 'પ્રજનન'નું નામ એ લેખમાં લખ્યું છે, 'કોઈ કોઈ પક્ષી-અને પશુ-પતીમાં પણ એટલે પ્રચંડ સ્નેહ હોય છે કે એક વિના બીજી જીવી પણ શકતું નથી. આનો શો અર્થ?'

વળી સ્ત્રીઓની કામદૃષ્ટિનો ઉલ્લેખ કરી મેં લખ્યું હતું કે 'આ મુક્તવિદાર એ સ્ત્રીઓને જન્મદાતા તરફીય છે.' એમાં પણ એમને અગ્રહા જણાતી હોય તો એનું -શાસ્ત્રીય ઉદાહરણ આપું. ડૉ. કેમ્પબેલે કામદારવર્ગની નીરોગી સ્ત્રીઓની તપાસ કરતાં તેને માલુમ પડ્યું કે દરમ્યાંથી માત્ર ૧૨ને વિવાહ પહેલાં કામદાર હતા ('વિવાહ પહેલાં'નો અર્થ આપણી અહીંની નહિ પણ ત્યાંની 'age of Puberty' પરથી કરવો), ને ૪૦ને નહોતી. અને એ ૪૦ માંથી પણ ૧૩ને તે વિવાહ પછી પણ ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. આ ઉપરથી મેં મારા સૌ પહેલા લેખમાં ટાંકેલા અંગ્રેજી ઉતારો સાર્થક નીચે છે. વળી હેવલ્ક એક્સિસ તો સ્ત્રીઓની તરફીયમાં મળ્યો છે કે સ્ત્રીઓનો કામસંતોષ વધુ વખત ટકે છે ને એનો મનોનિમગ્ન એટલો જમણો હોય છે કે કેવળ બાહ્ય રીતે વડે પણ એ સંતોષ મેળવી શકે છે. તો પછી મુક્તવિદાર એ પ્રકાર સ્ત્રીઓને જ ઉપદાસ નથી?

આ બાબતમાં પેલા પહેલી સિગમુંડ ક્રાઈલના માનસપ્રયત્નરણના ધર્તિગે પણ એવો જાગ નહોતો બજવ્યો, પણ એના પર વખત આવ્યો. એનારે તો જિજ્ઞાસુઓને શ્રી. બાપાલાસ ગ. વૈલના 'જીવન' માં વેગવિધારણનું સ્થાન' એ નિબંધની લક્ષ્યમણ કરી ચક્કા, જેમાં ક્રાઈલરચિત બીજાસનાનો એ આજો જુરખો ખસેડવામાં આવ્યો છે.-અશોક હર્ષ

શ્રી. નરસિંહભાઈનો ખુલાસો

ઉપરની ચર્ચામાં ભાઈ અશોક દર્પને મારી 'દલીલોમાં' મૌલિકે બીજુ પ લાગ્યા કરે છે અને 'મારી 'કેટલીકે દલીલો' બામકે એટલી જ લખ કર' લાગે છે એ ભાઈ લખે છે તેમ મે 'બર્ટ્રન્ડ રસેલની' આપ લીધી કે, રસેલ તો કદી મુક્તિદાતાની તરફેલા છે જ નહિ, એ આખું પુસ્તક સાચાને બદલે, 'Marriage and Morals' નો છે લો પેરેમ્સ વાચતા પણ સમજાવ એમ છે એણે લગનસંબંધની પાકી દિશાવલ કરી છે ને તેને લગતો પોતાનો આદર્શ પણ રજૂ કર્યો છે 'એમ જણાવી એ ભાઈ એ અંગ્રેજ પુસ્તકનો જે ભાગ ટાકે છે તેને છેડે '(પાનુ ૭૬)' એમ મૂકે છે મારી પાસે એ પુસ્તકની પાચમી આવૃત્તિ છે, તેમાં એનો 'છે'નો પેરેમ્સ' તેમજ '(પાનુ ૭૬)' એ બંને મે ખૂબ ધ્યાનથી વાંચ્યા, પણ ભાઈ અશોક દર્પે ટાકેનો પેરેમ્સ કે તેમના એમણે ટાકેના વાક્યો મન જડ્યા જ નહિ

વળી પછી એ ભાઈ તુરત જ એ પુસ્તકનું '(પાનુ ૭૭)' ટાકેને પાના ઉપરનો એક અંગ્રેજ ભાગ ટાકે છે, તે પણ એ પુસ્તકનું '(પાનુ ૭૭)' તપાસેતા મળી આવતો નથી

ત્યાર પછી થોડેક આગળ એ પુસ્તકનો એક અંગ્રેજ ભાગ ટાકેને '(પાનુ ૩૦૮) ઉપરનો છે, એમ જણાવે છે. પણ મારી પાસેની એ પુસ્તકની પાચમી આવૃત્તિની નકલમાં ૩૫૪ પૃષ્ઠે તો એ પુસ્તક સંપૂર્ણ થાય છે ત્યાં '(પાનુ ૩૦૮)' તો શોધવું જ કયાં ?

આપણા લેખકે આની જાનતમા વધારે ચોક્કસ થાય તો મૂળ ભાગો નોંધે સકાય અને આલુગાલુના ભાગો નોંધે એમણે ટાકેના ભાગો વિષે નિર્ણય ઉપર આવી શકાય નહિ તો યશી વાગ એમ બંને કે મૂળના આખા ભાગમાંથી પોતાને અનુકૂળ લાગેનો ભાગ તોડી-વઢોડીને પોતાની વાત સાબિત કરવાના પ્રયત્ન કરે

એ ભાઈએ જ એલના કહેવાના જે ત્રણ

ઉતારા ટાક્યા છે, તે ઉપ-ચી જણાવ છે કે બાળકોના હિતને જ કાળે લગનની ગભીરતા છે, પણ એકેય ઉતારાથી એ વિચારને મત, લગન ચિત્રરથાથી જ હોય નોંધે એ એનું સિદ્ધ થતું નથી પણ તા ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ના 'ભાર્ગી' ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૫૦૩ ઉપર આ વિષયના માગ લેખમાં એ જ અંગ્રેજ વિચારકના એ જ પુસ્તકમાંનો ઉતારો આ પ્રમાણે ટાક્યો છે 'ભાવિ સમાજે એકી નીતિ સ્વીકારવી નોંધે એક બાલ્યે સતતિને પ્રત્યાદ કર્યા પછી લગનસંબંધ બદલ મુક્તિદાતા સ્વીકારવો નોંધે અને બીજી બાલ્યે આજના કૃતા સતતિ જનન તરફ વધારે ધ્યાન આપવું નોંધે' (૫ ૨૧૨) 'કે માત્ર છુ કે જ્યા સતતિને પ્રથમ નથી ત્યાં મધ્ય જાતીન સંબંધોને પોતપોતાના જાનની નિવંધાર સમજવા અને અમુક પુરુષ અને અમુક સ્ત્રી સતતિજનનની મુક્તિ સિવાય સાથે ગહેવા કષ્ટતા હોય તો એ તેમની પોતાની છત્રાની વાત છે, એમાં વચ્ચે માત્ર માનવાનો કોઈનિ અધિકાર નથી' (૫ ૧૩૨) 'કે માત્ર છુ કે એ માનવી વચ્ચે શ્રેષ્ઠ અને સૌથી વધારે મહત્વનો પ્રસંગ તે લગન છે એ અનુભવ આજ સુધી ઘણું કરીને નથી થયો તેનું કારણ એ છે કે પતિ અને પત્ની એક જોત ઉપર ચોક્કસ ગમ્યા કરે છે ને નહીને સફળ કરવું હોય તો પતિઓએ અને પત્નીઓએ એટલું સમજતા રીપણું નોંધે કે કાપડો એ તે કહેવો હોય, પણ તેઓ પોતપોતાના જનન-વ્યવહારમાં સ્વતંત્ર હોવા નોંધે' (૫ ૧૧૫)

જા. રમેશના આવા તો અનેક વાક્યો ટાકી સકાય પણ આટલા જ વાક્યોને પોતે ટાકેના એ અંગ્રેજ વાક્યો આમે મૂકીને ભાઈ અશોક દર્પે શુ તારણ કાઢે છે તે જણાવશે? એમણે ટાકેના એ અંગ્રેજ વાક્યો મે ટાકેના વાક્યોથી બીજી વધારે શુ કહે છે? અને જા. રમેશના એ મતને અંકરે એ ભાઈ સ્વીકારે છે?

અને ભાઈ અશોક દર્પે જણવું હોય તો એ

જાણે કે પ્લેટો તો સંતતિ તરફ જ ધ્યાન આપે છે, લગ્ન તરફ જરાય નહિ. એ વિચારક તો કહે છે કે ઉત્સવોમાં જીવનની સ્ત્રી-પુરુષોને એકઠાં કરવાં, અને ત્યાં તેમના સંયોગ વિશે ચોક્કસ કરવી. અને “જન્મની લાલચાત ઓછી હોય એવા લોકો અમુક જ સ્ત્રીઓ લે તેવી ચતુરાઈભરેલી રીત આપણે શોધી કાઢવી પડશે.” (‘પ્લેટોનું આદર્શ નગર’ - શ્રી. પ્રાણજીવન પાઠકોનાં ચુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૨૫૪). આ વાંચીને ભાઈ અશોકને હર્ષ થશે કે શોક તે કંઈપી શકાતું નથી.

હેવકોંક એલિસનું પ્રમાણ આપીને ભાઈ અશોક હર્ષ તારણ કાઢે છે કે “પરસ્પરની અનુકૂળતા વિચારીને જ સ્ત્રી અને પુરુષ પોતપોતાના જીવન-વિભાગો સ્વીકાર્યાં, જેને પરિણામે પુરુષે શરીરજનને વિકાસ સાધ્યો, સ્ત્રીએ રોહજનને ” કેવળ જોષા કમ ! આત્મરક્ષણને અને વસન્ધરને હેતુએ પુરુષમાં શરીરજનને અને સ્ત્રીમાં રોહજનને વિકાસ કુદરતી રીતે જ થયો અને તેને અનુસરીને તેમનામાં કાર્ય-વિભાગનો વિકાસ થયો. આ વાત એવી સ્પષ્ટ છે કે સમજાવવી પડે પણ નહિ પરિણામ એ આખું કે કુદરતમાં સર્વજ્ઞ આદી રહ્યું છે એમ પુરુષે શરીરજનને સ્ત્રીને દયાળી દીધી છે અને સર્વ કાર્યક્ષેત્રોમાંથી હાંકી કાઢી. પુરુષોમાં સ્ત્રીઓની વહેંચણી માટે કલહ ન થાય એટલા માટે પુરુષે સ્ત્રી ઉપર લગ્નસંરચા ડોકો બેસાડી ને તેને પોતાના ભાગની ભાગ્ય બનાવી લીધી. એ બહુ જીવનની જૂની વાતને નિરતિ બૂલી જઈ આજે રુચ્ચા મારવો છે કે “પુરુષોએ પોતાની વૈશ્વવિપ્રિયતા પર અંકુશ મૂકીને સ્ત્રીઓ માટે આ મોટા સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે.” અને તે શા માટે ! “સ્ત્રીઓના સંરક્ષણ માટે.” કેવો ભારે દંભ ! અને દંભ છતાંયે “પુરુષોએ પોતાની વૈશ્વવિપ્રિયતા પર અંકુશ” મૂક્યો છે ? ના, એને પોતાને ધેર તો સતી સીતા બોધે છે. પોતાને રાવણ થતાં-એ સ્ત્રી શોક તો બોધે લે પછી ‘સ્ત્રીના સંરક્ષણની’ વાત !

આ પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રીને સ્વાભાવિક જ રીતે

દેખાયું કે પોતે પુરુષથી નીચી ને પરાધીન છે, પુરુષ પોતાનો ‘પતિ’ ‘સ્વામી’ ‘નાથ’ છે, પોતે તેની દાસી છે. આ સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો સાચો ઉપાય તો એ છે કે સ્ત્રીએ પોતાની સેવાથી પુરુષ સમાન પદવી પ્રાપ્ત કરવી, કારણ કે પુરુષ સેવાક્ષેત્રમાં સ્ત્રીથી દારી પડવાનો છે. જે પુરુષક્ષેત્રમાં સ્ત્રી સ્પર્ધા ન કરી શકે તે ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી સ્પર્ધા કરવા અન્ય છે એ જ એનું ને સમાજનું હુલામણું છે.

ભાઈ અશોક હર્ષ માને છે કે “આ મુક્તવિહાર એ સ્ત્રીઓને જકડવાની તરકીબ છે.” જાણે કે બાલકામમાં અત્યારે સ્ત્રી સ્વતંત્ર હોય ! અરે, શું તો કહ્યું જ છે કે એને લગ્નમાં જોતરીને “પુરુષ સ્ત્રીને જડ જમ માની તેનો ‘સ્વામી’, ‘ધણી’, ‘માલિક’ થઈ પડ્યો છે, પૈસાની પેઠે તેને પૂરી રાખી તેનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે; અને સ્ત્રી ઉપર પોતાની માલકી કાયમ કરી દેવા માટે તો ‘લગ્ન જેવી જીવંત સંસ્થા’ને એણે જડ કરી મૂકી છે.” (ગર્મિ તા. ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬, પૃષ્ઠ ૫૦૫). અને ત્યારે ‘મુક્તવિહાર એ સ્ત્રીઓને જકડવાની તરકીબ’ કે આવી જડ લગ્નસંરચા એ સ્ત્રીઓને જકડવાની તરકીબ ? અને આ જડ લગ્નસંરચાને તોડી સ્ત્રી બહાર નીકળી મુક્તવિહાર પ્રવર્તાવશે તો સ્ત્રી પુરુષની બેડીમાં વધારે જકડારી કે તેમાંથી મુક્ત થશે ? ભાઈ અશોક હર્ષ શું માને છે ? અને વળી એ ભાઈ કહે છે એમ હું પણ માનું છું કે સ્ત્રીમાં પુરુષ કરતાં કામગીરી ઓછી છે. એટલે આ લગ્નસંરચાની ફરજિયાત જકડમાંથી મુક્ત થઈ સ્ત્રી મુક્તવિહારના મરજિયાત બળહાર તરફ જરૂર વળશે. ત્યારે તો પુરુષના કામાચારની-પત્નીચારની ફરજિયાત જકડમાંથી એ મુક્ત થશે અને મરજિયાત પુરુષસંબંધ સાધશે. તેને પ્રસંગે એના કરતાં પુરુષ વધારે કામગીરી હોવાથી, પોતાની એ વિષયની તૃપ્તિ માટે એણે સ્ત્રીને કાલાંવાલાં કરવાં પડશે અને એ રીતે પણ તે પુરુષની સુલામી જકડમાંથી મુક્ત થશે.

સ્ત્રીએ સંતતિને જન્મ આપવો પડે જ, ઉછેરવાં પડે છે, તે માટે ગૃહવ્યવસ્થા રાખવી પડે છે, તેમાં ‘સ્ત્રી

કંઈ શુભામગીરી હોય તો તે કુદરતે આપેતી છે, પુરુષે નહિ' એમ બર્નાર્ડ્સે યોને આધારે બાર્ધ અશોક હર્ષે કહે છે તે વાત સાવ સાચી છે અને મને લાગે છે કે આગા ઓને 'શુભામગીરી' લાગતી પણ નથી લાગે છે તે તો એ વાતમા કે "પુરુષ એને જડ જેની માની તેનો 'સ્વામી' બહુથી 'માલે-' ચર્ચ પડ્યો છે, પૈસાની પેઠે તેને પૂરી રાખી તેનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે," તેને વેચવા-ખરીદવાની વસ્તુ બનાવી મૂકી છે-અને એ શુભામગીરી તો કુદરતે નહિ, પણ પુરુષે જ આપી છે, કેમ નહિ બાર્ધ અશોકહર્ષ ?

બાળકા ઉછેરવા માટે મુખ્ય ને પ્રત્યક્ષ જરૂર માતાની છે, ગૌણ ને પરોક્ષ જરૂર પિતાની છે, પણ તે માટે જડ લક્ષ્યસંધાની કે આજના જેવી જડ કુટુંબસંધાની જરૂર છે જ એમ માનવાનું કશું ય કારણ નથી મુક્તલબનમા કુટુંબ હશે પણ ખરું, સ્ત્રીએ પોતાને અનુકૂળ પુરુષને પોતાના ધર્મમા ગણ્યો હશે પણ ખરો-છતાં એ એકાદી જનન માળનાં સ્ત્રીએને હાથે સારા બાળક ન જ ઊઠે એમ પણ ન જ કહેવાય મેં મારા મયા લેખમા જણાવ્યું જ છે કે "સત્યકામ બ્રાહ્મણની માતા જ્યાંથી તો જનનભર કુવારી રહી પરપુરુષોની સેવામા ગ્રેહીતી, છતાં મેં સત્યકામ જેવા પુત્રને એણે ઉછેર્યો હતો" એટલા તો કહે છે કે બાળકોને ઉછેરવાનો ધર્મ કુટુંબ ઉપર નહિ પણ રાજ્ય ઉપર હોવો જોઈ એ

બાર્ડ અશોક હર્ષે આપેના 'પરુજીવનમા એમ આગના ઉદાહરણો' તો વિરલ છે, માત્ર અપવાદરૂપ છે નિયમ તો એ છે કે પ્રાણીજીવનમા સર્વત્ર શુકતવિહાર છે એ તો ઉગ્રાડી આગે દેખાય એવી વાત છે અને એ વિશેષ એ બાઈના કથન વિરુદ્ધ તો મેં મારા મયા લેખમા માનવરસાવ સમર્પે જ રમેનના અભિપ્રાય ટાક્યા જ છે

પ્રભાવધુ'ની 'આરોગ્યપૂર્તિ'મા મેં કોઈ લેખ લખ્યાની મને યાદ નથી પણ બાર્ડ અશોક હર્ષના વાચકમા એવો કોઈ લેખ આ ચો હોય તો તેમણે એ અકની તારીખ આપી હોત તો હું ભેઈ ચકત્ત ને જાણી ચકત્ત ત્યાં મેં એકંદરે શું કહ્યું છે

એમક એમણે મારે નામે ટાકેના લખ્યોને હું માનુ છું, એમણે સ્વીનાર્થ પડી મેં કહ્યું છું કે લગ્નના એ સાચા આદર્શ તો માત્ર આદર્શ સ્ત્રી-પુરુષો જ પાળી શકે માટે તો મારા પહેલા લેખમા મેં જણાવ્યું છે કે 'સમાજસેવાને અર્થે વસતીનની પ્રવળ પ્રેરણા જરૂર જ માનની લગ્નનો અધિમત્રી બને છે પણ પૂર્વીવરધામા સાચે નગ્ન કરતું એવી યોજના સમાજમા જગી ત્યાગથી લગ્નસંધાની પવિત્રતાનો નાશ થયો" ('લગ્નપ્રપચ' ૪૬૨) જેમને ઉત્તમ ભાવનાએ લગ્ન કરવું હોય તે સ્ત્રી-પુરુષ લગ્ન કરે અને તેવાને માટે મારા 'લગ્ન પ્રપચ' પુસ્તકમા 'નગ્નનો કન્યાશુદ્ધિ' વિષયકો ચર્ચાઓ છે એના લગ્ન તે માનવસંસ્કૃતિ છે અને બાર્ડ અશોક હર્ષે પોતાના લેખમા ટાકેના માનવાડો એવા લગ્ન કરનાર સ્ત્રી-પુરુષને જ માટે છે. પણ સમાજમા સૌ એવા નથી જે એવા નથી તેમને આદર્શ મધેને બાળે તો એ સમાજને નષ્ટ કરે અને આજે શું એમ નથી થયું ?

બાર્ડ અશોકને મન 'પેના બહારી સિગ્નચુડ દ્રોષ્ટના માનસપ્રયક્ષગ્ણ' 'ધર્મિજો' છે! મારા જેવા ઉપરચોટિયા પણ મને તેવા સમર્થ વિચારકને તિરસ્કારી કાઢે એવી આવકાન ફેશન થઈ પડી છે! આ વાક્યમા 'બહારી' તખ્ત તો માટે મૂક્યો હતો? દિલ્લેરે એ વિચારક બહારી હતો માટે એને તિરસ્કારથી પોતાના રાજ્યમાથી હાકી મૂક્યા એ તિરસ્કારનો પોતાને પક્ષે લાભ લેવા ? અને એ વિચારમંત્રી ગચના એ ભાઈને બીબલ્સ લાગે છે ત્યારે વાતસાધનના કામમુત્રો એમને કેવા આગે તે હું અમુનો નથી અને એમને બીબલ્સ લાગતી વાતોની માહિતી શુભ મળીને સમાજશુરુ એએ સમાજને કેટલી હાનિ કરી મૂકી છે એ જણે જણવું હોય તે જ મેલના એ જ પુસ્તક-Marrriage and Moralsનો આખો આકેશ અખ્યાય The Taboo on sex knowledge (૫ ૭૭-૮૫) વાંચી જાવ

સૌ ટીકાકારોની પેઠે, બાર્ડ અશોક હર્ષે મારા

દુર્દેડ જર્મનીનું સૈનિકબળ અને યુદ્ધસમીક્ષા

શ્રી. કુગરસી ધરમસી સંપત

મહા જર્મની

આજે જર્મનીનું નામ દુનિયાનાં સૌથી જળવાન એવાં એ રાજ્યોમાં પ્રથમ મેલાવ છે. ખીલું નામ રશિયાનું છે. તેણે મેળવેલા રાજ્યનો વિસ્તાર, વસ્તી વગેરે નીચે મુજબ છે :

દેશ	વિસ્તાર (ચોરસ માઈલ)	વસ્તી	પૈદાશ
જર્મની	૧૮૧૧૯૯	૬ કરોડ ૭૦ લાખ	૭૦૦ કરોડ રીશમાર્ક
ઓસ્ટ્રિયા	૩૨૩૮૯	૬૭ લાખ ૫૯ હજાર	૨૦૦ કરોડ રીશમાર્ક
એકાસ્ત્રોવેકિયામાંથી એક પ્રાંત	૩૦૪૫૨	એક કરોડ ૬૭ લાખ	૭૬૩ કરોડ રીશમાર્ક
પોલેન્ડનો અર્ધો ભાગ	૭૦૦૦૦ (આશરે) ૧ કરોડ ૫૦ લાખ (આશરે)	૧૫૦ કરોડ મોલીટસ (આશરે)	

વસ્તીની વહેંચણી

૩ કરોડ ૩૦ લાખ પુરુષો અને ૩ કરોડ ૪૦ લાખ સ્ત્રીઓ એમ પોણાસાત કરોડની જર્મનીની કુલ વસ્તીમાંથી અર્ધિન શહેરમાં ૪૩ લાખ અને હેમ્બર્ગમાં ૨૨ લાખ માણસોની વસ્તી છે. આ ઉપરાંત ૨૨ શહેરો ૨૦ લાખ ઉપરની અને ૨૯ શહેરો ૧ લાખની ઉપરની વસ્તીનાં છે. ઓસ્ટ્રિયાના મુખ્ય શહેર વિયેનાની વસ્તી ૧૯ લાખની છે. એકાસ્ત્રોવેકિયાના મુખ્ય શહેર પ્રાગની વસ્તી ૯ લાખની છે અને નવા જિતાયેલા પોલેન્ડના મુખ્ય શહેર વારસોની વસ્તી ૧૨ લાખની છે. હમ્બર્ગના જર્મન મહારાજ્યની વસ્તી ૬૫ કરોડ ઉપર છે તેમાંના ૮ કરોડ જર્મનો છે.

હિટલર આગ્રહ પહેલાં

હિટલરે ૧૯૩૩ ની પાંચમી માર્ચે જર્મનીની સત્તા હાથમાં લીધી તે પહેલાં જર્મની પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું. વર્ષો સુધી કરારો મુજબ જર્મનીનાં મંત્રાલયો, વહાણો, વિમાનો, મનવારો બધું લઈ લેવામાં આવ્યું. એની ઉપર છ અગળ પોંડનો દંડ નાખવામાં

આવ્યો. વેપાર, ઉદ્યોગ અને સમૃદ્ધિમાં એ સાવ પાશબાલ થઈ ગયું. એનું સૈન્ય ઘટાડીને માત્ર ૧ લાખ માણસનું જ રહેવા દેવામાં આવ્યું. બે વર્ષ સુધી આખા દેશમાં ભય દરે ભૂખમરો આવ્યો. દેશમાં મુડી સાવ ખલાસ થઈ ગઈ. યક્ષણ અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું. કારખાનાં લગભગ બંધાં જ બંધ થઈ ગયાં. જળવાન જર્મનપ્રજા જે સંસ્કૃતિ, વિદ્યા, હુબર, કળા, શક્તિ, સામર્થ્ય અને જીતિમાં યુરોપમાં હિત્ત દરેકને મોગવતી હતી તે તદ્દન નીચી કક્ષાએ આવી ગઈ. ફ્રાન્સ એને સખત રીતે દબાવી રહ્યું હતું.

હિટલરનું આગમન

સાધારણ ઓસ્ટ્રિયન મોચીની ત્રીજી પત્ની ક્લેરાનો પુત્ર એડોલ્ફ હિટલર ગરીબી અને ભૂખમર વચ્ચે જોડાં ખાતો સૈન્યમાં જોડાયો. ત્યાંથી છૂટો થઈને નાઝી-પાર્ટીમાં જોડાયો ત્યારે એના નવ સભ્યો હતા. હિટલરનાં વ્યાખ્યાનોના પ્રજાવધી નાઝી-પાર્ટીમાં સભ્યો વધવા લાગ્યા. એના વડે જર્મન પ્રજા પ્રગટ થવા લાગી. એણે લોકોને ઉત્તેજ્યા. એ ત્રણ વરસ જેટલા દંડો ગાળામાં

એના નવ લાખ સભ્યો થયાં. વેપારીઓએ એને આર્થિક સહાય આપી. જર્મનીની રાજસભાની ચૂંટણીમાં એણે પોતાના સભ્યો લેખા કર્યાં. રાજ-સભામાં એનું ભેર ભરખું ગયું. ધીમે ધીમે કરીને રાજ્યશાસન એણે પોતાના સંપૂર્ણ કાબૂમાં લઈ લીધું. પ્રજાસત્તાક રાજ્યને એણે વિલય કર્યો અને નાઝી-શાસન સ્થાપ્યું. હેર હિટલર જર્મનીનો વિધા-યક અને સર્વ સત્તાધીશ બન્યો.

હિટલરના મનોરથ

હેર હિટલરે પોતાની જીવનકથા સમાવતું પોતાની રાજ્યતીર્થિત્વ 'મારી લડત-મેઈન કેમ્ફ' પ્રગટ કર્યું છે, તે મુજબ વર્સેલ્સની એકતરફી સંધિ રદ કરવી, જર્મનીને ખૂબ બળવાન બનાવી દેવું, યહૂદીઓને દૂર કરવા, સામ્યવાદનો નાશ કરવો, રશિયાના યુક્રે-ઈન પ્રદેશ સુધી જર્મનીની હદ વધારવી, પૂર્વ યુરોપમાં જર્મનીની લાગવગ જમાવવી, યુદ્ધનું મહાત્મ્ય વધારવું, જર્મની એ જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રજા છે એવી અસ્થિના પ્રજામાં દંઢ કરવી, ત્યાં જ્યાં જર્મન વસે છે તે અધી જર્મન વસતીને એક જ અને એક તંત્ર નીચે આલુવી, નગરોમાં રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરવો ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતો અને મનોરથોમાંથી સામ્યવાદના નાશ સિવાયની આજ્ઞાઓ એણે ધણે અંશે પાર ઉતારી છે. એ લાગવગથી માલુસ છે.

હિટલર જર્મનીને બળવાન બનાવે છે

આજે તો હિટલરે જર્મન પ્રજાને બળવાન બનાવતું મહત્ત્વ સમજાવ્યું. માથણ અને એવી સારી ચીજોને હોડીને યુદ્ધસામગ્રી માટે રાજ્યને પૈસા આપો-પ્રજા પાસે એવી જિંદગી માગણી સાથે એણે સૈન્યની શક્તિને જમાવવા માંડી. દેશની પેઢાંદો મુખ્ય લાગ એણે યુદ્ધની સામગ્રી માટે વાપરવો ચર કર્યો. એની પાછળ જ વરસથી એ રાત દિવસ લાગી પડ્યો હતો. દરેકે દરેક પગલું યુદ્ધને નજરમાં રાખીને એ ભરતો. પ્રજા વચ્ચે અજબ જાતની અને ઉલ્લેખો આનંદનાં કારખાનાં, રેલવે, રટીમોરો, વિમાનો, રસ્તાઓ બધું યુદ્ધની દૃષ્ટિથી તૈયાર થતું હતું. જર્મને આજેશ વિતાનીઓ ગણાય છે. તેઓ સારામાં સારા

યંત્રશાસ્ત્રીઓ છે. એમની સર્વ શુદ્ધિ અને શક્તિ યુદ્ધની દૃષ્ટિએ વિસ્તારવામાં આવી અને ઉપયોગમાં લેવામાં આવી.

યુવકપ્રવૃત્તિઓ

હિટલરે યુવકપ્રવૃત્તિઓને ખૂબ વધારી દીધી. યુદ્ધ અને પછીની વર્સેલ્સની સંધિથી હતપ્રાણ બનેલી પ્રજામાં ભેમ પ્રેરવાના એણે અનૂદ પ્રયત્નો કર્યાં. યુવકે કુખ, બૂખ, થાક, તરસ બધું ભૂલીને પ્રજાના સમગ્ર શક્તિવિકાસને માટે મરી ફીટું લેઈ એ એ એની વૈવશ્યાથી જીવાનોમાં ચેતન આવ્યું. નાનું દશ વર્ષનું બાળક પણ બંદૂક ઝાલતાં અને ગોળી છોડતાં થીમે છે. એવડાં છોકરાં હિટલર-યુવલીંગમાં નોંડાય છે. એ યુવલીંગમાં ૫૦ લાખ છોકરાઓ તૈયાર થયા છે. યુવલીંગમાં પ્રથમ સૈનિક-શિક્ષણ અપાય છે. ધોરેસ્વારી કરવી, તરવું, ફોફું, સાર્ફલ અથાવવી અને પગપાળા પ્રવાસો કરવામાં યુવકોને પાવરધા બનાવવામાં આવે છે. વરસમાં એક વાર સૌ સભ્યો એકઠા થાય છે, છાત્રણીઓ નાખી પોતાનો કાર્યક્રમ હિટલરને જતાવે છે. એક એક જીવાન સચકત, કસગતમાજ, ચકોર અને ચપળ હોવો જ લેઈએ જર્મન યુવકોમાં પ્રાધકંગલાઓને રચાન નથો. ત્યાં નખળાઓ અત્યંત પિકારાગત ગણાય છે.

સક્રિય પ્રવૃત્તિ

હિટલરના જર્મનીનો યુવક પંદર કે વીસ વરસની ઉમરે સ્કૂલ અને કોલેજ છોડે છે એટલે ફરજિયાત જ માસ તો એને જમજીવી બનવું પડે છે. પ્રજાને પૂરું થઈ રહે એટલું આનાજ દેશમાં થતું ન હોવાથી નીચાણવાળી, નદી અને સમુદ્રકિનારાની, ખામોશિયાં વાળી ખાડી અને પડતર જમીન એ બધીની પાકી સર્વે થઈ લાખો એકર જમીન મેળવવાના નકસા હિટલરે તૈયાર કરાવ્યા. લશ્કરી દૃષ્ટિએ આનાજ માટે જર્મનીને સ્વાવશની બનાવવાનો જરૂર હતો. આ કામ માટે આવી જમીનો ઉપર દશ દહાની રોળીમાં વહેંચાઈને દરેક યુવક ખસે પાવડો અને કોઠણી

અર્થ ઉધારે શરીર નીકળી પડે છે અને ખોલી ખેંદીને નવી જમીન તૈયાર કરે છે મજૂરી કરતા કરતા તેમનો અભ્યાસ પણ ચાલે છે સગરે ૭ થી ૧૧ વાગ્યા સુધી શાળાગિક પરિશ્રમ કરી એક ક્લાસ બોજન-આગમના કાઠી ફરી માણી-પાનડા સાથે કામ કરવા મડી જન છે ચાર નાજ્યા પછી ઈતિ હાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, રાજકાગ્ય આદિ વિષયોના ભાષણો એમને અપાય છે ગતગમત અને સમીનની જોજ પણ અપાય છે અને ગમે ત્યાં વાગતા પયારી બોળા ચર્ચ જવાનું હોય છે આમ દર ૭ મસે અઢી લાખ યુવકો તૈયાર થાય છે આખા જર્મનીમાં એમને માટે અને આશ્રમો રચવાયા હતા

ગળ્ય-સેનકો તૈયાર કરવાની રીત

આ યુવકોને ઝીણવટથી જોવામાં આવે છે અને વિશિષ્ટ શક્તિનાશા સાગ યુવકોને ખ્યાનમાં ગણી અર્થ તેમને ગળ્યના જુદા જુદા ખાતાઓમાં મોકલી દેવામાં આવે છે વિમાનખાતામાં તેઓ બેડવાનું અને વિમાન બનાવવાનું શીખે છે વખતરવાળી મોટરો ચલાવતા અને દોડતી મોટરો તેની અદ્યની તોષો દોડતા શીખે કે મશીનગતોનું જ્ઞાન જનમસી કામ પૂરો બાધરા, તોષો ગોડનરી, ખાઈઓ ખોદવાના ખ્યાન રચના, અને એનું ધણુ તેમને શીખવવામાં આવે છે તેઓ રવભાવે જ ચોકસાઈ માટે જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે એટલે ખાસ તૈયારીથી તેઓ પોતાના કામમાં વિશેષ પ્રગતિ બનાવી શકે છે આમાંથી જ અધિમરીઓ બીજા કરવામાં આવે છે સ્ત્રીઓની કેળવણી

યુવતીઓ માટે પણ જુદા કેમ્પો છે ત્યાં તેઓ મુદ્દમાં પરીક્ષા રીતે કેવી પદ્ધતિથી દેશને મદદ અને સહકાર આપી શકે તેનું જ્ઞાન મેળવે છે સ્ત્રીઓને મુદ્દકામ માટે હિન્દને ચોગર ગણી કે જના મુદ્દના સમયે એમની સહાય લેનાનો પ્રયત્ન થયો છે દર્દીઓની સાનવાર, યુરુને ની ગેરફાવરીમાં વગેરે અનારના મૃત્વાદિ કામો તેમને શિખવાય છે 'આમળ વગેરે, જ્ઞાન, શક્તિ હુદિ અને આવડનમાં ખાજગ વધો' એ મ ન હિન્દ ને યુવકની પેઠે યુવતીઓની જાન

છીઓમાં પણ એગ્રીક ૭ વર્ષથી ફેક છે અને એનું અતિમ ધ્યેય મુદ્દને ગમવામાં આવ્યું છે મુદ્દ માટેના જે કાર્યક્રમ નાની-પાડીએ ચોળાઓ છે તે સિરાયના ભાષણો, વ્યાખ્યાનો, લેખો, વાર્તાવાપો, સિનેમાઓ, નાટ્યો અને ઉપદેશો કરવાની સખ્ત મનાઈ છે જર્મનીમાં વાણીગત અ નથી કરવાં કર્યો અને બીજી શક્તિ

મુદ્દના સમયે ઘણા કાચા દ્રવ્યોની જરૂર પડે, એ માટે જર્મની પરાધીન છે એની પામે પૂરતું અનાજ પેદા થતું નથી પેટ્રોલ પગેશથી મનાવતું પડે છે, શણ કપાસ જેની ઘણી અગત્યની વસ્તુઓ માટે બીજા દેશો ઉપર આધાર ગમ્યો પડે કે મુદ્દના સમયમાં પણ જે સ્થિતિ એ જ રહે તો ભાષા વિના રણની મુસાફરી કરી જેનું અને એટલા માટે વિજ્ઞાનની સહાયથી એણે એ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન દેશમાં વધારવાના ધણુ ઉપાયો કર્યા છે જેના પાંચ જ વર્ષમાં એણે કોલસાની બેખજ બચણી કરી નાખી ૪૦ કરોડ ટને પહેલથી કોલસામાંથી પેટ્રોલ કાઢીને કપાસને બદલે કાસમાંથી શણ નિપત્તરીને, અને બીજા વસ્તો બનાવીને એણે એ વસ્તુની ચિંતાને ઘણી ટાળી છે આ ઉપરાંત પણ બીજી બધી વસ્તુઓ વિજ્ઞાનની મદદથી દેશમાંથી જ પેા કરવામાં એને ફતેહ મળી છે અને એ રીતે તે મુદ્દ માટે સજ્જ બન્યું છે

મોટામાં મોટી શક્તિ નો હિન્દને નિગરાના સાગરમાં ડુબેલી પ્રગતને આત્મભાન કરાડીને પેદા કરી છે પણ ભૌતિક શક્તિઓમાંયે એણે જનરો વિમળ સામ્રાજ્યે કે મજબૂત, હસાયેના, કુશળ અને તાલીમ-બદ લાખો યુવક-યુવતીઓનું મેન્ય પાંચ વર્ષમાં બેખ કરી દઈને તો મુદ્દકામથી વિરાટ જનનાય્યા જેનું કામ મુદ્દ છે નોગગોળા દુન્યાગ અતિ વેગસાન દસ હજાર વિમાનો, એવી જ વખતરવાળી મોટરગાડીઓ, પંદર લાખના મેન્યને પૂરી પડે તેટલી નાંદો, મશીનગતો, તોષો, જામ, દારૂગોળો અને ગણુવેશો તૈયાર કરી દીધા છે મુદ્દની આતુ સામ્રાજીઓ પેદા કરનાર એક લાખ કાગખાનાગત

દિવસ કામ કરે છે. પાંચ વર્ષ પહેલાં જર્મનીમાં એંસી લાખ યુવકો એકાર હતા તેને રથાને આજે દેશમાં તો કોઈ એકાર નથી પરંતુ ઇંદ્રિય અને જીન દેશોમાંથી મળેલોને બોલાવવા પડે છે. જર્મન-જીવનના દરેકે દરેક અંગમાં એણે નવજીવન આણી દીધું છે. સૈન્યમાં થોડાઓને જાહેલે મોટરો મળે તે માટે એક લાખ મોટરો તૈયાર થઈ છે. સગમરીનો અને યુગોદા પશુ જલયુદ્ધ માટે સારા પ્રમાણમાં તૈયાર કરી છે. લશ્કરી દૃષ્ટિએ હજારો માર્ગજની મુંદર સડકો અને રેલવેઓ બાંધી છે. છ વરસમાં તો દિલ્લે જર્મનીની કાયાપલટ કરી નાખી.

સુદ્ધ'ભર્ય' માટે આર્થિક વ્યવસ્થા

જર્મન પ્રજા અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ પ્રજાની પોંઠે ધનવાન નથી, સને ૧૯૧૬ થી ૧૯૩૧ સુધી જર્મન પ્રજાને ધણું સહન કરવું પડ્યું હતું. નાણાંનું ચલણ સાવ ટૂટી ગયું હતું. એક વખતે એક પૌડના એ કરોડ માર્કસ થઈ રહ્યા હતા. ખૂટની એક બેઝીની દસ હજાર માર્ક કિંમત ધાર્ય ગઈ હતી! દેશની ગરીબાઈનો ખ્યાલ આટલાથી આવી જશે. અનાજની પણ ખૂબ અછત હતી. એ વખતે હિંદુસ્તાનમાં જર્મની પાસે સોનાનો જથ્થો બહુ રૂંકે પ્રમાણમાં હતો. જર્મન પ્રજા કાચો માલ પાકેલી રાજ્યો પાસેથી લઈતેતો પાકા માલ બનાવીને પછાત પ્રજાઓને વેચતો એની આંટ પરદેશોમાં મુદ્રણ નહોતી એટલે કાચો માલ રોકડે જ ખરીદવો પડતો અને પાકા માલના તરત નાણાં જીર્ણ કરવા માટે એણે તે રોકડે વેચી હિંદિયાખલુની સગવડ કરવી પડતી હતી. આ દશમાં હિંદુસ્તાન લસ્કરી સામગ્રી લેવાર કરવા પાછળ અત્યંત ધન વાપરવા છુટ્યો હતો. એણે ડો. શાટને નાણાખાતું સુપ્રત કર્યું. ડો. શાટ અર્થસાસ્ત્રનો અનોડે નાફુર ગણાય છે. એણે સોનાનું ચલણ સ્થિર કર્યું. મૂંઝી ઉપર અંકુશ મૂક્યો. લેવાના માલના માર્કનો તથા વેચવાના માલના માર્કનો ભાવ જુદો જુદો રાખ્યો. બાર જાતના માર્ક એણે જર્મનીમાં ચલાવ્યા મોટા જથ્થામાં અનેક રાજ્યો પાસેથી કાચો માલ લઈ પોતાને બેઝીનો માલ રાખી બાકીનો એ જ કાચો માલ

ખીજઓને વેચી તેણે હુડિયામણની સમવડ કરી. કાચો માલ વેચનારાઓને રોકડ નાણું અપાતું નહિ એટલે તેમને જર્મની પાસેથી ફરજિયાત પાકો માલ લેવો પડેલો. આવી આવી અનેક કુદિતઓથી એણે જર્મનીના વેપાર વધાર્યો. પેદાશ વધવા માંડી, રાજ્યની સ્થાવક વધી, પ્રજામાં ઉત્સાહ આગ્યો, સૈન્યનો જમાવડો અને પછી કંઈક ધમકો, કંઈક સમગ્રવટ અને કંઈક લાલચોથી જર્મનીએ પાકા માલની બજારો હાથ કરવા માંડી. કામમાં કુશળતા એ તો જર્મનીના લોકોમાં ભજેલી વસ્તુ છે એટલે એક વાર પરપેસારો થઈ જતાં એના પાકા માલની માગ વધતી ચાલી પોતાને ત્યાં જ કાચી વસ્તુઓ પેદા કરવાના સફળ વેત્તાનિક પ્રયત્નો થયા. દેશમાંથી એકારી દૂર થઈ. ચત્વરે કરજ હોય તો ફેરવી અંદરનું જ છે કારણ કે તેને પરદેશોમાંથી કરજે નાણું મળતાં નથી. આગમું કરજ ભરવાની તો જર્મનીએ ના જ પાડી દીધી છે.

જર્મની કેમ ફાવતુ ગયું ?

હિટલરની રાજનીતિ આજ સુધી વિજય-
વંતી નીવડી છે. સમય જોખને એ ધા કરે છે
અને ધા મારવાની શક્તિ અગાઉથી સારા પ્રમાણમાં
ઝોકડી કરી રાખે છે. એ ઝડપી છે પણ ઉતાવળે
નથી. બ્યારે જ્યારે ફ્રાન્સ અને બ્રિટન વચ્ચે મત-
બેદ હોય ત્યારે તેનો તેણે સંપૂર્ણ લાભ લીધો છે
૧૯૩૯ના માર્ચ સુધી જર્મનીની નીતિને ઈંગ્લેન્ડ
ટેકા આપે ગયું છે. જર્મનીએ વર્સેલસની સંધિ
તોડી સૈન્ય વધારવા માંડ્યું ત્યારે ફ્રાન્સ ધૂષવાર્ધ
ગયું હતું હતું પરંતુ બ્રિટને તેમાં સૂર પુરાગ્યો નહિ.
જર્મનીએ સંધિઓ તોડીને રાઈન-પ્રદેશમાં કિલ્લે-
ખંદી કરવા માંડે છતાં ફ્રાન્સ અને બ્રિટનના
નીતિજોડને લીધે જર્મનીને શાન્દક વિરોધ વિવાદ
કયાનો સામનો કરવો ન પડ્યો. એ સમયે જો એ
બંનેએ જર્મનીને દબાવ્યું હોત તો જર્મની આજ
આટલું બળવાન બની શકત નહિ ઇંગ્લેન્ડના ચેરી
(ક્રોન્ડરેટીવ) પક્ષના નેતાઓની દિશ્વસોઈ જર્મની
પ્રત્યે હતી. જર્મનીએ પ્રજાસંઘમાંથી રાજનામું
આપ્યું છતાં તે સામે આંખમિંચામણું થયાં હતાં.

જર્મનીના વિજયો

હિન્દને જર્મન સૂચી મૂકીને હોવા લેવા માઠી એણે અંગ્રેજો અને કે એ વચ્ચે એમિસીનિયા સબધી પડેલા મતભેદને સમયે ઓચિંતા ઓરિદ્યામા ફૂચ કરી લોહીનું એક પથ્થુ રીડુ પાડવા વિના પામક લાખની વસ્તીના એ દેશને કમજો કરી લીધો મોટા ગાજ્યોની ઓરિદ્યાને સહાયની બાહેધરી હતી છતાં તેના બચાવ માટે કોઈ એ આગળી સૂઝા લિચી કરી નહિ હિલતુ અંગ્રેજોએ અદાથી એને ઉત્તેજન આપ્યું અને સ્પેનના મળવાખોરો અને છટાનિએ એને ખુની મદદ કરી છાનેડ તરફથી એ સમયે જર્મનીને મદદ એ રીતે મળી કે સ્પેનની પ્રજાસભ્ય સરકારને છાનેડ અને ફાસે ફાર્ગોળો અપાનો અપકાર્યો એવી પથ્થુ બપરચા કરી કે બીજી કોઈ જાતની મદદ પથ્થુ એ સરકારને ન મળે-આમ પ્રજાસભ્ય સ્પેનના પ્રગલ્ભમા અને બળરાખોરોના માર્ગને સરળ કરી નાખી તેને બળસાન બનાવવામા અને દેશોએ લગા લઈ જર્મનીને મદદ માટેનો એક દરવાજો ખોલી આપ્યો

એકસ્ટ્રોવેકિયામા કોલ કરોડની વસ્તીમાંથી ૨ લાખ જર્મનોના હવડતા સગલણના મહાતા નીચે હિટલર એ દેશ ઉપર આક્રમણ લઈ જવા તૈયાર થયો. તે વખતે ફાસે અને બિટો એકસ્ટ્રોવેકિયાને મદદ કરવાના કગારો કરેલા હોવા છતાં મદદ ન કરી પ્રથમ તેણે શાંતિથી હિન્દને જર્મન વળીવાળા બે પ્રાંતો આપીને યુદ્ધને ટાળવા એક સત્તાને સમજાવી પથ્થુ હિન્દને રગ પારખી જઈને આખી એક પ્રજા ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડી દીધી

બિટન અને ફાસે મેય ચૂપ રહીને એ જોઈ રહ્યા હિટલરે એક-પ્રાંતો પોતાને આધીન લઈ સ્વોવેકિયાને જર્મનીના આશ્રય અને વડપણ નીચે રવત નતા આપી

હિંદ હિન્દરના મિત્રો

એક બાલુ બિટન અને ફાસે પોતાનું સલાખી રાખવા લાગ્યાંથી દૂર લાગતા હતા અને બીજી

બાલુ હિટલરે પોતાના જેવા માયાકુરેય અને અસતોષી ગાજ્યોની મેત્રી મોટી રાજમા એણે છટાનિ સાથે સધિ કરી બને ગાજ્યોએ ધગરપગ લશ્કરી સહાય અને સદકાર આપવાનું સ્વીકાર્યું એ પછી બને સાથે જાપાન લગ્ન તણેએ રશિયા વિરુદ્ધ સધિ કરીને અકા કયુ મુશોપતા બીજા નાના નાના સરમુખત્યારવાળા ગાજ્યો જેવા કે હંગેરી, યુગોસ્લોવેકિયા, સ્પેન વગેરે રાજ્યોએ કાર્થક બીક, દવાપથુ અને કાર્થક સકાનુભૂતિથી છટાકી જર્મનીને સાથ આપ્યો હવે જર્મની નિર્ભય ગન્ધુ એની નીતિ આક્રમણની હતી કોઈ રીતે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવાના એના કોલ હતા મુશોપતા નાના રાજ્યો પોતાની રવત નતા-લોપતા ભયે કપના લાઆ જર્મનીના બળ અને ગાજ્યોનીતિ બને ભયર હતા

જર્મની અને છાનેડ વચ્ચે વેપાર વધારવામા પથ્થુ તીવ્ર હરીફાઈ જમી નાકન રાજ્યો, રુમાનિયા મોસ તુર્કી બ ગેરિયા વગેરે રાજ્યો સાથેના અંગ્રેજોના વેપારમા જર્મનીએ હરીફાઈ કરી આ રાજ્યોને આર્થિક મદદ પથ્થુ આપી રાહ કરી. વેપારીકારો ક્યાં અંગ્રેજોને પોતાના વેપાર ઉપર આક્રમણ આવતું જોઈ જર્મનીને ઉત્તેજન આપવામા પોતાની જૂન સમજાઈ પથ્થુ જર્મનીએ તો સામ-દામ-દા-બેદે બા કન રાજ્યોમા પોતાની લાખરચ ધુસાડવા જ માઠી રુમાનિયાને આક્રમણની ધમકી આપી તેની સાથે વેપારી-કારો કરી રુમાનિયા પાસે જઈ, પેટ્રોલ એવી યુક્તળ વસ્તુઓ છે એ સમે ઉપર જર્મનીની નજર હરી છે પોલેંડ પર આક્રમણ

જર્મનીની પૂર્વ પ્રશિયત મદદ કાન્ગ્રી પોલેંડને મળ્યું હલુ અને પ્રશિયામા જવાના માર્ગની પટ્ટી (કોરીકાગ) પથ્થુ પોલેંડને કમજો હતી તેની જર્મનીએ પોલેંડની પાસે માગણી કરી, પોલેંડ એની ના પાડી અને પગિલામ શુ આવી હોય છે તે આપણે જાણીએ છીએ પોલેંડની હાગના કાગણિમા પોલેંડની આત રિક સ્થિતિ હતી એ રાજ્ય વસાગેલુ હલુ પથ્થુ જર્મની સામે એ ટકી રાકે તેવું નહોતું એના

મદદકર્તા રાજ્યો સ્થિત અને ફ્રાંસ એની સરહદ સુધી પોતાનાં લશ્કર લાગી શકે તેમ નહોતાં.

જર્મનીનું બળ

જર્મની પાસે દસ લાખ કસાયેલા સૈનિકો હતા. ૭ વરસથી એ એકધારી લશ્કરી સત્તા કરી રહ્યું હતું. દિલ્લરની એક આગ્રા સાથે સંન્ય પોતાની બે લાખ લોરીઓ, મોટરો અને મોટર-સાઇકલો ઉપર સત્તા થઈ ને નીકળી પડે તેવી વ્યવસ્થા હતી. રેલ્વે, બસ, રસ્તાઓ, નાર, ટેલિફોન, રેડિયો-અર્ધ સુરચિત યોજના મુજબ તૈયાર થયું હતું. બીજો વ્યવહાર અઢકારી સર્વ શક્તિ અને સાધનો કુદના કામ માટે લગાડી દેવાની તૈયારી હતી. લાંબી ગયુતરીએ આખી તૈયારી થઈ છે. એના દસ લાખ સિપાહીઓમાંથી એકેએક સંપૂર્ણ રીતે તાલીમ પામેલા છે. એમની ખાસિયત મુજબ જર્મનો કશું અપૂર્ણ રાખતા નથી. શત્રુ લગવાની તૈયારી કરે તે પહેલાં તો જર્મન સૈન્ય તેને દબાવી દે છે. એ વિના પોલેંડ નેવે દેશ વીસ દિવસમાં હતો ન હતો ન થઈ જત દસ લાખ સિપાહીઓની પાછળ પોલીસ, બેન્કગાર્ડ અને બીજા કસાયેલા અને પૂરતી તાલીમ પામેલા સાત લાખ સૈનિકો શસ્ત્રસજ્જ અનામતમાં છે. તે પછી બૂરા ખમીસવાળા, રોચ-હૂપર્સ વગેરે ત્રીજા લાઈનના ૭ લાખ સૈનિકો શસ્ત્રાઓ સહિત કુદમાં બાજ લઈ શકે તેવા તૈયાર છે. રશિયનો સિવાય આટલી તૈયારી બીજા કોઈ દેશની નથી.

મોટરનું સૈન્ય

જર્મન સૈન્ય ઝડપી આક્રમણ માટે સર્વ રીતે સત્તા છે. કલાકના ૪૦થી ૫૦ માઈલના વેગથી કૂચ કરે તેવું એક મોટું મોટર-સૈન્ય છે. સને ૧૯૩૮માં ૧ લાખ ૩૫ હજાર મોટરલોરીઓ, ૪૦ હજાર મોટરકારો અને ૬૦ હજાર મોટરસાઈકલો હતી. તે ઉપરાંત ખાનગી વપરાશની બે લાખ મોટરકારો પણ રાત્ર્ય લઈ શકે તેમ હતા. સને ૧૯૪૬માં એમાં મોટા વધારો થયો છે. જર્મનીનાં

સર્વે મોટરકારખાનાં દરે રાત્ર્યને માટે જ મોટરો તૈયાર કરે છે. લશ્કરી મોટરો માટે દરેક વિભાગમાં હજારો માઈલની લંબાઈના પાક પહોળા રસ્તાઓ છે. સને ૧૯૨૨થી ૧૯૩૬ સુધીનાં ૪ વર્ષોમાં જર્મનીએ મોટરોની અનાવડ ઇગણી વધારી દીધી. સને ૧૯૩૨માં જર્મનીએ ૪૩ હજાર મોટરકારો અને આઠ હજાર લોરીઓ આંધી હતી. વતારે ૧૯૩૬માં તેણે ૨૬૩ હજાર મોટરકારો અને ૫૦ હજાર લોરીઓ આંધી હતી રેલ્વેઓનો વિસ્તાર પણ અહોળો થયો છે. રેલ્વે અને મોટરોનો સુમેળ કરીને યુદ્ધ સંબંધી યોજનાઓ શાસ્ત્રીય રીતે કરી છે. કામ પણ રસ્તા ઉપર થોડા જ સમયમાં રેલ્વે ગોડાની દેવાય તેવી તૈયારી છે.

લડાયક વિમાનો

જર્મની વિમાનોની ખાખતમાં શ્રેષ્ઠ દરજ્જે ભોગવે છે. એની ગતિ અને બોંબ ફેંકવાની શક્તિ વધારવા માટે ૭ વરસથી ચાલુ પ્રયત્નો થયા છે. જર્મનીના સૌથી શક્તિશાળી પુરુષ જનરલ ગોરીંગની એ કામ ઉપર દેખરેખ નિમાઈ હતી ગોરીંગે સર્વશ્રેષ્ઠ બળ અનાવવા બારે પરિશ્રમ લીધો છે. જનરલ પેવરની સરકારી નીચે ભાષંદર નાશકારી બોંબગોળાઓથી ભરેલાં વિમાનોનો મોટો કાફો તૈયાર થયો છે. સને ૧૯૩૫માં જર્મની ૧૧૫૦૦૦ ની સંખ્યામાં સર્વે જાતનાં વિમાનો અનાવતું, પણ પછી દર મામે ૨૦૦૦ વિમાનો તૈયાર કરનારાં કારખાનાં બોલાં થયાં. વિમાનો ચલાવનાર અને બોંબ ફેંકનાર ત્રણ લાખ માણસો તાલીમગર્હ તૈયાર રાખ્યા છે. સને ૩૬-૩૭માં જર્મનીએ જૂનાં અધાં વિમાનો કાઢી નાખી તેની જગ્યાએ નવી જાતનાં વિમાનો મૂક્યાં. કલાકે ૩૦૦ માઈલની ઝડપે બેઠનારાં આ વિમાનો છે. અઢી હજારથી ત્રણ હજાર માઈલના વર્તુલમાં એની ગતિ છે. આખા જગતના નકસા એની પાસે છે. આ વિમાનો માટે હજારો એરોફોબો બંધાયાં છે. આ વિમાનોના બચાવ માટે ઝડપી ઉર્ચન કરનારાં વિમાનોના પણ મોટો કાફો છે.

દરિયાઈ બળ

સને ૧૯૩૬માં જર્મની અને સ્થિત વચ્ચે કરારો

યથા તે અનુસાર જર્મની સ્થિતિના દરિયાઈ બળથી ૩૫ ટકા જેટલો કાફલો ધરાવે છે. સમગ્રરિતો માટે આ બંધન નથી. જર્મની પાસે ૮૦ સરસ સમગ્રરિતો છે. સ્થિતિના મહાન નૌકાયુગ આરણ જર્મનીની મનવાસિને છુપાઈ જતું પડ્યું છે સાગર પર આધિ-પત્ય અંગ્રેજોનું છે છતાં જર્મનીની ૮૦ સમગ્રરિતો ભવંકર ઉત્પાત મચાવી અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને તત્કાલ રાજ્યોનાં વહાણો કુખાડે છે. બ્યારની અંદર રક્ષાચેલી અંગ્રેજોની મોટી મનવાર શેષલ જોડોને કુખાડવામાં જર્મન સમગ્રરિતોને સફળતા મળી છે. એ કામ ભારે સાહસિક મહત્વનું મનાયું છે. સ્થિતિ જર્મનીનો દરિયાઈ વેપાર બંધ કરાવી દીધો છે અને જર્મન સમગ્રરિતોનાં આક્રમણો ઉપર અંકુશ આવે તે માટે કોશિશો કરે છે.

વડુ અને રીંછની દાસ્તી

હિટલરનો ભારે હોય તો વહાલીઓ પ્રત્યે છે, અને એણે એની આશમાં ચઢીઓને જૂંટ નાખવા પછા પ્રયત્નો કરી નાખ્યા છે. પછા નાહીઓનો સૌથી વિશેષ શેષ તો સામ્યવાદીઓ જેટલે કે રશિયા પ્રત્યે છે. રશિયા વિરુદ્ધ તો જાપાન અને છટાત્રિ સાથે મળીને એણે કરારો કર્યા હતા. રશિયાનો યુરોપન પ્રાંત લેવાની એમને ભારે હોંસ હતી. લગાઈ પડેલાં જર્મનોએ છટાત્રિની મદદ માગી પછા છટાત્રિનાં પ્રુટ્કાં બંદરો ઉપર અંગ્રેજ મનવારો સહેલાઈથી આક્રમણ કરી શકે એટલે યુરોપિનીએ મદદ આપવા કબજું નહિ. આખરે જેની સામે આજ સુધી ઉચ્ચ શેષ અને યુદ્ધ દાખ્યાં હતાં તે રશિયાની જ મદદ લેવા જર્મનીના પરદેશમંત્રી રિચેન્ટરોપે દોડાદોડી સર કરી. રશિયા અને જર્મની હદો વચ્ચે આવેલા પોલોંડને કચડી નાખવાનો એ વેશ માર્ગ હતો. ત્યાં બીજી સત્તા જટ પહોંચી પછા શકે નહિ. અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો રશિયાનું મહત્વ સમજતાં હતાં. તેઓ ચાર માસથી સાથે સધિ કરી લેવા સદેશ ચલાવતા હતા. પછા ઓગિતા બાજુ પચડાઈ ગઈ. જગત જાણીને આશ્ચર્ય પામ્યું કે જર્મની અને રશિયાની દોરની યર્ધ ગઈ-વડુ અને રીંછ દાસ્ત

જન્યાં પછા એ મૈત્રી કેવી જાતની છે તે સૌ કાઈ જાણે છે.

રશિયાનો સ્વાર્થ

સામ્યવાદી રશિયા યુદ્ધમિત્ર નથી, પરંતુ મજૂર-રાજ્ય સામે ફિતિવાનાં જખખર મૂડીવાદી રાજ્યો ટોપીને જ પેલેં દોખ છે એટલે ભવિષ્યમાં આવી પડનારી જગતી આક્રમણો વિચાર કરી તેણે અપને રૂજલો ખચી જર્મનીને ટકર મારે તેવું સૈન્ય, સશસ્ત્રો, મોટરો અને વિમાનો સાથે સજ્જ કરવા માંડ્યું હતું. એ સૈન્ય જર્મની અને જાપાન સામે મુખ્યત્વે વાખરવાનું હતું, પરંતુ જર્મની સાથે તો મૈત્રી યર્ધ ગઈ, એક મોટા રાત્રી તો કાળજી ઉપર દશ વર્ષ માટે દેરાત બની ગયો. આમ એના સૈન્યને હમણાં નિરાંત મળી છે; વધારામાં વગર શ્રમે, વગર ખર્ચે, એક પછા મનુષ્યનું લોહી ઝાંઝયા ગિત એણે પોલોંડમાંથી ૧૯૨૧માં 'પોલોંડ' તેની પાસેથી મૂંઠવી લીધેલી બધી જમીન ખાજી મેળવી લીધી છે. અત્યારે રશિયા ખાનગી સજ્જદમાં સર્વોપરી બની ગયું છે. એને પોતાને ત્યાંની કામી વસ્તુઓ માટે જર્મની જેવું સાડું માહક મળી ગયું છે. પોતાને બેઠતાં ધાનિક અને વીજળિક સાધનો જર્મની પાસેથી સજેજ લાવે મળી શકશે. પુરાપનાં બીન્ડ રાજ્યો આ યુદ્ધમાં જરૂર નખળાં બનશે કારણ કે સુદ લંબાય તેવો વડો છે, પરંતુ રશિયા તો બળવાન જ બનશે. અત્યારે એને એના સારા સજોગો પ્રાપ્ત થયા છે કે ભવિષ્યમાં તેની વધારે ચડી યાય. જર્મની સાથેની એની મૈત્રી કાચો માલ પૂરો પાડવો અને તેના માર્ગને અવરોધવો નહિ એ પૂરતી જ છે. યુદ્ધમાં સફાર એ નહિ આવે.

પશ્ચિમની યુદ્ધભૂમિમાં

પોલોંડ ઉપરથી જર્મનીનું ધ્યાન ખેંચા લેવા ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાંસે જર્મનીની પશ્ચિમ સરહદ ઉપરથી આક્રમણ કર્યું પાંચલો ચોરસ માર્પલ જેટલો જર્મન-પ્રદેશ કચળે પછા કરી લીધો. પરંતુ જર્મની તો પોલોંડમાંનું કામ પૂરું કર્યા પછી જ તે તરફ વળ્યું, અને પોતાનું સમગ્ર બળ પશ્ચિમ તરફ વાળી દીધું.

પરિણામે ફ્રેંચોને પોતાની ભૂમિ ઉપર પાછા ફરવું પડ્યું છે. ઈંગ્લેંડનું બે લાખ સિપાઈઓનું સૈન્ય ફ્રાન્સની મદદમાં ગયું છે. બંને તરફની સેનાઓ ભયંકર શસ્ત્રાસ્ત્રો અને માનવશક્તિથી સજ્જ છે. બંને તરફથી તોપોનો ભયંકર મારો અને વિમાની યુદ્ધ ચાલુ છે. બંને લશ્કરો પોતાપોની કિલ્લેખંદીની આડમાં રહીને લડે છે. હમણાં ત્યાં સખત વરસાદ થયો છે, નદીમાં પૂર આવ્યાં છે અને વાવાઝોડાં થાય છે એટલે તોપોના મારો અને વિમાની યુદ્ધ સિવાય બીજી પ્રગતિ થવાનો સંભવ ઓછો છે. છતાં બંને બાજુએ એટલાં ભયંકર શસ્ત્રાસ્ત્રો છે કે મોટો ભોગ આપ્યા સિવાય કોઈ આગળ વધી શકે તેમ નથી.

બે કિલ્લેખંદીઓ

ફ્રેંચોએ જર્મની અને ફ્રાન્સની સરહદ પાસે મેગીનોટ લાઈન અને જર્મનીએ એવી જ સામે સિગ્ફ્રીડ લાઈનની કિલ્લેખંદી કરી છે. મેગીનોટ લાઈન ૨૫૦ માઈલ લાંબી છે. થોડાની જગ્યાએ પાપા ઉપર સોળથીકે જાડી દીવાલો બાંધી જમીનની અંદર પાકાં ભોંયરાં બનાવ્યાં છે. તેમાં અક્ષંખ્ય તોપો અને મશીનગનો રાખેલ છે. તોપના જોળાની આ કિલ્લેખંદી ઉપર અસર થઈ શકે તેમ નથી. સિગ્ફ્રીડ લાઈન પણ એવી જ અબેદ મનાય છે. જર્મનીએ અહીંથી નોરદાર આક્રમણ કરવા ધાડુ દંત પરંતુ ત્રણ પ્રતિકૂળ બનવાથી એ મુલતવી રહ્યું છે. આ સરહદો ઉપર ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ મળી આઠ લાખનું સૈન્ય પડ્યું છે. સામે જર્મનીનું પણ એવું જ સૈન્ય છે.

લડાઈ લખાશે.

આજનાં ચિત્તો તો એવું બતાવે છે કે યુદ્ધ લખાશે. બંને પક્ષે જખ્ખર તૈયારી છે. રાત્ર કે સેના-ધ્યક્ષના હુકમહત્તી આ લડાઈ નથી પણ સિદ્ધાંતની લડાઈ બની ગઈ છે. કદાચ મોટી લડાઈ થાય અને કોઈ પણ એક પક્ષનો એક વખત મોટો પરાજય થાય, છતાં લડાઈમાં કોઈને હારવાનું થશે નહિ. મનુષ્યસંખ્યાની મોટી આકૃતિ પછી પણ જ્ય-પરાજયનો નિર્ણય નહિ આવે. યુવકોને તોપોનાં

મોઢાંમાં ધરતી ધરતીને નાખ્યા છતાં તેને ધરતી નહિ થાય. અનામત જનસંખ્યા, અનામત દારૂગોળો, અનામત શસ્ત્રાસ્ત્રો અને અનામત વાહનોથી બંને પક્ષ ગાફર છે. એટલે લડાઈ એમ તરતમાં બંધ થશે નહિ.

લડાઈ ક્યારે બંધ થશે ?

છેલ્લી મોટી લડાઈ માત્ર જર્મનીમાં દુકાળ પડવાને લીધે બંધ થઈ હતી. આજનાં ત્રિપુલ સાધનો અને આખી પ્રજાની લડી લેવાની રૂતિને લીધે લડાઈ લખાશે પણ કોઈ કુદરતી અકસ્માત આવી પડે અને એક પક્ષ લડવાનું બંધ કરી દે તો જુદી વાત છે. અથવા આર્થિક રીતે વરતુઓની તાણ પડે, પરંતુથી મંગાવવાની જોગવાઈ ન થાય તો આર્થિક પરાજયને લીધે પણ લડાઈ બંધ પડે. પરંતુ એ તો લાંબા માળાની વાત થઈ. સુલેહ માટે દિલ્લર પોતાના ભાવણમાં શરતો મૂકી હતી પણ એકાસીલેવેકિયા કે પોલેંડને સ્વતંત્ર કરવાની વાત તેમાં નહોતી. તેમાં માત્ર અંગ્રેજો કે ફ્રેંચોનાં સરકારોનો પોતાને લેાભ ન હોવાનું જણાવ્યું હતું. આ શરતો અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોને માન્ય નથી થઈ. હમણાં હોલેંડની રાણી વિલ્હેમીના અને બેલ્જિયમના રાજ્ય કિયોપોલેડે શાંતિ માટે અરજ કરી છે પરંતુ તે કવચતની છે.

અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોની લડાઈની નેમ

અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો આ લડાઈ લડે છે તેનું દારણ પોલેંડની સ્વતંત્રતા છે, અને જર્મનીને જોડામ બનવું અટકાવવાનું છે. પોલેંડનો અર્થો ભાગ તો રશિયા પચાવી ગયું છે અને તે હવે ફરીને મળે તે આશા બચ્ઈ છે. પોલેંડના બાકીના ભાગમાંથી કેટલોક ભાગ મઈ લડાઈ પહેલાં જર્મનીનો હતો અને કેટલોક ભાગ તેને પોતાના પ્રતિાતી સજામની માટે જરૂરી છે. જર્મનીએ ઓસ્ટ્રિયા મેળવ્યું, એકાસીલેવેકિયા લીધું અને પોલેંડ પણ રાખી લેવાની હક પકડી બેઠું છે—આમ જર્મનીના વધતા જતા બળ સામે અંગ્રેજો ભયની નજરે જુએ છે. આ અને બીજા વધુ દેશો મેળવીને જો જર્મની અત્યંત

બળવાન યદ્ય જાય અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને જોખમ-
કારક યદ્ય પડે તે પહેલાં જ એનો-એની હિટલરની
દુષ્ટિનો-નાશ કરવો જોઈએ. એટલે અટકાવ ધન
અર્થાતે પણ આ મુદ્દા સર કહ્યું છે. કેમકેની વસ્તી
તા કરોડની છે, જર્મનીની પણ એટલી જ છે,
ખતેની સરહદો અડીને રહી છે એટલે કે એને પણ
જર્મની વધુ બળવાન ન બની જાય તેની ચિંતા
રહે છે.

જર્મનીની વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિ

જે દેશે પોતાની સર્વોચ્ચ આવકનો મોટા અંશ
લાઝક સામગ્રી તૈયાર કરવામાં જ ખર્ચો હોય
તેની વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોય તે
સમજી શકાય છે. પણ જર્મન પ્રજા કષ્ટ સહન
કરવાથી ટેવાયેલી છે એટલે તેઓ નિરાશ નહિ થાય
અને લાઝકને લંબાવી શકશે. વળી કાચા માલ માટે
રશિયાની દૃઢ છે. રશિયા એને મોટા જથ્થામાં તેમ
પુરું પાડશે. હમણાં જાણાયું છે કે હિટલરે ગોરી અને
પાંચ વરસ માટેની તૈયારી કરી રાખવાની આજ્ઞા
આપી છે. સાગર ઉપરથી એનો કાબૂ ચાલ્યો મથો
છે એટલે એને ભારે મૂંઝવણ પડશે. મુદ્દતો ખર્ચો
પણ ભારે મોટો છે. પંદર લાખ માણસોને લાગે
કાળ મુદ્દમાં રોકી રાખવા તે ભારે ખર્ચાળ યદ્ય પડે.
જર્મની આ કાપડો કેમ ઉકેલશે તે સમજવું નથી
તેની અને રશિયાની વચ્ચે આવતું પોલેન્ડ તો સાફ
કરી નાખ્યું અને બ્રિટિશ સમુદ્રને ચોખ્ખો કરી દેવા
ફોન્લેન્ડ અને બીજાં બ્રિટિશ રાજ્યો સાથે રશિયા
પતાવટ કરી રહ્યું છે, પરંતુ નાઝીવાદનું ઉગ્ર વિરોધી
રશિયા કોલકોમાં પણ એની સલામમાં રહેશે ?

અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોની સ્થિતિ

અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો તો ધનવાન પ્રજાઓ છે.
હતાં એમને પણ મુદ્દતો ખર્ચો ભારે લાગવાનો જ.
દરેકજાના બે કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચો થાય છે. ગમે
તેવા ધનવાન રાજ્યને પણ આ ભારે લાગે જ. ગયા
મુદ્દમાં ફ્રેંચો મુદ્દા સર થયા પછી ૧૧ વર્ષ અને
અંગ્રેજો ૨ વર્ષ આર્થિક રીતે યાદી થયાં હતાં.
આ વખતે તો એ બોલે વધુ લાગે તેવા અંગ્રેજો

છે. હિંદની મદદ આગલા મુદ્દા જેવી નથી મળી.
આગલા મુદ્દામાંથી મળેલા પાંડ મુજબ આર્થિક
સંક્રમણોમાંથી છૂટવાના ઉપાયો તો ચોખ્ખા છે
અમેરિકામાં બીજા દેશોને મુશ્કેલી સામગ્રી ન વેચવા-
નો કાયદો રદ થયો છે. આથી મિત્રરાજ્યો વીચ
કરોડ પૌડની મુદ્દસામગ્રી રોકડ નાણે ખરીદશે.
દરિયાખાંધી હોવાથી જર્મની એ લાક નદિ લઈ શકે.
મુરોપનાં બીજાં રાજ્યો

જર્મની વીજળીની કડચે આક્રમણ કરે છે. એ ફ્રાંસ-
ની મેગીટાટ લાઈન અંગ્રેજ જ રહી તો તે હોલેન્ડ અને
બેલ્જિયમમાંથી ફ્રાંસમાં ફોન ઉતારશે. ફ્રાંસ આ
સામનાની પણ તૈયારી કરે છે, પણ હોલેન્ડ અને
બેલ્જિયમ રાજ્યોએ પણ તૈયાર થવું પડ્યું છે.
પણ જર્મનીના બળ આગળ એમનું બળ કુદ છે.
મુરોપમાં-તેમાં પણ ખાસ જર્મનીમાં-સધિ કે
વચનની કાંઈ કિંમત નથી. એટલે એ રાજ્યોની
તટસ્થતા બળવવા માટે વારંવાર અશ્વ વચનો
આપ્યાં હતાં હમણાં એમની સરદદ ઉપર જર્મની
મોટું સિન લેવું કરે છે. હોલેન્ડની જમીન સાગર
કરતાં નીચી છે. સાગરનાં પાણી જમીન ઉપર ફરી
વળતાં અટકાવવા માટે બંધોલા બંધ બોલી નાખી
હોલેન્ડ જર્મનીના આક્રમણને અટકાવવા માગે છે.
મુદ્દા દેવાશે

આમ બે દેશની તટસ્થતા તો ક્યુમળ યદ્ય રહી
છે અને ધીરે ધીરે બીજા દેશોને પણ તટસ્થતા
હોડતી પડશે. જર્મનીના માથે ટાપીનો પેટે બિરાજેલું
કેન્સાઈ, સાથે જ કાંઈ પડેલું સ્વીડન અને દક્ષિણમાંથી
ફ્રાંસમાં પ્રવેશ કરવા માટેનું સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ કેટલા સમય
સુધી તટસ્થ રહી શકશે ? જર્મની સધિઓ તોડશે,
નાનાં રાજ્યો સ્વચાલના ખ્યાલમાં મુદ્દે બિતરશે
અને આમ મુદ્દા દેવાશે. રશિયાના વિદેશમંત્રી મોલો-
ટોવે હમણાં પોતાના બાપણમાં કહ્યું છે કે મુરોપ
એવું મંડુ બન્યું છે કે એ મૂડીવાદી દેશનાં બધાં
રાજ્યો મોડાં વહેલાં પણ મુદ્દમાં જંપલાવશે.
જવાબનાં સાધનોની સર્વ તૈયારી કરવામાં બી
મથમજ છે. હમણાં મુદ્દનાં સાધનો પાછળ મુરોપ

દરા અખજ પાંડ ખર્ચે છે. દરેક રાજ્ય પ્રજા ઉપર કરનેા બોલે વધાર્થે જાય છે. યુરોપ આ આર્થિક બોંસ લાખો સમય સડન કરી શકશે નહિ. છતનાર પણ એ આર્થિક મારથી મરી જશે. હારનારની તો પાયમાલી છે જ. જગતનાં બધાં રાજ્યોને આની અસર થશે. તાજે ધા કદાચ દર્દ ન કરે પણ

પાછળથી ધા ક્યાં પછી તેની અસર વેદના લીપડશે, અને પ્રજાદેહમાં તો એ વેદના ભદિખ્યની પ્રગતે જ ભોગવવાની હોય છે ને! હારનાર, છતનાર, તટસ્થ અને દુરસ્થ બધાને એના આંચકા આવશે એ જીત કાળના યુદ્ધે બતાવ્યું છે-વર્તમાન યુદ્ધ વધુ ચોટદાર રીતે બતાવશે.

અખાડેથી પાછા વળતાં

બુલાવીને દેડે - મમદળ - અને બેડક મહી',
જુહી ખારે, બેડો કચડી - મસળી, રોમન કીડી
પરે ફેંક્યું છેલ્લે શરીર: જાનીને ફૂલ સરખો
પડ્યો રસ્તે હું ચે જરૂર બૂલનો. શકિત - સરનાં
પીતો પાણી મીઠાં, અહહ ! મદ શો એ સમયનો.
પરંતુ માર્યાં જ્યાં પચીસ ડગલાં પંથ પર ત્યાં
દીકું સામે દસ્ય :—

“ પડેલો રતનાની મટરવહાની કોર ઉપરે
વીંટાયેલો મંદા જરજરિત ગાભાથી, નંદકે
પડ્યા જાગા વાશી, અતિરાપ સુધા પાઉ દુકડા
અને એની આખી વખરો ઉપર માખો બખલુતી,
પૂરી કંતાયેલી મુસીબર જ કાયા જીવ જડી
કે’ માનવી તણી. ”

૩ કેવાં માનવીના જીવનકલહના ઉચ પોંધાટ નીચે,
હાફે હૈયાં કરોડો નીરવ બીજલુતાના મહા ઘેર પડે,
ચેરે ચેરે કપાતી અતિશય કુમળી કૂંપળો આત્મ કેરી
ને છેલ્લે અંધકારે જીવન વિલય પામી જતાં કે અમોઘાં.

‘ આવા હું ક.ળા જગમાં વસી રહ્યો,
વિચાર મારા મનને મુગ્ધવતો
શરીરનો જર્વ બધો ઉનારતો
જવે જતી મોટગના કુમાટથી
સુમૈલ યુદ્ધો મનમાં જમાડનો
ભિખારીની આજંવપૂજા વાણી
સુણી, મળાવી મદને, મળી જતો

સંઘર્ષ કે સમન્વય ?*

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

મને ઠર છે કે સમાજવાદ સાથે સરખામણીમાં ઊતરવા જતાં ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિને માટે “ગાંધીવાદ” નામ રૂઢ થવાનું છે. જેઓ ગાંધીજીની દૃષ્ટિ અને એમની કાર્યપદ્ધતિને સમજ્યા છે તે હમેશાં કહેતા આવ્યા છે કે, ‘ગાંધીવાદ’ જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ. ખુદ ગાંધીજીએ પણ અનેક વખત લખ્યું છે અને કહ્યું છે કે એમણે કોઈ નવા સિદ્ધાન્તની શોધ નથી કરી. સત્યાતન કાળથી મનુષ્યજીવનમાં અને મનુષ્યસમાજમાં જે સિદ્ધાન્તો અને તત્ત્વોનું મર્મદિત ક્ષેત્રમાં પાલન થતું આવ્યું છે, તેને જ બ્યાપક અને સાર્વભૌમ બનાવવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરી રહ્યા છે, જે સિદ્ધાન્તોનું પાલન કૌટુંબિક જીવનમાં સફળતાપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે જ તત્ત્વોને બ્યાપક ક્ષેત્રમાં પણ અમલમાં લાવવાની દિગત મનુષ્ય નથી કરતો, કારણ કે આજ સુધી મનુષ્યજીવન એટલો વિકાસ સાધી શક્યું નથી; એની શ્રદ્ધાનું પરિમાણ એટલું વધુ નથી; પ્રેમની શક્તિ ઉપર મનુષ્યનો આધાર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા ગારે નેટલી આસ્તિકતા મનુષ્યગતિમાં નોંધે એ તેટલી એનામાં નથી. આ આસ્તિકતા પેદા કરવાને જ ગાંધીજીનો માર્ગ છે. આ રીતિમાં ગાંધીજીની દૃષ્ટિ અને કાર્યપદ્ધતિને ‘વાદ’નું નામ આપવું એ તરત અનુચિત છે. આમ હોવા છતાં મનુષ્યનો સ્વભાવ એટલો બધો અનુપ્રાસ-પ્રિય છે કે, સમાજવાદ સાથે લોકો ન્યારે ગાંધીમતનો ઉદ્દેશ્ય કરશે ત્યારે એને ‘ગાંધીવાદ’ જ કહેશે.

ગાંધીમત અને સમાજસત્તાવાદ એ બન્નેની જ આજે વિશેષ બોલખાણા છે, આ બન્નેએ મગીને બીજા બધા જ મત અને વાતને દહાવી દીધા છે. આપણા દેશમાં તો આ બે જ એવા માર્ગો છે કે જેના પ્રત્યે લોકોને કોઈક ખાસ પ્રકારની શ્રદ્ધા

છે. અને એ પણ સંભવિત દેખાય છે કે, સમગ્ર સંસ્કારમાં બીજા બધા વાદોનો અંત થશે અને આ બે વાદોના વિચારો જ આગળ વધશે. મુરોખમાં અત્યારે ‘ક્રાસીક્રમ’ની બોલખાણા સૌથી વિશેષ છે. છતાં એનું ભવિષ્ય કોઈ બદ્દ ઉજ્જવળ નથી દેખાતું. ‘ક્રાસીક્રમ’માં સામર્થ્ય થઈ છે પણ કૃતાર્થતા બતાવ નથી.

ગાંધીમત અને સમાજવાદ કહેવાને બદલે સર્વોદયકારી સમાજન્યવસ્થા અને સમાજસવામ્યલક, સમાજન્યવસ્થા એવા શબ્દપ્રયોગો આપણે ‘ક્રીડા’એ તો વધારે શારું થશે. સર્વોદય શબ્દની સાથે અદિસા અને સત્યાગ્રહનો ભાવ આવી જ નવ્ય છે. સમાજસત્તાની સાથે સામાજિક ક્રાંતિઓ અને રાજનૈતિક શક્તિઓ ભાવ પણ રપટ થઈ જાય છે.

સૌથી પહેલી ખ્યાલમાં રાખવાની વાત તો એ છે કે, આ બન્ને મતોના આદર્શમાં થઈ સામ્ય છે. બન્નેને સામાજિક બન્યાય અસમ્ય છે; બન્ને સમતા રચાવવા માગે છે; બન્ને ‘અર્થ’થી અનર્થ થાય છે એ સમજી શક્યા છે; બન્ને ક્રાંતિકારી છે; બન્નેને શ્રદ્ધા છે કે આખરી વિકાસકાળમાં મનુષ્યજીવનને માટે રાજનૈતિક સત્તાનો નાશ જ ઉત્તમ છે. ન્યારે મનુષ્ય સુસંસ્કૃત અને સુસંસ્કૃત થશે ત્યારે એના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું બાહ્ય નિર્બંધ રાખવાની જરૂર નહિ રહે. રાજસત્તાનું અસ્તિત્વ હોવું એ મનુષ્યસંસ્કૃતિનું અપમાન છે. ન્યારે સૌ કોઈ સત્ત્વળ બની જશે અથવા તો દુર્જનતામાં કોઈ જાતનું આકર્ષણ જ નહિ રહે. ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારની બાબ સત્તા વગર મનુષ્યનું સામાજિક જીવન સારી રીતે ચાલી શકશે.

આપણે ન્યારે આખરી આદર્શોના વિચાર કરીએ

છીએ ત્યારે સામાન્ય જનતા તો બન્નેને સ્વપ્નેવી અને તરંગી કહે છે. અને આ બન્ને વિચારસરણી ધરાવનારા પોતાને તો શાસ્ત્રશુદ્ધ અને વ્યવહાર-કુશળ માને છે. ગાંધીજી પોતાને વ્યાવહારિક આદર્શવાદી (Practical idealist) કહે છે અને સમાજવાદીઓ પોતાને પૂર્ણરૂપમાં વિજ્ઞાનના અનુયાયી તરીકે ઓળખાવે છે.

આદર્શી સમાનતા હોવા છતાં બન્નેની કાર્યપદ્ધતિમાં ભારે વિભિન્નતા છે. ગાંધીદર્શન મનુષ્યની વ્યક્તિગત શક્તિ ઉપર અમર્યાદ વિશ્વાસ રાખે છે. સમાજસત્તાદર્શન મનુષ્યની સામાજિક શક્તિ ઉપર જ પૂર્ણ આધાર રાખે છે. ગાંધીદર્શન સામાજિક ન્યાય અને સમતાની દૃષ્ટિએ, આધ્યાત્મિક વિકાસની દૃષ્ટિએ, જીવનની સાદગીને અનિવાર્ય સમજે છે. બીજો ભત આથી ભિન્ન છે. મનુષ્ય પોતાની નફરિયાતો વધારીને પણ સામાજિક ન્યાયને સ્થાપિત કરી શકે છે અને માનવવિકાસ માટે સાધનસમૃદ્ધિ બાધક નહિ પરંતુ અત્યંત પોષક છે એવી એને શ્રદ્ધા છે.

સમાજદર્શન સત્તા, સંપત્તિ અને લોકવસ્તી એ ત્રણેના કેન્દ્રીયરૂપે ઉપર વધુ ભેર આપે છે. જ્યારે ગાંધીદર્શન અનુસાર બંને ત્યાં સુધી સત્તાને જ નિમૂળ કરવી એ જરૂરી છે. વરસાદના છાંટાની જેમ સંપત્તિ સમાજની તમામ વ્યક્તિઓના હાથમાં જુદીજુદી વહેંચી અપાય એ જ હિતકર માને છે અને લોકો પણ મોટાં મોટાં શહેરોમાં અને કારખાનાંઓમાં ગીયોળીય બીડ કરીને એક રચાને વસે તે કરતાં ગામડાંમાં પોતપોતાની જમીન ઉપર જુદી જુદી વાડીઓ કરીને જુદા જુદા વસે તો માનવવિકાસની દૃષ્ટિએ વધારે સારું એમ માને છે.

બન્ને પક્ષો જળ્યાર મિશનરી રૂતિવાળા છે. આમ છતાં ગાંધીજી વ્યક્તિઓના જીવનમાં પરિવર્તન લાવીને તે દ્વારા સામાજિક જીવનને બદલવા માગે છે, જ્યારે સમાજવાદી વ્યક્તિઓના વિચારમાં પરિવર્તન કરાવીને તેની વચ્ચે રાજ્યસત્તા ઉપર લાવીને તેના કાયદાઓ દ્વારા સમાજવ્યવસ્થામાં એક સ્થાયે જ ક્રાન્તિ કરાવવા માગે છે. તેઓ બંને છે કે, બંન્નાં

સુધી ધણા માણસોના વિચારમાં પરિવર્તન નહિ થાય ત્યાં સુધી કાયદામાં કોઈ પરિવર્તન નહિ થાય. જેમની પાસે સંપત્તિ, સામર્થ્ય અને સત્તા છે તેમનામાં એ બધું છોડવાની જીદ જાગ્રત થાય એ અશક્યભવિત છે. સાધુત્વના આદર્શથી, વૈરાગ્ય કે સમાજસ્તેવાની ધૃત્તાથી થોડા ધણા માણસો ધન અને સત્તા છોડી દઈ શકે, પરંતુ આખા સમાજમાં આવા લોકોની બહુમતી થવી એ અશક્યભવિત છે. આથી સમાજમાં જેમની પાસે સત્તા અને સંપત્તિ નથી તેમને જાગ્રત કરીને એમના બહુમતના સામર્થ્યનો લાભ લેવાની કાયદાઓમાં પરિવર્તન કરાવવું જોઈએ અને રાજ્યસત્તા અકિંબોના હાથમાં રાખવી જોઈએ, અને એક વાર એ લોકો સત્તાધારી થઈ ગયા તો પણ તમામ સંપત્તિ અને ઉત્પાદનનાં સાધનો પૂંજીપતિઓના હાથમાંથી ખૂંટી જઈને સમાજના હાથમાં સોંપી દેવાં એ બહુ સહેલી વાત છે. આ માર્ગ જ વ્યવહારુ માર્ગ છે. જે તે પૂંજીપતિઓ આ ક્રાન્તિ એની સ્વાભાવિકતાથી થવા દેશે તો તેમાં હિંસા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. પરંતુ જે પૂંજીપતિ લોકો બહુમતને અધીન નહિ થાય અને શરીરોની સત્તા ચિરુદ્ધ કાયદાં કર્યાં કરશે તો એનું દમન હિંસા દ્વારા પણ કરવું પડશે. સમાજદર્શનની આ ભૂમિકા છે. જે બહુમતની વાત સર્વમાન્ય થઈ જાય તો કોઈ જાતના રક્તપાત કર્યા વિના ક્રાન્તિ બહુ સહેલાઈથી કરી શકાય. પરંતુ સુસાધીય અને પૂંજીપતિઓ આવા પરિવર્તનને પરાસ્ત કરવા પ્રતિક્રાન્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ધીર રક્તપાત અનિવાર્ય બને છે અને એની જવાબદારી જેઓ બહુમતના વિરોધ કરે છે એમની ઉપર જ છે. આ સમાજદર્શનની પ્રાથમિક ભૂમિકા થઈ.

આ ભૂમિકાના મૂળમાં એ વિચાર નિર્ધારણરૂપે રહેલો છે કે બહુમતની સનાને માટે કોઈ પ્રકારની અર્થાદ જ નથી. પોતાની મહેનતથી એળેચેલા ધન ઉપર વ્યક્તિની આજે જે અપાધિત સત્તા માનવામાં આવે છે અને એની પવિત્રતાની જે ધોષણ કરવામાં

આત્રે છે, એમાં સમાજવાદીઓને જરા પણ વિશ્વાસ નથી. તેઓ કહે છે કે, સામાજિક સહકાર વિના સંપત્તિનું નિર્માણ જ ન થઈ શકે. એટલે સંપત્તિ એ સામાજિક વસ્તુ છે. હવા અને પાણી ઉપર જેવી રીતે કોઈ વ્યક્તિને અધિકાર નથી, તે જ રીતે દરેક જાતની સંપત્તિ ઉપર કોઈ પણ માણસને અધિકાર નથી. અને જેમ સામાન્ય રીતે હવા અને પાણી દરેક વ્યક્તિને ઇચ્છે તેમ હાથ લેવાનો અધિકાર છે, તે જ રીતે બ્યારે સમાજસત્તા સ્થાપિત થશે અને વિજ્ઞાનનાં સાધનોથી અનવરત અદિગ્રંથી જ વસ્તુઓ શુદ્ધ સામાજિક સહયોગથી પેદા કરવામાં આવશે ત્યારે એ વસ્તુઓ હવાપાણી જેટલી તો નહિ પણ ઘણા પ્રમાણમાં સૌને એવી જ રીતે મળવા લાગશે. પછી તો કોઈને ચોરી કરવાની ઇચ્છા જ નહિ થાય. અને શ્રમને કોઈ ને કોઈ રીતે ટાળી દેવાની વૃત્તિ પણ લોકોના હૃદયમાંથી નષ્ટ થઈ જશે. જે પ્રમાણમાં પરિશ્રમ આનંદદાયક ગમે છે, તે પ્રમાણમાં કાર્ય કરવાથી જ અનુભવસાગરની જરૂરિયાતો પૂરી થઈ જશે.

આ અતિમ આદર્શ ઘણો સુંદર દેખાય છે પણ સાથે સાથે જ એ આદર્શ સુધી આપણે કઈ રીતે પહોંચી શકીએ તેની શંકા પણ મનમાં પેદા થઈ જાય છે.

સમાજવાદને નામે કુનિયા સામે એટલી બધી વિશ્વવિદ્ય પ્રકારની યોગ્યતાઓ અને એટલા બધા બિલબિલ પ્રયોગો જુદીજુદી જગ્યાએએ કરવામાં આવ્યા છે કે, એને વિષે એક સર્વસામાન્ય ચિન્તન જોડવું મુશ્કેલ છે. કેટલીક ચોળનાઓ સૌમ્ય છે, કેટલીક અત્યંત કડક છે. જો એમની વચ્ચેના તારતમ્યને વિચારીને એમની ક્ષેત્રીયો જતાવવામાં આવે તો એમાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ સમૂહ તો મળી જ આવશે.

આ સરખામણીમાં બીજી પણ કેટલીક વાતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. ગાંધીજીનના સિદ્ધાન્તો રચાઈ રીતે ચળવળ નથી થયા. ગાંધીજીની એ રીત જ નથી. કોઈ પ્રસંગને સમગ્રવશ માટે જ તેઓ તત્વચર્ચા કરે છે. અને પ્રસંગ ઊભો થયા પછી

જ પોતાના ઈષ્ટ દેવતા સત્યઅદિ સા પાસેથી તત્વનિર્ણય પૂછી લે છે અને એની પાસેથી જ જવાબ મળે છે તેનું અનન્ય નિઃશંકી પાલન પણ કરે છે. એટલે ગાંધીજીનના સિદ્ધાન્તો સ્વતંત્ર રીતે તાર્કિક રૂપમાં લખેલા જોવામાં નથી આવતા.

આથી વિરુદ્ધ, સમાજવાદમાં સિદ્ધાન્તચર્ચા ખૂબ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ ગાંધીજીની માફક તેમની પાસે આજને માટે તાર્કિક કાર્યક્રમ કયાંય રચાઈ પછે જોવા મળતો નથી. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં બન્ને વચ્ચે તુલના કરવો મુશ્કેલ છે. બન્ને વચ્ચેના મુકાબલો તો થઈ ન શકે. એ માટે જોઈતી સમાન ભૂમિકા કયાંય જોવા નથી મળતી.

બન્ને પક્ષોને એક સાથે કામ કરતા જોવાનાં જેમની તીવ્ર પરંતુ બોળી અભિલાષા છે, તેઓ બન્ને વચ્ચે જ આદર્શબેદ અને સાધનબેદ છે એને લોકવાની કોશિય કરે છે. જો આ બન્ને પક્ષો પૂર્ણ રૂપમાં પારમાર્થિક (in dual earnest) ન હોત તો બન્ને પક્ષની વચ્ચે વિશેષ મતબેદ નથી એ વાત તેઓ માની લેત. જેઓ બન્નેને જાણે છે તેઓ માટે તો એ વાત રચાઈ છે કે, બન્ને વચ્ચે જ બિલતા છે તે તાર્કિક છે, મૌલિક છે, તીવ્ર અને અટલ છે. બન્ને વચ્ચે સહયોગ થઈ શકે પણ એ શોડા કાળ માટે જ. આગળ જતાં બન્ને વચ્ચે ક્યારે ને ક્યારે તો સંઘર્ષ અને સંઘ્રામ અવસ્થ થવાના જ છે.

મનમાં સંઘ્રામને ખ્યાલ આવતાં જ કંઈપના એનું ચિત્ત પણ ખેંચવા માગે છે; કારણ કે આ સંઘ્રામ અપૂર્વ અને અદ્યુન દશે. સમાજદર્શનની સંઘ્રામપદ્ધતિ એકદમ નવીન અને અદુરૂપ છે; વળી એમાં કશું પથ્થાપથ નથી.

આ બાલુ ગાંધીજીની ગાંધીમાર્ગની સંઘ્રામપદ્ધતિ પણ અજ્ઞપ્ર પ્રકારની છે. ગાંધીજીની સાથે લડવું એ પાણી સાથે લડવા સમાન છે. પાણી દેખાય છે તો નિરાશ્વરી, પરંતુ છે અટલ જીવનધર્મી. એને ગરમ કરો, વરાળ ચડાવો અટકાવ થઈ જશે; પરંતુ તરત જ હવામાં ધ્રાન્તિ કરી રહે. એને દડ

ઉપરાંત કંડુ કરે; એ પર્યર જેવું મળજૂત બનશે અને સામાન્ય મળજૂત નિયમોને તોડીને પોતાનો આકાર પણ મોટો બનાવી લેશે. કાપવાથી એ ભાંગતું નથી; બાળવાથી નટ નથી થતું. ખરેખર ગાંધીજીની મુદ્દપદ્ધતિ દૈવી છે. જ્યારે સમાજવાદ અને ગાંધીદર્શન વચ્ચે સંઘર્ષ શરૂ થશે ત્યારે સ્વર્ગના દેવો વિમાનોમાં બેસીને હાથમાં માળાઓ લઈ એક પાંપણુ પણ હલાવ્યા વિના એ જોતા રહેશે.

સમાજવાદનો વિરોધ કરવાવાળાઓમાં એવા બહુ ઓછા છે કે જેમણે સમાજવાદનું મૂળપ્રાહી અધ્યયન કર્યું હોય.

સમાજવાદીઓ ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવે છે કે, તેઓ કેવળ શબ્દચર છે. ખૂબ જોડે છે પણ કશું કરતા નથી.

આપણા દેશ માટે કદાચ આ સાચું પણ હશે; પરંતુ સમાજવાદની તાર્કિક ભૂમિકા બીજા વાદો કરતાં જરૂર ઓછી નહીં નથી. જુદા જુદા દેશોમાં ત્યાંના પ્રખર કમ્યોગીઓએ સમાજવાદના અસંખ્ય નાના મોટા પ્રયોગો પોતપોતાના દેશમાં કર્યા છે, રશિયામાં સમાજવાદને સારા પ્રમાણમાં સફળતા પણ સાંપડી છે.

આપણા હિંદુસ્તાનના સમાજવાદીઓમાં પણ એવા કેટલાય સમાજવાદીઓ મોજૂદ છે કે જેમણે સમાજવાદ ઉપર પોતાની ગ્રહ મૂકતા પહેલાં ગાંધીવાદમાં રહીને ગાંધીમતનો પ્રચાર કર્યો છે; નહીં કામ કર્યું છે અને બીજાઓની સાથે બલિદાન આપવામાં પણ સામેલ થયા છે. આવા લોકો સમાજવાદી બન્યા કે તુરત જ એમને હસી કાઢવાથી લાભ નહિ થાય. હસી કાઢીને સમાજવાદને ઉઘાડી દઈ, શકોએ એટલો એ પોલો કે હસકો નથી.

આ બંને દર્શનોને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં બીજી પણ એક મુશ્કેલી આપણી સામે આવે છે. આપણે એ માનવું પડશે કે ગાંધીજી પોતાની રીત પ્રમાણે એક અસાધારણ અને સફળ પ્રચારક છે. એમનો પ્રચાર સંકેપ, વાણી અને ક્રિયા ત્રણે દ્વારા એક ચોક્કસ પ્રકારથી કાર્ય કરે છે. વળી ગાંધીજી

પ્રતિપક્ષીને છતવામાં પણ કુચળ છે; આમ છતાં એ વાત નિર્વિવાદ છે કે ગાંધીપક્ષ મુખ્યત્વે પ્રચારવિમુષ્ક છે. ખુદ ગાંધીજીએ આ મતની પ્રચારવિમુષ્કતાને ઉત્તેજન આપ્યું છે.

આથી ઊલટું સમાજવાદી દળમાં કેવળ પ્રચાર ને પ્રચાર જ છે. પ્રતિપક્ષીઓ સાથે તેમજ પોતાના પક્ષમાં પણ જુદા જુદા મતો ધરાવનારાઓ સાથે ચર્ચા કરતાં તેઓ કદી ચાકતા જ નથી.

હવે આપણે આ બંને મતોના કાર્યની અસર જનતાના હૃદય પર કેવી પડે છે એ નોંધીએ તો સામાન્ય રીતે એમ કહી શકીએ કે સામાન્ય લોકોને સાંભળવામાં તો, સમાજવાદ વધારે પ્રિય લાગે છે; પરંતુ તેઓ ગાંધીપક્ષની છત્રછાયામાં પોતાને વધુ સુરક્ષિત જુએ છે.

ચાલુ જમાનામાં દૈનિક, માસિક વગેરેમાં વૃત્ત-વિવેચન દ્વારા ધણીખરી તત્ત્વચર્ચા થાય છે. આમ છતાં પરમાર્થેન વિચાર કરનારા લોકો ન તો વૃત્તવિવેચકોમાં જાય છે કે ન તો એમના વાચકોમાં. આજકાલ લોકો પોતાની જાને વિચાર કરવો તો જાણે બૂલી ગયા છે. લોકો વિચાર કરવાને બદલે મોટે ભાગે કપડાની જેમ વિચારોને ઝોડી લેવાની ટેવવાળા બની ગયા છે.

આનો એક જ ઉપાય છે. બંને પક્ષના વિચારોને નજીકનજીક લાવીને લોકોની સામે રજૂ કરી દેવા જોઈએ. જ્યાં સુધી હું જાણું છું ત્યાં સુધી તો એ જ ઉદ્દેશથી કિન્ન કિન્ન વ્યક્તિઓના વિચારોનો આ સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો છે.

જેઓ વિચાર કરવાનું પસંદ નથી કરતા અને કેવળ તૈયાર માલ ઝોડી લેવાની ટેવવાળા છે તેઓ આરા કરતા હશે કે, હું બંને પક્ષની તુલના કરીને બંનેનો સમન્વય કરી બતાવું, અથવા તો ઓછામાં ઓછું ન્યાયની દાંડી હાથમાં લઈને ન્યાયાધીશની જેમ પોતાનો નિર્ણય સંભળાવો દઉં. પરંતુ એવું કાંઈ કરવાની મારી હજી જ નથી. એવો નિર્ણય આપવાથી મોઢેને કશો લાભ પણ નહિ થાય. આખરે

ગાંધીદર્શન અને સમાજદર્શનની વચ્ચે સમન્વય તો જરૂર થશે, પરંતુ એ યાદ રાખવું ઘટે કે સમન્વય કરવાનું આખરી કામ મગજનું નથી પણ હૃદયનું છે.

આ જાતના સમન્વયની શરતો કઈ કઈ છે તે પણ જોવી પડશે. જ્યારે લેનિનનો મોટા ભાગે ફ્રેંચી ઉપર લટકી રહ્યો હતો, ત્યારે અત્યંત ઊંડા વિચાર કરનાર લેનિનને પણ એ જ વધરથાન પાસે સાક્ષાત્કાર થયો કે આત્મકવાદથી દેશનો ઉદ્ધાર નથી થતો. એ કાંઈ અહિંસાનો સાક્ષાત્કાર ન હતો, પરંતુ લેનિને પ્રત્યક્ષ એવું કે વૈયક્તિક ખૂન કે ત્રાસ ફેલાવવાનો માર્ગ નિષ્ફળ છે. એણે જોયું કે આર્થિક ક્રાંતિ અને સમૂહકાર્ય (mass action) એ જ સર્વસમર્થ ઈલાજ છે. એની શિખામણુ જ્યારે રશિયાએ માની લીધી, ત્યારે જ રશિયા વિજયલક્ષ્મીની કૃપાદષ્ટિ પામી શક્યું.

લેનિનને એ પહેલો સાક્ષાત્કાર થયો. મારી કલ્પના મુજબ હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદને બીજો સાક્ષાત્કાર ધીરે ધીરે થઈ રહ્યો છે. આમાં મારો કેવળ દષ્ટિ-ભ્રમ પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ હું તો એનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો જોઈ રહ્યો છું.

હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદને અહિંસાનો સાક્ષાત્કાર કયો ને પગલે થઈ રહ્યો છે, એ સમાજવાદે અહિંસાનું તરવ સમજી લીધું, તો સમન્વયની ધણીખરી તૈયારી થઈ ચૂકી.

આજકાલ તો ઇતિહાસ આપણને બતાવે છે કે, હિંસાના કડથી ન તો દુર્જન પોતાની દુર્જનતા છોડી શક્યા છે કે ન તો સત્યનોએ કાયર બનીને પોતાનો સતપથ છોડ્યો છે. હિંસા જેવી નિર્વીચ ઝીંજ દુનિયામાં ખીજી કાંઈ છે જ નહિ.

અને ધૂરાપમાં આજે હિંસાવાદનો જે મહેલવન જાય છે, તે આપણને બતાવે છે કે કાંઈ નહિ તો આપણે માટે તો હિંસાનો માર્ગ નથી જ. હિંદુસ્તાન જેવા સમૂહ રાષ્ટ્રને સહીઆથી લુંટીને કંચનું જે લશ્કરી તૈયારી કરી છે, એટલી તૈયારી આપણા જેવો નિરસત્ત્વ દેશ સો વર્ષોની તૈયારી પછી પણ નહિ કરી શકે. અને ઈંગ્લંડ પાસે આટલી તૈયારી હોવા

છતાં પણ એ જે રીતે જર્મની, ઈટલી વગેરેની સામે કાંપી રહ્યું છે, એ જોતાં તો કાંઈ પણ વિચારશીલ મનુષ્ય હિંદુસ્તાનમાં હિંસાના માર્ગે વિજય પ્રાપ્ત કરવાની આશા ન સેવી શકે. એ આપણે હિંસાનો માર્ગ લીધો તો કાં તો ચીન કે રુસ જેવી આપણી રિયલિટી થશે, અથવા તો મુન્દઉપમુન્દની માફક આપણે આપસમાં એક બીજાને કાપીને મરીશું. અહિંસા ઉપર જેમનો વિશ્વાસ નથી એસનો, તેઓ પણ હશે તો હિંસા ઉપર વિશ્વાસ કરવાની હિંમત નથી કરતા. જગતની પરિસ્થિતિ જ હિંદુસ્તાનના સમાજવાદીઓને અહિંસાની કેળવણી આપી રહી છે.

ગાંધીજી જેને સત્યને નામે ઓળખે છે, તે સમન્વયની સાધનશુદ્ધિ માટેની ખીજી શરત છે. ધણી માણસોને ગાંધીજીનો આ આમદ ખટકે છે. સાધન શુદ્ધિ ઉપર જેમને વિશ્વાસ છે એવા લોકો પણ ધણી વાર માને છે, અને ક્યારે ક્યારેક કહે છે પણ ખરા કે, 'સાધનશુદ્ધિના આમદમાં ગાંધીજી અતિરેક કરે છે. આ સંપૂર્ણ સંસારમાં એક જ પ્રકારના સાધનથી કામ નથી ચાલતું. જે તાર્કાસિક કૃષ્ણ મેગવનું હોય તો સારાંનરસાં બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવો પડશે. અકુદરતી આદારવ્યવહાર કરનારા લોકો માંદા પડે તો તેમને સાબ કદવા નૈસર્ગિક ઉપચારથી કામ કરી રીતે માસે! એક દિવસમાં તાવને અટકાવીને જે પરીણામ એસવું હોય તો એ જગ્યાએ કેવળ ઉપવાસની જવા કામ ન આવી શકે, ત્યાં તો વીસવીસ ટ્રેઈન કચીનાઈન પણ સેવું પડે. તાવમાંથી મુક્ત થવા પછી કંઈ અને લીંછનો પોરાક લઈને કચીનાઈનની ખરાબ અસર ધીરે ધીરે દૂર કરી શકાય છે. જેમને ઘૂરેન કેળવણી કરવી હોય તેમણે સાધનશુદ્ધિનો જલ્દ આમદ ન રાખવો જોઈએ.'

ગાંધીમન અને સમાજવાદ વચ્ચે જે સંબંધ થવાનો છે, તે કદાચ આ મુદ્દા ઉપર જ થશે એ વખતે ગાંધીમનમાં માનવાવાદાઓની પૂરેપૂરી ક્ષોડી થશે.

ઈશ્વરની કૃપા કે ઇતિહાસપુરવાની કૃપા, આપણા

આ દેશમાં વ્યવસ્થા જ એવી છે કે, હિંદુસ્તાન મલિન સાધનોથી આગળ વધી શકશે નહિ. જ્યાંસુધી આપણું પાપ શાપનું રૂપ ધારણ કરીને આપણી સામે બાંધે છે, ત્યાં સુધી મલિન સાધનોથી રાષ્ટ્રને ફાયદો પહોંચાડવાને બદલે પિનાશક શાપોને જ વધુ ઉત્તેજનાર અને ખળ મળશે. હરિજનપ્રશ્ન, હિંદુમુસ્લિમ-સમસ્યા, સામાજિક ઉચ્ચનીચભાવ અને સામ્રાજ્યની સૂઝને મજબૂત કરનારી આપણી રાજકીય નાદાની આ બધાં હિંદનાં પુરાણાં પાપો છે. એમના સાપ હિંદુસ્તાનને ઘેરીને પડ્યો છે. જો ક્યાં આપણે મલિનતાનો સંપ્રદ કર્યો, તો આ દોષો વધવાના જ છે, અને પરિણામે સાધનશુદ્ધિનું મહત્ત્વ રાષ્ટ્રની સામે સિદ્ધ થઈ જ જશે.

સમાજવાદ જરારે અહિંસા અને સાધનશુદ્ધિની દીક્ષા લેશે ત્યારે તેને સત્યાગ્રહનું કોઈ ને કોઈ રૂપમાં દર્શન થઈ જ જવાનું. આજના સત્યાગ્રહમાં અને તે વખતના સત્યાગ્રહમાં કદાચ કેટલોક તફાવત હશે; પરંતુ એમાં સમાજવાદી અને ગાંધીવાદી બન્ને પક્ષો સંમિશ્રિત થઈ જશે અને એમના જીવન દ્વારા આ બન્નેનો સમન્વય સાધવાનો માર્ગ આપણને મળી જશે. સાધનશુદ્ધિ અને અહિંસાના પાયા ઉપર રચાયેલો આ સમન્વય સ્થાયી અને કલ્પાલુકારી હશે.

પરંતુ આજે આપણે એ સમન્વયની આશા ન કરી શકીએ. આજે તો બન્ને વચ્ચે કેવળ એક ચોક્કસ માર્ગવાળ કે સમાધાનની આશા જ આપણે રાખીએ છીએ.

મારા વિચાર પ્રમાણે સમાજવાદીઓ પોતાનો પક્ષ ગાંધીને મહાસભામાં આવ્યા તે તો ઠીક જ થયું છે. જેઓ પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં અને રાજનૈતિક સંસ્થાઓમાં સામેલ નથી થતા, તેમની વાતો ઉપર કોઈ ધ્યાન જ નથી આપતું. આથી વિચારપ્રચાર માટે રાજકીય સંસ્થાઓમાં ઘૂસવું એ જરૂરી બને છે; પરંતુ મહાસભાની કારિયાલીમાં સામેલ થવામાં એમણે ઉતાવળ કરી. સમાજવાદીઓ પાસે જે કાર્યક્રમ છે, તે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી જ કામ આવી શકે તેમ

છે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે તો કોંગ્રેસની યાકા વધારવી, સિત્તિબિન્ન પક્ષોમાં બને કામચલાઉ પણ પરિણામકારક એકતા સ્થાપવી એ જ સર્વોચ્ચ કર્તવ્ય છે. કોંગ્રેસના માર્ગે જ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનું કાર્ય ચલાવવામાં મદદરૂપ બનીને સમાજવાદીઓ પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે અને એમ કરીને કોંગ્રેસ ઉપર કબજો કરે; સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી આગળના સમાજસંઘર્ષમાં અહિંસા અને સાધનશુદ્ધિથી પરિપૂત એવો કોઈ કાર્યક્રમ અમલમાં લાવે તો એ નીતિ એમને માટે સર્વોત્તમ બનશે. જે ક્ષણે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં આપણે વિજય પામ્યું, તે સમયે દેશમાં ઘણું વિચારપરિવર્તન આપણે જોઈયું. સ્વતંત્રતાની સાધના રાષ્ટ્રને માટે સૌથી મોટી દીક્ષા છે. એ વખતે હીનતામાન ભરમ થઈ જાય છે અને રાષ્ટ્રમાં જે કોઈ સોનું હોય છે, તે ચળકવા લાગે છે.

મને આશા છે કે સમાજવાદીઓ હવે ધોરણો સમજવા લાગ્યા છે કે, ગાંધીજીને વિરોધ કરીશીને એમણે રાષ્ટ્રને નબળું બનાવ્યું છે; પ્રતિગામી તત્ત્વોને મજબૂત બનાવ્યાં છે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ સુધી આપણું સાથેસાથે ચાલવું બનિવારું છે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી જો આંતરિક ક્રાંતિનો પ્રશ્ન બાકી રહી જશે, તો સમાજવાદ એ કાર્યને પોતાના હાથમાં લઈ શકે છે. એ પહેલાં સાધવાની રાજકીય ક્રાંતિ તો મહાત્માજીની બતાવેલી કોંગ્રેસની નીતિથી જ થઈ શકે. આથી આજે તો બન્નેએ હાર્દિક સમાધાન કરીને રાષ્ટ્રની યક્તિ વધારવામાં જ લાગણું જોઈએ.

જો આ સમાધાન લાંબો વખત ટકશે અને બન્ને ધોરણથી કામ લેશે, તો બન્ને પક્ષોના વિચારોમાં અને કાર્યપદ્ધતિમાં સારા પ્રમાણમાં પરિવર્તન થઈ જશે. સમાજવાદી પક્ષ જો ગાંધીજીની અને મહાસભાની સંક્રિતને નષ્ટ નહિ કરે, તો મહાસભા તો એમના જ હાથમાં જવાની છે. અને મને આશા છે કે બન્ને પક્ષો એકબીજા પાસેથી ઘણું શીખી લેશે તો સંઘર્ષની જગ્યાએ સ્થાયી સમન્વય સિદ્ધ થઈ જશે. ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૯

જેલ અને તેના સુધારા

[એક તાત્વિક સમાલોચના]

શ્રી. શિવનંદનપ્રસાદ મહલ

સામાન્ય માણસને જેમ વિષે કશી જ માહિતી હોતી નથી અદર શુ ચાલે છે તે વિષે તે અજ્ઞાન હોય છે જેને એક ગદસમન મંથ્યાતરીકે તેઓ ઓળખે છે જેની બાંધી દોરાલો અદર મનતા બનાવેને છુપાવી રાખે છે તે ખરુ પશુ માણસને તો સાપ જેટલો જ જેનો ડગ વાગે છે, કારણ કે તેઓ એટલુ તો જાણે છે કે તેમા વસતા કેદીઓ પ્રત્યે જેન-અધિકારીઓ તાસ વર્તાવી રહ્યા હોય છે જેને યુતેગાર કરાવવામા આવે છે તે કેદી તરીકે ઓળખાય છે અને તેઓને બીજી પ્રમત્યા છુદા પાડીને ઓળખાઈ આવે એવા ખાસ વર્ગમા ગણવા જોઈએ એમ મનાય છે કીમિનન કાયદા ઓથી યુતેગારને છુદી છુદી રીતે સજા થઈ છે વિરોધી સૂરો બેઠતા હોવા છતા આ અને બીજા દેશોમા ફાસીની સજા હલુ પશુ કાયદાપોથીમા મોજુદ છે કે હાથલીન નમીય કહે છે કે કે પ્રકારની સજાઓ રેકર્ડ પર છે આર્થિક, શારીરિક શિક્ષા, ગિલામણી, અગેડેન, સામાજિક હક્કોની બધી, દેશવેરો, હાથારી અને જેન-આ પ્રકારની શિક્ષાઓ બીજા નબરે એટલે કે બેઠગતા દરજ્જાની ગણાય છે આ છેડી સજા બીજી સજાઓમા સૌથી મદદરતની છે અને હાલ દરેક દેશમા ચાલુ છે એ સજા માટે જ બાંધી દોરાલો ચણવામા આવી છે અને જેનો બની છે

જેલ શુ છે ?

- (અ) મુદ્દાઓ ચાલે ન્યાય મળે અને તેનો અમલ થાય ત્યા સુધી જાતમા ગણવાની જગા
- (મ) એક જગા કે જગા કેદીને માણસ, સમાજ કે ગળપ સામેના યુનાનો બદલો લેવાના હેતુથી દુખ દેવામા આવે

(ક) એક જગા કે જગા માણસને સમાજ વિરુદ્ધ લાગે કરવા માટે નજરકેદ ગણવામા આવે

(ડ) એક જગા કે જગા યુતેગારને — તે પોતે ભરિયામા યુનો ન હર, અને સમાજની બીજી વ્યક્તિઓ તેનો દાખલો લઈને સમાજ વિરુદ્ધ વર્તવા ન લનચાય તે માટે — દુખ આપીને બીકથી દરાવવાના મિદ્દાન પર દુખ દેવામા આવે

ગજધુરો અને મુધાગરો ઉપર વર્ણવેલ જેનથી જ સતોપ નથી પામતા, તેઓ સમાજવિરોધી યુતેગારને બીકથી હાથલીને સમાજને ગુલામ જ નથી માનતા પરંતુ તે ઉપગત તેઓ તો એ યુનાના મુગ ઉખેડવા માગે છે તેઓ તો યુતેગારને જ મુધાગવા માગે છે, તેઓ યુગમાની લાગણીને પ્રપશી, તેના હક્કના તાલ હસાવીને મુધા વા માગે છે તેમના મન ઉપર મુધારી શમપ એની લાગવગની અમર પડેચાડી તેમના મનમાંથી યુનાનો વિચાર જ અદસ્ય કરવા માગે છે યુતેગારો પોતાને માન્યના જવાનદાર તહેરી માનવા શીખે એ વગર તેમને બેઠાં છે

અને લેવાનો મિદ્દાંત

વિદ્યા મારેતા મુખ્ય તથા મિદ્દાંતે છે બદલો લેવો, ડગથી દગથી દેવા અને મુધાગણ કરવી (Retributive, Deterrent & Reformatory) જ નો લેવાનો મિદ્દાંત જુદામા જુદો છે કહેવાન છે કે જે વાગવાની રીત નગની અને વિશ્વ વ્યાપી છે એ રીતની હારાપશ પશી અને માગમા પશુ દેખાય છે માગ ને દેગનનો પામે દામે પમે કે મામે મામે તો માગમાને દેગ ન પર પર જે વાગતા આપમે પશી વાગ બેઠ એ બીમે બાનો

લેવાનો સિદ્ધાંત શિક્ષાનો અંત લાવવા માટે શિક્ષાને જ ન્યાયી ગણે છે. બીકથી દબાવવાના કે સુધારવાના સિદ્ધાંત સાથે, યુનેગાર અગર તે એના સમાજ પર આ સિદ્ધાંતોની ચતી અસર સાથે બદલો લેવાના સિદ્ધાંતનો કરી સંબંધ નથી. સૈદ્ધાંતિક રીતે જો યુને બન્યો હોય અગર તે યુનાની કબૂલાત થઈ હોય તો શિક્ષા કરવામાં આવે છે. આપણે ભૂતકાળની તપાસ કરીએ છીએ અને લાવિષ્યનો વિચાર નથી કરતા, આપણે યુનાનો જ વિચાર કરીએ છીએ અને યુનેગારની રિથિતિને ખ્યાસ નથી કરતા. આપણે સમાજને તો દષ્ટિ બહાર જ રાખીએ છીએ. મહાન ફિલોસોફર કૉલ એકરાર કરે છે કે,

“શિક્ષા કદી યુનેગાર કે સમાજ પાસે બીજું સાકું કાર્ય કરાવવાનું સાધન બની ન શકે પરંતુ યુનેગારે યુને કર્યો છે માટે એને શિક્ષા તો યવો જ નોઈએ.”

આ મહાન ફિલોસોફરના મત મુજબ શિક્ષાનો કાર્યકો ખાસ જરૂરી છે. આગળ જતાં તેએ ભાર-પૂર્વક જણાવે છે કે શિક્ષા યુનેગારના યુના પ્રમાણે હોવી નોઈએ. યુના અને શિક્ષા વચ્ચે સામ્યનો સિદ્ધાંત (Principle of likeness) હોવો નોઈએ. સામ્યનો સિદ્ધાંત (શિક્ષા અને યુના વચ્ચેનો) કાયદાપૂર્વકનું અને અસરકારક સાચું અને યોગ્ય સાધન પુરું પાડે છે. શિક્ષાર્થી યુનેગારને જે દુઃખ દેવામાં આવે તેને યુનાની સરખામણીમાં રાખવું નોઈએ. એણે જેટલું નુકસાન કર્યું હોય તેટલા સાથે એનો સંબંધ હોવો નોઈએ, અને તેથી સહેજ પછી દુઃખ દેવાનું જોણું કરવાનું હોય તો તેના પર વિચારણા ચલાવવી નોઈએ. ખૂન માટે ફાંસી જ યોગ્ય શિક્ષા છે, અને તે શા માટે? કારણ કે મૃત્યુ જેવી એકે ચ અડિમાતી અને આકરી શિક્ષા નથી. ફાંસીની શિક્ષાના વણીલની ઉપર પ્રમાણેની દલીલ છે જે હજી પછી આ અને બીજા દેશોમાં ચાલુ છે. જો કે સમય અને સંસ્કારની પ્રગતિ ચવાથી એ સિધ્ધાંતને વીજળાની ઝડપથી વણીડી કાઢવામાં આવે છે.

કૉલનો શિક્ષા અને યુનાની સરખામણી વિષેનો

મત ઉપરચોટિયો જ આકર્ષક લાગે છે. ખૂન માટેની ફાંસીની શિક્ષામાં પણ સરખામણી જ છે, પરંતુ તે પણ ઉપરચોટિયા જ છે. ખૂની અને તેની ભોગ બનનાર બંને મરણને શરણ જે સંતોગમાં થાય છે તે તદ્દન મળતા નથી. જરી પણ તેમાં મળતાપણ નથી. બદલો લેવાની શિક્ષા ધર્મ પામેલ માણસના સંતોષની ભૂમિકા પર બ્યાજબી કરી છે. જેમાં કહે છે :

“યોગ્ય શિક્ષા કરો અને ધર્મ પામેલ પક્ષને તેની રિથિતિને અનુકૂલ થાય એટલો અને રેજવી શકે તેટલો સંતોષ મેળવવા દો.”

બટલર પણ એમ જ કહે છે. દુકંમાં આ વિચાર ધણે જ જૂનો છે.

સયથી હુકમવાના સિદ્ધાંત

હવે જુદા જુદા કારણે બદલો લેવાનો સિદ્ધાંત અત્રિય થયો છે. બદલો લેવાનો સિદ્ધાંત ભૂતકાળ જ જુએ છે, પરંતુ આપણે ભૂત અને લાવિષ્ય બંને એવા બંધાયેલા છીએ. વળી નવયુગી માનસ શાસ્ત્રી યુનેગારના યુના કરતાં યુને કરનાર માણસોનો જ વિચાર કરવો નોઈએ એમ ભારપૂર્વક જણાવે છે. કાર્ય તો માત્ર આખરી ચિહ્ન છે. તે મદતવર્તુ ચિહ્ન પણ હોઈ શકે, પરંતુ આપણે તો એનો હેતુ શોધી કાઢવો નોઈએ કે ક્યા કારણે એને સમાજ વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા પ્રેર્યો. કુલો સુધી આપણે યુનાને સમજવા અને સમજવવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ હવે તો આપણે યુનેગારને જ સમજવા પ્રયત્ન કરવો નોઈએ કારણ કે યુનેગારને સુધારવાનું કાર્ય તેને સમજવથી જ બની શકશે. આપણે તેને શિક્ષા નહિ કરતા તેની સાથે સારા વર્તવ કરવો નોઈએ. આપણું ખોય તેની સાચેના સારા વર્તવનું હોવું નોઈએ, નહિ કે શિક્ષાનું. હવે આપણે ડરથી દહાવવાના સિદ્ધાંતનો વિચાર કરીએ.

શિક્ષાનો ડરથી દહાવવાના સિદ્ધાંતનો મૂળ પાણો બદલો લેવાના સિદ્ધાંતથી તદ્દન ભિન્ન પડે છે. ઉપરાંત પહેલાનો હેતુ બીજા કરતાં ધણે વિશાળ છે. ડરથી દહાવવાનો સિદ્ધાંત ભૂતકાળને જ નથી જોતો

પરંતુ ભાવિતો પણ વિચાર કરે છે. તે માત્ર યુને-
ગારને જ નથી જોતા પણ સમાજનો એ વિચાર કરે છે.

બદલો લેવાના સિદ્ધાંત મુજબ યુનો એ જ
શિક્ષા માટેની ભૂમિકા છે, પરંતુ ડરથી હકાવવાના
સિદ્ધાંત પ્રમાણે યુનો એ તો માત્ર શિક્ષા કરવાનું
નિમિત્ત છે. જેને શિક્ષા ચર્ચ દ્વારે તેને યુનો કરતી
વખતે શિક્ષા માટે આવના તે યુનો કરતાં ખાલો
હકારે એમ મનાય છે. એવી જ રીતે બીજા માણસો
પણ યુનો કરતી વખતે, યુના માટે કાઈને શિક્ષા
ચર્ચ છે અગર તો એવા યુના માટે શિક્ષા હોય છે
એવી બાજુ દર્શો તેથી યુનો કરતાં અટકી જશે.
યુનાનો વિચાર જ તેઓને તુરત શિક્ષાની માદ આપી
દેશે તે તેઓ અટકી જશે.

પ્રસિદ્ધ પુરૂષો ડરથી હકાવવાના હેતુસર જેમ
અને શિક્ષાને આગળ આવીને રહેશે આપે છે.
પ્રેરણાએ કહ્યું :

“જેઓ અન્યાયથી યુનેગાર બન્યા હોય તેને
તેઓ અન્યાયથી જ યુનેગાર બન્યા છે તે કારણે
કોઈ શિક્ષા કરતું નથી, સિવાય કે કોઈ જંગલો અને
ચિના કારણે શિક્ષા કરે તો. ત્યારે કોઈ કારણસર
શિક્ષા કરે ત્યારે તે યથેચ્છી ભૂલ માટે નથી કરતો
કારણ કે બન્યું ન બન્યું નથી ચનાર, પરંતુ ભવિ-
ષ્યમાં એવી ભૂલ ન થાય તે માટે કરે છે.”

હોખર કહે છે :

“શિક્ષાનો હેતુ વેર વાળવાનો નથી પરંતુ ભય
ફેલાવવાનો છે.” તે સ્પષ્ટ કહે છે કે “સમાજનું ટિપ
એ જ શિક્ષાનું પ્રમાણ છે.”

એકારિયા લખે છે કે :

“શિક્ષાનો હેતુ માત્ર યુનેગારને સમાજને
કરાતા નુકસાનથી અટકાવવા કે એવા જ યુના બીજા
કરે તો તેઓને અટકાવવાનો છે. આવી જ શિક્ષાઓ
શોધાથી જોઈએ કે જે બીજાનાં મન પર મન્યત
અને કાચબી અસર કેવીના ચર્ચીર પરની થોડો જ
રિવામણીથી પાડી શકે.”

શિક્ષાની સખ્તાર્થ કરતાં ચોક્કસાર્થ જ ડરથી

હકાવવામાં વધુ અસરકારક નીતી છે એ ખ્યાલમાં
રાખવાનું છે. શિક્ષાની સખ્તાર્થ આકરી કેદ કે
સખ્તનું લંબાણ કરવાના રૂપમાં ડરથી હકાવવાની
નીતિને અસર પાડવામાં મદદરૂપ થશે એમ માનવાને
જરી થે કારણ નથી. બધા જ પુરાવા વિરુદ્ધ દિશામાં
ગય છે. એક પ્રસિદ્ધ લેખક કે જેણે પંચાવત વર્ષથી
વધુ વર્ષો દાકતરી અધિકારી તરીકે માનચેસ્ટર,
વોન્ડર્સવર્થ, કાર્મર, રૅફ્ફોર્ડ, પોર્ટલેન્ડ અને બર્મિ-
ંગહામની અગ્રેજ જેલોમાં પસાર કર્યા છે તે કહે
છે કે—

“ત્યારે વારંવાર યુનાઓમાં સાથે જ વધારો
થો ત્યારે અમને કેમો સખ્તાર્થ કરવાની રૂઝ
ખડી હતી. વધારેજ સખ્તાર્થનો અમલ થયો હતો
પણ કશો ફાયદો થયો નહિ. જિન્દગી યુનેગારોની તપાસ-
કમીટીએ ચોતાના અહેવાલમાં સખ્તનું છે :

“સખ્તાર્થ ખાતર સખ્તાર્થની નીતિ ફરી
ધારણ કરવાથી કશો ફાયદો મળશે નહિ.”

સુધારવાનો સિદ્ધાંત

બદલો લેવાનો સિદ્ધાંત એ ભૂતકાળની, ભૂતકાળના
કુમતી બહુ બહુ ખૂના સમયની વાત છે. વીસમી
સદીના વહીવટ કરનારાઓ જેઓને બદલો લેવાના
સિદ્ધાંતનું માપ મહાવતાં યરમાય છે. તેઓને ડરથી
હકાવવાના સિદ્ધાંતના ગુણ વિશે થંકા રે, જમુ
જેઓ તો છે જ અને તે દકવી જોઈએ. લોકો તો
દમેસ જેલમાં ગય છે એટલે જેની સમજૂતી બીજે
ક્યાંવધી ચોધાવી જોઈએ. આપણે યુનેગારોને સુધાર-
વા માટે જેઓને ઉપયોગ કરવો જોઈએ એમ
કહીને કેટલાક આગળ વિચારવાની તકલીફ બચાવે
છે જેલમાં ડરથી દયાનો દેવાનો તે સુધારવાના હેતુનો
એમ હોવો જોઈએ એવો સિદ્ધાંત સીધી પ્રિય છે
એમ દાક્ષ કહેવાય છે. આપણે સુધારવાના સિદ્ધાં-
તનો વિચાર કરીએ.

કેટલાક માને છે કે જેઓને હેતુ સુધારવાનો
હોવો જોઈએ. કેટલાક માને છે કે શિક્ષા એ જ
સુધારણા છે. બીજા જમુ કેટલાક છે જે માને છે
કે સુધારવાની ક્રિયા જેના દાયમાં યુનેગારને સુધાર-

વાની તક હોય અને જે જેલમાંના કેદી પર બચ્છાડુ પ્રયોગ કરતા હોય તેવા મારફત થવી જોઈએ. શિક્ષા એ યુનેગારનો એક જવાબદાર માણસ તરીકે દક્ષ છે એમ ઘડી કરવામાં આવ્યો છે. તેનાથી જે અનૈતિક કાર્ય થયું છે અને જ્યાં વિચ્છેદની નીતિ અસમતોલ થઈ છે તેને સમતોલ કરવા માટે શિક્ષા જરૂરી છે. કેદીઓનાં મન પર અસર પાડીને તેમને સુધારવાનો વિચાર કાર્પ નહીન નથી. યુરોપ ખંડના દેશોમાં ધાર્મિક અસર ઉપજાવવાના પ્રયત્નો થયા છે. આ દેશમાં અને આ પ્રાંતમાં પણ થયા છે. ધર્મથી બદલાયેલી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ મોટે ભાગે તે ક્ષણિક હોય છે. જે કે યુરોપમાં જેલના પાદરીઓએ સારાં કાર્યો કર્યાં છે એમાં શંકા નથી.

કેળવણીની સુધારક અસર ચક્રિમના દેશોમાં અને થોડે અંશે આ દેશ અને આ પ્રાંતમાં પણ અનુભવાયામાં આવી છે. જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં સર્વોચ્ચ પ્રાથમિક કેળવણી દાખલ થઈ ત્યાં સુધી જેલના મોટા ભાગના કેદીઓ અભણ હતા અને તેમને વાંચન લેખન અને ગણિતનાં મૂળતરંગ શીખવવાના પ્રયત્નો થયા હતા. તદ્વન અજ્ઞાનતા અત્યારે ઇંગ્લેંડની જેલોમાં છે જ નહિ અને સર્વોચ્ચ કેળવણીના પ્રારંભે ઇંગ્લેંડમાં બનતા યુનાઈટેડમાં ધટાડો કરી દીધો છે તે શંકા વિનાની વાત છે. પરંતુ આપણે આ દેશ કે પ્રાંતમાં મક્ક ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાને શકિતમાન નથી જન્યા અને તેથી જ આપણી જેલોમાં અજ્ઞાનતા ધણી જ સામાન્ય છે. આપણા દેશમાં જેલ અને જેલ બહારની અજ્ઞાનતા નિર્મળ કરવા માટે કાર્પિક પગલાં લેવાયાં જ જોઈએ.

શિક્ષણપ્રવૃત્તિ

ગિહાર પ્રાંતમાં શિક્ષણપ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે અને એમ કબજાં પકડે કે તેની સફળતા જેલ બહાર કરતાં જેલમાં મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. દરેક સુધારાના મૂળમાં કેળવણી છે, કેદીઓ એ વિચાર પકડી લે છે અને તેમના નૈતિક સ્વરૂપમાં સુધારાનાં ચિહ્નો બતાવે છે.

સત્ય અને અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા

ગિહારની એક સેંદ્રલ જેલમાં કેદીઓ સત્ય અને અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. ચાલુ ડેસના કેદીઓએ કોર્ટમાં જઈને વકીલોની મદદ વિના પોતાના ગુના દબાવ્યા અને જરી પણ વાંધો લીધા વિના આનંદથી શિક્ષા સ્વીકારી. આ સામાન્ય બનાવ નથી. એટલે આ અસામાન્ય મહત્વનાં બનાવથી આપણે અવિરત થવું જોઈએ.

ગુના પ્રત્યેક દૃષ્ટિબિંદુ

બંધારણ ધડનાર અને જેલના સેવકવર્ગ સિવાય ગુના સાથે હિંદમાં કાર્પને સંબંધ નથી. મુનનો અભ્યાસ બંધારણના દૃષ્ટિબિંદુથી જ ભૂતકાળમાં કરવામાં આવતા અને ગુનાનું સામાજિક સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે દૃષ્ટિ બહાર રખાયું છે, અને સરકારનું ખ્યાલ તો જેલવિભાગ તરફ તેમના કાયદા અને હુકમના બંધારણ માટે અને હંડના વધારા માટે જ ચોખ્ખી રીતે જોવાયું છે, પરંતુ ચોખ્ખી હંડ-બેદની પદ્ધતિ દ્વે સામાજિક રીતે ખોટી અને આર્થિક રીતે નફાથી તેમજ ખર્ચાળ ફરી છે. કોરાનલ તારાપોર જેને દસ વર્ષનો જેલબંધારણનો અનુભવ છે તેમના નિરીક્ષણમાંથી શ્રી બુલાભાઈ દેસાઈ કહે છે તે યાદ ફરીએ:

‘જનમથી જ યુનેગાર હોય એવું કાર્પ માણસ નથી, પરંતુ એવા માણસો હોય છે કે જે આજન્મભરણીય યુનેગાર જન્યા હોય છે. આ વિરોધી ચંતવ્ય સત્ય હકીકતથી જ સમગ્રશે કે આજન્મયુનેગાર તે જનમથી જ યુનેગાર નથી હોતા પણ સમાજે તેને આજન્મયુનેગાર બનાવેલ હોય છે, અને સમાજ પર ન તેની ચોગ્ય માનવત કરવાનો જવાબદારી રહે છે. જે આપણે તેને Criminal type ને બદલે Prison type કહીએ તો આપણે સત્યની વધુ નજીક જઈ શકીએ, અને સમાજની જવાબદારી સમજી શકીએ. જેલની પદ્ધતિ ગમે તેટલી સુધારક હશે તોપણ એકેવ કેદી જેવો અંદર જતી વખતે હશે તેવો જ બહાર નીકળતી વખતે નહિ હોય; તે સહેજ ધક્કે લાગતાં જ ફરીને ગંબી પડે એવો ચાલતાં શીખતા લગમ જેવો હશે.

સિદ્ધ સત્ય તરીકે આપણે માની લઈએ કે રીડા યુનેશ્વરો જેલ બહાર નથી બનતા પણ અદ્ય અને છે અત્યાગ સુધી આપણે જોયું છે કે જ્યારે માણસ ખીણ વાગ જેલમાં આવે છે ત્યારે ત્રીજી વાર આવવાની સંભાવના એને માટે વધે છે અને આ વલણ ત્યાગપત્રીની દરેક કેદ વખતે વધતું જ નથી છે એક અમેરિકન લેખકે કહ્યું છે

“જેવ કે જેની મતનમ કેદીને સુધારવાની છે તેને ખરેખરે માટે બાંધે તો તે કુચ્છો જ વધારે છે જેવ એ મનુષ્યમતની મૂર્ખાઈની ખગળમાં ખરાબ મોઢ છે તે એટલી ખરાબ છે કે તેને બદલાવવા માટે ગમે તેટલો ખર્ચ થતો હોય તોપણ તેમાં વિનમ ન કરવો જોઈએ ”

આપણે આ દશિમિદુને મનુર કરી શકીએ કે ન કરીએ, પરંતુ જો આપણે બધી જોયેને એકદમ ગદ ન કરી શકીએ તો એવા સમય કદી નહિ આવે કે જ્યારે જેવ એ બૃત્કાળની ગામત બની ગઈ હોય નિદાર જે ન મેન્યુઅલના પરક અને ૫૫૦ secs તો વિશાળ અર્થ કરવામાં અને તેને લગતા વિભાગો તથા આવા જ નીચ વિભાગોને સમગ્રી ફરી તપાસ કરવા લેખે અજમાયશ આપવામાં જો દ્રીય થયે તો તે કંઈય અને અભવહારુ બનશે અને Probation Parole system પરીક્ષા ખાતર મુખિત આપશે અને Preventive detention (બાધક અમલત) ને બ્યવહારમાં મુકવા સજયે જો ગભીરપણે વિચાર કરવામાં વિદ્યન થયો તો તે પણ અન્યવ હારુ ને કંઈય કાર્ય બનશે આપણી તરીય, કમનસીય અને કચડાયેલ બુમિમાં મોટા બાગના યુનાનુ મૂજ નીતિમદતા કમતા લખ કર ગરીબાઈ છે એ વાત યુનાની તપાસ કરતી વખતે યાદ રાખવી જોઈએ જેમ દાખર રોગની માવજત કરે છે તેમ યુનાના ઉપાય લેખે કેદોની માવજત થી પટે એ ચોખ્ખી નૈતિક અને સામાજિક રૂબને છે જેમ રોગો અટકાવવાથી તકુરતી મેળવાય છે તેમ યુના અદ કાીને કેદીને બચાવાય છે

ને માણસો ચોરીનો યુને કરે પરંતુ તેમના

હેતુ અને સજોગો તદ્દન બિન હોય છે ને માણસ જુદા જુદા દરની પિડાતા હોય અને તેને એક જ મતની દા અપાય તે જોટલુ વિચિત છે તેટલું જ ઇન્ડિયન પીનન-કાદથી કે જાગ વા ગેંગ્સ્ટ્રેટથી ધ નની જેમ સમ અપાય તે વિચિત છે કયા ગજથી, મેજગગાસથી કે થોમોગિય થી ગત્ય આપ છુને ખાતરી આપી શકે છે કે સત વર્ષની શિક્ષાથી યુનાનુ પ્રાપ્તિત થયો અને ચાગ, નણ, બે કે એક વર્ષની શિક્ષાથી નહિ થાય અને જો રાત્ર્ય આની ખાતરી ન આપી શકે તો કાલની શિક્ષા કરવાની રીત અને સિદ્ધાંતને ફેરી દેવા જોઈએ

આપણે આ દશિમિદુને કદાચ મનુર ન કરીએ કે ‘જેન ખર્ચાળ સરથા છે, જેમાં નકામા યુનેશ્વરોને પ્રમ્તના ખર્ચે લાગણીપ્રધાન ઉત્સાહીઓના મઝળ મારફત પધાળના ને પોપવામાં આવે છે ’

પરંતુ જેનને જોએ આપણને લાગે છે અને તેને એકો કમના પ્રયત્ન આપણે કરશે જોઈએ જેને ઔદ્યોગિક સરથાના રૂપમાં ફેરી નાખવાથી આ બની શકશે નિહાર જેવમાં જુી જુી પ્રમ્તના ઉલોગો દાખન કરવામાં આવ્યા છે અો તે મ્થી કુમસાની રિના નકામગીરી રીતે આવે છે, અને બીજા જુલે જુલે બનના ઉલોગો દાખન કરવામાં આવનાર પણ છે આપણે આપણા કેદીતાઈએને સોખવતુ જોઈએ કે આગસુ મગ સેતાનનું મગ ખાનું છે કેટલોની મગ અો સદમનથી જેડોને પોતા પર જ બેમી ગુદેનાગ મરથાઓ મનાવવાના સિદ્ધાંત ત દ આપણે રૂચ કરી નેડીએ

યુનાનુ એ ગાનની ફગ છે

જેને ઔદ્યોગિક મનાવવા અો ને રીતે એને નકામગી મનાવવા આપણે બુલ્લુ ન નેઈએ કે કેટલોને મુધાગવાનુ જોને ઔદ્યોગિક મનાવવા મતા વધુ જરૂરી છે ઉલોગ કરના મુધાગબુ પર અ પો વધુ ખ્યાન આપવાનુ છે જે ન મેઈએ જેડો દોડી નેઈએ કે જે ગાત્રની ગત્ય નકામગીમાં મરફ ખને એવા રુદેગીએ મનાવ પણ મેઈએ પ્રિન્સિપાલ કરના જેવના મુપ્રિ-રેન્ડે-લનુ કામ ખૂન

મોટું છે તે જુઠાવું ન જોઈ એ. જ્યારે કોલેજનો પ્રેક્ટિસર સમાજનાં પુણ્ય-આગકવ સુવાતો-જેઓ જે બાજુ વાળવા હોય તે બાજુ વળી શકે એવા નરમ અને પ્રવાહી મનના હોય છે, જેને ઇચ્છીએ એવો ઘાટ આપી શકાય છે — ની જવાબદારી લે છે ત્યારે જેલનો સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ખરાબમાં ખરાબ વિલાય કે જે સમાજથી બહાર દટાયેલો છે અથવા તો લિનન પ્રકારોની ટોળી કે જે સમજવા જેવી જુદી જુદી રીતે થયેલ માનસિક વિકાસની બનેલી છે, 'જેમાં' બાળક, પુખ્ત મગજના માણસો, જડ,

વિકૃત અને સામાન્ય મગજના માણસો, અબજુ, અધૂરા કેળવણીવાળા અને કેળવાયેલ માણસો, પડતી પામેલા ચારિત્રહીન અને ચારિત્રશ્રુ એવા દરેક જાતની છાયા અને જુદી જુદી માત્રાઓવાળાનો સમાવેશ થાય છે.' તેવી શાળાની જવાબદારી લે છે

નૂતન સુધારક પદ્ધતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે ગુનેગારોનો મોટો ભાગ સુધારી શકાય તેવો હોય છે, અને તે સુધારણા ગુનેગારોનો હક્ક છે અને સમાજની તે ફરજ છે.

ચિર વિયોગ

નિર્જળ વનવગ્દાના આરા,
અંતર ઝીલી ધોમ ધખારા;
અકૂટ નિરખી સ્મરતો તારું,
દાઝેલું હૈયું !

સ્તબ્ધ દળેલી સંધ્યાપાંખો,
તોજવિહોણી તારકઆંખો;
ને રજનીઅંબળમાં કાળા,
તારા પહોંચ્યા !

નિર્જળ ડગલે ડુંગરકેડી,
સંગવિહોણી જાયે ખેડી ?
એ પછડાટે પળપળ કેરી,
વ્યથા મને કરતી !

પંથ જુદા, પણ દુકા માળો;
ખાંધ્યો વીંળી મમતામાળો,
ધાતો પાછળ તો ય મુંહું કાં
જૂદાં ને જૂદાં ?

ચેમરાંકર હ. ભટ્ટ.

ઈવાન અંકર

મૂળ લેખક—લન્ડો લાત્રીન—અનુવાદક—કૃષ્ણવદન જેતલી

યુરોપમાં આજે નાના દેશો કેવળ ગજગણ્યમાં નહિ પણ સંસ્કૃતિમાંથી આત્મચિન્તનમાં હઠક સ્થાપના મધે છે. તેમણે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે એ જોતા તેમના પર તેમને મળે છે તેથી વધુ લક્ષ્ય અપાતુ જોઈએ. નાનું નોર્વેજિયન ગાંધીયુરોપીય સાહિત્યમાં માનવત્વ સ્થાન નથી ભોગવતું કે રેતો, ઝેડો અને ફીનો તથા બીજાના પ્રયાસો પણ અવગણી શકાય તેમ નથી વેપારમાં ખૂબ આગળ વધેલા નહિ એવા નાના દેશને એક લાલ છે કે તે દેશ પોતાની ગરીબાઈને લીધે પેદાશના પ્રમાણ પર ખ્યાન આપતા જાત પર ખ્યાન આપે છે.

પણ જ્યારે એક રાષ્ટ્ર એટલું નાનું બની ગયું હોય કે તેની હાલની સ્થિતિ એ કોરી હોય અને ભાવિ માટે કંઈ ખાતરી ન હોય ત્યારે તેના વિદ્યાર્થી સમક્ષ મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે છતાં જ્યારે આંતર રાષ્ટ્ર તેના કદના પ્રમાણને ટપી નવ્ય એવી સંસ્કૃતિ પ્રાપ્તિઓ પામે છે ત્યારે એ વધુ નોંધપાત્ર બને છે. પંદર લાખથી લાગે જ વધારે વસ્તી ધરાવતા સ્લોવેનિયા રાષ્ટ્રની આવી જ વાત છે એ ગાંધીયુરોપમાં સૌથી નાના પ્રદેશોમાંનું એક છે.

એ ગાંધીના જે મહાન નાગો ખાસ લક્ષ્ય દોરે છે એક રાષ્ટ્રકવિ ફ્રાન્ક ગ્રેશન (૧૮૦૦-૪૯) અને બીજો વધુ આધુનિક લેખક ઈવાન આન્કર (Ivan Cankar ૧૮૭૬-૧૯૧૮) આન્કરની કૃતિઓએ યુરોપને આકર્ષ્યું છે અને તેના ધણી લોકોમાં અનુવાદો થયા છે.

આવા નાના ગાંધી માટે લખનાર લેખક ધણું અત્યુ પ્રાતિક જ મની રહે છે પણ એક વખત એ જો આ હવે વડાની નવ્ય તો તે યુરોપીય સાહિત્યમાં પોતાના દેશના આત્મા અને અત્યુ કમળો વચ્ચે કરી અત્યુ દર્શાવે છે. ઈવાન આન્કર એ જ કાર્ય

કર્યું છે તેનું લખાણ દર્પણ જેમ તેના દેશના અત્યુ લાક્ષણિક અને કરુણ દરેક, એણે વેદોની ગરીબાઈ અને બીજી કથાવિપતની પાર્શ્વભૂમિકા પર આલેખે છે. વિદ્યાર્થી અનરથમાં દમડી વિનાનો, વિચેનામાં ગણનો, ભૂખા, સાહિત્યપ્રેમી, આગેથી ભૂખમગના વડુને દૂર રાખવા મથતો સ્વેચ્છાવિદારી (free-lance) લેખક, અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં એવોજોનો અને દશિણીની સ્લાવ પ્રજાઓનો એક સૌથી મહાન સાહિત્યકાર બની રહ્યો હતો. આ એનું સાહિત્યજનન હતું.

+ + +

ઈવાન આન્કરને મૂળવત્તા એ કોણાઓ હતા. એક તો સમકાલીન રાજદારી અને આર્થિક હાલતની અધાધૂષીમ સપાંચેલું નાની પ્રજાનું ભાવિ, બીજો એ ગાંધીના પંજામાં રહેલું પોતાનું ભાવિ-દરેક મહત્તાને દૂર ગણતું તદન સકુચિત, પ્રાતિક વાતાવરણમાં સપાંચેલું મહાન સર્જક કથાકારનું ભાવિ.

આ બંને કોણાઓનો જવાબ તેની નવલો, વાનાઓ તેના કટાક્ષો તથા અર્થાત્મક લેખો આપે છે તેણે આપેલું પોતાના રાષ્ટ્રનું ચિત્ર માની ન રાકાય એટલું જ્યાં છે આમ થવાનું કાગળ કેવળ જીવનસાધનોની જીવણતા જ નથી, પણ સામાન્ય નિરુદ્દેશતા, તથા હાલનું તેમજ ભાવિનું દરિદ્રિય વિચારણ ધર્મ થકે એવી આશાનો અભાવ છે પ્રજાની સકુચિત મર્યાદા જ તેનાં દિમન અને બળ પર કારકિર્દી દોષ એમ લાગે છે તે હજીરાશકિત ધોર્મ નામે છે, અને હાસ્યજનક પક્ષાપક્ષી, વેશ્યના ગુલામી, આક્રમણ, ઈર્ષ્યા અને ખટપટો વગેરે બળવાન માનુષ્યોને પણ કનનોઈ બનાવી દે છે.

ઈવાન આન્કરની કૃતિઓમાં તેની યૌલી તથા પદનિ પર અપ પાનાર મહાન ગણિત વારનવ.

વાદી લેખકોમાં રહેલું નસીબવાદનું તરત દેખા દે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. તેની નવલો Martin Katchur અને On the Hill Top માં જે ગદ્યાને છવઈ રહો છે તે અંગ્રેજ લેખક હાર્ડીની Jude the Obscure અને રશિયન લેખક શેફ્ટ્રીનની Golovlovs Family સાથે સરખાવી શકાય. એ જ ગદ્યાને તેની મહાન અને લાંબી આત્મ-લક્ષી વાર્તા The House of Our Lady of Sorrowsમાં પણ જડે છે. એમાં વારત્તવ જીવનનો સ્પર્શ માત્ર મહા ઝોયાર સમો ઘઈ પડે છે. દરિયા-તાલમાંનાં અપંગ બાળકોનાં જીવન સાથે તેની ખારી બહારના પાશથી જીવનનો તદ્દાવત ખતાવતાં લેખક અપંગ બાળકોનો પક્ષ લઈ બહારની વાસ્તવિકતાના પ્રવેશને ધૂણા અને ત્રાસથી લુએ છે.

ઝંકરને વારંવાર આ વલણ તરફ દોરનાર નામદારી નહોતી, પણ જે કુતિચ્છે અને ખટપટથી વિશ્વ મળે છે તે તરફ અણગમતે લીધે આવના-પ્રધાન માણસને બંધાઈ જતી એક ખાતરી હતી. તેના સ્વભાવમાં લગાવક વલણનાં મૂળ ઊંડાં ખૂખાં હોવા છતાં ઈવાન ઝંકર આખરે તે આનંદ સામે જકડવા અસમર્થ એવો નિરાશવાદી અને લાચારી-ભરી લાગણીને વશ તરંગી સ્વાવ હતો. પણ સદ-લાગ્યે આ બંનેનું મારણ તેની વ્યંગ અને કટાક્ષવાળી શૈલીમાં હતું. આ બાબતમાં તે લેખનકલામાં પોતાના એક ગુરુસમા જર્મનકવિ હેન્નારેસ હાઈનરે મળતો આવતો. જ્યારે જ્યારે તેને લાગણી-વિવશતા અથવા નિરાશાવાદનો ભય લાગતો ત્યારે તે હાઈનર માફક તેની વ્યંગ અને કટાક્ષવૃત્તિ બેચી કરી સજ્જ થતો. અને આ વૃત્તિ તે અખૂટ હતી. તેનાં આતુર્થ અને હાસ્ય ખૂબ દવાહીન છે. છતાં તેનામાં હાઈનર કરતાં દલિલો પ્રત્યે વધુ ઊંડી સદાનુભૂતિ છે.

ઝંકરના યૌવનકાળનાં "અપવિત્ર" કાર્યોની પ્રથમ આવૃત્તિની સંખ્યા પ્રતો દ્યુબ્લ્યાનાના વડા પાદરીએ ખરીદીને સામટી જાહેરમાં બાળી મૂકી. આ બનાવે તેને વધુ લગાવક અને તીવ્ર બનાવ્યો.

તેની શરૂઆતની (અને જરા ખોટી રીતે ગણાતી) Book for Easy-going People નામની કૃતિએ જીદિવાદી ગણાતા સંવાન લોકોની તરંગી અસંસ્કૃત દશામાં બોંબનો ધડાકો કર્યો. તેનાં નાટકો Jacob Ruda, For People's Welfare, Corruption in St. Florian's Valley અને The King of Betainova પણ બોંબો જેવાં જ હતાં જેમાં એક નિષ્ણાતની માફક એ ચાળખો વીંઝે છે. એ કૃતિએ બાદ કરીએ તો એ એક નાના રાષ્ટ્રની પરમ અધમ સ્થિતિ આલેખતાં ઝંકર દરેક હાસ્યજનક વસ્તુની મસ્કરી કરવાનું ચૂકતો નથી. અને સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન દર રાખીએ તો એ પરિણામ ધાર્યો કરતાં વધુ ઉપયોગી હતું. તેણે હવા સાફ કરી, ભમતી પ્રગળે આસપાસની પરિસ્થિતિ અવલોકવા માટે આંખ ખોલવા કરજ પાડી. ઇંગ્લેન્ડમાં જે કામ બર્નાર્ડ શેએ કર્યું એવું જ એણે પણ કરી જતાવ્યું. પરંતુ તેનું હાસ્ય શૈલી કરતાં ગોગોલના હાસ્યની વધુ નજીક છે.

ઈવાન ઝંકરનાં લખાણોનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ કંઈ પણ અપવાદજનક આપવાને અસમર્થ એવા અત્યંત નાના રાષ્ટ્રમાં એક અપવાદરૂપ બ્યકિનું રચાન-વ્યંગ્ય લેખક અને વર્તનના ચિત્રકાર ઝંકરમાં અભિમતપણે વણાઈ ગયું છે, છતાં એ તે વધુ ગાંઠ અંગત સૂર જગુ કરે છે. શક્તિશાળી, છતાં બિન-જરૂરે ગણાતાં જીદિવાનો, શુદ્ધીન મૌલિક વિચાર-વતો, શક્તિ વેદકતાં કાર્યકરા-આ બધાં પાત્રો દ્વારા તે પોતાની અસ્મિતા ખડી કરે છે. એ બધાં એ નાના રાષ્ટ્રના અંતઃકરણસમાં તેને મૂર્તિમત ઢપકો આપતાં આલેખવામાં આવ્યાં છે. તેના કેટલાક નામકો લડી શકતા નથી, કારણ, તેમને જે પરિસ્થિતિ-માં જીવન ચુગ્ગરવું પડે છે તે એવી છે કે એમાં લડવાની તક કે હેતુ સાંપડતા જ નથી. ત્યાં લડત એક હાસ્યજનક ક્રિયાચિત્ર જતી રહે છે. તે છતાં એ કેટલાક સત્ત્વ ધાવે છે અને સામાન્ય રીતે હેડા પડે છે. પરંતુ ઝંકર તેમની હારમાં આંતરિક ઉચ્ચ જીવનની સાચિતી ખતાવવાની પૂરી સંભાળ લે છે.

ઝાકરની કરુણ પગલવળી બાવનાને આપણે આમ પિંજાનીએ છીએ—અકિતશાળી મહત્ત્વાકાંક્ષી માણસો નાના રાષ્ટ્રમાં કાઈ બારી શોધી શકતા નથી અને પોતે સુકાયેલા શઢ પર એક લીલી ડાખળી કે એવું અનુભવે છે આ બાવના ઝાકરને અન્દન એખોડ સાથે સાકળી લે છે, કારણ, તે ચે વિજ્યને હલકટતા અથવા નૈતિક હાર સમેા ગણે છે ઝાકર તો એથી આગળ વડી પ્રમાણિકતા અને વિશ્વજ્ઞને મેળ ખાતો જ નથી એવું માને છે ‘હું મારા કયા દૂષણથી વિજ્ય પામ્યો ?’ એમ તેનું એક પાત્ર આશ્ચર્ય પામે છે બીલુ એક પાત્ર સુખ તેને ત્વેઈએ ત્યારે મારતા મળી શકે છે એ જાણી પોતે એક અકિતવહીન માણસ છે એવું મારી ખરેખર લાજ મરે છે

×

×

જ્યાં લોકોને પોતાને પૂરતો ખોરાક મળે અને ત્વેઈ તો ધધો મળે એવું કંઈક વોગ્જ રાખવું પાલવે એમ નથી એવી અપ્રાદિત પરિસ્થિતિવાળી પ્રત્તમા આ જાતનું રૈગિષ્ટ વલણ સામાન્ય રીતે ધણી વાર ધારવામાં આવે છે અને કેટલીક વખત તો એ અનિવાર્ય બની જાય છે પણ આ જડગાતોડ મુશ્કેલીઓ સામે ધણુ ઝાકર તામેન થતા ડેરડ સુધી અતની પરવા વગર ઝમૂમ્મે હતો તેની હાડત કેવળ તિરસ્કારમાંથી ધ્રેરણા ન પીતા મહાન પ્રેમનુ અમી પી રહી હતી, તેના પોતાના પીડિત ગાંધ પ્રલેને પ્રેમ તારિરક દષ્ટિએ ખરાય સમયમાં પતિત બને ન મા તરફ પુવના પ્રેમ સમેા હતો તે તેની માને શોક ને કોપમય ગ્તાનિથી ડપકા આપે, પણ તે કદી ચે તેને ધિક્કારશે નહિ

પોતાના દેશ અને તેની પ્રજા પ્રત્યેના આ અતના પ્રેમે જ ઝાકરને તદ્દન અધાધૂધી અને હતાશામાંથી બચા પો છે વિચેનાથી લાગી મુસાફરીને અતે ધ્રેરણના સુદરતમ પ્રદેશ રલોચેનિયામાં પાછો ફર્યા પછી ઝાકરે તેની કના તથા જીવનમાં સમતુલા પ્રાપ્ત કરી પોતાના પ્રદેશની ધરતી—જેની સદગતા તે ચમકલરી અને ઊંડી લાગણીમય લાપામાં વણુવે છે—સામેના આ નવા સબધથી તેણે નડી

શ્રદ્ધા અને તાકાત પ્રાપ્ત કર્યા છે ધણી વસ્તુઓને નવીન પ્રમાશમાં જોવા પ્રેમે તેને મદદ કરી અને તેનું પોતાનું નસીય સુધરતા વે પોતાના દેશ માટે મહાન આશાઓ સેવવા લાગ્યો. જે મહાગાંધીમાંથી તેને, તેા પાત્રોને તથા દેશને રરતો કાઢવાનો હતો એને હવે વે જેના અતમા મૃત્યુ નહિ પણ નવજાન સમાયેલુ છે એવી જડી કસોળી ગણવા લાગ્યો

આ સમય દરમિયાન તેની ક્ષુદિએ કેટલાક પૂર્ણ પકવ ફાળો આપ્યા Dream Imagesમાં સપ્રહિત થયેલ શબ્દચિત્રો તથા My Life જેનું આત્મચરિત્ર તેમાં સમાર્પ જાય છે તેણે સાહિત્યજીવનની ચર આતમા શુદ્ધ સરળ શૈલીમાં સમેાટ આલેખેલા અતિ ડયોક્તિ ભરલા પ્રથમદષ્ટિચિત્રો (Impressions) ધણી વખત કુવરતી તાદશ્ય વરતુને અનલખી ઊડી દીધા હવે તેની રૈવક્રિતક છટા તથા રત્યોવેન ખેડુની ત્રેરદાર તોછડી ભાષાનો સમન્વય સાધવેા હતો

આવી રૈલી અને છટા અથેજ ભાષાતરમાં ચે એક મહાન શ્રેષ્ઠ કૃતિમાં ગણાતી Balaiff Verney (૧૯૩૩) નામની નવલમાં અવતરી છે આ વાર્તા ઝાકરનું પ્રતિનિધિત્વ પૂર્ણપણે સાચવે ડ સામાજિક અથવા હેતુમય વસ્તુ, મનાય નહિ એના કંઈક સિસ્ત અને ભાષાના સયમથી કનાતમક બની શકે છે એનો એ પુરાવો છે

મૂળ નામ ‘મેલીફ વરની અને તેનો હક’ છે એટલે તે ન્યાયને લગતુ વસ્તુ છે એમ સહેજે જાણુઈ આવે છે ઝાકર અમુક કેસ લઈ તેમાં આતરિક નીતિ અને જાજ કાયદાનો ન્યાય એ બને વચ્ચેની અમકામણુ એટલી પ્રવળ બતાવે છે કે એ પ્રજા સર્વરશીય અમલતા પ્રાપ્ત કરે છે આ અથ કામલુને અરકારક બનાવવા તે આણુ નાદક એક ગામડિયાના મન અને અતગમાંથી પસાર કરાવે છે નોવેગિયન લેખક હેમસન અથવા પોતાનો લેખક રેમોન્ટ ખેડૂતનું જેનું ચિત્ર માનેખે એવું જ સળ છતા મહા ન્યારમસસુ આ પાત્ર છે

ચગી રચોવેન ખેડૂતોનો સૌથી સુદ પ્રતિનિધિ છે તેણે પોતાના મિત્ર અને ગેડને કાયદેસર માનિરી ના ગણાતા ખેતરની ખીતવણીમાં આણુ જીવન રેડ્યુ

છે. તેના સફળ પ્રયત્ને ખેતર મોટું બને છે અને આખા દાય છે. પણ અચાનક તેનો મિત્ર મરણ પામતાં તેનો પુત્ર કાયદેસર ખેતરનો દક્કદાર બને છે અને તે ઘરડા યરનીને કારણે વિના, કાંઈ પણ બદલો આપ્યા વિના કાઢી મૂકે છે. મૃત્યુએલો અને રાષે લાંઠેયેલો યરની આમ કેવી રીતે બની શકે તે સમજી શકતો જ નથી.

‘યરની બાંધ’ તે તેની સાદી રીતે વિચારે છે. ‘અને જ્યારે બાંધકામ પૂરું થાય અને શેડ તાપતા સગડી પાસે ખેસે ત્યારે યરનીને બારણાનો રસ્તો બતાવાશે. યરની ખેડે, વાવે અને લજી એટલે પાકના માલિક શેડ થાય અને યરનીને બાગે રેહ્યાં આવે. યરની ફૂંડાં કાપે ને સાફ કરે, તે ધાસ અને તણખલાના ઢગ કરે. અને જ્યારે ગંજીએ ખડકાય, કોઠાર અને તળેલા ભરાય ત્યારે શેડ સુવાળી પધારી પર પોઢે અને યરની રસ્તે ઢોકરા ખાય. બંને ઘરડા યર્થશું ત્યારે શેડ તાપતા; યુગી ફૂંકતા ધીરતા બેઠા હશે અને યરની કોઠાર પાછળ છુપાઈ સડતા ગંધાતા કચરાના ઢગમાં મરશે. આજો માનવીનો કાયદો છે; અને પ્રભુના કાયદામાં કહ્યું છે: “અન્યાય સહન કર; યરની, જો તારો પાડોશી તારા જમણા માલ પર મારે તો તેને કાઢો. માલ ધરજે. અને જો તે તારો કલો બૂંચવી લે તો તેને તારું ખમીસ પણ આપજે!”

આજો યરનીનો આંતરિક બળાપો હતો. પેતાની રિયતિ સમજવાને અશક્ત એ એક અમલદાર પાસેથી બીજા પાસે આવડે છે, પણ જવાબમાં મક્કરી અને તિરકકાર જ મળે છે. જ્યારે દેવમંદિરનો અને ધર્મનો આશ્રય લે છે ત્યારે ‘કાવદાને તારે યર્ધ ખબડાટ કર્યાં વિના સહન કરો!’ એવા જવાબ મળે છે. અર્થહીન રાહતની શોધથી મૂંઝવણ તે જાની રીતે પાછો ખેતરમાં જાય છે, તેને આગ લગાડે છે અને જવાલાખંડમાં પોતે પણ ભરમીચૂત થાય છે.

આ લાંબી વાતમાં આંકરે ન્યાય માટે જખંજો કરુણ ડાન કપીકઝોટ સમો, રસોવેનની ધરતીના ખેડૂતને અનુક સામાયિક કે પ્રદેશિક દૃષ્ટિ અતીત એવા રૂપક તરીકે આલેખ્યો છે. એટલે જ એ ફિતિ

યુરોપના સૌથી નાનાં રાષ્ટ્રોમાંના એકમાં જન્મ પામી હોવા છતાં યુરોપીય સાહિત્યમાં અગત્યના ફાળાસમી ગણવાને લાયક છે. જો કે આંકરની પ્રતિભાએ તેના પ્રદેશની મર્યાદાથી દૂર દૂરના પ્રદેશોનું ખ્યાન ખેંચ્યું છે, છતાં સામાન્ય યુરોપીય દૃષ્ટિબિંદુથી આંકરનું હજી મૂલ્યાંકન થયું નથી. આ દ્રષ્ટિકોણ પરિચયમાં તેના ગુણો વિશે જ કહેવામાં આવ્યું છે. તેની ખામીઓ પણ જોની જોઈએ.

આંકરની મુખ્ય મુશ્કેલી કોઈ મહાન સંસ્કૃતિના કેન્દ્રનો અભાવ હતી અને તેમાં જે વળી તે સાહિત્યની ઊપજ પર જ આધાર રાખતો હતો. ગરીબાઈને લીધે તેને ઉતાવળથી, શુદ્ધ કથા માટે વિચાર કરવાના પૂરતા સમય વિના, લખ્યે જ જવાની ફરજ પડતી. આ કારણે તેની કેટલીક કૃતિઓ મહાન અદ્ભુત કૃતિઓ માટે કરવામાં આવેલ મુશ્કાલો જેવી લાગે છે. તેનાં રાજ્યાતનાં લખાણોમાં કેટલીક વખત ભ્રમ અને અત્યંત અંગત તરંગો આવે છે. આ બધા પ્રથમદૃષ્ટિચિત્રની યુક્તિઓના ઢગમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. પણ એ વ્યક્તિ પર એક વખત કાબૂ મેળવતાં તેણે લોકભાષાનો ભેદ પિંજાન્યો છે અને તેણે પરપરા સાથે રસોવેન સાદિત્યના ગલતી લાંબા ખીલવી છે. તેણે મૌનિક રીતે ‘આંતરિક સ્વગનોકિત’નો ઉપયોગ કર્યો છે અને વેગવાન વાક્યરચનાઓ વાપરી છે. પણ આ ગુણોની ચર્ચા અહીં અરથાને છે.

છેવટમાં તેના કાર્યની ત્રિવિધતા પણ નોંધપાત્ર છે એ જણાવવું જોઈએ. એવી એક પણ શાખા નથી જેમાં તેણે પોતાની શક્તિ ન અજમાવી હોય. ઉતાવળ કરવા છતાં જે તેમાં નેણે સામાન્ય દૃષ્ટિથી ખૂંજ જ ચુરટ કર્યાં કર્યું છે. તે આદહુ દેડું જીવન ગાળી મરણ ન પામ્યો હોત તો તેણે શું શું કર્યું હોત તે વિશે વિચાર કરવો નિરર્થક છે. પણ આદલી દ્રષ્ટી નિંદેશીમાં પણ આવા નાના રાષ્ટ્રના સાહિત્યને યુરોપીય સાહિત્યની હરોળમાં લાવવા તે શક્તિમાન થયો એ જ આપણું પાન આકર્ષના પૂરતું છે.

x નંદરી લાવીન ફત ‘Aspects of Modernism માંથી The Conscience of a Small Nation’ નો લેખ-અનુવાદ છે.

શોધને અંતે

શ્રી . ઉર્મિલા મહેતા

આ જે મને વીસમું વર્ષ સેહું. મારા આજના જન્મદિવસે મારે નક્કી કરી નાખવું જોઈએ કે હું ભાવિમાં શું કાર્ય હાથ ધરવાની છું. કાંઈક કરીશ એ તો ચોક્કસ. મારે કાંઈક થવું છે, મારે જિંદગીની સફળતાની રેયે પહોંચવું છે, ફિનિયાએ ન દેખ્યું હોય તેવું દેખાડવું છે આજે ઉપાતો પત્ર આવશે જોઈએ, પણ એ તો એમ જ માને છે કે હું કાંઈ નહિ કરી શકું; વિચારું છું એટલું જ. પણ એને ય હું બતાવી દર્શાવું હું ધારે છે તેવી આ સુધા નથી. આ આકાશમાં ઊડનારી નથી. આ તો છે નક્કી વિચારો પર ચાલનારી ને હુલિ-શક્તિનો બરાબર ઉપયોગ કરનારી, ઉવા...! ઠીક ચાલો, હવે નક્કી કરી સહું, મારે શું કરવું તે. અત્યારે તો જાણે જીવિતર પૂરું કરી લેવું છ માસ પછી પરીક્ષા છે, આ છ મહિના બરાબર વાંચવું. ન કપાય જલ્દસામાં જવું, ન મુસાફરીએ જવું. સખત વાંચીને સારે નંબરે પાસ થઈ જવું. પછી કઈ લાઈન લેવી તે વિચારવાનું છે. ખી. એ. તો ધણું ધાય છે, એમને ત્રીય રૂપિયાની તોકરી ચે કર્યાં નથી મળતી. આપણે તોકરી નથી કરવી. એવી શુભામી કોણ કરે? વખતસર કામ આપવું પડે, હાજરી પુરાવવી પડે અંતે જવાબદારી કેટલી બધી! એટલે બધો ભાર તો આપણુથી ન ખેંચાય. ત્યારે તો સંગીત, કે...ચિત્ર સંગીતમાં તો સમય બહુ પડે આખો દિવસ એકની એક પીંજણ. ગાવું તો મને મને પણ એના બધા નિયમો યાદ રાખવા અને ઝીણી ઝીણી આજ્ઞાઓ ચોક્કસપણે રાખવી કેમ શકવો મહેનત કરું તો જમવિખ્યાત તો નહિ પણ દેશ-વિખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રી બની શકું, પણ એની પાછળ કેટલાં વર્ષો કાલેવાં પડે? કેટલી મહેનત કરવી પડે? એ રીતે તો ચિત્ર ઠીક, નિરાતિ બેઠાં બેઠાં ચીતરાય

તો ખરું, સતાં સતાં 'આઈડિયા' આવે તો સતાં સતાં દોરી કાઢીએ, પછી મને ત્યારે સરસ કરી લઈ સકાય. એમાં જરા મરતી પણ રહે. એ ઠીક છે, ત્યો. એમાં મારી કલ્પના વધશે, વિચારો સ્પષ્ટરશે અને જીવિતે પણ કસવાનું મળશે કાંતું વાંચવું નહિ, ઝાઝી મહેનત નહિ ને ઝાઝી જવાબદારી નહિ ઠીક, ચાલો. આજે મારી વર્ષગાંઠને સ્વિચે નક્કી કર્યું કે મારે ચિત્ર તરફ જ ચિત્તને અને શક્તિને ઝોક આપવો અને એક ઉત્તમ કલાકાર બનવું. મારે દેશને સમૃદ્ધ કલાકૃતિ આપવી અને બતાવી આપવું કે સ્ત્રીઓ પણ દેશને કલાસંસ્કૃતિ આપી શકે છે.

x x x

સુરસ નંબર તો નહિ આવે એમ લાગે છે. સાતું વચ્ચાતું જ નથી. રોજને રોજ એક ને એક વાંચન કેમ મળે? ને આતું આટપડું યાદ રાખવાની મહેનત પણ કેટલી બધી! મને ધાય છે કે આ બધાની જરૂર જ શી છે? સંસ્કૃત શીખીને હું શું કરવાની હતી? બિચારા કાળીદાસને ખબર પણ નહિ હોય કે એણે એક કવિ થઈને ભાવિનાં કેટલાં છોકરા-છોકરીઓ ઉપર તાસ વર્તાવ્યો છે! ને કે હું એને પૂજ્ય માતું છું, આમ તો એમની કવિતામાં આનંદ આવે છે, એઓ મહાન કવિ હતા, આપણા દેશનું જૂવણુ હતા-પણ એને માટે આ તાસની શી જરૂર છે? કેટલાંય છોકરા-છોકરીઓ એમને ગાળો આપે છે. અબ્બાસકમ તૈયાર કરનારા આતું કેમ થવા દે છે? એ ન જન્મ્યા હોત તો અમારે આટલું જાણવું ન પડત, ને પાસ-નપાસની ચિંતાની લાકડી તત્તવાર નીચે કંપનાં બ્રહ્માં રહેવું ન પડત. ખેર, મહેનત તો કરીએ, પાસ થવાશે એ તો ચોક્કસ છે. સારા માહસું નહિ મળે. વહેલું ઉઠાય તો તો વધી ન આવે, પણ ધાય છે કે એક સારે નંબરે પાસ

થવા મારે રોજ વહેંચાં બેઠવું ને ગોખવા બેસી જવું, ન મિત્રોમાં જવું, ન સિનેમા-આ સારો નંબર બારે પડી નવ્ય. કાંઈ નહિ, સારા નંબરને શું કરવો છે? લહેરથી માય એ જ થયું ગણાય. મોટલી બાંધીને ધણી પડિતો થયા, પણ એમાં એમની બહાદુરી શી? આપણે તો લહેરથી વચ્ચેથી એટલું વાંચશું, નકામો જીવ-ઉકાળો નથી કરવો. પાસ થઈય એની તો સો ટકા ખાતરી છે, પછી શી ચિંતા છે?

x x x

આજ સોળમી થઈ, વીસમીએ પરિણામ છે. પાસ છું, એ તો ખાતરી છે. પણ ઉપા કલાસ મેળવી જશે ને હું લટકી રહીશ. કાંઈ નહિ, ચોપડાં ગોખ્યે કાંઈ હોશિયારી આવી જતી નથી. મારે તો માડું જે જીવનકાર્ય છે તેમાં મારી શક્તિ ખતાવી આપવી છે. પણ હમણાં ધરમાં તો બાએ ઉપાડો લીધો છે. શું વીસ વર્ષની હું બહુ મોટી લાગતી હોઈશ? એમને મન તો હું મળે મોટી સ્ત્રી બની ગઈ છું! રોજ સંભળાવે છે કે તારા જેવો તો અપાર ધરનો બધો બાર ઉપાડતી હોય પણ વિચારને ખતર નથી કે એમની આ મુઘલી એવો બાર લેવા કરવાની નથી. એને તો જીવનમાં બીજું જ કંઈ કરવાનું છે. પણ આપણને મારે બરોબર સમજાવી લેવા પડશે એ મને બરોબર સમજે છે એટલે મારા માર્ગમાં અંતરાય નહિ નામે પણ મારે એમને મારી વાન કેમ કહેતા? એમની સાથે લહેર તો. ધણી કરી શકું છું, કારણ કે એમને મારા પર ધણો પ્રેમ છે અને ધણો વિશ્વાસ છે. પણ ગંભીર વાતો કરવાનો તો કદી પ્રસંગ પડ્યો નથી. મારાથી ગંભીર બની શકશે? ગંભીરતાથી મારી વાત હું એમની પાસે રજૂ કરી શકીશ? જોઈ લેવાશે. આજથી શી ચિંતા?

* * *

આપણે જવાબ આવી ગયો. 'કુમારોજીવન એ તત્ત્વવારની ધાર છે. સ્વભાવે ન કરવા પાછળ મોક્ષ બળતી જરૂર હોય' છે. એ બળ તમારી પાસે છે? તેની તપાસ કરો. લમ કેમ નથી કરવું

એનો પ્રથમ પાકો વિચાર કરો. એનાં કારણો નિશ્ચિત કરો. પછી જ લગ્ન ન કરવાનો નિશ્ચય કરો. જો તમે શક્તિમાન હશો તો હું આપો નહિ આવું. પરંતુ પિતા તરીકેની મારી દરજ્જા છે કે તમારાં નિશ્ચિત કારણો મારે જાણવાં અને તમે તરંગમાં ન અચ્છાઓ ને મારે જોવું. તમે વિચાર કરો. આજે એક દિવસમાં જ 'વિચારો, લેવું' એવું કાંઈ નંધી. આંકે પંદર દિવસ મુધી વિચારો જુઓ અને નક્કી કરોને મને જણાવો. જેથી હું તમારા જીવનમાં કાંઈ વિશે વિચારી શકું, અને તમારાં માંગણીની હમેશની ચિંતાને શમાવી શકું.'

આપણને મોઢામોઢ વાત ન થઈ શકી એટલે જે ચિટ્ટીનો આશરો લીધો. એમના જવાબથી તો થોડું ગઈ છું. આવી બાજુમાં આટલા બધા વિચાર કરવા પડતા હશે? આ બાજુમાં મને ઉત્સાહ તો કાંઈ આપતું જ નથી. ઉપા તો મેં પરીક્ષા આપી દીધી ત્યારથી લખ્યા કરે છે કે હવે લગ્નનો વિચાર કરજે, આપણે સ્ત્રીઓને મારે કુમારોજીવન બધું અમરું છે. પુરુષો-ગમે ત્યાંથી કંપની મેળવી લે છે, ફિલ બહેલાની શકે છે, સ્ત્રીઓ એની એકંદલા કેમેય દૂર કરી શકતી નથી, મારે તારા તરંગો ઉઠીને ગંભીરતાથી લગ્નનો વિચાર કરજે. ઉપલી- છે તો હજી મારા જેવડી અને ધિખામણ કેવડી મોટી આપે છે! પણ પિતાજી પણ એવું જ લામે છે. ત્યારે મારે કરવું શું? સૌની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એકલા ગૂંચવાની તાકાત તો મારામાં છે, પણ જવાબ કેટલાવને આપવા પડશે. મારી મુશ્કેલીઓ ઉપાને કે પિતાજીને પછી કેવી રીતે કહેવા જઈ શકીશ? પછી તો મારી બધી ચિંતા મારે જ ઉપાડવી પડશે. ને એનો તો મને અતિ અતિ કંટાળો છે. પરંતુ આવી બીજી મારા આદર્શને જતો કરું, શું? ના, ના! આદર્શ પાછળ તો માણસ ધેલો બને છે. ગમે તે જોએ મારે મારા આદર્શને પકડી જ રાખવો જોઈએ. હવે પિતાજી કે ઉપા મને સાચ ન દે પરંતુ હું ને મારા વિચારમાં ચક્કમ રહીશ. મારે મારા દેશની સેવા કરવી છે, મારા દેશમાં સંસ્કારરહિત કરવી છે. મારા આદર્શને હું નંદિ ઉડું. પિતાજીને લખી

નાખું છું કે અપરિણીત જીવન એ જ મારા અંદરની પોષક છે. એ મારો નિશ્ચય છે.

x x x

પહેલો તાર મનુનો આગ્યો-કોન્ગ્રેસ્યુલેશન-કોન્ગ્રેસ્યુલેશન કોન્ગ્રેસ્યુલેશન-સમગ્રો ઝડી વરસી. આ તો કાંઈક બહુ જ કહેવાય. વગર મહેનતે સેકન્ડ ક્લાસ આગ્યો. નસીબદાર તો ખરી, અને પેલો બિચારો મનુ, ચોટલી બાંધીને શતદિવસ વાંચ્યો રહ્યો તો ય મિચારો ફેફસાં લક-લક! બધે નસીબનું જ રાજ્ય ચાલે છે. પણ મનુ માંગે ફર્ટ ક્લાસ આવી ગયો. છે તો હાલેરી લાલો ને કેમ ફરતાં આગ્યો હશે? હા, સ્મરણશક્તિ એનામાં બાંધે છે. એક વાર વાંચે. ફરીને પાનાં ફેરવવાં જ ન પડે ને! મને ય લાગવાન એવી શક્તિ આપી દે તો? કદાચિત્તો જ નહિ ને, દર વખતે ફર્ટ ક્લાસ ફર્ટ! પણ પા ખુલા! લો દિન કદાં સે કે મિયાં કે પાવમેં જૂતી?

પિતાજી મનુ માટે વારે વારે પૂછ્યા કરે છે, અને અહીં પચ્ચે બોલાવ્યા કરે છે એમના મનમાં શું હશે? તેઓ પેલા અમેરિકાથી આવેલા ડૉ. ગ્રીહનો પણ ઉદ્દેશ્ય ક્યાં કરે છે. મનુ ચોટકું ચોટવી દેવાનો વિચાર હોમ એલું લાગે છે. પરંતુ આપણે આપણી સ્વનંત્રતા ઉપર હાથ મૂકવા તૈયાર નથી આજે ઉગ્રા પણ આવવાની છે. અભિનંદન દેવાનું તો બહાનું છે. પિતાજીને મળી મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરશે એ ચોક્કસ. મારે મજબૂત રહેવું જોઈશે. હે જીવ! નાશત રહેજો અને આ સૌની સામે ટક્કર ઝીલજો.

x x x

ઉપા બિચારી મારી જીવ સામે ન ફાળી. એને મારા ઉપર કેટલો બધો પ્રેમ છે! હું પરણું કે ન પરણું, હું સુખી થાઉં કે દુઃખી એમાં એને શો લાભ કે ગેરલાભ? પણ એ મારા સજ્જની ચિંતા સદાય કરે છે. મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ કશું નથી કરતી. હું નારાજ ન થાઉં તેવું સતત ખ્યાન રાખે છે. હું

કાંઈક તરંગી તો હોઈશ. ખેદરકાર પણ કંઈક ખરી-એટલે ઉપાનું મારી પાસે ચાલતું નથી, પણ એના કહેવામાં કંઈ જ તથ્ય નથી એમે ય નથી લાગતું.

x x x

એકલતા સાલતી હોય છે એ વાત ખોટી તો નહિ. હવે મને એવું કંઈક થવું હોય એમ લાગે છે. મુંબઈમાં આવ્યે છ મહિના થયા પણ ચિત્રમાં કાંઈ પ્રગતિ કરી નહિ કે નથી થયું. કાંઈ પ્રકારનું ચે નાનું કામ હમણાં તો જાણે મિત્રમંડળ વધી ગયું છે, એમાં સમય ચાલ્યો જાય છે. કલખમાં પેલો સ્વર્ગકાન્ત હમણાં દાખલ થયો. અજગ છોકરો છે. દિદાર તો શાંતિનિકેતન રહી આવ્યો હોય તેવા છે. મનુની સ્તરખામણીમાં અક્ષકના કાંઈક બાદશાહ છે. કાલે બાઈસાઈડે 'કલા માટે જીવન' ચર્ચવા બેઠો. પણ સુરેન્દ્ર પાસે પણ ટકી ન શક્યા. એ કે મનુ એની ઉપેક્ષા કરે છે તે બરોબર નથી એનામાં આટલું છે એની તો કાંઈ ના ન પાડી શકે. સાથું, આમાં મૂંચ બહુ પડી જાય છે. કોણ હોશિયાર અને કોણ નહિ એ જુદું પાડવું જ મુશ્કેલ. ચાલ જોઉં, આવો બધ કરીને વિચાર કરવા દે હાં-પણ ખારણાં ખુલ્લા છે, કાંઈ જોશે તો કહેશે કે આ ખુલ્લા બારણે ક્યા પ્રિયતમની આરાધના કરવા બેઠી હશે? બારણાં ય એવાં છે કે જોભા થઈને વાસીએ ત્યારે જ વસ્ત્રાવ એનામા એટલી અક્ષક નથી કે અત્યારે સુધાએન એમના મિત્રોનું વર્ગીકરણ કરે છે તો અમારે અમારી મેળે બધ થઈ જવું જોઈએ. મારે જ બિડીને બંધ કરવાં પડશે. હા, હવે આખ બંધ કરું. પહેલાં કોનો વિચાર કરું? સૌથી પહેલાં તો મનુની મૂર્તિ નીરખવા દે. એ છે મારો બાલ-સખા. વળી મારા મનમાં એ પહેલા નંબરનો લુહિ-શાળી અને સર્વજ્ઞાની છે. એનું સાથું તો ઠીક ઠીક છે, સુકોળ મોં છે, પણ વાળ દુંકડા રાખે છે. વાળમાં તો સ્વર્ગકાન્ત-વાંકડિયા વાળ ને તેમાં પણ આંધિમાં આંખો મોટી ને અળકતી-જાણે કાંઈ મસ્ત યુસાશીર! અરે બૂલી, મારે પહેલાં તો મનુનો જ વિચાર કરવાનો છે. હા, મનુ પેહોરવેરો સાવ સાદો છે. બંધ

પાટલીનું ધોતિયું અને બાંધ ટેનિસ કોલરનું અર્ધ-
ખમીસ. આવો અધૂરો પેશાક પણ એને મન
બગેરે લાગે છે. પણ એ સાદો છતાં આકર્ષક તો
છે. કલબમાં એ કાંઈક બોલે એટલે સૌ પોતપોતાની
વાતો મૂકીને એની આસપાસ વીંટળાઈ જાય.
એનામાં બોલવાની અમુક છતાં છે. સામાને આક-
ર્ષવાની પણ કળા છે, હાજરજવાબી શુદ્ધિ છે,
ચાલ પણ ધીરજબીર અને ચિત્ત જેવી છે. પણ
તોફાન મસ્તીને વખતે એ ધીર ગંભીરતા અને
ચિત્તકપલું આલોપ થઈ જાય છે. એની એક વાત
નથી ગમતી. એ ચર્ચા કરે છે ત્યારે સારું લાગે છે,
પણ પછી તો એ અડી જ પડે છે. નથી રહેતું એને
સમયનું ભાન કે નથી રહેતું સ્થાનનું ભાન. એ
પરથી લાગે છે કે એ એટલું બોલે છે એટલું કરે તો
નહિ હોય. હવે જોઈએ સૂર્યાન્તરને. એની વાતો
કળાની જ હોય છે અને માન્યતાઓ મારા જેવી જ
ધરાવતો લાગે છે. ચિત્રકળા દેશને સંસ્કૃતિ આપશે
એ વિષેની એની માન્યતા દૃઢ છે. મને ચિત્રનો
શોખ છે એની એને ખબર પડી છે ત્યારથી મારી
સાથે હળવામળવા કીક પ્રયત્ન કરે છે. મને પણ
એમાં કાંઈ વાંધો નથી લાગતો. જો કે મનુષ્યે
વાતો કરતાં હોઈએ ત્યારે જરા ત્રાંસી આંખે જુએ
છે, પરંતુ મારે એની શી પરવા ? મને ફાવે તેમ
હું વધુ, અને ફાવે તેની જોડે બોલું. એવી કોઈની
ખફા નજરની મારે શી ચિંતા ? સૂર્યાન્તરમાં તકની જ
ખામી છે, નહિ તો એ ગમી જાય એવો સુવાન છે.
સુરેન્દ્ર તો ફાંકડેલાલ લાગે છે. ન કોલેજની પરવા,
ન ઘરની પરવા. બહાર મિત્રોમાં રૂપાં કરવું, ટેનિસ
ને ચિજ ખેલવાં એ એનો ધંધો. પણ મળે
ટેનિસમાં એકો છે. શરીર કેડું સુદૃઢ છે. એ તો
તે દિવસે કેટ કાઠી નાખ્યો અને માંસજ બાવડાં દેખાયાં
ત્યારે જ ખબર પડી. એ કહેતો હતો કે પોતે નિય-
મિત કસરત કરે છે અને માને છે કે કસરતનો નાશ
યથે તેથી જ આપણે દેશ કંગાલ બની ગયો.
શરીર સાંડું હોય તો જીવનના દરેક પાસામાં વિજય
મેળવી શકીએ એની ના નથી. મારા જ વિચાર
કેડું ને ! મારી તંદુરસ્તી ભેઈએ તેવો સારો નથી,

મને કોઈ એક માર્ફલ ચાલવાનું કહે તો હું એને
ચાપ જ આપું. એથી જ તો મુરંકેલીનાં કામો
હાથમાં લેતાં કર લાગે છે. સારાં કામો કરી ચકવા
સારું શરીર એ પહેલો જરૂરિયાત છે. ખરાબ શરીર
કામ તો થાય, પણ તે એવું જ. સુરેન્દ્ર જેવી દેશ-
સેવાની ધમશ ધરાવનાર અમારી કલબમાં બીજો
કોઈ નથી. પણ એનો ટેનિસનો શોખ એને દેશસેવા
મટીની ફૂંકીરી પાસે ફરકવા દે એમ લાગતું નથી.
સાચું પૂછો તો એની મોટા ભાગની શક્તિ આમ
રખત અને એપ્રિયનકપ મેળવવાની હરીફાઈમાં જ
ખર્ચાઈ જાય છે. એના લગ્ન વિષેના વિચારો પણ
કાંઈ ધોર જ છે. સૌ સાથે એને ફ્રેન્ડશીપ. લીના
એની ખાસ મિત્ર બીણા એની ટેનિસમેદ. ચંદ્રા તો
એના 'દેશસેવામંડળ'ની મંત્રી. એની ચારે બાજુ
છોકરીઓ જ છોકરીઓ. અને છતાં કહે છે કે પોતે
પરજીવાનો નથી. આવા માણસો સમજાય જ નહિ.
જો પરજીવું મંથી તો મારે પેર રાજ આંટા યા સારું
ખાય છે ! લીલાને લઈને રાજ ફરવા કેમ જવું પડે
છે ? આવા અટપટા માણસોથી સો ગાંઠે દૂર રહેવા
માં જ લાલ. પણ મારે આ બધાનો આવો વિચાર
યા મારે કરવો પડે છે ? મારે તે શું સ્વપ્ન પર
ચલે છે તે બધાનાં રૂપશુભ વિચારવા બેઠી છું !
મૂર્ખો-મૂર્ખો !

આજે સાંજે અદર્શન જેવા જવું છે. સૂર્યાન્તર
તેડા આપવાનો છે. બાલો, એમ કાંઈક ભેઈયું કર્યું
તો કાંઈક વળશે. 'આમ નવરાં ખેડાં વિચારો ક્યેં'
કાંઈ નહિ વળે.

કોલેજમાં વેકેશન પડ્યું છે. કાલે પેર જવું છે.
ચોખ્ખા દિવસ એજ કરીને પછી જવું ! પથારીમાં જ
પડવા દે. પણ પડ્યાં પડ્યાં જ વિચાર કેમ કરી ચકતો
નથી ? વિચાર કરવા બેસું છું ને વિચારજન્ય થઈ
જવાય છે. ઉનાળો પણ ખરા છે. દિવસ આખો સખત
તાપ અને છતાં જ અત્યારે પવનની એક લાદિર પણ
નહિ ! હાથમાં પણ કાંઈક એવું જ લાગે છે. સાંજે
હેંડોંગ પર ફરવા જતાં મનુષ્યે લખનો પ્રસ્તાવ
મૂક્યો. જો કે એ વખતે તો મેં હંમેશાંના ગમતી

સ્વભાવ પ્રમાણે જવાબ આપવાનું ટાળી દીધું, પણ મનના ખૂણામાંથી છૂપો છૂપો એ વિચાર ટપકી આવે છે ને વિચાર કરવાનું નક્કી કરું છું ત્યારે વિચારી જ શકાતું નથી. લાગે છે, જાણે ધણા ધણા વિચારો કરવાના છે-પણ એકે ય મગજનો કાબુ નથી પકડતો. હુદ્દિશકિત અને વ્યવહારુતાની દૃષ્ટિએ મનુ બરોબર કહેવાય, પણ સચી જ્ઞાન તેવો તો સૂર્યકાન્ત. જેને આ દુનિયાનું લાભ ન હોય, જેને પોતાનું પણ લાભ ન હોય ને જે પોતાની કક્ષામાં જ માત્ર તલ્લીન હોય એવા દીવાના મને તો બમે, એવા પ્રત્યે પ્રેમ ખૂટી ગયો હોય તો ય હૃદયને ખૂલે ખૂલેથી ધસકાર્ધને આવે. પણ જિંદગી છે બહુ લાંબી. આખી જિંદગી આવા મસ્ત માણસ સાથે ગાળી શકાય કે નહિ તે પ્રશ્ન છે. જીવનમાં એકથી મરતીથી તો ન આવે, ખાતુ પીવું પણ લોધએ છે. મરતીમાંથી ફિલ મળે પણ ફિલને અને જિંદગીને ટકાવનાર રાટી ન મળે તો મસ્તી ક્યાંય જીવી જાય. શેરી માટે તો પૃથ્વીના પડ પર ચાલવું પડે. ખરી સ્થિતિનો જ સામનો કરવો પડે. એમાં જો દીવાનાપણું કેખાડવા જઈએ તો નકારકી એકાદશી સિવાય કશું ન રહે. પણ આ બધું છે શું? હું કેમ આવા વિચારો કરું છું? મારે ને લગ્નને શું લેવા કે દેવા? નકાગી આ ગાથાકેશ શી? મનુને જવાબ આપવાની દશી જરૂર નથી. સૌ મિત્રો બાળે છે કે મારો આદર્શ એક આદર્શ કલાકાર ધવાનો છે. પરંતુવામાં મારે જિંદગીનું ખૂણુંવિરામ નથી લાવવું. બસ કાલે ઘેર જ જાઉં. પિતાજી મને કેટલી યાદ કરે છે! એમના પ્રેમ પાસે મારી મોજબજાહની સી વિસાત છે?

x x x

પિતાજીને મારા મિત્રમંડળની પિઠાન યર્ધ છે ને કાંઈક સંકા પણ યર્ધ છે, તેથી જ મને વારંવાર લગતું પૂછ્યાં કરે છે. માણસને એકલતા ખાઈ જતી હોવી ભોંઈએ. જો સખત પરિશ્રમ અને પ્રવ્રતિ હોય તો માણસ એકલતા બહી જાય, પરંતુ મારા જેવી ગનગોજી પ્રવ્રતિવાળી ઊઠ્ઠીને કાંઈક દિવસ એકલતા હેરાન તો કરે જ. પેલાં સારથીને,

પાંત્રીસમે વર્ષે પણ લગ્ન કરવું તો પડ્યું જ. એ શા માટે? તેઓ તો કામમાં પણ બહુ રહેતાં. સવારે અનાથાશ્રમમાં જાળોડોને લણાવવા જાય, રાત્રે મજૂર-રાત્રિશાળા ચલાવે. દિવસે પણ કરવું કામ, સેવાનું કામ, નોકરી-કેટલું બધું કામ કરે! ખરું પૂછે તો એમને પોતાની એકલતાનો વિચાર કરવાનો પણ વખત નહિ મળતો હોય. પધારીમાં પડ્યાં કે ચાકથી મીઠી જીંધ આવી જતી હશે. છતાંય પરણવું પડ્યું! પેલાં જવાબેનને પણ ત્રીસમે વર્ષે પરણવું પડ્યું. કહે છે કે પેલાં મનહરજેન આજે આળીસમે વર્ષે પણ લગ્ન કરવું કે ન કરવું એની ગઠમથકમાં છે. આવી પ્રવ્રતિશીલ વ્યક્તિઓને પણ એકલતા ત્રાસ આપી જતી હશે? પિતાજીના કથનમાં મારો મોલો પોતાને માથેથી ઉતારી નાખવાની જ સાવ સ્વાધી શક્તિ ન જ હોય. પણ મારા મનમાં ધડ બેસતી નથી, શા માટે એકલાં ન રહી શકાય? મારે ભોંઈએ તેટલાં મિત્રો છે, કલજમાં હું મારું મન બહેલાવી રાકું છું, પછી લક્ષ્મી જમાણસારી મારે શા સાદુ લેવી? પિતાજીની એ દલીલ સાચી લાગે છે કે અત્યારે જે મિત્રો છે તે યુવાની પૂરતાં જ છે. ઉમર મોટી થાય એટલે મન ખીજ દિશાઓ શોધે છે. સૌને પોતાનું પોતાની અંદરથી જીજી થયેલું વર્તુલ ભોંઈએ છે, એમને ધરતાર ભોંઈએ છે, સૌ ધંધામાં પડી જાય, સૌ ધરતારમાં પડી જાય એટલે કલજમાં કાણ કેટલો સમય આપી રાકે? સૌને કાંઈ મારી જેમ અપરિણીત તો આણું જ રહેવું છે? હા, એક સૂર્યકાન્ત મારા જેવા જ વિચારો ધરાવે છે. પરંતુ એમ બીજાના આધારે જ જો અપરિણીત રહેવાનું હોય તો તો પરણી જવું શું બોલું? પરંતુ પિતાજીને દમણાં તો ના પાડી દેવી. દમણાં તો હું જગવાસ કરવા માગું છું અને મારી મેળે જ મારું હું કરી લઈશ, એમણે એ વિષે ચિંતા ન કરવી ભોંઈએ. મને ક્યા પ્રકારની વ્યક્તિ સાથે વધુ રાવે એ તો મને જ ખબર પડે. તેઓ મને સૂચવી શકે, પણ નક્કી તો હું જ કરી શકું. અને દમણાં તો મારે કરવું પણ નથી. બસ પિતાજીને મારું કે મારો નિશ્ચય જાય છે.

+ +

હમણાં પિતાજીના પત્રો ઠીક ઠીક આવે છે. દર પત્રે જે ત્રણ સૂચન હોય. પેટો લાંડન જઈ આવ્યો છે, ફલાણો એલ. ડી. છે, શ્રીમાન ડોક્ટર છે, બાઈસાહેબ વકીલ છે, બેરિસ્ટર છે. વધુમાં લખે છે, હમણાં ઉમર છે તે આવાં સારાં રથો ભજે છે. પછી તો કયાંય પત્રો નહિ ખાય. પિતાજીની વાત તો સાચી છે, પણ હું મુંઝાઈ જઈ છું. મારે મારાં મિત્રોનું કંઈક કરવું છે. મારે મારા આદર્શને પહોંચવું છે. અને તેઓ જેનું જેનું સૂચન કરે છે તે બધા આવજર અને પૈસામાં સારા છે, પણ મારે ને જોઈએ તે એમનામાંથી કોઈમાં નથી. ડોક્ટરને બહુ એનું દવાખાનું, એમને કમાવા સિવાય બીજો રસ નથી. એલ. ડી. ફેસ જેવી કોઈ ચીજને સમજતા નથી, પશ્ચિમ એ એમનો ફેસ હશે. લાંડનવાળો પોતાની જ મોટાઈમાં એટલે જીવે છે કે હું તો એને સાવ નાની લાજ, મારી સ્વતંત્રતા શી ચીજ છે એમ જ તેઓથી કહે. સૌ પુરુષોને કબાજરી સ્ત્રી જોઈએ. હું પરિણીત છું એવી પરતંત્રતાનું સહેજે ભાન કરાવનાર તો મારે ન જ જોઈએ. પરંતુ પિતાજી મારા આ વર્તનથી બહુ દુઃખી થતા જણાય છે. મારે લાજ ન કરાવો નિશ્ચય થોડાક તો હલી ગયો છે. મુંબઈમાં ત્યાં નજર નાખું છું ત્યાં યુગ્મ કેખાય છે. મારે કંઈક કરવું છે, એવું કાર્ય કરતી સ્ત્રીઓને જોઈ છું તો તેઓ પરણેલી જ છે. મિત્રો વિના રહી શકું તેવો મારે સ્વભાવ નથી. અને આ મિત્રો ક્યાં સુધી ટકશે તે અચોક્કસ છે. મારે મારી સાચી રિયલિટી પિતાજીને જણાવી દેની જોઈએ. ‘હું લગ્ન નથી જ કરવાની’ એવાં બાણ જેવાં મારાં વચનો જોરે-મોટી રીતે પિતાજીની આંખોમાં મારે મારજાં ન જોઈએ. એમને લખી નાખું, ‘હું પરણીશ ખરી પણ મારા આદર્શને અનુકૂળ અને એવા સુવકને જ પરણીશ. એટલે તમે મારાં લગ્ન વિષે શાંતિ રાખજો ને ચિંતા ન કરજો.’

x x x
પિતાજીને પત્ર આવ્યો. એમણે બહુ સતોષ વ્યક્ત કર્યો.

સિનિયર બી. એ. ની પરીક્ષાને એ જ મહિના બાકી રહ્યા છે. ને કે નહિ કસું તો હેરાન હેરાન થઈ જઈશ. હમણાં મિત્રો અને મોજમજાકને છોડીને વાંચવામાં જ લાલ છે. પછી જોઈ લઈશું શું કરવું તે.

x x x

પાસ અર્થ. ખુશાલીના તારો નો લખ્યા આવી ગયા, પણ પછી કોઈનો પત્ર કાં નહિ? અકવાડિયે એક વાર લખતો મનુ, બે વાર લખતો સર્જકાન્ત, ફાવે ત્યારે લખતો સુરેન્દ્ર-બધા ક્યાં સુધી ગયા? કોઈને એમ નહિ થતું હોય કે પરીક્ષામાં સારી રીતે પાસ થયાં પછી અને મુંબઈમાં આટલાં વર્ષો ગાળ્યાં પછી સુધાબેનને ઇંગ્લેન્ડમાં નહિ ગમતું હોય અને કાગળની રાહ જોવા કરતાં હશે? બધાં બૂસી ગયાં કે શું? ઉપાના પણ હમણાં કરા સમાચાર નથી. એ પરણવાની છે એટલે કાં તો પોતાની ધમાલમાં પડી હશે. હશે, એમાં મારે શું? કું જોઈ એ સૌના કાગળ ઉપર જીવું છું? મારેય મારું કાર્ય છે. મારે માર્કની પડી નથી. પિતાજીએ કહ્યું, ‘તને અહીં ગમતું નહિ હોય, પંદરેક દિવસ મુંબઈ રહી આવ. તારે કોઈ મિત્રને ત્યાં બેસવું હોય તો તેમ, નહિ તો હું છત્રનજાઈને લખું, તને ત્યાં અગત્ય નહિ આવે, ઘર જેવું જ લાગશે.’ થાય છે કે મુંબઈ જઈ આવું. મિત્રોના કાગળ નથી એટલે એમની ઉપર તો ખૂબ ચૂરસો ચડે છે પણ એમને વિષેની જિજ્ઞાસા જોઈ નથી થતી. જઈને જોઈ તો ખરો કે છેલ્લો પરીક્ષા પસાર કરી દોષા પછી સૌ શું વિચારે છે, જીવનના ક્યા ક્યા કેડે બેસી પડ્યા છે. પણ મુંબઈ જઈને કોઈ મિત્રને ત્યાં તો નથી જ બેસેલું. છત્રનજાઈનું ઘર ફરતું અનુકૂળ બને તેવું છે.

x x x

બે દિવસ તો અભિમાનમાં કોઈની પાસે ન ગઈ, પણ પછી ધીરજ ખૂટી. સર્જકાન્તને ફાન કર્યો. એણે પ્રથમ આમર્ષ જતાવ્યું. પછી ખુશી પ્રગટ કરી. પોતાને ત્યાં આવવા આમંત્ર કર્યો. જવાને ઉત્સુક તો હતો જ. ઝાઝી માનમાં ન રહી. એ જ

મિનિટે નીકળી પડી એણે ઠીક આવકાગ આપ્યો
 “મનુભાઈ ક્યા સતાર્થ ગયા?” મારાથી પુછાઈ
 જવાપુ “કેમ, તમને કંઈતરી પશુ નથી મળી,
 શુ? હો, તમારે હું જ વધાર્થ કહું, વીજાએન સાથે
 કાલે રાત્રે જ તેઓ જોડાઈ ગયા” સૂર્યાકાન્તે કહ્યું
 સાગ અભિમાન પર સખત ઝટકા પાપો “તમારે
 તો એક મારી સાથે જ જોડાવણું નહોતો કરતો,
 નીચે પશુ તૈયારી રાખી હતી” મનમા ને મનમા
 હું બળી જતા લાગી “ને સુરેન્દ્ર?” હોઠ ઢાળીને
 મે પૂછ્યું “ઠીક ફારી ગયો એ અરજ સાથે જ
 મેકમા મોકરી બળી ગઈ અને—” સૂર્યાકાન્તે
 કહ્યું “અને શુ?” “કેમ બનવા પામ્યું તે તો
 કાણ જાણે પશુ એની નાતની કાઈ અજાણી છોકરી
 સાથે લગનનું નક્કી થઈ ગયું નાતતુ કામ તો એવું ને
 કે સારી અણેલો હોય, સારી તોડગી હોય, એટલે
 ઝડપાશે પશુ છોકરીના મામાપ પૈસાદાર છે, ખાસ
 અફસાસ કરવા જેવું નથી” “ઠીક લાઈ, આ થે એક
 બનિહારો જ ને! આજુ બપોલે અને દરે નાતની
 જગતી રીને લગન કરવાનો” માગથી તિરસ્કાર વ્યક્ત
 થઈ ગયો.

“અને તુ દવે?” મે હસીને પૂછ્યું એનો
 એણે એના સ્વભાવ મુજબ જ રસત જવાબ આપ્યો,
 ‘જો છમે આપગા લો’ મને દાંતિ થઈ, લાગ્યું,
 કે જાને બધા ગયા, પણ સૂર્યાકાન્ત તો છે જ મરત
 અને કનાનો હીરાનો એની સાથે રહીને ચિત્તના આદ-
 ર્શને પહોંચી શકાશે એમ વિચારીને નિરાતનો ખાસ
 લીધો ને આદામખુરશીમા પગ લાગા કરીને
 ટેસથી બેઠી બેઠા બેઠા સદજ રીને સૂર્યાકાન્તની
 રૂમમા મે નજર નાખી કાગળિયા આમ તેમ જોડા
 હતા, ૨૩ મેગવડાનું પાટિયું, કપડોએકસ, રંગ
 લૂછવાના ચોથગ, મધુ અત્તપસત પડકુ હતું એક
 ટેમલ ઉપર પ્રાઈમિસ પડ્યો હતો, પાને આ પીધા
 પછીના સાફ કર્યા વિનાનાં કપરમળી પડ્યાં હતા,
 તેના પર માખીઓ બળુમળતી હતી અર્ધી
 પીને ફેડી દીધેની સિમારેટો અને રાખ આમતેમ
 પડી હતી મધુ બધું મધુ લાગતું હતું

‘આતુ કેમ રાખે છે?’ મે કહ્યું એણે હસીને
 કહ્યું, ‘આપણને એ ક્યાથી ફાવે? તુ અચતી જ
 અને મદદ કરતી રહે આપણે સાથે ચિત્ત કરીશું
 બહાર સિતરીના અભ્યાસ માટે જઈશું’ મને એ
 બહુ ગમ્યું વાર્ષિક નક્કી કરીને આતદિત ચહેરે
 હું ઘેર આની, પિતાજીને લખી નાખ્યું કે એક
 મહિના દાદા હું અહીં જ રહીશ પિતાજીએ
 ખાસ વાધો ન લીધો, પરતુ બા નાખુશ થયાં છે,
 અને મારે લગનનું દવે જાલદી વિચારતું જોઈએ,
 આ રીતે રખડી રખડીને વર્ષો ન વિતાવવા જોઈએ,
 એવું આડકતરું સૂચન કર્યું પરતુ મે એ પત્રને
 હમી કાઢ્યો ને ખુશમિજાજથી મારે કામે ચડી
 સૂર્યાકાન્ત કુશળ ચિત્તકાર હતો એની કાઈ ના
 પાડી શકે એમ ન હતું એની મદદથી મારુ બાકું
 ઠીક આગળ ચાલતું હતું પરતુ મારા દબેચના
 આગામિય સ્વભાવને અંગે પરિશ્રમ મને પસદ
 ન હતો અને તેથી કામને વેગ મળતો ન હતો
 છતાં એક દર કામ ઠીક ચતુ અને સૂર્યાકાન્તના
 મરત સ્વભાવથી મારુ દિન ભર્યું ભર્યું રહેતું

આજે પિતાજીનો ૫૧ છે મને ઘેર આવી જવા
 માટે દેખાણ કર્યું છે ને પિતા મારી કમ્પા વિરુદ્ધ
 કરો કાઈ ન કરે એમને પશુ દવે મારી રીત બાત
 રમજીરી લાગે છે એનું કારણ તો કદાચ હું
 સૂર્યાકાન્ત સાથે પ્રજો સમય મળું છું એ વિષે છગન
 કામએ લખ્યું દરો એ જ દરો-પરતુ સાથોસાથ
 બાની રિયનિતુ પશુ વર્ણન કર્યું છે તેઓ રોજ
 રહે છે, સુરસે ધાપ છે અને હું એમની આગર
 મુમાવવા બેઠી છું એમ તેમને લાગે છે પશુ હું
 શુ કરું મને કાઈ સૂત્રનું નથી એમણે સૂચવેલ
 કોઈ નમિત્ત યોગ્ય લાગતી નથી-મે નક્કી કરેલ
 આદર્શ પશુ જાણે દર દર સગો જતો હોય એમ
 લાગે છે કાઈ નહોતો દેખાતો નથી-તમન કરવાનું
 તો કે પશુ ક્યા? મને સમજ શકે તેવો કાણ છે?
 હું જાણુ છું કે હું માતાપિતાને મુશ્કેલીમા મૂકી
 ચી છું, પશુ ઉપાય મો? રો જનાય દઉ? ચાલ
 સૂર્યાકાન્ત પાસે જ જાઉં લાગે છે કે એ આની બધી

ખાખતો જાટે બેપરવા હોય-એને તો લગનની જાણે
કદી જરૂર પડવાની જ નથી, છતાં ય એની ખાસે
જાણે તો ખરી, મન જરા હળવું થશે. જાણે, પૂછું
ને ચર્ચા કર્યા પછી પિતાજીને જવાબ મળ્યું.

x x x

સૂર્યકાંતે રૂમની આવી બહાર ખીંટીએ જ રાખતો
જેથી આખનારને પોતાની ગેરહાજરીમાં પાછું જવું
ન પડે, એમાં ય ખાસ મારે માટે જ જાણે એ સમયક
રખાઈ હતી. હું ગર્ભ ત્યારે સૂર્યકાંત બહાર ગયેલો.
તાણું બોલી અંદર ગઈ તો સવારની ટપાલમાં
આવેલો એક પત્ર પડ્યો હતો. અમે મિત્રો હતાં એટલે
વપાસ ફેડવાનો તો વાંધો હતો જ નહિ-બોલીને
વાંચતાં જ હું તો થંભી ગઈ. મારા હોઠ ચરચર
કાંપવા લાગ્યા. આ શું? સૂર્યકાંતે દંભી? ડોળી? ન
હોઈ શકે. ખાતરી કરવા ફરી મેં પત્ર વાંચી ભેગો.
મને ખાતરી થઈ કે સૂર્યકાંત મહા દંભી હતો.
એનામાં ચિત્રકારની છુદિ હતી પણ દાર્દ નહોતું.
એ પત્ર એના પિતાનો હતો, અંદર હતું કે 'ભાઈ શી'
તમે લખો છો પરંતુ એવી સુધેલી છોકરી આપણે
ધેર પોપાય નહિ અને શોભે પણ નહિ. અને ભાઈ,
તમે શું કરડે લડપણ મારી આખરે ધૂળ મેળવવા
માગો છો? તમને પસંદ નહોતું છતાં અમે તમારું
લગન ક્યું એ વાત સાચી પણ તમે એ વળતે
નાસી ગયા હોત તો તમને કહું પડકારને કાણ
બેસાડતે? અમારે તો અમારી આખર સાચવવા
ખડું કરવું પડે છે. અમે તમને પરણ્યા, અમે
એમાં કેટલું ખર્ચ કર્યું, એ તો ખડું નકાચું જ
થયું ને? તમે માતો છો એવી ચંપા ગામમાંની
બોયલ નથી. તમારી આ માંદી રહ્યા કરે છે
તેથી આખા ઘરનો ભાર તો હમણાં એ જ ઉપાડે
છે. અમને તો આ વહુથી સંતાપ છે, ને તમે પણ
અંદી આવીને એમનાથી સંતાપ મેળવો એવી તમને
હું બાપ ભણીને વિનંતિ કરું છું. મારા ધોળામાં
ધૂળ ન નાંખો. તમારી બાની દવામાં કેટલું ખર્ચ
થયું છે માટે તમને હમણાં ખરચી મોટલી નહિ શકું.
હવે તમે મોટા થયા છો. બધા ગણ્યા છો, તો
તમારે જ અમારો ભાર ઉપાડી લેવો જોઈએ. ઉવટ

મારા ઘરડાની વાત ખ્યાનમાં લઈને તમારો એ
સુધેલીને પરણવાનો તરંગ છોડી દેશો ને બચવાને
દીધેલી ચંપા સામે નજર કરશો તો બચવાને રાહ
રહેશે ને સૌ સુખી થશે. 'મારા તો કાનમાં જાણે
તમરાં બોલી મયાં, જાણે કાંઈએ લમણાં પર
જેરથી તમારો માર્યો-હું તો ત્યાં ને ત્યાં કાળજ ફેંકો-
ને બાગી, બારણાંને તાણું મારવું પણ જુડી ગઈ.
ગઈ સીધી મરી નકાઈ-સની પાલે. અંધારું થતાં મુઠી
બેસી રહી. થયું કે આપણાત કું-કુનિયા બાવા દંભી
માણસોથી જ બરી છે, મારે કાંઈનું કામ નથી. મારે
જીવવું નથી. મારે ચિત્રકાર થવું નથી. મારે પરણવું
નથી. મારે કાંઈ કરવું નથી. પણ હું મરી જઈશ
તેથી શું? અત્યાર સુધી મેં પિતાજીનું ન સાંભળ્યું.
ખાને તો ગણ્યામાં જ નહિ. છતાં ય એ લોકોએ
મને પોપી. હું 'જેવી નમાલી? કાંઈને સંતાપ ન
આપી શકી, મારી પોતાની જાતને પણ ન સંતાપી
શકી. મરી જ જાઉં-પણ મરી જઈશ તેથી શું? આ
કુનિયામાં હવે કશો માર્ગ દેખાતો નથી, પરંતુ
પિતાજી? એમને મારા પર કેટલો પ્રેમ છે? જેવો
અસીમ પ્રેમ? જેવો નિરવધારી પ્રેમ? તેઓ
જાણતા હતા, સમજતા હતા કે એમની પૂજા
પ્રમાણે હું કશું કરતી નથી ને કરવાની નથી, એમના
ઉપયોગમાં આવવાની નથી, છતાં સતત એકધારો
પ્રેમ એ પિતાએ જાળવી રાખ્યો. અને મનુ!
સુરેન્દ્ર! સૂર્યકાંત! મનુએ જરૂર હતી એટલો સમય
મિત્રતા મતાવી, સુરેન્દ્ર તો સુરેન્દ્ર જ, એના તરફથી
તો કાંઈ આજ્ઞા રાખવી જ ખોરી. અને સૂર્યકાંત!
નવો દંભ, નવો સ્વાર્થ-એ સિવાય કશું નહિ, ને
ઉપા? એ રોડ ન રાખી શકી એમાં એનો ગિયા-
રીનો શો વાંક? એને સાસરું જ એવું મળ્યું કે
એના દુઃખમાં એ બીજાને ન સંભારી શકે. બસ
નજર ફેરવું છું, પૃથ્વીનાં પડેપડ બાંધી કરીને
જોઈ છું તો પિતાજી સિવાય કાંઈ એવું દેખાતું
નથી જેનો પ્રેમ નિરવધારી અને અવિરત રહ્યો
હોય. બસ જઈને એ પિતાને ચરણે મથું મુકી
દઈ-એની સેવા કરી જીવન કૃતાર્થ મારું. એ કહે
એમ કું. બસ, એમને માટે જ જીવન જીવતા હોઈ

એમ છતી મઠિં, અને ને એ પરણવાનું કહેશે તો ?.....તો યે કંઈ વાધો નહિ. કહીશ કે મારે પસંદગી નાપસંદગીનું હવે નથી. મેં મારા ઘરમાં ને આજુબાજુમાં જૂની દુનિયા નેઈ હતી. એનાં દર્શન માનથી હું ત્રાસી ગયેલી. ને નવી દુનિવાનો મને મોહ લાગ્યો હતો. એ પણ હવે મેં ધરાઈને નેઈ લીધો. જૂની કે નવી એકેય દુનિયા તરફ હવે મને મોહ-મમતા નથી. મારે માટે અધુર સરખું છે હું નવી દુનિયાનું ફરજદ છું. પણ મારામાં કોઈ પણ પ્રવારની તેજસ્વી કે કલ્યાણકારી નવીનતા નથી. હું નેઈ સફી છું કે નવી દુનિયાનાં લોકોનાં વસ્ત્રો જ માત્ર નવાં છે. જોળિયાં ને પ્રાણુ જાને એનાં એ જ છે.

*આમ જ છે તો પિતાને કેમ મુખ-સંતોષ ન

આપું? એમના જ સાંનિધ્યમાં શા માટે ન રહું ? ને એ પરણવાનું કહેશે તો—મન મૂકાય છે ને દિલ ધૂણ જાય છે, પણ પરણી જઈશ. બીજું શું થાય? ને જીવનું હોય, ભલે પિતાના પ્રેમની ખાતર કે મારા દિલની નયજાઈને કારણે પણ જીવનું જ હોય તો બીજું શું ચર્ચ શકે? હું એકલી તો કેમ રહી શકું? પિતા કહેશે તો પરણી જઈશ. કેવળ એમની આજ્ઞા ખાતર જ. હું કદીશ કે મને લગ્નનો કે મૈત્રીનો મોહ નથી રહ્યો. મારે લાંકણ નેઈએ છે. તમે એ ન જાની શકો તો મને તે શોધો આપો. મારા કરતાં તમારી સોંપ જીતરતી નહિ હોય એવો મને વિશ્વાસ છે. બંને દુનિયાનું, બંને આછેડું, પણ એક સાથે જ તમે દર્શન કર્યું છે, હું માત્ર નવી દુનિયામાં જ પેશી જતી હતી.

તમારી જાતનું કે જગતનું પૂરું અવલોકન કર્યા વિના તમારો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો નહિ. એ અભિપ્રાય તમને પણ તુકસાન કરશે અને સાંભળનારને પણ હાનિ પહોંચાડશે.

એમ છતાં તમે ન જ રહી શકો ને અભિપ્રાય ઉચ્ચારી નાખો અથવા તો તમને તમારા અવલોકન માટે ખાતરી જ થઈ જાય અને અભિપ્રાય ઉચ્ચારો તોપણ એને મહાગાંઠ વાળીને બેસી જતા નહિ. કોઈ પણ સ્થળેથી નવો પ્રકાશ આવે તો એ પ્રકાશમાં બંધું જ ફરીથી જોવા માટે પણ તૈયાર રહેજો. સંભવ છે કે એથી તમારો અભિપ્રાય બદલાય.

પ્રથમ માનવ

શ્રી. : હરજીવન સોમૈયા

દરિયા કંઠે જીભી જીભી પુકુના દીનરવરે કુડપુલ્લાને ખૂમ મારી રહી હતી. દરિયામાં એક તરાપો હતો અને તરાપા ઉપર કુડપુલા હતો, કુડપુલા ખૂમ સાંમળી રાકતો હતો તો પણ જ્યાં નહોતો આપતો. જાતોએ નાના બાળકને વળગાડી એક દુઃখে એને ઝાલી બીજો હાથ જોડો કરીને પુકુના બોલાવતી હતી, “કુડપુલા—આ! કુડપુલા—આ!”

ટેકરીની તળેટીમાં એક નાના ખામોચિયાંને કંઠે ધાસ અને વેલનું મૂંપડું બનાવ્યું હતું. એ મૂંપડાના આંગણમાં એક દિવસ થોડા ઊંડા ફૂટવા હતા અને તે મોઢા પણ થયા હતા એમાંથી નખ નખ જેવડા લાંબા અને ચપટા ગોળ થોડા સફેદ દાણા મળ્યા હતા. એ દાણાને કુડપુલાએ અગ્નિ ઉપર માસભેળા નાખી દીધા હતા. તારે એ દાણા કેરા મીઠા લાગ્યા હતા! એ હતી ઝાંગર. તારે કુડપુલાની આ નથી ચીજથી હરખાઈને પુકુનાએ કેરા હાંથી એના નામને ઉચ્ચાર કર્યો હતો : કુડપુલાઆ! કુડપુલાઆ!

કુડપુલા બહુ હોશિયાર હતો. જાતિમાં કોઈને ઝાંગર એટલે શું એની ખજર નહોતી અને કુડપુલા તો ઝાંગર ખાતો હતો. જાતિનો આગેવાન અને જાતિના સૌ કોઈ કુડપુલાને ઝોળાવતા.

એટલે તો પુકુના એને ઊંડાંને બીજો જતી નહિ. એણે કુડપુલાને જેલું મળતું બચ્ચું આપ્યું. પણ કાણ જાણે શા માટે, કુડપુલાએ એને શરીરે હાથ ફેરવ્યો અને પછી કંઈ બોલ્યા ચિના બસ ચાલ્યો જ ગયો. અને આજે કેટલી બધી ખૂમો માર્યા જતાં કુડપુલા સામું પણ જોતો નહોતો.

“કુડપુલાઆ! કુડપુલાઆ!” પુકુનાએ અનિ ઠરણ સ્વરે ફરીને ખૂમ મારી.

કુડપુલાથી અચાનક પાછળ ભેવાઈ ગયું. એણે પુકુનાને જોઈ; તરત મોં ફેરવી લીધું.

પુકુનાનું બાળક ખરેખર ખરાબ નહોતું, માત્ર જાતિના લોકોને જ એ ખરાબ લાગ્યું હતું. જાતિના બધા લોકોને પૂંઠ આગળ વાંદરા જેવું નાતું પૂછડું હતું અને આ છોકરાને એ પૂછડાને બદલે આંગળી જેવડી નાની હાડકી જ બરાબર દેખાતી હતી. એમાં કંઈ ખરાબ થયું ગણાય? જાતિનાં લોકોનાં કપાળ પાંછળ ટળતાં રહેતાં એટલું આ છોકરાનું ટળતું નહોતું આવતું પણ એ તો ઊંચડું સાડું કહેવાય. જાતિના લોકોની ચામડી ઉપર ડુવાંડી હતી તેથી ચામડી દંકમેલી રહેતી, અને એથી ડુવાંડી હતી તો ખરી પણ બહુ ઓછી. પણ એ તો જેડું સાફ! ચકચક કરતી ચામડી કેવી મળતી દેખાય છે!

આવી નમાલી વાત ઉપરથી કુડપુલા એની પાસેથી ચાલ્યો ગયો હતો. કુડપુલા પુકુનાને બહુ ગમ્યો હતો એટલે પુકુના એની પાછળ આમડતી હતી. નહિ તો જાતિમાં પુરૂષો ક્યાં ઓછા હતા?

આજ સવારે સમુદ્ર ઉપર સૂઈ દેખાવો ત્યારથી એ અહીં દરિયા કંઠે આવી જીભી હતી. તથા ત્રણ દિવસમાં આજે જ કુડપુલા દેખાવો. હવે તો સરજ ટેકરીઓ પાછળ નમવા પણ ચાલ્યો ગય છે તો જ કુડપુલા પુકુનાના અવાજને જવાબ પણ આપતો નથી અને દરિયામાં એટલામાં ને એટલામાં ફર્યા કરે છે.

પુકુનાએ છેલ્લી કરુણ ખૂમો મારી, કુડપુલાઆ! કુડપુલાઆ! પણ કુડપુલાએ સામું ભેંચું જ નહિ.

પુકુના આંખમાં ચાંસુ ભરીને ધીમે ધીમે ખૂંપડોમાં પાછી ફરી અને બચ્ચા ઉપર લગીને સૂઈ ગઈ. નાતું બાળક એને ચસ ચસ ધાવવા લાગ્યું.

અધારી ગત ઝમ ઝમ થની હતી ઝૂપડીના ઉપરમા સતેના ખાખોચિયાનુ પાણી પચ્છગી પેરે સાત પડયુ હતુ આગણુમા ડાગગના છોડ મૂલી ગયા હતા

હળવેથી ઝૂપડીમા કુડપુ ના દાખલ થયો ઝૂપડીના એક ખૂણામા ગખ નીચે થોડા અચાગ ઝગમગતા હતા બાની ઘેરે અધકાર હતો પાહડાનો બનાવેલો એક પડિયો હતો અને પડિયામા થોડી ચરખી હતી ચરખીમા એક ઝાડની લીલી જાલની વાટ બોલેની હતી. કુડપુલાએ અચારો લાઈ વાટ આગળ ધર્યો ચડચડ વગતી વાટ સળગી ઝૂપડીમા આછો પ્રકાશ થયો ઝૂપડી આગસ મરડીને જિ ધમાયી જગી બાળક પઠણીને સતેની પુકુનાએ માયુ જીયુ ક્યુ આજખના મોમાથી સ્તન છૂટી ગયુ 'આઆ-એલે અવાજ કયો પુકુનાએ કુડપુલા સામે બોયુ

" પુકુનાઆ ! " કુડપુલા ધીમે સ્વરે બોલ્યો અને એની પાસે બેસી ગયો.

" કુડપુલાઆ ! આપણુ બચ્ચુ ખરાગ નથી હો ! છુ બેજે, એ મોઢુ યશે ત્યારે કેટની બધી ડાગર ઉગાડશે આપણી મતિ ઉપર એ કાખુ રાખશે છુ હવે લાગી ન જલે, કુડપુલાઆ ! કુડપુલાઆ ! "

" પુકુનાઆ ! હુ હવે લાગી નહિ જાઉં પણ પુકુનાઆ ! મને તારા બચ્ચાની ફિકર તો થાય છે આની આછી દુવાડીથી એ ટાઢ-તડકો કેમ સડન કરશે ? આટલીક પૂઝડીથી એ કેરી રીતે શોલશે ? પૂછડી જમીનને અરે તો બીમા રહેવામા કેવો મજબુટકો મળે આનુ મો આપણુ જેવુ આગળ વધેલુ નથી એટલે મોઢામા ખાવાનુ લેતા પણ એને તક નીક પડશે અને ઝાડ ઉપર ચડતા, કપાળ બહુ પાછગ નથી એટલે એને કપાળમા બહુ વાગશે મને એની ફિકર થાય છે. " કુડપુલા કપાળે હાથ દઈને બોલ્યો

" પણ છુ એને મોઢુ તો કસવવા લાગીય ને કુડપુનાઆ ! "

" હા "

" આપણુ બચ્ચુ મમલુ થઈ જશે " કુડપુલાએ આનો જવાબ ન આપ્યો

પછી પુકુનાએ બીને સગસ સગસ માછલી અને ફળ કુડપુલા પામે મૂક્યા " આ ! " " છુ ય આ ! "

આખા પ્રકાશમા એક બીજા સામે જોતા જતે ખાખા લાગ્યા.

" હવે હુ લાગી નહિ જાઉં, પુકુનાઆ ! " કુડપુલાએ ફરીને વચન આપ્યુ

" મને ખગર છે, છુ તો બહુ સારો છે જાતિના લોકો ખગમ છે " પુકુના મોલી

" જાતિના લોકો કહેશે તો પણ તને નહિ છોડી જઉં "

' એ લોકો આપણુ બચ્ચાને ખૂટી લેશે. "

" હુ નહિ ખૂટગા હઉં, પુકુનાઆ ! "

મતે મે દિસના બૂખ્યા હતા ઉતાવળે ઉતાવળે મોઢા મોઢા વાળીને ખારાનુ મોઢામા નાખતા હતા

સવાર બેઠયુ વગસાદ આરતા લાગ્યો હતો ઈસન ખૂણામાંથી તાસી ધારે વગસના પાણીને નીચી ફિતિજ પછી સીધી પૂર્વ દિશામાંથી ફૂટતા ચૂર્ણ-કિરણો બેઠતા હતા મખાકાશમા એના સુદર બે ગેવધનુયો બેચાવા હતા એકી સાથે બે બનુધ્ય ! મખાકાશમા ! અને કેટલા સુન્ડ ગો ! કુડપુલાને આવુ જોવુ બહુ ગમે એની પાસે જ પુકુના હાથમા નાગકને લઈને બીજી હતો નાગ પગ ઉઠાગતુ હતુ પ્રજાતના તેજમા નાગનુ મો બહુ પીલી બેઠતુ હતુ " આપણે અહી ન ગીએ અને જાતિથી કયાપ દુર લાગી જઈએ તો ? " પુકુનાએ ક્યુ

" ના, પુકુનાઆ ! જાતિને છોડીને તો ન જાઉં "

એ દિવસ તો શાંતિમા ચાલ્યા ગયા જાતિના કાષ્ટએ એમની ખપ ન લાદો પણ ત્રીજે દિવસે જાતિના મુખી પોતે જ આડીને બાગે બીમા નવા એલે બઢારથી બસે ગારી " કુડપુનાઆ ! "

કુડપુલા બહાર આવ્યો. મુખીને જોઈ એમને એણે પ્રણામ કર્યા, અને પછી પથ્રુ માથું નમાવીને જ ઊભો રહ્યો.

“કુડપુલાઆ ! પુકુનાનું બચ્ચું તો મને જરા બતાવ-આ !”

મલકાને ચહેરે કુડપુલાએ પાછળ નીચું અને બોલ્યો. “પુકુનાઆ ! બાપુ આપણા બચ્ચાને માથે હાથ મૂકવા આવ્યા છે. બચ્ચું બહાર લાવ-આ !”

પુકુના બાપુનું નામ સાંભળીને કંપી ઊડી પથ્રુ બહાર આવ્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું. એ બાળકને ળાતામાં સંતાડીને બહાર આવી. બે હાથે બાળકને પકડી રાખી તેણે બાપુને છેક જમીન સુધી લઈને પ્રણામ કર્યો.

“બચ્ચું મારા હાથમાં લાવ-આ !” બાપુ બોલ્યા.

પુકુનાનું આપણું શરીર મૂળપદા લાગ્યું. કુડપુલાએ એને ધીરજ આપતાં કહ્યું, “પુકુનાઆ ! બાપુ બચ્ચાને ચરીરે હાથ ફેરવવા માગે છે, બચ્ચું એમના હાથમાં આપ-આ.”

પુકુનાએ મૂળતા હાથે બાળકને આગળ ધર્યું, મુખીએ એને ચોતાના હાથમાં લીધું. એને આખે શરીરે હાથ ફેરવ્યો. અને પછી માથું હલાવતાં કહ્યું, “આ બચ્ચું તમારી પાસે રાખવા નહિ મળે.”

પુકુનાથી એ સાંભળીને ગીસ પડાઈ ગઈ. એના ડોળા ફાટી રહ્યા.

“બચ્ચું શુકન આપે તેવું નથી. આવાં બચ્ચાં આપણી નતિનું વ્યવમાન કરે છે. એ કરતાં આપણી નતિ ન જ હોય તે વધુ સાચું. જુઓ તો, આ તે કંઈ પૂછડી કહેવાય કે અને આ. પુડલી આમડી ! આનું બાળક બહુ ખરાબ કહેવાય.”

“પણ બાપુ ! એ મોટું યશ. એટલે આપણા જેવું બની જશે.” કુડપુલા બોલ્યો.

મુખીએ માથું ધુણાવ્યું. “ન થાવ-આ. પથ્રુ હું મારા જ મત ઉપર નહિ ચાલું. આપણી નતિને આપણે બોલાવશું, મંદ્ર આવ્યો ઊગરી-તે દિવસે જ

બોલાવશું, વધુ જથ્થુ કહેશે તે જ હાલ આપણે બચ્ચાના કરશું, કરને નહિ. પથ્રુ એટલો વખત બચ્ચું મારી પાસે જ રહેશે. પુકુના મારી મૂંપડીએ આવીને તેને ધરણી મળવ.”

મુખી બાળકને કાઢીને ચાલતા થયા. કુડપુલા ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો. પુકુના જમીન ઉપર ટળી ગઈ.

“પુકુનાઆ ! પુકુનાઆ !” કુડપુલા એની પાસે બોલી ગઈગઈત કંઈ બોલવા લાગ્યો.

“કુડપુલાઆ ! તે વચન આપણું હતું કે બચ્ચાને તું તારી પાસે જ રાખશે. બચ્ચું તો બાપુ પાસે મળ્યું.” પુકુના રડવા લાગી.

“નતિનું હું મનાવીશ. બચ્ચાને આપણે આપણી પાસે જ રાખીશું.”

“નતિ નહિ માને તો ?”

“તો લડીશઆ.”

“પથ્રુ તું તો એકલો છે. મેં કહ્યું હતું તેમ જ કરીશ, આપણે દર ભાગી જઈશું, તો જ બચ્ચું બચશે.” પુકુના બોલી.

કુડપુલા ચૂપ રહ્યો.

પ્રવિંશાને દિવસ આવ્યો. પહાડની તળેટીમાં જંગલની વચ્ચે સંપાદ મેદાનમાં નતિના લોક એકલા મળ્યાં હતાં. કુડપુલા અને પુકુના સૌની વચ્ચે બેઠાં હતાં, એક ઊંચા એટલા ઉપર મુખી બેઠો હતો.

“મારા હાથમાં આપો ! બચ્ચું હાથમાં આપો ! એ દમ માગે છે.” પુકુના બોલી.

મુખીએ બચ્ચાને એના હાથમાં મૂક્યું. સૌની નજર બચ્ચા ઉપર ગઈ. એને જોઈને સૌ ‘હા-આ’ કરવા મંડી ગયાં. કાઢીને બચ્ચું ગમ્યું નહોતું. સૌ હોટે હાથે ચપાડી ગયા.

પુકુનાએ કુડપુલાને હળવેથી કહ્યું, “બચ્ચું જીવતું નહિ રહે. એને જીવતું રાખવામાં કેટલા લોક મત આપશે ? આપણે લાગી જઈએ.”

“બધા સાથે એકવાર હું વાત તો કરી જોઉં.” કુડપુલાએ કહ્યું.

અને પગી કુડપુ'ના મોટાથી ભોલો

“આ બચ્ચુ તમને કાઈને ગમ્યુ નહિ પણ બચ્ચુ ખરાબ નથી. એ ઝાઝી ઝાઝી ડાગર ઉગાડશે બધાને એ ડાગર આપશે એને મારી ન નાખવું જોઈએ”

એ સાબળીને બધા ચૂપ થઈને એકમેક સામે જોવા લાગ્યા એટલે મુખી જિભે શયે

“બચ્ચુ” ખગમ જ છે એનું મોઢું તો જુઓ! એની રુવાડી તો જુઓ! એની પૂઠે તો હાથ ફેરવે! એની કમરમા કાંઈએ જાણે લાત મારી હોય તેમ ઝાડના ઢૂંઢાની પેઠે એ અક્કડ છે. એને ખૂધ છે જગ ન? ખૂધ વિના શરીર ઉપર એ બોલે કયા ગખશે? આનું બચ્ચુ ડાગર શું ઉગાડવાનું? પુકુનાને એ જાણતા શરમ ન આવી?”

“પુકુનાને જ શરમ શા માટે આવે? હવે તો જાતિની ધણી સ્ત્રીઓ આવા બચ્ચા જાણવાની છે તે માફ ગખાને” પુકુના નાક મારી બેઠી

“આ તો આપણી જાતિને ગાયો દે છે મારો મારો એને! હાઈ લો એનું બચ્ચુ મારી નાખો બચ્ચાને!” જાતિના તમામ લોકો કિકિયારી કરી ઠેકપાં એમના ફાવાદનથી તળેગી ગાજી બેઠી અને પશુપક્ષી ચૂપ થઈ ગયા

પુકુનાની સામે એક મોઢું ટોચુ ધસી આ પુ. પુકુના એમની સામે ટક્કર ઝીટવા ઠીંકે મારવાની તેવાગીમા માથું નીચું નમાવી બેઠી રહી કુડપુલાએ જોયું કે પુકુના આમથી નચવાની નથી એનું બચ્ચુ પણ મરી જશે એટલેએ આમગ દોડ્યો અને પુકુનાને પોતાના બે પગ વચ્ચે બેસાડી દોધી અને ઉપરથી આવતો માર પોતાની ઉપર ઝીલી લેવા લાગ્યો પુકુનાને એક મુકિત સૂઝી એ નીચે બેગી બેઠી સરકતી સરકતી ટોળાની બહાર નીચી ગઈ બહાર નીકળીને એ દોડવા લાગી

મુખી દુરથી જોતો બેસો હતો કે માર તો કુડ પુલાને જ પડે છે એટલે એણે ત્રાડ મારી “આપ-હુને બચ્ચુ જોઈએ છે, કુડપુલાને કેમ મારો છે?” બચ્ચુ” પુકુના પાસે છે એને પકડો” લોકોએ પુકુના માટે આમ તેમ જોવા માંડ્યું પણ પુકુના ગમ દતી

“દાહો, પાંડી વાલો એને!” મુખીએ કુકમ આપો લોકો ચારે દિશામા દોડવા લાગ્યા ખૂબ શોધ કરી પણ પુકુના જડી નહિ

“પણ દેવ તો કઈ એના ખરાબ છત્રે છવવા નહિ દે!” સૌએ આશ્વાસન લીધું

લોકોના માથાં અધમૂએ થયેનો કુડપુલા ધીરે ધીરે ચાલતો પોતાની ચૂપડીએ આ-તો અને ધમ સળંગ નીચે પડ્યો

ત્રીજે કે ચોથે નિસે પાછલી ગતે ચૂપડીમા એ ચંતો હતો ત્યાં કાઈએ ધીમે અવાજ કર્યો, “કુડપુલાઆ!”

કુચ્ચ તો ઝમકી ગયો આખો ઉવાડી બોળામા બચ્ચાને હાઈને પુકુના એની પાસે બેઠી હતી

‘પુકુનાઆ!’ એ ગમકીને બોલ્યો

“સવાર ચાલ તે પહેલાં ચાલ આપણે દુર ચાલ્યા જઈને સતારાઈ જઈએ હવે હક ન દરજો બેડા!”

કુડપુલા જેલો ચર્ચ ગયો ખરો જમીન ખોદવા માટેની અછીદાર લાંબી લીધી અને દોંગીની ચૂથેલી એક ઝોળીમા ગધવાના હાડમા મૂક્યા હાડલામાં થોડી માછલીઓ, માસ અને ચોખાની પોટલી મૂકી અને ઝોળી ખરો વાગી, પુકુનાની સાથે ચૂપડીની બહાર નીચી ગયો

બંને દોડતા દોડતા ચાલતા હતા અને ધીમી ધીમી વાંતો ફગતા હતા પુકુનાની ડાલીએ બધા નિ પડેડુ યાચક પગ લનામતુ દતુ અને હસતુ હતું

એક ઝંઝી નાળિયેરો આપી તે બતાડીને પુકુનાએ કહ્યું, “આની ઉપર પેલી ત્રણ કાળો વચ્ચે બેઠી બજોલ છે તું એમા બે દિવસ સતારાઈને બેસી રહી ના રહીને જ નાળિયેર તોડવા ને આધા તું આઓ નહિ એટલે હું નીચે આવી છું હુચ્ચો છે”

“ના, પુકુનાઆ!” કુડપુલાએ આરોપનો ધૂન-કાર કર્યો “માગાધી જિભા થવાતુ નહોતુ”

ઝંઝી નીચી ટેકરીએ વચ્ચેથી સાકડીપહોળી ખાંભોમાથી કેડી વિનાના મારો તેઓ દોડી ગયા હતા અહીં તરફ નીચી વહેણા દેખાતા હતા દરિયાનું તમિષુ જિયુ ફેલાવે લીધે કિનારાનો જમીન ઉપર મોઢાં સાથે ખૂબ મારી પમદાઈને આવતી એટલે

નદીઓનાં મુખ પુરાઈ જતાં હતાં, એથી આ વહે-
ળાઓ ખાબોચિયાં બની જતા. વહેળાઓનો પ્રવાહ
પણ બહુ બદલાયા કરતો એટલે આખો પ્રદેશ પાણીથી
પચેસો રહેતો. ક્યારેક એ પેત્રી પેત્રી જમીન ઉપર
ચાલતાં કુડપુસા અને પુડાનાના પગ જમીનમાં ઊંડા
ખૂતી જતા. બને એકમેકના ખલાનો આશરો લઈ
હસતાં હસતાં ખહાર નીકળતાં અને અગળ ચાલતાં.

“આટલે દૂર બસ!” કુડપુસાએ કહ્યું. “ને,
ચાર તરફ ધાસ કેટલું બધું છે! આ જમીન બહુ
પોથી છે. એને ખોદવી સહેલી પડશે. અહીં ડાંગર
સારી બીજશે.”

“તને ઝાડ કરતાં મેદાન બહુ ગમે છે, કુડ-
પુસાઆ! પણ ભલે. સામે ટેકરીઓ છે, ટેકરીઓમાં
બખેલો હશે, ઝાડ પણ થોડાં તો હોય ને! મને
હરકત નહિ આવે.”

એ વિચાળ ભૂમિપટમાં ધાસપાન, પર્યટ અને
પશુપક્ષી જ આજ સુધી રહેતાં હતાં, હવે એમાં બે
માનવી ઉમેરાયાં. પશુ બખેલમાં રહે, પંખી માળા
બાધે, આ માનવીઓએ છું પડું બનાવ્યું.

બંને જણાં અલિપિયા લાકડાથી જમીન ખોવાં
બધ અને ખોલતાં બધ કે “બરસાદ આવે છે,
ડાંગર પણ છે, ને ઊંડ મોટા થાય છે. એક ડાંગ-
રનો એક ઊંડ, પણ ઊંડ એક ને ડાંગર સો.”

પુકુનાતું બપોરું પહેલાં પુકુનાની ડાલીએ અને
કુડપુલાની બાધે ચડી મોટું જતું હતું તે હવે પુકુ-
નાના ડાંગર માટે જમીન ખોદવાના લાકડાના ઊંડા
ઉપર મોટું થવા લાગ્યું. જમીનમાં લાકડાનો ઉપલો
છેડો પકડી ભેર કરતી ચાલતી હોય ત્યાં એનો
‘વિઝાગ-આ’ આવડે જમીનમાંના ઊંડા ઉપર બીજો
રહી બધ. પુકુના બૂમ મારે, ‘વિઝાગ-આ!
ખસી જ, લાકડું ખસશે તો તું પકડી ને
તને લાગશે.” પણ વિઝાગ ખસે જ નહિ.

બીજું કુડપુસા એની મદદ આવે એટલે એને
વધુ ભેર આવે. વિઝાગ અને કુડપુસા બંને લાક-
ડાના નીચલા છેડાને દબાવી રાખે. પુકુના ચિઘાપ.
“દબાવી રાખજો, ત્યારે!” કહીને એ ભેર કરીને
ઉપરથી લાકડું થોતાની તરફ એએ. લાકડીની અણી

જમીનમાં વધુ ઊંડી એતરી જઈને જમીન ઊંડી
ખોદાઈ આવે. પણ લાકડું છૂટે નહિ.

આતું તોફાન બહુ વાર થતું. પણ આમાંથી
કુડપુલાના મગજમાં કંઈક ફરચલીઓ પડી એ કંઈ
વિચાર ન કરી શક્યો પણ એક કામ એણે નવું
સર કર્યું. હવે નિયમિત રીતે એ અને વિઝાગ પુકુ-
નાની લાકડીના નીચલા છેડા ઉપર બીજા રહેતા અને
પુકુના ઉપલો છેડો પકડી દોડતો. એથી જમીન ઊંડી
ખોદાઈ અને વધુ જલદી ખોદાઈ. આમ લાકડાના
છેડા ઉપર વિઝાગ મોટો થતો હતો.

પછી તો વિઝાગ જીવન થયો.

એક દિવસ પુકુના માંદો પડી. ખૂબ દિવસ
માંદો રહી. કુડપુલાને હવે એકલે હાથે જમીન ખોદ-
વાની આગલી રીત પસંદ નહોતી આવતી. જમીન
ખોદવામાં બે જણ તો જોઈએ. બે જણ બધ તો
પુકુના પાસે વાતો કરવા જાય એસે! જમીન ન
ખોદાય તો આવતે વર્ષે ડાંગર ન મળે. અહીં
માછલાં તો મળતાં નહોતાં, માત્ર માંસથી ચાલે નહિ,
ડાંગર તો જોઈએ. કુડપુસા ચિંતા કરતો થાયે હાથ
છંદને બેઠો હતો. વિઝાગ ક્યારેના એની સામે જોઈ
જોઈને મનમાં મૂંઝાતો હતો. પછી એ કંટાળાને
બીજો થઈ ખહાર ચાલ્યો. જૂં પડીની દીવાલે જમીન
ખોદવાનું લાકડું અદેશીને પડ્યું હતું તે તેણે બંને
ઉપાડ્યું કુડપુસાએ જોયું, એ કંઈ બોલ્યો નહિ.

ડાંગરના મેદાનમાં એ આવ્યો. લાકડાની અણી
પારી ચારીને થોડી એકાદ હાથ જમીન ખોદી પણ
પછી કંટાળ્યો. લાકડું એણે ફેંડી દીધું અને કપાળે
હાથ દઈને બેઠો. પણ વળી કંઈક વિચાર કરીને
લાકડું હાથમાં લીધું. જમીન ઉપર અણીસાળો છેડો.
બીજો રાખી ત્યાં આગળથી લાકડું પકડીને બેઠો
અને ઉપલા છેડા સાથું ભેલા લાગ્યો. થોડી વાર
એમ ને એમ બેસી રહ્યો. પછી મગજમાં એક
ઉપાધ મૂકી આવ્યો. આમ નેમ દોડાડોડ કરવા માંડી.
એક મોટો પર્યટ શોધી કાઢ્યો. લાતીને લાકડાને
નીચલે છેડે મૂક્યો. થોડી વાર બેસી રહ્યો. વળી
કાંઈક હાથ ઊંડાવી લાગ્યો અને તેની દોરી મૂક્યો.
કહી તે વડે પર્યટને લાકડાને નીચલે છેડે બાંધ્યો.

અને પછી કાપડો છેડો પોતે પકડ્યો પણ એને કંઈક મુશ્કેલી પડતી હતી, ખગાગર ફાવતું નહોતું જિજ્ઞાસુને લાકડું અને પથ્થર ત્યાં ને ત્યાં ફેંચી લઈ તે મૂપડીએ પાછો આવ્યો.

“કેમ?” કુડપુલાએ પૂછ્યું.

વિઝાગ થોડી વાગ જવાન આપ્યા વિના ડાબો રહ્યો પછી બોલ્યો, “મારી સાથે આવ.”

કુડપુલાએ પુકુનાની સામે જોયું પુકુનાઆ.”

પુકુનાએ એની સામે જોયું કુડપુલા બહાર નીકળ્યો.

કુડપુલાને મેનના લામ્યા પામે લાની વિઝાગ બોલ્યો.

“આ અણી છે તે જમીનમાં ચાલી છે તે સીની હોય અને ઉપર પથ્થરનું વજન હોય, ઉપરથી એક માથુસ ખેંચે તો જમીન બહુ જોડી ખોદાય એડસે માથુસ આખ જમીન ખેંચી શકે.”

કુડપુલા એ સાલગીને ચકિત થયો. “મરાન?” એ બોલ્યો.

એ વખતે તો બને પાછા આવ્યા પણ થોડા દિનસ પછી વિઝાગે કુડપુલાને પોતાનું બનાવેલું ‘હળ’ બતાવ્યું એક લાકડાને નીચેને ડોચી કાચી તેમાં એક અણીદાર લામ્યાને કકડો બેસાવ્યો હતો ત્યાં આગળ પથ્થરનું વજન મૂકી ઉપરથી છેડો પકડી દોડવાથી જમીન સહેલાઈથી અને સરસ ખોદાતી હતી એવી ખોદાયેલી જમીનમાં ડાગળના દાણા વેરી દીધા.

“વિઝાગઆ!” કુડપુલા હર્ષથી ઠગઠાઈ ગયો.

વરસાદ આવ્યો અને ખૂન ડાગર ચર્ધ પુકુના ડાગળના દગલાને જોઈને બોલ્યો “કુડપુલાઆ! આપણું બન્નું સારું છે હું કહેતી હતી, આપણું બન્નું ઝાઝી ડાગર ઉગાડી દેવું મુખીયાપુ પાસે જા અને કહે કે આપણું બન્નુંએ ઝાઝી ડાગર ઉગાડી છે અને જાતિમાં રહેવા છે.”

કુડપુલાએ એની એ વાતને એકદમ માની લીધી એ જાતિમાં જના બેપડચો.

મુખીની મૂપડીએ એ આ મેં ત્યારે મુખી તકામત મેડો હતો કુડપુલાએ મર્ડને કહ્યું “બાપુ!”

તમે કહેતા હતા કે પુકુનાનું બન્નું ડાગર ઉગાડી શકે તેમ નથી પણ ચાલો, જુઓ, બતાવું એમ કહેલી ડાગર ઉગાડી છે એણે હળ બનાવ્યું છે.

હળથી જમીન બહુ ખોદાય છે એમાં ડાગર બહુ બેસે છે એની કમર બગેલી નથી અને કપાળ પાછળ એણે નથી તેથી એને હળ ચલાવવું બહુ ફાવે છે.”

મુખી તો એ સાલગીને વિસ્મયમાં ડાળી ફાડી રહ્યો.

“તમે એને દેવે તો જાતિમાં રહેવા દેશો ને?”

કુડપુલાએ પૂછ્યું.

“હું એને જોઉં” મુખીએ જણાવ્યું.

બને જાતિની પછી છેડી વિઝાગ હતો ત્યાં આવવા ચાલ્યા.

“કુડપુલાઆ! પુકુનાઆ! વિઝાગઆ! વિઝાગઆ!” કુડપુલા હજમમાં આનીને ફરકી બોલાવવા લાગ્યો.

પુકુના અને વિઝાગ મૂપડીમાંથી બહાર આવ્યા.

“કુડપુલાઆ! મુખીયાપુ વિઝાગને જોવા આવ્યા છે એમને એની કઝી ડાગર બેસી છે પડી એ વિઝાગને જાતિમાં લઈ જશે.”

પુકુના એ સાલગીને ગણ ગણ ધવા લાગી કુડપુલાએ વિઝાગ સામું જોયું “બાપુને માથું નમાવ વિઝાગઆ!”

પણ વિઝાગ તો અક્કડ બોલો રહ્યો એણે માથું ન નમાયું મુખી આશ્ચર્યથી એને જોઈ રહ્યો.

“તમે જાતિમાં લોકો કંઈ નહિ કરે” મુખી બોલ્યો.

પણ વિઝાગે એ કંઈ સાલગી નહિ એણે પુકુનાને જણાવ્યું, “મારે જાતિમાં નથી જવું.”

મુખી તો સાલગીને ચકિત થઈ ગયો એના ચરસાને પણ પાગ ન રહ્યો એ મોટેથી ત્રાડ મારી બેસ્યો, “તું જાતિમાં આવ એટલે તારો છવ જ લઈ લઈએ કુડપુલા, તારે જાતિમાં આવવું છે? પણ તારે ડાગર આપવી પડશે.”

“વિઝાગને નથી આવવું તો મારે પણ નથી આવવું” કુડપુલાએ જવાબ આપ્યો.

એ સાલગીને મુખી ધૂધાર્દ ગયો એની અપરચા બહુ ચર્ધ હતી એટલે એ ચુનસાથી બોલ્યો પણ ન મૂકી શક્યો એ જમીન ઉપર પડી ગયો.

કુડપુલા અને વિઝાગ એને ઉચકીને જાતિની પડીના સીમાંડા ઉપર મૂકી આવ્યા અને પાછા ચાલ્યા ગયા.

શિષ્ટાચાર, સત્ય અને મૌન.

(બે પત્રો)

શ્રી. અજ્ઞાત

(૧)

ભાઈ શ્રી-

કોઈ બાળકને આપણે કહીએ કે 'બચુ તો બહુ સાફ રહે છે, હમણાં તે હાથપગ ધોઈ આવશે' એટલે તે ઘુરત જ પોતાના હાથપગ ધોઈ સફાઈ કરી આવે છે. આમાં બાળક ખુશામતથી ખેંચાતું નથી. પણ બીજાને પોતાના માટે જે સારા અભિપ્રાય છે તે બળથી પોતાનું સ્વમાન ટકાવી રાખવાની પ્રેરણાથી જ બાળક દેરાય છે.

મેટી ઉંમરનાં માણસો પણ લાગણીઓની બાજુ તમાં તો બાળકથી બહુ થોડા જ આગળ વધેલા હોય છે. જે શુણ્ણમાં સમાજ તેમની કદર કરે છે, તે શુણ્ણમાં તેઓ આગળ અને આગળ વિકાસ કર્યો જ નથી છે. અને જે શુણ્ણની કદર થતી નથી તેમાં પ્રયત્ન કરવાનું તેમને ગમતું નથી.

માણસની પ્રમળ લાગણીઓમાંની એક સ્વમાનની લાગણી છે. હલકામાં હલકો માણસ પણ પોતે જેમાં સ્વમાન સમજે છે તે બળથી રાખવા માટે કોઈ પણ ભોગ આપતાં હકીકત નહિ. જે જગ્યાએ જેવી રીતે પોતાનું સ્વમાન સચવાય તેવી રીતે રહેવાનું દરેક માણસ શોધી કાઢે છે. 'સહામાં છું' એ ખ્યાલથી એક માણસ એક રીતે વર્તે છે. 'ધરમાં છું' એ ખ્યાલથી ત્યાં બીજી રીતે વર્તે છે. મિત્રોની વચ્ચે જુદી રીતે વર્તે છે અને મેટરોની વચ્ચે જુદી રીતે વર્તે છે. તેમાં તેનો દોષ નથી. જે રીતનો પોતાને સાચો માણસ સમજે છે તેને યોગ્ય રહી પોતાનું સ્વમાન પોતે બળથી રાખે છે. નાના બાળકને પણ તમે જે માનથી રાખશો તે માનને લાવક નીવડવાનો તે જરૂર પ્રયત્ન કરશે. દર કોઈ માણસને માટે તેમ જ છે. તેને જેની લાવકાનવલો ગણીને તમે તેની સાથે વર્તો તેની લાવકાનવલો થવાનો તે પ્રયત્ન કરશે.

લાગણીઓ કેટલાક ચોપી રાગો કરતાં પણ વધારે ચોપી છે. આપણી બીક સાથીમાં પણ બીકની લાગણી પેદા કરશે, ક્રોધ ક્રોધને, પ્રેમ પ્રેમને, સ્વાર્થ સ્વાર્થને કોઈ પણ ઉપદેશ કે શિષ્યામણુ વિના જ ઉતરી શકે છે. જેમ એક માણસ બગાડું ખાય એટલે બીજાને પણ બગાડું આવે છે તેમ તમારામાં કોઈના ઉપર સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો એટલે તેટલી જ સદગત રીતે તેનામાં તમારા માટે સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થશે.

માણસનાં આટલાં ક્ષણો ઉપર શિષ્ટાચારનું વજન કાઢ્યું છે. કું જઈ ત્યાં મને માનપૂર્વક આવકાર મળે છે, માનપૂર્વકની મારી સાથે વ્યવહાર થાય છે અને માનપૂર્વક મને વિદાય મળે છે. એટલે તે રમણે તો તેના વ્યવહારને જાને એવી રીતે વર્તન રાખવા કું પ્રેરાઈ છે, અને દિવસમાં એવી દસ જગ્યાએ કું જઈ અને પરિણામે દસ જગ્યાએ કું તેને જાણવું વર્તન રાખું એટલે તેનું યોગ્ય વર્તન રાખવાની મને ટેવ જ પડી જાય છે. આ રીતે વ્યવહારમાં નમતા, પ્રેમ, વિવેક અને કોમળતા નાનપણથી જ સામાનિક-શિષ્ટાચારને કારણે મારામાં કેળવાઈ જાય છે.

જો મારી આ કેળવણીનો સરકાર બરાબર દેવ થયો હશે તો કું અસંખ્ય અને અશિષ્ટ માણસના સજંધમાં આવતાં પણ મારી સંખ્યતા અને શિષ્ટતા એકાએક નહિ હોતું. એને વજગી રહેવા મારી જૂની ટેવ જ મને મહેલરી. છતાં આપણે એવા માણસો જોઈએ છીએ કે જેઓ અમુક સમાજમાં ખૂબ શિષ્ટ અને ખાનદાન દેખાવા છતાં બીજા સમાજમાં વિવેકહીણા અને અશિષ્ટ દેખાય છે, તો તેનું કારણ જે શિષ્ટાચાર પાળવામાં આવે છે તે મર્યાદિત રખાય છે એ જ છે.

મરીજ માણસ સાથે, અમળ માણસ સાથે,

વિધિમાં વિદેશી કે પ્રવિત્તાવીર માણસ સાથે; સ્ત્રી,
 નોકર કે કોઈ અન્ય સાથે; અર્થાત્, નિરર્થક કે અનુચિત
 સાથે, આપણે અમલદાર, ધનિક કે સ્ત્રી સ્ત્રી સાથે
 જે રીતેનાં શિષ્ટાચાર રાખીએ છીએ તે તે રીતેના
 શિષ્ટાચાર પાળવાની જરૂર નથી એવું આપણને જાન-
 વુંજાય છે એનું કારણ એવાં બે પ્રકારનાં છે. એને પરિણામે
 આપણને શિષ્ટાચારનાં કરવાં ફળ અહીં તરીકે જોવાં પડે
 છે. આ જામીએ જે રીતે નુકસાન કર્યું છે, એક તો
 આથી બેઠને લોધે શિષ્ટાચારનું પરિણામ મેળવવા-
 વાંધેને સુધારિત કરવાં વાંધેને અહીં કોઈ કોઈ જગ્યાએ
 ફેરવી બનાવવામાં આવ્યું છે, અને બીજું એનું
 મુખ્ય કારણ એ છે કે સમાજનાં કેળવવાનું સાધન
 બની રહેવાને બદલે સત્તા શક્તિવાળીની ખુશામત અને
 અસહ્યતાને તિરસ્કાર એથી રીતની દેખભરી અસમા-
 નતાને પોષવાનું નિમિત્ત બની પડે છે.

આ બંને વિકૃતિઓ છે. તેથી શિષ્ટાચાર ત્યાજ્ય
 નથી પણ તેને અપૂર્ણતામાં પૂરી રાખ્યો છે તેમાંથી
 છોડી દેવાની જરૂર છે. જો શિષ્ટાચાર સર્વે મનુષ્યોમાં
 સમાનપણે આપડે કરવામાં આવે તો આ બંને રી-
 તનાં માટે પરિણામ અદ્યત્ન થઈ જાય અને મનુષ્ય
 સંવર્ણન વધારે વિશિષ્ટ થાય.

આસ શિષ્ટાચારને સર્વવ્યાપક કરવા જતાં અ-
 ન્યે રીતની કટલાક શિષ્ટાચારને છોડવાં પડશે. પણ તેનું
 કારણ એ છે કે દરેક કે તે અ-શિષ્ટાચાર દશે.

જેને મળવાથી આપણને પ્રેમ ન થયે તે હાથ તે
 મળવા આવે તો તેને પણ મિત્ર મળવા આવે ત્યારે
 જે શિષ્ટાચાર કરીએ તેવા શિષ્ટાચારથી સહારવાં
 તે દેવાં કર્યા જ કરેલાં.

એટલે શિષ્ટાચારને સર્વવ્યાપક કરવા જતાં દેવાં
 કરવાં પડે એમ કોઈ કહે, પણ તેનું નથી. દુરમનને પણ
 પ્રેમથી એટલાં શીખવાની એ રીત છે. આવા પ્રસંગે
 શિષ્ટાચારને દેવાં રહેવાં ન દેવાં પણ પોતાની ખોટી
 પ્રવૃત્તિઓને દેવાથી સંશ્લેષિત એને નાશ પડે કરવાનું
 સાધન બનાવવું એમાં જ શિષ્ટાચારનો હેતુ સિદ્ધ
 થાય છે.

જો તે રીતે જોઈએ તો આપણને ખાતરી નથી કે અહીં કોઈ લાભ
 નથી મળતો પોતાને ખાતરી નથી કે અહીં કોઈ લાભ
 છું તે કેટલું સાચું છે. જેમ જેમ વિકાસ થયે તો
 જ્યાં છે તેમ તેમ સંવર્ણન સમજાયું પણ નથી થતી
 જાય છે.

સત્ય જ ને સદા સાચું છે તો મૌનને રથાત્
 સંબંધવું નથી, સત્યનું પરિણામ કોઈ પણ અ-
 વસ્થામાં ખરાબ કલ્પીએ તો જ મૌનનો વિચાર
 કરજો પણ આવે, અને મૌનનો વિચાર આવ્યો
 એટલે સત્યની દેખાવથી અપાર્થિત એવી સનાતન
 સત્તા વિશે અર્થદા જ ગણવી પડે. સત્યનો નિર્મલ
 સદાસિત કર અને મર્યાદા વગર જ સત્ય છે. એમ
 આપણને કહેવામાં આવે છે. અને એમ જ હોતું
 જોઈએ એમ આપણને પણ કાણ જાણે શાં કોરે
 પણ લાગ્યા જ કરે છે. પણ તેમ હોય તો મૌનનો
 વિચાર સત્યના વિચાર સાથે શા માટે જોવા પડે
 થયે જોઈએ.

પણ જુમિકામાં સત્યનો પ્રભાવ સમજવાં જોઈએ.

પ્રથમ જુમિકા: રથાત્ એટલે જડ જુમિકામાં
 સત્ય એટલે ઇદિયાથી જેનું જાણીએ, જોઈએ, અનુભ-
 વીએ છીએ તેનું અદ્યત્ન અને તથા પ્રવૃત્તિશીલતા. ત-
 આડકાંડો તો તેનું જ કહેવું. સત્યની આસપાસ પુષ્ટી
 ફરે છે તો તેનું જ માનવું. આરોગ્ય માટે શાકભાજી
 ખાવાં જ જોઈએ તો તે ખાવાં જ. સમાજના આ-
 રોગ માટે મળવું નથી, અમુક જ અવસ્થા છે. તો તે
 જ કરવી. આવું સત્ય આપણા હમેશના વ્યવહાર
 માટે આવશ્યક હોઈ નિરર્પણદાયક તે આગરવાનું
 હોય છે. પ્રેમમાં મૌનને જરા પણ રથાત્ નથી. મૌન
 એટલે અસત્ય ન આચરવાની સાથે. સત્ય પણ ન
 આચરવું. મૌન એટલે માત્ર વાણીનું. જ, મૌન
 એવો અર્થ ન કરતાં સત્ય અને અસત્ય આચરણ
 વચ્ચેની તટસ્થતા એવો અર્થ કરવો પડે. એટલે
 રથાત્ જુમિકાનો જ માત્ર વિચાર કરીએ તો તો
 ત્યાં મૌનને રથાત્ છે જ નહિ. દુનિયાનો કોઈ પણ
 વ્યવહાર અને અવસ્થા આટલા સત્યાચરણ વિના
 ન જ ચાલી શકે. મોરોની દુકડીમાં પણ આપણે

આપસમાં આવું સત્ય પાળવું પડે છે. નહિતર 'છિન્નમિનતા અને મારામારી થાય અને અંદર અંદર કપાઈ મરે.

૧. બીજી ભૂમિકા માનસની : જડ કે સ્થૂળ ભૂમિકાનું સત્ય એટલે અંશે આપણા મનને, આપણી લાગણીઓને સ્પર્શ કરે તેટલે અંશે તે આ ભૂમિકામાં આવી જાય. એટલે : તફાવત સ્થૂળ ભૂમિકામાં એવી એવી દિશાઓ દસે જે આપણા ચિત્તને લાગતી વળગતી ન હોય. એટલે આંખો મીચીને મૌનને સ્થાન હોય એમ સત્યનું આચરણ કરી શકાય એવું ક્ષેત્ર ખૂબ મર્યાદિત થાય છે. દાખલા તરીકે ગણિતના હિસાબમાં જાણી નેઈત ખોટી ગણતરી કરવાનું બાક્યે જ કોઈપ્રયત્ન, કેમકે તેનો આપણી લાગણીઓ સાથે એછો સંબંધ છે. પણ લેવાદેવાના હિસાબમાં માણસ સહેજે સત્ય અસત્યનો અલપાંચ આચરવા પ્રેરાય છે. કારણ કે તેમાં લાગણીઓ કામ કરે છે. જેમાં આમ સાચ અસત્ય વચ્ચે માણસ ઝોલાં ખાય એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થયાં સહજ છે ત્યાંથી મૌનનો પ્રશ્ન પણ ઉમેરાય છે.

છતાં આટલું તો ખુલ્લું જ છે કે અસત્યને ઠાંકવા માટે મૌનને કદાપિ સ્થાન નથી, સત્યને ઠાંકવા કવચિત સ્થાન હોઈ શકે છે. બીજું એ પણ ખુલ્લું જ છે કે પોતાના વ્યક્તિગત સ્વાર્થને પોષવામાં મૌનને સ્થાન કદાપિ નથી. સમાજના હિતને અર્થે મૌનને કવચિત સ્થાન હોઈ શકે.

આમ કેવળ સ્થૂળભૂમિકામાં, સ્વાર્થમાં અને અસત્યને ઠાંકવામાં મૌનનું સ્થાન રહ્યાં પછી મૌનનું કેવા સંજોગોમાં સ્થાન રહી શકે તેમ છે તે જોવું રહ્યું.

આ બાબતમાં પ્રથમ જ એ તો દેખાઈ આવે છે કે સત્યાસત્યનો પ્રશ્ન ન હોય તોપણ પ્રયોજન જ ન્યાં ન હોય ત્યાં મૌન જ સંભવે. એમ ન કરે તો માણસ ગંડી નહિ તો અસિદ્ધ ગણાય છે જ. એટલે, સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ એમ છે તો પછી ન્યાં સત્યાસત્યની બારીક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હોય ત્યાં તો પ્રયોજનના અભાવે મૌન સેવવા વિષે કહેવાનું જ ક્યાં રહ્યું ?

ન્યાં પ્રયોજન : છ-એમ આપણને સંજોગો જોઈ ત્યાં સત્ય અને મૌન વિષે વિવેકે રી રીતે કરવા એ સવાલ હવે પેલા થાય છે.

સ્થૂળ ભૂમિકામાં સત્ય આચરવાની આપણને શા સારું જરૂર છે તે વિચારવું જોઈ એ. આપણે વિચારવું કે સ્થૂળ સત્ય ન પાળીએ તો અનવરણ પેલા થાય. કોણ કયે વખતે શું કરશે તેની ખાતરી ન હોવાથી આપણે પણ અમુક વખતે શું કરવું તે નક્કી કરી શકીએ નહિ. એટલે આપણું મન-આપણી ચિત્તરૂપિ અનિશ્ચિત, વ્યથ, શંકાયુક્ત અને ભયગ્રીત રહ્યાં કરવાની. કોઈ અભવ્યા જગતમાં આપણે મુકાબા હોઈ એ અને કઈ પણ શું બનશે. તેની જ ચિંતામાં આપણે જેવા-વિદ્વજ રહીએ છીએ તેવી જ સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણી દશા થાય. મતલબ કે સ્થૂળ સત્યના આચારને અભાવે આપણી ચિત્તરૂપિ વ્યથ રહે અને આપણે નિશ્ચિન ધ્યેયને અનુસરીને કઈ પ્રવૃત્તિ કરી શકીએ નહિ. એટલે જીવનના સફળ પ્રયત્ન અથવા તો કોઈ પણ ઉપયોગ માટે મનની સ્વસ્થતા પરમ આવશ્યક હોઈને તેની માનસિક સ્વસ્થતા બધાને નિરપવાદ ક્યાં કાયમ. સંભવે જાય તેટલા સાડા સ્થૂળ ભૂમિકાનું સત્ય નિરપવાદ રીતે પાળવું જોઈ એ.

હવે કોઈ સ્થૂળ સત્ય પાળતાં જો માનસિક સ્વસ્થતા જળવાવાને બદલે બિલકી શુભાવાય તો તેનું સત્યાચરણ સત્યાચારના મૂળ ઉદ્દેશને બાધક નીકળવાને કારણે સત્યાચારના નિરપવાદ પાલનમાં તેવા સત્યનો અપવાદ ક્યાં સિવાય છટકો નહિ. બીજો પાલન ઉપર રંગાગ કરનારને નીચેથી કોઈ જમ પાડીને કહે : 'ચિત, તારા હાથે હાથે સત્ય સદેક છે રે હમથાં જ તને કટકાવી ખારી' પરિણામે રંગારો ગભરાય, પડી જાય અને મરણ પામે તો આવા પ્રસંગે જમ પાડનારે સત્યાચરણ કહ્યું એમ ગણવું એ સત્યનો જ કોલ ક્યાં સમાન થાય. એટલે જે સત્યાચરણથી માનસિક સ્વસ્થતા શુભાવાય તેમ હોય તેવે પ્રસંગે સત્યાચરણને સ્થાને મૌનાચાર જ જોએ. ત્યાં જો સત્યાચાર ક્યાં તો તે અત્યાચાર બને. મૌનાચાર ક્યાં તો તે જ સત્યાચાર કરે.

ઐતલે એ જ સત્યાચાર વાસ્તવિક રીતે સત્યા-
ચાર છે. જે મનની સ્વચ્છતા દાણે તે-સત્ય હોય તો-
પણ સત્યાચાર ન જ જતી રહે.

ખીજે દાખલો લખ્યો તો સાચી જાનાં ગુરુએ કરે
તેવી ભાષા વાપરવી એ સત્યભાષા ન જ કહેવાય.
કેમ કે તેથી સાંભળનારના મનની સ્વચ્છતા ટળે.
'આખાખોલો છે પણ સાચાખોલો છે' એમ કહીને
કેટલાક કટુભાષીનો બચાવ કરનારા ભોવામાં આવે
છે, પરંતુ તેણે બચાવ કરનારા સત્યનો મર્મ
સમજ્યા જ નથી એમ કહેવું ભ્રેષ્ઠ એ. તેથી જ
શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે કહ્યું કે 'સત્ય' ક્યુવાત પ્રિય
ક્યુવાત મા ક્યુવાત સત્યમપ્રિય' (ક્યુવાત ઐતલે
ખોલજો). શ્રી શંકરાચાર્યની મતજગત એ છે કે અપ્રિય
સત્યને સત્ય કહેવાય જ નહિ.

વળી કોઈ પણ માણસ આ જ સત્ય છે એમ
આખરી નિર્ણય કરી લેતો નથી. કેમ કે દિવસે
દિવસે તેને સત્યની અપારતા માલમ પડતી જ જાય
છે. ઐતલે સત્યનો સત્ય તરીકે આધાર રાખવો
ભ્રેષ્ઠમકારક છે. પણ અહિંસાનો આધાર રાખવો
હોય તો સત્ય આપોઆપ ખૂલતું જાય અને દર્શન
કરાવતું જાય છે. તેથી અપ્રિય ઐતલે કોઈ નો માન-
સિક સ્વચ્છતા દાણે તેવું સત્ય સત્ય નથી ગણાવું.

હિપર લખ્યા તેવા સંજોગોમાં પ્રિય થાય તેવી
રીતે સત્યાચરણ કરવું કંઈ ન બની શકે તેવું નથી હોતું.

જો પૂરતી નમ્રતા અને અહિંસા હોય તો એક
પણ સત્ય એવું ન હોય કે જે પ્રિય બને તે રીતે
ન આચરી શકાય. પણ પ્રિય બને તેવી સત્યાચરણની
રીત ન જરૂરે તો તેવે પ્રસંગે અપ્રિય સત્ય બોલવાનું
માંડી વાળવું અને મૌન સેવવું એમાં જ સત્યની
ચોખ્ખી ઉપાસના કરી ગણાય.

આવી રીતે બીજી માનસની ભૂમિકામાં મૌનનું
શું સ્થાન છે તે જોઈએ.

ત્રીજી ભૂમિકાને અધ્યાત્મિક ભૂમિકા
કહેવાય. જે નીતિ સમાજ-સ્વચ્છતાને કારણે
જ ઉપસ્થિત થઈ નથી પણ કોઈ માણસ સમાજ-
સ્વચ્છતાથી અલગ રહેતો હોય તોપણ જે નીતિ

તેણે પાળવી જોઈ એ તે નીતિ અથવા ધર્મની
બાબતનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે તે આ ત્રીજી અધ્યાત્મિક
ભૂમિકાની બાબત છે એમ અહીં માનેલું છે.

બીજી ભૂમિકાના વિષયમાં છેવટે જે લખ્યું છે
તે વાંચતાં જ એ પ્રશ્ન દરકાઈને ઉઠાવે છે. કોઈ
સ્વાર્થી, રૂઢ, મૂર્ખ માણસને તેના પાપાચાર વિષે
સત્ય કહેવામાં ગમે તેટલો વિનય જાળવીએ તોપણ
તેને તો તે અપ્રિય લાગવાનું જ. અને તેવા સંજો-
ગોમાં તેવા પાપાચારના પરિણામે અનેક જીવેલી
અવગતિ થયા કરવાની. આવા સંજોગોમાં સત્યની
ઉપાસના કેમ કરીને સંભવી શકે? તો પછી કોઈ
પણ સત્યામહત્તી દિલ્લયાળને અવકાશ જ રહેતો નથી.

આનો જવાબ પણ બીજી ભૂમિકાના વિચારની
અસ્થિતામાં કહ્યું છે તે રીતે જ આપી શકાય મનની
સ્વચ્છતા આચરવાની ક્ષેત્રે હો છે? જીવન કોઈ પણ
પ્રયત્નમાં વાપરી શકાય તે જ. જ્યારે ધરાદાપૂર્વક
કોઈ પાપાચાર કરે છે ત્યારે મનની સ્વચ્છતાનો
ઉપયોગ રહેતો જ નથી. ઐતલે પ્રિય વાણીથી પણ
તેના મનની સ્વચ્છતા હણાય તો તેમાં આપણે
લાચાર અને સાથે દુઃખી પણ જાનીએ અને એમ
જનાં પણ સત્ય-અહિંમાત્ર્ય રહીને ઐતલે વધારેમાં
વધારે પ્રિય બનાવી શકાય તેમ આચરવું રહ્યું.
આપણે પ્રિય કહેતું સત્ય પણ સામા પડતે અપ્રિય
લાગે તો તેના તરફથી પડે તે કષ્ટ સદન કરીને
આપણે સત્યાચાર અદિભક્ત જ છે તેની કમોટી થયા
દેવી અને કમોટીએ ચડતાં આપણું અદિ-સત્ય વર્તન
જેટલું મેલું હોય તેટલું ધોનાં જઈ શકે. અદિ-સત્ય
જનાવી દેવું અને એ સામા પડતું પણ પ્રિય થઈ પડવાનું.

બીજી રીતે જોઈએ તો જ્યારે પાપી ધરાદાપૂર્વક
પાપાચાર કરવા લાગે છે ત્યારે તો તેના મનની
સ્વચ્છતા કષ્ટાતની જે બીડી ગયેલી હોય છે. અને
તેથી જ પ્રિય સત્ય હોવા છતાં તેને તે અપ્રિય લાગે
છે. આવી સ્થિતિમાં તેની ચિત્તની સ્વચ્છતા મૌન
નથી જ લાવી શકાય. મૌનથી તો તે પોતાના પાપા-
ચારમાં વધારે ને વધારે તેના ચિત્તની શાંતિ યુગ્માવેને
જાય. સત્યાચારનો ધરદો મનની સ્વચ્છતા ટકાવી

ઉત્તર : શિષ્યાચાર, સત્ય અને મૌન

રાખવાનો છે એટલે આવા પ્રસંગે જે ઉપાય તેની સ્વસ્થતા પાછી અપાવે તે જ સત્યાચરણ દ્વારા હોવાય મૌન સ્વસ્થતા આણી શકે તેમ નથી. તેથી આવી સ્થિતિમાં મૌન એવું તેમાં સત્યનું પાલન થતું નથી તેથી મૌન આવે કાળે ધર્મ નથી અહિંસક સત્યાચરણ એટલે પ્રિય સત્યનો વિરોધ થવા છતાં આચાર-મતનું કે સત્યાગ્રહ-એ જ એક ઉપાય છે, જે તેની સ્વસ્થતા ફરી ધ્યાપી શકે તેથી સત્યાગ્રહ એ જ આવી પરિસ્થિતિમાં સત્યનું પાલન ગણાય સત્યાગ્રહ ન કરતાં માત્ર ઉદાસીન કે મૌન કે લાચારી કરી એ સત્યના ધ્યેયને વિરોધી હોવાથી આવા પ્રસંગે ત્યાજ્ય છે.

પ્રિય વાણી તો ખુશામત પણ હોઈ શકે છે તો પછી સત્યાગ્રહ જ શા માટે કરવો? ખુશામત કરીને પાપાચારમાંથી અને તેટલો સામા માણસને કેમ ન વારવા? આવો પ્રશ્ન પ્રિય સત્ય બોલવું એવું પ્રતિપાદન કરનારની સામે કેઈ પણ મૂકે તેનો જવાબ એક તો એ કે મનનો સ્વસ્થતા એ રીતે પાછી મળે તેમ નથી એટલે એ રીત મજ

દેવા સિદ્ધાંતનો નથી. બીજું એ કે જેમ આપે સામા માણસનો વિચાર કરીએ, કીએ તેમજ તેટલી જ ચિંતાથી જન માનનો વિચાર કરવો થોડો એટલે, મધા જીવોને સમાન દૃષ્ટિથી નિહાળવાનો ધરતો, સત્યાગ્રહથી જ સિદ્ધ થાય. । । । । ।

આથો જ મીતામાં વાણી કેવી ગખરી એ મિત્રે કહ્યું છે કે 'અનુદ્રેગ કર વાક્ય, સત્ય પ્રિય હિત ચ મન' અનુદ્રેગ કર વાક્ય, એટલે અહિંસક પ્રિય વાણી પણ તેનો અર્થ રહેતો ખુશામત સમ નાઈ જવાય તેટલા માટે ઉમેરે છે કે અહિંસક એટલે પ્રિય વાણી તો ખરી જ, પણ સાચોસાચ સત્ય પ્રિય અને હિતવાળી હોય તેની વાણી બોલીએ તો જ સત્ય જળવાયું કહેવાય. નિ (૧)

એટલે સ્થૂળ ભૂમિકામાં મૌનને સ્થાન નથી માનસિક ભૂમિકામાં અમુક સંભોગમાં છે અને આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં વિવશ થવાને કારણે જ મૌનને સ્થાન અમુક સંભોગમાં જ હોઈ શકે । । ।

પચગની

નિ . ના

૨૦-૫-૭૪

વદેમાતરમ

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

શ્રી. સોપાન

સાહિત્યની શરમ.

સાહિત્યની શરમ. કવિશ્રી બલવંતરાય કાકોર અને કવિશ્રી અખરદાર વચ્ચે જામેલી કુસ્તીનું એક વચાર્થ કટાક્ષચિત્ર. પ્રભાતજીના ઉચ્ચા અંગના મુખપૃષ્ઠ ઉપર આવેલું છે. સાહિત્યના કાઈ પ્રસંગનું કટાક્ષચિત્ર આપણે ત્યાં લાગ્યે જ આવે છે. અમને તો એવું કાઈ ચિત્ર જોવાનું યાદ પણ નથી. પણ એનો અર્થ એ નથી કે સાહિત્યજગતમાં કટાક્ષચિત્રો જ નાની શરૂ એવા પ્રસંગો જ બનતા નથી. એ વિશે તો કિશ્કેતુ એમ કહેવું જોઈએ કે કાકોર ઉભી સાહિત્યકારચિત્રકાર હોય તો ફર વડવાડિયો એક કટાક્ષચિત્ર આપી શકે. આજ સુધી એવું ન બન્યું હોય તો તેનું કારણ એટલું જ કે સાહિત્યની કુસ્તી મેદાનમાં ચાલતી હોવા છતાં લોકો એ તરફ નજર જ કરતા નથી. કારણ કે લોકોને એમાં જરૂરી પણ રસ નથી. લોકોને થોડુંક વાંચવું છે અને થોડુંક લાવપૂર્વક વાંચવું છે એટલે સાહિત્યકારો પ્રત્યે એ ઊંડો આદર સેવીને વાંચના બેસે છે. તેની આવી કુસ્તીઓ પ્રથમ તો એને સાચી જ લાગતી નથી, અને સાચી લાગવા માંડે છે ત્યારે આપણે એમાં ન સમજીએ એમ કરીને એ ગોંડેલી થયે છે. એવું ચાલે છે ત્યાં સુધી એ રસિક પ્રેમક કે રીકાકાર બનતો નથી.

સામાન્ય વાચકની સાહિત્ય પ્રત્યેની આ દૃષ્ટિ યોગ્ય છે. નહિ તે પ્રથમ ગચ્છરિપદ હોઈ શકે, પરંતુ એ દૃષ્ટિ હરે જાદુલાલી બંધ છે એમાં કોઈને સંદેહ નથી. આજ પહેલાં પણ સાહિત્યકારો વચ્ચે ગચ્છરિપદથી ચર્ચા હતી, પરંતુ આ બે સાહસોની મધ્યમચ્છરિપદે તો ગુરુત્વાતીને દિપાલસરી અને પ્રભાતજીનું મુખપૃષ્ઠ અને પીળા સામવિકાની છાંયકાતની જગ્યા ફેરો છે, અને સાહિત્યજગત વિ સંખ્યા મર્યાદા સામાન્ય લોકોનું પણ રીક રીક બાન બેઠું છે. કવિશ્રીના લેખ ઉપરથી તો એમ

લાગે છે કે જે વખતે એમણે લેખ લેખવાં મોકલો દરી એ વખતે ને સાક્ષર શ્રી કાકોર હોબર હોત તો એ એ વચ્ચે સાચેસાચ માદામાંડી પેલું ચીજ હોત, અને એમને એ કુસ્તી ધરનાં કે શેરીનાં લોક સારી રીતે જોઈ શક્યા હોત. મારામારીના આ સમાચાર જ્યારે કોઈ જાણત ત્યારે તેને મરડું ફૂંચ કાપત. પેલું અમને એમ લાગે છે કે એ કુખ કવિશ્રીના લેખથી ઉપગતો દુઃખની અંતરખેડ ન આવી શકત. કવિશ્રીએ સંખ્ય અને એકદં નંદાએ તો અસંખ્ય લાખમાં પપણું એ લેખમાં મળ્યા જ લાંડી છે. એમને ચરેલો અન્યાય એ જાણી શકીએ એટલો બધો ઊંડો દર્દી થયો છે કે ને પ્રયત્નપૂર્વક એની શોધ ન કરીએ તો આપણે જોઈ જીતી શકીએ.

અમને એમ લાગે છે અને એવી આશા પણ છે કે અતિશય ઉપ અવશ્યમાં એ લેખના સુખી નાખ્યા પછી કવિશ્રી એ માટે પરતોચી વરતા દરી. એમને એટલી તો ખાતરી થઈ જ દરી કે એમના લેખથી ગુરુત્વાતી સાહિત્યપ્રેમી જનતા સમક્ષ પોતે એક અન્યાય પામેલા સાહિત્યકાર તરીકે નહિ, પરંતુ જોના અદ્ધ ઉપર થા. પ્રકાશી મગાળું સમા તોલપણું ગુમાવું છે એવા એક અતિ સામાન્ય માણસ તરીકે રજૂ થયા છે. અમે તો એની આંધા ગળી જ રહ્યા છીએ. કે કવિશ્રી એમના એ લેખ ખદા સાહિત્યજગત પાસે દિપાલસરી પ્રગટ કરે. અને એમને ને અન્યાય થયો છે તે પ્રત્યે અદાલત પાસે કે ગુરુત્વાતી સાહિત્યકારો પાસે જાદુ માગે. કવિશ્રી આમ કરે કે ન કરે, પરંતુ ગુરુત્વાતીના સંભાવિત સાહિત્યકારો તો એ મર્મ છે કે આ પ્રમુખે કેવળ દુઃખ પ્રમુખ કરીને જનતા તરફ કવિશ્રીના લેખ પછી અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલાં ને નિવેદનો અગાધા જોવામાં આવ્યાં છે. તેમાં કવિશ્રીની લાખાની કટુતા અને કોઈક રીતેની અદિષ્ટતાને જ

પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. એમણે પોતાને થયેલા અન્યાય વિષે જે પોકાર ઉઠાવ્યો છે તે પ્રશ્ન તો જાણે દુષ્કાર જ ગયો છે. આમ થવામાં કવિશ્રી પોતે જ કારણભૂત છે તે વાત સાચી છે, પરંતુ સાહિત્યજગતમાં સૌજન્ય, શિષ્ટતા અને ન્યાય પ્રચલતા સાહિત્યકારોના ધર્મ છે કે કવિશ્રીના એ સ્નેહ પ્રદલ ખેદ પ્રગટ કર્યા પછી એ આખા પ્રશ્નની તટસ્થ સમાલોચના થાય. ને આમ થાય તો અમને લાગે છે કે કવિશ્રીને પોતાના ઉમ્મ લેખ જદલ અફસોસ થયા વિના રહે નહિ, અને યુજ્જરાતના સાહિત્યકારો વચ્ચે જે મર્યાદા રહી છે તે અખંડ જળવાઈ રહે; ખીજા બાજુ સાક્ષર શ્રી. કોકેરે 'કવિતા-સમૃદ્ધિ' ના કાળોની પસંદગીમાં અને વિવરણમાં કવિશ્રી કહે છે તેમ તેનેદેવ નહિ તોપણ રાગદંભ કેળાવ્યાં છે કે નહિ તેની પણ સોને ખચર પડે.

‘પ્રતિ’ છે, ‘કાવ્ય’ ક્યાં ?

‘માધુરી’ અને ‘રેખા’ વચ્ચે હમણાં પ્રતિ-કાળોનો જ જાગરો છે. આ જગમાં પણ શિષ્ટતાના બધાં ધોરણો કોરે મુકાયાં છે. વિરોધ કરવાની રીતમાં પણ મર્યાદા હોવી જોઈ તે જાણે લુપ્તાઈ જ ગયું છે. ‘માધુરી’ એ પ્રતિકાલ્પનો આરંભ કરી મનમાં છુપાવી રાખેલો દેવ એ દારા કાલવવા માંડ્યો. અને ‘રેખા’ એ તો એને હંફાવવાનું બીડું જ ગાંધુ’ હોય એમ પ્રતિકાલ્પોના જૂથ સાથે એના ઉપર તૂટી જ પડ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે શિષ્ટતાનો અને ‘કાવ્ય’ નો લોપ થયો, માત્ર ‘પ્રતિ’ જ ખાલી રહ્યું. આ ‘પ્રતિ’ સાહિત્યનાં સામયિકોમાંથી દૂર ન થઈ શકે! અથવા એ કાવ્ય કે સાહિત્યનું શિષ્ટ રૂપ ન પામી શકે ત્યાં સુધી એને પ્રવેશવધી ન કરાવી શકાય! ‘રેખા’ અને ‘માધુરી’ ના અંશાલોકો તેમજ મિત્રોનું આ તરફ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

‘કલમ’ અને ‘કિતાબ’ કારનું સૂચન

ઘણા વર્ષના સાહિત્યનું સંરવેધું કાઢતાં ‘કલમ’ અને ‘કિતાબ’ કારે એક સૂચના રજૂ કરી હતી:

‘ઝોજામાં ઝોજા ૩૦-૪૦ જણા તો એક વાર એકઠા મળી, નિરાતે ચર્ચા કરી, એટલું તો ચોક્કસ કરી રાકીએ કે આગામી વર્ષમાં આપણે અત્યેક કયા કયા ચોક્કસ પ્રદેશમાં મધસ્થ વાડ મળેના ફાળે આપી શક્યું. આવી કેમકે પૂર્વજામકા બચાય તો એક ખીમતના ઉલ્લભની સંપર્કમાં રહી ટરાકોમ નિરધારેલું કામ આટાપવાની નીરોગી તૃપ્તિ આપણને ઉલ્લભવંત રાખે અને કોઈ કામ બેવકાલ નહિ.’

આ સૂચના બહી રજૂ કરવાનું તો એટલાં માટે સત્રયું કે અત્યાર સુધી રૂંધાઈ રહેલા વિવેચનના મથો હમણાં એક સામટા બહાર પડવા માંડ્યા છે. તજુ મથો તો હમણાં જ હાથમાં આવ્યા: શ્રી. મેઘાણીનો ‘લોકસાહિત્ય’ શ્રી. વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીનો ‘વિવેચના’ અને શ્રી. મોહનલાલ પાર્વતી-રાંકરે દેવેનો ‘કાવ્યકલા’ અને શ્રી. રા. વિ. પાઠકનાં ‘મથો, શ્રી. મેઘાણીના એક કે એક મથો, શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટનો એક મથો અને ‘પ્રગતિશીલ સાહિત્ય-મંડળ’ તરફથી શ્રી. નવલરામ, શ્રી. ઉમાદાસેર શ્રી. મુન્દરમસંપાદિત એક મથો થોડા સમયમાં પ્રગટ થવાની તૈયારીમાં છે. એ જ રીતે આ ‘તર્ક’ કાવ્યસંગ્રહો પણ સારી પેઠે પ્રગટ થાય એવું દેખાય છે. આ બધાં પ્રકાશનો ઉપયોગી તો છે જ, એટલું જ નહિ, પણ એની જરૂર ઘણી વહેલી પણ હતી; પરંતુ સાહિત્યના કોઈ પણ અંગના આમ એકસામઠાં મથો બહાર પડે તો તેથી એના વેચાણને તો થોડી હરકત આવે જ, પરંતુ સાહિત્યનાં તમામ અંગોનો એક સરખો-લગભગ એક સરખો વિકાસ થવામાં પણ મુશ્કેલી જ પડે. ‘કલમ’ અને ‘કિતાબ’ કારની સૂચના આ દૃષ્ટિએ અમને વધુ મહત્વની લાગે છે. એ રીતે સાહિત્યકારો ને એકઠા મળે તો ‘લેખન-પ્રકાશનને લાગતા ખીમ ઘણા મથો. પણ વિચારી શકાય. આ રીતે વર્ષના આરંભમાં મળી કરી લેવામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. પરંતુ એવી મુશ્કેલીઓ કેમકે દિવસ પણ દૂર થવાની હોય તો એકઠા મળવાથી જાન્ય શકાય.

કાવ્યોને આવકાર

[પાક પપ]

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

પ્રિય ભાઈ,

તમારો કાગળ મળ્યો. પછી અસ્પષ્ટ રમરણ ચક્ર કે કાંઈક કવિતા આવી હતી ખરી. મારી ખાતરી હતી કે એ મારી પાસેથી ખોવાઈ ગઈ હશે. એક વર્ષની જૂની યોજ કચાથી જ હાથ આવે ? પણ મારે નસીબે તમારી કવિતા બરાબર મચવાઈ હતી એટલે જડી. તે બદલ હું તમારું અને મારું અભિનંદન કરું છું.

હવે એ કવિતાનો આવકાર લખવા વિષે:-તમને જો હું એમ કહું કે 'કવિતામાં મને ઝાઝી ખબર પડતી નથી' તો તમે એ સાચું નહિ માનો, કેમ કે મારાં લખાણોમાં કાવ્ય જડે છે અને કેટલીક કવિતાઓની મેં પ્રસ્તાવના લખી છે. સાચી વાત એમ છે કે જેમની કવિતાની મેં પ્રસ્તાવના લખી છે તેમણે મોટે ભાગે જાતે મારી પાસે બેસી પોતાની કવિતા મને સમજાવી છે. મારી મુશ્કેલી કવિતાનો શબ્દાર્થ સમજવાની છે એ હાથ આવી જાય એટલે પછી એની ખૂબીઓ હું મારી મેળે શોધી કાઢું છું. પણ કવિતાનો અન્યથાર્થ બેસાડવાની આવડત અને ધીરજ મારી પાસે નથી !

બીજી મુશ્કેલી એથી વ વિકટ છે. અંગત કાગળો સિવાયનાં બીજાં હસ્તલિખિતો હું બનતા સુધી વાંચતો નથી જાતે લખવું એ જેમ મારે માટે કઠણ છે તેમ જ હસ્તલિખિત વાંચવું પણ કઠેરાકરક છે. એટલે કાં તો કાંઈ મને વાંચી સંભળાવે અથવા હાથેલાં મૂકા હું વાંચું.

ત્રીજી મુશ્કેલી વખતની છે. મારા કામને જ હું પહોંચી શકતો નથી ત્યાં કાંઈનાં કાવ્યો વાંચવાને વખત ક્યાંથી કાઢું ? એટલે જેમને દયા છે તેઓ મારા પર કવિતાનો બોલો નથી નાખતા. અને હું પણ કવિતાપ્રિય હોવા છતાં કવિતાને રસ્તે જતો નથી. અને જો એકને લખી આપું તો દશ જણાને નારાજ કરવા પડે.

કવિતા વાંચ્યા વગર જોળ જોળ, સારું સારું લખતાં મને આવડે છે. તેથી વાચકો રાજી પણ થાય છે, પણ તેથી કવિઓ પણ નારાજ થાય છે અને મારા મિત્રો પણ ચિડાય છે.

તમારી કવિતા જેવી આવી તેવી જ કેક વખતે વાંચવાના થોડકામાં ચાલી ગઈ એટલે વંચાઈ નહિ, પણ સહીસલામત રહી. આજે એ સહેજ વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એકાગ્રતાથી સમજી લેવાનો આગ્રહ જ લખીને

બેસત, તે વખતે એનો પાર પામી શકત; પણ તેવું કરી ન શક્યો. સરવાળે એમાં મારી આંધળી નહિ. તેથી તમારી કવિતા એની ને તેની જ પાછી મોકલવી પડે છે. એનું મને એટલું દુઃખ નથી, પણ હું સાચાર છું.

તમારી કવિતામાં પ્રાદેશિક શબ્દોનો વપરાશ છે, જેને તમે દોષરૂપ ગણો છો. હું તેમ નથી ગણતો. કવિ ત્યાં જિજ્ઞાસુ હોય ત્યાંની ભાષા વાપરવાનો એને હક્ક છે. કવિતા સારી હોય અને એ પ્રદેશના પાંચદશ લોકો એને સમજી શકે અને એની કદર કરી શકે તો એ એ કવિતાનું બાળ્ય ગણવું એમાં હું માનું છું. પ્રાદેશિક શબ્દોથી કવિતા અગત્યની નથી. જનક, અધિકાર સાથે પ્રાદેશિક શબ્દો વાપરવાની આવડત હોય તો તે એ હંદ નહીં છે.

કવિ કવિતા લખે છે ત્યારે એ આદર્શ હોય છે. આદર્શ વિધાસથી દુનિયાના તખ્ત ઉપર બેસતો એ લખે છે, પણ લખી રહ્યા પછી એને એ કવિતાનો કાર્મસિયો પુરસ્કર્તા શોધવાનું મન સાપડે છે અને પછી જેણે કવિના લખવાનો એનો સંરખો કર્યો નથી એવા મારો જેવા પાસેથી, પણ પુરસ્કારની અપેક્ષા રાખે છે!

મારે મન કવિઓ વિષે ધણો આદર છે. ગંગી હજિના તેઓ રહી શકે હોય છે. તેઓ ગદ્યસહિતા આવીને ગદ્ય લેખકોના આશ્રયની શુભાદેશ ગરબ ધરાવે તે હું સમજી શકતો નથી. હું કવિ હોત તો બનીશ શો કરનાર વપરાશ આત્મવિશ્વાસી અને જમનાય પડિત કરનાર વધારે અભિમાની થઈ બેસત અને વિજયરાયની પેઠે દરેકને ઇતકાગ આપવાનો. ધણે કરતું મને સામે છે કે આનાં બધાં સંકટોમાંથી મને બચાવવા માટે ધણે મને કવિ ન બનાવ્યો, પણ સારા સારા કવિઓને મિત્ર તરીકે આપી એણે મારું જીવન ધન્ય બનાવ્યું.

મારી તમને બહામણ છે કે તમે એ કવિમિત્રો પાસે તમારી કવિતા મોકલો. તેઓ તમને આવકાર પણ આપશે અને સલાહ પણ આપી શકશે.

કાકતે ના પાડતાં, મને એટલું દુઃખ નથી થતું, પણ એથી મેં વધારે, હું એ જાતનું છે કે લોકો મારી સાચારી નથી એજામી શકતા. હમણાં માણું તો એ એમને વિશ્વાસ નથી, બેસતો.

હવે મારી આ ગરીબની કેમિયત છાપાળેય મોકલી તમારી જેવા જે અનેક લોકોને મેં નિરાશ કર્યા છે તે બધાની એકસામરી મારી માગવાનો છું.

અવલોકન

[૧૦૯] સુશીલાનો દેવ-મૂળ મરાઠીમાં લેખક: શ્રી. વા. મ. જોશી; ગુજરાતીમાં અનુવાદક: શ્રી. નેપાજીતવ ભાગવત; પ્રકાશક ચૂર્ચક પ્રવરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ; મૂલ્ય રૂ. ૨૧

૨૯. ગાંધી સાંકળચંદ નરસિંહદાસ રમારક-માળાના ત્રીજા પુસ્તક તરિકા આ અનુવાદિત નવલકથા પ્રગટ થઈ છે.

સુશીલાનો દેવ કેણુ ? નાનપણમાં પધ્યરને સુશીલા 'દેવબાપા' કરતી, પછી એને લાગ્યું કે પધ્યરમાં દેવ નથી. પરંપુ પછી પતિમાં દેવ જોયો, પણ સુશીલા પતિ પણ દેવ નથી એવું અનુભવને અંતે જાણ્યું. જનસેવામાં એણે દેવ જોયો, અંતે એને પોતાના ગર્ભસ્થાનમાં દેવનો સંસ્ાર જણાય છે.

સુશીલાની આ શોધ એક પુસ્તકરૂપે એની કથામાં કહેવાયેલ છે. એ પુસ્તક તે 'સુશીલાનો દેવ'

શ્રી. વામન મહાર જોશી મહારાષ્ટ્રના બહુખ્યાત લેખક છે, અને એમની આ નવલકથા પણ ઘણી વખણાઈ છે. આ લેખકની બે નવલકથાઓ ગુજરાતીમાં અનુવાદિત થઈ ચૂકી છે. આ નવલકથા આગલી બે કરતાં થોડે તેથી નથી, છતાં મહારાષ્ટ્રમાં તો એ પ્રિય થઈ છે.

આ નવલકથાની શૈલી ગુજરાતીમાં તો નવી જ લાગશે. કાંઈ ખરેખર જીવંત પાત્રની આત્મકથા જાણી લઈને બીજો જાણ્યું એ જાહેરમાં મૂકે છે, પણ એ પ્રગટ થાય તે પહેલાં પાત્ર એમાં શેર અને સુધારા કરે એ રીતે મળતી રીતે આખી વાત લખાઈ છે. સરખાત પણ આ શૈલીને અનુકૂળ રીતે થઈ છે. 'સુશીલા છે, સારા સીલવાળી છે, છતાં જેમ એના લડતો છે તેમ તેના નિંદો પણ છે; પણ ખરું તોતાં તો સૌને તે સમસ્યા જેવી લાગે છે.' 'આ સુશીલા તે કેવી ?' એમ કહીને લેખક સુશીલાના આજપણથી ચર્ચ કરીને એની જીવનકથા લખવા માંડે છે.

પણ મારે કહેવું જોઈએ કે કથાનક બહુ શુષ્ક બન્યું છે. સુશીલાએ પોતે પોતાની કથા લખતાં સંવેદનો અનુભવ્યા હશે, લેખકે એ ફરી લખતાં રોમાન્સ અનુભવ્યો હશે, છતાં આમાં એનો સદંતર અભાવ છે. બસ નરી શુષ્ક રીતે વાત ચાંચ્યા કરે છે. ચર્ચાઓ તો એટલી બધી આવે છે કે એની વચ્ચેથી કથાને શોધી કાઢતાં થાક લાગે ગાંધીજીની આત્મકથામાં જવાહરલાલની જીવનકથામાં ચર્ચાઓ અને મંથે તો ઓછા છે! પણ એ વાંચતાં કેટલો બધો રસ આવે છે! અને કોઈની પણ જીવનકથા વાંચવામાં રસ આવે જ, કારણ કે એ આલેખતાં લેખક એમાં તરખોળ બની જાય છે અને રસથી જાને નીતરીને વાંચકને પણ ભોંજવે છે. જ્યારે આમાં તો કોઈ જ પ્રકારની લાગણીઓ નથી. લાગણીના પ્રસંગોએ પણ શુષ્ક નિર્વેપના દેમાપ છે-કે પછી આ હોય રાખ્દશ: મયેલા બાપાંતરનેા છે? બાપાને પણ પોતાની આસિપત હોય છે, એટલે રાખ્દશ: બાપાંતરમાં મૂળ બાપા ઉપર અનુવાદની બાપા થોડે છે ત્યારે બંને બાપાને અને અનુવાદિત વક્તવ્યને ભારે ફાનિ પહેાએ છે.

અનુવાદની કેટલીક બૂટો તો અહીં બતાવી શકાય: ' (તે) મોઢાની ચળ ઉતારવા લાગી ' (પાનું ૧૦), ' (તે) કામમાં ઠાંકે છે ' (પાનું ૨૯), ' તે વિચારે તેના આંતરડાને વલોવી નાખીને ' (પા. ૭૩), ' બળવંતરાવને " પોતાની આંખો પોતાને છેતરતી તો નથી " એવો વિચાર આવ્યો ' (પા. ૨૪૨), ' (તે) "રહેવા દો, ના, ના." કહેતી હતી તેટલામાં (તેણે) પિસ્તાલ કાઢી પોતાનો જાન લીધો ' (પા. ૨૪૨), ' " (સારી પત્ની થઈને) તેના કાનમાં વાત કરે છે- " ' (પા. ૧૧૧) અને આવા બીજા ઘણા વાક્યપ્રયોગો મરાઠીમાં ભાષાપ્રવાહને અનુકૂળ હશે, પણ ગુજરાતીમાં તો તે અસચ્ચરૂપ લાગે છે. અહીં એને જાહેર બીજા પ્રયોગો લખી બતાવવા એ અવિચેક જણાય, પણ આટલા ઉપરથી મ્હી ટકાય ખરું કે અનુવાદ મૂળ વસ્તુમાં છુપાઈ રહેલ સૌંદ-

યંને જરાખર દેખાડી આપનાર હોવો જોઈએ, કારણ કે સંભવ છે કે મૂળમાં હોય તે જ રીતે એ સમ્પદો પરબાધમાં અવતરતાં એનો સૌદર્યભાવ સમજવો મુશ્કેલ જ નથી બન્ય.

પણ પરિધાન ગમે તેવું હોય છતાં મૂળ પોતાને સંપૂર્ણ રીતે કદી જ છુપાવી શકે નહિ. એનું ગંઢન સારું હશે તો સારા તરીકે અથવા નખળું હશે તો નખળા તરીકે સાચ તો પ્રગટ થવા વિના રહે જ નહિ. એ રીતે આ વાર્તાનું ગંઢન નખળું દેખાઈ આવે છે. ક્યાંક ક્યાંક કોઈક કોઈક અંગ વિકસવા મથે છે પણ એના ધડનારાને એ વાતની ખબર પડી જતી હોય એમ નથી લાગતું, એટલે એ ઉપેક્ષિત જ રહી જાય છે-એને વિકસવામાં મદદ નથી મળતી. ઉદાહરણ તઃ સુશીલાનું આદ્ય નાનકડી સુશીલાને ઘેર જમણ યાચ છે, સુશીલાનાં નાનાં નિત્રો જમવા આવે છે, એમને ગંછોડા ખરીદવા પૈસા મળે છે, ડોકરાં ગંછોડા લઈને રમવા માટે એક મંદિરના નાના માળ ઉપર ચડે છે આ પ્રસંગને ફરસો સરસ ખીમ્મતી શકાય ! પણ લેખક તો નાનો વિદ્યાર્થી, પક તરીકે લખવા મળેલ ચર્ચન જે રીતે લખી નાખે તે રીતે, નિર્લેપ ભાવે લખી નાખે છે. સ્પેન્સરનું તત્ત્વજ્ઞાન જેમના મનજમાં ઘૂસી ગયું છે તેવા ગિરિધરરાવનું ચિત્રણ સારું થયું છે તે કબજા કરવું જોઈએ. ધડપણમાં પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન પોતાનો જ પુત્ર પોતાને માથે ફરી રીતે મારે છે તે વચાઈ રીતે બતાવાયું છે, અને આપણને સિદ્ધાંત પાછળ એને વાપરવાની સુવિવેકબુદ્ધિની અગત્ય અસરકારક રીતે સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ગિરિધરરાવના પુત્રના વિચારો અને આચારોનું ફલદર્શન બતાવવામાં આપણે નથી વપરાયું. શરૂઆતમાં લેખકે કહ્યું કે સુશીલા એક સમસ્યા છે. પણ આખી કથામાંથી તો એવું કંઈ રુકુટ થતું નથી. સુશીલાને મુખ્ય પાત્ર તરીકે આમજ કરવામાં આવી છે તે પણ દ્રવાભાવિક લાગતું નથી 'નવયુગ વિશ્વકુટુંબ' સંસ્થાની સ્થાપક સુશીલા બને છે તેને માટે એ કારણ બસ ન ગણાય કે તે ખ્રિસ્તીઓની નિશાળમાં અને યુરોપિયન શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે રહી આવી. એની બાલ્યવય કે

ત્યાર પછીની અવસ્થા એવી પ્રતિજ્ઞાવંત નથી કે આપણને લાગે કે સુશીલા ત્યાંના પ્રસંગોમાંથી એટલું બધું મેળવી લે. સુનંદનો વિકાસ એવી રીતે જરૂર થયો છે કે તેને એવી સંસ્થાનો રક્ષાપક માની શકાય.

સુનંદ ગરીબાઈને કારણે જીવનની કરુણ રિતિનો વધુ ભોગ બનતો આવ્યો હતો. એ જ 'રાજ કારણમાં લાગ લીધો' કહી શકીએ તેમ રાજકારણમાં પડ્યો હતો. બીજા બાળકો વચ્ચે પ્રથમ એ જોવામાં આવે છે ત્યારે, અને પછી નિશાળમાં અને કોલેજમાં પણ એ જ વધુ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. એટલે સુશીલાને લેખકે મોટી બનાવી દીધી તેને તો આપણે અકસ્માત જ કહેવો જોઈએ. પુસ્તકનું નામ છે 'સુશીલાનો દેવ'. આમાં સુશીલાનો દેવ એ તો ભાવિમાં સુશીલાને મળનાર બાળક લાગે છે. આટલી આગલી ચર્ચાઓ અને વાતો પછી ઉપલબ્ધ એ જ કે સુશીલા બીજા વાર પરણી અને તેને બાળક થયાં! હેઠલા પ્રકરણની પહેલા એક સ્થાન આવે છે કે દેવ પરધરમાં નથી, દેવ વ્યક્તિપૂજામાં નથી, દેવ વ્યક્તિના આચરણમાં છે. પણ સુશીલાનો દેવ જે આ સ્થાન હોત તો તો સારું બનત. પરંતુ ઉદ્દેશ 'બાલદેવ'નું પ્રકરણ લખીને લેખક જાણે એ સૂચનને નકારી મારે છે. સુશીલાને પરદેશ મોકલવાની અને ત્યાં તેને બાળક અવતરવાનું છે એ વાત કહેવાની જરૂર હતી એવું મને તો નથી લાગતું.

અસખત, લેખકનું આપણે એક સારા તત્ત્વચિંતક અને રાજકારણને સમજનાર પુરૂષ હોએ બદમાત કરી શકીએ તેમ છીએ. આ નવલકથામાં તેમનું એ સ્વરૂપ બહુ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે, પણ એ જ સ્વરૂપ એમને વર્તીકાર તરીકે ઓળખવા દેવામાં વિધા નાખે છે. એમનું વાર્તાકાર તરીકેનું આણું દર્શન ગિરિધરરાવ અને વિનાયકરાવના પ્રસંગોમાં અને ખોળ પ્રકરણમાં ઉપા-સંધાની ઉપેક્ષામાં ઉપા-સંધાનું ને વર્ણન છે તેમાં દેખાય છે. સુશિક્ષિત પંતિ રાવમાને કારણે સુશિક્ષિત પત્ની સુશીલા જેની રિતિય છે તે પ્રસંગમાં એ બાબત દેખાય છે. આશા રાખીએ કે એમનું એવું સમગ્ર ચિત્ર આપણને ભેરા મળે.

[૧૧૦] રાત પડતી હતી-પ્રકાશક : 'અતિ-રેખા' કાર્યાલય અમદાવાદ, લેખક : નિરુ દેસાઈ : મૂલ્ય આઠ આના.

વેશ્યાશ્વન ઉપરનાં પરદેશનાં ચાર પુસ્તકોની અસર નીચે વેશ્યાશ્વનની દ્રષ્ટિ સમીક્ષા કરતી અને તેને અવરિચત બતાવવાનો એક ઉપાય સૂચવતી ૧૨૪ પાનાંની આ નવલકથા છે આમાંનાં બે પાત્રો અને તેમના કેટલાક શ્રવનપ્રસંગો Scape-goat Dances નામના પુસ્તકમાંથી લીધાં છે તેવું લેખકે પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. આ બેનાં તો એમ લાગે કે પુસ્તક મૌલિક નથી. પરંતુ લેખકે જ્યારે કેટલુંક જોયેલું, અને વાર્તામાં જે જાતનાં પાત્રો આવે છે તે જાતનાં પાત્રો સાથે સીધા પરિચય મેળવી લઈ ને તેમની પાસેથી કંઈક સાંભળેલું, આમાં મૂક્યું છે અને સૈદ્ધાંતિક લેખકની પોતાની છે એટલે કહાય અને કાંઈ મૌલિક કહે પણ ખરા.

વાર્તાની કલા વિષે કહીએ તો આમાં કંઈ વિશિષ્ટતા નથી. અને પરદેશી પુસ્તકની અસર નીચે લખાયેલ હોવાથી બાષા પણ એકધારી રહી નથી સરખાતમાં વાર્તાવસ્થા બરાબર જામી જાય છે પણ પછી વાર્તાપ્રવાહ ચર્ચામાં ફેરવાઈ જાય છે એટલે બહુ મંદ પડે છે.

પાત્રોની સ્વતંત્ર વિકાસ નથી એટલે તે હૃદયગમ બનતાં નથી. હેલ્ડે, લેખકે જેને 'સદેશ' અથવા 'પાક' કહે છે તેવું આમાં કંઈ છે જ નહિ. 'સદેશ' તો કાન્તિમાં હોય. આમાં તો છે પરિચિતિમાં સારી રીતે જોડવાઈ જવાની યોજના. વેશ્યાઓને પોતાનો ધધો વધુ યોજનાપૂર્વક ચલાવતાં શીખવતું એ ખીજી રીતે લાચારીને મીઠી બતાવતાં શીખવવા જેવું છે. એમાં કંઈ પાઠ ક્યાં રહી ?

અને સમાજ સડી ગયો છે, એ એવો રહેશે ત્યાં સુધી વેશ્યાશ્વનનો કોઈ ઉપાય નથી એમ કહી, જે એને દૂર કરવા યોગ્ય માનેશ છે તો આવી આજખાંણ ક્યાં એનો કદી અંત નહિ આવે. એટલે સાહિત્યે કામ એ કરવાનું છે કે એણે જન-સમાજ સામે એ શ્વનનાં કુણ્ણતમ ચિત્રો રજૂ

કરવાં. એ દર્શનથી કોઈ એક વ્યક્તિને નહિ પણ સમાજને જ એની નાખૂદીનો ઉપાય સડી આવશે.

[૧૧૧] વેણુની મા - લેખક : શ્રી. સરદશ્વ દ મહોપાધ્યાય અનુવાદક : શ્રી. દયારામકર લા. કવિ; પ્રકાશક : એન. એમ. દક્ષત્રી કંપની મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ. ૩. સમય નણ

સામા ચારસો પાનાંની સરદશ્વનાશુની છેલ્લી કૃતિ 'શિવેર પરિચય'નો આ અનુવાદ છે. આ અનુવાદ કરવામાં અનુવાદકે પોતાના અનુવાદ કરેલાં બીજાં પુસ્તકો કરતાં વધુ કાળજી રાખી છે તે આનંદનો વિષય છે, પણ મૂળ નવલકથા જ ઘણી કંટાળો આપે તેવી છે. શરૂઆતના એ જ જૂના વેતલાં પાત્રો અને વેવલી વાતો હવે જરાય ચિત્તને આકર્ષતાં નથી. પ્રસંગોને નકામા લખાવીને પરાણે પરાણે લાગણી-ઓને આગળ ખેંચે રાખીને, અને જે પ્રસંગો ઊભા કર્યા ન હોય તો રાત્રે તે રજૂ કરીને પણ નવલ-કથાને નાહક લખાવી છે. અંતમાં ક્યા જેની એક ધારાએ ચાલે છે તેવી આખી ચાલી હોત તો વાર્તા પોતાની અંદર રહેલ વિશિષ્ટતા અને રસને પ્રગટાવી શકત. એક પૈસાદાર પણ પતિત માતાની પાસેથી જે મૌરવ સાથે ગરીબ પુત્રી મદદ લેવાનું અસ્વીકારી મૂલ્ય પસંદ કરે છે તે વસ્તુ ઉચિતતાની દૃષ્ટિએ ન ગમે તેવી હોવા છતાં એક તદ્દપ ચિત્ર લેખે ગમી જાય તેવી છે. અને માતાનું દર્દમય, તથા પિતાનું લદ્દ મન પાત્ર પણ આકર્ષે છે. આકાશનાં પાત્રો-ના ચિત્રણમાં તો ઘણી તુટિઓ દેખાય છે.

[૧૧૨]-નારી લેખક : શ્રી. સિયારામશરણ શુભ : પ્રકાશક : સાહિત્ય-સંદન, ચિત્રચાપ (અરસી) મૂલ્ય રૂ. ૧૧.

હિંદી સાહિત્યમાં શ્રી. મૈથિલિશિરણ અને સપારામ-શરણ શુભ-જને ભાઈ એનાં નામ ખૂબ જાણીતાં છે. આ નવલકથા એક દુઃખી નારીની વિપદકથા છે. પતિ પરદેશ આવ્યો ગયો, હાંખા સમય સુધી કંઈ ખજર ન આવી, નાના પુત્રને ગોદમાં લઈ એકલ જમના, માગના લૂટાડુ જળીનદાર અને હરાગમોદ પાસના-કીડાઓની ચોરી નીચે ધચરતી બેઠી હતી. પણ

મહિલા (હિંદી-માસિકપત્ર)

સ્ટ્રીઓ માટેના ગુજરાતી દંપતી દ્વારા સંપાદિત આ હિંદી માસિકપત્રને આપણું ગુજરાતી માસિકોના સંચાલકોએ એક વાર જોવું ધરે છે. સારા સારા લેખકો અને ચિત્રકારોના સહકારથી વાર્તા-લેખો ઇત્યાદિ સાહિત્ય ઉપરાંત સામાજિક ચર્ચાઓ અને રાજકારણી નોંધો એમાં ખાસ વિચારણીય આવે છે. એ માસિકનો આ નવવર્ષ વિશેષાંક ખૂબ દળદાર અને લેખનસમૃદ્ધિથી શોભીતો બન્યો છે. અમે એ માસિકનું દીર્ઘાધુષ્ય ઇચ્છીએ છીએ.

દિવાળી-અંક

દિવાળીને અનુસરીને પ્રથમ પાને કાવ્ય, ભાવના કે મુશોબન તો મોટા ભાગનાં સામયિકોએ મૂક્યું છે, પરંતુ અહીં તો ખાસ મોટા અંકો જેમણે પ્રગટ કર્યા છે તેમની જ નોંધ લઈશું.

સાહિત્યનાં માસિકોમાં 'નવચેતને' અને 'પૃષ્ઠિમા'એ ખાસ અંક કાઢ્યા છે.

નવા માસિક 'પૃષ્ઠિમા'એ લઘુકથાના ઝપાટા સામે ઝીંકે બાંધીને પણ પોતાની રીતે પોતાની ફરજ પાળવા ધપાવી છે અને સુંદર દીપોત્સવી-અંક પણ તૈયાર કર્યો છે એ વાત હર્ષનો વિષય છે.

'નવચેતને' પોતાના મોલા અનુસાર સારા દીપોત્સવી-અંક કાઢ્યો છે. સાહિત્યના માસિકો નવાં ના ખોટા જ ખાતાં હોય છે તે ગુજરાતમાં નવચેતને સાહિત્યક્ષેત્રમાં મેળવેલી સ્થિતિનું આ સ્વયંકે કહી શકાય આ માટે નવચેતને કોઈ ધણુના અભિનંદનનું અધિકારી છે.

'ગુજરાતી' એ સામાન્ય રીતે સાહિત્યનું સાપ્તાહિક નથી ગણાવતું, એમાં સાહિત્યની ખૂબ જોડી ચર્ચાઓ પ્રગટ થતી હોવા છતાં જાડા અને પાતળા, ખરજયાડા અને હીસા એવા બે ચાર જાતના કાગળોમાં છપાયેલ એના એ દીપોત્સવી-અંકમાં કવિશ્રી ખજુરદારની કવિશ્રી બ. કે. કાંકર સામેની કડુ વાણમાં રજૂ થયેલી ફરિયાદ ગુજરાતના એકેએક સાહિત્યકારનું આનંદ એવરો. આ લેખ માટે કવિ ખજુરદારે બાળમાં અગિય-તાની હઠ વટાવી છે એની નોંધ કડવા સંજોમાં ધણે ઠેકણે આવી ગઈ છે, પરંતુ એ નોંધ પછી એમણે કરેલી

આ ઉપરાંત પણ કાવ્યો, વાર્તાઓ, સાહિત્યિક નિબંધો, ઐતિહાસિક ચરિત્રો, રચનાવર્ણનો એ વિષયો અને તેના લેખકો સાહિત્યિક જ છે. 'ગુજરાતી' નો આખો દીપોત્સવી-અંક સાહિત્યનો જ બનેલો છે એ સરસ છે એ કહેવાની જરૂર નથી. સ્વચ્છ ભૂમિ-સંપાદક : પ્રત્યક્ષમાર મહેતા અને જાડાદારના શાહ, નં. ૫, મેગવરસ્ટ્રીટ, રંગૂન. ખાસ દીપોત્સવી-અંકનું મૂલ્ય એક રૂપિયો.

દૂર ધ્રુવદેશમાં વસેલા આપણા પ્રાંતગૃહોના શ્રમથી તૈયાર થયેલો આ અંક બીજા બધા દીપોત્સવી-અંકો કરતાં જુદો તરી આવે છે. એમાં વાર્તાઓ, નાટકો, સાહિત્યિક નિબંધો, કાવ્યો ઇત્યાદિ તો સારાં છે જ પરંતુ વિશેષમાં તો આપણને ધ્રુવદેશનું અને ધ્રુવદેશમાં વસતા આપણા ભાઈઓનું સરેખ દર્શન એમાં મેળા મળે છે. 'શ્રુદ્ધગુજરાતની ભાષા' નો લેખ સારી રમૂજ સાથે આપણને કહી જાય છે કે આપણે ગુજરાતીઓ ભાષાવિચારદ છીએ. પુણજ ચિત્રો અને ૧૫૦ પાનાંના વાચનમાં પચ્ચોશ પાનાં અંગ્રેજી લખાણનાં છે, પણ એ બધામાં ધ્રુવદેશીય વાતાવરણ રસેલું દેખાય છે. મનને તે આનંદ આપે છે. આ સામયિકની આપણે સ્ફુળતા ઇચ્છીએ.

'ગાંડીય' ના દીપોત્સવી-અંકમાં તેના બીજા સામાન્ય અંકો કરતાં વધારે પાનાં અને ચિત્રો છે. 'આથે અને પાસે' ના શીર્ષક નીચે ફટકડા વિષેની માહિતી જાણવા જેવી છે. એ લેખમાં કહેણ છે કે સાદા ફટકડા આપણા દેશમાં અને ગુજરાતમાં પણ ધણા બને છે. ખોટા સામગ્રી અન્ય અંકોની કક્ષાની જ છે.

'વાલજીવન' નો દીપોત્સવી-અંક એની સુખડતા અને સફાઈ માટે ખાસ થયે તેવો છે. બીજા અંકો કરતાં વધુ ચિત્રો, વધુ પાનાં ઇત્યાદિ છે જ. પૂઠાનું ચિત્ર ખાસ ગમી જાય તેવું છે.

'વિદ્યાધીપ' એ પણ દિવાળી ટાણે વધુ પાનાં છાપીને દિવાળી બોળી છે. લેખો સારા છે પરંતુ જોરખજોર મુકવામાં વધુ સારી મેળવના યાવ તો સારું. જોરખજોર વચ્ચે ધણા લેખો અટવાઈ જાય છે.

૩. અંગ્રેજી નેડણી માટે નેડણીકાચમાં કાંઈ નિયમ નથી જણાવાયો. છતાં પ્રચલિત માન્યતા એવી છે કે જ્યાં 'e' અને 'i' માટે અનુક્રમે દીર્ઘ અને ઋશ્વ ઈ લખી શકાય. નેડણીકાચમાં 'નિસસ' નેડણી છે તે આ નિયમને નથી અનુસરતી. મુજરાતી નિયમે તેમાં 'ઇ' હોયો નોંધે એ અને અંગ્રેજી નેડણી 'Je' અનુસાર પણ 'ઇ' હોવો ધરે.

૪. તત્સમ શબ્દો (સંસ્કૃતમાંથી જ નહિ, પરંતુ કોઈ પણ પરબાષામાંથી સ્વભાષામાં જે ને ને રૂપ આવેલા શબ્દો) રા. બ. કમળાસ દર વિવેચિતા આ-કરણમાં તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોની દૃઢ માલી આવતી આખ્યા બદલાવી ધરે)ની નેડણી મૂળ ભાષાની જ રહેતી ધરે એ નિયમમાંથી એકાઠા 'બીચારા' શબ્દને અપવાદ કેમ ગણેલા છે ? દીદાર, દીવાનો, દીવાસ, દીવાન, દીવાચો, મીનારો દર્યાદિ શબ્દોમાં પ્રથમ અક્ષર મૂળ પ્રમાણે દીર્ઘ રાખેલ છે તો 'બીચારો'ની 'ચિચારો' નેડણી પણ નહોતી દાખલ થતી જોઈતી.

૫. તદ્ભવ અને વ્યુત્પત્તિને આધારે બનેલા શબ્દોની નેડણી મુજરાતી નિયમે જ થતી ધરે એ નિયમે 'તિરહ' શબ્દની 'તીરહું' નેડણી બરાબર ગણાય. એ જ રીતે 'મુમુહર્ત' અને 'મુહર્ત' શબ્દોમાંથી બનેલા શબ્દોની નેડણી કાચમાં 'સમુ-રતું' અને 'મુરત' આપી છે તેને બદલે 'સમુરતું' અને 'મુરત' કરવી જોઈએ; 'અમુર' અને 'મુગટ' ને 'અમુર' અને 'મુરટ' લખવા જોઈએ.

૬. 'ચૂપ', 'ચૂપચાપ' એ નેડણીઓ બસ રાખીને 'ચુપ' અને 'ચુપચાપ' જેવો વિદેશ રા. કરવો.

૭. 'વર્તણૂક', 'નિમણૂક' એમ નેડણી છે તેને બદલે 'વર્તણૂક' 'નિમણૂક' નેડણી થવી જોઈએ. 'ણૂક' ને દૃગ્રસ્થ છે તેમાં 'ણૂ' ઋશ્વ છે. (રા. બ. કમળાસકરના મધ્યખ્યાકરણ પૃષ્ઠ ૧૦૩ પ્રમાણે)

૮. થયેલું-ગયેલું છતાં સ્થાનન મૂળભાષાના શબ્દોની નેડણી થયેલું-ગયેલું કરી જોઈએ. પ્રત્યય 'ચાલુક-એલું' છે અને તેથી થયેલું-ગયેલું લખુક-લખેલું નેડણી સાથે સંમત ગણી.

૬૮૮૪૫૫ એમિયા

મહત્વના નિયમો

અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે તે યોજના માત્ર છઠ્ઠા વર્ષની જ છે. અમારા પાંચ વર્ષનાં પ્રકાશનોની નામાવલિ આ પત્રિકાને છેડે આપવામાં આવી છે. એ માટે વિસ્તૃત માહિતી જોઈતી હોય તો ‘પાંચ વર્ષનાં પ્રકાશનો’ નામની પરિચયપત્રિકા મંગળી લેજો.

આ વર્ષની યોજનાઓમાં નીચેની વિશેષતાઓ છે :

૧. જે પુસ્તક જે મહિનામાં પ્રગટ કરવાનું જાહેર કર્યું છે તે મહિનામાં તે પ્રગટ ન થાય તો આદક પોતાનું નામ રદ કરાવી બાકી રહેલા પૈસા પાછા લઈ શકશે. એ જ રીતે જાહેર કરેલા પુસ્તકને બદલે બીજું પુસ્તક અપાય તોપણ તે તેમ કરી શકશે. આ પૈસા અમારા ખર્ચે જ પાછા મોકલવામાં આવશે.

જાહેર કરેલા મહિનાની તા. ૧૫મી સુધીમાં પુસ્તક ન મળે તો અમને ખબર આપવી.

૨. અમારા માસિક કે અંશમાળાના કોઈ પણ આદકને લવાજમી વર્ષની વચ્ચે પોતાનું નામ બીજા પ્રતિભાં ફેરવવાની છૂટ. થાય તો લવાજમની બાકી રહેતી રકમના પ્રમાણમાં તેઓ તેમ કરી શકશે, પરંતુ આવો ફેરફાર વર્ષમાં એક કરતાં વધુ વખત થઈ શકશે નહિ.

૩. ‘અંજલિ અંશમાળા’ ‘વિશ્વસાહિત્યમાળા’ અને ‘ચિંતન અંશાવલિ’ના આદકને એ માળા માટે નિયત થયેલાં પુસ્તકોમાંથી અમુક પુસ્તક લેવાની છૂટ ન હોય તો તેને બદલે તે ‘અરજી પુસ્તક-માળા’ અને ‘આરોગ્ય અંશાવલિ’ સિવાયનાં પુસ્તકોમાંથી કોઈ પણ પુસ્તક પાંચ વર્ષનાં પ્રકાશનોમાંથી કે ચાલુ વર્ષનાં પ્રકાશનોમાંથી પસંદ કરી શકશે. આવી પસંદગી એમણે પુસ્તક પ્રગટ થવા અગાઉ એક મહિને જણાવવી પડશે દા. ત. ‘અંજલિ’નું બીજું પુસ્તક ‘જીવનનું ઝેર’ જેને ન જોઈતું હોય તેણે પોતાને જોઈતું હોય તે પુસ્તકનું નામ જણાવવાની પહેલી તારીખ સુધીમાં અમને મોકલી આપવું જોઈએ.

આવી પુસ્તક-બદલી હાપેલી કિંમત જે અહીં જણાવી છે તે પ્રમાણે ચૂકવ શકશે, બદલીનું પુસ્તક

વધુ કિંમતનું હોય તો આદક એ કિંમત મોકલવાની રહેશે અને ઓછી કિંમતનું હશે તો તેટલી કિંમતનું ચાલસાદિત્યનું કાર્ડ પણ પુસ્તક અંગે અમારી કચ્છાથી મોકલી આપવું.

૪. યાદ રહે કે આ સગવડો માત્ર છઠ્ઠા વર્ષનાં લવાજમ કરીને આદક થવા હોય કે થાય તેમ જ મળશે.

૫. છઠ્ઠા વર્ષનાં પુસ્તકોમાં જે પ્રવેશક-લેખકોનાં નામ મુકવામાં આવ્યાં છે તેતેમની મંજૂરીથી જ મુકાયાં છે, છતાં કોઈ સંયોગોમાં પ્રવેશક નહિ આપી શકાય તો આદકો અમને માફ કરશે એવી આશા રાખી જ છે.

૬. આ પત્રિકામાં જણાવવામાં આવ્યાં છે તે પુસ્તકો અને માસિકોના એક સાથે જ આદક થનારને ‘ભારતી-સભ્ય’ ગણવામાં આવે છે. આ પ્રતિભાં ઓનું લવાજમ રૂ. ૨૯-૮-૦ છે. પરંતુ ‘ભારતી-સભ્ય’ થનારને એ બધી જ પ્રતિભાંનો લાભ રૂ. ૨૫-૦-૦ માં મળે છે. તેઓ પણ હિરર જણાવેલી પુસ્તક-બદલીની સગવડ તો બોમળી જ શકે છે.

૭. ગયા વર્ષે રૂ. ૨૫-૦-૦ આપી ‘ભારતી-સભ્ય’ થવા હોય તેમને આ પત્રિકાનાં ‘અરજી’ ‘ચિંતન’ અને ‘વિશ્વસાહિત્ય’નાં પુસ્તકો તો નિયત કરેલા સમયે ઘેર બેઠાં મળી જ જશે. આ વર્ષે તેઓ ફરી ચાલુ થવા છૂંદશે તો એમને ‘અંજલિ’ ‘આરોગ્ય’ ‘જીર્ણ’ અને ‘નવરચના’ માટે રૂ. ૧૨-૦-૦ આપવાના રહેશે. આ સગવડ જેઓ ગયે વર્ષે ‘ભારતી-સભ્ય’ થયા હશે તેમને જ મળશે. પુસ્તક-બદલીની સગવડ તો તેમને પણ મળશે જ.

મંજલિ ગ્રંથમાળા

[૧]

પથેર પાંચાલી

લેખક

વિભૂતિભૂપણ બંદોપાધ્યાય

અનુવાદક

શ્રી. ભીર્મિલા મહેતા

પ્રવેશક

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

[પાનાં : લગભગ આસો]

મૂલ્ય : બે રૂપિયા

[૨]

જીવનનું ઝેર

લેખક

હરજીવન મૈત્રેયા

પ્રવેશક

શુભીલાલ વર્ધમાન શાહ

[પાનાં : લગભગ આસો]

મૂલ્ય : બે રૂપિયા

[૩]

પુણ્યપ્રવાસ

લેખક

રોપાન

પ્રવેશક

કાકા કાલેલકર

[પાનાં : લગભગ આસો]

મૂલ્ય : બે રૂપિયા

એક વર્ષમાં લગભગ આસો પાનાંમાં ત્રણ સુદરે નવલકથાઓ નીચેના લવાજમે ઘેરએકાં મળશે :

લવાજમ

દેશમાં	બહારદેશમાં	પરદેશમાં
કાચુ પૂઠું ૩ ૦-૦	૩-૮-૦	૪-૦-૦
પકુ પૂઠું ૪-૦-૦	૪-૮-૦	૫-૮-૦

રાષ્ટ્રઆશ્રુને સિદ્ધિત ગુજરાત અરામર પિછાને છે. એમના કરતાં અનોખી સૈવીએ આલેખાયેલી આ નવલકથાનો પરિચય અવશ્ય કરવો આ નવલનું વાંચન કોઈ પણ સહૃદય વાચકને રડાવ્યા વિના નહિ રહે. જગતથી ત્યજાયેલા પ્રભુનાં બાળકોની આ કરુણ કથા છે.

[એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે.]

શ્રીસંશેમના ઇતિયસમાં વિશ્વવિખ્યાત જુદમગાર બાહસાદ નીરોની માતા એરોપેશિયાનું એક અદ્ભુત પાત્ર છે, જેણે પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા પતિને ઝેર આપ્યું પણ તેણે એની મહત્વાકાંક્ષા સંતોષાઈ નહિ અને પુત્રે મોકલેલી ઝેરની પ્યાલી ગટમડાવી નર્ઈ પોતાના કાવાનક જીવનનો અંત આપ્યો. આ વસ્તુની આસ્પાસ રચેલી આ નવલકથા ગુજરાતી નવલકથા-સાહિત્યમાં નવો જ પ્રદેશ ઉઘાડે છે.

[ઓગસ્ટમાં પ્રગટ થશે.]

આ એક રાજકીય નવલકથા છે. આમાં ભારતવર્ષના છેલ્લાં વીસ વર્ષના રાજકીય જીવનના ઝંતણો આપેઆપેલા છે. એક રીતે જીતે જીતે જા કયા જનતાની કથા છે. આપણા રાજકીય નેતાઓ આ નવલકથાનાં પાત્રો છે. આપણા દેશ દિસામાંથી અહિંસામાં પ્રવાસ કરે છે તે આ પાત્રોનું મધ્યવર્તી તત્ત્વ છે.

[નવ-સુઆરીમાં પ્રગટ થશે.]

નોંધ : ‘મંજલિ ગ્રંથમાળા’માં આસો પાનાંમાં ત્રણ પુસ્તકો આપવાનો એક વિચાર થઈ ગયો છે. આ વખતે ત્રણ પુસ્તકો એક જ રૂપિયા કોઈ આહુક નાસાજ થાય. કમળોના અને વાનગિરિના વધેલા ભાવોને પકડાવી વળવા અમારે મોટા પુસ્તકો જ પસંદ કરવા પડ્યા. આમ ન કંઈવે તે ૨૫૦-૨૫૦ પાનાના આ પુસ્તકો આપી શકા. એ કરતાં લગભગ આસો પાનાનું આ સુદર વાચન આહુકો વડુ પસંદ કરીને એની આસો રાખી દીધે.

આ રોગ્ય ગ્રંથાવલિ

સંચાલક

રમણલાલ એન્જિનીયર

એક વર્ષમાં છસોથી આઠસો પાનાંમાં નીચે લખ્યાં ચાર પુસ્તકો આવશ્યક હોય તેટલાં ચિત્રો સહિત આપવામાં આવશે. વાર્ષિક લવાજમ ઘેરબેઠાં આ પ્રમાણે રહેશે :

દેશમાં
ત્રણ રૂપિયા

ખલદેશમાં
સાડા ત્રણ રૂપિયા

પરદેશમાં
ચાર રૂપિયા

[૧]

જાતીય રોગો

તેનાં કારણો અને નિવારણ

[એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે.]

મૂલ્ય : એક રૂપિયા

[૨]

ઉપવાસ

અને

હુઘાહાર

[જુલાઈમાં પ્રગટ થશે.]

[૩]

નિસર્ગોપચાર

વિચાર અને વ્યવહાર

ભાગ ત્રીજો

[ઓક્ટોબરમાં પ્રગટ થશે.]

મૂલ્ય : એક રૂપિયા

[૪]

સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય

કેમ મેળવવું અને કેમ ટકાવવું?

[ફેબ્રુઆરીમાં પ્રગટ થશે.]

મૂલ્ય : એક રૂપિયા

● આ પુસ્તકનું નામ જ એવું છે કે એની અંદર રહેલા વિચારોને સ્પષ્ટ કરી દે. આવા રોગો માટે નિસર્ગોપચાર શું માને છે તે શા ઉપાયો બતાવે છે તે બધું જોઈ એ. જનતા માટે આ પુસ્તક આશીર્વાદરૂપ બનશે.

● આ એક જ પુસ્તકમાં આ બંને વિષયોને જિમ લિન રીતે સમજાવવામાં આવશે. આશાબના રક્ષણ તેમ જ પુનઃપ્રાપ્તિ માટે ઉપવાસ તેમ જ હુઘાહારનું અત્યંત મહત્ત્વ છે.

● આ પુસ્તકમાં નિસર્ગોપચારના વિજ્ઞાનની વ્યવહારુ ઢોળે ચર્ચા કરવામાં આવે છે. નિસર્ગોપચાર વિષે કશું જ નહિ બાબતનાર પણ આ પુસ્તકમાંથી ઘણું મેળવી શકશે. આ પુસ્તક વિશાળ વાંચન અને અનેક જાતઅનુભવનું ફળ છે.

લગભગ એકેએક કુટુંબનો આ પ્રમ છે. આ પ્રમનો નિકાલ લાવવા પ્રમંએ ઘણાં નાણાં વેડફ્યાં છે. એક વખત નિસર્ગોપચારને પણ તેઓ અજમાવે તો કાંઈ ખોટું છે? આ પુસ્તકમાં સાદાં કારણો ને સાદા ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યાં છે.

નોંધ : દરેક વિષયને પૂરતો ન્યાય આપી શકાય તે માટે આ વર્ષે ચોટાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું ઠરાવ્યું છે. ગ્રાહકો જોઈ શકશે કે પુસ્તકોની પસંદગી એમના નિયંત્રણન સાથે અંતીર સંબંધ ધરાવે છે.

અંકેશ પુસ્તકમાળા

સંચાલકો

સોમાભાઈ લાવસાર

દિનેશ ઠાકર

આ માળાની છ પુસ્તિકાઓ ગયા વર્ષમાં પ્રગટ થઈ ગઈ છે. બાકીની છ પુસ્તિકાઓ આ છ વર્ષમાં નીચેના સમયે પ્રગટ થશે. માળાનું વાર્ષિક લવાજમ નીચે પ્રમાણે છે :

લવાજમ

દેશમાં

બ્રહ્મદેશમાં

પરદેશમાં

૩-૦-૦

૩-૮-૦

૪-૦-૦ [શિલિંગ ૬]

- ૧ શંકરાચાર્ય:-લે. હરજીવન સોમયા : પાનાં ૪૮ : મૂલ્ય અઢી આના. મહાન શંકરાચાર્યનું જીવન વાલભાધામાં લખાયેલું છે.
- ૨ રંગરંગ વાલ્મીકિયા:-લે. સુન્દરમ્ : પાનાં ૪૦ : મૂલ્ય બે આના. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ કવિનાં રૂપાળાં વાલ્મીકિયા છે.
- ૩ નાનાં છાંદસો:-લે. ચારુદત્ત : પાનાં ૩૨ : મૂલ્ય દોઢ આના. વાલજીવનની ત્રણ નાની વાર્તાઓ છે.
- ૪ પ્રવાસપત્રો:-લે. રામનારાયણ ના પાઠક : પાનાં ૭૦ : મૂલ્ય ચાર આના. અમદાવાદથી ફિલ્મી થઈ કલકત્તા જતાંનું સુંદર પ્રવાસવર્ણન છે.
- ૫ આપણાં લોકો:-લે. હેમુભાઈ : પાનાં ૧૧૨ : [સચિત્ર] મૂલ્ય આઠ આના. નાનાં નાનાં બાળપ્રિય રેખાચિત્રો છે.
- ૬ હજી એ મને સાંભરે છે:-લે. ગિજુભાઈ : પાનાં ૩૬ : [સચિત્ર] પ્રથમ ત્રણ આના. ૨૫. ગિજુભાઈની આ ઉત્તમી પ્રસાદી છે.
- ૭ છીપલાં:-[સચિત્ર] લે. મોહન ઠાકર : બાળકાઓનો નાતકો મુરોબિત સંગ્રહ છે. એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે.
- ૮ ભરદ્વાજ:-[સચિત્ર] લે. ચારુદત્ત : દરિયાઈ જીવનની લાંબી વાર્તા છે. એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે.
- ૯ કલગી:-[સચિત્ર] લે. સોમાભાઈ નાની નાની બાળવાર્તાઓ છે. એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે.
- ૧૦ બંધુની ઠાળો:-[સચિત્ર] લે. ઈન્દ્ર વસાવડા. એક પંખાની અદ્ભુત સાહસકથા છે. જુલાઈમાં પ્રગટ થશે.
- ૧૧ જવાહરલાલ નેહરુ:-[ફકરાઓ સાથે] લે. ઊર્મિલા મહેતા : દેશના લાડીલા વીરનું જીવનચરિત્ર છે. જુલાઈમાં પ્રગટ થશે.
- ૧૨ સૌની વાતો:-[સચિત્ર] ગુજરાતના તમામ અગ્રણી બાળસાહિત્યસર્જકોની એક એક સુંદર વાર્તાનું સંગ્રહ છે. જુલાઈમાં પ્રગટ થશે.

વિશ્વસાહિત્યમાળા અને ચિંતન ગ્રંથાવલિ.

આ માળાએનો આરંભ ગયા વર્ષે થયેલો છે. દરેકનાં બે પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે ને બીજાં બે આ વરસે થશે. જૂના કે નવા આહુકને આ આરંભે ૫ પુસ્તકોનીચેનાં લવાજમે મળશે. પુસ્તકો પાકાં પૂઠાંનાં જ આપવામાં આવે છે:

લવાજમ દરેકનું

દેશમાં

પ્રદેશમાં

પરદેશમાં

છ રૂપિયા

સાડો છ રૂપિયાં

૩. આઠ : શિ. ખાર

વિશ્વસાહિત્યમાળા

[૧]

પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત

[પાનાં : ૩૫૦]

લેખક અનુવાદક
નેથેનિયલ હોથોર્ન વિશ્વનાથ મ. બદ
મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ પ્રગટ થઈ ગયું છે.

મહાન અમેરિકન લેખક હોથોર્નની એક અનુપમ કૃતિ Scarlet Letterનો આ અનુવાદ છે. આખી નવલકથા એક પતન પામીને બેઠી થતા આત્માના પાવનકારી વજુન સમી છે.

[૨]

અમરુંકાર

[પાનાં : ૨૩૨]

લેખક અનુવાદક
આનાતોલ ફ્રાંસ હરજીવન સોમયા

પ્રવેશક

રામનારાયણ વિ. પાઠક

મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦ પ્રગટ થઈ ગયું છે.

ફ્રાંસના વિશ્વવિખ્યાત લેખક આનાતોલ ફ્રાંસની ઉત્તમ કૃતિ Thaisનું ભાષાંતર આજ સુધી આપણી ભાષામાં નથી થયું એ જ આશ્ચર્ય છે. માનવીનું ચિંતન કેટલી સદૃશ રીતે કામ કરે છે તે જોવા માટે આ નવલનું વાચન ઉપયોગી છે.

[૩]

પશ્ચિમના સમરાંગણે

[પાનાં : લગભગ ત્રણસો]

લેખક અનુવાદક
એ રી શે. દે. આર્ક હરજીવન સોમયા
મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ પ્રેમાં પ્રગટ થશે
મૂળ જર્મન ભાષામાં લખાયેલ આ પુસ્તકને માટે એના કર્તાને 'નોબેલ' પારિતોષિક મળ્યું છે.

વિશ્વપ્રદાના એક સૈનિકની સાદી ભાષામાં લખાયેલી આ અનુભવકથાએ એના વાંચકોને એમાં રહેલી ભયંકરતાથી ચિત્તની દીધા છે, અને પ્રત્યેક વાચન વખતે રડાવ્યા છે.

[૪]

વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ.

[પાનાં : લગભગ ૩૦૦.]

લેખકો અનુવાદક
મિત્ર મિત્ર મિત્ર મિત્ર

પ્રવેશક

રામનારાયણ વિ. પાઠક

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦ સંપૂર્ણમાં પ્રગટ થશે

જગતમાં સુસંસ્કૃત ગણ્યા છે એવા તમામ દેશોના પ્રતિનિધિસમી એક એક એક દ્રૂષી વાર્તાઓ આ સંગ્રહ બનશે. આમાં ભારતીય ભાષાની વાર્તાઓ પણ આવશે. જેમ એમાં લેખકોની વિવિધતા રહેશે તેમ અનુવાદકોની પણ વિવિધતા રહેશે.

ચિંતન ગ્રંથાવલિ

[૫]

ગુલામીની શૃંગ્ખલા

[પાનાં : ૩૦૦]

હિંદુ ધર્મના જાળવણી

લેખક

ધનવંત એના

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ પ્રગટ થઈ ગયું છે.

હિંદી રાજ્યધારણના ઇતિહાસનું આ પુસ્તક છે. આ પુસ્તક સાબિત કરે છે કે આ બધારણ ગુલામીની શૃંગ્ખલા જ છે. પુસ્તકના આરંભે વેદકાળથી માંડીને આપણા દેશના રાજકીય બધારણનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે, આનું પ્રકાશન મુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ-પહેલું છે.

[૧] પ્રગતિશીલ સાહિત્ય

[પાનાં ૧૩૨૦]

સંપાદક

સુન્દરમ્

નવસરામ ત્રિવેદી

નગીનદાસ પારેખ

ઉમાશંકર ભેપી

ભોગીલાલ ગાંધી

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

માર્ગ ની આખરે

જગતના લગભગ તમામ દેશમાં પ્રાગતિક અને પરાગતિક સાહિત્યની ચર્ચા ચાલે છે. ગુજરાતના પ્રગતિશીલ લેખકમંડળ દ્વારા ગુજરાતને પરિચિત એવા સંપાદકો એવા સાહિત્યનો એક ગ્રંથ અહીં રજૂ કરે છે. ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ તમામ લેખકોનો એમાં સહકાર છે અને વિષયોની પણ વિવિધતા છે.

[૩]

રક્તરંગી કાન્તિ

[પાનાં : લગભગ ૪૦૦]

લેખક

પ્રવેશક

કાન્તિ દાસ શાહ એક અતુલ્ય કાલિકાર
મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ ભૂતમાં પ્રવેશ કરો

અનેક પુસ્તકો, પત્રો અને મળી શકે તેવાં પુષ્કળ સાધનો વડે આપણા દેશની હિંસક કાન્તિનો ઇતિહાસ અને એકદો કર્યો છે. આ ઇતિહાસ ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યપુદ્ધ પછીથી શરૂ થાય છે, અને છેક વર્તમાનકાળમાં પૂરા થાય છે. પુસ્તક છે ઇતિહાસની સામગ્રી, પ્રવૃત્તિ નવલકથા કરતાં બે રોમાંચક થશે.

[૪]

લગ્ન-એક સાધના

[પાનાં : લગભગ ૨૦૦]

લેખક

સાધના

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

લગ્ન એ એક લક્ષણ છે કે કપરી સાધના છે તે આ પુસ્તકમાં વિચારવામાં આવ્યું છે. 'લગ્ન-એક સમસ્યા'ના અનુસંધાનમાં લખાયેલું આ પુસ્તક હાંપત્યજીવન અને કુટુંબજીવનના પ્રશ્નોને વિચારે છે.

અમારા જે માસિક

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ભર્મિ

ગુજરાતના એક માસિક તરીકે 'ભર્મિ'એ પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે. એમાં ઉચ્ચ કોટિનાં વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, નિબંધો પ્રત્યાદિ આવે છે. દર મહિને લગભગ એંસી પાનાંનું વાચન આપવામાં આવે છે. દર પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે અને વર્ષમાં કોઈ પણ મહિનાથી એક વર્ષ માટે આદક થઈ શકાય છે

લવાજમ

દેશમાં

બહારદેશમાં

પરદેશમાં

રૂ. પાંચ

રૂ. સાડા પાંચ

રૂ. સાડા છ

રૂ. દસ

છૂટક અંકની કિંમત આઠ આના
નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતે જ મળે છે.

જનતાનું લોકમાસિક

નવરચના

સમાજના નિત્યજીવનના પ્રશ્નો વાર્તા, લેખો, નાટકો તેમજ પુત્રો રૂપે ચર્ચાનું સમાજનું જીવન નિરીક્ષણી, શુદ્ધ તેમજ બળવાન કેમ થાય તેમ જ સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય અનિષ્ટોનો નાશ કરવાની શક્તિ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેનો ઉકેલ લાવવા મળતું આ માસિક દર મહિને સુદર કાગળમાં ૪૦ પાનાંનું વાંચન આપવા ઉપરાંત લગભગ ૨૦૦ પાનાંનું એટપુસ્તક પણ આપે છે. આ વર્ષનું એટપુસ્તક :

જીવન સરિતા

વિવિધ લેખકોની ચૂંટેલી ટૂંકી

વાર્તાઓનો એક ઉત્તમ સંગ્રહ

[એક વિદ્વાનના પ્રવેશક સાથે]

લવાજમ એટપુસ્તક સાથે

દેશમાં

બહારદેશમાં

પરદેશમાં

રૂ. બી

રૂ. ત્રણ

રૂ. સાડા ત્રણ

રૂ. પાંચ

છૂટક અંકની કિંમત ત્રણ આના
નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતે જ મળે છે.

પાંચ વર્ષનાં પ્રકાશનો

નવલકથાઓ

૧. સંજીવની ૨-૦-૦
૨. પચાસ વર્ષ પછી ૧-૪-૦
૩. પ્રાચિત ભા. ૧ ૨-૦-૦
૪. „ ભા. ૨ ૨-૦-૦
૫. એ પત્ની કોની? ૨-૦-૦
૬. આવતીકાલ ૨-૮-૦
૭. મંગલધૂતિ ૨-૦-૦
૮. દોન ધુપ ૨-૦-૦
૯. ધરતી ૧-૮-૦

૧૦. ખંધન અને મુક્તિ ૨-૦-૦
૧૧. જગતા રેન્ને(પૂર્વાર્ધ) ૨-૦-૦
૧૨. „ (ઉત્તરાર્ધ) ૧-૮-૦
૧૩. પતન અને પાપચિત્ર ૨-૮-૦
૧૪. અદ્ધકાર ૧-૮-૦
૧૫. ધરભણી ૧-૮-૦
૧૬. વિરાટ જંગ છે ત્યારે ૧-૮-૦
૧૭. જગતનો તાત ૨-૦-૦

વાર્તાઓ

૧. અતરની વ્યથા ૧-૪-૦
૨. અખડ જ્યોત ૧-૮-૦
૩. ઝોગનાનાં જળ ૧-૪-૦
૪. ધૂપદાની ૧-૪-૦
૫. પ્રદક્ષિણા ૧-૮-૦
૬. અતરની વાતો (નથી) ૧-૮-૦
૭. પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ ૧-૪-૦
૮. અતિથિ (નથી) ૦-૧૩-૦

વ્યાસસાહિત્ય

૧. શંકરાચાર્ય ૦-૨-૬
૨. રંગરંગ વાદગિયા ૦-૨-૦

૩. નાનાં છાંદસો ૦-૧-૬
૪. પ્રવાસપત્રો ૦-૪-૦
૫. આપણાં ભાંડુઓ ૦-૮-૦
૬. હજારે મને સાંભરે છે ૦-૩-૦
૭. દરિયાનો મામલા ૦-૨-૦

જીવનચરિત્રો

૧. મુસ્તફા કેમાલ ૧-૮-૦
૨. મહાન મુસાફરો ૧-૮-૦
૩. વૈજ્ઞાનિક જગત ૧-૪-૦

આરોગ્ય

૧. દર્દો, દવાઓ અને દાકતરો ૧-૪-૦
૨. અપર્યાપ્ત સહેલા ઉપાયો ૦-૪-૦
૩. શરદી અને સળેખમ ૦-૬-૦
૪. વજન શી રીતે વધારવું? ૦-૪-૦
૫. કનજિયાત ૦-૪-૦
૬. આખોનું આરોગ્ય ૦-૪-૦
૭. નિસર્ગોપચાર ભા. ૧ ૧-૦-૦
૮. આદર્શ ખોરાક કેને કહેવો? ૦-૪-૦
૯. નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧ ૦-૪-૦
૧૦. પહેલું સખ ૩-૪-૦
૧૧. ખોરાકની પસંદગી ૦-૪-૦
૧૨. કસરત, મહેનત અને ખાત ૦-૪-૦
૧૩. નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨ ૦-૮-૦
૧૪. કલેજના રોગો ૦-૪-૦
૧૫. વેકસિનેશન કે સેનિટાશન ૦-૬-૦

૧૬. સાંધાં ચાલો અને સાથુ જીવો ૦-૬-૦

૧૭. નિસર્ગોપચાર, વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૨ નો
૧૮. પાયોરિયા અને દાંતના ખીખા દર્દો.
૧૯. મીઠું : એનો સકુપયોગ અને દુરુપયોગ
૨૦. હવા, પ્રકાશ અને વાતાવરણ

ચિંતન

૧. ગુલામીની શૃંખલા ૨-૮-૦
૨. અજ્ઞાન-એકે સમસ્યા ૧-૪-૦
૩. સાહિત્યસમીક્ષા ૨-૮-૦
૪. કષ્ટાવન ૧-૮-૦
૫. વિવેકદર્શન (નથી) ૩-૮-૦
૬. પ્રગતિશીલ સાહિત્ય ૨-૮-૦
૭. પ્રકીર્ણ

૧૧. પલટાતા તેજ (નાટક) (નથી) ૦-૧૪-૦
૨. આલખેશ (કોઅસંગ્રહ) ૧-૮-૦
૩. વેરાનમા (નથી) ૧-૦-૦
૪. કાળપાણીને રેલે પાર (નથી) ૦-૧-૦

હિંદુસ્તાની

૧. મજીવની ૨-૦-૦
૨. દીગા ૨-૮-૦
૩. પ્રાચિત ભા. ૧ ૨-૦-૦
૪. „ ૨ ૨-૦-૦

દૂરક કિમ્તો ટપાલખર્ચ સાથેની છે રૂ.૧૩ લેનારને એક રૂપિય બે આના વળતર મળશે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : યો. બો. ૭૩ : અમદાવાદ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯

જાન્યુઆરી ૧૯૪૦

સંપાદક :

મોહનલાલ મહેતા . ઈ.સ. ૨૬૫૯ દેવ
હાલિસાલ ગામ હરજીવન માંખા

સાહિત્યકર્તા ધર્મ
સ્વરાજ્યવાદ
નરીસ સચેત્ર
સન જલવા દે
બે મત્ય
અનેનીકામ ખેનીસપનાં

ખમ્મનચી નાણ
પદનમિસ
ખાપણો દેવ
ઐતિહાસ અને મુદ્દ
અગ્રેશ રિસુદ્ધ
જીવનવલ્લ કે સાહિત્યકર્તા
પુરુષનિની સપ્પ

એક દિવાળીને
પોતાનું જ પ્રતિનિધિ
સાહિત્યકર્તા મહેતા
અવસાન
વિસ્મય

• અનુક્રમ •

શ્રી ધૂમકેતુ
શ્રી મોહનલાલ
શ્રી વાસાવદેવ કાશીજી
શ્રી અવનરમ
શ્રી હરજીવન સોમયા
શ્રી નગીનદાસ

માસિકાલ ૫૨૬

શ્રી ગિર્મિલા મહેતા
શ્રી અગ્રીમ મહેતા
શ્રી નાપાવાલ્ય એ વેલ
શ્રી કુશનની ધરમચી સપ્ત
શ્રી દિવસુગ ૧ હીરાનજી ૮
શ્રી સગરજીવ કાશીજી ૯
શ્રી હોરાવા ૧

માનનિગ કામ ૨ ૮

‘પ્રા કાશી’ ૮
શ્રી મોપાલ ૮
શ્રી મોહનલાલ ૮
‘અવનર’ ૮
‘અવનર’ ૮

૨૬ નવેમ્બર આઠ આના

આલક ભારતી સાહિત્ય

૨૭ અમદાવાદ

લાઇન, હાફટાઇન તથા વધારે કલરનાં હાઇકવાસ
ખ્લોક, ડીઝાઇન, તથા સિને-ર-લાઇડ

ખનાવનાર

ભારતી સાહિત્ય સંઘનાં પ્રકાશનોના બધા ખ્લોક અમે ખનાવીએ છીએ

૨ ન ૩૧૬૭૫ ન વું ઠે કા છું નાં ધી લે શો જ ૨ અક્ષ 'સંજ'

૬ ૧૭૭/૧૭૮ હો ૧૩, જોગીજદર ટ્રામપરમીનમ ચાને,
અધ્યક્ષની ખાન્દમા

ર
હ
વા
ત
થા
જ
મ
વા
ની

સ
મ
વ
ક
મા
૨
જુ
કુ

ૐ

• વાર્ષિક લવાજમ •

દેશમાં	લવાજમા	પરદેશ
૫-૦-૦	૫-૮-૦	૧-૮-૦

નવન્યુઆરી ૧૯૪૦

લેખ સંબંધી

૧. જે લેખનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તે લેખ નો પહેલા જ અંકમાં પ્રગટ થઈ શકે એમ હોય તો તેના લેખકને ખબર આપવામાં આવતી નથી, જે લેખનું પ્રકાશન મોકલે એવાનું હોય તેની ખબર આપવાનો રિવાજ છે.
૨. જે લેખ સાથે દપાલખર્ચ નથી હોતું તે લેખ નો સ્વીકારવા થોડા ન લાગે તો રદ કરવામાં આવે છે.
૩. જે લેખનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તેની કારણો આપવાને અમે બધાએલા નથી, અમારા તરફથી કારણો ન મળે તો અમે નથી રાખવા ઇચ્છતા એમ સમજાવું.
૪. કોઈ પણ લેખકનો લેખ જે અંકમાં છપાય તે અંક અને તે લેખની છટી પાંચ પ્રતો જ લેખકને મોકલવાનો રિવાજ છે. કોઈ પણ કારણસર છટી પ્રતો ન મોકલી શકાય તો ફરીથી છપાવી આપવાનું જોખમ અને સ્વીકારતા નથી.

વ્યવસ્થા સંબંધી

૧. કોઈ પણ ફરિયાદ માટે જવાબી દપાલખર્ચ અને આદક નંબર જાણાવેલો જરૂરી છે.
૨. જે માહકાનું લવાજમ પૂરું થવા આવે છે તેને અગિયારમા અંક સાથે એ જાતની એતવણી મોકલવામાં આવે છે. અને એમના તરફથી વખતસર જવાબ નથી આવતો તો વ્યારમે અંક એમને વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. વી. પી. રૂ. ૫-૪-૦ નું થાય છે, ન સ્વીકારે તો છેલ્લા અંક વી. પી. ખર્ચના આર આના મોકલીને જ તે પાછો મેળવી શકે છે.

અંગ્રેજી મહિનાના પહેલા અડવાડિયામાં જ 'જાગ્રિ' નો અંક પ્રાપ્ત ન થાય તો આદકને વિનંતિ છે કે તેમણે દપાલ-આફિસમાં ખબર કાઢવી અને દપાલખાતા તરફથી જે લેખિત જવાબ આવે તે અહીં મોકલી આપનાં એમને તે અંકની બીજી નકલ મોકલી આપવામાં આવે છે.

એમાં જેમ એને શ્રદ્ધા નથી, તેમ લોકતીહવા માટે આસંગિક સર્જન, એમાં પણ એને શ્રદ્ધા નથી: એ જનતામાં રાગે છે: પણ એમાં પોતાના વિચારો ફેલાવવા માટે જ એ કાંઈ કરતો નથી. એને શ્રદ્ધા છે કે નરસિંહનાં પ્રભાવિયાં ને પ્રગલ્ભે ઝીંઘ્યાં, તે પ્રગલ્ભ્યને પહોંચે એવું ને કાંઈ લખાશે, તે ફેલાઈ જવાનું જ છે. એને ફેલાવા વિષે એટલી ચિંતા નથી જેટલી પોતાની અશક્તિ વિષે છે, એટલે તો એ નિત્ય-ઝગૃત રહીને નિત્યનાં નવીન બોલોને સત્કારે છે, સ્વીકારે છે, પણ એની વીજુણી તો પોતાની દૃષ્ટિ વડે જ કરે છે. એ ધણી વખત બૂલ કરો ખેસે, પણ પોતાની જાતને છેતરે એવું કાંઈ નહિ કરે. એને મન પ્રગલ્ભીય બળ અને પ્રગલ્ભીય શુદ્ધિ એ બે ભિન્નભિન્ન વસ્તુઓ નથી. એ દરેક પ્રવૃત્તિમાં, જ્યાં જ્યાં પ્રગતિશીલ તત્ત્વો જુએ ત્યાં ત્યાં આનંદ લે છે: પણ એના આનંદ એ જેમ રમત રમનારનો આનંદ નથી, તેમ બેભેદના પ્રેક્ષકનો પણ નથી. એનો આનંદ એ વસ્તુનો આનંદ છે—ઋગ્વેદ જેમ પોતાના સ્વાભાવિક વિકાસથી પ્રસન્ન બની રહે છે, તેમ પ્રગતિશીલ પ્રવૃત્તિમાં પડેલ માનવ-સ્વભાવનો પરિચય સાધતાં, એને સંસ્કારી આનંદ યાવ છે: કારણ કે સાચી સંસ્કારી માનવ-પ્રવૃત્તિ પ્રગતિમય જ રહેવાની. એમાં યીશકને અવકાશ નહિ: દબને સ્થાન નહિ: એટલા માટે સાચો સાહિત્યકાર યુગમાં રાગે છે, યુગબળ સમજે છે, યુગધર્મ જાણે છે, અને છતાં યુગથી પર રહે છે. એ 'પર' એના ઐકાંતિક અભિમાનનું ફળ નથી; 'વિદ્યા વિવાદાય' નું પરિણામ નથી; બીકણુપણની નિશાની નથી, પણ એને ખબર છે કે ને ને વસ્તુ ખરી સત્ત્વવાળી છે તે મંથન વિના પ્રાપ્ત થતી નથી, અને તેથી સાધારણ માણસો મંથન સમયે મંથનનો મહિમા ગાવામાં સત્ત્વનો મહિમા ભૂલે છે પણ એનાથી એ ભૂલી શકાય નહિ. એ લોકહૃદયમાં વસે છે—લોકમાં આવી રહેલી હવાઈ વાતોનો સ્વીકાર કરીને નહિ, પણ લોકને મંથનનું રહસ્ય સમજાવીને, નવી દૃષ્ટિ આપીને, નવસર્જનની દિશા બતાવીને. એ જનતાને જન્મદૈન માને છે: પણ જન્મદૈનના હાથમાં રહેલ બે ચિહ્નો એના આનમાં છે: ચક્ર અને પદ્મ. જીવનચક્ર એવી રીતે ચલાવવું જોઈ એ કે જીવનપરિમલ જ પ્રગટે: વિનાશ એવી રીતે થયો જોઈએ કે સુગંધ નાશ ન પામે: ને પાયા ઉપર પ્રગ્ન બિલી છે તે પાયા ઉપરથી બીજા પાયા ઉપર લીધા વિના. કેવળ સર્જનની ખાતર સર્જન એ અર્ધદગ્ધ વાતની પેઠે આ બીજા અર્ધદગ્ધ વાત—કેવળ વિનાશની ખાતર વિનાશ, જૂનવાણી છે માટે વિનાશ, એવો બીજો અર્ધદગ્ધ સિદ્ધાંત પણ એ સ્વીકારી શકે નહિ: એ જાણે છે કે જીવનચક્ર ફરે છે, કોઈ જૂનવાણી કેવળ જૂનવાણી હોવાથી રહી શકશે નહિ. અને એ એ પણ જાણે છે, કે, કેવળ જૂનવાણી હોવાથી, જેમ કોઈ પણ વસ્તુને રહેવાનો અધિકાર નથી તેમ, કેવળ જૂનવાણી હોવાથી કોઈ પણ વસ્તુનો નાશ કરવાનો પણ કોઈને અધિકાર નથી.

એટલે એની પ્રગતિશીલતા એ સંસ્કારને સમજનારી પ્રગતિશીલતા છે. એનાથી કોઈ વસ્તુનો ઉત્કેષ કરવામાં સ્વચ્છંદી વૃત્તિ રાખી નહિ શકાય. વળી એ જાણે છે કે માનવમાત્રને અચુક વસ્તુઓને સમજવા માટે અચુક દૃષ્ટિમર્્યાદા (perspective) ની જરૂર પડે છે. એ દૃષ્ટિમર્્યાદાની સમજણ વિના ધણી વખત દૃષ્ટિપ્રભ પણ યાવ છે. એટલે એ કોઈ પણ સંવાદોમાં, જેનાથી માનવહૃદયમાં વસતી ચિરંતન વસ્તુઓના વિનાશ યાવ એવી પ્રવૃત્તિ નહિ કરે: દરેક યુગને પોતાના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય પ્રશ્નો હોય છે. પણ બગવાન છુદ્ધના જમાનાનો માણસ

પણ સમજતો કે તમારા દૃષ્ટિકોણ વડે તમારા સંજોગોને વધારે સારી રીતે સમજી કે સરજી શકાય છે. એટલે જરૂર વ્યક્તિના દૃષ્ટિકોણની સમજણની છે; અને નહિ કે સધળાં જ દૃષ્ટિ-બિંદુઓને નકારવાની. આજના દૃષ્ટિકોણ વડે સીતા નિર્મલ લાગે; પણ એ સ્વયં દૃષ્ટિબિંદુ નથી. જે સમયમાં, જે પરિસ્થિતિમાં, જે સંજોગોમાં, જે ભૂમિકામાં અને જે વાતાવરણમાં સીતાની મૂર્તિ લખાતીએ ધરી તે સ્થળને સમજ્યા વિના સીતાને જ સમજી ન શકાય, એટલે, દૃષ્ટિકોણને બદલે દૃષ્ટિભ્રમ થાય, અને એમાં સીતાની મૂર્તિ નાની લાગે, અને આજની નારી મહાન લાગે. એમાં કારણ નજીકતાનું છે. કેટલાંક મનુષ્યો વર્તમાનકાલની તાત્કાલિક ક્રિયામાં એટલો રસ લેતાં થઇ જાય છે કે એમને મન જીવન ગંજીની રમત જેવું—ગરકરી માટે તે મશ્કરીઝડું બની રહે છે. આ રસહીનદૃષ્ટિ માટે સાહિત્યકારોને જવાબદાર ગણી શકાય. પ્રગતો ધણો મોટો ભાગ—ખાસ કરીને તરુણવર્ગ—ત્યારે જીવનની તાત્કાલિક ક્રિયા-ઓને ધણું મહત્ત્વનું સ્થાન આપે, ત્યારે એ પ્રગતું બીજું ગમે તે થાય, પણ તેનામાંથી મહત્તા સર્જવાની શક્તિનો હાસ થઈ જાય છે. જેવી રીતે માણસ જ્ઞાનપાનના શોખમાં જીવનનો ઊંચો આનંદ ક્યારેય જીવણી શકતો નથી તેમ વર્તમાનકાલના પ્રયોગમાં, ચિરંતન વિચરેને સ્પર્શ કરવાની અશક્તિ એ એક પ્રકારની દોન મનોદૃષ્ટિ બતાવે છે.

સાહિત્યકારનો ધર્મ વર્તમાનકાળમાં રહેવા છતાં વર્તમાનકાળના જ બની જવાનો નથી. એ એમ કરશે તો એ પણ પ્રાસંગિક માણસ બની છેવટે હુમ થઈ જશે.

• ધૂ મ કે તુ •

૪૩

સ્વરાજ્યાત્રા

શ્રી. મોહનલાલ મહેતા

ચિંતનના યુદ્ધરૂપે

યુ શાપીય યુદ્ધ રાફે મધે લગતગ ચાર મહિના યવા આવ્યા. એ યુદ્ધ જે કારણે આપીને જિતેને સફર કર્યું હતું તે કારણે સાચાં હતાં કે ખોટાં હતાં એ વિશે નિર્ણય કરવામાં કરી મુશ્કેલી હવે રહી નથી. આખું જગત બાંહે છે કે જર્મની અને રશિયાએ સાથે મળીને પોલેન્ડને સંપૂર્ણ રીતે જીતી નાખ્યું છે. અને આશ્ચર્ય તેમ જ દુઃખની વાત એ છે કે એ વિશે કશા સમાચાર મળ્યા જ નથી. ક્યારેક એટલું બાણવા મળે છે કે રશિયાના કમળના પોલેન્ડ-

વાસીઓ નવા શાસનોને વધાવે છે. જર્મનીએ કમળે કરેલા પોલેન્ડનું શું થાય છે તેની બાજે જ માહિતી મળે છે. આટલે બધે દૂર વસનાર અને ચિંતનની મજબૂત કિલેબંદીમાંથી પસાર થયેલા જ સમાચારો વાંચી રાકનાર આપણને તો એમ લાગી જાય કે પોલેન્ડમાં જાણે લાગઈ ચાઈ જ નહોતી અથવા તો એ અણું તેનો પોલેન્ડવાસીઓ સિવાય કોઈને દરખશોક નથી. ચિંતને મુદ્દ જાહેર કરતાં પહેલાં અને તે પછી એમ જ જણાવ્યા કર્યું છે કે આ યુદ્ધ પ્રગતિનના અને જગતશાંતિના રક્ષણ અને સ્થાપના માટે છે.

આખી દુનિયાએ હવે જાણી લીધું છે કે આ કારણો તદ્દન જુદાં હતાં, કારણ કે સુદ્ધ શરૂ થતાં જ આ વચનોની કસોટી કરાવે એવા બનાવો એક બાજુ યુરોપમાં અને બીજી બાજુ દિંદમાં બનવા લાગ્યા છે. જેમ જેમ સમય વીતતો, ત્યારે તેમ તેમ વધુ વધુ ખાતરી થતી જાય છે કે આ સુદ્ધ કોઈ નૈતિક કારણોસર, પ્રજાતંત્રની લાવના ખાતર કે કોઈ આક્રમણના વિરોધ ખાતર કરવામાં આવ્યું નથી. આ સુદ્ધનો હેતુ સિટિસ સામ્રાજ્યની સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને સ્વાર્થોને સલામત રાખવાનો જ છે. આપણે જોયું છે કે પોલૅન્ડને ખાતર રશિયા સામે હથિયાર ઉઠાવવાની ત્યારે વાત આવી ત્યારે આરંભમાં જોળ જોળ જવાળો આપીને છેવટ સિટને કહી દીધું કે 'આપણે પોલૅન્ડને માત્ર નાઝી-આક્રમણ સામે રક્ષણ આપવાનું જ વચન આપ્યું હતું.' પોલૅન્ડ પછી રશિયાએ લેટિવિયા, ઇસ્ટોનિયા, લિથુઆનિયા ઉપર પોતાની હાથ પાકરી ત્યારે પણ સિટનના રાજપુરોએ હાથ જોડીને બેસી રહીને બચકાટ કર્યા કર્યા કે રોહીન પણ હિટલર જેવો જ છે. પણ એની સામે હથિયાર ઉઠાવવાની હિંમત ન કરી. પોતાની આ નીતિના બચાવમાં આ જ ટૂંકી સિટન એમ કહ્યા કરે છે કે આ આક્રમણ-નીતિનું મૂળ નાઝી સરકાર છે, એનો જલદી અંત આણવાથી બધું બરાબર થઈ જશે. બીજી બાજુ એમ કહીને સતોષ માન્યો કે રોહીન છેવટ હિટલરને જ ભારે પડવાનો છે, એ એનો મિત્ર નહિ, પણ દુશ્મન છે. પ્રથમ એટલો જ રહે છે કે રોહીન હિટલરનો મિત્ર હોય કે દુશ્મન હોય, આજની આક્રમણ-નીતિનું મૂળ નાઝી સરકાર હોય કે ન હોય, પણ સિટન એમ તો કહે જ છે ને કે રશિયાએ નાઝીનીતિ ગલજી કરી છે કે એ આક્રમણ કરે છે, પ્રજાતંત્રોનો નાશ કરે છે કે તો પછી એની સામે તત્ત્વવાર કેમ નથી ઉઠાવતા! ઉઠવા એકાદ મહિનાથી નાનકડા ફિલ્ડે ઉપર રશિયા વૂટી પડ્યું છે અને પ્રજાસંઘની એણે હાંસી ઉઠાવી છે. છતાં શાંતિ કેમ? માત્ર સદાનુભૂતિના રાજો અને નાણું લઈ અપાતાં લશ્કરીસાધનો ઉપરાંત ક્રાંસ કે સિટન ફિલ્ડેને મદદ કરશે! પોલૅન્ડ કરતાં તો ફિલ્ડે કયાંય

નાનું છે અને જર્મની કરતાં રશિયા ઘણું મહાન છે, છતાં ફિલ્ડે ટકી રહ્યું છે તે આશ્ચર્યની વાત છે પરંતુ એ ગણ્યા દિવસોમાં જ રશિયાની ચપટીમાં યોળાઈ જવાનું છે એ વાતમાં કોને શંકા છે? આ બધી ખાબોતો અને અત્યારે જે હાઠાઈ ચાલી રહી છે તેના વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમ લાગે છે કે સિટનના સુદ્ધેત્વોમાં પ્રજાતંત્ર, જગતશાંતિ અને આક્રમણના વિરોધની લાવનાનો અભાવ છે. અને સિટનના સુદ્ધેત્વોની કસોટી દિંદમાં કેવી થઈ છે તે એકંએ છીએ ત્યારે તો એમ જ થાય છે કે સિટને દુનિયાને ભેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેમાં સુદ્ધ ફાવી શક્યું નથી. દિંદના પ્રત્યે આખા જગતને ખાતરી કરાવી આપી છે કે આ સુદ્ધના મૂળમાં એ જ જૂની ભવાનક સામ્રાજ્યવિષ્ણ જ પડી છે.

છૂપાં હથિયારો

હિટલરે પોલૅન્ડનું પતન કર્યા પછી કાન્ગ્રીમાં જાહેર કર્યું હતું કે જર્મની પાસે એક એવું ગુપ્ત શસ્ત્ર છે કે જેનો કોઈ સામનો કરી શકશે નહિ, તેમ કાંઈ એ મેળવી પણ શકશે નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે એ ગુપ્ત શસ્ત્ર હવે છાનું નથી રહ્યું. જર્મનીની મુશ્કેલી દરિયામાં હાલકારે વર્તાયે છે. આખું જ એક ગુપ્ત શસ્ત્ર દિંદી વચ્ચે પોતાના છેલ્લા નિવેલનમાં પ્રગટ કર્યું છે. હિટલર અને ઝેટલેન્ડમાં તક્ષાત્ત એટલો છે કે હિટલરે એ ગુપ્ત શસ્ત્રની ભવાનના અને અનુભૂતા જાહેર કરી દીધી હતી, ત્યારે ઝેટલેન્ડ સાહેબે પોતાના શસ્ત્રને સોપા-સાદા સવાલ રૂપે જ આપણી સમક્ષ મૂક્યું છે. પરંતુ જેમ સિટનને દિટલરના ગુપ્ત શસ્ત્રથી ખાસ આશ્ચર્ય નથી થતું. તેમ આપણને ઝેટલેન્ડ સાહેબના નવા શસ્ત્રથી નવાઈ નથી લાગત. તેઓ સાહેબે કહ્યું કે દિંદના બધારાજીય વિકાસ માટે કોઈ પણ વિચાર કરવામાં નો કે દિંદની તમામ કામો અને પરોષ વચ્ચેની એકાદના મુશ્કેલી અત્યંત મદદરવાનો છે, પરંતુ બીજા મુશ્કેલી પણ પડ્યા છે. ઝેટલેન્ડ સાહેબ કહે છે કે રાજ્યો, દિંદમાં રથપાણેમાં અંગ્રેજ-દિંદો અને સનદી નોકરોના સલાય પણ વિચારવા પડશે. સિટનને

કદાચ એમ થયું હશે કે આ સનાતન કેમી સલાહ
ને ઊપલી જરો તો પડી અહીં ચોમી ગુટેનાઓ માટે
હિદી પ્રત્યક્ષમને અને દુનિયાને શો જવાબ આપ્યું ?
આ મુઠવણુ ઊભી જ ન થાય તે માટે એમ પ્રશ્ન
ઊભો છે, એટલે કે હિદની વ્યગજીવ્યને આપવા માટે
કેમી સલાહનું શસ્ત્ર પોતાનું જામ સફળતાથી મેકે,
ત્યા જ એણે ખીજી નણુ નવા રાજો મરી દીધા છે,
હવે પછીના એકાદ નિવેદનમાં દુનિયામણુ અનણુ
ગજીવન કરજી, વહાણવડુ એવા સવાનો ઊભા મર
વામાં આવે તો આપણે આશ્ચર્ય ન પામીએ તેની
એટલેન્ડ સાહેમે કાળજી રાખેની લાગે છે

સાચી વાત તો એ છે કે આપણે એવું કાઈ
દિવસ માન્યુ જ નથી કે આપણી વચ્ચે એમતા નથી
માટે ધિતનને વ્યગજ આપવામાં મુશ્કેલી થાય છે
એમ આપણે જરૂર માન્યુ હશે કે જે આપણી વચ્ચે
એકતા હોય તો ધિતન જ તો શાંતિ અને વાદાધારથી
નહિ તો સવિનય લગને જાતે પણ આપણી સાથે
સમાધાન તો કરવું જ પડે આજે તો યુદ્ધ પછીના
પહેલા પ્રથમ મરનારી નિવેદનથી અને વૈષ્ણવશય
સાહેબે આપેની બાવન મુનાકાતોથી નહી જ લીધું
છે કે ધિતનની દાનત સાર નથી કેમી એમતાને
ચોમી ગમડાન્યા પછી એમણે આ તણુ નના ગોળા
ગમડાન્યા છે, પણ એટલેન્ડ સાહેબને આપણે જણાવડું
નેહીએ કે તમામ આ કે હવે પછી આકનારા નવા
શસ્ત્રોની અમને જરા પણ ચિતા નથી અમને
ચિંતા માન કેમીએકતા પ્રાપ્ત કરવા વિનોતી જ છે
ને અમે એમાં સફળ થઈશું તો તમામ તમામ રાજો
સામે અમે અવસ્ય દડી રહેશ અમે તો આપને
મ્હો જ દીધું છે કે ગમડાઓ અને સનહી નોમરોનું
તમારાથી જુદું એવું અસ્તિત્વ અમે સ્વીકારતા નથી
એ બનેા પ્રશ્નો વિશે અમે તમારો જ સાથે વાટા
ધાટ કર્યુ અને એવડું પતાવડુ અમે નમસારી નીતિ
રખાઈ મરી દીધી છે આ દેશમાં કાઈ પણ દેસને
પ્રમળજન અમામ જેટલા જ સુખપૂર્વક રહી શકે તે એ
અમામ માલિક થવોના પ્રવલ્ન કરશે તો તેણે હિંદને
ખિનારા છોડવો પડશે અનહી નોકરોની શક્તિ અને

અનુભવની અમને જરૂર પડશે તો એમને માટે અહીં
સ્થાન છે જ-પ્રમળા મેવક તરીકેન અને ગમડાઓ
માટે તો અમે હો દીધું છે કે જેઓ મામૂલી
જમીનદાર જેટલું ગમ નથી ધરાવતા તેમણે તો
એમનો ફેટો ઉતારી નાખવો અને જે મોળા ગમડાઓ
છે તેમણે ધિતેના મહાન ગમડાની પેટે બધારણીય
ગમ જની જરૂર આ વાત તદ્દત રાજ છે ત્ને એ
નહિ સ્વીકારી શકાય તો અગોર અધ્યામણુ વિના
આરો નથી

ઝીણા સાહેબનો મુક્તિ દિન

હિંદીની છેલી મુનામત વખતે જનામ ઝીણા
અને પડિત જવાહરલાલજી વચ્ચે પ્રમી એકતા
આપવાની વાગવાટો સતોષપૂર્વક ચાલતી હતી તે
સમાચારે આખા દેશમાં આશા આનંદ અને આશ્ચર્યનું
મોણુ ફેલાયું હતું એમ થયું હતું કે અધકાર દર
થવાની ધડી નહી આવી પહોંચી છે પરંતુ એ
આશા ને આનંદ થોડા દિવસમાં જ વરાળની પેટે
ઠીકી ગયા છે જનામ ઝીણા સાહેબે એક દુર્ભાગી
ધડીએ 'મુક્તિદિન' ઊજવવાની જાહેરાત કરી
દીવી અને એ વાદાધારે હતી ત્યા જ અટકી પડી
વર્તમાનપત્રોના અહેવાલો કહે છે કે એ દિવસ
દિલ્હરમાં ઠીક રીતે ઊજવાઈ ગયો મુસ્લિમ લાગની
સાથે આખેડકપણીઓ, થોડા પારસીઓ અને
ગંધાપડવા ખીજી અસતોષીઓએ પણ પોતાનો
સર પુગ થો

આ દિવસે થયેની સલાઓમાં જે લાપણો થયા
અને ઠગવો મુકાયા તે સૈની સમસ્ત પ્રમટ પડ્યા કે
એ વાયોને કાઈ એમ મ્હી શકશે ખરું કે તે દિવસે
મુક્તિદિન કે પ્રાર્થનાદિન હતો ? એમ લાગે છે કે
એ દિવસ મહાસલા સામે શય ઠાનવવાનો અને
લગ્નપદનો પડકાર કરવાનો જ બની ગયો હતો આ
મુક્તિ દિન ઊજવવાની પાછળ એમ જ કારણ દેખાય
છે ઝીણા સાહેબને એમ લાગ્યું હશે કે ગમે દુનિયા
એમ માણી જાય કે હિંદમાં એકતા છે' અથવા તો
રખે ધિતન મહાસભા સાથે અમાધાન કરી નાખી
મુસ્લિમ લીગનું મહત્વ ઘટાડી નાખે આમાનો ખીજો

ભય તો માનવાપણું હતું જ નહિ, કારણ કે છેલ્લા ત્રણ મહિના થયાં બ્રિટિશ સરકાર મુસ્લિમ લીગનો જે સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરી રહી છે તે બદલ બ્રિટિશ રાજનીતિને ધન્યવાદ આપવા પડે એવું છે.

આ મુક્તિદિનની સમાર્માં મહાસભાવાદી પ્રતિનિધી સરકારોએ મુસ્લિમો અને અન્ય લઘુમતિઓ ઉપર જે અત્યાચારો (દ) ગુન્હા છે તેની તપાસ માટે શાહી કમીશનની માગણી કરવામાં આવી છે. આ માગણી કેટલી બેઠ્ઠી છે તે સાચમન કમીશનનો ઇતિહાસ જાણનાર સહેલાઈથી જાણી શકે એમ છે. સૌથી પહેલું તો એ કે આ માગણી બ્રિટન સ્વીકારવાનું નથી, પરંતુ જો સ્વીકારે તો તે તેથી મુસ્લિમોને કે કોઈને કશો જ લાભ થવાનો નથી. આવી તપાસ માટે બે ત્રણ વર્ષનો સમય અને લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ લાગવાનો છે. હિંદની આજની સ્થિતિમાં આપણને એ પોસાય એમ છે? આજે તો એકેએક દિવસ કીમતી બન્યો છે. આપણે એક બાલુ બ્રિટન પાસે એના કુદ-હેતુઓ અને હિંદની આઝાદીની જાહેરાત માગીએ છીએ, બીજી બાલુ આજની મુશ્કેલીય લાગણીમાં હિંદને વગર પૂછે ધસાવામાં આણ્યું છે તે સામે પોકાર પાડીએ છીએ અને એમાંથી છૂટવા મથીએ છીએ. શાહી કમીશનને જો કામ કરવા દેવામાં આવે તો આ બંને કાર્યક્રમો આજે જ અટકી પડે અને તેને બદલે હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે જેર ફેલાવવાનું એકબીજા સામેના આરોપો-સાચા યા ખોટા પુરવાર કરવાની મોટી જીભેણ શરૂ થઈ જાય. પરિણામે દેશમાંથી સ્વરાજભાવના દૂર થાય અને એકબીજા પાસેથી વધુ ને વધુ પડાવી લેવા માટે ત્રીજાની પુશ્કામત કરવાનું કાર્ય જોરજોરે ચાલે. જો મુસ્લિમ લીગ પ્રમાણિકપણે તપાસ ઇચ્છતી હોય તો સૌથી પહેલાં તો એ પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી આ પ્રકારના દિવો જીવવવાનું એણે છોડવું જોઈએ અને તે પછી એ તપાસનો સહેલો, સ્વમાન-ભર્યો અને ઓછો સમય, લે એવો માર્ગ જોળવો જોઈએ. શું મુસ્લિમ લીગને આ દેશમાં એવા કોઈ

હિંદુ, મુસ્લિમ, પારસી, ખ્રિસ્તી, અંગ્રેજ નથી મળતા કે તટસ્થતાપૂર્વક તપાસ ચલાવીને પોતાનો નિર્ણય આપી શકે? શું હિંદુસ્તાન એટલું બધું ન્યાયહીન બની ગયું છે? મુસ્લિમ લીગની કારોગારીના એક સિંધી સભ્યે હમણાં એમ સૂચવ્યું કે આ બધી તપાસ મુસ્લિમ લીગે નીમશે એક, મહાસભાએ નીમશે એક અને એક તટસ્થ એમ ત્રણ માણસોની દમિટિને સોંપવી જોઈએ. આ સૂચના વ્યાજબી અને વ્યવહારુ છે. મહાસભાને આવી કોઈ પણ તપાસ સામે વાંધો નથી. મહાસભાને ખાતરી છે કે એણે કશું જ ખરું કર્યું નથી. એને ગવર્નર, વૉયસરોય, વધા જન કે કોઈ પણ પંચ સામે વાંધો નથી. શાહી કમીશન હિંદના સ્વમાન ઉપર ઘા કરનારું, સ્વરાજની દૂષ્ટને ધંભાવનારું અને કોમી માનસને વધુ જલદ બનાવનારું છે, માટે જ તે સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે.

અત્યારની સ્થિતિ જોતાં કોમી વાદાધારોના અંત આવ્યો છે. મુસ્લિમ લીગે મુક્તિ દિન જીત્યો લીધો છે. મહાસભાએ શાહી કમીશનની માગણીને સંમતિ નથી આપી. આ પ્રશ્ન હતો તે કરતાં વધુ જલદ બન્યો છે. આ સ્થિતિનો અંત શી રીતે આવશે? એમ જણાય છે કે મહાસભાએ આવી વાદાધારો ઉપરથી હવે ઇતિહાસ ગુમાવ્યો છે. જીણા સાહેબને મને કે ન મને, મુસ્લિમ લીગને રુચે કે ન રુચે પણ મહાસભા હવે મુસ્લિમજનતા પાસે જ પોતાનો પોકાર કરવા પડ્યો છે. કેટલાકને લાગે છે કે જીણાસાહેબ આટલા ઉંડે જ ન્યાય છે તેનું કારણ મહાસભા અને ગાંધીજીએ તેને મદદ આપ્યું તે છે. અમને એમ નથી. લાગતું. જીણા સાહેબ મુસ્લિમ જનતાના એક મજબૂત ભાગનો સાચ ધરાવતા હતા અને ધરાવે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. એમને સમજાવી લેવાની એકેએક તકનો ઉપયોગ મહાસભાએ કરવો જ જોઈએ. જો એ એમ ન કરે તો મુસ્લિમજનતા સમક્ષ પોતાનો કેસ રજૂ કરવામાં પણ એને મુશ્કેલી જ આવે. આટલી વાદાધારોથી સૌ કોઈ એટલું જાણી શક્યું છે કે

નદીનું સરોવર

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકાર

આ પથ્થા દેશમાં સૌંદર્યસ્થાનો એટલાં બધાં વેરામાં છે કે કોઈ એનો દિસાળ જ રાખતું નથી. જાણે કુદરતે ઉગાઉપણું કર્યું એની માથુસ એને સગ કરે છે. જેમ આશ્રમમાં ચોવીસે કલાક બાપુજી સાથે રહેવાની અને વાતો કરવાની તક જેમને મળી છે, તે લોકો બાપુજીનું મહત્ત્વ સમજતા મદયા છે અને બાપુજીનો ભાવ પણ પૂઠના નથી, તે જ પ્રમાણે આપણા દેશમાં કુદરતની ભખતાનું થયું છે.

અમે માણિકપૂરથી ગાંધી જતા હતા. રસ્તામાં હરપાલપુર અને શેઠા વચ્ચે અચાનક એક વિશાળ સુંદર દર્યા જોયું. આ સરોવર છે કે નદી એની પણ ખબર ન પડે. આસપાસનાં ઝાડો એટલાં તો કંકાની નજીક આપ્યાં હતાં કે આ નદી ન જ હોઈ શકે એમ અનુમાન નીકળ્યું. પણ સરોવરની તો ચારે બાજુ ઓછી વત્તી લાગી હોવી જોઈએ. અહીં સામી બાજુ એક ઊંચો પર્વત આસપાસના જંગલને આશીર્વાદ આપતો ઊભો હતો. અને પાણીમાં જોનાર લોકોને પોતાનું અવશુ દર્શન આપતો હતો. દાદી રાખીને પોતાનું માથું મૂંઠાવનાર મુસવ્વમાનની પેઠે આ પહાડે પોતાની તળેટીમાં જંગલ ઉગાડીને પોતાના શિખરનું તોડું કર્યું હતું.

પુલની ડાબી બાજુ પાણીના વિસ્તાર વચ્ચોવચ એક નાનકડો બેટ હતો, જે એક ફૂટ લાંબો અને એક હાથ પહોળો, અને પાણીના પૃથ્લ્યામયી કાંઈ નહીં તો ખાસો છ ઈંચ જોયો હતો એટલે આ બેટનો તોર જોવા જેવો હતો. જાણે પાસેના પહાડને કહેતો હોય કે તું તો તીરે ઊભો ઊભો તમાસો જોવા કરે છે, હું જો કે વેા જલવિહાર કરું છું—“મોંઘી પચ્ચા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા ધૂળે (દાઝે) જો ને !”

ત્યારે આ નદી છે કે સરોવર ? હમણાં જ બેલાતાલ રોશન થયું એટલે આ પ્રદેશમાં ટેકોટાણે તળાવો હશે એમ લાગ્યું. પણ ખાતરી ન થઈ. કપ્પામાં ખેસનારા લોકોને પુછાય ‘ખડું’, પણ એક તો પેસેન્જર ગાડી હોવા છતાં દિવાળીના દિવસોને કારણે રથાનિક મુસાફરો ન હતા, અને હોત તો ચે તેઓ આછી માહિતી આપી શકે એમ થોડી જ આશા રખાય ? જમાનાઓ સુધી જીવનયાત્રા વિષમ થવાને કારણે લોકોના જીવનમાંથી તમામ કાચ સુકાઈ ગયું છે. એટલે જે સવાલ પૂછીએ તેનો જવાબ વિષાદમય બેદરકારીનો જ મળે છે. લોકોની ભક્તમનસાઈ હજી કંઈક ટકી છે, પણ કાચ, ઉત્સાહ અને કંપનાનાં ઉડ્ડયનો હવે સ્મૃતિરોષ જ થયાં છે.

પણ આટલું સુંદર દર્યા જોયા પછી કાંઈ વિષાદના વિચારો સેવાય ? મુસાફરીમાં હમેસાં હું એક બે નકશાઓ સાથે રાખું જ છું. બલિહારી બાહુનિક જમાનાની, આવાં સાધનો સહેજે મળે છે. મેં Road map of India (મોટરવાળાનો નકશો) કાઢી જોયો. હરપાલપુર અને મઉરાનીપુર વચ્ચે અર્ધને એક લાંબી નદી દક્ષિણથી ઉતરે દોડે છે, ખેતવાને જઈને મળે છે અને ખેતવાની મદદથી હિમતપુર આગળ પોતાનાં નીર જમુનાને તરણે ધરે છે. ‘પણ આ નદીનું’ નામ શું ?’ મેં નકશાને પૂછ્યું. એ આગસ કહે, ‘જોને ક્યાંક નેધિલું પડ્યું’ હતો.’ અને ખરેખર એ જ ફણે નામ જડ્યું—‘ધસાન’ ! આટલા બધા ઝાઝા ડમરા શાંત પાણીનું નામ ‘ધસાન’ શી રીતે પડ્યું હતો ? આ તો એનું અપમાન કહેવાય. હું હોત તો આ નદીનું નામ પ્રસન્ના રાખત, મંદસ્તોતા રાખત અથવા દિમાલપની માફો માગીને એને મંદાકિની કહેત.

પણ આપણને શી ખબર કે જે લોકકવિએ આ નદીનું નામ ધસાન પાડ્યું તેણે તેનું દર્શન કર્યાનુસાર કર્યું હશે. ચોમાસું પૂર ને સમાં ભેડું છે, આસપાસના પહાડો વાદળોને જેવી પાડી રગદોળે છે અને મસ્તી કરનારાં નીર હાથીના વેગથી ઉતારની દિશાએ ધસે છે, ખખર નથી પડતી કે પાસેની ટેકરીઓ ટકશે કે ગળી પડશે. એવે વખતે લોકકવિ બોલ્યો હશે, “ભુએ તો આ ધસાન નદીનું તોફાન, જાણે મહારાજ પુલકેશીની સેના ઉતર છતવા નીકળી છે!”

પણ અસારે એ નદી એટલી તો શાંત લાગતી, કે જાણે ગોકુળમાં તોફાન કર્યું પછી જ્યોત્સના માતા આગળ ગરીબ ગાય બનેલો કનૈયો.

સવારે જાડીને નાસ્તા વખતે આટલો અણધારી ઉભણી મળી એટલે પછી એને કાણે છોડે? મિટાજં પ્રાણ હુલુંદે! મા પ્રાણે દયા કર! મિટાજં દુર્લભે મન્યે પ્રાણા જન્મનિ જન્મનિ!

ધરાઈને ખાધા પછી સર્ગાવહાલાંનું રમરણ થવાનું જ. હવે આ ધસાનનું મંગલદર્શન છટ મિત્રોને શી રીતે કરાવાય? નથી પોતાની પાસે કેમેરા અને નથી ટ્રેનમાંથી ફોટા પાડવાની સગવડ. અને ફોટાનું ગજું કેટલું? ફોટામાં જે બધો આનંદ મળ્યાની શકાત તો રખડવાની તકલીફ કોઈ ન લેત. હું કવિ હોત તો આ દૃશ્ય જોઈ હૃદયના ઉદ્ગારોની એક સરિતા જ ધસાવત. પણ એ પણ બાબતમાં નથી એટલે દૂધની તરસ હાથથી ઢિપાવવાને ન્યાયે આ કાગળ લખું છું. ભારતની ભક્તિ માણનારો કોઈ સમાનધર્મી ઝાંસીથી પચાસ માઈલની અંદર આવેલા આ ટેકાણે દર્શન કરે આવીશે.

રેશન વરવાસાખર ૧૪ : ૧૧ : '૩૬

x

x

x

તા. ૧૬ : ૧૧ : '૩૬

ધસાનથી આગળ વખા અને ઝોરછા આગળ બેતવા નદી જોઈ. એ નદી પણ સારી ચેડે રૂપાળી હતી. એના પ્રવાહમાં કેટલાયે પથરા અને કેટલાયે ઝાડો

હતાં. એના લાવણ્યમાં અદ્ભુત કહેવાય એવું કશું ન હતું. દર દર ઝોરછાનાં મંદિરો અને મહેલો દેખાતાં હતાં, ક્યાંય કાદવનું દર્શન ન મળે. આ અનાવિધા નદી જોઈને ઝાંસી પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રી. મૈથિલીશરણના ભાઈ-સિવારામશરણ અને ચારુશીલાશરણ પોતાના પરિવારના બીજા ભાઈઓ સાથે આવ્યાનું લઈને આવ્યા હતા. મારા મનમાં શંકા હતી કે કાવ્યો વાંચી વાંચીને કાવ્યો ઉપભવનારા આપણા કવિઓ જેમ કુદરતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન હૃદયથી કરતા નથી, તેમ આ કવિ ભાઈઓએ પણ ધસાન અને બેતવા વિષે કશું લખ્યું ન હોય. એટલે મેં એમને સંધિસીધું કહ્યું કે, જો એ નદીઓ વિષે તમે કશું ન લખ્યું હોય તો નિંદાને પાત્ર છો! સિવારામશરણે પોતાના વિનયથી મને પરાસ્ત કર્યો. એમણે કહ્યું, “લેખાન્તમે (મૈથિલીશરણે) તો આ નદીઓ વિષે ગાતાં કહ્યું છે કે શોભામાં તો છુદેલખંડની આ નદીઓ ગંગા-યમુના કરતાં યે ચડી જાય, એટલે મારા મોટાભાઈ તો તમારા ઉપાલેખમાં આવતા નથી. મેં પોતે આ નદીઓ વિષે લખ્યું નથી એ ખરું, પણ હું ક્યાં ધરડો મરો છું. મારે તો હજી યે થવું લખવું છે.”

એમની પાસેથી મેં જાણ્યું કે ધસાનનું મૂળ નામ દશાણું હતું. અને બેતવા તે વેતવતી એની મને ખબર હતી. દશાણું=દશાઅણુ=દશાણુ=ધસાન આટલું ખ્યાનમાં આવ્યા પછી ધસાન નામ વિષે મેં કરેલી ઉટપડાંજ કદવના બેપાડની પેટે તૂટી પડી. કથા પુરાવા વગર કેવળ કદવનાને જોરે સંશોધન કરનાર મારા જેવા આ દેશમાં કેટલાયે હશે. એમની બૂલ બતાવવા નેટહું જલનુસાર કોઈ ન હોવાથી આવી નરો કદવના પણ ઇતિહાસ તરીકે કે કથા જ નહીં છે અને આગળ જતાં રૂઢિના અભિમાનીઓ ઝનૂનપૂર્વક એવી કદવનાને વગવવા માગે છે.

મેં એકવાર વતી-મતી વાળી નદીઓનાં નામ બેમાં ક્યાં હતાં, તેથી જ વેતવતી ખ્યાનમાં રહી હતી. જોને કિનારે નેતર લાગે છે, તે વેતવતી. દૃપદવતી (પથરાવાળી), સરસ્વતી, ગોમતી, હાયમતી, વાધમતી,

ઐશવતી, સાબરમતી, વેગમતી, માહિમતી (૧) અમૃતવતી (અંબલ), ભોગવતી (?), શરુવતી. આટલી નદીઓ તો હમણું ધાદ આવે છે. ખડુ શોધવા જઈએ તો હજી એ બેચાર મળી આવે. મહાભારતમાં જ્યાં તીર્થયાત્રા પ્રકરણ આવે છે ત્યાં કેટલાંય નામો ભેળાં કહેલાં છે. વિશ્વામિત્ર, બલરામ, નારદ, દત્તાત્રેય,

વ્યાસ, વાલ્મીકિ, સત્, શૌનક વગેરે પ્રાચીન ઋષીઓએ તો પૂછ્યું હોય, તો તેઓ ધણું નામો આપશે, અથવા ઉપનવી કાઢશે. આપણી નદીઓનાં નામો પાછળ રહેલી માહિતી, કલ્પના, કાવ્ય અને ભક્તિ વિશે હજી એ કોઇએ શોધખોળ કરી જ નથી. પછી ભારતીય જીવન પાછું સમૃદ્ધ શી રીતે થશે ?

✽

મન, જલવા દે !

(રાગ : પીછ; તાલ : જલદત્રિતાલ.૪)

મન, જલવા દે, જલવા દે,

જવાલા, સુખધન, જલવા દે !

તવ સુદર કાજની જવાલા

ઓ, મન !

જલવા દે, જલવા દે,

જલવા દે.

શીત સિશિરસમીર સૂક્ષ્મતા.

પર્ણ ન બાકી રહ્યાં કંઈ ખરવાં,

શાખા શુષ્ક ખડી તે નજારા—

જલવા દે.

મ્હાનિઃ અહો, જલસયવના પટમાં

કોઈ અરંગી તકા ભમતા,

કૂદી ત્યાં ચેતનભરમોમાં

જલવા દે.

જલવા દે,

જવાલા તવ મન જલવા દે.

દેખ, હજી નહ અમ્મ બીંખરતાં—

મંદ મંદ ગતિઃ ઓ મૃદુ ગુલાઈ !—

છૂપાં તારાં ફલ્યાં રાતાં—

—મૃગ કચન જલવા દે,

જલવા દે,

જવાલા પથ પર જલવા દે,

સ્વપ્નરથ

* તાલ જલદ છે પરંતુ રાગ વિદ્યમિત્ર લયમાં આવતો છે, ટાળ લગભગ કવિવર ટીપ્પણના ગુજરાતીમાં કાપાંતર થયેલા ‘પૂનારિણી’ નાટકમાંના સી. મેધાણીએ અનુવાદ કરેલા ગીત ‘સુખ બેવા દે’ જેવો છે.

ઝૂંડે ઝૂંડે લાલ ફૂલે જંગલ ભર્યું છે. શુભાલ
વેરાયો હોય તેવી લાલ મુલાયમ છાયા
અધે પથરાઈ છે. એક ઝાડ નીચે થોડી ખુલ્લી જગ્યા
છે, ચમત્તે અદેલીતે ચિહ્ન બેઠો છે. આખું વન પ્રેમના
માધુર્યે નીતરે છે, ચિહ્નની ઉપર જ ઝાડનું આખું
અંગ પ્રેમની લાલી જેવાં ફૂલોથી ભર્યું છે, સામે
પહોળા પટમાં પાલવને પાથરીને ધીરી ચાલે વહેતી
નદી ઇશિકાદારી પોતાની ગોદમાં નાની રંગરેંઝી
માછલીઓને હાલરમાં ગાતી કુલાવી રહી છે, નાનું
બાળ ધવરાવતી માના જેવા ઉજ્જાસે ઉપરથી સૂર્યની
તમકા નદીનાં નીર ઉપર હેત ટોળી રહી છે. દૂર જામે
દેખાતો પર્વત ક્યુજ સર્વ સૃષ્ટિને પિતા જેવા ભાવે
નિહાળી રહ્યો છે, આથી પ્રેમસૃષ્ટિમાં પશુ ચિહ્નને
ક્યાંય પ્રેમ દેખાતો નથી. નિરાશાથી એતી ગરદન
ખલા ઉપર ટળી ગઈ છે, હાથ દીક્ષા ચર્ચને ખલાની
ખાલુ પર લગાડી પડ્યા છે, કેડ વળી ગયેલ છે અને
પગ લાંબા પડ્યા છે. નિત્ય છાતી સરસો રહેતો એનો
પ્રિય તાવસો કાતો* આજે એને આલિંગન આપતું
છેડી ઈર્ષ ખાલુ પર સરી ગયો છે. ગળામાં જ લટ-
કેસો હોવા છતાં તેને તે વગાડી શકતો નથી, જે
વગાડ્યા વિના તો એને ધડકે એન ન પડેતું. તાવસોને
ખાલુ પર સરી ગયેલો નેઈ ચિહ્ન આપું ફૂટ્યું,
"એહ ગવા! ગવાએ બકારો આપ્યો એટલે તાવસો
પશુ હવે છાતીએથી અજગો થવા માગે છે!"

ગવા ચિહ્નની પ્રેયસી હતી. ચિહ્નના ખેતરને
અડીને જ ગવાનું ખેતર હતું. એક જ નદી બેઉનાં
ખેતરને પાણી આપતી હતી, એક જ તલેટોની એક જ

* એક નખાની તંતુવાદ, જેને આપણે સુલસુલ-
તરંગ કહીએ છીએ.

માટી બનેનાં ખેતરમાં હતી, ધરતીને સોનું બનાવી
દેનાર એક જ પહાડનાં લાવા અને રાખ બનેનાં ખેતરો
ઉપર પથરાતાં, એક જ પ્રદેશનાં સરખાં નીરોળી
માનવીઓના મળમૂલનું અને એક જ સરોવરની માછલી-
ઓનું ખાતર બનેના ખેતરને મળતું. છતાં ચિહ્નું
ખેતર એટલે અળાં અને ઝાંખરાં અને ગવાનું ખેતર
એટલે મોતી જેવા દાણા. ગવા રાતદિવસ
મહેનત કરવાના સ્વભાવની. એમની જાતિમાં સ્ત્રી અને
પુરુષના મહેનત કરવાની ખાખતમાં ભેદ નહોતા. બધા
ઉપર ચોળી, ઉપર કિમોનો (લાંબું પહેરણ) અને
કમર પર 'ઓખી' - પહોળો રેશમી પટ્ટો, ચપ્પચ
ચાલતી ધડકમાં ક્યાંય તીકળી જાય તેવા પગ લોકો
કહેતા, ગવા એટલે ગવા. ગવાનો અર્થ સરસર વહેતી
નદી. જપાનની નદી ગવા જેવી હતી.

અને ચિહ્ન એટલે? ચિહ્નને બધા કહેતા આળમુનો
પીર, પશુ તેવું નામ જપાનના મુંદર સરોવર ચિહ્નજે
ઉપરથી પાડ્યું હતું. ચિહ્નજે સરોવર ઘણું જ મુંદર
છે. એની આસપાસ ગંધકના પાણીનાં ગરમ અને ઠંડાં
સ્નિગ્ધ ઝરણું છે. જપાનના લોકો નદાવાના તો બહુ
રસિયા, ટોળેટોળાં લોક અવારનવાર તહેવારો પાડી
અહીં આવતાં, આખો પ્રદેશ પુષ્પવને છવાયેલો હતો,
પુષ્પબુદ્ધિમાં નરનારીઓ ફરતાં અને ગાતાં, પક્ષીઓ
કિલોલતાં અને દરણી-સસલાં રમતાં. અહીં ચિહ્નને
જન્મ થયો હતો. ચિહ્ન કામ કરવામાં ગમે તેવો પશુ
મુંદરતામાં તો ચિહ્નજે જેવો હતો તેની કાંઈ ના
નહિ કંઠી શકે.

ચિહ્નને તાવસો બહુ ગમતો. ગળામાં એને લટકા-
વીને તે આખો દિવસ એ વગાડ્યા કરતો. એની
પાડેશમાં જ ગવા રહેતી. બંને જગલમાં રખડ્યા
કરતાં. એક વાર ધરતીકંપ થયો, ક્યુજ કાંટયો, લોક

ધર-ખેતર છોડીને લાગ્યાં, લાગતાં ચિહ્ન અને ગવા બનેનાં માણપ મરી ગયાં. જ્વાળામુખીનો કાપ ગયો, લોક પાછાં આપ્યાં. લોકોએ ચિહ્ન અને ગવાને બાલુ બાલુની જમીન આપી, ઘોડા આપ્યા, ઝાગર આપ્યાં, બિયાં આપ્યાં અને કહ્યું, “તમારું તમે ખેડો અને ખાઓ, અમે તો તમને આ ગયાં સાધન આપ્યાં.”

ગવા તો માંડી ખેડવા. પણ ચિહ્નનો હાથ તાવસો વગાડવાથી પરવારે ત્યારે હળ પકડે ને? ગદા ઘેડાને ખેતરમાં દોડાવ્યા કરતી ત્યારે ચિહ્ન પોતાની આંગળી પરની નખલીને તાવસોના તાર ઉપર દોડાવ્યા કરતો. ગવા ખેતરમાંથી ટેકાં ઉખેડતી, અંદર બી નાખતી, ડાંધર અને શેડર ઉગાડતી, ઘરમાં ઘણા લાવતી અને રેરામ તૈયાર કરતી ત્યારે ચિહ્ન માત્ર તાવસોમાંથી સર ઝલુઝલાવતો. કાઈ ઝાડની છાંય નીચે બેસી રહેતો. એના સૂરમાં ગવા ઘણી વાર ચપચપ કામ ઉકેલી નાખતી તો ઘણી વાર કામ થંભાવીને બીમી રહી જતી. કામ થંભી જતું ત્યારે પાછું જાન આવતું, ખોટા ચુસ્સો કરીને બોલતી, “તારે કામ ન કરવું હોય તો ન કર પણ અમને તો કરવા દે, બસો થઈને.”

ત્યારે ચિહ્ન માત્ર હસતો. ગવા કહેતી, “લાજ મર! લાજ મર! હાથ સાળ હોવા છતાં તારુ ધાન્ય તું પકવતો નથી, તારાં કપડા તુ તૈયાર કરતો નથી અને કાષ્ટકલું આપેલું ખાય છે!”

“તું ક્યાં મારે મન કાંઈક છે.” ચિહ્ન કહેતો.

“મુશ, અપરહાર છે ફરી એટલું મેલ્યો તો!” કહી ગવા હળને નેડેલો ઘોડો દોડાવી મૂકતી.

પણ એક વરસ પરાયણ આનું. વરસાદ એટલો બધો આવ્યો અને પડાડ પરથી દોળાવના ખેતરમાં માંડી એટલી બધી ઘસારાઈ આવી કે ગવાને લાગ્યું કે એને પાછી તૈયાર કરવા માટે બહુ મહેનત કરવી પડશે. પણ એણે મનમાં નક્કી કર્યું કે રાત દિવસ કામ કરીને પણ ફરી ખેતર ખેડી કાઢી, નવું બી વાવી દઈ, બીજા વરસાદમાં નેડેલો પાક ઉતારી લેવો. આને વળતે પણ ચિહ્ન તો નિશ્ચિત

મને તાવસો વગાડવા કરતો. એના સંગીતમાં ગવાનો ઘોડો થંભીને બસો રહેતો હતો, કેમે ક્યો ચાલે નહિ. ગવાનું પણ ધ્યાન વારે વારે કામમાંથી ખસીને તે તરફ જતું હતું એટલે તે ચુસ્સો થઈને બોલી, “તારે કામ નથી કરવું તો ચાલ્યો જ જંગલમાં, ત્યાં વગાડવા કરજો તારો તાવસો. અહીં અમારું” કામ શીદ ખોટી કરાવે છે? તને તો શરમ નથી, તારું ખેતર નહિ ખેડાય તો તું બીજા માગીને પણ પેટ ભરીશ અમારાથી એમ નહિ થાય.”

આ શબ્દો ચિહ્નને બાલાં ચર્ધ પડ્યા: એ બીડીને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો.

બે દિવસથી એ ઝાડ નીચે બેઠો છે. વનમાંથી ફાફૂલ અને નદીમાંથી માછલી, ખાવાનું તો એને સહેલાઈથી મળી રહે તેમ છે પણ તેણે મેંમાં કશું નાખ્યું નથી. એને આજ ઘણું ઘણું યાદ આવી રહ્યું છે. આખી સૃષ્ટિ એને રેમ કરવા આવતી પણ એને લાગતું હતું કે તે એની મશકરી ઉઘાડી રહી છે.

ગયામાં લડકોને બાલુ પર સરી એલેલા તાવસો તરફ જોડા નિસારો નાખી નેહું. પછી જાવીને જરા ટહાર કરી અને નીચે લડકો હાથ જાયો કર્યો પણ હાથ તાવસો સુધી પહોંચ્યો નહી, એ પાછો નીચે પડી ગયો. બીજાવાર હાથ જાયો કર્યો, તાર ઉપર આંગળીઓ મૂકી, તારમાંથી થોડો અમઝણાટી નીકળી પણ પછી આંગળીઓ થંભી રહી. પણ તાવસોની થોડી ઝલુઝલાટીએ તો આખા જંગલમાં યનનનાટ પ્રસારી દેલો હતો. થંભે માલવાની ટેવવાળાં હાંસિકારી નદીનાં પાણીની ગતિમાં પણ એની ઝલુઝલાટીએ યનનનાટ પ્રેર્યો હતો આંગળીઓ થોડાક જ વાર થંભી રહી રહી. નેસમાં આવીને એક હાથની આંગળી પરની નખલી તારોને ઝલુઝલાવવા લાગી. અને બીજા હાથની આંગળીઓ ચાલીએને દખાવવા લાગી. દર દર સુધી એના ઝનનઝનન અવાજના પડપાએ પહોંચી જઈ વાતાવરણની રિનઝનને માફ વનનારી લીધી.

ચિહ્નને તાવસો-એકવાર એમાં ગતિ આવ્યા પછી એને ચોલાવસો ચુસ્સો એની ઈચ્છા હોય તો પણ

હવે એ બંધ કરી શકે નહિ. આંખો મીચીને એ વગાડતો ગયો.

કેટલી વાર ચર્ચ, કેને ખખર, પણ એકએક ચિહ્નને શી ધ્રુવિજા ચર્ચ આવી કે તારને એણે જોરથી ઝટકો માર્યો. ત્રીજીજી કરતા બે તાર તૂટી ગયા, અને એ લાંબો ચક્રને જમીન પર સ્પર્શ ગયો. ગીત બંધ ચર્ચ થયું. ચિહ્નની આંખોમાંથી દસદસ પાણી ચાલવા લાગ્યાં. ગીત સાથે નૃત્ય કરતી કુદરત પણ અમાનક તૂટી ગયેલા ગીતથી ચડકો ખાઈને થંભી ગઈ. એના તેજોજલક મુખ ઉપર વિષાદજામા ફરી વળી. સ્તબ્ધ ચર્ચને એ જાણી રહી.

એ સ્તબ્ધ શાંતિ વચ્ચે ચિહ્નના કાનમાં ધીમા શબ્દો પડ્યા. “મિહિ-! મિહિ, હું આવી ગઈ છું. મિહિ, બેડો યા.”

ચિહ્નએ જોયું જોયું. “ઓહ, ગવા? ગવા, તું આવી? ગવા, તું નહોતી એટલે મને તાયસો વગાડવા ઉપર પણ મીડ ચડી.”

મિહિ બેડો ચર્ચ ગયો. ગવાએ પોતાના બે હાથની હથેળીઓ વચ્ચે એનું માથું લઈ, એની નજરમાં પોતાની નજર પરાવીને બેઠી, “તારા તાયસો માટે તો હું ખેતર છોડીને અહીં આવી. તારો તાયસો મને બહુ ગમે છે.”

“ઓહ, ગવા! મને ખબર નથી, મને શું ગમે છે-તું કે તાયસો? કદામ તમે બને મારી પ્રિયાઓ છો.” ચિહ્ન બોલ્યો.

“નહિ ચિહ્ન, બે પ્રિયા હોય એ સારું નહિ. બંને વચ્ચે ક્ષણો થાય.” ગવા બોલીને હસી.

“મારી પ્રિયાઓ એવી નથી. તે ન જોયું કે મારી એક પ્રિયાએ તો બીજને મારી તરફ એચી, અને બીજી ચિના પહેલીને ચેન જ પડતું નહોતું.”

“તું અને તારી આ બીજી પ્રિયા-જને બહુ લુચ્છાં છો. પણ હવે એ વાત કર ને, તને જૂખ લાગી છે કે નહિ?”

“આ બે દિવસ સુધી તો કંઈ ખખર નહોતી

પડી પણ હમણાં તે પૂછ્યું એટલે લાગે છે કે જૂખ લાગી છે ખરી. બે દિવસથી કશું ખાધું નથી.” ચિહ્ન બોલ્યો.

પછી ચિહ્નએ તાયસોના તાર સાંધ્યા અને નખ-હોને તેની ઉપર ધમધમાવી. ત્રીજી-ત્રીજી સ્વરો મૂંઝા જીક્યા એ સ્વરોની લહેરમાં ઊડતી ગવા ફળો વીણવા બેપડી. હવે જ ગવાને ખખર પડી કે મિહિ ઉપર ખિન્નતાનો તેણે ત્યારે પણ દોંગ જ કર્યો હતો. નહિ તો ચિહ્નનો તાયસો જતાં એના ખેતરનું તમામ કામ કેમ અટકી જાય? અને અત્યારે તાયસોના મુરમાં જ એ કડપથી દોડતી, નીચી નમતી ફળો એકાં કરી શકતી હતી, તે કેમ? તાયસોના મુરો જ એને કામની આરા આપતાં હતાં.

પછી ચિહ્નએ તાયસો વગાડ્યા કર્યો અને ગવાએ એના તાનમાં ઝૂંપડી બાંધી, મિહિએ તાયસો વગાડ્યા કર્યો અને ગવાએ શેરૂરનાં છવાં ઉપરથી ઝુંવાળા રેસા ઉતાર્યા અને તેને કાંતીને, વણીને સરસ કપડાં બનાવ્યાં, મિહિએ તાયસો વગાડ્યા કર્યો અને ગવાએ પહાડની અગાસી ઉપર ખેતર કરી ધાન્ય ઢિગાડ્યું. ચિહ્ન વગાડ્યા કરતો, ગવા કામ કર્યા કરતી, બંને એક જ ઝૂંપડીમાં ખાતાં, પીતાં, પહેરતાં, અને આનંદથી રહેતાં અને પુષ્પકુંળેમાં ફર્યા કરતાં.

પણ એક દિવસ ગવાએ ચિહ્નને કહ્યું. “ચિહ્ન, આજે મને કામ કરવાની ધ્રુવિજા થતી નથી, હું ચર્ચ રહું, તું વનમાં જા અને ફળ લાવ, નદીએ જા અને માછલી લાવ, કાત લે અને આજ ઉપર ચાલવ રાજ હું ખવરાવતી, આજે તું ખવરાવ.”

“એમ શા માટે ગવા? તને કામ કરવું કેમ નથી ગમતું? અને કામ કરવાનું કદી મન નથી થયું, આજે હું કામ કેમ કરી ચકીર? અને તકલીફ પડશે.”

એ સાંભળતાં ગવાની હાતી ટટાર ચર્ચ મર્ચ. “તકલીફ પડશે એમ તું કહે છે? ત્યારે તો મને કામ કરવું ન ગમે ત્યારે મારો અને તારો જૂખ્યાં જ રહેવું! લાજ મર! લાજ મર!”

એ સાંભળીને ચિહ્ન થોડી વાર ઊભો રહ્યો અને પછી બોલ્યો, “તો હું જઈઉં, પ્રયત્ન કરું.”

ચિહ્ન પહેલો વાર તો ગયો, થોડાં ડગળ વીણી પછુ લાગ્યો, વીણ વાર ગયો અને ડગળ લાગ્યો પછુ ગયાએ સાથે માછલી ખાવાની પછુ ધ્રુવજા કરી એટલે એ ગિજગયો. અને ડગળો ધા કરી દઈ બોલ્યો, “હું નથી જતો ! આજે નહિ જઈઉં, કહી નહિ જઈઉં.”

ગવા પોતાની આંખોની નેણ સંક્રાંતી, ચીણું નાક કુલાવીને એની સામે આશ્ચર્યથી નેઈ રહ્યો. એ કશું બોલી નહિ. ચિહ્ન પછુ તાપસોને એક બાલુ મૂકી દઈ જમીન પર બેસી ગયો. પોતાનું જાળ નાનું માથું કંઈક વિચારમાં હલાવતો ગવા સામે એ નેઈ રહ્યો. કેટલીયે વાર પછી એ ઊભો થયો, હોડી અને હોડી લઈ નદીમાં પડ્યો અને માછલાં પકડી ઝૂંપડીએ આવ્યો. જમીન પર વેરાવલાં ફેળાને ઝોકાં કરી, ગાછલીને સમારી એણે ગવા પાસે મૂક્યાં. આ નેઈને ગવાની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. બંનેએ ખાધું.

પછુ હવે કામ કરવાનું તો ચિહ્નને માથે લગભગ રોજ આવવા લાગ્યું. ચિહ્ન જંગલમાં જતો, નદીએ પછુ જતો પછુ વાંકાં વળતાં ગળામાં લટકાવેલો તાપસો સામે મૂલી રહેતો, હાથથી એ એને ફરી ફરી ખાલુએ સરકાવતો. છતાં એ મોઢા આગળ આવી જતો. યુરસમાં ચિહ્ન વીણેલાં ફેળાનો પછુ ધા કરી દેતો. એક દિવસ તો એને વધારે ખીજ મડી. એણે ઝટકા મારીને ગળામાંની હોડી તોડી નાખી તાપસોને દૂર કરી નાખ્યો અને કંઈજ ખાવાનું લાગ્યા વિના ઝૂંપડીએ પાછો આવ્યો.

“ગવા ! તું મને કહીશ ખરી કે રોજ રોજ તને કામ કરવું કેમ નથી ગમતું ?”

“સાવ ગમાર છે. એમ ને એમ તું સમજી નહિ ગય. કહું છું, તને મોકળા રાખડામાંજ સમજાવતું પાડશે. લે, સમજ. મારા પેટમાં ઊંડારું સૂતું છે તે મને કામ કરવાની ના પાડે છે. એ ઊંડારું રોજ સારું સારું ખાવા મળે છે. બોલ, સમજાયું ? તો પછુ તું કામ નહિ કરી શકે ?” ગવા બોલી.

આ સાંભળ્યાં પછી ચિહ્નને ગવા વિના છૂટકા નહોતો. રોજ તાપસોને ઝૂંપડીમાં રાખી એની સામે નજર કરતો કરતો એ ખાવાનું લેવા જતો. ક્યારેક સામે નજર ન રાખવાથી કોઈ ઝાડ સાથે અથડાઈ પડતો કે ટેસ ખાઈ બેસતો.

પછુ પછી તો કપરી ઝડપ આવી. વતપાનમાં તો દૂંધું દૂંધું બે ચોમાસાં, વચ્ચેની ઝડપ ન ગમે તેવી. ને કામ ખૂજ કરવું પડે; તો જ ખાવાનું ઘરમાં આવે. ચિહ્નને એ બહુ આડરું લાગવા માડ્યું.

એક દિવસ એણે રોજમાં ગવાને કહ્યું, “ગવા ! આ તાપસો કેવો સારો ! એ મારી પ્રિયા, તું પછુ મારી પ્રિયા, એ મને કહી હેરાન કરતો નથી. તાપસોએ તને પછુ હેતથી એની પાસે અને મારી પાસે બેઠી, અને તું એને દૂર ઠાડે છે, તું અંદેખી છે !”

ગવાને આજે જરાયે એનું પડતું નહોતું. એ સર્પ જ રહી, મૂંગી રહી, એણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

“આજે હું કામ મારે જવાનો જ નથી. આજે તાપસો વગાડ્યા જ કરવાનો છું.” એમ કહી ચિહ્ન પાટલા ઉપર તાપસો લઈને બેસી ગયો અને તારને ઝણઝણાવવા માંડ્યા. એ વગાડતો રહ્યો અને ગવા એને નોતી રહી.

કેટલા દિવસે આજે વગાડવા મગતું હતું, ચિહ્ન આનંદથી ઇચ્છાઈ ઇચ્છાઈને વગાડવા લાગ્યો. પછી વધુ રક્ષમાં આવીને ઊભો થઈ ગયો, ઝૂંપડીમાં દહેલવા લાગ્યો. દહેલતાં દહેલતાં ઝૂંપડીની બહાર ચાડ્યો ગયો. આથે ને આથે એ જતો ગયો. અને પછી ઝાડો પાછળ જતો જતો દેખાતો બંધ થઈ ગયો. ગવા આંખો ફાડીને એની પાછળ નેઈ જ રહી.

ચિહ્ન અદશ્ય થયો પછુ તાપસોના યુરો સંભળાતા હતા. ગવા ઊંધી પડીને ધ્રુવે ધ્રુવે શેવા લાગી. તાપસોના સર સાથે એનું ધ્રુવું તાલ લેતું હતું. એના દુનના પાયાથી બાજક નેચી બેળી કુદરત પ્રકાશાવે એની સામે નેઈ રહી હતી પાત્ર ચિહ્નને કાને એનો સ્વર પણ પડતો નહોતો. એના સાથું નોવાનું તો એને યુરે જ કપાંચો ?

અચાનક ગવા ઊભી થઈ 'ચિહ્ન-ચિહ્ન!' ખૂંચી ગારતી એ દોડી. ચિહ્ન તો તાપસોના ગીનમાં ફૂળી ગયો હતો. એ આંધો જ હતો હતો. ગવા દોડતી દોડતી એની લગોલગ થઈ ગઈ. 'ચિહ્ન-ચિહ્ન!' કહેતી એ એનો ખભા ઝાલવા આગળ લંબાવ ત્યાં ધબળ કરતી તે જમીન પર પછાડાઈ પડી.

ચિહ્નએ પાછળ જોયું. 'ચિહ્ન...!' ગવાએ દુઃખ સ્વરે ઉદ્ગાર કાઢ્યો. ચિહ્ન મોં ફેરવીને એક ઝાક નીચે બેસી ગયો. એની આંશળીઓ તો દશ યે સંગીતના ઘેરા ચુર કાઢતો હતો. ચિહ્ન એમાં જ ફોલનો હતો.

"ચિહ્ન! જ્યો તો આમ જો, આદ! જોહ, જો તો ખરો મને કેવી વેદના ધાય છે! મને તાપસો ખુદ ગમે છે, એ મારે તો કું' દોડી દોડી તારી પાસે આવી હતી, પણ અત્યારે ધડીક એ તાપસોને બાજુ પર મૂક. ધડીક તારા હાથ મારી આંખો પર મૂક! ધડીક તારા બોળામાંથી તાપસોને દૂર કરીને મારા માથાને સુવાડ. ચિહ્ન! ધડીક, એક થોડી જ વાર! જોહ!"

પણ ચિહ્ન પોતાની લહેરોમાં જ મગ્ન હતો. ચિહ્નજે'છ સરોવર શું આહું હતું? ચિહ્નજે'છ સરોવર પોતાની લહેરોમાં તેની અંદર નહાવા પાનનાની સલામતીને પણ જુદી જતું હતું? એ પોતાની ફરજોને ચૂકતું હતું? ના, ના, એને તો એના નિયમો હતા, એ નિયમોને ઉપાધીને તે લહેરોએ નહોતો ચડી જતો. પણ આ ચિહ્નને તો જાણે કેઈ નિયમો જ હતા નહિ. એને જાણે એક જ વસ્તુ કરવાની હતી, એનો તાપસો વગાડવા કરવો.

ચિહ્નએ જ્યારે ગવાનું કંઈ જ સાંભળ્યું નહિ, ગવાની વેદના જ્યારે અસહ્ય થઈ પડી, પ્રસવવેદના અત્યારે એ સહી રહી હતી, ત્યારે એને લાગ્યું કે તાપસો ભયંકર છે, તાપસોએ એને એના પ્રિયતમને મેળવી આપ્યો, પણ તાપસો જ એની પાસેથી એનો

પ્રિયતમ ખૂટવી લે છે અને એનો પ્રાણ લઈ લેશે. એ જોરે કરીને ઊભી થઈ અને ચિહ્ન તરફ ધસી. પાછળથી જ ચોતાનો હાથ લંબાવી ચિહ્નના બોળામાં પરેલા તાપસોને ઝડપ મારી બેચી લીધો. અને ચિહ્ન પાછળ નજર કરે ત્યાં તો ગવાએ તાપસોને જમીન પર પછાડ્યો અને ઝાટકો મારી બધા તાર તોડી નાખ્યા. અને પછી એક પથ્થર લઈ ધાએ ધાએ વાઘના ચૂરા કરી નાખ્યા. અને પછી ચિહ્ન સામે છાતી ટકાર કરી ઊભી રહી. 'લે, વગાડ!'

ચિહ્નનું આખું અંગ સળગી ઊઠ્યું હતું. આમ લજ્જી બિડી. હાથની મજબૂત મૂઠી વાળી હાથ બોલો ઉઠાવી એ આગળ આવ્યો. ગવા ફાટી આંખે જોઈ રહી. પણ ચિહ્નની મુઠી એના માથા પર પડે તે પહેલાં તો તે જમીન પર પડી ગઈ.

એ જ ફાણે એણે બાળકને જન્મ આપ્યો.

ચિહ્નના ગળામાંથી 'આદ...' કરતી ચીસ નીકળી ગઈ. એનો હાથ ખડી ગયો હોય તેમ નીચે પડી ગયો. એ ગવાની પામે બેસી ગયો.

ગવા હળવે હળવે ભાંગી ગયેલા તાપસોના લાકડાને પોતાની તરફ ખેંચતી હતી. ભગિણ વાઘને એણે છાતીએ દાબ્યું, અને સતોષથી આંખ મીચી દીધી.

'ગવા—!' ચિહ્ન જૂમ મારી બેઠ્યો.

ગવા યાંત થઈ ગઈ હતી. એના પ્રાણ બિડી ગયા હતા. લોહી માંસના ખાખડામાં નહાતું એવું બાળક પણ એના બોળામાં નિષ્પ્રાણ પાડ્યું હતું.

'ગવા!' ચિહ્ન મોટેથી રડો બેઠ્યો. પોતાની બે પ્રિયતાઓએ એકમેકનું ખૂન કર્યું કે એકમેકને આલિંગન આપ્યું તે વિચારવાનું અત્યારે સૂત્રે એમ ક્યાં હતું? પણ એને એટલી નો સમજ પડી કે એક વખતે એના દુહનની મરકરી ઉઠાવતી તેને લાગેલી તે કુદરત પણ અત્યારે તેની જોડે આંસુ વહાવી રહી છે.

અમેરિકામાં 'ખેતીસપ્તાહ' ની ઊજવણી.

[વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકા ગયેલા એડ ખેતીવિશાળ (બી. એલ.) નો પત્ર]

શ્રી. નગીનદાસ માધવદાસ પટેલ

અહીં "Farm and Home Week ખેતી અને ગૃહસપ્તાહ" નામનું સપ્તાહ ઊજવણ છે તે સુધી અને ફરી રીતે ઊજવાય તે ઉપર લખવા માથું છું. અમેરિકાની કુલ ૧૨૧ કરોડ વસ્તીના માન ૪૩૦૮ ટકા જ ગ્રામ્ય છે અને બાકીના ૫૬૨ ટકા શહેરી છે છતાં પણ અમેરિકાને ખેતીપ્રધાન દેશ તરીકે માનવામાં આવે છે, કારણ કે આ દેશની કુલ ૩૬,૩૦૬ લાખ ડોલર ઉત્પન્ન કે પેદાશના ૯,૫૦૮ લાખ ડોલર ખેતી અને હોમ ઉપરની જ મળે છે ખેતી એક ધધા તરીકે માન ચોથા ભાગની ઉત્પન્ન આવે છે પણ હુનરઉદ્યોગ અને કારખાના, ખાસ કરીને મોટર, મોખડ, વગેરેના કારખાના તરફથી દેશની કુલ ઉત્પન્ન ખેતીની ઉત્પન્ન એટલી નથી, તેથી જ અમેરિકાને ખેતીપ્રધાન દેશ ગણવામાં આવે છે, વાસ્તવિકતાએ ૬૨ ૧૦૦ માણસોએ માત્ર ૨૧૦૯ (૨૨) માણસો ખેતીના કામમાં રામયેલા છે, અને ૨૮૯ (૨૯) માણસો હુનર ઉદ્યોગના કામમાં છે પણ આમ-અમેરિકાની આર્થિક ઉન્નતિમાં ખેતી મોટો ભાગ ભજવે છે એટલા માટે જ ખેતી ઉપર અહીંના ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓ વધારે ધ્યાન આપે છે.

અહીં ખેતીવાડીના શિક્ષણને ધંધાદારી (vocational) શિક્ષણ તરીકે ગણવામાં આવે છે સંયુક્ત રાષ્ટ્રે ૧૯૧૪ ના સ્ત્રીય દયુલ્લસ એક્ટથી આ ખેતીવાડીના ધધાદારી શિક્ષણને દરેક વિદ્યાર્થીમાં ફરજિયાત કર્યું. હાઈસ્કૂલથી મંડીને મોટા વિદ્યાર્થીમાં ખેતીવાડીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, સ્ત્રીય હીલર કામદારી આ વિદ્યાર્થીમાં ગૃહરિસયુના પણ ખાતા ખોલવા દરજ પાડી, અને ગૃહશિક્ષણના ખાતામાં કૌટુંબિક અર્થશાસ્ત્ર (Home Economics) ઉપર મુખ્ય ભાર મૂકવામાં આવ્યો, આમ ખેતીવાડી

અને કૌટુંબિક અર્થશાસ્ત્રની બે કોલેજને એક પછી એક અગ્નિત્વમાં આવી આ બન્ને પ્રકારના શિક્ષણને મુખ્ય આશય તો 'ખેડૂત કુટુંબ અને ખેતીરૂપી ધધા ઉપર આ ખેડૂત કુટુંબો નબો છે તે ખેતીના ધધાને' ઉન્નત બનાવવાનો છે, ખેડૂતન આમાનિક અને કૌટુંબિક જીવન સુધરે અને ખેતીવાડી પણ સુધરે એ છે ખેતી તો પત્તા કમાવાનું એક સાધન છે પણ મુખ્ય આશય તો છે ઉન્નત જીવન જીવવાનો ઉન્નત એટલે ભાતિક દ્રષ્ટિએ ઉન્નત-સાધન મળવનતા અને સાધનોની સમૃદ્ધતા અહીં ડાવગના દેશમાં તો બધું પૈમાની કૃતપટ્ટીથી માપવામાં આવે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓ ખેડૂતોને લાભદાયક ઉપયોગી થાય એ વિચારથી આવા ગખાક ઊઠવે છે. દે. આરી તા ૧૯૫૧૮ સુધી આ સપ્તાહ હતું શિક્ષણ-સંસ્થાઓની દ્રષ્ટિએ આવા ગખાકને પ્રૌદશિક્ષણ (Adult Education) નો કાર્યક્રમ તરીકે લેખવામાં આવે છે દરેક વિદ્યાર્થની ખેતીવાડીની મેયેજ અને ગૃહઅર્થશાસ્ત્રની કોલેજમાં કોઈક કોલેજોને શિક્ષણ આપવાના ખાતા ઉપરાંત પ્રચારમર્ચના (Extension on work) ના પણ ખાતા હોય છે. (Extension Departments) અને તેને અગ્રે પ્રેફેસરો પણ નીમવામાં આવે છે આવા (Extension) પ્રેફેસરો દરેક વિષયમાં ધણુખરે હોય છે તુલ અને તુલસુધારણામાં પ્રચાર-મર્ચ માટે એ પ્રેફેસર, ડેગી અને કુખ્યાવવા બીજા ધધાઓના પ્રચારમર્ચ માટે પ્રેફેસર, રોમચિનિય અને જીજીતુઓ વિવેના સુધારણાં પ્રચારમર્ચ માટે પ્રેફેસર વગરન દરેક વિષય માટેના પ્રચારકર્મ માટે નિષ્ણાને નીમવામાં આવેલા હોય છે વિદ્યાર્થીમાં વિવિધ ખાતામાં મેયેલુ મનોધન આ નિષ્ણાનોદારા ખેડૂતોને પડેલાવામાં આવે છે.

તુલસુધારણાનો જ એક દાખલો લઉં. તુલસુધારણા માટે જુદા જુદા પાક ઉપર ફેટલાક નિષ્ણુઓ કામ કરતા હોય અને જુદા જુદા રથાનિક પ્રદેશમાં કે રાજ્ય (State) માં વપાતા પાકની સારી જ્ઞતા શોધી કાઢે અને નાના પશુ વિશ્વસનીય પ્રયોગો દ્વારા સિદ્ધ કરે કે તેમણે શોધી કાઢેલી જ્ઞતા ઉત્પન્નમાં અને ખીજી રીતે પણ સારી છે. હવે પછીનું કર્તવ્ય તે આ પ્રચારકાર્યના નિષ્ણુઓ ઉપર નાખવામાં આવે છે. તેઓ આ જ્ઞતા કઈ આખા રાજ્યનાં જુદાં જુદાં પરગણાંમાં અને એક પરગણાંમાં જુદાં જુદાં પ્રયોગક્ષેત્રો ઉપર આ જ્ઞતા વાવી કયે રચણે કર્મ જ્ઞતા વધુ ઉપયોગી થઈ પડશે તે નક્કી કરે છે અને આ પ્રયોગોનાં પરિણામ ખેડૂતો આગળ રજૂ કરે છે અને તેમને તે જ્ઞતા વાવવાની લલામણુ કરે છે. આવા પ્રયોગોને Regional Trials (પ્રદેશ પરના અખતયા) કહે છે. આ તો માત્ર તુલસુધારણાના ખાતાની વાત થઈ, પણ આ પ્રકારની વ્યવસ્થા રાજચિકિત્સા અને જીવજનુ, જમીન અને તેની માવજત, દુધાશય, વગેરે દરેક ખાતામાં હોય છે. આ પ્રમાણે ખેતીવાડીનાં વિવિધ ખાતામાં ગણુ પ્રકારના પ્રોફેસર (નિષ્ણુઓ) હોય છે: (૧.) શિક્ષણ માટે (૨.) સંશોધન માટે અને (૩.) સંશોધનને ઉપયોગી જ્ઞતાવધાના પ્રચારકાર્ય માટે.

આ તો વિદ્યાલયોની વાત થઈ. પણ સરકારી ખાતા વિષે શું ? વિદ્યાલયોનાં ખેતીવાડીનાં ખાતાં અને સરકારી ખેતીવાડી ખાતાં આ બે પ્રકારનાં ખાતાં સ્વતંત્ર રીતે ચલાવવામાં આવે છે; આ બે ખાતામાં ક્રમ કરતાર નિષ્ણુઓ, સરકાર કરે તે પ્રજા જુદા છે. વિદ્યાલયના સંશોધનમાં સહકાર અનિવાર્ય લેવાય છે. અમેરિકાની સંયુક્ત સરકાર ખેતીવાડીનું ખાતું ચલાવે છે, આ સરકારી ખાતા તરફથી પણ સંશોધન અને પ્રચારનું કાર્ય કરવામાં આવે છે. જુનાં જુદાં રાજ્યોના દરેક પરગણામાં ધણુખેતુ આવા પ્રચાર માટે માણસો નીમવામાં આવેલા છે. સરકારી માતાંએ કરેલા સંશોધનનું પરિણામ ખેડૂતોને લાગદાયક કે ઉપયોગી ફરી રીતે થાય તે આ માણસે જ્ઞતાવું છે. આ

માણસને Farm Agent (ફાર્મ એજન્ટ) કહેવામાં સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ આ જ પ્રકારની રચના છે. આવે છે. આને માટે જોડોને નીમવામાં આવે છે. તેને Home Agent (હોમ એજન્ટ) કહેવામાં આવે છે. સંયુક્ત અમેરિકાનાં ખેતીપ્રધાન રાજ્યોમાં ખેડૂતોની સંસ્થાઓ છે. તેમાંની બે સંસ્થાઓ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે, એકને ગ્રેન્જ (Grange) કહેવામાં આવે છે. આ સંસ્થાનું ખરું નામ Patrons of Husbandry (કૃષિ સંરક્ષક) છે. આ સંસ્થાનું બધારણ આ પ્રમાણે છે: રથાનિક ગામડામાં આ સંસ્થા લાંબા જ ખેડૂતોની બનેલી હોય છે, તેથી આગળ અડી જેને ટાઉન કે ટાઉનશીપ (Township) કહે છે તે હોય છે. (આટલા પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ૬૬ ચોરસ મીલ હોય છે) આવા ટાઉનશીપ માં યકતી ગ્રેન્જ હોય છે તેથી આગળ પરગણા માટે ગ્રેન્જ હોય છે અને તેથી આગળ રાજ્ય માટે ગ્રેન્જ હોય છે જેને રેટ ગ્રેન્જ કહે છે; અને આખા સંયુક્ત અમેરિકાની સંસ્થાને નેશનલ ગ્રેન્જ કહેવામાં આવે છે. આ સંસ્થા ખેતીથી જ બનેલી છે અને ખેતીવાડીને અગેનાં ધારાધોરણ અને કાપાકાવતોને લગતું આ સંસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. સરકાર ખેતીવાડી અગેના કાર્ક પણ કાપકો પડે તે પડેમાં આ સંસ્થાના અભિપ્રાય, સુચનો વગેરે લે છે અને પછી જ કાપકો અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ ગ્રેન્જ ઉપરાંત ખીજી ખેડૂતોની સંસ્થાને ફાર્મ બ્યુરો (Farm Bureau) કહેવામાં આવે છે. આનું બધારણ પણ ગ્રેન્જના બધારણ જેવું છે. ખેતીવાડીને લગતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાનું અને ખેતીની ઉત્તિ થાય તે જ્ઞતાનું કર્તવ્ય આ ફાર્મ બ્યુરોનું છે. આ પણ ખેડૂતોની જ બનેલી ખેડૂતોની જ સંસ્થા છે. ખેડૂતોને ઉપયોગી આગ હોલવવાનાં યંત્રો, પાણી માટેનાં યંત્રો, વગેરેની વ્યવસ્થા આ ફાર્મ બ્યુરો કરે છે, તેથી આ સંસ્થા ખેડૂતોને શીધી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે. સરકારી પ્રચારકાર્યના ખાતા તરફથી રાખવામાં આવેલા માણસ ફાર્મ એજન્ટ તે આ ફાર્મ બ્યુરોને પ્રમુખ હોય છે. આમ સરકારી સંસ્થા અને ખેડૂતોની સંસ્થા દરેક જોડા ગામ અને પરગણામાં-ગ્રેન્જ માણસથી બનેલી

દેવામાં આવી છે. આ જ પ્રકારનું બધારણ હોમબ્યુરો (Home Bureau)નું પણ છે અને તેમાં સ્ત્રીઓ પણ કામ કરે છે હોમ એજન્ટ તે સ્ત્રીઓની સંસ્થા અને હોમબ્યુરોને નેત્રી બન્યા છે. આ કાર્મ એજન્ટ અને હોમ એજન્ટ વિદ્યાલય તરફથી કામ કરતા પ્રચાર કાર્યના નિષ્ણાતોની સાથે સહકારિતાથી કામ કરે છે. વિદ્યાલયોનું સંશોધન આ રીતે ખેડૂતોને ઉપયોગી થઈ પડે એવી રચના છે. આ કાર્મ એજન્ટ અને હોમ એજન્ટ વિદ્યાલયોના રચનાતંત્રે જ હોય છે કે જે સંશોધનનો આત્મ સંગ્રહ શકે અને તેમની સરળ ભાષામાં ખેડૂતોને અને ગ્રંથિણીઓને (અહીં ખેડૂતની અને પરિણીત સ્ત્રીઓને Home makers (ગૃહવિધાયક) કહેવામાં આવે છે) પહોંચાડી શકે. ખેતીવિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્ર-આ બે વિજ્ઞાનને આ રીતે ખેડૂતની આર્થિક અને સમાજિક ઉન્નતિ માટે આવા પ્રદારના ગ્રંથગણની નેદી દેવામાં આવ્યાં છે—Science with practice-વિજ્ઞાનનું વ્યવહારુ રૂપ.

સરકારી ખેતીવાડી ખાતા તરફથી થયેલા સુધારા હોમ એજન્ટ મારફતે ખેડૂતોને પહોંચે છે પણ જે રાજ્યોમાં લેન્ડગ્રાન્ટ કે સરકારી ખેતીવાડીની કોલેજો છે તે કોલેજો લગતાં છોકરાછોકરીઓ ઉપરાંત ખેડૂતોને સીધી રીતે કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે ? વિદ્યાલયરૂપી સગળ આ ખેડૂતો અને હોમ મેકર (ગ્રંથિણી)ને આર્થિક “ખેતી અને ગૃહ સપ્તાહ” ચલાવવાથી ઉપયોગી થઈ પડે. અને એટલા માટે જ આ કોલેજો આવા સપ્તાહ દર સાલ ભરે છે.

આખા યે સપ્તાહનો કાર્યક્રમ પહેલેથી જાણવી રાખ્યના દરેક ખેડૂત ઉપર ટપાલ મારફતે મોકલી આપવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમ સાથે વિદ્યાલયનો નકશો પણ મોકલવામાં આવે છે. વિદ્યાલયના જુદા જુદા રસ્તા ઉપર દિશાસૂચન માટે પાટિયાં લગાડી દેવામાં આવે છે-અમુક હોલ અમુક બાજુએ અને અમુક મકાન અમુક બાજુએ બતાવવા માટે. આ પાટિયાં હોય છે. કોનેલ વિદ્યાલયનું આ

સપ્તાહ (તા. ૧૩ થી ૧૮ ફેબ્રુઆરી) ૩૨ મું સપ્તાહ હતું. આખા યે કાર્યક્રમને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખી શકાય. (૧) પ્રદર્શન. (૨) પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરી બતાવવો તે (Demonstration) અને (૩) કાપણો. આખો કાર્યક્રમ ખેડૂતોને તુરંતતુરંત કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તે દર્શાવેલું. થી જ રચવામાં આવે છે. આ સપ્તાહના કાર્યક્રમની ઉપયોગિતા સ્થાનિક હોવાથી તેનું લાંબું મહત્ત્વ નહિ આપું. કેટલીક આપણને જરૂરી વસ્તુઓ જણાવું.

ખેતીવિષયક અર્થશાસ્ત્રના ખાતામ. “Roadside Marketing-રસ્તા પર વેચવા ગેસ્ટું તે-” ઉપર થોડીક વસ્તુઓ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. ધોરી રસ્તો કે જ્યાં લોકોની આવ જા ખૂબ હોય ત્યાં દરેક પાસેના ખેડૂત પોતાની દુકાન કેવી રીતે માંડી શકે, થોડે પોતાના ખેતરની ઉત્પન્ન થતી રીતે વેચી શકે તે આ પ્રદર્શન વિભાગમાં હતું બધા પ્રદર્શન એક સ્થળે નથી હોતાં, સૌ સૌના ખાતામાં, જે મકાનમાં જે ખાતું આવ્યું હોય તે જગ્યાએ જ, પોતાનું પ્રદર્શન તે ખાતું ભરે છે. કાર્યક્રમમાં ક્યાં ક્યાં પ્રદર્શન આવેલું છે તે આગળથી જાણે કરવામાં આવે છે હવે આ રસ્તાની ખાતુંએ નાની ગંઝાઈ કેવી રીતે સફળતાથી ચલાવી શકાય, વસ્તુઓ કેવી રીતે ગોઠવવી અને કેટલાક ખેડૂતોને કેવી રીતે નિષ્ફળતા મળી તેનાં ચિત્રો, વગેરે દ્વારા બતાવવામાં આવ્યું હતું. સફળતાના કેટલાક કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ જે રસ્તા ઉપર આવી દુકાન માંડવામાં આવે તે રસ્તા ઉપર લોકોની આવ-જા ઘણી હોય તે જગ્યાએ ખૂણાખાંચરામાં આવી દુકાન લેખી કરવાથી કશું થઈ શકે નહિ, દુકાન સારી રીતે આવે નહિ.

૨ સારી જાનનો માલ-ફળ વગેરે આગળ પકડતાં કેપાઈ કાપે તેવી રીતે અને સુદરતાથી ગોઠવવાં નોંધે છે જેથી લોકોનું ધ્યાન ખેંચાય.

૮૧૪ : : અમેરિકામાં ' ખેતીસાહ ' ની ઊજવણી

૨. ઈન્ડિયન એગ્રીકલ એસીસી ઉપરના કરતાં સાઈં પરિણામ બિપજનું હતું. બટાકા લાંબા વખત મુખી જગી નીકળ્યા સિવાય સાચવી શકાય છે.

૩. પોટેરયમ નેફેલીન એસિટિટ અને મીબુઝીનીનું મીણુ. આ પદાર્થો બટાકા ઉપર લગાડવાથી ઘણા લાંબા વખત મુખી બટાકા સાચવી શકાય છે અને જગી નીકળતા નથી.

આ લખવાનું કારણ એટલું જ કે આપણે હિંદુ-સ્તાનમાં ખી તરીકે દર સાલ ઈસાસિથી બટાકાની આયાત કરીએ છીએ. આ ખી તરીકે વાપરવાના બટાકાની જ વાત છે. દેખીતું છે કે આ રીતે સાચવી શકેલા બટાકાનો ખાવા માટે ઉપયોગ ન કરી શકાય. આપણે ત્યાં અમુક દવામાન અને બેજમાં રાખવાના સ્ટોરેજના પ્રયોગો નિષ્ફળ તીવડ્યા હતા. પણ આ રીતે સ્ટોરેજ કરવાના પ્રયોગો કરવાથી હું માનું છું કે દર સાલ બટાકાના ખી માટે કરવો પડતો ખર્ચ કે દર સાલ ખી આયાત કરવાની મુશ્કેલી થોડી ઘણી ટાળી શકીએ.

જમીનના ધોવાણના આંકડાઓ હવે આપુ નંબર એક. જમીનનું ખેડાય અને વાવેતર દેખાવની દિશાએ કરવાથી નીપજતુ પરિણામ. બતાવે છે. અને નંબર બે જમીનનું ખેડાય અને વાવેતર દેખાવની આડી દિશાએ કરવાથી નીપજતુ પરિણામ. બતાવે છે.

વર્ષ દર એકરે બટા- દર એકરે જમી-
કાનું ઉત્પન્ન નહું બેલાણુ-રોડક
(પુરોષ)

૧-૧૯૩૫ (ભીનું)	૧૮૧	૨૮૦૨૮૨
૧૯૩૮ (સ.કું)	૨૦૮	૧૦૦૬૮૯
૨-૧૯૩૫ (ભીનું)	૧૯૧	૨૦૦૨
૧૯૩૮ (સ.કું)	૨૪૨	૦

ભાપણો પણ ચાલુ વિષયને લગતાં હતાં, અને ખેડૂતોને ઉપયોગી થઈ પડે એવું નહું સંતોષન કર્યાં

મુખી આવ્યું છે તે પણ ખેડૂતો પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ભાપણોમાં થોડાક વિષયો નીચે પ્રમાણેના હતા:—

૧. વેપાર અને ભાવમાં ફેરફાર અને તેમનો ખેતી સાથેનો સંબંધ.
૨. ન્યુયોર્ક સ્ટેટમાં ખેતરોની પસંદગી
૩. ખેતીનાં પત્રોની મરામત.
૪. દુધાલયોની પસંદગી.
૫. મૃદ-ઉપયોગ માટે ફોળાનું વાવેતર.
૬. ઈંગ્લીશ જનો ઉપર જુદા જુદા ખોરાકની અસર.
૭. ન્યુયોર્કમાં ખેતીની બદલની જતી રીતો.
૮. સોયાબીનની વિશિષ્ટતા.
૯. ખાતરનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ.
૧૦. બટાકાની ઉત્તમ જાતો.
૧૧. ન્યુયોર્કનાં ખેતરોની આવકને અસર કરનાં તત્ત્વો.
૧૨. માત્ર પ્રદેશમાં રાહતનો વહીવટ.
૧૩. સામુદિક કરની વિચારણા.
૧૪. શિવાણુ જવ ઉપર પ્રાયોગિક કામની દિશા.
૧૫. ખેતરનાં કરતરો નિકાલ.
૧૬. જમીનનું ખરાબ થઈ જવું અને ન્યુયોર્કમાં તેના નિયંત્રનના બળદાનુ માગો.
૧૭. જીંદ અને તેમનો ઉપાધ.
૧૮. મધમાખના જીંદનો વિદાસ.
૧૯. ખેતીના ઉત્પત્તના સફળ પ્રયોગનું વીસ વર્ષનું પરિણામ.
૨૦. માત્ર કુકુંબોને અસર કરતા આધુનિક આર્થિક સંજોગો.
૨૧. જવ, ઓટ અને ખીનં ધાન્યોનું વિભાગવાર ઓક્સ પ્રયોગોથી શ્રેષ્ઠિકરણ.

- ૨૨ ફળઝાડના વાવવાનો પ્રશ્ન
 ૨૩ હળ અને ખેતી, જમીન અને તેનું આયુષ્ય
 ૨૪ સામુદાયિક ખરીદીનો પ્રશ્ન
 ૨૫ પીતની યોગ્ય વ્યવસ્થા પર જાહેર તદ્દુગ્તીનો આધાર
 ૨૬ ન્યુયોર્કની છટક ફળદ્રુપતા વચ્ચેની દગેદમી
 ૨૭ તમેવાઓને દુધાવશેને બેગ વિનાના અને હફાળા ગળવા માટે પૂરતા દવા-પ્રતિજ્ઞ
 ૨૮ યુવાનના વ્યક્તિત્વને અસર કરતી વ્યવસ્થા સમ્યક્ની યોજના
 ૨૯ આમત તમા તાજેતરના સુધારા
 ૩૦ ન્યુયોર્કની ખેતીમાં કેવા સાહસો યોજા છે ?
 ૩૧ ગ્વાઝ્ય અને સુખ પ્રાપ્તિ માટે ખાઓ વગેરે વગેરે

એક વસ્તુ જાણવી બસ હરુ ખેતી ઉપ
 ના ડોકગમોના સિદ્ધાંતોના પ્રશ્ન કરો મોગ છે
 આ છેડગમો માટે આખા અમેરિકામાં 4 H
 Clubs સ્થાપવામાં આવે છે આ સંસ્થાઓ તરફ
 સરદાર સાર્ ધ્યાન આપે છે એ ડે ગમો સહેજના
 આકર્ષણથી ખેતાર્ સહેજે તરફ મોટાપણે ન ભાગી
 આવે અને ખેતી ઉપર જ નહિ એ આશયથી આ
 મડળીઓ ખાસ કરીને ખેતી વિનક પ્રતિષ્ઠાઓ
 હાથમાં લે છે, ફોલોવે આ કલમો માટે જુલેટિન
 વગેરે છપાવે છે

આ મડળીનો તીચે પ્રમાણેનો મુદ્દાલેખ છે —
 My head to clearer thinking
 My heart to greater loyalty
 My hand to larger service, and
 My health to better living for
 My club, my community and my
 country

Good, Better Best
 Never let it rest
 Till good is better
 And Better is best

હેડ (મન), હાર્ટ (હૃદય), હેલ્થ (દામ), અને
 હેન્ડ (આશય) 'હ' થી શરૂ થતી આ ચાર બાબતોને
 પૂર્ણ ગળવાનો અને તેને પોતાના મડળ, કેસ અને
 દેશને ખાતર સમજવાના સિદ્ધાંતથી એ મળી આગ
 'હ' મડળી કહેવાય છે

બધું લાભ થયું છે માટે અહીં જ બધું
 કરીશ જરૂર બધો એમણી જવા પામ્યો છે અને
 હવામાન ધીરે ધીરે જોયે ચડવા વાગ્યું છે
 ન્યુયોર્કમાં લગભગ પાંચ માસ બરફ પડે છે
 ત્રીસ હાઉસમાં એ કોમોનનું ગ્રામ શરૂ કરી દીધું
 છે પાંચ જુદા જુદા કોમ કમના છે પોલેન્ના
 વર્ગી, પ્રયોગશાળા અને આ ત્રીસ હાઉસનું કામ,
 જ્યાં પાછળ દરેકજના ચોદે કનાર ગાળવા પડે છે
 ગ્રામ વાજુ જ કે યજ્ઞની માફક આ વિદ્યાથી
 અમરી પામેથી ગ્રામ લે કે

સૌને માગ પ્રજ્ઞામ કહેવે

ખખનચી ખાખુ

લેખક : શ્રી. તારાશંકર મુખાપાધ્યાય... ..અનુવાદક : શ્રી. ઉર્મિલા મહેતા.

મનભોમ જિલ્લાના ફાયરવર્કના કારખાનામાં એક નિવાસી હતું. તેમાં ટાઈફસ પાથરેલ લાંબી બેરેક જેવો એક બંગલો હતો. તેની સામે હારખંધ ચાંલવાવાળો નાનો એવો વરંડો હતો. એ વરંડામાં જ બધા કારીગરો ઓફિસે જવા માટે તૈયાર થતા હતા. અમ્મિની આદ ન પીતો એટલે વાટકીમાંથી ગરમ દૂધ ધીરે ધીરે પીતો હતો. ગારણા બહાર બિહારી કામ કરતો હતો. યુવાન બદી રાજ કસરત કરતો. હમેશના પચ્ચીસ ફંડ કરવાનો એને નિયમ હતો, આજે તો હજુ સુધીમાં એણે અગિયાર ફંડ કર્યા હતા. ખૂટો શશી મિસ્ત્રી રાતનુ વધેલું માંસ ખાતો હતો, ત્યાં તો કારખાનાનું ભૂંગણું વાગી ઊઠ્યું: ખૂં...ખૂં...ખૂં...

ભૂંગણું સાંભળતાં જ બધા કારીગરો દોડવા લાગ્યા. સૌ પોતાનું કામ જોગ હતું તેમ જ પડતું મૂકીને કારખાનામાં હાજર થઈ ગયા. આટલી ઉતાવળ કરવાનું કારણ ન 1 મેનેજર સાહેબનો મિત્રજ હતો. તેણે નવેસરથી જ બધી વ્યવસ્થા કરી હતી. અને કામો કર્યાં હતા કે સીટી વાગતાની સાથે જ સૌએ હાજર થઈ પાંચ મિનિટમાં જ ઓફિસમાં આવીને હાજરીનોંધમાં સહી કરી જવી. પાંચ મિનિટથી એક અર્ધી મિનિટ પણ વધુ થાય તો અર્ધી દિવસની ગેર-હાજરી ગણાય. સીટી સાંભળીને બદીએ એની કસરત અપૂરી મૂકી અને રેવેરી...ચુકામી...ઉફ્...કહેતોક ખમીસ લઈને દોડી નીકળ્યો.

ઓફિસે આવીને એણે જોયું તો નિયમ મુજબની તકયાર શરૂ થઈ ગઈ હતી. સર્વેયર ખખનચીને કહેતો હતો.

“હુ આર મુ ? તું કોણ ? વોટ રાઈટ ? તને સીટી દેવાનો હુકમ આપવાની સત્તા કોણે આપી છે ? હુ આર મુ ?”

બદીએ ઘડિયાળમાં જોયું તો સાડા છમાં હજુ પાંચ પાંચ મિનિટ બાકી હતો એટલે કે લગભગ દશ મિનિટ વહેલી સીટી મારવામાં આવી હતી એ જોતાં જ એનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું ને તે મૂકી વાળીને ખખનચી સુમે ધર્યો. “તું ક્યારે સીટી મારવાવાળો ?”

“શી ધાંધલ છે આ બધી ?” નવા મેનેજરનો અવાજ આવ્યો.

તુરત જ બધા ચૂપ થઈ ગયા, વૃદ્ધ ખખનચીનો અહર મોડો શ્વાસ હેઠે બેઠો ને જરા ઉત્સાહથી, સાહેબ પાસે જઈને તે કહેવા લાગ્યો. “સાહેબ કાલનું ઘણું કામ બાકી છે, શાકીમાં સામાન ભરવાનું કામ હજુ પૂરું થયું નથી, દશ નંબરનું કીલેન.....”

મેનેજરે તેને ત્યાં જ અટકાવીને કહ્યું. “એ દિસામ મારે જાણવો નથી હું તો એ જાણવા માંગું છું કે આટલી બધી ધાંધલ શાની છે ?”

ખખનચી અવાફ થઈ ગયો અને આંખો ફાડીને માત્ર જોઈ જ રહ્યો.

સર્વેયર એ બધાની વચ્ચે મુખ્ય માણસ જેવો હતો. તેણે આગળ આવીને કહ્યું, “સાહેબ, આપે કાલે હુકમ આપ્યો છે જે સવારે સાડા છ વાગે કામનો આરંભ થયો જોઈએ અને જે કોઈ પાંચ મિનિટ પણ મેહુ કરશે તેનો અર્ધો દિવસ કપાઈ જશે. સાહેબ, આ કંડીના દિવસો છે અને એમાં

ખમનચી બાણુએ દશ મિનિટ વહેલી સીટી મારવાનો હુકમ દીધો. અમારે નારતો કરવો હોય કે નહિ ? હજી તો મોંમાં ચાલ સુદાં ગઈ નથી. ”

મેનેજરે ધડિયાળ સામે જોયું તો સાડા છમાં હજી પણ એ મિનિટ બાકી હતી એટલે એમણે પોતાની ધડિયાળમાં જોયું તો એ ધડિયાળ પણ એમ જ કહેતી હતી, એમણે કહ્યું, “વેલ-હમણું સૌ સૌના વિભાગમાં કામની શરૂઆત કરી દે. અર્થો કલાક કામ કરે. ત્યાર પછી સૌ ખાઈઆવળે. સાતથી સાડા સાત સુધી તમને આજે છુટ્ટી મળશે. આવ, સૌ કામે લાગે. ”

એ મિનિટમાં જ એકિસ સાફ ચર્ચ ચર્ચ ને ખમનચી બાણુ પોતાના આસન પર જઈને બેઠા.

“ તમે દશ મિનિટ વહેલા સીટી મારવાનો હુકમ દીધો હતો ? ” મેનેજરે પૂછ્યું.

“ સાહેબ, ” ખમનચીએ કહ્યું. “ કાલનું કામ ઘણું બાકી છે, સામાન બરવાનું ” પણ પૂરું થયું નથી. દશ...”

મેનેજર ગુસ્સે ચર્ચ બોલ્યા, “ એ બધું હું જાણું છું. હું પૂછું છું તેનો જ ઉત્તર આપો. ” તમે સીટીના હુકમ આપ્યો હતો ?

આંખ ફાટીને મેનેજર સાંકું બેતાં બેતાં ખમનચી બોલ્યા. “ હા સાહેબ. ”

“ કેમ ? સીટી મારવાનો હુકમ દેવાની જવાબદારી તમારે માથે નથી ? ”

“ કાલનું ઘણું કામ બાકી પડી રહ્યું છે, સામાન બરવાનું હજી પૂરું નથી થયું, ને સાહેબ, દશ નંબરનું ક્લિન.....”

“ શું, કારખાનાના માલિક તમે છો ? ” મેનેજરે અવાજ ફાલ્યો.

“ ના સાહેબ. ”

“ આજે તમને માફ કરું છું, પરંતુ હવે આમ ન થાય તેવું ખ્યાન રાખજો. ” કહી મેનેજર ગુસ્સામાં જ ચાલ્યો ગયો. ને આવી કંડીના દિવસોમાં પણ

ખમનચી બાણુ પસાને રેખજેય ચર્ચ ગયા. કપાળનો પસાનો લૂછીને ખિચારાએ કામમાં મન પડેલું. તિબેરીને પ્રણામ કરી ચોપડો બોલીને બેઠા.

“ ખમનચી બાણુ, મને જલદી રૂપિયા આપી દો ! તો ” કહી ગ્રોર વિભાગના નોકરે વાલિયર ફેંક્યું. એમાં મેનેજરની સહી હતી, એકસો દશ રૂપિયા દેવાના હતા.

“ આટલા બધા રૂપિયાનું શું કરવાનું છે ? ”

ખમનચીએ પૂછ્યું—

“ ઘાસ ખરીદવાનું છે. ”

“ તો બીબો રહે બાણુ, જરા પૂછી આવું. ” વાલિયર હાથમાં લઈને ખમનચી મેનેજરની કેબિનના બારણામાં આવીને બોલા. બારણું બોલીને અંદર જતાં એને ડર લાગતો હતો એટલે પાછા ફર્યા. પણ પછી હિંમત કરીને પાછા ગયા ને બહારથી જ ખૂંમ મારી.

“ સાહેબ ! ”

“ આવો. ”

“ આ વાલિયરના રૂપિયા.....”

મેનેજરે એના મોં સામે જોઈને પૂછ્યું. “ કેમ ? ” માથું અંબલાળીને ખમનચી બોલ્યા. “ જ ના, તો થયું—”

“ તો પણ ? આજે શું કાંઈ મોટું બરણું છે ? ”

“ જ ના ! પણ કંઈ કે નહિ એની ખાતરી માટે પૂછું છું. ”

આશ્ચર્યથી ખમનચીના મોં સામે જોઈને મેનેજર બોલ્યા. “ એટલે ? વોટ કુ થી મીન ! જ્યારે વાલિયરમાં સહી કરી છે ત્યારે મારો હુકમ છે એમ જ થયું ને ? ”

સલામ કરતા કરતા ખમનચી બહાર ચાલી ગયા. બારણા તરફ જોઈને મેનેજર બોલ્યો. ‘ઈડિયટ—’

ખમનચીએ તિબેરી બોલી રૂપિયા બરોબર મણી નોકરને આપ્યા અને કહ્યું. “ સહી કર. ”

નોકરે સહી કરી દીધી અને રૂપિયા લઈને તો ચાલવા માંડતો હતો ત્યાં ખમનચીએ કહ્યું. “ અરે બીબો રહે, સાંજળ તો...”

“ શું ? ”

“ જોશો રહે, ફરી એક વાર ગણી નેહ, ભૂલ તો નથી થઈ ને ? ”

ફરી વાર ગણી જોઈને ખજનચીએ ખર્ચ ખાતામાં લખ્યું. ‘ રોર ખાતે. ’ અને પછી મેનેજરની દેખિને ગયા.

‘ સાહેબ ! ’ બહારથી જ એવું બૂમ મારી.

“ આવો. હજી વળી શું છે ? ”

“ ધાસના પેસા દઈ દીધા, સાહેબ. ” કહીને ખજનચી સલામ કરીને બહાર ચાલ્યા ગયા. મેનેજર તેની પાછળ જોઈ રહ્યો.

x x x

ખાર વાગ્યાનું બૂંગણું વાગ્યું, બપોરની ઠંડ કસા-કની રમ પડી, નિવાસગૃહે આવીને ખજનચીએ પોતાના નિયમ મુજબ નોડા ખાટલા તીચે ઝોરડાની વચ્ચે કાઢ્યા અને પહેરણ કાઢીને લોટા અને નેપટીન લઈ ને વરંડામાં ચાંબલા પાસે ખાટલા પર બેસીને તેલ માલિસ કરવા લાગ્યા. તેની સામે જ બેસીને રોર-કીપર તેલ માલિસ કરતો હતો. એણે પૂછ્યું, “ કેમ બદીદાદા ? નવો સાહેબ કેવો છે ? ” ખજનચીનું નામ પણ બદીદાનું હતું. “ સારો માણસ, હોશિયાર માણસ, ” ખજનચીએ જવાબ આપ્યો. “ આજે લખતો હતો ત્યારે કલમ જાણે પાણીની જેમ સર સર ચાલતી હતી. ”

ડોલ અને લોટા લઈને ખજનચી જિત્તા ચલા. લાંબા વરંડામાં પાણી રાખવા માટે દરેક ઝોરડો સામે લોડાના ટાંકણવાળી એક એક કોઠી હતી. ખજનચીએ દરેક કોઠીમાંથી બે લોગ પાણી લઈને પોતાની ડોલ ભરી લીધી અને સામેના એક પથ્થર પર સ્નાન કરવા બેઠા.

પેલી ખાણુ મેનેજર સાહેબ ઝોરડોઓની તપાસ દરવાજે આવ્યા હતા. બધી જ ઝોરડોઓમાં મરામત અને ચૂનાકામ કરવાનું હતું.

‘ જય મા કાલી ધાટની ! ’ બોમ્બતા બોમ્બતા ખજનચી સ્નાન કરીને ઝોરડોમાં આવ્યા. તેપણે એકલો હુવાલ જ પહેર્યો હતો. મેનેજરને નેનાં મળારાઈ ગયા. મેનેજર પૂછ્યું,

“ તમે આ ઝોરડોમાં રહો છો ? ”

“ હા સાહેબ, અને ગોવિંદ પણ રહે છે. ”

“ એ તો કીક. પરંતુ બેઠક આ ખાણુ કયા વિચારથી ગોઠવી છે ? એક ઉત્તર-દક્ષિણ અને એક પૂર્વ-પશ્ચિમ ? એ.....એય ખવાસી ! આ બેઠકને આ ખાણુ ફેરવી નાખ ! અને આ શું ? ઘર વચ્ચોવચ નોડા ? ” કહીને તેમણે પોતાના પગથી જ નોડાને એક ખાણુ કરી દીધા. નવી વ્યવસ્થા કરીને સૌની સાથે મેનેજર બહાર ચાલ્યા ગયા.

ખજનચીની બેઠક ફેરવી લીધેથી હતો એટલે તે થોડીક ફાળુ અવાઈ થઈને જિત્તા રહ્યા. પછી તુરત હુવાલ પહેરેલી જ સ્થિતિમાં મેનેજર પાસે ગયા. મેનેજર એ વખતે શરડી મિસ્ત્રીની ઝોરડોમાં તમાકુના ડાયા, દીવાલ પર લૂછેલા તેલવાળા હાથ અને માંસના ડાવા જોતા હતા.

“ સાહેબ ! ”

મેનેજરે પાણું વાળીને નોંધું તો ખજનચી. “ શું કામ છે ? હજી પણ કપડાં બદલ્યાં નથી ? નવ નવ, કપડાં બદલી આવો. ”

“ સાહેબ, આજે ચૌદ વર્ષથી મારી બેઠક એ રીતે જ છે. ”

મેનેજર આશ્ચર્યથી બોલ્યા. “ શું કહ્યું તમે ? ”

“ મારી બેઠક...”

સહેજ યુરસે થઈને મેનેજર બોલ્યા. “ ના, ના, તમારા માટે થઈને બીજાને અસ્વસ્થ ન મૂકી શકાય. ”

ખજનચી પાછા ક્યાં અને હતલુહિ થઈને ઝોરડો વચ્ચે જિત્તા રહ્યા, ઝોરડોના બેડીદાર ગોવિંદ સ્નાન કરીને વાળ ઝોળતો હતો. તેણે કહ્યું, “ હવે કપડાં તો બદલો ! ” ખજનચીએ એનો જવાબ ન આપ્યો, કહ્યું, “ ગોવિંદભાઈ, જરા આ ખાટલો પકડ લો. ”

ગોવિંદ અતિ ભયો માણસ હતો તેણે કહ્યું, “મેનેજર માથું ને ” એ જ ક્ષણે ખગ્ગનચીએ ખાટવાનો એક ભાગ ઊઘડીને કહ્યું “જો રે બાબા આ કાગખાનામાં આ મો છું સારથી જ આ જ એરડી, આ જ ખાખો, અને એ જ પૂર્વ તરફ મારું એરિક્ટ રહ્યું છે, એ હવે યદ્દલીયા નહીં ” ગોવિંદે વધુ વિવાદ ન કર્યો અને ખાટલો ઊઘડા શે ખાટલાને હતો ત્યાં ફેરવીને ખગ્ગનચીએ સૌથી પહેલાં જોડાને ખાટવા નીચે ધર વચ્ચે લાવીને મૂકી દીધા

સાને ખગ્ગનચી એરડીએ પાછા ફર્યા ત્યારે ચમકી ગયા અને પડી ખૂંસ ગુસ્સે ચર્ધને બોલ્યા “આ હોડા મારું અજગ પ્રદાડવા માગે છે વારુ, મારો હુકમો કોણે ઉતારી નાખ્યો ?”

“ મેનેજર બાણુએ ’ ગોવિંદે કહ્યું ‘ તેઓ ફરી સાને આપ્યા હતા અને હુકમો ત્યાં ગમવાનો નથી એમ ખાસ ખાસ જાણી ગયા વધુમાં એમણે કહ્યું કે ‘ બેઠક ફેરવી તો ભરે ફેરવી પરતુ બારીમાં હોડા અને ઘર વચ્ચે જોડા ગણી નહીં શકાય-’ ”

જોડાને ઘર વચ્ચે જ રાખીને ખગ્ગનચીએ એક દિર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો અને ખાટલા પર બેસી પજા ફરી વાર ઊડીને તેમણે જોડાને બાણુએ મૂકી દીધા-

ખીજે દિવસે સવારે ખગ્ગનચી ઘડિયાળ પાસે ખુરદી લઈને કાર્ડ કરતા હતા જોડાના અવાજથી પાણુ ફરીને જોયું તો મેનેજર સાહેબ કાઠાવડિયાળમાં જોતા જોતા જતા હતા

તે દિવસે હિસાબનીયા અધીની મેનેજરને ચોપડા બતાવતો હતો ખાણુ જોઈને મેનેજર બોલ્યા “આ શું ? આ શું લખ્યું છે ? અને લાઈન અહીંથી કેમ શરૂ થાય છે ? તે લી લીનીઓ બે ઈચ ઉપર કેમ ચડી ગઈ છે ?”

અધીનીએ કહ્યું “ખગ્ગનચી બાણુ આખે સારું દેખી શકતા નથી અને ચરમા પશુ ખરીદતા નથી કહે છે કે ચરમાથી આખો ખગ્ગન થાય ”

મેનેજરે બૂમ મારી, “ખગ્ગનચી બાણુ !” ખગ્ગનચી આવીને સનામ કરી ઊભા ગયા

“ તમને કેટલા વર્ષ થયા છે ? ” મેનેજરે પૂછ્યું, “સાડે, સાહેબ આ કંપનીમાં ચાલીસ વર્ષથી તો નોકરી કરું છું ચૌદ વર્ષના છોકરો હતો ત્યારથી આ કારખાનામાં છું એ વખતે તો અહીં જન્મ હતું, માણસ આવતા પશુ બીતા ”

“ બસ કરો, ” કટાળીને મેનેજર બોલી ઊઠ્યા “ અહીં એની વાત નથી હું તો પૂછું છું કે કેટલા વર્ષ થયા ? આખે કેખાતું નથી તો ચરમા કેમ લેતા નથી ? આ રીતે કામ ચાલી શકશે નહિ મહારાજ ”

‘ હવે લઇશ સાહેબ ! તુરંતમાં જ ખરીદી લઈશ ’ કહીને સનામ કરીને ખગ્ગનચી ચાલ્યા ગયા પરતુ થોડી ક્ષણ પડી પાછા આવીને એણે પૂછ્યું “ સાહેબ, એક દિવસની જો રજા આપો તો આશાનેમાલ આજે મોટર ચલે છે—’ વાત પૂરી થતા પડેના મેનેજરે કહ્યું ‘જાણે’

સાને ચરમા આખે લગાવીને ખગ્ગનચી એરડીએ એરડીએ ફર્યા સૌને બતાવીને કહેવા લાગ્યા ‘ કેખાય છે તો ચોક્કસ, લુઓ તો ખગ્ગનર ગણાય છે ? એક, બે, ત્રણ, ચાર ” એમ એસરીની બારીઓ ગણવાની શરૂઆત ખગ્ગનચીએ કરી દીધી

કેટલાક દિવસ પડી મેનેજરે ખગ્ગનચીને બોલારી કહ્યું ‘હું બહુ દિનગીર છું ખગ્ગનચી બાણુ, પરતુ તમારી નોકરીના જ્ઞાન આવી ગયો છે, એટલે કે કંપનીએ તમને ગ્રિટાઇઝ વરવાની સુચના કરતો પત્ર એક થો છે હવેથી અગ્રેજીમાં હિસાબ રાખવાનો છે તમને જણુ ઘણા વરસ થયા એટલે હવે નવા આજુસને જગા દેવી જોઈએ અને નવો માણસ પશુ અમારી પાસે આવી ગયો છે ” એમ કહીને કંપની નો પત્ર અને રાજીનામાનો કાગળ તેમના હાથમાં આપીને કહ્યું, “આ કાગળ પર સહી કરી આપો, અને કંપની તમને ત્રણ મહિનાનો પગાર બોનસ તરીકે આપે છે ”

ખગ્ગનચી હે કરનો આખો ફાડો જોઈ રહ્યો મેનેજરે તેના હાથમાં કપડા આપીને કહ્યું, “આ જગાએ સહી કરો, તારીખ અને દિવસ પશુ લખો, ”

ચાર્જ સોંપાઈ ગયો, તથા હમ્મર અને બાળીસ રૂપિયા, એક અર્ધો રૂપિયો, એક બે આની અને એક ડાગળમાં વોટેથી એક પાઈ, બધું સોંપી દીધું. ચાર્જ સંભાળીને મેનેજરે કહ્યું. " દુઃખ કરશો નહિ ખગ્નનચી ખાણ, હવે તો તમને વર્ષ ઘણાં ઘણાં છે, અને તમારું જે રીતનું એકિસ પ્રત્યે અનુરાગી મન છે તેવી જ નિઠાથી ને તમે લગવાનને સંભારશો તો જીવન સફળ થશે.

ખગ્નનચીએ કહ્યું, "હું" પણ સહકાર્યકરોએ એમ સહેજમાં વિદાય ન આપી. તેમણે એમને માટે સભા બરી, વિદાયમોજન આપ્યું, કૃત્તિદાર પહેરાવ્યા, અનેકની આંખોમાં પાણી પણ દેખાયાં.

બીજે દિવસે સવારે કેટલાક ગણારી ખગ્નનચી ખાણનો સામાન માથે રાખી રોડન મૂકવા જતા હતા. પાછળ ખગ્નનચી બાણ ચાલતા હતા, તેમની આંખો પર એ જ નવાં ચરમાં હતાં. એકાએક ખગ્નનચી

બોલી ઊઠ્યા, " કેમ રે ? કારખાનાની આજે હજી સુધી સીટી નથી વાગી ? " ખલાસીએ કહ્યું. " હજી સમય નથી થયો ખાણ, આ ગાડી જાવ ત્યારે સાડા છ થાય ને ? " ખગ્નનચીને યાદ આપ્યું.

" હા...હજી સાડા છ તો વાઝ્યા નથી, સાડા છની ગાડીમાં તો એને જવાનું છે. ખગ્નનચીએ એક વાર પાછળ ફરીને જોયું તો કારખાનાની ચીમનીમાંથી ધખધખ કરતા ધુમાડા બહાર નીકળતા હતા. તેણે આંખ ફેરવી લીધી. એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી સ્થાન દારૂ હસી મનમાં મનમાં જ બોલી ઊઠ્યા " લગવાન ! " સાથે સાથે એની દષ્ટિ આકાશ તરફ ચોટી ગઈ. પરંતુ ક્યાં છે આકાશ ? ચરમાં આવરિત ચોકખી દષ્ટિએ પણ જ્યાં જુએ ત્યાં ધુમાડા, ને ધુમાડા જ દેખાવ છે. કારખાનાની ચીમનીમાંથી નીકળતા ધુમાડાની આડે આકાશ ક્યાંયે અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું. *

* બંખળીમાંથી અનુવાદ

પટ તમિસ

[પૃથ્વી]

ગયો દિવસ આયમી : શુચિ સુવર્ણ ત્યાં સન્ધિકા રહી છ ગગનાંગણે કનક થાળ હાથે ઝહી મળ્યા રવિ શરી અને ઉભય હૃદયથી ઢોડિયા શરીર મનને પરસ્પર મિલાવોને ગૂંથવી.

પરંતુ રજની અસૂય પળ આ ન સાંખી શકી ધર્યો ઉભય મધ્યમાં પટ તમિસનો જે થકી : અને નયન તેજને પલકમાં દર્શ આવરી પડી કુપિત તેમના પથ શું વૈરિણી એ બની.

જશે બિપરી આ તમિસ પટ ? સ્થાયી વા ત્યાં થશે ? ન કોઈ સગલ શકે ગ્રહન વિચકર્તાતાણ.

—શ્રી ભગીરથ મહેતા.—

આપણાં ફળો

શ્રી. આપાલાલ ગ. વૈદ્ય

વિદ્વાનો કહે છે કે સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં લોકો વનમાં રહેતા હતા અને ફળોનો આહાર કરી જીવનનિર્વાહ સ્થાપતા હતા. વખત ગયો તેમ પશુપાલન, કુટુંબ, મિત્રતા, ઘર વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. મંડળીઓ જામી, નખળા ઉપર સમજો રાજ-અમલ સ્થાપવા લાગ્યો. ફળ વિતાવના દેશોમાં ફળ ન મળે એટલે લોકોએ આનાજ ઉગાડવું શરૂ કર્યું, અર્થાત્ ખેતીની શોધ થઈ. ફળોને છોડી લોકો અનાજ ખાવા લાગ્યા. પરિણામે મનુષ્યજાતિ તેનો પ્રાથમિક આહાર-ફલાહાર-જુલ્મી અનાજાહાર કરતી થઈ. ફલાહારના સમર્થનકર્તાઓ કહે છે કે ન્યારથી મનુષ્યજાતિએ ફલાહારને શમશમ કરી અનાજાહારનો આશ્રય લીધો છે ત્યારથી તેના ઉપર રેગેનો આસીવાંદ જીત્યો છે! આટલું જ બસ નથી, એ ફલાહારના પૂજારીઓ ફળ જ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક આહાર છે એ પુરવાર કરવા માટે મનુષ્યના હાંત, તેનાં આંતરડાં વગેરેની લાંબી મીમાંસામાં પણ જીતરે છે. રાંધવાની કિયાના ગણેશ સાથે જ મનુષ્યજાતિના અંધ પતનનો આરંભ થયો છે એમ ફલાહારના સમર્થકો માને છે. રાંધવાથી ખોરાકનો ખાણપ્રાણ નાશ પામે છે, તેને પચાવવા માટે હોજરી વગેરેને લાંબી અટપટી કિયામાં જીતરવું પડે છે એમ તેઓ કહે છે. માંસાહાર વિરુદ્ધ શાકાહારીઓ જેથી દલીલો કરે છે તેવી જ ફલાહારીઓ અનાજાહાર વિરુદ્ધ કરે છે. કુદરતી આહાર તપ્ત અકુદરતી આહાર અગીકાર કરવાની શિક્ષા તે દાઘનો વ્યાધિપરિગ્રસ્ત સમાજ!

આધુનિક મતપ્રચારકોનું આ એક દ્વંદ્વ છે કે જે વસ્તુનું સમર્થન તેઓને કરવું હોય છે તેને તેઓ સાતમે આસમાને ચડાવે છે અને બીજાને તેટલી જ નીચે ઉતારી પાડે છે. ફલાહાર અને અનાજાહાર

સંબંધી પણ કંઈ આવું જ થયું છે. ફલાહાર સુંદર છે તેની કાઈના નથી પાડતું, પણ અનાજાહાર નકામે છે-અકુદરતી છે એ પુરવાર કરવામાં ઘણી ખેંચતાણ થાય છે એમ હું માનું છું.

આને ફળોના પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ નથી. આને તો પોતાનો પ્રજાતંત્ર અવિચ્છિન્ન રાખવા માટે બીજાની જ જરૂર છે. ફળોના વિવિધ જાતના મોઢક રંગો અને તેમાં રહેલી આલ્કાલજનક ખુશબોને લઈને ફળો પક્ષીઓને આકર્ષવાનું કાર્ય કરે છે. પક્ષીઓ ફળ ખાઈને બીજ અનેક રીતે, દર દર વિકીરણ (Dispersal) કરવામાં મદદ કરે છે. શું પક્ષી કે શું પથ્થ-સર્પ ફળ ખાઈને બીજ ફેંકી દે છે. કુદરતે આટલા જ કારણથી ફળને રૂપ-રંગ સુવાસ આપ્યાં છે. પોષકશક્તિને લીધે નહિ પણ આ બાલ સૌંદર્ય, ખુશબો, માધુર્ય ઈત્યાદિ ગુણોને લઈને ફળોને પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થયું છે.

અને ખરેખર, ફળોની મિટતા અનન્ય છે. એની ખુશબો આપણા જ્ઞાતંત્રોએ અનન્ય શાંતિ અર્પે છે. ફળોના મિટ રસ પીનાં પીતાં શરીરની તમામ ધાતુઓને અત્યુનીય શાંતિ મળે છે. તેની સુવાસ આપણા જ્ઞાતંત્રોએ ઉત્તેજે છે, તેના મિટ રસ આપણા મોંમાં લાક્ષણિક વલ્લાવે છે-પરિણામે પાચક-રસોનો સ્થાવ વધે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને સક્રિય શારીરિક નૃતન તાઝી અનુભવે છે. જેટલી સહેલાઈથી ફળો શરીરમાં પથી જન્ય છે તેટલી સહેલાઈથી બીજો એક પણ ખાણપદાર્થ પચતો નથી. કુદરતી દારો, કુદરતી પાણી, કુદરતી ગળપણ! ફળના રમરણ માત્રથી આપણા મોંમાં પાણી છટે છે. નરિય (ગ્રેટિન) અને ક્યોલિન (કાર્બોહાઇડ્રેટ) ખાણને પચાવવાની એમાં અનન્ય શક્તિ છે. કૃત્રિમિયાતવાળા દરદીઓને તો ફળો ઉત્તમ ખાણ પદાર્થો છે. યજ્ઞ

રોગોમાં કુળનો રસ અમૃત જેવું કાચું કરે છે કારણ કે ભગવાન સર્વનું ભર્ગ તેમાં ભરેલું છે. ભગવાન સવિતાના વરેણ્ય ભર્ગે રંધીને તૈયાર કરેલ આ કૃષ્ણપી ખોરાક ઈશ્વરનો જ પ્રસાદ છે ને ! હંમેશના આહાર કરતાં તેના ઉપર ઈશ્વરની વિશ્વતિનો હાથ ફરેલો હોવાથી તેનું મહત્વ ઓર જ છે.

કુળમાં શરીરોપયોગી ધૌષ્ટિક તત્વો નથી. કુળોનું મહત્વ એમાં રહેલા ખનીજ દારોને લઈ ને છે એવાદ રાખવું જોઈએ. કુળમાં પાણીનું પ્રમાણ વિશેષ છે. ઘણું ખરાં તાજાં કુળોમાં સેંકડે ૮૦ થી ૯૦ ટકા પાણી હોય છે. આ પાણીને લીધે કુળો સાધારણ રીતે સારક અને મૃતલ છે. કુળોમાં ખનીજ દારો વિશેષ છે એટલે તેના સેવનથી લોહી સાફ રહે છે. લોહીની અમ્લતાને કુળનો મધુર રસ ઓછી કરે છે. માંસ અને અનાજના આહારથી લોહીમાં તેમ જ અન્ય ધાતુઓમાં અમ્લતાનું પ્રમાણ અધિક ઉત્પન્ન થાય છે. આ અમ્લતાના પ્રતિકાર માટે અમ્લપ્રતિયોગી (alkaline) કુળો આવશ્યક છે.

કુળોનું મહત્વ 'વિટામિન'ની શોધ પછીથી જ વધ્યું છે. આ વિટામિનના યુગમાં જેમાં વિટામિન જણાય તેને મહત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. કુળોમાં વિટામિન પ્રચુર પ્રમાણમાં છે એટલે માંસ ખાનાર પ્રજાઓએ

“પાલનામાહારકાલે શાકેભ્યોઽપ્યોયોગિવિભવ શાકજર્ગદનન્દરં ફલર્ગં ઉચ્યતે । ચરનાદેઽયુક્તમ્ મન્વાવસાને ફલં મુચ્યતે इति ॥”

[વાગ્બટકૃત અષ્ટાદશ ક્રિયાના દીક્રકાર અરુણદત્ત સુતરશાસ્ત્ર અધ્યાય-૬ શ્લોક. ૧૧૨] આહારમાં શાકો કરતાં ફલોનું ઉપયોગીપણું અધિક છે માટે શાકવર્ગ પછી ફલવર્ગ જુદા કહેવામાં આવે છે. ખરતારે પણ તેમના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે, ખાધા પછીથી ફળ ખવાય છે. (ખોરાકનું સ્વાદ ફળ લઈ શકતાં નથી. એ કહેવાનો ભાવાર્થ છે.) ખાધા પછી રસ ખાવાની માન્યતા પ્રચીન કાલથી ચાલતી આવે છે એ આ ઉપરથી સમજી શકાય.

ચરક દીક્રકાર ચક્રપાણિદત્ત કહે છે :— ‘ફલનામપિ કેનાંચિદ્દાઠ્ઠવત્ ઉપયોગાત્ ફલવર્ગમાદ’ શાકની માફક કેટલાંક ફલો પણ ઉપયોગી છે.

તેનાં ગુણગાન ગાવામાં મણા ન રાખી. અનાજ રંધવામાં આ વિટામિન (પાવ-પ્રાણ, પ્રજ્વલન) નાથ પામે છે માટે દરેક મનુષ્યે કુળ ખાવાં જોઈએ એવું એમણે આપણને કહેવા માંડ્યું. ખરી રીતે તો માંસજાત્ય પ્રજાને જ કુળોની જરૂર છે. કારણ કે માંસાહારમાં વિટામિન અત્યંત નીચે જેવાં છે અને માંસનો વિષાક અમ્લ (acid) છે એટલે કુળની જરૂર પણ તેમને જ છે. કુળનો રસ એ માંસનું મારણ છે એમ ડૉ. ચંદ્ર કહે છે તે સાવ સાચું છે. પરંતુ પ્રધિ-મમાંથી જે આવે છે તે બધું સ્વીકારી લેવાની આપણને કુટેવ પડી ગઈ છે. એટલે કુળો સંખ્યા સહિત્ય અહીં આપ્યું કે આપણે પણ કુળો ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થ છે એમ માનવા લાગ્યા. ખરી રીતે જ શોખની વસ્તુ છે તે નિતાન્ત આવશ્યક વસ્તુ મનાવા લાગી છે. કુળો ખાઈ સારે એવી જેની સ્થિતિ હોય તે કુળો ખાઈ એમાં ખોટું કશું જ નથી પરંતુ જેની આર્થિક સ્થિતિ કુળો ખાતાં જેને અટકાવે છે તેવાઓએ આટલા કારણથી પોતાના બાળને નિંદ્રવાની કશી જ જરૂર નથી. કુળો ખાનાર વધુ જીવે છે. જ્યારે કુળો ન ખાનાર અપાયુષી થાય છે એવું માનવાની કશી જ જરૂર નથી. ખરી વાત તો એ છે કે કુળો જીવન મટે જરૂરિયાતની નહિ પણ શોખની વસ્તુ છે.

કેટલાંક કુળોનું શાક કરાય છે. (ભોંટા, રીંગણી, પીલોમ, કારેલાં, ફૂંદી, ભારાકાણુ, કંટોલાં, પરવર ઇલાદિ) આવાં કુળોની અર્ચા આ પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે. અહીં તો આપણે જે ફલોને ફલ તરીકે ઉપયોગમાં લઈએ છીએ તેવાં જ કુળો વિશે લખવામાં આવશે.

સામાન્ય રીતે કાચાં કરતાં પાકાં ફલ ઉત્તમ ગણાય છે. ભાવમિથ કહે છે ‘ફલેપુ પરિપન્ન’ એવું ગુણવત્તુદાહતમ્ । વિવિદાન્યત્ર વિજ્ઞેયનામ તદ્દિ ગુણધિકમ્ । ફલેપુ તરસં યત્ સ્વાત્ ગુણવત્તુદાહતમ્ । શ્રેષ્ઠા વિવિદા સિવાત્તૈર્નાં ફલં શુષ્ક ગુણધિકમ્ । ફલતુભ્યંયુગં સર્વં મજ્જાનપિ નિર્દિશેત્ ॥

અર્થ—ફોષા ને ફોષ પાકા હોય તે ગુણમાં અધિક ગુણવાળા મનાય છે ફોષ, બીલીના ફોષ કાચા સારા મનાય છે ફોષા ને ફોષા ગસયુક્ત-ગસાળ-હોય તે શ્રેષ્ઠ મનાય છે દ્રાક્ષ, બીના, દરેક, વગેરેના મૂકા ફોષ સારા મનાય છે ને ફોષના ગુણો છે તે જ તેની મીઠાના ગુણો સમજવા (લાવણમય)

આપણે હવે કેટલાક સામાન્ય ફોષના ગુણોના તપાસીએ

ફોષ

ફરબીડન કુદ--નિષિદ્ધ ફોષની વાત બાઈ-બાઈ આવે છે એ ફોષ કેળુ જ હતુ એમ ઘણા માને છે મધિ, પહેલા વહેલો, આદમને કેળના ઝાડ નીચે જ નેચો હતો એમ મિ'ટન ના પેરફાઈડ લોરડાના જણાવેલુ છે કેટલાક કવિઓએ તેને "આદમ્સ એપન" કહેલુ છે કેળુ લેગિન નામ ' મુસા પેર ડીસીમા " એને સ્વર્ગીય બતાવે છે મધ્ય યુગના પ્રવાસીઓએ કેળાને " સ્વર્ગનું અશુર " (Fig of Paradise) એમ કહી વર્ણવેલુ છે

પૌષ્ટિક તરતોને હિસાબે કેળાની સરખામણીમાં જીલુ રહી શકે એવુ બીજુ એક મ ફોષ દિલ્હીનાનમાં થલુ નથી એમ કહું તો તે અનિશ્ચયોગિત નહિ લેખાય પોષ-દૃષ્ટિએ કેળા સર્વોત્તમ છે અત્યંત લોકપ્રિય ફોષ સાથે કેળાને શરખાવતા કેળુ કેળથી બીજાં એમ નથી અમેગિન કૃષિ ખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેન પુસ્તિકામાં બીજા ફોષ સાથે કેળાની તુલના કરવામાં આવેલી છે, જે નીચેના કોષક ઉપરથી જોવાયે -

પાણી નાનિલ ચરમી કમોદિત ગળ ગરમી
દર પાંડે
કેલોરીમાં

કેળા	૭૫૩	૧૩	૦૬	૨૨૦	૦૮	૪૬૦
દ્રાક્ષ	૭૭૪	૧૩	૧૬	૧૯૨	૦૪	૪૫૦
ચેરી	૮૦૬	૧૦	૦૮	૧૬૭	૦૬	૩૬૫
સફરજન	૮૪૬	૦૪	૦૫	૧૪૨	૦૩	૨૬૦
મોગની	૮૬૬	૦૮	૦૨	૧૧૬	-૪	૨૪૦
પીચ	૮૬૪	૦૭	૦૬	૮૪	૦૪	૧૬૦
તાબચ	૮૬૫	૦૬		૯૩	૦૬	૧૮૫
ગ્રેપ્સેરી	૮૦૫	૧૦	૦૬	૭૪	૦૬	૧૮૦

ચખ (ash) મા ઘણા ઉપયોગી ખનીજ તત્ત્વો છે સર્મન નામનો વિશ્વવિખ્યાત આદાગચાસ્ત્રી કહે છે કે કેળામાં અત્યંત ઉપયોગી ખનીજ પદાર્થો--" an dispensable mineral salts "--છે

કેળામાં કેલ્સિયમ અને મેગ્નેસિયમનું પ્રમાણ ફોસ્ફરસ કરતા વધારે છે આથી કેળા ખાધા પછી તેના વિષાક હમેશા મધુર-અમ્લ પ્રતિયોગી (alk. alone) રહે છે આથી હોળીમાં ખટાશ વધી પડવાથી થતા દરોમાં કેળા ઉપયોગી થઈ પડે છે અર્થાત્ ખટાશ દહાવવામાં કેળા ઉપયોગી છે

આ સિવાય કેળામાં કલોરીન, તામ્ર, લોહ, મેગનીઝ, પોટાશમ્, સોડિયમ્, ગંધક, સિનકા વગેરે ખનીજ પદાર્થો છે પ્રયોગોથી પુરવાર થયુ છે કે કેળા પર રહેતા બાળકોના લોહોમાં કિમોઓનીન સાગ પ્રમાણમાં હોય છે લોહ, તામ્ર મેગનીઝ આ નણુ ઉપયોગી તરતોને લીધે કેળા લોકિયાળ છે એમ મહેવામાં વાધો નથી જ લોહ અને તામ્ર બન્ને ભેજા હોવાથી શરીર લોહનો સપૂર્ણ ઉપયોગ કરી શકે છે

કેળામાં ૨૨ ટકા કમોદિત (કાર્બોહાઈડેટ) છે આ કમોદિત સાગ રૂપમાં છે આ બધી સાગ એવા રૂપમાં આવેલી છે કે નાના બાળકો પણુ એને સહે લાઈથી પચારી શકે છે છતાંને કાઠી નાખતા કેળામાં કર્ક કર્ક ભવતની કેટકેટલા પ્રમાણમાં સાગ છે તે નીચે બતાવવામાં આવ્યુ છે --

દ્રાક્ષકર્ક (ગુકોઝ)	૫ ૮૦
ફલકર્ક (ફ્રુટોઝ)	૩ ૭૮
મિયુકર્ક (સુક્રોઝ)	૬ ૫૮
રટાઈ	૩ ૦

કુલ ૧૬૨ %

આથી કેળા એ બળદોનો ખોરાક છે એમ કહેવામાં અનિશ્ચયોગિત નથી કાગળ કે નાના બાળકને જે ઉષ્માશક્તિ જોઈએ છે તે કેળાની ખામમાંથી ઘણી આગે ગતિ પૂરી પડે છે

નાની બાળકોના મંદ હાથોમાં જેનું નિર્જય રીતે મૂકી શકાય કારણ કે કેળાનું છોડું એ છત્રાણુરૂપક કવચ (germ proof) જેવું છે. કેળાની બાજમાં જંતુઓ પ્રવેશ કરી શકે છે કે નહિ એ માટે અનેક પ્રયોગો કરવામાં આવેલા છે. કાચાં કેળાંથી માંડીને પરિપક્વ કેળાં સુધીથી તમામ અવસ્થાઓમાં અનેક પ્રયોગો કરી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે કેળાના ગુળાં એ જંતુવિહીન છે. જંતુઓની તેની ઉપર અસર થતી નથી. હાલમાં થઈને જંતુઓ તેની અંદર પ્રવેશો શક્તાં નથી. એક આકરો પ્રયોગ એવો કરવામાં આવ્યો હતો કે કેળાને જંતુઓવાળા પ્રવાહીમાં (Culhouse) કુબાડી રાખવામાં આવ્યાં હતાં છતાં પણ હાલમાંથી એક પણ જંતુ અંદર પ્રવેશ પામી શક્યું ન હતું. કેળાની હાલતો આ ગુણુ ખાસ નોંધવા લાયક છે. કેળાને સાવચેતી પૂર્વક રાખવામાં આવે તો ત્યાં સુધી હાલ સહીસામંત રહે ત્યાં સુધી અંદર જંતુઓ પ્રવેશ થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે. કેળાની હાલતો આ વિશિષ્ટતા છે. *

કેળામાં “એ” વિટામિન ઘણું જ સારા પ્રમાણમાં (Excellent) છે, ‘બી’ વિટામિન સાધારણ (good) છે. B૧ અને B૨ બન્ને એમાં છે. ‘સી’ વિટામિન પણ ખૂબ સારા પ્રમાણમાં છે “ડી” તદ્દન નજીવ પ્રમાણમાં છે. “ઈ” અને “જી” વિટામિનો પણ અંદર છે.

જે ફળમાં ‘એ’ અને ‘સી’ વિટામિનો અત્યંત સારા પ્રમાણમાં હોય તે ફળો સ્વાસ્થ્ય માટે ઘણાં સારાં ગણાય. ‘એ’ વિટામિનથી શરીર રોગોનો સામનો કરવા શક્તિશાળી બને છે. શરીરની શ્લેષ્મકક્ષાના સંરક્ષણ માટે ‘એ’ નિતાન્ત આવશ્યક મનાય છે. આંખનું તેજ, છુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા, ચપલતા વગેરે ‘એ’ વિટામિન ઉપર અવલંબે છે.

* “ગુણવત્તા સમાચાર” ૧૯૬૪ ના ટીપોસ્ટવો અંકમાં ગુણવત્તા કોલેજના પ્રોફેસર ડૉ. એન. એમ. રાહ એમ. એચ. સી., બી. એમ. ડી.ના “કેળા” નામના લેખ ઉપરથી.

‘મી’ લોહી સાફ રાખવા માટે આવશ્યક છે, ‘સી’ નાં અભાવથી દાંત ખગડે છે અને પેદુમાંથી લોહી વગેરે આવે છે.

“ગોરમી નામના વૈજ્ઞાનિકે એવું શોધી કાઢ્યું છે કે ખોરાકમાં ગળ્યીતા વિટામિન ઉપરાંત એક વિટામિન તત્ત્વ એવું રહેલું છે કે તેના અભાવે ખરજવાં જેવું ચામડીનું દર્દ થાય છે. આ દર્દ મટાડવા ખોરાકમાંથી એક એવું તત્ત્વ તેણે શોધી કાઢ્યું છે જેને Vitamin H factor નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ‘એચ’ વિટામિન તાજાં કેળાંમાં છે. ૪ થી ૫ ગ્રામ (૧૦ થી ૧૨ વાત) તાજાં કેળાં આ દિસામે દર્દ મટાડવા માટે પૂરતાં છે.*

દૂધ અને કેળાં સંપૂર્ણ ખાદ્ય છે. દૂધમાં કેળાં ઓળી નાખી, અંદર સારકર-એશથી નાખીને ખાવાં એ મજાનું ખાદ્ય છે. જેને દૂધ એકધું ન લાવવું હોય તેને આ રીતે કેળાં ઓળીને આપવાથી શીકે માફક આવે છે. દૂધમાં ચરબી છે જે કેળાંના વિટામિનનું દ્રાવણ કરવા સમર્થ છે, એટલે દૂધકેળાંનું મિશ્રણ સ્વાસ્થ્ય માટે સારું છે. બાળકો માટે જ પ્રભુએ કેળાં નિર્માણ કર્યાં હોય એમ જણાય છે. તેની ખુશબો, મીઠાશ, મૃદુતા વગેરે બાળકોને આકર્ષે છે. કેળાના ગુળાં જેવાં કુમળાં બાળકો માટે કેળાં ખરેખર મુંદર પદાર્થ છે.

એક ભતનાં ત્રિઝાણિયાં કેળાં મળે છે તેવું બારીને સાક યાવ છે. રાખમાં જુગેલાં કેળાંનું સાક ખૂબ જ ઓધું લાગે છે. આમાં પાકમાં કેળાંના ગર્ભને વાંચેલા કચકચા વડે નાના નાના ફુક્કા કરી પ્રખર તાપમાં સકવી નાખી તેના લોટ બનાવવામાં આવે છે. આ લોટ (ખાનાના ફોર) ધઉંતા લોટ બેથું ઉમેરી તેની બાધી જ બીને ચર્ક શકે છે. આ ભતનો કેળનો લોટ મુખાવ્ય છે, પોષણની દૃષ્ટિએ કીમતી છે. કેળનો સ્વાર્થ બીજા કોઈ પણ અતોગમના સ્વાર્થ કરતાં ઘણી જલદીથી પચી જાય છે એમ લેન્સેટ (ફેબ. ૧૯૦૦) જણાવે છે.

ખાળકો પેટે સ્ત્રીઓ માટે પણ કેળા કીમતી ખાદ્ય પદાર્થ છે હમેશા સારા પાકેલા ૪-૫ કેળા ખાવાથી સ્ત્રીઓના હૃદય ધોળતા (સોમ રોગ) બંધ થાય છે કેળા અને ઘી ખાવાથી સ્ત્રીઓનું સ્ત્રીપ્રદર -લોહીવા મટે છે કેળા ફલ અને દમમાં મધુ ઉપયોગી છે

કેળની ધણી જ્વર છે લાલ કેળા લીની ઊલના કેળા, સોનેરી (પીળા જાનના) કેળા-આવી ધણી જ્વરો કેળની ચાપ છે સાધારણ રીતે પીળા રંગના કેળામાં 'એ' વિગમિત વિશેષ છે એમ આજ સંધી માનવામાં આવતું પરંતુ હવે એ વાતમાં ગાંડું વજન કોઈ મૂંઝવું નથી બધી જ્વરો ખાવામાં સારી છે

સુત કહે છે કેળા મધુર છે, જડુ ઠંડા નથી, રક્તપિત્તને હનતાર છે વીર્યપ્રદ છે, રુચિકારક છે, કફ કરનાર છે અને પચવામાં સહેજ ભારે છે

ચોગરનાકર કહે છે કે કેળા 'સઘ શુક વિવર્ધન' -જલદી વીર્યને વધારનાર છે, કૃમિને હણનાર છે, તુષ્ણુને હણનાર છે પ્રતિપ્રદ છે, દીપ્તાગ્નિવાળા માટે ઘણા સારા છે, સતર્પણ કરનાર છે

દ્રુમાં કેળા ઉત્તમ ફળ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે દરેક ઋતુમાં એ મળી શકે છે, એકદરે સરતા છે, સ્વાદિષ્ટ અને પુષ્ટિદાયક છે, પચવામાં પણ સારી રીતે આવીને ખાવામાં આવે તો જલદીથી પચી જનાર પણ છે કેળામાં વિટામિન્સ છે, ઉપયોગી ખનીજ દ્વારા છે, લોહ છે, તામ્ર છે, મેગ્નેશિયમ છે, કૅલ્શિયમ છે આ બધાથી તેની કિંમત જીવી અકાવી થતે છે

કેરી

હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ દેશના વતનીઓના લાગ્યમાં જો કોઈપણ ફળ પેટ ભરીને ખાવા નિર્ભય થયુ હોય તો તે કેરી એક જ છે આપણે બધા હમેશા ફળો ખાઈ શમ્તા નથી બીમારી વખતે જ એસબી ખાવા મળે છે એ કેરી જ એવું ફલ છે જે હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાં પેટ ભરીને ખવાય છે

કેરીના રસ એટલો સ્વાદિષ્ટ છે કે તે ગમે તેટલી આપણે આપણે તોય તેને ખાવાનો કટાવો નથી આવતો

દક્ષ ઉપર પાકેલી કેરીઓ (સાખ) પરમ વાતહર છે, પચવામાં ભારે છે, ખાગી છે અને પિત્તને કરે છે

વ્રજ ઉપરથી કિતારી ધાસ કે પરાળથા દાનોને પકવેલી કેરી (કૃત્રિમ પકવ) પિત્તના નાશ કરનાર છે કારણ કે એમાં ખટાસ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હોય છે અને તેનું ગ્લાન મધુરતાએ લીધુ હોય છે પાકી કેરીના રસ રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર, બળ આપનાર વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર પચવામાં હલકો શીતલ જલનીથી પચી જાય એવો સાગ્ર અને વાતપિત્તને હનતાર છે

કેરી ચૂસીને ખાવી સારી છે પરંતુ જે કેરીમાં રેષા બહુ હોય તેવી કેરીના રસ કાઢી કપાડાએ તે રસને છીલી નાખી પડી જ ખાવો જોઈએ માલેલો રસ જનપ્રદ શુદ્ધ વાતહર સાગ્ર (રેશક), પુષ્ટિપ્રદ પરંતુ સહેજ વધે વધારનાર હોય છે

કેરીના રસમાં ૧૬ ટકા નેટલુ સ્લીસરીન છે એટલે તેની અસર સાગ્ર-રેશક કે કેરીના રસ આદનો મિશ્ર છે હતાય તોમાં સામર્ય પ્રમાણ ધણ જ થોડું છે આ મગ્નુથી કેરી મધુપ્રમેદ અને નળદા (ગાઉદ) ના દરોને જરૂર આપી શકાય કેરીના રસમાં ૮૨ ટકા નેટલુ પાણી ૦૫ ટકા ખનીજ પદાર્થો, ૦૮ ટકા નેટલુ કાર્બોહાઇડ્રેટ ૦૨૫ ટકા નેટલો મેલિક એસીડ અને નામની ખાડ છે

કેરીના રસના પાપક (સસ્ક્રુટમાં એને લાક્ષણિક મહે છે) ચાપ છે કથરોદ કે પાનિયા ઉપર થોડું ઘી ચોપડી પડી કેરીના રસ તે ઉપર પાચવામાં આવે છે અને પડી તેને સૂર્યના તાપમાં સૂચવામાં આવે છે સૂર્યના તાપનો પ્રભાવથી આવો પાપક પચવામાં હલકો, રુચિપ્રદ, સાગ્ર, તૃપ્ત, ઊંચની વગેરેને હણનાર, વાધુ અને પિત્તને હણનાર મનાય છે

કાચી કેરી ઉત્તમ અપિત્તનાશક (Antiscobutic) છે કેરીના આયોળિયા ખટાસ તરીકે વાપરવા દિવા

છે. આંબોળિયાં મલાદિને ભેદનાર અને કફ અને વાતને છૂતનાર છે. શામ્પેશિકા એ આંબોળિયાંનો સંસ્કૃત રાખ છે.

એક અંબોળ કેરીના ૨૩માં ૦.૧૬ ગ્રામ પ્રોટિન, ૦.૦૩ ગ્રામ સ્તેન, ૨.૩૬ ગ્રામ કાર્બોદિત, ૩.૬ ગ્રામ કેલ્શિયમ, ૫.૧ ગ્રામ ફોસ્ફરસ, ૧.૦૩ ગ્રામ લોહ છે. ૧ ઓંસ કેરી ૧૨ કલોરી ઉષ્મા આપનાર છે. અર્થાત્ કેરીમાં કેલ્શિયમ, ફોસ્ફરસ, લોહ આ પ્રભુ છે.

કેરીની ઘણી જાતો થાય છે. આપુસ, કલમો, પાયરી, લગડો, મલગુખ્ખો, સિંદૂરિયો, રસરાજ, સરદાર વગેરે અનેક જાતો છે, જે કેરીમાં ખુશબો-ફેરમ હોય, ખૂબ સ્વાદિષ્ટ હોય, ઓછા રેષા હોય, વિપુલ ગર્ભ હોય તે કેરી ઉત્તમ સમજવી નેહએ, ખટમધુરી, નાની કેરીઓ ખાવી સ્વાસ્થ્ય માટે કિતકર નથી.

સારી પાકી કેરી લઈ, તેને ઢાંચથી મસળી નાખવી. પછી એમાં એલચી, લવંગ, આદુ, હલદી વગેરે નાખી સહેજ વધારોને ખાવી. આનું નામ ગાજાગજાકમ્. એ સારી બનાવટ છે. પચ્ચમહાલ તરફ આને 'કેરીના ગોટલા' કહે છે. કેરી સારામાંની જ લેવી નેહએ.

પાકી કેરીમાં વિટામિન 'એ' સારા પ્રમાણમાં અને "સી" ઘણા જ સારા પ્રમાણમાં હોય છે. 'એ' રોગપ્રતિકાર શક્તિ આપનાર છે. અને 'સી' સ્કર્વી વગેરે રોગોનો નાશ કરનાર છે.

આ નેતાં કેરી એક અત્યુત્તમ ખાદ્ય પદાર્થ છે એમ પૂરવાર થાય છે. ચરક યોગ્ય જ કહે છે કે પાકી કેરી માંસ, વીર્ય અને બળને વધારનાર છે. યુશ્વતબળ કેરીને વીર્યવર્ધક, બુદ્ધિ (શરીરને હજીપુટ કરનાર) અને બલપ્રદ માને છે.

અનનાસ

પ્રાચીન વૈદક ગ્રંથોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી કારણ કે આ ફળ આપણા દેશનું વતની નથી, પણ અમેરિકાનું છે. આ ફળ ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ છે. આમાં ૨ ટકા જેટલી ઈન્વરટેડ સુગર છે.

પાકું અનનાસ ખાવાથી શ્રમ અને કલમને હરે છે, પિત્તને હરે છે, તાપની ગરમી ઓછી કરે છે.

૨૫ દાણ પડે શારીરો જીવાય છે કે "અનનાસ ભૂખ્યા હોઈએ ત્યારે કોઈ દિવસ ખાવું નહિ. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે. અનનાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી માટે વર્જ્ય છે.

અનનાસમાં સખત રેષા હોય છે, જેને લીધે એ ગર્ભિણીને ન આપવું નેહએ. આ રેષાઓ પચે નહિ અને ખોટી ઉત્તેજના કરે અને પરિણામે ગર્ભસ્ત્રાવ થાય.

તાજા ફળોના રસ રક્તાપિત્તનાશક (એન્ટીસ્કોબ્યુટિક) છે. તેમાં વિટામિન 'સી'નું પ્રમાણ સારું છે. અનનાસમાં વિટામિન 'એ' પણ છે.

પાયોરિયા (દાંતાનાં પેદુમાંથી પડે આવે છે એ રોગ)માં અનનાસ ઉપયોગી છે. પાયોરિયાવાળાએ હમેશાં ૨-૩ અનનાસ ખાવાં હિતાવદ છે. પ્રયોગોથી આ સિદ્ધ થયેલું છે.

અનનાસના ફળાઓ આવે છે તેમાં પણ વિટામિન 'સી' તેમ જ 'એ' છે.

અનનાસનો રસ નિશ્વસના પાચન માટે સારો છે. અનનાસમાં સાકર છે, નિત્રસ છે, વિટામિન-સ છે, અનનાસ પિત્તહર છે, દાંતાના રોગોઓ માટે સારું છે.

આનુ-

ગ્રેટબ્રિટન અને યુદ્ધ

શ્રી ડુંગરશી ધરમશી સંપદ

દેશ

યુરોપમાંના વાયવ્ય કાશ્યમાં આટલાટિક મહાસાગરમાં બે મોટા ટાપુઓ આવેલા છે તેમાં મોટાનું નામ ગ્રેટબ્રિટન અને નાનાનું નામ આયર્લેન્ડ છે ગ્રેટબ્રિટનના કશ્ય ભાગો છે સૌથી મોટું ઇંગ્લેન્ડ, એથી નાનું સ્કોટલેન્ડ અને સૌથી નાનું વેલ્સ દેશની હવા સમઘાત છે, જમીન ખેતીને અનુકૂળ નથી દેશની આસપાસનો સમુદ્ર છીછરો છે અને કિનારો ખડિત અને વાકાચૂકો છે એથી કિનારાની લબાઈ ઘણી વધી ગય છે આથી ખરેખર ઘણા છે લોકો વહાણવટામાં હોશિયાર બને છે અને સાહસશક્તિ કેળવાય છે નદીઓ ઘણી

નાની છે પણ તે ઊંડી અને પહોળી હોવાથી મોટા વહાણો અને સ્કીમરો એમાં ફરી શકે છે, નદી-ઝડે પણ ખરેખર સારા બન્યા છે દેશમાં લોખંડ અને કાલસાની ઘણી ખાણો છે તેથી ધાતિક કારખાના ઘણા બની શકે છે, અને આ કશ્યથી દેશનું જીવન નબે છે

ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડનો વિસ્તાર મુજબ ધનામના દેશી રાજ્યો સિવાયના વિસ્તાર જેટલો જ છે સૌથી વધારે વસ્તી ઇંગ્લેન્ડની છે સ્કોટલેન્ડની વસ્તી તો ઇંગ્લેન્ડના મુખ્ય શહેર લંડન કરતા પણ ઓછી છે એના વિકાસોના વળી-વિસ્તાર નીચે મુજબ છે

દેશ	ફોનક્ષ (ચો મા)	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	કુલ
ઇંગ્લેન્ડ	૫૦,૮૭૪	૧,૮૦,૬૧,૬૪૩	૧,૬૭,૩૨,૩૬૦	૩,૪૭,૯૪,૦૦૩
વેલ્સ	૭,૪૬૬	૧૦,૭૧,૩૬૭	૧૦,૮૭,૦૦૭	૨૧,૫૮,૩૭૪
સ્કોટલેન્ડ	૩૦,૪૦૫	૨૯,૨૫,૫૨૩	૧૫,૧૧,૪૫૭	૪૪,૪૭,૯૮૦
અંતરો દ્વિપ	૨૧૧	૨૨,૪૪૩	૨૬,૮૬૫	૪૯,૩૦૮
એવન દ્વિપ	૭૫	૪૪,૦૦૦	૪૬,૧૦૦	૯૦,૨૦૫
કુલ	૮૯,૦૪૭	૨,૧૫૨૫,૪૧૯	૨,૩૪,૧૨,૦૨૫	૪,૪૯,૩૭,૪૪૪

ખસો વરસ ઉપર આ બેટાની વસ્તી પચાસ લાખ જેટલી હતી તેમાંથી આજે સાઝ ચાર કરોડ સુધી પહોચી ગઈ હવે વસ્તીનો વધારો થોડો છે એટલે અંગ્રેજ પ્રજા ચિતામાં પડી છે માત્ર લંડન શહેરની વસ્તી ૮૧,૦૩,૬૪૧ ગણાયોની છે ઇંગ્લેન્ડમાં મોટા મોટા શહેરો છે આમક કચ્છા શહેરની વસ્તી વધારે છે શહેરોમાં ૭૮ ટકા વસ્તી છે આધુનિક દેશ હોવાથી શહેરોમાં કારખાનાઓમાં સારી આજીવિકા મળે છે.

ગિફ્ટાણ

જૂની એક્સપોઝેશન યુનિવર્સિટીના આરાગ નીચે ૨૦ કોલેજો અને આઠ હોલ છે એની જ જૂની કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી છે, તેની ૧૭ કાનનો અને ૧ હોલ છે એ સિવાય બીજા ૯ યુનિવર્સિટીઓ છે તેમાં કુલ ૪૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે આંગ્લેન્ડમાં ૪ યુનિવર્સિટીઓ છે જેમાં ૧૧ હજાર વિદ્યાર્થીઓ છે પ્રાથમિક શાળાઓ ૨૧ હજાર છે-આવશિષ્ટ મકાન

અને ફરજિયાત છે, તેમાં-૫૦ લાખ બાળકો લાભે છે. શિક્ષણ પાછળ કુલ ખર્ચનો આંકડો ૧૯૩૩-૩૪ ના એક વર્ષમાં ૧૧ કરોડ પૌંડ એટલે કે ૧૬ કરોડ રૂપિયાનો હતો.

લોકહિતનાં ખાતાંઓમાં ખર્ચ

૫૬૦, બેકારો, ગરીબનાં બાળકો-સ્ત્રીઓ, અપંગો વગેરેને નિભાવવા સરકારે અનેક યોજનાઓ પ્રમુખતા સહકારથી કરી છે. બેકારીનો વીમો, નોકરી પરથી રમ મળવાનો વીમો, અકસ્માતનો વીમો, એવી એવી વીમાની યોજનાઓ સરકારે કરી છે. એમાં-૬ ભાગ વીમો ઉતરાવનાર અને ૩ ભાગ સરકાર ભરે છે, તેમાંથી આજીવન આ લોકોને પાળે છે. ગરીબોને ધરો બાંધી આપવાની પણ આવી જ ઉદાર યોજના છે. ગરીબોને રાહત આપવા માટે વાર્ષિક ચાર કરોડ પૌંડ એટલે કે અર્ધો અખજ રૂપિયા ખર્ચાય છે. બધી યોજનાઓ પાછળનો વાર્ષિક ખર્ચ અઢી અખજ રૂપિયા છે.

ઐટલિટનની સરકારી આયત્-અયત્

હિંદની વર્ષે એક અખજ પૌંડ એટલે કે ૧૩ અખજ રૂપિયા પેદાશ છે. ગુખ્ય પેદાશ ખાંડ, ચા, તમાકુ, તેલ ઇત્યાદિ પરદેશથી આયાત થતા માલ કેપરની જકાતમાંથી ૨૦ કરોડ પૌંડની છે. દારૂ વગેરે કેપરની એક્સાઇઝ જકાતમાંથી ૧૨ કરોડ પૌંડ મળે છે. મોટરો, મિક્ષરવેરો, વગેરેમાંથી ૧૦ કરોડ પૌંડ મળે છે. આવકવેરામાંથી ૨૫ કરોડ પૌંડ આવે છે. બાકી જમીનવેરા, સરેક્ષ, પોસ્ટઓફિસ વગેરેમાંથી મળીને એક અખજ પૌંડ મળે છે. ખર્ચમાં ૨૫ કરોડ પૌંડ વ્યાજ અને સીકોગરૂંડનાં છે. ૧૫ કરોડ પૌંડ રક્ષણ (સેન, દરિયાઈ કાફલા, વિમાનો) પાછળ ખર્ચાય છે. લોકલ્લાલુનાં ખાતાં, સિવિલ સર્વિસ અને પરચુરણ મળીને ૬૦ કરોડ પૌંડનાં ખર્ચ થાય છે.

ત્યાં જીવનધોરણ ઊંચું અને મોટું છે. દરરોજની પાંચ રૂપિયાથી ઓછી પેદાશવાળાથી ત્યાં રહી શકાય નહિ. કરો પછુ ધણા આકરા છે. જ્યાં વસ મુખી એક પૌંડ ઉપર પાંચ શિલિંગ આવકવેરા

હતો, હવે જા શિલિંગ થયો છે. બીજા પછુ અને કરો લેવાય છે. ધનવાનો ત્યાં ધણા છે. તેમની ઉપર કરોનું મોરણ ઘણું આકરું છે. હિંદન સમૃદ્ધિશાળી દેશ છે પણ લોકો ઉપર કરોનું દબાણ જખરું છે. લોકોની વાર્ષિક પેદાશ ૩૧ અખજ પૌંડ એટલે ૪૨ અખજ રૂપિયા ગણાય છે, આમાંથી સરકારને ઘણું મળે છે, છતાં સરકારી ખર્ચ એટલા જખરાં છે કે સરકારને ૧૦ અખજ પૌંડનું કરજ છે. એના પચ્ચીસ કરોડ પૌંડ વર્ષે વ્યાજના જ ચુકવવા પડે છે.

હિંદ અને હિંદનની સરખામણી

હિંદ અને હિંદનની સરખામણીનો વિચાર જ હાસ્યાર્થ લાગે છે. હિંદ એવા મોટા અને સમૃદ્ધ દેશમાં વખાના માર્યાં આવેલા અંગ્રેજોના બોખા જેવડા દેશની હિંદ સાથે સરખામણી પણ ના, હસતું આ કારણે નહિ પણ આથી ઊંચકા કારણો આરે છે. ક્યાં સ્વતંત્ર, સ્વામિભાગી અને દુનિયા ભરમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય પાયરી એટલું વિકરાળ રાક્ષસ જેવું હિંદન અને ક્યાં ગરીબકું, ગુલામ અને સત્સદીન હિંદ ! પછુ હિંદને હવે આ મેથાની ચોદ લાગવા માંડી છે એટલે એણે નેતું નેદએ કે ઈંગ્લેંડ પ્રગતિ કરીને ક્યાં ઊભું છે અને હિંદ ક્યાં છે.

૧. હિંદનમાં ૬૦ ટકા સ્ત્રીઓ અને ૬૭ ટકા પુરુષો લાણેલા છે, હિંદમાં ૨ ટકા સ્ત્રીઓ અને ૧૨ ટકા પુરુષો લાણેલાં છે.

૨. હિંદમાં પ્રત્યેક મનુષ્યની સરેરાશ વાર્ષિક આવક ૫૦ રૂપિયા છે, હિંદનમાં દરેક મનુષ્યની વાર્ષિક સરેરાશ આવક ૧૨૦૦ રૂપિયા છે.

૩. હિંદમાં લોકોનું સરેરાશ આયુષ્ય ૨૩ વર્ષ છે અને હિંદનમાં ૫૬ વર્ષ છે.

૪. હિંદમાં બાળમરણપ્રમાણ દુનિયે ચારસોનું છે. હિંદનમાં ૧૨૫ની અંદર છે. (આનું કારણ સ્વાસ્થ્ય-રક્ષાના અયોગો છે.)

૫ ધિટનના આધિપત્ય નીચે જગતના કુલ ભાગની જમીન છે, હિંદના આધિપત્ય નીચે તેનો પોતાનો મુલક પણ નથી

૬ હિંદના એશી દક્ષ પ્રજા ગામડામાં વસી ખેતી ઉપર નમે છે ધિટનના ૬૭ દક્ષ પ્રજા શહેરના ઉદ્યોગો ઉપર નમે છે, ખેતી ઉપર માન ૧૧ દક્ષ નમે છે

૭ હિંદના કારખાનાની સખ્યા ૧૩ હજારની છે ધિટનના સલાણા ઉપર છે.

૮ હિંદના હિંદી વહાણવટાની પોતાની માનિદીની ૨૫ સ્ટીમરો છે ધિટનના ધિટનની માનિદીની સ્ટીમરો ૩૦ હજાર છે

૯ ધિટનના ૩ અન્ય પૌંડ પરદેશમાં ખાણો, રેલ્વે અને કારખાનામાં રોકાઈ તેમાંથી મોટી પેદાશ એળવે છે હિંદનું પરદેશમાં રોકાણ ચતુર્થ છે

૧૦ ધિટન પાસે વિમાનના અને સામગ્રી મોટા લાકડાકા કાર્ગો છે હિંદના એ નામે મોટું મીઠું છે

૧૧ ધિટનની ખરાબ જમીનમાંથી વૈજ્ઞાનિક સાધનોથી દર એકરે વોન દુરવેટ અનાજ પેદા થાય છે હિંદના સારી જમીનમાંથી પણ માંડ માંડ ૮ હુલેટ અનાજ મળે છે

૧૨ માન બે લાખ અંગ્રેજો પરદેશમાં જઈ હિંદ જેવા મોટા દેશ અને જગતમાંના એના સામ્રાજ્યમાં બીજા દેશો ઉપર કાબૂ રાખે છે આપણે પાનીચ કરોડની પ્રજા પાપુ વર્ધ કરી રાકના નથી

૧૩ ધિટનના દર વર્ષે ૨૧ કરોડ ટન કાચસો ખાદ્ય છે, હિંદના ૭ કરોડ ટન

ગ્રેટબ્રિટનની નમૂના ડિસ્ક્રીપ્શન

ગ્રેટબ્રિટન પોતાને માટે પૂરું અનાજ પેદા કરી શકતું નથી ખોરાકની માગતમાં એની સ્થિતિ ઓચતીય છે જગતને પાકી વસ્તુઓ બનાવી દઈ, તે વેચી તેને પોતાનું પેટ ભરતું પડે છે પાકી વસ્તુઓ બનાવવા

ક્યા માટે કાલસા સિવાય બીજી કશી વસ્તુઓ પરદેશથી મંગાવવી પડે છે દર વર્ષે એ ૭૦ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનું અનાજ પરદેશથી આયાત કરે છે એક અન્ય રૂપિયાની કિંમતનું માંસ ખોરાક માટે મંગાવે છે અઢી અન્ય રૂપિયાની કિંમતના દારૂ, માખણ, ચા, ખાંડ વગેરે મંગાવે છે આ સિવાય લોહ, રબ્બર, ઊન, કપાસ, તેનું, પેટ્રોલ વગેરે અનેક કાચા પદાર્થો પરદેશમાંથી મંગાવવા પડે છે પદારૂ કરોડ રૂપિયાની તો તમારું મંગાવવી પડે છે જો સાગર ઉપર એનો કાબુ ન હોય તો ગ્રેટબ્રિટનની પ્રજા જૂએ જ મરે એનો એક પણ ઉદ્યોગ ચાલે નહિ એનાથી દસ હજાર માર્કનો લાભો સમુદાયવહાર સાચવી પોતાના સરકારોનું રક્ષણ પણ ચર્ચ રાકે નહિ

ગ્રેટબ્રિટન મહાદેવનું દરે છે

સાહસિક, દૃઢ મનોબળવાળા, ધીરજવાન અને સમર્થક્રિયાથી ઝામ લેનાર અંગ્રેજોએ રાષ્ટ્રી એકિયા બેધના મચ્છથી સાગર ખેડવો શરૂ કર્યો તે પહેલાં પણ તેઓ સાગર નાવિકો તો હતા જ, પણ પરદેશ જતું વેપાર કરવો અને પડાત પ્રજાઓને લૂંટવી એ ધર્મો ત્યાંથી શરૂ થયો નાના નાના વહાણોમાં બેસીને અંગ્રેજો જગતના સાગરોમાં ઘૂમવા લાગ્યા હતા એમની પહેલાં સ્પેનિયાર્ડો, પોર્ટુગીઝો અને ડચો નીચી પડ્યા હતા ફ્રેંચો પણ વેપારને માટે વહેવા જ બહાર પડ્યા હતા આ સમયે યુરોપમાં કાર્ડ પામે માન બનતો નહોતો રેસમ, કપડાં, ખાંડ, કુર્ચાણુ આ સર્વે વસ્તુઓ દિંદ અને બીજા દેશોમાંથી યુરોપમાં આવતી યુરોપમાં લઈ આવી વેપાર કરવા સખત દગીર્હા થતી

ગ્રેટબ્રિટન જમીન-લૂંચું થાય છે

એવના ગત્યે અંગ્રેજીમાં મેક્સિમલ ગત્ય લીધું ત્યાં એનાની ખાણોમાંથી પુષ્કળ મેનુ એવના આની રેલને ધનવન બનાવવા માગ્યું આથી અંગ્રેજોએ રેલના વહાણો લૂંટવા માંડ્યા એવના બજવાન કારવા (Spanish armed) ને રાજ્યો એકિયા

બેથના સાગરનાયકાએ દરાવી દીધું, આથી અંગ્રેજોને
અમેરિકા તરફ પગપેસારો થયો. જાવા, બોર્નિયો,
સુમાત્રા, સિયોન વગેરે દેશોમાં રૂબ રૂબ લોકોએ ચાણું
નાખ્યાં હતાં. અંગ્રેજોએ સાગરયુદ્ધમાં એમને દરાવી
આમાંનાં ધણાં સંસ્થાનો લઈ લીધાં. પોર્ટુગીઝોએ
ધરતીની અખાત, આફ્રિકાનાં બંદરો, વગેરે ખાતે
પગપેસારો કર્યો હતો, અંગ્રેજોએ એમને પણ દરાવ્યા.
કેનેડામાં ફ્રાન્સે મજબૂત સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું તે
અંગ્રેજોએ લઈ લીધું. હિંદમાં હિંદોઓની પવટનો
સ્થાપી તેમના દ્વારા કેન્સો અને દેશીરામચોને દરાવી
મોટા પ્રાંતો મેળવી લીધા. સો વરસની અંદર ગ્રેટ-
બ્રિટને પોતાનું મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.

યુરોપિયનોની દેશો લેવાની શાહી નીતિ

પ્રથમ મંગલાચરણમાં તેઓ ધ્રિસ્તી ધર્મ-
શુરુઆત મોકલે છે. તેઓ પછાત લોકોની હવાદારી
સેવા કરે છે, તેમની ભાષા શીખી લે છે, એમના
દેશમાં કયા પદાર્થો પકે છે, જમીનની અંદર શું છે,
દેશની આર્થિક સ્થિતિ શી છે, ઇત્યાદિ વિષયો મેળવી
લે છે. પછી ત્યજ છે વેપારીઓ. તેઓ પ્રથમ
વેપારનો હક્ક અને પછી જમીનનો હક્ક મેળવે છે,
કારખાનાં ઊઠાં કરે છે, કારખાનાંની વ્યવસ્થા માટે
ફૈન્ટ રાખે છે અને પછી દેશમાં બે પ્રકારે ઊભા
દરાવી ધઈ તેમાંથી એકને મદદ કરે છે અને પોતાની
સત્તા જમાવે છે. દેશના લોકોને દારૂ વગેરેના નવા
ચોખ્ખો પર ચડાવી નિર્જળ બનાવે છે, રૂઝમેજબ
કેળવણીના મોહમાં જીવનને ખેંચી એમનું હૃદય
હીલું કરી નાખે છે અને એવી રીતે પોતાનાં પ્રભાવ
અને સત્તા આખા દેશ ઉપર પાછરી ધઈ દેશને
કબજે કરી લે છે. આ એમની સામાન્ય યર્થ પડેલી
નીતિ છે.

પ્રધાન લોકો જમીનનો કે અર્થનો ?

શરૂઆતમાં આપણે જોયું કે ગ્રેટબ્રિટનમાં ખાદ્ય
સામગ્રી અને જીવનનિભાવની વસ્તુઓની ધણી જ
તંગી છે. એટલે દેખીતું છે કે એમને એનો જ લોકો

પ્રધાનતા હોય. આ વસ્તુઓ છૂટથી તો જ મેળવી
શકાય કે જો એમના જ તાગમાં એ ચીજો પેદા
કરનારા મુશ્કેલી હાથ, હિંદનું કાપડ ધણું સરસ બનતું,
ખાંડ પણ હિંદમાં જ થતી, વહાણો પણ હિંદમાં
સાથે બનતાં, અનાજ તો હિંદમાં પુષ્કળ હતું જ;
અંગ્રેજોએ વેપાર માટે હિંદ આવી હિંદની
પરિસ્થિતિ જોઈ લઈ નિર્જળ મેળવેલો. અને કુસંધો
મગાસ્યોને પોતાની કુટનીતિથી હડાવ્યા, પોતાનામાં
ભાગ પાડવવા આવનાર કેમોને પણ એ જ રીતે દૂર કર્યાં.
આમ હિંદમાં સામ્રાજ્ય જમાવ્યું અને હિંદના ઉત્પન્ન
ઉપર પોતાનો પંજો જમાવી દીધો. અને પછી ઈંગ્લાંડના
ધંધાઓને વિદસાવવા અહીંના કારીગરોનો નાશ
કરવા એમણે જે અમ્બાણી જુલમો કર્યા તે તો જળ-
જલદર છે. એ સલામતો આપણને આપણી એવધૂરી
અને નામદાર સાંભરી આવે છે અને અંગ્રેજો તમતમી
જોડે છે.

અંગ્રેજો માંડે નિકાસ કરનારા બને છે

અંગ્રેજોમાં દારૂ મીવ અને વૉટ્સે સને ૧૭૬૧
થી ૧૭૬૮ થાં સુધરેલી દબની શાળો પાણીના
જોરથી ચાલતી કરી. સ્ટીવન્સને વરાળપત્ર શોધ્યું.
ધીમે ધીમે દારૂડની મિલો બંધાઈ. ઈંગ્લાંડમાં કાગસો
મોટા પ્રમાણમાં મળ્યો એટલે મિલો ચાલવા લાગી,
તેમાંથી મિલનું કાપડ ખૂબ તૈયાર થયું. હિંદમાંથી તે
કાગે જે કાપડ આવતું તેના પર મણસો ટકો જેટલી
જગી જગત નાખી તે કાપડની આવાત પટાડી અને
હિંદી કાપડ ખરીદનારોને ૫૦ પૌન્ડ જેટલો જમણો
દંડ કરવાનું દરાવ્યું, આમ ખરીદનારાઓને પણ
થટાડી નાખ્યા. આ રીતે હિંદી કાપડ યુરોપમાં બંધ
થયું અને હિંદમાં કારીગરો ઉપર જુલમો કરી કાપડની
વેદલ બંધ કરાવી દીધો. અને પછી ઈંગ્લાંડના કાપડને
ખૂબ સજબડા આપીને હિંદમાં પેસાડવામાં આવ્યું.
સ્ટીમરો અને રેલ્વેઓ કરી બ્રિટિશ માલને હિંદનેગામડે
ગામડે પહોંચી જવામાં મદદ કરી. એ આમાત વેપારના
સહકાર માટે અંગ્રેજો ખેંચાતી સ્થાપના કરાઈ હતી.
એકો સાથે વીજા કંપનીઓએ પણ જન્મ લીધો.

અંગ્રેજોની વેપારનીતિ

અંગ્રેજો દ્વિદશાથી અને બીજેથી કપાસ, લીટું, જીન, ચામડા વગેરે લઈ જતા, એ બીજો એમની રીઝમરે માગફતે ગતનાના નૂર, બદર, મજદૂરી ઇત્યાદિના ખર્ચો ખાઈ વિનાયત પહોંચતી ત્યાંથી મજદૂરી, રેવે વગેરે બીજે ખર્ચ ખાઈ કાગળનામા માલ પહોંચતો, કાગળનામા માલ તૈયાર થતો, પાછા એના એ ખર્ચો વેડી ત્યાંથી માલ અસર આવ્યો હતો ત્યાં જ તે માલ પાછો આવતો ઉપરના ખર્ચો આટલા બધા હોવા છતાં તે માલ વેચાતો અને તેમાંથી મોટા નફા મળતો! પણ આ વસ્તુ ખરી રીતે આશ્ચર્યજનક નથી કાગળ કે કાચા માલ ઉપર એમનો સંપૂર્ણ કબજો, દેશના માલ કરતા એને ઘણી રીતે વધુ સસ્તોડા, આજ નૂર-ભાડા અને જહાત અને રક્ષણ, અને આજ નાખનો અગકાટ, એટલે દેશી માલને હાથેલી તે બમણા બિયો રહી જ શકે જે ચાકુને મારે કિમત તરીકે એક રૂપિયા માણસ ફેફા હે છે તેના લોકોની કિમત એક પિસો જ હોઈ શકે તે સમજના આવી શકે તેવું છે આઠ આનાના આમકાના બનાવેના બહુની કિમત દસ રૂપિયા આપતા લોકો વિચાર કરતા નથી વગી રેવે, સ્ટીમર, એન્જીનો, હુકાનકારો વગેરેમાં અંગ્રેજ પ્રાપ્ત જ મુખ્યત્વે હોય એટલે ત્યાં પણ કમાનાર તે અંગ્રેજો જ ને! આમ આપણા રેલિંગ, આપણી સાથો, આપણા ખેડૂતો અને આપણા કારીગરો લાગી ગયા

અંગ્રેજોએ પોતાના વિજયો અને વળખવોના સહકારથી સમૃદ્ધિ મેળવી છે યંત્રશાસ્ત્ર અને વગળા યંત્રમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર તેઓ છે જર્મન વગેરે પ્રાપ્ત્યો પાઠાથી કાગળી પહેલેથી ગાંડસત્તા જમારી ત્યાં પોતાના યંત્રજાનો ઉપયોગ કરી વેપાર જમાવ્યો, રેવે, ખાલો, શગી અને વીમાનો ઉલોચ રચાવ્યો. આમ આવા સદગરી ઉલોચોમાં તેમની નજી અમર ડાન્ડર મૂકી શકાઈ છે તેમાંથી મોટા નફા વહો એવે છે ઉપરાંત સત્તાસ્થાનોએ અને વેપારખાતાઓમાં અંગ્રેજ અધિમતીઓ નીખી તેમને મોટા પગલ અને ભથ્થા આપે છે આ બધી કમાણીમાંથી જેમ અને

તેમ વધુ વક્રમ તેઓ પોતાના દેશમાં જ ખર્ચે છે એશિયા, આફ્રિકા અને અમેરિકામાંથી એમણે આમ જ સમૃદ્ધિ એમ્કી કરવા માંડી કહેવાય છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કદી સ્પર્ધા આયમતો નથી, ખરું છે, પણ એ સ્પર્ધા એમના અન્યાયી કરતૂતો અધારમાં ઢકાઈ ન રહે તે હેતુથી તેને ઉરાડા કરવા જ સામ્રાજ્યના એકેએક સ્થળે પોતાનો પ્રમથ ફેકે છે

જર્મનીની ઇર્ષ્યા

અંગ્રેજો સાડા ચાર દરોડ છે, જર્મનો સાડા આઠ દરોડ છે, જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપનાને ૧૦૦ વર્ષ થયા નથી પ્રશિયાના પ્રિન્સ ગિન્માર્કે જર્મન સામ્રાજ્યનો પાયો નાખી કોને એક પ્રાપ્ત બનાવી એ પુરાન પ્રશ્નને યંત્રશાસ્ત્ર અને રસાયણમાં ખૂબ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું અંગ્રેજોને જગતના અર્થશાસ્ત્રમાં બારે વિજય મેળવતા એઈને એમણે પણ જ પરાન્યુ એમણે અંગ્રેજોની સાથે તોડ દગીફાઈ આગલી. જર્મનીની સ્ટીમરો જગતના બદરમાં વેપાર સર કરવા લાગી જર્મનીના કારીગરો સગસ વસ્તુઓ બનાવવા લાગ્યા તેમની વસ્તુઓ તેમની અડિયાતી કુશળતાને કારણે અંગ્રેજોની વસ્તુઓ કરતા વધુ સગસ અને સગી બનવા લાગી એ વર્ષો અંદરે થાદ છે કે ત્યારે બંગ્ગ્રેમાં જર્મનીની બનાવની બોલગોલા હતી પણ અંગ્રેજોએ પોતાના વેપાર પર તગપ માગનારને સખ કરવાની તક ૧૮૧૪-૧૮ ના મદા-યુદ્ધમાં ઝડપી જર્મનીને દગાવવા અંગ્રેજોએ પ્રથમ રગિયા અને ગરિયામાં બોલોગિક ક્રાંતિ થઈ ત્યાર-પછી અમેરિકાના સમુદ્ર મનોની સદાવતા મેળવી દુશ્મને લીધે જર્મની હાર્યું એ યુદ્ધમાં જર્મની અત્યંત દુર્બળ બની ગયું એની સ્ટીમરો, યંત્ર, મનકારો, વિમાનો સાખ, મેકા સર્વવ્યવસ્થા નાશ થયો આખો દેશ પ્રાણ વિનાના મોગિયા જેવો થઈ ગયો ઇંગ્લેન્ડને મોટામાં મોટા એ દગીદ ગયો

૧૮૭૧ વર્ષ પૂરી જર્મનીએ ખૂબમરો થદન કર્યો પણ યુદ્ધમાં તે જોની જર્મનીની તેરી બીમગોની પણ ખુબરી થઈ હતી. યુદ્ધમાં ૩ ખર્ચ ૫૦ અગર

ડાલરની ખુવારી થઈ હતી. એક દરોડ માણસો મૃત્યુ પામ્યાં અથવા ધાવણ થયાં, પચ્ચીસ લાખનો તો પત્તો પચ્ચ લાખો નહિ. ત્રણ હજાર ગામડાંઓ ઉત્તર થયાં, એક દરોડ વિષવાઓ થઈ, અસંખ્ય બાળકો અસહાય બન્યાં, દરોડો રૂપિયાની કિંમતનાં મકાનો નાશ પામ્યાં, તોપોના ગોળાઓએ સેંકડો માઈલોના વિસ્તારમાં જમીનમાં ખાડાઓ કરી નાખ્યા અને ખેતરોનો અને જંગલોનો નાશ કર્યો. ૭ બાદશાહો પદબદ્ધ થયા. યુદ્ધની સીધી અને તાત્કાલિક તો બાદશી અસર થઈ પરંતુ પાછળથી પચ્ચ તેનો ફટકો જળારી લાગ્યો હતો, જેની અસર આજ સુધી ચાલુ છે. દુનિયાનાં નાણાંચલણ અન્યવચિત થઈ ગયાં તે હજુ ઠેકાણે આવ્યાં નથી. વેપાર ચારે તરફથી ફેપાઈ ગયો. એક પ્રજાએ બીજી પ્રજા સામે પોરી જગતી દીવાસો ઊભી કરી. ક્યાંક દુકાળને લીધે લોકો મરતાં હતાં તો બીજાં જગાએ ધરાહોને અભારે લાખો મણુ ખાદ્ય સામગ્રીનો નાશ થતો હતો. બેકારી અર્ધકર સ્વરૂપે જોતે સતાવવા લાગી, પાંચ દરોડ ગેકારો દુનિયાને ગણેથી છાતી ઉપર પથ્થરની પેટ લટકી રહ્યા છે. ભયકર આર્થિક લડાઈ રાત્રી-રાત્રી વચ્ચે ચાલુ થઈ ગઈ. ફ્રાંસનો સિક્કો ફ્રાંક અનેક સમય નિર્મોલ્ય થઈ ગયો. રશિયાના રૂબલો અને જર્મનીના માર્ક એક પાઉન્ડના એક લાખ સુધી વેચાયા હતા. અંગ્રેજોને સોનાનું ધોરણ છેડાડું પડ્યું, લંડન જગતની બેંકની મહાન પદવી પગથી બદ્ધ થયું.

ફરી પાછી એ જ સ્થિતિ

પણ જે કારણે જર્મનીના નાશ માટે અંગ્રેજો ઉદ્યત થયા તે કારણને જ એણે વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપે ઊભું કર્યું. અંગ્રેજોના હવે એક હરીફ મટી ધણા હરીફો ઊભા થયા. જાપાને તો જાણે પોતાના વેપારનો મોરો જ ચલાવ્યો. ફિંદમાં રાજકીય જગતિ આવી, રશિયા બળવાન બનતું ચારું અને જર્મનીમાં પણ ફરી પાછું ચેતન બરાવા લાગ્યું.

જર્મની હેર હિટલરના અધ્યક્ષણ નીચે લશ્કરી રીતે અતિ બળવાન બન્યું. ૧૯૩૩ થી ૧૯૩૬

સુધીની રાજકીય, આર્થિક અને લશ્કરી તૈયારી માત્ર યુદ્ધની દૃષ્ટિએ જ કરી. એણે ઓસ્ટ્રિયા અને ઝેકો-સ્લોવેકિયા લીધાં. એનું લશ્કરી અને વિમાની બળ ૧૯૧૪ કરતાં અનુક્રમે ત્રણગણું અને પંદરગણું વધી ગયાં. ઈંગ્લાંડના વેપારને પણ ફરીથી ધક્કો મારવા માંડ્યો. બાદકન અને બાદ્શીક રાત્રીમાં અંગ્રેજોનાં સ્થાપિત વેપારી દુકાને એણે ઉચકાવી નાખ્યા. અંગ્રેજોને સમસમી ઊંઝા.

અંગ્રેજોની રાજ્યનીતિ

છેલ્લાં બસો વર્ષોથી અંગ્રેજો યુરોપમાં બીજા ક્રાઈને પોતાના સર્વોપરી બનવા હેતા નથી. ઈંગ્લેંડની રાજ્યનીતિ (૧) સમુદ્રમાં અતિ બળવાન રહી સાગરની રાણી તરીકે રહેતું, (૨) કોઈ મહારાજ્ય અતિ બળવાન થવા જાય અને ઈંગ્લેંડને ખાંટવાનો પ્રયત્ન કરે તેવી સ્થિતિ પેદા થવા દેવી નહિ, (૩) પોતાના વેપાર સામે અંદર અંદર હરોફાઈ કરી વેપારને નુકસાન થવા દેતું નહિ, (૪) પોતાના સામ્રાજ્યના લાભોને નુકસાન પહોંચે એવું થવા દેતું નહિ-આ બાબતોમાં સમાઈ જાય છે. જર્મનીએ ધીમે ધીમે એની આ ચારે નીતિનું ખૂન કરવા માંડ્યું. જૂન-કાળમાં રૂપેને એમ કહ્યું હતું ત્યારે ઈંગ્લેંડે તેને હરાવ્યું હતું, હવે જર્મની આપ્યું તો તેને પણ એક બાજુ હારેલી મૂકતું નોર્મએ. રશિયા એવું થવા મથું હતું તો ક્રિમિયાની લડાઈ કરી; ફ્રાંસનો મહાન નેપોલિયન અતિ બળવાન બન્યો ત્યારે તેનો સામનો કર્યો હતો.

પણ જર્મની તો જરા ભૂલી જાતવું નીકળ્યું. એક લડાઈમાં એણે જર્મનીનું નિકંદન કાઢો નાખ્યું છતાં જર્મની તો હતું તેને તે જ સ્વરૂપે ફરી પ્રગટ્યું. ફરીને જર્મનીને અંગ્રેજોએ બળવાન બનવા શા મારે દીધું? સરખાતથી જ ઈંગ્લેંડે આકરો પગલાં કેમ ન લીધાં? આ પ્રશ્ન કેટલાકને અણઉંઝાયો રહ્યો છે.

મહાકુદ્ધ પછી ઈંગ્લેંડે જર્મની આર્થિક ખોટ ખમી હતી-એટલે નવા યુદ્ધમાં જીતરવા તે ખુદી ન-હોતું. જર્મની સાથે મૈત્રી થઈ શકે તેવા ઉપાયો કરવા

વધુ ઠીક લાગતા હતા વધુને વધુ બળવાન થતા જતા રશિયાની વધુને અમળવાની હતી ફ્રાન્સ સને ૧૯૨૫ થી ૧૯૩૫ સુધીમા ખૂબ બળવાન બની ગયું હતું એના અભિમાનને ઉતારવાની જરૂર હતી આ કારણોએ જર્મનીને અંગ્રેજોએ બળવાન બનવા દીધું

પણ જર્મનીનો ગત્યવેશ અતિશય વધી ગયો અંગ્રેજોની મેરીનો અર્થ નગળામ્મ થયો

મ્યુનિક પછી

અંગ્રેજ વડાપ્રધાન ચેમ્બરલેને ફ્રાન્સનો વડાપ્રધાન સાથે મિલાવિના સમુખત્યાગ સાથે મ્યુનિક ખાતે જઈ હેર હિટલરને ડેમોસ્ટ્રેશનવાનો સુકેટન આત બેઠ આપ્યો પરંતુ હિટલરે તો ઉપની સધિ તોડીને આપુ ડેમોસ્ટ્રેશનવાળા ભઈ લીધું આથી અંગ્રેજોના કાન ખૂલ્યા જર્મનીની પોલિટી અને રુમાનિયા તરફની નજર પણ ચોખ્ખી વગરાર્થ આવી આ સૌ દેશોના સાધનો અને આર્થિક શક્તિઓ જર્મનીના હાથમા આવે તો લાવિષ્કાર જર્મની અત્યંત બને ના કરોડ સરકાર અને વિદ્વાનના યાતા જર્મની ક્રિડનના મોટા સામ્રાજ્યને જરૂર લાયક થઈ પડે આવી અસહ્ય સ્થિતિમા મુકાવાનું બિનનને પસંદ નહોતું યુરોપનું કોઈ ગત્ય લાવિષ્કાર એનો પર જપ કરી એના સરકારોને મૂંઝવી દે તે એને ન પોસાય

અંગ્રેજ પ્રજામત જાગે છે

ગી ચેમ્બરલેનને જર્મની તરફ પક્ષપાત હતો પોતાના પાડોશી જેવા ગત્યો સાથે બની રહે તમા સુધી મેરી જાગવો લોઈએ જર્મની એટલે અંગ્રેજોના જૂના મિત્રા અને પાડોશી અંગ્રેજોનો ગત્ય સ જર્મનીમાથી આવ્યો કે આ કારણે ચેમ્બરલેને જર્મની સાથે રાનુના કંવા ઇચ્છિતો નહોતો પરંતુ અંગ્રેજ પ્રજામત તેવા નહોતો તેમા પણ બળવાન ઠારીપક્ષ અને તેના જર્મનપત્રો જર્મની સામે પગલા લેવા આમદ કરતા હતા જર્મનીની સરકારને આકલા માટે અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો રુમાનિયા અને પોલેન્ડે અમલવચન આપી માર્ચ આક્રમક કરે તો તેની સામે લડવામા

કરવા વચન આપ્યા પણ અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોની આહુધરીને ઘર્ષ જ ન ગણકારી જર્મનીએ પોલેન્ડ ઉપર આક્રમક કર્યું પરિણામે બીનુ મહાયુદ્ધ આનું

અંગ્રેજોની તૈયાની

અંગ્રેજોએ પોતાની હમેશની નીતિ અનુસાર જાફવાને તો બરાબર ગણ્યો હતો, પરંતુ તેનું ખુશ્કી લશ્કર અને હવાઈ દળ જર્મની જેનું ન ગણાય એની ખાસે વિમાની હલ્લાથી દેશનું ગ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન ન હતો જે તૈયારી જર્મની ૭ વર્ષથી કરી ચુકી હતી તેને માટે ઇંગ્લેન્ડ પાસે ૭ માસનો જ સમય હતો મ્યુનિક પછી અંગ્રેજોને લાગ્યું કે લડાઈ જરૂર થશે એટલે પાણીની પેટ પસા વાપરી લડાઈની તૈયારી આદરી આખા બ્રિટનમા લુગે લુગે યથો બચાવનામ બિમા કરી લાખો વિમાનોને તોડી પાડવાની તૈયારી કરી કરવાની હતી, લાખો વિમાનોના ઝેરી એમથી બચવા આશરગથાનો બનાવવાના હતા

ખુશ્કી લગ ગા અંગ્રેજોએ પોતાની ખામી જોઈ એમની પાસે માત્ર ૧૧૧ લાખનું સુશિક્ષિત સૈન્ય હતું જર્મની ૩૦ લાખ જુવાનોને સુદૃઢિય પગ લાગુ કરી દઈ શકે તેમ હતું અંગ્રેજો પાસે જર્મની જેનું બીજી લાઈન અને ઠીક લાઈનનું સૈન્ય ન હતું આથી એમણે ૭ માસ ઉપર ૨૦-૨૦ ની ઉમર વચ્ચેના જુવાનોની ફરજિયાત લગતી જરૂર કરી જર્મનીની પેટ આધુનિક રાસાસાઓ નહોતા એટલે કાગખાના એના સાચાકામ ફેગી નાળી યંત્રો બનાવવાનું શરૂ કર્યું પણ એ નામ ઉતાવળે ઘર્ષ શકે તેનું નથી હોતુ હવે એમણે ફ્રેન્ચોની મદદથી એ કામ કરવા માંડ્યું છે જાન્યુ ૧૯૩૭ જર્મની જેરી મુમ્મત્તતા આવેની નથી દેખાતી હમણા અંગ્રેજોએ પાંચ લાખ માન્યોને સુકલિયણ આપ્યું વરૂં કર્યું છે

જર્મનીના ઈન્ફેરે દબે થોડાએને યાને મોટાને વાપગવા માટી છે તેપો માટે મોટાને વપગાય છે આ મોટાએને અર્થનન્ય બના દર ગાંડી કાપે કામ કરે છે અને ગાંડી લડાઈનો થોડાઓનો નાસ બધ થઈ ગયો છે ૩૩૫ એ તો વિન્યની ફૂંચી અને

સગી બેન છે. અંગ્રેજોએ પૂણે પોતાની પ્રજાનાં આનંદી મોટકારખાનાંઓને યુદ્ધમોટકાર બનાવવામાં લગાડી દીધાં છે. ઇંગ્લેંડ પાસે સારી ટેંકા નહોતી તે બનાવવાનું કામ પુષ્કળ કારખાનાંઓને મળી ગયું છે. જેટલું કામ વરસમાં થતું હતું તેટલું ત્રણ માસમાં ઉતારવા અંગ્રેજોએ હામ ભીડી છે. એમને એક લાખ મોટકાર અને ટેંકાની જરૂર છે. દશ લાખ માણસો માટે દહિયાર અને દારૂગોળો બનાવવાનો છે. આ કામ ભારોરથ છે. જૂનાં દહિયારો લગભગ નકામાં છે, બધાં નવાં બનાવવાનાં રહે છે.

જર્મનીનાં ૮૦૦૦ વિમાનો સામે ઇંગ્લેંડ પાસે ૨૦૦૦ વિમાનો હતાં. એમાં પણ ધણી જૂની ટપાં હતાં. એટલે વિમાનોમાં પણ પાણું કરવાનું છે. ફેંચો પણ આ બાબતમાં પ્રગતિશીલ નહોતા. વિમાનોનો ધીમે ધીમે વિકાસ કરી તે બાંધતાં શિખાય છે એટલે એ બને ફેશો અમેરિકા કે ત્યાં પ્રગતિ ધણી છે તેની પાસેથી હમણાં ખરીદે છે. વિમાન એ આજના યુદ્ધની અગત્યની પાંખ છે એટલે ભવિષ્યમાં ઇંગ્લેંડ પોતાની જરૂરિયાત પોતે પૂરી પાડી શકે જશે ખરું.

ગ્રેટબ્રિટનની ચાર તરફ સમુદ્ર છે, એ એક મોટો એટ જ છે. ત્યાં ખોરાકી અને કારખાનાનાં કાચું દ્રવ્યો રટીમરો મારફતે જ પરદેશથી પહોંચી શકે. એના પોતાના ફેશમાં તો એનું ઉપવન નથી. એટલે તેણે અગમચેતી વાપરી છ આઠ માસ જેટલો દ્રવ્યસંગ્રહ કરી રાખ્યો છે. ધઉં, પેટ્રોલ, રબ્બર, ચા, વગેરે પદાર્થો લાખો ટનના દિસાએ ખરીદી રાખ્યો છે. જર્મનીની સખમરિનાના ભવથી કદાચ વહાણવટું બધે થઈ જવાનો વખત આવે તો આ પ્રજાધથી રાહત મળે તેની વધી છે.

ગ્રેટબ્રિટનનો યુદ્ધનો ખર્ચ

ગ્રેટબ્રિટન દર-નિઘની છે. એક કાગ બનુ જ વિચાર અને ધીમાસથી ઉપાડે છે. પૂરું કરાની પચ અન્નામાન્ય ધીરજ એની પાસે છે. એ સમૃદ્ધ દેશ છે. એણે યુદ્ધમાં પોતાનાં પ્રમખીય બધાં સાધનો રાક્યાં છે, અગત્યે પૌંડ એ ખર્ચે છે. એનો યુદ્ધનો ખર્ચ

સર બેન સાઈમન ખગનચી સાહેબની મજૂતરી મુજબ દરરોજના આડ .કરોડ રૂપિયાનો છે. અંગ્રેજો આવો ભયંકર ખર્ચો માત્ર બે વરસ સુધી જ નિભાવી શકે તેમ છે. પાછળથી ખાનગી પ્રજાનાં આર્થિક સાધનો પણ સુદના વિજય માટે જ વપરાશે. માણસો, દહિયારો, રટીમરો, વિમાનો, રેલ્વે, શરણી-સરેનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવામાં આવશે. આ રીતે તદ્દન યાદો જવા સુધી લકાઈ ચાલશે. યુદ્ધમાં ફેટલાં સાધનો અને શક્તિની જરૂર પડે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

ગ્રેટબ્રિટન પ્રજાસંધને નખગો પાડે છે

બાવન પ્રજાઓનો બનેલો પ્રજાસંધ ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાન્સના મુખ્યપણા નીચે ચાલતો હતો. આ બંને રાજ્યો પ્રજાસંધનો કબજો લઈ પોતાના સ્વાર્થને પોષતા હતા. અંગ્રેજોએ પોતાનાં સંસ્થાનો અને હિંદને તેનાં સચ્ચો બનાવી બહુમતિ મેળવી હતી. પરંતુ આ બંને રાજ્યોના સ્વાર્થો લુહા પડ્યા. અંગ્રેજોએ જાપાનને મંચુરિયા લેવા દીધું. જર્મની તરફ ઉત્તેજની રાજ્યનીતિ શરૂ કરી. ઇટાલિએ એબિસિનિયા પર આક્રમણ કર્યું તે તરફ આંખીઆમણાં ધ્યાં. આથી પ્રજાસંધના મોવડીઓમાં ખનભેદ પડ્યો. જર્મની, જાપાન અને ઇટાલિ પ્રજાસંધને હોડી ગયાં. મતભેદો વધ્યા અને પ્રજાસંધ નપુંસક બન્યો.

ફેંચો અને અંગ્રેજોના મતભેદોએ, ચાર વર્ષો સુધીની એમની લુદ્ધી રાજ્યનીતિએ, જાપાન, ઇટાલિ અને જર્મનીને મજબૂત બનાવી દીધાં. સને ૧૯૩૮ની ચરૂઆતમાં બંને રાજ્યોએ પોતાની જૂથ જોઈ. તેમની સત્તા પર આ પહેલાં જ સખત ધા પડ્યા હતા. મોઢાં મોઢાં જણ બને સમજી ગયાં. અંગ્રેજોનો સાગર ઉપરનો કબ્જો અને ફ્રાન્સનું ખુરદી લશ્કર એક નીતિ ધારણ કરી મજબૂત બનવા લાગ્યાં. ખુરદી લશ્કરમાં ઇંગ્લેંડ પાંગળું છે અને બ્રિટનના સાગરકાંધવા વિના ફ્રાન્સ પાંગળું છે. ચાલુ યુદ્ધમાં આ બંને રાજ્યો આર્થિક, લશ્કરી, વૈમાનિક અને સામુદાયિક સાધનો એક તંત્ર નીચે લાગ્યાં છે. આવી એકસંધી વિના તેમને વિજય ફક્ત છે.

જર્મની અને ઇંગ્લેન્ડ

સને ૧૯૩૮ સુધી જર્મની તરફ ઇંગ્લેન્ડ સહાનુ
ભૂતિની નગરે બેઠું હતું પરંતુ જર્મનીનો ઉગાડો
ગાંધીજીએ અને સર્વોપગિષ્ઠાનો આશય આપ
ઉગાડનાર બન્યો જર્મની પોલેન્ડને ગળી ગયું અને
રુમાનિયાના તેમ અને ખાતુ ઉપર મીટ માડી ગયું છે
રવીડનના જગતીના લોકોની એને લાનચ લાગી છે
જર્મની જેવી નવ કરોડની પ્રજા જગતના દિવિંગળની
આકાંક્ષા ન કરે તે અસભવનીય સાધ્યાર કરોડ
નમળા અંગ્રેજો અને ચાર કરોડ ફ્રેન્ચોએ એની
મહત્ત્વાકાંક્ષાની વચ્ચે શા માટે આવવું ? પણ ઇંગ્લેન્ડ
જર્મનીને યુદ્ધપના નમળા રાજ્યોને પોતાનામા સમાવી
હઈ ઇંગ્લેન્ડને લવિષ્ય લખ્યુક કરે તે મોઈન શકે તેથી
તેણે પોલેન્ડના ઓઠાનીએ જર્મનીને લાગી દેવા યુદ્ધ
નહોં કહ્યું પણ પોલેન્ડનો તે જર્મની રશિયાની
સહાયથી ગળી ગયું, ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ કઈકરી શક્યા નહિ

રશિયા અને ઇંગ્લેન્ડ

જગતી રશિયામા સામ્યવાદનો પ્રચાર થયો છે
ત્યારથી જ મુશીવાઈ ઇંગ્લેન્ડ એની સામે અતેક પ્રકારે
રોષ દેખાડવા લાગ્યું છે રશિયા સને ૧૯૨૫ થી '૩૫
સુધી તદ્દન નમળું હતું ત્યારે ઇંગ્લેન્ડે ઉગાડી રીતે
તેનું પુષ્કળ અપમાન કર્યું પણ રશિયા બળવાન
થયું છે તે જગતના જર્મનીના બળને હાથવા રશિયા
સાથે બહાગથી મીત્રીનો ડોળ બાંધ્યો પરંતુ રશિયા
બેવડી જ બાજુ બે'યુ, એના કટ્ટર શત્રુ જર્મનીને
મળી જઈ તેણે વિના તકલીફ પોલેન્ડનો અધી હુકડા
મેળવ્યો ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ જર્મની જોડે લડે છે
ત્યારે તે ઇંગ્લેન્ડના, લેટિવિયા અને લિથુઆનિયાને
પોતાના આશ્રિત બનાવે છે જો કે બહાદુર અને
સ્વમાની ફ્રેન્ચ રશિયા સામે થયું છે ફ્રેન્ચેન્ડના
૩૦ હજાર મૈનિકા રશિયાના ત્રીસ લાખના મૈન્યને
હકાવે છે, આખા જગતની સહાનુભૂતિ ફ્રેન્ચેન્ડ તરફ
દળી છે ઇંગ્લેન્ડ-ફ્રાન્સ તો જર્મની જોડે લડવામા
મથાનુ હોવાથી તેને બચુપા જેવી સંકિષ મદદ કરી
શકે તેમ નથી, અમેરિકા તો દૂર પડી ગયું છે, આ

ગિતિમા ફ્રેન્ચેન્ડ રૂટેનો વખત ટકશે ? રવીડન બને
નોર્વે મફત જવા બધાંયેના છે પણ તે નમળા છે

પશ્ચિમના મોખરે

જર્મનીના પશ્ચિમના મોખરા પર જર્મનીના
પરચોમ લાખ મૈન્યની સામે ફ્રાન્સડુ તેડતુ જમ્બ
પડ્યું છે અંગ્રેજોના બે લાખ માણસો સા પહોંના છે,
બીજા બે લાખ તુરતમા પહેલ્યે કુલ દસ લાખ
ત્યા જઈ શકે તેમ છે ૭ માસ પડી ફ્રાન્સ અને
લિટનના કાગળના બહુ જોગથી દારૂગોળો અને
હથિયારો બનારી રાગે ત્યારે જર્મની ઉપર તેઓ
તૂટી પડે આ દગ્ગિયાન જર્મનીને આર્થિક રીતે
કમતાત્રત થયું તો ઇંગ્લેન્ડ-ફ્રાન્સને વિજય વહેનો થશે
જો રશિયા મપૂર્ણ સદમા આપી જર્મનીને ત્રાસ
દે થો પૂગ પાડશે તો ગંગ લુરો બનશે

અંગ્રેજોનો સાગરકાફલો

જર્મનીથી આ કાફલો ત્રણ મળો બળવાન હોવાથી
જર્મન મનવારો મીઝનની નહોંના સુગંધિત સ્થળમા
છુપાઈ ગયો છે એનું વહાલુવડું ઘણું ખરું લિંગેઈ
ગયું છે, ઘણું તદ્દન્ય ગાંધીના હાથમા સુગત પડ્યું
છે ઘણું અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોએ પડી લીધું છે, ઘણું
ડૂમી ગયું છે જર્મનીનો વેપાર લગભગ બેગવાઈ
મળો છે એને હાથ દબો ઇટાલિ પૂગ પાડે છે
ઈટાલિ તરફ હોરા બા જર્મનીનું મિત્ર છે
જર્મનીને તે પોતાના વદાણુભાઈ સર્વ રાગોના પૂરી
પાપના પ્રવળો કૈ છે ગંગેને ઇટાલિ તરફનાનુ
ગોટું મૂલ્ય આવી ઝૂની પ્રવૃત્તિને અટકાવતું
નથી અંગ્રેજોએ જર્મનીના આનખાસ પેરો
ધાર્યો છે પરંતુ દમગ્ગા તો જર્મની
અંગ્રેજોના વદાણોનો ધાણુ કાદવા માણુ છે જમન
સમમગિતના ભરો કમક અકુલમા આધરો તે
જર્મનીએ લોદાદુ મકની ડાળનામાઈવાળી રૂગો
સેકેડની સખ્યાળ છૂંતી મૂંડી છે આથી અંગ્રેજ
વદાણોને ઘણું નુમ્સાન થાય છે દરેક બે મન
લિટિય ગીમરા ફૂંડે ? સુગેથી તદ્દન્ય ગાંધીની
રીમો પડ્યું ફૂંડે છે આવી સામે એ ગાંધીએ

અંગ્રેજી શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ

શ્રી. દિલ્હીપુરા બ. દિવાનજી

૨૧. દાદાભાઈ નવગેજી લખી ગયા છે કે બ્રિટિશ સરકારે અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર કરી દિલ્લી પ્રાંત પર ભારે ઉપકાર કર્યો છે અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારથી શિક્ષિત વર્ગમાં વ્યવસ્થા અને દેશપ્રેમની ભાવના વિકસત થઈ છે. અંગ્રેજી કેળવણીએ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના દ્વાર ખુલા મુક્યા છે અને સુરોપના વ્યાવસ્થા પોષક સાહિત્યનો અનુભવ લાભ શિક્ષિત વર્ગને મળી શક્યો છે એકાદેના સમજમાં દલીલો તો અત્યાર સુધી જરૂરી દિલ્લી રાજ્યનાં અધિકારીઓ દ્વારા હતા, અને અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારથી તેમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની તેજસ્વી ભાવના પ્રગટી રહી છે અંગ્રેજી કેળવણીના આ લાભો મિલેલી માન્યતા ફક્ત દાદાભાઈની ન હતી પરંતુ ગોખળે, કિરોગજીભાઈ મહેતા, રામેશ્વર દાસ વગેરે મહાન દેશભક્તો પણ આ દૃષ્ટિએ અંગ્રેજી કેળવણીના ઉપાસક હતા દિલ્લી રાષ્ટ્રીય મહાસભા પણ એ ભાવનાથી મુક્ત ન હતી અને તેની સર્વે પ્રવૃત્તિઓ એ માન્યતાથી ગાળેલી ગેહતી

અરેખર દિલ્હી કમનસીય છે કે જે વસ્તુથી પ્રગળે ભારેમાં ભારે ગેરલાભ થયો છે તેને જ આપણા મહાન દેશભક્તો અત્યંત લાભદાયક વસ્તુ તરીકે માની લે છે અંગ્રેજી કેળવણીએ તો પ્રગળુ સત્યાનાંત વાણુ છે અને છતાં એમ મનાય છે કે એથી તો દેશમાં રાષ્ટ્રીયતા અને વ્યવસ્થાની ભાવના વધી છે બગાડ વિચાર કળતા માલમ પડે છે કે અંગ્રેજી શિક્ષણનો આપણો મોટા સામાજિકવાદીઓએ પાથરેલી મોટાજાગળુ

એક અનિવાર્ય પરિણામ છે પગાધીન પ્રગળુ મન છતી લઈ તેમનો સંપૂર્ણ સંસ્કાર મેળવવામાં કેળવણીના મનને અત્યંત ઉપયોગી શસ્ત્ર તરીકે સામાજિકવાદીઓ લેખે છે આથી પર્ગેશી સરકાર પર્ગેશી પ્રગળી કેળવણીમાં રસ લઈ તેના પર તેનો અત્યંત વલોવી દે છે અંગ્રેજી કેળવણીની સંસ્કાર આવા જ હેતુથી થઈ છે પર્ગેશી, પર્ગાધીન થતી વ્યાવસ્થાની પ્રગળે, એ પ્રિય થઈ પડશે એવી આશાઓ તે વખતે જરૂર મળવામાં આવેલી ૧૯૬૭-૭૮માં એક અંગ્રેજી અમલદારે અંગ્રેજી કેળવણી પર એક પુસ્તક લખ્યું હતું અને તેમાં બ્રિટિશ સરકારનો સ્વાર્થી હેતુ સ્પષ્ટ કરતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે—“અંગ્રેજી કેળવણીના વિજયમાં તો આપણા મનની સ્થિતિ છે, તેથી કઈ આપણા રાજ્યનો વિનાશ નહિ થાય” ૨

વડી મગળના ધારેવારી મગળના તે વખતના અમા સદ આગવર્ધનેદે પણ કનડા વિદ્વાપીના પદવીદાન સમાજ ભ અમો આતા જ વિચારા પ્રગટ કર્યા હતા “દિલ્લી સરકાર તરફથી પ્રગળે મળતી કેળવણી જેટલી વધારે પૂર્ણ અને સર્વજાતી દશે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રગળુ બ્રિટિશ સરકારના લાભોની સારી કદર કરી શકશે અને અલગની સ્થિતિમાં અમરનાર દેરકાર કરવાના પ્રયાસોને તે વખોડી મદશે” ૩

અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારમાં બ્રિટિશ સરકારનો સ્વાર્થી હેતુ સમાયો છે તેથી જ નવાગે કેમ સંધ્યામાં

૨ દરમિયાન ૧૯૬૮ “ચોરસ મોલ એનુકેરન” ના પુસ્તકમાં થી પા. ૨૬

૩ દરમિયાન ૧૯૬૮ “ચોરસ મોલ એનુકેરન” ના પુસ્તકમાં થી પા. ૨૬

કેળવણીથી સાચી સ્વતંત્રતા અને રાષ્ટ્રભાવના જાગૃત કરવાના પ્રયાસો થાય છે ત્યારે તે સંસ્થાને અંકુશમાં લેવા અને દાખી દેવા સરકાર બારે પ્રયાસો કરે છે.

કેળવણીસંસ્થાઓ ન્યાં સુધી સરકારને ગમતી અને તેના રાજ્યને પોષનારી-કેળવણી આપે છે ત્યાં સુધી તે સંસ્થાઓ સામે સરકારને કાંઈ વાંધો નથી હોતો. પરંતુ ત્યારે એ જ સંસ્થાઓ બ્રમણ્ય અને મોડનનખો પડે. ચીરી પ્રગ્નને તેની સાચી નિયતિનું જ્ઞાન કરાવી તેનામાં સાચી રાષ્ટ્રીયતા રેવાના પ્રયાસો કરે છે ત્યારે સરકાર તરત તેને હેરાન કરે છે. ટાઈટરોય સાયુન્જ લખી ગયા છે કે પરાધીન પ્રગ્નની કેળવણી સાચી નીવડે છે ત્યારે સ્વાયં સરકાર તરત જ તે અટકાવે છે અને અધિકારમાં તેને પડી રહેવા દે છે.૪

બ્રિટિશ સરકારે આવી જ રીતે અંગ્રેજી કેળવણીની મોહનજી શિક્ષિત વર્ગ પર નાખી છે. અને તેમાં ફસાયેલા વર્ગ અત્યંત વિનાશકારક વસ્તુને આશીર્વાદ પ ગણી લે છે. આ બ્રમણ્યમાંથી કોઈક જ મુક્ત રહી શક્યું છે. ૧૯૦૯માં ડૉક્ટર આર્નલ્ડકુમારે સ્વામી અંગ્રેજી કેળવણીને આ મોહ અને દંધ કળી શક્યા હતા અને તેથી જ તે વખતે લખેલા એમના પુસ્તકમાં એમણે પોકાર કર્યો હતો કે—

દિંદર્મ બ્રિટિશ રાજ્યની વિચિત્રતા જ એ છે કે જે વસ્તુને આપણે આશીર્વાદ તરીકે વધાવી લઈએ છીએ તે ખરી રીતે એક અનિષ્ટ હોય છે. અત્યારની કેળવણી એવી જ વસ્તુ છે.૫

સદ્ભાવે મહાત્મા ગાંધીએ અસહકારની ચળળજી શરૂ કરી આ વિનાશકારક ભ્રમણ્ય કેટલેક અંશે દૂર કરી છે. સરકારી કેળવણીના બહિષ્કારથી જ એમણે અસહકારની ચળળજી શરૂ કરી અને તેથી અંગ્રેજી કેળવણીની પોકળતા બહાર પડતી ગઈ. અંગ્રેજી કેળવણીથી જ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના જાગૃત થઈ છે એ માન્યતા અગઉ લગભગ સર્વમાન્ય હતી હવે તો ઘણા

માનતા થયા છે કે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ સરકારે પ્રગ્નના હિતને વિનાશ જ કર્યો છે. અંગ્રેજી કેળવણીથી હિંદની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ સ્વતંત્ર છે. એની સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે છે. પ્રથમ તો બ્રિટિશ રાજ્ય પહેલાં પણ પ્રગ્નમાં રાષ્ટ્રીયતા હતી એ સત્ય પ્રતિ ઘણા દુર્લભ રહે છે. મોગલ સમયમાં કંઈ અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર ન હતો અને છતાં તે વખતે પ્રતાપ સિંહ, યુગોવિંદ, અને શિવાજી જેવા શૂરવીર રાષ્ટ્રનેતાઓ પ્રગ્ન મેળવી શકી હતી. અને તેમણે પરદેશી મોગલ રાજ્યના પાયા હલમલાવી નાંખ્યા હતા. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ નાનક, કબીર, રામદાસ, તુકારામ, જેવા મહાન સતી બારત-શ્રમિ પર અવતર્યા હતા. અને તેમના ઉપદેશથી લાખો હિંદુમુસલમાનો સન્માર્ગે વળ્યા હતા. બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના પછી પણ ન્યાં અંગ્રેજી કેળવણીના વિનાશકારક પગલાં પાયાં ન હતાં ત્યાં સ્વદેશપ્રેમ તથા સ્વતંત્રતાની ભાવના પૂર્ણરૂપે પ્રગટી રહી હતી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ઝૂંસરીમાં જે જે પ્રદેશો આવતા ગયા તે તે પ્રદેશની પ્રગ્નએ તરત જ સ્વતંત્ર થવા ભયંકર પગલાં ભારવા શરૂ કર્યા હતા, એવા નવા જીતાયેલા પ્રદેશોમાં આર્સ ટ્રેવલિન નામના અંગ્રેજ અમલદારે થોડાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં. અને ત્યાર પછી તે જગાળામાં ગયો હતો. જગાળામાં તે વખતે (૧૮૩૦-૩૮) અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર થઈ ચૂક્યો હતો, પરંતુ પેલા નવા જીતાયેલા પ્રદેશોમાં અંગ્રેજી કેળવણીનાં પગલાં મંડવાં ન હતાં. અને પ્રદેશોની પ્રગ્નના અનુભવો આર્સ ટ્રેવલિનને થયા હતા. અને તે વિષે તે લખે છે કે, “અત્યારના મારા અભિપ્રાયો કેવળ વિચારો કરવાથી જ નથી બંધાયા. વર્ષોના જનુલ્લભ અને અવબોધનના પરિણામે એ અભિપ્રાયો મારે સ્થૂર અનિવાર્ય થઈ પડ્યા છે. નવા જીતાયેલા પ્રદેશોમાં મેં થોડાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં. અને મને માલમ પડ્યું કે આપણા રાજ્યની નવીનતાને લીધે અને ફેદી માન્યતાઓ ફેરવવાના આપણા પ્રયાસોને અઢાવે ન્યાંની પ્રગ્નની રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ અને વિચારોમાં ઝિજ્ઞાસુ પરિવર્તન થયું ન હતું. રંક અને તવંગર,

૪ ટાઈટરોય કૃત ગેસેટ એન્ડ લેટર્સ, પાનું ૯૯
૫ ડૉ. આર્નલ્ડકુમારે સ્વામી કૃત ‘ગેસેટ ઓફ નેશનલ આઈડિયાલિઝમ’ પાનું ૯૯

સેકાનું કાર્ય એ ચાર વર્ષોમાં ઉકેલાઈ રહ્યું છે. ભારતદેશના દેશભક્તોની રાષ્ટ્રીયતા અંગ્રેજી શિક્ષણથી રંગાયેલી હતી. એટલે જ તેની અસર જનસમાજ પર ન થઈ. ગાંધી-મુગર્મા મહાસત્યાના ધણા કાર્યકર્તાઓને અંગ્રેજી શિક્ષણની બારાખડી પણ નથી આપણી. છતાં તેમની પ્રવૃત્તિઓનો સુદર અસર કેટલાંયે ગામડાંઓમાં થઈ રહી છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં આપણે નેઈ રાષ્ટ્રીય જીવન કે રાષ્ટ્રીય જીવન કે અંગ્રેજી શિક્ષણને આભારી નથી. અને અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારથી હિંદને લેશ માત્ર લાભ નથી થયો. અત્યારનો અનુભવ તો આપણને એમ જ કહી રહ્યો છે કે જ્યાં અંગ્રેજી શિક્ષણનાં વિનાશક પગલાં પહોંચ્યાં નથી ત્યાં જ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને વિશેષ સંગીન પોષણ મળતું નથી. જે કાર્યકર્તાઓને અંગ્રેજી શિક્ષણ મળ્યું છે અને છતાં જેમણે તેનો મોઢાં છોડી દીધો છે તેઓ જ દેશનું કલ્યાણ વિશેષ રીતે કરી રહ્યા છે. દ્રેવશીન સમયે છે તેમ અંગ્રેજી શિક્ષણ ન હતું ત્યારે પ્રજામાં રાષ્ટ્રીયતાની અને સ્વતંત્રતાની ભાવના ફાટી ચર્ચ ન હતી. પરંતુ અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારથી તો એ ઉત્તર ભાવનાઓ ક્યારાઈ નથી. સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં આપણે, ઈંગ્લીએ જીએ પરંતુ અત્યારની મુલામી પદ્ધતિ પ્રજામાં રહેલું સત્ત્વ ચૂસી લે છે. મેકાલે તથા રાજ રામમોહનરાયે અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રતિ પક્ષપાત દર્શાવી પ્રજાનું સાચું કલ્યાણ ઓછું જ કહ્યું છે; પ્રજામાં જે કંઈ થોડી સ્વતંત્રતાની વૃત્તિ હતી તેને પણ અંગ્રેજી શિક્ષણ દબાવી દીધી અને કેળવણીના વર્ષમાં પરાશ્રયી અને માનવાત્મક મુલામી-વૃત્તિ પોષી છે. કર્મચોર કવે તો એમ જ માને છે કે અંગ્રેજી શિક્ષણ મુલામી વૃત્તિ તો શું પણ મેકાલેની વૃત્તિ પ્રગટાવી પોષી છે. અત્યારે તો એ અંગ્રેજી શિક્ષણથી જ પ્રજાને તેજસ્વય થઈ રહ્યો છે. એથી કેળવણીના વર્ગ એટલે નમાલો જાઈ ગયો છે કે એને તો ભારતની પૃથ્વી સ્વતંત્રતાનો આશ સરખો

પણ આવતો નથી અને દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રજા દળપૂર્ણ થાય છે. છતાં તે બ્રિટિશ સરકારની હાંકમાં જ ભરાતો જાય છે. એ અધોગતિમાં કરુણરસ ત્યારે જાય છે ત્યારે આપણા કેળવણીના નેતાઓ ભવિષ્યના સ્વરાજનું તંત્ર ધડવા પૂર્વના આપસરકારી બૂલી જઈ પશ્ચિમનું કુદ્દર અનુકરણ કરવાની જ હોંસ રાખે છે. જ્યાં આગળ અધોગતિ આટલી હદ સુધી પહોંચી છે ત્યાં પ્રજાની નૈતિક અવનતિ સપાટાજમ થઈ રહે એમાં શું નવાઈ? અત્યારે આપણી સંસ્કૃતિમાં સાદાઈ અને સંયમનાં ઉત્તર તત્ત્વોને શિક્ષિત વર્ગ દૂરથી કાઢે છે, અને પશ્ચિમની વિનાશક વિકાસિના અને કુદ્દર આનંદ મોટે વજ્રમાં ભરી રહ્યો છે. અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રજાની સ્વાશ્રય વૃત્તિ તોડી નાંખી છે, તેની સ્વમાન-વૃત્તિ કચરી નાંખી છે અને પ્રજાના હૃદયમાં રહેલા આર્થસંસ્કારો ઉથલાવી નાંખવા સમજા અને સફળ પ્રયાસો આદર્યા છે. જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજી સાચું જ લખી ગયા છે.

“અમારી શિક્ષણપદ્ધતિથી પ્રજાને પોતાના સાહિત્ય પ્રતિભા પ્રેમ ઓછો થયો છે. તેમનામાં શિક્ષિતતા આવી છે, તેમની કળામાં તેમને આનંદ નથી મળતો અને સૌથી અનિષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું છે કે તેમના પોતાના રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક સંસ્કારો જરૂરી તેમનું મન જાડી ગયું છે. તેમના કુટુંબમાં તેમના ઘરમાં, તેમને આનંદ નથી પડતો. અને તેમનાં માતા, જાહેન તથા પત્નીઓ તેઓ કંટાળી ગયા છે. જ્યાં જ્યાં એ શિક્ષણનાં વિનાશકારક પગલાં પહોંચ્યાં છે ત્યાં ત્યાં સર્વજન અસતોષ પ્રસરી રહ્યો છે.”

જ્યાં અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારથી રાષ્ટ્રીયતાનાં સર્જક મુલામી મુલામી થયાં છે, જ્યાં પ્રજાની નૈતિક અધોગતિ સપાટાજમ થઈ રહી છે, જ્યાં સામાજિક અધઃપતન પણ તે જ શિક્ષણને પ્રતાપે શરૂ થયું છે ત્યાં રાષ્ટ્રીય જીવન સંભવી જ કેમ શકે? ત્યાં સ્વ-દેશપ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાઓ મળી જ

કેમ શકે ? અને છતાં આપણે માની રહ્યા છીએ કે અંગ્રેજ-શિક્ષણનું શ્રેષ્ઠ પરિણામ પ્રત્યની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ છે ?

માતૃભાષાનો વિકાસ એ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિમાં અનેરું સ્થાન ભોગવે છે. અને તેથી રાષ્ટ્રીયતાને અતિ વ્યાપક રૂપ મળી રહે છે. પરંતુ અંગ્રેજ શિક્ષણથી માતૃભાષાનું નિકંદન વળી ગયું છે. રાષ્ટ્ર-જાગૃતિના એ અમૂલ્ય શસ્ત્રને સરકારે ખૂટું બનાવી દીધું છે. અંગ્રેજ દ્વારા જ શિક્ષણ આપાત ગયું એટલે કેળવણીનો વર્ગ માતૃભાષા ભૂલતો ગયો અને વખત જતાં તેનાં પરિણામ અત્યંત દુઃખદ નીવડતાં ગયાં. અંગ્રેજ ભાષા કેળવણીનું વાહન થઈ પડ્યું, એટલે જાળકની શુદ્ધિનો સ્વભાવિક વિકાસ અટકી પડ્યો, અને તેની વિચારશક્તિ ક્ષીણ થતાં તેમાં પરાવલંબી તત્ત્વો ધૂસી ગયાં, પરંતુ સૌથી અનિષ્ટ પરિણામ તો એ આવ્યું કે શિક્ષિત વર્ગ અને અભણ વર્ગ વચ્ચે ભેદની જગી હીવાસો. રમાતી ગઈ. અંગ્રેજ શિક્ષણનો મોહ એટલો વધી પડ્યો કે સ્વભાષાનો ઉપયોગ કરતાં કેળવણીનો વર્ગ સદમાય છે અને ફણે ફણે પરાભાષાનો આશ્રય લે છે, આથી અંગ્રેજ નહિ જાણનાર સ્વજનો અને કુટુંબીઓ, જાળકો અને ગામડાંની અભણ ભોળી પ્રજા આપણથી વિખૂટાં પડતાં ગયાં અને આપણા જ ભાઈઓ આજળ આપણા જ ગ્રિય દેશમાં આપણે અજાણ્યા પરદેશી જેવા ગણાવા લાગ્યા ૧૧ અંગ્રેજ શિક્ષણના આ અનિષ્ટ પરિણામને લીધે જ ગત વર્ષોમાં મહાસભના કેળવણ્ય નેતાઓ ગામડાંની પ્રજાને સ્પર્શી ચક્રા

નહિ અને તેથી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિએ વ્યાપક સ્વરૂપ ન લીધું. ઉપરાંત એ પરાભાષાની આડખીલીથી ગત વર્ષોમાં આપણે રાષ્ટ્રજાગૃતિના દરવાજા સ્ત્રીવર્ગ તથા જાળકો માટે બંધ રાખ્યા હતા. પરંતુ અસહ કારની સળવળ શરૂ થયા પછી અંગ્રેજ ભાષાનો મોહ છૂટવા લાગ્યો છે, અને તેથી કાર્યકર્તાઓ રાષ્ટ્રીય આદર્શનો સ્વભાષા દ્વારા જ કરી રહ્યા છે. આથી આપણે ભોઈ શકીએ છીએ કે અત્યારની જાગૃતિ શિક્ષિત અને અભણ, પુરુષ અને સ્ત્રી, શહેરની તેમ જ ગામડાંની પ્રજા-સર્વ પર સરખી અસર કરી રહી છે. આવી રીતે અંગ્રેજ શિક્ષણ સ્વભાષાનું નિકંદન કરી રાષ્ટ્રજાગૃતિમાં અનેક વિધિ દાખલ કર્યાં હતાં.

આવી રીતે વિચારતાં આપણે ભોઈ શકીએ છીએ કે અંગ્રેજ શિક્ષણે રાષ્ટ્રીયતાની સાચી ભાવના જગાડી નથી, એટલું જ નહિ પણ તેના પ્રચારથી હતો એટલી પણ રાષ્ટ્રીયતા ખોઈ, પ્રજા અધોગતિના માર્ગે લગ્નમાઈ રહી છે. ન્યાં વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યાં અંગ્રેજ શિક્ષણને આશિર્વાદરૂપ ગણી વધાવી લેયું એ આપણી ગુલામી મનોદશા સૂચવે છે. અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના પથને મુગજળની ભ્રમણાવ્યક્ત બનાવી દે છે. એ રાક્ષસી અંગ્રેજ શિક્ષણ પદ્ધતિએ કેળવણીના વર્ગને એટલો બધો અંધ બનાવી દીધો છે કે અત્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં દેશનાં જનજાત રત્નો ભારે બલિદાન આપી અધામ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે છતાં તે સંખ્યાબળમાં સરકાર-આશ્રિત વિદ્યાલયો આજળ િન-દુ સમાન લાગે છે. અત્યારની દેખાતી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પ્રવૃત્તિની નિષ્ફળતામાં અંગ્રેજ શિક્ષણની નિષ્ફળતા સોયે કળામાં પ્રકાશી જાડે છે.

જીવનસેવક કે સાહિત્યસેવક ?

શ્રી. કાકાસાહેવ કાલેલકર

સાહિત્યના આદર્શ વિશે દરેક પ્રાંતમાં સતત વાદવિવાદ ચાલતો જ રહે છે. વ્યાસ, વાલ્મીકી આદિ આઘ સાહિત્યકારોને કદાચ સાહિત્યસેવા કરવાનો ખ્યાલ પણ નહિ આવ્યો હોય. એ બધા તો હતા ધર્મના સેવક, સંસ્કૃતિના સંરક્ષક અને પરિપોષક. લોકસેવા માટે કે આદર્શની સ્થાપનાને માટે એમણે સાહિત્યનું સર્જન કર્યું. એમનો જીવનનો, વિચારનો અને સંસ્કારિતાનો આદર્શ જલ્દી જીવ્યો હતો, તેથી એમનું સાહિત્ય પણ પ્રભાવશાળી અને સંસ્કારી બન્યું. તેઓ સાહિત્યના આદર્શ અનુસાર ન આપ્યા પણ તેઓ જે માર્ગે ગયા એ જ માર્ગે સાહિત્યનો આદર્શ પણ અનુસર્યો. એમનામાં જે જીવ્વી સંસ્કારિતા અને લોકસેવાની લગ્નતી હતી, એમાંથી જ પ્રાણુ લઈ—જોનાથી જ આકર્ષિત થઈ સાહિત્ય સ્વયં ચેતન્યપૂર્ણ થયું અને લોકોએ એ સાહિત્યમાં સંજીવની શક્તિ જોઈ.

સર્વપ્રકાર નેમ ચંદ્ર દ્વારા શાંત અને આર્દ્રલાદક થઈને પૃથ્વી ઉપર અમૃત વરસાવે છે, એમ એ કેળાઘ કાન્તદર્શી કવિઓના ચારિત્ર્યના બળે અને સેવાના સામર્થ્યે, તપસ્વાના તેજે અને કારુણ્યની પ્રેમધારાએ સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થઈ સાહિત્યમાં પ્રાણુ અને પ્રકાશ પૂર્ણ.

સાહિત્યની આ શક્તિ જોઈ ધણીએ લોક જીવનસેવા છોડી સાહિત્યસેવામાં મગ્ન થયાં, સાહિત્યનાં ઉપાસક થઈ ગયાં અને ચેતન્યપૂર્ણ સાહિત્યના સ્વરૂપની અનેક મનોવેધક વિશિષ્ટતાઓથી મુગ્ધ થઈને એમનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. કેટલીક વખત અસહ્ય દરતાં નકલ વધારે લખકાદાર દેખાય છે. પરંતુ જે પ્રાણુશક્તિ જીવનઉપાસકના વાક્યમધ્યમાપારમાં હોય છે, તે પ્રાણુશક્તિ એનામાં નથી આવતી.

લોકો કારુણ્યપુરુષ સાહિત્યને પ્રેમથી વાંચે છે કેમ કે એવા સાહિત્યમાં જીવનમાં લેરલા કારુણ્યનું પ્રતિબિંબ તેઓ જુએ છે. મૂળભૂત વસ્તુ તો જીવનને કેમજળ જનાવવાવાળી કારુણ્યશક્તિ છે, નહિ કે એને વ્યક્ત કરનાર મૃદુસાહિત્યની સુક્રમાર શૈલી. ઉદાત્ત સાહિત્ય બ્યારે ઉદાત્ત જીવનનો પ્રાણુ હોય છે, ત્યારે તેમાં માત્ર જીવનની સુગંધ જ નથી હોતી, પણ સાથે સાથે જીવનને આર્મત્વનું તેજ પણ પતાય છે.

તેમ છતાં સાહિત્યનું એક સ્વયંબૂ આકર્ષણ તો હોય જ છે. સંસ્કારિતા અને પરાક્રમના ક્ષણે જે સાહિત્ય નિર્માણ થાય છે, તેમાં પોતાના ઉપાસકોમાં સંસ્કારિતા અને પરાક્રમ નિષ્પન્ન કરવાની શક્તિ પણ હોય છે. એટલા માટે જીવનચીર કાઈ કાઈ વખત પોતાની ઉદાત્ત સેવા સાહિત્ય મારફતે કરવા તૈયાર થાય છે. અને પોતાની જીવનવિમૂતિ પ્રત્યક્ષ સેવા મારફત અને જીવનપ્રયોગ મારફત વ્યક્ત કરવાને બદલે પોતાની બંધી થ શક્તિઓ સાહિત્યમાં જ ખર્ચે છે. એ લોકો દુનિયામાં તો સાહિત્યસેવક તરીકે જ પ્રખ્યાત હોય છે, પણ એમની નિષ્ઠા સાહિત્ય તરફ નહિ પણ સાહિત્ય દ્વારા જીવન તરફ જ હોય છે. સાહિત્ય તો એમને માટે એક સાધનમાત્ર છે. જો તમે એમને પૂછો : 'તમારી હૃદયદેવી કોણ ?' તો તમે કહે કે 'જીવનદેવતા એ જ અમારી હૃદયદેવી છે અને એની સેવાને માટે જ અમે સાહિત્યનું સર્જન કરીએ છીએ.'

પરંતુ સાહિત્ય દ્વારા ફક્ત આનંદ જ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા કેટલાક લાઈઓ પણ સાહિત્યસેવા કરે છે. એવા લોકોની પાસે પણ જીવનનું ધ્યેય કંઈ ને કંઈ હોય જ છે. સાહિત્ય—કેવળ સાહિત્ય—તો ખોખરી વસ્તુ થઈ જશે. એ મનોરંજન પણ નહિ કરી શકે—કેવળ આનંદ પણ નહિ આપી શકે. જીવનનો જીવન

સાથે સખધ રહે એટલા માટે ઘડક ને ઘડક સલામ
એમા ભરવો નોઈરો પરતુ આ કેવળ સાહિત્યસેવક
આવા અતર્ગત સલામ માટે બહુ જ એાહી દગગ
રાખે છે

ભોળન માટે ભાળન (પાત્ર) તરરી છે પણ લોકો
ભોળન કરતા પાત્રના આગર, પ્રકાર, ગચ્છ અને તેજ
તરફ જ વધારે ધ્યાન આપે છે ભોળનનિકા અને
પાત્રનિધાનો આ બેદ સમગ્રનો મહેવો નયો પણ
આ બેદ છે રપટ કનાકાશો રપટ કહે છે કે કનાવું
હાઈ અમરૂતિભળત આકાગમા હોય છે કના એવ
પાત્ર—વિદ્યા છે પાત્રના રૂપલાવણ પર જ કના
નિર્ભર હોય છે

જે લોકો સાહિત્યના અધ્યયન અને અધ્યાપનમા
મગ્ન રહે છે એમનુ યુ જ એમનામા પણ આ બન્ને
વર્ગ દેખાય છે એમનામા પણ મોટા ભાગ આ
પાત્રજાનો જ ઉપાસક હોય છે તે વર્ગ આ પાત્ર-
આકાગ્રજાની ઉપાસનાને જ પ્રાધાન્ય આપે છે

હવે, સમાજની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એને આ
બન્ને વર્ગની આવશ્યકતા છે સમાજને તો મેાનુ ય
નોઈએ છે અને મેાનુ મૂલ્ય તથા રૂપલાવણ વધારનાર
સોની પણ જોઈએ છે લોકો માર્દવ્યુક્ત, રચરેરમી,
ખુશમોહાર ફૂલ પણ માગે છે અને એના સાગમાગ
હાર બનાવનાર પણ એમને જોઈએ છે મૂલ્ય વરણ
તો મેાનુ જ છે પણ એની કિંમત, ઉપયોગિતા, અને
સૌન્દર્ય વધારવાનુ કાર્ય તો સોની જ કરે છે ફૂલ
તો છાક પર ખીતીને જ ગમે છે પણ એને મલુમ
માટે ઉપયોગી બનાવવાનુ કાર્ય તો ફૂલમૂલક જ કરે
છે માળીનુ કામ જુલુ છે, અને ફૂલમૂલકનું
કામ પણ જુલુ છે માળી ફૂલોની કપાળીઓ બનાવે
છે—એને ઉત્પલ કવ છે, પણ એની રોળા તો ફૂલ-
મૂલક જ વધારે છે.

જે લોક જીવનસેવક છે તે માળી નેના છે, પણ
જે લોક આદિત્યના ઉપાસક છે એ તો ફૂલમૂલક નેવા
કે જીવનસેવક પોતાની પ્રેમજ્વા સહિત્યમાથી તો બહુ

એાહી લે છે સાહિત્યનો પ્રેમી હોનાવી એ સાહિત્યનો
આન્વાદનરૂ હોવાનો સાહિત્યનુ એ ગાધ્યત પણ દગગે
પણ એની સમૃદ્ધિ જીવનના અનુભવમાથી જ એ
મેળવને મોકિયમ મોકી સાહિત્યવામી અસ્તવ હતો
પણ એનો અગ્રવાસ તો નિશ્ચયપત્રાગના નિશ્ચયિદાનમા
જ થયો હતો અને એણે જ સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું એ
સાહિત્યની ઉપાસના કે સાહિત્યના ઉપગયાન માટે નહિ
પણ જીવનના આકર્ષન અર્થે, જીવનની ઉત્તતિ અર્થે
અને જીવનના પરિવર્તન અર્થે

ગીન્દનાથ ટાંગોર વવિમધાદ છે, સાત્ત્વિક સંપ્તિના
નિરૂપ છે, તો ય એમની ઉપાસના તો જીવનદેવાની જ
છે, સહિત્ય માગ્રુત એમણે માનવજીવનની જ સાધના
કરી છે કેવળ કવિ નાની એમને સતોત નવી થયો
માનવતાના એ અર્થ ઉપામરે દેશગાનગની યાના
આત્મી તે જગતને સાહિત્યનો રસ અપાદવા માટે
નહિ, પણ સાદિત્યસિદ્ધ લોકોને મનુષ્યત્વની, મહુતાની
અને દરેક પ્રકારના ન્યાર્તવની દીક્ષા આપવા માટે

દેશગાય રસિયાના એક અનોદ સાહિત્યમગ યદ્ધ
ગયા પરતુ એમની હૃદયની સાહિત્યદશી નહોતી
આત્મગમય જીવન જ એમની ભક્તિનુ ઇર્દેશવ હતું
કુશપતી આજની અગાધ્ય બક્તિઓમા રોમે
રા બની ચૂકના સાય છે પરતુ કાન્સના સાદિત્યમારોએ
એમની રજુના સાદિત્યમેળમા પણ ન કરી, અને એ
વ્યાજની હત

ગાધીજીએ પણ એ નવા પ્રકારનુ, મદદની ગોળી
માફક ઉત્તમા મેામરુ જીતરી મલ એવુ અને હમ્મો
બેરી સજીવની બમે એવુ, નાદિત્ય નિર્માણ કર્યું છે
અને અન્ધારે પણ કરી ગયા છે પરતુ યુગગતના
આદિત્યસેવમા બનીછને સાદિત્યમેળ-કે સાત્ત્વ કહેવા
કે નહિ એની અર્થો વરો મુર્તી આસી હતી, અને
ત્યારે સાદિત્ય પરિવરના પ્રમુખ તરીકે એમની વગ્ની
ચકિત્યારે પણ એમના ભાત્યમા તેમણે પોને જ
કચ્છુ હત કે, પોને સાદિત્યનર્તક જ નાથ પણ
પોતે સદિત્યકેતન-કે સદિત્યસેવક તો દન્ડિજ નથી
આશ, વાન્મીકિ, હોમર અને લોકમોનેના

રચયિતાઓ પોતાનાં જીવન કેવી રીતે વ્યતીત કરતા હતા ? એ ઈર્ષ વિદ્યાપીઠાના પુસ્તકાલયમાં ગેરરી, નીચું માયું ધાર્મી સાહિત્યનું અધ્યયન કે અધ્યાપન કરાવતા હતા ? કદાચ એ એમ કરતાય હોય ! તેમ છતાં એ પ્રધાનપણે તો પરિવ્રાજક હતા. ઘેર ઘેર પહોંચી જઈ પોતાની વાતો જનતાને સંભળાવતા. એમને રાજદરબારને ગ્રાહ્ય રાખવાનો નહોતો. એમણે તો લોકજનશ્રુતિનો ખોળે માથે લીધો હતો. એ તો હતા સેવક ગરીબોના—ઝૂંપડીમાં વસનારાઓના. એમના જ ઉદ્ધારમાં એ પોતાનો ઉદ્ધાર ગણતા. એમાં જ આપેલાં રાટલો, લંગોટી, કમંડલુ અને રહેવા માટે આપેલી ઝૂંપડીથી એ કૃતાર્થ થતા. આ કંઈ આધુનિક પરિસ્થિતિનું ચિન્ન નથી. વાસ્તવિક ઋષિએ જ્યારે રામાયણ રચ્યું અને પોતાના લવકુશ નામના શિષ્યો મારફત ગામેગામ એના પ્રચાર શરૂ કર્યો, ત્યારે લોક-ધુરીય ઋષિઓએ સતોષ પામીને એમને શું શું આપ્યું એનું ખ્યાન રામાયણમાં ઉપર પ્રમાણે જ આપવામાં આવ્યું છે.

જે લોકો કેવળ સાહિત્યની જ ઉપાસના કરે છે—સાહિત્યના જ રૂપસાવરણ અધ્યયન કરે છે—અગર એને દૃષ્ટિ સમીપ રાખી વિશ્વાસઘટ્ટિ અર્થે સાહિત્યમાં વધારો કરે છે, એમને પોતપોતાના રથાને રહેવા ઈર્ષ તે કરવા દો. એમને કાંઈ મનાઈ ન કરે. એમની સેવા ઉપદાર સાથે આપણે માન્ય રાખીશું. છતાંય એ લોકો સાહિત્યસૃષ્ટિને ચેતન્ય નહિ બદલી શકે. એ લોક મુશાપરામાં એકંદા મળી જનતાને પોતાના જી આ કવિત્વનો આલાપ નવા નવા શેરો ઉમેરીને ગાર્ધ સંભળાવશે. પરંતુ એમની પાસે એમી વધારે આગળ વધી કાંઈ ઉચ્ચ આદર્શ નહિ જ મળે. કાંઈ પારમાર્થિક આદર્શ એમના હૃદય પર સ્વામિત્વ નહિ જમાવી શકે. એમની પાસે જીવનને જ્યોતિ માફક દીપાવનાર કાંઈ દિવ્ય સંદેશ નહિ હોય.

આવા લોક જે ભેગા મળે તો ફક્ત લોકાનું અથવા પરસ્પરનું મનોરંજન કરવા માટે અથવા પોતાની સાહિત્યકૃતિઓની ચર્ચા કરવા માટે. એનાથી મોટું પ્રયોજન દૃષ્ટિ સમીપ રાખીને શા માટે એ મળે ?

“ જલે ગમે તે કહેા પણ સુંદર રૂપમાં કહેા. એ તેવા વિચારો દેશાવો પણ લાપાંગીરવ રાખ્દસૌધવ અને શૈલીમાધુર્યના ઉચ્ચ આદર્શને નીચે ન પડ્યા દો. તમારી જીવનનિષ્ઠા ગમે તે હોય—સમાગતો ઉદ્ધાર કરો અથવા ઉચ્છેદ—ત્યાં સુધી સાહિત્યના રૂપસાવરણની જરૂરિ ક્યેં રાખો ત્યાં સુધી તમે અમારા પૂજ્ય છો.” આનું સંવકન એ વ્યક્તિઓને તે સમાગતો ક્યાં દોરી જશે ?

પરંતુ જે સાહિત્યસેવક સાહિત્ય દ્વારા ચારિત્ર્યનો વિકાસ અને લોકસેવા કરવા માગે છે, તે લાપાશુદ્ધિ માટે લોકમતને નગ્ન કરશે. લોકસેવાનું કાર્ય કરતાં પણ એ રાખ્દસૌધનો ખ્યાલ રાખશે. સાહિત્ય દ્વારા લોકમાનસમાં ક્યાં ક્યાં પરિવર્તન યર્થ રહ્યાં છે એનું પુષ્કરણ અને અન્વેષણ કરશે. જીવનશુદ્ધિ અને જીવનસમૃદ્ધિ માટે રાતદિન વિચાર કરશે, સાહિત્યને લોકભોગ બનાવવા માટે તો એ તૈયાર હોવાનો જ. ભારતીય સંસ્કૃતિનો એનામાં સંચાર થયે, એ એક ભેખધારી બની ગરીબ જનતાની ઝૂંપડી સુધી જઈને લોકસંસ્થાઓના સાહિત્યને નિરક્ષર જનતાના કાન સુધી પહોંચાડશે. અને પરાક્રમ, પ્રેમ તથા પ્રયોગપરાયણતાનાં બીજ લોકોના હૃદયમાં વાવી જશે. એ લોક જેટલા સાહિત્યપ્રવીણ હશે એટલા લોકધુરીય પણ હોવાના. અને જ્યારે આમ થશે ત્યારે લાપા એનો દાસી થઈને કેમ નહિ આવે ! સમાજ એમની પાસેથી પ્રેરણા મેળવવાની, નવજીવન બહાવાની, અને આ લોકમાં જ સ્વર્ગ જોણ કરવાની આશા રાખશે જે જીવનપરાયણ છે, એ જ સમાજના સ્તંભરૂપ બની શકે છે, એમની જ કંપનાને વાસ્તવિક બનાવવા, સિદ્ધ કરવા, ખુલ્લુંજલિ અનેક યુગો સુધી પુરુષાર્થ કરતી રહેશે. સાહિત્ય તો જીવનસૃષ્ટિના ઉપાસનાની એક માત્ર છાયા જ છે.

સાહિત્ય જ્યારે જીવનસૃષ્ટિ પ્રતિ પ્રયાણ કરશે ત્યારે છાયા એની પાછળ પાછળ ચાલી આવશે. * ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૬

* હિંદી ‘સર્વોદય’ માંથી.

પુરુષજાતિની સંધ્યા

શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

જો આપણે જે સુપ્રસિદ્ધ પ્રાણીજન-શાસ્ત્રીઓની શોધખોળ તથા અખતરોનું પરિણામ સાચું માનીએ તો પુરુષજાતિનું ભાવિ સ્થાન હાલે છે તેઓ તેમની શોધ તથા અખતરોના પરિણામને 'પુરુષ જાતિની સંધ્યા' કહે છે તેવાના એક પ્રોફેસર પ્રોફેસર જે- જે જર્મન વિજ્ઞાની છે-અચૂતપણે સાબિત કરી આપે છે કે સરેરાશ સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતા વધારે જીવે છે અને તેમના લાંબા આયુષ્યના પરિણામે તેઓ વધારે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે બીજા વિજ્ઞાનીના સિદ્ધાંત પુરુષજાતિના ભાવિ માટે આથી વધારે લખ કરું છું ખની આગાહી કરે છે આકાન્સસ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાણીજનશાસ્ત્રના પ્રોફેસર ડેવિડ કોલિ અમરમેતીના સૂર મુજબ છે કે પુરુષજાતિની સત્તાનો અંત આવી છે તે પ્રાણી-જગતમાંથી લખ કર લખ-લાઓ આપી સાબિત કરે છે કે જગત પર પુરુષના શાસનનો મોક્ષપણે અંત આ-પો છે

પ્રોફેસર જૈક વર્ષો થયા વાંચા આયુષ્યના પ્રશ્નોએ અભ્યાસ કરી રહેલ છે જર્મનીમાં સૌ વર્ષથી વધારે ઉંમરની બધી વ્યક્તિઓના સંતાનમાં ગેર ૧૦ તે પ્રેક્ટને પોને રૂમ મળવા ગયા તેણે તેમની ટેવોની તપાસ કરી અને તેમની તબિયત સજ થી તેમના સક્ષમ અવદોષોનો નોંધ લીધી જર્મનીમાં સૌ વર્ષથી વધારે ઉંમરની ૧૨૪ વ્યક્તિઓમાંથી ૮૧ સ્ત્રીઓ તથા ૪૩ પુરુષો છે, એટલે કે મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરુષો કરતા લગભગ બેવડી છે પ્રોફેસર પ્રોફેસર પોતાની તપાસનો બીજા દેશોમાં વિસ્તાર ન્યો અને તેમને જાણાયું કે ન્યૂગ્રિયામાં મોટી ઉંમરની વ્યક્તિઓની સંખ્યા બીજા કોઈ પણ દેશ કરતા વધારે છે ત્યાં પણ સૌ વર્ષની ઉંમરની સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરુષો કરતા બમણી છે આફ્રિકામાં મોટા જર્મન ડોક્ટર પએથો પ્રોફેસર તેવી જ જાતની માહિતી મેળવી આ નિરૂપ લગભગ બીજા નવા દેશોને વાચી પડે છે કુનારિટ રોડસ

(અમેરિકા)માં દોઢા બહુ વૃદ્ધ ઉંમર સુધી જીવતા નથી, ત્યાં પણ પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓની આયુર્વારો મોટી છે લગ્ન અને દીર્ઘાયુષ

પ્રો પ્રોફેસર જાણાયું કે પશ્ચાત્યો તથા બાળકોને જન્મ આપવાથી સ્ત્રીઓની જિંદગી દૂની નદી જર્મનીની ૮૧ શતવર્ષી સ્ત્રીઓમાં ફક્ત એક જ અવિવાહિત હતી બાકીની એ સ્ત્રીને પતિ તથા બાળકો હતા, તેઓના બાળકોની સંખ્યા ૪૬ હતી લગભગ બધી સ્ત્રીઓ પોતાના બાળકોને ધવરાવતી હતી ન્યૂગ્રિયામાં સૌ વર્ષની ઉંમરની સ્ત્રીના બાળકોની સંખ્યા સરેરાશ સાતની હતી

પ્રો પ્રોફેસર બીજી તપાસ આ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની ટેવો તથા મહેલોજીની કરી તેને જાણાયું કે તેમની બધીને બોગક સાહે તથા પ્રમાણસર હતો, પણ તેમની એક પણ સંપૂર્ણપણે નિગમિતવાદી નહોતી, મોટે ભાગે તેઓ ફળ તથા શાકનો આદાર કરતી, પણ તક મળે ત્યારે માંસ ખાવામાં તેમને આનંદ આવતો હતો સૌ વર્ષની ઉંમરના પુરુષો પ્રસંગોપાત દારૂ પીવાના સોખીન હતા તેમનો એક પણ દારૂિયો નહોતો પણ દારૂની એકાદ બે પ્યાની મળવા તેઓ ગણ થતા હતા, તેમના અંત પ્રમાણે માદથી માટે દારૂ સૌથી સારું ઔષધ હતો બધા પુરુષો મિત્રારેટ પીના હતા, એક પણ સ્ત્રી પીની નહોતી આ એક જ રીતે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની મહેલુકાની પુરુષો કરતા નુદી પડી આવતી હતી પુરુષો અગર સ્ત્રીઓએ, અત્યાગ ગણ્યતા રમતગમનોમાં ભાગ લીધો નહોતો, મગીય વર્ષો તો આખી જિંદગી મખન મહેલત કરી હતી જે જગ સામે ગિયતિમાં હતા તેઓએ પણ યુધનીમાં ફરવા, તપાસ કે કાચ દેવેલા માનવ મિત્રાય બીજા કોઈ પણ જાતની કચન કરી નહોતી કોઈ પણ સૌ વર્ષની ઉંમરના પંખી કાર્લને મોગ્રોપ્સ શું છે તેની અગર નહોતો અને જેને આગામ્ય આગમ કહી સકાય તે ઘણાજાગને મળો નહોતો

સ્ત્રીઓમાં વધારે ક્ષમતા છે

એટલે સિગારેટના અપવાદ સિવાય જે સ્ત્રીઓ બહુ લાંબી ઉંમર પહોંચી છે તેમનો જોરાક અશબર પુરુષના જોરાક જેવો જ હતો અને તે ઉપરાંત તેઓ પુરુષના જેટલો જ શ્રમ કરતી હતી છતાં તેમાંની મોટી સંખ્યા પુરુષો કરતાં વધારે વખત જીવી તે બતાવી આપે છે કે સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં વધારે ક્ષમતા છે. પ્રો. ગ્રેફ એનો મત ધરાવે છે કે આનાં પરિણામ બીજી રીતે પણ તરત જ જણાયે. અમેરિકન પ્રાણીજનવશાસ્ત્ર પ્રો. કોઝિ તો સંપેક્ષીયું કહી દે છે કે જે યુગમાં આપણે જીવીએ છીએ તે પુરુષો માટે કમોડોનો છે, દરેક ચિદ્ધ અનિવાર્યપણે એવું બતાવે છે કે પુરુષોની સત્તાનો પ્રજા માત્ર સમય પર અવલંબે છે. પ્રોફેસર કોઝિ કહે છે કે જનનના પ્રત્યેક નિર્ણય તરવારના ઝાટકાથી અથવા છુદ્ધિના ચમકારાથી કરી શકે તેવા બનાકુર પુરુષોનો સમય વીતી જવાને ધબો વખત થઈ ગયો છે. પ્રોફેસર આગળ વધીને કહે છે કે છેલ્લાં વીસ વર્ષના બનાશે તરફ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ તો મનુષ્યને ગભરાવી નાખે તેવા વિષયથી આપણે જાત ધરિયું. અત્યારે પણ જે પુરુષ પ્રાણી-જાતમાં શિરતાજ ગણાતો તેનું એટલું અધઃપતન થયું છે કે તેને શિક્ષિત બાળાએ છે, સ્ટીડકટર તેને સાંભળે પકે છે, તેના મંત્ર બેચવાને સ્ટીડકટર આવે છે; સ્ત્રીએનેજને નીચે તે કામ કરતો હોય છે, અને ઘણા દાખલાઓમાં પાલમિન્ટની સ્ત્રી ઉમેદવારને તે મત આપે છે. ઘણા દેશોમાં, જાળકેનો આદર્શ લોખંડી કચક અથવા નેગાસિયન હોવાને બદલે બેન જોફ આર્ક આદર્શ થઈ પડેલી છે

પશુજાત તરફ દૃષ્ટિ કરતાં, બે કાર્પ પુરુષ તેમાંથી કંઈ દિવાસે ગાયવા બલિય મારે આશા મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવતો હોય તો તેમાં તે નિરાશ થશે. પશુજાતમાં તો લોકો નરના સંપર્ક જળ તથા અખાધિત શાસનની આરામ રાખતા હશે. જ્યુ ત્યાં તેવી પરિસ્થિતિ નથી. એ વાત ખરી છે કે પશુઓમાં નરજાતિના સામાન્યના હજુ થોડા દાખલા છે પણ ખારીક નિરીક્ષણથી એમ સાબિત થાય છે કે પશુ-

જાતમાં પણ એવી અનેક જાતિઓ છે કે જેમાં નરજાતિની સત્તા ગંભીર ભવમાં છે.

સ્ત્રીજાતિની શ્રેષ્ઠતાના દાખલા

મનિ વચ્ચેના યુદ્ધમાં અનેક જાતિમાં માદા શ્રેષ્ઠ હોવાના અનેક દાખલા પ્રો. કોઝિ આપે છે. પક્ષીઓ તથા માછલીઓમાં આ બનાવ તદ્દન ગણ્યોતો છે. એ વાત સાચી છે કે કેટલાક કિસ્સાઓમાં માદા પોતાનાં વિશિષ્ટ કાર્યો કરે છે (દા. ત મર્જા ધારણ કરવે, તથા બચ્ચાં ઉછેરવાનું કાર્ય) પણ તેનાથી વિરુદ્ધ દાખલાઓ, આપણે માની શકીએ તે કરતાં ઘણા વધારે છે. પક્ષીઓની માદા તથા માછલી પોતાનાં બચ્ચાંને તેમના લાંબ પૂરે છોડી દે અને તેમનું શું થાય છે તેની દરકાર ન કરે અથવા તો તેમને નરની સંભાળ નીચે છોડી દે તે વાત જરા પણ અપવાદપ નથી. જે કાર્ય દેખીતો રીતે માતાની ફરજતે હોય તે કાર્ય નર અતિ નમ્રતાથી પોતાના મધિ ભરી લે છે.

પુરુષની આવની સંધ્યાનો બીજો દાખલો પ્રાણી-જાતના જુદા જુદા નરે તથા માદાના શરીરગંધારણ ઉપરથી સાબિત થાય છે. અચિળવાળાં પ્રાણીઓમાં નર માદા કરતાં બાંધમાં મજબૂત હોય છે. જ્યુ દરે એમ દેખાય છે કે પશુજાતમાં અચિળવાળાં પ્રાણી-ઓનું રાત્ર્ય પૂરું થયું છે. બીજી જાતિના બધારણ અથવા ભિચારીની દૃષ્ટિએ નર માદા કરતાં હમેશાં શ્રેષ્ઠ હોતો નથી.

પ્રોફેસર કોઝિ કોડી તથા મધમાખી જેવા કેટલાક પ્રકારના જંતુઓના દાખલા આપે છે તેમાં પુંસવસણા માદા સાથે સરખાવતો નર વામનજ જેવો લાગે છે. જંતુઓની એવી પણ જાતો છે કે જેમાં નરને તદ્દન વિસારી દેવામાં આવે છે. અત્યારની પરિસ્થિતિમાં એક નાની વિચિત્ર-જાતિના સાતત્ય-સિવાય સ્ત્રીઓ દરેક ક્ષેત્રમાં પુરુષો સિવાય ચલાવી શકે છે એટલે પ્રો. કોઝિના મત પ્રમાણે એનો ભય છે કે પુરુષની મદદ સિવાય ચલાવી લેવાની પદ્ધતિની એકવાર જાણ થઈ કે પક્ષી પુરુષને તદ્દન નકામો ગણવામાં આવશે, સદાચે તે સમય હજુ ખૂબ દૂર લાગે છે. *

એક વિદ્યાર્થીને

શ્રી. સદાશિવ

તમને મારો ખીન્ને પત્ર મળ્યો હતો. કેટલીક બાબતો તો બહુ સામાન્ય હોઈને તમારા બાળુવામાં હોય એમ માની તેમાં લખી ન હતી. પણ લખવી એમ ધારીને અહીં લખું છું. નીચેની બાબતો અહત્યર્થ માટેની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં આવે.

(૧) કમળિયાન-અહત્યર્થનો આ મોટો દુરમન છે, તેને ટાળવી જોઈએ.

(૨) લપાં પેટ ન સૂતું-સૂતી વખતે પેટ ખાલી થઈ જતું જોઈએ એટલે કે વહેતું ખાઈ લેવું યા રાત્રે એમણું ખાવું, પેટમાં વાયુ થવા ન દેવો.

(૩) દૂંદિયાં વાળીને સૂતું અમર યાદ રહે તેટલું જ ઓઢવાને બદલે શરીર વધારે ગરમ થાય તેટલું વધારે ઓઢીને સૂતું એ પણ ગુહસાનકારક છે.

(૪) સવારના ચાર વાગ્યા પછી બેંચ ઊઠ્યા છતાં ફરી ઊઠવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ હાનિકારક છે.

આટલું આગલા પત્ર વિશે હવે આ કાગળમાં તમારા બાકીના સુદાઓ વિશે લખી નાંખીશ. મારા મારના પ્રમાણે હવે મારે ચાર બાબત વિશે તમને લખવાનું રહે છે. (૧) પરબુલું કે નહીં? (૨) કયો ધંધો કરવો? (૩) આગળ કયાં અને શું ભણવું? (૪) હાલનો અભ્યાસ. આમાં છેલ્લા સુદા વિશે મારે ખાસ લખવાનું નથી. કેમ કે આ અભ્યાસ તો જેવો થાય છે તેવો પૂરો કરવાનો છે. અને દૂંદિયાં ચર્ચા પણ જશે. એટલે હાલની ભણવા ભણાવવાની પ્રથા વિશે મારે હાલ લખવું નિરર્થક છે.

હવે ઉપલા ચારે સુદા પ્રાણ એક વાત પાયા રૂપે રહી છે. તેની અવગણના કર્યાથી બધી મૂંઝવણ પેદા થાય છે. આવા દરેક જીવનવ્યાપી અને મહત્વના પ્રશ્નોમાં ઉત્તર આપતા પહેલાં કે ઉત્તર સ્વીકારતાં પહેલાં આપણે એ મૂળ પાયાની વાતને ન વિસારવી

જોઈએ-તે વાત જીવનનું ધ્યેય. ત્યાં સુધી આપણા જીવનનું ધ્યેય આપણે નક્કી ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી એ ચારમાંથી એક પણ પ્રશ્નનો જવાબ આપણને માફક ન આવે. અને ત્યાં સુધી આપણે એવી કામી ઉમરના હોઈએ કે આપણું જીવનધ્યેય નક્કી ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી આપણા વાલી અગર શિક્ષકોએ પોતાં ઇષ્ટ માનેલા અને સ્વીકારેલા જીવનધ્યેયને ચોક્કસ પણે આપણે ગ્રાપ્ત કરી શકીએ એ રીતે આપણને ફળવવા જોઈએ, એમાં આપણી સ્વતંત્ર જીવનશક્તિ પોષાય છે, કચરાતી નથી. હાલની ફળવણીની સંસ્થાઓ ફળવણીનાં ગાંધાં કે સ્પષ્ટ ધ્યેય હશે. છતાં જીવનનાં ધ્યેય તેમની સામે નથી. અને જેઓ ફળવે છે તેઓ કાંઈ પણ એક જ ધ્યેયને અનુસરતા ફળવે છે. એટલું જ નહીં પણ જે ફળવણીના ધ્યેયને તેઓ સ્વીકારે છે તે પણ તેમના જીવનમાં આપણું નથી. એટલે હાલની સંસ્થાઓ સાતે માટે આપણને ફળવે છે તે તે પોતાં નથી ભણતી તો પછી આપણે કયાંથી જ ભણીએ? હાલની સંસ્થાઓ ગમે તેવાં જુદાં જુદાં જીવનધ્યેયોવાળાને તેમ જ કાંઈ પણ જીવનધ્યેય વિનાને પણ અનુકૂળ થાય તેવી બનવા પ્રયત્નો કરી રહેલા છે. બધાને અનુકૂળ થાય તેવો બન્યો જેમ કોઈને બંધ બેસતો થયો નથી તેમ આવી સંસ્થાઓ કોઈપણ વિદ્યાર્થીના જીવનધ્યેયને પોષી શકતી નથી. ફળવણી માટે જ ફળવણીના મારે મન તો કાંઈ અર્થ જ નથી. તેનો કાંઈ અર્થ થાય તો તે એટલો જ કે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે માણસને ધડવાની ફળવણી. માણસની ઇચ્છા પ્રમાણે ધડવાની નહીં. મારા મનથી તો એ ખીનું કશું તેની ફળવણી ઇષ્ટ છે. એટલે જેટલાં જેટલાં અને જેવાં જેવાં જીવન-ધ્યેયો હોય, તેની અને તેટલી જુદી જુદી સંસ્થાઓ તેવા ધ્યેયવાળા માટે જ હોવી જોઈએ. બધાને અનુ-કૂળ થાય એવી સંસ્થા હોવાને બદલે યોગ્ય પણ

કુશળતાથી કરી શકત. શિક્ષક યનારને પણ પોતે ભણે છે એટલું બાણવતું પડતું નથી. અને નથી બાણવતું પડતું તેટલું બુદ્ધિશીલ છે. બાપા અને સાહિત્યનું જ્ઞાન પણ તેમના જીવનને સંસ્કારી કરતું આપણે જોતા નથી. કેમ કે તે વ્યાપક દૃષ્ટિથી નથી શિખાયું. આવી રીતે સમાજનો કીમતી સમય અને પૈસા નષ્ટમા વેચાય છે. પરિણામ એ કે વિચાર ક્યાં વિના કોઈ માણસ વેપાર કરે તો ચૂર્પો કરે અને દેવાળિયો થાય તેવું થાય. પણ આવા બહોલા દેવાળિયા તરફ કોઈ આંખથી પણ ચાંચતું નથી. પરદેશમાં ચાલું નથી. પોતાને ભવિષ્યમાં જે કાર્ય કરવાનું હોય તે જ તેવું જ શિક્ષણ લે છે. તો જ દેશ આગળ વધી શકે.

વળી જીવ અભ્યાસ કરનારાઓ પાછળ સમાજના કેટલા દ્રવ્યોનો ખર્ચ થાય છે એટલે આપણે તે જીવ અભ્યાસ કરીને સમાજને તેના પ્રમાણસર ફાયદો કરી શકીએ તો જ સમાજનું નજીવ કરવું વ્યાજબી કરે. ભાવિ ઉપયોગિતાના ખ્યાલ સિવાય માત્ર અમુક ધૂન કે શોખ પોષવળી ખાતર જ આગળ અભ્યાસ કરીએ તો તેનો ખર્ચો આપણે સમાજને ન વાળી શકીએ. એવા દેવાદાર રહેવું તેના કરતાં ન બાણવું વધારે સારું. ન્યાં ઉદ્દેશપૂર્વક જ દેશની તમામ પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન થાય છે એવા રશિયામાં તો પંદર લાખ ઉપરના છોકરાને બાણવું હોય, ઉચ્ચ કેળવણી મેળવી હોય તો અર્ધો દિવસ તેને પોતાના ક્ષેત્રમાં મગ્દૂરી કરી સમાજનું નજીવ અઘા કરતા જતું નોંધીએ, અને સાથોસાથ ઉચ્ચ કેળવણી લેવાતી ગણ, એવો નિયમ છે. આપણે ત્યાં એવી વ્યવસ્થા ન હોય તો કોઈ નહીં, પણ તો ભાવિ કાર્યક્રમ વધારે સારી રીતે પાર પાડવાના હેતુથી જ તેની ઉચ્ચ કેળવણી આપણે લેવી નોંધીએ.

સંસ્કૃતના શિક્ષક થવા માટે આગળ બાણવું એ વિચારમાં હોયો રહેલા છે. એક તો સંસ્કૃત બાણવાનો અગર શિક્ષક થવા માટે આગળ સંસ્કૃત બાણવું એ વિચારમાં; બાણવવાનો ઉદ્દેશ બાણવાન ન હોઈ શકે. જો સંસ્કૃત બાણવો ઉપયોગ માત્ર બાણવા-બાણવવા

પૂરતો જ હોય તો તે બંને પ્રવૃત્તિ ત્યાજ્ય છે, કેમ કે તે ક્ષલ્પી છે. બાપા સાહિત્યનો જ દેહ છે એટલે આપણે પ્રાચીન સાહિત્ય અને તેનું સૌંદર્ય સમજ આર્યોના આદર્શ આપણા જીવનમાં ઉતારવાનો આપણા મનોરથ હોય તો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કામનો, પણ એ મળ વસ્તુની આપણને પડી ન હોય તો બાણવું શિક્ષણ લઈને અને દઈને શો ફાયદો ? એવું જ બીજા વિષયોનું. સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ વ્યવહારિક ઉપયોગિતા સિવાય કોઈ પણ વિષયનો આગળ અભ્યાસ નિરર્થક છે. ઉપર જે દોષો કહ્યા છે તેમાં બીજો દોષ એ કે શિક્ષક થવા માટે અમુક વિષયનું જ્ઞાન હોવું એ બહુ જ ગૌણ લાવકાત છે પરંતુ કેળવણીશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન જ મુખ્ય વસ્તુ છે, એટલે શિક્ષક યનારનું જ્ઞાન તે બાણ હોવું નોંધીએ. અને તેનો ઉચ્ચ અભ્યાસ પણ તે દિશામાં હોયો. નોંધીએ એમ હું માનું છું. પણ ધ્યાન વિશે વિશેષ લખું તે પહેલાં અભ્યાસ વિશે પૂરું કરવું નોંધીએ. તમે નોંધી શકશો કે આ પત્રમાં જે પ્રશ્ન ચર્ચાય છે તેનો નિર્ણય તમારે જાતે જ કરવો. એટલે એ બાબતમાં હું કે કોઈ બીજા, કોઈ નિષ્પૃધપૂર્વક જણાવીએ તે ઈષ્ટ ન બાણવ. છતાં મેં ઉપર જે વિચારસરણી મૂકી છે તે તમને ન રૂચે અને ભવિષ્યના કામની કોઈ જાતનો નિર્ણય ક્યાં વિના, અગર તે કરવાનું હાલ મોટુંકે રાખીને તમે, આગળ જામે તે અભ્યાસ કરવો, એટલા જ વિચારના થાય તો એ થાત તો નહીં છે કે આપણી વિદ્યાર્થીક ખૂલવાની નથી અને બિહાર કે કાશીની વિદ્યાર્થીકની પણ તે જ હાલત થશે એમ હું અતુમાન કરું છું. છતાં તે બાબત પૂર્ણ કાકા સાહેબને પુણી વિશ્વતવાર માહિતી મેળવી શકશું. જે માડું અતુમાન સાચું કરે તો શું કરવું એ બાબતમાં મને એમ સહે છે કે દક્ષિણામૂર્તિમાં જ હાલ તમે જે રીતે જીવો ચુલ્લો છો તેટલા ખર્ચને પહોંચી વળે તેટલો પગાર મળે તેટલા જ થોડા કલાકની તાકીરી મેળવો અને વધારેમાં વધારે જેટલો સમય તમે ફાજલ પાડી શકો તેટલો બધો સમય તમને જે જે વિષય ઉપયોગી લાગે તેનો આપમેળે

અભ્યાસ કરે. પુસ્તકો તથા સૂચના આપનાર તથા દક્ષિણામૂર્તિમાં અને કોલેજમાં મળી રહેશે.

હવે ધધા વિશે કયુ કામ-ધધા લેવા તે સ્વસ્થ અને રોગો ઉપર આધાર રાખે છે. કયા ક્ષેત્રમાં તે ધધા કરવો તે ત્યાગવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. શિક્ષક, કારીગર, કલાકાર, વેપારી, ખેડૂત કે મજૂર ગમે તે ધધાદાર બનીએ દરેકમાં સેવાને સરખુ સ્થાન જ અમુક ધધામાં સેવા વધારે ધર્મ શકે એ વાત માનવા જેવી નથી કારણ કે સેવા એ વૃત્તિનો વિષય છે તે વૃત્તિ જે કોઈ ક્ષેત્રમાં પડે ત્યા સેવા ફૂટી નીકળે એટલે ધધાની પસંદગીમાં પોતાની આવડત અને રોગો એ જ મુખ્ય વસ્તુ રહે એ વાર અમુક ધધા કરવાનું નક્કી કર્યું પડી તે કયા કવો એના નિર્ણય વગર માટેનો આધાર આપણી ત્યાગવૃત્તિ છે. ધધા કે એક સુદૃઢ શિક્ષક છે અને તે મન પરાની વિદ્યાર્થીઓની ઉત્થાપિત માટે પોતાની બનતું બધું કરી છૂટકા મથે છે તેને બે સમયાઓમાં કાર્ય કરવાની તક છે જે સરથા વધારે પગલ આપે જે સરથા વધારે જાણેલી હોય, જે સરથાની સાથે જોડાયેલ એક જાતના માનની સમાન હોય તે સમયને પસંદ કરનાર માણસમાં ધન અગર કીર્તિ વિશે એકી ત્યાગવૃત્તિ છે એમ કહી શકાય બનને ઠેકાણે વિદ્યાર્થી ઓનું સરખુ જ કલ્યાણ હું કરી શકું છું તો પડી અનાયાસે બેપજવા અન્ય લાભો હું શા માટે જતા કરે ? એમ સ્વાર્થી અથવા એકા ત્યાગી માણસ જ વિચારે ન્યા સાધનો છે, સગવડો છે, દર છે, કીર્તિ છે, ત્યા તો એક યા બીજા ગમે તે કામ કરનાર મળી રહે પણ જ્યા એમાંનું કંઈ નથી ત્યા કામ કરનાર ત્યાગવૃત્તિ સિવાયનો કોઈ ટકી ન શકે અને આપણા દેશમાં આવું પાછળ કશું તેવું હોય વિશાળ છે વળી હાલના ઉપવા અને મધ્યમ વર્ગના યુવકો કેળવણીને પણ બો-સમુદાયને લારે પડે એવું જીવન ગાળે છે ગરીબ અને અછાન લોકસમુદાય કચ્ચા, ચુસાચ, અને જોડો થવા ન પામે એવી જાતની જીવનવ્યવસ્થા મધ્યમ અને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોની છે, જેઓ ખાખ છે, તેટલું પેદા કરતા નથી અને એ

બનને વર્ગના યુવકોને કેળવનારી સરથાઓ એ જીવન વ્યવસ્થાને તજવાનું તેમને શીખવી શકતી નથી એટલે જેટલે અથે આપણામાં ત્યાગ હોય તેટલે અથે આપણે આપણું ક્ષેત્ર ગરીબ કચ્ચાઓ ને અછાન વર્ગની વચ્ચે પસંદ કરવું જોઈએ તેમાં પરિણામ, ફળ અને કીર્તિ ન પણ મળે પણ તેની પગલા ત્યાગીને શી ?

હવે હમ વિશે અમુક કાર્ય કરનારે પરણવું જોઈએ, અમુક કાર્ય ન પરણેલ વધારે સારી રીતે કરી શકે, એ ધોમણે આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરતા મોની આકૃત આવી પડે કેમ કે મનુષ્યની મૂળભૂત વાસના સાથે આ બાબતના સબધ હોઈ તેનો સ્વતંત્રપણે નિર્ણય થવા જેટલી તે મહત્વની બાબત છે અને તેને બીજા કોઈ પણ પ્રશ્નથી ગોળી ગણીને નિર્ણય કરીએ તો તેથી કદાચ આખી જિંદગી વિમાસમયમાં ગાળવી પડે એટલે આ બાબતમાં પોતાની વૃત્તિ-વાસના કેટલે અથે કાળજી છે તે મુખ્ય બાબત છે અને બીજી તેટલી જ મુખ્ય બાબત જીવનમાં કોઈ ઉચ્ચ હેતુ અથવા સાધ્ય માટે સર્વિસ હોમવાની-ફના ધર્મ જવાની કેટલી આતંત્રિક તાનાવેલી છે તે છે પહેલાની પૂરક પાછલી બાબત છે. પહેલી બાબતમાં થોડી ધણી મૂડી હોય પરંતુ પાછલી બાબત ઉચ્ચ હોય તો માણસ પરણ્યા વિના જીવન કીમ કીમ ધધા થે જાત એ સંભવિત છે પરંતુ આ બનને બાબતનું અવસ્થક પ્રમાણ નક્કી કરવાનું સાધન આત્મવિશ્વાસ સિવાય બીજી કોઈ નથી પોતાને લાગે કે આટલાથી આતંત્રો તો ચાલે નહીં ચાલે એમ લાગે તો ન ચાલે આ બાબતમાં આપણા અજીતા એક લાઈનો અનુભવ મોઢવા જેવો છે તેને એમ લાગ્યું કે પરખા વિના હું નહીં રહી શકું વિચાર કરતા તેને પોતાનો નિર્ણય ઠીક લાગ્યો પરિણામે તે પરણ્યા, અને પરણ્યા એટલે તેને જીજીયુ જે વાસના ઉપર કાબૂ મેળવવા આકેશ છે તેમ હું માનતો હતો તે વાસનાઓ કયા થે અદસ્ય થઈ થઈ છે એટલે પરણ્યા પડી તેને એમ લાગ્યું કે ન પરણ્યા હોત તો હું ગુશીથી નિસાવી શમત આપ

પણ કેટલીક વાર બને. પરંતુ આ બાબત એવી મહત્વની છે કે એમાં મારા એકના વિચારો કશા કામના નહીં. જેઓ આવો બધો વિચાર કર્યો પછી પરણેલા છે અને જેઓ આવો વિચાર કર્યો છતાં પરણેલા નથી એવા બન્ને વર્ગોના બન્ને અચ્ચાર માણસોના અભિપ્રાયો જનપ્રમા પછી જ તમે તમારો વિચાર કરવા ખેંસો એ ઠીક છે. અવધારુ રીતે મારો ૨૫૮ મત તો એ છે કે જેણે જુવાનીમાં આવ્યા પછી સ્ત્રી-સંગ કર્યો છે અથવા જેનામાં કોઈ ઉચ્ચ માટે ખપી જતાની વૈરાગ્યપ્રદીપ તાદ્રાવેલી બચી છે. ઊંડી નથી તેને ન પરજુવાની સલાહ હું ન આપું. એનો અર્થ એવો નથી કે તે એકલો ન જ રહી શકે. પણ તેને તેમ રહેવાની સલાહ આપવાની જવાબદારી હું ન લઉં. પોતાની જવાબદારીએ તે મને તેમ કરે. હવે પરજુવાનું નક્કી કરવું એનો અર્થ એ નહીં કે જેવી કન્યા મળે તે સાથે લગ્ન કરવાં પણ પોતાના જીવનઆદર્શ સાથે જેના જીવનઆદર્શ મળતા આવતા હોય તેની સાથે જ લગ્ન સંભાવે. એટલે મોટી ઉંમરની કન્યા જ લગ્ન માટે યોગ્ય ગણાય, હું કેળવી લઈશ એમ ધારીને લગ્ન કરનાર પસ્તાય છે. ઉપર કહી તેની યોગ્ય કન્યા ન મળે તો પાછું ફરીને વિચારવાનું કે શું કરવું. કેમ કે ત્યારે લગ્ન એટલે જીવનનો આદર્શ તજવાનો પ્રશ્ન, તેવે જીવનને નવેસરથી અને ફરીને વિચાર કરવો થાય.

અચ્ચારથી અભ્યાસ વિષે હું કંઈ ચૂચનાઓ આપી શકું તેમ નથી. તમારા અભ્યાસ વિષેની પ્રગતિ વિષે તમારો કાગળ વાંચીને મને ઘણો સંતોષ થયો. એ બાબતને ને બીજી આત્મવિશ્વાસ આવે એ જ એક મોટું બળ છે. પોતાની જાતને પોતે જ નકામી, નયણી કે દલકી ગણે તેના જેવું બીજું કોઈ મોટું પાપ નથી. કારણ, તેમ કરનાર માણસ એક ડગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી. પણ જે માણસ અભિમાન વિના પોતાના શુભ-અશુભ તોળી, જેવો છું તેવો પણ આવો છું અને એવો હું સમાજને ઉપયોગી થવા ઈચ્છું છું, એમ વિચારે

તે માણસ જ આગળ વધી શકે છે.

સહિમાં બધા પર્વત હિમાલય નથી કે બંધી નદી સિંધુ નથી. બધો ઝાડ આંખા નથી કે બધાં પશુ સિંહ નથી. તેમ બધા માણસો પેંગબર નથી. શુભ-અવશુભથી ભરપૂર કોટપતંગથી માંડીને હાથો અને માણસ સુધી અનેક કોટિ અને શક્તિઓવાળાં પ્રાણીઓ સર્જન-હારની સહિમાં રહ્યાં છે, રહે છે અને રહેશે. જન્મ વિકાસની અનંત સાંકળમાંની કોઈનો એક તો કોઈનો બીજો, કોઈનો પહેલો, પચીશનો કે હેઠ્ઠો મોકો કાળચાગરમાં આપણા જીવનપરપોતાના સમયે આપણે દેખી શકીએ છીએ. તેમાં કોઈનો દોષ કાંઈ જેવું નથી. કોઈની ઈર્ષા કરવા જેવું નથી. જે કાલે જેવા આપણે છીએ તે કાલે અને તેવા, જન્મતે બની શકે તેટલા વધારે ઉપયોગી થઈએ એટલે બસ છે. દરેક માણસ કરોડોનાં દાન કરી શકતો નથી, પણ શક્તિ પ્રમાણે સૌ આપી શકે છે. તેમ જ આપણે જેવા છીએ તેવા સર્જનહારની કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેની સહિને અર્થે ખપી જઈએ એટલે બસ છે. ભત્રાજન, શક્તિઓની જીજ્ઞાસા વિષે વસવસો રાખનાર ઈશ્વરનો કૃતજ્ઞ બને છે. તૂટી કૂટી પણ જે શક્તિઓ ઈશ્વર આપી છે તેનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ લાગ આપી છાટવું તે કૃતજ્ઞતા છે. એવો માણસ કદી આત્મનિંદક ન હોય, પણ નમ્ર હોય, આત્મવિશ્વાસથી ધપાવે જાય તેને ઈશ્વર સદાય કરે અને તે શાંતિ અનુભવે. દુઃખમાં જેની પાસે આત્મશ્રદ્ધા છે તેની પાસે બધું છે. જેણે તે જોઈ તેણે બધું જોઈ.

આટલેથી તમારા બધા પ્રશ્નોના જવાબ પૂરા થાય છે. તમારા સુંદર ભાવિ જીવનનો હું આશા રાખી રહ્યો છું. બધા માણસોને સાથે રહેવાનો તમ તો મળી નથી પણ પત્રવ્યવહારથી એક બીજાને જેટલા ઉપયોગી થઈ શકોએ તેટલા અનવાનો સતત લેખેલા હોય-છે એટલે તમને કંઈ લખવા જેવું લાગે તો તે નિઃશંકપણે લખશો. મારાથી બનશે તેવા જવાબ હું આપીશ.

પોતાનું જ પ્રતિબિંબ

શ્રી. સોપાન

અનંતરાય કોથી હતા છતાં આજે એમણે મન ઉપર ભારે કાબૂ રાખ્યો. એમની એકએક વાત પ્રભોધ નામનૂર કરતો હતો, છતાં એમણે મિમ્મજ ગુમાવ્યો નહિ. પણ જ્યારે પ્રભોધે આગળ વધીને એમ કહી દીધું કે 'તમારે હવે મને સલાહ ન આપવી, હું એથી ધાકચો છું.' ત્યારે એમનો રોષ કાબૂમાં ન રહ્યો. પ્રભોધે ધણી વાર ભેરો હતો એવું ઉમ ચહેરા આજે ભેરો, પણ અમાઉની પોં એને અસર ન થઈ. એના મોં ઉપર બેદરકારીના ભાવો એ કણે જ આવી ગયા. અનંતરાય એ ભેરોને વધુ ઉમ ન બન્યા પણ પોતાની રિધિતિ સમજી જઈ ઉતાવળે પગલે ધર તરફ ચાલતા થયા.

આખે રસ્તે એમને એ જ વિચારો આવ્યા ક્યાં કે ઉપકારનો છેવટ આ જ બદલો? એમના મનમાં સમાધાન થતું જ ન હતું. દુનિયામાં કોઈ દિવસ ન ભેઈ હોય એવી કૃતર્નતા ભેઈને જાય એ સ્તબ્ધ બની જતા હતા. પ્રલોક પગલે એમની આંખ સામે દેહમાં પાંચ વર્ષના અતેકાનેક પ્રસંગો આવવા લાગ્યા.

પ્રભોધ જ્યારે પહેલ વહેલો એમની પાસે એક હાતા ઉપરની ભટ્ટામણચિટ્ટી લેવા આવ્યો ત્યારે એના ઉપર નૂર જ ક્યાં હતું? અને કાટલાં ને ગંદાં કપડાંમાં એ કેટલો ગરીબજો લાગતો હતો! 'વિદ્યાર્થી છે, મારે એને મદદ કરવી ભેઈએ' એમ કરીને અનંતરાયે એને નવલગાંદ શોઃ ઉપર ભટ્ટામણચિટ્ટી લખી આપેલી. એ ચિટ્ટીને પ્રતાપે જ એ કોલેજમાં બારણાં ભેઈ શકેલો. ને તે પછી પણ અનંતરાયે કેટકેટલી મદદ કરેલી! જેવું આ જગતમાં કોઈ જ નહોતું તેના એ સ્વજન બન્યા હતા. પોતાને ધેર પ્રભોધ પડ્યો પાથર્યો રહે તેની એમને કોઈ દિવસ ચિંતા નહોતી. એ પોતે થે કાલેજમાં અધ્યાપક હતા. માત્ર ધંધાદારો નહિ, પણ સ્વભાવે જ અધ્યાપક,

એટલે વિદ્યાર્થીઓને ભેઈને એમનું હૃદય પ્રકુલ રહેતું. તેમાં થે પ્રભોધ જેવા વિનયી, આત્મકિત ને મહેનતુ વિદ્યાર્થીને પોતાની પાસે જ રાખી લેવાનું અનંતરાયને મન ધાપ તેમાં આશ્ચર્ય નહોતું.

અને પ્રભોધે તો અનંતરાયને મેળવીને મોટાભાઈને જ મેળવ્યા હતા. કાકાને ત્યાં અપમાન સહન કરી કરીને ઊભરેલા એણે સ્નેહ જેવું કોઈ તત્ત્વ જ ક્યાં ભેઈું કે અનુભવું હતું? અનંતરાય એના પ્રત્યે કાગણી ખતાવતા ત્યારે એ આશ્ચર્ય અને કૃતગ્રામી નમી પડતો, તેડું કારણ એ હતું કે એવું કશું દુનિયામાં હોઈ શકે એવો એને અનુભવ જ નહોતો થયો. અનંતરાયનાં પત્ની પણ પ્રેમાળ હતાં. પ્રભોધ એમનાથી બહુ નાનો નહોતો અને તેઓ એટલું બધાં હતાં તેટલું પ્રભોધ અત્યારે લખતો હતો, એટલે બનેને બહુ સાતું કાવતું હતું. ચારેક વર્ષ પહેલાં પરણેલા અનંતરાયને ત્યાં એક ય બાળક નહોતું. કુટુંબમાં પતિપત્ની અને વૃદ્ધ પણ સરાકત એવા પિતા ત્રણ જ હતાં. એમના પિતાના જીવનનો પણ એક ઇતિહાસ છે, પણ એ કહેવાતું આ સ્થળ નથી. અનંતરાયમાં નિષાણડના, પ્રેમમતા, ઇત્યાદિ શુણો પિતામાંથી જ બનરી આવ્યા હતા. જો કે એ સદ્ગુણોની સાથોસાથ એમનો કોથી સ્વભાવ પણ પિતાનો જ વારસો હતો.

આ કુટુંબમાં પ્રભોધ કુટુંબીનન હોય એમ લગી ગયો હતો. અનંતરાયના પિતા ભવનુપરાય પણ એના પ્રત્યે હેન રાખતા હતા. શિષ્યવૃત્તિની વ્યવસ્થા થઈ માર્ગ હતી છતાં અનંતરાયના પ્રેમ અને પ્રભોધના વિનયને લઈ પ્રભોધને ઝાઝાવણે બદલે ધરની મીકાશ મગી હતી.

સાંબજનારને આશ્ચર્ય થાય, પણ લાંબાં ચાર વર્ષ સુધી પ્રભોધ અનંતરાયને ત્યાં જ રહ્યો. બહુ તો એમ

જ માનતા થયાં હતાં કે પ્રબોધ અનંતરાયનો નાનો ભાઈ છે. પ્રબોધના આવ્યા પછી એક વર્ષે અનંતરાય પિતા બન્યા હતા, પણ નાનો બટક જેમ મોટો થતો જતો હતો તેમ અનંતરાય કરતાં એ પ્રબોધની સાથે જ વધુ ગેર કરતો હતો. અનંતરાયનાં પત્ની ના પાડતાં હતાં છતાં પાડોશીઓના પ્રયત્ને બટક પ્રબોધને કાલા કાલા રાજદામાં કાકા જ કહીને બેસાડતો હતો.

ચાર વર્ષમાં પ્રથમ ત્રણ વર્ષ નેટલાં મુખશાંતિમાં પસાર થયાં તેટલું ચોથું વર્ષ ન થયું. ચોથું વર્ષ પ્રબોધના અભ્યાસનું છેલ્લું વર્ષ હતું એથી આગળ ભણવાની એને ઈચ્છા પણ નહોતી અનંતરાય પણ ઈચ્છતા હતા કે આટલો અભ્યાસ પૂરતો છે. પણ અભ્યાસ પૂરા થવાના દિવસો જેમ જેમ નજીક આવતા હતા તેમ તેમ પ્રબોધને ભાવિ જીવનના વિચારો મૂંઝવતા હતા. અનંતરાય તો પ્રબોધ એનો નાનો ભાઈ હોય એમ જ એની ચિંતા કરતા હતા. એમણે પોતાના મનમાં ગોઠવી રાખ્યું હતું કે પ્રબોધ બી. એ. પુરું કરે એટલે એમના એક મિત્રની રાજામાં એને મૂકી દેવો. ત્યાં લાગવગ હતી એટલે દાખલ થતાં જ સાઠ રૂપિયા તો ગયે એમ હતા. આ કંઠુ કાળમાં સાઠ રૂપિયાની નોકરી ક્યાંથી? અનંતરાય મનમાં ને મનમાં સતોત્ર પામતા હતા કે પ્રબોધને છેવટ ભાવિ જીવનની મુશ્કેલીમાં પણ પોતે જ મદદગાર બૌંધી રાકશે. એક બીજો પ્રશ્ન પણ એ જ વખતે ઉભો પડ્યો હતો. પ્રબોધની વય ત્રેવીસેક વર્ષની ચર્ચાઈ હતી. ઘણાં એને અનંતરાયનો ભાઈ સમજી પોતાની કન્યા એ ધરમાં વ્યાપવા માટે આવતાં હતાં. અનંતરાય એ બધને સાચી વાત કહેતા હતા, છતાં એમના મનમાં તો એમ હતું કે પ્રબોધના જીવનની ગંજીર બાબતમાં પણ પોતે જ ઉપરોક્તી નીવડી ચકે તો સાફ.

અનંતરાયે આજ લગીમાં પ્રબોધ સાથે આવી બાબતમાં કોઈ દિવસ વાત કરી જ નહોતી. જો કે તેઓ એમ માનતા હતા કે આવી બાબતમાં પ્રબોધે જાતે જ નિર્ણય કરવો જોઈએ. શિક્ષણને અતે સ્વતંત્રતા પણ ન મળે તો શિક્ષણ શા કામનું? છતાં એમને એટલો વિશ્વાસ તો હતો જ કે પોતાની સલાહ

એ જ પ્રબોધનો નિર્ણય થશે. અને તેમાં એમને કશું ખોટું પણ ન લાગતું. પ્રબોધ પ્રત્યે એમણે જે મમતા રાખી હતી એ મમતાને લઈ એમને જેમ પ્રબોધ શુદ્ધિદાળી ને શક્તિવાન લાગતો હતો, તેમ ઘણી વાર ભોળો અને જાગતી આંટીધૂંટી નહિ સમજાતો પણ લાગતો હતો. અનંતરાય જેમ પ્રબોધને એક તેજસ્વી જુવાન તરીકે જોળખાવતા હતા, તેમ ઘણીવાર ભોળા ને નિષ્પાપ તરીકે પણ જોળખાવતા હતા. નિષ્પાપ રાજદ બોલતી વખતે એમના મનમાં એનો અર્થ એટલો જ કરતા હતા કે દુનિયાના કાલા-કાલાથી એ અત્યાન હતો.

બી. એ. પુરું કરવાને હવે છ મહિના જ બાકી રહ્યા હતા. પ્રબોધ એક બાણુ સારો વર્ગ મેળવવા માટે ખૂબાખૂબ વાંચતો હતો, તેમ બીજી બાણુ 'હવે શું કરીશ' તેના વિચારો પણ કરતો હતો. કોણુ જાણે કેમ, પણ હમણાં હમણાં એને લાગતું હતું કે હવે આ દુનિયામાં તેણે એકલા જ બિલા રહેવાનું છે. પોતાની આજ સુધીની તૈયારી માટે અનંતરાય તરફ એ ફરી ફરીને બક્ષિત પ્રગટ કરતો હતો અને અંતઃકરણપૂર્વક માનતો હતો કે એમની સહાય ન મળી હોત તો આજે એ ક્યાંક રસ્દી રમજીને મૂંઝા વોકે જીવતો હોત.

આમ માનવા છતાં એને થતું હતું કે 'હવે તો મારા માર્ગ મારે જ કરી લેવો જોઈએ, મારા જેવા શિક્ષિત જીવાને હવે એમના ઉપર મોજો રાખવો તે સાડું નહિ.' એને ક્યારેક થઈ આવતું કે પોતાના મનમાં આવતા વિચારો અનંતરાયને જણાવીને એમનું માર્ગદર્શન માગું, પણ વળી એમ થતું હતું કે હવે મારે મારી જાતે જ વિચારવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

આવા વિચારોમાં એ પોતાના ભાવિ જીવન માટે, એના જેવા જ મિત્રો સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યો. આ ચર્ચાઓ જીવનના લગભગ તમામ પ્રદેશને આવરી લે તેટલી વિશાળ અને ઊંડો પણ થતી હતી અને સાચા જીવનનો સ્પર્શ પણ ન થાય એવી હવાઈ પણ થતી હતી. પણ જેમ જેમ આવી ચર્ચાઓ એ કરતો ગયો ને વધુ વિચારતો ગયો તેમ તેમ એને

લાગવા માંડ્યું કે દુનિયામાં દાખલ થવાના બધા જ માણેમાં કંટા ને કંટારા છે, પરંતુ તે સાથે જ લાગતું કે એ ઉપરથી ચાલી જવાની પોતામાં સક્રિય પશુ છે. પ્રબોધને બીજાની સાથે ચર્ચામાં બેઠેલાં હર પળે પોતાની છુદ્ધિ માટે વિશ્વાસ પેદા થતો અને પોતે આ જગતમાં કંઈક કરી શકશે એવી આશા પણ બેઠેલી.

એના મનમાં લગભગ એવું નક્કી થતું હતું કે બી. એ. થયા પછી પત્રકાર થવાના પ્રયત્નો કરીશ. એ સમજી શક્યો હતો કે એમાં સફળ થતાં પહેલાં, સફળ કે નિષ્ફળ પણ બની ગયેલા તંત્રીઓના પગની થોડીક છાતો ખાવી પડશે અને મૂર્ખ જેવા માણસોની મનક પણ સહન કરવી પડશે, પણ એનું મન એ તરફ ખેંચાયા જ કરતું હતું. ધીમે ધીમે એના આ વિચારો કોલેજમાં પણ પ્રચાર પામવા લાગ્યા. તે એ પોતે નિશ્ચય કરીને બેઠો હોય એમ મંબીરપણે પોતાના વાંચન ઉપરાંત એને લગતી માહિતીઓ પણ એકઠી કરવા લાગ્યો.

એક રાત્રે અગિયાર વાગે પોતાની ઝોરડીમાં સૂતો સૂતો એ વાંચતો હતો ત્યારે ધીમા પણ મંબીર પગલે અનંતરાય એની ઝોરડીમાં દાખલ થયા. આટલાં વર્ષોમાં આ પહેલો જ બનાવ હતો કે ત્યારે રાત્રે અગિયાર વાગે અનંતરાય એની ઝોરડીમાં આવ્યા હોય. એમને આવેલા જોઈને પ્રબોધ સહેજ ચમકી ગયો અને તુરત જ પથારીમાં બેઠો થયો. અનંતરાય એના પથારીની પાસે પડેલી ખુરશી ઉપર બેસા ને બેચાર લણના મીન પછી બોલ્યા :

‘મેં સાંભળ્યું છે કે તું બી. એ. પૂરું કરીને મુબઈ જવાનો છે.’

‘કુચિત્તા તો છે.’ પ્રબોધે શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

‘અને કેમ કહ્યું જ નહિ?’ દુઃખ લગાડતા હોય એમ અનંતરાય બોલ્યા.

‘હું કહેવાનો જ હતો, પણ મને યશું કે મારે હવે તમને ચિંતામુક્ત કરવા જોઈએ.’

‘એમાં ચિંતા શાની? મેં તો તારા માટે નક્કી કરી જ રાખ્યું છે.’

‘શું?’

‘પ્રભુભાઈની શાળામાં તને સરસ જગ્યા મળી જશે અને તારા જીવનના બીજા પ્રશ્ન માટે પણ હું તૈયારી કરી રહ્યો છું.’

પ્રબોધ કંઈ બોલ્યા વિના આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈ રહ્યો.

‘તું આ કુટુંબનું અંગ જ બની ગયો છે. તારી ચિંતા એ ચિંતા જ ન કહેવાય. તું જાણે છે કે મહુડા તો તને મારો લાઈ જ સમજે છે?’

પ્રબોધે માથું હલાવી દા પાડી.

‘તને નથી લાગતું કે કંઈ પણ નિર્ણય કરતાં પહેલાં તારે મારી સાથે વાત કરવી જોઈએ?’

પ્રબોધે ફરીને માથું હલાવ્યું.

‘તો મારી સલાહ છે કે અત્યારે બીજું કંઈ પણ વિચાર નહિ અને અભ્યાસમાં સારો વર્ગ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર. એમાં સફળ થઈશ તો બધું સારું જ થઈ જશે.’

આટલું બોલી અનંતરાય બેઠા થયા અને એ જ મંબીરતાથી ઝોરડા બહાર નીકળ્યા. પ્રબોધે બારણાં તરફ જોઈ ચોપડી એક બાજુ મૂકી. એ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો.

*

‘મંદવદન તને મળવા આવેલા?’ એકાદ મહિના પછીની એક રાત્રે પ્રથમના જેવી જ મંબીરતાથી અનંતરાય પ્રબોધને પૂછતા હતા.

‘હા.’ મંબીર સુખે પ્રબોધે જવાબ આપ્યો.

‘તારે એમની સાથે વિશેષ વાત કરવાની જરૂર ન હોતી એમના દિવસમાં તારા માટે જે હાપ મેં બની કરી હતી તે એથી ઓખી પડી.’

પ્રબોધ કંઈ ન બોલ્યો.

‘આપણે આ ને આ પળે ક્યાં કંઈ નિર્ણય આપવાનો હતો? મેં એમને કશું હતું કે પ્રબોધ બી. એ. થઈને સારી લાઈન ઉપર ચડી ગય પછી જ અમે એ વિશે જરાબ આપી રાહ્યું. તારે જિનાવળ નહોતી કરવી જોઈતી.’

‘જરૂર’

‘હું સમજી ગયો. કદાચ તું લગ્ન કરવાનું ઈચ્છે-
તો જ નહિ હો ...’

‘એમ નથી, હું ઈચ્છું તો છું પરંતુ હવેનું નહિ.’

‘પણ એવું વિચારવામાં આવેલું શું થયું?’

‘આપણું નહિ, પણ એમનું તો જાણ ને?’
પ્રભોદ કંઈક અચકતો અને કંઈક અકળાતો બોલ્યો.
અનંતરાય સ્થિર આંખે નેહી રહ્યો.

‘એ પ્રભોદ!’ પિતાની અદાથી અનંતરાય
બોલ્યો. ‘આજ સુધી તો તું વિદ્યાર્થી હતો. હવે
શેડા જ સમયમાં આ વિદ્યાળ ને શુશ્રુષામણીચી
દુનિયામાં તારે પણ મુકવાનો છે. દરેક બાબતનો
ચાંતિયો ને ગંભીરતાથી તારે વિચાર કરવો નેહીએ.
તારે સમજવું નેહીએ કે હું જે કંઈ કહું છું કે કરું
છું તે આ દુનિયાના અનુભવો લીધા પછી અને કેવળ
તારો જીવનમાર્ગ સરળ કરવાને ખાતર જ.’

‘ખુબી છે.’ ધીમેથી પ્રભોદ બોલ્યો.

‘આપણે કંપનામાં ન રાખવું નેહીએ. દુનિયાની
મથામાં સ્થિતિ તું હજી ગણતો નથી. ઘણા મિત્રએટો...’

પ્રભોદ સ્તા ઉપર નેવા લાગ્યો. એના મોં
ઉપર કંટાળો દેખાતો હતો.

‘તને મારી વાત નહિ ગમે, પરંતુ ત્યારે તું
અનુભવ લેશે ત્યારે ગણશે કે મોટાભાઈ સાચું
કહેતા હતા.’

‘ખુબી છે.’ પ્રભોદ ફરીયા બોલ્યો.

‘તો અગમ્ય પૂરો કરીને પ્રબુભાઈની સાળા
સંભાળી લેવી છે ને?’

‘હજી પરીક્ષા ને એવું પરિણામ તો આવે.’

‘એ તો સફળતામાં જ આવશે.’

‘તો ત્યારે નેહીએ.’

‘અત્યારથી નહિ?’ અવાજમાં રોષનો એક
તણખો કળકળી ગયો.

‘અત્યારે તો હું વાંચવામાં જ પડ્યો છું.’

‘બીજું કશું વિચારતો નથી? મુનઈનું અને
પત્રકાર થવાનું કાલે વિચારેલું?’

‘એ તો તરંગ દત્તા. મેં માનેલું કે તમને એ
તરંગો ગમશે.’ હવે કંઈ જ બોલવા ન ઈચ્છતો હોય
એવું મોં કરીને પ્રભોદ બોલ્યો. અનંતરાય સૂરી
આંખે એવું મોં નેવા ત્યાંથી ઊકાવા. પ્રભોદ એમની
સાથે બારણાં સુધી ગયો અને પછી પાછો વળ્યો.
શેડીવાર ઓગાડામાં આંટા મારી એણે વાંચવાની
ચોપડી હાથમાં લીધી અને બારણાં બંધ કરી ચાલ્યો
માલતી જ વાંચવા લાગ્યો.

અનંતરાયને બહુ માફ લાગી ગયું. રસોડામાં એ
જમવા બેઠો ત્યારે પણ એમના મોં ઉપરની ગંભીરતા
દૂર ન થઈ. પ્રેમાળ પત્નીએ અને ખીલતા કુટુંબને
બહુકે એમને પ્રસન્ન કરી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ
ન કામ્ય. શેડીવારમાં ભવમુખરાયને પણ ખજર
પડી કે અનંતરાય આજે મજામાં નથી.

કોલેજનો સમય થતાં અનંતરાય અને પ્રભોદ
સાથે જ ધરથી બહાર નીકળ્યા. બંને એક સરખા જ
ગંભીર અને કુઝી જણાતા હતા. ભવમુખરાયે
પત્રકાળમાં બેઠો બેઠો બનેલાં મોં નેવા ને એનાં
કાનને કંપણ લાગ્યા. સાંજ સુધી એમણે અનુભવો
કેડાયા. પરંતુ એ કે અનુભવ ઉપર એમનું મન
સ્થિર થયું નહિ. અનંતરાયનાં પત્ની પાસેથી ગણુવા
પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એમને એ કદી માહિતી નહોતી.

એ દિવસ એમને એમ વીતી ગયા. એ પછી
કુઝી બંને ગાંભીર જોઈ શકેલાં જણાયાં, પરંતુ
ઉત્સાહનું વાતાવરણ તો ગમ્યું જ નહિ. દીવામાંથી
વેલ ખૂટી રહ્યું હોય એમ પ્રેમનો પ્રકાશ મંદ થવા
લાગ્યો. પ્રભોદ ધરનો સમય વાંચવામાં જ ગાળે
અને અનંતરાય કોઈક વાર બહુકે રમાડવામાં ને કોઈક
વાર ગંભીર મુખે વિચારમાં બેસી રહેવામાં ગાળ્યા.
અનંતરાયના પિતા તથા પત્ની એટલું સમજ્યાં દર્તા
કે અનંતરાયની આ ગમગીનીનું કારણ પ્રભોદ છે,
પરંતુ છું, છું, શા માટે છે તે કશું ગણતો નથી.

પ્રભોદને હવે ધરમાં રહેવામાં અકળામણ જણાઈ
હતી. એ એટલું નેહી શકતો હતો અનંતરાયે એની
ઉપર પણ ઉપકારો કર્યા છે ને આજે પણ કરી
રહ્યા છે. તેઓ ભાવિ જીવન માટે જે સચવાઓ

આપે છે તેની પાછળ પશુ પ્રેમનું તત્ત્વ જ કામ કરી રહ્યું છે, પરંતુ એ સૂચનાઓ પ્રભોધનું મન સ્વીકારતું નહોતું. ત્યાં કાઈ બીજી જ ઈચ્છાઓ ને આશંકાઓ ભેર કરી રહી હતી. અનંતરાયે તે દિવસ પછી પ્રભોધને કંઈ પશુ કહેવાનું બંધ કરી દીધું હતું, પરંતુ એમનું મન એમાંથી મુક્ત થતું નહોતું. રાત્રિદિવસ એમના મનમાં જે લાગણીઓ રમ્યા કરતી હતી: એક વડીલના પ્રેમ અને ચિંતાની અને બીજી વડીલના વડીલપણાની અને ઉપકાર ક્યાંની. પહેલી લાગણીથી તેઓ દુઃખી થતા હતા અને બીજી લાગણીથી રોષે ભરાતા હતા. દુઃખ અને રોષ એ રીતે એકબેકમાં બાળી જઈ પ્રભોધને ઊંડી મૂંઝવણમાં નાખી દેતા હતા. એને થતું હતું કે કેવળ અનંતરાયની ઇચ્છા કે આજ્ઞાને ખાતર પોંચ વર્ષે ફેંકી દેવા પડે તો ફેંકી દેવા નોઈએ, પરંતુ એ ઈચ્છા કે આજ્ઞા અનંતરાયનાં—મોટાભાઈનાં છે તે માટે જ, એ સાચાં છે તે માટે નહિ.

બંને વચ્ચે કામ પૂરતું બોલવાનું ચાલતું હતું. એથી વિશેષ બોલવાની કાઈને ઈચ્છા જણાતી નહોતી. બીજી બાજુ પરીક્ષાના દિવસો પશુ નજીક આવી રહ્યા હતા. પ્રભોધ આંખનું તેજ બાળીમાળી વાંચી રહ્યો હતો. અનંતરાય પશુ એના પરિશ્રમમાં અંતરાય નાખવા ઈચ્છતા નહોતા એટલે તેઓ સર્વ રીતે શાંત હતા. બંનેએ જાણે નહીં ક્યું હતું કે પરીક્ષા પતી જાય ત્યાં સુધી કાઈ વાતને ઉત્તરારવી જ નહિ.

એક ભવસુખરાયનું મન શાંત નહોતું. તેઓ સચિત આંખે આ બંને તરફ હંમેશાં જોવા કરતા હતા. જે કસબના એમણે પંદર વર્ષ પહેલાં કરી હતી અને જેને સત્ત્વ સ્વસ્થ મળવાને હજી પંદર વર્ષ વર્ષની વાર છે એમ એમને લાગતું હતું તે કસબ આજે પ્રત્યક્ષ થતી હતી. પંદર વર્ષ પહેલાં અનંતરાયે જ્યારે એમણે સૂચવેલી કન્યા માટે ના પાડી હતી, અને પોતે ભાવનગરમાં જ વસવાટ ઈચ્છતા હતા, છતાં અનંતરાયને કારણે એમને અમલવાદ એવાનું પશું હતું ત્યારના બધા પ્રસંગો એમને સંજ્ઞાત હતા. તે દિવસે અનંતરાયની ઉંમર પ્રભોધ જેટલી જ

હતી અને આ દુનિયાનો એને કશો જ અનુભવ નહોતો, જ્યારે ભવસુખરાયે પચાસ વર્ષની જિંદગીમાં દુનિયાની કડરી-મીઠી અનુભવી લીધી હતી.

*

પરીક્ષા થઈ થવાને આગલે દિવસે પ્રભોધના મોં ઉપર ચિંતા હતી, પરંતુ બીજો દિવસે પરીક્ષા થઈ ચતાં જ એની ચિંતા અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. એ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતો અને પહેલા જ દિવસનું પ્રશ્નપત્ર જોતાં એને પોતાનું તેજ સ્પષ્ટ થતું હતું. પરીક્ષાના છેલ્લા દિવસે તો એ પ્રસન્નચિત બની ગયો હતો. પોતાની સફળતા વિશે એને લગીર પશુ શંકા નહોતી. એ ઘેર આવતો ત્યારે હંમેશા અનંતરાય હસીને એને સમાચાર પૂછતા હતા અને એ આનંદ-પૂર્વક જવાબો આપતો હતો, પરંતુ છેલ્લા દિવસે તો એ પોતે જ દોડીને અનંતરાયને આનંદ-સમાચાર આપી આવ્યો હતો. જાણે એ સદૃશ થઈ જ ગયો હોય એટલા આનંદપૂર્વક તે દિવસની રાત એણે પસાર કરી અને બીજો દિવસે અભ્યાસનો સાક ઉતારવા એ ક્યાંક ફરવા જવાનું વિચારવા લાગ્યો, અનંતરાય એ જાણતા જ હતા એટલે એમણે સામે ચાલીને જ પ્રભોધને આજુ કરી આવવાનું કહ્યું. પ્રભોધને એ ગમ્યુ અને તે દિવસે બે ત્રણ મિત્રોને તૈયાર કરી સાથે લઇને એ આજુ બેસ્યો.

આજુ ઉપર એણે ધરાઈ ધરાઈને મોજ ઉડાવી. મિત્રો સાથે 'હવે શું ?'ની વાતો થતી ત્યારે જરા વિચારમાં પડી જવાનું હતું. પરંતુ 'પરિણામ આવ્યા પછી નોઈ લઈશું' એમ મનમાં વિચારી, એવો જ જવાબ આપી એ આનંદથી ફરતો હતો. અનંતરાય પ્રભોધની પરીક્ષાના દિવસોમાં જેટલા આનંદમાં હતા તેટલા જ હવે વિચારમાં જણાતા હતા. પ્રભોધની સફળતા વિશે એમના મનમાં લગીરેય શંકા નહોતી એટલે એમની સામે લાલિ જવનનો પ્રશ્ન જ બોલો થવા કરતો હતો. પ્રભોધ આજુ ગયો તેના બીજો જ દિવસે પેલા ચંદ્રવદન પશુ એમની બેન માટે ત્યાં આવ્યા હતા. અનંતરાયને એમ લાગતું હતું કે ચંદ્રવદનની બેન સાથે જોડાવું એ પ્રભોધ માટે સર્વથા

ચોગ્ય છે. ચંદ્રવદન અનંતરાયના મિત્ર અને સખા તો હતા જ, પરંતુ શિક્ષિત, સંસ્કારી અને નવયુગના પ્રવાહોને સમજનાર પણ હતા. એમની બેન મેટ્રીક સુધી પહોંચી હતી અને રૂપયુથમાં ગમે તેને પ્રસન્ન કરે તેવી હતી. અનંતરાય જાણ્યો હતા કે આવી કન્યા પરમ ભાગ્ય વિના પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિ.

‘પણ પ્રબોધ એમની વાત માનશે?’ અનંતરાયના દિલમાં વિશ્વાસ નહોતો બેસતો. તે દિવસે થયેલી વાતો અને પ્રબોધના મોં ઉપરની રેખાઓ એમના મનમાં તાજી થતી હતી. ‘તો શું થશે?’ એ વિચાર આવતાં જ પ્રબોધ માટે ચિંતા થઈ આવતી હતી. પ્રબોધ આ દુનિયામાં હેરાન થઈ જશે એવી ભય પણ એમના મનમાં પેદા થતો હતો.

દસ બાર દિવસ વીત્યા ત્યાં પ્રબોધ આજુ કરીને ઘેર આવી ગયો. આ વખતે ઘરમાં દાખલ થતાં જ એને એમ થયું કે અહીં રહેવાનો કાળ હવે પૂરો થયો. અનંતરાયની અભિમાન રજા નોંધી શકતી ચિંતાને લઈને પણ એને જરી જરી પરાયું લાગવા માંડ્યું. બે ત્રણ દિવસ એણે દર કલાકે એમ ધાડું કે હમણાં જ એ વાતો શરૂ થશે, પણ એ વાતો થઈ જ નહિ. અનંતરાય ઈરાદાપૂર્વક મૌન રાખી રહ્યા હતા. એમના મનમાં એવી આશા હતી કે પ્રબોધ એ વાતને ઉચ્ચારશે, પરંતુ ત્રીજા દિવસની રાત સુધી પણ એણે એ વાત ન ઉચ્ચારી ત્યારે એમના મનમાં અપમાન લાગવા માંડ્યું ને તે પછી તુરત જ રોષ ઝળકવા લાગ્યો. એમને થયું કે પ્રબોધ એમની લાગણીઓ પ્રત્યે બેધરવા અને અનિયમી છે. પોતે એને માર્ટ જે જે સહન કર્યું છે તે તે ભૂલી ગયો છે. અનંતરાયને ધડકા તો એમ થઈ આવ્યું કે ‘મારે કરી વાત જ ન ઉચ્ચારવી, એને એમ કરવું હતો તેમ કરશે. ને એ પોતાની મેળે જ માર્ગ કાઢવા ઈચ્છે છે તો એને અનુસર લેવા દેવો.’ પણ વધી-લધી વૃત્તિ એથી સતોષાતી નહોતી. પ્રબોધને કહેવું જ નોંધ્યું, એના હિતનો માર્ગ બતાવવો જ નોંધ્યું, એમ રહી રહીને મનમાં યથા જ કરવું હતું. આવી ઘડમઘડમાં ત્રીજા દિવસની રાતે પણ એમણે વાત

ઉચ્ચારી નહિ અને પ્રબોધ એની આંસુમાં રાહ બેસી જ ચિંતાતુર વદને બેસી રહ્યો.

ચોથા દિવસની સવારે અનંતરાય બહાર ગયા ત્યારે લવસુખરાયે પ્રબોધને બોલાવ્યો, પ્રબોધને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય થયું. પણ વળી લાગ્યું કે સહજ જ હશે એટલે એ શાંતિથી ત્યાં ગયો. લવસુખરાયે એને પાસે બેસાડ્યો અને વાંસા ઉપર દાઢ ફેરવતાં ધમિયી પૂછ્યું: ‘હમણાં કેમ ગમગીનીમાં રહે છે?’

‘કંઈ નહી.’ પ્રબોધ ફિક્કું હર્યો.

‘એમ નહિ, સાચી વાત કહી દે. મોટાભાઈ પણ આજો દિવસ ચિંતામાં જ પસાર કરે છે.’

‘એ તો મારે અભ્યાસ પૂરો થાય છે એટલે હવે શું કરવું તેના વિચારો ચાલે છે.’

‘મોટાભાઈ તને અણગમતું કંઈ કહે છે?’

‘એમ તો નહિ...’ અર્ધું બોલી પ્રબોધ શૂપ રહી ગયો ને એકાદ બે પગ ગંભીર રહીને પછી બેસી થયો.

‘કેમ બાકો?’

‘અત્યારે જઈશ.’ ભારે અવાજે બોલતો પ્રબોધ લાંથી ચાલતો ગયો.

×

પરીક્ષાનું પરિણામ આવી ગયું હતું. પ્રબોધ પહેલો વર્ગ મેળવ્યો હતો. એના ઉપર અભિનંદનની વર્ષા ઇંડાતી હતી. ‘કાઈ કાઈ પૂછતું હતું કે’ ‘હવે શું કરશો?’ પ્રબોધ હસીને વાત ઉઠાવતો હતો. પ્રસિદ્ધ પ્રશ્નો આટલા દિવસમાં માન એક વખત અનંતરાય સાથે બાબિ જીવનની ચર્ચા થઈ હતી અને તે ચર્ચાના અંત ભદ્ર કરણ આવ્યો હતો. અનંતરાયે રજા કહ્યું હતું કે ‘તું આ માર્ગ નહિ લે તો કુખી થઈ જશે.’ પણ પ્રબોધે એ રાખીને મન ઉપર લીધા નહોતા. એના મનમાં મુંઝવણ જવાનો વિચાર દડ યથા જ કરતો હતો.

બે દિવસમાં અભિનંદનનું વાતાવરણ સાંત થઈ ગયું. પ્રબોધની ખૂંચણ વધતી જ જતી હતી. આ

વર્તમા સ્નેહના તાણાવાણા વણાયા હતા તે એને સ્વતંત્ર નહોતાં થવા દેતા. અનતરાયનું દિન દુઃખ વાની હિંમત ચાલતી નહોતી અને તેઓ જે સંસ્કૃતિ હતા તે કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી થતી મનની મૂઝવણ એમ પત્રમાં કાલવવાનું એ વિચારતો હતો તે દિવસે જ અનતરાયની એમ ચિત્રી એના ઉપર આવી એમાં લખ્યું હતું 'આજે હું છેલ્લી વાત કરી લેવા ઇચ્છું છું મારે જોડું છે કે પ્રતિષ્ઠા અને મારી વચ્ચેનો સમઘ કંટવો છે ને કેવો છે.' પ્રતિષ્ઠા આ ચિદ્વૃત્તી વધુ મૂઝવણમાં પડ્યો, પણ એને થયું કે આજ રાત્રે તો પત્ની જ જશે.

અને એ રાત્રે પત્ની જ ગયું અનતરાયે પ્રતિષ્ઠાને પૂછ્યું,

'પ્રતિષ્ઠાઈની સાળા માટે છેવડું શો વિચાર કર્યો?'

'મારી પોતાની લેશ માત્ર ઇચ્છા નથી કેવળ તમારે ખાતર, કહો તો રહેવા તોયાર છું' પ્રતિષ્ઠા કહી ચે મૂઝવણ અનુભવ્યા વિના જવાગ આપ્યો પણ એની અસર આઠી ઘડી

'મારી ખાતર?' અનતરાય શુભે યર્ષાને ખોળ્યા 'એમાં મારો સ્વાર્થ છે?'

'હું એમ નથી કહેતો તમારું માગ ઉપર એટલું ઝગણ છે.'

'એટલે, એનો હું ખદનો માથું' હું? 'અન તરાયનો શુભે વર્ષો પ્રતિષ્ઠા ડગી ગયો હોય એમ ચૂપ ચર્ચા થયો થોડીવારની શાંતિ પછી અનતરાય કંક અવાજે બોલ્યા

'ચક્રવર્તનની બેન માટે શો જવાબ છે?'

'હું પછી કહીશ

'પછી નહિ અત્યારે જ મારે આજે કેસનો લાવવો છે.'

'તમે અત્યારે ઉરકેગયેના હો.'

'એ મ? 'અનતરાયનો શુભે વર્ષો પ્રતિષ્ઠાને થયું કે પોતે પહેલેથી જ મૌન ગમ્યું હોત તો સાદું હવે થોડોવાગ મૂળા બેસી અનતરાય રોનબર્ગ ચડે

રે જ ત્યાંથી ચાલતા થયા એ બહાર નીકળ્યા ત્યારે લવસુખગમ પરસાળમાં બેઠા હતા

ખીજે દિવસે સવારે પ્રતિષ્ઠા બાકો કે દુરત જ અનતરાયે ત્યાં આવીને એના હાથમાં એક કાગળ મૂક્યો એ કાગળમાં બંને પ્રશ્નો વિષેના આખરી જવાબની માગણી હતી પ્રતિષ્ઠાને કાગળ વાંચી બીસું બેસું અનતરાયનું અગ્ર ક્રોધથી સહેજ કપો રહ્યું હતું પ્રતિષ્ઠા એક ક્ષણ બિભે રહીને ને પછી ટેમન ઉપરથી પેન ઉઘાડીને આવેના કાગળ નીચે લખ્યું 'હું' આજે અહીંથી જાઉં છું' અનતરાય એ સંખેડો બેતા જ ત્યાંથી ખસી ગયા અને બહારે માર્ગ નોકરો કરી આપતા હોય એમ એક વાણી બિલા રહ્યા પ્રતિષ્ઠા સાત મિત્રે બે માર પળ બિલા રહી કંઈક વિચાર્યું ને પછી ખીજી ઉપર ટીંગાતો કાઢ ખલા ઉપર મૂકી તે ઝોરકા બહાર ચાલતો થયો ઝોરકાના પગથિયા એ ઊતરતો હતો ત્યારે એણે અવાજ સાંભળ્યો 'સાનારા—' એ અવાજમાં ઘણીકાસીને રોન બોલ્યો હતો

પણ આલેથી વાત પૂરી ન થઈ અનતરાયને પાએક કંવાક વીત્યા પછી પોતાના રોષ માટે અંક સોસ થવા લાગ્યો એને થયું કે પ્રતિષ્ઠા વિનય તો બળે થો જ હતો દુરત જ એમણે નોકરને મોકલી પ્રતિષ્ઠાના મિત્રોને ત્યાં તપાસ કરાવી, પણ તેનો પત્તો ન લાગ્યો અનતરાયને થોડી ચિંતા થવા લાગી લગભગ અગિયાર વાગે તેઓ જાતે જ તપાસ કરવા માટે તૈયાર થયા જેમ જેમ વિચારવા લાગ્યા તેમ તેમ એમને થવા લાગ્યું કે 'મારે શાંતિથી કામ લેવું એમણે એ મારો નાતો લાઈ જ છે એને અવરો મારો' હું નહિ જ્યાં રહું, પણ મારે રોર ન લગતું નેહ એ એને ભુદિથી સમજવનો નેહ એ' આના વિચાર સાથે એમના મનમાં વિચાર પથ પેદા થયો અને દુરત એમણે કાઢ પહેર્યો બહાર નીકળતા હતા ત્યાં નડક બેરેલા લવસુખગમે ધમિયો પૂડ્યું

'શી' જતું છે?'

'જા બહાર' એમ બોલતા અનતરાય પગ થિથા ઊતર્યા

'એ હવે પાછો નહિ આવે.' અનતરાયે મન

ગોપ્ય છે. ચંદ્રવદન અનંતરાયના મિત્ર અને સખા તો હતા જ, પરંતુ શિક્ષિત, સંસ્કારી અને નવયુગના પ્રવૃદ્ધોને સમજનાર પણ હતા. એમની એન મેટ્રીક સુધી પહોંચી હતી અને રૂપરૂપિયામાં ગમે તેને પ્રસન્ન કરે તેવી હતી. અનંતરાય અજ્ઞાતા હતા કે આવી કન્યા પરમ બાગ્ય વિના પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિ.

‘પણ પ્રબોધ એમની વાત માનશે?’ અનંતરાયના દિલમાં વિશ્વાસ નહોતો બેસતો. તે દિવસે થયેલી વાતો અને પ્રબોધના મોં ઉપરની રેખાઓ એમના મનમાં તાજી થતી હતી. ‘તો શું થશે?’ એ વિચાર આવતાં જ પ્રબોધ માટે ચિંતા થઈ આવતી હતી. પ્રબોધ આ દુનિયામાં હોરાન ચર્ચ જરો એવો કશ પણ એમના મનમાં રેલા થતો હતો.

હસ બાર દિવસ વીત્યા ત્યાં પ્રબોધ આજુ રીને ઘેર આવી ગયો. આ વખતે ધરમાં ફાખલ થતાં જ એને એમ થયું કે અહીં રહેવાનો કાળ હવે પૂરો થયો. અનંતરાયની આંખોમાં સ્પષ્ટ નેત્ર સકાતો ચિંતાને લઈને પણ એને જરી જરી પરાયું લાગવા માંડ્યું. બે ત્રણ દિવસ એણે દર કલાકે એમ ધાધું કે હમણાં જ એ વાતો શરૂ થશે, પણ એ વાતો થઈ જ નહિ. અનંતરાય ધ્રુવાપૂર્વક મૌન રાખી રહ્યા હતા. એમના મનમાં એવી આરા હતી કે પ્રબોધ એ વાતને ઉચ્ચારશે, પરંતુ ત્રીન્ન દિવસની રાત સુધી પણ એણે એ વાત ન ઉચ્ચારી ત્યારે એમના મનમાં અપમાન લાગવા માંડ્યું ને તે પછી પુરાત જ રૈય અગત્યા લાગ્યો. એમને થયું કે પ્રબોધ એમની લાગણીઓ પ્રત્યે બેરુવા અને અવિનવી છે. પોતે એને માટે જે જે સહન કર્યું છે તે તે ભૂલી ગયો છે. અનંતરાયને ધડક તો એમ થઈ આવ્યું કે ‘મારે કશી વાત જ ન ઉચ્ચારવી, એને જેમ કરવું હશે તેમ કરશે. નો એ પોતાની મેલે જ માર્ગ કાઢવા પડે છે તો એને અનુભવ લેવા દેવો.’ પણ વડીલની વૃત્તિ એથી સતોષાતી નહોતી. પ્રબોધને કહેવું જ નોંધે, એના હિતનો માર્ગ ભતાવેલા જ નોંધે, એમ રહી રહીને મનમાં થપા જ કરવું હતું. આવી ધમધમમાં ત્રીન્ન દિવસની રાતે પણ એમણે વાત

ઉચ્ચારી નહિ. અને પ્રબોધ એની જોરડામાં રાહ નેતો જે ચિંતાતુર વદને બેસી રહ્યો.

ચોથા દિવસની સવારે અનંતરાય બહાર ગયા ત્યારે ભવસુખરાયે પ્રબોધને બોલાવ્યો, પ્રબોધને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય થયું. પણ વળી લાગ્યું કે સહજ જ હશે એટલે એ શાંતિથી ત્યાં ગયો. ભવસુખરાયે એને પાસે બેસાડ્યો અને વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં ધમિયો પૂછ્યું: ‘હમણાં કેમ ગમગીનીમાં રહે છે?’

‘કંઈ નથી.’ પ્રબોધ ફિક્કું હસ્યો.

‘એમ નહિ, સાચી વાત કહી દે. મોટાભાઈ પણ આખો દિવસ ચિંતામાં જ પસાર કરે છે.’

‘એ તો મારો અભ્યાસ પૂરો થાય છે એટલે દબે શું કરવું તેના વિચારો ચાલે છે.’

‘મોટાભાઈ તને અણગમતું કંઈ કહે છે?’

‘એમ તો નહિ...’ અધું બોલી પ્રબોધ વૂપ રહી ગયો ને એકાદ બે પળ ગંભીર રહીને પછી બોલો થયો.

‘કેમ જીંધો!’

‘અત્યારે જઈશ.’ બારે અવાજે બોલતો પ્રબોધ સાંધી ચાલતો થયો.

x

પરીક્ષાનું પરિણામ આવી ગયું હતું. પ્રબોધે પહેલેા વર્ગ મેળવ્યો હતો. એના ઉપર અભિનંદનની વર્ષા છંડાતી હતી. કોઈ કોઈ પૂછવું હતું કે ‘હવે શું કરશો?’ પ્રબોધ હસીને વાત ઉઠાવતો હતો. પરીક્ષા પછીના આઠસા દિવસમાં માત્ર એક વખત અનંતરાય સાથે લાવિ છવનની ચર્ચા થઈ હતી અને તે ચર્ચાનો અંત બહુ ક્ષણ આવ્યો હતો. અનંતરાયે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે ‘તું આ માર્ગ નહિ લે તો કુખી થઈ જશો.’ પણ પ્રબોધે એ શબ્દોને મન ઉપર લીધા નહોતા. એના મનમાં મુંબઈ જવાનો વિચાર દબ થવા જ કરતો હતો.

એ દિવસમાં અભિનંદનનું વાતાવરણ રાત થઈ ગયું. પ્રબોધની મુંબઈ પધતી જ જતી હતી. મારે

વર્ષમાં સ્નેહના તાણાવાણા વણાયા હતા તે એને સ્વતંત્ર નહોતા થવા દેતા. અનંતરાયનું દિલ દૂલવવાની દિશત ચાલતી નહોતી અને તેઓ જે સૂચવતા હતા તે કરવાની ઈચ્છા જ નહોતી થતી. મનની મૂંઝવણ એક પત્રમાં કાલવવાનું એ વિચારતો હતો તે દિવસે જ અનંતરાયની એક ચિઠ્ઠી એના ઉપર આવી. એમાં લખ્યું હતું : 'આજે હું છેલ્લી વાત કરી લેવા ઇચ્છું છું. મારે જોવું છે કે પ્રબોધ અને મારી પચ્ચેના સંબંધ કેટલો છે ને કેવો છે.' પ્રબોધ આ ચિઠ્ઠીથી વધુ મૂંઝવણમાં પડ્યો, પણ એને થયું કે આજ રાત્રે તો પત્ની જ જશે.

અને એ રાત્રે પત્ની જ ગયું. અનંતરાયે પ્રબોધને પૂછ્યું,

'પ્રબુબાઈની શાળા માટે છેવટ શો વિચાર કર્યો ?'

'મારી પોતાની લેશ માત્ર ઇચ્છા નથી. કેવળ તમારે ખાતર, કહેા તો રહેવા તૈયાર છું.' પ્રબોધે કશીયે મૂંઝવણ અનુભવ્યા વિના જવાગ આપ્યો. પણ ઝોતી અસર માડી થઈ.

'મારી ખાતર ?' અનંતરાય શરૂ કર્યો થઈને બોલ્યા : 'એમાં મારો સ્વાર્થ છે ?'

'હું એમ નથી કહેતો. તમારું મારા ઉપર એટલું મળ્યું છે...'

'એટલે, એનો હું બદલો માગું છું ?' અનંતરાયનો શરૂઆતી વખતો. પ્રબોધે ડરી ગયો હોય એમ ચૂપ થઈ ગયો. થોડીવારની શાંતિ પછી અનંતરાયે કંઈક અવાજે બોલ્યા.

'મંદવદનની બેન માટે શો જવાબ છે ?'

'હું પછી કહીશ.'

'પછી નહિ. અત્યારે જ. મારે આજે જ સ્વપ્ન લાવવો છે.'

'તમે અત્યારે ઉશ્કરાયેલા છો.'

'એ...મ ?' અનંતરાયનો શરૂઆતી વખતો. પ્રબોધને થયું કે પોતે પહેલેથી જ મીન રાખ્યું હોત તો સારું હતું. થોડીવાર મૂંઝા બેઠી અનંતરાયે રોષભર્યા અંદે

રે જ ત્યાંથી ચાલતા થયાં એ બહાર નીકળ્યા ત્યારે બવસુખરાય પરસાળમાં બેઠો હતા.

બીજે દિવસે સવારે પ્રબોધે ઊઠ્યો કે દુરત જ અનંતરાયે ત્યાં આવીને એના હાથમાં એક કાગળ મૂક્યો. એ કાગળમાં બંને પ્રશ્નો વિશેના આખરી જવાબની માગણી હતી. પ્રબોધે કાગળ વાંચી ઊભું બેઠું. અનંતરાયનું અંત કોપથી સહેજ કંપી રહ્યું હતું. પ્રબોધે એક ક્ષણ ઊભો રહ્યો ને પછી ટેબલ ઉપરથી પેન ઉપાડીને આવેલા કાગળ નીચે લખ્યું : 'હું આજે અહીંથી જઈ છું.' અનંતરાયે એ શબ્દો જોતાં જ ત્યાંથી ખસી ગયા અને જાણે માર્ગ મોકળા કરી આપતા હોય એમ એક ખાલુ ઊભા રહ્યા. પ્રબોધે શાંત ચિત્તે બે સાર પળ ઊભા રહી કંઈક વિચાર્યું ને પછી ખીંટી ઉપર દીંગતો કાઢી ખસા ઉપર મૂકી તે ઝોટડા બહાર ચાલતો થયો. ઝોટડામાં પગથિયાં એ ઊતરતો હતો ત્યારે એણે અવાજ સાંભળ્યો : 'શાળાશ—' એ અવાજમાં કાંસીકાંસીને શેષ કર્યો હતો.

પણ આટલેથી વાત પૂરી ન થઈ. અનંતરાયને પાએક કલાક વીત્યા પછી પોતાના રોષ માટે અકસોસ થવા લાગ્યો. એને થયું કે પ્રબોધે વિનય તો બતાવ્યો જ હતો. દુરત જ એમણે નોકરને મોકલી પ્રબોધના મિત્રોને ત્યાં તપાસ કરાવી, પણ તેનો પત્તો ન લાગ્યો. અનંતરાયને થોડી ચિંતા થવા લાગી. લગભગ અગિયાર વાગે તેઓ જાતે જ તપાસ કરવા માટે તૈયાર થયા. જેમ જેમ વિચારવા લાગ્યા તેમ તેમ એમને થવા લાગ્યું કે 'મારે શાંતિથી કાગ લેવું જોઈએ. એ મારો નાનો કાર્કજ છે. એને અવગણે માર્ગે હું નહિ જવા દઉં, પણ મારે રોષે ન લરાવું જોઈએ. એને હુદીધી સમજાવવો જોઈએ.' આવા વિચાર સાથે એમના મનમાં વિચાસ પણ રેલા થયો. અને દુરત એમણે કાઢ પડેર્યો. બહાર નીકળતા હતા ત્યાં નજીક બેઠેલા બવસુખરાયે ધીમેથી પૂછ્યું :

'શીટ જવું છે ?'

'જરા બહાર' એમ બોલતા અનંતરાય પગથિયાં ઊતર્યો.

'એ હવે પાછો નહિ આવે.' અનંતરાયે મન

ટંદર : : પોતાનું જ પ્રતિબિંબ

ન આપ્યું તો પણ ભવસુખરાય બોલ્યા, પણ અનંતરાયે સંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી ચાલવા જ માંડ્યું.

ચોડે દૂર જતાં જ પ્રબોધનો ભેરો ચર્ધ ગયો. એક મિત્રની સાથે એ કોલેજની હોસ્ટેલ તરફ જતો હતો. અનંતરાયને ભેઈ બોલો રહ્યો. અનંતરાયે એને એક બાલુ આવવાનું કહ્યું; એટલે પેલો મિત્ર ભુલો પડ્યો અને આ બંને રસ્તાની એક બાલુ બોલા રહ્યા. અનંતરાયે નિશ્ચય કર્યો હતો કે સાંતિથી જ વાતો કરવી છે એટલે ધીરે ધીરે એમણે પ્રભુભાઈની શાળાની અને ચંદ્રવદનની બહેનની વાત મૂકી. પ્રબોધે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના પાડી દીધી. અનંતરાયે આગળ વધીને એમ કહ્યું કે ‘અત્યારે ઘેર ચાલ, નિરાતિ વિચારશું.’ એની પણ પ્રબોધે ના પાડી અનંતરાય મહા પરાણે ગુસ્સો દબાવી રહ્યા હતા. એમણે એક થૂંટડો મળી જઈ ભવિષ્યની મુશ્કેલીઓ સાંતિથી બતાવવા માંડી, પણ બે ને ત્રણ વાક્યો જ્યાં પૂરાં થયાં ત્યાં પ્રબોધે કહ્યું ‘મને માફ કરો, હું ચાક્યો છું.’

બસ, અનંતરાયનો કોષ કાગળમાં ન રહ્યો. કોષથી ધમધમતા એ ઘેર આવ્યા ત્યારે ભવસુખરાય એમની રાહ બેતા ખરસાળમાં જ બેસા હતા. અનંતરાયે

પગથિયાં ઉપર પગ મૂક્યો કે દુરવ ભવસુખરાય બોલ્યા : ‘હું કહેતો જ હતો કે એ નહિ આવે. કોઈ પાછું આવતું જ નથી. પાછું ભોતું પણ નથી.’

અનંતરાય પગથિયા ઉપર સિંધર ચર્ધ ગયા. ભવસુખરાય એની સામે બેતા ફરીથી બોલ્યા : ‘નકામે હુંખી થતો નહિ. રોપ પણ કરતો નહિ. તારી ભુવાની ચાદ કરીય તો અફસોસ નહિ થાય, હુંખ પણ નહિ થાય આખી દુનિયા એમ જ ચાલે છે.’

‘પણ આટલા ઉપકારને અને.—’ અનંતરાય મહા મુસીબતે બોલ્યા.

‘મેં તારી ઉપર ઓછા ઉપકાર નહોતા કર્યા. પણ સમસ્યાને જ બેસી રહ્યો ને! સમજી ગયો કે ઉપકારનો બદલો ન મંગાય.’ ભવસુખરાયે સ્પષ્ટ કર્યું અને એમની આગળ પંદર વડે પહેલાંનું જે મિત્ર હતું તે અનંતરાયની આંખ સામે ધરી દીધું. અનંતરાય સરમથી નીચું બેળાં પગથિયાં ચડ્યા અને અંદરના ઝોરકામાં ચાલ્યા ગયા. ભવસુખરાયે સંતોષનો એક સ્વાસ લઈ ફળિયાની પીપળળાં ખરી પડનાં પાંદડાં સામે ભેઈ દાંત વિનાના મેનિ મલકાવ્યું.

☆

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

પથેર પાંચાલી ની પ્રસ્તાવના

‘**ભ**ર્મિ’ના ગયા અંકમાં અમારા ‘સંઘ’ની આવૃત્તિ વર્ષની પ્રવૃત્તિઓને અંગે અને જે જાહેરાત પ્રગટ કરી છે તેમાં ‘અંગલિ અંધમાળા’ના એક પુસ્તક ‘પથેર પાંચાલી’ના પ્રવેશકલેખક તરીકે શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણીનું નામ મૂક્યું હતું. એ જાહેરાતમાં બધી પ્રવૃત્તિઓને અંગે અને જે નિયતો પ્રગટ કર્યા છે તેમાં પ્રવેશકને અંગે આમ લખ્યું છે : ‘હજી વર્ષનાં પુસ્તકોમાં જે પ્રવેશકલેખકોનાં નામ મૂકવામાં આવ્યાં છે તે તેમની

શ્રી. મેઘાણીના

મંજૂરીથી જ મુકાયાં છે, છતાં કોઈ સંયોગોમાં પ્રવેશક નહિ આપી શક્યા તો ગ્રાહકો અમને માફ કરશે એવી આશા રાખી જ છે.’ આ જાહેરાત સાથેનું ‘ભર્મિ’ પ્રગટ થયા પછીના ‘જનમજ્જિ’ના ‘કલમ અને કિતાબ’માં શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણીની સહીથી નીચેના પ્રુકાસો અંગે વાંચ્યો.

“શૌચનીય-ભર્મિ” માસિકના નવા અંકમાં એવી જાહેરાત ચર્ધ છે કે અંગલિ અંધમાળાના ‘પથેર પાંચાલી’નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના હું લખનાર છું. આ વાત ખોટી છે. મેં એ માગણીને

સ્વીકાર કર્યો ન હોય તે પહેલાં આવી જાહેરખબરો કરવાની વૃત્તિ શોચનીય છે.

આ ખુલાસો વાંચ્યા પછી શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણીને અમે જે પત્ર લખ્યો તેમાં અમારો ખુલાસો આવી જાય છે. તેથી એ પત્ર અહીં રજૂ કરી આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરવા ઇચ્છીએ છીએ. કહેવાની લાગ્યે જ જરૂર હોય કે અમારી નવી જાહેરાતમાંથી પ્રવેશક-લેખક તરીકેનું એમનું નામ અમે જેવી લીધું છે અને એવી આશા રાખી છે કે એ સુંદર નવલકથાનો અને શુજરાત માટે નવીન એવા એના સમર્થ લેખકનો પરિચય શુજરાતના ધીમ્મ કાઈ વિદ્વાન દ્વારા રજૂ કરી શક્યું.

શ્રી જવેરચંદ મેઘાણીને અમે લખેલો પત્ર :

તા. ૧૩-૧૨-૩૯.

શ્રી. મેઘાણીસાહેબ,

'કલ્પમ અને કિતાબ'માં 'પથેર પાંચાલી'ની પ્રસ્તાવના બાબતમાં વાંચીને દુઃખ તો થયું જ. મને એવી જ અસર પડી છે કે તમે લખવાનું સ્વીકાર્યું હતું. એટલી વાત ખરી કે તમે સમય મેળવી શકશો કે કેમ એ વિશે લખવાવતા હતા. 'પથેર પાંચાલી'ની બીજી નકલ તમને મોકલવાની પણ વાત થયેલી, અને તેના અનુસંધાનમાં સ્ટેશન ઉપર પણ એ વાત થઈ હતી.

એર! તમને જે છાપ પડી તે જ સાચી ગણાય. તમે એ ગને જણાવ્યું હોત તો અમારા તરફથી જ હું જાહેર કરી દેત કે આમાં ભૂલ થઈ છે. પણ તમે તો એમ જ માન્યું છે કે તમારું નામ વટાવી આવવાની આ સુક્તિ જ અમે કરી હતી! નો કે અમે એવું કહ્યું હોય તો મારા મત પ્રમાણે એ સુક્તિ નહિ, પણ સૌની સમજ પ્રગટ થાય એવી મૂર્ખાઈ જ ગણાય-જે કરવાની ભૂલ બનતાં લગી મારાંથી ન થાય.

પ્રસ્તાવના મેળવવા માટે ન્યાં પત્રવ્યવહાર નથી થતો ત્યાં મોઢાની જ વાતો હોય છે. કાળમ ઉપર એ આવી શકતી નથી. અમારી જાહેરાતમાં ધીમ્મ નામે

છે ત્યાં પણ (કાકા સાહેબ સિવાય) મોઢાની જ વાતો થઈ છે. એટલે એમાં બ્યારે સમજદાર થાય ત્યારે પ્રકાશક કે નાના લેખકે જ ખોટું કરવું પડે, કારણ કે એ જ પ્રસ્તાવના માગવા માટે જાણ્યા હોય છે!

એમ કહેવાની તો મતલબ જ નથી કે તમે ત્યારે હા પાડી હતી અને જાહેરમાં અમને ઉતારી પાડવા માટે જ હવે 'કલ્પમ અને કિતાબ'માં ના પ્રગટ કરી છે. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે તમે ત્યારે ના તો નહોતી જ પાડી અને હવે 'કલ્પમ અને કિતાબ' જેવું છું ત્યારે લાગે છે કે તમે હા પાડી નહીં પાડી હોય આવી સ્થિતિમાં તમે તમારી ના અહીં મોઢાની હોત તો સારું હતું એમ મને લાગે છે. અમે એ પુશીથી જાહેરમાં મૂકત. આમ અમારી જાહેરાત તમને શોચનીય લાગી છે તેમ મને પણ તમારો ખુલાસો શોચનીય લાગ્યો છે.

જે થયું તે થયું. હવે કાંઈ વિવસ આવી અરપ-પટના નહીં રહે તેની ખાતરી આપું છું.

તમારો

મોહનકાંસ

રંગરંગન

અમદાવાદમાં સર ચિત્રુભાઈના 'શાંતિકુંજ' ના નાટકપદમાં 'રંગરંગિ પરિપદ' તરફથી તુલ્યો, ગરબા અને નાટિકાઓનો જે દિવસ સુધી જે કાર્યક્રમ યોજાયા તેને ઘણી રીતે સફળ થયો એમ કહી શકાય. તુલ્ય અને ગરબાનો કાર્યક્રમ તો લગભગ સર્વત્રિય થયો હતો, ત્યારે નાટિકાઓમાં સાહિત્યરસજ્ઞોને સૌથી વધુ આકર્ષણ 'દેશાની પાંચશેરી' થી થયું હતું. આ નાટિકામાં સામાન્ય પ્રેક્ષકો કેટલો રસ લઈ શક્યા હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એમ પણ બન્યું હોય કે આજથી દરોળમાં જેકેલા નાના મોટા સાહિત્યકારો એકએક દસ્ય અને વાક્ય સાથે આનંદ પ્રગટ કરતા હતા ત્યારે સામાન્ય પ્રેક્ષકો કોઈ ન સમજી શકવાનું આશ્ચર્ય પણ અનુભવના હોય! 'દેશાની પાંચશેરી' માં કોસીકાંસ કોટેકો કરાફ દોતો તે ગર્ભ કાચ સુધીના

પરેમાં આસનો ઉપર અને ક્યાં જેસી શકીએ એમ નહોતા? મહાસભાએ તો પોતાના એ બન્ધ પગલાથી એટલું જ સાબિત કર્યું કે સમગ્ર હિંદની મુક્તિ માટે એમણે પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા હતાં અને એટલા જ ખાતર આજે છોડ્યાં છે.

કારોબારીની બેઠક

કારોબારીની છેલ્લી બેઠક આગળની બેઠક કરતાં એક જ રીતે ભુરી પડી છે. આ બેઠકની કાર્યવાહી જોતાં એમ લાગે છે કે સરકારની અને મુસ્લિમ લીગની ચાલુ નીતિથી મહાસભા હવે થાકી છે. આ વખતના દરખાસ્ત સંવિનય ભંગનો આદેશ નથી, પરંતુ એ આદેશ હવે બહુ દૂર નથી એમ તો દેખાઈ આવે છે. યુદ્ધ શરૂ થયા પછીના કારોબારીના એક પછી એક પગલાં જોમ યુદ્ધ તરફ જાય છે તેમ ગાંધીજીના એક માત્ર નેતૃત્વ તરફ પણ જાય છે. અલ્લાહાબાદમાં રચનાત્મક કાર્યોના સંદેશો આપ્યો તે કરતાં વધારેના સંદેશો ચોક્કસ અને ગંભીર છે. સ્વાતંત્ર્યદિનની પ્રતિષ્ઠામાં જે ફરફાર કર્યો તે પણ બનાવે છે કે યુદ્ધની તૈયારીઓ હવે અશક્ય થવા લાગી છે. ગાંધીજી તો જાણે કોઈ સિદ્ધિ માટે મંત્રજાપ કરી રહ્યા હોય એમ દરેક પ્રસંગે રીટિયાની જ વાત કરે છે. એમ લાગે છે કે એકાદ મહિનામાં હિંદને પૂણે પૂણે આ પુરાણ છતાં નવું મોજું જોરજોર ફરી વળશે.

સ્વાતંત્ર્યદિનને હવે એક મહિના પણ બાકી નથી રહ્યો. આ વખતે ૧૯૨૬ના અંતે બરાલેથી લાહોર મહાસભા અને તે પછી જામવાલેલા મહાન સ્વાતંત્ર્યદિનનું સ્મરણ થઈ આવે છે. એ સ્વાતંત્ર્યદિનની પાછળ ઐતિહાસિક દાંડીકૂચ આવેલી હતી, તેમ આ વખતે પણ થશે શું? મહાસભાની ધીરજ હવે ખૂટતી જણાય છે. પરંતુ બીજી બાજુ બ્રિટિશ સરકારનું માનસ એવું નથી જણાતું. એ કોઈને કોઈ કારણે સંક્રિષ્ણ ભંગને દૂર રાખવા ઇચ્છે છે. જોઈએ હવે શું થાય છે.

લઘુમતિની શિરજોરી

બંગાળની ધારાસભામાં યુદ્ધ અંગે સરકાર પક્ષે જે કાયમ કર્યો તે પસાર તો થઈ ગયો, પરંતુ પ્રધાન-

મંડળના એક સભ્ય સભ્ય શ્રી. નલિનીરંગન સરકારે એ કાયમના છેલ્લા બાગ ઉગર પોતાનો વિરોધ નોંધાવી રાજીનામું આપી દીધું. આ માટે શ્રી. સરકારને આપણે અભિનંદન આપવાં જોઈએ. સૌ કોઈ જાણતા હશે કે શ્રી. સરકાર એક વખત મહાસભાના અમલી કાર્યકર હતા અને પ્રધાનપદના પ્રથમ ઉપર જ એમને મહાસભામાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યા હતા.

એ કાયમમાં એવું શું હતું કે જેને લઈને મહાસભામાંથી રૂબરૂ મેળવનાર શ્રી. સરકારે પોતાનું સ્થાન અને માન છોડ્યું? હિંદને કોયે રહેશે લઘુમતિનો એ પ્રશ્ન હતો, બંગાળ સરકારનો કાયમ એમ બોલના હતા કે લઘુમતિની મંજૂરી ન મળી હોય એવું કોઈ પણ બંધારણ હિંદ માટે ધમી જ ન શકાય. બહુ સુંદર વાત કરી. આ નીતિ તેઓ બંગાળની ધારાસભામાં અમલમાં લાવશે? ત્યાં લઘુમતિઓ ના પાડે તે ખરડા પડતા મૂર્ખ દેશે? અને જરા આગળ વધીને કહીએ તો મુસ્લિમ લીગનું બંધારણ ધસવામાં આ નીતિનો અમલ કરાવશે? શ્રી. હમ્મસાહેબ અને ઝીલ્લા સાહેબની આવી વિચિત્ર વાતો બોલે સાંભળે છે ને ઝંઝૂની મુસ્લિમો માને છે, તેનું જ આશ્ચર્ય થાય છે. લઘુમતિને બંધારણીય રક્ષણ મળવું જોઈએ અને એનાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ, ભાષાને અંગે તેઓ ઇચ્છે તેવા જ નિયંત્રિ થવા જોઈએ તેની કોઈ પણ મહાસભાવાદીએ કોઈ દિવસ ના પાડી નથી, પરંતુ લઘુમતિ મંજૂરી આપે તો જ બંધારણ ધમી શકાય અને અમલમાં લાવી શકાય એ વાત સમજમાં આવતી જ નથી. મહાસભા કહે છે કે લઘુમતિને લગતી બધી ધારાકલ્પો લઘુમતિ પોતાની બહુમતિથી જ નક્કી કરે તે સામે મહાસભાને વંધો નથી અને અમુક ધારા લઘુમતિના ક્ષેત્રમાં આવે કે સામાન્ય ક્ષેત્રમાં આવે છે તે વચ્ચે નક્કી કરવામાં મતભેદ પડે તો એ વાત નિષ્પણ પંચ પાસે મૂકવી. આવી સાદી વાત મુસ્લિમ લીગ કેમ નહિ સમજતી હોય, એવો ઘણીવાર પ્રશ્ન થાય છે. અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી મહાસભાની આ દરખાસ્તનો હજી સુધી કોઈ વ્યક્તિ કે મંડળે જવાબ આપ્યો નથી અને પોતાની વાત જ કૂટ્યા

કરો છે. કાઈ પણ બંધારણમાં બહુમતિ લઘુમતિઓ ઉપર જીલમ ન કરી શકે એવી સગવડો અવશ્ય રાખવી જોઈએ, પરંતુ તે સાથે જ એવું તો કાઈ બંધારણ ધરી જ ન શકાય કે જેમાં લઘુમતિ જેમ દોરે તેમ બહુમતિએ દોરવાનું પડે. એવા બંધારણમાં પ્રજાતંત્રના પહેલા પ્રથમ નિયમનો જ હાંસ રહ્યો છે.

ખાકસાર ચળવળના પરવા

ઉત્તર હિંદમાં મુખ્યત્વે મુસ્લિમોનું જ ખાકસાર મંડળ છે તે હવે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. એ મંડળે યુક્તપ્રાંતમાં કેવાં તોફાનો જગવ્યાં તે આપણે જાણીએ છીએ. એ મંડળની રચના બરાબર નાઝી મંડળ જેવી છે તેવી પણ સૌની માહિતી છે, આ જ પ્રકારના હિંદુ મંડળો પણ હવે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે તે વાત બહુ માણસો જાણતા નહિ હોય. મહારાષ્ટ્રમાં આવો એક સંઘ છે. જેના પ્રેરક એચિન્ટર સાવકર મનાય છે. આ સંઘના હાગભાગ પચાસ હજાર સભ્યો છે, આ સંઘની એક શાખા અમદાવાદમાં જોલવા પણ પ્રવર્તન થયેલો. આ સંઘ હિંદુ રાષ્ટ્રની સ્થાપના ઇચ્છે છે. આ કરતાં જુદી જાતનો પણ ખાકસારોને જવાબ આપતો એક સંઘ 'શક્તિદળ' ને નામે પંચજ તરફ પણ છે એવા સમાચાર મળે છે. એના પંદર હજાર સભ્યો છે.

આવા સંઘોની રચનાથી કેટલાક હિંદુઓ કદાચ રાજ થતા હશે, પણ સમગ્ર રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જેટલી હાનિ ખાકસારથી થઈ છે ને થાય છે તેટલી જ હાનિ આ સંઘોથી પણ થવાની. સૌથી મોટું નુકસાન તો એ થવાનું કે આપણી બને કામો એકઠેકે નિલાવી લેવાને બદલે દરેક પ્રકારમાં તલવારથી જ ફેંસલો લાવવાનું માનસ સ્વીકારતી થશે. એટલે કાઈ પણ રાષ્ટ્રપ્રેમી હિંદુ કે મુસ્લિમો આવાં મંડળોને ટેકા આપેલા જ ન જોઈએ. આ મંડળો આપણી સ્વરાજ્યવાદને આગળ ધપાવનારાં નહિ, પણ રોકનારાં છે.

સ્વીકાર

Bhartiya Vidya—શ્રી કૃષ્ણલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે આલતા ભારતીય વિદ્યાભવનના એક કાર્યક્રમ તરીકે 'ભારતીય વિદ્યા' નામના પદ્માસિકનો આરંભ થયો છે, તેનો આ પહેલો અંક છે. ઉપનિષદનાં 'અમૃત તુ વિદ્યા' એ મૂલ મુદ્રાવાક્ય છે, જે વાંચ્ય પછી અંદરના લેખો વાંચતાં આપણે જુદો જ રસ અનુભવીએ છીએ. ભારતીય વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનું સંશોધન કરી પ્રકાશમાં લાવવાનો આ લેખોનો હેતુ છે. ચિત્રો સુંદર અને લેખો વાંચવામાં ઉપયોગી થાય તેવો છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ-ચરત જિલ્લા શેઠકશ્મોડ તરફની પ્રગટ થતા આ માસિકના પાંચ અંક તો બહાર પડી ગયા. એ પાંચ અંકો સાળિત કરે છે કે આપણાં સામયિક પત્રોમાં 'પુસ્તકાલય' નું જ સ્થાન છે તે જ તેનું ચરો. ગામઝંની પ્રગ્નને અમદાવાદી તોરથી નહિ પણ સાચી સમજ આપી કેળવીને તેની પોતાની મેળે તેને પોતાની ફરજો જનવતી કરવાની આ રીત કેટલી સારી છે તે આમાં દેખાય છે. કેવળ ચરત જિલ્લાને જ નહિ પણ હિંદુ રાષ્ટ્રોએ પણ સામાન્ય પ્રગ્નને દોરવણી થયા આ સામયિક શક્તિવાળી છે.

પ્રવાસી-મુખર્ષિનું આ સાપ્તાહિક પોતાનો એક એક અંક પ્રગટ કરે છે અને આપણને વધુ ને વધુ પોતાની તરફ ખેંચે છે. એનાં ફરજ તો સુંદર છે જ, લાખા પણ સ્વચ્છ છે, પણ એનું અનેરું આકર્ષણ તો દર આકાશિયે ટાઈટલના ખોળ પાના પર આવનાં ચિત્રપુસ્તકો છે. આપણાં સાપ્તાહિકોમાં 'પ્રવાસી' જુદી જ ભાત પાડે છે.

વિકાસશૂલ-કાર્ષ્ણીક ૧૯૩૭-૩૮. અમદાવાદની આ સી સંસ્થા હવે સૌની જાણીની છે, તેનો આહેવાલ છે.

લાવનગર સી કેળવણી મંડળે માત્ર પૂર્ણને પંચે પંદરમો વાર્ષિક દિન (પંદર વર્ષ પૂરાં કરતાં) પ્રગટ કર્યો. તેનો ૧૯૩૭-૩૮નો આહેવાલ મળ્યો છે.

પડેલાં આસનો ઉપર અને ક્યાં ખેસી શકીએ એમ નહોતા? મહાસભાએ તો પોતાના એ લગ્ન પગલાથી એટલું જ સાબિત કર્યું કે સમગ્ર દિંદની મુકિત માટે એમણે પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યો હતાં અને એટલા જ ખાતર આજે છાડ્યાં છે.

કારોબારીની બેઠક

કારોબારીની છેલ્લી બેઠક આગળની બેઠક કરતાં એક જ રોતે જુની પડી છે. આ બેઠકની કાર્યવાહી જોતાં એમ લાગે છે કે સરકારની અને મુસ્લિમ લીગની ચાલુ નીતિથી મહાસભા હવે યાકી છે. આ વખતના કરાવમાં સવિનય બંગને આદેશ નથી, પરંતુ એ આદેશ હવે બહુ દૂર નથી એમ તો કેપાર્થ આવે છે. મુઢ સર થયા પછીના કારોબારીના એક પછી એક પગલાં જેમ મુઢ તરફ જાય છે તેમ ગાંધીજીના એક માત્ર નેતૃત્વ તરફ પણ જાય છે. અસાહજાદમાં રચનાત્મક કાર્યનો સહેસો આપેલા તે કરતાં વધારો સહેસો ચોક્કસ અને ગંભીર છે. સ્વાતંત્ર્યદિનની પ્રતિજ્ઞામાં જે ફેરફાર કર્યો તે પણ ખતાવે છે કે મુઢની તૈયારીઓ હવે અસાધ્ય થવા લાગી છે. ગાંધીજી તો જાણે કોઈ સિદ્ધિ માટે મંત્રમુગ્ધ હશે રહ્યા હોય એમ દરેક પ્રસંગે રેટિયાની જ વાત કરે છે. એમ લાગે છે કે એકાદ મહિનામાં હિંદને ખૂણે ખૂણે આ પુરાણું છતાં નવું મોજું જોરજોર ફરી વળશે.

સ્વાતંત્ર્યદિનને હવે એક મહિને પણ વાકી નથી રહ્યો. આ વખતે ૧૯૨૯ના અંતે ભારતેલી લાહોર મહાસભા અને તે પછી બિજાવેલા મહાન સ્વાતંત્ર્યદિનનું સ્મરણ ચર્ચ આવે છે. એ સ્વાતંત્ર્યદિનની પાછળ ઐતિહાસિક દાંડીકૃત આવી હતી, તેમ આ વખતે પણ થશે શું! મહાસભાની ધોરજ હવે ખૂટતી જણાય છે, પરંતુ બીજી બાજુ બ્રિટિશ સરકારનું માનસ એવું નથી જણાયું. એ કોઈને કોઈ કારણે સવિનય બંગને દૂર રાખવા ઇચ્છે છે. જોડાએ હવે શું થાય છે.

લઘુમતિની શિરઝેરી

બંગાળની ધારાસભામાં મુઢ અંગે સરકાર પ્રશ્ને જે કરાવ કર્યો તે પસાર તો થઈ ગયો, પરંતુ પ્રધાન

મંડળના એક સમર્થ સભ્ય શ્રી. નલિનીરંજન સરકારે એ કરાવના છેલ્લા ભાગ ઉગર પોતાનો વિરોધ નોંધાવી રાજનામું આપી દીધું. આ માટે શ્રી. સરકારને આપણે અભિનંદન આપવાં જોઈએ. સૌ કોઈ જાણતા હશે કે શ્રી. સરકાર એક વખત મહાસભાના અગ્રણી કાર્યકર હતા અને પ્રધાનપદના પ્રથમ ઉપર જ એમને મહાસભામાંથી અતરફ કરવામાં આવ્યા હતા.

એ કરાવમાં એવું શું હતું કે જેને લઈને મહાસભામાંથી રૂખસદ મેળવનાર શ્રી. સરકારે પોતાનું ર્યાન અને માન છોડ્યું? હિંદને કોરી રહેલો લઘુમતિનો એ પ્રશ્ન હતો, બંગાળ સરકારનો કરાવ એમ ખોલતો હતો કે લઘુમતિની મંજૂરી ન મળી હોય એવું કોઈ પણ બંધારણ હિંદ માટે ધડી જ ન થકાય. બહુ સંદેર વાત કરી. આ નીતિ તેઓ બંગાળની ધારાસભામાં અમલમાં લાવશે? ત્યાં લઘુમતીઓ ના પાડે તે અરજા પડતા મૂકી દેશે? અને જરા આગળ વધીને કહીએ તો મુસ્લિમ લીગનું બંધારણ ધડવામાં આ નીતિનો અમલ કરાવશે? શ્રી. હક્કસાહેબ અને શ્રીજી સાહેબની આવી વિચિત્ર વાતો લોકો સાંભળે છે ને ઝૂંપની મુસ્લિમો માને છે, તેનું જ આશ્ચર્ય થાય છે. લઘુમતિને બંધારણીય રક્ષણ મળવું જોઈએ અને એનાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ, ભાષાને અંગે તેઓ ઇચ્છે તેવા જ નિર્ણયો થવા જોઈએ તેની 'કોઈ' પણ મહાસભાવાદીએ કોઈ દિવસ ના પાડી નથી, પરંતુ લઘુમતિ મંજૂરી આપે તો જ બંધારણ ધડી થકાય અને અમલમાં લાવી થકાય એ વાત સમજમાં આવતી જ નથી. મહાસભા કહે છે કે લઘુમતિને લગતી બધી ધારાસભ્યો લઘુમતિ પોતાની બહુમતિથી જ નક્કી કરે તે સામે મહાસભાને વાંધો નથી અને અમુક ધારો લઘુમતિના ક્ષેત્રમાં આવે કે સામાન્ય ક્ષેત્રમાં આવે છે તે વચ્ચે નક્કી કરવામાં મતભેદ પડે તો એ વાત નિષ્પક્ષ પંચ પાસે મૂકવી. આવી સાદી વાત મુસ્લિમ લીગ કેમ નહિ સમજતી હોય, એવો ધણીવાર પ્રશ્ન થાય છે. અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી મહાસભાનો આ દરખાસ્તનો હજી સુધી કોઈ વ્યક્તિ કે મંડળે જવાબ આપ્યો નથી અને પોતાની વાત જ કૂટખા

કરી છે. કાઈ પણ બધારણમાં બહુમતિ હયુમતિએ ઉપર લુલમ ન કરી શકે એવી સમવડો અવસ્થા રાખવી જોઈએ, પરંતુ તે સાથે જ એવું તો કાઈ બધારણ ધરી જ ન શકાય કે જેમાં હયુમતિ જેમ દોરે તેમ બહુમતિએ દોરવાનું પડે. એવા બધારણમાં પ્રગતંત્રતા પહેલા પ્રથમ નિયમનો જ લગ રહ્યો છે.

ખાકસાર ગણવળના પડવા

ઉત્તર દિશમાં સુખ્યત્વે મુરિલમોનું જે ખાકસાર મંડળ છે તે હવે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. એ મંડળે શુક્તપ્રાંતમાં કેવળ તોફાનો જગ્યામાં તે આપણે જાણીએ છીએ, એ મંડળની રચના બરાબર નાકી મંડળ જેવી છે તેવી પણ સૌની માહિતી છે, આ જ પ્રકારના હિંદુ મંડળો પણ હવે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે તે વાત બહુ માણસો જાણતા નહિ હોય. મહારાષ્ટ્રમાં આવેલો એક સંઘ છે. જેના પ્રેરક બેરિસ્ટર સાવરકર મનાય છે. આ સંઘના હાજમગ પચાસ હજાર સભ્યો છે, આ સંઘની એક શાખા અમદાવાદમાં ખોલવા પછી પ્રપત્ન થયેલો. આ સંઘ હિંદુ રાષ્ટ્રની રચાપના ઇચ્છે છે. આ કરતાં વધુની જાતનો પણ ખાકસારોને જવાબ આપતો એક સંઘ 'શક્તિદળ' ને નામે પંજાબ તરફ પણ છે એવા સમાચાર મળે છે. એના પંદર હજાર સભ્યો છે.

આવા સંઘોની રચનાથી કેટલાક હિંદુઓ કલ્પ રાજ થતા હશે, પણ સમગ્ર રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જેટલી દાનિ ખાકસારોથી થઈ છે તે થાય છે તેટલી જ દાનિ આ સંઘોથી પણ થવાની. સૌથી મોટું નુકસાન તો એ થવાનું કે આપણી બને કેમો એકમેકને નિહાવી લેવાને બદલે દરેક પ્રશ્નમાં તલવારથી જ ફેસલો લાવવાનું માનસ સ્વીકારતી થશે. એટલે કાઈ પણ રાષ્ટ્રપ્રેમી હિંદુ કે મુસ્લિમે આવાં મંડળોને ટેકા આપવો જ ન જોઈએ. આ મંડળો આપણી સ્વરાજ્યવાદને આગળ ધપાવનારાં નહિ, પણ રોકનારાં છે.

સ્વીકાર

Bharniya Vidya—શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે આલતા ભારતીય વિદ્યાલવનના એક કાર્યક્રમ તરીકે 'ભારતીય વિદ્યા'નામના પુસ્તકોનો આરંભ થયો છે, તેનો આ પહેલો અંક છે. ઉપનિષદનાં 'અગ્નિ તુ વિદ્યા' એ સૂત્ર મુદ્રાવાક્ય છે, જે વ્યાખ્યા પછી અંદરના લેખો વાંચતાં આપણે જુદા જ રસ અનુભવીએ છીએ. ભારતીય વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનું સંશોધન કરી પ્રકાશમાં લાવવાનો આ લેખોનો હેતુ છે. ચિત્રો સુંદર અને લેખો વાંચવામાં ઉપયોગી થાય તેવો છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ-સૂત્ર જિજ્ઞાસા લોકલેખોઈ તરફની પ્રગટ થતા આ માસિકના પાંચ અંક તો બહાર પડી ગયા. એ પાંચે અંકો સામિત કરે છે કે આપણાં સામયિક પ્રયોગમાં 'પુસ્તકાલય' નું જે સ્થાન છે તે જ તેનું થશે. ગામડાંની પ્રગતને અમલદારી તોરથી નહિ પણ સાચી સમજ આપી કેળવીને તેની પોતાની મેળે તેને પોતાની ફરજને જાનવની કરવાની આ રીત કેટલી સારી છે તે આમાં દેખાય છે. કેવળ સૂત્ર જિજ્ઞાસાને જ નહિ પણ ઇતિહાસથી પણ સામાન્ય પ્રગતે દોરવણીરૂપ થવા આ સામયિક શક્તિશાળી છે.

પ્રવાસી-મુબઈનું આ સાપ્તાહિક પોતાનો એક એક અંક પ્રગટ કરે છે અને આપણને વધુ ને વધુ પોતાની તરફ ખેંચે છે. એનાં સ્વરંગ તો સુંદર છે જ, લાખા પણ સ્વરજ છે, પણ એનું અનેરું આકર્ષણ તો દર અંકવાક્યે ટાઈટલના બીજા પાના પર આવનાં વિવિધમયો છે. આપણાં સાપ્તાહિકમાં 'પ્રવાસી' લુટી જ લાત પાડે છે.

વિકાસજીવ-કાર્યો પૃષ્ઠ ૧૯૩૭-૩૮. અમદાવાદની આ સ્ત્રી સંસ્થા હવે સૌની જાણીની છે, તેનો આહેવાલ છે.

લાલનગર સ્ત્રી કેળવણી મંડળે મારૂ પૂજાને પંચે પંદરમો વાર્ષિક દિન (પંદર વર્ષ પૂર્ણ કરતાં) પ્રગટ કર્યો. તેનો ૧૯૩૭-૩૮નો અહેવાલ મળ્યો છે.

દમેશ મારે પરવારી કામથી
આંખે ભરી જીંધ, બૂખે ભરેલું,
લઈ જઈ પેટ પ્રતિક્ષતા જતું
રખે અસરુ' દાણુ બેંક યાતાં
ચૂંકી જઈ 'લોકલ' મારી છેલ્લી.
અને પછી પાંચદશેક મારા
સમા સખા હોય થયેલ લાંબા
સુખે દુઃખે ચુંબન માંડોનાં
સહી, ઘડીમાં બદલત પાસાં
વિવિધ પુષ્પાંજલિ અર્પતા રહી
કગાડિ આ આ કેવળ કેપનીને.
જરાક શી સીટી ફૂંકી ફૂંકીને
અસક્ત ભાવે નિજ ચક્ર રોડવી
જુદાં જુદાં 'ટેશન' ને વઢાવી
ગાડી જતી સા'વ જ એકતાનમાં

+ + +
ને એક દિને—

—અનેક શો એ પણ એક દિન
પડ્યો હતો અર્ધ-મીચેલે આંખે
હું, ગીત એ કંઈય ચારિત્રીનું
પચાવવા થત કરંત ભારે.
ગતિ જરા આંચકીને તહીં તો
ધામી પડી, છેક લીળી રહી 'એ'.
ન ત્યાં હતું 'ટેશન', અર્ધ રસ્તા
પાકારતો નિર્જનતા નિઃસીમ
જમાવીને આત્મતુની ગાડી
ઝીલી રહ્યો ચાંદની કૃષ્ણ-ચંદ્રની;
આજે હતી એકમ પૂર્ણિમાની
જાંચે ગર્ભ આંખ સહેજ મારી:
અહો! કુશ્યા-આગકદાસ્ય જેલું,
સુમુક્ત આખા નળને નચાવતું,
ભરી ભરી અંજલિને ખોતાં ચે
સદા અનૃતિ મનમાં રહે જ,
રહ્યો વિદ્યુ દાસ્ય જ એલું રેલવી.
ને તારલાનાં ટમકંત ઝૂંડો
રચંત કોઈક વિરાટ દસ્ય.
ચાહો અનેલો અહીં સુતધાર

સંચાલને સૌ નટ દીપ્તિમંત
મળી રચ્યું નાટક આ અનેરું
રસે ભણ્યું આભની રંગશ્રમિએ.
કો' એક ખૂણે, વળી મધ્યમમાંકો'
વેસાયલી બેઠણ વાદળીએ
કુતૂહલે નેઈ રહેલ, જાણે
આ હર્ષનું કારણ શું હશે ને!
સ્મિતે રૂપાળાં જલકંત મોઢાં
રૂપેરી એ સૌ અલિસારિકાનાં
નિશા તજ તાંડવ નિત્યનું શું
બની રહી પ્રેક્ષક મૂક, સાચે?
તજ દર્ષ બીચણ કાળ રૂપ
—મળી જતું મોઢ-પ્રમોદ વિશ્વને!
ને દૂર ત્યાં આત્મતુની ફૂંકે
જોડે મધુરો સર સાવ મીઠો
રહેવરે નિષ તણા ભરતો
આનંદ, જે અનૃતપાન તપિને
હૈયુંય હર્ષે મુગ નાચતું યજ્ઞ.
મને ન શું જ્ઞાન હતું હજી કે
વિદ્યુ બધી એકમને નહવાતો
સદા વિતાને નલના રહ્યો છે,
ને તારલા વાદળીમાં લપાતા
એલી રહે ચાંદનીનાં સરોવરે,
નિશા તજ અંબર કાણું ત્યારે
રૂપેરી શી ચૂંદડીમાં વોંટાતી!
મને થયો એક, શું યંત્ર પેરે
બની હું ચે ચેતનશૂન્ય ચાલ્યો?
નિસર્ગ જોડાણ કર બે પ્રસારી
વેરી રહી અંતરબી પ્રચુક્ત
મને વિશાળ દિલ એ નિહાળવા
હતી જ ક્યાં શુદ્ધ! રહેય ક્યાંથી?
જરાક શી સીટી ફૂંકી તહીં તો
ગાડી ફરી કાળની દોર આલી
અસક્ત ભાવે નિજ ચક્ર રોડવી
મારી કને 'ટેશન' લાવવાને
વહી રહી કેવળ એકતાનમાં.

'અસ્માત'

૩૬

૧૨

૧૫

૪૬

૫૪

૬૧

૨૬

૧૭

૩૩

૭૨

◦ અમદાવાદ અને નડિયાદના નવા એજન્ટ

◦ અમારી તમામ પ્રવૃત્તિઓની
ભારત વસ્તુ ભંડારને આપેલી
સોલ એજન્સી તા.૧૫.ડિસેમ્બર
૧૯૩૯ના રોજ પૂરી થઈ છે.

◦ હવે પછી અમદાવાદ અને
નડિયાદના નવા અને જૂના દરેક
ગ્રાહકે પોતાનો વ્યવહાર અમા-
રા નવા એજન્ટ સાથે કરવાનો
છે.

◦ બુકસેલરો સાથેનો વ્યવહાર
અમારા કાર્યાલય મારફત જ
થશે.

ગ્રામોદ્યોગનાં ક્વર, કાર્ડ અને કાગળો
[સફેદ તેમજ રંગીન] પણ અહીંથી
મળી શકશે.

— નવા એજન્ટ —

મુંબઈમાં ક્યાં ઉતરશે ?
આદર્શ લૉન્જિંગ-પોર્ટમાં

ભારતીય નિવાસ લૉન્જ

આજ્ઞા ઘટાડેલા છે.

ભારતીય નિવાસ લૉન્જ કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨

નાર-કમ્પ્લેટ

|

ટેલિફોન — ૨૨૨૧૦

સળેખમ ?

(Registered)

સળેખમ ? ?

સળેખમ માટે દવા લીધવાને બદલે નાક પર થોડુંક
“અમૃતાંજન” મસજો. તે તુરત રાહત આપે છે.

અ મૃ તાં જ ન

ખીચારક સળેખમ મટાડે છે.

:: દ રા જ નો મ લ મ ::

સર્વે જાતની દરાજ અને ખૂબીને માટે બરોસાપાન અને નિષ્ફળ ન
જાય એવો દવાજ. ત્રણ વાર લગાડવાથી સદંતર નાજીશ થાય છે.

શ્રીલંકાના સિંધ અને બહુચિસ્તાન માટે
મહમદઅલી મુલ્કા મુસાજી ભારવી
ચેરિયટ રોડ : દરાજી

મુંબઈ : અમૃતાંજન લિમિટેડ : મદ્રાસ

સુગંધીથી ભરપૂર

જલકુમારી બ્રાહ્મી તેલ

વા
પ
રો

જે આંખ અને મગજને ઠંડક આપી વાળતે વધારે છે.

સ્ટોકીસ્ટ : આંપશી નરશી દવાવાળા : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

ભારતી સાહિત્ય સંઘની તમામ પ્રવૃત્તિઓના

અમદાવાદ અને નડિયાદના

સોલ ઓફિસ

ચંદ્રકાન્ત મહેતા.

રમઠડાં મારકેટ

અમદાવાદ

નવરચના

[માસિક]

વાર્ષિક લાભ મેળવ

ફોટોપ્રિન્ટ સાથે

દેશમાં બહારદેશમાં પછેદેશમાં

૨-૮-૦ ૩-૦-૦ ૩-૮-૦

નવરચના કાર્યાલય-અમદાવાદ

શ્રી. 'ધૂમકેતુ'ની નવલકથાઓ

મગદ થઈ છે

અ જિ તા

[૪૧૦ પૃષ્ઠની સળંગ નવલકથા]

ફિરંગી લોકો : મનોહર જાધવજી]

ક્ર

પ રા જ ય .

[૪૦૦ પૃષ્ઠની એવી જ બીજી]

નવલકથા, પાકું પૂકું - ફિરંગી લોકો]

દરેકના અઢી રૂપિયા

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મૂકેલાં પુસ્તકો સુબઈ ઉપાકાના ઠેઠવધુખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી અન્યમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
* રામજીની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વા. ગુહ	૦-૪-૦
* ભત્રકકથાસંગ્રહ	૦-૩-૦
કાન્તિ	૦-૫-૦
કાન્તિકારી લખ	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બજવાની બીજી બાજુ (નવી)	
ઉદ્ધતીનો સુક્તિચત્ર	૧-૬-૦
વીરની હાલ ભા. ૧	૦-૧-૨
દારનિષેધ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારડોલીની હિજરત	૦-૨-૧
ગાંધીકૃત આલમ	૦-૮-૦
બારડોલીની વીરાંતનાઓ	૦-૨-૦
હૃદયનું દિવંદ	૦-૩-૦
સુશ્રુત કમળ	૦-૩-૦
રૂપિયાનું ચાંદ	૦-૫-૦
કાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
* ટેકો ખાતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૮-૦
* મારી કહાણી	૦-૮-૦
* અજંતા	૦-૧૦-૦
કાયા અજંતાની કહાણી વાળી	
અને અરીબીનાં બીંટો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિરમાઈ	૦-૮-૦
કળાનુભ	૦-૩-૦
વૃદ્ધા તાર	૦-૮-૦
તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યા	
પત્રો (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
જીવનચર્ચા	૦-૧૦-૦
નૂતન રસિયામાં રોકિયું	૦-૮-૦
વીર નવાનગી ચાત્ર	૦-૮-૦
અરીબાઈનો સુને	૦-૩-૦
બોલ્સેવિક્સ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લખ કે પ્રપંચ	૦-૮-૦
* દેવદાસ	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
સાહીબનો સરેશ	૦-૧૨-૦
કાચવા	૦-૩-૦
આપણો આદાર	૦-૬-૦
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૫-૦
ગિરિરાજ આવૃત્તિ	૦-૮-૦
મીમંસા રાજ્યનાં જીવનકાળા	૧-૪-૦

ટોલ્કટોપ અન્યાવલિ

* પ્રેમનો દંભ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
* સ્ત્રી અને પુરુષ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
* કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
* નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
* નવો અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
* નવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
* દક્ષિણદિવર્તન	૧-૪-૦
* કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
લખસુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર અન્યાવલિ

* ધર-બાહિર	૨-૦-૦
* સુરજ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
ગીતાપુષ્પ	૨-૮-૦

બુદ્ધ અન્યાવલિ

બેકાન્તિકારની આલમકથાભા. ૧	૧-૪-૦
બેકાન્તિકારની આલમકથાભા. ૨	૧-૪-૦
* આલમકથાભા. ૧	૧-૮-૦
* દિવેશની વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
* ગીતામન્યવ	૧-૪-૦
* સ્વામ્યજી જીવન	૦-૧૦-૦
લખપ્રપંચ	૨-૮-૦
શેખનાં કાચે	૨-૦-૦
સ્વૈચ્છિકદાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

* દિવેશની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વૈચ્છિકદાર ભા. ૧	૧-૮-૦
સુખ અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
ભારતવૃણવપ્રધાસ	૧-૦-૦
આંધી મહિર્મદોરસબંધ	૧-૪-૦
કચે રસ્તે	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર (ન)	૦-૧-૦
* ધરમજી પેદા	૨-૦-૦
* જિનચર્ચા	૧-૪-૦
* રાજામતી	૧-૪-૦
* રાજામતી પદ્મ	૨-૦-૦
બખમરાનો ઉપાધ	૨-૦-૦
સાહીબનો સરેશ	૧-૦-૦
મીમંસા રાજ્યનાં જીવનકાળા	૧-૮-૦
તમને બે નહિ સમન	૦-૬-૦
અસહકાર	૧-૮-૦
ચાંદરવધમાં મોંઘીજી	૧-૪-૦
મહિરામન	૦-૧૧-૦
કારાવાસની કહાણી	૦-૮-૦
અનંતા	

લવાજમ	
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી અન્યમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્કટોપ અન્યાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર અન્યાવલિ	૬-૦-૦
બુદ્ધ અન્યાવલિ	૬-૮-૦
- પ્રસ્થાન -	
પ્રસ્થાન ગ્રાહકે પ્રગતિ	

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

સાળાઓને તેમ જ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આવશે.

સુભારપત્રિકા

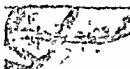
‘સુભાર’ એક ૧૯૨ (ડિસેમ્બર ૧૯૮૬)નો પરિવ્રજ

માનવશ્રેયની આદ્રેશનેવા, યુષ્કથી શે મમજ પોતાના હૃદયને વળુ જેડ પડા
કરીને, પોતાના ન બપુએ આમે મુડે થઈ ગો મમજ દાવે પાલીની
લેડીનો તેડો, તે બેરિશના વાતા અપ્રાદ્યમ પિને માનવનાડુ ને બુક વડે
પોતાના પોરી વડે જોવાનું બેરિશનો કોન તત્તગતો બાળીનો ભવનમનિયબ
અકમાગતુ પાય છે તેના ન દનાદનામા કો મુશ્મતુ બડેનામુ આ નીચ લેશે

નૂતનરમે વર્ષે

ક્ષમ દેવાય હવિયા વિષેય
અ ન જનજનો પ્રશ્ન પોતાની
મજલતા આરંભથી ન ‘કુમારે’
પોતાની વતને પૂછી લીધો
છે, અને તેનો ઉત્તરપણ મેળવી
લીધો છે કે જનતા જનાર્વનાય.
ગને એ જનતાના નવાકુ-
નમી કુમાર જનતાના જીવન
ચૂળ વધુ મગજા, વધુ જીવન-
દર્શી ને અવિશેષ વર્ધમાન
જતાવવાની પોતાની કશ્વ એ
આજ યુધી સમજાવતું આવ્યુ
છે. આજ પૂર્વ થતાં મોજ
વર્ધનું કોનું કોંકેએક મોપાન
એની આંગેકદમી માથે જીવ-
સાતના કુમાર માનમને શે
જીર્ધગામી જનાવતુ આવ્યુ છે.
ધ્યેય જાહાગતુ એકે લખાણ
‘કુમારે’ આજ યુધી આવકાથું
નથી, એટલુ ન નરિ પણ
કુમાર જીવનના અંગપ્રાચંગને
સ્પર્શીતી મર્વ દિશાઓ પર પ્ર-
કાશપાથગામાં એજે પોતાની
વતને કૃતાર્થ માની છે, એની
માત્રી તો, આજ મોજ વર્ધની
જેઓ એનો માથ આગ્રહ-

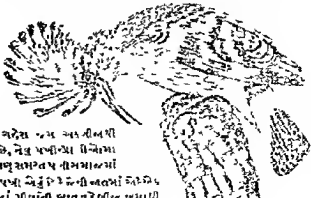
*And by virtue of the power, and for the
purpose aforesaid, I do order and I declare that
all persons held as slaves within said disorgan-
ized States, and parts of States, are, and hence-
forward shall be free, and that the masters*

*States of America - this Sept. 22nd -
1862.*

Shadrach Smith

સુભારીની એડી પર લીલીફ જાનેલા સિકનના અમર ઉત્તરારેડો
And by virtue of the power, and for the purpose aforesaid, I do
order and declare that all persons held as slaves within said dis-
organized States, and parts of States, are, and henceforward shall be
free. (મનાની રૂબ અને જર્જરિત કરેગા ૧૧ ગાવે ૯ ફરમાન આમે
બેડેગા ૬૩ પુ ૩ લિયત અરમારે ૧ ને અમાનાના વિશા ઇતો મદામ તરફ
અગર્મા સ્વેશ તમામ હગવાન દરેથી આજાદ છે અને આજાદ રહેશે)

મજાનના ગરેડા નમ આવીલથી
લુદા દોય છે, નેડુ પખીઆ ઠીએમા
ડોડુ નથી પજુ સમગત પ નીમમાજમાં
આ સિક ૪૪ પખી એનું ૬ નેની વતમાં કોડેમે ૬
ગાવી પોતાના પીતંગી હાલતે કોડીન સમાપી

અવુ છ જ આના ત્રિચા અને
કલાદર્શિમાં, વાંચનની વિવિ-
ધતા અને સામગ્રીની સંપૃદ્ધિ-
માં, પ્રાણુભરી સજીવતા અને
તાજાપમાં સદા અગ્રણી અને
અનન્ય રહ્યું છે. એનાં ચિત્રો
પાછળ ચિત્રકારે સર્જવતી
એક વિશિષ્ટ અંશાનું બળ છે.
એનાં ફર્ષદગ પાછળ ગુર્જરાત-
ને સુદ્રણની નવી શૈલીનો પરિ-
ચય કરાવનાર એક દર્શિ છે;

આપણું રાષ્ટ્રમાનવજીવ પ્રદર્શન કરવા આપણું ન્યાય માંદ
કુમાર દેશ છે' એ ગીત લલકારી તે જીડીએ બોલ્યું પણ કા...
અંકમણી એ મધાળાનો પ્રશ્નકર્તા લેખ વાંચીને તમને અપમેજે કરવા બ્રહ્મો છે
આપણે એ લલકારને કરવા પડાદાર બીએ.
કેટલીકવાર કલાગરા ને કમાડે દીકરા માત્ર બહારથી જ ડાબા દેખાતા હોય છે,
તેના કરતાં લગાટ-લડાયા દેખાતા હોય એવા ડોકરામાં હૃદયનો ખરા કથા ગુણ
મળી આવે છે. માનવ હૃદયની એવી પ્રગીતિ કરાવતી આ એકની વાર્તા 'દરીઓ
આવશે' વિશિષ્ટ દેહિની છે.
પણ આ અને આવા બીજા નાનામોટા લેખો તથા એના નિવૃત્તપણ નિ-
ભાગોની વ્યક્તિગત ઓળખાણ આપવા કરતાં આ પરમેનો એનો સર્વમાર્ગી
પરિચય એળવવા, તથા તમે એ કદિ ન ભેટું હોય તે તેનો એકાદ નમૂનો
અંગાવી લેવા અમારી બહામણ છે.

એના એક એક લેખ પાછળ પાંચ-દસ પુસ્તકોનાં વાચન કે વર્ષોનાં અવલોકન અને અભ્યાસ
હોય છે; જગતનો એવો કોઈ મહાપુરુષ નથી જેનો પરિચય 'કુમાર'ના વાંચકોને સાંપડે નહિ;
જ્ઞાનવિજ્ઞાનની એવી કોઈ શાખા નથી જેને 'કુમાર' સ્પર્શે નહિ. એને માટે સર્વથા એક જ
અભિપ્રાય છે: 'કુમાર' હમેશાં અનોખું છે-અનન્ય છે-અગ્રણી છે

કદિ ન ભેટું હોય અને ખાતરી કરવી હોય તો નમૂનાનો એક અંગાવી લુઓ.
એનો કોઈ પણ અંક ભેજો અને તમે ગ્રાહક થવા લલચાશો.

વાર્ષિક ૭ ફરિયા નવું વર્ષ જન્યુઆરીથી શરૂ થયું છે પરંતુ ખાસ રી.

અવશેષ 'કુમાર'

પાછળનાં વર્ષની રહીસહી ફાઇલો અને છુટકે અત્યંત સરતી કીમતે
ફાઇલો નર્વ ૧ તથા ૧૧ની દરેકના ૩૦. ૨-૦; વર્ષ ૧૦, ૧૨, અને ૧૩ની દરેકના ૩૦. ૩-૦; પોસ્ટલ જુડી-
નીયે મુજબના છુટકે અંકો—દરેકની કીમત બે આના

ની જે એના સજીવ અંક આપ્યા છે તે કોડોની રહીસહી અનિચ્છિત સંખ્યા રદીયમાં છે. તમારી ફાઇલમાં
પૂરતો કોઈ અંક એમાં છે? તો શોધીને મેળવી લો. અથવા તમને માનવમતા કોઈ પણ અંકો મેળાવી તેની
ફાઇલો બંધાવી લેશો તો જે રસમય અને સચોટ સાહિત્યનો અભાસો સંપ્રદ તમને સરતાવામાં મળી રહેશે:
૪, ૩૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૭૧, ૮૪, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૧, ૯૨, ૯૫,
૯૬, ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦,
૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮ ૧૩૯, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦

જેના નીચે લીટી દોરી છે તે સર્જન અંકો છે. એટલે, એ ખરીદનારને નહીં
કીમતે ચાર, ૭ કે વધુ માસનું સર્જન વાચન મળી શકે છે. ભેજો આખી
ફાઇલો ન વસાવી શકે તેમ હોય તેમણે આ લાગ લગતા કરવા ભેજો નથી.

II. ફાઇલો બધી બાંધ્યા પિનાની સમજવાની છે. III. કીમત તદ્દન સાચી (પોસ્ટલ વગરની) છે. દપાલ
ખર્ચે અંક દીઠ એક પૈસા પ્રમાણે વધુ મળીને સાથે જ વાંચાં ગોઠવવાં. જાહેરના આદરોએ અંક દીઠ
આરંભે આનો અને પરદેશના આદરોએ અંક દીઠ માલ આના ભેમે ગોઠવવું. IV. વી.પી. કરવામાં
આવશે નહિ; પોસ્ટની સિલિંગો આગર મનીઓર્ડર કે પોસ્ટલ ઓર્ડર દ્વારા નાણાં અગાડ્યાં જ ગોઠવવાં.

વર્ષ

પાંચમું

- જેનો હેતુ નૂતન ગુજરાતની રચનામાં પોતાનો હિસ્સો આપવાનો છે-
- જેનો હેતુ જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર ક્રાંતિકારી અસર મૂકવાનો છે-
- જેનો હેતુ શિષ્ટ, સુંદર અને ઉપયોગી સાહિત્ય અત્યંત સસ્તા મૂલ્યે આપવાનો છે-

આ ગ્રંથમાળાની તમે પ્રાપ્તિ હો! એનું એક મ પ્રકાશન તમે જોયું છે? એની થોળના નિષે કશું જાણ્યું હો? એની પ્રગતિથી અને લોક-પ્રિયતાથી તમે લાકડાંદાર છો?

એનું લવાજમ

દેશમાં પાકે પૂડાના

રૂ. ૪-૦-૦

(૧૨૦૦ પાનાં)

ખંધન અને મુક્તિ : લેખક : દર્શક
પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૨૦ : કિંમત બે રૂપિયા
૧૮૫૭ના બળવાની બૃમિકા ઉપર આલેખાયેલી આ નવલકથા એના લેખકને પ્રથમ પ્રકૃતિવા નવલકથાકાર તરીકે સાબિત કરશે. આ નવલકથા એકેએક પાન આપણી આંખ સામે જીવંત-જીવંત લાગે છે, વાર્તામાં ગૂંથાયેલું વિચારધન આપણને મુગ્ધ કરે છે.

નગતા રંગો (પૂર્વાર્ધ)

લેખક : સોપાન

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૨૨ : કિંમત બે રૂપિયા
શ્રી. સોપાનની આ સર્વોત્તમ કૃતિ છે. જે વિચાર અને વસ્તુ ઉપર નવલકથાનું સર્જન થયું છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તદ્દન નવીન છે. પૂર્વાર્ધમાં નિઃશ્વસ અને સક્રિય આદર્શ-વાદની અપ્રમાણ અને લીટ સવેદન આલેખાયેલું છે.

નગતનો તાલ : લે. ગમનારામજી ના પાકે

પૃષ્ઠ : ૩૨૮ : કિંમત બે રૂપિયા

આમા એક-જીવનનું મિત્ર છે છતાં આ નવલકથા 'ધર્મી' જેવી નથી. એણે નિહાળી બાંધ્યા વચ્ચે લગભગ એ વર્ષનો સતત સંપર્ક સાધ્યા પછી નવલકથાની રચના થઈ છે. આ પુસ્તકનો પ્રવેશક શ્રી. ગવિશંકર મહારાજે લખી આપ્યો છે.

નગતા રંગો (ઉત્તરાર્ધ)

(દેવુઆરીયા પ્રગટ થયે.)

આ બીજો ખંડ અત્યંત કટુ છે. એમાં એક પ્રથમ આત્માનું પતન, પશ્ચાત્તાપ, વેદના અને અંતે ઉર્ધ્વગમન આલેખાયું છે. આ નવન કોઈ પણ ગુજરાતીએ વાંચી ન શકે.

પ્રગતિશીલ સાહિત્ય

[ગુજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્યમંડળ તરફથી સંકલિત ગ્રંથ]

- ગુજરાતના પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારો સાહિત્યને કઈ દૃષ્ટિએ જુએ છે, પ્રગતિશીલ સાહિત્ય શું છે, ગુજરાતમાં એણે શા પ્રયોજાવ્યા છે, હિંદની ઇતર ભાષાઓમાં એણે કેવું સ્વરૂપ વિકસાવ્યું છે, પરદેશી નવા સાહિત્યકારો આને કઈ દિશામાં ગતિ કરી રહેલ છે. વગેરે વગેરે સાહિત્યપ્રદેશના મહત્વના સવાલો પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરેલો-
- ગુજરાતની નવી કવિતા, વાર્તા, નવલકથા તથા અન્ય સાહિત્યનાં સ્વરૂપો અને તેના વિકાસ ઉપર મનનીય નિબંધો રજૂ કરેલો-
- પ્રગતિશીલ વાર્તા, નાટિકા, કાવ્ય, હાંમેલા નિબંધની સુંદર કલામય વાનગી પીરસેલો-

ઉપરાંત:-

ગુજરાતના લગભગ આખીસ યુવાન તથા પીઠ સાહિત્યકારો 'પ્રગતિશીલ સાહિત્ય'ને કઈ દૃષ્ટિએ મૂલ્યે છે તેની દૃષ્ટી પણ સચોટ આલોચના રજૂ કરેલો સભર અને રસભર ગ્રંથ

અપ્રિલ ૧૯૪૦ની ૧લી તારીખે પ્રસિદ્ધ થશે.
પૃષ્ઠ ૩૨૦ (કાઉન) કિ. રા રૂપિયા

સંપાદક મંડળ

શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદી.

શ્રી. ત્રિભોવનદાસ લુહાર (સુન્દરમ)

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

શ્રી. ભેળીલાલ ગાંધી

પ્રકાશક તથા પ્રાપ્તિસ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

પ્રેસ : નવમળાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, નોવેલ્ટી ટોપીંગ પાસે-અમદાવાદ
મદક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ દેવચંદ્ર ગાંધી : જામિ કાર્યાલય : અમદાવાદ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

૧ વર્ષ ૯

ફેબ્રુઆરિ ૧૯૪૦

અંક ૩

• અનુક્રમ •

• સંપાદક :

મોહનલાલ મહેતા : ઈ.સ. ૨૬૬૯ દેવે
મનિલાલ શાહ, હરજીવન મેઘનથા

• વાર્ષિક લવાજમ

સભ્યશ્રીના ૫૨૨૨૨
૩ સાગ પાત્ર ૩ સાદા ૭

સોહરજીવન
નરસિંહ ગુ વાલમરજી
અમદાવાદની મિત્રોદય
સ્વચ્છતા
સૌંદર્ય અને સંયમ
સ્ત્રીની મા મિત્રોની સુધાગ્રા
શુભ ચિંતન
આપણા કુળ
ખાકી સતા સુધી
ગ્રામ ખરી પડ્યું
સમાજનાદ-વર્તમાન
ફ્રાન્સ થા ગાદે શુદ્ધ મા છે
ગમત-વિવેક
અનુક્રમ

શ્રી ધૂમકેશ ૮૭૫
શ્રી સ્વચ્છતાને વાલેવર ૮૭૭
શ્રી રાહીપતિ ૮૭૮
મો. કા ૮૮૧
શ્રી વજાત ૮૮૨
શ્રી વિદ્યુદાય મ. જાધવી ૮૮૩
શ્રી વારહાજી ૮૮૭
શ્રી. આપણા ગર્વ ૮૯૦
શ્રી 'મો' ૮૯૬
શ્રી તારાચંદ રવાણી ૯૧૦
શ્રી જીવાય દેસાઈ ૯૨૩
શ્રી હુમરશી ધરમશી સ. પટ ૯૨૬
શ્રી વાસાવેવ વાલેવર ૯૩૪
શ્રી. 'તા' ૯૪૦

છુટકે નકલ આઈ આના

ગર્મિ

૦ વાર્ષિક લવાજમ ૦

11	નવરેશમા	પરેશ
૨-૦	૪ ૮-૨	૧-૮-૨

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦

લેખ સંખ્ધી

૧ જે લેખનો ગ્રી ૧૭ કરવામા આવે તે લેખનો પહેલા
જ અન્ના પ્રગટ થઈ શકે એમ હોય તે તેના લેખ
કને ખર્ચ આપવામા આવતી નથી જે લેખનુ પ્ર ૧
શન મોકુફ રવાનુ હોય તેની ખર્ચ અપવાતો
ગિવાજ છે

૨ જે લેખ સારે દપાલાર્થ નરી હોતુ તે લેખ નો
ગ્રી ૧૭ થા ચોન ન પાગે તે ૨૬ કરવામા આવે છે

૩ જે લેખનો અગ્રવીમર કરવામા આવે તેના કારણે
આપવાને અમે બધાએના નથી અમારા તરફથી
કાનણે ન મળે તે અમે નથી ગમવા હુજીના
એમ સમજુ

૪ ઠાઈ પણ લેખનો લેખ જે ગ્રામમા છપાય તે
અક અને તે લેખની છગી પામ અને જ લેખનો
મોનવાનો ગિવાજ છે. કાઈ પણ મગજસર છગી
અનો ન મો લી મમન તો મરીથી ગપાની આપવાનુ
લેખમ અગે ગ્રી ૧૭ના નથી

વ્યવસ્થા મખરી

૧ ઠાઈ પણ ફરિયાદ માટે જવાબી દપાલાર્થ અને
આદકન જરૂર જણાવેલા જરૂરી છે
૨ જે આદકોનુ લવાજમ પ્રતુ રવા આવે છે તેને
અગિયારમા અક સાથે જે જાતની ચેતવણી
મોકલવામા આવે છે અને એમના તરફથી
વખતસર જવામ નથી આવેતો તો બાગમે અ
એમને લી પી થી મો લરામા આવે છે લી પી
૩ ૫-૪-૦ નુ થાય છે, તે ન રવીકાગે તો છે નો
અક લી પી ખર્ચના ચાગ અના મોમ્થીને જ
તે પાછો મેળવી શકે છે

૩૧ અગેજ મહિનાના પહેલા અકવાડિશમા જ
'ગર્મિ' તો અક પ્રાપ્ત ન થાય તો આદકોને
વિનંતી છે કે તેમણે દપાનગ્રાહિશમા ખર્ચ
કાઢી અને દપાનખાતા તરફથી જે લેખિત
જવામ આવે તે અકની મોમ્થી આપવા
એમને તે અકની બીજી નમ્ન મોમ્થી આપવામા
આવે છે

લોકરંજન

લોકપ્રિય થવા માટે કોઈ કલા પોતાનું ધોરણ નીચું રાખે તો એથી એ જીવનપ્રતિ દ્રોહ કરતી નથી એની સાધારણ રીતે ફેલાતી જતી માન્યતા એ સાચી માન્યતા નથી. ત્યારે પોતાને માટે રાખેલી અસુક 'રેખા' નું કોઈ પણ કલા સ્ત્રીમોહલંઘન કરે, ત્યારે સાવચેતીનો એક સૂર સંભળાવશે પડે છે કે, કલા લોકપ્રિય થવા માટે નથી, પણ લોકને કલાપ્રિય બનાવવા માટે છે. પ્રજાનુરંજનને નામે ઘણી વખત કલાકાર પોતાની અશક્તિ છુપાવતો હોય છે. ખરી અને સાચી કલા, પછી એની ભાષા રંગમા હેય, પદ્યરસમાં હોય, શબ્દમાં હોય, અભિનયમાં હોય કે સ્વરમાં હેય—પોતાનું અસુક ઉચ્ચ ધોરણ જાળવી રાખવાનો આશ્રય તો તે રાખે છે જ. અને એ ઉચ્ચ ધોરણનો ત્યાગ કરવાથી જ લોકને પહોંચી શકાય તેમ છે, એવી માન્યતા, એ જીવનપ્રતિનો દ્રોહ છે, કારણ કે એમાં પોતાની નિર્જનતા ન બેવાની આપઘાતી શેરી કામ કરી રહેલી હોય છે, અથવા તો સિદ્ધાંતત્યાગ કરનાર આપઘાતી માનસ દોરવળી આપતું હોય છે. આધુનિક સમાજના જ સઘળા પ્રશ્નો લેવાથી, અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ જ નજર સમક્ષ રાખવાથી, કોઈ પણ કલા જીવનસન્મુખ છે, એવી માન્યતા રાખવી એ પણ એવો જ એક ખીન્ને ભ્રમ છે. આધુનિક સમાજનો કે વર્તમાનકાલીન પરિસ્થિતિનો બહિષ્કાર કરવા માત્રથી જેમ *classical* કલાનું ઉત્તરમાં સાધ્ય કરી શકાતું નથી, પણ તેને માટે તો કલાકારની પોતાની પ્રાણશક્તિ ઉપર જ ઘણો આધાર રહે છે, તેમ કેવળ વર્તમાનકાલ અને આધુનિક સમાજ એવા એ શબ્દો વડે કોઈ પણ કલાને આપણે જીવનપ્રતિ દ્રષ્ટિ રાખનારીનું 'સર્ટિફિકેટ' આપી શકીએ નહિ ખરી રીતે જીવનપ્રતિ દ્રષ્ટિ રાખનારી કોઈ પણ કલા જીવનના સઘળા જ પ્રશ્નોને, અને જીવનના સઘળા જ કાળને, સરખી સરસતાથી સ્પર્શી શકે છે. અને એ તમને પોતાના પ્રાણથી પ્રાણવાન બનાવી, સઘળી પરિસ્થિતિ અને સમયમાં વહી રહેલી જીવનદ્રષ્ટિ બતાવે છે. કલાને આજીવન અને અર્વાચીન, સામાજિક ને શિષ્ટ, આધુનિક ને

નૃતકાલીન, એવી એવી ચિદ્ધિઓ લગાડતી એ એક પ્રકારનો વિચારત્રમ જણાય છે. એ પાતું છે કે અમુક પ્રકારના આપણા પ્રશ્નો એ ભૂતકાલના પ્રશ્નો ન હતા, અને નથી. આપણા પ્રશ્નોની આપણે આપણી રીતે છણાવટ કરીએ એ પણ જરૂરી છે. પણ એવી છણાવટ કરવા માટે માણસે પોતાનામાં રહેલી સઘળી વિદ્યુતિનો આશ્રય લેવે પડે. અને એ જે કાંઈ રજૂ કરે તે એવી કદંગી શૈલીમાં હોય કે જેથી કેવળ ધૂણા જ ઉત્પન્ન થાય, તો કલાના હાર્દનું આં રીતે ખૂન થાય છે કે એ જોનારને હાથે આપવાને બદલે અંધકાર આપે છે—એવો અંધકાર કે જેમાંથી શો રસ્તો હોઈ શકે એની ખબર જ હોઈને પડતી નથી. જે કલા, હાથ ન આપે તે ભણે ને વાસ્તવિક દુનિયાની રેખાએ રેખા શું, રજે રજ કેમ રજૂ કરતી નથી, પણ એ કલા જ નથી. એ તો એક પ્રકારનો માનસત્રમ છે: અને કદાચ એ નિશ્ચેતન અવસ્થાની આગાહી છે.

લોકરંજન એ કલાતું પ્રધાન અંગ નથી. એ એનું આવશ્યક છતાં ગૌણ અંગ છે. બહુ જૂજ અપવાદો બાદ કરતાં, સાચી કલાને લોકો સામાન્ય રીતે વળી શકવા એટલી શક્તિ ધરાવે છે જ. લોકરંજન કરવાનું મારું કામ નથી. કલાના એ કાંઈક ગર્વી એકશરમાં જેમ સત્યાભાસ છે, તેમ લોકરંજન પ્રત્યે જ હાથે રાખતી એ એવો જ બીજો સત્યાભાસ છે. લોકને ધણી વખત તો અમુક સમય થયા પછી જ હાથે મળે છે. અને એટલા વખતમાં પોતે લોકમિથતા જોઈ બેસશે એ વીરુતાથી કોઈ કલાકારે પોતાનું સામાન્ય પોરણ તજવાની જરૂર નથી.

આજે જ્યારે, જીવનસંયુગ-હાથે ને જીવનવિયુગ-હાથે એ બંને અતિ મહત્ત્વની વિચારસરણી રજૂ થાય છે ત્યારે એ બંને પરિસ્થિતિમાં જે સત્ય છે અને જે આભાસ છે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ વિચારકને આવી જવો જોઈએ. નહિતર તો ઘણી વખત પોતાની અશક્તિને જ શક્તિ માનનારું પ્રસિદ્ધ માનસ ઉત્પન્ન થાય, ને કલા કલાને ઠેકણે રહે, ને વ્યક્તિ કેવળ સમાજદ્રેષને જ સામર્થ્ય ગણવાની જુલજુલામણીમાં પડી, પોતાની અધોગતિનું નિર્માણ કરે. આજે જ્યારે આપણા સમાજમાં અનેક સંઘર્ષો અને સંવેદનો, અનેક નવા પ્રશ્નો અને અનેક સમસ્યાઓ જાણી થઈ એક તુચ્છ જીવનમંથન ચાલી રહ્યું છે, તે વખતે સૌ લોકવિકાસ તરફ હાથે રાખનારાઓનો ધર્મ છે કે એમના વિચાર, એમની શૈલી, એમની કલા, એમની ઉપાસના, એમની હાથે લોકસંગ્રહ માટે રહે. અને પોતાની જાતવિલોપન માટેની એમની વૃત્તિ હુમેશાં આગળ ને આગળ રહે. શુદ્ધમાં શુદ્ધ વિચારસરણીને પણ સ્વ-અભિમાનનું એક નાતું સરખું બીજ એટલી તો કલુષિત કરી મૂકે છે કે લોકસંગ્રહમાં એની કાંઈ જ કિમ્મત રહેતી નથી.

નવલકથાનું વાતાવરણ

શ્રી. કાનાસાહેબ વાલેતકર

કોઈ પણ નવલકથાનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરવા માટેની આવશ્યક પૂર્વ તૈયારી મારી પાસે નથી પણ આ ઊલ્ખપની પૂર્તિ નવા વાચનાના જરૂરી આવતી ભોળી ઉત્તરમાં સરસ રીતે કરી છે વાર્તાની ચોપડી વાચવા વિશે સાવ નાનપણમાં જે કુતૂહલ રહેતું તે હજી પણ કાવ્ય છે, પણ નિમિષ રૂપા નવલકથામાં વખત ઝાઝો જાય છે અને બાકીમાં વગર જોણું મળે છે એ નથી મળતું ઈર્ષ્ય પણ પુતક મને 'એમી કાલ્તા' આવડતું નથી તેને પ્રપત્ન કરતા વાચનને કરો લાભ મળે નથી

પ્રથમ વાચન વખતે રીકાદિટને રચના આપતું નહિ, લેખક સાથે તદ્દન એન્ડ્રુ યર્ષને તેની કથાને તદ્દન વશ થઈને વાચતું એ મારી પદ્ધતિ છે, એ મારે મનાવજ છે એટલે કોઈ પણ પુસ્તક નાચતા મને એમાંથી અવિઝાધિત આનંદ મેળવતા આવડે છે

* * *

તે દિવસની નવલકથા વાચતા આ આનંદ વિરમ કરનારી એક વાત હતી તે કાલે ને પગે છૂટતા સિગારેટના કુમાડો. જો 'કંડેક' હો કે ખોટા કોર્ટ દરિયન સિગાર હો, મને એથી ગૂંચળામણ થાય છે સાર્વજનિક જીવનમાં જેમને વિશે આદર છે એની વ્યક્તિઓને ધૂંધપાન કરતી ધણી વાગ સહન કરી લેતી પડે છે, પણ પોતાની જ ઓરડોમાં એકાત્મ ભેગીને એ-દ નવલકથા વાચતા હોઈએ ત્યારે એમાંથી પણ એ બધા ત્યારે પીડા ઝાડતી નથી ત્યારે ખૂબ દરાણી જવાય છે.

આજકાલના ધણી કથાનેપકાને, જે જે પાત્રો વિશે તેઓ સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરાવે છે તેને અમુક રસનેમવ અસનો હોવાના વર્ણનો કરીને એ વ્યસનો પરત્વે લોકોમાં સહનશીનતા, કૌતુક અથવા આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરવાની ટેવ ખેંદી દેખાય છે આ, કોફી, ઑવ ટાઇન, સિગારેટ, પત્તા વગેરે વસ્તુઓ વેચવા માટે કારખાનદારોએ મોટી મોટી સિડીકો કરી છે, એટલે કોઈ ખાસ કારખાનદારનું નામ ન આવતા તે તે પદાર્થો વિશે લોકોના મનમાં અ ઉત્પન્ન કરાય તોપણ કારખાનદારોને યાસ છે આ જાણવા પછી ધણી વાગ મનમાં રાકા બેઠે છે કે આ વાર્તાલેખકોને, આમ એ વસ્તુઓ પ્રત્યે આકર્ષણ પેદા કરવા, સાડુ સરખુ કમિશન તો નહિ મળતું હોય ? એ સિવાય પોતાની વાર્તાના વાતાવરણને આતુ ધૂંધધૂંધ કરવાથી તેમને બીજો શો કારણ થતો દરો ? એ વ્યસનોને સમાજમાં કેટલું ખોટું મહત્ત્વ મળેતું છે તે કઈ કોઈને કહેવું પડે તેનું નથી, પણ એના વર્ણન વિના કથાનકની વાર્તાવિકાતા ઓછો થાય છે, એમ માનવાનું કાગ્ય નથી પહેલાના કલાકારે ધરાણપૂર્વક ખાણાપીણના પ્રસંગોનાં વર્ણનો નહોતા કરતા હવેના લેખકવાચક આવા વર્ણનોમાં રાચે છે કદાચ 'મુખ્તાભા'ઓને એ આવશ્યક હશે ! રતિવિહાર, અવિગન-ચુબન, મિજમાનીઓ, નારતા, ચાપાણી, ધૂંધપાન, મદિગપાન—આ બધી બાબતો સાહિત્યિક વર્ણનોમાં આવ્યા પછી જનનુ જનુ, લલુચકાએ જનુ, એના જેવા આરામ આપનારા વિધિ વર્ણવિવરો કેમ ન થઈ શકે તે સમજાવું નથી ઉપનિવદ્ધમાં માડા નીચે બેસતી ખરજનુ અજબાગતા એક કારતિનું વર્ણન આવ્યું છે,

મહાભારતમાં ઉત્તર દિશાના ધરમાં મહેમાન થઈને રહેલા એક બોળા ઋષિનો સ્નાનાન્દ ખૂબ શ્રદ્ધાથી આલેખાયો છે. જે આપણા વાર્તાલેખકો અફીણ ખાવા લાગે તો તેઓ પણ શૌચાન્દની લિલ્લત્ત કળી જઈને તેની ઉપર પણ લખવા બેસી નય! એક અંગ્રેજી નવલકથામાં લડતા સિપાહીઓને ખુસ્લા મેદાનમાં શૌચ જવાનું મળતાં થતા શૌચાન્દનું વર્ણન છે; પણ ત્યાં એ યોગ્ય પણ છે.

પણ આગાહી અને દામમાં જેમ તમાકુનો ધુમાડો પરાણે સહન કરવો પડે છે તેમ વાર્તા વાંચતાં પણ એ ધુમાડો સહન કરવો પડે એ કેટલું દુર્ભાગ્ય !

* * *

શુદ્ધ કલાત્મક આનંદ અનુભવવાનાં સાધન ઉદ્દિયો તે આંખ, કાન અને વાણી(કંઠ), તેમ જ તાલખંદ હસનચલના અને વિશિષ્ટ પ્રકારના હાવભાવ—આગાં આનંદ અનુભવનારી ઉદ્દિયો અને તેના વિષયો દૂર રહી શકે છે. અને તેથી જ તટસ્થપણે તેનો આસ્વાદ લઈ શકે છે. ન્યાં પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ થયો ત્યાં નિર્ભેજ આનંદ હોઈ શકે નહિ. એ હિ સંસ્કારોના મેળા દુઃસ્વપ્ન એવ તે। એ ગીતાના મૂતમાં ઉપલેા સિદ્ધાંત બેવાને મન લલચાવ છે, પણ તે જતો કરવો પડે છે. સુલ્લ આચ્ચત્તિક યત્તદ્ વુદ્ધિમાત્ર જ્ઞાતિન્દ્રિયમ્ । અહીં માત્ર આત્મતિક સુખ એટલે કલાત્મક સુખ એવો અર્થ કરીએ તો ત્યાલે એમ લાગે છે. નાક, રસના (જીભ) અને ત્વચા એ પ્રધાનપણે બોગેન્દ્રિયો છે. અહીં ઉદ્દિયોનો વિષયો સાથે સ્પૂળ સ્પર્શ થાય છે અને તેથી એમાંથી ભોગવિલાસ અવતરે છે. કલાત્મક અને નિર્વિષય આનંદને આ રિતિતિ અનુકૂળ નથી.

* * *

કેટલાક પાપબીર લોકો પાપી વાસના છોડી શકતા નથી, અને કોઈ પણ કારણે પ્રત્યક્ષ પાપનું સેવન એમનાથી થતું નથી. આવા લોક બહારથી અલિપ્ત રહી સર્વ પ્રકારના બોગવિલાસનું માનસપૂર્ણની પેઠે સવિતર માનસિક સેવન કરતા હોય છે.

પૃથક્કરણ-પ્રવીણ એવા આજકાલના માનસ-શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જે કોઈ વિધાનું આયુ

માનસિક સેવન કર્યો કરે છે તે શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક રોગ જ પેદા કરે છે. He who desires but acts not, breeds pestilence, આજકાલનું અમુક લલિત સાહિત્ય લોકોને વિષય સેવનની માનસિક આદતિ અખંડ ચાલુ રાખવાનું શિખવાડી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ત્રિવિધ રોગો ઉત્પન્ન નથી કરતું શું? દારૂનો એક વાર સ્વાદ લાગ્યો એટલે એનું પ્રમાણ ઉતરાતર વધારવાનું હમેશાં મન થયા કરે છે, એમ કહે છે અને પછી આગળ જતાં દારૂના નશામાં હોયું એ જ સ્વાભાવિક રિતિ થઈ પડતાં વિશેષ નશો ગમવવા સોમલ ખાવા, અશીજીનાં ઇન્જેક્શન લેવા કે સાપ કરાવવા સુધી લોકો પહોંચી નય છે.

સદ્ગિરુમિ કોને કહેવી, ત્રીડા-શાલીનતા બગેરેનું કવચ કેટલુંટકવા રેતું, સંયમ-અંકાય સામાજિક સ્વાસ્થ્યને માટે કેટલે અશી ઉપયોગી છે, બગેરે બાજતોમાં જૂતો આદર્શ કુળાવી ઈર્ષિને સમાજને સ્વચ્છંદતા તરફ ધસી જવો એ આજકાલના વાર્તાલેખકોને ધોતાનો સ્વધર્મ અને યુગધર્મ લાગે છે? સ્ત્રીઓના કુમળા અને કૂણા અવવેળાં વર્ણન કરવાં, સંયમ રૂપી ધૈર્યમરુને હચમચાવી દે તેવા પ્રસંગનું, રસના ધૂંટા ભરાવું વર્ણન કરવું, નિર્જનતાનો શક્ય તેટલો બચાવ કરવો અને વિલાસિતાને અધિકાધિક સુંદર કરી દેખાડવી, to justify weakness and to beautify passions, અને અતે સદાચારના સર્વ નિયમો કઠોર છે, ભુકમી છે એવું સિદ્ધ કરવા માટે કપપાશકિત દોઢવી શક્ય તેટલા અપવાદો લોકોની સામે મૂકતા, રહેયું એ આજકાલના કેટલાક કલાકારોનો ભણે સ્વધર્મ અને યુગધર્મ થઈ પડ્યો છે.

સામાજિક રૂઢિમાં વાંધાભર્યું અને કઠોર એવું ઘણું છે, ને દૂર કરીને, રૂઢિ બદલોને નીતિના નિયમ સુધારવા જોઈએ એ વિષે પણ શંકા નથી. આવા પ્રકારનો પ્રયત્ન સમાજસુધારકોએ કર્યો પણ છે; પણ જરૂર અને સુખવાદનો ધર્મ સ્ત્રીકારીને અમે પીનલ-કોઠા અને વૈદ્યશાસ્ત્રથી બહારના કશાને માનતા નથી એવું કહેવાનો વખત આણ્યો એ કાર્મિકચાણી-પાસના નથી. પછી કોઈ જરૂર કહે કે કાવદાને પણ શા માટે માનવા? કોઈ કહે છે,

પરસ્પર નિષ્ઠા એ જ સદાચાર, એને સાચવવા માટે જુગી, દોગી અથવા મોળા સમાજને ઘોરોડક છેતરીએ તો ય શુ ? એથી આગળ જનારા લોક કહે છે કે કુદરતમા ત્યા સર્વત્ર કાપાકાપી ચાલુ છે ત્યા કૃષ્ણદત્તા અથવા ખૂનથી આટલા મહારાજુ રાને ? Supermanને કશાનો જ બાધ ન હોવાને બેઠકે એ તો કંદની પેડે કોઈ પણ વસ્તુની પગલા વિનાનો હોવાને બેઠકે ।

સદાચારમા ભગતી અને જોદ બને હોય છે પણ કયાને નામે, સ્વતંત્રતાને નામે, અને અનિર્બંધનો નામે દુરાચારના આચાર્ય બનવાનું હવનકાર્ય આ યુગના કેદનાકે કલાકારોને જ મળ્યું લાગે છે

બધા જ કનાકારો અને વાર્તાલેખકો આ આરોપને પાત્ર નથી તરત્તર સ્વચ્છદતાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારનારા લેખકો પણ જોડેવતે અશૈ ગનની અને જનતાની શરમ સંખ્યાના હોય છે પણ કેટલાક ભગતા લેખકો પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતમા સમાજ સહજો છુટ્ટી

કહે એવું જ અપરંપ બડ ઉઠાવીને પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે અને પછી ધીમે ધીમે આટલે સુધી જવામા શો બાધ છે, એવો મુક્તિવાદ લાડાવીને તેઓ એક એક કમલ આગળ મૂકતા જાય છે, અને પછી કીર્તિ અને પ્રાપ્તિ વધે એટલે સ કાય અને બીકે સ્વાભાવિક રીતે જ દયાઈ જાય છે અને તે એક મજકામણુ સિવાય બાકીના સર્વ ક્ષેત્રોમા ગાત અવીર બનીને ધૂમવા લાગે છે બધાનું આમ બને છે એમ નહિ પણ ત્યા ત્યા વચાલુ આવું દેખાય છે માત્ર હિંમત બધાને સખી મળેલી નથી હોતી

સાહિત્ય અને કલામા આવું વાતાવરણ જમવાથી સમાજની સદાચાર શિથિ ન થાય કે એ કુશિદા એકે સાથી અને મહત્વની છે તોયે પણ એ કુશિદા આહી ન કરતા, એવા નીતિશૂન્ય વાતાવરણથી જીવોને આદર્શ અને કનાતી અનુભૂત બને ફોલુ થાય છે એટલું જ મારે અર્થી કહેવું છે

૧૯૩૭

[મૂઠ મરાઠો મૌખ પરથી]

★

અમદાવાદની મિલહોટેલ

[રેખાચિત્ર]

સાંદીપન

આ પાપે મળ્યા છીએ કદી ?

અમદાવાદને તો તમે જોડામા જોણુ એ વાર જોજુ જ હશે માણિકનાથથી માંડીને તે મહાત્માજી સુધીના ગાળાના સવાપાયએ વર્ષના અમરગી હતિ દાસથી સમૃદ્ધ એવા ગુજરાતના અર્વાચીન પાત્રનગરને ન્ને ધરાઈને નેર્ત લેવાના હિમજ થી જ તમે આવી ગયા હશે, તો તો માણિકનાથના સમગ્રોથી અકિત

એવા એના કિનાથી માંડીને તે મહાત્માજીના પ્રતીક સરખા સામરમતી આશમ સુધીના રથગોતુ મનભર દર્શન કર્યું અને કોઈ રસિક મિત્રને સાધીને એ પ્રત્યે ના માહાત્મની ગઈશી દત્તમાજી પણ ધડીભર ચાનાગુની આરમ્ભ રાખીને સાબ્યો દશે એમદ શિવપરમૃદ્ધ મરિજના બિયેગ ધુમ્મટ પગથી અમદાવાદને જોવાનો યોગ જો તમને સાપકચો હોય તો તો પૂછુ તુ શુ ? અનેક દિવસપર દરશે તમે લુઓ અને એની વિવિધ

અસરો અનુભવે તે પહેલાં તો દર દરથી દેખાતી મિલઓમનીઓએ તમારી નજર બાંધી લીધી હશે. કાપડહોળના એક ગિનહરીક કેન્દ્ર તરીકેની અદોની કારકિર્દી તમે ધણીવાર વાંચી કે સાંભળી હશે. પણ હવે તો એ દરેકને નજરોનજર નિહાળીને તમે નિઃશંક બન્યા હશે. અનેક સડો પરથી પસાર થઈ સેકેડો મજૂરાનાં રોળાં ભેઈને તમારે પ્રિય લેખક, કદાચ પ્રિયતમ વિચારક, કાર્ક માર્કસ તમને યાદ નહિ આવ્યો હોય એ હું કેમ માનું? ઔદ્યોગિક અભ્યાસની તમજા, મજૂરજીવન તરફની કંઈક તાલાવેલીમય સંદાનુભૂતિ અને મૂલીવાદ તરફની ધૂણા એ તથે તરવેના પ્રેર્યા તમે કદાચ અદોના ધૂમ્ગ્રાસ્તિ મિલ વિસ્તારની ય મુશ્કાલે જ્યા લગ્નચાપા હો. અને તમારા મિત્રને ત્યાં ઘરરખ્યુ મૃદિણીની હાથનાં દળલાત-રોટલી-શાક જાળીને લાલાલાખ ત્યારે સવા-લાખનું સાંહસ એડો નાખવા એકાદ અણીનો મિલમાં પહોંચી પણ ગયા હશે. ખાદીના ધોતિયાની છુટી પાટલી કે લાંબા પહેરણના અણીવાર એડા સાથે કાર્ક લાંચાનો પટ્ટો પેથ ન લગાવી એસે તેની સાવચેતી રાખીને ભગતા ભેષ જેવા યંત્રવાદની અનેક ઘટ-માળાને તમે વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુએ અવગ્રાહી હશે. તમારી આંતર્જાલ પ્રતિભાએ તમને મિલના મેનેજર સુધી જવાની સગવડ પણ કરી આપી હશે. અને એવે સંગે તમારા જેવો જીવાન ન દોરી આવે તો તો હજી રહ્યું ને! છતાસભર અંગ્રેજીના અપ્રતિહત વાહે તમે માર્કસની વિચારવીજળીઓ ચમકાવી હશે. તરબો ધાલીને બેકું વરસનારા મેથ જેવા ગાંધીવાદને, આવાદી ઝડીઓ વહેતો મેથો હશે હિંદી કપાસનાં અપૂર્ણ તરવેથી માંડીને તે રિચાર્ડસ-સની ડોબી સુધીના તમારા વાંચનને તમે જીરસાભેર રજૂ કરીને મેનેજરની મિદી પલિત કરી નાખી હશે. દવાખાનું ને ધોડિયાખાનું પણ નેભાં હશે.

પણ મને મળ્યા હતા? અમદાવાદના એ લાખ મજૂરો કાળી મજૂરી ફૂટતાં ફૂટતાં ન્યાં 'હાથ' કહેવા આવે છે એવી મારી સંસ્થાની સાખાનો ખ્યાલ પણ ક્યાં વિના તમે તમારી યાત્રાની ઇતિશી કરી નાખી ને! માય રસિક પ્રવાસી! હું દેખાવે ડોશી છું' પણ મિત્રજીવનની

રહસ્યવતાએ તો જોગનવંતી મદારાણી છું' હો કે! મળવા આવ્યા હોત તો કંઈ છેક ખાલી હાથે તો ન જ જવા દેત.

હા, એટલું ખરું કે તમને જરા છેત્રાડી લાગી હોત, કદાચ એકદમ નજરે ન પણ પડી હોત, કારણ કે ગામમાં ટેકવાડો નક્કી કરનારી દૃષ્ટિ જ મિલમાં મારું સ્થાન નક્કી કરે છે. કંપનીએ જે ઈજનેરી દૃષ્ટિ બારે દરમાથે રોકી હોય છે તેનું પ્રધાન કાર્ય જ એ હોય છે કે કંપાઉન્ડની તસુએ તસુ જગાનો સારામાં સારો ઉપયોગ કંપનીના જ લાભાર્થે કરી બતાવવો. રોળને રોજ અવનવી ઇમારતી યોજનાઓ સાથે એ કંપાઉન્ડને નિહાળી રહે છે. એનું ઔત્સુક્ય કદી આથમતું નથી, કે નથી રિધરતા પકડતું. એનું ખંડનમંડન ઉત્કાન્તિના કમ જેટલું અફર ને અનંત હોય છે. ધણી વાર હું તેને આંખના કણાની જેમ ખૂસું છું. સોનાની યાગીમાં લોહાની મેખ જેવી લાચું છું. ન્યારે ન્યારે કોઈ ઇમારતી યોજનાના ભૌમિતિક સૌક્યવતી દૃષ્ટિએ મારું અસ્તિત્વ એને પેલી મક્કાવ-વાળી ડોશીની મૂંપડોની જેમ ખૂંચે છે, ત્યારે ત્યારે અચૂક, ધડીના છુટા ભાગમાં એ મારા ખોરડાને ફનાકલિયા કરી નાખે છે. આ ઈજનેરી દૃષ્ટિ કદી ય મીનક્રદેવી અને ખરી! મારા લાઈ! કદી ય નથી બનતી હો! હું' તો વંસચાપા જેવી છું'. ગામનો પરેશ ન્યાં માય આપે ત્યાં મારી ગરીમ ધરવખરી લઈને મારે વસતું જ પડે છે, પાડી ભણે ને મારી પોડોશમાં ધોળીયાટનું પ્લીઝીંગ બદલખું વાતાવરણ મધમધી રહ્યું હોય. અથવા ભસેને વાળવાનાં જાજરના ફરફરાત સ્વિચ અનિસે મારાં નકકારાને આણુંદની છીકણી જેવો આદુલાદ આપી રહ્યા હોય-મારે વસતું જ પડે છે. કેટલી જગ્યામાં રહું? નામ માત્રનો નાશ અને સહિજરન્ધ સનાતનમાં સનાતન સત્તે ને તરવે ય ભે સપેસ. તો ખુદ મારો પોતાની ક્યતીય ય સાપેક્ષતા રવીકારીને કહું છું' કે અમદાવાદની મિલોમાંનાં મારાં સ્થાનકોની પહેળાઈ-લખાઈની સરેરાશ ૧૨x૧૫ થી માંડીને તે ૨૦x૨૫ ફૂટ જેટલી હોય છે. અને એ મયાંદા, સોનીના હાથે પ્રત્યેક નવે યાદ પામતા ઘટના જતા કસવાળા સોનાની જેમ, મારા પ્રત્યેક પુનર્વિધાને

ઓઝી ને ઓઝી સાઝી ને સાઝી થતી જાય છે, પઝી મજૂરોની સખ્યા ભવે ને ગમે તેમલી હોય મજૂરોની નહિ પણ કપતીની મજબૂતોને જ વિચાર કરવો એ કલેન્ડરોના પગાર ખાતા મિનના પ્રત્યે કમિયારીની નિતિ ૧૯૪૧ નથી શું ? હવે, પણ તમે એટલી જવાબુ ભાડુ સાબળ્યું છે ? શહેરની પાછળી પગવાડે પહેલી મિનની પાછળી પગવાડે બીજાના મારગ નહિવત ખૂણાની પુમારીનો તમે ખ્યાલ કરી શકો છો ? અમદાવાદના ભાડવાતો ને માનમાનિકોની સામગ્રી તો જાણે તમે ઊપાસ્ય શેજ વાચતા હશે, સમજાવ ને લાગત મળ્યાતી એ માનિકોની ' ધરખખુ ગૃહિણીઓ ' ધરખખના આવનાર અજાણ્યા આગતુની સાથે ગણના થા જોવા જો પ્રથમ સવાન જવાન કરે છે તેની મુનાવણીય તમાગ નહુલત થવળે પહોચી ચૂકી હશે પણ તમને લાગે જ ખ્યાલ હશે કે મારા ખૂણાની ખડણીની સરેરાશ માસિક ચલુસેથી ઊંચો રૂપિયા જેટલી છે. હિન્દુસ્તાનના દેશી રાજની જેમ મારા માસિક પણ ખડિયો ગણ છે કપતીને ખડણી આપીને એ પણ દેશી રાજની જેટલી જ છૂટછોટ, વલતત્તાઓ અને નાનીમોટી સત્તાઓ લેવાય છે.

કામદાર ગમે તેટલો નવો હોય, ગમે તેલો અમદારો હોય અથવા ગમે તેલો મુકલિસ કે મવાલી હોય છતાંય મારા માનિક તેને નચિતાઈથી ધીરી શકે છે અને જહાગીરી જનનથી નાણા વસૂલ કરી શકે છે પગારને કિલ્લે મારા માસિકનું ગ્યાન પગાર ધારીની અદરની બાતુએ પગારમરજુનની સાથે જ હોય છે પ્રત્યેકની પાસેથી પ્રત્યેક હપ્તાનું લેણું તે જ ધરીએ વસૂલ કરે છે અને બાકીના પગાર મજૂરોના હાથમાં જવા કે કે આ વખતે જેટલી છૂટછોટ મૂકવી કે જેટલી નહત આપવી એ તેની જ મજબૂતી વાત છે તે ઉપરાંત તે રામ્બા પણ ધીરી છે, અને એના બાજુનો દર એક મહિને એક રૂપિય ને આનથી ઓછો તો નહીં હોતો નથી પ્રત્યેક ખાનેદારને શું પગાર મળે છે એ વાતનો એ જોડો હોય છે અને એ પગારની રકમને નજર સમક્ષ મળીને લેના પ્રમાણમાં જ એ ગમત રહે છે બહા પાણીમા કદીય બિલ્લતો નથી પચાણુને તો દડાવાજ કરવી પડે છે કાર્ટમા

જુલુ પડે છે, મિયોના દગાગા ઉપર દેહુદારોને પકડવા ચોપા પછુ કરી પડે છે, તેમ છતાંય નાસ્તીપાસ થયું પડે છે અને જેટલીક વાર ગાંઠનું ય શુમાવનું પડે છે અને તો આરી તમામ ચિંતાઓમાથી માલિકની મહેરને લઈને મુકત છીએ કાગળ કે અને તો ખડિયા ગમત ખડણી ભગવા પૂરતા જ, ખાકી વલતત ખડણી લરી દીધા પઝી રેયતનું ગમે તે મરી નાખવાને છૂટા છાતી ચાખડીને પેસા ધીરીએ પછુ છીએ અને ઊતીપ પગ મૂકીને લઈપણુ રડીએ છીએ છુટીનો અપવાદબાદ કમતા કે પિણુ કામદાર મિલની બહાર જઈ શકતો નથી હું આપુ તેવો માલ હું આપે તે લાવે લેના પ્રત્યે મજૂર બધાએલો છે.

જેમ કેઈ બહાર જઈ શકતો નથી તેમ બહારની કાર્થ પણ હોટેન પોતાનો માલ લઈને પ્રવેશી શકતો નથી, પ્રવેશતા પગાર્થ જાય છે, તો એ ગમને મારા પહાણી હાથ બતાવતા હું જરાય પાછી પડતી નથી એની બહેલી ને બહેલી કોટલીઓ મારા ગોક્કેરો ઢોળી નાખે છે, રકાનીખાલા ફાંકી નાખે છે, વેચેના માલના પેસા પડતી લે છે, સોડાવેમનની ખાટીઓ આચકી લે છે અને જેટલીક વખત એ મારી રોકચના છોકરાઓને મારા છોકરાઓ એવો તો આવાદ હાથ બતાવે છે કે ફરીથી દૂકવાની દિંમત જ નથી કરી શકતા આમ હોવા છતાંય મારે મારી મર્યાદાઓ તો છે જ અને સત્તાઓ અને હમીયારથી છાત્તી રાજરાણીઓને ય અગરહામ રામવા પડે છે અને તેમના પગતી અમીનારુ રાજરી પડે છે બધા જ કામદારોને એક લાકડીએ હાકુ એવી અચવહારુ થયે અને જરાય પાનવે તેમ નથી મારે ય મારા ખાનગી અગરહામ છે, તેઓ ' દાદા 'ના નામે ઓળખાય છે દરેક મિનમા આરી ખાચ દશ પ્રતિમાઓ હોય છે, હોય છે ને હોય છે જ મારા ગાંધ્યા બાવો જગાડનાર કે મારી સામે બહારજો ચંદનાગ ખરી રીતે તો આ જ વર્ગ છે કાર્થ શારિત્રિક શક્તિથી, સડક પગથી પસાર થતા મારા માનિને મણુનો છપાચછેર કરી નાખે છે કાર્થ સારુ ભણેના હોઈને મપદાના જાણકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેના હોવાથી મારા વિરુદ્ધ અસરકારક પ્રચાર કરી શકે છે અને મારા માનિને ય દરીનો

દારા મૂંગે છે, કોઈ તદ્દન મૂંગા રહે છે અને વખત આવે એવું તો છાનું સંધર્ષણ જગાવે છે કે જેની આગમાંથી હું મહામુશ્કેલીએ બચી શકું છું. ઉપરના બંને વર્ગ કરતાં આવાં તાડિવાના ખેતદાઓની ખખર હું વધારે સ્વીકૃતિ લઉં છું.

વિવિધ શક્તિઓ ધરાવતાં આ વિવિધ રત્નોને હું મારા દરબારમાં માનભર્યું સ્થાન આપું છું. તેમના ચાપાણીનું ચાલ તેટલું બિંદુ હું માફ કરું છું. તે ઉપરાંત ભયારે ભયારે જરૂર પડે ત્યારે વિના આના-કાનીએ રોકડા રૂપિયા ધીરું છું, બ્યાજ લેતી નથી, અને તેમની સગવડે જ ધીરે ધીરે વસલ કરું છું. કેટલાક દાખલામાં ધરનું ગોપીચંદન ગુમાવવાની ય ઉદારતા દાખવું છું અને કોડીમાં મોઢાલીને રડી લઉં છું. હેઝમેનર જેવા ખાઉધરા વડુને અનેક રીતે ધરવું છું. દિવસમાં બે વખત સ્પેશિયલ દૂધની ચા સ્પેશિયલ રકાબીખાલામાં સ્પેશિયલ નોકર દારા પહેંચાડીને શિષ્-મિષ્-સુવાળા સત્તજન ગણાતા હિસાબી ઑફિસરોની અમીનજર પશુ મેળવું છું. વાસજોતી, દૂધની અને જાગીની સ્વચ્છતા તપાસવા આવનારા સરકારનિયુક્ત ફેક્ટરી ઈન્સ્પેક્ટરના ઓચિંતા હુમલાની કચુકે મારી જાતી સદા ય ધડકતી જ રહે છે. બંગ્લો રેસિડન્ટ બાગળ શિર મુકાવીને જાબા :હેનારા દેશી રાજ્યના શિવાનની અદાથી મારો પ્રતિનિધિ એ ઈન્સ્પેક્ટરને ઔવકાર આપે છે. તેના ગરમ મિત્રજને ગરમ ચાલ મૂકીને ઠંડા કરે છે. વાતો કરતો કરતો ઓંખા સુધી પાળાવા જાય છે અને સાહજિક છતાથી એક સુવાળું ગણિયું એના હાથમાં સેરવી ચઢીને 'હાથ' કહીને પાછો આવે છે. ભાઈ પ્રવાસી ! મારી પામસ્તા પર તિરસ્કાર વર્ણવતા પહેલાં એટલું વિચારવા જેટલો ઉદાર થજે કે પ્રલેકને પોતપોતાના છવનપ્રદેશની સરહદો પર પહેરો ભરવો જ પડે છે.

પશુ મારી એ બધી ય ખટપટોને ખરચો છેવટે તો કન્યાની જ કેડયો પર હોય છે એ કહેવાની ભાએ જ જરૂર હોય. આ પરથી એમ નથી માનવાનું કે હું ચાહને બદમે પાણી આપું કે નાગરવેલનાં પાનને બદલે પીંજળાનાં પાન આપું તો ચાલી લકે. ચાલની શુભવત્તાની બાબતમાં મારે સામાન્ય લપાટી પર તો

હમેશાં રહેવું જ પડે છે. બેશક, એક વખત એવો ય મારો મુવર્ણકાળ હતો કે ભયારે જેવું હું આપું તેવું મજૂરોને ખાતું પીતું પડતું જ. આજ તો અનેક કારણોને લઈને એનો અવાજ એક ગયો છે. મજૂર મહાજન જેવા વિશાળ વડની એને જાયા છે અને ગાંધીજી જેવા યુગપુરુષની સીધી સહાનુભૂતિ પણ એને મળે છે. એટલે હું ગમે તેવો હતુમાનના તેજનો એવડો આપું ને આજના મજૂરો વાંધા ન જ ઉડાવે એવી પરિસ્થિતિ તો મારી જિંદગીમાં હવે હું ફરીથી કદાચ નહિ દેખી શકું. છતાં ય બંને તેટલું દલકું ચકાવવાનો પ્રયત્ન તો હું હમેશાં હરેક ઘડીએ કરી જ બેઠો છું, પણ મારું ખરું વચ્ચેવ તો ભાવોની મુક્રતામાં છે. ચાર રૂપિયે મળ્યું ચવાણું લાવીને પૈસાનું ત્રણ પૈસાભારને હિસાબે હું વેચું છું, તેમાં ય પાછું કાંટામાંના પડલામાં મૂકવામાં આવતા પૈસા હમેશાં ભોળાં જાપના નવા જ રાખવાનું ચૂકતી નથી. ચાહના વર્ગ મારે ત્યાં નથી. 'ચાહ', 'સ્પેશિયલ', 'પાઠોરની', 'લસકરી', 'ગુલામી', 'દૂધપાણી અક્ષમ' વિગેરે વિગેરે ફાંટાખાજ ઉચ્ચારણોનું અસ્તિત્વ મારી સરહદમાં શક્ય જ નથી. મને પોષાતી રીતે દૂધ વાપરીને હું તો એક જ સમપ્રિયક્ષી સર્જન કરું છું, પછી એમાં જેને જેટલો રસ આવે તેટલો ખરો. સાદી અને કડકના એક મારે સાચવવા પડે છે.

પ્રત્યેક પિતારના નામનું માનભર્યું રામભર્યું ઉચ્ચારણ કરીને જ ચોડીર અપાય છે અને એમ ખાતરી આપવામાં આવે છે કે તમારી જ 'ચા' હવે બનીને આવે છે. પણ મેં તો સવારના સાતથી તે દસ વાગતાં સુધી ચાલે એટલું તપેલું ભરી જ દીધું હોય છે. સાવ કાંદી નાખવા જેવી નહિ એવી એ ચાહનો બાવ મેં ત્રણ પૈસા રાખ્યો છે. કોશીનો એક આનો લઉં છું. પણ મારી કોશી તમે પીઓ તો તમારી કોશી વિશેની તમામ કામનાઓ કદાચ પૂર્ણ થઈ જાય. કોશી તમારી કેડે પડી હોય તો મારી સંસ્થાઓને આશરે આવો ને ત્યાંની કોશી પીઓ. અને ધીરે ધીરે એ પિંજલા પર તમને ભરુંદર જેટલો જ વિરાગ આવશે. સોડાથી માંડીને તે પીંજળીઅપ સુધીનાં પીણાં ચખવાનું તો જાણે મને

પાલવવાનું જ નથી. સોડા, લેમન, અને જિન્જર મારી હરેક સરથામાં સર્વવ્યાપી છે. મિલનો ઝોલો નોઈને કોષ કોઈ સ્થળે રાસપળરી કે ટોનિક વેચું છું. બરફમાં મૂકેલાં ઠંડાં પીણાં પાઈને હું મારા કારી-ગરને ટાઢ યોળ બનાવવા તો હરગિજ ન ઇચ્છું. સોડાની કિંમત મેં એક આનો રાખી છે. હવે એક ચિંતક લકતની અઘાથી સ્વર્ગની સીડીમાં એ સર્વ પમથિયાં તમે તમારી જ એળે ચડી જાવ અને પ્રત્યેક પીણાની કિંમત કહી લો તો હું આહારી થકશ. શું સમજો છો મારા સાહેબ, રીચી-રોડ પર આર આર પંસે મારીમારી ફરતી રાસપળરીની કિંમત હું અઘીઆના ઝોકાનું છું. સિગરેટનો વેપારો કરવા જતાં મને સોના કરતાં ધડમણુ મોંછું પડે છે. પાનની કિંમતની બાબતમાં મેં રહેમ રાખી છે. સોપારી છુટે હાથે-મજે મારે ઘેર હેપાનો વરધોડા આપો હોય કે દુકાનું પચ્છુ થયું હોય એવે છુટે હાથે-વહેચું છું.

સોડાલેમનની કુદ્ર ખાલી બાટલીઓનો ઉપયોગ શૌચવિધિ જેવી સાખી પોતાના કરકમંડલ તરીકે કરે છે એ મારા હસાટની એક રહિયાળી રેખા છે. હિન્દુઓને પાણી પાવા માટે મેં કાચના ગ્લાસ રાખ્યા છે અને મુસ્લિમ બિરાદરો માટે એલ્યુમીનિયમના અપનાવ્યા છે, જતોઈથી ઝોળખાતા પ્લાસ્ટિકની જેમ આ પીવાનો હિન્દુ કપ એક ઝીણી સરખી રંગરેખાથી ઝોળખાય છે. મુસ્લિમ કપ રમખન છંદા કહે-હુ જેવો નખશિખ સફેદ હોય છે. મારા નોકરો એને ખાસ સફાઈથી ભરે છે અને અધૂરો છલકાવે છે. ચા, પાન, ચેવડો, બીડીઓનાં ફૂડાં, સોડાલેમન, કાલસા, મેરસ વિગેરે વિગેરે વ્યેના રપરથી મહેકતી બત્રીસીપૂપતી રાળી જેવી મારા નોકરોની પાક અંગુલીઓ પાણી પીવાના પ્યાલામાં ઝોળાણેથી જ રહે છે. બધા પ્યાલાને પ્રીતિભાંજન કરવા બેસાડ્યા હોય તેમ એક જ રંગેજ ઉપર એક જ પકિતમાં ગોઠવવામાં આવે છે. સહિનાં સર્વ તત્ત્વો પ્રલયકાળના પુરુરા-વર્ત કોની ધારાઓ એકાકાર બનીને ઝીલતાં હોય તેમ બધાં જ વાસણો અને બધાં જ પ્યાલારકાળીઓ ચકલીની ધારા નીચે એકી સાથે જ સમૂદ્રસ્નાન કરે

છે. જલદેવી પોતે જ પોતાનાં બાળકોને નવધ્રવી રવાં હોય છે. મારા નોકર—આલ્પવયર્માંથી કિશોરા-વયમાં આવતાં જતાં નોકર—એ ક્રિયામાં હસ્તક્ષેપ નહિ કરવાનો વિવેક સમજે છે. અને ચોકડીની પાળ પર નિરાતિ નિષ્ક્રિય બેસીને એ પ્રવૃત્તિલીલાનાં ગૂઢ રહસ્યો ઉઠેલે છે! 'પાણી જેવું પાણી ન્યાં પોતાનું પાણી જતાવી રહ્યું છે ત્યાં વળી હું કાણ?' એમ સમજીને એ તો ખડકે ને ખડકે રકાગીપ્યાલ લાવે છે ને લઈ જાય છે. પાણીના પુરુષાર્થ પર લરાસો રાખાને તટસ્થ રહેનાર એના જેવો રિયતપ્રસ મારી સરહદમાં તો શું, આખી ય મિલમાં મળી આવેલો મુરોહ!

અને સારું ય જગત જેમ પાણીનો જ ખેત છે તેમ આત્મતિક દૃષ્ટિએ તો મારે ત્યાં ય તમામ ધર્મો પરંપરિત નિખાલસતાથી પ્રીતિભાંજન કરે છે એ અફર સત્તનો એકરાર કરતાં હું અચકાતી નથી, છતાં ય કાએ જ મકારો કોઈ પ્રજાજન ઇલાહપૂર્વકના સંપ્રદાયિક અનુનથી પ્રેરતો હોય છે. નહિ તો મારા બારે દરવાજા ઉઘાડા જ હોય છે, ધારી જ મોઢો હોય તો તો કોઈ પણ સાંપ્રદાયિક અંદરી ધારે તેટલો ખાનો ગળ્ય કરી રાકે એવી સગવડ મારે ત્યાં નથી એમ નહિ, પણ આ વૃત્તિ કાએ જ જોવામાં આવે છે. તોફાનીમાં તોફાની, બેદરકારમાં બેદરકાર અને ઉતાવળિયામાં ઉતાવળિયો ફારીગર પણ, હિંદુમુસ્લિમ-બેદ અંગેની મારી સ્પૃહ શિસ્તપ્રણાલીને અત્યંત સાહજિક જટાએ માન આપે છે અને પોતપોતાની કોમ માટે નિષ્પત્ત કરેલી નિશાનીવાળાં પાત્રો જ વાપરે છે. કોઈ વાર રહવાટમાં કંઈ સગવડગ બની જાય, સદ્મ જામિકાએ રમખાણુ, એવું એ અદ્વૈત સ્પૃહ જામિકા પર એકાદ ચમકારો કરી જાય, મુસ્લિમની રકાગી હિંદુને મોડે અડી જાય, તો તેવા સંજોગમાં પણ અહીંનું વાતાવરણ કાએ જ કુખિત બને છે, ચેરડીમાં બળી જશે એ લાવતા પર અપરિણીતને આશાસન મળે છે અને 'આશું જાય છે એ તો, આ તો મિત્ર છે કાઈ! ખપ તેનો રોપ નહિ, પાણીમાં શું પેસી ગયું છે!' વિગેરે વિગેરે ટકણકાકડીઓ વૃક્તોને પણ મળી રહે છે.

મારા સમાજમાં માત્ર નહુ જ બેદ પ્રવર્તમાન

છે: હિંદુ, મુસ્લિમ અને હરિજન. હરિજનો માટે મુંબઈ સરકારે કરેલો કાયદો મારી ખાનગીદાર નથી, પણ એ તો હવે શહેરની હોટેલોથી શરૂ થઈને વાળતું ગાળતું મારે માંડવે આવે ત્યારે ખરું. છીંકણી સૂંધીને એનો વિચાર કરવા બેસતું પડે એ સ્થિતિ હજી મારાથી ધણી દૂર છે. પણ એમ ન માનશો કે હરિજનની કોઈ વાત હું દૂંઠ્યાં ઠેલી શકું એવી શક્યતા છે. હરિજન તો આ યુગનો આશ-ખ દેવ છે અને મજૂર મહાજનની પાટળી કુંવર છે, એ વાતનું બાન નેટકું એને છે તેટલું મને પણ છે. એની સગંઠનશક્તિ આગળ લલલસા લાખ્ખોપતિથી અનેકું અખખેપતિ એસોસિયેશન પણ કપે છે, તો હું કોણ હનુમાનના તેડતે એવકા વેચનાર દાલેલ ટાકરી! મારા વિસ્તારનો ત્રીજો ભાગ મેં એને માટે અક્ષાયકો કાઢી આજો છે, સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય સુપ્રત કહ્યું છે. એની જ કામનો એક પ્રતિનિધિ તેઓ ચૂંટે છે અને આત્મનિક દષ્ટિ-મિ-કુઓ પર મને વણવતીને લીલાકાહેર કરે છે. એની માગણી પર હું જામ મારીને પહેલો વિચાર કરું છું કારણ કે એની સિસોટી રમતાં રમતા રણસિયું બનીને વિરાટને જગાડે છે. એ મને પંચને કેમ પાલવે?

બસ, બાકીની તમામ સાતિરૂપી સરિતાઓ પોતપોતાના પ્રવાહોની પરંપરિત વાંકવેળામણીએ હિંદુ અને મુસ્લિમરૂપી બે મહાસાગરોમાં વિલીન થઈ જાય છે. અને એ બનેતો એક જ મહા સ્રોત ધૂધવી રહે છે. એ લીલાનું-એ રંગીલી રમણાનું થોકુંકે વળુંન કરું હવે?

મારી ફરસખથી બીડીઓનાં દૂંઠાંની ફૂલતૈયા બની રહે છે. મારે સમય બળ અધરામૂલની પીચ-કારીએ અઢર્નિશ ડાંટાય છે. ટેબલોની સપાટ ધરતી પર પડેલા ગોખાઓમાં, પ્રકૃતિના પરમ મનોહર પ્રતીક સમાં 'ચા'નાં સરોવરો લહેરાય છે. ગાંધિયા, પૂરી અને સેવાના દુકાડરૂપી કમજદેઓ એમાં ખીલી રહ્યાં હોય છે, ખટપટે ગૂંજતા અસિ સરિખડી અસખ્ય માખીઓનું પ્રમતગાન હું શુણી રહું છું.

અને એ માનના લાનને પ્રતાપે થતું એમનું હંવડનું સ્નાન પણ હું મુખ્ય નજરે નિહાળી રહું છું.

મમ્મો ચપ્પો મ્હારે લાં સાધારણ છે. દાળમાં મીઠા નેટલો, ચામાં મોરસ નેટલો, કોઈ વાર અવ-કાશમાં ઑકિસાળન નેટલો તો કાઈ વાર વાણીમાં અર્થ નેટલો મમ્મો ચપ્પો મારે લાં વપરાય છે. એ શબ્દોમાં કેટલું ઝેર છે, નહિ? પણ તેમાં મારે શું? જીવનભર જેણે દંતધાવનમાં કડવા લીમડા જ ધોળ્યા છે એને સાપ કરડે તો શું થાય? સાપ પોતે જ મરી જાય. એ દૂંઠાકા મારતા શબ્દચર્ચો પોતે ભસે તમે તેટલા ઝેરી હોય, પણ મારા લોહીનાં મૂળભૂત તત્ત્વો જ એવાં છે કે ત્યાં એમના ડંખ-દારા દાખલ થયેલું ઝેર પણ લોહી જ બની જાય છે. સવારથી સંજ મુધીમાં એવા સેંકડો, બધકે દાનદો ડંખ સહીસહીને મારી ચામડો હવે બહેર મારી ગઈ છે. બીભત્સરસ-માસિકની મહેરબાનીથી હવે હું અનુભવી શકતી જ નથી: તમારો બદસમાજ આમ તો 'નેકિટ'નું જ જીવન જીવતો લાગે છે, પણ એ સરીરના કોઈ અંગોથર ખૂણામાં અણુ રઈને સ્તેયો પેયો 'દાર્ફ' કોઈ વખત વિરાટ બનીને ધૂણી ઊડે છે ત્યારે મા, બેન, દીકરી, આઆઈ, વડીલ કે મુરખી કોઈને નોખા બિના વીરભદ્રતા જનૂનથી એ શબ્દ-ખાણોની ઝડી વરસાવે છે એ હું નાણું છું. વળી મને એ પણ ખખર છે કે તમારા કહેવાતા સિદ્ધાંત વર્ગદાર અમુક જ રચણે, અમુક જ પ્રસંગે અને અમુક જ રીતે એ તરવતું આવિષ્કરણ થાય છે, પણ તેમાં શું ધાક મારો તમે? તમે ગમે તેટલું ઝેર કરો પણ માત્ર અમુક જ ચર્ચાઈ ગયેલા ભાવોના આવિષ્કરણઅર્થે ચર્ચાઈ ગયેલા પ્રયોગોથી જ તમને એ ભાષા વાપરતાં આવડે છે. મારે ત્યાં તો જીવનના તમામ ભાવોનો આવિર્ભાવ-અનુકંપા, દયા અને ભક્તિ સરખા ભાવોનો આવિર્ભાવ પણ-એ જ ભાષાની અવનવીન સિદ્ધિઓની સદાવદાર થાય છે. શાસ્ત્રમાં કેટલાક રસ રચના દરો, કેટલાક એકમેકના અંગી દરો, અને કોઈ કોઈ અનોખાપણી દરો: પણ મારે ત્યાં તો માનવજીવનના સર્વ રસ એ રસાગરના જ આશયો છે. તમારે કયન ભડે ને

મુંબઈમાં રૂપિયા જેવું હોય, પણ એ ભાષાનો આશ્રય ન લેતાં સુધી, મારી ફરસગાંધી પર એ જોખમું જ લાગશે. એનો રણકાર કદાપિ નહિ સંભાળ્યો. ચોક્કસ દિવસ મારો જન્મજયોત સહવાસ નો તમને મળે તો હું તમારે મળે ઉતારી શકું કે આ ભાષા પણ અજ્ઞાન છે. ગજબ વિસ્તાર છે એનો, એને ય એના સર્ગકા ને વિવેચકો છે, એનો પિત્રાસ પણ અપ્રતિહત છે અને કોઈ અગમ્ય શક્તિ એ પ્રતિભાષીની માવજત કરી રહી છે. રાસમણિકની શોધનો પ્રથમ પ્રયોગ જેમ લાંદર પર થાય છે તેમ આ ભાષાના કોઈ નવીન અખતરાનું માધ્યમ મારા 'આ' આપનારા છેકરાઓ બની રહે છે. મારા બહાર મારી મળેલા જ્ઞાનકાંડોએમાં વીજળી પ્રગટાવીને, મારી બીજાસરસમૂહ આમડીના છિદ્રે છિદ્રે દાહ પ્રજ્વલાવતા એ પ્રયોગોને ફૂલના ધા ગળીને મારા છેકરાઓ કીડી લે છે.

હિન્દુભરતી કામો અને જ્ઞાતિજોમાંથી ઉદ્ભવ પામેનો, અનેકવિધ દ્રષ્ટિબિન્દુએ અસંખ્ય ભેદ-પ્રભેદો ધરાવતો, આ મનુસ્સમુદાય મારી ગંદી પાટલીઓ પર એક બનીને ભેસે છે, એક દીવાસળી સળગે છે અને આખી પાટલી પરના મનુસ્સોની બીડીઓ અગ્નિ-મુખા બની નાશ છે. દીવાસળીની ગેરહાજરીમાં એક જ સળગેલી બીડીથી અનેકનું કામ સરે છે. આ તો અહીંની સર્વમાન્ય સિદ્ધા છે. તમે મને લેટલા એકામલીન ચર્મને સિગરેટ પી રહ્યા હો. પણ કોઈએ આવીને પોતાની બીડી ધરી કે તમારે તેને સળગાવા જ દેવી નેહાંએ, પછી તે સરહતનો પકાણું હોય, મારવાડનો મોચી હોય કે અમદાવાદ ખાડિયાનો નાગર હોય. હું વહુવી રહી છું એવા મારા વાતાવરણની સર્વ સામાન્ય સપાટીએ જ સૌ કોઈ બિહારે છે, એ સપાટીની દલાઈથી ભાગ્યે જ કોઈ સુગત હોય છે, જતાં ય પોતપોતાની પ્રાન્તીય કે વૈવક્તિક વિચિત્રતાઓ સાથે તેઓ જવારે રંગમાં આવીને અસ્પષ્ટપરસ્પર ચર્ચામાં જુઠાવે છે ત્યારે માનવજીવનની વિચાળતાનું અને માનવતાનાં નિરવધિ આનંદરસોનું આજું

પાતળું ભાન મને ય-મારા જેવીને ય-ચાય છે.

કોઈએ સૂતી સ્ત્રીઓનાં નાક વાઢ્યાં હોય છે, કોઈએ નેહો તોડી હોય છે, કોઈએ બાહ્યવર્તો ખેંચ્યાં હોય છે, કોઈ વેદંતના અણકાર, અને વ્યાયામના વ્યાસંગી હોય છે, કોઈએ ધરખમ સદાચાલ એવેલી હોય છે, કોઈ અચ્છા શિક્ષારી, તરવ્યા કે ભગ્નિક હોય છે. કોઈએ ચોરોહિનાળી પાળળ બિંદી સસ્તી કરી હોય છે, તો કોઈએ આયુષ્ય-લક્ષી ઉપાસનાથી મંચોની ગતિઓ ને ધટમાળો પર કાજુ ગેળચો હોય છે, કોઈને ફારસી બેનગાલ હાજરાહજૂર હોય છે, તો કોઈ કહેવનોના કુબેર હોય છે, કોઈ દૂકા પગારમાંથી જીવન લાંબાવતા હોય છે, તો કોઈ લાંબા પગારમાંથી જીવન દૂકાવતા હોય છે, કોઈ માથાપની મિસકતને ડોકરે મારીને 'આપકર્મી અમેરોમ' બન્યા હોય છે, તો કોઈ આપીકા મિસકતનું બારમું કર્યા પછી ય મહિને બાર રૂપિયા કમાવા નાલાયક થયાં હોય છે, કોઈએ ચોંટી લાકડામાં ચાંદ મેળવ્યા હોય છે, તો કોઈએ ત્રીસના સત્યામસમાં બધું રવાદા કરીને આર્થિક સ્થિતિની રમેટ પર એકાંકી વૃંદવા માંડ્યો હોય છે, કેંક કાળગંના કમ્પસાને નજીપાયા મુઠકલોગોની કમરો થીજ રહી હોય છે અને કયામતની રાહ નોતી હોય છે, તો કેંક જણ જલેશો રચનોતી લગ્નત યોગીને ફરની અદાલેકે મળવતા હોય છે.

ભાઈ પ્રવાસી! આ ગવા સદ્ભાગીઓ કે દુર્ભાગીઓ કિરમતના ખમ્બર પર ખેસીને, અનેકવિધ દલામાનોથી આપ્ત એનો જીવનપટ વટાવતા પટાવના અહીં આગ્યા હોય છે. હું તેમને કારું છું અને નહિ લુધાણું લુધાણું છું. હું તેમને ઉતેજું છું અને માણેહું રમણું ય છું. અને મને તેથી છું જતાં ય, આજમુદ અધિશરીઓફી ગણમોથી ભરેલા આ દંકારવ્યમાં હું આજુપદ પંચવડી છું કે ત્યાં કલાન્ત માનવનાફી સીતા પોતાના હરપર રામની ભેડે વડોકે રમી લે છે.

નથી અને એ ફાલ ખરી જતાં શોક પામતો નથી, કારણ કે કુદરતના ક્રમમાં એ પહેલા ફાલનું શું સ્થાન છે તે તે સારી રીતે જાણે છે. પણ નાનાં છોકરાં તો ફાલ બેઠેલાં જોઈને જ રાજ થાય છે કે હવે જલદી ગીઝાં બેસશે, ને ફૂલો ખરી જતાં જોઈને શોકને પણ પામે છે. પણ કુદરતના ક્રમમાં પહેલા ફાલનું સ્થાન શું છે તે જો જાણે છે તે તેથી ત્રિદુષળ થતો નથી પણ થોડો કાળ ગમે તે બોજી પ્રવૃત્તિમાં ગાળી નાખે છે, એટલે કાળખળ પૂરું થતાં તે ફૂલો આપોઆપ અદસ્ય મર્ધ નવા અને સાચા ફાલને માટે સ્થાન કરે છે.

આવળ અને શુભાળ એ ફાલમાંથી તમને કહ્યું ગમશે ? કારણ કે એકનું સૌંદર્ય તમને આકર્ષે તેવું છે, તે આકર્ષણમાં તમારા બુદ્ધિવિકાસની આવશ્યકતા નથી, તે આકર્ષણ બુદ્ધિ મદદ થાય તોપણ ટળે તેમ નથી, સૌંદર્ય તો તમારા મન સાથેનો સંબંધ બુદ્ધિમી સ્વતંત્ર છે, કુદરતની રચના જ તે માટે જવાબદાર છે, તમને સુંદર શુભાળ ગમશે.

(૪) તમને શુભાળનું ફાલ આકર્ષે છે. મોટું અને ઢેલ, તેમાં કાણ આકર્ષે ? મોર. તેનું કારણ પણ તે જ છે. મોર કંઈ સુધાતો નથી કે ધોડાની પેડે તેની સ્વારી પણ થતી નથી. તમારા કાંઈ પણ કામમાં તે આપતો નથી તોપણ તમને તે ગમે છે. અને જો કાંઈ મોર તમારા ધરની સામેના ઝાડ ઉપર વસતો હોય તો તમને તે બહુ જ ગમે. એમ થાય કે મારા આંગણમાં આવીને જ તે બેસી રહે તો કેવું સારું ! અને તે તેમ કરે તો ? તો તમને માય છે કે કૂતરાની જેમ મારી સાથે સાથે ફરે તો કેવું સારું ! અને તે તેમ કરે તો ? મને ખાતરી છે કે તમે તેને દિવસમાં અનેક વાર માખડો, અનેક વાર નચાવો અને અનેક વાર પજવો પણ ખરા. ને એમ કરો તો એમાં શું પાપ ? શું એાહું ?

માણસજાતિમાં આ બાબતને લઈ જાવ તો તે કેમ બંધ બેસે તે જોઈએ. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને કુદરતે જ વધારે સોહામણી બનાવી છે-જેમ ઢેલ કરતાં મોરને બનાવ્યો છે તેમ જ. હું તમને પૂછું કે તમને મોર સાથે લાગે કે

ઢેલ ? અને તમે જો જવાળા દો કે મોર, તો હું તમારા વિષે શું માનું ? અને હું તમને પૂછું કે તમને સ્ત્રી સારી લાગે છે કે પુરુષ ? અને તમે જ જવાળા દો કે સ્ત્રી. તો પહેલા પ્રશ્નના જવાબ વખતે તમારા વિષે જો મારું હતું તેથી જરા પણ વધારે શું મારી લેવું ધટે ? હું તો માનું છું કે થોડી પણ એમ જ કહે કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધારે સુંદર છે. બે અને બે ચાર થાય એવી એ વાત છે. એટલે જો પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધારે સુંદર છે એવું જો કાંઈને લાગે તો તેમાં પાપ ક્યાં છે ? એટલે આકર્ષણ સુંદરનું છે.

સુંદર લાગે એટલે શું ? હું પૂછું કે આ અક્ષર કયો છે ? તને કહો કે 'મ', અને આ ? 'પ', આ 'મ' છે અને આ 'પ' છે એનો ભેદ સમજવો એવો માત્ર તકની ભેદ જ આ સુંદર અને આ નહિ, એમાં નથી સમાયેલો. એમાં લાગણીનો પ્રશ્ન છે. ફરવા જતાં તમે કાંઈ સુંદર પંખી જોઆ તો જરૂર તે તરફ જોવાનું અને તેની પાસે જવાનું મન થવાનું. નહિતર તમે તેની સુંદરતા પિછાનો છો એ હું ન માનું. એટલે સુંદર લાગે કે ગમે તેના સંનિષ્ઠનું મન થાય એમ આગળ ચાલીને ક્કીએ તો અચોચ નથી. એ માનવપ્રકૃતિ છે એટલે કુદરતી છે. આ એક મુદ્દો થયો. તે બરાબર વિચારી જોશો. હજી બે બીજા મુદ્દા રહે છે તે સમન્તા પક્ષી પાછો ફરીથી એ બંધાનો સમગ્ર વિચાર કરવો રહેશે.

બીજો મુદ્દો એ છે કે જેમ જેમ જીવાની આવતી જાય છે તેમ તેમ તેની શક્યાતાના કાળમાં જીવાન, પક્ષી તે સ્ત્રી હોય या પુરુષ, પોતાના સરીરને વધારે ને વધારે સુંદર કરવા અને દેખાડવા પ્રેરાય છે. એ વખતે દાષ્ટીય વધે છે અને મન અતિ સ્વચ્છતા અને અતિ પવિત્રતા તરફ ધસે છે. ધસે છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં જરા અંતરાય આવતાં હદ કરતાં વધારે તેને માફું લાગી જાય છે, અને એની લાગણીઓ થોડા જ કારણે પ્રગ્લબ થવાય છે. ને તમે નીરખશો તો જાણશે કે લગભગ દરેક જીવાનમાં પવિત્રતા, આદર્શપ્રિયતા અને નિયમનની ખૂબ ધરાય

ન્યારે વેગ પકડે છે ત્યારે જ શારીરિક દાપટીય વધે છે. અને પહેલાં મુદ્દામાં કહ્યો તેવો સ્ત્રીગતિ પ્રત્યેનો સૌંદર્યપ્રેમ પણ વધે છે. આ પણ પ્રકૃતિની જ કૃતિ છે.

ત્રીજે ગુહો એ છે કે એ કાળે યુવાન કે યુવતી, પોતાને બધા માનની લાગણીથી ઝોળળે તેની તીવ્ર આકાંક્ષા રાખતાં થાય છે. એ વખતે મોટાંમાં મોટાં સાહસ તેમની પાસે એ કારણે જ કરાવી શકાય છે. આવી મનની બૂખ એટલી પ્રબળ હોય છે કે આ કાળે આસપાસના વાતાવરણ પ્રમાણે તેની પાસેથી ગમે તે કામ સહેલાઈથી કરાવી શકાય. કામ કદાવતાર ઉપર, જીવન કેવા કામમાં પડે તેનો આધાર હોય છે. આની સાથે સાથે સ્વભાવિના યર્ગ કરતાં જલ્દી પોતાનાથી ધીર જાતિની પ્રસાસ અને માનની લાગણી વધારે ગમે છે. ને તેની પોતાની જાતિની વ્યક્તિથી દોરવાય તેના કરતાં સામી જાતિની વ્યક્તિથી ને વધારે દોરવાય છે. આ પણ પ્રકૃતિની કૃતિ છે, એટલે કુદરતી છે.

આ ત્રણે મુદ્દા તમે વિચારશો તો તમારું મંથન તમે સગજ શકશો. તે માનવપ્રકૃતિનો કુદરતી ફાલ છે, અને અચૂક કાળે તે આવે છે.

પરંતુ શરૂઆતમાં જે વેદાના પહેલા ફાલની સાથે સરખાવીને લખ્યું છે તેમ એ લાગણીઓ દૃષ્ટિક અને કાળગળળને આભારી હોઈ તેટલો સમય માણસ યોગ્ય રસ્તાને વળગી રહે નો તેનો વેગ આપોઆપ થમી ગય. નદીમાં ચાલતા માણસને ખજર પડે કે પૂર આવે છે તો જેમ તે એકદમ કંઈ દોડી જઈ વાટ છુએ અને થોડા વખતમાં જ પાણી ઊતરી ગય છે અને માણસ સહેલાઈથી નદી ઝોળળે ગય છે તેના જેવું આ છે. ઉપર કહી તે લાગણીઓ પ્રથમ ફાળે બહુ પ્રબળ હોય છે, પણ પછી તે ઉપર સહેલાઈથી આપણો કાંઈ રહી શકે છે. પહેલું ગુલાબ કે પહેલાં મોર બોધે ત્યારે પાસે રાખવાનું મન ચાય પણ ગુલાબના વનમાં કે મોરના ટોળાવાળા પ્રદેશમાં એવું થતું નથી.

હવે તે કુદરતની પ્રકૃતિની પ્રસાદી ઉપર વિશેષ વિવેચન કરીએ. 'કુદરતી છે' એમ કહીને જ આપણે ન છૂટી શકીએ. પૂર પણ કુદરતી છે તો યું તેમાં પડ્યું નહિ જ. એટલે એ લાગણીઓ કુદરતી હોવા છતાં તેના

કેટલો, કેવો અને કેમ ઉપયોગ કરવો તે તો વિચારવાનું રહે જ છે. અને એ લાગણીઓનું પૂર કંઈ જેવું તેવું નથી. અતિ વેગથી દોડતી જતી માટીએ પેદા કરેલો પવન જેમ બાળુએ ઊભાતારને પણ પાડી દે છે, તેવો આક્રોશ તેનો વેગ કેટલાકને માટે યર્ષ પડે છે.

તો પછી એ કુદરતી એમ સમજવાથી શો ફાયદો ? એ ફાયદા પહેલું તો એ બાળુનું બોધ એ કે સૌંદર્ય પ્રતિ આકર્ષણ અને સાંનિધ્યની ઇચ્છા વિષયેચ્છા-મૂલક છે, પાપી છે એમ માની લેવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. અજાણત પાપી વાસનાને પરિણામે સૌંદર્ય પ્રતિ સાંનિધ્યની ઇચ્છા પેદા થાય છે ખરી. પણ તેથી જીવટ પક્ષે ફેરવીને બોલીએ તો વાત સાચી નથી. એટલે આપણા પોતાના કે કાંઈ બીજાના વિષે અભિપ્રાય બાંધતાં, અનુમાન કરતાં, પૂરી સાવધાનીની જરૂર છે.

બીજું એ કે એ લાગણી કુદરતી હોઈ આપણા કાંઈ પણ વાંક વિના જ પેદા થાય છે એટલે તે માટે આત્મનિર્દા ન સેવવી જોઈએ. વધારે પડતી વ્યાકુળતા સેવો મનને વધારે નબળું ન પાડતું જોઈએ. ને યોદી કંપનાઓ કરી પડવાનો રસ્તો સરળ ન કરવો જોઈએ.

કુદરતી હોવાની વાતને ફેરવીને એવી જીલમમાં પણ ગોઠવી શકાય કે, કુદરતી છે એટલે આપણે કેવી રીતે તેને મર્યાદામાં રાખી શકીએ ? કુદરત જ કેમ પોતે મર્યાદામાં રહેતી નથી ? અને મર્યાદામાં રહેવું આપણે માટે આપણું બધું મુશ્કેલ કેમ છે ?

તેના બે જવાબ છે.

એક તો એ કે જે માણસો કુદરતી જીવન, કુદરતમાં વાસ, કુદરતે નિપજાવેલ પદાર્થોનો કુદરતી સ્વરૂપમાં જ ઉપયોગ અને કુદરતને અનુકૂળ વ્યવહાર-જીવનદર્શો નથી રાખતા પણ બધી જ રીતે જુદા પ્રકારે જીવે છે, તેમાં કુદરત પણ વિકૃતિરૂપ બની ગય તો તે નિકૃતિ માટે કુદરતનો વાંક કાઢી શકીએ નહિ, અને એ વિકૃતિને કુદરતની કૃતિ તરીકે ઝોળ-ખાવી આપણે છટકી શકીએ નહિ.

બીજો જવાબ એ છે કે જેમ પ્રકૃતિ છે તેમ પુરૂષ પણ છે. બન્ને અનાદિ છે. પ્રકૃતિનું કાર્ય ધડ-મથક કપા કરવાનું છે, અને આખો સંસાર છતાં

ટલરે : સૌંદર્ય અને સંયમ

પુરુષથી નિરપેક્ષ રીતે પ્રકૃતિ કશું જ ન કરી શકે - જેમ શવ વિના રહે.

ઉપદેશ, અનુમંતા, હાર્તા, જોડતા અને મહેશ્વર, એટલે તટસ્થપણે જોનાર, સંમતિ આપનાર, પોષનાર, નિયમન કરનાર તરીકે પુરુષને અનુભવવો એવું જ નામ પુરુષાર્થ. પુરુષાર્થ એટલે આપણે કરવાનું કામ.

આ બીજો જવાબ એમ ને એમ નહિ સમજાવ, પણ જો... બાઈને કદી વખત મળે તો તમે તેમની પાસેથી ગીતામાં કહેલો પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ તથા તેમનો પરસ્પર સંબંધ અને તેમનાં કાર્ય સમજી લેશો. હાલમાં તો એટલા વારંવાર જાપ્રત રહેતાં શીખવાની જરૂર છે કે પ્રકૃતિ-દેહ છે તેનાથી અલગ એવો પુરુષ પણ છે, જેમ પ્રકૃતિના ધર્મો છે તેમ પુરુષના પણ ધર્મો છે અને તે પુરુષ-આત્મા સ્વયં એવી સાત્તાથી મહેશ્વર છે. એટલે જેમ આપણે પ્રકૃતિના ગુણધર્મોને કુદરતી માની વશ થઈ જઈએ છીએ તેમ જ પુરુષના ધર્મો એટલા જ કુદરતી છે અને તેનો અનુભવ પ્રત્યેક જાણુ ધારે તો જરૂર કરી શકે છે.

ઉપર કહ્યું કે આકર્ષણ કંઈ પાપી વાસનાને કારણે જ હોતુ નથી એ તમે અનુભવ્યું હશે, માત્ર કાળધર્મને કારણે એ લાગણીઓ પેદા થાય છે. તે સાંક્રિક હોય છે. તેટલો સમય સાવધાન રહેવું જોઈએ અને થોડો કાળ આપણે પ્રકૃતિ ઉપર મહેશ્વરની કુદરતી સત્તા અનુભવી ચાલીએ તો કરો વાંકો આવે નહિ. એ જ બાળત સામાન્ય વ્યવહારુ સંજ્ઞામાં મૂકીએ તો કહેવું જોઈએ કે આપણે જે કાર્ય જે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે વર્તતા હોઈએ તેમાંથી એવી લાગણીઓ ચક્ષિત ન કરે એટલું તો આપણે જોવું જ જોઈએ. એ જોયું તો પડ્યા. અને એ દૃઢ સંકલ્પ-મુગ્ધથી જ થઈ શકે. એ એક જ ઉપાય છે, અને નવજામાં નવજો માણસ પણ તેને સેવતો સેવતો જ સંનજો બન્યો છે. જો માણસ ગમે તેવી લાગણીઓ થયા છતાં પોતાના નિયમમાંથી જુદા એક પછી કમલું ન ભરે તો તે લાગણીઓ કુદરતી હોવા છતાં તેને પાડવા સમર્થ નહિ થાય તે નક્કી છે.

આ બાળતમાં વિશેષ અહો લખતો નથી. છેવટે મારે બ્રહ્મચર્ય વિષે તો લખવાનું છે જ. પણ આ કાળ જોડી પરચૂરણ બાળતો લખાને પૂરો કરીશ. બીજા પ્રશ્નોનો જવાબ તુરંત જ આપવાની જરૂર જોતો નથી, એટલે પખવાડિયે તમને પત્ર લખવા ધાનું છું.

વિગતવાર ઝટ અમકામાં મૂકવાની સૂચનાઓ આમાં નહિ હોવાથી તમને નિરાશા થશે, પણ આટલે દુરથી બીજું શું થઈ શકે ? તમે તમારી રોજે જ રસો કાઢી શકશો.

એકાદશ 'જુલન' 'રીટન' દુ તેચર ' નામનું પુસ્તક થોડા વખત પહેલાં મારી પાસે ડોક્ટરે વાંચ્યું હતું. તેનું કહેવું દરેક માણસ માટે ઉપયોગી છે, અને તમે અમલ કરી શકો તેવી કેટલીક સૂચનાઓ તેમાંથી અહો લખું છું.

(૧) નજીક જ ધરમાં રહેવું. દિવસ ને રાત ખુલાખાં જ રાહવી, પણ તકડો લેવો નહિ.

(૨) નજીક જ વગ્રો પહેરવાં. લગાટથી ચાલે ત્યાં ચડી ન પહેરવી. ચડીથી ચાલે ત્યાં પહેરણુ ન પહેરવું. ટોપી વિના તો બધે ચાલે. દિવસે જેમ કપડાં વિષે તેમ રાત્રે જોડવા વિષે. આપણાં હવાપાણી એવાં નથી કે પહેર્યાં, જોડ્યાં અને પાથર્યાં વિના ન ચાલે. શરીરને ટેવ પાડવી જોઈએ.

(૩) સ્નાનમાં ઠંડામાં કંડું પાણી વાપરવું. સળગ હોય તો છીછરા પાણીમાં માત્ર ગુલાંચ અને ઘૂંટી સધીના પથ પથળે એવી રીતે થોડો વખત ઠંડા પાણીમાં સ્નાન પહેલાં બેસી રહેવું. આવી સમયન હોય તો શૌચ માટે ઠંડામાં કંડું પાણી પુષ્કળ વાપરવું અને સ્નાનને બહારે એ વખતે બધા ગુલ ભાગે ઠંડા પાણીથી ધોવા. બાહ્યજે લઘુરાકા પછી દરેક વખતે પોતાનું ગુલાંચ પાણીથી ધોવાનો જૂનો રિવાજ હતો—હાલ કોઈ પાળતું નથી પરંતુ એ આ દૃષ્ટિએ હશે એમ માનું છું.

(૪) કોઈ બહુ ન ખાવું અને ખાવું તો ઘારી-રિક અમ કરીને પરસેવો ઉતારવો.

સિ.....ના પં. માં.

જર્મનીમાં ખેતીની સુધારણા

શ્રી. વિક્રલદાસ મ. કોઠારી

હિં

હિંદમાં પૌણ્ય ભાગ જેટલી વરતીને આધાર ખેતી ઉપર છે તેથી ખેતીને પ્રશ્ન આપણા જેવા દેશો માટે જ છે એમ નથી. યુરોપના ઉદ્યોગ-પ્રધાન દેશોમાં પણ એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત છે. ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધમાં થયેલા કેટલાક અનુભવો પછી એ દેશોએ ખેતી ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવા શાંક્યું છે. પહેલાં તેઓ ખાદ્યપોરાકીની વસ્તુઓ અને કારખાનાં માટે કાચો માલ પરદેશથી લાવતા અને તેને બદલે કારખાનાંનો પાકો માલ વેચતા. આ રીતે જિંદગીની આવસ્યક જરૂરિયાતો માટે પણ પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડતો. આથી કમાણી વધારે થતી પરંતુ લાભ જેવા પ્રસંગોમાં મુશ્કેલી આવતી અને બહારથી આવતા ખાદ્યપોરાકી અને કાચો માલ બંધ થતાં પ્રજાને માટે જીવનમરજીનો પ્રશ્ન ધડ પડતો. આ અનુભવ ઉપરથી યુદ્ધ બંધ થયા પછી યુરોપના દેશોમાં એક નવો પવન શરૂ થયો અને એ દેશોએ ખેતી સુધારવાવધારવા તરફ લક્ષ દોઢાવ્યું. જર્મનીમાં એ રીતે ખેતી સુધારવા માટે વિચાર થયો અને ચોજનાઓ યદ્ય. જર્મનીની હતાશ થયેલી પ્રજાને હાંચે લાવવા માટે ત્યાંની હાલના સરમુખત્યાર હિટલરે અનેક વિચારો કર્યા, તેમાં તેણે ખેતીની બાબત પણ વિચારી. તે ચોજના આપણા દેશની ખેતીને અજે પણ વિચારવા જેવી છે. જર્મની અને હિંદની સ્થિતિ ભુલો છે, આપણા દેશના મોટા ભાગના લોકો ખેતી કરે છે અને તેમાં તેમનું પૂરું થતું નથી એટલે ખેતી સિવાયના બીજાં કંઈકાં પીડવવા, અને ખેતી ઉપરનો બોબો ઓછો કરવો તથા ખેતી સુધારવી તે આપણો પ્રશ્ન છે. જર્મનીમાં કૃષ્ટા ત્રીજા ભાગના લોકો ખેતીમાં રોકાયેલા છે, અને તે કરતાં વધારે લોકો જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે. આમ બંને દેશોની પરિસ્થિતિમાં ફેર છે, છતાં ખેતીના પ્રશ્નોને અજે કેટલુંક મળતાપણું છે. ખેતી ઓછા માણસો કરે કે વધારે

કરે, પણ બંન્ને ખેડૂતોની સ્થિતિ સારી ન હોય ત્યાં ખેતીના પ્રશ્નો ઘણાંપણ સરખા હોય છે. આ બાબત ત્યાંની ખેતીસુધારણાની ચોજના નેવાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ રહી તે ચોજનાની વિગતો :

જર્મની માટે ખેતીની અગત્ય

જર્મન પ્રજા ખાદ્યપોરાકીની ઘણી વસ્તુઓ પરદેશથી મંગાવે છે. ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધ પહેલાં કારખાનાનો માલ આપીને પરદેશમાં રોકેલી એ મુકીમાંથી પોરાકી માલના પૈસા આપવામાં આવતા. પણ મહાયુદ્ધ પૂરું થયા પછી આ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. હવે પરદેશી દેવું કરીને આ માલના પૈસા આપવા પડે છે. આને લીધે જર્મન પ્રજાને બીજા દેશોનું દેવું થાય છે અને દિવસે દિવસે દેવું વધે છે. આમ જો ચાલ્યા કરે તો જર્મન પ્રજા વધુ ને વધુ ગરીબ થઈ જાય.

આ યુવામીમાંથી છૂટવાનો એક જ રસ્તો છે કે દેશમાં જ જરૂરી ખાદ્યપોરાકીની વસ્તુઓ પકવી લેવી. આ રીતે જર્મનીમાં ખેતીની પેદાશ વધારવી એ જર્મન પ્રજા માટે જીવન અને મરજીનો પ્રશ્ન છે.

શામડાંની પ્રજા આર્થિક રીતે સુખી હોય તો ઉદ્યોગોને માટે પણ લાભકારક છે, કારણ કે બવિધમાં મરખાનુંનો માલ દેશમાં જ ખપાવશે જોઈશે. શામડાંની પ્રજા તંદુરસ્તીના વારગો નાજવી રાખે છે, પ્રજાની ભુલાની ટકાવી રાખે છે અને લશ્કરમાં માણસો પૂરા પાડે છે. આથી કુશળ ખેડૂતોને પોષવા અને વધારવા એ અગત્યની વસ્તુ છે.

રાજ્યની ખેડૂતો પ્રત્યે બેદરકારી

ખેતીની પેદાશ વધારી શકાય એમ છે પરંતુ તે વધતી નથી, કારણ કે ખેડૂતો દેવાદાર છે એટલે ખેતી માટે જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદી શકતા નથી અને ખેતીમાંથી અર્થ પૂરું થતું નથી. ખેતીમાંથી પૂરતી કમાણી નહિ થવાનાં કારણો નીચે મુજબ છે :-

૧ ખેડૂતો ઉપર વધારે પડતો દરવેરાનો બોલો લાદવામાં આવ્યો છે. આતું કારણ એ છે કે યહૂદી મૂડીદારો, જેઓ રાજ્યતંત્ર ઉપર કાબૂ ધરાવે છે તેઓ, જર્મન ખેતીનો નાશ કરવા માગે છે.

૨ પરદેશમાં ખેડૂતોને જે સગવડો મળે છે તે ખેડૂતોને મળતી નથી અને તેથી તેઓ દરીદ્રાર્થમાં ફાવી શકતા નથી.

૩ જયાખંધ વેપાર કરનાર વેપારીઓ અસહાયરૂ નફા ખાટી જાય છે તેને લીધે ખેડૂતોને પૂરતાં દામ મળતાં નથી.

૪ યહૂદી લોકો મુખ્યત્વે વીજળીનાં કારખાનાં વગેરે ચલાવે છે. તેઓ ખેડૂતો પાસેથી વીજળીના ઉપયોગ માટે અને બનાવટી ખાતરના બારે દર લે છે.

દરવેરાનો બારે બોલો ખેડૂતો પોતાની આવકમાંથી ઉપાડી શકતા નથી, એટલે તેમને વ્યાજનું દેવું કરવું પડે છે. અને તે યહૂદી સાહુકારના હાથમાં વધુ ને વધુ સંપાદનને પોતાની બધી મિલકત ગુમાવે છે. આથી જર્મન ખેડૂત મિલકત વિનાનો થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી પરદેશી મૂડીદારો જર્મનીના રાજ્યતંત્ર ઉપર કાબૂ ધરાવે છે ત્યાં સુધી જર્મનીના ખેડૂતોની ગરીબાઈ સુધારવાનું કે ખેતીની સુધારણા કરવાનું શક્ય નથી. સ્વત્તરતા કરતાં તદ્દન જુદી તત્વના નવા જર્મન રાજ્યમાં ખેડૂતો અને ખેતી પ્રત્યે વધારે ધ્યાન આપવામાં આવશે, કારણ કે ખેડૂતો એ જર્મન પ્રજાનો મુખ્ય આધાર છે. તેમની સુધારણાના મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે રહેશે:—

૧ જર્મનીની જમીન જર્મન પ્રજાના નિર્વાહ માટે અને વસવાટ માટે જ હોવી જોઈએ. જેઓ જમીન ધરાવતા હોય તેમણે આ રીતે જ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૨ જર્મન પ્રજાજન જ જમીનનો માલિક થઈ શકે.

૩ કાયદાનુસાર મેળવેલી જમીન એ વારસાહકને યોગ્ય ગણાશે. પરંતુ જમીનના માલિકની દરજ્જા

છે કે તેણે તેનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રહિતમાં જ કરવો જોઈએ. આ રીતે જમીનનો ઉપયોગ બરાબર થાય છે કે નહિ તેની દેખરેખ રાખવા માટે ખાસ સમિતિઓ નીમવામાં આવશે ને સમિતિઓમાં રાજ્યનો એક પ્રતિનિધિ અને બીજા જમીન ધરાવનાર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ હશે.

૪ જમીનના વેચાણમાં સટ્ટો નહિ થઈ શકે, તેમ તેના માલિકને અનુપાજિત (unearned) આવકનો લાભ નહિ મળી શકે. જે પોતે ખેતી કરવા માગતો હોય તે જ જમીન ધરાવી શકશે. આથી દરેક જમીનના વેચાણમાં રાજ્યનો પહેલો હક મળીશે. જમીન કોઈ પણ ખાનગી ધીરનારને આપી શકાશે નહિ. રાજ્ય તરફથી અગર રાજ્યે માન્ય રાખેલાં મંડળો મારફત ખેડૂતોને ખેતી કરવા માટે સસ્તા વ્યાજે નાણાં પૂરાં પાડવામાં આવશે.

૫ પોતે જેટલી જમીન ધરાવતો હશે તેને માટે જમીનના પ્રકાર પ્રમાણે ખેડૂતે રાજ્યને વેરા આપવો પડશે. આ ઉપરાંત જમીન ઉપર બીજે કંઈ વેરા નાખવામાં નહિ આવે.

૬ દરેક ખેડૂત ફેલ્ડમાં ખેતી કરે તેને માટે ચોક્કસ નિયમો નહિ થઈ શકે. એટલું ખરું કે તાનાં અને મધ્યમ પ્રકારનાં ખેતરો ઘણાં હોય તે ઈર્ષ છે. એટા પાવા પરની ખેતીને પણ અગત્યનું સ્થાન છે પરંતુ બન્ને પ્રકારની ખેતીની વચ્ચે યોગ્ય મેળ હોવો જોઈએ.

૭ જમીનના ભાગલા ન પડે ત્યારે જર્મન ઉપર દેવાનો બોલો ન વધી જાય તે ધોરણે વારસાનો કાયદો કરવામાં આવશે.

૮ યોગ્ય બદલો આપીને રાજ્ય કોઈ પણ જમીનનો કબજો લઈ શકશે. નીચેના પ્રસંગોએ રાજ્ય તેમ કરી શકશે :

(ક) જર્મન પ્રજા ન હોય તેવા માણસના હાથમાં જમીન હોય ત્યારે,

(ખ) કચેરીએ એવો ચુકાદો આપ્યો હોય કે ખેડૂત રાષ્ટ્રના હિતમાં ખેતી કરતો નથી ત્યારે,

(ગ) ખેડૂત પોતે ખેતી કરતો ન હોય અને તે જમીનમાં રાત્રીને સ્વતંત્ર ખેડૂતોને વસાવવા હોય ત્યારે,

(ધ) રેલવે કે લંડરને માટે કે એવાં ખાસ કામો માટે રાત્રીને જરૂર હોય ત્યારે.

જે કોઈએ જમીનના કાયદાથી વિરુદ્ધ ગેર-કાયદેસર રીતે જમીન મેળવી હશે તો તે જમીન કંઈ પણ બદલો આપ્યા વગર પગલી લેવામાં આવશે.

૯ જે જમીન રાત્રીને પ્રાપ્ત થાય તેમાં લોકોને વસાવવાની રાત્રીની ફરજ છે. તે જમીન એવી રીતે આપવામાં આવશે કે તે ખેડૂતોને તેમાંથી નિર્વાહપૂરતું મળી રહે અને તે પોતાનાં વારસાને (નક્કી કરેલી શરતો પ્રમાણે) વારસામાં આપી શકે.

આમ ખેડૂતોને વસાવવા માટે ખેડૂતોની પરીક્ષા કરવામાં આવશે કે તેમની તે ધંધા માટે કેટલી લાભકારી છે અને તે ઉપરથી પસંદગી કરવામાં આવશે. જે ખેડૂતોને વારસામાં જમીન નહિ મળી હોય તેમને ખાસ પસંદગી આપવામાં આવશે.

જમીનની પૂર્વ સરહદ પર લોકોને વસાવવા એ ખાસ અગત્યનું છે. કૃષ્ણ ખેતી કરાવવી એટલું બસ નથી પરંતુ ત્યાં ગાલનાં બગીચાં માટે શહેરો બિના કરવાં નોંધાયે. આ જ રીતે નાનાં ખેતરોમાંથી પૂરતી કમાણી થઈ શકે.

જમીન પ્રગતિ વસાવવા માટે અને તેને પોષવા માટે વિશાળ જમીનો પૂરી પાડવી એ જમીનની પરદેશની રાજનીતિનું લક્ષ હોવું નોંધાયે.

૧૦ ખેડૂતોની અભ્યારતી ગરીબાઈ ઘટાડવા માટે કરવેરામાં ઘટાડો કરવો નોંધાયે અને પીળા ખાસ ઉપાયો ચોળવા નોંધાયે તેનું વધતું અટકાવવા માટે કાયદો કરવો નોંધાયે અને બાબતો દર ઘટાડીને મહાયુદ્ધ પહેલાનો દર નક્કી કરવો નોંધાયે. અને વધારે પડતા બાબતો દરની સામે સખત પગલાં લેવાં નોંધાયે.

૧૧ ખેતીમાં પૂરતી કમાણી થાય એ જોવાની રાત્રીની

ફરજ છે. તેથી રાષ્ટ્રીય ચોળવા કરીને આપાત થતા માલતું નિયમન કરીને અને જગત નાખીને રાત્રી ખેતીને રક્ષણ આપવું નોંધાયે.

ખેતીના માલની કીમતો ઉપર બગરના સફાના વેપારની અસર ન થવી નોંધાયે અને તે વેપારીઓની જગ્યાએ ખેડૂતોમાંથી સ્થાપવા માટે ઉત્તેજન આપવું નોંધાયે.

ખેડૂતમંડળોનું એ કામ રહેશે કે ખેતીની પેદાશ વધારવી અને ખેતીનું ખર્ચ ઓછું કરવું. તે મંડળો ખેડૂતોને ખેતીનાં ઓળંગે, ખાતર, બી, અને ટોરડાં માટે પસંદગી કિલ્લાત બાવે પૂરાં પાડે, જીવવાતો નાશ શી રીતે કરશે તેની અને ખેતી સુધારવા માટે મફત સલાહ આપે અને ખેતીને અંગે સંશોધન કરે. આવાં કામ કરવા માટે આ મંડળોને રાત્રી સંપૂર્ણ મદદ કરે અને ખાસ કરીને એટલે બાબત રાખે કે વીજળીના ઉપયોગનું ખર્ચ અને બનાવટી ખાતરોની કિંમત ઘટાડે

૧૨ ખેડૂતમંડળોમાં ખેતીના મજૂરોને પણ સ્થાન મળવું નોંધાયે. આ બાબતમાં રાત્રી બાન રાખવું નોંધાયે. સ્થિતિ એવી હોવી નોંધાયે કે સારા મજૂરો પોતે જમીનના માલિક થઈ શકે. જેમ જેમ ખેતીની સ્થિતિમાં સુધારો થતો જશે તેમ તેમ ખેતીના મજૂરોનાં જીવનમાં અને તેમની રાજ્યમાં પણ સુધારો થશે. ન્યારે આવી રીતે સ્થિતિ સુધરશે ત્યારે પરદેશી મજૂરોને ખેતી માટે રોકવા નહિ પડે, અને લવિચ્છમાં તો પરદેશી મજૂરોને રોકવાની મનાઈ કરવામાં આવશે.

૧૩ ખેતીની રાષ્ટ્રીય અત્યંત બાનમાં લઈને રાત્રી ખેતીગારીના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને ઉત્તેજન આપવું નોંધાયે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં તેનું શિક્ષણ આપવું નોંધાયે અને જે બાળકો હોશિયાર હોવા છતાં લાચરી શકે તેવાં ન હોય તેમને લાજુવાની અનુકૂળતા હોવી નોંધાયે.

૧૪ ગામડાંના લોકો ગરીબ છે, કારણ કે આખી જર્મન પ્રજા ગરીબ છે. આખી પ્રજા ગરીબ હોય છતાં કોઈ પણ એક વર્ગ મુખી રહી શકે એમ માનવું એ ખૂલ છે અને ગામડાંની અને શહેરની પ્રજા સારા અથવા નરસા માટે એક બીજા સાથે નેહાપેહી છે એટલે તે બેની વચ્ચે છૂંદો કે વિરોધ પેદા કરવાં તે યોગ્ય છે.

૧૫ આત્મારની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં ખેડૂતોની સ્થિતિમાં કાયમી સુધારો થાય એવું કંઈ થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે પ્રજાની ગરીબાઈના મૂળમાં રાજકીય ગુલામી રહેલી છે અને રાજકીય સાધનો વડે જ તે દૂર થઈ શકે એમ છે.

જૂના રાજકીય પક્ષો, જેઓ પ્રજાની ગુલામી માટે જવાબદાર છે જ તેઓ સ્વતંત્રતાના રસ્તે આપણને દોરી નહિ શકે. ભવિષ્યમાં તેવાં ધંધાદારી મંડળો

માટે અગત્યનાં કામ કરવાનાં રહેશે. અત્યારે પણ તેઓ ઘણું તૈયારીનું કામ કરી શકે છે, પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય માટેની રાજકીય લડત, જેમાંથી નવી આર્થિક રચનાનું મંડળ થઈ શકે, તેને માટે તેઓ લાવક નથી, કારણ કે કોઈ એક વર્ગની કે ધંધાની દૃષ્ટિથી એ લડત લડવાની નથી પરંતુ સમગ્ર પ્રજાની દૃષ્ટિથી લડવાની છે.*

જર્મની માટે ૧૯૩૦માં લખાયેલા આ ચન્દો આપણા દેશને આજે પણ લાગુ પડે છે. તે પ્રજાના ઉદાર માટે થયેલા વિચારો અને યોજનાનો આપણે આપણા ઉત્થાન માટે યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

* 'My Struggle' By Adolf Hitler ને આધારે.

• શુભચિંતન •

(૫મી)

તને પૂરણ શાંતિ હો ! કુશળ પંથ તારા હો.
સુરમ્ય તવ :જિંદગી ખુશખુશાલ હીન્તલયાં —
વહો દિવસ શી : અને ઉરચહેલ સ્વપ્નાં બધાં
ફળો છવનમાં : તને સ્મિતલસંત ચાહું મળો ! ૧
કહા દુઃમની વાદળી તવ શિરે ય આવી અડે-
બળે વરસી એ ય તે શરદઅખાઈટાવ શી.
અહો નિજ મુવર્ષણે વિરાહ રમ્ય આલા ફરી,
લલાટ પર લોમના ઝળકતી દિગુણે ભરી ! ૨
પ્રમોહ હરતી બધે ય નિજ નર્તને મગ ચૈ-
સરે પગલી કાળની વિષમ ખાદરેણા પડે
તથાપિ શિર તાહરે સુખથી વર્ષ આલ્યાં જળે-
તને કુસુમ એકને સ્પર્શ-રેણ પાડયા વિના. ૩
મે પૃથિવી આલમાં નિજ પથે ફરે. ચક્રમાં
અને દિવસ-રાતની અરધ તેજભયા ઢળે,
પરંતુ તવ વાસ શાશ્વત પ્રકાશખંડે હો !
સદૈવ વરષો સખે ! તવ પ્રતિ સ્મિતો તેજનાં ૪

• ભારદ્વાજ •

* આંગ્રેજિ Thomas Mooreના 'Peace be around thee' નામક કાવ્યનો ભાવાનુવાદ.

કોઈ દિવસ જનને વિચારી નોઈ નથી. પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયત્ન સરખો ય કયો નથી. આજે જ્યારે એ નવરાશ કાઢી છે ત્યારે અચાનક આંગણી મોઢામાં મૂકી દેવાય છે, વિચાર થાય છે, 'રે દુનિયા ! તું ચે રજીલી છે !'

પથુ આજના પ્રયત્નમાં એક વાત તો દિવમાં દેખાવવાના ને સમાવવાના બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા છતાં જ્યો સ્થિતિરૂપ હોય એમ જોઈએ જોઈએ ખરાર નીકળી પડે છે છૂટકા નથી. જીમિને માર્ગ આપેનો જ પરશે.

મને ખબર નથી કે મારામાં શું આકર્ષણ બળુ છે. આમનાનો દિવસમાં ફર વખત ઉપયોગ કરવા છતાં હું કદી મારા રૂપ પર મોહી નથી. મારા શુભને તો હું પોતે જ જાણી શકું એવું મને હલુ અભિમાન છે. છતાં કોણ જાણે કેમ, પરણીને પહેલી જ વાર આવી છતાં સરલા મારા તરફ આકર્ષીત. — મેં આકર્ષક દેખાવાનો અમર એને આકર્ષવાનો જરાક જોરેલો પથુ દંભ કયો નહોતો — તમને સહા ચર્મ છે. હું જાણું છું, અને એટલે જ મોખવટ કરી ફેંકે છું કે સરલા મારી કશી ય ચામી થતી નહોતી — અને હજુ પથુ આમ દુનિયાની હજિએ અમારી વચ્ચે સંબંધ નથી. હા, એટલું જરૂર કે એનો પતિ — સુરેશ મારા કરતાં વયમાં દેક મોટા હતા. પડોચી હતા, અને એ જાને કારણને લીધે મારા કેક અંશે મુરબખી મિત્ર હતા.

આજ નવારે મારી આ કહાણી કહેવા જ ખેડો છું. ત્યારે એક વાતનો તેજ તમને પહેલેથી જ આવ્યાસ આપી દઉં. આજે સરલા કર્યા છે-કહાય દુનિયા પર છે કે નહિ, અને કહાય હશે તો એ કેવું જીવન શુભરતી હશે, એ કેમ જોના દહાડા એના 'પતિદેવ' સાથે પૂરા કરતી હશે એ બહુ પૂછી મને મૂંઝાવશે નહિ. મને એની કશી ચે ખબર નથી.

સરલા બહુ જ સરલ ભાવે વાત કરી શકતી હતી. એની એ શક્તિ પર તો હું મુગ્ધ જ હતો. બહુ જ હળવેથી, તદ્દન કુદરતી રીતે, એણે મારા આકર્ષની વચ્ચે, એક દિવસ મારી સાથે વાત કરી સર કરી. હું હજુ મારા વિશ્વવર્તી જાણે નહોતો એ પહેલાં તો એણે પ્રશ્નોની મઠી વરસાવી મૂકી

"સરિમભાઈ, તમે તો તોખા રો !" તદ્દન સ્વાભાવિકપણે એણે મારી સાથે વાત કરવાની સરખાત કરી ત્યારે પહેલું વાક્ય આ હતું.

રીઝાતિ માટે મને બહુ માન છે. એમની નિર્ભયતાની મેં અનેક વાતો વાંચેલી છે; આજે પ્રથમ અનુભવ થયો. મેં — જો કે મને જાગૃત નહોતું છતાં — સહજ સંકેતસહ આટલું જ પૂછવાની હિમત કરી :

"કં ભલાં !" એક વખત મોઢામાંથી વાચા નીકળી, એકલે પછી એને નવા નવા વિચારો પકાવવાની જરૂર પડતી નથી. એ જાતે જ સ્વતંત્ર બની વિદર છે. "તમે એટલામાં એવું શું શોધી કાઢ્યું ?"

"તે તમે મારી પેલી નાનો સરોજની માફક નવા માણસોને નોઈને ગભરાઈ જોના નવ છો ? અને કંઈ હેડબાનાં વંશજ નથી ?"

આજુબાજુ એકાંત હતું એમ તો ન જ કહી શકાય. નવી આવેલી પુત્રવધૂને-પોતાને સુધારકમાં ગણાવવા મયતા કેટલાક અશુરપક્ષો-અશુક પ્રકારની છૂટ આપે છે. જો કે એનો અતિરેક ન થાય એની તો એ પેલી છૂટ આપે છે તેના કરતાં ય વધુ કાળજી રાખે છે. એ દિસાએ સરલા કદીક કદીક મારે ત્યાં એસવા આવતી-એના પર સતત ચોટાપહેરા માણુ હોય તે છતાં પથુ.

હું અત્યાર સુધી નીચું માણું રાખીને જોખામાં પડેલી ચોપડીમાં આંખો પડોવીને જ ઉતર આપે જતો

હતો, મન મૂંઝામે જતું હતું એની મને ખાતરી હતી. મોઢા પર શા શા લાવ પથરાયા દરે તે તો હું કેમ કહી શકું? અરીસો લઈને જોવા જઈ તો તરન લાવ પત્રદારી ગય એની મને શંકા નહોતી. છતાંય જીવડી પૂરજાદારમાં હતી. એણે દિંમતને ધકકા મારી આગળ કરી.

મેં મોઢું ઊંચું કરી એના સામું જોયું. સમ્રે સતત મને તાક્યા કરતી આંખોમાં ચોખ્ખી મરતી હતી. પૂછ્યું: “તમારી પેટી નાની સરોજ એટલે?” અને પછી ખંધાઈમરું સ્મિત કર્યું—એ ખાતરી સાથે કે સરસા તાજ જ પરણીને આવી છે.

“જોયું કાકી, મોણું દહીં દાંત લાગે તે આનું નામ, હું મારી નાની બેનની વાત કરતી હતી, ત્યારે આ ભાઈ સાહેબ...આર વર્ષે બાવાજ બોલ્યા— ‘બચ્ચા તેરા સત્યા...’” અને પછી હમી પડી—મને મને સમજી હોય એવી રીતે.

એનાં કાકી અને મારાં બા આ સત્રણું સતોષથી જોતાં હતાં. એને એમાં કશું વાધા જેવું લાગ્યું નહિ—કદાચ એના છેકરા તરફના પક્ષપાતને લઈને. પણ મેં એની આંખોમાંથી લુહું જ વાંચ્યું, “હવે જ તારી વાત છે, આને જવા દે પછીથી!”

એ ઘણા વખતથી જીદ પકડીને બેઠી હતી કે મારે મારાં લગ્નમાં સંમતિ આપવી. હું હમેશ કહેતો, “મને બી. એ. થઈ જવા દે. બે વર્ષની વાર છે. એટલામાં શું ખાટું મોણું...” એ કહી માટું વાક્ય મને પૂરું કરવા દેતી જ નહિ. વેકેસનમાં ઘેર આવું એટલે નહિ નહિ તો ય મને કુલે મળીને લગભગ પાંચસો વખત એ જીદનું અનેક પ્રકારે રૂપાંતર સાંભળવા મળતું.

મારા અને સરઝાનો આ નિર્દોષ સંબંધ—હું એને નિર્દોષ જ માતું છું અને તે વખતે ય નિર્દોષ માનતો હતો, મારા મનમાં એ જાગતતી લવલેશ શંકા નહોતી—આમ વધતો જ ચાલ્યો. આખા દિવસમાં અનેક બહાનાં હેઠળ એ મને મળી જતી. હું પણ એને મળવા લગભગ ઉત્સુક જ રહેતો. બે કે કદી પણ

મેં મારા એ સતત પ્રયત્નને ખુદલો પડવા દીધો નથી—એની આગળ પણ.

પ્રથમ મુલાકાતનો એ દિવસ બન્નેનાં હૃદયમાં એક ચિરસ્થાયી છાપ મૂકીને આથમી ગયો. ત્યારે મને ખબર નહોતી કે મારાં સંસ્મરણોના ધાના ચોપડા ફરીથી હાથે કરીને અનિચ્છાએ પણ ઉખેડવાનો એક દિવસ બિગરો.

બીજો દિવસ બિગરો. પહેલાના કરતાં કાર્ષ્ણિક વિશેષ શ્રદ્ધા મારામાં જન્મી હતી. ધારું તો હું સંસદ યોદ્ધી સકું છું એવો વિશ્વાસ પણ પેદા થયો હતો. ગઈ કાલની સ્મૃતિ—ધા પડ્યા પછી થોડી વાર સુધી કંઈ ખબર પડતી નથી અને પછી હવા લાગનાં—‘શુધયુધ’ ટેકાણે આવતાં, ચલચલે છે એમ—જલવા લાગી. મનને થયું કે “તેં શું કહી નાખ્યું?” ફોની બેઠે પ્રીત બાંધી બેઠો—અગ્નિથી, અણુથી. “નહોતું વિચારવું તો ય વિચાર થઈ ગયો. મનને ગળે જવાળ દેતો હોઈ એમ મણુમણુયો:

“મોટું શું કર્યું છે કોમાં? અને સંબંધ ક્યાં મુનાદિત છે? મારા સંસ્કાર જ મને એમ કરતાં અટકાવે, તું કોણ મને એતવનાર? ડરપોક કહોને! એ તો મારી બેન છે—વિશુદ્ધ ને પ્રેમાળ. વહેમી છે તુ તો!”

મનને ડારતો હતો અને જાતને જાવરતો હતો. ત્યાં તો એની અધિષ્ઠાત્રીએ દર્શન દીધાં—કાર્ષ્ણિક કામના નિમિત્તે. આજ નવી શરૂઆત નહોતી, એટલે બન્નેનાં મન શાંત હતાં. અગ્નિયુધનું તો કચારતી ય વિદાય થઈ ચૂકું હતું.

“રસ્મિભાઈ, અમારા ઘરમાં તો તમારા ભાઈ ફિલસૂફ છે, અને આ ઘરમાં...” બાકીનું કહેવાનું ગળે કહી નાખ્યું હોય એમ એ ચૂપ રહી ગઈ.

“સરલાબેન,” પહેલી જ વાર મેં સંબોધન કર્યું. “હું તો વિવિધરંગી છું—કદાચ વિરાધરંગી પણ કહી શકાય. શાંત ને પાચાળ, ગીટો ને સ્પષ્ટવક્તા, દિંમતવાન ને...ના, એ બધું નહિ કહી દઈ—નહિ તો પછી તમને વાર્તાઓ વાંચવાનો શોખ છે એટલે મને ક્યાંક પાછી ઉપમા મળી ગય એનો ભય છે.”

"આ બધી વાસ્તવિક વાતો થઈ, હવે મુદ્દા ૪ આવું છું " ગણે કરો નિશ્ચય કરીને બાવી હોય એમ અવાજ પડ્યો લાગ્યું

"મારુ નરસિંહ એટલું તેજદાર કે તમે લેખિકા નથી, નહિ તો આકતનો મારો " હું મારી ધૂનમાં જ હતો

"હવે સાભળવું છે કે નહિ ? હોમ માડ્યા છે તે જાણ્યા " સભ્યોને એ વધુ ને વધુ ગાઢ બનાવતી જતી હતી-જાણે કે અજાણે

"હા હા ..ખોલિયે જનાળ, એ નાચીઝ યુવામ તયાર હૈ " હું ખીલતો હતો

"હવે ક્યારે પરણવું છે-આમ બધાને સતાવ્યા કરો છો તે ? " આ માળખી હું ગભરાયો ત્રીક્યારે તમારા જીવનમાં પ્રવેશ કરશે એ તમારાથી કદી નહિ કહી શકાય એવું ભવિષ્યદર્શન કર્યું જ થઈ શકે નહિ

"બાની ધમાકા લાગે છે " હું બમડ્યો

આજુમાજુ કાઈ નહોતું સતીશ મને ક્યારેના એને એક માલકવાતી લખી આપવા માટે પજવતો હતો. આખરે વચન લઈને સતોપથી એક બાવમાસિક અવલોકવામાં એકશ્વાન થઈ ગયો હતો છતાં એક વાત યોક્તિ હતી, અને એકાંતમાં નહોતો

"જેની હોય તેની તમે જવાબ આપો ને, એટલે થયું બાજુ તો અહીંથી જવાતી જ નથી " આ સ્ત્રી અજાણ ગીતે નીડર બને જતી હતી

"હું બી એ થાહ પછી." મેં યોક્તિ જવાબ આપવા માડ્યા

"કેમ, પરણ્યા પછી તરત તમારે ગણે વળગવાની છે ? એ આશય રાખો તો ફેક્ટ " બોલાતાં યુ બોલી તો ગઈ, પણ પછી કે યાદ આવ્યું હોય, અગર એ જો બોલી એવું એણે ચિત્ર નગર સમક્ષ ખડું કર્યું હોય, એટલે કે ગમે તેમ પણ એ થોડીક વાર આફ્રી નોઈ ગઈ મેં માન, એના ગાલ સાધારણ વિકસ્યા એ પરથી જ કંપના કરી કે એ હસતી હતી

"ના બાવા ના મારે એ આકત ન જોઈ એ." મને ખાતરી હતી કે બાની સિદ્ધારસે આ બધું નાટક બજાઈ રહ્યું છે મેં મારે જો કહેવાનું હતું તે જ કહી દીધું.

"એમ કહોની બાઈ, બહારાવ છે । બાકી મનમાં કાવ ને મૂડી હવાનો છે એની હવા હું કરી દઈશ ગભરાશે નહિ "

અને 'ગમરાગો નહિ' એમ કહીને મને ગમરાવી મૂકીને એ તો પાછું 'વાદ રાખજો હ ' એમ કહીને ચાલી ગઈ હું વિચારસૂત્ર ચઈ પડી ગયો

પછી એક જ વિચાર વારે ધરીએ મનમાં મળ્યુંકેતો રહ્યો 'આ સરલા દાદ વાળશે અત્યાર સુધીની ક્રિકમત ને હિમત બન્ને ૫૦ પાણી ફેરવશે અને હા પડાવશે, અને કાઈ નવા પ્રાણીને આ ધરમાં કાબલ કરશે ત્યારે જ એને નિરાત વળશે તોના એનાથી । અને બાના મહેલુ ટાણુ તો કાવમ જ ' હું સમજતી સમજતી, બાઈમાપના કરીને, યાકો ત્યારે ના, ના ને ના જ હવે બેઠવું સીકા ' અને એવું તો કેટલું ય

મેં ઉપર નહિ જઈ કે અમે એકલા નહોતા વાત ખરી પડી સગવાતો પતિ-સુદેશ-અચાનક જ આવી ચડ્યો વાદ રાખજો હ ..' એ વખતનો શરીરનો વળાંક, આગળી વડે દરેલો અભિનય, નયનોની મસ્તી (નિર્દોષતાથી છાંતી પાણુ એની નગરે નહિ) અને છેલ્લું સુકા હાસ્ય । એ બધું એની નગરે પડ્યું મહેલા અમને બન્નેને આજ જવાતો કમતા એ જોઈ ગયેલો, મનમાં શકનોના જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો, એમાં આ દરને એની વચ વધારી દીધી અમારી મિત્રાચારી દબ હતી એવું કહ્યું નહોતું પણ માન આ સ્ત્રીએ મને જીતી લીધો હતો એટલે એના તરફ મને એક બાતનો પૂજનભાવ બેપન્યો હતો-દ્વલ્ય એટલા માટે કે એનું ભાગ્ય કેવું બળવાન છે, તે આ પત્ની પામ્યો.

એની બન્ને આખોમાથી તિરસ્કાર ને રોષ એકી સાથે પ્રગટ થયા હું છોલાયો પડી ગયો સમ્ભા, મહેલા કાઈક આચંકો ભાગ્યે હોય એમ અટકી ગઈ પાછું એનું એ જ સર્વગિત હાસ્ય તે બોલી "આ

લો, તમારા બાઈ આપ્યા લાવ્યેરીનાં ચોપડાં ચૂંચી ચૂંચીને. ગળે ઉતાળાને તડકા હોય ને ચાકચો મુસાફર આંખો મીચીને પાણી પીધે રાખે એમ એમણે ચોપડીઓ જ પીધા કરી છે. આંખો તો જુઓ ! લાલધૂમ.....ચાસો. ચાસો, ઘેર, જરા મોઢું ધોઈ નાખો ને ઠંડા પડો. ”

એને પરાગિત કર્યો, પણ એના મોઢા પર સ્થિત ન ફરક્યું તે ન જ ફરક્યું. જો કે મીઠો ઠપકો આપ્યા પછી સરના એટલું તો હસી હતી—અણખત, એને હસાવવા માટે જ, અને જાણે ‘તમે જો જોયું તે તો એક બ્રમ છે’ એમ હસાવવા માટે જ એણે આટલું બધું મુખ દાસ્ય વેચ્યું હતું. મને વચનું કે એમાં આટલું બધું શું હસવાનું હતું ? પણ હું અર્થ સમજ્યો ને નૂપ રહ્યો—પરંતુ મુખ પર સ્થિતતી રેખાસહ અને બને ગયાં.

અમારો સંબંધ કાળની પરવા ન હોય એમ જીવન લખાવ્યો જ જતો હતો, પણ ‘જન્મ’ તે મરવાનું એ સાવ સામાન્ય સત્ત એ કેમ ભૂલી ગયો હતો ?

અગ્નિને હિંમત મળે તો શું થાય ?

તે દિવસે એ રાષ પ્રકટ થયો નહિ. હું મારી જાનને બચી ગયેલી માનવા લાગ્યો. પણ ના ! સ્ત્રી હૃદય પારખવામાં પુરુષને ટપી જાય છે. અને તેમાં ય જોતો નિકટનો પરિચય સાધવાનો હોય છે ત્યાં એની એ શક્તિ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે. બહુ ઝડપથી સરલાએ સુરેશના ભારેલા અગ્નિને ઓળખ્યો.

મારું આકર્ષણ એનાથી સહન થતું ન હતું કે ગમે તેમ પણ ખીન્ને જ દિવસે એ મને મળી. હું એના સાંનિધ્યમાં સર્વ કંઈ આગલું પાછલું વીસરી ગયો. હું મુગ્ધ બની રહ્યો.

“આપણને તો ખિતાબ મળી ગયો.” એની છૂટ હવે મને સાધારણ બની ગઈ હતી.

“ચાલો-મિત્રબાની.”

‘પણ પૂછો તો ખરા, કે શી એ પ્રલકાળ છે ? મનુષ્યવાની જરા ય જિજ્ઞાસા જ નહિ જાણે !’

“હાં હાં, વંદો.”

“બહુ મગતો છે. મને તો યાદ જ રહી જશે.”

“હાં...જિજ્ઞાસા લખાવીને મને પગવગો છે, એમને ? પણ મારે જાણવું જ નથી ને !”

“ના, હું કહું છું.”

“વાંદે જેવી.”

“આ તો ઉપમા કહેવાય, પણ સામાન્ય લક્ષણ કયું ?”

“ખી...ખી, વાંદે જેવી હસ્યામાં જ સ્મય છે !”

એમ કહીને મને નવાજ, ત્યારે તમે એને ઉપમા અલંકાર કહો છો ?”

અને જાણે કંઈ થયું ન હોય, કંઈ જ લાગ્યું ન હોય, એ સદજ વાત હોય એવી રીતે સરલા કહેતી હતી. પણ મેં એમાં ચોખ્ખો વેદનાનો રણકાર સાંભળ્યો, સાથે જ યાદ આવ્યું : “ગિયારી ! કોડમરી નવોઠા મુઝા, કેટકેટલી આરા ને ઊર્મિ એના હૃદયમાં જન્મતી હશે !” અને એમ હું વિચાર-વ્યકટોળે ચડી ગયો. મન મને ફિટકાર આપતું હતું. ‘બૂઝા, આ બધું તારે કાજે ! તારે શા માટે એમાં વચમાં પડવું જોઈએ ? તું કાણ ? તારી આટલી છાતી જ કેમ ચાલી ? એક નવવધુ પર એના પતિનો સંપૂર્ણ હક છે. હસવાનો અને હસાવવાનો ય સુહાલ હિંદુસમાજને આટલી બધી નફરત નહિ પાલવે.”

“ના, ના, હું ખસી જ જઈશ-પ્રેમનો જે હોડ બિગેલો શક થયો છે તેને કચરીને પણ. મારે પ્રેમને કદી ઓળખવો જ નથી-પછી ભણે તે વિશુદ્ધ હોય તોપણ. મારામાં હિંમત નથી ? અને હું હિંમત કરીને પણ શું કરી શકવાનો છું ? આ નાનાભાઈની માફક મને રમાડતી. રમતિયાળ સરલાનું જીવન મારે વિવમાં જોળવવું છે ? મારાથી સહન નથી થતું.” મેં મનનું સમાધાન કર્યું ત્યારે જ એ શાંત પાડ્યું.

ધીરે ધીરે મેં ‘મારું જીવન કયું’ એની આંખોમાં મારી આંખો પડાવી. એના ચહેરા તરફ નજર ફેંકી

જોઈ કેટલું સુદ્ધ ઝમકારા મારતું તેજી મે આટલું
તેજરવી મો તો કદી યે જોયું નહોતું કટપના જ કરી
હતી આજ અનુભવ કર્યો મનમાં થયું, અને ઉદ્ગાર
પણ નીકળી ગયો, “મારે આવી બહેન હોય તો?”

કદાચ એણે આ ઉદ્ગાર નહિ સાંભળ્યો હોય,
પણ હું કાર્ક બળડવો હતો એમ તો એણે મારા
હોઠ ઊધરી ને મિડાઈ ગયા તે પગથી જ ધારી લીધું

“શુ બગડો છો? મે ‘ફિલસફ’ નામ નકાચું
નથી પાડ્યું” મને આ સહનમૂર્તિને વધુ કશું કહેવું
એને વધારે સહન કરવાની ફગ્ગ પાડવી રુચી નહિ,
પણ મન કંઈક કર્યું

“સરુનહેન હું સમજ્યું છું સવળું પણ
હવે તો આવતી કાલે હું જવાનો છું એટલે તમારે
હમણા નિરાત છે અને મે સાંભળ્યું છે ત્યા સુધી,
સુરેશભાઈએ પણ તોફારી શોધી કાઢી છે તમે ત્યા
જતા ગૃહેશો—તમારી તોખરીના સ્થાનક હું મારી
કાલેજમાં એટલું કહ્યું છું કે તમે મને વીસરી જાઓ
એક માત્ર મારે કારણે.”

હું ચૂપ થઈ ગયો થોડીક વાર તીરવ શાંતિ પ્રસરી
રહી

“તમે મારી વાતને ટેકા આપતા જવ છો હું
હાલમાં આવી જ મતલબનું કંઈ કહેવા આવી હતી

પણ છતાં ઊપડી નહિ” એ પણ આજ ગભીર
થઈ ગઈ હતી—અચાનક જ “પણ મને માગ હૃદય
પર થઈ નથી એ કદી પણ તમને બુલશે નહિ—
હું અને તેટલું કરીશ તોપણ આપણે ફરી તો મળીશું
ને કોઈવાર?”

“મને વિશ્વાસ નથી બહેન! કદાચ હું અહીં
હવે આવું જ નહિ આવીશ ત્યારે જ, ત્યારે તમે
અહીં નહિ હો”

“રશિમભાઈ! આવજો આ બહેન તમારાથી
કદી ભુલાવાની નથી જ” અને એમ એ ગઈ—
ચિરંજીવ બનીને

પ્રથમ મળી ત્યારે હસતી હતી, અને આજોમા
હર્ષના નીર રેલાતા હતા આજ ગઈ ત્યારે પણ એની
આંખો તો ભિન્નચેતી જ હતી—પણ કાર્ક બીજા જ
ભાવથી

આ જીવનમાં ફરી કદી એને જોઈ નથી માન
એવું તે ફિલસૂફ અથ્થુ વહાવતું ખુખ હજી મારી દષ્ટિ
આવજથી ખસતું નથી એ શુ કરે છે એની કદી
તપાસ કરે નથી તપાસ કરવાનો વિચાર સુદા
આંખો નથી અનુમાન કરું છું કે એને પતિ એનાથી
પ્રસન્ન હશે અને એ પણ ધીર બનીને પતિસેવા
કરતી હશે!

અજ્ઞાત કવિતા — લેખકોને

સુખર્ષિના આવતું પ્રવૃત્તિસમ ગુજરાતના અજ્ઞાત — ભેમની કૃતિઓ જવલ્લે જ માસિકોમાં છપાતી હોય તેવા-લેખકોની
કૃતિઓની એક પ્રસ્તુતિ બહાર પાડવા ઉચ્છે છે તો તેઓ પોતાના કાળેખામાંથી વૈવિધ્યસભી દશ લગભગ કાળે
નીચેના સરનામે મોકળી આપે ભેમની કૃતિઓ છપાશે તેમને એક નકલ મોકલવામાં આવશે નહિ લેવાયેલી કૃતિઓ
પાછી મોકલવાની સગવડ કરવામાં આવશે છેલ્લી તારીખ ૧૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦ છે

મોકલવાનું સરનામું : બિપિનચંદ્ર ૨ ચિત્રાઈ સ્ટ્રીટ એ પ્રજાનિવાસ વિદ્યુતભાઈ પટેલ રોડ સુખર્ષિ-જ

આપણાં ફળો

શ્રી. બાપાલાલ ગં. વૈદ્ય

[ગયા અંકથી ચાલુ]

નારંગી

નારંગી બહુ જ સુંદર ફળ છે. એ કુષ્માદીપક અને રક્તાશુદ્ધિ કરનાર છે. નારંગી પિત્તશામક હોવાથી તાવમાં તે બહુ જ ઉપયોગી છે. તાવવાળો માણસ દિવસમાં ૧૦-૧૨ સંતરાં ખાય તો એ તેને કાઈ પણ જાતનું તુક્ષ્માન થતું નથી. તૃષ્ણાનિવ્રહણ, સારક અને રક્તાપિત્તપ્રશમન ગુણોને લીધે તે ખણી રોગોમાં ઉપયોગી ખાદ્ય છે. નારંગીના છોડમાં ઉપયોગી તેલ રહેલું છે જે દવાના કામમાં આવે છે. નારંગીમાં ૧૭ ટકા સાઇટ્રીક એસિડ, ૭.૬ ટકા શર્કરા (ઇન્વર્ટ સુગર), ૦.૫૨ ટકા રાખ, ૦.૦૨૭ ટકા ફાસ્ફરીક એસિડ અને ૧૦.૬ ટકા ઘન પદાર્થો (solids) છે. કોનીગ (Koenig)ના મત મુજબ એક આખી નારંગીમાં ૨૦૭૩ ટકા નોટલી રાખ (ash) છે જે નીચેના પ્રમાણમાં બહેંચાયેલી છે:—પીટાસ ૪૭.૦૯ ટકા, સોડા ૨.૪૮ ટકા, લાઇમ ૨૨.૧૧, મેગ્નેસિયા ૫.૨૨, લોહ (iron oxide) ૧.૩૬, ફાસ્ફરીક એસિડ ૧૨.૬૩, સલ્ફ્યુરીક એસિડ (બંધક) ૫.૧૪, સીલીસિક એસિડ ૧.૨૮, ક્યોરીન ૦.૮૧ ટકા. રક્તાશુદ્ધિ માટે નારંગી ઉત્તમ છે. આસ્ચોર્બી અને મેડલની શોધોથી નક્કી થયું છે કે નારંગીમાં એ, બી અને સી ત્રણેય જાતનાં વિટામિન્સ છે—'સી'નું પ્રમાણ અતિશય છે.

ચરક નારંગીને દુર્ગંધ (પચવામાં લાગે), વાતનાશક અને લાંબે ગણાવે છે. સુષુત તેમ જ બીજા આચાર્યોની પણ આ જ માત છે. નારંગી શું બારે હશે? એ વખતે કેવી નારંગી થતી હશે?

લિંબુ

ફળોમાં લિંબુનું સ્થાન અનોખું જ છે. લિંબુની ઉપયોગીતાને લઈને પશ્ચિમમાં 'લિંબુ-ચિકિત્સા'

(Lemon-Cure) શરૂ થઈ છે. ઘણાખરા રોગો ઉપર લિંબુ સારું કામ કરે છે. મેલેરિયાનાં જંતુને લિંબુનો રસ મારે છે એવી માન્યતા છે. રક્તાપિત્ત (સ્કર્વી)ને તે મટાડે છે. લિંબુનો રસ રક્તશુદ્ધિ કરનાર છે. લિંબુના રસમાં સાઇટ્રીક, મેલીક અને ફાસ્ફરીક એસિડ છે. લિંબુનું શરબત લહેજતદાર ઉપયોગી પીણું છે. કાનેરાનાં જંતુ લિંબુના રસથી મરે છે. અતિમાર, કોલેરા, અજીર્ણ, કૃમિ વગેરેમાં લિંબુનો રસ ઉપયોગી છે. દાંતના રોગોમાં લિંબુ ગુણકારક છે. પિત્તશામક હોવાથી તાવની તૃષ્ણામાં લિંબુનો રસ ફાયદાકારક છે. ઉનાળાના દિવસોમાં લિંબુનું શરબત ખૂબ જ શાંતિ અર્પે છે. જે માણસોની જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેવાઓએ આહાર સાથે થોડો લિંબુનો રસ લેવો જોઈએ. કારણ કે લિંબુનો રસ પાચક રસોને વધારનાર છે. લિંબુના છોડમાં ઘણું ઉપયોગી તેલો રહેલાં છે એટલે છીણી ઉપર લિંબુને છોડ સાથે છીણી નાખી તેની ચરબી ખનાવવી વધુ સરસ છે. છોડાનાં તેલ ઉપયોગી છે.

ચરક કહે છે—લિંબુનો રસ રુચિકારક છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, મેનિ સાફ કરનાર છે, કફ અને વાયુને લઘુનાર છે. અને 'ખાદ્ય' પચાવનાર છે.

મેસંબી

નારંગીના જેવા જ ગુણ છે. નારંગી કરતાં મેસંબીમાંથી રસ વધારે નીકળે છે એટલે તાવમાં આજકાલ આ ફળ વધારે વપરાય છે.

પપનસ (ચિકાતરા)

આ ફળ 'કંકુ' છે, સ્વાદિષ્ટ છે, ખૂબ લગાડનાર છે.

બિએરું

બિએરોનો ચર્મ ખૂબ ખાટો છે. ચૂંક, બિલટી, કફ, અરુચિ, ગોબા, હરસ વગેરેને મટાડનાર છે.

અરુચિ માટે એની કળીઓ સિંધવ છાંટી ખવાય છે. તાવમાં મોંમાં રુચિ નથી હોતી તે વખતે બિન્નેરાની કળીઓ સિંધવ સાથે ખાવા આપવાથી મોંમાં રસ થાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીની અરુચિ માટે બિન્નેરાની કળીઓ સહેજ મરી છાંટી છલ ઉપર રાખવાથી અરુચિ મટે છે. કળીઓના રસ કાઢી તેને ગંધ (કાચળો) ભરવાથી દાંતનાં જાંતુ મરે છે. લિંબુ જેવાં જ એસિડો આમાં હશે.

દાડમ

દાડમ ધણી જાતનાં થાય છે. મરકતી દાડમ ક્રોળ મનાય છે. ખાંટાં દાડમ ખાવાં નોઈએ નહિ. સુશુત કહે છે, 'ખાંટું દાડમ વાત અને કંડને હણે છે જ્યારે મધુર દાડમ ત્રિદોષન છે. ચરક કહે છે કે મધુર દાડમ પિત્તને ટાળનાર છે અને એ જ ઉત્તમ મનાય છે. કાકા અને સંઘલધીમાં દાડમનો રસ સરસ ગણાય છે. એક આખા ફળમાં ૧૦ થી ૧૫ ટકા જેટલી રાઈસ હોય છે. દાડમના મૂળની છાલ ઉત્તમ કૃમિન છે.

ચરક હથ, છર્દિનિગ્રહણ અને શ્રમહર દર્શનાનિમાં દાડમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અર્થાત્ દાડમ હૃદયને હિતકર, બેચડી અને મોળને મટાડનાર તથા વાડનો નાશ કરનાર છે.

પપૈયું

પપૈયાના કાચા ફળમાંથી એક વીર્ણવાન ઉપાદાન પેપેયોટીન નામનું દ્રાવ્ય આવે છે. આ પેપેયોટીનમાંથી લુક્ટે પેપેન (Papain) બ્રુદું પાડ્યું છે. આ પેપેયોટીન પોતાના વજનથી ૨૦૦ગણા તુલ્ય કાદેલા માંસરસને પચાવી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે. ૭ ગ્રેન પેપેયોટીન ૧૧ શેર દૂધને જોતજોતમાં પચાવી શકે છે. ૦.૧ ગ્રેન પેપેઈન ૩૦ મિનિટમાં ૧૧ શેર દૂધને પચાવી શકે છે. પેપેઈન આલ્કયુસિનયુક્ત ખોરાકને પેપ્ટોનમાં રૂપાંતરે શર્કરામાં અને સ્નેહને ઇમલ્સીફાઈ ફેંટમાં—પરિણત કરે છે. કાચા પપૈયામાંથી જે છીર નીકળે છે તે કાચા માંસને પકાવવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત આ દેશના બનરથીઓ સારી રીતે જાણે છે. કર્બોહિદ, નરિલ અને સ્નેહ—આ ત્રણે પદાર્થો ઉપર

એક સાથે ફેટ્સ મેળવનાર આ એક જ ફેનક્રાઇઝ (Enzyme) છે. પેપેઈન સંમદણી, આમાલજી, મંદાગિ, વિષ્ટબમાલજી ઉપર ઉત્તમ અર્પવ છે.

જે કાચા ફળના આટલા પદાર્થ ઉત્તમ ગુણો છે તે પછી કાકા ઉપર પડેલા પકવણમાં તે એનાથી ૫ અધિક ગુણો હોવા નોઈએ એ વિચારશીલ વ્યક્તિ કદાપી જ શકશે. ગર્ભિણી સ્ત્રીઓએ પપૈયું કદી ન ખાવું, કારણ કે તે ગરમ છે અને ગર્ભાંશત થવાનો સંભવ છે. પપૈયું બરેણ ઉપર સરસ છે. કાચા પપૈયાનું સાક અને કડનું મર ચર્ષી શકે. એનું અચાણું પથ્થુ માય છે. કાચું પપૈયું પથ્થુ ચાલીને ખાવાથી મીઠું લાગે છે. પાકું પપૈયું ખરેખર ઉત્તમ ખાદ્ય છે. મંદાગિવાળાંએ તે પપૈયું એકસું જ ખાઈને રહેતું નોઈએ. પપૈયાનાં પાન ટીટલીલીસ જેવું કાચું કરે છે એમ એક વિદ્વાન માને છે. પપૈયાના સ્વાદ, સુગંધી વિગેરે ઉત્તમ છે.

શ્રીફળ

હિંદુઓને મન આ એક પવિત્ર ફળ છે. નાળિયેર વિશ્વામિત્રની સૃષ્ટિ મનાય છે. એની સુદર આખ્યાનિકાઓ છે. નાળિયેરના ગોટા ઉપર શ્રદ્ધા આંખો હોય છે એટલે એનું નામ જ્યંબક રાખવામાં આવ્યું છે. ખારું પાણી પીને મીઠું સાકર જેવું પાણી સંધરી રાખનાર આ ખરાપકારી કાકાને માયું નમી પડે છે.

લીલા કાકામાં ૧૪.૨ ટકા પાણી, ૫.૭ ટકા નરિલ, ૫૦.૬ ટકા ચરબી (સ્નેહ), ૨૭.૮ ટકા કર્બોહિદ, ૧.૭ ટકા રાખ અને ૪.૪૨ ટકા કાષ્ઠ (cellulose) છે. તાજા લીલા નાળિયેરના પાણીમાં ૯૭.૧૭ ટકા પાણી, ૦.૨ ટકા નરિલ, ૦.૭ ટકા સ્નેહ, ૦.૫૭ ટકા ખાંડ, અને ૦.૦૬ ટકા રાખ હોય છે, લીલા નાળિયેરનું પાણી અતિશય કંડુ, આદવાદનક પીણું છે. મધુસેદવાળા માટે આ પાણી ધણું જ ફાવેલાકારક છે. સ્વ. ડૉ. બી. ડી. બસુ લખે છે—“The cocoa nut water is a very pleasant beverage, beneficial to the diabetic, as it assuages thirst greatly, being about

twenty-five degrees cooler than the atmosphere."

Diabetic & its dietetic treatment p. 71

નાળિયેરનું લીધું કોપરું ખૂબ ચારીને ખાવાથી સહેજામથી પચી જાય છે, સૂકું કોપરું પચવામાં ભારે છે. આપણા લોકોમાં ચિયાળાની ઝલુમાં કોપરા-પાક ખાવાનો આદ્ય છે. ઘણાં કોપરું અને ગોળ ખાય છે. કોપરું પૌષ્ટિક છે.

સુશ્રુત કહે છે, નાળિયેર (કોપરું) ભારે, સિન્ધ, પિત્તન, સ્વાદિષ્ટ અને ઠંડું છે. બળ અને માંસને વધારનાર છે, હૃદયને હિતકર છે, શરીરને સ્ફૂલ બનાવનાર છે અને મૂત્રાશયનું શોધન કરનાર છે.

નાળિયેર જેમ કૂળું હોય તેમ તેનું કોપરું ખાવામાં સારું ગણાય છે. બહુ પાકટ નાળિયેરનું કોપરું પચવામાં ભારે છે કારણ કે તેના રસાચ્છે ચીવટ થાય છે.

ભાવમિત્ર કહે છે, કોપરું પિત્તજ્વર અને પિત્તના કોષોને હણનાર છે. પાકટ નાળિયેર પચવામાં ભારે છે, પિત્તને કરનાર છે, વિદાહિ છે અને પેટમાં શુક્ર-ગુદાદ અચાવનાર છે. નાળિયેરનું પાણી શીતળ છે, હૃદય છે, દીપન છે, શુક્ર છે, હલકું છે, તૃષ્ણ અને પિત્તને છતનાર છે, સ્વાદિષ્ટ છે અને મૂત્રાશયને સાફ કરનાર છે.

સૂકું કોપરું પચવામાં ભારે છે, દાહ કરનાર છે, જનું સ્તંભન કરનાર છે, બલ, વીર્ય અને રુચિપ્રદ છે.

નાળિયેરનું તેજ શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર છે, બળ વધારનાર છે, વાતપિત્તને હણનાર છે, રુચિકારક છે. દોષલીવર આપણની જગ્યાએ આ તેજ નાપરી શકાય એવું તે પૌષ્ટિક છે એમ અત્યાર સુધી મનાતું, પણ વિદ્યામિન્સના અભ્યાસે એ જમણા ભાગી છે.

લીલા કોપરાને ઊણી ઉપર છાણી નાખવું. પછી એ બારીક છણેલા આમને ધોવેલા સાફ કચના કકડામાં નાખીને નિચોવી લેવું. સહેદ દૂધ જેવું પ્રવાહી નીકળે છે. આ સહેદ દૂધ જેવું પ્રવાહી સહેજ મધ કે સાકર નાખીને પીવું શ્રેયકારક છે. નાના

બચ્ચાને આનું પ્રવાહી આપવાથી દોષલીવરની ગરજ સારે છે. ચક્રિત હોય તો દરેક સ્ત્રીપુરુષનાંજે એકાદ લીધું કોપરું (અથવા કાઠિયું) લેવું જોઈએ. ઘી કરતાં આ જાતના પ્રવાહીમાં વિશેષ સુખાચ્ય રહેલું છે.

આ જમાનામાં સ્વચ્છ ઘી મળતું નથી. ખરાબ ઘી ખાવા કરતાં તાજાં સારાં કોપરાનું ઘાણીમાં પિલાવી તેજ કદાચું હોય અને તે ખાધું હોય તો સારું છે—જે કે તમના તેજ કરતાં આ તેજ ખાવા માટે ચક્રિયત નથી.

સ્વ. ડૉ. બી. ડી. બચુ કહે છે કે “લીલા કોપરાને બારીક ઊણી તેમાં થોડોક ચણાનો ભોટ (ખેસન) અને ઘી મેળવીને સુંદર ચપાટીઓ અને બીજી વિવિધ બનાવટો બને છે, અને મેં પાતે આ બનાવટો ખાઈ જોઈ છે. જ્યાં નાળિયેર સારા જથ્થામાં મળી શકતાં હોય અને કુદૃવવશાત્ જ્યાં દર વર્ષે હમણે મનુષ્યે મધુપ્રમેહનો ભોગ બનતાં હોય તેવા પ્રદેશોના વૈદ-ડૉક્ટરોને હું બલામથક કરું છું કે તેઓ નાળિયેરનો છૂટથી ઉપયોગ કરે.”

શુક્રાન્નાવાળા બચ્ચાને કોપરાના છીણનું પ્રવાહી આપવું દિતાવક છે.

ઘણાખરા આહાર ઉપર શોષબોળ કરનારા વિદ્વાનો જણાવે છે, ઘણાંખરાં ઉરસિન્ન તેજોમાં (કોપરેલનો સમ વેશ આમાં થાય છે) વિદ્યામિન ‘એ’ છે ન નહિ તેવો કેવી રીતે કાઢવામાં આવે છે તે રીત ઉપર વિદ્યામિનનો આધાર છે.

દ્રાક્ષ

દ્રાક્ષની ઘણી જાતો થાય છે. મુનક્ષા, ક્રીસમીસ, અંજૂર, કાળી દ્રાક્ષ વગેરે જાતો અત્યારે બજારમાં વેચાય છે. મુનક્ષા ગાયના સ્તન જેવી લાંબી મોટી દ્રાક્ષ છે. ક્રીસમીસ બીજ વગરની નાની જાત છે. ખાવા માટે મુનક્ષા અને ક્રીસમીસ સરસ છે. આ તો સૂકી દ્રાક્ષની વાત ચર્ચ. લીલી દ્રાક્ષની પણ ઘણી જાતો થાય છે. આમાં કેટલીક ઘણી મોટી, રસદાર અને મિષ્ટ હોય છે; કેટલીક નાની, ખાટી અને તૂટી હોય છે.

અસદાર, મધુર અને મોટી દ્રાક્ષ ખાવામાં લેવી જોઈએ. મોટી દ્રાક્ષમાં ખાડતુ પ્રમાણુ થયું હોય છે સારી રીતે પકેલી મીઠી લીલી દ્રાક્ષ માન માણસો માટે સુદૃઢ જોગ છે કાળુ કે તે જલદીથી પચી જાય છે લીની દ્રાક્ષમાં ૭૭.૪ ટકા પાણી, ૧.૩ ટકા નવિન, ૧.૬ ટકા રેત, ૧૯.૨ ટકા કર્બોહિડ્રેટ, ૦.૫ ટકા ખનિજ દ્રવ્યો છે કાળી દ્રાક્ષમાં અને સાલ દ્રાક્ષમાં થયો ફેર છે તાજી લીલી દ્રાક્ષમાં પણ 'એ' વિટામિન નહિ જેના પ્રમાણમાં હોય છે સૂરી દ્રાક્ષ (Raisins)માં 'બી' વિટામિન હોય છે બમ્બરમાં વેચાતી દ્રાક્ષમાં 'સી' વિટામિન નથી હોતું.

ચરક કહે છે, દ્રાક્ષ તરસ, દાંડ જવર, ચાસ રક્તાપિત્ત, ક્ષય, ઉદાસર્વ (આરૂર) સ્વરભેદ મદાત્મક વગેરે રોગોમાં અતીવ પથ છે દ્રાક્ષ વાત અને પિત્તને હલુનાર છે અરુચિ, ખાસી, મોતી રક્ષણ, શોષ વિગેરેમાં દ્રાક્ષ હિતકર છે.

દ્રાક્ષ સારું છે, પેશાબને સાક નાબતાર છે દ્રાક્ષમાં પોટાશનું પ્રમાણુ ઠીક છે દ્રાક્ષનો રસ હમેશા પીવા મળે તો તેના જેવું મજબાજ પીણું કયું ?

ખજૂર

ખજૂર મધુર છે, શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર છે વીર્ધવર્ધક છે, કંઠુ છે, બારે છે ક્ષયમાં, અભિમાતમાં દાહમાં અને વત તેમ જ પિત્તમાં ખજૂર હિતકર છે (ચરક).

સારા ખજૂરમાં (ખાલભાગમાં) ૧૫.૪ ટકા પાણી, ૨.૧ ટકા નવિન, ૨.૮ ટકા રેત, ૭૮.૪ ટકા કર્બોહિડ્રેટ, ૧.૦૩ ટકા ખનિજ પદાર્થો છે જેમ આપણા મુખ્ય જોગડાં ચોખા છે તેમ ઇન્ડિયન લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ખજૂર છે ચોખામાંનું કર્બોહિડ્રેટ સ્ટાર્ચના રૂપમાં હોય છે જ્યારે ખજૂરમાંનું કર્બોહિડ્રેટ ખાંડના રૂપમાં હોય છે તાજું, સ્વચ્છ ખજૂર સુદર ખાલપદાર્થ છે બમ્બરમાં મળતું કાળાશ પડતું ચકુ ખજૂર ખાવું ન જોઈએ કળ ખાવા હોય તો સરસ જ ખાવા, પચી કાલે તે મોઢા પડતાં હોય સોડા રેખાને ગદ ન ખાવા જોઈએ.

જવરમાં ખજૂરનું પીણું (ખજૂરને પાણીમાં ચોળી નાખી તેમાં સહેજ છુરુ-મીઠું નાખવું) ઉપયોગી છે સગ્રહણીમાં, રક્તાપિત્તમાં દમમાં, ક્ષયમાં ખજૂર ઉપયોગી છે.

ખજૂરીના ઝાડનું વાવેતર વધતું જોઈએ, કાળુ કે તે *figgano defying-tree*-ફુધાળો સામનો કરનાર ઝાડ છે.

અંછર

અંક કહે છે, અંછર તૃપ્ત કરનાર છે, શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર છે, કંઠુ છે, બારે છે અને વિષ્ણી (પેટમાં ઘુસઘુસાટ) છે તાજા લીલા અંછર પૂના તરફ ખૂબ વેચાય છે તે સ્વાદિષ્ટ છે અંછરમાં ખાડતુ પ્રમાણુ મોટું છે આરબ લોકો અંછર ખૂબ ખાય છે લીના પાકેલા અંછર પૌષ્ટિક છે, સારક છે, રક્તાપિત્ત જગ વિગેરેમાં ઉપયોગી છે તાજા અને સૂકા અંછરની વડના નીચે ધુળગ છે —

તાજા અંછર

પાણી નવિન રેત કર્બોહિડ્રેટ ખનિજ દ્રવ્યો
૭૮.૧ ટકા ૧.૫ ૧૮.૮ ૦.૧

સૂકા અંછર

પાણી નવિન રેત કર્બોહિડ્રેટ ખનિજ દ્રવ્યો
૧૮.૮ ટકા ૪.૩ ૦.૩ ૭૪.૨ ૨.૪

સફરજન

“સફરજન સ્વાદિષ્ટ છે ને તે જરા સારક છે પાશ્વત્ય ફલાહારી લોકોએ તેને ફહરાજ એવી સમ્મા આપેલી છે કાળુ કે શરીરમાંના વિનતીય દ્રવ્યોનો નાશ કરવાનો જે રોગોમાં શુણ્ણ છે તે સફરજનમાં વિશિષ્ટ હોય છે.” સફરજનમાં પોટાશ, ઈથર મેલીક એસિડ, પાણી-આ બગત્યના તરત્તો છે સમિવામાં સફરજન દિત્તમરી છે પોટાશ મૂત્રાશયના દરોને, ઈથર કેરેજના દ્રવ્યોને, મેલીક એસિડ મગજના દરો માટે ઉપયોગી છે.

ગ્રાવીન લેબરલે સફરજન માટે યુ નામ ગમ્યું છે તે સમયનું નંબી કેટલાક સિન્થેટિકલ્સનો

અર્થ સફળતા કરે છે. સિમિતિકાકુલ યાદી ઝાડો
કાપવા કરનાર, ઠંડું અને તૂડું છે. (ચરક)

ફાલસાં

ફાલસાંનાં ઝાડ આગળગીયાઓમાં ધાય છે. કૃષ્ણ
કાગમાં હોય છે ત્યારે ખાદ્યાં હોય છે, પાક છે ત્યારે
મધુર લાગે છે. ફાલસાંનું શરબત બહુ સારું થાય છે.
પાકાં ફાલસાં મધુર છે, રુચિપ્રદ છે, પિત્તને દરનાર
છે અને તાવની ગરમી, પિત્તજ્વર, વાયુ, ક્ષય વિગેરેમાં
અતિ દિતકર છે. ચરકે વિરચનોપમ, જ્વરહર અને
શ્રગહર દોશોમાં ફાલસાંનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.
ફાલસાંમાંથી એક જાતનો જીરો દારૂ અને છે,

જાંબુ

જાંબુ ધણી જાતનાં થાય છે. મોટાં રસદાર જાંબુ
ખાવામાં ક્ષીર છે. નાનાં, ખાદ્યાં જાંબુ ન ખાવાં
જોઈએ. કેટલાક નાનાં જાંબુ જે ધણી સ્વાદિષ્ટ અને
મધુર હોય છે તે ખાવામાં વધી નથી. જાંબુ પરમ
વાતકર કદી જૂએ પેટે જાંબુ ન ખાવાં જોઈએ.
ખાધા પછીથી ખાવાં જોઈએ. જાંબુ કેક અને પિત્તને
છતનાર છે. શ્રમ, અતિસાર, શ્વાસ, કાસ, રોષ
આસ્યવૈરસ્ય વગેરેને જાંબુ મટાડે છે. જાંબુ યાદી
હોવાથી અતિસાર, સંઘ્રહણી વગેરેમાં ઉપયોગી છે.
બરોળ વધી હોય, અજીર્ણ હોય તેને જાંબુ દમેશાં
ખાધા પછીથી ખાવાં. બરોળવાળાએ જાંબુનો રસ
તોલા પાંચ દમેશાં પીવા દિતકર છે. જાંબુ વીર્યપ્રદ છે.
મધુપ્રમેહમાં જાંબુના કળિયા વપરાય છે.

રાયણાં

રાયણને સંસ્કૃતમાં રાજાન કહેલ છે. લાવનિશ્ચ
કહે છે, રાયણાં વૃષ્ણ (દૈનિક) છે, બલપ્રદ છે. ક્ષિત્ય
છે, કંઠાં છે, યુરુ છે. તપ્પ્યા, મૂર્ઝા, ગદ, બાન્તિ,
ક્ષય, રક્તપિત્ત વગેરેમાં દિતકર છે. મદનપાત્ર કહે છે કે
રાયણાં વીર્યવર્ધક અને શરીરને સ્વસ્થ બનાવનાર
(સ્થોલ્પકર) છે, અને પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે. રાયણાં
વાતનાશન છે,

સૂકાં રાયણાં 'કાકડી' અથવા 'રાયણ-કાકડી'
નામથી ઓળખાય છે. એમાં ખાંડનું પ્રમાણ ઘી
હોય છે. સારાં રસદાર રાયણાંની કાકડી ધણી જ
સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

મહુડાં

પંચમહાલ અને ખાનદેશ તરફ મહુડાંનાં ઝાડ
ખૂબ ધાય છે. મહુડા બહુ અગત્યનું ઝાડ છે. જેમાંથી
દારૂ અને છે તે મહુડાનાં ફલ છે. કૃષ્ણ નથી. આ
ફલને લોકો 'મહુડાં' કહે છે. એનાં ફળને 'ડાળીઓ'
કહે છે. ડાળીઓમાંથી ઘી જેવું સફેદ તેજ નીકળે છે,
જે ધીની માફક ગરીમ લોકો ખાય છે. તાજું ડાળીનું
ખાવામાં સારું છે. લીલાં મહુડાં લોકો હર્ષથી ખાય છે.
અત્યંત આપણુ જેવાઓને તે બહુ ભાવતાં નથી
લોકો એને સૂકવી નાખે છે અને પછી શેકતા
કરીને અથવા તેને શેકીને હર્ષથી ખાય છે. શેકતાં
મહુડાં ધણાં સરસ લાગે છે. લીલાં મહુડાંનાં કાક
બનાવવાની રીત અને તે શાકના ગુણુ કોમજીવન માં
નીચે મુજબ વર્ણવ્યા છે:—

सकृच्चतुर्न रथूलमधूकसुणं रंशोपिन्ने वैशरपूलिवर्जितम् ।
तपचितं वृषसितामृतान्ध्यां सन्नैरकं जंदादं हि जीविनाम् ।

અર્થ—મહુડાના રસદાર પુષ્પ તરતનાં ખરી પડેલાં
હોય તે સેવા. પછી એને કપડાં વડે છાંયી નાખવાં એથી
પૂજ લગેલો નીકળી જશે. પછી અંદરનાં પુષ્પક કાળજી-
પૂર્વક કાઢી નાખવા. પછી એને ઘી-દ્રશનો વગર મૂકી
તેમાં વધારવા અને ધીમે તારે ચકવા દેવાં. થી નવ
એકસે શેકી સાકર અને મીઠું-ગરુડ વગેરે મસાલો
નાખવા. આ સાક ખાવાથી જીવન લગાય છે.

મહુડાં મધુર છે, વીર્યવર્ધક છે, કફ છે, કંઠાં છે,
પિત્ત અને વિદાહને દરનાર છે. (રાજનિષદ્). લાવ-
નિશ્ચ કહે છે કે મહુડાનાં પુષ્પ મધુર, શીતલ, યુરુ,
જૃદ્ધુ છે. બલ અને વીર્યને વધારનાર છે, વાતપિત્તનો
નાશ કરનાર છે.

સંઘ્રહણીમાં મહુડાનો રસ દિતકર છે. ગરીમ
લોકોનું આ ફળ જ છે અને એથી જ એને અન્ને
દાખલ કર્યું છે. એનું એક નામ મણીલી છે. એના
ગર્ભમાં મધ છે.

ફેબ્રુઆરી

ફેબ્રુઆરીમાં ખાડો જ ભાગ હોવાથી તેની ખોરાકમાં ગણના થાય છે જે ઠંડાંજી ફેબ્રુઆરી ઘણા પાકે તે ત્યાંના લોકો સવારના નાસ્તામાં ફેબ્રુઆરી ઉપયોગ કરે છે કોકણમાં ઘણા લોકો ફેબ્રુઆરી મોસમમાં ફેબ્રુઆરી ઉપર નિર્વાહ કરીને રહે છે

ફેબ્રુઆરી મધુર છે, ચીકણું છે, ભારે છે, હૃદયને અથવા મનને પ્રિય છે બધા અને વીરને વધારનાર છે ભ્રમ, દાહ, વિવેક નાશ કરનાર છે રુચિકૃત છે ફેબ્રુઆરી પચવામાં ભારે છે (રાજનિધિ)

ફેબ્રુઆરી એક નાની જાત (સુદૃઢ) થાય છે જેને હિંદીમાં બાહર કહે છે આના ફળને અરેક ફોમાં અધમ ગણાય છે

ફેબ્રુઆરી ગોઠનીનું શાક સગ્ગ થાય છે કેટલાક ગોઠલીઓને શેરીને ખાય છે મધુપ્રમેદવાળાઓ માટે આ ગોઠલી ઉપયોગી છે એમ મેંજી બી ડી બસ બજારને છે

ફેબ્રુઆરી મળ્યા ('આપા' તરીકે પ્રચલિત છે) બજારમાં વેચાય છે કેટલીયે માણે તેની ઉપર ગળુગણુલી હોય ત્યાં આપા કાપેલા ફળ કઠી ન ખાવા જોઈએ ફળ ખાવા હોય તો આપા જ ખરીદવા અને ઘેર આપણ તેને કાપીને ખાવા

સીતાફળ

આ ફળ અમેરિકાનું વનસ્પતિ છે એક વનસ્પતિ શાકીયો માને છે સીતાફળને મળતું બીજું રામફળ થાય છે તે પણ પરદેશી છે અત્યારે આ જાતે ફળો હિંદમાં ખૂબ થાય છે

સીતાફળ શીત, ધાતુપ્રદિ કરનાર, કફ કરનાર, વાતપિત્તને મટાડનાર, બેલડી, મોળ વગેરેના નાશ કરનાર, માસ અને રક્તને વધારનાર, દાહપિત વગેરેને મટાડનાર, જનપ્રદ છે એવા ખાડા પ્રમાણ સાદુ છે (નિધ દુરંતનાકર)

આ ઉપર પાકેલા સીતાફળ અતિ સ્વાદિષ્ટ છે ધર આગળ પકાવેલા એટલા સ્વાદિષ્ટ નથી હોતા.

સીતાફળના બીજ શેરી છે એના બીજ આખમાં આજવાથી આખ નકામી ધર્મિય છે બીજ માયાની જુએને મારનાર છે

કોઈ

આ ઉપર પાકીને ખરેખર જ કોઈ ખાવા જોઈએ પામ કોઈના ગર્ભમાં સાઈદીક એસિડ, પોટાશ, લાઈમ અને લોહનું સાદુ પ્રમાણ છે કાનુ કોઈ કહેને ખગમ કરનાર છે, ઝાડને ઝગમ કરનાર છે અને ખાસી કરનાર છે પાકુ કોઈ રુચિપ્રદ છે, વિષને હણનાર છે, વાતપિત્તને અને કફને છતનાર છે, ભારે છે અને ટાઢી છે પાકુ કોઈ શ્વાસ, કાસ, અરુચિને કરનાર છે, તરસને છિપાવનાર છે અને કંઠનું શોધન કરનાર છે સમદણી અને ઝાડના રાગોમાં કોઈ ઉપયોગી છે કોઈની ચર્મી અને શ્વેત બને સાગ થાય છે કોઈમાં વિગમિત 'સી' સાગ પ્રમાણમાં છે કોઈમાં 'દર્શન' ફોસ્ફોસ અને લોહનું પ્રમાણ સાદુ છે ગરીબ માણસો માટે પાકા કોઈ સાગ ફળ છે

ખોર

ખોરની ઘણી જાતો થાય છે કાશીખોર અને ખોરની બેગ આ બે જાતો ઉત્તમ મનાય છે જમની બોર ખટમધુરા હોય ત, માટે જમની બોર જાતના સુધી ન ખાવા ખામમાં બોરની સારી ખોરનીના મીઠા મોટા ફળ જ ખાવા કેટલાક ખોર એટલા તો મીઠા હોય છે કે આપણે સાકરને બૂની જઈએ પણ મીઠા ખોરમાં અહર જલકા હોય છે માટે દરેક ખોર કાપી જોઈને જ ખાવું જોઈએ

ખોર મધુર છે, સિન્ધ, મળને મેદનાર છે, વાત અને પિત્તને છતનાર છે સુખ ખોર કદ અને વાતને હણનાર છે અને પિત્ત સામે પણ તેનો વિરોધ નથી (ચરક)

દુગ્ધ, અતિસાર, સ્વરબોધ, ખાસી વગેરેમાં ચીકા ખોર ઉપયોગી છે

કરમદાં

કરમદાં કાચાં હોય ત્યારે રતાશ લેતા રંગનાં હોય છે. પાકે છે ત્યારે તે બૂરા રંગનાં થાય છે. એમાંથી દૂધ નીકળે છે. સ્વાદમાં તે ખટમધુરાં હોય છે. પાકાં કરમદાં ગુરુ છે, ઉષ્ણુવીર્ય છે, વાતક્રન છે, સારક છે, પિત્તને હરનાર છે. એની ચટણી અને કચુંબર થાય છે. કરમદાંનું શાક પણ થાય છે. કરમદાંની મોસમ વખતે વનમાં ફરતાં પાકાં કરમદાં ખાવાની બહુ મજા આવે છે. કોંકણમાં કરમદાંની મોસમ વખતે રેલવે-ટ્રેનો ઉપર કરમદાંના પડિયા વેચવા માટે ગરીબ લોકો દોડધામ કરી મૂકે છે.

શેતૂર

પાકાં શેતૂર ખટમધુરાં હોય છે, વાતપિત્તને હરનાર છે, સારક છે, દાહને શાંત કરનાર છે, વીર્ય વર્ધક છે. સહેજ તૂટાં છે અને કફનો નાશ કરનાર છે. (શાળનિઘંટુ). શેતૂરનું શરબત સરસ થાય છે. શેતૂરની ધણી નતોા થાય છે.

આમળાં

આયુર્વેદમાં આમળાંની ધણી પ્રસંશા કરવામાં આવી છે. આમળાનાં સંસ્કૃત નામો 'ભસ્મકલ્પ', 'વયન્દ્યા', 'ધાત્રી' છે. આયુર્નિક પાશ્ર્વાત્ય રસાયણ-શાસ્ત્રીઓએ હજી આમળા ઉપર કંઈ પ્રદ્રશ પાડ્યો નથી. આમળાના ધણા પ્રયોગો ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બટ વગેરેએ વર્ણવેલા છે. સુશ્રુતે તે કહે છે કે—

આદૌ અન્તે ચ મધ્યે ચ મૌઘનસ્ય હુ શસ્તયે ।
નિતયયં દૌષદ્વારં ફલેષ્વાનલક નૃણામ્ ॥

સૂચ ૮૬ । ૮૬૨

અર્થ—ઝોજનની શરૂઆતમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં આમળાં ખાવાં એકઠાં, કાષ્ઠ કે તે કશી હરકત કરે એવાં નથી. દોષોને (વાતપિત્તકફને) હરનારાં છે અને તેવનું હિત કરવાવાળા છે.

હરડેની માફક આમળામાં પાંચ રસ છે—આમળાના ગુણ હરડે જેવા જ છે, દેર એટલે જ છે કે હરડે ઉષ્ણુવીર્ય છે ત્યારે આમળાં શીતવીર્ય છે. “આમળાં રક્તપિત્ત અને પ્રમેહેને હણનાર છે. બહુ

જ ઉત્તમ વીર્યપ્રદ (પરં વૃદ્ધ) છે અને પરમ રસાયન છે. ખટાછત્રે લીધે આમળાં વાતને હણે છે, માધુર્ય અને કંડપણ્યને લીધે તે પિત્તને હણે છે અને રક્ત અને ક્રાયા ગુણને લીધે કફને હણે છે; અર્થાત્ આમળાં ત્રિદોષને હણનાર છે.” લાવનિઘ.

વ્યવનપ્રાણ નામની મશહૂર દવા આમળાંની જ બને છે. ચરકે આમળાંના રસાયનપ્રયોગો વર્ણવેલા છે જે આમળાંના ઉત્તમ ગુણોના નમૂનારૂપ છે. લીલાં તામ્રં મોટાં આમળાં હમેશ ૪-૫ ખાવામાં આવે તો જીવન લંબાય એમાં શક શંકવા જેવું કંઈ ન નથી. આમળાં મોટાં રસદાર હોવાં એકઠાં. આમળાનો મુરબ્બો પ્રખ્યાત છે. આમળાં ખાવાથી આંખનું તેજ વધે છે, ઘડપણ દૂર થાય છે. ત્રિકલામાં આમળાં આવે છે. આમળામાં એન્ડોસ્કોર્બ્યુટીક ગુણો છે. વસંતવ્રત નામના પ્રયોગમાં ખટાશ તરીકે આમળાં ખાવાની છૂટ છે. હજી સુધી પાશ્ચાત્ય રસાયનશાસ્ત્રીઓએ આમળાં ઉપર પ્રયોગો કર્યાં નહીં.

અળુ

આ ફળ ગુજરાત-કાશિવાસમાં નથી થતું. કોંકણ અને ધારોમાં આનાં અસંખ્ય ઝાડો થાય છે. મહાજલેષરમાં આનાં અસંખ્ય ઝાડો મેં જોયાં છે. જલગિરિ (અંબક) ઉપર પણ આનાં ધણાં ઝાડો જોવામાં આવે છે. નાશિકની શાકમારકટમાં આનાં પાકાં ફળ વેચાય છે. કેટલાક એને ‘ચિરમોલી’ પણ કહે છે. ફળ દેખાવમાં જાણે કે ખાદ્ય હોય એવું ખરાબ દેખાય છે, પણ ખાવામાં એ સ્વાદિષ્ટ છે. મહાજલેષરમાં મેં આ ફળો ખૂબ જ ખાઈ જોયાં છે અને મને તે સારાં, સ્વાદિષ્ટ જણ્યાં છે. આ ફળ શીતળ, પિત્તન, કફન અને દોષીક (બલ્બ) છે. આ ઝાડનું લેટીન નામ Vangueria spinosa છે.

આની જ સગી ખેન (Vangueria edulis) જેવું બીજું એક ઝાડ જે માડાચારકરનું વતની છે તે હિંદુસ્તાનના બાજોમાં ઉછેરવામાં આવ્યું છે. આનાં ફળ ખવાય છે અને અળુના જેવાં જ ગુણવાળાં છે.

દેશી બદામ

(Terminalia catappa) — કાઠિયાવાડ તરફ દેશી બદામનાં ખૂબ જ ઝાડ નેવામાં આવે છે. રેતાળ પ્રદેશમાં આ ઝાડ સારાં થાય છે. આ ઝાડ મલાયાનું વતની છે પણ હવે તો અહીં ખૂબ જ થાય છે. કાઠિયાવાડ તરફ આને દેશી બદામ કહે છે. આનાં લાલ ફળો થાય છે. અંદર ૧ બીજ હોય છે. બીજ ઉપરનો ગર્જ ખવાય છે. છેકરમાં ચણા હર્ષથી તે ખાય છે. બહુ જ મીઠી લાગે છે. સાકરનું પ્રમાણ સારું હોય એમ જણાય છે કેરગીજર (ગાડનીમ ઇન ઇન્ડિયાનો લેખક) કહે છે કે આ ફળ હિંદુસ્તાનનાં ફળોમાં મીઠાશ મારે અદ્વિતીય છે. આના ઠંજિયામાં મીઠા હોય છે અને તેમાંથી તેલ નીકળે છે જે બદામના તેલ જેવું જ કીમતી અને ઉપયોગી છે.

તાડફલી

તાડના ફળની ગોટલીને 'તાડફલી' કહેવાય છે. પંચમહાલ તરફ તાડનાં ફળને 'ઝીલડાં' કહે છે.

૧. "Beyond comparison the most delicious nut of any kind India affords."

કુમળી ગોટલી કુમળા કાપરા જેવી જ મીઠી લાગે છે. કુમળી ગોટલી (તાલમળમ) હલકી છે, વાત પિત્તને હરનાર છે, રોહ્યુકત છે, મધુર છે અને રેચક છે. રાજવલ્લભ પ્રમાણે તાલમળમ મૂત્રલ છે, ઠંડી છે, મધુર છે, કંક અને કૃમિ હરનાર છે, ધાતુ પુષ્ટિ કરનાર છે, વાતલ છે અને પ્રયવામાં ભારે છે.

સાધારણ રીતે આ ફળ વાણિયાધાણો ખાતા નથી પણ ગોટલી ખાવામાં કોઈ જાતનો વાધો નથી. કુમળી ગોટલી પુષ્ટિકારક છે અને પેશાબ સાફ લાવનાર છે-ખાવા યોગ્ય છે.

ટિંબરલુ

ટિંબરુના પાનની બીડીઓ બને છે એ સર્વ કોઈ જાણે છે. આ જ ટિંબરુનાં પાકાં ફળ બહુ જ સ્વાદિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થ છે. પાકાં ફળ જેણે એક વખત ચાખ્યાં હશે તે આ ફળને કદી નહિ ભૂલે. ચીકુના જેવો જ એનો સ્વાદ હોય છે. ચરક કહે છે કે ટિંબરુનું ફળ કંક અને પિત્તને હણનાર છે, મધુર છે, હલકું છે. લાઘ્યમિત્ર કહે છે કે પાકું ફળ પિત્ત, પ્રમેહ, રૂઆપિત અને કંકને હણનાર છે; મધુર છે અને ભારે છે.

• [ચણા

ખાક થતાં સુધી

કઠણ વનજરનું કરી કાળજી
સહીશ ઘા, નવ નેણ મૃદુ થશે,
દિલહુતાશ કદી દરશે નહિ
પ્રજાજશે જન્ય ખાક થતાં સુધી.

‘સી.’

સ્વ. પં. ખરી પડ્યું*

શ્રી. તારાચંદ રવાણી

અમારી હોટેલમાં કુમારી કેરિ-અન નામે એક વિચિત્ર સ્ત્રી પણ ઊતરી હતી. એના રહસ્યને કાર્ષ્ણી શકતું નહોતું. મારા જેવો આ વસ્તુને બહુ ગણ્યારતો નહિ એટલે કુતૂહલવૃત્તિથી હું એના હસનમયલનમાં તેમ જ કાર્ષ્ણી પાસેથી જે કંઈ જાણવા મળે તે જાણી સંવામાં રસ લેવા માંડ્યો. એ સાવ એકલી હતી, જે કે એની સાથે એક ચાકરડાં હતી પણ એ તો માત્ર કામ પૂરતી જ. એની સાથે નહોતો એનો પતિ કે નહોતો કાર્ષ્ મિત્ર. તેમ હોટેલમાં એણે કાર્ષ્ણી સાથે ઓળખાણ પણ નહોતી બાંધી.

પણ આટલું ન હોય એટલે કાર્ષ્ વિચિત્ર જ ગણાય એવું થોડું છે! ધણી હોટેલોમાં જે ફર્ડો હશે એને ખ્યાલ હશે કે કેટલાંય સ્ત્રી-પુરુષો એકત્રાં હોય છે, કારણ કે માનવીને કેટલાંય એવા પ્રસંગો આવી પડે છે કે જ્યારે એકલા પ્રવાસે જવું પડે, તેમ જ કાર્ષ્ સ્વતંત્રતા માણવા પણ એકલાં નીકળી પડે છે. છતાંય આવાં પ્રવાસીઓને લાંબા સમય સુધી એક જ હોટેલમાં રહેવાનું મળે તો ત્યાં એ ઓળખાણ બાંધી શકે છે. ધણીની સાથે મળતાં હળતાં હો છે અને બીજાની સાથે પરિચયમાં આવવા એ કલસતાં હોય છે. માનવીની એ સહવાસની સજ્જતગૂની શૂન્ય છે.

પણ એવું આ સ્ત્રીમાં ન હતું.

એનો દેખાવ, રીતભાત અને એવું આણું, વાતાવરણ આ બધાં તરફ સ્પષ્ટ દેખાડતું. એ જ્યારે અમારી બાજુમાં થઈને પસાર થતી ત્યારે એમ જ લાગતું કે એ અમારામાંહેની નથી. છતાં એ અમારી સંગત પણ નહોતી છોડતી.

ઉપરને માળે એણે એક અસાધ્ય ઓરડી રાખી હતી. બધાં બેસતાં ઊઠતાં તે મોટા ઓરડામાં એ વારંવાર આવતી. અને ખૂણામાં ટેબલ-ચુરસી પણ

હતાં ત્યાં જઈ બેસતી અને કંઈક ચોપડી વાંચતી. અમે બધાં એના તરફ ટીકી રહ્યાં છીએ એનો ખ્યાલ પણ બાંધે જ કરતી. નારતા વખતે જ્યારે જેન્ડ વાગતું ત્યારે એ ત્યાં બેસીને સાંભળતી, તો ક્યારેક અગાસી ઉપર જઈ જગીયામાં નજર નાંખતી બેસી રહેતી. નારતા અને લોજન સમયે એ મોટા ઓરડામાં ખૂણામાં ટેબલ-ચુરસી ઉપર બેસીને બધું પતાવતી દિવસનો મોટો ભાગ એ હોટેલના જગીયામાં આરામપુરસી નાખી પડી રહેતી. જ્યાં જતી ત્યાં ચોપડીઓ તો સાથે જ લઈ જતી. અને સદા ય એકલો જ રહેતી. મેં ક્યારેય એને કાર્ષ્ણી સાથે વાત કરતી સાંભળી નથી, સિવાય કે તોફર, માળી, માલીવાન કે એવા કાર્ષ્ણી સાથે કામ પૂરતું બોલવું પડ્યું હોય તે. એની દાસીને પણ મેં ક્યારેય એની સાથે જોઈ નથી. સાંજે જમીને તુરત જ ઉપલે માળે પોતાની ઓરડીમાં એ ચાલી જતી. સાંજના નૃત્યમાં એ ભાગ તો રીની લે!-પણ જેવાય ઊભી ન રહેતી.

એ કાર્ષ્ણી ધરડી ન હતી. મારા ધારવા પ્રમાણે ૩૦-૩૨ વર્ષની માંડ હશે. હોટેલમાં કેટલાંક મનુષ્યો એવાં હોય છે કે એની પાસેથી જે કાર્ષ્ણી પસાર થાય એને વિષે એ કંઈ ને કાર્ષ્ણી માહિતી મેળવે જ. એવાં પાસેથી મને જાણવા મળ્યું કે એ એક અમેરિકાવાસી છે. એના કુટુંબમાં અત્યારે કાર્ષ્ણી નથી. પણ એની પાસે પુષ્કળ દોલત છે, એથી જ એ સંદેહ વાળ વાળીશુદ્ધી ચાકરડી સાથે છેલ્લાં આઠ દસ વરસથી પ્રવાસ જ કર્યા કરે છે.

સંદેહ વાળવાળી ધરડી ચાકરડી! જેમ જેમ હું કુમારી કેરિ-અનના વિષે વિચાર કરતો ગયો, તેમ તેમ આ ધરડી દાસીના વાળના રંગમાં જ અને આ વિચિત્ર સ્ત્રીનું રહસ્ય દેખાવા લાગ્યું.

* રોબર્ટ દિચિન્સની 'ટૂમ્સ ફેઈડ નો અનુવાદ.

મેં આમળ કહ્યું હતું કે એનો દેખાવ, રીતભાત અને એનું આચરું વાતાવરણ આ બધાં તરફ સૂચ દેખાડતું મને લાગેલું. પણ એને તોછડાઈથી વર્તતાં-એનો ઈરાદો સુધાં દેખાડતાં-મેં ભેદ નથી. છતાં એટલું તો હું ખાતરીથી કહીશ, અને મારાં સિને પછી એમાં સાક્ષી પૂરશે કે આપણા તરફ એને કશો ભાવ નહોતો. એના સ્વભાવની આવી વિચિત્રતા છતાં એ અમારી સાથે લાગી શકત. પણ અમારી સાથે દરેક જાતનો પ્રસંગ પાડવાનું જ એ ટાળતો. એની અમારા તરફની યા ત્રિવકુલ સ્વાભાવિક લાગતી, ક્યારેય એને કૃત્રિમતા લાવવી પડતી હોય એવું મને લાગતું નથી.

પરંતુ વારંવાર એ મોઢા ઝોરકમાં અમારી વચ્ચે આવતી એ જોઈને જ મારી ચૂંચવણ વધતી. એ શું એમ નથી બતાવતું કે એને મનુષ્યના સહવાસની યોડી પણ બૂપ છે? અને દરેક દેહધારીને એના જોવાં બીજાં દેહધારીઓના સહવાસમાં રહેવાની ઇચ્છા થાય એમાં અસ્વાભાવિક પણ શું છે?

પણ આવા કોઈ સહવાસની એ ઇચ્છા જ ન કરતી. ત્યારે શું એ સંપૂર્ણ આત્મસતિથી હતી? પણ એ સુખી નહોતી દેખાતી.

૨

ઈટાલિના લાગે જાંદરના કાંકા પરની 'ડ્યુક ઓફ વેનિસ' હોટેલમાં અમે બેઠાં હતા. બીજા ઘણા દેશોનાં મુસાફરો પણ અહીં બેઠેલાં. એમાં કેટલાંક દેખાવમાં જુવાનો હતાં, તેમ જ કેટલાક મધ્યમ વર્ગનાં પૈસાદાર માણસો પણ હતાં. અત્યારે સપ્ત નાસ્તાના ટેમ્બ પાસે બેસી કુમારી ફરિન્ડનની જ વાતો કરતાં હતાં. એમાંના એક ઈટાલિયન જુવાન મિ. બેરન સાથે મેં ચર્ચા લગાવી. એ ટેનિસનો ખેલાડી હતો. અને જુવાન સીએને પોતાના તરફ આકર્ષવામાં અને એમની સારો લગી જવામાં એ પોતાને એકો માનતા-જો કે એને એટલો બધો દેખાવડો તો ન જ કહી શકાય પણ એના ચરીરનો બાંધો ધણો સરસ હતો. એનામાં આત્મશક્તિ ધણી

હતી. આવી આત્મશક્તિવાળા જુવાનો મેં બહુ ઓછા જોયા છે.

કુમારી ફરિન્ડનને આકર્ષવામાં એને પોતાની અશક્તિ લાગી. એટલે જ એની લગભગ તમામ રીતભાતથી બેરનની જિજ્ઞાસાજનિ ઉત્કેષાતો ને એ વિશે બહુ બાણવા તે વલખાં મારતો. પરંતુ એ દિમિત કરી શક્યો નહિ. મને કહેવા લાગ્યો કે, 'કેવી વિચિત્ર આ સ્ત્રી છે!'

બેરનની કાંસત પર હું હસ્યો, ખૂબ હસ્યો. આથી બેરનનું ઇટાલિયન ખમીર બીજાની આંખે એ ઉત્કેષાર્થ જઈને બોલ્યો:

'આ સ્ત્રીની સાથે તું વાત કરવામાં સફળતા મેળવ તો હું ૫૦૦ 'લીરા * ની ચરત મારું છું.'

'સફળતાની તારી આખ્યા શી છે?' મેં પૂછ્યું.

'એ સ્ત્રી તને મિત્ર બનવાની છૂટ આપે ને તું માત્ર એક બે વખત બોલી આવ, એટલું જ નહિ પણ ત્રણ વખત તારી પેઠે વાતો કરી આવ.'

'એ ત્રણ નહિ પણ ચાર વખત વાતો કરી આવું, પછી?'

'કબૂલ, ૫૦૦ લીરાની ચરત કબૂલ છે ને?' એણે પૂછ્યું.

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ ચરત મારવામાં મેં ઉતાવળ કરી. હોટેલમાં બીજા સીએને મિત્ર બનાવવા કરતાં આમાં ઘણી મુશ્કેલી હતી. ઉતાવળે ચરત મારવામાં બેરનના સુખ પરનો કામને પકડમાં લીધાનો મરકાટ હું જોઈ શક્યો.

'હા, હું છું તો ૫૦૦ લીરા તારે મને આપવા, ને હું હારું તો મારે તને આપવા.' મેં કહ્યું.

'સમજની મુદત પણ નક્કી કરવી જોઈશે.' છુરત જ બેરને કહ્યું.

'જરૂર.'

* લીરા-ઇટાલિન ચલણી નાણું.

‘હું તને...ચુરુવારની રાત સુધીની મુદત આપું’
‘હું. આજે મંગળવાર, એટલે આજ સવારથી ચુરુની
રાતના બાર વાગ્યા સુધીનો સમય તારી પાસે છે.’

‘બહુ સારું.’ મેં કહ્યું. ‘મારે બહુ ઝડપ
કરવી પડશે.’

અને અમે બન્ને છૂટા પડ્યા.

હું એકલો પડ્યો. ધડી પહેલાં મેં જે કંઈ
એનો હવે મને પથાપાપ થવા લાગ્યો. મને એ
મૂર્ખાઈ લાગી મૂર્ખાઈ એટલા. માટે કે બેરન સાથે
જે સરત બંધી એમાં હું કોઈ પણ રીતે છું એવું
મને ન લાગ્યું.

એ વિચિત્ર સ્ત્રીને મળવા માટે મારા મનમાં મેં
ધણી યોજનાઓ વિચારી. એને સીધે સીધા મોટા
ઔરડામાં, એસસીમાં, અગાસી ઉપર, બગીચામાં કે
એવા કોઈ સ્થાને મળું. પ્રથમ હવાપાણી વિશે કંઈક
વાત કરીશ, પછી અહીંના ભોંકા, રીતરિવાજ ઇત્યાદિ
વાતો કાઢીશ આવી નક્કી કર્યું. ઉપરનું બધું નસીબ
પર છોડ્યું. એમ નહિ બને ! ચોક્કસ આ રીતે એને
મળવાનું નહિ બની શકે ! હવાપાણી ! કુમારી
કેરિન્ડન ! ના ! ના !

એ બહુ વાંચતી. મેં એને ચોપડી વગર કદી
દીધી નથી. અને હું પણ સાહિત્યમાં રસ લેનાર તો
હું જ. શું હું આ સંબંધી માફી માગીને એની
સાથે વાત ન કરી શકું ? એની નજીકમાં આલુ-
ખાલુના કોઈ સ્થળે બેસીશ. કદાચ બગીચો આ
માટે વધુ બુનકૂળ થશે. હું એની પાસે બેસીશ. એ
શું વાંચે છે એ જાણી લઈ એના સંબંધી વાત
ઉપાડીશ. વળી એ વાત પણ રસદાયક પણ થશે.
એકાંત મુઠો એવો શીઘ્રીશ કે એનું ધ્યાન ખેંચવામાં
એ ભારે મદદગાર થાય. પછી મારી પાસેથી વધારે
સાંભળવાની એની ઈચ્છા સતેજ થશે. હું એ કરી
શકીશ ? શા માટે નહિ ?

પુરત જ મેં નિશ્ચય કર્યો કે આ સારામાં સારી
યુક્તિ છે. અને એ જ દિવસે બપોરે સાપાણી પી
કરીને એની બાલુમાં એક ખુરસી પર બેસી ગયો.

બાલુમાં જ બપોળથી પોતાને માટે તૈયાર કરેલી
આરામખુરસી પર લાંબી યઈને આરામ કરતી એ પડી
હતી. એની પાસે કંઈ ચોપડી છે એ મેં લાંબી નજર
નાખીને જોઈ લીધું. ‘એસીરિયન સિલ્પકળા’ એ
નામનું ગ્રો. હોરસ વિન્સ્ટનનું લખેલું પુસ્તક હતું.
લેખકના નામ પાછળ એની મહત્તા અત્યંત ધણ
ધણ અર્થેરા હતા.

હું રતબધ બન્યો. એસીરિયન સિલ્પકળા પરનું
મારું જ્ઞાન અને એ વિષયનો રસ એમાંથી કોઈ
મુઠો પકડી પાડી મારું કામ પાર પાડી શકે એવું
મને ન લાગ્યું. પુસ્તકના લેખક પ્રો. વિન્સ્ટન વિદ્વાન
પુરુષ હતા. પરંતુ મારા જલ્દવાગાં એ નહોતા આવ્યા.
હું મારી ખુરસીમાં સુખઆપ બેસી રહ્યો, ને કુમારી
કેરિન્ડન ‘એસીરિયન સિલ્પકળા’નાં પાનાંમાં તક્લીન થઈ.

હું આ તૈયાર કરી આપવામાં કે ટોરડને માખણ
ચોપડામાં મદદગાર થઈ શકું ? ધણી વખત નોકરો
કાળજી વિનાના હોય છે. હું ચાના ટેબલ નજીક
આવ્યો. પણ કું. કેરિન્ડને બહુ સદાઈ અને સાદાઈ
થી પતાવ્યું. અને નોકરે પણ ભારે કાળજી બતાવી.
દિવસ પસાર થઈ ગયો. રાત પડી, એ ઉપરે માથે
આવી ગઈ. હવે આવતી કાલે સવારે નીચે આવવાની.

જુલવાર થયો. સવારનો મળકતો સૂર્ય પૃથ્વીને
અજવાળતો ઉપર આવ્યો. અને આખરે એ પણ
વિલય પામ્યો. એ દિવસે કશી પ્રગતિ ન થઈ. મિ.
બેરન ન્યારે ન્યારે સામે મળી જતો ત્યારે પોતાની જ
જીત ક્વાની હોય એમ મોઢું મલકાવતો આવ્યો જતો.

ચુરુવારનું સવાર થયું. સૂર્ય સરોવરના જળ પર
ફિરજો પ્રસારવતો જાગે આવ્યો. મારે ૫૦૦ લીરા
આપવા પડશે એ વિચારે હું દુઃખ્યો. પૈસા જવાના
કુખ કરતાં વધુ તો મિ. બેરને આખી હોટેલમાં
અમારી સરતની વાત કરી હતી તેથી હોટેલના
માણસોમાં મારી મશ્કરી થશે એવું મને કુખ હતું.
નાનામાં નાનો નોકર પણ આ વાત જાણે છે એ હું
જોઈ શક્યો હતો. નોકરો મારો અને કું. કેરિન્ડન
પાછળ કુતુહલપૂર્વક જોઈ રહેતા અને હસતા.

જેમ દિવસ ચડેા ગયો તેમ મારી નિરાશા વધતી ગઈ. કુમારી કેરિન્ગ્ટનને મળવાના હજાર રસ્તા હું વિચારી ગયો, પણ એકેય કાર્યસાધક ન લાગ્યો. સવારનો આનો સમય થવા આવ્યો તેમ મારી મૂંઝવણુ વધતી ગઈ.

કુમારી કેરિન્ગ્ટન મોટા ઓરડામાં આ લેલી ત્યારે ઓરડેટ્ટા વાગતું. ફરીથી મેં મારી જગ્યા એની નજીક લેવા વિચાર્યું. આગળથી આવીને ખેસી જઈશ એટલે ખાણાપીણામાં જે વસ્તુ આવશે એને કુ. કેરિન્ગ્ટન માટે તૈયાર કરી આપવાની મને તક મળશે.

નોકરો હમેશાં નડત હોય છે. કાંઈ ને કાંઈ ઢોળકોડ કરે જ. ખાતારકાળી બેવાકાં વિના આ રેડી જ દેશે. પીરસનાં પીરસનાં થ દાયમાથી વગ્ન ઢોળતા જશે અને મહેમાનોનાં કપડાં જખાડશે.

કુ. કેરિન્ગ્ટન આવી. હું એની નજીક જઈ શક્યો નહિ, એણે ચોકલેટ લીધી. દવા અગમ હતી. ચોકલેટ નરમ અને મેજવાળી હતી. મેં કંઈક ખનાવતી આશા રાખી પણ કાંઈ ખન્યું નહિ. છેલ્લી દમથી ચોકલેટ ખવાઈ. પછી આ આવ્યો. આ પણ ધીરજથી વિચારો. અને હું નિરાશ થયો.

એટલામાં બેન્ડ વાગતું શરૂ થયું. મને થયું, સા માટે એ ગીત હું નથી જાણતો! હું ખુબ જૂન-વાણીને રોખીત દર્શક. થયું એના સ્વર જુદું મોડા હતા. ફર કોમે બોલે મિ. બેરન મારા તરફ તાકેતો હતો અને એક મુંદર સ્ત્રીના કાનમાં કાંઈક કહેતો હતો એ મેં જોયું, અને તુરત જ મેં નિર્ણય કર્યો કે મારે કુ. કેરિન્ગ્ટન પાસે જવું જ જોઈએ, એની પાસે ખુરશી લેવી જ જોઈએ અને મારે મિ. બેરન સાથેની મારી મૂખાંબલરેડી શરતની વાત એને કરવી જ જોઈએ.

૩

કુમારી કેરિન્ગ્ટનની બાલુમાં નેતરની ખુરશી ખાલી પડી હતી. દિગ્ગમ કરીને મારા ટેમ્પ પરથી હું કૂંડ્યો. મિ. બેરનની નજર મારા પર જ હતી. મેં પણ

એને આંખના છંદારાથી મારી આ વખતની મક્કમના જતાવી. હું કુ. કેરિન્ગ્ટનની તરફ ગયો. જેવો હું એની ખુરશી બાલુ ગયો કે તુરત જ આંસ લીધી ધઈ. મિ. બેરનની સામે તાકી રહેવામાં મારો ધણો સમય ગયો. પરિણામે જેવો હું ખુરશી પર બેઠો કે ઓરડેટ્ટાનું ગીત અંધ થયું. સર્વત્ર સમશાનશાંતિ આપી.

આવી શાંતિની મેં આશા નહિ રાખેલી. મારી વાલેલી મુશક જાણે તૂટી પડતી હોય એવું મને લાગ્યું. જ્યારે કુ. કેરિન્ગ્ટને પોતાના યુગ્મજીવર વાળ-વાળું માથું ઊંચું કરી મારી સામે જોયું ત્યારે ખુરશીમાં હું પાછો પડ્યો. મારી આ વર્તણૂક મારે હું માફી માગી ન શક્યો હું કાંઈ જોઈ શક્યો નહિ, માત્ર એની માથે તાકી રહી આમ ધણે સમય શાંતિમાં ચાલ્યો ગયો હોય એમ મને લાગ્યું. જો કે મેં બોલવા માટે વિચાર્યું, સમજાવવા માટે નહિ, પણ માફી માગવા સુધીના મેં વિચાર કર્યો. પણ આવું હું કાંઈ કરી શકું તે પહેલાં બેન્ડ ફરી પાછું શરૂ થયું. આ વખતના ગીતે મારામાં આનંદ અને મુત્સે આપેલ. પણ કવિની કસબનામે મારા મુત્સાને પિગળાવી નાખ્યો. આવું ગીત સાંભળતાં સાંભળતાં હું મિ. બેરન સાથેની શરત પર વિચાર કરવા લાગ્યો તે આવી જાનવું નિવેદન મારે કુ. કેરિન્ગ્ટન આગળ કરતું એમ મને મારી નામેરાથી લાગી આવું કાંઈ પણ કરવાનો વિચાર મેં ઊંડી દીધો અને હું શરૂ થી બેઠો.

“મેં સાંભળ્યાં છે એ ગીતમાં આ એક અતિ મુંદર ગીત છે. જાણે ધરતીના પગમાંથી આવતું હોય એવું લાગે છે.” કુ. કેરિન્ગ્ટન પ્રત્યે આખરે મેં કહ્યું. “ના, એ તો ઝાંઝાના બેરનમાંથી આવે છે,” કુ. કેરિન્ગ્ટન મરસા બોલી. “દિલ્લસાનના કાંચના બેરનમાં આવું ગીત મેં ઘણી વાર સંભળ્યું છે.”

એણે વાત એવી રીતે ઉપાડી કે જાણે એ આપણી સાથે ક્યારની થે વાતો ન કરતી હોય! એના અવાજ ધીમે ને ખૂબ મીઠો દેતો. મહાન મૂંઝવણુમયરી હું પાર નીકળી ગયો હોઉં એવું મને લાગ્યું.

‘તમે હિંદુસ્તાન ગયાં હતાં?’ મેં વાત લંબાવવાની તક લીધી.

‘હા.’

‘અહીં કોઈએ મને કહ્યું કે તમે તો આખી દુનિયા ફરી વળ્યાં છો.’

‘પણ હું તો અહીં કોઈને નથી જાણતી.’

‘છતાંય હોટેલમાં કેટલાંક માણસો અહીં ખાતમી મેળવી લે છે.’

‘તેઓ શું આતું કરી શકે છે? બીજાના અંગત જીવનમાં રસ લે એ કેટલું વિચિત્ર!’

‘તમે આ બધાને જુઓ છો એમાં રસ નથી લેતાં! મેં તો જોયું છે કે આ પીતી વખતે બધાં તમારી તરફ જ દીકા રજાં હોય છે.’

‘બિલકુલ નહિ. મને એનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. ને એમને કું ગણભરતીયે નથી. સાચું પૂછો તો કું એમને જોતી જ નથી.’

‘પરંતુ, તમે આ બધાની વચ્ચે દરોહરો તો છો.’

‘એક માણસ આખો દિવસ થોડું ઝોરડીમાં એકઠું બેસી શકે છે!’

‘તમે રોજ સાંજે નૃત્ય વખતે તમારી ઝોરડીમાં ઉપર આડ્યાં જાઓ છો!’

‘હા.’

‘મને આશ્ચર્ય થાય છે કે તમે સાંજ કેમ પસાર કરતાં હશો!’

‘ઝોરડીમાં ફરું છું. કોઈ વખત જરૂર બહુ ફરું.’

‘જરૂર થાય?’

‘હા, કું જરૂર થાય કહું છું. જ્યારે કું વહેલી જાઉં છું—એ કે રોજ વહેલી જાઉં છું, ત્યારે જરૂર બહુ ફરું. ઘણી સ્ત્રીઓ આતું જરૂર થાય છે.’

‘એમાં બહુ રસ પડે એવું છે!’

‘એટલા ખાતર નહિ. પણ આપણે કાંઈ રસ લઈ શકીએ એવી કેટલી વસ્તુઓ છે! મને લાગે

છે કે બહુ જ ઓછી.’ કહી, નોકરને ચાના પૈસા ચૂકવી એ તુરત જ બગીચામાં ચાલી ગઈ.

મિ. જૈન મારી પાસે આવ્યો.

‘તમે જોયું ને? ચક્રવાને બહાર કેટલી શાંતિથી મેં વાત કરી!’ મેં કહ્યું.

‘તે’ વાત કરી એ સાચું. પણ તું સફળતાપૂર્વક વાત કરી શક્યો છે! આપણે તો એની શરત છે.’

‘હું આજે સાંજે એને ફરી મળીશ.’

‘ક્યારે?’

‘જમ્યા પછી.’

‘પણ જમીને તો એ પોતાની ઝોરડીમાં જાય છે.’

‘તો એ મને ત્યાં આવવાનું કહેશે.’

‘કદી કહે જ નહિ.’

‘ચાલ, ધાર કે એ મને પોતાની ઝોરડીમાં લઈ જાય તો કું જીએ કહેવાઈ ને!’

‘ચોક્કસ, પણ એ કદી લઈ જ ન જાય ને.’

‘હવે ધાર કે કદાચ એ નીચે અહીં જ બેસી રહે અને મારી સાથે વાતો કરે તો!’

મિ. જૈન પ્રમાણિક હતા. થોડો વાર વિચાર કરી તેણે કહ્યું, ‘તો મેં તું જીતે.’

‘ત્યારે મારી લે કે હું જીત્યો છું. આજે સાંજે અને આવતી કાલે પણ મારી સાથે એ વાતો કરશે.’

‘જો એ એમ કરે તો હું હાર્યો.’ થોડીવાર રડી તે બોલ્યો. ‘ત્યારે તું નરસિંખવાન, મેં તને હાર્યો હતો એના કરતાં તું વધારે હોશિયાર નીકળ્યો ગણાય.’

સ્ત્રીઓમાં બગી જવાના મારા સ્વભાવને આવકાશ રવામાં એનું હટાલિયન ખમીર ઝગઝગે જાયું.

એ ગત્રિએ હું સાવધ બન્યો. ક. કેરિન્ગ્ટન સામાન્ય રીતે રાત્રિના આઠ વાગે જમીની, અને બહુ જ થોડું જમતી. ઘણું કરીને સાઠ આઠ વાગે તો એ જમવાનો ઝોરડો પળી છોડી જતી. મારાથી એને આમ જાગી જવા ન દેવાય. તેમ એના ખાતર બૂખ્યા રહેવાની પણ મારી ઈચ્છા નહોતી. એટલે હું પોખા આઠ

આવીને જમવા બેઠો. જ્યારે હું અરધુપેણ જમી રહ્યો હઈશ ત્યારે મેં એને વાદળી પોષાકમાં ધીમેથી આવતી જોઈ

માગી પાસેથી પસાર થતા છતાં માગી તરફ એક નજર સરખી પણ એણે ન કરી અને તો આશ્ચર્ય થયું કે બપોરની ચા વખતે જે પુરમે એની સાથે વાત કરી હતી એને જુલો તો નહિ ગઈ હોય. ખરેખર એ એટલી અસામાન્ય હતી કે કોઈ એને ન સમજી શકે એ જ્યારે મારી સાથે વાત કરતી હતી ત્યારે મોટા ડોળા કાઢીને એ મારા સામું નોંધ રહેતી પણ જનલે એ મને જોતી જ નથી એમ મને લાગતું એની આખ મને તાકીને જોતી હોય એવું જરાય નહોતું એની આખો કોઈ સ્વપ્ન દર્શી જેની હતી હું એની સાથે ફરી વખત વાત કરું તો કદાચ મને એ ઝોળખી મેં ન શકે

બગાન આઠ ને પચાસ મિનિટ મેં જમવાનું પૂરું કર્યું ને ઉપગત મારે જવા માટે વિક્ટ હની ત્યાં આવીને બેઠો એ વખતે ત્યાં કોઈ નહોતું વિક્ટવાળો જોતો જોતો એકાદ ખાતો હતો આમ દસેક મિનિટ ગઈ હશે ત્યાં હું કેરિન્ગ્ટન ધીમે પગલે માગ તરફ આવતી દેખાઈ.

અત્યારે જ માત્ર ધ્યાન ગયું કે એણે કપડાં ઘણા સુદર પહેર્યાં હતાં ખીમતી પ્રશસા મેલવવા કે સ્ત્રીઓને ધર્મ ઉપજવવાને બદલે ચોતારને વધારે ગમ્યાં હોવાને ભગે જ પહેર્યાં હોય એવું મને લાગ્યું

ખુશી પગથી જીહાને હું એને મળવા સામે ગયો જ્યો હું મગ્યો કે ઘુસ્ત જ મેં સ્થિત કર્યું, જેમ એક મિત્રને મળતાં કરીએ તેમ

‘હું હમણાં જ જાગીયામાં જતો હતો’ મેં વાત શરૂ કરી

‘તમે ?’

આટલું જોયા પછી પણ એણે મને ઝોળખ્યો છે કે નહિ એની મને શકા હતી, જાણે કોઈ અનુભવને એ પહેલવહેલી જ મળતી હોય એમ મને લાગ્યું

‘હા, અત્યારે આકાશ ગળિયામાં છે તમે થોડી વાર નહિ આવો ?’

‘મને એની ઈચ્છા નથી. હું માગ ઝોળખાઈ જઈને બેસીશ’

‘તમે ભગતૂંથણમાં લાગી જશો ?’

એ લુખ્ણુ હતી ‘હા અત્યારે તો એ જ કંગીશ મારા ઝોળખા અમારી છે એટલે પહેલાં ત્યાં બેસી થોડી વાર સિગારેટ પીશ’

‘હું તમારો સાથ ન કરી શકું ?’ મને ખબર નથી કે મેં કેવા ઉત્તરની આશા રાખી હતી અને થયું કે કદાચ સીવી ના પાકરો અગર તો હમીને જવાન આપવાનું જ ટાળશે, પણ એણે તો પ્રથમ પૂછ્યો

‘તમારે શી જરૂર છે ?’

મને મિ મેરનની શરતને વિચાર આ મેં ને હું યુનેશર હોઉં એમ લાગ્યું પણ અત્યારે મને ખબર છે કે ત્યારે શરતને ને કુમારી કેરિન્ગ્ટનની સાથે સાજા ગાળવાની મારી ઈચ્છાને કશો સબધ નહોતો પણ આ વાત એ જાણે તો ?

‘એકના ફરજ કરતાં તમારી સાથે સાજા ગાળવાની મારી ઈચ્છા છે તમે ના પાડો તો વળી કોઈ પણ મને તમારા ભગતૂંથણમાં દખલ કરવાની જગ્યા ઈચ્છા નથી’

‘મારે શાજ ભગતૂંથણ કરવું જોઈએ એવું નથી એને કાલ પર ઝેડીશ મને એમાં દરકાર નથી’ તેણે કહ્યું

વિક્ટમાં એણે પગ મૂક્યો અને હું પણ એની પાછળ ગયો

૪

એ દિવસે સાજના એ ગવનદર્શી ખાઈતી કમા મેં સામળી એ એ પુત્રને આહતી હતી પુરુષને નહિ પણ એના આદર્શોને એ આહતી ને એ આદર્શ પાછળ એ ટેવતી થેતી બંધી હતી. એને એ પુરુષની નિંદાની કેવો મધુર બનાવી હતી. પણ એ

મધુરતાને એ ન સાચવી શક્યો. બધા પુરુષોની જેમ એ પણ અભિમાની બન્યો. ખરું પૂછો તો એ આઈને પુરુષની પડી નહોતી. પણ એ આદર્શને માટે ગરીબ બની હતી. ને એ આદર્શ જ એને આત્મ રક્ષણતી પૂરી.

આ બધું મેં જ્યાં રીતે જવડું એવું મને પણ આશ્ચર્ય થાય છે. એની ઓરડોમાં એશીને અને ખૂબ વાતો કરી. પણ હું એને કાંઈ ગમી ગયો હતો એટલા માટે આ બધું એ નહોતી કહેતી. એને મારી કશો મે દરકાર નહોતી. હું ત્યાં હોઉં કે ન હોઉં એની એને મન કંઈ કિંમત પણ નહોતી કેટલીક વખત આવો ઉપેક્ષાભાવ જ એકબીજાને સ્વાભાવિક રીતે નજીક લાવે છે. અને એવું અમારે વિશે બન્યું. અમે અમારીમાં બેકાં હતાં શરૂઆતમાં મનમાં આવડું એમ બગીચા ઉપર, તારા, આકાશ, અને એવા ગમે તે વિષય પર વાતો કરતાં. હતાં એમાંથી એકે યને વાત પાછળ કાંઈ હેતુ ન હતો. બધું સ્વાભાવિક લાગ્યું.

વાતમાં મેં એને કહ્યું, 'તમે આત્મજનોથી વિખૂટાં પડેલાં હો એવાં દવામણાં લાગે છે.'

એણે કહ્યું, 'હું સદા ય એકલી જ રહું છું. ઉત્ક્રાં સાત વરસથી મારી આકરડી સાથે અવાસ કરું છું. એ સાત વરસથી હું હોટેલમાં પુરુષોની વચ્ચે જ રહું છું. પણ એમની સાથે બોલવાનો પ્રસંગ પાડતી નથી. તેય એમના વિશે કશું બોલતી નથી. ને તેની ઉત્ક્રાં પણ થતી નથી. હું ચીન, જપાન, હિન્દુસ્થાન, સિંગાપ, બર્મા, દક્ષિણ અમેરિકા, ઈરાન, સોરિયા, ઈજિપ્ત અને યુરોપ એ બધે રથળે જઈ આવી છું. મારે માટે હવે કયું રથળ બાકી છે? અને સદા ય હું એકલી જ રહું છું, જેમ અહીં છું.'

'પરંતુ તમારે મિત્રો તો હશે જ.'

'ના, મારે કાંઈ મિત્ર નથી હા, હું પણ પુરુષોને બોલું છું ખરી, પણ મારે એક ય મિત્ર નથી.'

'અને અમેરિકા? તમે તો અમેરિકાવાસી છો ખરું?'

'હા, પણ હું અમેરિકાને ધિક્કારું છું.'

'તમે અમેરિકાવાસી થઈને અમેરિકાને ધિક્કારો છો? બહુ નવાઈ કહેવાય!'

'મને ખાતર નથી પડતી' કે હું તમારી સાથે શા માટે વાતો કરું છું. પણ તમે મારા તરફ મમતાથી જોઈ રહ્યા છો એટલે લાગે છે કે તમે મારા વિશે કંઈ બોલવા ઇચ્છો છો.'

મને મારી શરતનો ફરી વિચાર આવ્યો ને હું શરમાયો. પણ એને કદી ખાતર નહિ પડે. જો કે બધા નોકરો તો જાણે જ છે. અને એને પણ એક આકરડી છે. એ જ પણ મને સફેદ વાગવાળી ધરડી ઘસોતો લાખ લાગ્યો.

'હું અમેરિકાને ધિક્કારું છું. કારણ કે એણે જ મારી જિંદગીનો નાશ કર્યો છે.'

'પરંતુ તમે તો અહીં છતાંજિર્મ જીવતાં છો?'

'તમને શું હું જીવતી લાગું છું? ' એણે પૂછ્યું.

અને ત્યારે મને ખબર પડી કે અમારામાં જો કંઈક જીવન જેવું છે તેવું કંઈક એનામાં નથી.

'કદાચ બધા હોય છે એના કરતાં તમે જુદી જ ક્ષણાં હો.' મેં ઉતાવળે કહી નાખ્યું.

'જરૂર જુદી ક્ષણાની. મારામાં કાંઈક એણે છે એથી. નહિ કે મારામાં કંઈ વિશેષતા છે તેથી. મરેલાં માણસો જીવિતોમાં રસ જ લઈ શકતાં નથી.' એ બેખાનથી બોલતી હતી.

'એવું શા માટે? ' મેં પૂછ્યું. મને વધારે જાણવાની ઇચ્છા હતી.

'હું શ્રીમંત છું એવું તમને કહું તો તમે મને જંગલી કે અજાણ નહિ માનતા.'

આવું એ બોલશે એવી ધારણા મેં નહોતી રાખી. અને એણે પોતાની કથા કહેવી શરૂ કરી.

'મારા પિતા અમેરિકામાં રહેવેમેનેજર હતા. એ ગુલ્ડી ગયા અને મારા માટે પુલકન પૈસા મૂકતા ગયા. અમેરિકામાં પણ એની ગણના યાવ એટલી એની પાસે દોલત હતી. તમને ખ્યાલ હતો કે અમેરિકામાં પૈસા વિશે ખૂબ હેબો આવે છે. એથી જ રીતે મારી દોલત' (જો લેખકગણાએ લખાવા માંડી, એ એટલે સુધી કે મને એનો ખરેખર કંટાળો આવ્યો.

મારી યુવાની ખીનની હતી હતી અને મારી પાસે પુરુષ પૈસા છે એની બાજુ થતી હતી હતી એથી હું બહુ ખુશાલી લાગ્યું કે મને પોતાને પૈસાની બહુ ખેવના નહોતી, હજી મારી જીવનમાં તો હું પૈસાવાળી છું એવી જ થતી, એથી મને ચિંતા થતી મને પોતાને ખચર નોતોતી કે હું છું હતી ખરે ખર હું કદાચ નહોતી જીવતે એની વચાર્થી નજર માગ તરફ ફેરી એવાની સાથે જગતની મારી જગત પૃથ્વી નહોતી તમે જુવાન માણસ છે અને તમે દુનિયા જોઈ દેશો દુનિયા કેમની વચાર્થી છે ૨ ભય કર । પશુ ત્યારે બુધ્ધિ થાય છે ત્યારે કેટલું વિચાર્યું અને છે ૨ ખરેખર દુનિયા પશુ ત્યારે એવી વિચાર્યું મને લાગવા માઠી આ મધુ હું જોતી હતી અને મારે એ વિચાર્યું મુખને તામે થતું પડ્યું

એ વખતે હું બહુ જ દુખી હતી હું માણુ આજ્ઞાશુભ શોધની હતી પશુ મને દેશોને મને પાસવી જીવન જ દેખાયું અને જગતમાં આખર એ જ વસ્તુ ભરી છે એવું મને લાગ્યું આજે પડુ એમ જ લાગે છે હું અત્યારે ૩૨ વરસની છું આજથી જાગ વરસ પહેલાં ત્યારે ૨૦ વરસની હતી ત્યારે પશુ વચાર્થી માનવીઓએ મને પોતાની દગવા મને નસવાવી, મળ્યું કે મારી પાસે હાલ હતી

આ અપસામા મને એક એવો માણુ મળ્યો કે જેણે મારા પડુ ખૂબ ચાર કરી પશુ તે રસ બધા જોવો નહોતો ત્યારે હું ખૂબ પૈસાદાર હતી મેં પૈસાની નામમાં મૂલ્યવાળી હોઈ એવું મને લાગતું મરીમ માણુમેને મળ્યું શકે એવો માર્ક માનવી મેં જોયો નહોતો

આખું મારું જીવનનું મજાગીને મજા તમે દેશો પડુ અમેગિમતી આ દેશમાં છે શ્રીમત માણુમે શ્રીમતોના જ નામ અને છે તેઓ નવીન માણુસોને મળુતા જ નથી તેમ જ એવા માણુમેના પરિચયમાં પડુ આવવા નથી નવી દુ નોમ-આગ કે દગવાન વિશે નથી કહેતો આ નોમ માણુમે સિવાય જેનાથી એક પળ પડુ નથી થકે એમ નથી પશુ હું તો એમની જ મનન, પડુ જેઓ

મરીમ છે, એવાની વાન રડુ છે, એવા માણુમે સાથેની મિત્રાચારી વિશે વાત મડુ છું, હું એવા માણુસોને માણુ છું એ મધા મન ફાવે એવું હાલ માણી શકે એવા છે પૈસા ક્યાથી આવે છે અને ન્યા મધ છે, એમને એની પગલ નથી હું ન્યા ત્યા મડુ ત્યા મેં આવા ધનના દગવા જોયા મનમાં આવે એમ એને વેફરી નાખતા બૂક એમ કાદવમાં મનુષ્યમડુ ગહે છે તેમ એશઆગમમાં મળામડુ આ બધા માણુમે ગહેવા છે

આ વખતે આ બધાથી જુન મોવા એક માણુમેને હું મળી ' અર્ધો એ સહેજ અપડી

* પહેલી વાત તો એ કે એ પોતે મરીમ હતો પાત્ર એના વિશે ખ્યાન બેસાય એવી વાત તો એ હતી કે એ પૈસાદાર થવા પશુ ઈ-હને નહિ હું ખાનગીથી કદુ છું કે મોટા ભાગના મરીમ માણુમેને પૈસાદાર થવની ઈચ્છા તો થાય જ છે પશુ અને એવું ન હતું મારે નુકોર્મમાં એમ રહેમાણુમેને મળતું હતું, ત્યાં એના મનને આ માણુમની યુનામન થઈ અને મેં જ ત્યાં હીવાનખાનામાં મદ જોતા જોવા દના હું ત્યારે ત્યાં પડોથી ત્યાર મેં ત્યાં મોગ દેવન આગળ જોમોને માણુ દનાવળે કેઈ મમિત માસિકતા પાના ઉધવાવી મની હતો

તે બહુ દુખો, ફિક્કો અને મી મો લા નો હતો પશુ એની મરીમ જોમો કાઈ જાગ રમત હતો ત્યાં એની આખો બહુ માણુ હતી નવી એમ જીનું પશુ કઈક એવું હતું કે ને દમ્બુ દી મેં જીના કાઈની આખે મા જોયું નથી અવધી, મદ કે પાસવી અખોને જાને એ કદુખા અને મદમુદમિમય હતી એમ મને સમુ હાલ જાણુ ત્યાં દેશ પામે દુ મેરી 'અ

એમે મારો તરફ એમ નજર કરી એ એવી અખાવિમત થી જોયું કે એને અન ન જોયું તેમ તો એ અખાવિમ લગત મેં જોઈ એ જાણુ જોઈએ એમ સમુ મને હતું, જાગે દુ એમ નજર મેં જોઈ મેં દેડે અવી જાગો અખાવિમ અને કાદે મ નોમો મો દુ એને જોઈ શકે એમ નોમની મેં

સ્વપ્ન પોપાક પડેશે હો. પરંતુ મારા પરિવશમાં જે મળ્યા માણસો આવેલાં એની સરખામણીમાં જે અવશ્ય ગરીબ જ લેખાય.

મારી તરફ ઝાઝી વાર જોઈને એ વળી પાછા માસિકનાં પાનાં ઉઘડાવવા માંડ્યો. થોડી વારમાં માસિક પડતું મૂકીને મારી તરફ ફરી વાર જોઈને બોલ્યો.

‘આ બધું હમ્મર નથી ?’

મને એનો અવાજ ગમ્યો. બાળકના જેવો એ નિખાલસ હતો. મેં કહ્યું,

‘શા માટે ?’

‘લોકો આટલા પેસાદાર છે છતાં મેં હજુ પેસા પાછળ આટલા પાગલ કેમ બને છે ?’ એકપૂર્વક એ બોલ્યો.

‘અને બીજી તરફ પાર વગરની ગરીમાઈ ! થોડી વાર રહીને ફરી આટલું બોલી બંધ રહ્યો.

અમે થોડી વાતો કરી, મેં એને કહ્યું કે હું શ્રીમંત છું. ત્યારે મારી સામે એ દ્યાર્દ્રતાથી જોઈ રહ્યો. એ પોતે ગરીબ હતો. એણે પોતાની અને એના મિત્રોની ગરીબાઈ વિશે વાત કરી, છતાં એને એવા મિત્રો ગમતાં, કારણ કે શ્રીમંત ગિરો કરતાં એ સાદાં ને સાચાં હતાં. શ્રીમંત લોકોથી એ ખરેખર ગાસતો. મેં એને મારો ભય ન રાખવા કહ્યું.

તોફરે આની એને સ્પેરવાલિટ પાસે અંદર જવા કહ્યું. એણે મને વાત કરી કે બહાર ગરીબોનું એક મોહું ‘ટેલુ’ સ્પેરવાલિટને મળવા ભેસી રહ્યું છે. એમની પાસે પેસા નથી એટલે અંદર કેમ આની શરૂ ? એ મળવા માટે ઊંઘથી ત્યારે મેં એની પાસેથી એનું સરનામું લીધું અને મારું સરનામું એને આપ્યું.

અને ફરીવાર મળ્યાં. મળવાનું મેં નક્કી જ કહ્યું હતું. કારણ કે એ ગરીબ હતો ને એને શ્રીમંતો ગમતાં નહોતાં. મારા માટે આ એક નવું હતું. મને ફરી મળવાની એની ઈચ્છા હતી કે કેમ તે હું નથી જાણતી. પણ મને તો હતી જ. હું પણ એક યુનેગર શ્રીમંત હતી.”

“તમે આ એનું વાક્ય ટોકો છો ?” મેં વચ્ચે પૂછ્યું.

“હા, એનું વાક્ય ટાંકું છું. એ વખતે એ એવો હતો.” તેણે જણાવ્યું. અને એની આંખોમાં એક ચમકારો આવી ગયો. એણે વાત ચાલુ કરી.

“અને એક બીજાને સમજી શકીએ એટલાં નજીક આવ્યાં. મને એને વિશે જાણવાની તાલાવેલી લાગી. મારે એના આદર્શો જાણવા હતા. ધણાં માણસોને આદર્શ હોતો નથી. પરંતુ એને આદર્શ હતો.”

એ પોતાની બંધ પડી. અને જંગુ શોકમાં દૂગી ગઈ હોય એમ લાગ્યું. થોડી વાર હું થોભ્યો. પછી મેં પૂછ્યું.

“એનો શો આદર્શ હતો ?”

“સેવા.” એણે ઊંચું જોઈને કહ્યું.

“સેવા ?”

“સ્વાર્થભૂ. એણે મને કહેલું કે એણે દુનિયા ખૂબ જોઈ હતી. એ વિશે સારી ઘેર વિચાર કર્યો હતો. સાર એ લાગ્યો કે સમજી રહ્યો જે તિરસ્કારવૃત્તિ લેખાય છે એનું કારણ માનવીના મૂળમાં પડેલી અભિમાનવૃત્તિ જ છે.

મેં અમેરિકાવાસી શ્રીમંતોના બચાવ માટે એની દાનવૃત્તિની વાતો કહી. એના જવાબમાં એણે કહ્યું કે, ‘એનું દાનવીરનું બિરુદ મેળવવા ‘કોણે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે ? ગરીબોનાં દુઃખ દેડવા ‘કોણે પોતાની કુરોપની સફર છોડી દીધી ? આવો એક પણ માણસ તમે મને બતાવશો ? એ બધા તો એરણ એરીને સોપનું દાન કરવા નીકળી પાયા છે.’ એની વાત સાચી હતી. મારા જાણવામાં નેટલા પુરપો આવ્યા હતા એ બધા પાસે એટલી દોલત હતી કે ગરીબોને માટે પુષ્કળ દોલત દાનમાં આપી દે તો મેં ‘કાઈને’ કુરોપની સફર પડતી ન મૂકી પડે.

એણે મને જ્યાર હઈને કહ્યું કે, ‘કાઈ પણ વસ્તુ દાનમાં આપતાં તમને એની બેચ ન લાગે તો એવા દાનવી કંઈ કિંમત નથી.’ એનો આદર્શ સ્વાર્થત્યાગનો હતો, માનવસેવાનો હતો.”

“એ શું કરતો હતો ?” મેં પૂછ્યું.

“એક મોટા પુસ્તકાલયનો એ કચપાલ હતો. એના પગારની મને પૂરેપૂરી ખબર નથી પણ એ

નાની મ્કમ હતી ધણ કરીને વર્ષના એને એએક હજાર
ડોલર મળતા એણે ધણા મિત્રો સાથે મળીને એક
મહાન સ્થાપત્ય હાલ સૌ પોતાના પગલોની વીજે લાગ
મહાને આપતા એમ જે રૂડ બેઠુ થતુ એનો ઉપયોગ
ગરીબોના લાભ માટે થતો પોતાના આદર્શને જીવનમાં
ઉતારવાનો આ એનો પ્રયત્ન હતો એવુ એણે મને કહેવુ

એ બધુ રૂપનાના ધોડા જેવુ નથી લાગતુ ?
પણ પોતાના આદર્શને એ એટલો વફાદાર હતો કે
મારા અત્યંત એ સ્પર્શી ગયો પાછળથી એના મિત્રો
અને મહાના સમાગમમાં મારે આવવાનુ બન્યુ પરંતુ
મારુ જીવન આ બધાથી કેટલુ બિજા હતુ !

દુનિયાને ચૂસવાને મદદે એ તો કઈક આપવા
ધ્નિતા હતા એમનામાં પશુજાતે હજુ નહોતી આવી
પૈસા મટે એ મરી પડતા નહોતા હું ત્યારે એના
પ્રસંગમાં આવી ત્યારે મને મારી જાત એક લુટાગની
લાગી બીજાની શક્તિને-નળીને લાલ લૂટનારા માર્કેની
હું એક હોઉ એવુ મને લાગ્યુ અને ખરેખર તે
સાચો હતો ત્યાર્થ જ વ્યક્તિને બને મધ્યને અધમ
કરી મૂકે છે

આ બધા તરફ મને મમતા ઊપજી તેઓ
ખરેખર મહાન હતા રેતીના ગણુ જેવા ન્યુયોર્ક સ્ટોરમાં
એ એક લીલી છાયા જેવા હતા બધામાંથી એ મને
વધુ ગમતો

મે મારી આ વાત એને કહી, પણ મારા
પ્રેમને એ સાચો માની શક્યો નહિ ને અને ધનિકો
નરાતાળ જુઠાણુ આચરતા હોઈએ ત્યારે એ
સાચુ માને પણ કેમ ?

“કાઈક વખતે આવો બમ થાય છે ” મે કહ્યુ

“મે એની પ્રમથા ભાગી અને પરણ્યા ”

“તમે એને પરણ્યા ?” હું અચમો પામ્યો

કુમારી કેરિન્ડન પરણેલી સ્ત્રી છે એ મળ્યો
હું ખરેખર અચમ્મ પામ્યો હું એને જુદા જ દ્રષ્ટિથી
જેવા માડ્યો અને જુદા જ મનથી ચિંતારવા લાગ્યો

“હા હું એને પછી પછીને મે એને મોટું
તુકસાન કર્યુ તેમ જ મગ માટે પણ ખાગ્ય ચિયતિ
બાળી કરી મારા માટે એણે પોતાના આદર્શો છોડી

દીધા એથી ઊપડી મારી મુઝવણ વધી મને પોતાને
હું છુટારુ પૈસાદાર વર્ગની સ્ત્રી લાગતી હતી

અમે બન્ને એડમીનને અતરથી ચાહીએ છીએ
એવુ મળીને પરણ્યા અમારા પરણવાનુ આ એક જ
કારણ હતુ નહોતર હું આ ગરીબ પ્રથપાલને પછી
જ નહોત તેમ જ એ પણ આવી લાગો ડાકવતી
માનિકણને ન પરણે હોત

જીવનની રહેણીસરણીની કોઈ પણ યોજનાના
વિચાર વિના અને એકદમ પછી ગયા અને એક-
બીજાને ખરેખર બહુ જ ચાહીએ છીએ એવુ ધારીને
જ અને પરણ્યા

તમને ક્યારે મ ખ્યાલ આવ્યો છે કે જૂની
ગહેણીકગણીને બદલી નાખી નવી રીતે જીવન ગાળવુ
હોય તો કેટલી મુશ્કેલી આવે છે ?”

મને આવો પ્રશ્ન પુછાયે એની આશા મે નહિ
ગમેલી હું તો ચક્તિ થઈ ગયો મે જવાબ આપ્યો,

“હું ધારુ છું કે એવુ તો થાય જ ”

“હા, મને એનો કદી ખ્યાલ નહિ આવેયો પણ
એમાં ધણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે એમ મે અનુભવે
જાણ્યુ હું ક્યારે મ ગરીબ નહોતી ત્યારે એ ગરીબ
સિવાય બીજુ કશુ કદી હતો નહિ મે પોતાની
પાસે જે કઈ હતુ એમાંથી આપીને પણ એ વધુ
ગરીબ થતો જતો હતો હવે અમે પરણેલા હતા
એટલે જીન્ટુ કોર્ટ શ્રીમત પરણેલુ નેકુ હોય એવા
અને યથા કાયદુ કે દરે એના પૈસામાં કે મારા પૈસામાં
કોઈ જુદાઈ નહોતી અને એક યથા હતા એ જ
શુભથી મારા પૈસા એ ‘અમારા’ થયા હતા આ
સિવાય બીજુ કોઈ ચાઈ શકે નહિ હવે અમારે કેરી
રીતે રહેવુ એ પ્રશ્ન આપીને ઊભો ગયો, મને કે આ
સવાર માત્ર સગવડ મળવવાપૂરતો હતો મારે મ
તો ગરીબ ની તરીકે મેહુ નેઈએ, અથવા અમારે
મન્નેએ મધ્યમ ગતો પસંદ કરવો નેઈએ

એ વખતે મારે ‘વોરિન્ટન ગેવર’માં એ-
જૂની દગલુ ન હતુ મે કે એ શ્રીમત લોકોને જ
પાવવે એવુ હતુ પણ ત્યા શ્રીમતાઈની તથા બેડે તેમ
નહોત મને એ મર મમનું નહિ હતા અમે ત્યા ગયા

એ પોતે એક ગંદી આવીમાં રહેતો હતો ત્યાંથી હું એને મારે ઘેર લાવું એ જ સ્વાભાવિક હતું.

આ એના આદર્શના પતનનું પ્રથમ પહેલું પ્રાધિયું.

અમે પરણીને ઘેર આવ્યાં એનું મને ખરાખર સ્મરણ છે. અમે કયાંય મધુરગની માણવા નહોતાં ગયાં. એને સહકાર આપતાં મને લાગતું કે હું એના આદર્શમાં લગતી ખડે છું. એણે અંધપાશ તરીકેની પોતાની મોકરી ચાલુ રાખી હતી. અમે સેવા કરવામાં કાયમ સાથે જ હતાં. મેં મારા ઘણા પૈસા એ મંડળને આપ્યા. અત્યારે પહેલાં એ મારે ઘેર કાંઈ દિવસ આવેલ નહિ. તેમ જ હું મારી દોહનથી અને મારી રહેવાની ટેવથી હમેશાં શરમાતી, એ શરમ મને સ્વાભાવિક લાગતી, એથી જ મેં એમને મારે ઘેર કદી બોલાવેલ નહિ.

પરંતુ એ ધર હવે તો એને પોતાનું લાગ્યું. તમે કહાલ્ય એ નહિ માનો પણ એને આ ધર ખૂબ ગમ્યું.

આ વખતે એણે મારી સાથે જોયું અને હવે જાણે અંતરને વફોવી નાખે એવો બનાવ આવશે એમ મને લાગ્યું.

“હા, મને લાગ્યું કે એ તો એવું જ બને.” મેં કહ્યું.

“ધર જોઈને એણે કહ્યું, ‘આ કેટલું સુંદર લાગે છે! પણ તું જાણે છે કે એ આપણે માટે નથી, આપણાં જેવાં આદર્શવાળાં આવા ધરમાં ન રહી શકે.’

હું એને વેચી શકું છું. મેં કહ્યું પણ એ અમારા ફેરિ-ગ્રન કુટુંબનું જૂનું ધર છે એટલે જરા સંકાય થાય છે.”

“જેર, સૌને એમ થાય જ.” એણે કહ્યું. ‘આપણું જો આતું ધર નહોત તો આને આપણે આવા ધરમાં વસવાતાં હતાં? પણ —’ એટલું બોલી એ ચૂપ રહી અને પેલા રેપ્રેઝન્ટેટિવને ત્યાં જ્યારે અમે પહેલવહેલાં મળેલાં ત્યારે માસિક વાંચતાં જમ માથું હલાવેલું તેમ અત્યારે કહ્યું.

અને આમ અમે નવા ધરની સાથે પડતી મૂકી.

લોકો કહે છે કે નવાં પરણેલાંને શરૂઆતમાં કંઈ વાદ થાય જ છે. ને એમાં જેની છત થાય એનો હાથ જીવે ત્યાંપુધી બીજા પર રહે છે.

અમારા પરિણીન જીવનની શરૂઆત પણ વાદથી થઈ. પણ આ વાદ મારી ને એની વચ્ચેના નહોતો. પણ એના આદર્શ અને મારી રહેણીકરણી વચ્ચેનો હતો. મને ખ્યાલ છે કે આમાં મેં કશો જ ભાગ નહોતો લીધો. જો કે મારી ઈચ્છા કાંઈ પણ લેવાની તો હતી જ. પણ હું જેને પરણી હતી એનો મારે તાગ લેવો હતો.

‘આપણે ધર બદલવું જોઈએ. આપણાં જેવાંને માટે આ ધર યોગ્ય જ નથી.’ એણે કહ્યું.

તુરંત જ તો અમે જૂનું ધર ગાદી શીએ તેમ ન હતું. અને આપણું મોટું ધર ખાલી રાખીને અમે જોનો બાહુ ખરચી રહેવા જઈએ એ પણ ઠીક ન લાગ્યું. એટલે આખરે અમે એમાં જ રહ્યાં. એવા મોટા ધરમાં તોફર રાખ્યા વિના અશક્યતા.

ત્યાંથી એ રોજ સવારે પોતાના મંથપાલના કામ માટે જતો. સાંજના અમે એના મિત્રોને મળતાં. પણ અમે એને અમારે ઘેર કદી નોતરતાં નહિ.

‘આપણે એમને અહીં નોતરી જ ન શકીએ, એ કહેતો. એ આપણને સમજી શકે નહિ, આપણું અહીંનું જીવન એમને હુઝી કરશે.’

હું આ ધરથી છૂટવા ઈચ્છતી (ઈચ્છતી એટલું જ નહિ પણ તત્કાપી થતી), કાયમને માટે નહિ તો થોડા વખત માટે. અને આ ધર લાંબી બેઠકથીએ કાઢને જાડે આપી દેવાનું કહેતી.

‘તો તો વળી પેલા વચ્ચે!’ એણે કહ્યું. ‘એના કરતાં આપણે જમ રહીએ છીએ એમ જ રહીએ, એમાં આપણે જેટલી બની શકે એટલી સાદાઈથી રહેયું.’

એ સાચું હતું કે અમે સાદાઈથી રહેતાં, પણ મને એટલું તો લાગ્યું કે આ સુંદર ધર છોડી જવાની એની જરાય ઈચ્છા નહોતી, અહીં આરામ હતો, મોજ હતી, સંવાળી મન એને જકડતી જતી

હતી આ બધું એને લખવાવતુ હતુ જરૂર, આ ધરે જ એને મોજમગ્નહતી લાન્ચમા ફસા થો છેવટે ધીરે ધીરે કરતાં જેમ બગીચાની દીવાલની કાળજી માળી ન ગમે તો લીના વેનાએ છાઈ મળે છે અને થોડો કાળજી મળતા ખીલી જાડે છે તેમ થોડો મગ્નએ એને સ પૂર્ણ વિવારો બનાવો દીધો.

ધીરે ધીરે ! બધું ધીરે ધીરે એકેક પગથિયુ જતરતા માણસ નીચે જાય છે તેમ :

એણે નીસાસો નાખ્યો અને થોડો પગ સાત રહી સરિવન્ના સાત તીર પર તરત દોડાવી ગઈ મને લાગ્યુ કે જેનુ નામ મને એણે હજી સુધી નહોતું કહ્યું, એની સાથે એ જાણે ફરી જીવો ગઈ ન હોય !

“ એકેક પગથિયે ! ” એણે ફરી પાછું બેલવાનું શરૂ કર્યું ‘ એક ફિવસ એણે કહ્યું ‘ વહાલી ! આવડા મોઢા મગમા એક પછુ નોતર ન ગાળીને તને હું કેટલી હું ખી કરુ છું ? હું આહી આનો ત્યાર પહેલા હું જેમ મહેતી હતી એમ રહે ’

પછી બીજું પગથિયુ ! એણે મને કહ્યુ કે, ‘ આટલો પગાર લેવા મારા જેવો પુસ્તકાલયમા કામ કરવા જાય એ મને એક નાટક કરતો હોઈ એવુ લાગે છે એને બદલે મારા કરતા એણા સંધનવાળાને આ જગ્યા સોંપી હું નીકળી જાઉં એ વધારે સાતુ છે માગ કરતા કાઈ ગરીબને વર્ષના એ બે હજાર રોકા મળે એ ધિન્નીય નથી ! મને હું એ જગ્યા પચાવી પડ્યો છું એની શરમ થાય છે ’

હવે ત્યારે ત્યારે નીચે જતરવાતા કાઈ ખજવા લગતો ત્યારે એ જાણે મારે ખાતર કંઈક કરી કરી ગઈ હોય એમ ઢોંગ કરતો.

‘ તગતાગ જુકાણુ ! એણે આપમતનગી નહોતું થવુ નોંધતુ, અને મને હું ખી નહોતી કરી પેનાની સમવડ ખાતર એણે મને સમવડમા નહોતી મૂકી અને હનગ્રો નહોતી પડી એ મને એના આદર્શ તરફ વાઈ જાય એમ હું ધિન્ની હતી, એટલા ખાતર જ તો હું એને પગથી હતી. પચુ જીસ્ટાનો એ મારે ખાતર એનો આદર્શ છોડીને જતો હતો.

હું મારી લામી વાતથી તમને કટાળો નહિ આપુ જે બન્યુ હતુ તે આ કે ધીરે ધીરે જરતા એની વિનાસની ધ્વજા વધતી ગઈ ને એને એશઆ-ગમની તનપ લાગી ને કે એવી લાગણી મને ક્યારેય નથી ઉદ્ભવી હું ધારુ છું કે જેણે એવો અનુભવ કર્યો નથી અને જે અત્યંત ગરીબામિથી એન્દમ શ્રીમત થઈ ગયો હોય કે તેને જ આવી ઉત્કંઠા થાય છે

એક વખત જે પોતાના પગ જમીન પર મૂકીને ચાલે, તેને અત્યારે આકાશમા ઊડતો ને ને મને મૂંઝવણ થઈ મને એની કંપના કદી નહિ આવે તો કે આવા માણસ આટલી દરે જઈ શકે ”

“ પણ તમે એના નિશ્ચયની સામે ન થયા ? ” મારાથી આટલુ બોલ્યા વિના ન મહેવાયુ

“ ના કદી નહિ ” એણે સખત અવાજથી કહ્યું. ‘ એ મને માગ કરતા ઘણો મહાન લાગેલો તેથી તો મેં એને મારી જન સોંપી દીધી, હું એને રોકી શકી નહિ માગ કરતા એ વધારે મજબૂત હતો એના કરતા વધારે મજબૂત હોવાનો પ્રયત્ન મેં ન કર્યો હું જે વાઈ ફરી શકતી તે ક્ષત એની ટીકા ! ”

ત્યારે એ કેવો શબ્દ બોલી ત્યારે એના અજાજમા કોંગતા બાંધી ગઈ

‘ એ એની સાગિની ! ’ એટલુ આનંદથી વધારામા એ બોલી

“ શેની સાગિની ? ” મેં પૂછ્યુ

“ મેં એને મદી નહોતો ચાલ્યો એની હું તો માત્ર એના આદર્શને ચાહતી હતી પરંતુ ત્યારે તમે સાચી ગેતે કાઈને ચાહતા હો છો ત્યારે આજસુ જનની બેસી રહેતા નથી એના લીનાપગ પછુ જની ચક્રતા નથી તમારે એને ખૂબ મદદ કરવી જોઈએ ત્યારે તમે કાઈ પુરને ખૂબ ચાહતા હો ત્યારે એના તરફ દર્શાવે જનલુ જોઈએ ને તમે એને દાકિયો કે બ્લિથિયારી બની જતા લુઓ તો તમને હું ખ સાથ, ખૂબ હું ખ સાથ પછુ આવા કં ખમા ચાહતુ એ માગ મારુ થયુ મુશ્કેલ હતુ હું એને ચાહી શકી જ નહોતી અને ત્યારે છતે છેલે મને

બત્તેને વેડવા પડે છે, આર્થિક અંધાધૂધી અને અનવરથાનો જે મહારોગ છે. તેનું એક ફળ શીર્ષતાઈ છે તો બીજું ફળ ગરીબાઈ છે. સામાજિક અનવરથાનો આ બંને બાજુ ચિહ્નો છે. શોષકો અને શોષિતો એ બે વચ્ચેની અનેક ઈર્ષ્યોએ સમાજમાં નજરે પડે છે, તેથી માનવસમાજને શોષક અને શોષિત એ બે એકસ વિભાગમાં વિભક્ત કરીને તેમાંથી વર્ગવિગ્રહને તારવવો એ સુક્રિતપુરસ્કર નથી લાગતું. યુદ્ધદારા યુદ્ધની શાંતિની માફક વર્ગવિગ્રહદારા વર્ગવિગ્રહનો અંત એ પણ એક ભ્રમભ્રુતમક ખ્યાલ છે. સતોતી વાણીમાં કહીએ તો આ ખારા ભવસાગરમાં દુઃખનો પાર નથી. દુઃખો કાઈ એક જાતનાં નહિ પણ અનેક જાતનાં છે. શારીરિક, આર્થિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક એમ અનેકવિધ યાતનાઓથી માનવજાત પીડાય છે. દુઃખથી પીડાતી આ દુનિયાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા વખતોવખત મહાપુરુષો, પેશંબરો અને ક્રિસ્તીઓ અનેક રાહો બતાવ્યા છે. ધર્મ, નીતિ, જ્ઞાન, શિક્ષણ વગેરે અનેક માર્ગો છે. સમાજવાદ પણ એવો એક રાહ છે. પણ તેણે માનવજાતનાં સર્વ દુઃખો દૂર કરવાનું બીડું નથી ઝડપ્યું. માત્ર ગરીબોનું જે અર્થદુઃખ છે તે દૂર કરવા સમાજવાદે રસ્તો બતાવ્યો છે. સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થાપૂરતી સમાજવાદની મર્યાદા છે. જે દુનિયાની આર્થિક સુરચના ધર્મ શકે તો બીજાં દુઃખો એની મેજે ઓછાં થશે એમ સમાજવાદમાં માની લેવામાં આયું છે. આત્માના અસ્તિત્વની કે ધર્મના સારાસારની સમાજવાદને પડી નથી. એ ગાત્ર સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થાનું શાસ્ત્ર છે. જગતની જે ભૌતિક સંપત્તિ છે, ઉત્પાદનનાં સાધનો છે, તેની માલેકી કાઈ એક વ્યક્તિ, મંડળી કે રાષ્ટ્રની નહિ પણ સમસ્ત માનવસમાજની છે. અને માનવસમાજની સાર્વજનિક મિલકત તરીકે તેનો ઉપયોગ થવો ઘટે કે નેથી તેમાં કાઈ કાઈનું શોષણ ન કરે - ન કરી શકે. પણ સામાજિક ઉત્પાદનનાં કાર્યોમાં સૌ પોતાની ઉત્તમોત્તમ શક્તિ ખર્ચે અને દરેકને તેની જરૂરિયાતપૂરતું મળી રહે. નફાની નહિ, પણ સામાજિક હિત અને સદકારની ભાવનાથી બંધા કરખાનાં, મિલો, રોજગાર અને ધંધાઓ ચાલે, આ

વસ્તુનું સમાજવાદમાં મૂલ્યન છે. સમાજની આર્થિક સુવ્યવસ્થા કરવાના સમાજવાદના આ શુભ હેતુઓ સામે તો કાઈ વાંધો ન લાઈ શકે. આ સમાજવાદનું સાર્વત્રિક સ્વરૂપ થયું. પણ વર્ગવિગ્રહ એ તેનું વિશિષ્ટ નિદાન છે.

આખના રોગો, કાનના રોગો અને નાકના રોગોના જેમ રેપિડિયાલિસ્ટ ડોક્ટરો હોય છે તેમ જ સમાજવાદ એ પણ અર્થશાસ્ત્રનો ડોક્ટર છે. પણ દાંતના ડોક્ટરને પૂછશો તો રોગ માત્રનું કારણ દાંતમાં જઈને શોધશે, નાકનાં રેપિડિયાલિસ્ટને પૂછશો તો એ પણ શરીરના રોગ માત્રનું કારણ નાકમાં શોધશે. આવી જ ધૂન વર્ગવિગ્રહના હિમાયતી સમાજવાદીઓમાં પણ છે. તેઓ જીવનને અને માનવસમાજને એક જ દૃષ્ટિથી-આર્થિક દૃષ્ટિથી માપે છે. અને તેમનાં મૂંઝાં કન પણ આર્થિક ધોરણે જ કરે છે. જાણીતા વિદ્વાન પ્રોફેસર હેરોલ્ડ લાર્કી કાર્લ માર્ક્સના જીવન વિશે લખતાં આ જ વસ્તુ કહે છે. તે વ્યાજબી રીતે કહે છે કે માનવસમાજ અને ઇતિહાસનું નિરૂપણ કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ કરવામાં કાર્લ માર્ક્સની ભૂલ હતી. માનવસમાજની પ્રગતિ, અવનતિ, લય, કે વિવિધતા કારણોમાં આર્થિક કારણને પણ રચાન છે. છતાં માનવસમાજનો ઇતિહાસ માત્ર એકલા આર્થિક કારણોસર જ ધડાતો નથી. આર્થિક કારણો સિવાય ઇતિહાસનાં પ્રેરક બળો બીજાં ધણાં છે. માર્ક્સનાં સિંચ અને સાથીદારસમા ફેરિક એન્ગલ્સને પણ એટલું સ્વીકારવું પડ્યું છે કે બીજાં ફિઝિકલિયોમાં આધ્યાત્મિક અને બીજાં વસ્તુઓ ઉપર એટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને જડ વસ્તુઓ પ્રત્યે એટલી બેપરવાઈ દાખવવામાં આવી છે કે તેની વિરોધી બાળની તુમા જાગરી રાખવા માટે કાર્લ માર્ક્સ આધિશૈતિક (જડવાદ) વસ્તુઓ ઉપર વધુ ભાર મૂકે તે સ્વાભાવિક છે.

દુનિયાને વર્ગોની બે વિરોધી ઊંચણીમાં મૂકવાને બદલે જાત એક અવિભક્ત કુટુંબ છે એમ માનીને તેની આર્થિક અને બીજાં અનવરથા દૂર કરવાનું વધુ હિતાવહ છે. સમાજમાં આર્થિક અંધાધૂધી છે એ સાચું છે; એક બાજુ અનિ દ્રવ્ય અને અનિ

સંપત્તિના અનર્થો છે, બોલ બાબુ હૃદયનેદક ગરીબાઈ અને ભૂખમરો છે. એક બાબુ પાકતા દગલે દગલા ઉત્પન્ન થાય છે, મિલોમાં કાપડની ગંજીઓ ખડકાય છે છતાં બોલ બાબુ કરોડો માણસો અતવસ્થા વિના ટળવળે છે. આ પરિસ્થિતિ મિટાવવા ઉત્પન્ન અને વહેંચણીનું અર્થશાસ્ત્ર નવેસરથી ધડાવું જોઈએ. સમાજવાદ એ અર્થશાસ્ત્રનો માર્ગ દર્શાવે છે. આ માટે વર્ગવિગ્રહની જરૂરિયાત નથી, વર્ગમેળદારા (જે 'વર્ગ' શબ્દ વાપરેલો હોય તો) એ સકલ છે. અને આ વર્ગમેળ એ વિશ્વકુટુંબની સનાતન લાવનાને સુસંગત છે. વિશ્વમાં ગરીબાઈનું કુખ સર્વત્ર છે, એટલે તેનો ઉપાય પણ સર્વત્ર કરવો પડશે. આ દૃષ્ટિએ સમાજવાદ એ સાર્વભૌમ વસ્તુ છે. પરંતુ વર્ગવિગ્રહ એ સાર્વભૌમ વસ્તુ નથી. જર્મની કે ઇંગ્લાંડ જેવા દેશોમાં, જ્યાં ધાર્મિક ઉલ્લેખવાદ અતિશય વધી ગયો છે, જ્યાં મૂડીનું કેન્દ્રીકરણ અમુક યોગ્ય હાથોમાં જ છે, ત્યાં કદાચ એ વર્ગો દેખાઈ આવે તેવા હોય અને વર્ગવિગ્રહના એટલી ભરેલું વાતાવરણ હોય તે સંભવિત છે. પરંતુ હિંદુ જેવા બીજા ધણા દેશો, જ્યાં મૂડીવાદ કે ઉદ્યોગો એટલા વિકસ્યા નથી ત્યાં વર્ગવિગ્રહ પ્રેરવાની ભૂમિકા જ ઊભી થઈ નથી એમ કહેવાય. અત્યંત સમાજવાદની સમાજની આર્થિક સુવ્યવસ્થાની જરૂર તો સર્વત્ર પડવાની.

સમાજવાદનું મૂળ ભૂતકાળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. માનવ કંદ્યાલુપ્રેમી કિંચિત્ત વિચારકો પાસેથી આ વિચાર આવ્યો છે, પણ આ વિચારને વૈતાનિક રૂપ આપવાનું કાર્લ કાલ માર્ક્સે કર્યું, અને સાથે-સાથ તેમાં વર્ગવિગ્રહનું ચોક્કસ પણ તેણે જ એસાડ્યું.

આ વર્ગવિગ્રહમાં બળનો આશ્રય લેવાનું ત્યાજ્ય નથી, બલકે તેનો આખરી આધાર જ બળ ઉપર રહેલો છે, જ્યારે વર્ગમેળમાં બળ કરતાં વિચાર. પરિવર્તન ઉપર વધુ આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. માનવીની શુભવૃત્તિ એ જ તેનો આખરી મહાર છે. વર્ગવિગ્રહના કિંમતીઓ સત્તા હસ્તગત કરી પછી બળદારા નવી આર્થિક રચના કરવા ધારે છે અને સત્તા હસ્તગત ન થાય ત્યાં સુધી સમાજવાદની દૃષ્ટિએ કંઈ સક્રિય ન થઈ શકે એમ માને છે, જ્યારે વર્ગમેળમાં માનનારાઓ સદાકારી મંડળીઓ, વીમા કંપનીઓ અને બોલ સદાશરી પ્રવૃત્તિઓદારા આજથી જ સમાજવાદનું ચલુતર શરૂ કરવા માટે છે, કે જેથી આ વસ્તુ અને વૃત્તિનો પ્રચાર થતાં રાજ્યસત્તાને હાથ ન કરવી પડે પણ રાજ્યસત્તા અપોઆપ વીખરાઈ જાય, કેમ કે રાજ્યસત્તા એ જનતાનું પ્રતીક છે, જનતા એ રાજ્યસત્તાનું પ્રતીક નથી. જનતાનું જો નિચારપરિવર્તન કરી શકાય તો સરકાર તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં ફરક પડે જ.

જગત આજે અનેક જાતનાં ઝેર અને ઝૂનોથી પિડાય છે. માણસ માણસ વચ્ચે તત્ત્વનાં કસો ફરક ન હોવા છતાં તેમાં અનેક જાતનાં ભેદો ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. કાળો અને ગોરો, હિંદુ અને મુસ્લિમ, યાહૂદી અને આર્ય, એવા વિશેષો ભેદો ઊભા કરીને દુનિયા આજ સુધી લાગી આવી છે. તેમાં વર્ગવિગ્રહનું તત્ત્વ ઝેર અને જડત્ત ઉમેરવાથી દુનિયાનું વધુ દિન થવાનું નથી, પરંતુ દુનિયાને આર્થિક આપત્તિમાંથી મુક્ત કરવાનું સમાજવાદનું જ મહાન ધ્યેય છે, તેને પાર પાડવામાં પણ વિશ્વ આપવાનું.

ફ્રાન્સ શા માટે યુદ્ધમાં છે ?

શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપત

દેશસ્થિતિ

રશિયાને બાદ કરતાં ફ્રાન્સ દેશ યુરોપમાં સૌથી મોટો દેશ છે. યુરોપમાં એનું અગત્ય બહુ હોઈ તે મહાન સામ્રાજ્ય ગણાય છે. એની ઉત્તરમાં ઈંગ્લેન્ડ સામેનો લાંબો કિનારો, પશ્ચિમમાં અમેરિકા તરફ લાંબો કિનારો અને દક્ષિણમાં બૂમખ્ય સમુદ્રોનો અગત્યનો કિનારો છે. આમ ફ્રાન્સની દરિયાઈ સ્થિતિ ઘણી સરસ હોઈ તેનું ઘણું મહત્ત્વ આંકવામાં આવે છે. દુનિયા સાથેના વેપારને માટે આ સારામાં સારી સગવડ કહેવાય.

એનાં વસ્તી અને વિસ્તાર નીચે મુજબ છે.

ક્ષેત્રફળ (ચોરસમાઈલ) ૨૧૨૧૫૯

વસ્તી-૪૧૮૩૪૯૨૩ (ચાર કરોડ, અઠાર લાખ)

મુખ્ય શહેર પેરિસની વસ્તી-૨૮૯૧૦૨૦

(૨૯ લાખ)

બીજા શહેર માર્સેઈલની વસ્તી-આઠ લાખ

ફ્રાન્સની વસ્તી વિશેષ વધતી નથી. આથી તેના પાડોશી જર્મનીની વસ્તી વધતી જતી જોઈ તેને ચિંતા પેડી છે. ઝાઝી વસ્તી, એ દેશનું ઉત્પન્ન કરનાર અને સૈન્યનું કામ આપનાર શક્તિ ગણાય છે. આથી ફ્રેંચ સરકાર વધારે સંતાનો ઉત્પન્ન કરનાર માળાપોને પેન્શનો આપે છે આથી જોઈ ઘટાય છે કે ફ્રાન્સનો આજનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન વસ્તી કેમ વધારવી તે છે.

બંધારણ

સને ૧૮૭૦ ની સાલથી ફ્રાન્સ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એનો પ્રમુખ સાત વરસ માટે ચૂંટાય છે. આઠમઈ લેબુન છેલ્લાં સાત વરસથી પ્રમુખ છે. મોટા

પ્રધાન અને બીજાં ૧૯ પ્રધાનોને એ પસંદ પાર્લામેન્ટમાં વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ હોય તેમથી પ્રમુખ ચૂંટી શકે છે. ફ્રાન્સની પ્રજા રાજ્યકારણમાં બહુ તરંગી છે. પ્રધાનમંડળો વારંવાર બદલાય છે. ઘણી વખત તો પ્રધાનમંડળનું આયુષ્ય થોડા દિવસોનું જ રહે છે. ચેંબર ઓફ ડેપ્યુટીઝના સભ્યો ચાર વરસ માટે ચૂંટાય છે. ૨૧ વરસના દરેક શહેરીને મતનો હક્ક છે. સેનેટના ૩૧૪ સભ્યો હોય છે. તેમની ચૂંટણી માટે ૪૦ વરસની દરેક વ્યક્તિને હક્ક છે. સત્તા સર્વ પાર્લામેન્ટમાં કાયદાનુસાર સોંપાયેલી છે.

લોકો

ફ્રાન્સના લોકો રંગીલાં, રસીલાં અને મળતાવડા છે. એ પ્રજામાં રંગબેદ નથી, આમડીનો દેવ મુલ્ય નથી. સીદીઓને પણ મેળાવડાઓમાં સમભાવે ભાગ લેવા મળે છે. લોકોમાં ધર્મદ્વેષ પણ મિથ્યકુલ નથી. રાજ્ય કોઈ પણ ધર્મને સ્વીકારતું નથી સ્ત્રીપુરુષોના સમાન હક્ક માટે પ્રજા આમડી છે. ફ્રાન્સના લોકો સંસ્કૃતિમાં યુરોપમાં કો'ચા ગણાય છે. ફ્રેંચ ભાષા ઉચ્ચ સાહિત્ય માટે ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. વિદ્વાનોનો ત્યાં ખૂબ આદર થાય છે. ફ્રાન્સમાં લલિતકળાઓનું પણ ખૂબ જ્ઞાન છે. ફ્રેંચ ભાષા આખા યુરોપમાં સમજાય છે. યુરોપની એ હિંદુસ્થાની છે. ફ્રેંચ લોકો શાંતિપ્રિય છે. યુદ્ધ તરફ એમને તિરસ્કાર છે. છવનમાં મોજ, સૌદર્ભ અને લાલિત્ય એ દષ્ટિ રાખી તેઓ વસ્ત્રા-બૂચો અને નિત્યનો અવહાર યોગ્ય છે. લોકો સ્વતંત્રતાપ્રિય પણ ખૂબ છે. ત્યાં સમાજવાદીઓનું વિશેષ પ્રાણલય છે. એમના બે ત્રણ પક્ષો વચ્ચે રાજ્ય કારભારનું શાસન રહે છે. સ્વતંત્ર ફ્રેંચ લોકો દેશને

પ્રેમ કરનારા છે દેશને માટે એ ગીતના લેણકા દેશને માટે પ્રાણપ્રાપ્તિ પણ કરવા તૈયાર રહે છે પેદાશ, ખર્ચ અને અર્થવ્યવસ્થા

સને ૧૯૩૪ મા ફ્રાન્સની પેરાશ ૪૭ અમજ ફાંકની હતી * ખર્ચ ૪૮ અમજ ફાંક હતુ પેદાશ સુખ્ય કરેમાથી યામ છે હમણા સુદના વધાગના કરેને લીધે પેદાશ દોઢી ઉપરાત થઈ ગઈ છે, ખર્ચ ચારગણુ વધુ છે સને ૧૯૩૪ મા સુદમા સાધનો પાછળ દશ અમજ ફાંક ખર્ચાયા હતા આ સુદ-કાળમા તે ખર્ચ આવીસ અમજ ફાંક પહોંચેલ છે લોકોને માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત છે, કુલ કેળવણી પાઠ્ય વાર્ષિક ચાર અમજ ફાંક ખર્ચાય છે આ ઉપરાત વૃદ્ધોને પેન્શન, બેકારોને લેથુ, અસક્તોને સહાય, કૃત્યાદિ પાઠ્ય દસ અમજ ખર્ચાય છે કેવળ પ્રજા અગ્રેજોની પેટે ધનવાન નથી, પણ અગ્રેજોમા થોડી વ્યક્તિઓ અતિ ધનવાન છે અને ફેરોમાં ધન મધ્યમ વર્ગમા વહેવાયેલુ છે અગ્રેજોમા ૬૭ ટકા પ્રજા ઉદ્યોગોમા અને ૧૩ ટકા ખેતીવાડી પાઠ્ય શિક્ષણી છે ત્યારે ફ્રાન્સમા ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડી પાછળ શિક્ષણી પ્રજાના ટકા અર્ધી-અર્ધી સમાન ગણતરીએ છે ફ્રાન્સનુ કુલ જીવ ખર્ચ ફ્રાન્સુ છે તે ઘણુખરુ પોતાના દેશમા જ ઊંચુ કરેલુ છે એકદરે ફ્રાન્સની પ્રજા સુખી છે, ફ્રાન્સમા ૫૦ લાખ પરદેશીઓ (સુખ્યત્વે ઇટાલિયનો) રહે છે રાજકીય ઇતિહાસ

અનેક સદીઓ સુધી ફ્રાન્સમા વેનોય અને લુગોન વંશના રાજાઓનુ શાસન હતુ અગ્રેજો અને ફેરોને સત્તન આપેસો વર્ષો સુધી હાથેર માથુ બને વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયા ઘણા સમય સુધી ફ્રાન્સનુ કેને ગદર અગ્રેજોના હાથમા ગયુ સત્તરમી સદીમા લુઈસીદમા (ગળ) ના સમયમા ફ્રાન્સમા ખૂબ ત્વડી ચર્ક લુઈ પદગમાના સમયમા ગળાઓની વિલાસિતો બેદર વધી ગઈ હતી ગળ અને અમીરો પ્રજા ઉપર અનેકવિધ આક્રમ કરી નાખી, ગરીબ પ્રજાના પૈસામાથી મન બાવતી મોઝમમ્મદો ઉઘાવવા લાગ્યા ફ્રાન્સને લીધે

લોકો મરતા હતા ત્યારે પણ ગળ અને અમીરો નાચગ અને મહેફિલોમા સુનવાન રહેતા હતા અતે પ્રજા વીકરી સોળમા લુઈ વિરુદ્ધ પ્રજાએ બળવો કર્યો. આ બળવો કેવળ વિપ્લવને નામે મશહુર છે

વિપ્લવમા ગળરાણી કેદ પડ્યાયા પ્રજાઅગ્નિ હુન્નર કરી બેઠ્યો હતા તેણે પોતાની ન્તાળામા અમીર-ઉમરાવ અને એમના કુટુંબીઓને પોતાની લાલ જમીનો લાગી પસારી પસારીને ઝડપ્યા, અનેકોના શિરઝેદ થયા, અનેકોના ઘરમા અને વાડીવજીરો લૂટાયા, બગાયા, કંઈક લાગી છૂટ્યા પડી કેદમા પડેલા ગળરાણી અને રાજકુમારના મમ્તકોને શાળી નાખ્યા ગળ પ્રત્યે વફાદારીનો શબ્દ સખેા ઉચ્ચારનારો કે ગળ પ્રત્યેની વફાદારીને ભેળી ઉપર શપ્થે તેના હાથે સ્વીકારીને નાસ કરવામા આ યો વોકો એવા બેરો આપાહતા કે રાજની વફાદારી આપેલા પગામગામીઓને પણ એમણે ઉઘાડી દીધા ત્યારપડી પ્રજામાના ઉભા પક્ષે રાજસપિરના હાથમા ગળની કુલ સત્તા મૂકી આ પક્ષે પણ પોતાની નીતિની વિરુદ્ધ ન્તાગ હજારો અગ્નિઓને ફાસીએ ચડાવી, બેઠા બોલગમા લગતી અગળજતા, અગળજતા આખા ફ્રાન્સમા કંચાલ નવરથા નહોતી

આ અવાધુધીમાથી તેપોચિવનનો સિનારો એ દમ ઝળહળોને ગદાર આપ્યો ફ્રાન્સની દક્ષિણે આવેલા નાના ટાપુ કેર્સિકાના એક ગરીબ મૂલમ્થનો એ ઇંગ્લેન્ડ તેપોચિવન બોનાપાર્ટ મેન્યમા પોતાની હોશિયાળી જતાવતો આગળ જતો ફ્રાન્સનો સર્વ સત્તાધીશ બન્યો એણે ફ્રેન્ચ પ્રજાને પોતાના અગ્નિ ત્વથી ચૂપ કરી દીધી એ શહેનશાહ મન્યો એણે ઓઝિટ્યા, પ્રસિયા, ર્પેન અને ઇટાલિયા મેન્યોને મદાત કરી તે દેશોનુ આધિપત્ય મેગ્યુ નીમીન પગની લાગ્યો અગ્રેજોને પણ દગાયા પગ અગ્રેજો સાથે દુનિયાની લાગ્યો એ દાર્થો અગ્રેજ નીમીન સેનાપતિ નેનમેને એના કાફાને વગ-વિખેર કરી નાખ્યો, જો શિયાણે ગણિયા પગ ચર્ક કરવા જતા એના સાકા માગ લાખના મેન્યમાથી ખરુ થોડા

આગ્રહથી સૈન્ય અને સૈન્યસામગ્રી ધટાડવાની સર્વે રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની મોટી પરિષદ ભરાઈ. પણ તે વ નિષ્ફળ ગઈ. અમેરિકાના દળાણથી નવ રાજ્યોની સંધિ થઈ. તેના, ચીન પર આક્રમણ કરતું નહિ, એવા કરારનો પ્રથમ જાપાને જ ભંગ કર્યો. લોકાર્નો અને બીજી ધણી સંધિઓ મોટાં મોટાં રાજ્યો વચ્ચે થઈ પરંતુ એકે યનું પાલન નથી થયું. સ્વાર્થ માટે એકે યા ઓળ કારણે કોઈએ તે કોઈએ એ સંધિઓના ભંગ કર્યો જ છે. સંધિઓની કિંમત કાગળના ટુકડાની જ રહી છે.

કારણ ? સાંકડો સ્વદેશવાદ

યુરોપમાં એટલો તો સાંકડો સ્વદેશવાદ આવે છે, પંદર કે વીસ લાખની વસ્તીનો પ્રદેશ પણ પોતાનો જ દેશ બનાવવા માગે છે, કે પોતાના પ્રદેશને એક પૈસાનો લાભ કરાવવા બીજાના પ્રદેશને રૂપિયાનું હુકસાન કરતાં પણ કોઈ ખચકાતું નથી. ફિસિઝમ અને નાઝીઝમે આ સ્વાર્થવૃત્તિને સિખરે યાચી છે. તેને કોઈ પણ કુટિલનીતિમાં ખોટું નથી દેખાતું. ગ્રિસસ કાષ્ટકટના ઉપદેશનું ડગલે ને પગલે આખા યુરોપમાં ખૂન થાય છે. પાકોશી પ્રત્યે, દૂરનાંની પ્રત્યે પ્રેમ, રહેમ, ક્ષમા અને સહિષ્ણુતા લેશ માત્ર નથી રહ્યાં.

આ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ વર્સાઈલની સંધિમાંથી. એ સંધિએ જર્મનીને તોડવા અને એ સંધિના ધડવૈયાઓએ અંગત પક્ષો રચવા નવાં નવાં રાજ્યો બનાવ્યાં કર્યાં, નવી સરહદો રચી. જૂનાં રાજ્યોને બીસમાં આપ્યાં, જૂની પ્રજાઓને નવજાળી બનાવી અને સૌને નવું મળેલું જાગવવા અને યુગાવેલું પાછું મેળવવા ઉરકેયાં.

ફ્રેસિસ્ટ રાજધરી

જર્મની, ઈટાલિ અને જાપાનની એકસપોની રાજધરી બધાઈ. તેના આશય બહારથી રસિયાના સામનાનો અને અંદરથી તમામ મુઝીવાદો શાહીવાદી રાજ્યોના બળને તોડવાનો હતો. હજોરી, યુગોસ્લાવોસ્લિયા પોલુઆન્સ, ર્વેન વગેરે આ ધરીમાં જોડાયા. બીજી તરફ ઈંગ્લેંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ વગેરે શાહીવાદી રાજ્યો છે. બંને પક્ષો વચ્ચે આંતરિક રસાકસી

ચાલવા લાગી, કાવાદાવા અને હરીફાઈઓની યોગનાંઓને પાર પાડવા યુદ્ધસામગ્રીઓ વધતી ગઈ. ર્વેનમાં એ વરસ સુધી ફ્રેસિસ્ટ બળવાખોરોએ ફ્રેસિસ્ટ દેશોની મદદથી લડાઈ ચલાવી અને સાં ફ્રેસિઝમને રથાપ્યો. ર્વેનના પ્રજાપક્ષને શાહીવાદી દેશોએ મદદ ન કરી. યુરોપના આગળના યુદ્ધની આગાહી કરતું એ યુદ્ધ હતું.

ફ્રાન્સ ચેત્યું.

સર્વોપરિપણનાં ર્વેનમાંથી છિટ્ન અને ફ્રાન્સ વચ્ચે થયેલ રસાકસી આગળના યુદ્ધનું મૂળ. એમાંથી જ વર્સાઈલના કરારો થયા, એમાંથી જ જર્મની ખેડું થાય કે ન થાય અને પોતાનાં શ્રેષ્ઠત્વને હાનિ ન પહોંચે એવી ચેરવીઓ જન્મી. ફ્રાન્સને હમેશ બીક છે કે જર્મની જે તેની પૂર્વે પડેલું તેનું પાકોશી છે. તે બળવાન ન થઈ જાય, ઈંગ્લેંડ ત્યાં સુધી સમુદ્રની સામ્રાજીપદે છે ત્યાં સુધી તે બંને રોસ્ત ન બની જાય, તેની સાવચેતી તે રાખે છે. ૧૯૩૭માં ફ્રાન્સે આ ભયને ઓળખ્યો. જર્મની અતિ બળવાન થતું હતું, ઈંગ્લેંડ એની ભેડે સ્લકાર કરતું હતું, ફ્રાન્સે પોતાની નીતિ બદલી. એણે ઈંગ્લેંડની વિરુદ્ધતા છોડી તેની મિત્રતા શોધી. ઈંગ્લેંડને પણ ફ્રાન્સના જેવો જ ભય હતો, તેણે એ મિત્રતાને સત્કારી, પણ એની ચરત કડક હતી. ફ્રાન્સની રાજનીતિ ઉપર એણે કાબૂ માગ્યો; આર્થિક રીતે મુશ્કેલી બોમવતા ફ્રાન્સે પોતાની ચોટશી એના હાથમાં મૂકી ઈંગ્લેંડનું આર્થિક અને નૌકાયજ અને ફ્રાન્સનું ખુશ્કી લક્કર એ બંને જર્મની સામે બરાબર થઈ રહેશે એવી ખાતરીથી બંને જોડાયાં.

ફ્રાન્સની તૈયારી

(૧) મેમિતાટ કિલેબંદી—જર્મનીની આક્રમણનીતિની આચકાથી ફ્રાન્સે તેના અને પોતાના દેશ વચ્ચે એક મજબૂત અખંડ કિલેબંદી કરી છે, તે મેમિતાટ લાઈન કહેવાય છે. દેશના શ્રેષ્ઠ સ્થપતિઓ, યુદ્ધવિશારદો અને વિવુદ્ધ સાસ્ત્રીઓની મદદથી આ અખંડ કિલેબંદી ખસી માર્શલ લાંબી ગાંધી છે. પોલાદની જળી અને મિમે

ઉપર મોળ શીટ નહીં દીવાલો જમીનમાંથી ઊઠી ચલુવામાં આવી છે એ મસો શીટ ઊઠી છે, અહીં અનેક માળ બાંધવામાં આવી છે એમાં લાખો નાના મોટા ઝોગડા છે, જેમાં ખાવાપીવાની બધી સગવડો છે, છુએ અને કોઠાઓ છે જેમાં હજારો તોપો છે સોળ શીટ નહીં એ દીવાલો તોડવી તોપોને માટે પણ સહેલું નથી આ કિ લેનદીમાં સેકડો ગામમાંથી વસી શકે તેવી મોકળાશ છે વિજ્ઞાનના બળથી એ અગ્રેષ્ઠ બની છે કિનેમદી પાસે વોજળીના વાળા એના ગૂચળા મુખિતસર મુક્યોના છે આ વાડ સહિત કિનેમદી લેવામાં દુરમને લાખો મિનિટોના ભોગ આપેલા પડે આ તૈયાર કરતા ફ્રાન્સને એક અમજા ડેલરનું ખર્ચ થયું છે જર્મનીએ પણ એની સામે એવી જ 'પશ્ચિમની કિનેમદી' સિગ્રીડ લાઈન માધી છે ફરેન્જ એમાં નવા નવા સુધાગ વધાગ થયા રૂ છે જર્મની પોતાની કિનેમદીને એવાકે છે બને સૈન્યો પોતપોતાની કિનેમદીને આશ્રયે પડ્યા છે

(૨) એકતાની કિનેમદી—આ મેનિટોડ કિનેમદી ઉપગત ફ્રાન્સે મુકતે માટે એક નીકળ્યું કિનેમદી તૈયાર કરી છે અને તે કે એકતાની સમૂહમતા હવે સામે ફ્રાન્સના રાજદ્વારી પુરુષોએ મતમેદોને ઝાડી દઈ પોતાની અહર એના આણી ડે ફ્રાન્સની પાર્લિમેન્ટ મધ્યમ વર્ગ ઉપર વધુ કરો નાખવા હેતી નહોતી તેમાં હવે તેમણે સમજૂતી કરી લઈ મોટા કરો નાખ્યા છે મધ્યમવર્ગ ફ્રાન્સમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે, તેણે પોતાની ઉપર એ કરો પડવા દીધા છે મુકતે વિરોધ તેમનામાં મનમેદો દતા, ફેન્ય પ્રગ્ન સાતિયાદ કે, મુકતે તે વિકારે કે આથી તેણે આક્રમણનીતિને બંને સરક્ષણની નીતિ અખત્યાર કરી તે વિરોધ મનમેદોને શમાવ્યા કે જાને પ્રગ્ન પોતાની અપૂર્ણ શક્તિ વિશ્વાસીને ઉત્સાહથી મુકતે બાગ લે છે આ એનાએ દેદોને ધણી મદદ કરી છે

(૩) કાકતો ઇતિહાસ—ફ્રાન્સે સિદ્ધો કાક મદુગાન્યોની આર્થિક સાકમાગેમાં ફૂગી

નકામે થઈ ગયો હતો પાછળથી રાજદ્વારીઓએ સોનાનું ચપલું ચાતુ ગાખી પોતાની સાખ વધારવા ઇચ્છ્યું હતું, તેમણે મોનાનું ધોરણ ઊંચુ નહિ, તેથી તેમની પાસે સોનું લેવા પડેલો ફ્રાન્સી મોટો લઈ દોડ્યા આથી ફ્રાન્સે મુલ્યુન્યેથી લણો લગી ગયો પરિણામે મોટો ભોગ આપ્યા છતાં ફ્રાન્સે દમવી શકાયો નહિ ફ્રાન્ક ઉપર અનેક તકમ છાયા ગયા છે પ્રધાનમંડળો વારે વારે બદલવા માટે ફ્રાન્સે મુલ્યુન્યે ન આથી કિંચિત રાજનીતિ નહોતી થતી આથી નાણાગીય રિયતિ ખૂબ ખગગ બનતી હતી કરોને ખૂબ વચો હતો બરેટમા મોટો ખાડો પડતો હતો કરો વડુ નાખવા વિરોધ પાર્લિમેન્ટ મનુવી આપતી નહોતી તેમાં એકમત થઈ જઈને ફ્રાન્સે નાણાગીય રિયતિને સુધારી લીધી અને તે પણ મુક મોટી એક સારી તૈયારી થઈ ફ્રાન્સે મુલ્યુ

જર્મનમાંથી ફેચ સૈન્ય અતિ બગવાન છે સૈન્યને '૧૪-૧૮ ના મુક પડી પડ્યું ચાતુ તાલીમ મળી છે ૧૯ વર્ષથી ઉપરની ઉમરથી પચાસ વર્ષની ઉમર સુધીના દરેક માણસ ફરિયાત લરકરી તારીખમાંથી પચાસ થાય છે જર્મનીને તે મદામુક પડી પડે વર્ષ સુધી તેની કઈજ તારીખ મળી નહોતી આમ ફ્રાન્સે મુલ્યુ લરકર ખૂબ તાનોમ બદ છે એના મેન્યના અધિમરીએને વ્યૂદગ્યતા માટેની શળાઓમાં બહુ કમ કમોડી સામે કિયણ મળે છે આથી ગમદોનમાં એના અધિમરીઓ નિપુણ વ્યૂદવિસયકો દોષ છે ફ્રાન્સે મુલ્યુ તોપખાનું જરૂર અને જાનની દરિએ પણ સગમ છે માન એની તપ નજરની અગલની તોપ કઈજ જૂતા ધોગજની છે ફ્રાન્સનાં હુલિયાને

ફ્રાન્સમાં ખીમ દધિવારો જર્મનીની પેઠે નવનન નથી એની રૂપ૦૦ ટેકામાંથી મુ કાગની ટેકા જૂતી જાનની ને, ત્યારે જર્મનીની ૮૦૦૦ ટેકા તતન અવનન અને મ્નાકે પચાસ માર્શિય ઉપરની રૂપ૦ની છે, ફેચ ટેકા માન દર માર્શિયની રૂપ૦ મગલે છે એની ગઈદલો પણ અમેરિકન છે અને તે આપુનિ દમની

નથી ગણાતી. આ માટે તો હમણાં જ ફ્રાન્સે પોતાનાં કારખાનાંઓને લશ્કરી હેખરેખ નીચે મૂક્યાં છે, એટલે નવાં અને આધુનિક હથિયારો બનતાં વાર લાગશે. ત્યાં સુધી અમેરિકાએ શસ્ત્રબંધીનો કાયદો રદ કર્યો હોવાથી તેની પાસેથી શકડે તે ખરીદશે, આશા રખાય છે કે છ મહિના સુધીમાં ફ્રેન્ચ એ વિષયમાં સ્વાયત્ત દશે.

રણક્ષેત્રમાં ફ્રાન્સનું સૈન્ય

ફ્રાન્સ એકદમ ૨૫ લાખ માણસોને શસ્ત્રસજ્જ કરી પંચની પેડે તેમના ચાલુ કામધંધા છોડીને સૈન્યમાં લાખક કરાવી રાક્યું છે. બધી યોજના અગાઉથી તૈયાર કરવામાં આવી હતી. એટલે વિગતિ નીકળતાં ૨૪ કલાકમાં ગમેગમ અને શહેરે શહેરથી લોકો સૈન્યમાં જવા રોડનોએ હાજર થઈ ગયા. છુલ છુલ લશ્કરી મથકોએ એ સૌને તાજાંડોળ ગણુવેશ અને હથિયારો મળી ગયાં. એકદમ ટુકડીઓ ગોડાવાઈ ગઈ અને ધડિયાળતા કાંટાની સાથે ચાલી ફેરવે અને મોટર બસો હાજર થઈ, અને ૪૮ કલાકમાં ટુકડીઓ મેગિનેટ લાઇન પર પહોંચી ગઈ. આટલી જગી ગોડવણ છતાં ક્યાંયે ગડગડ નહિ, મૂંચવાડો નહિ, ખોટી ઉતાવળ નહિ યોજનાની કીણી કીણી વિગતો અગાઉથી નિયત સમયે સૌને મળી ગઈ હતી. દારૂગોળો, ખોરાક, ચાહ, તમાકુ, હળદરો જનની એવી ચીજો યોગ્ય રમાનોએ આવી ગઈ. ફેટલી બધી સિસ્ટમ એ પચીસ લાખ માણસો પોતાનાં કામો, ૨૪ કલાકમાં પોતાના ચાલુ ઉદ્યોગધંધા કેમ છોડી શક્યા હશે, બીજાઓએ એ ધંધા એ જ કલાકોમાં કેમ સંભાળી લીધા હશે, જયી જરૂરિયાતોના ઉત્પન્નમાં વિશેષ ન આવે, અને આજે પણ સીધી કે આડકતરી રીતે આખી પ્રજા યુદ્ધને કંઈ પણ વિરોધી સૂરો ઉઠાડ્યા વિના કેમ અપનાવી શકી હશે ? ફ્રાન્સે બીજી લાઇનની પણ વીસ લાખ સંનિકાની પાટી કેળવણી શરૂ કરી છે. ૭ માર્ચમાં ફ્રાન્સ ૪૫ લાખના સૈન્યને મુદ્દશ્રુમિ પર હાજર કરી શકવાની તૈયારી સેવે છે. ઉપરાંત પાંચ લાખ સીટીઓને પણ તે યુદ્ધમાં લાવી શકશે. જર્મની ફ્રાન્સ કરતાં વધારે જગ્યામાં સંનિકા

ઉતારી શકશે નહિ, પણ ફ્રાન્સની વ્યૂહરચના આક્રમણ માટે નથી, રક્ષણ માટે છે.

વિમાનો

વિમાનોમાં ફ્રાન્સ પહોત છે. જર્મનીએ પણ વર્ષમાં પોતાનાં તમામ વિમાનો નવાં બનાવી નાખ્યાં છે. એનાં વિમાનો કલાક ૪૦૦ માઇલની ગતિ ધરાવનારાં હોઈ તે બાજતમાં એ સરસાર્થ ભોગવે છે. ફ્રાન્સે ૧૫૦૦ વિમાનો અમેરિકાથી મંગાવ્યાં છે. અમેરિકન વિમાનો જર્મન કરતાં ચડિયાતાં જણાયાં છે. વિમાની યુદ્ધ હજી શરૂઆતમાં છે. પાછળથી આ યુદ્ધ જોર પકડશે. તેની તૈયારી માટે ફ્રાન્સમાં નવાં નવાં કારખાનાં ઊભાં થાય છે. પરંતુ સરસ વિમાનો બનાવવામાં વખત જવ છે, એટલે ફ્રાન્સ ૭ માસ પછી તેમાં વધુ બજવાન બની શકશે.

નોંકાદળ

ફ્રેન્ચ નોંકાદળ ઇટાલિ જેટલું છે, જર્મનીથી તે સહેજ વધારે છે, અંગ્રેજ નોંકાદળ સાર્વભૌમત્વ ભોગવે છે તે બતાવનારાં આંકડા નીચે પ્રમાણે છે—

ફ્રેન્ચ નોંકાદળ તૈયાર થતું નોંકાદળ
જિટન અને ફ્રાન્સ ૨૦,૫૦,૦૦૦ ટન ૯,૮૦,૦૦૦
જર્મની ૨,૬૮,૦૦૦ " ૨,૮૨,૦૦૦

આથી જ જર્મન કાફેલો ઇંગ્લેન્ડ-ફ્રેન્ચ કાફેલોનો સામનો કરેનો નથી. છપી રીને જર્મન સપ્પરરિને અને સુરગો ત્રાસ વર્તાવતી હતી પણ તે વ હમણાં કાળમાં આવતો દેખાય છે. છતાં વ લવિબની આગાહી ન થઈ શકે, હજી પણ એમિનાં રદીમરો ફજવાના સમાચારો આવે છે.

મિલિટરી પ્લેન

મેગિનેટ ફિલ્ડેમંદી પર પચીસ લાખ ફ્રેન્ચ અને બે લાખ અંગ્રેજો જળા થયા છે અને તેને વધારી મુખ્યારીને તેમાં અર્ધ કરોડ સૈનિકોને સમાવવાનું વિચારાય છે, જિટનમાં યુદ્ધને માટે ૨૦ લાખ માણસોને તાલીમ અપાઈ રહી છે. જર્મનનું પણ ધણું ખટું લશ્કર તેની સમોની પોતાની સિગ્નલ લાઇન પર પડ્યું છે. જનેની મિલિટરી મજબૂત હોઈ અને ચિયાળાની પ્રતિકૂળતા હોઈ ત્ર છુમાસથી ત્યાં આગળની લશ્કરી

હિંમતવાન ઠાકી છે, વચારેડ તો પગેળાનો વધાઈ અને વિમાની સુદ્ધ અને છે મનાય છે કે નસત નસતુમા ખૂબ ખેલાશે

ફ્રાન્સનો ખીન દેશો સાથેના સળા

યુદ્ધને અસર હતા ફ્રાન્સના સબધેમા સિમ્ન સાથેના મૈત્રીસમધની તો ખૂબ તાતે થઈ ઇટાલિ સાથેના તેના સમધ એગિસીનિયાની લક્ષ્ય વખતે બહુ ચીકો હતો, પણ એગિસીનિયાની છત પછી જર્મની નેડે ઇટાલિનો મનીમબધ થયો એટલે ફ્રાન્સનો તે સમધ મોજો થયો એવેના બળવખોરોને ઇટાલિ ખુબી રીને મલ્લ કરતુ હતુ, પરિણામે ઇટાલિના નૌમાળને હાથે ફ્રાન્સની અને સિલ્વનની નણી રીમશી ભૂમધ સામગમા ફરતા હુતાકાર એવા આરોપને વાશુ મળ્યુ સને ૧૯૩૮ માં ઇટાલિએ ફ્રાન્સ પાસે નણ સામણીઓ કરી (૧) ફ્રાંસે સુએઝની નહેનો કબજે ગળીને રીમશીને તેમથી પસાર થવા દેના માટેના લાથો બહુ મોટા રાખ્યા છે તે દળવા જવા (૨) કેચ દબુનિસિસા ઉપર ઇટાલિનો હક્ક છે માટે તે તેને સોપાશે અને (૩) ભૂમધ સામગમા આવેલા અથેજી હકુમત હેઠળના બેમા ઇટાલિયન કતી ૫ ગાંટે તે બેટ ઇટાલિને મળે ફ્રાન્સે આ સામણીઓનો અચીકાર કર્યો, અને બને વચ્ચે વખતઅ અગ્યુ

અતારે સુદ્ધકાળમા તુર્કી ફ્રાન્સ અને સિમ્નની તરફદારી કરે છે ગત મહાસુદ્ધમા તુર્કી જર્મનીને પરખે હતુ આ વર્ષોમા ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સે તુર્કીને પોતાના પ્રતુદાર અને ઔદ્યોગિક નિકાસ માટે કરોડો પૌંડ ધીરવા રીકાર્ડુ આથી જ તુર્કીએ પોતાના પકોશી રશિ ને પણ તરહોડ્યુ બેરફરસની આસુદ ધુનીમાથી અથેજ અને કેચ મનસારેને પસાર થવા દેવાનું તુર્કીએ રીકાર્ડુ છે આથી ઉત્તરની બાનુએ રશિયા ઉપર આક્રમણ કરવાનો ફ્રાન્સ-સિમ્નને માટે માર્ગ ખુલ્યો થયો છે

ફ્રાન્સ અને રશિયાને લણી સાથે સમધ હતો ફ્રાન્સના ઉત્તેજનાથી જ રશિયા પ્રમત્રમમા નોડાયુ હતુ પણ રશિયાને હક્ક હોવા છતાં તેને પૂઠ્યા વિના

ફ્રાન્સ-સિમ્નને મુનિક દરારે આં તેથી એ સબધમા વિન રેગ્યુ પોલેડ પગના આક્રમણ વખતે જર્મની વિરુદ્ધ રશિયાને પોતાની સાથે લેવા ફ્રાન્સ-ઇંગ્લેન્ડે પ્રમત્ર કર્યો, અથેજ અને કેચ પ્રતિનિધિઓ મોકલે ગયા, જ મારા સુધી વાટાઘાટો ચાલી, પોતપોતાના સૈન્ય બળ અને યુદ્ધચત્તા રશિયાને મૈનિદ અધિધારી એને બતાવવા અથેજ અને કેચ મુખ્ય સેનાબ્ધકો મોકલે ગયા પરંતુ રશિયા અદગખાનેથી જુદી જ રમન મચ્યુ એલે જર્મની માથે સધિ કરી, આથી રશિયાને લાથો લાથા થઈ ગયા પોલેડનો અર્થો લાગ તેને મળ્યો, જેમાથી તે તેન મેળવી શકશે, જર્મનીની સુદ્ધ અને વચવિશાદોની શમિત અને અન્ય સાધનો મગરો અને કાચા પથો વેચવાનુ બગર મગરે આવા કાણુએ ફ્રાન્સનો તેની નેડેની સુમમધ વૃદ્ધ્યો

યુદ્ધનો વ્યૂહ

એ તો નેર્ડ શકાર છે કે આ વખતે યુદ્ધનો વ્યૂહ બહુ વિચિત્ર બનેલો ગયુ છે એન્ડ્ર કેન્દ્ર બનાતુ નથી પોલેડનુ કેન્દ્ર મગી જર્મનીનો પશ્ચિમ મોખરો અને તે બદલાર્ક હરિયાઈસુદ્ધ અને હવ કુદ્ધકો કુદ્ધકો છે ફિન્લેન્ડ રશિયાનુ યુદ્ધનો રશિયાએ ફિન્લેન્ડ પાસે પોતાની સરદારને આડો કેદલો દિનીશ લાગ મા થો અને ફિન્લેન્ડ એને પોતાના ગાદીયે મખમનનો પ્રશ્ન મણી નાગ લખયો નેમાથી એ સુદ્ધ ફાનુ સમાચારો એવા આવે કે કે નાનકુ ફિન્લેન્ડ યુરાપના કેનામ જળમગ મળ્યો અથે અમેરિકાની આર્થિક અને માનવીય સહાય મેળવે છે, અત્રે રમીતુ ખ્યાન ત્યા છે પણ નેમ તો એન્ડ્ર છે કે રશિયાને શીણ બાડી જર્મનીની પાખ સોડી નાખી જર્મનીને ફૂંકા માગવો

આ સુદ્ધ ત્યા જા અમશે તેમ જવા પદના આનએ ને પ્રાઈ મ્હી મ્હી નલિ ગિવાન કે આગના વળે મા જ્યુ તેમ કુ ગતી આન આવે. અત્રારે તો મૌ વધુ ને વધુ સુદ્ધસ ગમી સત્યા માડયા કે સૌ કહે કે અમારી પાસે એક પણ માણુઅ અને એ પણ રશિયા હલે ત્યા મુખી અમે લડયુ અને ત્યા સુધી માનન દુ ખી બનિબનો સમ્રદ કર્યો કરવાનો છે

સંગઠન-વિવેક

શ્રી. કાકાસાહેવ લેલકર

“અહીં કેટલાક દિવસથી કેમી મંડળ બનાવવાની અનિદ્ર પ્રથા વિદ્યાર્થીઓમાં ચાલી રહી છે. સામાન્ય રીતે આવાં મંડળો ધાર્મિક દૃષ્ટિથી કામ નથી કરતાં. તેઓ તેો કેવળ પોતાની નતિના વિદ્યાર્થીઓને અધિક સહવડો અપાવવાના અને પોતાના સહધર્મી ભાઈઓને મુખી કરવાના પ્રયત્નમાં રચ્યા રહે છે. કોમને કેટલી સહવડો હોય તે તે મુખી બહુાય એની કોઈ હદ નહીં થઈ નથી. હપરથી જોતાં તેો તેની આખી કાર્યપદ્ધતિ રાષ્ટ્રની પ્રગતિને પ્રતિબુધ માદુમ નથી પડતી. પરંતુ ન્યારે કેમી ઝર સમાજમાં આટલું બહુ ફેલાઈ ગયું છે તેવી સ્થિતિમાં આપણું શું નથી માનતા કે આવા પ્રકારની કેમી સંસ્થાઓ ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓમાં તેો મુદ્દલ ન હોવી જોઈએ! કારણ કે એવી સંસ્થાઓમાં કામ કરનાર વિદ્યાર્થી બીજા કેમીના સંસ્કર્મમાં બહુ ઓછા આવરી એ નિરાશ વાત છે. એ પણ ઓખજી છે કે કેમીવાદની હવા તેો પરસ્પર સંસ્કર્મ વધારવા એજ છે. આ લખતાં મને આવતા ‘જીવનવિકાસ’ માધી એક વાક્ય યાદ આવે છે. એને અહીં બે ટાકી બતાવું તેો માટે દૃષ્ટિબિંદુ અધિક સ્પષ્ટ થઈ જશે.

“મારો નમ અસિદ્રાય છે કે કેમી છાત્રાલયો સરવાળે લાલચાયક નથી, આજના જમાનામાં. કિત્તજિત સમાજના છોડાઓ સાથે રહે, સાથે ભણે તેો જ તેમના બુદ્ધિ અને હૃદયનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શકે.” (પા. ૫૦૫)

“આ તેો છાત્રાલય સંબંધી થયું, પરંતુ શું મટળોમી બાબતમાં પણ આવતું આ કપન એટલું સત્ય નથી? એ મંડળોના સચાલકોની પાસે એક મોટું જઢાનું હોય છે. આવણે નાના હેત્રથી જ આરંભ કેમ ન કરીએ! એકદમ વિરાળ હેત્રમાં પડવાથી કોઈ કામ નથી થઈ. આ અને એવી દલીલોમાં કેટલું તથ્ય છે? નાનું હેત્ર સોમકું છે તેો નિહવા નિહલાનાં અપ્રજ મંડળ કેમ નથી બનાવવા? એવાં હેત્રનિષ્ઠ મંડળ કેમી એકતા માટે કેમી મંડળી કરતા શું વધારે લાયકાથી નહીં બને?”

આ પત્રને મારી પાસે આવ્યો બે મદિનિ થઈ ગયા. વિરમરણને કારણે એનો જવાબ આવતો રહી

ગયો. આજ એકાએક એ એવા પ્રોકા પર હાથ આવ્યો કે જે વખતે હું પોતે આ વિષય ઉપર ખૂબ જોરથી વિચારી રહ્યો છું. એક તેો ‘જાતપાંત તોડક મંડળ’ તરફથી એક અંગ્રેજી પરિપત્ર આવ્યો છે, જેમાં એવી સૂચના છે કે ‘આગામી વસ્તીગણનરીમાં આવણે જાહેર કરવું જોઈએ કે અમે કોઈપણ જાતના નથી.’ અને બીજી બાજુ આ સમયે ગોવાના ‘સારસ્વત પ્રાદાણ સમાજ’ના વાર્ષિક અધિવેશનના સમાર્પતિ બનવા જઈ રહ્યો છું. સાવંતવાડી અને ગોવા મારા વડીલોનું રથાન છે. અમે સારસ્વત લોકો ગોવાને અમારું ખાસ પોતાનું રથાન માનીએ છીએ. એ સમાજના વાર્ષિક અધિવેશનમાં જવાનો વાવરો મેં સને ૧૯૨૨માં કર્યો હતો. ત્યાં જવાને ખદ્યે ત્યારે હું જેલમાં ચાલ્યો ગયો. એ વાયલામાંથી મુકા થવાને માટે આજ સત્તર વર્ષ પછી લાં જઈ રહ્યો છું.

‘જાતપાંત તોડક મંડળ’ને શો જવાબ આપું? પોતાના જાતિભાઈઓને શો સદેશો સંભળાવું? ઉપરનો પ્રજ પૂછનારને શો જવાબ આપું?

વર્ણ અને જાતિની બાબતમાં જે વિચાર મેં નહી કર્યો છે, જે સિદ્ધાન્તો ઉપર હું આવી પહોંચ્યો છું એનો કોઈકે નિર્દેશ મારા પુસ્તક ‘જીવન-ચંસ્કૃતિ’માં કર્યો છે.

હું જાતિમાં માનતો નથી. એટલું જ નહિ પણ હું જાતિને વર્ણની વિરોધી માનું છું. સનાતની લોકો ધણી વાર કહે છે કે જાતિઓ વર્ણના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચેલ સમાજસંઘનનો ઉપવિભાગ છે. વર્ણ જે વિરાટ સમાજની શાખા છે, તેો જાતિઓને એની પ્રશાખાઓ કહી શકાય. મારી દૃષ્ટિએ આ ખ્યાલ ખોટો છે. વર્ણ સમાજનો કર્તવ્યામક (ફક્શનલ)

વિભાગ છે ત્યારે જાતિઓ ગોત્ર અથવા કુળસભ્યો (કેનેસી) છે વર્ણ સહર્મ-મૂલક છે ત્યારે જાતિ કેવળ વરામૂલક, બહુ તો વર્ગમૂલક છે બીજી જાતિઓ એક તત્ત્વથી બની નથી, જાતિભીમાસ કોઈ ધારા વન ઢગતા પણ વસારે જાતિય છે

જાતિસસ્યા પ્રાકૃતિક છે એટલા માટે એને પાપમૂલક ન કહેવાય પણ એ સસ્યા હાથના જમાનામાં અત્યંત યર્ષ ગર્ષ છે એની નિંદા કર્યા વિના એને દુકાનવારી જોઈએ જાતિ પ્રાકૃતિક હોવાથી એમાં દેહથીયે શક્તિ હતી, અને હજુ થે છે પણ આજે તે સમૃદ્ધિ તથા પ્રગતિને પોષક નથી ગાંધીજીનાં તો એ ધાતક છે એટલા માટે પણ એને તોડવી જોઈએ

સમાજશાસ્ત્રને એક આવડાકિ સિદ્ધાંત આપણે હમેશા ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ સમાજ સામેના સગંઠની હમેશા એક સ્વાભાવિક મર્યાદા હોય છે એને યુગધર્મ સમજવો જોઈએ યુગધર્મના બતાવેલા સગંઠથી જો નાનું અથવા મધુચિત સગંઠ કરવામાં આવે, તો તે સમાજદ્રોહી નિંદા ધર્ષ જાય છે અને જો યુગધર્મની મર્યાદા લંઘાવીને અધિક વ્યાપક સગંઠ ઢગવાની કોશિશ કરવામાં આવે તો તે બર્થ જાય છે પરંતુ સમાજના દિવસોમાં બાહ્ય સગંઠ અને શ્રમિય-સગંઠ નહાય થોડા દુર્ભાગ તો કોઈએ સગંઠ કરવા જાય તો એથી કંઈ લાભ ન થાય બીનકુ એમ કરવામાં વિગટ હિંદુસમાજનો દ્રોહ યર્ષ જશે શિવાજી અથવા પૃથ્વીરાજના સમયમાં કોઈએ બાહ્ય સગંઠની વાત નથી કરી પરંતુ અર્ધ લોકો હિન્દુસગંઠની જ પાછળ પડ્યા એ દિવસોમાં હિંદુ સગંઠમાં એક મોટી ખામી રહી અને તે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની હિંદુઓને અગ્રપૂજ્ય સમજીને સમાજબાહ્ય કરવામાં આપણે જે દ્રોહ કર્યો, એની પૂરતી સજા આપણે ભોગવવી પડી, અને આજે પણ ભોગવી રહ્યા છીએ જે સમાજ પોતાના કમળે અગતી ઉપેક્ષા કરે છે, તે શાપિત યર્ષ જાય છે — એની જીવનસિદ્ધિ નંદ ધર્ષ જાય છે

આજે જો આપણે રાષ્ટ્રસગંઠને છોડીને કેવળ દિવસગંઠ કરવાનું જ અને હિંદુસગંઠમાં પણ

હિંદુઓને બૂલી જઈશું, તો યુગદ્રોહ થયે આજે તો બધી જાતિઓ, બધા ધર્મો, બધા પ્રાન્તો અને બધા વર્ગોનું એક ભાગત-યાપી અને વિગટ સગંઠ આવડ્યું છે એવું આજનો યુગધર્મ પોકારી પોકારીને છઠી ગણી છે. એથી નાનું સગંઠ ગાંધીજી હશે — યુગધર્મ તેને ઉચવાવી પાડશે

જાતિઓ તો આજે એક વિગટ સમાજના નાના નાના અંગો છે જાતિ ક્યાં ક્યાં વરામૂલક છે, ક્યાં ક્યાં આજીવનના ધ્યાન ઉપર આધાર ગણે છે, એની સાથે ક્યાં ક્યાં એમને પ્રાદેશિક તત્ત્વ પણ મળ્યું છે ધાર્મિક મતભેદના તત્ત્વે ક્યાં ક્યાં જાતિભેદ પેદા કરી છે એ જાતિઓના નાશ કરવો એ આજનો યુગધર્મ છે એના સગંઠની વાત યર્ષ શકે જ નહિ

હવે ગંધી પ્રશ્નનરે સૂચવેલી ક્ષેત્રસગંઠની વાત ક્ષેત્રસગંઠ, મામસગંઠ, પ્રાદેશિક સગંઠ આજે અગ્રપૂજ્ય થતા જાય છે પુરાણ સગંઠનો દોષ અનુભવગિદ્ધ છે એથી એના તરફ અસુચિ પેના કરવી સજા છે નવા સૂચેલા સગંઠમાં એક દોષ હોય છે, તે એ કે એના અનુભવ કથાયે કોઈએ કર્યો હોતો નથી એથી નવી વાતોના પુરસ્કાર સુધારક બારે જોશયો કરી રાકે છે અને પુરાણી વાતોથી કટાક્ષે સમાજ નવી વાતોને તેમની નવીનતાને કાગળે પણ અજમાવવા માટે તૈયાર થાય છે

કોઈ પણ સગંઠની મૂળજૂત પ્રેરણા બ્યારે મળે ત્યાં થાય છે ત્યારે, બધે તે ગમે તે જાનતું સગંઠ હોય, એમાં ભયાનક દોષ આવી જ જાય છે મધુચિત સ્વાર્થ, પરસ્પર અવિશ્વાસ, ધર્ષ, દોષ આદિ સામાન્ય દુર્ગુણ બ્યારે સમાજમાં ફેલાતા જાય છે, ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનું સગંઠ શુભપરિણામી નથી બની શકતું ક્ષેત્રસગંઠ હોય કે લક્ષ્યસગંઠ, પણ બ્યારે લોકોનું ચારિત્ર્ય હીણું થઈ જાય છે, ત્યારે આ બધામાંથી ગંદકી પેદા થાય છે આજે ભારતવર્ષમાં આપણે નથી દેખતા કે કોમીવાદના ગંધાઓ કરતા પ્રાન્તીયતા અને ભાષાના ગંધા કોઈ ગતિ ઓછા બેઠા નથી? જ્યાં જોડ જોડો ત્યાં આ

ખગાળ પ્રાંતિક સમિતિ (એટલે કે સુઆયમચાલુ) માનતી હોય કે મુસ્લિમ પ્રખવર્ગ ડાંગ્રિસ બેડે છે, બે એ માનતી હોય કે હિંદુ-મુસલમાન બેડે બ્રિટિશ સરકાર સામે લડત આપવા તૈયાર છે, બે એ માનતી હોય કે અહિંસા કે રેડિયો એકે જ જરૂરી નથી, અગર તો એમ માનતી હોય કે અહિંસાને રેડિયો સાથે કશો સંબંધ નથી, અને આ બધું છતાં બે એ લડત ઉપાડવામાં પાછી પાની કરશે તો તે પોતાની જાતને અને પોતાના દેશને બેઈમાન દર્શાવે. ”

મવાળ ગણાતા નેના તરફથી આવા આકરા શબ્દોમાં આહવાન મળ્યા પછી સૌ કોઈને લાગે કે હવે પ્રાગતિક પક્ષ સરકાર સમક્ષ જરૂર લડાઈ બહેર કરશે. પણ કોણ જાણે કેમ, દેશ તૈયાર હોવા છતાં, સુઆયમચાલુને પોતાના નેતૃત્વમાં, પોતાની સેનામાં અને દેશની લડાયક શક્તિમાં વિશ્વાસ હોવા છતાં, તથા દુરમન મુશ્કેલીમાં હોવાથી નિર્જીવ થયેલા છે, વિજય માટે કેવળ લડાઈ બહેર કરવાની, અનિર્ણયિત આપવાની જ વાર છે એવી ચોક્કસ માન્યતા ધરાવતા છતાં લડાઈ ઉપાડતા નથી તેમ જ છેલ્લાં પંચાસ વર્ષથી જે પ્રશ્ને ઉઘ સ્વરૂપ પકડ્યું છે તે ખગાળના કેદીઓ હોડાવવા માટે બ્રિટિશ સરકારના એક અંગ જેવી ખગાળ સરકાર સાથે પણ લડી લેવાની વાત સરખી કરતા નથી. એ સમજમાં આવતું નથી. પ્રાગતિક પક્ષનું તત્ત્વજ્ઞાન એટલું બધું અટપટું લાગે છે કે તે સામાન્ય માણસની જુદીની બદલાવે એ વિષય હોય, સુઆયમચાલુના કહેવા મુજબ રાજકારણમાં સીધી સાદી વાતને રચાવ ન પણ હોય. રાજકીય દૂરદર્શિતાની કસોટી તેનામાં કેટલા પ્રમાણમાં અટપટાપણું છે તે ઉપરથી થતી હોય. રાજકીય વિરોધવાની વિરોધતા જ તેની અટપટાપણું અને ગૂંચો ઊભી કરવાની શક્તિમાં હોય (ખગાળ પ્રાંતિક સમિતિના ઝંખડામાં સુઆયમચાલુએ સારા પરિચય આપ્યો છે.) ગમે તેમ હોય પ્રાગતિક પક્ષનું તત્ત્વજ્ઞાન અટપટું છે, એ ચોક્કસ સામાન્ય માણસની અને ખાસ કરીને સુસ્ત મહાસત્તાવાદીની સમજમાં આવી શકે નહિ. અત્યારે તો તેઓ લડાઈમાં સડોવાયેલી પડું પડું થઈ રહેલી નમણી સરકારને

તોડી પાડી હિંદની આઝાદી હાંસલ કરવા તેમ જ બીજી બાજુ મહાસત્તાની નમણી નેતાગીરીને કાપી દેવા કયું પ્રાગતિક પગલું બરે છે તે બેવા થોભીએ. ૬૧.

સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય કે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા

વાયસરોય સાહેબના મુંબઈના છેલ્લા ભાષણ અને તે ઉપરના ‘એમાં હું માનઅરી સમાધાનીનાં ખીજ બેઠું છું.’ એવી મતસમના ગાંધીજીના નિવેદન પછી મહાસત્તાના ઉદ્દામ તેમ જ વિનીત તમામ મંડળોમાં આ પ્રશ્ન પરત્વે ખૂબ ઉદાપોહ થયો છે. ટાઈમ્સે પણ ગાંધીજીને આ મુવર્ણ તક વધારી લેવાતું અને મુઢને અતે વહેલામાં વહેલી તકે વેસ્ટ મિનિસ્ટર-જાપનું સંસ્થાનિક સ્વરાજ સ્વીકારી લેવાતા મુજબ્ત આમદ કર્યો છે. આ સામે જવાહરલાલની માંડીને જયપ્રકારા નારાયણ સુધીના તમામ ઉદામવાદીઓએ તેમ જ રાષ્ટ્ર-પતિ રાજેન્દ્રભાઈ માંડીને રાજાજી જેવા ગાંધીવાદીઓએ એતવશ્યીના સ્વ કાંદ્યા છે અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી જરોકે ઓછું સ્વીકારવાની ના પાડી છે. તેમજ પોતા પોતાની રીત મુજબ કારણો દર્શાવ્યાં છે.

બધા નેતાઓએ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય થા માટે નહિ સ્વીકાર્યું, એનાં જે કારણ આપ્યાં છે તેમાં ઓની વધુમાં વધુ સચોટ અને તાર્કિક કારણ અમને રાખાજનું લાગ્યું છે એમજી કહ્યું છે કે વેસ્ટ મિનિસ્ટર રેટમુને અનુસરીને ચિટન બાને સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપે પણ એ રેટમુને ફેરવાની, તેને રદ કરવાની કે તેમાં સુધારાવધારા કરવાની છેલ્લી સત્તા તો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ પાસે છે. એટલે હિંદનો સંસ્થાનિક દરજ્જો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની દયા ઉપર જ નહીં રહે. આવી પરાધીન સ્થિતિ હિંદ કદી કબ્જા કરે નહિ. હિંદ માર એક જ પરત્વે મારે છે અને તે પોતાનું રાજકીય બધારણ પડવાની છેલ્લી સત્તા હિંદના પ્રતિનિધિઓના એટલે કે લોકપ્રતિનિધિસત્તાના હાથમાં, એટલે કે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા. આથી એક તરફ વધારે નહિ તેમ જ ઓછું નહિ.

ગાંધીજીએ વોયસરાવરની બહેરાશમાં સમાધાનનાં ખીજ બેઠું છે તેથી પણ ઉદામવાદીઓ અને

ગાંધીજીવાદીઓ પણ અકલાયા છે કાર્થ કાર્થ તો બોલે છે કે ગાંધીજી લોડ વિનલ્કીયમાની મીડી જ્યાનના બહામા દિલ્લુ રાનન્ વેચી માગશે આવી આવી વાણી લોકો શા માટે ઉચ્ચારે છે તે સમજતુ નથી, આપણા દેશની આજની સ્થિતિનું એટલે કે આપણી લડાયક તૈયારી કેટલી છે તેનું આપણને જ્ઞાન અને જ્ઞાન હોય તો આપણી વાણીમા અવશ્ય સવમ આવી અય એમ અને માનીએ છીએ ગાંધીજીએ માન ભર્યા સમાધાનના ને બીજા જેવા છે તેનો અમને તો એ અર્થ લાગે છે કે તેઓ બ્રિટિશ સુલસીઓના દિલ ઉપર કસાવવા માગે છે કે હિંદના ધ્યેય તરીકે પૂર્ણસ્વરાજ્યનો સ્વીકાર કરે અને હાલને તબ્બકે-લડાઈ પૂરી થયા પછી તુરત જ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ હાખન હશે અમને નથી લાગતુ કે આમ કરવામા આપણા આદર્શ સાથે આપણે ળી માડવાજ કરતા હોઈએ આપણે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કર્યો તેથી જો દેશ આજન વધે હોય તો સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યથી આગળ વધશે જ એમા શકા ન રહેવી બેધએ

પરતુ અમને પોતાને શકા છે કે બિન ગાંધીજીની આની માગણીનો સ્વીકાર કરે અમારી સમજ પ્રમાણે બ્રિટનની તૈયારી અત્યારે આટલી છે લડાઈ માલે છે તે દરમિયાન વોઈસરોયની ટાલિસ્મનમા રાષ્ટ્રી નેતાઓનો ઉમેરો કરી એમા વધારો કરવો અને લડતને અતે હિંદી રાજ્યધારણમા ફેરફાર કરવા માટે, બ્રિટન જેને હિંદના પ્રતિનિધિ માને તેને એકઠા કરી એક નવી ગોળમેજી પતિષ, જોલાવવી અને હિંદના બધાગણીય ધ્યેય તરીકે વેસ્ટ મિનિસ્ટરના ધાગ પ્રમાણેનું સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય વહેર કરતુ 'આથી વધુ કરવા માટે બ્રિટનની તૈયારી જણાવી નથી ત્યારે આપણી જાણ મહાત્મ જાની બામતિ એાજમા એાધુ આટલુ માગશે જ' એમ અને માનીએ છીએ કાગચનાથે જોડવણુ એવી થાય કે જેને પતિષુમે મધ્યમ મત્તા ઉપર હિંદના પ્રતિનિધિઓ આવે અને લડતને અતે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું નધારણુ થકા માટે ને પતિષ કે સમિતિ જોલાવવામા આવે તે હિંદી પ્રજનુ ચોક્કસ

પ્રતિનિધિવ ધરાવે છે, તેની ખાતરી માટે એ પરિષદ કે સમિતિ માઈ ને કાર્થ પદતિ દ્વાગ ચૂટાયવા પ્રતિનિધિઓની જ બનેલી હોય આ સમિતિ કે પરિષદ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યના દરજ્જા પ્રમાણે બધારણુ થકી કાઢે અને હિંદના આખરી ખેર તરીકે પૂર્ણ સ્વરાજ્યને જાહેર કરે આ પતિષ, ને કરે તેને પાર્લામેન્ટ સપૂર્ણ રીતે મનૂગી આપે "

અમારી દૃષ્ટિએ આ તફાવત વજો મોટો છે અને તેથી અમને સમાધાનની આશા દેખાવી નથી ગાંધીજી આ કરતા એાજાને સ્વીકાર કરે એમ અને માનતા નથી એટલે આજની કટાદીતુ પતિષુમા સમાધાનમા નહિ પણ અપૂર્વ લડાઈમા આવશે એમ અને ધાગીએ ડીએ આ લડાઈને અતે જેમ કાર્થ પણ હિંસક કે અહિંસક લડાઈને અતે હોય છે તેમ સમાધાન આવશે જ પરતુ એ સમાધાન બગાડ આપણી શક્તિ અને લાયકાત પ્રમાણેનું જ હશે

મે

સપ્તમરનુ રમખાણુ

સપ્તમરમા લુ બની ગયુ તે હમણા સુધી બહારનુ જગત બાજનું નહોતુ કસપનાથી પણ ન માની રાગાય એવા કમીણુ બનાવો તા બન્યા છે તેની આ આક્રાઓ સાગિતી આપે છે

રમખાણુ ફરમાન ૧૪૨ હિંદુઓના ખૂન થવા ૧૦ ને જીવતા બાળ્યા અને ૫૮ ને ઈગ થઈ, જેમાથી ૯ જવાખાનામા જ મરણ પામ્યા આની સામે ૧૪ મુસનમાનોના ખૂન થયા અને ૧૨ ને ઈગ થઈ

ધર ૧૬૪ બાબવામા આવ્યા જેમા ઘણા ખગ હિંદુઓના હતા એમા લગજગ દોઢ લાખનુ તુડસાન થયુ ૪૬૭ ધરા લૂટવામા આવ્યા જેમા લગજગ સાત લાખનુ તુડસાન થયુ

અપદરણુ થયેલી સ્ત્રીઓમાથી ૭ને પાડી લાવવામા આડી છે અપાડખીમા સાત લૂટાગઓ માર્યા ગયા છે અને ૭૦૦ ની ઘરપકડ થઈ છે

આ આક્રાઓ સાગિત કરે ને કે સિંહની સરકાર કતો અપગ અને લાચાર છે અને કા તો બેદરકાર કે પડપાતી છે

મરેખર આટલું ઘણું છે. આમાં ગરબા અને રાસડા, ધાવડાં અને લાગીતો, બાળગીતો, ઝાંતુગીતો અને માંચણાં, પરપ્રાંતનાં અને પરદેશનાં લોકગીતોની ગુણુણી ખૂબ વિગતથી ચર્ચા છે. પણ આ તો છે વળ લોકસાહિત્યનો એક ભાગ-ગીતભાગ. એવો જ માગ વાર્તા અને કથાઓનો છે. શ્રી. મેઝાણીને આપણે વેનતિ કરીએ કે એ બીજો ભાગ પણ તેઓ જલદી તૈયાર કરે, કારણ કે આ ભાગથી તો તરસ રમી દેવી પાણી લાગેલી વધુ જાગી છે. આ ભાગનું નામ કેવું કે 'ધરતીનું ધાવણું' ખરેખર આ ધાવણું છે, અને જ્યાં ધરતીનું છે. ધાવણુંથી જ તો બાળકોના દેહ અને આત્મા પોષાય છે અને ધરતીમાંથી તો એ પેદા થયો છે. મૃત્યુ વખતે પણ તેને તેનો જ એક આશરો છે; લોકગીતો એ ધરતીનું ધાવણું છે, તો એ લોકગીતો ધાવીને દેશની પ્રજા તૃપ્તિ અર્થે 'ધુ કંઈક માગે જ અને તે ધરતીમાંથી-લોકમાંથી જ પેદા થયેલું હોયું' નોંધ્યું. આને સાહિત્ય તો નિતનવું થયું સર્જાય છે પણ તેમાંથી કેટલું લોકસમુદાય સાથે-ધરતી સાથે તદાકાર કે પ્રાણને પુષ્ટિ આપે તેનું છે? એટલે જ તો જૂના પાસે જ ફરી ફરીને સ્વાદ લેવા જવું પડે છે, અને એ સ્વાદમાં ડોલાવનાર, એની મધુર પ્રશસ્તિ સમાં વિવેચનોની ઇચ્છા જાગે છે.

પણ ઊંચુપએક બાબતની લાગે છે કે યુનિવર્સિટીને નગરમાં રાખીને આ સંઘર્ષ તૈયાર થયો છે, ન્યારે જેમણે અચોક્ષ્ણ કક્ષો પણ ન ઘૂંટ્યો હોય તેવા આ કેટલિના સાહિત્યના ઘણા પાસી જનો હવે આપણા પ્રાંતમાં નાંચન અર્થે જૂરે છે.

૧૧૧ મૂળરાતમાં સંગીતનું પુનરુજ્જીવન—સંપાદક: શ્રી . પૂરેસોતમ ના. ગાંધી. પ્રકાશક: નરહરજન. અમદાવાદ.

સદગત સંગીતશાસ્ત્રી શ્રી વિષ્ણુ દિગંબર પંતુ-રકરના પદ શિષ્ય શ્રી નારાયણ મોરેશ્વર ખરેડું નામ રાષ્ટ્રપ્રકાશિતઓને જાણનાર દરેકે સંતોષ્યું હશે. 'આશ્રમ ભજનાવલિ'ના સંપાદક તરીકે તો તેઓ જાણીતા થઈ ગયા છે. હરિપુરા મદ્રાસમાં અધિવેશન સમયે એમનું મૃત્યુ થયું, ગાંધીજીની કક્ષમાંથી સરી પડ્યું,

'બીજા પંક્તિજ મળવા અશક્ય માનું છું. સંગીત અને શ્રેષ્ઠ નીતિનો મેળ ક્યાં શોધું?' આના પંક્તિ ખરેખરનાં સંગીતવિષયક પ્રગટ અપ્રગટ લેખો અને ભાષણોનો અને એમના મૃત્યુ પછી ગાંધીજી વગેરેએ એમને વિષે જે લખ્યું તેનો આ સંગ્રહ છે.

આપણે સંગીતમાં આગળ નથી વધ્યા પરંતુ જે જોયું તેને ફરીથી મેળવ્યું છે તેવી આશાથી ઉત્તેજિત થઈને આ લેખો લખાયા છે. સંગીત વિષેના એમના વિચારો ખરેખર સુંદર છે. સંગીત તેમને બહુ પ્રિય હતું, છતાં તેમણે સંગીતને જીવનઉદ્ધારકના એક માત્ર અંગ તરીકે અથવા સર્વથા અને સર્વદા દિતકર નથી માન્યું. એક ઠેકાણે તેઓ આ સારનું લખે છે, 'દુકાળમાં જેમ અત્યંત આવશ્યક વસ્તુઓ, લૂપ્તા રાતલાધી વસ્તી'લેવાય છે તેમ કેળવણીમાં સંગીત છે. સંગીતમાં બધી શુભ ભાવના જન્મી કરવાની શક્તિ છે જ, સંગીત મારફતે જે ભાવનાનું ઉદ્દીપન થાય છે તેમાં ચારિત્ર્યનું રસાયણ આવી જ જાય છે, એવો અગોદાવો કરતા નથી પરંતુ ભાવનાની ખીસ વણીમાં સંગીતની મદદ અસાધારણ છે.'

ભારતના ઐતિહાસિક લેખો અને સંગીતતત્વ વ્યક્તિઓ પરનું કથન એ બીજો ખંડ અને મોટો ખંડ શાસ્ત્ર વિષયક લેખોનો અતીવ ઉપરોગી છે. પાંચસો ઉપરાંત પાનાના આવા અતિ ઉપયોગી અને અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા પુસ્તકની કિંમત માત્ર સવા જ રૂપિયા છે.

૧૧૨ સમીક્ષાઓનો ઉપદેશ—સંપાદક: ગાંધીજીના છવાજાઈ પટેલ, પ્રાશ્નિકાન 'નવજીવન' અમદાવાદ. મૂલ્ય બાર આના.

જૈન ધર્મના 'પૂર્વ' મંથોના સારરૂપ 'દર્શકાલિક' સૂત્રનો આ સુંદર જાણીતુવાદ છે. વિકાલ એટલે સાજા; નાની ઉમરના એક સાધુને રાજ સાંજે સાંજે કહીને થોડા ધર્મમંથસાર આપી દેવાના ઉદ્દેશ રચાયેલ અથવા સાંજે મનન કરી જતા માટે સરળ પડે તે માટે ટૂંકમાં રચી કદાચેય દશ અપ્યયનો તે 'દર્શકાલિક' સૂત્રનું આ મૂળરતની નામ યથાર્થ છે.

(૧૧૬) મારું ગામનું—એખાં શ્રી જગજ્ઞાન મહેતા પ્રકાશન મુદ્રણ વિભાગે મહાવાદ પ્રતિષ્ઠાન નવજનન કાર્યાલય અમદાવાદ મુદ્રણ નવ ગાના

શિક્ષક તરફે મારે અનુભવ છે કે તોફાનીમા તોફાની બાળખને વધુમા વધુ સગળતાથી ખેળવી રક્ષાય છે, એમા બેધએ કે કના શ્રી અમલબાઈએ એ રીતે તોફાનીમા તોફાની ગણુતા માસગ ગામને સગસ ગીતે ખેળુ તેની આખી હમીત વાળુવતુ આ પુસ્તક ઉપરેમિતાની દૃષ્ટિએ તો ધણુ કીમતી છે જ, પણ વાચન લેખે પણ બહુ ગસમ છે નાની છુટ અને અણુરૂપણા માટે જાણીતા એ ગામના બાળે લાઈએને જાણે જાનુ મરિને જ વસ કમે લીલા એ જાનુ તો ખરુ, પણ જાનુ અબેલકાવ ગ્રેમ અને સત્યનિશ્ચય સામગના ચાગ વાગ્યાથી ગતિના દશ વાગ્યા સુધી શરીર તોડીને થમ કરે પોતાનુ ધોવુ રાધનુ દળવુ, સીવનુ, સાફ કરવુ એ બધુ તો પોતાને હાથે મરુજ, ઉપગત ગામ આખાની સફાઈ કરવી ગામના ધરોને અને છોકરોને સાફ કરવા ડેમગને લાણુવવા શેગમા ગામની સાગવા કરવી દુકાળમા ગામને વેશમાથી મુખિત આપવી મામ ટાલે ખેતરોમા ગામનુ મામ મરવા જનુ આવા નિયમવાગે ગામસેરક ગામને મ્હે કે આ નચ માટલીએ છે એકમા ગળ એ મા શરૂ અને એમા બાજરો લગવાને છે, ગામનુ હું કામ મરુ છુ માટે ગામે એ જગી દેવાની છે એ જગરી તો હું માગી ખીચડી અને મારો શેટનો મરી ખાઈશ નહિતર મુખેએ ગીશ તો કહુ એણુ ગામ હરો કે એ માટીને એક દિવમ પણ ખાની મ્હેવા દે? હો—હુ તો મેવ માગતો ન હોય શ્રી બા નવભાઈ આ ગીતે મરી માસગમા રજા અને ગામની સેવા મ્વા લાગમા મુરકેતીએ ધણી નડી પણ શરૂઆતમા જે ગામ મ્હેવાને બાડે મન ન આપે તે પછી મન આપે ત્યારે લાકુ તો ન લે પણ સૌ સાથે ગામને જાને મમૂરી કરીને સગવડતાવાણુ મકાન મમત બાધી આપે હરિ જોને અડવાના પ્રસંગે મારી નાખવા સુધીની વાત થાય જા એ જ દિવસોમા એમની દાણાની માટની ભરીની ગળે અને અતે હરિજન પ્રકાને ભૂરી જાય એમનું જ નહિ પરતુ મહાસમાના અધિવેશનમા સફાઈ વિભાગમા જ્યા મળ

મૂન પણ ચૂચવા પડે ત્યા વ્યવમેવ તરીકે જાય તે બતાવે છે કે સાચી મેઝા સામે આવતી મુરકેતીએ ધખતી ધોમ ઉપર પડતા પાણીના નીપા પેટે અદરૂપ થઈ જાય છે

આ બધી ગસિક વાત ઉપગત બમલનાઈએ વિધવિધ વણા પ્રસંગોનુ બુ ગસિક વણન આપ્યુ છે જેમાથી ગામને અને એમને પણ શીખવા મળ્યુ ગામની ચિત્તિ દર્શાવના આખાએ બુલા વહેમો વગેરેમા એમણે જે રીતે સુધાગ કરાવ્યો દેખાય છે તે આપણને સેવાની માર્ગદર્શન અને ગીત બતાવનાર છે પુસ્ત ની શરૂઆતમા પૂ ગવિશકર મહાગામનો લેખ પણ વાચવા જેવો છે

૧૧૪ ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ—લેખ ના સુ હાઈકર પ્રતિષ્ઠાન મહાદેવ રામચંદ્ર જાણુટે, અમદાવાદ મુદ્રણ પણ અના આપણા ગામીય ધ્વજનો પણ ક્રિતિકાસ છે આજે આપણો રાષ્ટ્રધ્વજ જે રવરૂપ અને ગમમા આપણી સામે છે તે પહેલા ૧૬૦૫મા મેકમ કામા ૧૮૧૫ મા હોમ્સન ચળવળ ૧૮૨૧મા રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને ૧૮૩૧મા ગામીય મહાસભાની ખજાસમિતિ દ્વારા એમ બુલા પ્રમગેનો એમ ચાર પાંચ ધ્વજો નક્કી થઈ ગરીના અને જાનનામા પ્રચાર પામેના ધ્વજનો આ ક્રિતિકાસ તેની ઇબજતની સમજ અને તેના વડનની સિમ્ત ડો હાઈકરે ૧૮૦૦મા આ પુસ્તિમામા આપેલ ૧૮૩૦મા આ પુસ્તિમા પ્રથમ પ્રગટ થઈ ત્યાર ક્રિતી ધણી બાપાઓમા તુરતાતુર એના અનુવાદો પ્રગટ થયા અને થોડા જ સમયમા તેની હમજો નમ્ને ખપેની ત્યાર પછી ૧૮૩૪ સુધી લડતને કારણે અને ત્યાર પછી સભેગવશાત માગણી ખૂબ હોવા છતાં આની નવી આવૃત્તિ પ્રગટ નહિ થઈ શકેલી આજે એની નવી આવૃત્તિ પ્રગટ થયેની જોઈને આનંદ થાય છે ધ્વજના ચિત્રો વડન વખતે જિમા રહેવાની અને નગમર કરવાની રીતનુ ચિત્ર અને ધીઅ દેશોની ધ્વજરક્ષાની ચિતાના દશાતે સામુદાયિક ધ્વજ વડનના નકશા સાથે આપનામા આવી છે ધ્વજ પ્રત્યે આપણુ પૂરેપૂરુ માન પ્રગટ થાય તે માટે વડનની તાલીમ અને સિમ્ત તો આપણે જાણી જ લેવી જોઈએ અને તે માટે આ પુસ્તિમા સૌ વ્વદેશ લિખાનીએ વાંચી લેવી જોઈએ

મુંબઈમાં ક્યાં ઉતરશે ?

આદર્શ લાન્ડિંગ-ગાર્ડિંગ

ભારતીય નિવાસ લૉજ

ચાલે ઘરોસા છે.

ભારતીય નિવાસ લૉજ કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

વાર - ૬ મે ૬૬

।

ડિલિફેન્સ - ૨૨૨૧૦

સળેખમ ?

(Registered)

સળેખમ ? ?

સળેખમ માટે દવા લેવાવાને બદલે નાક પર થોડુંક
“અમૃતાંજન” મસાળો. તે તુરંત રાહત આપે છે.

અ મૃ તાં જ ન

પીડાકારક સળેખમ મટાડે છે.

:: દ રા જ નો મ લ મ ::

સર્વે ભાતની દરાજ અને ખૂબીને માટે બરોસાપામ અને નિષ્ફળ ન
ભય એવો પ્રલાજ. તથા વાર લગાડવાથી સર્વતર નાખક થાય છે.

શોલ એજન્ટો: સિંધ અને બહુચિસ્તાન માટે

મહમદઅલી મુલ્તાં મુસાજી મારવી

મેરિયટ રોડ : કરાચી

મુંબઈ : અમૃતાંજન લિમિટેડ : મદ્રાસ

સુગંધીથી ભરપૂર

જલકુમારી ગ્રાહી તેલ

વા
પ
રો

જે આંખ અને મગજને ઠંડક આપી વાળને વધારે છે.

સ્કોટ્ટીસ : ચીપશી નરશી દવાવાળા : પ્રિન્સેસ સ્ટીટ : મુંબઈ ૨

નિસર્ગીયચારનું આરોગ્યભવન

હાલ તુરંત મુખ્યત્વે આ રોગોની સારવારે ચર્ચ શક્ય - દિવ્ય રોગો-મેલેરિયા, ઇન્ફ્લુએન્સા, ન્યુ-મોનિયા, ટાઇફોઇડ, હાડકા, મેનિન્જાઇટીસ, બળિય, ડિપ્થેરિયા, ઓરી, અગ્નિમા, મરડા વિગેરે. હાલીલા રોગો : એપેન્ડિસાઇટીસ, ઇમ, સંમહણી, ખંડ, ચામડીના રોગો, તાનતંતુઓનાં દર્દો, પાચનક્રિયાનાં દર્દો, હોળીનીનાં દર્દો, કબેજના રોગો, વાર્ધ, ફેફડાં, પાકુ, ગરૂચ, જમોદર વગેરે. છબલેણ રોગો : ક્ષય, ટેન્સર, મધુમેહ વગેરે. જાતીય રોગો : નપુંસકત્વ, પ્રદ, સ્ત્રીઓના રોગો, ગોનેરીઆ, સીફિલિસ વગેરે. થી. રમજીસાત્ર એન્ટિબીયોટ સાથે પચમ્યવહાર જવાળી દવાપાત્રખર્ચ સાથે નાથેના સરનામે કરવો :

નેચરકયોર કલિનિક

રૂરડ D. શાંતિનિકેતનની બાજુમાં : વિન્સેન્ટ રોડ, માદુ'ગા મુંબઈ ૧૬ G I P.

સાદો પણ અદ્ભુત પ્રયોગ

આમળા જેવી કુદરતી વસ્તુનો પ્રયોગ કરી તમારા શરીરને હમેશ માટે સુદૃઢ બનાવવું હોય, સ્મરણશક્તિ તાજ કરવી હોય તો—

સંપૂર્ણ માહિતી માટે

આજે જ મળો અથવા લખો -

વલ્લભરામ વૈદ્ય

ધન્વંતરિ ભવન

આકાશોંઠના કૂવા પાસે,
અમદાવાદ.

શ્રી. 'ધૂમકેતુ'ની નવલકથાઓ

મગદ થઈ છે

અ જિ તા

[૪૧૦ પૃષ્ઠની સળમ નવલકથા]

દિગ્ગંધી લેકેટ - મનોદર બામણી]

કા

પ રા જ ય

[૪૦૦ પૃષ્ઠની એવી જ બીજી

નવલકથા. બક પૂર્વે દિગ્ગંધી લેકેટ]

-કેન્ના અડો રૂપિયા

પ્રગતિશીલ સાહિત્ય

[ગુજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્યમંડળ તરફથી સંકલિત ગ્રંથ]

- ગુજરાતના પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારો સાહિત્યને કઈ દૃષ્ટિએ જુએ છે; પ્રગતિશીલ સાહિત્ય શું છે, ગુજરાતમાં એણે શા પ્રશ્નો જમાવ્યા છે, હિંદની ઇતર ભાષાઓમાં એણે કેવું સ્વરૂપ વિકસાવ્યું છે, પરદેશી નવા સાહિત્યકારો આને કઈ દિશામાં ગતિ કરી રહેલ છે. વગેરે વગેરે સાહિત્યપ્રદેશના મહત્ત્વના સવાલો પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરતો-
- ગુજરાતની નવી કવિતા, વાર્તા, નવલકથા તથા અન્ય સાહિત્યનાં સ્વરૂપો અને તેના વિકાસ ઉપર મનનીય નિબંધો રજૂ કરતો-
- પ્રગતિશીલ વાર્તા, નાટિકા, કાવ્ય, હજવા નિજાધની સુંદર કલામય જાનગી પીરસતો-

ઉપસંતઃ—

ગુજરાતના લગભગ આખીસ યુવાન તથા પીઠ સાહિત્યકારો 'પ્રગતિશીલ સાહિત્ય'ને કઈ દૃષ્ટિએ મૂલવે છે તેની દૃઢી પણ સચોટ આલોચના રજૂ કરતો સભર અને રસભર ગ્રંથ

એપ્રિલ ૧૯૪૦ ની ૧લી તારીખે પ્રસિદ્ધ થયો.
પૃષ્ઠ ૩૨૦ (કાઠિન) : કિ. રા રૂપિયા
સંપાદક મંડળ :

શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદી
શ્રી. ત્રિભોવનદાસ લુહાર (સુન્દરમ)
શ્રી. ઉમાશંકર જોષી
શ્રી. નગીનદાસ પારેખ
શ્રી. ભોળીલાલ ગાંધી

: પ્રકાશક તથા પ્રાપ્તિસ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

પ્રદર્શનસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, મેવેલી રોડીય ડાકોઝ પાસે—અમદાવાદ
મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી : જામિ કાર્યાલય : અમદાવાદ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯

માર્ચ ૧૯૪૦

સંપાદક :

મોહનલાલ મહેતા : હાથ રક્ષા સ હ વિ
કાન્તિલાલ શાહ : હરહરન મોમેયા

હરન વિષે પિયાર
પ્રાપ્તવર્ષ
સ્વરાજવાદ
નવા ગ્રેહેસર
સહસિક્ષણ
આપણું કુળ
સોવિયેટ રશિયા
જવાલાગુખીનું દર્શન
એક સંબોધી પાત
સાહિત્ય એટલે શું ?
નોટ્સની પ્રજા
અનુક્રમ

શ્રી. મુરકેતુ
શ્રી. યાત્રામહેન કાલેન્ડર
શ્રી. મોહનલાલ
શ્રી. સુરેન્દ્રભસાહ વિપાકી
શ્રી. નરોત્તમભાઈ પટેલ
શ્રી. બાપાલાલ મ. પેલ
શ્રી. કુબેરશી સંપદ
શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ
શ્રી. હરહરન મોમેયા
શ્રી. પિતૌબગલાસ પટેલ
... ..
શ્રી. સુરેશચંદ્ર

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં જણદેશમાં પરદેશમાં
૩. પાચ ૨. સાડા પાચ ૩. સાડા છ

છૂટક નકલ આઠ આના

લાઘવ, લાકડોન તથા વધારે કલ્પનાં લાઘવનાશ
જ્વેલ્સ, ડીઝાઈન તથા સિને-સ્લાઈડ

અનાયનાર
ભારતી સાહિત્ય સંઘનાં પ્રકાશનોના બધા જ્વેલ્સ અમે બનાવીએ છીએ

નં. ૩૧૬૭૫ ન હું કે કા હું નોંધી લેશો છ રા. એમ. 'સાંપ'

કે. ૧૭૭/૧૭૮ હોર્નબી રોડ, બોરીબંદર ફ્રામટરમીનસ પાસે,
ભાદિયા લાકડોનની બાજુમાં
ફોન : સુ.અર્ધ

સા
મ
વ
૮
સા
૨
જા
બી
તું
૬

૨
૬
વા
ત
થા
જ
મ
વા
ની
—
☆

જીવન વિષે વિચાર

અમારા જમાનામાં જીવનની તાત્કાલિક જરૂરિયાતો વિષે માણસે એટલું બધું ધ્યાન રાખવાનું હોય છે કે એને પોતાના જીવનમાં એક ધડીના આરામનો કે પોતે જે જીવન જીવી રહ્યો છે તે વિષે જરાક જોડેમી વિચાર કરવાનો સમય મળતો નથી; સમય મળે તો પણ એવી જાતની જાતિ લગભગ નાશ પામી ગયેલી હોવાથી, એવા વિચાર કરવાની એનામાં શક્તિ પણ હોતી નથી. આવી રીતે જીવન વિષે કોઈ પણ દિવસ વિચાર કર્યા વિના કેવળ જીવે જ જવું એ અત્યારની સંસ્કૃતિની કદાચ મોટામાં મોટી કમી રીતિ છે. એ સ્થિતિને માટે જવાબદારી તો સ્વર્ણા જ સામાજિક વ્યવસ્થાની સરખી રીતે મણી શકાય. ખીજા અનેક વિષયો વિષે વિચાર કરવામાં તલ્લીન રહી, જીવન વિષે કોઈ પણ દિવસ કંઈ જ વિચાર ન કરવાથી, અકસ્માતિયા માણસની જેવી અવસ્થા આવે છે. જેમ અકસ્માતિયા માણસો ધણું ખાવા છતાં મોરાકને કાંઈ શરીરમાં સ્પર્શ કે સામર્થ્ય ન મેળવતાં વિરૂપતા મેળવે છે, તેમ જીવન વિષે વિચાર ન કરવાની રેવથી પણ માણસ વિરૂપ થતો છે. કોઈકે કીક કહ્યું છે કે અજ્ઞાન એટલું દુઃખદાયક નથી, જેટલું અજ્ઞાન હોવા છતાં, અજ્ઞાન ન હોવાનું જ્ઞાન હોવું. માણસ વિચારમાં વિરૂપ હોય એ સહી શકાય, પણ વિરૂપતાને એ સ્વરૂપ માને એ અસહ્ય છે. જીવન વિષે વિચાર કરવાની ધણીની જાતિ ન હોય એ સમજી શકાય એવી વાત છે; જેમ સંગીતમાં સવળાને સરખો રસ પડતો નથી, કાનણ કે એ અધિકારનો વિષય છે. પણ જીવન વિષે કોઈ દિવસ વિચાર ન કરવાની એવી અશક્તિને શક્તિ આપવી એ ઘટ્ટતા તો કેવળ આ જમાનામાં, ત્યારે માણસ સુધરેલી રીતે જંગલી બન્યો છે ત્યારે જ હોઈ શકે.

પણ કોઈ કહેશે-આ જીવન વિષે વિચાર, એ શું છે? જીવન તો સૌ જીવે છે. સૌ ખાય છે, પીએ છે, બૂબે મરે છે, દુઃખી થાય છે, સુખી થાય છે, વેદના પામે છે, લાલ મેળવે છે, મગ છે-એમાં એવું શું છે કે વિચાર કરવો પડે? એનો જવાબ એટલો જ આખી શકાય કે માત્ર જે માણસમાં જીવનની દૃષ્ટિ હશે તે જ સમજી શકશે કે એક પળે માણસે, જે જાય છે, જે વહી જાય છે તે જીવન અને જે સ્થિર છે, પ્રચાંત છે, નિત્ય છે એ જીવન-એ બન્નેનો તાર્કિક ભેદ જાણવો જ પડશે. અને એ તાર્કિક ભેદ જાણવાની શક્તિ એ તો સંસ્કારપરપરાતું

જેટલું સોપાન : ન, પહેલા પગથિયા તરીકે માણસે જીવનની સમગ્રી પ્રવૃત્તિઓ કેવળ આર્થિક સંબંધોનો જ જરૂર પડી છે, એવી માન્યતામાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો પડશે. આથી આર્થિક સંબંધોવાળું જગત નથી, એવું ન માનવાની કાંઈ જરૂર નથી. પણ જગતમાં જેમ આર્થિક સંબંધો છે તેમ બીજા પણ સંબંધો છે. એટલું જ નહિ-કેવળ રૂપિયા આના પાછથી જ જીવન ચાલે છે, એવી માન્યતા રાખનારા તો પોતા જ કાંઈક દિવસ બેશે કે દુનિયામાં એવું પણ કાંઈક છે કે રૂપિયાથી મળતું નથી. એટલું જ નહિ, જે રૂપિયા વિના જ મરે છે. એટલી નાની સરખા શ્રદ્ધાની ભૂમિકા, માણસ પોતાના જીવન માટે વિચાર કરવાની પ્રથમ પગથિયા તરીકે સ્વીકારે, તો એ બીજામાંથી વિકાસ પામનાં, એ પોતાનો જીવનપંથ નિર્ધારી શકશે. કાંઈ કહેશે કે આ શી રીતે થશે, તો એટલું જ કહેવું જાસ થઈ પડશે કે માનવજાતના ઇતિહાસમાંથી જ એવાં અસંખ્ય ઉદાહરણો મળશે કે જેમાં માણસે પોતાનો વિચાર કર્યા વિના જ કામ કરવામાં પોતાનું પરમ કસ્યાણ જોયું હતું; અને આજે દુનિયામાં જે કાંઈ તેજસ્વી, ઝોજસ્વી ને કસ્યાણકારી છે તે આવા માણસોની વિચારસરણીમાં રખાતી શ્રદ્ધા વડે જ પ્રાપ્ત થયું છે. શ્રદ્ધા એ એવી વસ્તુ છે કે જેના વિશે માણસ પોતાની રચે તકસરણી ધરાવતો હોય છે. પણ જેને એ બીજા માટે રજૂ કરીને તકશુદ્ધ કરવાની જરૂર ન પણ જોતો હોય, કારણ કે જે સરખેસરખા દલીલ કરનારા ભેગા થઈને કાંઈ વસ્તુ વિશે વિશેષ જ્ઞાન મેળવી શકે એવું બાબતે જ બને છે; એ તો જ્યાં સુધી બેમાંથી એકના દિલમાં બાવના, આદર્શ, શ્રદ્ધા, જનું કરવાની વૃત્તિ, પ્રેમ કે ત્યાગવૃત્તિ ન જન્મે ત્યાં સુધી, કેવળ દલીલોના સરખેસરખાં બળ વડે સાન્ન માનવ, અનંત સત્યનું દર્શન પણ કરી શકે એ અશક્ય છે. સત્યનું દર્શન કરવા માટે જરૂરી કિવાનું બીજા માનવની શ્રદ્ધાભરેલી વિચારસરણીમાં રહ્યાં છે. અત્યારે સૌ જાણે છે કે આપણી તાત્કાલિક જરૂરિયાતોનું જગત ઘણું કનેશન ને સંકીર્ણ થઈ ગયું છે. એ જરૂરિયાતો જીવનનું એટલું બધું સામર્થ્ય એવી લે છે કે પછી માનવને વિચાર કરવાની વૃત્તિ જ રહેતી નથી. પણ, કારણ કે વસ્તુરિયત આવી છે માટે મૂળભૂત જીવનનો જ તિરસ્કાર કરવો-અને માત્ર જરૂરિયાતોનો જ વિચાર કરવો, એ તો વળી વધુ આશ્ચર્યકારક છે. એ જરૂરિયાતો જે જીવન માટે છે, એ જીવન પોતા સૌથી વધારે મહત્વનું હોઈ, માણસ એના વિશે વિચાર કર્યા વિના તો રહી શકે જ નહિ. એના વિશે શો વિચાર કરવો, શી રીતે વિચાર કરવો, એ વિચાર કરવાથી કાપડો શું, એ વિચાર પોતા જ મિથ્યાત્વ તો નથી, કે...એ સરખા પ્રશ્નો પણ આને અંગે ઉઠાવી શકાય. અને આ સમજા પ્રશ્નો ઉઠાવીને એ પ્રશ્નોની મસ્કરી પણ કરી શકાય. પણ જેમના દિલમાં જન્મે, મૃત્યુ ને જીવન વિશે લેણ પણ વિચાર આવ્યો હોય તે તો પોતાના સમજા આર્થિક, માનસિક, શાબ્દિક ને સાંસ્કૃતિક સંબંધોને આ દૃષ્ટિથી ફરી તપાસવા માંડશે અને એને લાગશે કે કાંઈ સમજણ પડતી નથી છતાં, કાંઈ સમજાતું નથી છતાં, આ વિષય એટલો મહત્વનો તો અવશ્ય છે કે એ વિશે વિચાર કરવાની વૃત્તિ જલદી કેળવી લેવી જોઈએ. એટલું જ નહિ, એ પોતાની જાતને જે Culture—કલ્ચર—સંસ્કૃતિનાં સાધન વડે માપતો હશે તે સંસ્કૃતિ પણ આ વિચાર વિના અધૂરું અને શૂન્ય લાગશે. કદાચ આ વિચાર વિનાની એની મંસ્કૃતિ એ એક જાનની અક્રિયાત્મક અભિમાનની કે અજ્ઞાનની વૃત્તિ જ હશે.

પ્રશ્નચર્ચા

શ્રી કાકાસાહેવ કાલેલકર

પ્રશ્ન આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિના દોષોની મને ખબર હોવા છતાં મારાથી તે ઊંડી સમજી ન હોય તો મારે શું કરવું ?

ઉ. ધર્મશ્રદ્ધા એક અનિવાર્ય પૂરું છે કે, 'હું પાપ પસંદ નથી કરતો અને પુણ્ય જ પસંદ કરું છું તો પણ મારે હાથે પાપ જ થાય છે, અને પુણ્ય થતું નથી, તો મારે શું કરવું ?' પાડવ-ગીતામાં દુર્યોધન પણ કહે છે કે 'અધર્મ શું છે તેની મને ખબર છે તો પણ હું તેને ઊંડી સમજી નથી, ધર્મ જાણું છું પણ તે અનુભવ આવી શકેલો નથી મારા હિતમાં કોઈ વિચિત્ર વ્યક્તિ આવીને બેસી ગઈ છે જે મને પ્રેરણા આપે છે તેમ જ હું થાય છું.' ગીતામાં અર્જુન પણ પૂછે છે

ઠપ વેન પ્રયુક્તોઽય વાર ચરતિ પુરઃ ।
અનિચ્છન્નપિ વાર્ત્તેય વરાદિય નિચોષિ ॥

ખરી વાત તો એ છે કે આપણે આધુનિક કેળવણીના દોષો માન સાબળ્યા જ છે આખોયો નેઈએ છીએ તો આપણને તે પ્રત્યક્ષ થતા નથી મનાતુચતિક માર્ગ ઊડવા માટે જે દિશત હોતી નેઈએ તે પણ મધ્ય આપણામાં નથી હોતી શિક્ષણ એ સેવા માટે છે, પ્રતિષ્ઠા માટે નહિ, એવો વિશ્વાસ ત્યાં સુધી નહિ થાય ત્યાં સુધી આતુ જ આવવાનું

*

પ્રશ્ન કેમ વાચવું ?

ઉ. પુસ્તકો અને સાહિત્યના વાચનથી પણ એક કળા છે ઘણાં મુવાનો અને મોટાઓ આ કળા ન જાણતા હોવાને લીધે મૂંઝાય છે તેઓ વાચે છે તો ખૂબ, પણ તે કામમાં આવતું નથી

લખવામાં તેમજ વાચવામાં તેથી કામ લેવું નેઈએ ત્યાં સુધી સુદ અસર લખવાની પાછી ટેવ ન પડે ત્યાં સુધી આગતેઆગતે લખવું નેઈએ ત્યાં સુધી ઊંડાની વાચવાની ટેવ ન પડે ત્યાં સુધી ધીમેધીમે, નેઈ વિચારીને વાચવું નેઈએ

ઘણાં વિદ્યાર્થીઓ અપવિગમ અર્ધવિગમ વગેરે ચિક્ષોનો ખ્યાન ગમતા નથી આ બધા ચિક્ષો વાચવાની સળતા માટે છે સાગસાગ નાટકોમાં ઉત્તમ કાળના નટ જે રીતે બોલે છે તે રીતે વાચવાની ટેવ સરખાતમાં પાડવી નેઈએ વખત જતા વાચન પોતાની મેળે જ સ્વાભાવિક બની જાય છે

વાચવાની હોટી આવ્યા બાદ શું વાચવું, શું ન વાચવું, કેટલું વાચવું, એનો પણ ખ્યાલ કરવો નેઈએ વધારે પાવાધી અપઓ થાય છે તેમ વધારે વાચનાથી બૌદ્ધિક અપઓ અથવા તો મધોકાર થઈ જાય છે આનો ઉપાય એ નથી કે આપણે વાચવાનું ઊંડી દૃષ્ટિએ જે કાર્વ વાચવું તે પછી મન્ય તે માટે થોડી બૌદ્ધિક કસરત કરી નેઈએ કસરતથી બધું હળમ થઈ જાય છે

બૌદ્ધિક કસરત એટલે શું ? જે કાર્વ વાચીએ તેને ઉપયોગમાં લાડીએ, એનો અનુભવ કરીએ, એનો પ્રયોગ કરીએ, દરેક ચીજનું પરિણામ શું તેઈ શકે તે વિચારીએ, એ બૌદ્ધિક કસરત છે ક્રિયા એ વિચારની ડસોડી છે વિચાર અને લાખાના એ અર્થ થાય છે પણ ક્રિયાનો - આચરણનો - દરેક મેલ એક જ અર્થ થાય છે

આટલું પણ ન થઈ શકે તો ઝોઝામાં ઝોઝા જે કાર્વ વાગુ તેનું દાકરણ અને તેનો સ્થર

લખી નાંખવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. જે કંઈ વાંચીએ તેને આપણું પૂર્વજ્ઞાન સાથે સરખાવવું જોઈએ. અને વાંચતાં વાંચતાં આપણા મનમાં જે નવા અને ઉમદા ખ્યાલ ઊઠે તેને પણ વ્યવસ્થિત રૂપમાં લખી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સફારતમાં આ કામ મુશ્કેલ અને ન ગમે તેવું લાગશે પણ એમાં જ સફળતાનું ખીજ છે.

*

પ્રશ્ન : કયા વિષયનાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ? એકા-
પાસના હોય કે વિવિધતાન?

ઉ. : જીવનમાં વાચન આવશ્યક તો છે જ. પરંતુ વિદ્યાર્થીદશામાં પણ જીવન વાચનમય બનાવવું ન જોઈએ. જીવન એ વિચારનું બનેલું નથી; એ તો આચારનું બનેલું છે. વિચાર અનુસાર આચાર નિશ્ચિત કરવો જોઈએ. જીવન તો આચાર પ્રમાણે જ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

આજકાલ જેટલું પ્રગટ થાય છે એટલું સાહિત્ય વાંચવા લાયક હોય છે એવું ક્યાં છે? Something of everything and everything of something એ વિદ્યાર્થી-ઓનું મૂલ બની ગયું છે. થોડા વિષયો પૂરતી તો બધી જ બાબતો જાણી લેવી જોઈએ. અને દરેક વિષય પૂરતું થોડું થોડું જાણી લેવું એ આવશ્યક છે. શરૂઆતમાં ધીમેધીમે અને ખૂબ ધ્યાન દઈને વાંચવું જોઈએ. આગળ જતાં પૂરેપૂરું ધ્યાન આપતા રહીને વાચનનો વેગ વધારવો જોઈએ.

જેમાં કામતી જ્ઞાન હોય અને જેમાં ઊંડા વિચાર લયો હોય, તેવી બાબત વારંવાર ધ્યાનથી વાંચવી જોઈએ. એક જમનામાં નવા વિચાર તો બે-ચાર જ હોય છે. ગાંડીના બધા તો ભાષા-બેદવાળાં પુનરાવર્તન જ હોય છે.

*

પ્રશ્ન : શું ભૂમિતિ, ભૂગોળવિદ્યા, ખીજગણિત વગેરે વિષયો જીવનમાં ખરેખર જરૂરી છે? તેમ ન હોય તો અમને તે નિરાગમમાં કેમ શીખવાય છે?

ઉ. : જે લોકો છાપાં વાંચે છે તેમને ખબર છે કે ભૂગોળનું જ્ઞાન ક્ષણેક્ષણે જરૂરનું હોય છે. જીવનનું એક પણ ક્ષેત્ર એવું નથી કે જ્યાં ભૂગોળની જરૂર ન હોય.

ભૂમિતિ સિવાય ખેતરોની માપણી (સર્વે) નહિ થાય, લસકર કૂચ નહિ કરી શકે. ભૂમિતિ અને ખીજગણિતના વ્યવહાર ફાયદા ઘણા છે. અર્થશાસ્ત્ર, મુદ્રશાસ્ત્ર, મકાન બાંધવાનું વાસ્તુશાસ્ત્ર, એ બધામાં ખીજગણિત અને ભૂમિતિ કામમાં આવે છે. આ બંને વિષયોનો શિક્ષણમાં પ્રત્યક્ષ લાભ એ છે કે તેની મારફતે શુદ્ધિ તેમ કરી શકાય છે. અને જેમણે અજિણતાનંદનો સ્વાદ લીધો છે તે તો કેહી શકશે કે અમે તો આનંદને મારે જ આ વિષય શીખીએ છીએ. ઔરંગઝેબના ઉસ્તાદે તેને ભૂમિતિવિદ્યા બરાબર ન શીખવી તથા ઔરંગઝેબ મરણ્ય મુધી દુઃખી રહ્યો.

*

પ્રશ્ન : ભાષણ અને લેખનની શક્તિ વધારવાથી કાર્ય-
શક્તિ ઓછી થાય છે?

ઉ. : કેવળ ભાષણ અને લેખનથી કાર્યશક્તિ જરૂર ઓછી થઈ જાય છે. પણ માણસ ખૂબ કામ કરતો રહે અને સાથે સાથે તેને લગતાં ભાષણ અને લેખન ચાલુ રાખે તો તેની બધી જ શક્તિઓ વધતી જાય છે.

*

પ્રશ્ન : ચાર વર્ષ મુધી સતત રાતે મોડા મુધી વાંચવા છતાં આંખને નુકસાન થતું ન લાગતું હોય તો પછી રાતે વાંચવામાં વાંધો શો?

ઉ. : હનન્ટો અને લાખો લોકોના સંકેતો વર્ષના અનુભવને પરિણામે વૈદકશાસ્ત્ર તેમ જ જીવન-શાસ્ત્રના નિયમો બન્યા છે. કેઈ વ્યક્તિના ચાર વર્ષના અનુભવને લીધે તે ૨૬ ન થઈ શકે. રાતે

મોડે સુધી વાચ્યા કરવું અને માત્ર કાળની પ્રસન્નતા બિઘના નશામાં મોઈ બેસી એ કાઈ જુદામાનનું લક્ષણ નથી, જો કે મને ખબર છે કે મોટા મોટા જુદામાનો પણ આ દોષમાં સામેલ છે

મારા જીવન દોરતોને એક વાત ખાસ કહેવા ઇચ્છુ છું કે આદાર, વિદાર અને હિંમતની બાબતમાં આપણે જે નિયમનગ કરીએ છીએ, જે દોષો કમીએ છીએ તેની અસર એકદમ નહિ માલુમ પડે આ ત્રણ બાબતમાં મિચાનું શરીર પોતાને સલાજવાની ખૂબ કોશિશ કરતું રહે છે અને જ્યારે તે નાદાર બની જાય છે ત્યારે જ માણસને પોતાની જૂન સમજાવ છે પરંતુ પાછળથી પરતાવાનો શો અર્થ? પછી તો કોઈ પણ દવા કે ચોગસાધન કામમાં લાઈ શકાય તેમ હોતું નથી

આદાર, અને આગમના નિયમોનો ભગ કરવાથી કેટલાય લોકોના શરીર ક્ષીણ થઈ જાય છે, કેટલાય બની જુદાશક્તિ ક્ષીણ બની જાય છે અને કેટલાય બની સકલપણ તથા આરિયણ તરીકે જાય છે તે માટે મને જાણી સહજવું અને સવારે બીજીને પ્રસન્નતાથી બજવા બેસતું એ જ ઉત્તમ નિયમ છે

*

પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીશ્રીમાં સેવાકાર્ય કરવાનું ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે, ત્યારે મૂળપણ ચાપ છે અમારે એવા કમી કે શિક્ષણ લેવું?

ઉત્તર શ્રીકૃષ્ણને કહેવામાં આવ્યું, 'ભૈયા, બજવા બેસો', ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'જાપ અને મા જેવડા પડ્યા છે તેમને નધનચુકા કરું પછી ફાવે તેમનું બજવાનું થઈ શકશે' આજે ભાગતવાસીઓનું શિક્ષણ અને ભારતમાતા અને પગધીન છે કરોડો લોકોને અજ્ઞાનમાં પછા નથી દિસાવ-મિતાવના જ્ઞાનની તો વાત જ રી? એવી દશામાં જનસેવાના કામનું જ શિક્ષણ લેવું નોઈએ પછી શિક્ષણ અને સેવા એવા જો નહિ રહે

સામાન્ય જવાબ એવો આપી શકાય કે માન્ય અથવા પાવક કે શિક્ષક જેઓ જનસેવાની વાત કરે છે તેમણે જ વિદ્યાર્થીઓને સેવા માટે લઈ જવા નોઈએ કયાક નોટલો સમય રહેજો કાઢી શકાય તેમ હોય છે

*

પ્રશ્ન કાપરી લખવાથી શા લાભ? તે લખવા સંગે થોડી ચચના લખશો?

ઉત્તર અંગ્રેજીમાં diary ઉપરથી diary શબ્દ થયો કે આપણે 'વાસ' (દિવસ) શબ્દ ઉપરથી વાસરી શબ્દ આવ્યું હોઈ છે

પ્રામાણિકતાથી લખેલી વાસરી સાચા મિત્ર અને સાચા શુરની મરજ સારે છે તે આપણા જીવનનું પ્રતિનિધિ છે રોજરોજ આપણે શું કર્યું, શું વાચ્યું, કોને મળ્યા કયા કયા કામ વર્ષા, આવક-ખર્ચ શું થયું એ બધું લખવાથી જીવનનિયંત્રણમાં ધણું મોખખા લાભ થાય છે પાદશક્તિને પણ પોષણ મળે છે શક્તિ અને ભગ રહેતા નથી અને જીવનનો દિસાવ કરવાનું સુગમ બને છે વાસરીમાં કૃતિમતા અને દલ કદી ન આવવા નોઈએ આપણે વાસરી લોકોને માટે લખતા નથી તો પણ ચાદ રાખતું નોઈએ કે દેવદોષથી તે બીજાના હાથમાં કદાચ જઈ પડે છે, તેથી આપણી વાસરીમાં બીજા કોઈનું નુકસાન થાય એવું ન લખવું નોઈએ વાસરી મારફતે બીજાને નુકસાન પહોંચાડનાર લોકો પણ હોય છે આપણે એવા પધા ન કરીએ

*

પ્રશ્ન શાળામાં આવના ધણું મોટા માણસો અમને તોફાન કરવાનું કહે છે, છતાં કોઈ વાર અમે કઈ તોફાન કરી બેસીએ છીએ ત્યારે શિક્ષક અને મૂલપતિઓ અમને દોર દે છે તો શું અમારે તોફાન કરવા જ નહિ?

ઉત્તર વિદ્યાર્થીઓ હમેશા વિનોદી તેમ જ તોફાનમસ્ત રહેવું નોઈએ એવા ઉપદેશ આજકાલ અપાય

છે તેની મને ખચર છે. કાઈ કાઈ વખત હું પણ બાળકોને તેમના વડીલોના દેખતાં એવો જ ઉપદેશ આપું છું. મારો ઉપદેશ માબાપોના કાને પહોંચે એટલા પૂરતો જ હોય છે. આપણે કયાં પાછળને વહેતું રહેવાનું, દવાને આલતા રહેવાનું, આગને બળતા રહેવાનું, કાપડને ગાતા રહેવાનું, અને અંગ્રેજોને દુનિયાને હાંડતા રહેવાનું કહીએ છીએ? એ તો એમના સ્વભાવમાં જ છે. એ જ રીતે પ્રસન્ન રહેવું, કાંઈ તોફાનમરતી કરવાં, એ તો બાળકોનો સ્વભાવ છે. ત્યારે બાળક માંડું પડે છે ત્યારે તેનાં તોફાન બંધ થાય છે.

કાઈને દુઃખો કરીને આનંદ માનવો, કાઈની પ્રત્યે અવિનય બતાવીને રાજ થવું એ સારી વસ્તુ નથી અને મરકરી કરી જ હોય તો પોતાની જ શા માટે ન કરે?

કાઈ શિક્ષક જરા નાન્યુક બાંધના હોય છે. જરાજરામાં તેમનો મિતજ બગડી જાય છે. તેમની ક્ષમા ખાવી તે જ તેમને યોગ્ય સમ છે.

*

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થી સિનેમા જોવા જાય કે ન જાય? તેમને જવા દેવામાં આવે કે ન આવે?

જ : હું પોતે તો સિનેમા જોવા જતો નથી. જ્યાં સુધી માનું સાદ્યુ ત્યાં સુધી મેં છોકરાંઓને પણ સિનેમામાં નથી મોકલ્યાં. આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓને સિનેમા જોવા જવાની રજા ન હતી. વિદ્યાર્થીમાં મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને હું જતાં રોકતા નહિ તે ઉપરથી મારા અભિપ્રાય એવો સમજાય તેવો સમજો. ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે સિનેમાથી જેટલું નુકસાન થાય છે તેના પ્રમાણમાં લાભ બહુ ઓછો થાય છે. સિનેમા ન જોવાથી કાઈનું શિક્ષણ અપૂર્ણ રહ્યું એમ સમજવાને કારણ નથી.

*

પ્રશ્ન : પક્ષીઓ વિષે માહિતી મેળવવા શું કરવું?

જ : અંગ્રેજ લોકો અને અંગ્રેજ છોકરાઓ પક્ષીઓના શિક્ષક કરવાના ખૂબ શોખીન હોય છે. તેઓ પક્ષીઓને મારીમારીને ખાય છે, પક્ષીઓના માળા બોળીને તેમાંથી ઇંડાં ચોરી લાવે છે; તેથી અંગ્રેજમાં Fauna નાં પુરતકો ઘણાં હોય છે. Ornithology એ ત્યાં ખૂબ પ્રિય વિષય છે. આપણા લોકોએ પક્ષીઓને અભયદાન આપી દીધું છે. તેથી આપણે પક્ષીઓને ઝાળખવામાં બિનવારફ હોઈએ છીએ.

સરસ રીત એ છે કે કાઈ પણ પક્ષી જેવું કે તરત જ તેનું રેખાચિત્ર આપણી સ્મરણિકામાં દોરી લેવું. રંગ અને આકૃતિ બરાબર નહીં લેવાં. આટલું ક્યાં બાદ ગામમાં જઈને લોકોને પૂછવું કે આ ક્યાં પક્ષીઓ? તેમને ઠીક ઠીક ખચર હોય છે. તેમની પાસેથી પણ નામ ન મળે તો અમરકાસ વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોની મદદ લેવી. ગેઝેટિયર્સમાંથી તો કાંઈને કાંઈ મળે જ છે.

વળી પોતાની કલ્પના સ્થાવીર પણ દરેક નવી જાતને નવું કાવ્યમય નામ કેમ ન આપીએ? આપણે માનીએ છીએ કે પક્ષીઓની આટલી બધી જુદી જતો કુદરતમાં તો નથી. બધાને આપણે નામથી જ ઝાળખીએ છીએ.

*

પ્રશ્ન : હરીફાઈ (Competition) કેટલી દહ સુધી દરમુજર કરી જોઈએ? તેનાં માણં પરિણામ આવે તો શો ઉપાય લેવો?

જ : જ્યાં સુધી હરીફાઈની સાથે આર્થિકતા હોય છે ત્યાં સુધી તો તે શુભપરિણામો નાવરશે. તેમ નહિ હોય તો એક બીજાની અદેખાઈને કારણે બનેલો સ્વભાવ બગડી જશે. કાઈનું ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય જોઈને અથવા કાઈનો શુભ જોઈને તેનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા થાય અથવા તેનાથી પણ જિંદગી પ્રકારનું પોતાનું ચારિત્ર્ય બનાવવાની ઇચ્છા થાય તો સારી બાબત છે.

*

પ્રશ્ન નિયમપાલનમાં જે દારી મર્યાદા હોય, જેનું સકલપન ક્ષીણ થયું હોય અને ધિર-શરણુનો માર્ગ પણ જેને ઉત્સાહિત ન કરી શકે તે હોય તેવા દવાપાન પુનઃનિર્માણને તમે શી સલાહ આપશો ?

ઉ. આ સલાહનો દેનારો એવો જવાબ આપી શકાય કે આવા યુવાને સવાગથી સાજા મુખી મહેનત કરી જ રહેતો જોઈએ શરીરવારથ સલાહીને જીવનમાં જેટલી સાકારવારી શકાય તેટલી લાવવી જોઈએ નિર્દોષ વિનોદ મારફતે ચિત્તને પ્રસન્નરાખવું જોઈએ મનમાં મદત્તવાકાશ રાખીને તેને સફળ બનાવવાની ચિંતા અને પ્રયત્ન કરવા જોઈએ, તેમ જ ખૂબ પાંપન અને પ્રેમાળ ચાગ્રિયશીલ સત્યરૂપનો સત્સંગ—સહવાસ બોળવો જોઈએ પોતાની આજીવિકાનો ધોળો આ સમુદાય ઉપર નાખવો ન જોઈએ આદ્ય કરવાથી સકલપન આવી ગઈશે અને આવા માણસને ધિરગતી કૃપા ન મળે એમ પણ કદી બનવું નથી જે ઉચ્ચમર્યાદા, સમીર અને પ્રસન્ન હોય છે તેનો ઉદ્ધાર ચોક્કસ જ હોય છે

પ્રશ્ન આપણે જે કાર્ય કરવું હોય તે સમાજની વચ્ચે ગંહીને રડવું જોઈએ કે સમાજથી અજાણ ગંહીને ?

ઉ. બધા સામાજિક કાર્યો સામાન્ય રીતે સમાજની વચ્ચે ગંહીને જ કરવા જોઈએ. પણ કોઈ કોઈ વખત પ્રયોગશૂર સમાજથી અલગ થઈને કૃત્રિમ રીતે અનુકૂળ સ્થિતિ પેદા કરીને આપણા કાર્યની અજાણ્ય કાળી જોઈએ આ રીતે પ્રયોગ સફળ થાય તો આપણે દુનિયાના સ્તરમાં ખુશીથી પ્રવેશ કરી શકીએ

જે માનવો આતરિક રીતે કાળી હોય છે તેને તો સમાજ સાથે સીધો સબધ હોતો નથી જ

*

પ્રશ્ન આગળના સમાજમાં સાચી વસ્તુ કેમ દેવાયલી ગઈ છે ? બધા લોકો વાતો કરે છે પણ તેનો અમલ કરતા નથી

ઉ. પ્રશ્ન જે સ્થિતિ જણાવે છે તે ગાળની નથી પણ હાલની છે અત્યંત ગરમો અને સળગેલો તો બધા એ ગરમ જ આવતો તો પછી તેમાં કશી બહાદુરીની વાત ન હોત પરંતુ ઉપનિવ-કાળીન નિર્મિતોએ કશું છે કે જેમ જુદું હોય છે અને જેમ જુદું હોય છે તે પ્રમાણે જુદી વાત મીઠી હોય છે બધારે સાચી વાત કહી હોય છે તેથી લોકો પૂછે છે સત્ય, અને ચાહે છે અસત્ય સત્યની વાતો કરીએ તો જ અસત્ય ગંભીર શકે છે પગલે પગલે સત્યનું નામ કંઈને જ માણસ અસત્યની યાત્રા કરતો ગઈ છે

કેટલાક લોકો સાચા દિનથી સત્યને ચાહતા હોય છે પરંતુ તેમની કમજોરી તેમના ઉપર સવાગ થાય છે અને તેમને અસત્ય તરફ ખેંચી જાય છે

અસત્યનું આકર્ષણ તોડી નાખીને સત્યની તરફ એકગિઠાથી જવું એમાં જ બહાદુરી છે

*

પ્રશ્ન મનુષ્ય જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય શું ?

ઉ. હાલમાં ઉદ્યોગ કરતા કરતા પ્રસન્ન રહેવું એ જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય છે પોતાનો સ્વાર્થ જીવી જશે, બધાનો આનંદમાં પોતાનો આનંદ માનવો, અને દરેકને પોતાના જ્ઞાન તેમ જ કાર્યકુશળતામાં વધારો કરતા રહેવું એ મુખ્ય ધ્યેય હોવું જોઈએ

પ્રશ્ન મૃત્યુ કેવી રીતે દિવસ જીવી શકે ?

*

ઉ. મૃત્યુને બોળાવીએ તો મૃત્યુ કોઈ ભયાનક વ્યક્તિ નથી તેનો ઉદન માતની જેમ પ્રેમભર્યો હોય છે પુણ્યમાં જીવે છે કે જે માણસ સૌથી પડેલો મરણ પામે તો યમરાજ બન્યો મરણ પછીનો ન્યાયજનો ગમે તેને માણસ ન હતો રસ્તો બોળતા જે મૃત્યુ કદ પડ્યું તેથી તેણે

પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જે લોકો હવે પછી મરણ પામીને મારી પાછળ આવશે તેમને રસ્તા બતાવનાર ભોમિયો હું બનીશ. જ્યારે કોઈ માણસ મરવા પડે છે ત્યારે યમરાજ સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ ધર્મને સામે આવે છે. તેને આપણે ભયંકર શાને કહીએ? મોહનીની બધી પીડાઓ દુઃખોને શાંતિ આપનાર મૃત્યુ જ છે. ધણા રોગ એવા છે કે જેનો ઉપાય દાકતરો કે પેદા પાસે નથી. યમરાજ તો બધાં દર્દોનો ઇલાજ કરી શકે છે. આખો દિવસ એવા કૂવા પછી તેમ જ મહેનત કર્યા પછી રાત્રે જાંઘ આવે છે તેને કોઈ ભયાનક માનવું નથી. તો પછી મૃત્યુથી શાને કહીએ? હિંદીમાં મૃત્યુને 'મોર્ત' કહે છે અને મિત્રને પણ 'મોર્ત' કહે છે, 'મોર્ત' એ જ સૌથી મોટો 'મોર્ત' છે. તેણે કોઈને નિરાશ કર્યું નથી. જ્યારે બધાં ત્યાગ કરી નય છે ત્યારે તે

સાક્ષી તરીકે આવી પહોંચે છે. જો મૃત્યુ ન હોત તો માણસ જીવીજીવીને યાદી જાત અને ગોડો બની જાત. મૃત્યું છે તેથી જ દુનિયામાં પ્રગતિ છે.

*

પ્રશ્ન : ઈશ્વર અને સત્ય એ બે વસ્તુઓ સંબંધ કયા પ્રકારનો હોવો જોઈએ?

ઉ. : 'સંબંધ કયા પ્રકારનો છે' એમ પૂછવું જોઈતું હતું. પણ 'કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ,' એ પણ ઠીક છે. આ દુનિયાની સૌથી મહાન શક્તિને ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે. તેને સત્ય પણ કહે છે. બન્ને એક જ શબ્દ છે. ઉચ્ચારણ અને જોડણી જ ભુલ છે. સત્યનિષ્ઠાથી સત્યનું સ્વરૂપ ખ્યાનમાં આવે છે; ઈશ્વરનિષ્ઠાથી ઈશ્વરના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, નિષ્ઠા એ જ સુખ્ય વસ્તુ છે.

૧૯૩૬

સ્વરાજ્યાત્રા

રાષ્ટ્રપતિની વરણી

મો લાના અણુલ કલામ આઝાદને રાષ્ટ્રપાત તરીકે ચૂંટીને મહાસભાવાદીઓએ એક સાથે ઘણું કાર્યો ને માન્યતાઓ વિશે પોતાનો મત આપી દીધો છે. મુખ્ય મહાસભા વખતે સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના થઈ તે દિવસથી મહાસભામાં વ્યવસ્થિત રીતે એક નવો પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. અત્યારે જોટલા પક્ષો ઉદ્દામ તરીકે જોળખાય છે તેઓ બધા કોઈ એક જ પક્ષ નીચે, એટલે કે આ પ્રથમ સ્થપાયેલા પક્ષ નીચે હોત તો એમની તાકાત આજે છે તે કરતાં અનેકગણી વધુ હોત, પરંતુ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપનાની

શ્રી. મોહનલાલ મહેતા

પાછળ સિદ્ધાંત કરતાં વિશેષ બળ મહાસભાના આજેવાનો પ્રત્યેના મતબદ્ધ અને અસતોષવું હતું. એટલે જે બીજા સાથે એ પક્ષ જાળ્યો હતો તે જ બીજા ત્યાં વધુ પ્રસાર્યુમાં ફેરવું દાખવું અને સંસ્થાપ્ય એ આવ્યું કે ઉદ્દામવાદીઓની સંખ્યા વિશાળ હોવા છતાં કોઈ પક્ષ વચ્ચે એકરાગનો સંબંધ જોડાયો જ નહિ. આજે મહાસભામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા આટલા પક્ષો તો છે જ : 'મહાસભા સમાજવાદી પક્ષ', 'સામ્યવાદી પક્ષ', 'શામવાદી પક્ષ', 'પ્રાગતિક પક્ષ', 'કિસાન સભા', 'ટ્રેડ યુનિયન' અને ગાંધીવાદીઓ. આમાંનો જોડો પક્ષ સૌથી બળવાન છે, પરંતુ પક્ષ તરીકે એવું બેધારણ કે રચના નથી. આ ઉપરાંત આખાં

એકે ૫ પક્ષમાં ન આવે એવી સમ્પ્રસખ્યા પણ મહાસભામાં હીન્દી પ્રમાણમાં છે ને એ નાણુ ગાંધીવાદીઓ હોય અને બીજી બાજુ તમામ ઉદ્ધામ પાદીઓ હોય તો ક્લેષ ઠેવડો ને સને એ તરફ સમ્પ્રેષ કરી તરુ જાન છે ને ઉત્તરી જ આવે સુખાપયાણુને ગેર વગે મહાસભાની બહુમતીએ ગવર્નર પતિ તરીકે ચૂંટ્યા તેના મગ્ગોમાં ગેરસમજેએ કોક લાગ લાગ્યો હતો પરંતુ ખરુ બજ તો ઉદ્ધામોની એમતા અને ઉપર જણાવેલા તરુ સમ્પ્રેષોનુ હતુ ગેરસમજના જાણા ફર થતા જ એ તરુ સમ્પ્રેષ ગાંધીયો ફરી ગયા અને સુખાપ યાણુનુ રથાન ડોનુ એ પડી નવી રચનાનો વિચાર કરતા ઉદ્ધામો વચ્ચે પણ મતને જાગ્યા અને જેને મહાસભાની બહુમતીએ તાજ પહેગ મો હતો તેને એ તજ વચ્ચો મર્ધ પડ્યો ત્રિપુરી અને તે પછી તુરંતમાં અનેના મનાવોએ સુખાપયાણુને એક ઉત્ત મિનાગ ઉપરથી નીચે પડખી ફોવા

એ વર્ગની રીને જ લાઈએ તો મહાસભા રાજકાગણમાં એકજિત થયેના તરુ સમ્પ્રેષોની સહાય થી ચોક્કામ ફિલ્સ માટે ઉત્તમવર્ગ સત્તા ઉપર આ મો અને તુરંત જ ચાલ્યો ગયો બીજે વર્ગ, એટલે કે ગાંધીવાદી વર્ગ, જે રચના રીને વિચાર બહુમતી ધરાવેના નહોતો, અને ધરાવેના નથી એમ પણ કહી શકાય, તે વર્ગ ઉદ્ધામો કરતા સમર્થિત, એમનિત અને એક વિચારનો હતો એટલે ઉદ્ધામોમાં લગાણુ પડતા જ તેના હાથમાં ફરીને મહાસભાની સત્તા આવી અઘાત પડી પ્રત્યાઘાત થયો હોય તેમ હાર પછી ચાલેની સત્તા એમણે મજબૂત રીતે બાળવી અને ત્રિપ્તવાવી એ પડી સુરેષીય યુદ્ધ સફ થતા આપણા મજબૂતમાં જે મોટીની પગ જાણી મર્ધ તેમાં એમના અનુભવ અને બળને મારે એમનું નેતૃત્વ અનિવાર્ય બન્યુ બગનર આ કાલે જ ફરીને ગવર્નર પતિની ચૂટણી કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો ચૂટણીની તારીખો નક્કી મર્ધ તે પહેલા જ ગાંધીજી ૫૫ હાથમાં મહાસભાનુ સુધાન આવી ગયુ હતુ અને દેશની મોટી તેઓ પોતાની મીને ઉકલતા હતા ગાંધીજીની પદ્ધતિ સામે ઉદ્ધામોના મોટા વર્ગને વાધો

હોય એમ એમના આગેવાનોના નિવેદનો ઉપરથી જણાવુ હતુ એમ છતા ગાંધીજી વિના દેશને ચોને નહિ એવી પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી સૌએ એમ માનેલુ કે આ વખતે ગાંધીપક્ષે ચૌનાના સાહેબની સામે કાઈ ઉદ્ધામપક્ષી જાઓ ગહેગ નહિ મિગદર રાયન નામ વનારે તખ્તા ઉપર બાજુ ત્યારે ચોને આચાર્ય થયેલુ તેઓ હારી જ વચે એવી ખાતરી પણ જન્મેની, પરંતુ ગેર વર્ગે સુખાપયાણુના વિશ્વ વિરે લેલ માન આજા દેખાતી નહોતી છતા તેઓ વિશ્વ પામ્યા તેથી આ વખતે પણ એમ લાગ્યુ કે રાય સાહ્ય વિશ્વ લને નહિ પામે પરંતુ બહુમતીની મોટી સખ્યા તો એમના પક્ષે પોતાનો મત નેલ વચે જ એ બાજુ ગવર્નર પતિની ચૂટણી મો વાતાવજી તેવાર થયુ હતુ અને બીજી બાજુ ગાંધીજી વાયસરોય સાહેબ સાથે વાટાઘાટ કરી ગયા હતા આ વાટાઘાટનુ પરિણામ તો આજે પ્રગટ છે પરંતુ ઉદ્ધામોએ રાયસ હેમે પણ એ વાટાઘાટનો કીક લાલ ઉઠાવેના ગાંધીજી આજા દેશને અજોને સુખત કરી બેસરો એનો પોકાર પણ ઉકાવવામાં આજો હતો, એટલે ગવર્નર પતિની ચૂટણી વધુ મહત્વની બની હતી એક બાજુ ગાંધીજીના સમર્થ સિદ્ધાન્તો બીજી બાજુ ધરખૂબી એનો વિરોધ એમ બે પક્ષો જાણ થયા હતા રાયસાહેબને એક માનતમાં તો અભિનંદન આપના જ નેપ્રએ કે એમણે સુખાપ યાણુની પેરે અમત સુધાઓ કે અમત સુમગણો જાણી નહોતી કરી ગાંધીજીની વાત જેટલી સ્પષ્ટ હતી તેટલી જ એમની વાત પણ સ્પષ્ટ હતી અમાગ મત પ્રમાણે ઉદ્ધામોના આટના પક્ષોમાં સૌથી સ્પષ્ટ વિચારસમ્બોધીઓ પક્ષ રાયવાદી પક્ષ છે આ પક્ષ ગાંધીતત્વજ્ઞાનો મપૂરુ પક્ષે ઉન્ડેક ધગ છે ગાંધીજીનું તત્ત્વજ્ઞાન જે એક અપક શરીર છે તેના એ અમતો સ્વીકાર કરી બીજા અમતો વિરોધ આ પક્ષ કરેના નથી

એમે આ વખતની ચૂટણી સ્પષ્ટ રીને એ વિચારો વચેની ખુલી અધ્યાસણુ હતી. ઉત્તરેના મોટા વર્ગે રાયસાહેબને ટેકા નથી આજો એમ મતના આજાઓ ઉપરથી અને પ્રસિદ્ધ થયેના નિવેદનો

ઉપરથી જાણી આવે છે. રાયસાહેબે એ વિષે પોતાનું દુઃખ પણ પ્રગટ કર્યું છે, અને લાગે છે કે રાયસાહેબ એ બાબતમાં ખોટા નથી. ગાંધીજીની વિચારસરણી સ્વીકારવી નહિ, અને બીજી એક પણ માર્ગ ન હોવાને કારણે જ માત્ર એમના નેતૃત્વનો સ્વીકાર કરવો, એમાં દેશનું ભણું કે રાજકીય કુનેહ રહ્યાં હોય એમ અને માનતા નથી. મૌલાનાસાહેબને રાષ્ટ્રપ્રમુખ તરીકે ચૂંટીને ગાંધીજીના નેતૃત્વનો અને વિચારસરણીનો મહાસમાજે જે વિશ્વાસ પ્રગટ કર્યો છે તેમાં માત્ર આટલી જ ખામી રહી ગયેલી છે. આમ છતાં આ ચૂંટણીથી એટલું તો નિશ્ચય સાબિત થયું છે કે કોંગ્રેસની ખરી પણ ગાંધીજી સિવાય કોઈના હાથમાં રાષ્ટ્રનું સુકાન સોંપવાનો હિમ્મત કે શક્તિ ઉદ્ભવેના વિશાળ સમુદાયમાં પણ નથી.

મૌલાનાસાહેબ સુસક્ષ્મ છે એ કારણે તેઓ રાષ્ટ્રપતિ નથી બન્યા. એમનો ત્યાગ, તપશ્ચર્યા, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, રાજકીય પ્રવાહોનું જીકું જાન અને ગાંધીવિચારસરણી પ્રત્યે એમનો વિશ્વાસ એ એમના રાષ્ટ્રપતિપદની લાયકાત છે. પરંતુ એટલું તો કહેવું જ નેહરુએ કે મૌલાનાસાહેબનું બકિત્તલ હિન્દુ-મુસ્લિમ-પ્રશ્નને સરળ કરવામાં જરૂર ઉપયોગી થશે મૌલાનાસાહેબ રાજદ્વારી પુરુષ તરીકે જોવા મહાન છે, તે કરતાં ઇસ્લામના એક ખંડ તરીકે વધુ મહાન છે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે એમનું સમાજ બકિત્તલ દેશના રાજકીય અને કામી પક્ષો વચ્ચેની કડવાશ દૂર કરવામાં મદદગાર થાય અને હિંદની આઝાદીની દૂધને આગળ ધપાવે.

ગાંધી સેવા સંઘ

ગાંધીજીના તત્વજ્ઞાનને અનુસરી સત્ય અને અહિંસા ઉપર મુરતાક રહી મુખ્યત્વે રચનાત્મક કાર્ય કરનારી આ સંસ્થા છેલ્લાં સાત વર્ષ કરી વધુ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે. મહાસમામાં રાજકીય પક્ષો ન્યાયથી નેર પક્ષવા લાગ્યા ત્યારથી આ સંસ્થાની પ્રસિદ્ધિ વધી છે. સુભાષચાન્દ્ર જેવા તો નેરવાર-પૂર્વક આ 'સંઘ'ને ગાંધીવાદીઓની રાજગોષ્ઠ સંસ્થા તરીકે જ ઓળખાવે છે અને પોતાના 'પ્રાગતિક પક્ષ'ને

પણ એવી જ સંસ્થા ગણાવે છે. એક વખત તો પંડિત જવાહરલાલજીએ પણ આ 'સંઘ'ને મહા-સાના રાજકીય પક્ષોમાંહેનો એક પક્ષ જાણવેલો, જે કે દુરત જ એમણે એ લૂક સુધારી લીધેલી, પરંતુ એ ઉપરથી એટલું તો સાબિત થયું જ કે આ સંસ્થાને રાજકીય સંસ્થા તરીકે ઓળખનારો વર્ગ વિરોધીઓનો જ નહિ પણ હિતરવીઓનો પણ છે. 'સંઘ'નું બધારણ અને 'સંઘ'ના જન્મનો ઇતિહાસ એમ કહે છે કે આ રાજકીય સંસ્થા નથી જ. દર વરસે 'સંઘ'નું સંમેલન મળે છે તેના સંપૂર્ણ અહેવાલો ભેતમાં પણ એમ લાગે છે કે આ તો કમિયોગી મુમુક્ષુઓનો 'સંઘ' છે. ત્યાં રાજ-કારણની ચર્ચાઓ નથી થતી એમ નહિ, પણ એ ચર્ચાઓ બકિત્તલ અને રાષ્ટ્રજનતાં ખીજાં અંગેની સરખામણીમાં ગૌણરૂપે જ થાય છે. ત્યાંનાં ચર્ચાઓ, નિબંધો, બ્યાખ્યાનો જે સમભાવપૂર્વક વાંચવામાં આવે તો પ્રથમપહેલી વખત વાંચનારને પણ ખાતરી થાય કે આ સંઘ રાજકીય પક્ષ નથી. કોઈ રાજકીય પક્ષનું સંમેલન ધારીને રાજકારણમાં રસ ધરાવનાર પ્રેક્ષક ત્યાં ગમે હોય તો જરૂર નિરાશ થઈને જ આવે એવું ત્યાં વાતાવરણ હોય છે. પરંતુ બન્યું છે એવું કે હિંદના રાજકારણમાં મહાન ગણાતા નેતાઓ આ 'સંઘ'ના સભ્યગણમાં છે, એટલે ગમે તેટલા છુલ્લસા કરવામાં આવે છતાં લોકોનો એક વિશાળ સમુદાય આ 'સંઘ' રાજકીય પક્ષ નથી, એમ માની શકતો નથી. અધુરામાં પૂરું હારાસમાની ચૂંટણી વખતે, અને તે પછી 'સંઘ'નાં રચનાત્મક કાર્યમાં પહેલા સભ્યો પણ રાજકારણમાં આવ્યા એટલે એ લોકમાન-વતા વધુ દૃઢ થઈ. જો વખતે ગાંધીજીએ 'સંઘ'ના સભ્યોને હિંદુઓને કહેલું કે 'સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતની રીતે રાજકારણથી અલિપ્ત રહેવાની કોઈ વાત કરતું હોય તો એ સત્ય અને અહિંસાને સમજીને જ નથી સત્ય અને અહિંસાનો ધર્મ મકાસરી ત્યાગીઓ માટે નથી પણ જીવનના સર્વ સ્ત્રોતમાં જીવનારાઓ માટે છે' ત્યારે અને હાલથી આનંદ પામેલા. આ જૂનિ ઉપર ગાંધીજીની પહેલાં થયેલી સતી ને મહાત્માઓએ અહિંસાને પ્રબોધી છે, આખા

સમાજમાં મહાન પરિવર્તનો પણ કરાવેલા છે, પરંતુ સત્ય અને અહિંસાને જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક કરવાનું, અને એમ ન થાય તો સત્ય અને અહિંસાના પાલનમાં કચાશ છે એમ કહેનાર તો ગાંધીજી નીકળ્યા છે ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્તા જ એ છે કે જીવનનો એક પણ પ્રદેશને એ તત્ત્વજ્ઞાન અનુસર્ય ગણતર નથી

ગાંધીજીના આવા અભિપ્રાય પછી 'સત્ય'ના સત્યો વધુ પ્રમાણમાં ગળકારણ્યમાં જે આવા લાગ્યા સરદાર વનલભાઈ, રાજેન્દ્રનાથુ જ્યોતનાથજી, શકરરાવ દેવ વગેરે નેતાઓ તો હિંદના રાજકારણના મુકામીઓ હતા જ, પરંતુ એ પછી રથેશ્વરજી ગચ્ચાતમક જાગ્યા થાણા જ્યાંથી જોડેલા 'સત્ય'ના બીજા સત્યો પણ ગળકારણ્યમાં, એટલે કે ચૂટણીની હરીફાઈઓમાં, સત્તાના રથનો સ્વીકારવામાં અને આસપોડ ઉપર આવવામાં આગળ આવવા લાગ્યા આનું પરિણામ એ આવ્યું કે મહાસત્યામાં જેમ મતભેદો ને હરીફાઈ જામ્યા છે તેમ 'સત્ય'માં પણ તેનો આગળ દેખાવા લાગ્યો. બીજી બાજુ હિંદના આઠ પ્રાંતની સરકારો મહાસત્યાના હાથમાં આવી હતી મહાસત્યાની વડી કારોનારીમાં 'સત્ય'ના સત્યો અગ્રપદે હતા ધારાસભા ઉપસમિતિના સરદાર વલભભાઈ પ્રમુખ હતા એમના હાથ નીચે આઠ પ્રાંતોનું શાસન ચાલતું હતું આ શાસન નિર્મેળ અહિંસાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચલાવવાની શક્તિ મહાસત્યાના પ્રધાનોમાં કે સરદારમાં ન હોય તો પણ તેઓ 'સત્ય'માં રહી શકે એવા પ્રશ્નો બેઠતા હતા આપણે જાણીને આનંદ પામ્યું કે આ પ્રજા સરદાર વલભભાઈના હિંમત જ પહેલો બેઠ્યો હતો અને એમને મૂકવતો હતો કશું શાસન ચલાવતા સરદારના વિરોધીઓએ એવી અડવા લેવાઈ હતી કે સરદારે 'સત્ય'માંથી ગળનામું આપ્યું છે હકીકતમાં એ વાત જુદી હતી એમને થયા કરતું હતું કે 'સત્ય'માં રહીને એમણે જે નિયમેનો સ્વીકાર કર્યો છે તેનું જો પાલન ન થઈ શકે તો કા તો 'સત્ય' છોડાવે, કા તો રાજકારણ છોડવું ગળકારણ્ય છોડવાની એમને ઈચ્છા નહોતી અહિંસાના પથગમ્મર ગાંધીજીએ પણ

કહ્યું કે 'હું એમને ગળકારણ્ય છોડવાની ગમ જ ન આપું સરદારને નિષ્ઠથી ગળનાર જાણે છે કે તેઓ કર્મચોગી છે અહિંસા એમના હિંમત બરી છે, પરંતુ વ્યવહારમાં એનો ઉપયોગ કરતા કેટલીયે મર્યાદાઓ સ્વીકારવી જ પડે છે ખુદ ગાંધીજી પણ હજી હિંમતપૂર્વક નથી કહી શકતા કે હિંદનું આત્મ જાણ રક્ષણ પોલિસમળ વિના આજે થઈ શકે

આ ગિચિતિમાં 'સત્ય'નું વાર્ષિક સમેતન જાળવવા મલિકન્દામાં હમણા મળ્યું ત્યાં પુરૂષ સર્વાને જાતે જે ઠગવ થયો તે સુખદ છે કે કુખદ તે કહી શકાતું નથી. એ ઠગવથી 'સત્ય'નું સ્વરૂપ બદલી નાખવામાં આનું છે નવી કાર્યવાહક સમિતિ સિવાય 'સત્ય'માં હવે કાર્ક જ નથી 'સત્ય'ને રાજકારણથી સર્વ રીતે અલગ કરવામાં આ થો છે સરદાર રાજેન્દ્રનાથુ વગેરે હવે 'સત્ય'માં નથી આ સમાચારથી અને આનંદ નથી પામી શક્યા સત્ય અને અહિંસાને વરેની આ સરથા રાજકારણમાં સત્ય અને અહિંસાનું પાલન ન કરી શકવાને કારણે એમાંથી દૂર ખસી મઈ એ આનંદનો વિષય હોઈ શકે જ નહિ આનંદ માત્ર એટલો જ છે, સુખદ સમાચાર માત્ર એટલા જ છે કે આ પગલું આત્મ નિરોક્ષણ કર્યા પછી લગણું છે અને તે કામગીરી નથી 'સત્ય'નું અભ્યારનું -કામ સત્ય અને અહિંસાની વ્યવહારિક શોધનું છે સત્યે ગચ્ચાતમક કામમાં પોતાની જાણે અઢા પ્રગટ કરી છે, પરંતુ સીધેસીધું જો કામ કરનારી સત્યાઓ 'ચરખા સત્ય' 'હરિ જન સેવક સત્ય' 'મોગલોગ સત્ય' વગેરે હોવાથી પોતાનું કાર્ય વિશેષ કરીને સરોધનનું ગાળ્યું છે આપણે આ પ્રસંગે એવી આશા રાખીએ કે ગાંધીજીએ પ્રયોધિની અહિંસા આપણા રાજકારણમાં શુદ્ધ રૂપે આચરવાની આપણામાં જનની શક્તિ આવે અને આ 'સત્ય' રાજકીય સેવમાં પણ માર્ગદર્શન આપી શકે એવો રિચિતિમાં સત્વર આવી પહેલે

મૂડી અને મજૂરી

આ લખાણ છે ત્યારે અમદાવાદ ઉપર ઝૂંડની મહેનો હજનાલનો લગ દૂર થઈ ગયો છે અને મુનઈનો લગ પણ દૂર ચવાની તૈયારીમાં છે અમદાવાદનું

મજૂર મહાગન ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ચાલે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ગાંધીજી એમ માને છે કે મૂડી અને મજૂરી વચ્ચે ધર્મથી હોવા જ ન જોઈએ કારણ કે એ બંને વિના ઉદ્યોગનું સંચાલન અશક્ય છે. તેઓ કહે છે કે મિશનના માલિકો પાસે જેમ નાણાં અને કાર્યદક્ષતાના રૂપમાં મૂડી છે તેમ-મજૂરોની પાસે પણ મજૂરી અને કારીગરીના રૂપમાં મૂડી છે. મજૂરોએ પોતાને નમ્રતા ગણવા જ ન જોઈએ. આ વાત સાવ સાચી છે, પરંતુ એમાં મજૂરપક્ષે યોગદાન ન હોય તો એ વાત એટલી જ ખોટી પણ ફરે.

અમદાવાદના ઝંઘડામાં માલિકોએ જેવટ લવાદ-પત્રોના સ્વીકાર કર્યો તેની પાછળ મજૂરોના સંગઠનનું જ બળ હતું. હિંસા અને અહિંસા બંનેની લગ્નધર્મમાં યોગદાન અને એકતાની તો જરૂર પડે જ છે તેનો આ દાખલો છે.

અમદાવાદના ઝંઘડાના આ નિકાશ માટે સૌને અભિનંદન આપવાં જોઈએ. ખરી રીતે જોઈએ તો માલિકો એાજા અભિનંદનના અધિકારી છે કારણ કે એમણે છેક છેલ્લી ધડીએ, મજૂરોની પૂરેપૂરી આતરી કર્યા પછી જ લવાદની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને તે પણ એવી રીતે કે જાણે તેઓ તો આમ પહેલેથી કહેતા હતા. મજૂરો જ નહોતા માનતા. 'આ માલિકાએ સ્વેચ્છાએ જ પગારવધારો આપ્યો હોત તો એ કેટલા અભિનંદનને પાત્ર થાત! પણ એવી સ્થિતિની તો અત્યારે કલ્પના જ કરવી રહી છે. જે દિવસે એ સ્થિતિ આવશે તે દિવસે માલિકાને ઉખેડી નાખવાની કોઈ વાત જ નહિ કરવું હોય. આ સ્થિતિ લાવવા માટે ગાંધીજી મથે છે, પણ એવું જણાય છે કે પોતાના તાત્કાલિક હિતના લોભમાં શાશ્વત હિતની આ સ્થિતિ માલિકા નહિ આપવા દે.

સિંધનું રાજકારણ

છેલ્લા બે મહિનામાં સિંધના રાજકારણમાં અજબ પરત્તા આવી રહ્યા છે. પ્રધાનમંડળે રાજનાયક આપી દીધું છે, પરંતુ ખીજ બાજુ અવિશ્વાસની

દરખાસ્ત પ્રમુખના મતના બેરે લાડી ગઈ છે. રાજનાયક હજી પાછું ખેંચાયું નથી, પણ ખેંચાઈ જશે એમ લાગે છે.

સિંધની આ કામગીરી રિયલિટીનું કારણ શું છે? સમજાવવા સમજાવવા પરિણામે જ આમ બન્યું છે? અધ્યક્ષ પ્રધાનમંડળનો ઇતિહાસ ગણનાર કહી શકશે કે એમ નથી. આ પ્રધાનમંડળ જે દિવસથી સત્તા ઉપર આવ્યું છે તે દિવસથી લગભગ આ જ સ્થિતિ રહી છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે એની પાસે કોઈ ચોક્કસ કાર્યક્રમ નથી, એટલે પોતાના પક્ષ ઉપરાંત બીજા પક્ષોનો એ સંગીન ટેકો મેળવી શક્યું નથી. મહાસભાપક્ષનો ટેકો એને મળતો જ હતો, બંધાં સુધી એણે મહાસભાને કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાની વાતો કરી ત્યાં સુધી. પરંતુ એ કાર્યક્રમ એણે ખરા જીગરથી અમલમાં મૂક્યો જ નહિ. મુસ્લિમ લીગ સાથે તો એને પૂરેપૂરી કલ્પના થઈ ગઈ છે. હિંદુ પક્ષ સાથે એવું ભેદાલુ હતું, પણ સમજાવમાં એણે બનાવેલી લાચારીએ એ સહકાર તોડી નાખ્યો.

આ સ્થિતિનો અંત શી રીતે આવે? અમને લાગે છે કે જો આ પ્રધાનમંડળ મહાસભાના કાર્યક્રમનો અમલ કરે તો એની સ્થિતિ સંગીન છે. હિંદુપક્ષના મોટા ભાગનો મહાસભાપક્ષ સાથે સહકાર છે. અત્યાજ્ઞનો પોતાનો પક્ષ પણ મહાસભાના કાર્યક્રમ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવે છે. માત્ર અંતરાય એક જ આવે છે; વડા પ્રધાનના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો રથાનિક-મહાસભાવાદીઓ સાથે એમને બનવું નથી. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સિંધના પ્રધાનમંડળના અગ્રણી સભ્યોએ આજ પહેલાં ઘણી વાર સરદાર તથા મૌજાનાસાહેબની મુલાકાતો લીધી છે. પરંતુ છેવટનું કશું પરિણામ આવ્યું નથી. સરદાર છેલ્લા નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે જે પ્રધાન લોકોના બનવાવાળું રક્ષણ કરશે તેવું સ્થાન સલામત છે. વડા પ્રધાને આટલા ઉપરથી સમજી જઈને મહાસભાપક્ષને સમજાવવાની તપાસ અને બીજાં પગલાંની જાખનામાં ખાતરી આપી એનો વિશ્વાસ મેળવી લેવો જોઈએ.

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિ

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિએ મહાસત્તાની કાર્યાવાહી સામે ખુદ્દે બળનો જોર કર્યો છે તે કોઈ પણ મહાસત્તાવાદી માટે દુઃખ અને શરમની બીજા છે. હિંદના રાષ્ટ્રવાદનો જન્મ બંગાળમાં થયો છે અને જગતવિખ્યાત પુરુષરત્નોની ભેટ કોઈ પણ પ્રાંત કરતાં બંગાળે જ દિંદને વધુ આપી છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે બંગાળ પ્રત્યે આપણને માન-આદર બિપન્ને જ, પરંતુ સોનાની કદારી ભેટમાં જ શોભી શકે અને એને પેટમાં ખોસી શકાય નહિ તેમ આ બંગાળમાં આજે જે પ્રવર્તી રહ્યું છે તેને ધિક્કાર્યો વિના રહેવાતું નથી. મહિકન્દામાં આજ લગાડવાના અને તોફાન મચાવવાના જે પ્રવાસો થયા તેને ગાંધીજી જેવા ઉદારાત્મા ભૂલી જશે, પરંતુ એથી બંગાળની શરમ એાછી થશે નહિ, છેવટ જતાં ગાંધીજી ઉપર એક જોડો પણ ફેંકાયો. તેણે બંગાળના આજના માનસને તદ્દન ખુદ્દું કર્યું છે. સખખરના રમખાણુ માટે આપણે મુસ્લિમ લીગના પ્રચારને દોષ

આપીએ તો આ બનાવ માટે અત્યારની બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિને જ દોષ આપવો જોઈશે. લડવાની અને વિરોધ કરવાની તમામ મર્યાદા એ સમિતિએ આજ છોડી દીધી છે. શરદ્યાણુ અને સુખાપ્યાણુનાં નિવેદનો મહાસત્તાને ડોકરે ઉડાવતા હેઠળ એટલા ચર્વ અને હુંકારથી ભરેલાં છે. આ નિવેદનો સામાન્ય મહાસત્તાવાદીને ભાન બુદ્ધાને એમાં નવાઈ નથી. સુખાપ્યાણુ ભલે ને બંગાળને ગમે તેટલું કુલાવે, પરંતુ તેઓ જે તાલીમ આપી રહ્યા છે તેમાં તો વિનય કે મર્યાદા નથી જ રહ્યાં. ગાંધીજી અને પીત્ર નેતાઓનો વિનય કરએ એવું નિવેદન એમને બહાર પાડતું પડતું એ જ બંગાળની નમજાઈ પ્રગટ કરે છે, પરંતુ એ નિવેદનો કરી જ અર્ધ સાચો નથી અને સુખાપ્યાણુના અતુલાયીઓએ એમના સિદ્ધાંતને ચરિતાર્થ કરી બનાવ્યું છે.

બંગાળના આ બનાવ માટે અમે સૌની સાથે અમારું દુઃખ અને અફસોસ પ્રગટ કરીએ છીએ.

નિરાશા !

(અંજનીગીત)

ગોળાંને સમઢરતઢ લડવું,
આકાશે અણુધાયું અરવું,
રાશિ-આલિંગન કાજ જિછળવું,
આખર આયડવું ?

શૈશવને યૌવન સાંપડવું,
આશાનાં અગ્નિહસલ લળવું,
છવનને મૃત્યુવટ લડવું,
આખર આયડવું ?

~ ~ ~ જ. ~ ~ હિત

અ વ લો ક ન

‘ચા’

૧૦૬ નંદિતા—લેખક: શ્રી, સુરેશ ગાંધી: પ્રકાશક: નવયુગ પુસ્તકભંડાર, રાજકોટ; પાસ પૃષ્ઠાનું મૂલ્ય રૂપિયા દોઢ.

શ્રી. સુરેશ ગાંધીનો ‘આરની’ નામે એક વાર્તા-સંગ્રહ આ પહેલાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. આ વાર્તાસંગ્રહમાંની ઘણીખરી વાર્તાઓ છૂટક રીતે સામયિકપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે.

શ્રી. સુરેશ ગાંધીનાં લખાણોમાં વિશેષ રીતે તરી આવે છે, અને આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાં પણ જે તરવ જોરદાર રીતે વહે છે, તે તેમની વિશિષ્ટ ભાષા-લક્ષણ. આ ભાષા બંગાળી સમાજને અનુરૂપ છે. અને આ વસ્તુ સાથે સમાજની હર્ષ, શોક, વેદના આદિ સ્થિતિઓ વાર્તામાં સ્વીકાર દ્વારા ગૂંથાય છે, એટલે વાર્તાઓ શરદ્યાશુની કૃતિઓનું નાનું પ્રતિબિંબ જ લાગે. આ વાર્તાઓમાં કૃષ્ણાની મા, પાર્વતિ અને નંદિતામાં રસ અને વાસ્તવિકતાનો અંશ ઓછો લાગે છે, તેમાં કેવળ ભાવના જ સપાટી પર તરતી દેખાય છે. પરંતુ ક્યામા અને પાદુકાપ્રાપ્તિ જેવી વાર્તાઓ ખૂબ રસ અને જિજ્ઞાસાપ્રેરક છે. એમાં કાચમય ભાવો હોવા છતાં વાસ્તવિકતાની બીજા પ નૃત્યી દેખાતી. લેખકની સ્ફુર્ણતા આ વાર્તાઓમાં ઘણી ઉચ્ચ રીતે દેખાય છે. આ સિવાય બીજી પણ વાર્તાઓ છે જેમાં પ્રસંગની જમાવટ, ઘટનાનો પલ્લે અને ચિત્રવર્ણન પ્રસન્ન કરી દે તેવાં છે.

નોંડણીની ભૂલો ઘણી રહી છે. ‘નક્કી’ જેવો શબ્દ એકથી વધુ વાર ‘નક્કિ’ છપાયો છે. અને નજરચૂક ગણીએ તો પણ નોંડણીના નિયમોનું સામાન્યપણે પણ ધ્યાન રખાયેલ જણાતું નથી.

૧૧૦ પુલ્કના ઓશ—લેખક શ્રી. પંકજ. પ્રકાશક: ગ્રેસર્સ દેસાઈ નાવકની કંપની, નાણાવટ, સુરત, મૂલ્ય રૂપિયા ૧.

બુદ્ધસમયની અદાર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. સામાન્ય જનતાને આ વાર્તાઓ જરૂર રસિક અને બોધપ્રદ થઈ પડશે. એકસો ચોપન પાનાં અને કાચા પૃષ્ઠાની ચોપડીનું સવા રૂપિયા મૂલ્ય ઘણું વધારે છે. સુદણુ પણ સારું નથી.

૧૧૧ જીવનનિર્વાણ—લેખક શ્રી. ‘ચિત્રંતન’, પ્રકાશક: નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ. મૂલ્ય પાસ પૃષ્ઠાનું બે રૂપિયા.

રાષ્ટ્રિય જાગૃતિનાં આદિભૂતો ઝીંકીને લેખકે આ નવલકથા પ્રથમ હિંદીમાં લખી પણ હિંદીમાં તે પ્રગટ થાય તે પહેલાં તેઓ તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ કરીને ગૂજરાતી વાંચકોને આપે છે. ગૂજરાતીઓમાં રાષ્ટ્ર-ભાષાપ્રેમનાં ઘણાં ચિન્તો દેખાય છે તેમાં ગૂજરાતી લેખકોનાં હિંદી પુસ્તકો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. પરંતુ તે સામે એક ભય તરફ ઝાંઝળી ચીંધવામાં આવે કે એ લેખકો ગૂજરાતી ભાષાને છેક આપે છે તો ખોટું નહિ જણાય. આ પુસ્તકના પ્રસ્તુત અનુવાદમાં ઘણા હિંદી પ્રયોગો આવી ગયા છે. ‘જોએ આવવાના’ ના અર્થમાં ‘ઉપર જોડતું’ પ્રયોગ તો વારં વારે વપરાયો છે. ભાષામાં લઘુ ભલે વાર્તાપ્રેરણની ભાષાનું હોય પણ તેથી જે ભાષામાં વાર્તા વ્યક્ત થતી હોય તેમાં ખોટા શબ્દો કે વાક્યપ્રયોગો ન આવવા દેવાય.

નવલકથા હોયે આ વાર્તા જરાયે ભુદી ભાત પાડનારી નથી. રાષ્ટ્રવિરોધી માનસના જમીનદારનો દેશભક્ત યુવ, તેનાં કાર્યો અને વચ્ચે વણાતી પ્રેમવાર્તા એ સામાન્ય વસ્તુ છે. વાર્તાની વચમાં વારં વારે આવતા નિમ્નઘાતક વાક્યો અને ઘણે ઠેકાણે તો લાંબી લાંબી કડિકાઓ આવવા દેવી એ કંઈ સારું લાગતું નથી. એ કડિકાઓને મૂકવી જ હોય તો એની બીજી રીતો પણ હોય જ છે.

પરંતુ એક વાતનો સતોષ છે કે છેક કલકત્તામાં રહ્યા એક ગૂજરાતી જીવાનને હાથે ગુલ હેતુથી સાહિત્યનું સેવન થાય છે વાર્તામાં પ્રેમવાર્તા હોવા છતાં, તેનો અત પછી એમાં જ આવેલો હોવા છતાં તે સયમમાં રહીને આવે છે અને પ્રધાન પરંતુ રાષ્ટ્ર-સેવા જ રહે છે, એ વસ્તુ સામાન્ય વાચકોને માટે હિતકર છે

૧૧૨ શ્રી સદ્ગુણાનુરાગી કપૂરવિજયજી લેખસંગ્રહ પ્રકાશક મત્રી, કપૂરવિજયજી આગસ સમિતિ ગોપાળલવન પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૩૨૦ પાનાના આ લેખસંગ્રહની કિંમત માત્ર પાંચજ આના તે પડતર કિંમત કરતા અર્ધી કરતા યે ઓછી છે, લેખોમાં આધુનિક રાષ્ટ્રીય વિચારો પણ મિલાયા છે. સદગત મુનિશ્રી કપૂરવિજયજી સદ્ગુણપ્રેમી હતાં, તેમના સદ્ગુણપ્રેરક લેખોમાંથી ગરીબ વાચકો પણ સદ્ગુણને શીખે તે માટે કિંમત ઓછી રાખી છે

૧૧૩ લોકપોથી-ગૂજરાત પ્રૌઢ શિક્ષણ સમિતિની આ પોથીએ પોતાની બે આવૃત્તિની કુલ મળી ત્રીસ હજાર નકલો આગ મહિનામાં વેચી નાખી, આ ત્રીજી આવૃત્તિની વીસ હજાર નકલો નીકળી છે

કુસુમ પૂનાનુ આ ચારમાસી પન ત્યાંથી ગૂજરાતની સરકારિતનો પડઘો આપણને સજળવાણે બે વર્ષ પૂરા કરે છે એના પહેલા અડધા ગૂજરાતના શ્રેષ્ઠ જણાતા લેખકોના કાવ્યો, વાર્તાઓ, લેખો હતા તે આ છેલ્લા અડધામાં પણ છે અને એની પ્રગતિ છ-છાએ છીએ

વાંકોનેર બહુ હિતચર્ચક સમાજ નો ૧૯૩૮-૩૯ નો હેવાલ-વાકોનેરની આ એકમાત્ર જાહેર સરથાએ આ વર્ષે વધુ પ્રગતિ ખતાવી છે એમ આ હેવાલ કહે છે

૧૧૪ દત્તમકાશ-રેખક અને પ્રકાશક રા. કેશવદેવ દોશજીજી જીવા, ડેન્ટન કિલ્લિક, નવસારી.

દાત વિષયક આ લેખકના આ અગ્રાહિ ૨૧ પુસ્તક-પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે દાતના પ્રકારને ખીનવવાનો ઉપદેશ આપતું આ એમનું આવીસમું

પુસ્તક બાધા સાદી અને ગમ્મતી છે, પ્રગતના દાત સારા રહે તેવી લેખકની ઉદ્દેશ ધ્વજા એમના લખાણમાં દેખાય છે પરંતુ એક વસ્તુ કહેવાનું મન થાય છે કે દાતને સાફ કરવા એમણે જે પદ્ધતિ ક્ષાત્રયુક્ત વસ્તુઓ સૂચવી છે તેને ગદ્યે દેશી અને સસ્તી વસ્તુઓ (દા ત મીઠું અને કેલસો, અમુક જાતનું દાતણ કે લીંછુનો રસ) સૂચવી દાત તો લોકોને વધુ સરળ થાત

૧૧૫ શાકભાજીની વાહી-લેખક અને પ્રકાશક સોમાભાઈ કિશાભાઈ પટેલ, મુલ્યાવ (અલ્હદ મળે) મૂલ્ય રૂ ૧ એક

આગણામાં જેને થોડી જમીન હોય કે ઘર પાછળ જેને વાડો હોય અને પાણીની સગવડ હોય તેવા લોકોએ સુદગતા અને ઉપયોગિતા માટે નાનો સરખો પોતાનો બાગ બનાવવો જોઈએ એવાઓને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે તેવા આ ચોપડીમાં ૬૦ જેટલા ફળ અને શાકભાજી, દ્રુકમાં તેમના ચુલ્કાદોષ અને તેને કેમ વાવવા, કેવા વખતે શુ વાવવું વાવણીનું જતન કેમ કરવું, વધુ પાક કેમ ઊતરે, સાચવવું કેમ, ઈત્યાદિ બાધતોની જરૂરનેથી હકીકત અને કામચલાઉ ઈત્યાદિ વિગત સાથે સચવેલ છે પુસ્તકને સાડુ ઉપયોગી બનાવવા પ્રયત્ન થયો છે

૧૧૬ નદ્રાકારક દુનંતરો-(માન ખોરો)-કાપાક અને પ્રકાશક મૂળજી કનજી ચાવડા, સિતુમગરા અબર-અજ, મૂલ્ય રૂ ૨૫૫૫.

વિધિવિધ જાતની શાહીઓ, પશુઓના અને મનુષ્યોના જુદા જુદા નાના મોટા રોગોની દવાઓ, સૌંદર્ય-પ્રકાશક વસ્તુઓ, સુગંધી અંગરમતીઓ, તેઓ, અતરો મુખવાસો, દત્તમજન, સાણુ વગેરે બનાવવાની રીતો અને રેણુ વસ્તુ સૂકવણી કરી મેળવેના ઉદ્યોગ, બીડીનો ઉદ્યોગ, દિનાઈય વાર્નિશ વગેરે બનાવવાની રીતો, બાજરી, ખારેક, કપાશિયા વગેરેના વાવેતર ઈત્યાદિ વિષે દાગવણી આપતા વિધિવિધ લેખકોના લેખો અને પ્રયોગોનો આ પુસ્તકમાં ઉપકારક દૃષ્ટિએ સમગ્ર કંઈક છે 'વેચાણુકલા'ના લેખો સાગ છે

૧૧૭ શરદ્બાણુની બાસ વાતો—અનુવાદક : શ્રી. રમણલાલ સોની. પ્રકાશક : ગૂર્જર ટ્રસ્ટરલ કાર્યાલય.

આમાં પુષ્કળ ચિત્રો સાથે પાંચ વાર્તાઓ છે, જેને બાળવાર્તા નામ આપેલું હોવા છતાં બાપા અને ધ્વનિ લેખે તે દિશોરને જ યોગ્ય છે. ગૂર્જરાતી અનુવાદ ખગાળી બાપાની છત્રી જ છે; એ પ્રથમ અનુવાદકની ખગાળી બાપાની દાર્દરિજાનને પ્રગટ કરે છે પણ તે ગૂર્જરાતીયજી ગુમાવી ખેડે છે. જે શબ્દપ્રયોગો ખગાળી બાળકોને કદાચ સહજ લગ્યા હશે તે ગૂર્જરાતીમાં તે બહુ ભારે લાગે છે.

વાર્તાઓમાં 'લાલુ' એ એક છોકરાનાં ચાલકોઈમાં દોડાડોની રસિક વાત છે અને 'વાટ-પાકુની વાત' લંડોરાની લંડ પાછળનું કારણ બનાવીને તે પ્રત્યે કરુણાદષ્ટિ રીખે છે. એ વાર્તાઓ બહુ સારી રીતે કહેવાઈ છે તેમ નથી લાગતું. 'દેવધરનું રમણુ' એક ગરીબ કૂતરાની સરસ વાત છે. બાદીની વાર્તાઓનો તો હેતુ જ સમજાતો નથી. પણ પુસ્તકની ઉપયોગિતા તો બાલભોગ્ય બાપામાં લખા-યેલ શરદ્બાણુની જીવનઝરમર છે. બાળકોને એમાંથી ધણું મળશે.

૧૧૮ વિજ્ઞાન વિનોદ—લેખક : નવલકાંત નેમચંદ બાવસાર. પ્રકાશક : ગૂર્જર ટ્રસ્ટરલ, અમદાવાદ. મૂલ્ય પાંચ આના.

દાસ, મોટર, ટેલિફોન, વીજળી, સિનેમા અને અવાજ એટલી બાળકો સાદી વૈજ્ઞાનિક સમજ આપીને સિક રીતે સમજાવવામાં લેખક સફળ થયા છે.

૧૧૯ ગરવી ગૂર્જરાત—લેખક રસિકલાલ જ. જોષી, પ્રકાશક : ગૂર્જર ટ્રસ્ટરલ, અમદાવાદ, મૂલ્ય સાત આના.

મધ્યકાલીન ગૂર્જરાતના ઇતિહાસની ૭ વાર્તાઓ દિશોરોને માટે લખાયેલ છે તેની આ બીજી આવૃત્તિ છે.

૧૨૦ ઉપેન્દ્રની આત્મકથા—અનુવાદક : શ્રી. નગીનદાસ પારેખ; પ્રકાશક : શ્રી. સારસી પ્રકાશન નર્મિત અમદાવાદ. મૂલ્ય ત્રણ રોક.

૧૯૦૬ થી ૧૯૧૮ સુધીની આપણી રક્ષારંગી ક્રાંતિનો યુગ આપણા સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનું કદી ન બૂંસાય તેનું બલિદાનનું પ્રકરણ છે. ધણા જીવાનોએ એમાં ભાગ લેખ્યો તેમાં એક આગેવાન તે શ્રી. ઉપેન્દ્ર લખેલી પોતાની આત્મકથાનો આ અનુવાદ છે. અનુવાદ ઘણો સરસ છે અને મૂળને ખૂબ વફાદાર છે. લેખકની રમણુ શૈલીનો આપણને આમાંથી પૂરો આસ્વાદ મળી રહે છે.

સાથે દિંદા વિપ્લવાદનો ટૂંક ઇતિહાસ છે. તે વાંચવા જેવો છે એમાંથી આપણા જીવાનોની ભુદિ-શક્તિનો પરિચય મળે છે શ્રી. ઉપેન્દ્રના જે ઇતિહાસિક લેખો છે તેમાંથી ૧૯૨૨ માં ગાંધીજી પકડાયા અને ૭ વર્ષની સજા પામ્યા તે પ્રસંગે એમણે જે લેખ લખ્યો તે વાંચવા જેવો છે.

૧૧૫ વાપુ-લેખક : શ્રી સિધારામશરણ શુભા; પ્રાસિ-રથાન : સાહિત્ય ગ્રેસ, ઝાંસી; મૂલ્ય આંક આના.

'વાપુ'ના લેખક દિંદા સાહિત્યજગતમાં અપરિ-ચિત નથી. એક પછી એક એમની સાહિત્યકૃતિઓ પ્રગટ થતી જ રહે છે. એમની બાપા કુંદર, હાલકગમ અને આકર્ષક હોય છે. એમના વિષયો સ્વયંચમત્કૃતિ-પૂર્ણ જ હોય છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક પણ એવું જ સુંદર છે. 'ગાંધી બાપુ' વિષય હોય અને શ્રી. સિધારામ શરણ જેવા કવિ હોય એટલે એ પુસ્તક પોતે જ આકર્ષક સાબિત થઈ જવા બસ છે. ગૂર્જરાતમાં કવિ શ્રી ન્હાનાલાલે જે કવિતાનાં મધુર ઉદ્યુતો 'ગૂર્જ-રાતના તપસ્વી'માં કથોં હત્યા, લગભગ એ શૈલીએ પરંતુ નમ્રતા અને ભક્તિથી નીતરતું આ કાવ્ય એવું જ મધુર છે. પ્રસાદશુધી જ્યોતપ્રોત આ કાવ્ય અવિસ્ત ધારાપ્રવાહમયી કવિતાના રૂપમાં અજ્ઞાપિત ગનિથી વહેતું નવનવાં યુગીતોનું દર્શન કરાવતું ચાલે છે. 'હેકર લગુલ મેં મહત્ત્વ મમત' એ બાપુ વિષે કવિએ રચેલી પંક્તિ જેવું જ આ પુસ્તક છે. બાપુની ભક્તિગંગા વહેવાવતી આ કવિતામાંથી જે ચાહે તે ગાંધીજી પાણી પી શકશે. કાર્ક તે એમાં કૃપાકીઓ ખાતાં પણ ધરાશે નહિ.

—શ્રી. સુરેશચંદ્ર

નવા પ્રોફેસર

મુરેન્દ્ર પ્રસાદ અંબાલાલ ત્રિપાઠી

એ

ત્રિસત્તા એના પગક્રમ ... ! તોચા !
એનાથી તો હાથુવાસા હ એટલે

ઉધમાતનું જોર બહુ બળુવથી કટાણીને તોફાન
કરનારા તો ઘણા હશે પણ એના જોરા ખુગટ તો
કોઈ જ નહિ હોય વખત — ક્વખત કઈ જુવે જ
નહિ ને — પત્રી બનેને સાગમા સાડ લેખ્ય હોય !

જરાક તડ મળી કે કઈ બોલ્યો જ સમજો અને
દરેજા જ એના તોફાનના એક અંગ રૂંદે જ્યારે એ
'મેઇડન પ્રીય' (પ્રથમ ભાષણ) રૂંદે ત્યારે તો
એ કમાવ કરી નાખે અભ્યાસને સજતા પ્રશ્નના
જવાબમા એક નાનામા નાનું વાક્ય બોલતા પણ
જોને સાનપાય થાય, એની જીભ તોફાનની બાગમા
આટલી મધી છૂટી શી રીતે ચલી હશે એ તો મને
હજીય સમજતુ નથી અને તેમા વળે કોઈ ત્રેસરો
પ્રોફેસર હાય ચઢી ગયો તો ખેર નથી પ્રોફેસરની કે
એના પગમાથી છૂટી શકે શારીરિક પ્રતિભા, વાણીની
જઠા, વિભાવી ગદ્યતા, હાસ્યનો બહાર ને કટાણીની
પાપગ એ બધુંય બનેને એની પાસે હોય, પણ
એને નો પાછળ પગ પાણી નવા પ્રોફેસરના
ભાવજુને લાગ શીખીને હાસ્યાગ્રસ્ત ન બતાવે તો તો
પત્રી એ ઉત્તાદ રાનો ?

તે ત્રિવે એ નવાસવા જ આવેના, — જીમ
સતની ગરજાતમા જ, ઉનાળાની રમ હોત તો જુદી
વાત. પણ આ તો હતી દિવાળીની તમે જાણે ન
માનો, પણ આનંદ અને ઉત્ખાતના પ્રસંગે તમને
અમુક અરે ઉદ્ભવ બતાવે છે એ ચોક્કસ દિવાળીના
ઉત્ખવરિને એ આગામા, હા, હા, સાગમા પણ —
અમગ મધાનમા કેક આગમ કેક ઉદગારને કેક
મનનીનું સિચન કરું હતુ તોમા વ વગી મનની શરજાત
ને..... પ્રોફેસરની મની આમારી મનનીને એક સન્ન
એક મળી ગયો.

કોણ મને કેમ પણ દુનિયામા અમુક માણસો
પ્રત્યે આપણને અશરજી નિન્દાગ્ર હોય છે આ તો
બકિંગન વાત થઈ પરતુ ઘણીના અમુક માણસો
બેગા ચઢીને મોઈ એક જ વ્યક્તિ તરફ અશરજી
નિન્દાગ્ર કેમવે છે અને વિવાદોગોની સરથા આ
બીજા વર્ગમા આવે છે

તે દિવસે પહેલવહેલો ત્યારે એમને વર્ગમાં
પગ મૂક્યો ત્યારે — એમના પ્રથમ મુખપરને અમાગ
મનમા કોઈ એની સ્વર, ઝાઈ એની લાગણી પ્રગટ
થઈ કે જેનુ પરિણામ માન નિન્દાગ્રમા જ આવે.
હાથ તીણ નાક ને અધર્મીઓ આખો, ઉચું હોજીય
માથુ ને ઝીણી મૂકા, કુટબોય કુટ્યા માથ વચ્ચે
સતાર્થ જતા હોઈ ને તમન્તમ કપડામાથી લામી
આવતુ પેટ એ મધુ મેયુ ન મેયુ ત્યા તો પાછળથી
એ બોલી ઉઠ્યો — “ અરે વાદરે દિશિન વાદ !
વાદ હાર્ડ સાંગ વડ ! ”

હું ચોક્કસ કહું છું કે અખેય જેટલી શીખો
તમે નહિ જોઈ હોય એથીયે વળુ મળી શીખો એની
મળી આખે જોમે જોઈ છે અને સોરવન્દાર્ડ કે
ધેરી-દિશિનના નામથી તો અમે પણ અમણ
નહોતા જ અને પ્રોફેસર પાંચ કાર્થ આફિશના
જનનમાંથી વેશ જ આવ્યા હતા કે ધેરી-દિશિન
કે સોરવન્દાર્ડ નિ એ ન ઝોગળે ! એટલે હજી તો
એ વ્યાખ્યાની પામે પડેલ્યા પણ નહોતા ત્યા વર્ગ
આખો દગી કાઢ્યો

એ દિવસનો અમારો તત્કાલિન નિયામ એ
પ્રોફેસરને તો ‘ જુન રે બેશર ’ જોરા જ વ જો
દનો અને વિવાદોગો પડી વિરુદ્ધ તરફ એમનામા
ને જુતાવગમા પ્રાપ્તે રૂંદે મદેના નથી — સિવાય કે
એ અધા રૂંદે દેધારી હોય છે ત્યારે જુતાવગ

કદાચ એમનું જ — કદાચ રૂઝિ સમસ્તનું — અમૂલ્ય સ્વરૂપ હોય છે.

પાંચિક મિનિટને અતિ અમારૂં હાસ્ય શમ્યું ને એમની વાગ્યારા છૂટી. કેંક ગોળીનાં પાણી પીને રીદા થયેલા માણસની જેમ “તમને મળતાં ખૂબ આનંદ થાય છે; ખૂબ ખુશી થાઉં છું.” એવું એવું કંઈ જ ન કહેતાં એમણે તો ચોખ્ખે ચોખ્ખું, સંજાગી દીધું કે અમારા કોઈ પણ જાતના તોફાનથી એ જરા પણ ડરનાર નહોતા તેમજ આજ પછી આવું તોફાન એ કદી પણ સહન કરે તેમ નહોતા.

અને એમની સદનશક્તિનું માપ કાઢવા મયેતો હોય તેમ — “તમારા જેવા તો મેં કેંક જોઈ નાંખ્યા છે. — અરે! ધોળાને પો ગયો છું.” એમ પુરૂં એ બોલી રહે તે પહેલાં તો પાછળથી “ચલોડ...રા...યજી...જે.....” તો પ્રચંડ ધ્વનિ વર્ગના ખૂણે ખૂણે ગાછ રહ્યો. અને અજરાક પ્રેક્ષકની અંધધીઓ આંખો તરત જ ચલોડાડના એ ભક્તને શોધવા ધૂમી રહી. અને પ્રેક્ષક વિદ્યાર્થી એમ જાણી છોડાડાઓમાં પણ તત્કાલ શાંતિ છવાઈ ગઈ. પરંતુ મિનિટ-અર્ધી મિનિટની એ શાંતિએ પ્રેક્ષકની સંશયક તરિક્તની નિષ્ફળતા પુરવાર કરી આપી. એટલે ફરી પાછો ધૈર્યાટ મચી રહ્યો. એ તો ન જ પડાયો. અને પકડાય એવો હતો પણ કયાં? ત્યારે રજૂઆતના ભક્તો પણ રસ્તે રખડતાં ઠીકરાં શોધાં જ છે કે જેની તેની અડફેટ અથડાય! પ્રેક્ષકની મંડલણતો પાર ન રહ્યો. યું કરવું એ વિચારમાં હજી તો એ બિલા હતા ત્યાં તો વળી પાછો એ બોલી બીડ્યો — “કયો છ! કીસકો બોલતો હો? મજાકી લવલા પા લવલાકા મજાનુ?” અને વળી પાછો નફેદ હાસ્યને ધ્વનિ બીજી વાર વર્ગને ખૂણે ખૂણે ફરી વળ્યો.

હવે તો એમને મિળજ જરાયે કાઠુમાં રહે તેમ નહોતું. પરંતુ પહેલે જ દલાડે નામ કાઢવાની એમની વૃત્તિ ન હોવાથી ઝડપથી મુખમુદા બદલતાં ત્યારે એક આહુ — ધીરૂં હાસ્ય એમણે કર્યું ત્યારે તો એ એવા બની ગયા! બરાબર પા કલાક સુધી આખાયે વર્ગે પછી તો હસ્યા કર્યું — બધા હસ્યા જ

કર્યું, હસ્યા જ કર્યું. પ્રસંગ વગરનું હાસ્ય — અજારણ હાસ્ય — આટલો સમય ટકી જ કેમ શકે એના જ વિચારમાં એ તો મૂંડ જેવા બિલા રહ્યા. વર્ગોના પરિચયને પરિણામે જે હાસ્ય મનુષ્ય કરી શકે છે એવું જ કોઈ હાસ્ય કરીને વિદ્યાર્થીઓને છતી લેવાને ધરિદ જે હાસ્ય એમણે કર્યું...એનો આવો ભવંર આવો નફેદ — આવો લાલકીન પડથી પડશે એવું તો એમણે નહોતું જ માર્યું. અને એ તો પ્રલોક પ્રેક્ષક જાણે છે કે, જેમ મનુષ્ય, તેમ વિદ્યાર્થીઓ પણ માત્ર એ જ રીતે વશ થાય — કાં ડરથી, કાં પ્રેમથી. પરંતુ કુર્બાન્ય તો એ છે કે કોઈ પ્રેક્ષક માત્ર ડરથી જ અમને વશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તે કોઈક વળી માત્ર પ્રેમથી અમને છતી લેવા મથે છે. અરે! જોતાં તો એ બન્ને બૂલ કરે છે. બેદલ ધાક જે તિરસ્કાર ઉપજાવે છે, તો અનહદ પ્રેમથી મનુષ્ય માથે ચઢી વાગે છે. અને મટે જ શાક અને પ્રેમની નીતિ પ્રેક્ષકોએ વારાફરતી અજમાવવી પડે છે.

અમારા નવા પ્રેક્ષકે પણ જોઈ કે ધાક-ધમકીને છોડાડાઓ નમતું આપે એવા નથી, ત્યારે એમણે એક મીઠું — સૌમ્ય — શાંત હાસ્ય કર્યું. પરંતુ કૃત્રિમ હાસ્ય કદી અજાડ રહેતું નથી અને વિદ્યાર્થીઓ એથી રીઝાતા નથી. એટલે અમારી મસ્તીને તો કિલટ વેગ મળ્યો, એક પછી એક દરેક વિદ્યાર્થી રંગમાં...આવવા લાગ્યો તે તરેતરેકનાં વાક્યો બોલી, પ્રેક્ષકને ભોમે મળ માણતા, વર્ગના રંગભરમારેભમાં પોતાનો ફાળો આપવા લાગ્યો.

પણ હવે તો પ્રેક્ષકને લાગ્યું કે મર્યાદા આવી ગઈ એટલે એમની આંખો ચાર ધર્ય: — ને વિદ્યાર્થીઓએ પણ માત્રા મૂકી. તેમાંય વળી વાતાવરણ સહેજ અતુકળ થતાં તરત જ એ તો બોલી બીડ્યો. “રે હું મારા ભૈ! ડોળા હું કાઢો ડોળા!” પ્રેક્ષકે ભાંગ્યુંતૂટ્યું સંભળ્યું ને એમણે ડોળા કાઢવા ઉપરાંત મુકીજો બાળી. બસ! એને તો એ જ જોઈતું હતું. પાટથી પર રહેજ તો નમાવી, આગળ બેડેલા વિદ્યાર્થીની પીડતું જોડું લઈને, કોઈ લરકરના સેનાપતિની અદાથી, જરથી એ તાડુકી બીડ્યો. —

“હોં.....સ્વાર.રેંડ જાગવ!” ને
વળી પાછું એ હાસ્ય માં છોળી બેઠું.

ચોતરફ દારૂગોળા વરસતા હોય ને માણસ જન્મ
લયથી — પીકથી — ત્રાસથી કંપી બેઠે, તેમ પ્રેક્ષક
પણ ખરેખર ધૂંધવાતા — ફૂંધવાતા કોઈ વલ્લભાગી
સદાપતી આશામાં બિભા રહ્યા. અક્કરવક્કર ફરતા
એમની આંખોમાં કોઈ અકથ્ય વિદ્યુળતા ભરી હતી.
ધરતી માગ દે નો સમાર્થ જવાની શક્તિ એમને થઈ
હશે કે કેમ એ તો એ જાણે; પરંતુ ક્યારે પોણા
કલાક પતી જાય ને ક્યારે ધંદ વાગે એવી શક્તિ તો
એમને જરૂર થઈ હશે. એક અખાડિયનની અદાથી
મુઠ્ઠી વાળેલો હાથ.....એમણે આંચકાભેર ગદર
જોયકયો — પણ આ કોઈ કુસ્તી-દંગલનું મેદાન
કે અખાડો નથી એવું અભિગ્રાન થતાં તરત જ એ
હાથ એમણે ટેમલ પર પટકયો. પ્રેક્ષકની રહીસહી
સહનશક્તિના છેલ્લા દમથી ભરેલી એ મુઠ્ઠીના
ધડાકામાં માત્ર એમની નિરાશાની 'હાય' જ વ્યક્ત
યતી હતી. ને છતાં ય મગડોલો મદેલા વિદ્યાર્થીઓ
જરાયે શેકાય તેમ નહોતા. ખીમને બોગે મળતો
આનંદ કેને ન ગમે ? અને તેમાં ય વળી પ્રેક્ષકની
રેવડી દ્રણાદ્રણ થતી હોય ત્યારે તો શાળામાં શાળા
વિદ્યાર્થી પણ એ આનંદ છૂંટે છે.

હવે તો અમને માત્ર એક જ આશા હતી. અને તે એ કે થોડી જ વારમાં સુશીના ધડાકા જેવો એક મોટો બચડો પ્રેરેસર પાડી બેઠશે—તે કદાચ લોખીમાં રખડતા પાંચ—પચીસ નાવજહારિયાઓને કે નફરતા દાદાઓને એકઠા કરી મૂકશે. પરંતુ માથુસ ધ્રુવે એ બધું જ ઈશ્વર પાર પાડવા હેતો નથી. એ તહેામતનાયું કાંઈ સાવ ખોટું તો નથી જ. પ્રેરેસરને તો બચડો સાંબળવાને બદલે પિરિવક પૂરો થયાનો ઘટ જ અમે સાંભળ્યો—ગલ્લે પ્રેરેસરનો જ પચડો ! અને અમારા બાવનમાં ' આવજો ' ' આવજો ! ' ના ઉચ્ચારને ઝડપથી એક કાનથી બીજા કાન કરતાં એક નાતો શો ચેકડો મારીને ત્યારે એ વર્ષમાંથી બદાર સરકી ગયા ત્યારે એ—આર પૃથક્કરણકારિએ સમગ્રમધ્ય કે પ્રેરેસરના એ નાનાયા કુદકામ્ય એ

વંશસ્થાનો સમાજ હતી. — ખીસકોલીનું આપલ્ય તે સસલાનો વેગ.

જસ થઈ રહ્યું. નવા 'પ્રેક્ષિતરતી કિંમત અમે
આંકી ચૂક્યા હતા. સરકાર તરફથી એકસો ને ત્રીસ
અંકાયા છતાં અમારે મન તો એમની રૂબી જ
કિંમત નહોતી.

બીજો દિવસે જુઓ તો અમારે આખો વર્ગ ચિકાર કરાઈ ગયો હતો. નવા પ્રોફેસરનો પિરિયડ અચાનક પહેલો જ—સવા અગિયારનો—હોવાથી રેન્જના મોડા આવનારાઓ, ઘેર ભેસી રહેનારાઓ ને બીજા વર્ગના રખડુઓ, એ બધા ય આજે અમારા વર્ગમાં વજાતસર સુપકીધી કરાઈ એકા દત્તા. ઘટ વાગ્યો ને પ્રોફેસર આવ્યા. પછુ આ શું ? વર્ગમાં પેસતાં જ ‘ તડ તડ તડ તડ ’ ના અવાજ સંભળાયા ! એક ડગલું આગળ જઈું ને તડ તડ તડ, તડ તડ તડ તડ તડ ’ ના અવાજ સાથે એક મોટું તડતડિયું બાડતું બાડતું આવીને એમના ફાટના ખીસામાં તારાઈ ગયું. દિવાળીમાં ખરીદેલાં તડતડિયાંના અનામત બચાનો કેકે મયાર્થ ઉપયોગ કર્યો હતો. અને એ પછુ એવી રીતે કે એની આ શીઘ્રશુદ્ધિ માટે આપણને માન ઉપજ્યા વિના રહે જ નહિ. ને બીજા ફેઝમાં તડતડિયાં હજી પડ્યાં છે એ જોવા પ્રોફેસરે વ્યાસપોઝ પર આંખો ઠેરવી. પરંતુ ઘેરનારે એટલા સીધા હુડકા કરીને એ વર્ગ દત્તા કે પ્રોફેસર એની ગણતરી જ ન કરી શકે. ગર્હ કાલે એ સંશોધક તરીકે નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. આજે ફરીવાર એશોધક ને જણતરી કરનાર તરીકે એ નિગમ થયા. અને તેમાં ય વળી નીચા નમીને જોવાય કે હાથથી વીણી વેળાય તેમ તો હતું જ નહિ. કારણ કે એમાં તો પ્રોફેસર તરીકે એમની પડવીને લાંછન લાગવાનો સંપૂર્ણ સંભાવ હતો. એટલે ખૂટ ધસીને ફેડવાને િશિદે કે અર્ધાં તડતડિયાંને વ્યાસપોઝના એક-છેડાથી બીજા છેડા સુધી પહોં નીચે નાખી ફેવાને એ બધા દુકડાઓ નીચે નાંખવાનો પ્રયત્ન ત્યારે એમણે કર્યો ત્યારે ‘ તડ તડ તડ, તડ તડ તડ ’ નું સુદર સંગીત મુંઝૂ બેઠું. અમને તો દસવાનું મળ્યું.

પરંતુ અમારી હાહા-હીહી કે ખાખા-ખીખી
 ઘૃતિ પર મૂંઝો તિરસ્કાર વ્યક્ત કરતું એક દાસ્ય
 કરીને કાંઈપણ મનતો આડીઅવળી વાતે અચ્ચા
 વિના સીધેરીયા ૧૮૫૭નો બળત્રો, મહારાણીનો
 દંદેશ, કાનપુરની ક્તલ ને અંગ્રેજીના અભ્યાસો
 વગેરા વગેરા પર વ્યખ્યાન આપતું એમણે શરૂ કરી
 દીધું. અમારા ઘોંઘાટ તો હજી સમયે જ નહોતો;
 છતાં એ તો એમના નિયમમાં મુકમ હતા ને
 રીતસર શાંતિપૂર્વક બોલે જતા હતા. દસવા પછી
 ધીરેધીરે અમે અભ્યાસ તરફ વળ્યા ને શાંતિ છતાં
 ગર્જ. પરંતુ છેક છેલ્લી પળે, ત્યારે વર્ગના ઘોઘાટ
 સમી જવાની નૈવારીમાં હતો ત્યારે...વર્ગના ઉભા
 બાજુએથી ઘોઘાના હલુદણાટને મળતા દાસ્યબાનિ
 સાથે એ અદર...દાખત્ર થયો. એ એટલે ના
 સમજ્યા? પેસો નામચીન તોફાની. કુતરાને માટે
 બસનું એ ભે એવી રોગ મનાય છે તો મનુષ્યના
 દાસ્યનું પણ એજ જ છે. એટલે અમે પણ—આખો
 વર્ગ—એના દાસ્યથી ઢસી ઊઠ્યા. એક ધડીક તો...
 પ્રેક્ષકના હેડ પણ મલકીને અમારા દાસ્યને
 પાંચો પાડી રહ્યા. પણ ખીટ જ પળે આપુ અમ-
 થાંદ દાસ્ય ઉપગમવાનું કારણ પ્રેક્ષકે પેલાને
 પૂછ્યું.

“અરે શું સાહેબ! આમ તો જુઓ! એન્ડ,
 પેલાના હિસાર! કેળાંતી હાલ પર પગ પડ્યો ને
 એવો લપસ્યો! સર...સહ એન્ડ સર...રસ...
 અને...અને સરીર તો જુઓ! તમારામાં ને એમાં
 એન્ડ છે ફેર?”

એક કુશળ અગિનેતની ઝડપી સુદર અગિ-
 નય સાથે એણે જવાબ આપ્યો ને અમે એની નિઃકતા
 પર મુગ્ધ બન્યા અને ત્યારે પ્રેક્ષકની ગરબામણી
 પેલા લપમતાર સથે એણે કરી, ત્યારે તો વિવાદિનીઓ
 સુદાં અમે બધાં ઢસી ઊઠ્યાં. ગર્જ કે વચ અનુભવે
 દાસ્ય તો એટલું સામાન્ય થઈ ગયું હતું કે પ્રેક્ષકની
 જરા સરખો નયગાઈ, ન્હાની સરખી ખૂંસ, સહેજ
 માત્ર હાંસી, નહોતો ઉચ્ચાંચુદોષ, કે ગોઝવામાં
 જરા ગરબાંનદાં દનાં, કે તરન જ અમે બધા ઢસી

ઉઠતા. આમ પેલાના નિવેદનથી ને અમારા દસવાથી
 પેતાની હાંસી થઈ છે એની ખાતરી દતાં જ કોઈથી
 લાલચોળ—આકળવિલગલ રમેશી હુખખી આંખે એને
 પકડવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો:—અને વર્ગના ખૂલે-
 ખૂલ્યાથી એ જ વખતે એકી સામટા ‘પકડો,’
 ‘નહિ,’ ‘જવાહો,’ ‘કાઠી મૂકો,’ ‘દંડ કરો,’
 ના એટલા બધા અવાજ ઉઠ્યા કે રમેશ અવાજ
 કંઈથી આવે છે, એ શોધવાનું જ મુશ્કેલ બની ગયું!
 ને કાને પકડવો ને કાને નહિ એના જ વિચારમાં
 પ્રેક્ષક ગૂંચવાઈને ઉભા રહ્યા.

એવામાં ઓચિંતિ બે કુતરાં લાતાં લાતાં
 આવ્યાં...એકદમ વ્યાસપીક તળે ભરાઈ ગયાં. ને
 સાગસામે ધુરડિયાં કરવા લાગ્યાં. અત્રે એ કહેવાની
 ખાસ જરૂર છે કે વિવાદિનીઓ ઉપરાંત રખડાં
 કુતરાં પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં અમારી કાલેજમાં
 દાખરી આવે છે, ભે કે એ બધાં હોય છે તો કાલેજ
 -હોરડેનાં જ; પણ રખડાં કુતરાંમાં ને એમનામાં
 કંઈ ફેર થોડો જ હોય છે! એટલે અમે તો ‘દડે’ ‘દડે’
 ની બૂમો પાડવા લાગ્યા. ને અમારામાંનો એક તો
 ઊભીને એમને કાઢ્યા પણ ગયો. પણ પેલાં તો ઉઘરાં
 વધારે ધુરકવા લાગ્યાં. આખરે ન છૂટકે અમારી
 સગાહયા પ્રેક્ષકે પકાણે બોલાવ્યો ને એની મદદથી
 એક તીખી ગીસ પકાવીને બનને કુતરાને ‘વર્ગ ખદાર’
 થરાની ફરજ પડી.

સાતેક મીનીટની એ ચરાચરના પકડો દંડ રાંધિ
 રચપાઈ ને અમે ખ્યાનપૂર્વક સાબળવા લાગ્યા. પરંતુ
 પેસો તોફાની! એનાં પરાક્રમ કે એાર દનાં. અમે
 તરખીજ પણ કેટલી! પાએકે કલાક બાદ, દંડ લખવા
 માટે પ્રેક્ષક જરા પાડીયા તરફ વળ્યા ને ‘ધડ’
 લખીને એક બાફેતો ખદકો ખરાબર એમના હાથ
 પર વાગે એમ એણે નિયાન તાક્યું. પ્રેક્ષકની
 આંખથી ચમચમી ઉઠી, ચાકના ભાંગીને કુકા થવા,
 ને પાડીયા પર રૂપિયા જેવું એક સફેદ ચંદુ પડી
 ગયું.

તરન જ પ્રેક્ષક વર્ગ તરફ વળ્યા અને તાડી
 તાડીને ઝન્ટેમારને ગોધવા લાગ્યા. ખજ એ તો એવો

જાત — મૌમ્ય — ભાવકીન ધર્મને ખેંચા હતો, કે
તોફાન કરવા છતાંપણ મનુષ્ય નિરાશ હોય એમ થયેલ
અમને પણ — કે જેણે એને ખરેખર જાણેલ
દેહતા નોંધેા હતો, તેમને પણ — તાર્યા વિના મનુષ્ય
નહિ એ એક ખૂની છે કે જે લોકો મનુષ્ય
તોફાની હોય છે એ લોકો અને તેવા સન્નેઓમાં
પણ મિથનપ્રસંગ થઈ શકે છે બધા ત્યાં ખરેખર
હમે છે ત્યાં એમનો તો મુખનો તાલશે કે હોડનો
ખૂણાંય કદી જાનવો નથી પરંતુ મધ્ય જ વર્ગ
સ્થિતપ્રજ્ઞ હોતા નથી એટલે અમે તો જિન મૂળને
હસી પડ્યા ને કમનમ્યે મારી જોડેનો જ વિદ્યાર્થી
પેવાના તોફાનનો ભોગ થઈ પડ્યો કેણ મનુષ્ય
કેમ પણ એના ચો પગ અમુક જાણ પોરસરે પારખ્યા
ને એને જ ખરે મુન્હેમા ગણીને બિચારાનું નામ
ને નમ્ર લખી લીધા અને ખરે મુન્હેમાર એ હતો
કે નહિ એ વિચારવાનો સમય પણ કયા હતો ?
પ્રેરિસર તો માન અને તેને પકડીને શિક્ષા કરવા જ
માગતા હતા એને પમ્પનો ને વર્ગનો ખૂલખૂલો
'નિર્દોષ' ' નિર્દોષ' પેકારી જાણો પણ પ્રેરિસર
એમ જાણ્યો અને તેમ નહોતા એમણે તો પેવાને
પેવાનો મુન્હેમા કમન કરવા જણ્યું પુ — ને ને તેમ
નહિ કરે તો ભારેમા ભારે દેહ જવામા આવશે એમ
પણ સાદુ સમજતી દીધું પેવો તો ગિયારે રૂઠરૂઠ
થઈ ગયો પગ પ્રજ્ઞતા હતા છતાં મુન્હેમા દખ્ખા
વિના યેસી જવાય તેમ હતું નહિ હવે શું ? પેવાને
શિક્ષા થવાની એ વિચારે અને દિનગીર હતા ને
ખરે તોફાની પકડાય એમ અને ધ્વજના નહોતા

પરંતુ કોઈપણ જાનવું અને તે પહેલાં તો
પેવો ઉન્નાદ તોફાની પાટની પર ભરેલા થયો ને
નીચેના શમ્દો યોનાના યોનાના ઝડપથી જલાર
ચા થો ગયો

“લના માણસ! નિર્ધારને રુ પ કે ડા ?
ખરા મુન્હેમાર તો હું એ ચા એની ચે ગમ
નથી ?”

અને એમ કહેતા હમને હસને જા એ મદાર
નીચેનો ત્યા તાપરે ! મારજુમા જ પ્રિન્સિપાલ

ઉચા દત્ત હવે ? પોતે કોઈપણ જવાનમાં જો
પહેલાં તો, “બહુ હસતા આવડે છે નહિ ? જા
મડતા પણ શીખી લો !” એમ કહતાંકે પ્રિન્સિપાલ
તો એની યોચી પકડીને મગમગ એ ચમચમાવી દીધી
બને સુરેષીન હોવાથી કડીનોડ શિષ્ટતાનનમાં એ
માન્ય હતા પેતાની ધર્મિય દરમિયાન કોઈ પણ
વર્ગમાં જગપણ તોફાન નજર થતું નેહો એ એમને
દર માન્યતા હતી પરંતુ મર્ધ જાતા તોફાની વાન
કચારની ચે એમના કાને પહોંચી ગઈ હતી અને એ
ભયકર ધરતીકંપ થયો દેવ એવો આતમ એમને
લાગ્યો હતો અમારી એ વૃત્તિને બહેનના દીધી તો
પેતાના શિષ્ટતાવાનનું સત્યાનારા વગી જરો, એ
વિચારે પ્રિન્સિપાલ અમારા વર્ગમાં આવે પ્રેરિસર
દાખન થયા ત્યારેના જ અમને ખમગ ન પડે તેમ
વર્ગને છેડે આવેલા દાદરમા સતાર્ધને ડાખા બા, અમારા
પગકમ પગ આપતી દેખરેખ ગમતા હતા
આજના બધા તોફાનની એમને પૂરતી ખમગ હોત
તેમ એક દાયે મનુષ્યનીય પેવાનું બેક પડી એકદમ
એ અદર વર્ગમાં ધસી આવ્યા ને બીજા તથ્ય-ચાર
તોફાનીએને — કે જેમને ખૂબો માગતા એમને જોયા
હરી એમને — દુન સાથે ઉપર આવવા ન્તુ. અને
પેવાને તો ચોચી ઝાનીને જે ચનચમારી દીધી એની
શિક્ષા મળે અધૂરી હોત તેમ ધક્કા માગતા
માગતા પ્રિન્સિપાલ ઉપર વર્ધ ગયા — એકિન્સમા
પેવાને તો પ લી માગ આપે તો સમાર્ધ જવા જેવું
જ થઈ મનુષ્ય આખા વર્ગના દેખતા — ને તે ચ
ઠામીએની સાથે — ઉમર તાજ ઠામગને માર
પડે, ત્યારે તો નફરતા નફરત છોડા ને પણ ફરી
કડીન કસાસો એ જનાનવાનું મ ન સાવ ને તેમા
ચ બી નો એવો કે દમગ દમગ તોફાન મ્બો છતા
જે કડી ન નકાતો પડાવો કે ન જેવો માગ આપો
આજે એની આમનના કામગ થઈ ચૂક્યા હતા
વર્ગના દેખતા થરેતુ આ દાદરનું આગમન એટલું
ભયકર હતું કે કડી ચે કાદની નામે ઉચુ મો
કરીને એ બોની ચે એનું મનુષ્ય જ કયા ?

પ્રિન્સિપાલ ખરે થયો પણ પેવા ન ના તા પ્રિન્સિ
પાલની , ને સાથે

બીજા કયાંય પણ એ નહોતા. અમે ધાવું કે એ લોકો ઘેર ગયા હશે કાલે એ આવશે કે નહિ? અમારે તો એ એક...કાપડો હતો. અને તેમાં ધ પેકો તો...શું મોં લઇને એ આવશે? ને આવશે તો કેવો લાગશે? શાંત, દીન, હીન, હતગૌરવ, નિર્માલ્ય, તિરસ્કૃત, દયાપાત્ર.

એ દહાડે છેલ્લો પિરિયડ એ જ પ્રોફેસરનો હતો. આખા વર્ગે સંપ કરીને એ પિરિયડ ભર્યો નહિ. પરંતુ અમારી એ હડતાળનું પરિણામ તો કંઈક જુદું જ આવવાનું હતું.

બીજા દિવસે ત્યારે અમે કોલેજમાં ગયા ત્યારે નોટિસબોર્ડમાં એક ભવંકર નોટીસ સૌનું ધ્યાન

ખેંચી રહી હતી. બોર્ડ ટાઈપમાં...છપાયેલી ને લાલ શાહીથી આંકરનાઈન થયેલી એ નોટિસમાં દરેક તોફાનીને સાત સાત રૂપિયા દંડ ને દસ દિવસ સુધી વર્ગમાં દાખલ ને થવાનું ફરમાન હતું;—ત્યારે પેલાને...એને એક વર્ગ સુધી રસ્દીકેટ ને દસ રૂપિયા દંડ ભરવાનું ફરમાન થઈ ચૂક્યું હતું.

બસ થઈ રહ્યું! ત્યાર પછી અમારો આખો વર્ગ તદ્દન શાંત બની ગયો. હડતાળ પાડવાનું ભેર અમારામાં રહ્યું ન હતું. ને વિરોધનો ચૂર કાઢવાની અમારી છાત્ર નહોતી. ને છતાં અમારા બધાંયના મનમાં તો નવા પ્રોફેસર માટે ભયંકર ખુન્નસ ભવંકર તિરસ્કાર વ્યાપી ગયો હતો.

સહશિક્ષણ

. શ્રી. નરેન્દ્રભાઈ પટેલ

સહશિક્ષણ માટે આજે દેશભરમાં મુખ્યત્વે બે મત પ્રવર્તે છે. એક મત એવો છે કે સહશિક્ષણને લીધે સ્વેચ્છાચાર કે સ્વચ્છંદતામાં વધારો થાય છે, યુવકો અને યુવતીઓનું નીતિનું ધોરણ નીચું ઊંતરે છે અને અભ્યાસમાં ભેદબેદ તે પ્રમાણમાં ધ્યાન ચોંટતું નથી. વળી કેટલાકની માન્યતા એવી પણ છે કે સહશિક્ષણને લીધે શાળા કે મહાશાળા મટીને લગ્નનું બજાર બની જાય એવો સંભવ છે. તેથી કરીને વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ એક બીજાના સંસર્ગમાં જોમ અને તેમ ઓછા ત્યારે તે દિલ્લાવદ છે. આમ કરવાથી એ લોકોનું ચિત્ત અભ્યાસકાળમાં અભ્યાસમાં જ બરાબર ચોંટશે. અને નિર્મળ સરોવરમાં પથરા નાંખવાથી સરોવર જેવી રીતે અળગળી ઉઠે છે અને પાણી મેઘનું થાય છે તેવી જ રીતે સહશિક્ષણને લીધે શાળા અથવા તો મહાશાળાનું બને છે. પરિણામે

પ્રચલિત નીતિને ભંગ થવાનો સંભવ રહે છે અને અભ્યાસમાં પણ ખલેશ પહોંચે છે.

બીજો મત એવો છે કે સહશિક્ષણથી સરવાળે ફાયદો થાય છે. જાનાના યથા આપણે અમુક બંધનોથી ટેવાએલા હોવાથી સરખાતમાં ત્યારે બંધનમુક્ત થવાય, ત્યારે કદાચ એવો આભાસ થાય કે સહશિક્ષણથી ગેરફાયદો છે. સહશિક્ષણ મનુષ્યસ્વભાવને અનુકૂળ છે અને ચાલુ જમાનાના વાતાવરણને પણ અનુકૂળ છે. આ મત ધરાવનારા એમ કહે છે કે સહશિક્ષણનો વિરોધ કરવાનો પ્રયત્ન નદીના પ્રયંડ વેગની સાથે તરીને જવાના પ્રયત્ન જેવો નિષ્ફળ નીવડવાનો પૂરો સંભવ છે. વનવિવિવિવક નીતિની વ્યાખ્યા તો જમાના સાથે બદલાવા કરે છે. અમુક વર્ષો પહેલાં અમુક સંનેશોમાં નક્કી કરેલી નીતિને

આ જમાનામાં સુખપણે વળગી રહેવું એમાં મનુષ્યની શુદ્ધિશક્તિની અને વિવેક શુદ્ધિની હામી છે આ બે મતમાં કયો મત વાળ્યો હોઈ શકે એનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ

પ્રાણીમાનમાં નર અને માદા એમ બે કુદરતી વિભાગ છે જમાના યથા એ બંનેના સદન-ર અને સદચારથી વળત ચાલે છે જાનના જુગ જુગ હોયેલા નર અને માદા પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર એકબીજાને મદદ કરે છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં નર અને માદા નાનપણથી જ દરેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય પ્રમાણે એક બીજાને ખબા આપીને કામ કરે છે જાનને માટે જરૂરી તાલીમ લેતી વખતે પણ નર અને માદાનો બેઠ પાડામાં આવેલો નથી મનુષ્યની પછાત ગણ્યાતી ભૂતિમાં પણ મેટે ભાગે આવેલો બેઠ પડેલો નથી નાનપણથી જ એ લોકો દરેક પ્રવૃત્તિમાં એક બીજા સાથે દૈનિકી ભાગે છે યુરોપ અમેરિકાના જુગ જુગ દેશોમાં સદશિક્ષણ છે એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રી અને પુરુષ દરેક ક્ષેત્રમાં સાથે બળીને કામ કરે છે આપણા દેશમાં પણ પાન ગણ્યાતી કોમોમાં સ્ત્રી અને પુરુષ ભ્રમભર દરેક ક્ષેત્રમાં એકબીજા સાથે દૈનિકી ભાગે છે પરંતુ આસપાસીને ઉચ્ચ ગણ્યાતી કોમોમાં આ બેઠવણીના છે જાનીયત્તિ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં છે, મનુષ્યની જગતી ગણ્યાતી ભૂતિઓમાં છે, યુરોપ-અમેરિકાની પ્રજામાં છે, દિલ્હીમાંની પાછળ ગણ્યાતી કોમોમાં છે અને ઉચ્ચ ગણ્યાતી કોમોમાં પણ કે આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે જ્યાં આગળ સ્ત્રી અને પુરુષ સમાનકક્ષી રહે છે, એકબીજાની તકતિનો પૂરો વિમલ કરે છે, તે સમાન બંધી રીતે પ્રગતિમાન હોય છે આજ પ્રગતિમાન દેશમાં સદશિક્ષણ પણ હોય છે જ અનાયદ શિશુયથી જો જાનીયત્તિનું વિશુદ્ધિગણ મનુ હોત તો એને સાર્વનિક કવનોનો પ્રવલ્ન ચાત, પરંતુ એને બદલે સદગિજય તરફ એક કે મનુષ્ય સુધરેલું પ્રાણી છે એણે સમાજની શાંતિ અને અવરમાને માટે નિયતો ધ.વા, એણે દરેક વૃત્તિને એના અસર અવરમા જ કામ કરવા ન દીધું પણ વૃત્તિ-

એનું વિશુદ્ધિગણ કરીને માનવસમૃદ્ધિને આગળ ધપાવી પરંતુ કેટલીક વખત વૃત્તિઓની વિશુદ્ધિ પણ કરી જાનીયત્તિ અને એના જુગ જુગ સ્વપોના નિયમન માટે મનુષ્યે જે રીત સ્વીકારે છે તેમાં વિશુદ્ધિને વધારે ધ્યાન મળી મનુ કે ખાસ કરીને આપણા દેશમાં જ સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે જે સ્વાભાવિક વિમલગલ હોયો જોઈએ તેને બદલે અગવાભાવિક તરફ એક કે પડે. અગિયોને માટે મોટોભાગે ધનુ જ સકુચિત હોય, વિધવાવિવાહનો પ્રતિમલ સદ-શિક્ષણનો વિરોધ વગેરે જનનમાજની જાનીયત્તિનું વિશુદ્ધિગણ કરવાને બદલે વિશુદ્ધિને પથે લા જવામાં મોટો ભાગ જાગે છે, એમ માનવાને સમય માગ્યો મળે છે મનુષ્યમાં રહેલી મૂળમૂલ વૃત્તિઓને પ્રનિમૂળ નિયતો જો સમાજને સ્વીકાર્યા હોય તો મોડાવરેલો એને લગ થાય છે અને એને બદલે અનુકૂળ નિયમ દાખલ થાય છે એક નદી અથવા તો ખાડીનું પાણી વહેવું હોય ત્યારે પ્રવાહી રોકવાને માટે પ્રવાહની વચ્ચે જ પાળ જાણીએ તો આજે નહિ તો થોડા જ વર્ષોમાં પાળ તોડીને પાણી ચાલુ જાય છે એ કુદરતી નિયમ છે તેથી જ રીતે મનુષ્યની મૂળમૂલ વૃત્તિઓની વિશુદ્ધિ ને કાઈ નિયતો અમાને રોકી બેસાડ્યા હોય છે તેનો સમય જતા ભાગીને જુદો મર્ધ જાય છે સદશિક્ષણનો વિરોધ કરેલો એટલે છેવટે મનુષ્યમાં રહેલી એક મૂળમૂલ અને જગત-વૃત્તિની શાંતિને રૂધિને, મૂળમૂલ, વિશુદ્ધિને માર્ગે લઈ જવાનો અથવા તો એક જ દેશને પૂરી મળવાનો મિથ્યા પ્રવલ્ન કવનો

સદશિક્ષણથી એ-જાગ કે અવરમામાં વધારો થાય છે અને નીતિનું ધેનુલ કાનર છે, એની એ-દોર કે આ જગતને રહે-જાગ કે રવજ-હતાનો અર્થ જાનીયત્તિનું એ-જાગ કે રવ-હતા થાય છે નીતિનું જો-વિશાળ છે, પરંતુ આ લેખમાં જાનીયત્તિનું નીતિના સ-ચિત અર્થમાં એનો ઉપયોગ થાય છે જાની પ્રતો માટે મનુષ્ય ન મ અથવા રવજમાં અને સમાજમાં વા-વાગ બધેકા ન થાય એ દૃષ્ટિથી તે વખતના કેટલાક વિચાર વલ નામુએએ

સમાવેશ થાય છે. અને એને માટે સહશિક્ષણ સીધી નહિ તો આડકતરી રીતે જરૂરી છે. પરંતુ જીવન વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓ સહશિક્ષણ લે એટલે લગતું બગર જ બની શકે એ હાય. વધારે પડતો છે. સહશિક્ષણ સાર્વજનિક બનશે તો શાળા કે મહા-શાળા જ લગનનાં બગર બની જશે એવો પૂર્વગ્રહ બાંધીને જ ને સરંચાની ચરંચાત થાય તો કદાચ વાતાવરણ એવું પેદા થવાનો સંભવ છે; બાકી ફેળવણીની સરંચામાં લગનના સોદા પર સોદા થાય એ સાચો ફેળવણીકાર સહન કરી ન લે. શિક્ષણની બાંધી ભાવનાવાળા શિક્ષકો અને અધ્યાપકોના હાથમાં ને શિક્ષણની લગામ સોંપવામાં આવે તો સહશિક્ષણમાં જરૂર સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ જમાવી શકાય છે. એક વખત એક ભાગું વાતાવરણ જન્મ્યા પછી એાછી મહેનતે એ જ વાતાવરણ ટકાવી શકાય છે, એમાં દેખરેખ સિવાય વિશેષ મહેનતની જરૂર નથી.

સહશિક્ષણનો વિરોધ થાય છે એનું એક કારણ એ છે કે કેટલીક શાળા અને મહાશાળામાં વિદ્યાર્થી-ઓનું વર્તન વધારે પડતું અવિવેકી અને ઉદ્દત હોવાના દાખલા બન્યા છે અને હજી બને છે. આવે કેટલું પોતાની જીવન કન્યાઓને અભ્યાસ માટે મોકલવામાં માખાપોને સલામતી લાગતી નથી. અને નેઓ મોકલે છે તેઓ નજીક જ મોકલે છે. પોતાના જ વર્ગમાં બાણી વિદ્યાર્થીનીઓની અસહ્ય મરકરી ઉડાવવામાં, એમના તરફ અવિવેકી વર્તન બતાવવામાં એમની ફેળવણીમાં ખૂણ પડે છે એવું આજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને નથી લાગતું, બિલકુલ કમનસીમી તો એ છે કે કેટલાક આવા વર્તનમાં મગફળી માને છે. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની નફી કરેલી મર્યાદા બહારનું વર્તન સહન કરી લેવાને સમાજ તૈયાર નથી. મોટા લાગતી વિદ્યાર્થીનીઓમાં હજી સુધી એવી હિંમત નથી આવી કે જેથી આવા ઉદ્દત વર્તનનો હિંમતપૂર્વક સામનો કરી શકે અને જતાખ-આપી શકે. વર્ગો સુધી ફેળવણી લીધા પછી પણ ને વિનયી ન થવાય, વિવેકી ન થવાય પરંતુ એને બદલે અવિનયી, અવિવેકી અને ઉદ્દત થવાય તો એમાં ફેળવણીની અપૂર્ણતા છે એમ કહેવું ભેઈએ.

સરંચાનું વાતાવરણ એવું નિર્ભળ નથી, શિક્ષકો અથવા તો અધ્યાપકોના વર્તનમાં અને એમની આજી-બાજીના વાતાવરણમાં એવી હવા પેદા નથી થઈ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં એ કિતરી જાય. એક જીવન મૈત્રિક થાય, કોલેજમાં આવે, સમાજમાં ફેળવાયેલા તરીકે ઓળખાવે છતાં વર્ગમાં ત્યારે જીવન કન્યાઓ દાખલ થાય, અથવા તો વર્ગ પૂરો થયે પાછી જાય ત્યારે, અથવા એવા બીજા કોઈ પ્રસંગે ગમે તેવી રીતે બમો પાડે, અને તેવી વાહિયાત દીકા કરે એમાં ફેળવણીની મરકરી થાય છે. આવા જીવનનો અત્યાર-સુધી ફેળવણી પુસ્તકિયા જ્ઞાન જ અપાતું છે, પરંતુ સમાજમાં એકબીજા સાથે અને ખાસ કરીને સાથી ભતિ પ્રત્યે સમ્પત્તાથી કેવી રીતે વર્તવું, વિનયી અને વિવેકી કેવી રીતે થવું, એ તરફ અભ્યાસક્રમમાં બહુ ઓછું ધ્યાન અપાતું છે. શાળા અને મહા-શાળામાં અત્યારે જે દમે ફેળવણી અપાય છે અને તેમાં જે રેડિયાળ વાતાવરણ છે તે જ મોટે ભાગે સહશિક્ષણને વગોવે છે. સહશિક્ષણ નથી હોતું ત્યાં પણ વિદ્યાર્થીઓ આવા વિકૃત માનસનો પરિચય કરાવે છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓના આવા વર્તન માટે સહશિક્ષણ જવાબદાર નથી એ દીવા જેવી રૂપ જાત છે. આપણી શાળા અને મહાશાળામાં ફેળવણી પુસ્તકિયા જ્ઞાનની નહિ પરંતુ જીવનને રૂપદાંતી સર્વાંગી ફેળવણી અપાય અને નવીન ફેળવણીની દૃષ્ટિવાળા ભાવનાસાળી શિક્ષકો અને અધ્યાપકોની દેખરેખ હોય તો માખાપોને પોતાની કન્યાઓ વિશે સહશિક્ષણવાળી સરંચામાં જે ડર રહેતો હોય તે ડર થઈ જાય એમ છે.

સહશિક્ષણને લીધે શાળા કે મહાશાળાનું વાતાવરણ કુબ્ધ થાય છે અને અભ્યાસમાં જરોખર ચિત્ત ચોંટતું નથી એવી એક દલીલ છે. વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ અભ્યાસ માટે બેગાં મળે એટલે બધાં જ અભ્યાસમાં ચિત્ત પરાંતી ન શકે એ દલીલ બરોખર નથી. દરેક યુવક અને યુવતી ભણ્યે અભણ્યે એક બીજાને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એકબીજાને આકર્ષવાનો

પ્રપલ કેવળ બદારની દાપડીપમાં જ સમાઈ જતો નથી, તેમ જ અભ્યાસથી વિમુખ કરે જ છે એમ માનવાને પણ કારણ નથી. સુધેરલા જમાનાનાં કેળવણેલાં સ્ત્રીપુરુષોની એકબીજાને આકર્ષવાની રીત જમ્હલી જમાનાનાં સ્ત્રીપુરુષો કરતાં નિરાશી જ છે. આ જમાનામાં રૂપવતી તેમ જ બુદ્ધિશાળી યુવતીનું કેળવણેસા અને સંસ્કારી યુવક તેની મરજી વિરુદ્ધ હરણ કરતો નથી. સદશિક્ષણ લેના સુવક્ષ કયાં તો અભ્યાસ, કયાં તો શારીરિક શક્તિ કે કયાં તો પુરુષને ચોગ્ય એવી કોઈ બીજી શક્તિની ખિલવણીથી અને એના પ્રદર્શનથી સામી જાતિને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી પોતાની બુદ્ધિ અને મહેનતથી અભ્યાસમાં મોખરે રહીને સામી જાતિનું ખ્યાન ખેંચે છે. વાચાળ વિદ્યાર્થી પોતાના વાક્યાનુ-ધર્થી ચર્ચાસભા મંજવીને સામી અંતિને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેનામાં જે કોઈ વિશેષ શક્તિ હોય તેને ખીસવીને બધા સમક્ષ મૂકી પોતાની ક્રેકતા સાબિત કરી સામી જાતિને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન થાય એ સદજ છે. એટલે અભ્યાસમાં ચિત ન ચોટે વગેરે દલીલોને રચાન રહેવું નથી. જેવી રીતે યુવાનો પોતાની શક્તિની ખિલવણીથી યુવતીને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેવી રીતે યુવતીઓ પણ પોતાની શક્તિનો વિકાસ કરીને યુવકોને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમાં યુવક અને યુવતીઓને તો શિક્ષકો અથવા તો અધ્યાપકો તરફથી સમય તેમ જ માનસને અનુકૂળ દારવણી મળે તો એમની શક્તિ ખીસી નીકળે અને સરવાલે માનવસમાજને ફાયદો થાય તેમ જ સદશિક્ષણના ફાયદાનો સાચો ખ્યાલ પણ આવી શકે.

વિદ્યાર્થીનીઓ માટે ખાસ કાલ્યાણ આનેલી ચાળા અથવા તો મદાસાળામાં પોતાની કન્યાને અભ્યાસ માટે મૂકીને માગાપ એમ માનનાં લાગે છે કે ત્યાં એમની કન્યાને માટે વાતાવરણ અનુકૂળ છે અને એમની કન્યાઓનો શક્તિનો પણ વિકાસ સંકાપ છે. કેટલાં માગાપને એવો દર પણ રહે છે કે સદશિક્ષણથી સરકારમાં પોતાની કન્યા વાળે તો સ્વર્ગના નિવાસની થાય એટલે લગ્ન વખતે પોતાની અથવા

પોતાના કુળની આજર જગાડે એવું દલાય કરી બેસે. વળી જુવાન છોકરાઓ સાથે લગ્નવામગણના પ્રસંગ વધારે સાંપડે, એટલે કે એમની માનવતા પ્રમાણે દાર અને દેવતા ભેગ મળે એટલે લગ્નકા થાય, એવી પણ બીક રહે છે. વિદ્યાર્થીનીઓની અકાવલી સાળાં કે મદાસાળામાં જનીવ જીતિને ઉચકેરે એમાં તરતો ફોલાં નથી, એવા પ્રસંગો પણ પડતા નથી એમ માનીને એ લોકો સતેલ મેળવે છે. પરંતુ મનુષ્યના જીવનમાં વાસ્તવિક અને કાલ્પનિક એમ બે તરતો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે એ ભૂતનું ન નોંઠીએ. મનમાં શું આલી રહ્યું હોય છે એની માગાપોને કયાં ખજર હોય છે? આપણામાં કહેવન છે કે 'હંમે હોપ તેવું હોઈ', એટલે કે મનમાં જે વિચારો મેળવનાં હોઈએ, જેનું રક્ષણ કરતાં હોઈએ તેનો વાળી મારફત અને ઉંચેર કાર્ય મારફત અવિર્ભાવ થવાનો શંકાવ રતો હોય છે અને કેટલીક વખત થાય પણ છે. ખાસ કરીને માધ્યમિક કન્યાસાળાનાં ઉપરનાં ધોરણોના અભ્યાસક્રમમાં પણ જનીવ જીતિને ઉચકેરે એવાં ભાસકર્મી વળીને ઠીક પ્રમાણમાં હોય છે. મદાસાળાના અભ્યાસક્રમમાં તો આવાં વળીને ધણું હોય છે. વળી આધુનિક યુગની કન્યાઓને તરૂન નથી કમે લણાયેલી નવક્રમ્યા, વાર્તા અને નાટકો વાંચવામાં સારા પ્રમાણમાં રસ હોય છે. માગાપો અને વડોએ તરૂંથી આપું વાચન વાંચવાની મના દરવામાં આરે તો ડાનસાના વાંચવના દાખલા પણ ઠીક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. સિનેમા પણ રૂપેલી પડતા ઉપર જનીવ વિવચક ઘેરા રંગથી રંગાયેલાં ચિત્રો દોરે છે અને વિદ્યાર્થીનીઓ પણ હિંમતે રસપૂર્વક જુએ છે. વાસ્તવિક જીવનમાં એમની ફરને મોટી મૂકી દીપેલી દોષાથી એ લોકો કાલ્પનિક જીવનમાં વધરે આનંદ લે છે. નવક્રમ્યા, નાટક, વાનાં અથવા તો સિનેમાનાં પુરુષવાત્રો સાથે કલ્પનામાં મિત્રાચારી બની છે અને એમાં આનંદ લે છે આવા વાચનથી એને ખજર પડે છે કે જીવનના બીજા ભાગમાં તો કન્યાઓને ધણી છટ દેવ છે, સદશિક્ષણ અનિર્વાર વળુ છે અને આપણા સમ વર્માં સ્ત્રીઓને બોલે અંગેનો મજી દેવામાં આવી છે. સ્ત્રીઓ પ્રમે રફ રહેવા અભ્યાસ અને એમનું ખલ

જેવાય છે અને પ્રસંગ મળે એની સામે બંધ પણ કરે છે. અસાધ્ય શાળામાં જાણતી વિદ્યાર્થીનીઓને નાસ્તવિક જીવનમાં જે ન મળે, અને જેને માટે એમની ઝંખના હોય છે, તે કાપનામાં મેળવે છે અને આનંદ લે છે. મનની અંદર જે વિચારો રચા કરતા હોય છે તે વિચારોનો પ્રસંગ આપે અમલ કરવાની તક જવા દેવામાં આવતી નથી. એમને પણ વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતો કરવાની ગમે છે, હરવાફરવા, રમવા અને ચર્ચા કરવામાં આનંદ આપે છે; એટલે જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે જાહેર સ્થળોએ તો ખાનગી રીતે પણ એ તક યુમાવવામાં આવતી નથી. આધુનિક જમાનાની નવજક્યા, ટૂંકી વાનાંઓ, નાટકો અને સિનેમા એમના માર્ગદર્શન કરાવનારાં બની ગયાં હોય છે એટલે આ જાગૃતમાં ચંચલાયેકું 'કોઈકું' ઉકેલવાને માટે 'કોઈ' ખીજા જાણુએદની જરૂર રહેતી નથી. આવા વાતાવરણમાં સદશિક્ષણનો વિરોધ કર્યો એટલે પૂર્વ તરફ થોં ટાળીને પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કરવા જેવો પ્રયાસ થાય છે. આવી રીતિ છે તો પણ સદશિક્ષણના વિરોધીઓ કંપાઓ માટે અસાધ્ય શાળા અથવા મહાશાળા કાર્ટીને એમ સંતોષ માને છે કે એ લોકો કંપાઓ માટે પૂરતી કાળજી રાખે છે અને પ્રચલિત નીતિનું રક્ષણ કરે છે. પરંતુ આજુબાજુના જનતામાં યું ચાલી રહ્યું છે એ જોવાની અને વિચારવાની તકલીફ તેઓ ભાગ્યે જ લે છે. શ્રદ્ધામય જ્યારે રજુમાં દોડતાં ચાલી જાય છે ત્યારે રેતીમાં માથું સંતાડીને એવો સંતોષ મને છે કે જ્યારે એને જોતું નથી અને હવે પોતે દુસ્મનથી સત્તામત છે. પરંતુ જ્યારે દુસ્મનના હાથમાં પકડાઈ જાય છે ત્યારે ભગ ભાંગી જાય છે. સદશિક્ષણના વિરોધીઓ ભલે અત્યારે શદ્દામૃગિયા સંતોષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે પરંતુ એ ભગ ભાંગતાં વાર લાખવાની નથી.

આગલી ચર્ચા ઉપરથી આપણે જોઈએ કે સદશિક્ષણને લઈ જ રવેરંચાચાર કે સ્વચંદનામાં વધારો થાય છે એ વાત સત્યથી વેગળી છે. નીતિનું ધોરણ નીચું જાનર છે અને અભ્યાસમાં ચિત્ત બેરોગર ચોંટતું નથી એ પણ ભ્રમ જ છે. શાળા અથવા તો મહા-શાળા ધમતું જાનર ખતી જવાની સંભાવનાનો ભય

પણ કાઢખનિક છે અને વધારે પડતો છે. અને જે પ્રચલિત નીતિ સમાજની પ્રગતિને રૂંધતી હોય એવો ભંગ થાય અને એની જગ્યાએ સમાજને જરૂરી નીતિની સ્થાપના થાય એ જરૂરી છે. એટલે પ્રચલિત નીતિના ભંગથી ડરીને પ્રગતિ અટકાવવાની જરૂર નથી. એટલે સદશિક્ષણના વિરોધ તરીકે જે કારણો રજૂ કરવામાં આવે છે તે બેરોગર નથી. તેથી કરીને સદશિક્ષણના વિરોધીઓ માટે ઉપર જણાવેલાં અનિર્ણીત દર કરવા માટે સદશિક્ષણનો વિરોધ કરવો એ પેટમાં દુઃખનું હોય અને ચામડી ઉપર લીંચ જાયોડીન લગાડવા જેવો નિર્બળ તેમ જ હારવાદ્ય પ્રયત્ન છે.

હવે સદશિક્ષણ શા માટે જરૂરી છે એનો વિચાર કરીએ. જેમ પ્રાણીજગતમાં નર અને માથ તેમ મનુષ્યજગતમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એમ બે સસારસ્થનાં ચક્રો છે. એકબીજા સાથે સકારથી રહેવાને સમર્થતા છે. એટલા માટે બન્ને એકબીજાના યુલ્યુષ્ઠો સમજીને સાથે વિકાસ સાધે એ જરૂરી છે. સ્ત્રી અને પુરુષ, જીવનના દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં સક્રિય રીતે વર્તે એવી તાકીમ પ્રથમથી જ આપવાની ખાસ જરૂર છે. અત્યારે અધિકારયુગ ચાલતો નથી એટલે સ્ત્રીઓને ચાર દીવાલોની વચ્ચે પુરાઈ રહેવાનો જમાનો મર્યો છે. ખીજા દેશોમાં સ્ત્રીઓ જીવનનાં ઘણાંખરાં ક્ષેત્રોમાં પુરોગામી સાથે ખતેખલા અગ્ર-ડીને પોતાની શક્તિ અનુસાર ફાળો આપે છે. સ્ત્રીશક્તિનો પૂરો વિકાસ થાય એટલા માટે જ્યાં જિનજરૂરી અને વધારે પડતાં બંધનો કાપી નાંખવાની આવશ્યકતા હોયને તમકંકે આપણે દેશમાં જોતો ચર્ચ છે. સદશિક્ષણ એ નિશા તરફના પ્રયાણનું પ્રથમ અને જરૂરી પગલું છે. દેશની આડી છોકરીના સમયે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેની દૃઢિમ દીવાલ ચાલુ રાખી એમાં હાનિ સમાયેલી છે, ખરું જોતાં સદશિક્ષણ તો દરેક કુટુંબમાં નાના પાંચ ઉપર ચાલે જ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે લગભગ દરેક કુટુંબમાં નાનાં મોટાં છોકરા અને છોકરીઓ દરેકજાના જીવનમાં જરૂરી કામો ભેગાં મળીને કરે છે અને શિક્ષણ પણ સાથે જ લે છે.

એટલું વાદ રાખતું ખાસ જરૂરી છે કે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાણી તેમ જ મનુષ્યજાતમાં ભાઈબહેન, માદીંગ, બાપદીકરી અને બીજા એવા ભેદો જોવા છે, સમાજની વ્યવસ્થા અને શાંતિને માટે ભાવનાને બગે ઉત્પન્ન કરના ભેદ છે, ત્યારે મુખ્ય ભેદ તો સ્ત્રી અને પુરુષનો જ છે ને એવું જ દેખાય છે. છોકરા અને છોકરીઓ દરેક હોનમાં સાથે કામ કરી શકે છે, અને એમાં જ રાજદો રહેતો છે એમ આપણે અનુભવીએ છીએ, તો પછી એ જ નિયમ મેળી સમયાને કેમ લાગુ પાડી ન શકાય? ગાળા અથવા તો મહાગાળામાં પણ પ્રયાતનપૂર્વક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાથી વૈદ્યકિક ભાવના અને વાતાવરણ બંને શંકે છે અમુક જગ્યાનામાં ખાસ સન્મેલોપનાત્ અને અમુક વાતાવરણની અસર નીચે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે અમુક ભેદની રીવાજ ચાલી લેવામાં આવી હતી હવે જગ્યાનો બદલાયો છે અને જનનની દૃષ્ટિ પણ બદલાઈ છે જુવાન ડાંગ અને છોકરીઓ સહશિક્ષણ લે એટલે સ્વતંત્રી બની જ જાય એમ માની લેવું એમાં બગ રહેતો છે એનાથી જાનકુ જુવાન જો ગ-છોકરીઓને પોતાની જવાબદારીનું પૂરેપૂરું બન કરાવી દીધા પછી જો સ્વતંત્રતા બાપવામાં આવે તો દરેક પગલુ કાળક્રમશઃ જો પૂર્ણ વિચારથી બરે જ એમ કરવામાં ન આવે તો ટીબજી ખાતર, ખાસ કરીને મોટેમોને ચોડવા માટે પણ કેટલાક જુવાનો વડીલોના વચનનું ઉત્તર કરતા ભેલામાં આવે છે આથી તિના સસરામાં આવવાનું જ્યાં થાય જ ત્યાં એની નજરમાં દેખા પડી જવાયો, પોતાની હાસી થયે એ કંઈ વર્તન દિશણ બદલવા-ઓડવા નેમ જ મોનવા-આવાની દગમાં પાંતળે એવો કેવો દેખે સ્ત્રીપુરુષમાં થયો જ નેઈએ જુવાન ડાંગ અને છોકરીઓ અનિશ્ચય ન એટલે વધાર વિનય અને વધાર વિશેષ થયા નેઈએ તેમ જ પોતાનામાં મહેલી શક્તિનો વધારે વિશ્વાસ થયોનો દાવો નેઈએ ને એનાથી ડાંગે વિચિત્ર માલુમ પડે તો જ્યાં તો છોકરા-છોકરીઓના માનવ નિર્મિત થયેલા દાવા નેઈએ, ક્યારે તો સમયાન્તે મગ નેઈ અનુકૂળ પાતાનું જ

જવાબમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હોવા નેઈએ એને સહચિણજીનો વિરોધ કરનામાં શક્તિનો દુર્ન્યય કરવાને બદલે વિરૂદ્ધ માનસને સુધારવામાં જો અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં શક્તિ ખચકાવી નેઈએ

અનાથદી શાળામાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી અથવા તો વિદ્યાર્થીનીની એમનીમના નર્તન માટે બારે કુતૂદનના હોલ છે, અને તરફતરેહની બંધના હોલ છે એનું પરિણામ એ આવે છે કે જ્યારે જ્યારે સામી શક્તિ સાથે મગવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે વર્તનમાં નિમિત્ત આવે છે જો મગજ પર અમુક ભેદની છાત્ર મહે છે એમનીમના સ્વભાવ માટે કુતૂદનના હોલ છે ખરેખરની બાનુએને આપો ધણી વખત પડદાનાગી માડી અથવા તો મોટરમાં ખેરીની તથા રમ્યા ઉપરથી પસાર થયા નેઈએ છીએ આપણે જ્યારે જ્યારે નેઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે અમુક એ લોકો પડો જાયો જોને ગદાગતુ દમ્ય અનુષ્ઠ નાને જોવા હોય છે એ જ રમ્મે થતી એ લોકોને સેકડો વખત આવવાજવાનો પ્રસંગ સાપડ્યો હોય છે જ્યાં બહાર જા જમત જો પોતાની વચ્ચે પડો હોવાથી એ પોતાને કોઈ તૃપ્તિ થતી નથી એ નસાનો દેખાવ પણ ધણી વખત ખ્યાન એવે એવો હોતો નથી ડાંગે જરૂરી વખત નિશ્ચય દેખાય છે પરંતુ એ લોકો પડામાં મહે છે જુની રીતે કરવાની હદ હોતી નથી એને એમ લાગ્યા જ કરે છે કે જો ને પોને ન જુએ તો કાંઈ નહીં જોરાનું મહી જોને મનસ કે ખંધા રોડાથી તૃપ્તિ થતી જ નથી આથી જ વિચિત્ર અનાથ શાળામાં ભણનાર વિદ્યાર્થીનીની હોલ છે જ્યાં લાંબા ભવિષ્યમાં જુવાન ડાંગજો કરતા છોકરીઓ વધાર જોડાયેલા જ ત્યારે ત્યારે આવી બનવનું ત જુવાન છોકરીઓને અમાજમાં જુવાન છોકરાઓ સાથે વગવાની તક મળે જ ત્યારે ત્યારે પોતાના માનસનો સતોર થાય એનો ઉલ્લાસ કરી ને જુવાન ડાંગ જાઓનો મિશન પરિચય હોતો નથી એને જમણી વખત બોળવજુથી ખોટું તેમજ ને જુવાન ડાંગનો કુશળતા દાખમાં અમાજ પડે જ અને વિચિત્ર થાય કે જાને માટે અમાજ જતા જતા જ જગ્યાના થાય

સમાજમાં પુરુષે પૂરની છૂટ લઈ લીધી છે અને પોતાની વૃત્તિને એક યા બીજી રીતે સંતોષી છે. પુરુષના ઉપર સખત બંધેતો નથી. તે ઉપરાંત પુરુષનું જગત પણ વિરાળ છે એટલે બીજી પ્રવૃત્તિમાં સક્રિયતા ઉપયોગ કરી શકે છે. સ્ત્રી જમાના યમાં મજબૂત બંધેતોથી જકાદાઈ છે અને ધર એમનું સંકુચિત ક્ષેત્ર છે. પુરુષના જાતીય વિવેક આરિય માટે સમાજ દરકાર રાખતો નથી પરંતુ સ્ત્રીના આરિયની રક્ષાનો ભાર વર્ષો યમાં સમાજ ઉપર પડેલો છે. અને એ પર પૂરેપૂરી તકેદારી રાખે છે. શારતોએ પણ એમાં ટેકા આપ્યો છે. મનુ બચવાને પણ કહે છે કે સ્ત્રીઓ સ્વાતંત્ર્યને લાચક નથી. આનું હોય એટલે જ્યારે જ્યારે ઘોડી સ્વતંત્રતા મળે ત્યારે ત્યારે નવા વાતાવરણમાં ઊછરેલી જીવાન છોકરીઓ પોતાની રીતે એ તકનો ઉપયોગ કરે, પોતાની લાગણીનો પ્રવાહ વહાવે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

અત્યાર સુધીના ઇતિહાસ તપાસતાં સમદૃષ્ટિથી જોનાર કોઈ પણ માણસને એમ લાગ્યા વગર રહે નહિ કે સમાજે જાતીય વિવેક નીતિ પરત્વે એકતરફી નીતિ ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે. નીતિ જેવી વસ્તુ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓને માટે જ લાગુ પડી છે. પુરુષો ગમે તેટલી સ્ત્રી પરણે અને લગ્ન ઉપરાંત ગમે તેટલા જાતીય સંબંધ બાંધે તેનો ખાસ વિરોધ થયો નથી. પરંતુ સ્ત્રીએ તો પતિવ્રત પાળવું જ નોઈએ એવો ઐશ્વર્ય રાજવામાં આવ્યો છે. એક જમાનામાં તો ઇન્જાએ કે અનિન્જાએ સ્ત્રીઓને પતિના મરણ પછી પતિ સાથે જળા મરવું પડતું. સહશિક્ષણ માટે જનુ એ વિરોધ હોય તો ખાસ કરીને સ્ત્રીના આરિયની રક્ષા માટે જ. પરંતુ આ બધા ભાર હજી સુધી માથા પર વલા કરવો, સ્ત્રીઓ પોતાની જવાબદારી સમજતી નથી એવું હજી પણ માન્યા કરવું. એમાં સ્ત્રીસમાજનું અપમાન છે. એમ માનો કે સ્ત્રીઓના હાથમાં સમાજનો કારભાર હોય, એમનું કહેવું સમાજમાં ચાલતું હોય અને જો એમને એમ લાગે કે આ પુરુષો આખી દુનિયામાં ગમે ત્યાં ભટકે છે અને કેટલીક વખત ગમે તેમ વર્તે છે, એકથી વધારે

સ્ત્રી સાથે સંગમ રાખે છે માટે દરેક પુરુષે જુઓ પહેરીને ફરવું, પોતાની સ્ત્રી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રી સાથે વાતો ન કરવી, વગેરે નિયમો નો લાગુ પાડવામાં આવે તો પુરુષોને કેવું લાગે? સ્ત્રીઓ દરેકરે તેના પર ચોકી, વાતો કરે તેના પર ચોકી, શિક્ષણ લે ત્યાં પણ ચોકી-પહેરા. બધી જ જગ્યાએ એમના ઉપર ચોકી હોય છે. આમ રેરેર ચોકી મુકાઈ એટલે એમાંથી કેમ છટકી જવું એ પણ શોધાયું. જેમ જેમ ચોકીની સંખ્યા વધે તેમ તેમ છટકાવારીની સંખ્યા પણ વધે એ સ્વાભાવિક છે.

આપણા સમાજમાં સહશિક્ષણના ઘોડા અખતરા થયા છે અને હજી થાય છે. એમાંના મોટા ભાગના અધકચરા અખતરા જ છે એમ કહેવું નોઈએ. એક હાનર છોકરાઓની શાળા કે મહાશાળા હોય તેમાં પચાસ કે પચાસ છોકરીઓ બંધતી હોય તેને સહશિક્ષણ કોણ કહે? કેટલેક ટેકાએ તો આના કરતાં પણ ઓછી સંખ્યા હોય છે. આવી સ્થિતિ હોય છે એટલે છોકરાઓનું ધ્યાન છોકરીઓ તરફ અને એમની પ્રવૃત્તિ તરફ વિશેષ ગમ્ય એ સહજ છે. એનો ઉપાય એ છે કે શરૂઆતમાં આવા વર્તનનો પણ સામનો કરીને છોકરીઓ વધારે તે વધારે પ્રમાણમાં સહશિક્ષણના સંસ્થામાં દાખલ થાય. આમ થાય એટલે નબીનતા જતી રહે અને બન્નેના વર્તનમાં વધારે તે વધારે સ્વાભાવિકતા આવે. આપણા સમાજમાં ઘણે ટેકાએ એવું વાતાવરણ જોવામાં આવે છે કે સ્ત્રી એટલે જાણે કે અસાધવી દુનિયાનું પ્રાણી, તથા સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે અમુક પ્રકારની—પડી તે શારીરિક હોય કે અશારીરિક—મર્યાદા હોવી જ નોઈએ. પછી તો પુરુષોના હાથમાં કારભાર રહ્યો એટલે પોતાને અનુકૂળ આવે એવી રીતે મર્યાદાની પરંપરા બાંધી લીધી અને ખાસ કરીને આપણા દેશમાં તો સમસ્ત સ્ત્રીજાતિને મર્યાદાના બંધનના ગૂંચળામાં ગૂંચવી લીધી છે. સહશિક્ષણ લે તેમાં મોટામાં મોટા વાધો તો જીવાન છોકરીઓ કદાચ પ્રચલિત નીતિનાં બંધન તોડે, માથાપોતી મરજી વિરુદ્ધ ઇન્જામાં આવે તેની સાથે લગ્ન કરવાની

હિંમત કરે, તે હોય છે. ઊકરાઓને માટે કાઉન્સિલો ફિક્સ કરતું નથી. કોલેજ આંખમિયામણું કરે છે. જાતીય વિવેક એકતરફી નીતિનો ખ્યાલ ઊઠી ધરને પુરુષ અને સ્ત્રીના સમાન હક છે, તથા નીતિનું ધોરણ પણ બંનેને એકસરખું હોય પડે છે એનો સ્વીકાર કરીને જે સમાજને આગળ ધપાવવાનો પ્રયત્ન થાય તે સદશિક્ષણના વિદ્યાર્થને રચાતું રહેતું જ નથી.

એટલી ચોખ્ખવટ કરવાની ખાસ જરૂર છે કે હાલની શાળા અથવા તે સહાશાળામાં જે પ્રકારનું વાતાવરણ માલુમ પડે છે અને તેમાં જે કંઈ શિક્ષણ અપાય છે તેમાં સદશિક્ષણનો અપભ્રંશ સારી રીતે સફળ થાય એવી આશા રાખવી વધારે પડતી છે. 'ફળવણીનું' દર્શિયું ધરમૂળથી બદલીને અત્યુચ્ચ વાતાવરણમાં જે સદશિક્ષણ આપવામાં આવે તે સફળ થવા વિના રહે જ નહિ. એટલે સદશિક્ષણને સફળ બનાવવા માટે 'ફળવણીની' કાર્યાયત્ર કરવાની આવશ્યકતા છે. 'ફળવણીનું' દર્શિયું ન બદલાય અને સદશિક્ષણ દાખલ ન થાય તો પરિણામે સમાજને હાનિ છે કારણ કે, સ્ત્રીઓ પ્રગતિ કેંદ્ર છે. શરૂઆતથી જ જે સદશિક્ષણ હોય તે પુરુષ વધના થવા પછી બારે જવાબદારી ઉપાડવાનો સમય આવે ત્યારે સ્ત્રી અને પુરુષો એ જવાબદારીને સદજ રીતે ઉપાડે છે અને સમાજની પ્રગતિને નેસખા આગળ ધપાવે છે. સદશિક્ષણની શરૂઆત

થાય તો સ્ત્રીઓ વિના સંકલ્પે પુરુષોને ખીંછ પ્રવૃત્તિમાં ઉત્તમથી સાથ આપે અને એમની શક્તિ ફક્ત ઘરમાં જ કેન્દ્રિય થવાને બદલે બીજાને પણ એનો લાભ મળે અને આપણે રિપરિયાપક સમાજ બની શકીએ છીએ. આ બાબતમાં ખીંચ દેશના દાખલા આપણી સમક્ષ મોજૂદ છે.

સમાજના વિકાસ માટે 'ફળવણી' જરૂરી છે એનો ખ્યાલ સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ દેશ અને સમાજની પ્રગતિ માટે એકાંગી 'ફળવણી' પૂરતી નથી. સમસ્ત સમાજની ઉત્થાપિત જે આપણે હમજા હોઈએ તો તે પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેને 'ફળવણી' મળવી જોઈએ. જ્યાં એ 'ફળવણી' અદાવાદી શાળામાં અપાય તેના કરતાં એટી સાથે અપાય એ વધારે જરૂરી છે. સદશિક્ષણમાં જ સર્વાંગી 'ફળવણી'નો વિકાસ થાય છે અને એ દ્વારા જ સ્ત્રીઓ પણ સમાજમાં છૂટથી ફરતી થશે, તેમ જ સોતાની શક્તિનો લાભ સમાજના ઉત્કર્ષ માટે આપતી થશે. સદશિક્ષણ વિનાની 'ફળવણી' એ પાંચળી 'ફળવણી' જ મચાવી જોઈએ. અત્યારે જે 'ફળવણી' અપાય છે તે ધરમૂળથી બદલાવી જોઈએ, વાતાવરણ પણ બદલાવું જોઈએ અને પછી જે સદશિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવે તે આપણને આશ્ચર્યનાક ફેર માલુમ પડ્યા વિના ન રહે.

✽

આપણું ફળો

શ્રી. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

[જ્ઞાતિય સંપર્ક]

જનમરૂપ

જનમરૂપ ઘણું સ્વાદિષ્ટ ફળ છે, પણ તેમાં કદિ બીજ ખૂબ હોય છે એટલે તે ઘણાને પ્રિય નથી હોતું. કહેવાય છે કે જનમરૂપનો પહેલવહેલો ફાલ

બીજ વગરની જનમરૂપનો હોય છે અને તે જ ખાવા માટે વખણાય છે. નવીના ભેટનાં જનમરૂપ કીક વખણાય છે. બીજ ખૂબ જ ચાવીને ખાવાં જનમરૂપ નહિ તો કમનિષ્ઠાત થશે. ફળ સ્વાદિષ્ટ છે, વીરજર્વક

છે, કદને કરનાર છે, વાતપિત્તને દરનાર છે, કંકુ છે અને શક્તિ આપનાર છે. ખાકાં નમકજનું સાક ખજુ થાય છે. અમકજની બીજ એક મુંદર મન (Psidium Cattleianum) થાય છે જે કમકતા અને સિલોનના બાગેમાં થાય છે. આ ફળ ખાવામાં ઘણું સારું ગણાય છે. “most palatable of all the granayans.”

ચીકુ

આ ઝાડ અમેરિકા અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝનું વનની છે પણ અત્યારે હિંદુસ્થાનમાં ફરેક જાગમાં થાય છે. ચીકુ બહુ જ સ્વાદિષ્ટ ફળ છે. ફરમીનર આદેજ લખે છે:—

“A more luscious, cool and agreeable fruit is not to be met with perhaps in any country in the world.”

ચીકુ પૌષ્ટિક છે, સારક છે, કંકુ છે અને કદ કરનાર છે. ચીકુનાં બીજ બહુ કઠવાં હોય છે અને તે વધુ ખાવાથી જૂથ જાડા થઈ આવે છે.

લીચી

(Nephelium lappaceum) આ ફળ હાવાનું વનની છે પણ અત્યારે દિંદુમાં થાય છે. મુંબઈમાં લીચીનાં ફળ વેચાતાં મળે છે. જુલાઈ-ઑગસ્ટમાં ફળ પાકે છે. ફળ રાત્રી કાળા રંગનાં ક્રોવાટી જેવાં લાજોળા થાય છે. ઉપરની છાત્રાંત્રી નાખ્યા પછીથી અંદર સફેદ ગર નીકળે છે જે મવાય છે. આ ગર્ક સહેજ ખટાસ લેતા મધુર હોય છે. પણ આ ફળ બહુ ખાઈ શકાય એવાં નથી. થોડાંક ખાવાથી તમિ થઈ જાય છે.

રદ્રોબેરી

(Fragaria vesca Rosaceae). યુરોપિયને આ ફળ ખૂબ પ્રિય હોય છે. પંચગાંની અને મહા-બહેશ્વરમાં રદ્રોબેરી મળે છે. મુંબઈમાં પણ વેચાય છે. રદ્રોબેરીમાં સેકરે ૧ ટકા જેટલું નિશ્ચ, ૦.૬ ટકા જેટલું રેનેક અને ૭.૪ ટકા કમોલિનનું પ્રમાણ

હોય છે. રદ્રોબેરીમાં કંઈસાયમ, મેગ્નેસિયમ, પોટાશિયમ, સોડિયમ, ફોસ્ફરસ, મંધક અને લોહ છે, પણ અતિ જૂથ પ્રમાણમાં. રદ્રોબેરી પાકી હોય છે ત્યારે ખટમધુરી લાગે છે, પણ બહુ ખાઈ શકાય એવી તે નહીં નથી. નીકગિરિ તરફ જંગલી રદ્રોબેરીક થાય છે, પણ જાગમાં થયેલી રદ્રોબેરીક સારી, મોટી, સ્વાદિષ્ટ થાય છે. સંમદણી અને અગ્રજી ઉપર રદ્રોબેરીક સારી છે એમ ઘણા માને છે. રદ્રોબેરીમાં સેનિસિવિક એસિડ છે.

મંગોસ્તાન

મગસ પ્રકાશમાં નીકગિરિ જેવાં સ્થળોમાં તેમ જ સિસેન અને જલદેસ તરફ મંગોસ્તાનનાં ઝાડ થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કંકો દવાને લીધે તે લાગે જ થાય છે. આનાં ફળ નારંગી જેવાં મોટાં, કાળાસ પડનાં આસમાની રંગનાં અને અંદરથી પીળા મીઠાણા રસવાળાં હોય છે. એનો ગર્ક બહુ જ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. ગર્કમાં અપકાં યુક્તાની બીજ છુપાયેલાં હોય છે. જગનમાં જે ઉત્તમોત્તમ ત્રણ ફળોની ગણના થાય છે તેમાંનું મંગોસ્તાન એક છે. ફળ ઉપરનાં છોડાં (rind) સંમદણી અને આખા તિસારમાં કાઢી દવા તરીકે વપરાય છે. બચ્ચાના જૂતા અનિસારમાં આ ઔષધ બહુ ઉપયોગી ગણાયું છે. એક વિદ્વાન આ ફળ વિશે લખે છે:—

“This pulp, it is that gives the fruit its value as one of the finest fruits of the eastern tropics, and one of the most highly appreciated delicious products of the eastern & western Hemispheres.”

બીજન એક વિદ્વાન કહે છે કે મંગોસ્તાનમાં રદ્રોબેરી અને દ્રાક્ષ બન્નેનાં સ્વાદ અને ખુશબો છે. અતિસાર અને મરડા માટે આ ફળ સારું છે.

કાંતુ

કાંતુનાં ઝાડ દક્ષિણ તરફ બહુ થાય છે. ‘ફલાવરિંગ પ્લેન્ડર ઝાક વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા’ નામના પુસ્તકના

પેષક રેન્ડન નેન સાહેબ લખે છે કે આ ઝડ
મૂળ ક્ષાંતિનું વનની છે અને પોન્ચુગીએ તે
દિવસ મખન વડુ છે કળની નીચે બીજ વળગેલુ
હોય છે કળ દેખાવે સુદ લાગે છે પણ તે ખાતા
અતિશય દાદર છે અને પુત્ર જ મુકુ ઝાને છે
બેચકે પણ એ કળ ન ખાલુ બીજ, જેને આપો
ગણુ કડીએ ઝીએ મહુ મહુ છે એકલા કાનુ
ઉપર મહેવાથી મા (Leprosy) મરી મયાના
દાખના તમીમી દક્ષતરેમા મોધવના છે. બોચાથી
તેન નીકળે છે જેમા ૬૦ ટન એતીકાડિયેક એમિ
ડના હેન છે બીજ ખાશે પૌષ્ટિક છે, વીર્વર્ધક છે.
મૂમિ, અગિમાલ, સમદહુલી, અર્થ, કુડ વગેરેમા
હિતકર છે ગણુ મહુ જ સુદર ખાલ છે

આરોળી

આનાળીના કળ નાના બોર જેવા થાય છે
કળની મીજ એ આપણી આરોળી 'આરોળીનુ કળ
વીર્વર્ધક (ટપ્પ), શીતલ અને યુરુ છે' એમ
સુખુત કહે છે આરોળી વાતપિતને દગના છે, મધુર
અક્તિવર્ધક દાદ તૃપા, નવર વગેરેને દગના છે
લાવમિશ્ર કહે છે કે આરોળી ખુબ મનાઈ છે દુર્ગ
(પચવામા લારે) છે, મિન્ય અને વિષક કરનારી છે
મતપિતમા આરોળી ઉપયોગી છે આરોળીમાથી તે
નીકળે છે આરોળી પૌષ્ટિક અને સ્વાદિષ્ટ છે

બદામ

બદામને ત્રી કાઈ કોમળ છે "બામ ગમ
છે, સિન્ધ છે, વાતલ છે, વીર્વર્ધક છે, લારે છે,
વાતપિતને દગના છે, કંકને રના છે, મતપિતના
દગેએ માટે તે સારી નથી." (લાવમિશ્ર) બદામમા
૫૫ ટકા નેટલુ તેન છે, જે સક્તિપ્રદ છે બદામમા
૪૮ ટકા પાણી, ૨૧૦ નરિન ૫૪૬ મોદ, ૧૭૩
ક્રોમોલિન અને ૨૦ ટકા નેટલુ અનિજ દ્રવ્યો છે
મને મનામે પાણીમા પાણી ગણી, મવાગના
બામ ઉપના ૫૩ ઉમેરી નાખી, તે પધર ૫૨
વાદી તેને કપમા નાખીને પીવાથી બહુ જ ગારી છે
વીર્વની તમાગાર્થવાએ તેમ જ મયગની નાગાર્થ

વાળાઓ બામનો ઉપોગ કરીને વાલ મેળવે છે
બદામને દરેકો, બદામપાલ, બદામના રેલવા
વગેરે દીક પ્રચલિત છે જે બદામને કપ ન લાવતુ
હોય તેવા બદામને દગેના બાદ-દમ બામ પાણીમા
વાદી તેમા પાણી નાખી તેને રપડારડે માણી લઈ
ગટ સકેજ સાદર ૩ પનામ નાખીને તે પાણી
પાનુ આ પાણી કપ જેલુ થાય છે અને કપ જેલુ જ
મુલવાથી પણ છે બદામને બદામ ખાવા આપવી જ
જોઈએ બદામ અને સાદરના મળવા બગીને ખાનાગ
ધુનાગે જ મોટી ઉમરે ધાડ માગે રાકે .

બીજ એક કડવી બદામ થાય છે. કડવી
બદામ થી એરી છે દાઈડે સિવાનિક એસિડતા જેવી
એગે બન છે માટે બદામને બદામ ખાવા આપવી
વખતે કડવી બદામ ન હોય તે આવશ્યક

પિપ્પતા

કાજુન તરફ આના ઝાડ થાય છે બદામ, આપુ
આરોળી વગેરે થમ મેવામા પિપ્પતા સૌથી મોક
મનાય છે પિપ્પતા પચવામા ઘણું સહેલ છે. પિપ્પતામા
૭૮૦ ટકા પાણી, ૨૨૬ ટકા નરિન, ૫૫૪ ટકા
મોદ, ૧૫૬ ટકા ક્રોમોલિન, ૨૦૮૦ ટકા અનિજ
પાણી છે પિપ્પતા પચવામા ઘણું સહેલ છે, પમુ તે
બહુ જ ન ખાવા જોઈએ પિપ્પતા, મનામ વગેરે
ખુબ આરોળે બદામ જોઈએ પિપ્પતા વાધુને દગના
છે બામ છે, વીર્વર્ધક છે, કંક અને પિત્તને
રના છે, યુરુ છે, સિન્ધ છે અને લેના છે

આલુધુખાર

આપુ જે ભતના થાય છે (૧) મગનો (૨)
ખાગ બમળમા જે સોદ આપ રેયાય છે તે મીર્થ
હોય છે ખાટા આપુને મેકિા ખાશે છે આન બહુ
ગમ નથી, બહુ જ મનાઈ છે, રાગીને પુ
બતાવના છે, નરની પચી નના છે, તેમ બહુ
દેપોને કરના પડી નથી. ૫ મા મે "દામના
તમ તમી અપલ પાકના આન નરની પચી ના

અખરોટ

અખરોટ બહુ જ ઉપો મી કળ છે તેમા ૧૧
ટકા પાણી, ૧૫૫૩ ટકા નરિન, ૫૩૫૩ મોદ

૬૭૮ : આપણાં ફળો.

૧૩૦૦૮ કોર્બોલિટ અને ૪૦૫૬ કાલ્ક (cellulose) છે. આપણનાં જેવાજ અખરોટના ગુણો છે. એમાં 'અરળીનું' પ્રમાણ થયું સારું છે.

આંકડાસ

(Alangium Lamarkii). આંકડાસનાં ગ્રાહકાં પંચમદાસ તરફ ખૂબ ચાય છે. અવાદ મદિનામાં એનાં ફળ પાકે છે. ગામડાંના લોકો એ ફળને ખાય છે. ફળનો રંગ સ્વાદ્ય લેતો ઘેરો બંધારી હોય છે. ઉપરનું હાડું ઉલ્લેખતાં અંદર લીધી જેવો ઘેરો સફેદ ગર્ભ નીકળે છે, જે હાડકાં હોંસે હોંસે ખાય છે.

ચરક કહે છે કે આંકડાસનાં ફળ કફને કરનાર છે, લારે છે, વિષ્કંભિ છે અને જ્વરાગ્નિને મંદ પાડનાર છે. ભાવમિત્ર કહે છે કે આંકડાસનાં ફળ કફ છે, શરીરને યુષ્ઠ બનાવનાર છે, બલપ્રદ છે, સારક છે, વાતપિન, ફાદ અને રક્તપિત્તને હટનાર છે.

ઔષધ તરીકે આંકડાસ અતિ મૂલ્યવાન ગ્રાહ છે.

તડખૂચ

મદીના બાઝામાં ચનારાં તડખૂચ ઘણાં મોટાં અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે. ઉનાળાના ફિવસોમાં તડખૂચ ખાવાથી રીક શાંતિ મળે છે. તડખૂચ કંડું છે, મૂત્રલ છે, મૂત્રપિંડ અને મૂત્રાશયના રોગોમાં તે સારું છે, એમાં પાણીનો ધણો મોટો ભાગ છે. લાલ માંસ જેવો ગર્ભ સાકર જેવો મીઠો લાગે છે. બહુ ખાવાથી પેટમાં અપચો વાયુ Gastro-intestinal disorders) થાય છે.

સકરેટી

સકરેટી મૂત્રલ છે, બલપ્રદ છે, કાષ્ટશુદ્ધિકર છે. અત્યંત સ્વાદિષ્ટ છે, કંડી છે, વીર્યવર્ધક છે. વાતહર છે. જે ખાટી અથવા ખટમધુરી હોય તે રક્તપિત્ત અને મૂત્રકૃચ્છને કરનાર છે. સકરેટી બહુ જ સારો મૂત્રલ-પેશાબ સાફ લાવનાર છે. ખરજવા (Eczema) માં તે ઘણું જ ઉપયોગી છે. એક ડોક્ટર કહે છે કે ખરજવાના દરદીએ જે મળે તે હમેશાં આંકડી

સકરેટી ખાવી. એનાં બીજ પણ મૂત્રલ અને કંડાં છે, સાકરનું પ્રમાણ રીક છે.

કાકડી

શિયાળુ કાકડી 'ચીમડાની મન' ખાવામાં સારી ગણાય છે. તે પિત્ત કરતી નથી. ચોમાસુ કાકડી પિત્તલ છે. કાકડી પિત્તને હરનારી કંડી છે, પેશાબના રોગોને હલુનાર છે, મધુર છે, સ્વિપ્રદ છે, મૂત્રર્જી, ફાદને હરનાર છે. બહુ ન ખાવી. ફણી કાકડી એટલી તો મીઠી લાગે છે જાગે કે ખાધા જ કરીએ. કાકડીનું ક્યુઅર અને શાક થાય છે.

ખીલુ

કાકિયાવાડ તરફ ખીલુનાં ગ્રાહને જતર કહે છે. નાનાં ફળ અને મોટાં ફળ એવા તેનાં બે ભેદ છે. નાનાં ખીલુ ખૂબ તીખાં લાગે છે. મોટાંમાં એટલી તીખાશ હોતી નથી. નાનાં ખીલુનાં ગ્રાહને કાકિયાવાડમાં ખારીજર અને મોટાં ખીલુનાં ગ્રાહને મીઠી જર કહે છે.

નાનાં ખીલુ કફ અને વાતને હરનાર છે, પિત્તહર છે. ગ્રાહી સાફ લાવનાર છે, ગોળાને હલુનાર છે. (ભાવમિત્ર)

મોટાં ખીલુ મધુર છે, વીર્યપ્રદ છે, વિપનાશક છે, પિત્તનું શમન કરનાર છે, સ્વિપ્રદ છે. આમને હલુનાર છે અને જ્વરાગ્નિ પ્રદાપ કરનાર છે, (રાજનિર્વહ)

ખીલુનો આસવ બનાવવામાં આવે છે જે હરસમસા માટે સરસ પેય છે. ખીલુ હરસવાળા માટે સારાં છે. મોસમ વખતે નાનાં બચ્ચાં ખીલુ ખૂબ ખાવ છે.

કમરખ

(Averrhoa Carambola) કમરખ કાચાં હોય છે ત્યારે ખાટાં લાગે છે. પાકાં હોય છે ત્યારે ખટમધુરાં લાગે છે. પાકાં કમરખ બચ્ચાં હર્ષથી ખાય છે. કમરખનો મુરખો સારો થાય છે. પાકાં કમરખ ખાતી વખતે લોકો તેની ફાડ ઉપર મોઢા ચૂનો

ગોપડે છે. આ ફળમાં પોટાસિયમ એકઝેલેટ વધુ પ્રમાણમાં છે. પકેલાં ફળનું સરખત શીતળ અને રાચક છે. રક્તશુદ્ધિ કરનાર અને રક્તપિત્તમાં ઉપયોગી છે.

ભાવમિત્ર કહે છે, કમરખ ઠંડુ છે, ગ્રાહિ છે, ખટગધુરું છે, અને કફ તથા વાયુને દરનાર છે. ખાટું હોવાને લીધે અન્નપિત્તને કરનાર છે. કમરખ રક્તપિત્તદર (Antiscorbutic) છે. દુઝા દરસવાળાએ કમરખ ખાવાં ઠીક છે. તાવનું શ્વેર અને તરસ ઓછું કરવાની શક્તિ કમરખમાં છે.

શિંગોડાં

વૅટર મેરટનટ (અંગ્રેજ) શિંગોડાંના વેધા પાણીમાં યાચ છે. શિંગોડાંને ન ઓળખે એવો દિલ્લ કાઠકિજ દશે. એમાં રહેલા ગુણોને લીધે દિલ્લોએ અને એકાદશીના ફળાદારમાં દાખલ કરી દીધું છે. શિંગોડાં કાચાં પચુ ખવાય છે, બાફેલાં શિંગોડાં ઘણાં સરસ લાગે છે. ચૂકાં શિંગોડાંને લોટ અનેક રીતે ખવાય છે.

શિંગોડાં કંડાં છે, સ્વાદિષ્ટ છે, ભારે છે, વીર્ષવર્ધક છે, ઝાડા કમજ કરનાર છે, વાત અને કફને કરનાર છે, બલપ્રદ છે, રક્તપિત્ત અને કાઠને મટામનાર છે. (ભાવપ્રકાશ)

રાત્રિનિષ્ક્રમર એને હલકાં અને સર (રેચક) કહે છે અને 'વૃષ્યનમ' (ખૂબ જ તાકાત આપનાર) કહે છે. એ કહે છે કે શિંગોડાં ત્રિદોષ, દાહ, શ્રમ, સોને વિગેરેને દરનાર છે, રુચિપ્રદ છે અને (મેલ્લવાકર્ષક) ગુપ્તેન્દ્રિયને દંડતા અર્પનાર છે. "શિંગોડાંમાં ૮૪-૫૮ ટકા પાણી, સ્નેહ ૧૮ ટકા, કર્બોહિડ ૯-૧૪ ટકા, ર-૩૭ ટકા નિત્રિલ, ૦-૫૬ ટકા રેસા, ઓમળી નય એવા સ્વચ્ચની ગ્રામ ર-૨૫ ટકા અને ક્ષાર ૬૨ ટકા હોય છે. ૧૦૦ ગ્રામ શિંગોડાંમાં ૪૮-૩૭ ટકા કલેરી ગરમી આપવાનું બળ છે. ફૂલ કરતાં શિંગોડાંમાં ૨૨ ટકા જ્યારે ખનિજ ક્ષારો છે. અંદર લોહ અને ફોસ્ફરસ પચુ છે એટલે તે તાકાત આપનાર અને લોહી તથા ગાંઠનું એને બળ આપનાર ગણાય છે.

"હિદમાં એકલા કાશીરમાં જ શિંગોડાંમાં એક લાખ રૂપિયાની આવક થતી નેઈ આસ્ટ્રેલિયાના મેલબોર્ન શહેરનાં ફર્ડિનાન્ડ વાન મુંકર કલકત્તેથી એનાં બીજ લઈ ગયો છે અને આખા આસ્ટ્રેલિયાના તળાવોમાં એ વાવી એ પુષ્ટિકારક ખોરાક અખૂટ જ્યાંમાં પૂરી પાડવાની આરા શરૂ છે."

લુકાટ

(Photinia japonica no Rosaceae) બપુર તરફ આ ફળ ખૂબ વેચાય છે. આ લેખકે આ ફળ ત્યાં જ ખાધાં છે. ફળ પીળા રંગનાં નાની સોપારી જેવાં યાચ છે. ખટગધુરું હોય છે. ઘણા બાગોમાં આ ઝાડ વાવવામાં આવે છે. ફળ દેખાવે મુંદર, ખાવા યોગ્ય છે.

આ સિવાય બીજા ઘણાં ફળો યાચ છે જેમ આપણે તે બહુતા નથી. દિલ્લસાનના મોટાં વનરપતિ-ઉદ્યાનો (Botanical gardens)માં પરંપરા ઘણાં જે ફળઝાડ યાચ છે, અને તેમાંનાં કેટલાંક તો ખરેખર અતિ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. દુનિયાનાં ઉત્તરોત્તમ ને મધ્ય ફળો છે તેમાંનું એક ચેરીમોયર cherimoyer (Annona cherimolia) છે. (મંગેરાતાન, અનનસ અને ચેરીમોયર આ ત્રણ ઉત્તમ ફળ ગણાય છે) એક ટોમેટાનું ઝાડ (Tree Tomato-અંગ્રેજી નામ) Cythomandra betacea no Solanaceae યાચ છે. તેનાં ફળ પચુ સારાં ગણાય છે. Passiflora edulis (passion-fruit) પેરિફોરા એડયુલિસનાં ફળ પચુ ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે. દુરાયન નામનું ફળ એટલું સરસ યાચ છે કે તે ફળ આખા માટે ઘણા અંગ્રેજો પૂર્વના પ્રવાસ કરે છે. દુરાયન (Durian) (Durio zibethinus no malvaceae) નાં ફળ અતિ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. આ ઉપરાંત બીજાં દાખરો ફળઝાડ દિલ્લા બાગોમાં યાચ છે. બાગના શોખીન શેકિયાઓ આવાં ઝાડોને પ્રયત્નપૂર્વક ઉછેરે અને આવાં ઉપયોગી ઝાડ વધારે-ફવાનો કરે એ હવેળા યોગ્ય નથી.

આપણાં ફળોમાં રહેલાં તરવાનું વિશ્લેષણ

પદાર્થ	દર ઔસમાં ગ્રામ			દર ઔસમાં અલિગઝાદ			દર ઔસમાં રહેલી ફેરીની	વિદ્યાર્થિન				
	ગ્રાટિન	મેદ	ફળોનિ	પ્રતિસ્થાપ	ફેરવડ	લોહ		એ	બી	ડી	ઈ	
લોણ (કાગરી)	૦૦૪૫	૦૦૨૭	૩૦૩૦	૨૭૦૦	૧૦૩	૦૦૦૬	૧૭૦૭	+	++			
લોણ (ખાટી)	૦૦૧૪	૦૦૧૪	૦૦૬૦	—	—	—	૫૦	++	++			
સંતરાં	૦૦૨૫	૦૦૦૩	૨૦૧૬	૧૩૦૮	૧૦૬	૦૦૦૨	૧૨૦૦	+	++			
નારંગી	૦૦૦૬	૦૦૦૬	૩૦૧૪	૩૦૬	૧૦૩	૦૦૧૧	૧૫૦૦	+	++			
પાપનસ	૦૦૧૭	૦૦૦૧	૨૦૮૦	૭૦૬	૭૦૬	૦૦૦૧	૧૨૦૨૬		++			
ટાંબોલાં	૦૦૩૦	૦૦૦૨	૧૦૫૦	૨૦૪	૫૦૪	૦૦૦૨	૬૦૧	+++	++			
કાચાં ફેળોં	૦૦૪૨	૦૦૦૭	૪૦૩૦	૧૦૫	૮૦૧	૦૦૧૮	૧૬૦૮	+	+	+	++	
ખાંડાં ફેળોં	૦૦૨૫	૦૦૦૩	૨૦૨૬	૦૦૪	૧૭૦૦	૦૦૧૬	૧૧૦૦	+	++			
ફરી	૦૦૧૬	૦૦૦૩	૩૦૩૬	૩૦૬	૫૦૧	૧૦૩૨	૧૧૦૭	+	++			
સરસંગ	૦૦૦૬	૦૦૦૬	૩૦૫	—	—	—	૧૫૦૦	+	+	+		
મીઠાં ફેળોં	૦૦૨૨	૦૦૦૬	૪૦૨	૩૦૬	૧૨૦૦	૦૦૩	૨૬૦૫	+	+	+		
પીચ	૦૦૨૦	૦૦૦૩	૨૦૭	—	—	—	૧૨૦૦		+	++		
લીંગી	૦૦૮૮	૦૦૦૭	૧૦૬	—	—	—	૧૨૦૦	+		++		
અંજીર	૦૦૪૦	૦૦૦૬	૫૦૧	૧૬૦૫	૫૦૮	૦૦૩૩	૨૩૦૫	+	+	++		

સોવિયેટ રશિયા

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપત

યુરેપનું રીંછ-રશિયા.

૧૯૧૪-૨૮ ના મહાન વિગ્રહ પહેલાં રશિયા યુરેપમાં સૌથી મોટા દેશ હતો. નકશામાં આજ પશુ એનો પરવિસ્તાર જુઓ, એની ભૌમોલિક સ્થિતિની મગજમાં કસપના ખડી કરો: પોચા આખા નેવા બરફના દગ્ગાઓ રશિયાની ભૂમિ પર પથરાયેલા તમને દેખાશે, અને કાસ્તી કંડીથી બચવા રશિયન લોકો જે પોચાકા પહેરે છે તેથી તેમનાં શરીરનો જે હસાવહાર અને ગરિયો ફેખાવ લાગે છે તે તમને અંધરીથીયર ફૂગાં અને ભારે શરીરવાળા રીંછનો જ ખ્યાલ આપશે. ગયા મહાન વિગ્રહ પછી રશિયામાંથી ફિન્લેન્ડ, પોલેન્ડ, એસ્ટોનિયા, લેટવિયા અને લિથુઆનિયા એ રાજ્યોના લોચા છૂટા થયા તેથી તેની કાયા કંઈક પાતળી પડી દેખાય છે, તો પણ તે આજે દુનિયાનો નવમો ભાગ રાખીને બેઠું છે. અર્ધ યુરેપ અને ત્રીજા ભાગનું એશિયા તેની અંદર જ સમાઈ ગય છે. મહાન વિગ્રહ પહેલાં તે જગતનો સાતમો ભાગ ધરાવતું હતું અને સ્વઘાત્યની વિશાળતામાં અંગ્રેજો પછી બીજો નંબર એનો આવતો હતો. આજે એની ભૂમિની વિસ્તાર ૨૪૧૬૨૧ ચોરસ માઈલ છે.

વસ્તી

પશુ રશિયાની વસ્તી એટલી બધી નથી હોં કે! એની વસ્તી તો હિંદુસ્તાનથી અર્ધી જ, ૧૭-૧૮ કરોડની જ છે. એમાં ૧૭૪ જાતની પ્રજા વસે છે. અનેક ભાષાઓ બોલાય છે. પશુ રાજ્યનો એવો કડક હુકમ છે કે ભાષા હજાર બોલાઓ, પણ લિપિ તો એક જ રહેવી જોઈએ. એટલે આખા રશિયામાં એક રામન લિપિ જ ચાલે છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ત્યાં અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર પ્રચંડ પૂરતી પેઢે પ્રસારવામાં આવ્યો છે. દરેક ટકા સ્ત્રી-પુરુષો અક્ષરજ્ઞાનવાળાં થઈ

ગયાં છે. પછાત પ્રજાઓને આગળ લાવવા રાજ્યે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે. દરેક નાના ગામમાં પશુ નિશાળ અને સારું પુસ્તકાલય હોવાનાં જ. તે વિના જ્ઞાનનો પ્રચાર મુશ્કેલ બને. જ્ઞાન વિના પ્રગતિ મુશ્કેલ બને. ઉચ્ચ-શિક્ષણ-માટે-પશુ-દર-વર્સે-અષ્ટમો રૂબલો (રશિયાનો ચાંદીનો સિક્કો) ખર્ચાય છે. બંધી કેમ્પો, બંધી પ્રજાઓ અને સ્ત્રી-પુરુષ તમામને સમાનભાવે બધા હકો મળે છે.

દ્રવ્યોનો ખજાનો

આખા જગતમાં માત્ર અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો અને રશિયામાં કાચી વસ્તુઓનો મોટો જથ્થો મળે છે. સામ્રવાદીઓએ આમાંથી રશિયાની ભારે ઉન્નતિ કરી છે. અંગ્રેજોને પોતાની જરૂરિયાતના પંદર ટકા ખોરાક, ખાંડ, ચાહ, તેલ, રબ્બર, લોહ, કપાસ, શણ, ઊન વગેરે માટે પરદેશી (પોતાનાં સંરચાનો) નો આધાર લેવો પડે છે. જર્મની, પશુ ઉપરની સર્વે વસ્તુઓ માટે વતેઓહ અંશે પરાધીન છે. જો કે જર્મનીએ રસાયનની મદદથી ઊન, તેલ, કાપડ, રબ્બર, કપાસ, કાચી વસ્તુઓ માટેની પોતાની પરાધીનતા ઓછી કરી છે. ઇટાલિ પણ કાચી વસ્તુઓ પરત્વે મોટે ભાગે બીજાની દયા ઉપર જ જીવે છે. ત્યારે યુરેપમાં રશિયા જ એક એવો દેશ છે કે જે આ આખામાં સંપૂર્ણપણે સ્વાયત્ત કહી શકાય. એને પોતાની વિશિષ્ટ ભૂમિ પાસેથી પુષ્કળ કાસસો, તેલ, કપાસ, અનાજ અને પાતુઓ મળે છે. દર વર્સે આખીસ કરોડ પૌંડ જેટલી કિંમતનું તો મોતું એની ધરતી એને આપે છે.

સામ્રવાદ આપ્યા પછી

આ બધું ખરું સાચું તો બનું દેશમાં સામ્રવાદી સત્તા આવ્યા પછી. તે પછી રશિયા ખૂબ વિકાસ

પામ્યું. ક્રીસ વરસમાં દર વર્ષે અગ્નિ પૌંડ જમીને એણે ત્રણ પચ્ચવીસ ઔદ્યોગિક યોજનાઓ પૂરી કરી. એ યોજના હેઠળ લાખો કારખાનાં રચાયાં, કોલસો, લોહ અને તેમજ એ જૂજભૂત પદાર્થોની પેદાશ ત્રણથી આઠગણી વધારી દીધી. વિદ્યુતશક્તિનું ઉત્પન્ન. પાંચથી છગણું વધારી દીધું. કપાસ, ઘઉં અને ઊંત જેની વસ્તુઓની પેદાશ પણ ચારથી. પાંચ-અણા પ્રમાણમાં થવા લાગી છે. નવાં મોટાં શહેરો રચાયાં, જૂનાં શહેરોની વસ્તી પણ ત્રેવધાઈ છે. પકતર જમીનિતો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે ૫૦ હજાર એકરનાં મોટાં સરકારી ખેતરો બનાવ્યાં છે. ખેતીનું યંત્રીકરણ કરી દીધું. સામ્યશીરિયા જેવા ઉત્તમ પ્રદેશો પશુ ઉદ્યોગો રચાઈને ભારે વિકાસ કર્યો. સેંકડો, માઈલની નાની મોટી નહેરો અને રેલ્વેઓ નવી તૈયાર કરી.

સામ્યવાદ પહેલાં

પણ સામ્યવાદી સત્તા આપ્યા પહેલાં દેશની રિયલિટી અતિ દુરુણ હતી. આ કહેવાતા બાદશાહોએ પોતાના શોખો સિવાય પ્રજાવિકાસ જેની વસ્તુને જાણી નહોતી. પાંચસો વર્ષથી સંપૂર્ણ સત્તા અને શક્તિથી ઝારો એનું શાસન કરતા. એમાં પીટર ધી ક્રેટ જેવો આર મહાન મણ્ડાઈ ગયો કે જેણે દેશનો ધણો વિકાસ કર્યો હતો, બાકી બધો કાળ દેશ ધણે પગાત હતો. પણ પ્રજાદેહને બહુ રંગડગો એ મધપૂકા પર એટલી માખીઓને રંગડગા બારાબર છે. બળવાઓ થવા લાગ્યા. પ્રજાનાયકોને અને શોખો નિહોળીને સામ્યશીરિયા જેવા સૂઝા અને કટકથી પ્રદેશમાં આજન્મનિકાસ આપ્યો. પણ આખરે તો પ્રજા જ ફાવી. ૧૯૧૭-૧૮ માં જર્મની સામેની સમર્પમાં રશિયાએ જપારે ભારે પરાજય અને ખુવારી ખમી ત્યારે પ્રજાએ પોતાનો છેલ્લો પા માર્યો.

સામ્યવાદનું આગમન

એ કથા ભારે રોમાંચક છે પણ બહુવાર કહેવાઈ ગઈ છે. સને ૧૯૧૭ ના ઓક્ટોબરમાં કેટલાક પ્રજાજનોએ આર સામે બળવાની યોજણા કરી. પ્રજા સામે હોડેલા સંન્યતે પ્રજાએ સમજાવીને

પોતામાં બેઝરી લીધું. બળવો ઉપ બન્યો. પરિણામે આર અને તેનું કુટુંબ કેદ પડ્યાં. દેશ આખામાં અગંઠ આંદોલન ફરી વળ્યું. અશાંતિ અને અરાજકતાનો પાર ન રહ્યો. દેશના શાસનની લગામ કાઢના હાથમાં રહી નહીં. એ કાળે સામ્યવાદીઓએ એ લગામ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી. આર નિકાસ અને તેના કુટુંબનો ધાત થયો. અશીર-ઉમરાવો અને તુમાન્શીઓને દેશનિકાસ મળ્યો; પોતાનાં સ્વાર્થ અને સત્તાને ખાતર પ્રજાને અતાનામાં રાખનાર ધર્મશૂર્યોને કેસમંથી હાંકી કાઢ્યા. દેવળોને વિદ્યામંદિરો બનાવી દીધાં. મૂડીવાદનો સદંતર તાણ કર્યો. જમીનદારોને મિટાવી દેવામાં આપ્યા, અને પ્રજાવિકાસમાં અગ્રણ્ય ભાગ ભજવતી બાળો દેવાવણી, વેપાર, ઉદ્યોગ, રેલ્વે, શરાશી, રીંગરો, વિમાનો, ટ્રાન્સે, ખેતરો, ધરો, મહેલો એ સર્વેને રાજ્યની માલિકાનાં બનાવ્યાં. ખાનગી માલિકી જેવી વસ્તુ જ રહેવા ન દીધી.

પ્રજા સામ્યવાદ સ્વીકારે છે.

સામ્યવાદના સિદ્ધાંત અનુસાર આખો પ્રજા રાજ્ય અને દેશની મિલકતોની માલિક છે. ન્યક્તિ એ રાજ્યનું અંગ છે. એની ખાનગી માલિકી કોઈ વસ્તુ ઉપર રહેતી નથી. બુદ્ધિજીવી કે મૂર્ખ સમજીવી સૌનાં ઉદરનિર્વાહ, શિક્ષણ, વસ્ત્રાધૂપણ અને આનંદ-વિનોદનાં સાધનો રાજ્ય તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવવાની યોજના થઈ. રાજ્ય ક્ષમજીવીઓની માલિકીનું હરાવાયું. સાવ પગાત, અગાન, વહેગી અને દારવાઈ દોરાવી પ્રજાને સામ્યવાદ જેવા ઉચ્ચ વિચારના મનમાં લાવવા માટે રશિયાએ અનેક યોગો આપ્યા છે. ધર્મશૂર્યો, અમીરો, સાદુકારો અને જમીનદારોએ ભોળા લોકોને ઉઠોરી ખૂબ આંતરવિમલો લગાવે કર્યો. ઈંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, પોલેંડ, જર્મની, અમેરિકા વગેરે રાજ્યોનાં સંન્યોએ સામ્યવાદીઓ એકે બુદ્ધો કર્યાં. છતાં દિંમન ન દારતાં બપેંદર અને દુર્બોધ એવાં અનેક સંસ્થોનો સામ્યવાદીઓએ સામનો કર્યો. અતિ એમનો વિજય થયો. દેશમાં એમની સત્તા કાયમ થઈ. થોડા જ સમયમાં પ્રજાને સામ્યવાદનાં મીર્થ દેખે જોવા મળ્યાં અને પ્રજાને સતોય થયો.

લેનિન-સ્ટેલિન

સામ્યવાદનો રશિયામાં પાગો નાખનાર લેનિન ધણો મહાનુભાવ પુરુષ હતો. એની સદાયમાં ટ્રોટ્સ્કી હતો. ટ્રોટ્સ્કીની સહાયથી એણે પરદેશીઓનાં આક્રમણોને પાછાં હટાવ્યાં, યુરોપનાં મૂડીવાદી રાજ્યોના તિરસ્કારને ઉત્તેજી રશિયાની પ્રગર્ભિતનામાં એ લાગ્યો અને દેશનો વિદ્વાસ કર્યો. એક સામ્યવાદવિરોધીએ એનું ૧૯૨૪ માં ખૂન કર્યું. ત્યાર પછી દેશનો આગેવાન સ્ટેલિન બન્યો. આવડા મોટા દેશને આગેવાન અને રાજ્યની સત્તાનાં સંપૂર્ણ સત્રો તેના હાથમાં હોવા છતાં તેનો પગાર માત્ર ત્રણસો રૂબલ જ છે. તદ્દન સાદું અને મનુષ્ય જેવું પ્રગતી સામાન્ય કક્ષાનું છત્વ એ હતું છે. છતાં તેથી કંઈ તેની પ્રતિભા ધટતી નથી. મતવિરોધોને ફેલાતા અટકાવી, રાજ્યનીતિની એકમતિયા જાળવવા તેણે મોટા મોટા સામ્યવાદીઓને દેશનિકાશ કર્યા છે. લેનિનના પ્રથમ સહાયક જેવા ટ્રોટ્સ્કીને પણ એણે દેશવટે આપ્યો છે. સ્ટેલિન માને છે કે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં રશિયાને જ મજબૂત સામ્યવાદી બનાવવામાં આપણી સમગ્ર શક્તિ ખર્ચવી છે, ટ્રોટ્સ્કી માને છે કે સામ્યવાદ મર્યાદિત નથી. એને દેશકાળની મર્યાદા નથી. મૂડીવાદના નાશ માટે એનો આત્મ ઉપયોગ અને પ્રચાર ઈષ્ટ છે. સ્ટેલિને આ મંત્રોને દુઃખથી દેતા ટ્રોટ્સ્કીના ઘણા અનુયાયીઓને ફરિયાદો માંચરે પણ ચડાવી દીધા છે. સ્ટેલિન ભારે હિંસક છે.

મહાયુદ્ધ પછી રશિયાની રાજ્યનીતિ

મહાયુદ્ધ પછી રશિયા પોતાના આંતરિક સુધારા કરવા પાછળ મરાગૂસ હતું. એની શરૂઆતમાં લગ્નપક નિર્જળતા જેઈને પોલેન્ડ, ફિન્લેન્ડ, લેટવિયા, લિથુઆનિયા અને એસ્ટોનિયા સ્વતંત્ર થઈ ગયાં. રશિયાએ એ ઉપર અશ્રુપાત કરવા ન બેસતાં પોતાની આંતરિક મજબૂતીમાં બંધી શક્તિ રોકી. પરદેશોએ એના તરફ દૈવ રાખવા માંડ્યો, એ સામે એણે નેચું નહિ. ‘અમારે બીજા કોઈની જમીન, સત્તા, કે સમૃદ્ધિની દરકાર નથી, અમારે દેશો છત્વવા નથી,

અમે શાંતિથી રહેવા માગીએ છીએ’ યુરોપે એને ‘નાતજહાર’ કર્યા છતાં તેણે એ સમ્બંધમાં શાંતિ જાળવી.

આંતરિક સંઘર્ષના

રશિયાએ નાનાં નાનાં ૧૭ પ્રજાસત્તાક સામ્યવાદી રાજ્યોનું સંયુક્ત સંઘરાખ્યું છે. મોરડો દેશનું મુખ્ય શહેર છે, મોરડોની સોવિયેટ સરકાર વરિષ્ઠ મધ્યસ્થ સરકાર છે. પરદેશ નીતિ, સામ્યવાદની નીતિ, ધાર્મિક નીતિ અને સૈન્ય નીતિ એ ચાર બાબતો મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં છે. સોવિયેટ જ્યારે યુરોપનાં રાજ્યોની સાધારણ રીતે અને જર્મની તથા જાપાનની ખાસ રીતે બર્ષકર વિરોધી વગરો જેઈ ત્યારે એને પોતાની સહીસક્ષામતી માટે મોટા લય ગેદા થયો. દ્વિતકરનું જર્મની રશિયાના સામ્યવાદનું પ્રખર વિરોધી હતું અને તેની પ્રયત્ન લશ્કરી તૈયારી થતી જેઈ રશિયાએ પોતાની પાસુ મંજૂરવા પાયા ઉપર લશ્કરી તૈયારીઓ કરવા માંડી. એણે પાસુ લશ્કરી સંઘર્ષના માટે અખતો રૂબલો વાપરવા માંડ્યા. આજની એની લશ્કરી તૈયારીઓ મંજૂર છે.

દરેક યુવક શિષ્યાહી

રશિયામાં બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય ત્યારથી જ તેના શિક્ષણનો ભાર રાજ્ય માથે આવે છે. કિન્ડરગાર્ટન-પદ્ધતિ પર રચાયેલી લાખો નિશાળોમાં નાનપણથી બાળકને મુદ્દના બાળપણે શીખવવામાં આવે છે. પ્રાથમિક શાળાઓનાં બાળકોને પણ નિયામકાશ શીખવવામાં આવે છે. દસ વર્ષનું બાળક લશ્કરી કવાયત કરે છે. તે પછી યોડેસ્વારી, નિયાન, સાહસ, કસરતો વગેરે તરફ એને બાળવામાં આવે છે. અગ્રાર વર્ગની ઉંમર પછી ફરજિયાત બે ખૂસ માટે લશ્કરી જાવણીમાં શિક્ષણ માટે રહેતું પડે છે. આ શિક્ષણ સર્વ સામાન્ય-દેઈ વર્ગો સુધી ગાકુ રહે છે. આમ રશિયાનો દરેક યુવાન લશ્કરી શિક્ષણ પામેલો હોય છે. રશિયા પહેલી હરોલમાં પચ્ચીસ લાખ માણસો લકવાને મૂકી શકે તેમ છે. બીજી હરોલ માટે ૭૫ લાખ માણસો મોકલવાની તેની

પાશે સમવક છે. આ એક કરોડના સૈન્ય માટેનાં સર્વ કુદ-સાધનો રશિયાએ તૈયાર રાખ્યાં છે. રશિયા શત્રુીકરણ કરે છે.

જર્મનીના મોટા લશ્વિખાના લખને કારણે રશિયાએ પણ જર્મનીનું અનુકરણ કરી તૈયારીઓ માંડી. જર્મનીની પેઠે એણે મોટાં રાજાગારો બનાવ્યાં, મોટરનાં કારખાનાંઓમાં ટ્રેકા તૈયાર કરાવી, અમેરિકન દળની કરોડો મશીનગનો તૈયાર કરી. મોટી તોપોમાં અનેક સુધારા કરી હજારો નવી સરસ તોપો બનાવી તોપોને સતત ખોરાક પૂરો પાડવા મોટા બરથમાં દારૂઓ તૈયાર રાખ્યાં. સૈન્યોને માટે લાખો મોટરકારો અને મોટરબસો બનાવી. દેશમાં પુષ્કળ સોનું હતું તેને વેચીને લોકોની કુદ સામગ્રીઓના દમ રચવા માંડ્યા. હેઠલી દળનાં હજારો વિમાનો બાંધ્યાં. હરોલમાં રહી ૩૦૦ માઈલની ઝડપ એ વિમાનોની છે.

સાઈબીરિયામાં હરકરી મથકો

જેતું જર્મની સાથે રશિયાને હાથેર છે તેતું જ વેર પૂર્વમાં જપાન સાથે છે. જપાને ૧૯૩૫ માં ચીનનું મંચુરિયા હજમ કર્યું ત્યારથી રશિયાએ એ તરફની પોતાની મેંજોલિયન સરહદને સાચવવા ત્યાં આમળ મોટાં હરકરી સાણાં ફર્યાપવા માંડ્યાં. ત્યાં આમળ જલદી પહોંચતા પોતાની ચાર હજાર માર્શલ લાંબી સાઈબીરિયન રેલવેને ત્રેવડાવી છે. સરહદ ઉપર જપાનર કિલેજોધી કરી છે. કુદસામગ્રીનાં કારખાનાં ત્યાં લોકાં કર્યાં. ચાર લાખ સુસજ્જ રશિયન સિપાહીઓ ત્રણ લાખ જપાનીઓ સામે પડ્યા છે. હરોજ નાની મોટી ટ્રેપાઝીઓ માટ્યા કરે છે. ક્યારેક બને વચ્ચે મોટાં કુદો પણ થઈ જાય છે. હવે રશિયા ત્યાં આગળ જપાન સાથે સમાધાની છુંછે છે. વાટાપાટોના હજાર અંત નથી આવ્યો.

રશિયા રાજ્યનીતિ ફેરવે છે

કુદના મારની અસર મોળી ધરવા લાગી તેમ તેમ દેશો એક થવા લાગ્યા અને રશિયાને કાન્યું કે

હવે તેમની પ્રત્યે ઉપેક્ષાસેવન નહિ ચાલી શકે. પરદેશ પ્રધાન મો. ત્રિટવિનોફે જોયું કે જર્મની, ઈટાલિ અને જપાન જેવા શક્તિશાળી શત્રુઓ સામે રાજ-દારી સતરજના દાવ રમવા બહાર આવવાની જરૂર છે. એણે પોતાનું અઘરાપણું મૂકી દઈ પ્રતસંધનું સ્વચ્છ સ્વીકાર્યું. પોતાનું રવાતત્ત્વ કાયમ રાખીને ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાંસ સામે રશિયાએ મુક્તફાજિરી રમવા માંડી. પાંચ વર્ષ સુધી રશિયાએ પ્રતસંધની અઘરાપણ અર્થાંઓમાં બાગ લીધો. તેના પરિણામમાં રશિયાએ એકાદોએકિમને આક્રમણ સામે બાંધેલી આપવા જેવી સંધિ કરી. ફેરો સાથે અરસપરસ પરતગત્યા આક્રમણ સામે સંધિ કરી. પોલેંડ સાથે એક બીજા પર આક્રમણ નહિ કરવાની સંધિ કરી. રુમાનિયા સાથે પણ મૈત્રીની સંધિ કરી. પોતાની રાજ્યનીતિ કાંઈ પણ લોક કે રજા વિનાની છે એતું રશિયાએ જાહેર કર્યું.

રશિયા અને પ્રતસંધ

પ્રતસંધમાં રશિયાનું જોડાવાનું બન્યું તે, જપાન અને જર્મની પ્રતસંધમાંથી નીકળી ગયાં એટલે જાવન રાજ્યોએ તેને પ્રતસંધના સમય થવા માટે આમંત્રણ મોકલ્યું તે કારણે. રાજ્યો ધડાધવાની પરિપક્વમાં એણે મોટો સંકાર આપ્યો. મોટી આર્થિક પરિપક્વમાં જાનુ એનો સંપૂર્ણ સંકાર દતો. પ્રતસંધને રશિયા તરફની શંકા પડવા લાગી. જપાન અને જર્મની સામે પ્રતસંધના નિયમોનો ભંગ કરવા માટે સખ્ત સમઓ અમલમાં મૂકવાની રશિયાએ બારે દિસાવન કરી દતી. એગિસીનિયા પર આક્રમણ કરવા માટેના પ્રતસંધે કરેલા ઈટાલિયા બંદિશરમાં પણ રશિયાએ સંકાર આપ્યો દતો. પરંતુ હિન્ડેન્બરના રશિયાના કુદ પછી પ્રતસંધ રશિયા વિરુદ્ધ છછડાવ્યો છે. એનો પ્રતસંધમાંથી ફરજિયાત બંદિશર કરવામાં આવ્યો છે.

રશિયાની સાગરની શક્તિ

રશિયાને જર્મની અને જપાનને જમીન રસે જ દાં જોડે લોકાથી રૂં જાનના ધરમને જ ખૂં

સૌથી વિશેષ ચિંતા હોય તો તે રુમાનિયાને છે. બન મહાસુદ્ધ પછી વિજેતા રાજ્યોએ એના મોટા ભોગોની કદર કરવા એને હાંમેરીતો એક પ્રાંત, બલ્ગેરિયાનો મોટો વિભાગ અને રશિયાનો ખેસારિયા પ્રાંત ભેટ આપ્યો. આથી રુમાનિયાનો વિસ્તાર દોડો થયો, પણ તેના શત્રુઓ ત્રણ થયા. રુમાનિયામાં ઘઉં અને તેલની પેદાશ પુષ્કળ છે એટલે જર્મનીની પણ તેની ઉપર નજર છે. આમ ચાર રાજ્યો વચ્ચે કુસાથેયું રુમાનિયાનું રાજ્ય ભારે ચિંતાતુર હાલતમાં છે. ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ તો સેંકડો માર્શલ દૂર પડ્યાં છે, એ દેશો એને કંઈ પણ સક્રિય સહાય કરી શકે તેમ નથી. આથી રુમાનિયા બીજાં બાલ્કન રાજ્યો તુર્કી, ગ્રીસ અને યુગોસ્લાવિયા સાથે મળીને પોતાના રક્ષણ માટે પ્રયત્નો કરે છે. રશિયા સામે એ આ ચારેને શંકા છે, પણ એની સામે એમનું મજબૂત કેદલું? રશિયા અને ઈટાલી

ઈટાલીના સામ્રાજ્યને સિતાર મુસોલિનીએ બોગ નાખેલી દશાવના રાજ્યમાંથી પહેલા નાખેલું મહારાજ્ય બનાવી દીધું છે. એણે પોતાના કીમતે બળવાન બનાવવા માટે અદકળ ધન ખર્ચ્યું છે. હજી પણ સૈન્ય અને નૌકાદળને વધુ મજબૂત બનાવવાનું એનું કામ ચાલુ છે. કસ્ટરી સંક્રાંત આખ્યા-લેવાની એણે જર્મની બેડે સંધિ કરી છે. રશિયાનું એ કદર વિશાધી હોઈ રશિયાની સુવરિપુરીનું એ અગ્રગણ્ય સભ્ય છે. જર્મનીએ રશિયા સાથે મંત્રી કરી એટલે તે જર્મની સાથે યુદ્ધમાં જોડાયું નથી. પણ એ પોતાની તક જુએ છે. ફ્રાન્સ પાસેથી એને ટયુનિસિયા, જીબ્રલ્ટર, સુએઝ વગેરે લેખેલું છે. સુએઝની નહેરના પહોવટમાં એને ભાગ લેખેલું છે. એ પોતાની તક લેખેલું બેલું છે. ને કાઈ નજરો થશે તેની ઉપર તે તૂટી પડશે. રશિયા પ્રત્યેના દેરે એને બાલ્કન રાજ્યો પ્રત્યેની સલાતુરૂપિત માટે રૂબું છે. રશિયા વિરુદ્ધ ઈટાલી ફ્રિન્ડેન્ડો ગરકારી સદાય આપે છે. ઈટાલી અને જાપાને રશિયા વિરુદ્ધની સંધિ કામગીરા સખી છે. રશિયા અને જાપાન

ચિન નથી. સુદેરપમાં બળવાન મંચુરિયાએ રશિયાની ફ્રિન્ડેન્ડ વિરુદ્ધની નીતિને ધિક્કારી કાઢી છે. પ્રમસંધના તરખમ સૌ સમયેએ રશિયાના બલિષ્ઠકરને વધારી લીધો છે. જર્મનીએ રશિયા સાથે મંત્રી કરી છે તે પણ તત્કાલ-સ્વાર્થ પૂતી, એટલે એ મંત્રી કચારે તૂટ્યે તે કહી શકાય નહિ. ખતેના ધણુ સ્વાર્થો એવા છે ને પરસ્પર વિરુદ્ધનીતિ મહત્ત્વ કરાવે. રશિયા અને જાપાન એક બીજાની સામે કોળા તાણી મંચુરિયાની સરકાર ઉપર ગ્રહાં છે. જર્મનીની દરમિયાનગીરીથી અને વચ્ચે રૂઝિ કાસિય સફળ થઈ નથી. સરકાર નક્કી થવાની પેરાયો. પણ નિષ્ફળ ગઈ છે. માત્ર હમણાં મંચુરિયાની સરકાર ઉપર ગ્રહાંથીઓ થતી નથી. પરંતુ અને રાજ્યોએ પરસ્પરની વિરુદ્ધતા મુદ્દા નથી કે સામેસામેનાં કીન્થો ઘટાડામાં નથી. રશિયા અને તુર્કી

રોવિયેટ રશિયાએ તુર્કી ઉપર ધણુ ઉપકારી કયા છે. જો ૧૯૧૧ માં માર્કો સામેના યુદ્ધમાં તુર્કીને તેણુ બસરી માર્ક આપી હતી. તુર્કીના નવશક પુનર્વિચારના સાર્વભેર અગત્યને કાળે આપ્યો હતો. હવે રશિયાના કાળા સમુદ્રના કાફલાને જીતખ સામર્થ્યો કાખલ થવાના માર્ગેના શુભ ઉપર જોરકરવાની સામુદ્રપુત્રી છે. એ વિજાનનાં ગ્રાઉન્ડસનો કિલ્લેખી છે. એટલે રશિયા ઉપર કાળેના આક્રમણ કરતું દોષ તો એ માટે જ જર્મ સકાળ. રશિયાના સમર્થકાકાને પણ બહાર નોકગવાનો એ જ માર્ગ છે. આથી આ માર્ગે બીજા કોઈ રાજ્યની મનપાને કાખલ કરવાની પદવાનગી લાવિયામાં તુર્કીએ આપતી નહીં, માત્ર રશિયાને જ એ માર્ગે મનપારો મુકવાની છૂટ રહે, એવી સંધિ કરવા રશિયાએ તુર્કી ઉપર દબાવુ કર્યું. પરંતુ ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સે તુર્કીને કીન્થ અને વિમોનોના વિષાત માટે પુષ્કળ દબ આપવા કચ્ચર્યું. આથી તુર્કીએ રશિયાની સંધિઓ સ્વીકાર ન કર્યો. રશિયા તુર્કી ઉપર દેશકું છે. વખત આખે તેની બજાર લેવાનો એને યોડ રહે

રશિયા અને બાલ્કન રાજ્યો
ધણાં બાલ્કન રાજ્યોમાં રશિયનની વનના કલાવ

આખા બળતમાં આખે જર્મની સિવાય રશિયાનું કાઈ

લોકો રહે છે, ઉપરાંત, રશિયાનો એક પ્રાંત બેસેરેનિયા રુમાનિયાના કબજામાં પડ્યો છે, આથી રશિયાનાં ઘણાં દિતો બાદકન રાજ્યોમાં છે. મત મહાયુદ્ધમાં સર્વિયાને માટે તો રશિયાએ ચોરિદ્રિયા અને જર્મની સામે યુદ્ધ મહેર કર્યું હતું. રશિયા આ પ્રતિષ્ઠા પર પોતાની લાગવગ ચાલુ રાખવા માગે છે, પરંતુ એની વિરુદ્ધ ઈંગ્લેંડે મોટા પ્રચાર કર્યો છે. જર્મની પણ ત્યાં પોતાની લાગવગ વધારવા માગે છે. બાદકન રાજ્યો-રુમાનિયા, ગ્રીસ, તુર્કી, બલ્ગેરિયા સૌ પોતાનો ભય સમજ્યાં છે. તેમની વચ્ચે પરસ્પર ભારે દડવાચ, ઝગડા, વૈમનસ્ય અને વેર ચાલતાં હતાં પણ આ ભય આગળ એ આગળી ગયાં છે. છુખારેશ્ટ ખાતે એ રાજ્યોની એક પરિષદ તુર્કીની લાગવગથી મળી હતી, એમાં નક્કી થયું કે પરસ્પર સહકાર કરવો અને દર વર્ષે સુધી એકમેક ઉપર આક્રમણ ન કરવું. બલ્ગેરિયા હમણાં આ સંધિમાં લાખું નથી કારણ કે એનો પ્રદેશ રુમાનિયાએ લઈ લીધો છે એટલે તેને રુમાનિયા પ્રતિ દેષ છે. પણ તેણે એ સંધિમાં સહાનુભૂતિક સ્વર આપ્યો છે. તુર્કીએ બાદકન રાજ્યોના સંપ માટે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી છે. જર્મની અને ઈંગ્લેંડની બાદકન રાજ્યોમાં વેપારી હરીફાઈ છે.

રશિયા અને ફિન્લેન્ડ વચ્ચે ચક્રમ્ક

રશિયાની દક્ષિણ તરફ જેવી તુર્કીની બોસફરસની સામુદ્રધુની છે તેવો ઉત્તરમાં બાલ્ટિક સમુદ્ર છે. ફિન્લેન્ડની જો સહાનુભૂતિ હોય તો બહારનું રાજ્ય એ માર્ગે રશિયા ઉપર આક્રમણ કરી શકે. બાલ્ટિક પ્રદેશમાં ચાર નાનાં રાજ્યો આવ્યાં છે. (૧) એસ્ટોનિયા, (૨) લિથુઆનિયા, (૩) લેટ્વિયા અને (૪) ફિન્લેન્ડ. આ ચારે ૧૯૧૯ માં રશિયાના પ્રતિષ્ઠા હતા. તેમાંથી સ્વતંત્ર દેશો બન્યા છે. એમાં જર્મનીની લાગવગ ભારે હતી. પરંતુ જર્મની સાથેની છેલ્લી સંધિ પ્રમાણે જર્મનીએ પોતાની ૧૧ લાખની વસ્તીને ત્યાંથી ખેંચી લીધી. ફિન્લેન્ડ સિવાયનાં ત્રણ રાષ્ટ્રોને રશિયાએ દબાવોને ત્યાં પોતાનાં લશ્કરી થાણાં નાખી દીધાં છે. હવે આ ત્રણેની ચોટસોગા રશિયાના હાથમાં છે. ફિન્લેન્ડ એમાં ન આવ્યું. ત્રણ માસ

સુધી બંને વચ્ચે વાટાઘાટો ચાલી. રશિયાએ વિમાનો અને દરિયાઈ મથકો ફિન્લેન્ડમાં સ્થાપવા દેવાની ફિન્લેન્ડ પાસે માગણી કરી. ફિનીશ પ્રધાનો ત્રણ વખત મોસ્કોની મુલાકાતો લઈ આવ્યા. એમણે બધી રશિયન માગણીઓ સ્વીકારી. બંદરો આપવાનું પણ કબજું. લશ્કરી થાણાં સ્થાપવા દેવામાં એમણે પોતાની સ્વતંત્રતા જોખમાવાનો ભય દીકો.

રશિયાએ ફિન્લેન્ડ ઉપર આક્રમણ કર્યું

એક મચ્છરને ચોળતાં શી વાર ? ફિન્લેન્ડ પાસે માત્ર ૩૩ હજારનું જ તૈયાર સૈન્ય. સૈન્યતાલીમ ફરિયાદ હતી એટલે ફિન્લેન્ડ ત્રણ લાખ સૈનિકો કાઢી શકે. ત્યારે બીજા બાજુ રશિયા પાસે ૨૫ લાખનું સૈન્ય તૈયાર અને ૭૫ લાખ અનામતમાં. દર હજાર વિમાનો અને દર હજાર ટેંકો એની પાસે તૈયાર, દારૂગોળા અને બોમ્બોનો સુમાર નહિ, મોટરકારો અને મોટર-બસોનો જંગી કાફો, ફિન્લેન્ડનાં બંદરો ઉપર ધસારો કરવા મનવારો પણ હતો. ફિન્લેન્ડની સ્તંભરો કુખાડવા સજમરિતો હતી. ફિન્લેન્ડ પાસે શું હતું ? બસો વિમાનો, થાકી ટેંકો, દારૂગોળા તાજિયું દેખાય એટલો જ ! પરંતુ દનિશ્વરી, આત્મસ્વમાનની અને બહાદુર ફિન્લેન્ડે રશિયાને શેકડો જવાબ પરખાવ્યો. મચ્છર અને મહારથી વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું !

પણ આ યુદ્ધ તો વિચિત્ર જમ્યું. બે માસ થઈ ગયા. છતાં મચ્છર હજી ચોળાયો નથી.

ફિન્લેન્ડે અગમચેતી વાપરી મેનહાઈનની ફિલેબોધી બાંધી હતી. પ્રચંડ રશિયન ધસારા સામે પણ તેની સાથે રહીને બહાદુર ફિનો લડે છે. સ્વીડન અને નોર્વેને પણ રશિયાનો ભય છે એટલે એમણે ફિન્લેન્ડને દરિયાઈ સહાય આપવા માંડી છે. રશિયા ફિન્લેન્ડને અણમર્યાદા કારણે ઈટાલીએ પણ ફિનોને મદદ કરી છે. રશિયા યુદ્ધમાં સીધું આવેલું હોવાથી તે જર્મનીને કાચાં દ્રવ્યોની મદદ નહિ કરી શકે તે મજબૂતીએ ઈંગ્લેંડે અને ફ્રાન્સે પુષ્કળ યુદ્ધસામગ્રી તેને આપી. આખા યુરોપમાં ફિન્લેન્ડે જ યુદ્ધનું કરજ અમેરિકાને ચૂકવવાનું ચાલુ રાખ્યું હોવાથી

અમેરિકાએ પ્રસન્ન થઈ તેને દરોડા ડાહ્યોની આર્થિક સહાય આપી આમ ફિલેન્ડને ધણી જાલુથી મદદ મળી ગઈ રશિયોના હુલા પાછા હડવા સાગા એમને રશિયાની સામગ્રી પણ સાગ પ્રમાણમાં મળી ગઈ યુદ્ધની ચાલુ રિથિતિ

ફ્રાન્સની જમિ ઉપર જર્મની સાથે હેલ્લા નવું માસથી નવીન પ્રવૃત્તિ નથી બને પક્ષના એક કરોડ સેનિકો ત્યા પડ્યા છે એટલે જગતની નજર ફિલેન્ડ અને રશિયા વચ્ચેના યુદ્ધ ઉપર છે ત્યા આગળ બને પક્ષની ખુવારો થઈ ચૂકી છે જર્મની તોફાનો રશિયોને ખૂબ નડે છે રશિયાની વ્યવસ્થાશક્તિની ખામીને લીધે મેદાન પર લડાઈની સામગ્રી જરાયર પહોંચતી નથી રશિયાને અવારનવાર પાછા હડવું પડે છે તેથી તેની શાખ ધમી મઈ છે અને તેનો હાઉ નમણો પડ્યો છે ફિલેન્ડ આખર મુઠી રસિના સાથે ટકી રહે તે મનાવું નથી પણ હાથે તો ય તેનું નામ ધૈર્યવાન અને બહાદુર પ્રજા તરીકે દુનિયામાં અક્ષાઈ રહેશે

રશિયાની છેલ્લી રાજ્યનીતિ

રશિયાની હમણાની રાજ્યનીતિ એ એક કાયડો છે આજ તો એ ફિલેન્ડને નમાવવા એકપણ ચકુ છે જર્મનીને કાચો માલ પણ એણે પૂરા પાડવો છે તે પછી રુશિયા પાસેથી એનેરેબિલ પ્રાપ્ત લેવો છે, તુર્કીની શુદ્ધ ટેકાણે લાવવી છે, અંગ્રેજોને એમના શાહીવાદનું સ્વરૂપ સમજાવવું છે, નાટકન ગત્યોમાં પોતાની લાગવમ વધારવી છે અને સૌથી મહાન ગમ જગતમાં સામ્યવાદને પ્રસારવો છે અત્યારથી જ રેવિને સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી છે સામવાદને એણે મોળા પાડ્યો છે પગારમાં સમાનતાવને બદલે તેમાં ઊંચીનીચી શ્રેણીઓ પાડી છે રશિયન સામ્યવાદીઓને પોતાને સ્વતંત્ર મિલકત કરવાની રમ્મ આપી છે લેનિનના મિત્રોને એણે ફાસીએ મરાધ્યા છે કે દેશનિકાલ ક્યાં છે એણે દેશની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ તો ખૂબ સાધી પણ વ્યારે એણે ધૂરન્તુ શન કર્યું ત્યારે કેપાઈ બાન્ડુ છે કે એના ધૂરકામમાં કપાક નમજાઈ છે

જવાલામુખીનું દર્શન

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

આ રાકાનંતો કિનારા ઉપર આવેલા ચોદાંતુ ટાણની આલુનાલુ બ્લોકે જોવાલાલક સ્થળો આવેલા છે કુદરતનું સૌન્દર્ય વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરીને અનન્ય પ્રવાસીને આકર્ષિત ત્યા જોને પથરાયું છે એવા સ્થળોમાં બૌદ્ધ મંદિરો જાલા કરીને ધાર્મિક મનુષ્યોએ તેના સૌંદર્યને ઝોપ આપ્યો છે ચોદાંતુને આજુબેજ રમણીય સમુદ્રકિનારો છે આલુનાલુમાં જ ચાઉ-તલ્લા ગાજરા ક્યા અને એવા બીજા બૌદ્ધધર્મ

બહી લોકોના યાત્રાસ્થળો તેમ જ ધાર્મિક ઉત્સવોના કેન્દ્રો છે ત્યાથી પહરકે માઈલ દૂર ગાસતેના કૂવાઓ છે પહાડો અને જગતથી બરપૂર એવા પાસેના જ ટાણોમાં જગલી હાથીઓના ટાળાઓ છે

હાથીઓ તો મે ધણી મે જોયા કે મરાદુર કેગલા સરકસ કે અમળમ અને હેગત પગાડનાગ જેલો જતાવતા કાર્યેકર સર-સના મુકદાલ હાથીઓને તો યાગ આનાની ટિકિટ આપીને દસ વરસ પહેલાં જોઈ

નાખ્યા હતા કે દશેરાને દિવસે સિંદૂર, કોડીઓ, માળાઓ, ખૂંસો અને અંબાડી વિગેરે સોળે ચણુગાર સજ્જને કાંઈ દેશી રાત્રીની દશેરાની સ્વાર્સને દીપાવતા અને ગળામાં ટોકેરા ગાંધીને રાત્રીઓના કહેવાતા વિગ્ધના લુણાં ગાન ગાતાં 'પાગર' પ્રાણીઓને પણ બહુ ભેઈ નાખ્યાં હતાં, એટલે એવા હાથીઓ જેવાની હવે અગળખા રહી નહોતી. અગળખા હતી માન પોતાની ક્રિકિયારોથી જંગલને જનનતા, વન્ય પશુઓને પોતાની ધાકથી નસાડતા, જંગલદરત વૃક્ષોને ધરાશાયી કરતા અને રસ્તામાં જે આવ્યું તેને તોડી ફેડી કચડી અને બેકામ રીતે જંગલમાં પોતાની સત્તાની આણુ વર્તાવતા સેંકડો મદકરતા માતંગમાં બૂધ જેવાની. એની કિમત સરસ્વતા હાથીની પેડે ચાર છ આના નહોતી. જંગલના ગજરાજ ગમે તેવા રેણુઓને દર્શન આપના નથી હોતા. જીવનનું ભેખમ એવાની જે તૈયારી બતાવે એને જ આવા માતંગ જીવનમાં દયાન ચર્ષ શકે, એમનાં દર્શનની એક જ કિમત હતી—એતની તૈયારી અહોના બાઈઓ પાસેથી જંગલની, હાથીઓના ટોળાંની, સાહસ કરવા જતાં પોતાને યથેચ્છા કડવા અનુભવોની અદ્ભુત-રસપૂર્ણ વાતો સાંભળીને તો ઊસડીત્યા જવાની અને હાથીઓનાં ટોળાંને નગરોનગર જેવાની ઈચ્છા બળવતર બની. પણ દોઢ હજાર માર્છિત દરથી આવેલા અતિથિને આવા જીવસોસડના ભેખમમાં મૂકી 'કાળી ટીથી' વહેરવાનું ભેખમ એકવા ચોક્કસા મિત્રો તૈયાર નહોતા. એટલે એ મોજ માણુવાનું ભનિખના કાઈ સુદર દિવસને સોંપી દઈ અમે એક ખીજ રથજે જવાનો વિચાર કર્યો. મિત્રોએ ભેગણુ સચનાઓ મૂકી. હવે મારી પસંદગી 'નધા' ઉપર ઊતરી.

'નધા' એટલે જ્ઞાનામુખી પદાડ. આરાકાનકિનારાના ટાપુઓમાં કાંઈ કાંઈ જગાએ આવા પદાડો ભેગમાં આવે છે. જો કે ઈટાલોના જગવિખ્યાત વિસુવિચસ કે કરોડોની સંપત્તિને થોડા કલાકમાં લસીચૂર કરતા જ્ઞાપાનના જ્ઞાનામુખી પર્વતોની સરખામણીમાં તો આ પદાડો 'વામન' જ લાગે. અરે, એને પદાડ

પણ શા માટે કહીએ, મોટા મોટા રેકાર્ડો જ કરો તે! ચોક્કસ ટાપુમાં પણ એક નાનો સરખો જ્ઞાનામુખી પદાડ છે. બીજો એક પદાડ ચોક્કસો માન પણ જ માર્છિત દૂર આવેલો છે. મારા જેવા દિવસોએ જ્ઞાનામુખી સ્વપ્નામાં પણ શેનો જેમો હોય! અને વિસુવિચસની તો વાતો જ સાંભળવા મળે. એટલે ત્યારે મેં સાંભળ્યું કે અડીથી મધુ માર્છિત જ દૂર એક નાનો જ્ઞાનામુખી પદાડ આવ્યો છે ત્યારે નાનો તો નાનો પણ એનો ખ્યાલ તો આવે, એ માટે નજરે જેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ નાનકડા પ્રવાસમાં અમે ચાર જણા હતા. ત્રંજલભાઈ, મણિશંકરભાઈ, મહેતાગાણુ અને હું. આ બધામાં અમે ત્રણ જણ તો લગભગ સરખી ઉમરના લુણોના જ હતા. ગામ મહેતાગાણુ ઉમર તેમ જ શરીરમાં અમારા કરતાં વધારે પ્રગતિ (!) કરી ગયા હતા.

ચોક્કસથી નધાપદાડ જતાં રસ્તામાં લગભગ એકાદ માર્છિત પડી ચોમાસામાં ભરપેથી ગંગા નદી જેની એક નાની સરખી ખાડી ઓળંગવાની આવે છે. નાવમાં બેસીને અમે સામે કિનારે પહોંચ્યા, અને હોડીવાળાને પૈસા ચૂકવી 'નધા' પડાને રસ્તે પાયા. અડીથી બે માર્છિત મુખી અરધી કાચી અને અરધી પાકી સડક સીધીસીધી ચાલી ગય છે. સાડની બન્ને બાજુએ ગીચ ઝાડો આવેલી છે. જોનારને એ નાની નાની પીપરનાં ઝાડની હારો જેવી જ લાગે. પણ એ ઝાડોની વનરૂપિની કાંઈ લુટી જ ગતની હતી. અને એનું જ વિચિત્ર જોનું નામ હતું. આટલી વિષુવ વનરૂપિત જે પ્રદેશમાં થાય છે તેનો કંઈક ઉપયોગ તો હશે જ ને! મેં ત્યાંના એક જાણુકર લાખિતે પૂછ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો કે 'આ હોડનાં પાન અમુક અંશે ઝેરી હોય છે. તેનું ફીર આંખમાં જોડે તો આંખ ફૂટી ગય અને ચામડી પર પડે તો એ તતડી ગય.' આવો જવાબ સાંભળીને જિજ્ઞાસાદક્ષિણી મેં તોડેલું પાન પણ ફેંકી દીધું. ઘટદેશની આ વનરૂપિની શુભધર્મ જરા મોડા બણી રાજીસ તો માત્રથી પણ તેના આ અવશુભધર્મો

લોગ થઈ જતા ત્યાં ગડગૂમડને નોતરીસ તો મારી મુમાદરી બં અમિથી અમી જયે એવું જોખમ ખેડવાની મારી તૈનારી ન હોવાથી તેના વિશેષ શુશ્કર્મો નક્કીવાની જાળમાંથી કાઢી આસુર્વેદાચાર્ય કે આસુર્વેદશિક્ષામણિ ઉપર નાખીને એ ગીની વાટ પડી

ઝડીની પેઠી પાગ મને બાલુ ખાડીના કાળા પાણી સ્પર્શના તાપમાન ચળતા હતાં અને જાતીય પાણી બાલુ બાલુ પથરાયેલી નાની નાની મોની હુમગમળાથી હસતી-કરોતતી નાની નાની નદીઓ ચાલી આવતી હોય એવો આભાસ મગવતા હતા થોડે દૂર ગયા તોટને ખાડીઓ ઝીઝરી થતી ગઈ અને આખરે જમીન આવી ડગળના લીનાં લોસ ખેતરો અને ખેતરોમાં ઉમથળી મમ કળી પડી કિસાન બહેનો નજરે પડી મ્યાનએનાં પાણી વાળતી ડગળના શેપાળો ચોપતી મોડયુલ્ક નાસ્વવાળા પાણીમાં અર્જીતહીં ફરતી એ બહેનોના હસતા ચહેરા જોઈને એમ જ લાગ્યું કે આમજીવન ખાસ નીચે ખેતીપ્રધાન સમૃદ્ધિ ઉપર રચાયેલુ આમજીવન સારી થે દુનિયામાં એ બં મુદ્દાગુ હશે આકુ સીધું, મહેનતુ અને ધિચરપગમથુ મમ કુદરતને બોળે રહીને મેલો મમ-એ બં તેમનો આનંદ, નિસલગળના શ્રમને અતે લગવાનની ભક્તિ અને તેના સેવકોની મેવા એ બં એમનું જીવન તંત્ર અને આમ મન-મ મગયયુ જીવનને અતે નિશ્ચિત અને હાવા મને ખિગને બોળે પોદતુ એ બં જીવનની કૃતાર્થતા આવા બોળા દિનના મહેનતુ પગમલુ અને ધિચરપગમથુ લોકોએ બં જગતની સસ્કૃતિ સરજી કે પશુ વર્તમાનયુગમાં વિજ્ઞાનની શોધખોળ અને પશુશુદ્ધિ અમર્યાદ રીતે વધતા જતા મોગ ઉઠોઓએ માનુષ્યોના લોહી પશુ પોનાના પ્રગણુમાં જ વિમાયે પશુઓએ જગતભરમાં અર્થિક લોભગના સચાએ ચાલુ થઈ ગયા અને એ જૂની સમૃદ્ધિ માદુ, મતોમી, અને પવિત્ર જીવન ને મગમા આવી પડ્યું ઠેંગ ઠેંગ શુદ્ધ જીવનને અતે ચોખ્ખા વાતાવરણને ઝેરી બનાવતા મિનો અને કાખાનાઓના ભૂજળાઓ

લોકોને આર્થિક અને નિષ્ઠ રીતે નિયોતી નાખવા માટે બેલા થઈ ગયા બલકેસ જેવા ખેતીપ્રધાન મુનક ઉપર પશુ આવા શોધયુ રી રો વધતા ગયું છે અર્થજીવન દુરેપિયન પ્રગ - ખામ મરિને સામ્રાજ્યવાદી સિદ્ધિ પ્રમથો કેવળ સમીનના જોરે અને બેદનીતિની જૂનીપુરાણી મેલી રીતસમયોથી બલકેસને નિષ્પતિલિન પોતાના લગડામાં લઈ રહી છે પશુ છુ ના ખેત માં મ મરતી આ મરી નિસાન બહેનોને મ્યાથી ખમ- હોમ કે આ છુ લા આમશ નીચે લડેથી શ્રમ મરવાનો તેનો જનમસિક્ક હક જો દિવસ સામ્રાજ્યવાદી સિમનના ખપરમાં હોમાઈ જયે અને તેઓ અથવા તેના વશવારમે જમીનખેડી ખતા આમશર ખેડો નહિ પશુ શોભનીનિયા પાવમથા મઈ માલેતુમગ ધનિન્યા મગખાનાના 'મગ' કે મગન શહેમી ગલીઓમાં લખતા લિખારી મનો બલકેસમાં પોતાના ખૂની પાળને યોજનાપૂર્વક અને અનશિય રીતે ફેનાવેલો પ્રિસિલ સામ્રાજ્યવાદ હિન્દુસ્તાનની પેટે બં બલકેસને એક દિવસ તાગજ રી નાખરો અને આ લીની વાડી એમ દિવસ વેગન બની જયે આના વિચારોએ આગ મનને થેરી લીધુ હતુ એટલામાં મહારીના ડાનના જેવા અવાજે મને તત્રાત કર્યો મ કે એ એવા મે અવાજની વિશ તમકે દણિ ફેમી પાસેના ખેતરને શેઠે મારેજોસાન ધણુ અતુ હતુ ટટનીના ગળામાં લાકડાની ટાંકરીઓ વગાડી હતી અને તેનો અવાજ આપણે ત્યાં મહારી કાકા વગાડે છે તેો મદિ અશી મગતે આવતા હતા આવી ટાંકરીઓ આધવાતુ પ્રચોજન શુ હશે એમ મારા મનમાં થતુ હતુ આજ ભાઈએ અણે આગ મનની વાત ત્વણી લીવી હોય તેમ એ જ પ્રાને અણે વાત છેડી ' પેની મારેજોસોના ગળામાં જે ટાંકરીઓ આધી છે તે જોઈ પોતાના ટોંગ મરતા ચરતા દૂર ચા થા નય તો થે અ ટાંગના અવાજથી તેને સંકેતધી શોધી શકાય અર્જીના લોકોએ મોધી મેનો આ માદી તેમ જ મુરુ મુમિતેડી કી મમગ પૂરી પડી ગાય કે બેસ બને ને મમે તેવા દગરની ખીજમાં ચાલી

જ્યાં કે કોઈ ગીચ ઝાડીમાં ચંતાઈ જાય પણ પેલી
મળે વળગાડેલી ટાકરીનો અવાજ જ, 'તે અહીં છે તે
અહીં છે' એમ બતાવી આપે. આપણે ત્યાં કોઈ
ગાય કે ભેંસ મારકણી હોય તો તે બતાવવા માટે
તેના ગળામાં દારકું નાખી તેની સાથે લાકડાનો એક
લાથો ઘોડા નાખે છે તે બે અર્થ સારે છે; એક તો
તે મારકણી છે એની જાહેરાત કરે છે, અને બીજું
એવી ગાય કે ભેંસ કોઈને મારવા દોડે તો તેની
ઝડપી ગતિમાં પેલો ઘોડો વિશેષ નાખવા કરે અને
એટલા વખતમાં તો કોઈ પણ માણસ બચાવ માટે
નાસી જઈ શકે. અહીંનાં પશુઓ એવા મારકણા
સ્વભાવના નહિ હોય એટલે તેમને મળે ઘોડા
વળગાડવાની સગ કરવાની જરૂર અહીંના લોકોને
નહિ લાગી હોય. પણ જલદેશની અકાદ કુદરત તેમને
મમે ત્યાં પેચી જતી હશે એટલે આ કુમકુમિયાં
તેમની કોટે વળગાડી દીધાં. આમજીવનનાં આવાં
વિધવિધ રૂપો જોતાં જોતાં અત્રે એક નાનકડી
'વસ્તી' માં આવી પહોંચ્યા.

'વસ્તી' શબ્દ હિંદુસ્તાની ભાષાનો છે અને
તેનો અર્થ થાય છે ગામકું. અહીંના ગુજરાતીઓએ
પોતાના રાજ્યના વપરાશની ભાષામાં કેટલાક હિંદી
શબ્દો અપનાવી લીધા છે. 'વસ્તી' શબ્દ એમાંનો
એક છે અહીં ગરીબાઈ હતી. લોકોના અંચ ઉપર
કાટ્યાંતૂટ્યાં કપડાં હતાં. મેઘધિવાં બાળકો જંદી
જગમાં આમતેમ રખડતાં હતાં. કેટલાંક બંધાણી
જેવાં જણાતાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ મૃત્યુની રાહ જોઈને
મેઘાં હોય તેમ મેઘ કઢાણું કરીને ધરના આગળનાં
બારણાંમાં આડેધડ પડ્યાં હતાં. આળસ, દરિદ્રતા
અને કૂવડપણીની સાક્ષાત મૂર્તિઓ જ નોંધ લો !
જીવનરૂર્તિ અને ઉત્સાહ, પોતાની અહીં જરૂર નથી
એમ સમજી ક્યાંક બીજે ચાડ્યાં ગયાં હતાં. થોડા જ
વખત પહેલાં પેલી ખેતરમાં કામ કરતી બહેનોએ
આમજીવનની એક બાજુ મારી આગળ રજૂ કરી
હતી જે જોઈને હું પુચ્છ થયો હતો. અહીં આ
બંધાણી, નિરુદ્ધની, આળસ અને એટલી લોકોએ એ જ
ગામમાંના જીવનની એક બીજી, અખતે ન મમે એવી,

બાજુ રજૂ કરી. આપણાં ગામડાંઓ શું આવી ભિન્ન
ચિત્ર રજૂ કરી શકે તેમ છે? આપણે ત્યાં પણ
જ્યારે એક બાજુ રાતદિવસ અવિરત શ્રમ કરતાં,
પોતાનાં સાદાં ભજનો કે લેકાગીનાથી વાડીઓને
મળવનાં આનંદી કિસાન સ્ત્રીપુરુષો જોવા મળે છે
તેમ બીજી બાજુ હોડા ગમડાવતા, ચૂંટી ચૂંટીને
ઝોગના એક ભાગને ગંદા બનાવી દેતા, આળસ
અને અશીલુ લોકો પણ જોવા મળે છે. બાર
મહિનાની કમાયેલી મૂડી ત્રણ દિવસમાં વેંચી નાખતા
લુગારી લોકો અને મફતતા છાજે ધૂણી ધખાવી
શીમળનાં માલપાણી અડાવતા સાધુબાવાની જમીનો
નજરે પડે છે. જલદેશના આ ગામડાંએ પણ આ
બંને પ્રકારનાં લોકોનાં દર્શન કરાવ્યાં. એક જ ગામનાં
દવાપાણી અને અનધી પોષાયેલાં તેમ જ એક જ
વાતાવરણમાં ઊછરેલાં માણસો આવા અનેકવિધ અને
પરસ્પરવિરોધી ગુણવાળાં કેમ થનાં હશે? આનો
પરિપૂર્ણ જવાબ તો હજી સુધી મળ્યો નથી.
આપણને જે કાંઈ થોડુંકાણું જે માગદર્શન આપી
શકે તે તો માનવવંશશાસ્ત્ર, મજનનશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર,
વગેરે શાસ્ત્રોના ઊંડા અભ્યાસ, આવા આવા વિચારો
કરતો અને કેટલોક વાર તેની મિત્રો સાથે ચર્ચાઓ કરતો
હું એ ગામમાંથી પસાર થતો હતો ત્યાં તો પુચ્છ કરતી
આશોચિવામાંથી ઊઠતી કાદવ અને કચરાવાળા મંદા
પાણીની પિચકારીઓ મને નમ્રત કર્યો અને પાસેના જ
ઘરમાંથી મારા તરફ ધસી આવતા બસતતા કૂતરાને
જોઈ મારામાં રહેલી આત્મરક્ષણની વૃત્તિએ સક્રિય રૂપ
ધારણું કર્યું અને મને છત્રી ઉગામવા પ્રેર્યો. આમ
અચાનક આવી પડેલા આ અકસ્માતથી મારા મનના
બધા વિચારો વર્ષાનાં વાદળોની માફક એકદમ
વીખરાઈ ગયા !

ગામ મુકું અને ફરી ખેતરો આગ્યાં. ખેતરની
અંદર ધાસનાં ડાપરાંથી છાંચેલાં સુંદર નાનાં
ઝૂંપડાંઓ જોયાં. આ ઝૂંપડાંમાં બસી ગામડી-
યાઓનો આત્મા કળારૂપે વ્યક્ત થયો હતો. ઝૂંપડાંનાં
ડાપરાંઓનો આકાર જાદવી સ્ત્રીઓ માથા પર
વાળેનો ટોપ યાદવ છે એવો જ લાગતો હતો. પોતાના

લાંબા અને સુશોભિત વાળનો મોટો અંબોડો મથાની ટાચ ઉપર ચડાવી જાણે કોઈ નાનુક અને સુંદર બહારી યુવતી કેમ જાણે દરેક ખેતરમાં ઊભી ઊભી રખેાપું કરતી હોય! આ ઝૂંપડાની રચનામાં બહારી સ્ત્રીઓએ જરૂર પોતાનો સૌંદર્યપ્રેમી આત્મા રેડ્યો હોય એમ યોગ્યું જણાતું હતું. આ ઝૂંપડાઓની રચના શાંતિનિકેતનમાં જોયેલાં કેટલાંક ગોળાકાર ઝૂંપડાઓ તેમ જ યાઉલ કોકોનાં ઝૂંપડાની રચનાને ધણે અંશે મળતી આવતી હતી. ગોળાકાર ફાંચલ અને ઉપર નિશંકુ આકારનું ગોળ છાપરું.

આખરે કેટલો ચે કાદવ ખૂંદોને અમે પહાડની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યા. હવે અમારે પડાડ ચડવાનો હતો. અમારી સાથે એક ગામરા પહેલવાન જેનો આરાકાની જુવાન ભોમિયા તરીકે આવ્યો હતો. તેનામાં આરબની વફાદારી અને પોતાના માલિક માટે જનનૈસાની કરવાની તત્પરતા હતી. તેના હાથમાં હાંચએક લાંબા પાના વાળી 'ધા' હતી-આપણે ત્યાંના ધારિયાને મળતી. માત્ર ધારિયાનો દાથો લાંબી લાઠી જેવડો હોય છે ત્યારે 'ધા'નું દાથો માત્ર કાતરકાના દાથા જેટલો ટૂંકો હોય છે. આવી 'ધા' લઈને જે એ કાળી રાતે સામે મળ્યો હોય તો કેટલા ય માણસો 'ધા' નાખી ગય એવો લયકર અને વિકરાળ એનો ચહેરો લાગે! તે હસતો ત્યારે લાલ પેદાં અને કાળા રંગેલા દાંત તેને વધારે લયકર બનાવતા. માત્ર એકાદ કલાક તેની સાથે રહ્યો અને તેની વાતો સાંભળી ત્યારે જ આ લયકર માણસમાં તમને બાળકહજ સરળતા અને ભોળપણની ખબર પડે.

પહાડ ઉપર ચડવામાં તે સૌથી આગળ હતો. અને પાછળ અમે ચાર જણા. વંજકભાઈ, મહેતા-બાણુ, મણિશંકરભાઈ અને હું. પહાડ ઉપર જતા માટે કોઈ સીધા એવો રસ્તો નહોતો. પેડો પહોંચવાનું અમને એક સાંકડી કેડીએકડીએ આગળ ને આગળ લઈ જતા હતા. રસ્તો ઠીક ઠીક ખરાબ હતો. પહાડની ચીકણી માટી, કાદવ, પાણી અને કચરા! વચ્ચે વચ્ચે પગલે બે પગલે એકાદ નાનો

પથર ગોઠવી દેવામાં આવ્યો હતો. આ રસ્તા ઉપર બીજે ચડવાનું. જરાક જેટલું લપસીને બે પડ્યા તો મોઢું જ રંગાઈ ગય. મહેતાબાણુ સિવાય અમે ત્રણ તો જુવાન માણસો હતા જેટલે અમને બહુ મુશ્કેલી આવે તેમ ન હતું. પણ મહેતાબાણુ સાદસ કરીને આ ઐતિહાસિક (1) પ્રવાસમાં અમારી સાથે આવ્યા હતા એમની ઉમર તો વધુ હતી જ એમાં અધૂરામાં પૂરું તેમનો એક પગ ધણા વખતથી જુદો થઈ ગયો હતો જેટલે એમને તો એક પગે આ હુમર ચડવાનો હતો! એક તો આવી શારીરિક રિથિતિ, એમાં ચોમાસાનો વખત, ચીકણો અને ઢાળખતો પહાડો રસ્તો-જેટલે અવારનવારજો પાછળ રહી ગય. વળી કોઈવાર જમીન સાથે ખૂંદતું આકર્ષણ પગના કરતાં વધી ગય ત્યારે તો મુશ્કેલી વધી જ પડે. પંદરેક ફૂટ આગળ જઈએ જેટલે પાછળનો માણસ ન દેખાય એવા વંકાચૂંકા રસ્તા. મહેતાબાણુને ખૂબ પાડીને કહીએ કે "અવાળો અવાળો આદમ આવે!" પણ મહેતાબાણુ પૃથ્વીરાજ ઔઠાણુ થોડા હતા કે શબ્દવેધી બાણુથી નિશાન પાડી શકે? અમે ચે તેવી આશા તો નહોતી રાખી, પણ શબ્દ પારખીને પોતાના એક પગે સાડા ત્રણ મથુની કાયા બીચારી નિર્દોષ રથજે આવી પહોંચે જેટલે બસ. અને એ પરીસ્થિતિમાં આખરે એ પસાર થઈ ગયા અને અમારી સાથે થઈ ગયા. અફસોસ ગાન જેટલો રજો કે પૃથ્વીરાજના ચંદની પેડે મહેતાબાણુનાં આ સાદસ અને ચીરતવાં ચિરંતન ગાન રચનાર કોઈ કવિ નહોતો, નહિ તો પ્રવાસના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ અમર થઈ જત. નેપોલિયને આદમ્સ એજેન્ટો તે જગત આખાને ત્રણ થઈ, માત્ર મહેતાબાણુની આ સાદસ-કયા ઇતિહાસના પૃષ્ઠ ઉપર રચાન ન પામી! *many a jern of purest rays.....* વાળી લીટીઓ મારા હોઠ ઉપર આવી થઈ અને મેં એક નિસાસો મૂક્યો!

પણ અત્યારે નિસાસા મૂકવાનો કે જગતના ઇતિહાસમાં જણીનેાંયા રહી જતા કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો ઉપર આંસુ સારવાનો વખત કયાં હતો!

પહાડી રસ્તો ચડી ચડીને અમે હાંફતા હતા. મહેતા-
બાણુની મોટી ધમણ જરા વધારે જોરથી ચાલતી
હતી. કેટલીક વાર તાગ જ વરસેલા વરસાદને લઈને
ઉપરથી ગાંધા આવતા પાણીના વહેણે રસ્તો એટલો
બધો ખોદી કાઢ્યો હતો કે છતી સુધી લોઠા બીનરી
જઈને એક સાંકડા એવા નવેળામાંથી આગળ વધવું
પડે, અને ઉપરની ઝાડોઓના ફરવાન બની જાય.
મે માણસો એક સાથે ચાલી શકે એટલો પહેાળો
તો રસ્તો નહોતો કે મહેતાબાણુ કોઈની મદદ લઈ
શકે. આગળ રાખવાનો તો સવાળ જ નહોતો કાંઈ
કે આગળ રાખીએ ને કોઈ વાર લપસી પડે તો
મહેતાબાણુ સ્ટીમ-શક્તિની જેમ અમારા હાડકાંનું
સિમેન્ટ કોંક્રિટ બનાવી અમને રસ્તા સાથે જડી દઈ
પાડી સડક બનાવી દે! અને પાછળ રાખવામાં પણ
જોખમ હતું. પાછળ રાખીને ઉપર ચઢવા માટે દાંધ
આપીએ એટલે ગુરુવાકર્ષણનો નિયમ લાગુ પાડી
અમને પણ તેમની પાછળ ધસડતા જાય. એટલે
મહેતાબાણુને સામાન્ય રીતે અમે ભજવાનને બરાબર
બોલાવી હતા. માત્ર કોઈ વાર મદદની અનિશ્ચય જરૂર પડે
તો મે જણા હાથના આંગળીઓ બીડી પછી તેમને
ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતા.

અહીં વનરપતિ તો એટલી વિધવિધ જાતની
હતી કે ન આવડે નામ કે ન તેના ગુણધર્મની ગણ-
પિઠાણ. આયુર્વેદના અભ્યાસીઓએ તેમ જ વન-
રપતિશાસ્ત્રમાં દસ લેતા માણસોએ જલદેવના
ભ્રાત્ર્ય પ્રદેશમાં, તેનાં જંગલ અને પહાડોમાં બહુ
લંટકવા જેવું છે. અહીં દવા તરીકે ઉપયોગમાં આવે
તેવી તમા માણસજાતને અને પશુએ ને ઉપયોગી
એવી કેટલીયે જાતની વનરપતિ તરીકે હું તો એ
બાજનામાં એકઠો ય ન જાણું એટલે મારે માટે તો
બધું સરખું જ હતું. એમાં મે પડાવના જોખમી રસ્તાને
લીધે અમારું બધું ધ્યાન આત્મરક્ષણ ઉપર કેન્દ્રિત
કર્યું હતું એટલે આ વનરપતિશાસ્ત્રના પ્રત્યક્ષ અભ્યાસમાં
અમે બહુ રસ ન લઈ શક્યા.

આખરે બહુ રાદ જોના હતા તે પડાવું
શિખર...શિખર ચું પહાડ ઉપરનું સપાટ મેદાન

આગ્યું. કેવો અજબ ફેરફાર! મારે બાણુ લાલો
લીલી ઝાડોઓ અને વનરપતિથી છવિયેલા આ કુંગો,
અને વચમાં આપેડ વચના માણસની ટાલ જેવો
એકદમ સપાટ પ્રદેશ ધાસતું એક તથ્યબધું વ ન
મળે, ચારેબાણુ દસ ફૂટ દૂરની વસ્તુ દેખાય નહિ
એવું ગીચ જંગલ, અને પર્વતના શિખર ઉપર
વસ્ત્રો જેવાજુ ગોળ મેદાનો તદ્દન ભ્રાત્ર્યપ્રદેશ જેવાં
સપાટ અને સીધાં. આ જ ભૂમિ તે જવાહરમુખીની
અસર થયેલો ભાગ.

લગભગ પંદરપંદર વીસચોસ વરસે આ પહાડ
ફાટે છે. અંદરથી લીલું-ચૂકું બધાને બરખી જતી
જવાળાઓ પ્રગટે છે. જમીનમાં મોટી મોટી સુરંગો
ચાંચી હોય તેમ ધડાકા સાથે જનરદસ્ત પથરાઓ
ઠાડે છે. સજગેલી ભૂમિ ખદખદે છે અંદરથી લાલ
રસની ઊંજો બીછળે છે. વાતાવરણ ધૂંધળું બની
જાય છે આસપાસના ગામડાના લોકો જીવ લાંબી
નાસે છે. જવાળામુખીની જવાળાઓમાં જે આગ્યું તે
બધું બરખીમૂત ધઈ જાય છે, જાણે શંકરનું ચીજું
લોચન બિરડયું! એવો ભાસ ભજવનાના ઉત્પત્તિ
સ્થિતિ અને લપના જે પ્રિવિષ રૂપે છે તેમાં ઉદ્ધા
સંહારકારી સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર ધઈ જાય છે.

પાંચ વરસ પહેલાં જ આ પહાડ ફાટેલો. એ
વખતે તેની જવાળાઓનો પ્રકાશ માઈલો સુધી દૂર
દૂર પડતો હતો. અને એ પ્રદેશને આત્માળોતો હતો.
આ પ્રસંગને નજરે જોનારાઓ તેમ જ નજરે નહિ
જોનારા બધાને કંઈક ને કંઈક કહેવાતું હતું.

‘ને દિવસે ચોક્કસથી રંગુન જતી સ્ત્રીયાર ઉપર
આ જવાળામુખીની રોશની એટલી તીવ્ર રૂપે પડતી
હતી કે સ્ત્રીમરતા મુસાફરોને લાગ્યું કે સ્ત્રીમરતું
જોવણર ફાટયું છે કે શું કોઈને એવી દહેશત રાગવા
મંડી કે સ્ત્રીમરને આગ લાગી છે. મુસાફરોના
અભરાડનો કોઈ વાર નહોતો.....’ એક લાઈ વસત
કર્યે જતા હતા એટલામાં જ મહેતાબાણુ અને
મણિશંકરભાઈ એકો સાથે બોલી બીંધ્યા.

“એ વખતે અમે તો ચોક્કસથી આપણી
કુટાનમાં જ એકા દના શેરીઓમાં જનરદસ્ત અજવાળું

બાઈને યશ કે આટલો બધો પ્રકાશ કયાથી આવે છે? આમાં આશ્ચર્યનો તો પાગ રહ્યો નહિ જરો ચોક્કસ ઉપર લાખો કેન્ડલ-પાલની રોશની કેડી હોય એમ આખું ગામ ઝમઝમાગ માગતું હતું બહાર શેરીમાં આવીને જોયું તો લાગ્યું કે ચોક્કસ સળગી જઈકયું છે મકમલમાં અને મકમલમાં અમે કિનાગ ઉપર દોડયા. કિનાગ પર પહોંચ્યા ત્યારે જ આંધળું કે અંધારું નહીં સ્પષ્ટ પર આવેલો પહાડ સમયે છે એ સળગતા પહાડને જોવા આખું ગામ કિનાગ ઉપર એકઠું થયું હતું "

"અરે, ચોક્કસ તો શું તે દિવસે હું ગમડી હતો ત્યાંથી પણ આ અગ્નિવાણું દેખાતું હતું " એક બાઈએ ઉત્સાહમાં આવીને પોતાનો તવાનુભવ ટહો પછી તો જેમ જુલની વાત કે સર્પની વાત ખૂટે નહિ એવું જ સ્વપ્ન આ જ્ઞાણામુખીની વાતે પડ્યું તેમજો જે જુલુ તેનો સાપ આ હતો

"આ જ્ઞાણાઓ, જીડતા પયરાઓ, અને બીજાઓ લાવાગસ નણુશાર દિવસ સુધી માલુ રહ્યો પછી છેવટે જ્યારે તેની ગતિ-ચક્તિ મદ પડી ત્યારે રોજામધ માલુગો દિવસો સુધી એ દરપ જેટલી નજીથી જોવાય તેટલી નજીકથી જોવા જતા ખાડીના કિનાગ ઉપર માણસોની એટલી ભીડ ગળેની કે અમરથુ જોડે હોડીઓને પૂરતું કામ ન થયે જ્યારે આ દિવસોમાં આપ્તકાંદ દમસ્ત હોડીઓ સતત ચાલવા છતાં કયાકો સુધી વારો આવે નહિ અને હોડીની ગદ જોતા લાના વખત સુધી ધીંગલ રાખીને બેસી ગયેલું પડતું સાતઆઠ દિવસ પછી અમે અહીં આવેલા ત્યારે ધત્તી ખાદ્યદત્તી હતી લાવાગસ માટી સાથે બહાર નીકળ્યો હતો અને છાતીછાતી સુધીના ટેકડાઓ બની ગયા હતા ગમ્મ ગસ અને માટી ફૂફડ થતી હતી અને અહરથી વગળ નીકળતી હતી તેની ગમ્મી દમ્પદર કયા દુઃખી લાવા છતાં એ લાગતી "

અમને માર્ગ બતાવવા આવેલા ધીંગલ એક આગાહની જુવાનને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જે જવાબ આપ્યો તેથી લોકમાન્યતા બંધી એકસગળી જ હોય

છે અને તેનું અખૂતર ધરો ભાગે અધધધ અને વહેમ ઉપર ચમેલુ હોય છે એ સત્યની પ્રતીતિ થઈ તેણે કહ્યું કે "નીચે જુલુ ગદ છે એ જ્યારે ખિમ્મર છે ત્યારે જ્યમનડા પાડે છે ને આવો ઉત્પાત મચારે છે! આપણી બેળી, અતાન આ વહેળી આમગન તાની પણ આવા જ પ્રકારની માન્યતા છે તેઓ મને છે કે ધત્તી નીચે મોટો જ્યમર નોત્તાગ ગદ છે ધત્તી ઉપર જ્યારે પાપ વધે છે ત્યારે તે ખિમ્મર છે અને પાપી માણસોને શિક્ષા દેવા પોતાના મુખમાથી ઝેરી પાણી છોડે છે આપણે ત્યાં થયેલા મિહાગના ધત્તીદપ વખતે તેનો ભોગ થયેલા મામાન્ય માણસો પણ ધત્તીદપ વિષે જ્યારે જ જનની કપનાઓ નહોતા હતા શું 'શુ બ્રમ્હેશ, કે શુ હિન્દુતાન કે શુ જગતના ખીંગ દોરો-મધી જ જગાએ આગમન પોતાની સમગ્રજીભા ન આવે એવી વતુઓનું વગલું કાઈ અદાક શક્તિમાં કપે છે

ધત્તીકપની સીડી અનરવાણો મુખ્ય ભાગ લગભગ કિંકેટના મેદાન જેટલો વિસ્તૃત હતો જેવા ભાગમાં જગતમાથી નીમ્મજન પદ્મ, માતી, લાવાગસ, અને નાખ વગેરેનું મિશ્રણ સામાન્ય સપાટીથી આપ કૂદ બિચુ ચડી ગયું હતું પાથરચ ન મ વીતી ગયા, આનકાનનો દુઃખમનો અદીમા હંચ વગસાદ — એટલે આ ભૂમિ ઉપર લગભગ જ્ઞાનામુખી કૂદયા પછી દોઢ દમ્પર ઈંગ પણી પડી ગયું જતા એટલે લાગ તો સાચાની દાન જેનો વહિયો જ રહ્યો છે એક તણખતુ સમજી પડ્યું એ જુમિ ઉપર ડોગડુ નહેતુ

આ સપાટ ભાગ ઉપર જ્યાં નીચેથી વગરે જોઈ થયું હતું ત્યાં નાવામિશ્રિત માટીની ગમ્મો-ડીના દયાય ચર્ધ ગયા હતા અને તે સાપના ગફડાને આજેદમ મુખમાં આવના તો દયામ કયાંક શકડાના ખાપ્રણો વગસાદુ તાણુ પાણી ભગાયું હતું અને નીચેથી ચેતવતુ દમલ એ પાણીમાં બદમડિયા બોલાવતુ નાનાઓના પગપોટા ફૂંકતે પાણીમાં વર્તુલ બનાવતા હતા એ રાફડો તો એટલે મોટો હતો કે નાનો સમ્મો ટેકા જ નોંધેલો! અમે તેની

ઉપર ચડ્યા. અને તેના મધ્યાગા ઉપરના એક ખાડામાં મરાવણા પાણીમાંથી નીકળતા પરપોટાઓને અને કાણા ઉપર પથરા અને માટી નાખી બંધ કરવાનો પ્રવાસ કર્યો, પણ એક જગાએ બંધ કરીએ એટલે નીચેનું જ્વાળુ બીજે માર્ગે શોધે અને થોડી જ વારમાં કોઈ બીજી જગાએથી પરપોટા નીકળવા માંડે. એક વખત તો તેના મુખમાં અડધી લાકડી જ ખોસી ટીકી અને બે મિનિટ સુધી ક્યાંયથી પરપોટા નીકળ્યો નહિ પણ અને મનમાં કુસાવા લાગ્યા કે તરત જ એક પરપોટાએ આવીને બડબડાયાં બોલાવ્યાં. ‘હવે તમે મને દાખી દો હું તો આ બહાર નીકળ્યો’ એમ કહી અમારા અભિમાનરૂપી પરપોટાના ચૂરા કરી તે અદસ્ય થયો અને બીજાને પોતાની જગા આપનો ગયો. ક્યાંય સુધી અને આવી ગમત કરી. આખરે કુધાદેવીએ અંદરથી અવાજ દીધો કે વખત યથા થયો છે.

કરી કરી બૂબ તો સખત લાગી હતી. તેમાં એ મહેતાખાણુને તો સવારમાં ઊત્તરવિંત દાતણપાણી કરીને ખાવાનું નેઈએ જ. પણ આજના સાદસખાં પ્રવાસમાં લાગ લેવા માટે તેમણે સવારના ભોજનનો ‘મહાન ત્યાગ’ કર્યો હતો પણ આ મહરવના પ્રજા ઉપર એકમત થતાં જરા એ વાર લાગી નહિ અને માટીવાળા હાથને ધોવાની તરફી લીધા વિના જ એક દોરી જગા ઉપર બેસી જઈ સાથેનું ટિક્કિન ખાલી કર્યું. અશ્વત્થ, આ નાનકડા પ્રવાસમાં સાથે રહેલા બહી મિત્રા પણ આ ભોજનસમારંભમાં સામેલ હતા. જ્વાળામુખીના સિખર ઉપર સ્વચ્છ પાણીની આશા તો ક્યાંથી રખાવ ! પાસેના એક તદ્દન નાના ખાઓચિયામાંથી નીતરું પાણી પીંડું. પાણીને રંગ જરા ડહોળાયેલો હતો, કારણ કે તેની સાથે પર્વતની રાખોડી મળી ગઈ હતી. તરસ જન લાગો હતી એટલે ઘર પૂછવા જેવું ન હતું. વળી જ્વાળામુખીના પાણીમાંની લોહલસર આપણને વધુ તાકાત આપશે અને આવી બેચાર મુસાફરી કરવાનું બળ આપશે એવું આશાસન પણ અમે લઈ શકીએ તેમ હતા, એટલે સૌએ ખાઓચિયાની આસપાસ મૂંઝી પડ્યા

ને આ પાણી કાઢીએ કે મામીએ ઉઘેર્યાં નહોતા છતાં એ એને તો ‘લળીલળી, વળીવળી, બોખરે ભરીને’ પીધાં ! પાણી મીઠું હતું એમાં તો જરાય શક નહિ.

પર્વત ઉપર દોડેક કલાક ગાળીને અમે નીચે ઊતર્યાં. રસ્તામાં, પર્વતનો ચડાવ સહેલો કે ઉતાર, એ વિશે ચર્ચા થતી હતી. કોઈએ એક પક્ષ લીધો, કોઈએ બીજો. આંખરે એક ભાઈએ તોડ દાવો. “ચડતી વખતે ચડાવ સહેલો છે એમ માનવું અને ઊતરતી વખતે ઉતાર, એટલે પગમાં નેર તો રહે ચડવાનું અને ઊતરવાનું તો છે જ, પછી તેને સહેલું માનો કે અપરું.”

પેટપૂજા બરાબર કરી કુધાદેવીને શાંત કરી દીધાં હતાં એટલે પગમાં નેર હતું. આખે રસ્તે દોડતા દોડતા પાછા આવ્યા. રસ્તામાં એક નાની શી સ્વચ્છ તળાવડી આવી. તે આગળ જઈને હાથ પગ ધોયા, ત્યાં તો એક ભાઈએ દોડતા આવતો મને ચેતાવ્યો. “આ પીવાના પાણીનું તળાવ છે. અહીં હાથપગ ધોવાય ? કોઈ બહીએ નેનું હોત તો નકામી પંચાત ઊભી થાત. પીવાના પાણીમાં પગ ધોવા એ મોટા સામાજિક ગુનો ગણાય છે. અહીંના સામાજિક કાયદાઓ જાદુ જ કંઈ છે અને તેના લગની સજા પણ એટલી જ કડક છે.” મને એમની વાતમાં તથ્ય જણાયું અને કરેલી બૂલ માટે પશ્ચાત્તાપ થયો, બંધાએ તળાવડીનું મીઠું પાણી પીને તરસ છિપાવી ચાલતા દોડતા અને રમતા રમતા અમે ખાડોને કિનારે આવી પહોંચ્યા. થોડી વાર વિશ્રાંતિ લેવા પાસેના ‘ઝરા’માં જઈને સૂતા. ‘ઝરા’ એટલે આરામસ્થાન. બહી લોકો જાહેર ફંડ એકઠું કરીને ગામઝંના રસ્તા ઉપર ઠેકઠેાણે લાકડાનાં ભોંવતળિયાં વાળાં અને ઘાસનાં ઝાપર્યાવાળાં વિરામસ્થાનો ઊઠાં કરે છે, જેથી રસ્તે આવતાંજતાં મજૂરો ઉનાળાના તાપથી કે શીમાસાના વરસાદથી પોતાનું રક્ષણ કરી થોડા આરામ લઈ શકે.

સામે કોઈથી મુસાફરોને લઈને હોડી આવી એટલે અમે ઊઠ્યા, અને એ જ નાવમાં બેસી સામે

કિનારે પહોંચ્યા રસ્તામાં હોડી ચલાવવાનો એક નિષ્કુળ પ્રયત્ન કરી એવો હવેસા માગતા આવડે નહિ કોઈ વાગ મીધા તો કોઈ વાર ઊંચડા માગ હાથમાં જ હોડી સોપી હોત તો બધાને સામે કિનારે પહોંચ્યાડત કે કેમ તં તો ગમ જાણે, પણ હોડીને તળિયે પહોંચ્યાડત અને તેના મૃત્યુ પાછળ બધાને માથાખૂડ રનાન કરાવત આખરે બધાને શોડો વખત હસાવીને હલેસુ નાવિકના હાથમાં જ મૂકી દીધું

સામે પાર આખા તારે ગોડેણખૂડ કાઢવામાં હાથ નાખીને 'કંઈક' વસ્તુઓ શોધતી ઘણી સ્ત્રીઓને લ્લેઈ એ કંઈક થુ છે એ સમજતા વાર ન લાગી હજી ગઈ કાલે જ એક કુલાર-દપતીને જમીનમાં કોદાળી મારી છાંડા પકડ્યું બેસ્યું હતું આ બહેનો વગર કોદાળીએ કામ કરતી હતી કાઢવામાં ન્યા ન્યા ઉપર પગપોડા જેવું દેખાય ત્યા હાથ નાખી એકાદ જીવુ પકડી પાડે પાસની સળીમાં પ્રેવીઈ તેને પોતાની બજાવમાં ગણેલી રોપશ્રીમાં મૂકી દે જેમ જેમ આગળ વધ્યા તેમ તેમ આ મુઠકોદોગ (?) મોટા પ્રમાણમાં થતો દીકો સાધેના એક ભાઈ બોલી બેઠ્યા 'આ લોકો કેવા સાહસિક છે !' તેની આ વાત એક રીતે સાચી હતી મને થયું કે સાથ, લીંછી કે પ્લેગના ઉછ પછુ આ લોકોથી ત્રાસી નાપ તો કંઈ નવાઈ નહિ આપણને આવી વાત સાંભળવી પણ વિચિત લાગે કોઈ ધર્મચુરત વૈજયુવ થા જૈનની ડાસીમાં આગળ આવી વાત સરખી પછુ કરીએ તો તે "ચિવ શિવ, કે મહાવીર ! મહાવીર !" કરતી કાનમાં આગળી નાખી દે પણ આ લોકોને તો પોતાના રોજબા જીવનની એક સામાન્ય ઘટના બની ગઈ છે !

અત્યાગ સુધી વાદળિયો તડકો હતો વગસાઈ તો આજે કૂપા જ કરી હતી એક જાડો સગળો પણ નહોતો આજે ત્રવ્યકભાઈએ કહ્યું કે 'એ તો મે વગસાઈ બાધી દીધો છે એટલે નથી આવતો' ઘર નજીક જણાતા કોઈએ કહ્યું કે 'હવે હોડી મૂકી ને !' પણ વગસાઈના કંઈ ચિહ્ન જ જણાતા નહોતા અને ત્રવ્યકભાઈને સૌ પકારતા હતા

આખરે વરસાદે ત્રવ્યકભાઈની વહાગ કરી નવી સર થતી મિધમાં એ ત્રણ મિનિટ આઠા મારીને જેમ બહાર નીકળ્યા કે તુરંત જ ત્રણેક માઈલથી વટાવિયો આવતો હોય તેમ સસવાટા કરતો પવન ધૂળ અને રેતીને ઉડાડતો ને ઉપરથી પાણીનો છટકાવ કરતો ચાલ્યો આવતો હતો દરિયાના પાણીમાં તરતોની ભરતી ચડી બધા ઝાડમાં ચેતન આવી ગયું મકાનોના છાપરા પછુ ડપરા લાગ્યા, અને મિનિટ બે મિનિટમાં તો આકાશમાંથી કોઈ અત્યુન એક સામટા કંઈકકંઈક તીવ્ર ફેકનો હોય તેમ પાણીની આડી ધાગઓ ધરતીને ખોદવા લાગી પતરાના છાપરાના મકાનોના હાગ ગચડી ગયા હોય તેમ પતંગ મૂછ બેઠ્યા અને મોટેથી રોગ નકાર કરી અહોહો નાસવા લાગ્યા સમુદ્ર આપે કાઠોકાળો બની ગયો પવતો અને દિવાઓ ધૂધળી બની અમરી હમીઓ ઝીક ઝાંલે એમ લાગ્યું નહિ એટલે અને એક 'ઝગ'નો આશ્રય લીધો હમેશ ભસતા ફતરા પણ આજે તો 'પ'ખીના માળા'ની શક્તિ ધારણ કરીને ચુપચુપ પડ્યા હતા કલાચ પોતાના કુખમાં જ એટલા બધા લીન થઈ ગયા હોય

વરસાદના ઝાપટા, પવનની ઝડી, અને પાણીના તરંગો ! અને દરિયા કિનારા પર બેઠેલા હોડકાનું મન આ બધું જોઈને કંઈ હાથમાં રહે ? આજુમાજુ નજર ફેરવી કોઈ જેવું તો નથી એની ખાતરી કરી નાના વાળકો માતાપતી નજર સુકાવી કેટલીક વાર તમાવમાં નહાવા ચાલ્યા ગયે તેમ બેસણું હોડકાઓ સમુદ્રમાં સહેવાગાદ કરવા ચાલી નીકળ્યા પાણીના તરંગે તરંગે એ તો નાચવા લાગ્યા દરિયાના ઝોગ અને પવનની ઝડી તેમને આમતેમ ગોથા બગાવતા હતા પણ એમાં તેમને ગમત પડતી હોય તેમ કિનારા પરના જોગ મિટાવે આ મોજવા લાગ લેવા તેઓ ગામની રહ્યા હતા અને સામેના પર્વતોને મળવાની આતુરતા ન દવાવી શકવાને લીધે તેઓ પર્વતની ધાગ તરફ ઝપાટામંથ ડોડતા હતા પણ ત્યાં તો 'જાગા મહેને' એવી બૂમ મારીને તેમને પકડવા માટે બેવજુ વહાણો ફટકા તેમના 'માલિક'

ખશાસીઓને જાણ થઈ ગઈ હતી. મોટાં વડાઓ લઈને આ તોફાની દરિયામાં તેમને પકડવા માટે તેઓ પાછળ આવતા હતા. પકડાઈ જવાની દહેશતને લઈને તેમના પગ ઝાંચી ગયા હોય તેમ તેઓની ગંતિ ધીમી પડી હતી અને વારંવાર તેઓ પાછું વાળીને જોતાં હતાં. થોડા જ વખતમાં સદયો કુલાયેલાં વહાણોએ તેમને પકડી પાડ્યાં અને તેમને મુશ્કેટાટ બાંધી ધેર લાવ્યા. પકડાયેલાં હોડકાંઓની મનઃસ્થિતિ કાણ જાણી શકે ? ધેરથી નાસી છૂટેલા પુત્ર પકડાઈને ધેર પાછો આવતાં જ શરમ અને ગ્લાનિના ભાવો અનુભવે એવી જ સ્થિતિ આ હોડકાંઓ અનુભવતાં હશે ને ?

ધણા વખત સુધી રાહ જોઈ પણ વરસાદ

બંધ થયો નહિ ફરી અને ત્રંબકભાઈને વિનંતિ કરી. પણ ત્રંબકભાઈ માને શાના ? આખરે વરસાદે જ અમારા ઉપર મહેર કરી અને પોતે જ બંધ થઈ ગયો.

માછીમારોનાં ઝૂંપડાં અને સમુદ્રકિનારે પડેલી હોડીઓની દાર વચ્ચેથી ચાલતા ચાલતા અમે ધેર પહોંચ્યા. બેત્રણ લીલાં નાળિયેરનું પાણી અને અંદરનો તાજો માવો ખાઈને અમે બધાએ મુસાફરીનો થાક ઉતાર્યો.

આ રીતે જવાબામુખી પહોંચી જતાં ધણ-દેશના ગ્રામજીવનની પણ થોડોક જાંખી ચનાવાસે થઈ ગઈ. ‘એક પંથ અને દો કાળ’ વાળી આપણી જૂની કહેવતને ચરિતાર્થ કરી શક્યો, એથી મનને ખૂબ આનંદ થયો.

એક સાંભળેલી વાત

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

મારા એક લગ્નગીટિયા ભાઈજીવની આ વાત છે. આ વાતને હું ખેડી નથી માની શકતો કારણ કે મારા લાગણિધને હું બહુ માનપણથી જાણું છું. એ આવું કરી શકે તેમાં મને ટંકા ન થાય.

બોમ્બે લગ્ન મારા કે લોકમાન્યતા ઉપર હું પૂનાથી મુંબઈ જવા રાતની ગાડીમાં નીકળ્યો. દિવસના કામગીરા મુંબઈગીરા અને પૂનાવાસીઓ મુંબઈ અને પૂના વચ્ચે આંટાફેરા આધા જ કરતા હોય એટલે દિવસની દ્રેનોમાં બીક બહુ લેણ, અને ત્રણે તો તદ્દન શાંતિ—કળ્યા આવી ખમ ! આ લોકમાન્યતા, અને લોકમાન્યતા ઉપર, દ્રેનમાં નિરાંતે ઝાંખ લેવા મળશે એમ ધારીને રાત્રે હું મુસાફરીએ ચડ્યો !

પણ જાપ રે ! શી ખબર કે મુંબઈની રાતની સહેલ કરવા પૂના, કંપાણ અને થાણાથી આવડાં મોટાં પાણાં રોજ ને રોજ મુંબઈ જતાં હશે ? નિરાંતે ઊંઘવાની વાત તો બાલુએ રહી, પણ સામાનની અમરાઈની સાંકળ પકડીને બે પગ ઉપર નિરાંતે ઝીમવાનું ‘વ’ મુશ્કેલ વર્ક કરવું. જીવ મૂળ આવતી હતી, આંખના ડોળા પરણે ફાડી રાખેલ હોય, મગજ અકરચકર ફરતું હતું અને અંગો ઊભાં રહીને કળતાં હતાં. અને છતાં જ ગાડી તો પોતાનાં તાનમાં એક જ ગતિએ ચાલતી હતી અરે માવડી, આ જ તો ગતિને જરા ઉતાવળી કરે ! દિવસ આખાના થાકવા—પાકવા આ જીવને ધડીક વહેણે ઠેકળે

૯ ‘ધડળજીવ મૂલમી’ એ નામની મરાઠી વાર્તા (લેખક—સામરાવ એક) પરથી સ્પ્રિત.

પહોચાડીશ તો તેથી તને કાર્ક દોષ નથી દેવાતું !
પણ ના, ગાડીને શી જરૂર કે તે આપણા આરામનો
વિચાર કરે ?

હીઝ ભાના, આપણે તો બિલા હતા તેમ જ બિલા
ગયા કાર્ક લાગતું હતું કે ગાડી એક રેલ્વેને બોલી
ગઈ હતી પણ અતીના અજવાબા, માલસેનો
કાલાહલ અને ગાડીની રિથર રિથતિની ગમ આ
મથજને નહોતી ત્યા તો અચાનક પગના અચૂપ
આગળ કંઈક ખૂંચુ મથજ મગી મથુ

“અરે, શુ છે ?” હું કટાળાથી બરાડો બોલ્યો

“લાઈ જગા—” કોઈક અવાજ આ યો

“શુ જગ ?” હું નીચું ત્રેકને બોલ્યો માથુ
કા બોલુ ને કા નીચુ જ રહી શકે તોમ હતું.
મગનમા શક્તિ નહોતી કે એ એને સામે જોવાની
સમર્થતા આપે

“ક્યા ય જગ નથી, આખા ટ્રેન ફરી વળેલ
જગ અદર અવાજ દો ”

“આનીને ખેસનો ક્યા ? માગ નાથા ઉપર
ખેસતા તો ઉપર કબજાતું પાટિયુ વાગ્યું અને
આગળ—પાઠળ સામાનની અભરાઈથી વાગ્યું અને
માગ પગનો પગે શ્રી કૃષ્ણના હાથના પગની
શક્તિ ધગવતો નથી કે કુણ્ણે કુણ્ણને ધર્યો હતા તેમ
હું તમને ધરી શકું ”

મે બોલવું પૂરું થઈ ને મારી આસપાસ દાસ્યનો
અડખાડ—ધ્વનિ ગાળી બોલ્યો એ ધ્વનિનું કારણ મને
સમજાયું નહિ (અસારે તો સમજુ છુ—માડુ બોલવું
નાટના તખ્તા પર જ રોએ તેવું હતું) પણ અદર
આવના મથનગ આસ મીના અવાજમા કંઈ ફેર
ન પડ્યો

“એક—સહેજ જ, સહેજ જ પગને હકાપડે તો
પેટી અદર આવી જાયે અને પછી હું તો કંઈ
જગ્યા રોકવાનો જ નથી, પેગી ઉપર જ ખેસી રહીશ ”
એ બોલ્યો

માડુ મગન તો ફરતુ જ હતું, અને મને થયું
કે પગને એક દોગવા હાવવતા કીડો મરે, (એટલે કે

હકાવે જ ક્યા ?) એટલે કમાન પૂરેપૂરી બટકી બેરથી
નીચા વગી જળથી પેટને બેચકી, કટકાથી એને
બારી મહાર સરકાવી, અને બોલ્યો, “ જા, બોલો
મહે ત્યા પેગી ઉપર ”

પણ ટ્રેન ફરી બેપડે તે જ ક્ષણે હું અવાજ
જાનીને સ્થિર થઈ ગયું એ રીતે નીચ જ મિનિટ
પેના કળાનાજને (લગચ— કબજામા મેમ ધૂસતુ તેની
કળા જાલુનાર) હપ સમયે માગ પગ આગળ
બેસી ગયેનો મે જોયો ! અને એના માથા ઉપર
એની પેગી હતી !

ઓતારી ! મુદુગર ! શી રીતે આ બન્યું ?

પણ એમા મારે નવાઈ પામવા જેવું નહોતું, કારણ
કે એ મારો પેવો લગોટિયો ભાઈપદ હતો કે એને
ચોરો ક્યા (ખમગ નથી આ ધુગમા કટકી ક્યાઓ
મથાવી દરો) વરી હતી એને મન આ તો એક
મામૂલી વાત હતી મે જેની એની પેગીને બહાર
સરકાવી તેથી જ તેણે કીધી બહારની બાલુથી એ
પોતાના હાથ પર લઈ લીધી અને વાદરાની ચીરણતાથી
પેગીની ખાલી પડેલી જગ્યાએ પોતાનું અસન
જમાની દીધું અને પેગીએ એની ઉપર દરેના એ
ઉપકાગના મહલામા (લાવાઈ) પેગીને વધુ સનામત
જગ્યા આપવા માટે) પેટીને શિરોધાખી કરી

આ કાર્ક ઓછી અગવડની નહોતી આવા
અતજાણીકાને જોવા હું આખો ફારી ગયો ત્યા
તો મે એનો ચહેરો પિગાવ્યો અને મારા મોઝાથી
હઠ્થાર નીકળી ગયો “ ઓહ, બન્યા ? ”

“અરે શુ માર, તુ ય બધાના જેવો થયો ? ”

“ નહિ લાઈ, મને તો કંપના ય નહિ કે અસારે
તુ અને વળી આવા રેલ્વેને આમ આઠના વર્ષે ફરી
આવીશ ” મે કંથુ

‘ પડેના તો મને ય ખમગ નહિ કે દિવસ
આખો કામનો દમગડો ખેસ્યો તુ રાત્રે આવી ટ્રેનમા
મુસાફરી કરતો હતો પણ પગી જાણી ગયો,
એટલે તો આમ ,દીને ખેસી જવાની દિમત મરી,
ખીજે હોષ તો લાત ખાવાની ફેશલત ગડે ને ! આમ

તારી સામે જ ને ને, અત્યારે દેનમાં કેવાંકેવાં નંગ
મેળાં થાય છે !”

મેં આમ-તેમ ઉપર-નીચે નજર ફેરવી, ઠીક
મેળા મળ્યો હતો. પાટલી નીચે મેં ચાર આંખાં ચાં
દર્તાં, ત્યાર પાસે એક અડધંગ ખેડૂત જેવો કાંઈક
ઝાકાં ખાતો હતો (એ રાત્રે મુંબઈ શું કામ હતો
દરો ?) એક બાલુ ત્રણ ચાર રંગીલા બાદશાહો
પાનાં રમતા હતા, વેપારીઓ પથ નડોતા એમ નહિ.

“ અને ખિરસાકાતરુ અને મવાલીઓને પારખી
શકે છે કે નહિ ? ” બન્યા બોલ્યો.

ખરા, એવ ખરા. એમના વિના તો રાતની
મુંબઈ ફિક્કી લાગે. એમની નોકે એમના મિત્રો
ભુગારીઓ અને કસાલો પથ હોવાના. બન્યાને,
મારી નજીક એ ફૂદી આગ્રો તેમ એમની નજીક, ફૂદી
આવનાં બીક તો જરૂર લાગે. એ કળાળાજ હતો,
મવાલી થોડો હતો ? મારી સાથે જ મેટ્રિક થયો
હતો. એટલે એવાઓની પાસે પોતાના વિશિષ્ટપણાં
ખૂન થઈ ન જાય તેવી એને ચિંતા હોવાની જ

“ અત્યારે આમ ? ” મેં બન્યાને પૂછ્યું.

“ અરે ચાર, કંઈ કહેવાની જ નહિ. કેટલાં વર્ષો
મળ્યા આપણે ? ચાર વરસ. ચાર વરસમાં ચાળીય
ધંધા કર્યો પથ આવો એકે નહિ, પથ હવે તો
સોગમ જ ખાધા છે કે ફરી એ ધંધો કરવો જ નહિ.”
એણે આભુજાભુ ભેઈ લઈ ને કહ્યું.

“ પથ શું છે ? ”

“ શું છે ? હે ત્યારે માડીને જ કહ્યું, પથ તું
આમ ભીમે રહે અને હું, રાજખાઈ ટાવરમાં કેટલા
ચાચા એ જેવા ગરદન પાછળ નાખીને લેવું એવો
કોઈ એમ તારી આંખો સામે ભેઈ રહી રાખીય
નહિ, જરા નીચે ખેસ તો સરખી વાત ચાય.”
બન્યા બોલ્યો.

“ આ બેડો. ચાલ, કર વાત.” હું એના
પડખાને ધસાતો બેડો.

“ વાત તે શું કરવાની છે ? ”

“ કેમ ? ” મારી આતુરતાને મરી જતી નેનાં
માથાથી ખમાય તેમ નહોતું.

“ કેમ શું ? આપણે એ વ ખૂંધિયત ! ”

“ એટલે ? ”

“ નહિ તો મેટ્રિક થઈને તું કરિયાબાની દુકાને
અને હું કસાલની દુકાને કંઈ જતી ? ”

“ તું કસાલની દુકાનમાં હતો ? ”

“ લોકોને દારૂ પાવો એ કસાલની દુકાન નહિ
તો બીજું શું ? કસાલ તો ચિચારા સારા કહેવાય,
મેં તો સીઓને-ને કે એક જ જીતે, પથ દારૂ
પાવો છે, કસાલ કાંઈ સીને પીડામાં પાલવાની
દિમત ન કરે.”

“ તારી વાતો કંઈ જલ્દી સમજાય તેમ નથી.”
મેં કહ્યું.

“ ખરું કહ્યું. તને એ ન સમજાય. નહીં તો
મેટ્રિક ભણીને કરિયાબું ન ફૂટત. પથ મારે મારા આ
વાક્ય માટે મારી માગવી નોંધાએ, મહારાજો નહિ,
કરિયાબાનો ધંધો મેં કરેલા એકનાળીય ધંધા કરતાં
અને દુનિયાના બોળ અનેક ધંધા કરતાં સારો છે.
ભગવાનો જેની બહુ ધિંકા કરે છે તે, સાહેબની
‘જી સચામી’ કરતા કારકુનેના ધંધા કરતાં સારો છે જ,
કારકુની પ્રત્યેની મારી ધૂણા તારાથી અગભૂ નહિ
હોય. મને તો નોકરી મળી હતી, છતાં
મેં એવો અરજીદાર તે વિના કેમ કર્યો હોત ? પથ
હવે લાગે છે કે મારા આ ચાર વર્ષના ચાળીય અને
એક એમ એકનાળીય ધંધાઓ કરતાં કારકુની પથ
સારી, અને મારા હેતુ ધંધા કરતાં તો સારી, સારી
અને સારી જ.”

“ સારું, સમજ્યો, હવે તારી વાત સરખી રીતે
કહે.” મેં કહ્યું.

“ ને બાણે, પ્રથમ તો મેટ્રિક પાસ થયો,
બાપાએ કહ્યું, ‘આપણા સાહેબે આપણી ઉપર
મહેરબાની કરી છે. તને તેમની આંક્ષિમાં જગ્યા
આપવાનું તેમણે કહ્યું છે.’ મારી તો મરજી તેવી

દત્તી નહિ, હું ગાણે છે, ગે' તારી સાથે એ વિશે
એ વખતે ચર્ચા કરી હતી, મને લાગ્યું કે
બાપાને મોદામોદ ના કહેલી અને સાહેબની પાસે
એમનું સ્વપ્નમાન કરાવવા જેવું કરવું તે કરતાં રકુ
ચક્રર થવું સુનાસખ ! હું ગોા નાગપુર. પહેલો ધધા
રેંકડી ફેરવીને બાળિયાં વેચવાનો ક્યો. ધધા સહેલો,
કમાણી પણ સારી પણ પોસિસની લાલાણી બહુ.
એટલે એ છાંયો અને છોકરાઓની નિશાળ આગળ
દાળિયા-રેવડી-ટીકડી એવું વેચવા બેઠો; પણ ત્યાં
નિશાળના મારતરો કમીશન-શાનું કમીશન એ કાણ
ગણે-માગવા લાગ્યા. થોડો વખત એ આપું પણ
આપણા નફા કરતાં કમીશનની રકમ વધી જતી હતી
એટલે એ ધધા ક'દાબીને છોડી દીધો. એ ધધા
ચાલે, બે નાનાં છોકરાને છતરવાની ઝાતી હોય તો.
પછી થોડો વખત લોટરી, થોડો વખત કે-વાસીંગ,
થોડો વખત જીવતી નહેરખખર-કલમ આ ધધા
તને નહિ સમજાય, સમજાવું: દાખલા તરીકે એક
હેટેલની સામેની ફુટપાથ ઉપર જોશ રહી મીનવાદી
સાધુની પેઢે કે પૂતળાની પેઢે હોટેલ સામે આંગળી
ચીંધી હાથ લાગેા નીચો કરવાની કસરત કરી રહ્યું,
હું રું રહ્યું હું તેની આજ્ઞાથી ઉકેલવા લોટા એકઠાં
યાય, મારી આંગળી ચીંધાય તે તરફ જુએ અને
મોઢું પાટિયું વાંચે- પાનડેનું આશમયુક્ત ! એક
આનામાં ચાર ચીજ ! લોટા હેટેલમાં જાય, એક
આનો થડા ઉપર ફેંકે અને ચાર ચીજ મેળવે, પુરશી
પર એસવાનું, ખાસો ભરી પાણી પીવાનું માગે તો
પીવાને એક કપ ચાચ અને નહિતર ખાવાને બાળિયાંની
પ્લેટ અને ઉપર એક સિગરેટ ! માલિકને સારી
મરાઠી મળતી અને ઘરાકને એમાં કંઠાવાનું તો યોગ્ય
જ હતું ? આમ જીવતી નહેરખખર તરીકે બેચાર
કેકાણે કામ કર્યું, પણ પછી કાણ જાણે કયાંથી
એકાએક શરમ પ્રગટી આવી. એક દિવસ અચાનક
ચયું-સાણું, આ તે કંઈ પેટ ભરવાનો રસ્તો છે ?
પછી એક દિવસ એક કલાક એક ફુકાન સામે જોશો
રહ્યો, લોકોનું ટાણું ભેળું થયું અને રેલો વિચાર
મગજમાં ઝગડી આવ્યો. મારી અંદર શરમનો મોટો
ઉછાળો આવ્યો અને એમાં ઢૂંધી મરુ' તે પહેલાં

ત્યાંથી તરીને નાસી છૂટવા લાગ્યો, તે આવ્યો છેક
મુંગઈ. મુંબઈમાં ય ધણા ધધા ક્યો એમથી એક
ધધા હાથ લાગી ગયો : ' એટિકેટ-મોલો-અને
' સિવિલિઝેશન-સુધારો-નાં પૂંછડાં નેવાં બહેલો
અધ્યાઓનો લાલ લેવાનો. મારા એક ધધાને અંગે
મારે કોટ-વેન્ટ-ટાઈ વગેરે પહેરવું પડતું અને
સુધરેલાઓમાં ફરવું પડતું, ત્યાંથી મને એ ધધા
જરજો અને એ જ મારા છેલ્લો ધધા, અને બેને
હું આજે છેલ્લો ધધા કહીને નાગપુરથી ભાગતો
નીકળ્યો છું. "

' નાગપુરથી કે સુ'બઈથી ? ' મેં વચ્ચે પૂછ્યું.

ધધા શીખ્યો હું સુ'બઈમાં પણ એની પ્રેક્ષિતસ
કરી નાગપુરમાં. " એ જોશો. ' બે કે નાગપુરમાં
મેં ' જીવતી નહેરખખર ' તો ધધા કરેલો એટલે
બહુ લોટા મને જાણી જશે તેવો અને શરમાતમાં
ભય હતો. પણ મુંબઈમાં હરકોઈ ધધાની માફક આ
ધધામાં પણ હરીકાઈ બહુ હતી. એ રીતે નાગપુરનું
મેદાન ખુલ્લું હતું, અને બીજું, નાગપુર મારું પ્રમથ
આશવદાતા હતું તે કાણે એની સાથે પ્રેમની એક
અગમ્ય ગાંઠ બધાઈ હતી, અને મને લાગ્યું કે મને
એ વધુ ફાવશે, એટલે હું નવા ધધાના મગલાચરણથી
નાગપુર જ આવ્યો. કહેવાની જરૂર ન હોય કે
વેશપલટા મેં પૂરેપૂરો કર્યો હતો. "

" પણ તારો એ ધધા કયો, તેનું નામ તો
આપ. "

" એનું નામ ?- કલમ કાઢવાનો ધધા. "

" કલમ ? એટલે, શું તે' વીંચી કરેલી ? હું
લઢિવારો બન્યો હતો કે મેનેજર ? "

" શું ચાર હું ય ભરે છે ? ' કલમ ' એ શબ્દ
શું એટલામાં જ સમાઈ જાય છે ? આનંદઆમોદ
માટે પણ કલમ જેવી વસ્તુ હયાતી ધરાવે છે કે નહિ ?
પણ સખર પ્રશ્નો બહુ નહિ કરેતો, હું જ કહું છું
જયું. સુધરેલા લોકોને કલમના મેમ્બરો બનવાનો
અને ત્યાં નાણાં ઉઘાડવાનો ભારી શોખ હોય છે.
હવે બે બેચાર માણસો ભેળા મળીને કલમ કાઢે,

શરૂઆતમાં પોતાનું ફરનીયર, પોતાનાં એડમિન્ટન, ફેરમ બોર્ડ, શેતરંજ અને પાનાં વસાવવા ખર્ચનો દરેક જાણુ મોટા ફાળો આપે તે કરતાં કાંઈ એક જાણુ એનો ધધો શરૂ કરે અને, લાંબે સામાન્ય કરતાં ધણું વધારે પણ પ્રથમ ફાળે ધણું જોણું. એવું વાર્ષિક લવાજમ આપે તેમાં શું ખોટું ?

હું ત્રણતો હતો કે કલબના શોખિયાને શોખ હોય છે માત્ર 'મેમ્બર' કહેવરાવવાનો, એ લોકો વર્ષ આપું તો શું, પણ મહિનો આખો પણ કલબમાં જવાને ટેવાયેલા નથી હોતા. એમને નિત્ય નવી કલબના મેમ્બર પણ થવાનું મન થતું હોય છે.

એટલે મેં એક કલબ કાઢી. એવું નામ શું રાખ્યું હતો, કલ્પી શકે છે ? 'નાગપુર કલબ' કે 'શિવાજી કલબ' કે 'વોલસરાય કલબ' એવું તેણે નહિ, આપણી કલબનું નામ 'કલ્પર કલબ—સંસ્કાર મંડળ.'

પછી મેમ્બરશીપનાં કાગળિયાં લઈને હું બંગલા-એમાં આમંત્રણ મોકલ્યો.

પણ પહેલાં 'કલ્પર કલબ' ના મકાનની વાત કરી શકું.

મુખ્યધર્મી તો કલબોનાં મકાનો અને પડોશ મફલાતુન હોય છે. નાગપુરમાં એવું શોધવા મેં તપન કર્યો તો લાગ્યું કે એવું પહેલા મહિનાનું નાહું, એની અંદર એ મકાનને લાયક અને કલબ માટે લાયક ફરનીયર અને રમતો માટે ખર્ચ કાઢવા પડે, આપી શકું તેવી મારા ગજવાની સ્થિતિ નહોતી. મેં ખૂબ વિચાર કર્યો. શહેરમાં મકાનો જોવા માંડ્યાં, પણ વિચાર એક જ મૂંઝવતો હતો કે ફરનીયર, રમતો અને પીણું અને નારતા માટે નિષ્ઠતાં વાસણો પાછળ રખા' કર્યા પછી લાગાની રકમ રહેતી નથી તેવું શું કરવું ?

આખરે એક ધડિયાળીનું મકાન મળ્યું, નીચે ધડિયાળીની દુકાન હતી, ઉપર તેના જ કબજાનો મેડો હતો. મને લાગ્યું કે કદાચ મહિના-બે મહિનામાં જ ધડિયાળી ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીની નોટિસ

આવશે કે 'મકાન ધણું જૂનું થયું છે, એને એ જ સ્થિતિમાં રહેવા દેવામાં જોખમ છે, માટે કાંઈ અકસ્માત થતા પહેલાં જ, સાવચેતીને ખાતર તેને પાટી નાખવું.' હું ધડિયાળી પાસે ગયો. એણે માન્યું હશે કે વટધાર કપડાંમાં તેની પાસે જનાર હું કાંઈ સાડું ધડિયાળ રિપેર કરાવવા લઈ જતો હોઈશ. એણે હસીને મને સલાહ કરી, પણ મેં આડોળવળી બીજી કંઈ વાત ન કરતાં સીધી જ વાત કરી મને લાગે છે કે આપનું મકાન મ્યુનિસિપાલિટીના દ્રાક્ષ સલામતી ખાતાના અમલદારની નજરે ચડ્યું છે. હવે હું એક એવી વાત કરવા માગું છું કે જેમાં આપનો સ્વાર્થ સંધાતાં મારું પણ કામ થાય. આપના મકાન ઉપર સરકારી ટાંચ ન આવે. તેનો બદલોસ્ત હું કરી શકું તેમ છું. બદલામાં આપે આ મકાનમાં હું કહું તેવા મામૂલી ફેરફારો મને કરી આપવા. ગઠરાશી નહિ, હું મકાનનું ભાડું આપીને જ મકાનમાં રહેવા આવવાનો છું, અને મારે ત્યાં એવા તો મોટા માણસોની અવરજવર હોય છે કે જેમના માનને ખાતર, અને એમાં આપને પણ ધરાડી વધવાનો ઉપાય રહ્યો છે તે ખાતર, હું કહું તે રીતે આપે આપની દુકાનને સજ્જી."

"ઝાહ, આપ મોટા માણસોના પરિચય ધરાવનારા સજ્જન છો. જો કે સાહેબ, હું બહુ લજ્જો નથી, મારું કુળ બહુ મોટું ગણાય તેવું નથી, છતાં મને સારા લોકોની ઝોળખાણુ તો બહુ જ ગમે છે. લોકો મને 'ધડિયાળી' કહીને નીચો બતાવે છે પણ ખરેખર તો હું ધધો પ્રમાણિકણે કરું છું અને આર્થિક રીતે મારી સ્થિતિ પણ સારી છે. જોના ગણવા માટે તો મેં મારી દીકરીને અંગ્રેજી બહુભણું છે, અને તે કાંઈ પણ સાહેબની સામે પણ અંગ્રેજીમાં વાત કરી શકે છે અને કાંઈ પણ 'મમમ' ની સાથે ચાલી શકે તેવાં કપડાં પહેરી જાય છે."

"વાહ ! ત્યારે તો આપ હું કહીશ તે સગવડ મને આપશે જ એમ હું ધારું છું. જુઓ, અમારી એક કલબ છે, નામ કલ્પર કલબ, એને માટે તમારું મકાન ભાડે જોઈએ છે. તમે બીજું કંઈ ન કરી

શંકા તો વાધો નથી, માત્ર થોડા ગુણપાત્ર લારી તેને સરસ રંગી, ઉપર સરસ ડીઝાઈન કરાવી તમારી બધી ભીંતોએ અને છત ઉપર એકદમ લગાવી દેા. પારો-બાગણને રંગવાના નહિ, લાકડાને રંગ એ હવેના જમાનામાં સારી વસ્તુ નથી ગણાતી માટે વાગનિશ કે બેચતેનના આજા પી ઠા જ લગાવવા આ કામ બધી જલદીથી, સસ્તામાં અને સસ્તે ખનશે, ખરુ ના ? અને પછી તમારી ફુકાન, આ બધા ધડિયાળો આમ છે તે કરતા તેને સરખા ગોઠવેા ગોઠવિન હોય તેમ નહિ પણ શો-રૂમ, સમને છે ને શો રૂમ એટલે મુ ? શો-રૂમ હોય તેમ ગોઠવેા.

મકાનવાણુ કામ બરાબર થયુ અને કહેવાની જરૂર નથી કે આવી ઉગદા સનાહ અને જાતી આજાખાણુના બદલામાં ધડિયાળીએ મારી પાસેથી બાકુ પહેવાન માગ્યુ.

પછી નીકળ્યો બંગલાઓમાં અને અહર મેલા અન્નપ્રેર અને ઉપર જીજળા ચર્ટ-કાટ પહેરીને ફરતા મુધરેલાઓમાં પહેલા મળ્યા એક એકાએક લોટરી લાગવાથી શાલુકાગ બનેલા એક બજલાના માલિક એમને કલમ જેવી વસ્તુની જ બબર નહોતી એમને કલમના ફાલદા સમજાયા, મકાને લઈ ગયો, મકાન એમની જૂની અલિરુચિને ફાલતુ ચર્ટ ગયુ, ધડિયાળીની અગ્રેજી બેવતી છોકરી સાથે પાચ મિનિટ વાત કરો, એમને લાગ્યુ કે એ છોકરી કલમની મેમ્બર હશે, અને એમણે એકદમ વાર્ષિક લવાજમના રૂપિયા પચાસ મારા હાથમાં આપી દીધા. અહીં બન્યાએ થોડો ખાસ ખર્ચો, અને પછી કહ્યુ, “ લાઈ, વાત બહુ લાંબી થઈ જશે એમ લાગે છે દુકાનમાં કહી દઉ તો ચાલે ને કે હું થોડા ઉપયુગને લેજા કરી ચકયો ? ”

“ નહીં, નહીં, મને તારી વાતમાં રસ પડે છે ” હું બોલ્યો.

પણ એક બીજો કાચ છે મને લખારીને વાત

કહેતા મારે આવતા રોશને જીતવાનુ છે ત્યા હું જીતરી પડતા વાત અધૂરી રહેશે ”

“ ત્યા તારે ખાસ જીતવુ જ છે ? ” મે પૂછ્યુ

“ હા, ત્યા ન જીતરુ તો પછી-પણ મને દુકાન જ પતાવવા દે ” એ બોલ્યો અને વાત ફરીને આગળ ચાલી

“ હવે જેનો ધડિયાળી મારી પાછળ પડ્યો લાકડા માટે નહિ, એ માટે મને એ કઈ કહે તેમ નહોતો, પણ એણે તો હક પકડી કે મારે એને કચર કલમનો મેમ્બર બનાવવો, જેથી એ બધે ગર્વ લાઈ શકે કે એ કાઈ આલીમવાલી નહોતો, કચરકલમ જેવી શેડિયા-શાલુકાશે અને મોઢા સાહેબ લોકોની કચમનો એ મેમ્બર હતો

મને બીક હતી કલમના મેમ્બરો બાણુતા હતા કે કલમની નીચે ફુકાન હતી તે ધડિયાળીની હતી, એ વિશે તો મે એમને મને તેમ સમજારી દીધા હતા કે એમાં કઈ ખરામ નથી, ફુકાન તો વિચારતાની મોટી પેટીઓ સાથે સળધ ધરાવતી અને જેની દીકરી અગ્રેજી બેલે છે તેવા માતમર શૂદ્રથની હતી પણ એ લોકો ધડિયાળીને મેમ્બર તરીકે પોતાની વચ્ચે ગ્યાન આપવાને તો કહી તૈયાર ન થાય તેવા હતા હું અપ્પન કરુ તો કદાચ મારે કલમ જ બધ કરવી પડે કારણ કે તેઓ ‘ મુધરેલા ’ હતા અને જેઓ .

મે ધડિયાળીને કહ્યુ “ તમારી દીકરીને મેમ્બર બનાવો ને ! એથી પણ તમારી આમર વધશે જ એથી ઘણો લાભ થશે એને પરણાવવામાં પણ એથી સફળતા મળશે, પછી તો તમારા મોઢો જાગે કહેવાશે જ ને ! ”

“ ના, એમ કરતા તો જનડી ચમારી નાત છછેમઈ પડે કુવારી દીકરીને પરપુરો સાથે હું જ લગવા ન હર્ષ શકુ. ” એણે કહ્યુ

મે વધુ વિચાર કર્યો “ તો એમ કરો, તમારા થોડા જ આમાં જોયા ધડિયાળો આપો હું મેમ્બરને એ બતાવીશ એ લોકોને ખાતરી થશે કે તમે મામૂલી ધડિયાળી નથી ” એને એ વાત ઠીક લાગી

એણે મને એક-એ કે દશમાર નહિ પણ પિસ્તાળીશ નેટલાં ધડિયાળ આપ્યાં.

મેં કહ્યું, "એ ધડિયાળો લઈને તમારી દીકરીને જ ઉપર મોકલો. એમાં તમને વધે ન હોઈ શકે. કદાચ પરિણામ એ આવે કે તમારાં ધડિયાળોના આઠકો ઊભા થાય."

એને એ ઠીક લાગ્યું. મને તો ઠીક લાગતું હતું માટે જ મેં સુચન કર્યું હતું મારે તો એક મેઝર વધારવો હતો. ધડિયાળી મેઝર થાય તેમાં મને ખોટ હતી પણ ધડિયાળીની દીકરી મેઝર થાય તેમાં લાભ હતો, એક નહિ પણ એકથી વધુ.

પણ હવે હું વાત જલદી પૂરી કરું. આ વાત કહેતાં મને શરમ આવે છે. ખરાબ કામ કરનાં શરમ ન આવતી હોત તો લગિપ્તું વેચવાનો, નિરાશના ઠાકરાઓને નાની ચીજો મોટી કિંમતે વેચવાનો, છક્કી બહેરખપ્પર બનવાનો, ઈત્યાદિ ધંધા હું શા માટે હોડત ?

ધાડ્યાળીની દીકરી ઉપર આવી, મેં એને એ ખીજ કે ચીજ જ વાર નેઈ. સુંદર હતી એ તો કહેવું જ પડશે, નહિતર હું લાન શોધો બૂઝત ? નામ કુંદાદેવી. મેઝરો એની સામે દીકરીડીને નેઈ રહ્યા. એનું અંગ્રીજ સાંલગીને સૌ ગોમાં આંગળાં નાખી ગયાં. અમારી કલ્કતમા એક પણ સ્ત્રી-મેઝર નહોતી એટલે સૌએ એને નેઈને ઇચ્છ્યું કે તેમને કુંદાદેવીનો હમેશાં સાથ મળતો રહે, કુંદાદેવીએ પણ હસીને તેમની આગળીને સ્વીકાર કર્યો. એણે કહ્યું, હું ગમે તેમ કરીને પણ કલ્કતની મેઝર ચર્ચાવાની પછી સૌએ એની પ્રથમ ખુદાલીમાં પાર્ટી માંગી. કુંદાદેવીએ હસીને એનો પણ સ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું કે પપ્પા બે દિવસ પછી બહારગામ જવાના છે, જવાના છે તો એક જ દિવસ માટે પણ, સંજે જશે અને આપણે રાત્રે પાર્ટી ઊજવી લઈશું.

બે દિવસ પછીની રાત્રે પાર્ટી આવી. દિવમાં અપારે થાય છે, માણસ એમ કેમ કરી શકેતો હશે ? એ કરતાં શું પેટ ફાડી નાખવાને ગમતને જોડીદિમતની

જરૂર પડતી-હશે ? કલ્કતમાં ફાર્યાજી તો સામાન્ય રીતે ચાલતી પણ આ પાર્ટીમાં એની હદ આવી.

હું લાન બૂઝ્યો હતો. કુંદાદેવી પાસે ખાસી લઈને જવાની મેં પહેલ કરી. પ્રથમ એ આશ્ચર્યથી મારી સામે નેઈ રહી. મેં કહ્યું, "જેવી મંજીમાં નેઈએ તેના બનતું નેઈએ. એવા યોગ્ય અપવાદો જીવન માટે રાખવા નેઈએ. સાંસાવટીમાં કદી પોતાનું અત્યાપણું ન દેખાવા દેતું નેઈએ."

એણે પ્યાસી હોડે આકાશી, ગળા નીચે ઉતારી દીધી. એણે મને કાઈ લક્ષ્યાધિપતિ માન્યો હશે અને કંઈક સ્વપ્ન રમ્યું હશે, એને પણ એના પાપની પેટે જાંચા ગણાતું હશે અને માન મેળવતું હશે, એટલે હું લાન બૂઝ્યો તેમ એ પણ બૂઝી. "પછી આપણે બંને," એ બોલી. હું એને બેમાન કરવાને પાલીઓ વધુ ને વધુ આપતો ગયો અને એ પીતી મઈ.

સૌ પીપેલા બન્યા હતા. ગમે તેમ સૌ બોસતા હતા. મેં એકાદ બે ઘૂંટણ સિવાય વધુ લીધો ન હતો એટલે હું પૂરા ભાવમાં હતો. કુંદાદેવીને, મનમાં ખૂબે ઈરાદો સેવતે હું એ ચોરસાની બહાર લઈ જવાને જાકચો કે સૌનું એ તરફ ધ્યાન ગયું. બૂઝ જશ્યા મારતા સૌ ફોડ્યા. હું લાગ્યો, પાછલા ચોરસાનાં બારણાં પાસે આવ્યો કે મને થયું : "બન્યા, કાણુ છે છું ? ક્યાં મથા તારા જાંચા ખખાલો ? આ એક અનાથ અમાન કુમારિકાનું છું છું કરી નાખવા તય છે તેનો તને ખાસ આવે છે ? અને તારી પાછળ આ બધા ?"

એકદમ મેં કુંદાદેવીને ચોરસામાં ધકેલી દીધી અને જહારથી ઝડપટ બારણાને સાંકળ લગાવી આડો હું બેસી રહ્યો. સૌને પડકાર કર્યો : "ખતરદાર !"

"હે ?" ઘોષરા અવાજ મેઝરો જગ્યા. "દડી જ, ઝોડી દે !"

પણ એ લોકો કંઈ ગમે તેવું બોલે તે પહેલાં એકાદ બેને મેં ઘાતો ચલાવી અને એમના કરતાં મોટો અવાજ કરીને કહ્યું. "ખતરદાર છે, આંગળ આપ્યા

છા તો ! પોલીસ નીચે તૈયાર છે આ આપણી સરકારિ છે ? આ આપણા સ્ત્રી જાતિના પ્રચલો છે ? " કઈકે ભાગ લાનણથી અને કઈકે પોલિસના ડગ્ગી તેઓ પાછા હડંચ્યા

પછીનું વર્ણન ખાસ નથી વહેવી સવારે બધાને એક મોટરબસમા ચડાવી સૌ સૌને થેગ હુ જાતે પહોંચાવી આપ્યો અને પાછા આવીને કુન્દાદેવીનો જોરડો ખોલી એને જગાડો

‘ તમે હવે નીચે જાઓ ’ એ કહ્યું

એ જાગી હતી એ ઊભી થઈને મારી આગમ આવી, એ કહ્યું “ માફ કરજો, હું લગ્નાધિપતિ નથી ”

પછી એ એને નીચે જવાને માગી દેખાડ્યો એ કોપથી માથે સામે કતગતી શુપચુપ ચાલી ગઈ

હુ જોરડામા આગ મારવા લાગ્યો મેં શુ કહ્યું આ ? એક સ્ત્રીને-અને કેટલી સરગુણી સ્ત્રીઓના પતિઓને મેં આ કેવો માર્ગ દેખાડવાનું સાથે લીધું ? હુ સમઘી મરી જવા લાગ્યો સવાર પડ્યું, જાગરા જીરડી, હું એવ જૂના સામાન લેનારની પાસે ગયો કનમતુ ફરનીયર બતા શુ ખીલે સાચાન પશુ દેખાડ્યો બાવ નક્કી કરી સામાન તે જ વખતે એની દુકાને પહોંચતો કર્યો અને લેના પૈસા મેં ગજવામા નાખ્યા

અને હવે, હુ તો તારી પડખે આ દ્રેનમા બેઠો છું જૂને મરી નહિ પશુ હવે આ બધાઓ કદી નં કરુ ”

‘ પશુ તેમા આ નાસવાની વાત કયા અધવે છે ? ’ એની વાત પ્રરી થતા મેં કહ્યું

પૈની કુન્દાદેવીએ, એના જેવી સ્ત્રીના પ્રેમનો અવધીમાર મેં કર્યો હતો મેં, એમલે તે સાજો એના બાપને એણે કર્ક ચડા પો હુ જાદમાસ છું, દ-હકી વ્હતિતો છું ’ વગેરે એણે એના નામને કહ્યું એ કાનોકાન સાબખા પછી હુ ત્યાં ઊભો ગઈ રહ્યું ? એના બાપને ગિજગ અને લેમા ગણુવાની અને લેચાએ નેડે જ લગવાની એની તમન્ના કેવી છે તે તો હુ જ વાણુ છું હું દનકા છું એ એની અગ્રેજ બેનતી દીમરીના મોઝેથી સાલજરા પછી એ

મને જરાકે છોડે ખરો કે ? એટલે હું રાત લઇને લાગ્યો ”

‘ તો એમ હોય તો મુનઈ ચાલ અહીં રસ્તામા બિતરી જવાની ઈચ્છા કેમ થાય છે ? ’ એ બીજો પ્રશ્ન કર્યો

“ ખરેખર કહું તો મારા જેવો પ્રમાણિક માણસ દુનિયામા એક પણ નહિ હોય હજી સુધી મેં એક પણ મરીનને કમ્પો નથી પશુ સાણુ ”

થોડાક વિચારમા પડીને એ માથુ ખાજવાળવા લાગ્યો

“ શુ કરુ સમજાતુ નથી ભવિષ્યની ચિંતા સતાવે છે આજે જ તો કાઈ કામઘથો મળે અથવા તો થોડા સમય માટે કાઈ મને એટલી રકમ આપે કે જે હું મારી મેળે બધા રોપી લઉં અને ત્યાં પછી મારુ શુજરાન ચલાવતો એને એ રકમ પાછી આપી શુ તેટલો સમય ધીરજ બરે તો કર્ક ચિંતા ન રહે પશુ એવુ દેખાતુ નથી માટે જ નહિ, ગમે તેમ થાય, બને જેલ જવુ પડે, બને જૂને મરુ પશુ આ કામ તો ન જ વડુ, તો રસ્તામા કાઈ નહિ પકડે તો તારી સાથે મુનઈ આવીશ ”

‘ તને પકડે ? શા માટે પકડે ? ’

‘ અરે, અત્યાર સુધી જે મૂઝવણ પ્રગટ કરી ગઈ છે તે એ જ સમઘે ને ! હું પૈસા ધરિયા બીના પચાસ ધરિયાળ ઉઠાવી લાગ્યો છું એવુ મકાનુ પશુ લાકુ બાકી છે મને રાકા છે કે તે આ દ્રેનમા કે આની આગની દ્રેનમા મુનઈ પહોંચે છે અને મને પોલિસ ચાણુ બેગા કરવાની તૈયારી ધરાવે છે એટલા માટે હુ વચ્ચે બિતરી જના માગતો હતો હિંમિયાળો સાગ છે એટલે વેચી મારીને શુજરાન ચલાવવાનો ઈરાદો ગખતો હતો પશુ હવે એ ઈરાદો છોડ્યું હુ ગસ તૈયાર છું, ચવાતુ હોય તે યાચ્ચો, આવી જવાસી તો નહિ જ આચરુ, ગિચારો ભોળો ચાણસ, મને તો એની દીમરીની ખૂા દસ આવે છે કાઈ જાદમાસ એના છન્નને ચૂંટી નાખશે ”

બેનતા બેનતા જન્યાતો અનાજ જાણે રૂંધાતો હતો, એની આંખો રિંધા ઘઈ જતી હતી બેની

રહ્યા પછી એના મોં પર ઘેરી અંભીરતા ફરી વળી. થોડી વાર પછી એના ગળામાંથી કુરકું નીકળી ગયું.

મેં કહ્યું, “બન્યા—! દોસ્ત! મર્દ થઈને—”

ત્યાં તો મારી નજીક કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિનો આજો ખોંખારો સંભળાયો. એ ખોંખારોનો અવાજ જાણે મળાને સાફ કરવા માટે હતો. મેં જાણે જોયું.

ફોક, મોમ, જિંચી એડોનાં ખૂટ અને હેટ પહેરેલી એક ખિસ્તી છોકરી અમારી તરફ જોઈ રહી આ ડાબામાં એ ક્યાં ખેડી હતી તેની અમને ખજર જ નહોતી પડી.

“આ આવતા રેશને મારી સાથે વાત કરવા જરા ડાબાની બહાર તમે બને આવશો?” એ ખોલી.

“આપનું નામ?” મેં પૂછ્યું.

“નામ કહેતાં પહેલાં કહી દઉં કે હું તમને અભાષકાન આપું છું. ગારુ નામ કું-દાદેવી.”

“કું-દાદેવી?” બન્યાએ ચમકીને ઉઘાડું જોયું.

“મહારાણી નહિ. એ ધડિયાળો આપને ભેટ આપું છું અને—વિશેષ પછી વાત કરું.”

એ પાછલી બેઠક ઉપર પોતાની જગ્યાએ ચાલી ગઈ.

પછી-પછી તો રેશન આપ્યું અને બન્યા મને સલામ કરીને ચાલ્યો. ફરી મને મળ્યો નથી, પણ જ્વલમાં તો નહિ ગયો હોય, એ હું કું-દાદેવીના મહેરા પરથી કહી શકું છું. ઠીક થયું, મારી સાથે વાતો કરવા મળ્યાથી એને કંઈક લાભ થયો હશે, અને એ આજે તોયે મને પણ લાભ થયો. જ હતો ને! ટૂંકમાં જીભા રહીને પગે પાણી જીતરતાં હતાં તેને બદલે એ મને જગ્યા કરી આપતો ગયો; અને એના વિચારમાં મારી મુસાફરી પણ જલદી પૂરી થઈ ગઈ હતી.

સાહિત્ય એટલે શું ?

શ્રી. પીતાંબરભાઈ ન. પટેલ.

વૈયો પહેલાં રસરાજ શ્રી ભૂઈહરિ કહી ગયા છે કે— ‘સાહિત્યમનોત્પત્તિરિહોત’.

અંધો એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે માનવખત સાથેના સંપર્ક ધણા લાંબા સમયથી સાધેલો આવ્યો છે. પણ હજી થે પ્રશ્ન તો રહે છે કે સાહિત્ય એટલે શું? પ્રશ્ન આજકાલનો નથી છતાં નિત્ય-નિત્ય નૂતન લાગે છે. તેના પર ધણા વિદ્વાનોએ વિવેચનો અને ભાષ્યો લખેલાં છે છતાં જાણે તેનો સંપૂર્ણ ઉકેલ થયો લાગતો નથી. તેનું એક કારણ એ પણ છે કે સાહિત્યનો સોન નિરંતરપણે-સતત વધા કરે છે. એટલે એ એનનરવરૂપને કળનું જરા મુકેલ અને છે. એ એનનો કોઈ વ્યાખ્યાના બોખામાં તો ન જ સમાયી શકાય.

આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યચાર્યમાં પણ તેની યોગ્યતા અંશે ચર્ચા થયેલી છે. મૂળમાં તો ‘કવ્ય’ સમ્બ તેના વિપુલ અર્થમાં સમગ્ર સાહિત્ય માટે યોગ્યયોગ્ય લાગે છે. એટલે કાવ્યની અર્થચર્ચા સાહિત્યને પણ ધણે અંશે ઉપકારક થાય તેમ છે. એ સિવાય પણ ‘સાહિત્ય’ ની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ મળી આવે છે. કોઈ સહિત્ય માનઃ માહિત્યમ્ કહે છે, અનેક વ્યક્તિના વિચારનું સંગ્રહન બાપાદારા ન્યાં પ્રગટ થયું હોય તે સાહિત્ય. એવી જ પ્રીતિ વ્યાખ્યા તે હિતેન સદ સહિતે તત્ત્વ માતઃ સાહિત્યમ્.

આ સાથે અંગ્રેજી વિવેચકોની વ્યાખ્યાઓ પણ જોઈ લઈએ. બધી જ વ્યાખ્યાઓ લગભગ એક જ ધર સંભળાવે છે.

વિદ્વાન વિવેચક હાસન કહે છે.

"Literature is a vital record of what men have experienced of it, what they have thought and felt about, those aspects of it which have the most immediate and ending interest for all of us.

આવી જ વ્યાખ્યા અંગ્રિજી સાહિત્ય માટે આપતાં વિવેચક સ્ટોપ્કર્ડ પુસ્તક આપે છે; 'The history of English literature is the story of what great English men and women thought and felt and then wrote down in good prose and beautiful poetry in the English language'

હવે ઉપરની વ્યાખ્યા એ-સાધકનોપીડિયા બ્રિટાનિકાની નોંધ લઈએ; 'literature may stand for the best empression of best thought reduced to writing'

આ બધા પરથી એક વસ્તુ તો એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સાહિત્યનો વિષય સમગ્ર માનવજાતનો શુદ્ધ અનુભવ નોંધવો. બીજી વસ્તુ એ ફક્ત યામ છે કે એ શુદ્ધ અનુભવ કલામય વાણીમાં નિરૂપાશે નોંધવો. ઉપરની બંધી વ્યાખ્યાઓને એક જ વ્યાખ્યામાં ફાળી લઈ શકી. વિજયરાય વૈદ્ય કહે છે, 'સાહિત્ય એ પ્રતિભાવત માનવજાતમાની સિદ્ધાંતો રસાત્મક કલાયુક્ત વાણીરૂપે આવિષ્કાર છે.'

એટલે લેખક જે ચિંતનો કરે, જે જે અનુભવો રેળવે, જે જે જીવનરહસ્યો પકડે તે સર્વને કલામય-રીતે વાણીમાં ઉતારવાં નોંધવો. થી રમણભાઈ અને માર્ટે 'સિદ્ધતાવાળા લેખોનો લંડન તે સાહિત્ય' એમ કહે છે. અને 'સિદ્ધતાવાળા' લેખો કોને કહેવા તેની લાંબી વિવેચના કરે છે. છતાં આપણને એ વ્યાખ્યામાં કંઈક સંકુચિતતા લાગે છે.

આથી આટલી વસ્તુઓ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વાદ્યમ તે સાહિત્યનો પથવિ શબ્દ નથી. વાણી રૂપે

જે જે બોલાય તેને આપણે સાહિત્ય ન કહી શકીએ. 'તેમ આંકની ચોપડી' કે કલાની જાહેરખબરોને પણ આપણે સાહિત્ય ન કહી શકીએ. સાહિત્ય પાછળ ચોક્કસ દષ્ટિ છે અને તે સલામત સમો રસારવાદ કરવાવાની. એ સાથે જીવનને ઉત્તર અને પ્રગતિદીશ કરવાની. એટલા માટે જ કાકાસાહેબ સાહિત્ય માટે કહે છે ને કે 'સાહિત્ય એ જીવનને પ્રેરણા આપનારી એક જળરહસ્ય શક્તિ છે.'

'સાહિત્ય આમ એક જળરહસ્ય શક્તિ' હોવા છતાં આપણે તેને વિશે બહુ જ ચોક્કસ વિચારીએ છીએ. જીવનસાહિત્ય ધ્યાન છે. પ્રગતિજીવનના સંસ્કારનો આંક તેના સાહિત્યદ્વારા જ નીકળી શકે. એટલે કે સાહિત્ય એ સમગ્ર જીવનનું, પ્રગતિજીવનના સંસ્કારનું અર્જિત છે. અને એટલા માટે મૈથુ આર્નોલ્ડ કહે છે 'Poetry is at botom a criticism of life' સાહિત્ય એ જીવનની સમીક્ષા છે, તે જીવનનાં ઉચ્ચ રહસ્યોને પકડી તેની કિંમત આપે છે. આ દષ્ટિએ નેતા જીવનપ્રકારમાં સાહિત્યનું સ્થાન — વિશિષ્ટ છે. જીવન માટે જેટલી ખોરાકની જરૂર છે, તેટલી જ સાહિત્યની પણ જરૂર છે.

જે લખાણ માત્ર લેખકના સર્જનવ્યાપાર પર નિર્ભર છે તેમાં કલા આવે છે. તેની કિંમત ઉપયોગિતા પર નથી. કલાનું મૂલ્યાંકન તેની ઉપયોગિતા પર કંઈ દિવસ ન થઈ શકે. જેટલા અંશે તે રસસ્વાદ કરાવે તે અંશે તે કલા ઉચ્ચવર્ણ હોઈ શકે. આ પ્રકારના સાહિત્યમાં નિરૂપણનો મહિમા હોય છે. સર્જન સાહિત્ય સિવાયના બીજા પ્રકારના સાહિત્યમાં શાસ્ત્ર આવે છે. અને તેનો મૂલ્યાંકન તેની ઉપયોગિતા પર આવડે છે. આ દષ્ટિએ શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય વાદ્યમના ત્રણ પ્રકાર પાડે છે. * તે સાહિત્યને તેના વિશાળ અર્થમાં વાદ્યમ કહે છે. વાણીરૂપે સાહાર થયેલું જે કે હોય તે બધું વાદ્યમ. પણ આપણે આગળ નોંધું તેમ વાદ્યમ તે કંઈ

સાહિત્ય નથી, તે આ પ્રમાણે ત્રણ બાજુ પાડે છે. અને એ ત્રણે બાગોમાં સર્વ પ્રકારનું લખાણ આવી જાય છે.

પહેલો પ્રકાર તે રસપ્રધાન. રસનું કલાયુક્ત આવિષ્કરણ કે વિધાન થાય તે રસપ્રધાન. તેમાં તે કાવ્યો, નવનો અને નવલિકા એ સર્વ લલિત અંગોનો સમાવેશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર તે તર્કપ્રધાન. સૂક્ષ્મ સંસોધનો કથાય કે વિચારનું પ્રકટીકરણ થાય તે તર્કપ્રધાન. તેમાં ધર્મવિચાર જેવા ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર તે વસ્તુપ્રધાન. કોઈ પણ વસ્તુની સાદી છતાં ઉપયોગી રજૂઆત થાય કે ધર્મ જાતિનો સર્વસામાન્ય ઉપદેશો દેવાય તે વસ્તુપ્રધાન. આમાં યોગ્ય આપનાર ઉપયોગી ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. જેવા કે નર્મકથા કોશ.

નવત્રારમે પણ સાહિત્યના આવા ત્રણ પ્રકારો ગતાવ્યા છે. ૧. મોહનગ્રંથો, ૨. મોધનગ્રંથો અને ૩. શોધનગ્રંથો. મોહનગ્રંથો તે રસપ્રધાન સાહિત્યને મળતી છે. મોધનગ્રંથો તે વસ્તુપ્રધાન સાહિત્ય અને શોધનગ્રંથો તે તર્કપ્રધાન સાહિત્યને મળતી છે.

હાલ તો આપણે સાહિત્યનો રસપ્રધાન વાડમય એવો અર્થ કરીએ છીએ. એટલે કલાયુક્ત વાણીને જ આપણે સાહિત્ય કહીશું. અને કલાનો તેમ સાહિત્યનો ધર્મ આનંદ આપવાનો છે. આમ છતાં આપણે એમ તો ન જ કહી શકીએ કે જે જે વાંચતાં આનંદ આપે તે તે સર્વ સાહિત્ય. કારણ કે એવો પણ વાંચકવર્ગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેને ગંધીય અને હીન વસ્તુઓમાં આનંદ આવે. અને આવી ગંધીય વસ્તુઓ અને હીન વિચારો માનવજીવનનો ઉત્કર્ષ ન કરી શકે. એટલે સાહિત્યમાં શિષ્ટતાની અપેક્ષા તો રહે છે. સાહિત્ય માટે જેમ અનુભવ શુદ્ધ નોંધએ તેમ તે શિષ્ટ અને સંસ્કારી પણ હોવો નોંધએ.

હવે પ્રકારનું સાહિત્ય મનોરંજન કરતું હોય તો પણ તેનું ઉચ્ચ ધોરણ અને શુદ્ધિ જાળવવાની અપેક્ષા રહે છે.

એટલા માટે સાહિત્યકાર પ્રમાદી ન બને. તેને તો અનેક માણસોને સાહિત્યદ્વારા સંદેશો આપવાનો છે. જીવનમાં અપૂર્વ રહસ્યોનું દર્શન કરાવવાનું છે. એટલે તેણે ઉચ્ચ જીવન જીવતું નોંધએ. તેનામાં ચિંતનનો સંભાર, ભાવનાનો વિપુલતા અને અનુભવનો લંકાર નોંધએ. એટલા જ માટે આપણા કાવ્યશાસ્ત્ર-કારોએ ‘પરિશીલન’ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. સારાં કાવ્યોનું વારંવાર પરિશીલન કરવાથી રસજ્ઞતિ કેળવાય છે તે સાથે માનવઆત્મા પણ વિશુદ્ધ થતો જાય છે, આપણો વિશુદ્ધ આત્મા હલકી વસ્તુમાં રસ ન લઈ શકે. તેની રસજ્ઞતિ મલીચ વસ્તુમાં રસ ન માણી શકે; એટલા માટે તો ભવ્યતા કહે છે: ભવ્યતામાત્મનઃ કલમ્. કવિતા એ તો આત્માની અમર કલા છે, સમગ્ર ચિંતાતંત્ર અનુકૂળ થાય ને રસાસ્વાદ કરી શકે તે જ ઉત્તમ સાહિત્ય છે. આવા વાંચકને કાવ્યશાસ્ત્રકારો ‘સહૃદયી’ કહે છે. જેમ આદર્શ કાવ્ય અશક્ય છે તેમ આદર્શ સહૃદયી મળવો પણ અશક્ય છે.

સાહિત્ય એ જન્મરક્ષત શક્તિ છે. એ જન્મરક્ષત શક્તિનું વહન કરવા પણ જન્મરક્ષત કવિ નોંધએ. એવા બહુશ્રુત, શક્તિશાળી અને પ્રતિભાવંત સાહિત્યકારો જ અમર સાહિત્ય આપી શક્યા છે. આપણા યુગ્યતા સાહિત્યમાં એવું અમર સાહિત્ય હજી સમર્પું નથી. તેનું કારણ પ્રતિભાશાળી સાહિત્યકાર હજી કોઈ પાક્યો નથી એ છે. તે સાથે આપણું પ્રભુજીવન એવું સંસ્કારમય અને વિશુદ્ધ નથી થયું તે પણ છે.

કાકાસાહેબ જે વસ્તુ કલાકારોને કહે છે તે હૃદયમાં ઉતારીએ—

‘...કલાની શુદ્ધિ સાચવવા માટે પણ કલાકારોએ જીવનશુદ્ધિનો, સ્વચ્છતાનો આગ્રહ રાખવો પડવાનો છે.’

જાડણીનો પ્રશ્ન

‘**જી**’મિત્રના ડિસેમ્બર ૧૯૩૯ના અંકમાં અમારા સંપાદક મહેશભાઈના એક શ્રી. હરજીવન સોમરસાએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના નોંધણીકાર વિષે ચર્ચા લખી હતી તે પરથી શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ એવો અર્થ કયો કે ‘જીમિ’ વિદ્યાપીઠના નોંધણીકારને હરેથી સ્વીકારશે નહિ. શ્રી રીતે આવો અર્થ નીકળી શકે તો સમજાતું નથી. વાર્તાત્મક રીતે રચિત એ નથી ‘જીમિ’ નોંધણીની બાબતમાં વિદ્યાપીઠ-કારને જૂનકાળમાં જેટલી દૃઢતાથી અનુસરેલ છે તેટલી જ દૃઢતાથી ભવિષ્યમાં પણ અનુસરવાનું છે, સિવાય કે એને ક્યારેય ખીટ કાઢી નોંધણી સર્વમાન્ય કે બહુમાન્ય થાય. વધુમાં, શ્રી. હરજીવન સોમરસાએ જે લખેલ તે ‘જીમિ’ના સંપાદક તરીકે નહિ પણ આંકત્રાત રીતે અને તેઓ પોતે વ્યક્તિગત પણ વિદ્યાપીઠના કારને અસ્વીકાર્ય નથી માનતા એ પણ સાચે સાચે કહેવું હોય છે. એમણે જે લખેલ તે એ લખમાં કે નોંધણીકારમાં એમને મને એટલા સુધારાને અગ્રકાર છે. આવા સુધારા સમયવામાં લાવાની ‘અસેવા’ થી રીત થાય તે અમને સમજાયું નથી. અમારા મતે નિયમ તો એવો હોવા જોઈએ કે જે નોંધણી બહુ માન્ય હોય તેને સર્વમાન્ય ગણીને સૌએ સ્વીકારવી અને એમાં કોઈ મદતવાના દોષો રહી જતા હોય તો તે નાકાસાવે રદ્દ કરવા, જેથી કોઈને કોઈ કાળે નવા સુધારા વિચારાય ત્યારે એ વિષે કંઈક અમત થઈ શકે.

છેલ્લે ફરીથી સ્પષ્ટ કરીએ કે અમે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ નક્કી કરેલી નોંધણીને સન્માનીએ છીએ અને એની બહુમાન્યતામાં વધારો ઇચ્છીએ છીએ.

અમાનંદજનક

મુખર્જી મુનિવર્સિટીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે તૈયાર કરેલા નોંધણીકારને હવેથી અનુસરવાનું નક્કી કર્યું છે એ આપણા સૌના દર્ષની વાત છે. હવે નાનપણથી જ બાળકોને નોંધણીની સાચી સમજ મળતી થશે અને નોંધણીવિષયક આપણી બાબમાં ચાલતી અંધાધુંધી ઓછી થશે. આ વિષે કેટલાકે બવ દેખાડ્યો છે કે જે લેખકો ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની નોંધણીને માન્ય

નહિ ગણતા હોય તેમનાં લખાણોની નોંધણીનું શું ? પણ આ લખમાં ઝાણું વજૂદ નથી. પોતાની ખાસ નોંધણીને આગ્રહ ધરાવતા લેખકો પોતાનાં જે લખાણો બાળકો પાસે રજૂ થશે તેમાં વિદ્યાપીઠની નોંધણી રખાશે તો તેનો વિરોધ નહિ કરે એવું આજે તેઓ જે ગમે તે નોંધણી પણ ચાલવા દે છે તે પરથી સમજવા મળે છે. કવિ શ્રી. બ. ક. કોકિરે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તૈયાર કરેલા પાઠ્ય પુસ્તક ‘કાવ્ય પરિચય’ માં પોતાનાં કાવ્યોની નોંધણી વિદ્યાપીઠની રહે તે માટેની રજા આપી છે, તેમ જ બીજા લેખકો કરશે એવો આશા છે, અને અમે માનીએ છીએ કે એમજ સૌએ કરવું જોઈએ.

એક-નોંધણીના પ્રચાર

નોંધણીમાં એકવાક્યતા આરે તે માટે ખૂબ જરૂરનું તો એ છે કે લેખકોએ વિદ્યાપીઠ કારમાં આવેલા નોંધણીના નિયમો પ્રથમ જાણી લેવા ધટે, યાદ કરી લેવા ધટે. એ નિયમો દેખાય છે ૩૫ જેટલા પણ તે ૩૫ ને ૧૦ માં સમાવી દઈ શકાય છે. આથી બેચાર દિવસમાં જ વધુ શ્રમ લીધા વિના લખાણમાં મોટા ભાગના શબ્દોની નોંધણી સાચી થવા માંડશે. પછી બહુ થોડા શબ્દો માટે કાચમાં જોવું પડશે. આમ કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે લખતાં લખતાં વારંવાર કાચમાં જોવું ન ફાવે.

આ જ વસ્તુ સર્વજન ચર્ચા જોઈએ, ‘મુદ્રીદરો’એ તો ખાસ.

નોંધણીને આગ્રહ કેવળ છપાવા જતાં લખાણો પૂરતો જ ન રાખતાં મીટીંગ-અપરખા કે અંજલ જે કંઈ એક શબ્દ પણ લખીએ તે બધામાં રાખવો જોઈએ, તો જ લાવાનું ગૌરવ સમજ્યા છીએ એમ ગણાય.

ને આમ એક જ નોંધણીવાળું લખાણ પ્રેસના કંપોઝીટર પાસે જવા લાગે તો તેનો ત મગજમાં પણ એ રૂઢ થઈ જાય અને એમને કારણે રહી જતી નોંધણીશ્રેણી પ્રમાણ ધરી જાય.

આમ થવાને કોઈ વર્ષો ન લાગે, કદાચ મહિના-ઓનું આ કામ છે.

જાન્યુઆરી ૧૯૩૯થી એપ્રિલ ૧૯૪૦ સુધી

વર્ષ આઠમું અને નવમું

વાર્ષિક અનુક્રમણિકા

લેખ	લેખક	માસ	પૃષ્ઠ.	લેખ	લેખક	માસ	પૃષ્ઠ.
અર્થવ્યવહારની	અર્થશાસ્ત્ર			સુંબઈને	„ કાર્તિકેય	જા.	૮
ગૂંચવણો	શ્રી. રિચાર્ડ બી. ગ્રેગ	જા.	૨૨	ગ્રેખીઓ	„ પૂજાલાલ	જા.	૯
„	„	ફે.	૧૩૯	ઈશ્વરને	„ રતિલાલ ખાયા	જા.	૯
„	„	મા.	૨૪૮	પલકના પોરા	„ સુધાંશુ	જા.	૧૦
હિન્દુ વહાણવહુ	શ્રી કુંગરસી સંપદ	મા.	૨૧૭	જંગલી ?	„ અઘાત	જા.	૧૧
હિન્દો આવક વેરો	„	એ.	૩૩૩	એક વાદળીને	„ કોલક	જા.	૧૧
હિન્દો ગિયાનો ધંધો	„	મે.	૧૪૮	જન્મભૂમિ છાડતાં	„ સરોદ	જા.	૧૨
કંપનીનો કાયદો	„	જૂ.	૨૩૫	કેમ જુલું ?	„ મોહિનીચંદ્ર	જા.	૨૧
હિન્દો રેલ્વેઓ	„	જુ.	૩૬૩	ધરું હું શું ?	„ રસનિધિ	જા.	૩૭
હિન્દો શબ્દોનો ઉદ્ભવ.	„	એ.ગ.	૪૧૮	ઝાંઝળ	„ હરિલાલ પંકજા	જા.	૩૭
„	„	„	૪૫૩	પુરુષાર્થ	„ ‘અઘાત’	જા.	૩૭
આપણો કાપડનો ઉદ્ભવ	„	સ.	૫૦૯	ઝોર આનંદ છે	„ રજનીકાંત દેસાઈ	જા.	૬૩
„	„	એ.કે.	૫૪૯	પ્રભુતાનું પંખી	„ પૂજાલાલ	ફે.	૧૦૮
આપણો કાલસાનો ઉદ્ભવ	„	ન.	૬૫૧	આંતરરસ	„ પ્રેમશંકર ભટ્ટ	ફે.	૧૦૯
અમેરિકામાં ખેતી સમાહ શ્રી નગીનદાસ પટેલ	જા.	૮૦૬		કૃતઘટા	„ ‘સનાતન’	ફે.	૧૧૦
જર્મનીમાં ખેતીની સુધારણા	„	ફે.	૮૯૩	નવનવ્યુઓ	„ તારાબેન પંડિત	ફે.	૧૧૦
અવલોકન મા. ૨૮૨, મે. ૧૭૩, જૂ. ૨૭૪,	„	„		કાંટા વિનાનું નયુવાન	„ સભવે શ્રી. જદિલ	ફે.	૧૧૧
જુ. ૩૭૬, એ.ગ. ૪૩૦, એ.ગ. ૪૭૨,	„	„		કવિતા	શ્રી. મોહિનીચંદ્ર	ફે.	૧૧૨
એ.કે. ૬૦૩, ન. ૭૦૧, ડી. ૭૮૫,	„	„		ગીરાં સખીને	„ સુરેશ માધો	ફે.	૧૧૪
જા. ૮૭૧, ફે. ૯૪૧, મા. ૯૫૯,	„	„		ઉભયસુગંધ	„ રજનીકાંત દેસાઈ	ફે.	૧૧૪
આરોગ્ય	„	„		ચાલી જતી પ્રિય બહેન શ્રી મનુભાઈ ત્રિવેદી	„	ફે.	૧૧૫
આપણાં ફળો બાપાલાલ મ. વેધ	જા.	૮૨૧		જલનિધિને ખોળે	„ દેવજી મોદા	ફે.	૧૧૫
„	„	ફે.	૯૦૨	ઉકરડો	„ અઘાત	ફે.	૧૧૫
„	„	મા.	૯૭૫	—ને	„ ભારદ્વાજ	ફે.	૧૧૬
કાંચો	„	„		આતમગાન	„ સુધાંશુ	મા.	૨૦૧
એક ઉપમા જીવન શ્રી. રવિનંદન	જા.	૭		બિપત્તાં ગોર	„ દેવજી મોદા	મા.	૨૦૨
				એકલો	„ રતિલાલ ખાયા	મા.	૨૦૨
				જતાં જનક	„ મનુભાઈ ત્રિવેદી	મા.	૨૦૩

પિતૃધર્મ	મા. ૨૦૩	એક સ્થિતિ	શ્રી. રવખંડય	જી. ૩૦૪
દેવસેટા	મા. ૨૦૩	આમકથરતાનમાં		
ધરતીમાતા	મા. ૨૦૩	રચેલી પદ્ધતિઓ	મા. ૩૦૫	જી. ૩૦૫
એક અધૂરી સ્થિતિ	મા. ૨૦૪	કદો વ વફો નહિ	મા. ૩૦૬	જી. ૩૦૬
સચરાચરની પ્રીત	મા. ૨૦૫	સોમનાથનું જીર્ણ		
જયો જ વસ ?	મા. ૨૦૬	મંદિર	મા. ૩૧૦	જી. ૩૧૦
મહારીને	મા. ૨૦૭	કચારે પૂજું	મા. ૩૨૫	જી. ૩૨૫
નૂનના અલિસારે	મા. ૨૦૮	પૂજની પૂજન	મા. ૩૩૨	જી. ૩૩૨
એક કુવ ભોગે-	મા. ૨૦૮	વેને નીરખતાં	મા. ૩૩૬	જી. ૩૩૬
આશા ?	મા. ૨૧૭	જનમતિયિ	મા. ૩૪૬	જી. ૩૪૬
નિશ્ચયની ધડી	મા. ૨૧૨	તમને	મા. ૩૪૮	જી. ૩૪૮
અકર્મણ્યતા	મા. ૨૦૦	મુગદ	મા. ૪૧૭	જી. ૪૧૭
છેલ્લી છાપા	મા. ૨૦૦	એક મુક્તક	મા. ૪૩૮	જી. ૪૩૮
યાચના	મા. ૩૦૧	સાગર યાને રો ?	મા. ૪૪૦	જી. ૪૪૦
મોકસિદ્ધક	મા. ૨૦૧	અચિન્તી ભીમી	મા. ૪૪૭	જી. ૪૪૭
પ્રકાશઅવતાર	મા. ૩૦૨	અમે	મા. ૪૫૨	જી. ૪૫૨
રાજકોટમાં તપસવી	મા. ૩૦૨	ખેડી દુષ્કળ	મા. ૪૭૫	જી. ૪૭૫
મેધધનુ	મા. ૩૦૩	આંતર હેતુ	મા. ૪૮૦	જી. ૪૮૦
બેબીનુ ગીત	મા. ૩૦૪	દાથ રાખવો	મા. ૫૨૮	જી. ૫૨૮
અટનાનો પથર	મા. ૩૦૪	દેખ પ્રતિહાર	મા. ૫૩૬	જી. ૫૩૬
એક જ વાસના	મા. ૩૪૧	રાત્રિ	મા. ૫૪૮	જી. ૫૪૮
પીતી ક્ષણ	મા. ૩૧૭	જીવનપાઠ...	મા. ૫૫૭	જી. ૫૫૭
"કીડા"	મા. ૩૨૫	સૌરાષ્ટ્ર-આંધ્ર	મા. ૫૬૬	જી. ૫૬૬
વાંછા	મા. ૩૩૨	પૂજનું મુશ	મા. ૬૨૬	જી. ૬૨૬
જીવન શું ?	મા. ૬૬	અજન	મા. ૬૫૦	જી. ૬૫૦
અંતરંગકો	મા. ૧૫૬	એવન	મા. ૬૮૨	જી. ૬૮૨
સ્મૃતિચય	મા. ૧૭૬	બંધ થવો	મા. ૬૮૬	જી. ૬૮૬
છતાં	મા. ૧૮૬	ફિર ગીના કથરતાનમાં	મા. ૬૯૭	જી. ૬૯૭
વાંછા	મા. ૧૮૧	અદાસવાળા	મા. ૬૯૭	જી. ૬૯૭
તરંગશોભા	મા. ૧૮૫	વિચની છેલ્લી આશા	મા. ૭૧૧	જી. ૭૧૧
સખી દુષ્કળાને	મા. ૨૦૦	જિવેદી	મા. ૭૧૧	જી. ૭૧૧
જરા ન ખસવો		મા. ૭૩૪	મા. ૭૩૪	જી. ૭૩૪
મિત્રે !	મા. ૨૪૨	મા. ૭૩૪	મા. ૭૩૪	જી. ૭૩૪
સ્થિતિબેદ	મા. ૨૭૩	મા. ૭૩૪	મા. ૭૩૪	જી. ૭૩૪
ખાંડનાં આંસુ	મા. ૨૮૫	મા. ૭૩૪	મા. ૭૩૪	જી. ૭૩૪
મેટ્રિકની મહેફિશ	મા. ૨૫૭	મા. ૭૩૪	મા. ૭૩૪	જી. ૭૩૪

પટતમિસ	શ્રી. ભગીરથ	મહેતા	જા.	૮૨૦
વિસંવાદ	શ્રી. 'અદાન'	જા.	૮૭૨	
શુભ ચિંતન	શ્રી. ભારદ્વાજ	ફે.	૮૯૭	
ખાક થતાં સુધી	શ્રી. 'સો'	ફે.	૯૯૦	

કેળવણી

કેળવણીકારાને એક	એતવણી	શ્રી. કાકાસાહેબ	જા.	૩
અતીતનું ફળ	શ્રી. કાકાસાહેબ	એ.	૧૬૯	
અહીં સુધી કેમ આપ્યા ?	આગ.	૩૯૩		
ઉદ્યોગ અને	શ્રી. મગનભાઈ			
શુદ્ધિવિકાસ	દેસાઈ	એક.	૫૭૦	
શુદ્ધિશિક્ષણ	શ્રી. કાકાસાહેબ	એક.	૫૮૫	
અંગ્રેજી શિક્ષણ	શ્રી. દિલ્હી			
	દીવાનજી	જા.	૮૩૭	
સહશિક્ષણ	નરોત્તમદાસ પટેલ	મા.	૯૯૬	
	જીવનચરિત્ર			
ચિકિત્સક	શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	ફે.	૧૧૬	
શ્રીમતી પર્લ બક	„ નીરુ દેસાઈ	ફે.	૧૨૮	
ચિકિત્સક	„ ચંદ્રભાઈ કા.ભટ્ટ	મા.	૨૦૯	
સંપૂર્ણનંદ	શ્રી. રામનાથ			
	સુમન	એ.	૧૮૭	
મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી	શ્રી. પ્રો.			
	શ્રીનિવાસ બનદદી	જૂ.	૨૬૫	
લાલા હરદયાલ	શ્રી કાકાસાહેબ	જૂ.	૨૧૭	
સિંગમંડ ફેઈઝ	શ્રી. ચારદત્ત	સ.	૬૯૫	
જીવનશોધન	શ્રી ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	સ.	૬૬૫	
ઈવાન ઝાંકર	શ્રી. કૃષ્ણચંદન			
	જેતલી	ડિ.	૭૫૭	
ધર્મ અને તત્ત્વચર્ચા				
ગીતાની શિખામણ	શ્રી. કાકાસાહેબ	જા.	૬૪	
દિ'સા અદિ'સાની	અખાલાલ			
ચર્ચાના મુદ્દાઓ	પુરાણી	જા.	૭૮	
„	કિશોરલાલ	ધ.		
„	મરાઠવાળા	ફે.	૧૦૫	
એક કડુભંગીનો પત્ર	લાલા			
	લજપતરાય	ફે.	૧૨૨	

ગીતાની શિખામણ	શ્રી. કાકાસાહેબ	કાલેકર	ફે.	૧૫૭
ધર્મસંમેલનની મર્યાદા	શ્રી. કિશોરલાલ	મરાઠવાળા	મા.	૨૨૭
ગીતાની શિખામણ	શ્રી. કાકાસાહેબ	કાલેકર	ફે.	૨૭૧
ગીતાની શિખામણ	શ્રી. કાકાસાહેબ	કાલેકર	ફે.	૩૭૦
ધર્મનો ધર્મ	શ્રી. કાકાસાહેબ	જૂ.	૨૦૧	
અદિ'સા કે શાંતિ ?	શ્રી. કિશોરલાલ	મરાઠવાળા	જૂ.	૩૧૧
ચારિત્ર્યનું અનુવર્તન	શ્રી. કાકાસાહેબ	આગ.	૪૨૩	
શુદ્ધિ વિરુદ્ધ ભાવના	શ્રી. ધૂમકેતુ	આગ.	૩૮૭	
સત્યની વિભૂતિઓ	શ્રી. કાકાસાહેબ	આગ.	૪૩૭	
અદિ'સા-સિદ્ધાન્ત કે	શ્રી. કિશોરલાલ	મરાઠવાળા	એક.	૫૩૦
નીતિ ?	શ્રી. દિલ્હી			
ગીતામાં અદિ'સાધર્મ	શ્રી. દિલ્હી	દીવાનજી	એક.	૫૫૮
કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો	શ્રી અક્ષયકુમાર	મોહનજી	બદોપાધ્યાય	ન ૬૩૮
શિષ્ટાચાર, સત્ય અને મૌન	શ્રી. જગજી	ડિ.	૭૭૬	
સૌન્દર્ય અને સંયમ	શ્રી. જગજી	ફે.	૮૮૯	
જીવન વિષે વિચાર	ધૂમકેતુ	મા.	૬૪૫	
નવલોકના				
પ્રેમચંદનું પ્રેત	શ્રી. 'સોપાન'	જા.	૧૩	
વારકીની યાદ	„ હરજીવન	સોમવા	જા.	૩૮
કનુમામા	શ્રી. સુરેન્દ્ર	ત્રિપાઠી	ફે.	૧૬૬
પરમાનંદનું પુણ્યકામ	શ્રી. સોપાન	ફે.	૧૭૬	
વાયુધ્યેના પ્રવાસી	શ્રી. હરજીવન	સોમવા	મા.	૨૨૫
ફેપ્ટન નાકામુરાનું ચત્ર	„ લી.નેહચેંગ	મા.	૨૭૫	
લતીફ	શ્રી. કાંતિલાલ	શાહ.	મા.	૧૯૭
ઉલ્લુ' ચિત્ર	શ્રી. રમણિક	મેઘાણી	એ.	૧૧૩

અધન અને સુક્રિત (એક પ્રકરણ)	„ દરજી	એ.	૩૨૬
સાગરનું સંતાન	„ હરજીવન		
“ માઠું ઝાડ ”	સોમયા	એ.	૩૫૬
નાઝી સૈનિકની પત્ની	„ ”	મે.	૧૩૮
કારણ કે તે યહુદી હતો	„ ચારદત્ત	મે.	૧૫૭
ઝગના રેન્જો (બે પ્રકરણ)	„ ચારદત્ત	જ્યુ.	૨૧૯
મેઘમલાર	„ સોપાન	જ્યુ.	૨૫૭
પરાજય	શ્રી. વિશ્વતિભૂપણ		
મારી બેવટૂફી, ચાલાકી	બદોપાધ્યાય	જ્યુ.	૩૧૩
કે લાચારી ?	શ્રી. ધૂમકેશ	જ્યુ.	૩૪૭
રણની રેતીમાં	શ્રી. સોપાન	જ્યુ.	૩૭૨
કલાધરની શોધમાં	શ્રી. હરજીવન		
મૃતદેહનું દર્શન	સોમયા	એમ.	૩૬૭
અધારી રાતના તારા	શ્રી. ઊર્મિલા		
મારી પત્નીનો વિકાસ	મહેતા	એમ.	૪૧૦
સંગીનની મહેફિલમાં	શ્રી. આનાતોલ		
રામોત્સવ	ફાન્સ	એમ.	૪૪૧
જેક કેમ મર્યો ?	શ્રી. સુદેશ		
મારી પત્નીનો વિકાસ	એમ. પટેલ	એમ.	૪૬૬
પીરમણ	શ્રી. સોપાન	સ.	૫૨૧
—ને છતાં હું નહોતો	„ લખમચી તૈન	એક.	૫૫૪
ડોસીમાની મૂડી	„ ઊર્મિલા		
ચિડિયાખાનું	મહેતા	એક.	૫૬૨
	„ હરજીવન		
	સોમયા	એક.	૫૭૨
	શ્રી સોપાન	એક.	૬૧૦
	„ ઊર્મિલા		
	મહેતા	ન.	૬૪૭
	„ સુરેન્દ્રપ્રસાદ		
	વરપાકી	ન.	૬૬૦
	„ હરજીવન		
	સોમયા	ન.	૬૮૩
	„ રમણિક		
	મેવાણી	ડિ.	૭૨૧

શોધને અંતે	„ ઊર્મિલા		
અયમ માનવી	મહેતા	ડિ.	૭૨૧
બે મૃત્યુ	„ હરજીવન		
ખગ્નનચી બાણ	સોમયા	ડિ.	૭૭૦
પોતાનું જ પ્રતિગિમ્બ	„ હરજીવન		
સ્વપ્ન ખરી પડ્યું	સોમયા	ન.	૮૦૪
હું	„ ઊર્મિલા		
	મહેતા	ન.	૮૧૬
	„ સોપાન	ન.	૮૮૫
	„ તારાચંદ		
	રવાણી	ફે	૯૧૦
	„ નવીનચંદ્ર		
	પંડ્યા	ફે	૯૯૭
નવા પ્રોફેસર	સુરેન્દ્ર મિપાકી	મા.	૯૬૧
સાંભળેલી વાત	શ્રી. હરજીવન સોમયા	મા.	૯૯૮
	નાટક—નાટિકા		
કલ્પકિની	શ્રી. દિપાંશુ	મા.	૨૧૬
અરણ્યપાદુકા	„ સુરેશ ગાધી	મે.	૧૨૧
પ્રતિમા અને પ્રિયતમા	„ કૃષ્ણવદન		
„ „	જેતલી.	સ.	૪૮૯
„ „	„	ઓક.	૫૩૭
„ „	„	ન.	૬૨૬
	અનાસ અને સ્વર્ણ વર્ણન		
ધોતી પછી કાલસો	„ શ્રી કાકાસાહેબ	ફે.	૯૯
પુષ્કરરાજનાં સોન્દર્ય—	શ્રી. કાલિદાસ		
દર્શને	શાહ	ફે.	૧૩૦
દેવુધરયાત્રા	„	જ્યુ.	૩૪૦
નદીનું સરોવર	„ કાકાસાહેબ	ન.	૮૦૧
જ્વોલાસુખીનું દર્શન	અન્તિલાલ શાહ	મા.	૯૮૯
	રાજકારણ		
આપણી સ્વરાજયાત્રા	શ્રી. મોહનલાલ	ન.	૯૪
„ „	„	ફે.	૧૮૫
„ „	„	એ.	૩૭૩
„ „	„	„	૩૭૭
કુરોપ અંગેના દરવાજા વળગાઇ શાહ	એ.	„	૧૯૬
આપણી સ્વરાજયાત્રા	શ્રી. મો,	જ્યુ.	૧૯૬

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા	શ્રી. મો.	જી. ૨૬૧
" "	"	ઓગ. ૪૨૫
" "	"	ઓગ. ૪૭૬
આંતરરાષ્ટ્રીય આદિલનો બારકરરાવ	સ.	૪૮૫
	વિદ્વાંસ	
આપણી સ્વરાજ્યાત્રા કનિગાય શાહ	સ.	૫૧૪
જર્મનીના બીતરમાં શાંતિપ્રસાદ		
	પાંક	ઓક. ૫૮૦
આંતરરાષ્ટ્રીય આદિલનો બારકરરાવ		
	વિદ્વાંસ	ઓક. ૫૩૧
વર્તીમ્લસના કરારો અને તેનાં પારણાઓ	બારકરરાવ વિદ્વાંસ	ઓક. ૫૮૫
પેલોડની ઓળખાણ	શ્રી. ચારહત	સ. ૬૭૨
આંતરરાષ્ટ્રીય આદિલનો	શ્રી. બારકરરાવ	
	વિદ્વાંસ	ન. ૭૦૮
આપણી સ્વરાજ્યાત્રા	શ્રી. મો.	ન. ૬૨૨
સંઘર્ષ કે સમન્વય	શ્રી. કાકા સાહેબ	ડિ. ૭૪૫
સ્વરાજ્યાત્રા	શ્રી. મો.	ડિ. ૭૧૬
જર્મનીનું સેનિકગળ	કુંગરસી	
	સંપટ	ડિ. ૭૩૫
સ્વરાજ્યાત્રા	શ્રી. મો.	બ. ૭૬૭
ગ્રેટાસ્ટન અને યુદ્ધ	કુંગરસી સંપટ	બ. ૮૨૭
સ્વરાજ્યાત્રા	મો. કા.	ફે. ૮૮૬
ફાન્સ શા માટે યુદ્ધમાં છે?	કુંગરસી સંપટ	ફે. ૯૨૬
સોવિયેટ રશિયા	"	મા. ૯૮૨
સ્વરાજ્યાત્રા	શ્રી. મો.	મા. ૯૫૩
રૂપીયા	ફેખાચિત્રો	
ગોડગકાકા	સુરેન્દ્ર ત્રિપાઠી	બ. ૭૧
વલ્લભસાહ પટેલ	શ્રી. સાંદીપનિ	ફે. ૧૪૬
	"	યુદ્ધ
	મહેરઅલી	ઓ. ૩૩૬
રા. અનામી.	શ્રી. સાંદીપનિ	જૂ. ૨૪૩
પતન પામતા એક આયર્શાષ્ટનું		
દર્શન	શ્રી. હરજીવન સામેયા	જી. ૩૫૬
સાદો બોજો આઈન્સ્ટાઇન	શ્રી સનીશ	
	કલેલકર	ઓગ. ૩૯૦
હીરિયો.....	શ્રી. સાંદીપનિ	ઓગ. ૪૫૮
હિંદુસ્તાની ઓળખાણ	શ્રી ચારહત	ઓક. ૫૬૭

એક દેવનો દીધેલ શ્રી. હરજીવન સામેયા		
અમદાવાદની મિલ હોટેલ સંદીપનિ.	ફે. ૮૭૬	
	સમાજ	
આદર્શ લક્ષમંડળ	શ્રી. તુલસીપત્ર	બ. ૫૭
સાર્વભૌમ જીવનદર્શન	" કાકાસાહેબ	
	કલેલકર	ઓ. ૨૯૧
સમૃદ્ધજીવન	જ્યેષ્ઠારામ	
	ઉપાધ્યાય	ઓ. ૩૦૫
જાતીય જીત અને લગ્નપ્રથા	નરિત્તમજાઈ પટેલ	ઓ. ૩૧૮
રાગનું મૂળ અને તેનો ઉપાય	શ્રી. નરસિંહ-બાઈ પટેલ	મે. ૧૧૩
હિંદુ જાતિનો સામાજિક	શ્રી. લાલા	
	વિજય	હરદયાલ જી. ૨૨૬
સર્વ રાગનું મનોદર્શિપત	શ્રી અશોક હર્ષ	જી. ૨૬૮
રાગનું મૂળ અને તેના ઉપાયો	શ્રી. અંબા-લાલ પુરાણી	જી. ૩૨૬
હિંદુ જાતિનો સામાજિક	શ્રી. લાલા	
	વિજય	હરદયાલ જી. ૩૩૩
માનવસ્વભાવને પારખો	શ્રી. મમન-બાઈ દેસાઈ	ઓગ. ૪૦૫
સર્વ રાગનું મૂળ	શ્રી. અશોક હર્ષ	ઓગ. ૪૩૬
રાગનું મૂળ અને તેનો ઉપાય	શ્રી. નરસિંહ-બાઈ પટેલ	સ. ૫૦૦
નવી પ્રજા નવી રચના	શ્રી. ધૂમકેતુ	ઓક. ૫૫૬
રાગનું મૂળ અને તેના (ચર્ચાને અંતે) ઉપાયો	શ્રી. (ચર્ચાને અંતે)	ડિ. ૭૨૬
સંઘન-વિવેક	શ્રી. કાકાસાહેબ	ફે. ૯૩૪
	સાહિત્ય અને કલા	
સાહિત્યના પ્રદેશમાં	'સત્યકામ,'વા,	
	શાંતિલાલ	
	કાકર	બ. ૮૨
મદાકાવ્યનો જન્મ	શ્રી. અંબા-લાલ પુરાણી	ફે. ૧૨૫

સર્જક અને વિવેચક શ્રી મયૂરધ્વજ દે ૧૭૨
 કલાવૃત્તિ અને કુસુમા વચન ,, કાકાસાહેબ મા ૧૯૫
 યુગમૂર્તિ વાર્તાશાર શ્રી વિશ્વનાથ અટ્ટ એ ૩૪૬
 યુગમૂર્તિ વાર્તાશાર વિશ્વનાથ મ લાટ મે ૧૦૦
 સાધ્યગીતનો પ્રવેશક અ માલાય
 યુગણી મે ૧૩૨
 વિવેચક સર્જક નથી શ્રી પિતારામ
 ગદાસ પટેલ મે ૧૩૫
 આપણી અંધમાયાઓ શ્રી મો મે ૧૩૬
 દ્રુકી વાર્તામા રસારવાદ શ્રી. જ્યેષ્ઠાગમ
 ઉપાધ્યાય જુ ૨૦૯
 કલાકારની નિષ્કૃપતા શ્રી ધૂમકેતુ ઝોગ ૪૩૫
 દ્રુકી વાર્તામા રસારવાદ શ્રી જ્યેષ્ઠાગમ
 ઉપાધ્યાય ઝોગ ૪૬૩
 આપણી અંધમાયાઓ છોટાનાલ
 કામગર ઝોગ ૪૪૮
 નાગકાનું સાહિત્ય શ્રી. ધૂમકેતુ સ ૪૮૩
 જીવનદર્શનો શ્રી કાકાસાહેબ ,, ૫૧૪
 જોડણીચર્યા નરસિંહભાઈ
 પટેલ ન ૬૭૬
 હિંદી પુસ્તકોનું બાળ તાગમદ
 ગાણી ન ૬૮૦
 ગૂચ કા છે ? શ્રી મગનભાઈ
 દેસાઈ ન ૪૭૯
 બીતરનો એટો પ્રયોગ ,, ન ૪૮૦
 કા બોને આવકાર કાકાસાહેબ ડિ ૭૮૩
 સાહિત્યના પ્રદેશમા શ્રી સોપાન ડિ ૭૮૧
 જોડણીચર્યા શ્રી હરજીવન
 સોભેયા ડિ ૭૯૧
 સાહિત્યકાનો ધર્મ શ્રી ધૂમકેતુ જ ૭૮૫
 સાહિત્યના પ્રદેશમા શ્રી મો જ ૮૬૨
 લોકરજન શ્રી ધૂમકેતુ દે ૮૭૧
 નવલકથાનું વાતાવરણ શ્રી કાકાસાહેબ દે ૮૭૭

દ્રુકી વાર્તામા
 રસારવાદ શ્રી જ્યેષ્ઠાગમ ઉપાધ્યાય જ ૩૦
 ૪ કી વાર્તામા
 રસારવાદ ,, જ્યેષ્ઠાગમ ઉપાધ્યાય ગા ૨૧૩
 સાહિત્ય એટલે શું ? પિતારામ પટેલ મા ૧૦૦૬
 પ્રતીક્ષા
 ઉપયોગિતા ,, જ્યેષ્ઠાગમ જ ૪૬
 મૃત્યુનું વિદ્યાન ,, પદ્મકાંત ગ સાહ મા ૨૧૪
 સરસર વલ્લભ
 લાઘવી ધાર્મિકતા ,, કિશોરલાલ મશરવાળા એ ૩૦૯
 પ્રગ્નિ એટલે શું ? ,, જ્યેષ્ઠાગમ જૂ ૨૫૧
 ઉપધર્મો ઉપાધ્ય જ સી કપુર જુ ૨૯૪
 ગિલુભાઈને અર્ચન જુ ૩૭૫
 આધુ સમતા , કાલાવાલ જાગી ઝોગ ૪૬૬
 યુગરાતનો પ્રાતિક
 વિકાસ ,, ધૂમકેતુ ન ૬૧૭
 મતભેદ અને શિષ્ટતા ,, કાકાસાહેબ ન ૬૨૦
 મસ્કરા સન્યાસી ,, ,, ન ૬૪૪
 શુદ્ધિનગના
 બે વ્યાકો , સતીશ કાવેશ્વર ન ૬૮૭
 વિવેચનના નમુના ન ૬૯૮
 જીવનસમામ અને
 જીવનસંગીત ,, ધૂમકેતુ ડિ ૭૧૩
 જ્યે અને તેવા
 સુધારા , શિવનદન મડવ ડિ ૭૫૧
 સમઘનનું મોહુ
 સાધન , અમૃતલાલ નાણાવટી ડિ ૭૬૨
 જીવનસેવક કે
 સાહિત્યસેવક ? , કા.સાહેબ જ ૮૪૧
 યુગમૂર્તિની
 સંધ્યા ,, છોટાલાલ કામદાર જ ૮૪૭
 એક વિચારનિ ,, 'અજ્ઞાત' જ ૮૪૯
 સમાજવાદ
 વર્ગભેદવાદ ,, જગજીવ દેસ ડે ૮૨૩
 પ્રશ્નચર્યા શ્રી કાકાસાહેબ ગા ૮૪૭

આ પુસ્તકની ઉત્તમતાનાં પ્રમાણપત્રો

૧

આ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલય-
ખાતાએ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

૨

આ પુસ્તકનો પહેલો ભાગ વડોદરા રાજ્યના
કેળવણીખાતાએ શાળાઓમાં ઇનામ અને
પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યો છે.

૩

આ પુસ્તકનો પહેલો ભાગ મુખ્ય ઇલાકાના
સરકારી કેળવણીખાતાએ પ્રાથમિક, માધ્યમિક
અને ટ્રેડનર્સ સ્કૂલોની વિદ્યાર્થીઓની લાય-
બ્રેરીઓ માટે મંજૂર કર્યો છે.

૪

આ પુસ્તકનું "આમુખ" શ્રી કચ્છ
વેપારીમંડળના પ્રમુખ શ્રી. કુંગરશી ધરમશી
સંપટે લખ્યું છે.

૫

આજુકાંમાં મળેલા ખીટી ગુજરાત પુસ્તકાલય
પરિષદે આ પુસ્તકનો પહેલો ભાગ સારાં
પુસ્તકોમાં ગણ્યો છે.

૬

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગની ૨૫ (પચીસ)
નકલો વડોદરાના શ્રી. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરે ઉત્તેજન
માટે ખરીદી છે.

૭

આ પુસ્તકની ઉત્તમતા માટે અનેક
સુપ્રસિદ્ધ સામયિક અને માસિક-પત્રોએ
સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

વધુ ખાતરી માટે અભિપ્રાયોની પત્રિકા મફત મંગાવો.

ઘેર બેઠાં પૈસા કમાવો

આજે જ મંગાવો !

નફાકારક હુન્નરો

ભાગ ૧-૨

નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા
વિવિધ બરોસાપાત્ર હુન્નરોથી ભરપૂર પુસ્તક
૫૨૦ પાનાં, ઉમદા ઐતિહિક કાગળ
શાસ્રીય શુદ્ધ, મુદ્રે ૭૫ઈ અને
આકર્ષક ગ્રંથ-અપ છતાં

કિંમત

માત્ર ૪ (ચાર) રૂપિયા

વી. પી. પી. થી દપાલખર્ચ

૧૦ આના જુદાં

મંગાવવા માટે લખો

પ્રકાશક

લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

પોસ્ટ સિતુંગરા • (અંબર-કચ્છ)